

શ્રી આનંદધનજીનાં પદો

(પચાસ પદનો શબ્દાર્થ, ભાવાર્થ અને તે પર વિસ્તૃત વિવેચન)

: લેખક :

સ્વ. મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીયા

બી. એ., એલ-એલ બી. સોલિસિટર

યોગઃ સર્વવિષદ્રહ્ની વિતાને પરશુઃ શિતઃ ।

અમૂલમંત્રતંત્રં ચ કાર્મણં નિર્વૃત્તિશ્રિયઃ ॥

શ્રી હેમચ દ્રાચાર્ય

• પ્રકાશક •

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય

જોવાળીયા ટેંક રોડ

સુબંધ ૨૬

*

આવૃત્તિ બીજી

:

પ્રતા ૧૦૦૦

બિ. સં. ૨૦૧૨

સને ૧૯૫૬

વીર સં. ૨૪૮૨

સા ૨ ગ

કત બીવું કહા કૌન તતિ નારી

સુમતી સચી જઈ વેગી મનપે,	કહું ચેતન સુન ખારી. કત૦ ૧
ધન કન ક મન મહેલ માલીએ,	પિયુ બિન સબહી ઉઠારી,
નિદ્રા ભેમ લહુ સુખ નાહી,	પિયુ વિધામ તલુ ખારી. કત૦ ૨
તોરે પીત ખાઈ દુશ્મન	અછત રોષ પુઠારી,
લક્ષ્મણ કે દહન ન હીજે	હીજે કાજ વિધારી કત૦ ૩
વિષમ આદ મહા મદ બિલુરી	માયા રેન અધારી,
ગજિત અરતિ સવે રતિ કાદુર,	કામઠી લાઈ અસવારી. કત૦ ૪
પિઉ મિતવે, મુજ મન તસે,	મે પિઉ બિજમતગારી,
ભુરકી રેઈ મયે પિઉ મુજક	ન લહે પીર પીધારી કત૦ ૫
સ રેશ મુની આપે પિઉ ઉત્તમ	લઈ બહુત મલહારી,
બિદાનદધન સુજસ વિનોદ	રમે રમ અનુસારી. કત૦ ૬

યશોવિજય

પ્રકાશકનું નિવેદન

સ્વ. શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના એક આદ્ય સંસ્થાપક હતા. આ સંસ્થાની સ્થાપના ઈ સ ૧૯૧૫ મા થઈ ત્યારથી તે જીવનના અંત સુધી તેમણે મંત્રી અને ટ્રસ્ટી તરીકે અનુપમ સેવાઓ અર્પી હતી તેમની દીર્ઘકાળની અનેકવિધ સેવાના સન્માનાર્થે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના તેમના સહકાર્યકર્તાઓ અને શુભેચ્છકોએ તા. ૨૦-૩-૧૯૪૯ ના રોજ રૂા ૭૦,૦૦૧) ની પસં તેમને અર્પણ કરી હતી. આ રકમમા શ્રી મોતીચંદલાઈએ રૂા ૫૦૦૦) ઉમેરી જૈન સાહિત્યના પુસ્તક પ્રકાશનો માટે ખર્ચવાની લલામણ સાથે રૂા. ૭૫,૦૦૧)ની રકમ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને સુપ્રત કરી, જે અનુસાર સ્વ શ્રી મોતીચંદલાઈએ લખેલ “ અધ્યાત્મકંદપદ્રુમ ”ની ચોથી આવૃત્તિ અને “ જૈન દષ્ટિએ યોગ ”ની બીજી આવૃત્તિ અગાઉ પ્રગટ કરવામા આવેલ છે.

આ ગ્રંથમાળાના ત્રીજા પુસ્તક તરીકે શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સલાએ સં. ૧૯૭૧ (સને ૧૯૧૪)મા પ્રગટ કરેલ “ આનંદધનજીનાં પદો ” પ્રગટ કરતા અમને અત્યંત આનંદ થાય છે. આ પુસ્તક પુન પ્રકટ કરવાની અનુમતિ આપવા માટે અમે શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સલાના કાર્યકર્તાઓનો આભાર માનીએ છીએ

શ્રી આનંદધનજીનાં પદો સાદાં તેમજ સરળ હોવા છતા સમજવા માટે ગહન છે આ દષ્ટિએ શબ્દાર્થ, ભાવાર્થ ઉપરાત અક્ષરાર્થ આપવામા આવેલ છે આ પદોમા દાન, દયા, જ્ઞાન, માનવસેવા, પરોપકાર, તપશ્ચર્યા, જિનભક્તિ, સ્વાર્થત્યાગ વિગેરે મહાન્ ગુણોનું દર્શન થાય છે. પદના શબ્દે શબ્દે શ્રી આનંદધનજીની યોગ-સાધનાના ભવ્ય દર્શન થવા ઉપરાત તેમની અધ્યાત્મદષ્ટિનો પયગામ જાણવા મળે છે પદો સર્વ દર્શન માટે ઉપયોગી છે. સંગીતના શોખીનોને આ પદો ઉપયોગી છે શ્રી આનંદધનજીનો સમય, જન્મભૂમિ, સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ અંગે ગ્રંથની શરૂઆતમા વિસ્તૃત વર્ણન કરવામા આવેલ છે. શ્રી આનંદધનજીના પદો આજે બહુ લોકપ્રિય છે ત્યારે આ ગ્રંથનું પુન પ્રકાશન સર્વને ઉપયોગી થઈ પડશે એવી અમને આશા છે.

ગોવાળીઆ ટેક રોડ

મુબઈ ૨૬

તા ૨૬-૧-૫૬

ચંદુલાલ સારાભાઈ મોદી

ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ

મંત્રીઓ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય.

શ્રી આનંદધનજીનાં પદો

અ.....નુ.....કં.....મ

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	પ્રકાશકનું નિવેદન	
૨	વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના (શ્રી આનંદધનજી અને તેમનો સમય)	૧ થી ૧૧૨
૩	૫૬ પહેલું ક્યા સોવે ઉઠે જાગ આઉરે	૧૧૩
૪	„ બીજું . રે ધરિયારી આઉરે	૧૧૭
૫	„ ત્રીજું . જીય જાને મેરી સકલ ધરીરી	૧૨૧
૬	„ ચોથું . સુહાગણ ! જાગી અનુભવ પ્રીત	૧૨૫
૭	„ પાંચમું . અવધુ નટ નાગરકી આજી	૧૩૦
૮	„ છઠું આતમ અનુભવ રસિકકો	૧૪૪
૯	„ સાતમું જગ આશા જ જીરકી	૧૬૪
૧૦	„ આઠમું આતમ અનુભવ ફૂલકી	૧૭૪
૧૧	„ નવમું નાથ નિહારો આપમનાસી	૧૮૦
૧૨	„ દસમું પરમ નરમમતિ ઔરન આવે	૧૮૬
૧૩	„ અગિયારમું આતમ અનુભવ રીતિ વરીરી	૧૯૧
૧૪	„ બારમું કુબુદ્ધિ કુબળા કુટિલ ગતિ	૧૯૭
૧૫	„ તેરમું અનુભવ હમ તો રાવરી દાસી	૨૧૦
૧૬	„ ચૌદમું અનુભવ તુ હૈ હેતુ હમારો	૨૧૫
૧૭	„ પંદરમું મેરે ઘટ આન ભાનુ ભયો બોર	૨૧૯
૧૮	„ સોળમું નિશદિન જોઈ (તારી) વાટડી	૨૨૩
૧૯	„ સત્તરમું છોરાને ક્યુ મારે છે રે	૨૨૯
૨૦	„ અઠારમું રીસાની આપ મનાવો રે	૨૩૫
૨૧	„ ઝોગણીસમું દુલહ નારી તું બડી આવરી	૨૪૨
૨૨	„ વીસમું આજ સુહાગન નારી	૨૪૫
૨૩	„ એકવીસમું નિશાની કહા બતાવુ રે	૨૫૪
૨૪	„ બાવીસમું : વિચારી કહા વિચારે રે	૨૬૩
૨૫	„ તેવીસમું અવધૂ અનુભવકલિકા જાગી	૨૭૦
૨૬	„ ચોવીસમું મને મારો કબ મિલસે મનમેલુ	૨૭૮
૨૭	„ પચીસમું ક્યારે મને મિલસ્યે માહરો સત સનેહી	૨૮૧
૨૮	„ છવીસમું અબધૂ ક્યા માગુ ગુનહીના	૨૮૪
૨૯	„ સત્તાવીસમું અબધૂ રામ રામ જગ ગાવે	૨૯૩

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ	
૩	૫૬ જામૂવીસમું	જાણ્યો જોરનહીં ભા કીજો ૧	૩૦૩
૩૧	જોગલુગ્રીસમું	જવણું નામ હમારા સખે	૩૧૪
૩૨	ગ્રીસમું	સાધા જાણ ૧ સમતા રજ રમીજો	૩૨૪
૩૩	જોગ્રીસમું	કિત જાનમને હો પ્રાણનાથ	૩૩૩
૩૪	જગ્રીસમું	પિયા તુમ, નિહુર કામે કમુ એસે	૩૪૧
૩૫	તેગ્રીસમું	મિલાપી જ્ઞાન મિલાજો ૨	૩૪૭
૩૬	ચોગ્રીસમું	દેખો જ્ઞાતી નટ નાગરો કાં	૩૫૬
૩૭	પાંત્રીસમું	હો જારે જારે જારે જા	૩૬૨
૩૮	જગ્રીસમું	વારે નાહ સજ મેરા	૩૬૭
૩૯	જાહગ્રીસમું	ના જોએ મિત ભાજો ૨	૩૭૪
૪૦	જાહગ્રીસમું	મનસા નટ નાગરસુ જોરી હો	૩૮૩
૪૧	જોગલુગ્રાવીસમું	તરસાઈ જાહ જાહ હો દેખી સવારીરી	૩૯૬
૪૨	જાહીસમું	મીઠા લાજે કતરે ને	૪૦૨
૪૩	જોગ્રાહીસમું	પીયા જિન મુદ્દલુદ જૂલી હો	૪૩૦
૪૪	જોતાહીસમું	જામ હમ જામર કામે ન મરેજો	૪૪૪
૪૫	જોતાહીસમું	મેરી તુ મેરી કાહે કરેરી ૧	૪૫૪
૪૬	જુમાહીસમું	તેરી કુ તેરી મુ એલી કહુરી	૪૬૪
૪૭	પીસ્તાહીસમું	જોરી કજોરી કજોરી જોરી	૪૭૩
૪૮	જોતાહીસમું	એતન જાગુર જોગાન કરીરી	૪૮૪
૪૯	જુદતાહીસમું	પિય જિન નિર્લજિન કુરુ ખરીરી	૪૯૪
૫૦	જાહતાહીસમું	માવડી મુને નિરખખ કિણુલી ન મૂળી	૫૦૪
૫૧	જોગલુપથસમું	કજન વસ્ત્રો નાહ ૨	૫૩૪
૫૨	જમાસમું	જાનુજાત પ્રીતમ કિસે મનાસી	૫૪૪
૫૩	શ્રી જ્ઞાનદાસપદ રત્નાવલી (૫મા સ ૫૬ મૂળ)		૫૫૫
૫૪	૫મા સે ૫૬નો અક્ષરશદિ અનુક્રમ		૫૭
૫૫	વિષયસંક્ષેપ		૫૭૨

શ્રી સુપાર્શ્વનાથ જિન સ્તવન

શ્રી સુપાસજિન વંદીએ, સુખ સંપત્તિનો હેતુ લલના;
શાત સુધારસ જલનિધિ, ભવસાગરમા સેતુ લલના. શ્રી સુપાસ૦ (ટેક) ૧

સાત મહાભય ટાળતો, સપ્તમ જિનવર દેવ લલના;
સાવધાન મનસા કરી, ધારો જિનપદ સેવ લલના. શ્રી સુપાસ૦ ૨

શિવશંકર જગદીશ્વર, ચિદાનંદ ભગવાન લલના;
જિન અરિહા તીર્થંકર, જ્યોતિસ્વરૂપ અસમાન લલના. શ્રી સુપાસ૦ ૩

અલખ નિરંજન વચ્છલુ, સકળ જંતુ વિશરામ લલના,
અભયદાન દાતા સદા, પૂરણ આતમરામ લલના. શ્રી સુપાસ૦ ૪

વીતરાગ મદ કલ્પના, રતિ અરતિ ભય સોગ લલના,
નિદ્રા તંદ્રા દુરંદશા, રહિત અખાધિત યોગ લલના. શ્રી સુપાસ૦ ૫

પરમપુરુષ પરમાત્મા, પરમેશ્વર પરધાન લલના;
પરમ પદારથ પરમેષ્ઠી, પરમ દેવ પરમાન લલના. શ્રી સુપાસ૦ ૬

વિધિવિરંચિ વિશ્વંભર, હૃષીકેશ જગનાથ લલના;
અઘહર અઘમોચન ધણી, સુક્રિત પરમપદ સાથ લલના. શ્રી સુપાસ૦ ૭

એમ અનેક અલિધા ધરે, અનુભવગમ્ય વિચાર લલના;
જે જાણે તેહને કરે, આનંદધન અવતાર લલના. શ્રી સુપાસ૦ ૮

શ્રી અનંતાય, જિન સ્તવન

- ધાર તણવાણી ચોહલી દોહલી, ચૌહમા જિનતણી સરણુસેવા;
ધાર પર નાચતા દેખ જાણમણ, સેવના ધાર પર રહે ન દેવા. ધાર૦ ૧
- એક કહે સેવિયે વિવિધ કિસ્મિ કરી, ક્ષણ અનેકાંત લેચન ન દેખે;
કૃષ્ણ અનેકાંત કિસ્મિ કરી જાપણ, રહવટે ધાર ગતિમાંહે લેખે. ધાર૦ ૨
- અચ્છના ભેદ બહુ નમણુ નીહાણતા, તત્ત્વની વાત કરતા ન છાને;
ઉદરભરણુકિ નિભ કાજ કરતા યજ્ઞ, મોહ નહિમા કળિકાળ રાને. ધાર૦, ૩
- વચન નિરપેક્ષ બ્યવહાર બૂઝો કહ્યો, વચન સાપેક્ષ બ્યવહાર સાચો;
વચન નિરપેક્ષ બ્યવહાર સસારકેલ, સામળી આદરી કાઈ રાચો. ધાર૦ ૪
- દેવ ગુરુ ધમની શુદ્ધિ કહેા કેમ રહે, કેમ રહે શુદ્ધ મદ્દા ન આણ્યો;
શુદ્ધ મદ્દાન વિષુ સર્વ ક્રિયા કરે, છાર પર લીપણુ તેહ બાણ્યો. ધાર૦ ૫
- પાપ નહીં કેઈ ઉત્સૂત ભાવણુ છોડે, ધર્મ નહીં કોઈ જન સૂત સરિખો;
સૂત અનુસાર ને ભવિક કિસ્મિ કરે, તેહનુ શુદ્ધ ધ્યારિત પરિખો. ધાર૦ ૬
- એક ઉપદેશનો સાર સહોપલી, ને નશ ચિત્તમા નિત્ય ધ્યાવે
તે નશ વિભ બહુ કાલ મુખ અનુભવી, નિશત આનંદધન શબ્દ પાવે. ધાર૦ ૭

(પ્રથમ આવૃત્તિની)

પ્રસ્તાવના

આનંદધનજી મહારાજનાં પદો તરફ બહુ જ માનની લાગણીથી જોવામાં આવે છે. જૈન અને જૈનેતરો તેને બહુ આનંદથી ગાય છે અને તે પદો ગાતી વખત અપૂર્વ માનસિક સુખ અનુભવે છે તે અનેક પ્રસંગે જોવામાં આવ્યું હતું. આ પદો જિનમંદિરમાં અન્ય ધાર્મિક પ્રસંગે ગવાતાં સાંભળ્યા હતા, પરંતુ એક પ્રસંગે તે વાચવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં જણાયું કે તે પદો સામાન્ય રીતે સમજી શકાય તેવા નથી. તે સમજવા માટે શાસ્ત્રશૈલીનું ઘણું સ્પષ્ટ જ્ઞાન હોય અને શ્રી આનંદધનજીની ભાષા સમજતા હોય તેવા અભ્યાસી વિદ્વાનની મદદની ખાસ આવશ્યકતા છે એમ લાગ્યું. અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમનું સૂળ સંસ્કૃતમાં છે તેનો લાભ લેનારા કરતા પણ આવા પદોનો શ્રવણ મનન દ્વારા લાભ લેનારા વિશેષ મળવા સંભવિત ધારી તેની અર્થગવેષણા કરવા માડી. દરમિયાન સંવત ૧૯૬૭ ના ચૈત્ર-વૈશાખની ઉનાળાની રજના વખતમાં શ્રી ભાવનગર જવાનું થતાં ત્યાં શાતભૂર્તિ શ્રીમદ્ વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજના શિષ્ય પંચાસજી શ્રી ગભીરવિનય ગણિ જેઓનું આગમનુ જ્ઞાન અનુભવસિદ્ધ અનેક પ્રસંગે થયું હતું તેઓને આ પદના અર્થો સમજાવવાની વિશ્વસિ કરી. તેઓએ જરા ઇચ્છા બતાવી તેથી બીજે દિવસે છાપેલ પુસ્તકની બે કોપી લઈ તેઓ પાસે ગયો. તેઓએ પ્રથમ ત્રણ પદ સમજાવ્યા તેમાં બહુ જ આનંદ થયો. શાસ્ત્રશૈલીના જ્ઞાન સાથે વાત ઉપરથી જણાયું કે આનંદધનજી મહારાજે જે દેશમાં બોલાતી ભાષા વાપરી છે તે દેશના પોતે પણ સંસારીપણામાં વતની હતા, એ હકીકતથી અને ખુલાસા સતોષકારક થતા હોવાથી બીજા દિવસે સવારનો ટાઈમ સુકરર કરી પદ પરનું વિવેચન આગળ ચલાવવા વિશ્વસિ કરી, જે તેઓએ બહુ કૃપા કરી સ્વીકારી. તેનો લાભ લેવામાં મારી સાથે મારા મિત્રો અને સ્નેહીઓ જોડાયા અને લગભગ પંદર જિજ્ઞાસુઓનો નિયમિત વર્ગ ત્રીજા દિવસથી શરૂ થઈ ગયો. મહારાજશ્રી જેટલું બોલતા હતા તે સર્વ ત્યાં જ લખી લેવાનો મેં નિયમ રાખ્યો હતો અને ઘેર જઈ વિસ્તારથી વિવેચન નિર્દિષ્ટ અર્થાનુસાર નોટમાં લખવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો હતો. મારી સાથેના સહાધ્યાયીઓ પણ બનતી નોટ લખી લેતા હતા અને મારી નોટ ઉતારી લેવાની ઇચ્છા રાખતા હતા અને કેટલાકે તેમ કર્યું પણ હતું. તે નોટોમાંથી એક નોટ સુનિરાજ બુદ્ધિસાગરજીને

મળી અને તેને જોઈને તેઓએ શ્રીમદ્ના પદોનો ભાવાર્થ લખ્યો છે જોમ તેઓશ્રીના લેખથી જણાઈ આવે છે આ પ્રમાણે ૧૭ દિવસ સુધી નિયમિત અર્થ વિવેચનનું કામ ચાલ્યું, અનેક શકાઓ પૂછાઈ, તેના સવિસ્તર ખુલાસા ઉક્ત મહાત્માએ આપ્યા અને તેઓએ જે જે બતાવ્યું તે સર્વ ત્યાં બેસીને જ લખી લીધું ત્યારે તો માત્ર ૫૦ પદ કર્યા હતા; પછીના પદો શેઠ નરોત્તમદાસ બાણુજી કપડીઆએ પોતાને બગલે પ ગભીર વિજયજીને પધરાવી લાઈ લીધા, નોટ કરી તે નોટ મળી છે અને બાકીના પદો તદ્દનુસાર છે મહારાજશ્રી પાસે બેસીને લખી લીધેલ નોટ મારી પાસે હજુ પણ જાળવી રાખેલી છે જો રીતે પચાસ પદના અને આગમના અથવા વિવેચનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તેનું પરિણામ આ પુસ્તક છે ત્યાર પછી મારે સુબઈ આવવાનું થતા વર્જાવસ્થા બધ પડી ગઈ, પણ ત્યારપછી જોકે બીજે પ્રસંગે ઉપર જણાવ્યું તેમ મારા મિત્ર શ્રી નરોત્તમદાસ બાણુજીએ બાકીના પદોનો અર્થ મહારાજશ્રી પાસે સાંભળી લખી લીધો છે તેમની નોટ મને મળી શકે તેમ છે જેનો ઉપયોગ તે પચાસ પછીના પદમાં કરેલ છે, અને સાથે પદો મેળવવાની શોધખોળ પણ લેખકે કરી છે

ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે પચાસજી મહારાજ શ્રી ગભીરવિજયજી જે અથ બતાવતા હતા અને વિવેચન કરતા હતા તેના પર સંપૂર્ણ વિવેચન-ભાવદશક તે જ દિવસે પૂરતો વખત મેળવી લખી લેવાની પદ્ધતિ રાખી હતી અને તે વિવેચન લખતા જો કંઈ શકા સ્પષ્ટ થાય તો પૂછવાનું કામ બીજે દિવસે શરૂઆતમાં વર્જાશિક્ષણ વખતે થતું હતું ગરમીની સ્થળે આવો સારો ઉપયોગ થવાથી મનમાં બહુ આહવાદ થતો હતો અને મારા સર્વ સહાધ્યાયીઓ પણ મહારાજશ્રીના અથ બતાવવાના વ્યાખ્યાન અને વિચારજળને માટે બહુ વખાણ કરતા હતા અભ્યાસીમાના ધણખરા પોતાની શકાઓ પૂછીને વિષયનો એટલો નિષ્કલ્પ કરતા હતા અને મહારાજશ્રી દરેક પ્રશ્નની બાબતમાં એટલા સુદર ખુલાસા કરતા હતા કે જિજ્ઞાસુઓને આ વિવેચનમાં કાંઈ અપૂર્વતા જણાય તો તે તેનું પરિણામ માની, તેમાં આશ્ચર્ય પામવાનું નથી જે મહાત્મા પુરુષે પોતાનું આખું જીવન ધર્મવિચારણામાં ગાળ્યું હતું, જેમનો આગમઓષ તે ક્ષણમાં જોકમતે અતિ ઉચ્ચ મનાતો હતો અને જેઓનું આસ્ત્રિ વિશુદ્ધ અને કિશોરશાનમુક્ત મનાતું હતું તેઓના જોકે જોકે શબ્દ મહા અથઘટના સુક્ત નીકળે જો સહજ સમજી શકાય તેવી હકીકત છે

સવત્ ૧૯૬૭ ના ગરમીના સમય પછી સુબઈ આવી પદના અથ વિવેચન પર વધારે વિસ્તારથી વિવેચન લખી રાખવા ઇચ્છા થઈ આવા મહાન્ અથગૌરવવાળા પદો ઉપર વિવેચન કરવા માટે યોગ અને અધ્યાત્મ સંબંધી બહુ વિશાળ અભ્યાસ કરવાની આવશ્યકતા લાગી, તેથી જોકે બાબુએ વાચન અને બીજી બાબતોએ મનન કરવાનું શરૂ કર્યું અથવિચારણા કરવા સાથે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું યોગશાસ્ત્ર શુભચંદ્રાચાર્યનો જ્ઞાનાલુપ, પાત

જલનું' યોગદર્શન, વિવેકાનંદનો રાજયોગ, ઉપાધ્યાયજીની દ્વાત્રિંશત્દ્વાત્રિશિકા, હરિભદ્રસૂરિનાં યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય અને યોગબિન્દુ વિગેરે યોગ તથા અધ્યાત્મના પુસ્તકો જે પૂર્વે સામાન્ય રીતે જોયા હતા તેનું સવિશેષ અવલોકન કર્યું, તે પર વિચાર કર્યો, જૈનયોગ અને અન્ય યોગની તુલના કરી, ઉપરોક્ત યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયાદિ ગ્રંથ તથા તેને અનુસારે લખાયેલી યોગદૃષ્ટિની સજ્જાય વિગેરે જોયા અને વચ્ચે વચ્ચે પદોનું અર્થચિંતન કરી કાંઈક લેખનની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી અકેક પદ પર બની શકતો વિચાર કરી તેને માટે ગ્રંથો વાચવાયોગ્ય લાગે તે વાચી જ્યારે મનમા સતોષ થાય ત્યારે જ વિવેચન લખવાનું કાર્ય કરવાની ધારણાને બનતે અશે આખા પુસ્તકલેખન દરમિયાન સ્વીકારી છે અને તેથી અસ્તવ્યસ્ત વિચારોને બનતાં સુધી આ પુસ્તકવિવેચનમા સ્થાન આપ્યું નથી. ખાર તેર પદ 'શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ'મા છાપ્યા તે અત્ર લીધા છે પણ તેમા વાચકને અન્યાય થતો લાગવાથી પદો મારી પાસે અર્થ સહિત હતા તે અને શ્રી નરોત્તમદાસભાઈ ભાણુજીની મહેનતનો મારી બુદ્ધિ સાથે ઉપયોગ કર્યો છે.

આવી રીતે જેટલું બની શકે તેટલું ઉપયોગી વિવેચન કરવાની ઇચ્છા રાખી હતી, જેને પાર પાડવા બનતી કોશીશ કરવામાં આવી છે તૈયાર કરેલ છેવટનું વિવેચન તપાસી જોવા માટે મારા કાકા શ્રીયુત કુવરજી આણુદળને સોંપવામા આવતું હતું. તેઓ શાસ્ત્ર-શૈલી તથા ભાષાના બાણકાર હોવાથી વિવેચનવિભાગમા કાંઈક ફેરફાર સૂચવતા હતા. તેવી રીતે તૈયાર થયેલ કોપી પન્યાસજી શ્રીમદ્ આનંદસાગરજીને તેઓ જ્યાં સ્થિત હોય ત્યાં પોસ્ટ દ્વારા મોકલવામા આવતી હતી શાસ્ત્રશૈલીના પૂર્ણ વેત્તા અને આગમ તથા ન્યાયના પ્રથમ પકિતના વિદ્વાનના હાથમાથી વિવેચન પસાર કરાવવાની ખાસ જરૂર હતી, કારણ કે યોગ કે અધ્યાત્મના વિષયમાં શાસ્ત્રશૈલીને બાધ કરનાર એક પણ વચન નીકળે તો મહાહાનિ કરનાર થઈ પડે એ વાતનો મનમા નિશ્ચય હતો પરોપકારબુદ્ધિથી તે મહા-ત્માએ પોતાનો અમૂલ્ય વખત કાઢી અનેક જગ્યા પર સુધારણા કરી આખી વિવેચનને શાસ્ત્રાનુસાર કરી આપવા કૃપા કરી છે તે માટે તેઓશ્રીનો અને મારા પૂજ્ય કાકાશ્રીનો આ પ્રસંગે ખાસ ઉપકાર માનવાની તક લેવામા આવે છે. મારો એવો અંગત અભિપ્રાય છે કે શાસ્ત્રવિરુદ્ધ લખાયેલું એક વચન પણ અત્યંત નુકસાન કરે છે. કેટલાક વિદ્વાનોનું એવું માનવું છે કે સો પૃષ્ઠમા નેવું પૃષ્ઠ ઉપયોગી હોય તો તેટલા પૂરતો તો લાભ થાય, એ વાત મને યોગ્ય લાગતી નથી મારા નમ્ર વિચાર પ્રમાણે શૈલી વિરુદ્ધના દશ પૃષ્ઠો નેવું પૃષ્ઠો કરતા વધારે નુકસાન કરે છે અને એવા પુસ્તકથી લાભનો સભવ જ રહેતો નથી. ગમે તે પ્રકારે પ્રેસમા પુસ્તક મોકલી આપનાર અવ્યવસ્થિત વિચારના લેખકોને અને તેવા પુસ્તકો વાચનારને કદાચ આ વાત પસંદ ન આવે એ બનવાબેગ છે, પરંતુ બનતી રીતે શાસ્ત્રગ્રંથોનું યોગ્ય ઢોહન થવું જોઈએ એ સળધમા તો કોઈનો જૂદો મત પડે એમ સભવ લાગતો નથી આવી રીતે તૈયાર કરેલ વિવેચન છપાવી જાહેર પ્રબંધના

ઉપયોગ માટે બહાર પાડ્યું છે તે કરતાં બારણામાં ફેટલે જાશે ફલીબૂત થયેલ છે તે વિચારવાનું કાર્ય વાચનારાઓનું જથ્થા ટીકાકારોનું છે

જર્ણવિવેચન વિભાગમાં કોઈ કોઈ પ્રસંગે બહુ વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે નથ નિષ્પેષ પર પાત્રમાં પદમાં, યોગસંબંધમાં છૂટા પદમાં અને દર્શન સંપ્રદાયો પર ચર્ચાશીલમાં પદમાં ખાસ વિવેચન તે તે વિષયોનો અભ્યાસ કરીને લખવામાં આવ્યું છે જેમ કરવાનો હેતુ એટલો છે કે જે અપૂર્ણ શ્રેણીમાં તે વિષય થઈ જાય છે તે વાચના વિચારવાનો સમય ધણા વાચકોને મળી શકતો નથી અને આધુનિક ગુજરાતી ભાષામાં તેનું વિવેચન હોય તો શાસ્ત્રાવગાહનરૂચિ થવી સંભવિત છે, તેથી ટૂંકામાં પણ સુસંગત વિવેચન એ એ વિષયો પર થયું છે એવા જાહેર વિષયોની જેના માત્ર પણ ચીતરી શકાય, તે પુસ્તકના કદના પ્રમાણમાં બનવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ જે દિગ્દર્શન કરાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે તે શાસ્ત્રમનનની વિશ્લેષણ થવાના ઉદ્દેશથી જ કરવામાં આવ્યો છે અને તે કાર્ય એ અસ્પર્શી પણ થયું હોય તો તે આનંદપ્રદ છે ધણા પ્રાણીઓ એવા વિષયના પુસ્તકો વાંચી શકે પણ નહિ તેઓને આવું દિગ્દર્શન એટલું વિવેચન પણ લાભ કરનારુ થાય એમ લાગે છે આવા મહાન્ અધ્યોક્ષ્યવાળા પદો ઉપર સારી રીતે વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા એટલા માટે છે કે અર્પણ વિદ્વાનના એક એક વાક્યમાં અથ્યમત્કૃતિ સ્હેલી હોય છે ભાવપૂર્ણ પદોના પ્રત્યેક વાક્ય પર એટલું વિવેચન થઈ શકે તેમ છે કે જાત્ર એટલું લખાયું થયું છે તે અત્યંત અસ્પર્શી છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ જરા પણ નથી એક પાત્રમાં કે છૂટા પદ પર જ એ સંપૂર્ણ વિવેચન કરવામાં આવે તો આવા અનેક પુસ્તકો જરાય તેમ છે આવા અર્પણ અધ્યયનનાવાળા પદોના વિવેચનમાં જેમ જેમ શાંતિથી વિચાર કરવામાં આવે તેમ તેમ વધારે અથસ્કુરણ થાય તેમ છે

આ વિવેચનમાં શબ્દાથ, અક્ષરાથ અને ભાવાર્થનો ક્રમ બળવવામાં આવ્યો છે જેઓને વિવેચન વાંચવાની જરૂર, અવકાશ કે અપેક્ષા ન હોય તે અર્થવિચારણા કરી શકે તેથી માત્ર શબ્દાથ પણ નોટમાં આપ્યા છે અને તેમ કરવાનો હેતુ એટલો છે કે ફેટલાક સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકે તેવા પ્રાસ પુરુષોને વિવેચન વાંચવાની જરૂર ન હોય તો તેઓ તેમ કરી શકે વળી એકલું જાન કરવાની ઇચ્છા હોય તેને એક જાણ પછી બીજી જાણ પ્રાસ કરતા વચ્ચે પૂછો મૂકી દેવાં પડે અને જાવાના લયમાં ભગ પડે એ સ્થિતિ વિવેચન છપાઈ ગયા પછી જણાઈ અને જેમ થતાં કર્તાના મૂળ ઉદ્દેશને જામી આવે એમ લાગ્યું તેથી પુસ્તકને છેડે સવ પદો મૂળ સ્વરૂપે પણ આપી દીધાં છે કે જેનો ઉપયોગ જાનાર બહુ સારી રીતે કરી શકશે આથી પુસ્તકમાં થોડા પૂછોનો વધારો થયો છે અને તેથી કોઈક પુનરાવર્તન જેવું થયું થયું છે પરંતુ તેમ કરવું ઉપયુક્ત લક્ષ્યથી આવશ્યક છે જેમ એક વિદ્વાન મિત્રનો સ્વાધીન મત હોવાથી તેમ જ હાલમાં લાંબી

ટીકાવાળા ગ્રંથ માટે પણ તેમ કરવાની પદ્ધતિ શરૂ થયેલ હોવાથી અત્ર તેમ 'કરવાનું' યોગ્ય ધારવામા આવ્યું છે એ ખાસ વધારામાં મૂળમા જે પાઠ સ્વીકાર્યો છે તે જ દાખલ કરવામા આવ્યો છે તેથી પાઠાતર માટે તો વિવેચન તરફ જ જોવાની જરૂર રહેશે.

મુખ્યનિવાસી અને જૈન ગ્રંથો છપાવવાની બાબતમા પહેલ કરનાર શ્રાવક ભીમશી માણેકે 'આનંદધન અને ચિદાનંદ બહુતેરી' ના નામથી એક બુક છપાવેલ છે. એ પુસ્તક બહુ સુંદર રીતે છાપ્યું છે પણ તેમા બહુ અશુદ્ધિ જોવામા આવી. આથી એ પદોની ચાર પ્રતો મેળવી. એક બહુ શુદ્ધ પ્રત મુનિરાજશ્રી ભક્તિવિજયજી (શ્રી આત્મા-રામજી મહારાજના પ્રશિષ્ય) તરફથી મળી હતી અને જે પ્રતો શ્રી લક્ષ્મીચંદ ઘેલાભાઈએ શ્રી પાલીતાણુના અબાલાલજીના ભંડારમાંથી લઈને મોકલી આપી હતી. એક ચોથી પ્રત પુસ્તકના આકારમા લખેલ એક યતિ પાસેથી મળી હતી. એ ચાર પ્રતો ઉપરથી મૂળ પાઠ તૈયાર કરવામા આવેલ છે. એમાં જ્યાં જ્યાં પાઠાંતરો મૂકવા યોગ્ય લાગ્યા ત્યાં ત્યાં મૂક્યા છે. પાઠાંતરો નોટમા લખવાનું ખાસ કારણ એ છે કે આ પદો ગાન કરવાયોગ્ય છે. અને ગાન કરતા એકાદ અક્ષર વધવા ઘટવાથી લય તુટી જાય તો કર્તાને જ બાણે લયનું પૂર્ણ જ્ઞાન નહોતું એવો આશ્પ આવી જાય. આથી જ્યાં લયને આઘાત અથવા અસર કરે એવા પાઠાંતર પ્રાપ્ત થયા છે ત્યાં તેને બનતા સુધી નોટની અંદર જ લખવામા આવ્યા છે. અર્થવિચારણામા પણ પાઠાતરનો મોટો ઉપયોગ છે અને કેટલાક પાઠાંતરો તો અર્થમા મોટો ફેરફાર કરે છે. કેટલાક પાઠાતરોનો અર્થ ન ખેસવાથી લોકો તેને ફેંકી દે છે તેથી ભવિષ્યમા બહુ નુકસાન થાય છે, તેથી બનતા સુધી સર્વ પાઠાતરો નોટમા લખવામા આવ્યા છે. જો કે આ સ્થળે આનંદધનજીના હસ્તે લખેલી કે તેઓના સેવકોની લખેલી પ્રતિ મળી હોત તો કઈ પણ કહેવાનું રહેત નહીં, પણ તે ન મળવાથી આ પ્રયત્ન કરવાયોગ્ય અને ઉપયોગી લાગ્યો છે.

બુદ્ધ આનંદધનજીની કૃતિ, ગાન, પદનો ઉચ્ચ આશય વગેરે મૂળ પુસ્તકને અંગે પ્રાપ્ત થતી હકીકત પર ઉપોદ્ધાતમા વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તેથી અત્ર તે પર ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. વિવેચનને અંગે મને જે મદદ મળી છે તેમા જે ટખાવાળી પ્રતો છે. એક પ્રતમા પચીશ પદો ટખો લખેલો છે જેમાના આ પચાસ પદમાથી *સત્તર પદ આવેલા છે આ પ્રત બહુ શુદ્ધ છે. જો કે તેની ભાષા મારવાડીને મળતી છે પણ પ્રયાસ કરવાથી સમજી શકાય તેવી છે ટખો લખનાર કોણ છે તે સમજાતું નથી કારણ કે ટખાકારનું નામ પ્રાપ્ત થતું નથી અને મારી પાસે જે પ્રત આવી તેમા

* ૫૬, ૯, ૧૧, ૧૭, ૨૩, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૨, ૪૧, ૪૩, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૫૦ એ સત્તર પદ પર ટખો આ પ્રતમા છે

માત્ર ૧૭ પાના હતા અને પ્રત અપૂર્ણ હતી. કદાચ પ્રતના છેવટના ભાગમાં ટોચ કરનારનું નામ આપવામાં આંચુ દોય તો અને માફમ નથી. જે જે પદો પર ટોચ આપવામાં આવ્યો છે ત્યાં તેની મહદ સંપૂર્ણ રીતે લીધી છે અને ટબાકારનો આશય વિવેચનમાં મર્વ જ્યાં પર બનતી રીતે જતાવવામાં આવ્યો છે બાકીના પદો પરના ટબાકી કોપી પણ કરાવી રાખી છે જે હવે પછી આ પુસ્તકના દ્વિતીય વિભાગમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવશે. બીજી ટબાકાણી પ્રત સંપૂર્ણ છે એમાં આ પચાસ પદોમાંથી માત્ર ૬, ૧૭, ૩૨ અને ૫૦ માં ૫૬ પર જ ટોચ છે એ પ્રતનો ટોચ લખનાર અને પ્રયંમ જણાવેલી વતનો. ટોચ લખનાર એક જ પુરુષ દોય તેમ જણાય છે કારણ કે અથ વિવરણમાં જે જે શબ્દો વપરાયા છે તે લગભગ સરખા છે, છતાં આ પ્રત વિરોધ શુદ્ધ અને કાંઈક વધારે વિચારવાળી આ પ્રતની પણ કોપી કરાવી રાખી છે પ્રથમ પ્રતમાંદેના બાકીના આઠ પદોનો ઉપયોગ પુસ્તકના દ્વિતીય વિભાગમાં થશે ભાવાત્મા અને શૈલીના ભજનનાર કોઈ મહાત્માએ આ ટોચ લખેલો છે તેથી તે બહુ ઉપયોગી છે ટબાકારને પણ કોઈ કોઈ જગ્યાએ લખવું પડ્યું છે કે 'આનંદપન મહારાજનો આશય તેઓ સમજી શક્યા નથી.'

વિવેચનને અંગે આ ઉપસત સદરદુ ટબાકા અનુસાર લગભગ ટબાકા જેટલા જ પદોનું વિવેચન લખેલું મારા ભેવામાં આંચુ હતું અને પ્રાયે તે ટબાકા અનુસાર દોવાથી અને ટબાકાર તરફથી થયેલ પ્રયત્નનો સીધો લાભ મને મળેલો દોવાથી તેનો બહુ ઉપયોગ કર્યો પડ્યો નથી. આ ઉપરાંત દરેક પદ વાંચતી વખતે જે જે ભાવ મને રહુરતા હતા તે જગ્યાવાવા માટે અન્ય પુસ્તકો વાંચી વિદ્વાનો સાથે ચર્ચા કરી અને પત્ર દ્વારા માહિતી મેળવી વિવેચનને બને તેમજ ઉપયોગી કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

આનંદપનજી મહારાજનો આશય કેટલો બધો વિશાળ, ગંભીર અને વિસ્તૃત છે તે જતાવવા માટે એક જ દાખલો પૂરતો થઈ પડે. જ્ઞાનસારજી જેઓ પોતે પણ યોગ્ય વ્યાસી હતા તેઓ આનંદપનજીની યોગીયતા પર ચાલીશ વરસ સુધી વિચાર કર્યા પછી છેવટે વ્યારે શરીરચિત્તિ ટકવાની અસ્થિરતા જવુબ્ધી ત્યાં જિયારનું પરિણામ લખી ગયા અને તે પ્રમાણે તે યોગીયતાના અથ ઉપાધને બહાર પડેલ છે આવા ત્યાગવૈરાગ્ય વાજા અને ગોગતા અભ્યાસી ચાલીશ વરસની વિચારણા પછી લખેલા યોગીયતાના ભાવાત્મા ઉપોદ્યાનમાં લખે છે કે—

આત્મ નય પસારિતે કરે ઉદયિ વિસ્તાર
આત્મ આનંદપનજી અતિ મન્યર ઉતર

આવા અસાધારણ શબ્દોમાં આનંદપનજીના આશય માટે વૈરાગ્યરસમાં લીન થયેલા જ્ઞાનમારજી લખે છે એ ઉપરાંત સાર એ શા નીકળે છે કે, જ્યારે ચાલીશ વરસની

સતત વિચારણા પછી અને વૈરાગી જીવન પછી પણ જ્ઞાનસારજીને તેઓશ્રીની કૃતિના અર્થને કાગળ ઉપર લખવાની વાતમાં એક પ્રકારની ધૃષ્ટતા લાગી અને તે પ્રયત્નને વાળોડપિ કિં ન નિજવાહુયુગં વિતત્ય, વિસ્તીર્ણતાં કથયતિ સ્વધિવામ્બુરાશેઃ બાળક પોતાના બાહુને પસારીને કહે કે ' સમુદ્ર આવડો મોટો છે ' એના જેવો લાગ્યો ત્યારે પછી અતિ ગંભીર આશયવાળા તેમના કરેલા પદોનું સંસારના અનેક બંધનમાં રચેલપચેલ મારા જેવો એક સામાન્ય માણસ વિવેચન લખે તેને માટે શું કહેવું તે વિચારવા યોગ્ય છે. ધંધા તથા સંસારને અંગે અનેક પ્રકારની વિચિત્ર વિકારમય જિંદગીમાં દિવસનો મોટો ભાગ ગાળનાર આવા ઉત્તમ પદ પર વિવેચન કરવાને અધિકારી પણ ગણી શકાય કે નહિ ? એ પ્રશ્ન અનેક વાર મારા મનમાં ઉદ્ભવ્યો હતો અને હજી તે શકાનું સતોષકારક સમાધાન થયું નથી; છતાં ગુરુમહારાજે કૃપા કરી જે અર્થવિચારણા બતાવી છે તે અતિ ઉપયોગી જણાયાથી અને જાહેર પ્રબલને તેનો લાભ મળે તો પ્રયાસનું એક રીતે પણ સાર્થક્ય છે એમ ધારી આ પદ પર વિવેચન ગુરુદર્શિત માર્ગ પર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને તેને જાહેરમાં મૂકવાની લાલચ સ્વપર લાલના હેતુએ કરી છે. એમા જે જે સ્ખલનાઓ થઈ હોય તેને માટે જવાબદારી પોતાની છે, કારણ કે નયગર્ભિત વચનને એકાતમા ખેંચી જવાના પ્રસંગો બહુ આવે છે સામાન્ય રીતે આ પદોમાનુ કોઈ પણ વચન લેતા તે વાત જણાઈ આવે તેમ છે. વળી એવી સ્ખલનાઓ થવી પણ સંભવિત છે કોઈ વખત આનન્દ-ધનજી મહારાજના આશયને બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવા જતા તેમના અગિત વિચારોથી તદ્દન ઊલટી બાબુએ પણ ચાલ્યા જવાનું બને, પરંતુ એમ ન બને તેટલા માટે ઉપરોક્ત સ્વીકારાયલા વિદ્વાનોને આ વિવેચન બતાવી બનતી સ્ખલનાઓ દૂર કરવા તત્પરતા રાખી છે, છતાં આશય સમજવાની અસમર્થતાને લીધે અને વિષય ઝળકાવવાની અશક્તિને લીધે પ્રમાદ થયો હોય તો તે ક્ષતવ્ય ગણવા અત્ર વિજ્ઞાપિ છે.

વિવેચન સંપૂર્ણ હોવાનો દાવો તો કોઈ રીતે થઈ શકે તેમ છે જ નહિ, કારણ કે આવા મહાન્ પુરુષોના એકેક વાક્યના ગર્ભમાં બહુ હકીકત સમાયલી હોય છે સામાન્ય અને વિશિષ્ટ લેખકો વચ્ચે તફાવત મુખ્યત્વે કરીને એ જ હોય છે કે જ્યારે સામાન્ય લેખકો એકને એક વાતનું ખીજણું નકાસુ કર્યા કરે છે અને જ્યારે તેના લખેલા મોટા પચીસ પાનાના લેખનો કે બે કલાકના ભાષણનો નિષ્કર્ષ કાઢવામાં આવે ત્યારે તે માત્ર એક કે બે પંક્તિમાં સમાઈ જાય છે અથવા એક કે બે મિનિટથી વધારે વખત બોલવામાં લેતા નથી, ત્યારે વિશિષ્ટ લેખક અથવા વક્તાના એક વાક્યમાં એટલું બધું અર્થગૌરવ અને ગૂઢાર્થનું તત્ત્વ રહેલ હોય છે કે તે સામાન્ય દષ્ટિએ સાધારણ વાક્ય જેવું લાગે પણ તે પર જેમ જેમ વધારે પરામર્શ થાય તેમ તેમ અનેક નવીન વાતો સ્ફુરી આવે અને તે કહેતા અથવા લખતા પુષ્કળ વખતનો વ્યય કરવો પડે આ પદોની વિચારણા કરતા

સદ્દેશ વાચકને એમ થવું સંભવિત છે તેથી તેવી કાંઈ નવી સ્કુસ્કા થાય તો તે મને જણાવવા કૃપા કરવી. આયદે તેનો ઉપયોગ કરવાની સાવધાનતા રાખવામા આવશે.

ફરૈશ સવાસ્ના સામાયિક કરવાના નિયમનુ આ પરિણામ છે મારા અતિ બ્યવસાથી ધંધામા મને તે પદ પર વિવેચન લખવાનો કે તે પર વિચાર કરવાનો અવકાશ બહુધા મળ્યો નથી. તે ઉપરાંત પદને અંગે મારે ઘણા પુસ્તકોનો નિયમસર અભ્યાસ કરવાની જરૂર પડી છે અને તેથી મને લાભ થયો થયો છે, પણ પદને બહાર પાડવાનું બહાર ક્યાં પછી વખત તે જ કારણથી વિશેષ થયો છે

યોગના વિષયોને હું અધિકારી નથી, અભ્યાસી પણ નથી, યોગપ્રક્રિયા કરી બાંધતો પણ નથી અને યોગને અંગે પુરાણ પુસ્તકોમાથી હકીકત મેળવવા ઉપરાંત સીધી રીતે હું કાંઈ પ્રકાશ પાડી શકું એવો મારો હાવો પણ નથી. આ પદો બહુધા યોગના જ છે અને તેથી મહાત્મા પુરુષોએ બતાવેલ યોગના વિષય પર અભ્યાસ કરી પ્રકાશ પાડવા યત્ન કર્યો છે તેના અભ્યાસી મને વિશેષ માલુમ ન પડવાથી બહુ સંતોષકારક રીતે લેખ લખી શકાયો નથી છતાં જે કાંઈ પ્રયત્ન થયો છે તે બહાર પ્રજા સન્મુખ રજૂ કરવા ધૃષ્ટતા કરું છું એમ જ્ઞાનસારજીના સરહદ શબ્દોમા કહી શકાય તેમ છે

આ પદો સંજીવના ચોખીનને અતિ ઉપયોગી છે પ્રજાત કે રાત્રિના શાંત સમય હોય તે વખતે આ પદોને મનનપૂર્વક આવાથી બહુ આનંદ થાય તેમ છે એ પદના અધર્ગૌરવ અને પદલાલિત્ય પર જેમ જેમ વિચારણા કરવામા આવશે તેમ તેમ પદની અદ્વૈત સ્થિતિ આત્માનુભવ પ્રકટ થશે. એને વારંવાર પુનરાવતન કરી વાંચવાની, મનન કરવાની જરૂર છે વાર્તાનાં પુસ્તક અથવા વર્તમાન સમાચારના લેખો પેઠે ઉપર ઉપરથી વાંચી જવાથી કાંઈ લાભ પ્રાપ્ત થવો સંભવિત નથી એમ તો કહી શકાય નહિ, પણ જે મહાન્ લાભ તેના જર્જર રહ્યો છે તેનો અંશ પણ મળશે નહિ એમ કહેવું યથાથ છે જ્ઞાન આવી વખત પણ તેની ચોખ સામગ્રી સાથે હોય તો બહુ આનંદ થાય તેમ છે શાસ્ત્રકાર દ્રવ્યપૂજના અધિકારીને ઔત વાંચિત્રમા અનંતમણુ પુણ્ય કહે છે તેનું કારણ એમ જણાય છે કે તે વખતે આત્મધ્યાનમા એકતા અને આગળ વધતાં લક્ષ થવા સંભવ છે આવા હેતુથી આ પદના ફરેક લેખના નોટેશન સાથે આપવા ઇચ્છા હતી અને તે માટે કુશળ ગાયકો સાથે ગોઠવણ કરી હતી, પરંતુ કેટલાક સંયોગોને લઈને એ ઇચ્છા પાર પડી નથી. લક્ષ્મણ મોટા ભાગના પદો અસલ રામ અને રામિત્વીમાં હોવાથી સંજીવ શાસ્ત્રના અભ્યાસીને તેમા બહુ આનંદ આવે તેમ છે એની સાથે ન્યારે અર્થવિચારણા કરવાનું સાધન પ્રાપ્ત થયું હોય ત્યારે જ્ઞાન વખતે અપૂર્વ લક્ષ થવા સંભવ છે જ્ઞાન આવી વખતે તો અથ વાંચવાનું બને નહિ પણ એક વાર અર્થવિચારણા કરી જ્ઞાન

સંગીતના સાજ સાથે ગાવાનો પ્રબળ કરવામા આવશે તો આનંદધનજીનાં પદોમા એવું શ્રુતિપટુત્વ છે કે તે શબ્દોનો ધ્વનિ કર્ણુમા નિરંતર થયા કરશે. આ ક્રમ પ્રમાણે અર્થ-વિચારણા અને સંગીતનો ઉપયોગ કરી એક વખત પદ પર અવગાહના કરી જવા ખાસ વિશ્વસિ છે. આ પદોમા એવો ચમત્કાર છે કે એ પર વિચાર કરવામા આવશે તો આત્માનુભવથી જ એની મહત્તા સમજાઈ જશે. આ વિષય પર વિશેષ વિવેચના ઉપોદ્ધાતમા કરવામા આવી છે અને પદોમા પણ વિવેચન પ્રસંગે અવારનવાર એના ચમત્કારનુ દર્શન કરવામા આવ્યું છે. વળી પદને મથાળે બતાવેલ રાગ ઉપરાત ઉસ્તાદ ગાયનકુશળ મનુષ્યો તેને બીજા અનેક લયોમા ગાઈ શકે છે તેથી નોટેશન બહુ ઉપયોગી થઈ શકશે નહિ એમ સૂચના થવાથી તે પર વિશેષ લક્ષ અપાયું નથી.

આ પદના ગૌરવને સમજાવવા માટે પન્યાસજી શ્રીમદ્ ગંભીરવિજયજી મહારાજે જે પ્રયાસ લીધો ન હોત તો આ પદો સમજી શકાય તેવી સ્થિતિ નહોતી, કારણ કે આનંદધનજી મહારાજની ભાષાના બહુનાર મને હજુ સુધી કોઈ મળી શક્યા નથી. આવા ઉપકારી મહાત્માનો ફોટોગ્રાફ આ પુસ્તકની શરૂઆતમા આપ્યો છે તેઓશ્રીની હૈયાતીમા આ પુસ્તક બહાર પાડી શકાયુ નહિ એટલો ખેદ થાય છે આનંદધનજી મહારાજનો ફોટોગ્રાફ લભ્ય થઈ શક્યો હોત તો પ્રથમ દાખલ કરવો યોગ્ય હતો, પરંતુ જે દશામા જીવન ગાળ્યું છે અને જે પર હવે પછી વિવેચન કરવાનું છે તે દશામા તેમ જ ફોટોગ્રાફની પ્રસિદ્ધિના કાળમા તેઓશ્રીનું જીવન ન હોવાથી તેઓનો ફોટો લભ્ય થઈ શકે એ અસંભવિત છે તેથી તેને માટે ખેદ બતાવી વિરમવું પડે છે વિવેચન કરવામા એટલું ખાસ લક્ષ રાખવામા આવ્યું છે કે આ પુસ્તક જેમ બને તેમ સર્વ પક્ષિના વાચનારાઓને ઉપયોગી થઈ શકે જૈન જૈનેતર, અભ્યાસી અને સામાન્ય વાચનાર સમજી વિચારી શકે એવા શબ્દોમા ગહન વિષયનો વિચાર કરવામા આવ્યો છે, તેમા પણ બનતા સુધી પારિભાષિક શબ્દો ઓછા વપરાય અથવા ખુલાસા સાથે વપરાય એમ કરવામા પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે, છતાં વિષયની ગંભીરતાને અગે તદ્દન સામાન્ય વાચનાર પણ આ પુસ્તકના અધિકારી થઈ શકે એ શકાસ્પદ છે.

જુદી જુદી ભાતની ત્રણ અનુક્રમણિકા, વિષયસંગ્રેષ અને સામાન્ય વિષયાનુક્રમણિકા પુસ્તકને ખાસ ઉપયોગી બનાવવાના હેતુથી તૈયાર કરવામા આવેલ છે. અન્વેષણ (Referenoe)ને અગે એ સર્વ બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે એ ઘણા પુસ્તકો જેમને વારવાર જોવા પડે તે બહુ શકે તેમ છે

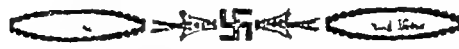
પુસ્તકને પ્રેસમાથી પસાર કરાવવામા તથા પ્રૂફ જોવામા મારા મિત્ર શ્રી ઉજ્જમશી દયાળજીએ મદદ કરી છે તે માટે તેમનો ઉપકાર માનુ છું અને ખાસ કરીને મારા

કાકાશ્રી અને પત્ન્યાસહી શ્રી આનંદસાગરજીએ જે સ્ત્રીય પ્રયાસ કરી આ પુસ્તકને સતત વાંચી આપી ઉપકાર કર્યો છે તેની આ પ્રસંગે ખાસ નોંધ દેવી ઉચિત ધારુ છે આ પુસ્તકમાં શાસ્ત્રવિરુદ્ધ, સમ્રદાયવિરુદ્ધ, કર્તાના આશયવિરુદ્ધ જે કાંઈ લખાયું હોય, લખાઈ ગયું હોય, વિવેચનમાં શ્રામ્ય પ્રયોગ મધ ગયા હોય તે સર્વ માટે ક્ષમા આપી પુસ્તક બહિર પ્રજાના હાથમાં તેના પર યોગ્ય વિચારણા માટે મૂકે છે

મુંબઈ પ્રીન્સેસ સ્કૂલ
મનકર બીલીંગ
સન ૧૯૭૧ યાનપત્રથી

મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ

શ્રીમદ્ આનંદધનજી અને તેમનો સમય

ઐતિહાસિક વિષયમાં આપણી સ્થિતિ

ઐતિહાસિક વિષયમાં સમસ્ત ભારતવર્ષની સ્થિતિ અનેક કારણોને લઈને બહુ વિચારણીય છે એમ અનેક પ્રસંગે જણાવવામાં આવ્યું છે મહાન્ આચાર્યો, ગ્રંથકર્તાઓ અને બીજા સ્મરણીય પુરુષો નામકીર્તનની અપેક્ષા કરતા આત્મોન્નતિ તરફ વિશેષ લક્ષ આપતા હોવાથી, નામની ચિરસ્મરણીયતા રહેવી અશક્ય છે, એ રહસ્ય તેઓને સમજાઈ ગયેલ હોવાથી તેમજ ધર્મ કે દેશના સમષ્ટિ ઉદ્દભવ ઉપર તેમનું વિશેષ લક્ષ્ય હોવાથી અને તેમાં વ્યક્તિનિમ-જનન થઈ જવાનો આશય હોવાથી અથવા એવા એવા એક કે અનેક કારણોને લઈને આર્યાવર્તમાં મહાત્મા પુરુષોના ઇતિહાસનો લગભગ અભાવ છે એમ કહેવામાં આવે તો તે બહુધા ખોટું નથી. અન્ય પ્રસંગે કહેવામાં આવ્યું છે તેમ આર્યાવર્તને માટે આ હકીકત સત્ય છે પરંતુ જૈન કોમના ઇતિહાસને માટે સ્થિતિ સરખામણીમાં કાંઈક સંતોષકારક છે આ પ્રમાણે હકીકત છે છતાં તેમાં આ વિષયમાં જૈન ગ્રંથોમાંથી જે હકીકત મળી આવે છે તે વસ્તુતઃ ઘણી અપૂર્ણ હોય છે અને ખાસ કરીને જેને વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી ઇતિહાસ તપાસવો હોય અને માત્ર સાલવારી લાખી જવાનો અથવા બનાવોના નામનિર્દેશ કરી જવાનો જ આશય ન હોય તેમને નિર્ણય કરવા માટે જોઈએ તેવા સાધનો પૂરા પાડે તેવી હોતી નથી. અત્યાર સુધી કેટલાક રાજા તથા મુખ્ય પાટે થયેલા આચાર્યો સંબંધી કેટલીએક માહિતી આપનારી ઐતિહાસિક હકીકત મળી આવે છે અને આ સ્થિતિ પણ સંવત્ એક હજાર પછીને માટે છે એમ કહીએ તો ચાલી શકે. તે પહેલાનો ઇતિહાસ વિશેષ અધકારમાં છે ઐતિહાસિક વિષય પર પ્રકાશ નાખે તેવી દૃષ્ટિથી હજી વાચન કરનારા અને શોધખોળ કરનારા ખતીલા જૈનો ઓછા છે. પુસ્તકોના મંગળાચળ તથા અંતિમ પ્રશસ્તિ ઉપરથી, તામ્રપત્રો ઉપરથી, સિલ્લાઓ ઉપરથી, પુરાણો લેખો ઉપરથી તેમજ તત્સમયના બીજા લેખો ઉપરથી ઐતિહાસિક બાબતમાં શોધખોળ કરવા માટે સારી રીતે કામ કરનારની હજી ઘણી જ આવશ્યકતા છે અને એવી રીતે જો કાર્ય કરવામાં આવે તો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી થઈ શકે એવા અનેક સાધનો લભ્ય છે. મારવાડ-મેવાડના પ્રાચીન તીર્થોમાં અનેક લેખો છે, તામ્રપત્રની અનેક પ્રતો હજી મોજુદ છે અને સાપ્રદાયિક જ્ઞાનવાળા વિદ્વાનો પાસે અનેક દત્તકથાઓ છે—તે સર્વનો સારી રીતે અભ્યાસ કરી ઉપયોગ કરવામાં આવે તો વિક્રમ સંવત્ હજાર પછી લગભગ નિયમસર ઇતિહાસ મળી શકે તેમ છે એમ કહેવાય છે અને તત્પૂર્વના ઇતિહાસ પર

પણ ક્ષણે પ્રકાશ નાખી શકાય તેમ પણ સૂચવાય છે અર્થ અને પરિણામ વગરના અવધા
જોમા જીવનશક્તિ અને ધનનો મોટો વ્યય કરતા આવી દિશાઓમા શક્તિને વખતસર
રોક્ષાથી બહુ લાભ થાય તેમ છે અને ખાસ કરીને અનેક પ્રાપ્ય સાધનોનો નાશ થાય તે
ખેંદલા તેનો ઉપયોગ કરી લેવાની ખાસ જરૂર છે

ઇતિહાસની આવશ્યકતા

વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જ્યારે ઇતિહાસને તપાસવામા આવે ત્યારે બહુ જ લાભ થાય છે
સામાન્ય રીતે હકીકતો કહી જવી, જનાવો નોખી જવા અથવા વર્ણનો આપવા અને વિજ્ઞાન
ની નજરથી તે સર્વાંતુ પૃથક્કરણ કરી તેમાના સારમૂલ રહસ્યો ખુલ્લાં કરવા એ વચ્ચે બહુ
મોટું અંતર છે અમુક કવિના સમયમા સમાજનું જ ધારણ કેવા પ્રકારનું હતું, શાસ્ત્ર
મિતિ, શાસ્ત્રનીતિ અને શાસ્ત્રકાન્તિ કેવા પ્રકારની હતી, લોકસ્થિતિ કેવી હતી, સાધુ
અને ગૃહસ્થવર્ગ વચ્ચે સંબંધ કેવા પ્રકારનો હતો વિગેરે વિગેરે હકીકત જણાવા પછી
અમુક અંધકત્તિના અંધ વાતવામા આવે અને તે પર વિચાર કરવામા આવે તો તે અવનો
લગભગ દરેક વિભાગ શા આશયથી અને કેને ઉદ્દેશીને લખવામા આવ્યો છે તે સારી
રીતે સમજાઈ જવાનો સંભવ છે સ્વાદાદ શૈલીની એક ખાસ ઉત્તમતા એ છે કે, તત્ત્વ-
જ્ઞાનને અનુસરીને દરેક જમાનાને અનુસરતો જરૂરનો ઓષ કરવા માટે આશયો ઉલ્લ
ક્ષેતા અને તદનુસાર તેઓની ઉપદેશધારા આલવી તેથી અમુક સમાજની સમયસ્થિતિ
અંધકત્તિના આશય સમજવા માટે બહુ ઉપયોગી છે આવી દૃષ્ટિથી અધિક સમજવા માટે
જે ઇતિહાસના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે તેવો ઇતિહાસ તૈયાર કરવાને હજી અપૂરું જરૂર
પૂરતો પ્રયાસ કર્યો હોય એમ જણાતું નથી નૈન કામને માથે અનેક પ્રકારની ખાસ
જવાબદારીઓ છે અને તે જવાબદારીઓ પૂરી પાડવા માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર
છે એમ સ્પષ્ટ સમજાયા છતાં આવા અત્યંતના વિષયમા હજી ધ્યાન અપાયું નથી તે અતિ
ખેદનો વિષય છે એથી પણ વધારે ખેદનો વિષય એ છે કે જે અનેક બાબતોની જવાબદારી
છે તે સ્વીકારવા અને તેને માટે પ્રયત્ન કરવા જેટલી શક્તિ ધરાવનાર, પ્રકાશ નાખનાર
અને વિચારની આપ-લે કરે તેવી ઐતિહાસિક કે સાહિત્યના વિષયની એક મહત્તી હતી
હતી ધરાવતી નથી એક બાબતે પાશ્ચાત્ય વિચાર એસથી ફેલાય બીજી બાબતે કામને
માથે અનેક વીર્યોની જવાબદારી હોય, અનેક મંદિરા ભગવવાના હોય અનેક પુસ્તકોના
ઉદ્ધાર કરવાના હોય અને સાથે અનેક લોક વિલેહ અને તેના બેદો અને તે લેહના પણ
લેહોમા રહી તદન નાના વતુજમા કામ કરવાનું હોય સાથે નકામી શક્તિ ધન અને
મંત્રજનો લાય કરનાર કહેણોનો પ્રવાહ આશ્વા કરતો હોય અને તેવા અત્યંતના પ્રયત્નને
પહેાડી વળે અને પોતાને અનુસરનાર સમુદાયને સામુદાયિક શક્તિવદે ખરા ઉપયોગી માણે

દોરનાર મજબૂત વિચારશક્તિનું બળ ધરાવનાર એક વા અનેક પુરુષો કોમમાં ન હોય-
ત્યારે કોમની શી સ્થિતિ થાય તે વિચારી લેવા યોગ્ય છે અહીં મૂળ વિષયથી કાંઈક
આપણે વિશેષ દૂર થતા જઈએ છીએ તેથી તે બાબતમાં માત્ર દિગ્દર્શન કરી જવાબદાર
પુરુષોનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચી મૂળ વિષય ઉપર આવતા એટલું જણાવી દેવાની જરૂર
છે કે ઇતિહાસની બાબતમાં આપણે બહુ પછાત છીએ અને જે સાધનો આપણને ઉપલબ્ધ
છે તેનો પણ પૂરતો લાભ લેતા નથી કેળવણીની બાબતમાં આપણી કોમ ઘણી પછાત
હોવાને લીધે, શોધખોળ કરનારને ઉત્તેજનનો અભાવ હોવાને લીધે, સાધારણ દ્રવ્ય અદૃષ્ટ
હોવાને લીધે, નકામા ખર્ચોમાં ઘસડાઈ જઈ જરૂરી ઉદ્ધારના ધર્મકૃત્યો કે કોમસેવાના
કાર્યોમાં કૃપણતા હોવાને લીધે, તેવા વિશિષ્ટ કાર્યોમાં ધનવ્યય કરવાની ફરજના જ્ઞાનના
અદૃષ્ટ ભાવને લીધે, જ્ઞાનદ્રવ્યના આશય, અર્થ અને લક્ષણનિર્દર્શનમાં અતિ સંકુચિત
દૃષ્ટિ હોવાને લીધે, કેળવણીના વર્ગને યોગ્ય સાહાય્ય મળતી ન હોવાને લીધે અને તે
વર્ગ ઉપર ઉપરના કામમાં લાગી ગયેલ હોવાને લીધે ભય રહે છે કે ઇતિહાસના અતિ
અગત્યના વિષયમાં પ્રગતિ કરતા હોય ઘણું વખત લાગશે અને દરમિયાન કોમની સ્થિતિ
કેવા પ્રકારની હશે તે કહી શકાય નહિ તેમજ લભ્ય સાધનો ત્યાં સુધી જળવાઈ રહેશે
કે નહિ તે પણ કહી શકાય નહિ ઇતિહાસ સંબંધમાં આવી સ્થિતિ હોવાને લીધે, કોઈ
પણ અથ સમજવા માટે જે ખાસ ઉપયોગી સાધન છે તેના દ્વારા હોય આપણે માટે
લગભગ બધું છે એમ કહી શકાય સામાન્ય દૃષ્ટિથી અમુક શબ્દોના અર્થ તેમજ અર્થનું
રહસ્ય સમજનાર આ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિની અગત્ય સમજી ન શકે અને તેથી કદાચ ઉપર-
ની સર્વ હકીકત અપ્રાસંગિક ગણી નાખે એવો સંકારણ ભય રહે છે, પરંતુ તેઓને
આ હકીકત જણાવવાની જરૂર લાગે છે કે અમુક અથ સમજવા માટે તે અર્થના શબ્દાર્થ-
ની જેટલી જરૂરીઆત તે અર્થકર્તા સંબંધી અને રાજ્ય સંબંધી હકીકતો જણાવવાની
તથા ખીણ તેને લગતી ઉપલબ્ધ હકીકતો જાણી લેવાની છે અને એક રીતે બેઠાંજે તે
આ બાબત વિશેષ અગત્યની છે, કારણ કે અર્થનો અર્થ સમજવામાં તે ઉપયોગી થાય છે
અને બહુ પ્રકાશ પાડે છે જે અર્થોના અર્થ વિવેચન આ નિયમાનુસાર લખાયેલા હોય
તે વાચકમાં કેટલો આનંદ આવે છે તે અનુભવ્યાથી ઉપર જણાવેલ હકીકતનું સત્ય
લક્ષ્યમાં આવશે

ચરિત્રનાયકના ઇતિહાસની સ્થિતિ

આ પહેલાં કર્તા શ્રીમાન્ આનંદધનજીના ઇતિહાસની શોધ કરતા જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત
થાય છે તે વાચનારને અતિ ખેદ કરાવે તેવી છે. તેઓ સસારી અવસ્થામાં કેણુ હતા ?
અથવા તેઓના શુરુ કેણુ હતા ? તેઓએ કઈ સાલમાં જન્મ લીધો ? ક્યારે તેમનો

દેહોત્સર્ગ' થયો અને તેઓએ ક્યારે ક્યાં સુક પાસે ક્યાં દીક્ષા ગ્રહણ કરી? કેટલો અભ્યાસ કર્યો? ક્યાં ક્યાં વિચર્યા? વિચરે તદ્દન સામાન્ય બાબતમાં એક પણ આધારભૂત હકીકત પ્રાપ્ત થઈ શકી નથી. આત્મજ્ઞાનમાં અતિ પ્રગતિ પામેલા અને નૈન અને નૈનેતરમાં એકદરે એક સરખી રીતે અતિ માન પામેલા તથા ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્ગોવિન્દજી જેવા સમર્થ પુરુષથી સ્તવના પામેલા મહાત્માના સંબંધમાં આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તે અતિ ખેદનો વિષય છે, પરંતુ જેઓ આ શરીરને સાધનમાત્ર ગણે છે, નામને અધવગરનું ગણે છે અને માનમતગજ પર તેને કાબૂમાં લેવા સારું સ્વારી કરે છે, તેઓને આ બાબતમાં ઘણી દરકાર રહેલી નથી. આથી આનંદધનજી પોતે પોતાનું અસ્તિત્વ લખે એ તો બનવાભેગ જ હતું નહિ અને અન્ય કોઈએ લખવા પ્રયત્ન કર્યો નહિ હોય અથવા તે સંબંધમાં કોઈ લખાયું હોય તો હજી તે પ્રાપ્ત થયું નથી; પરિણામે જેમ દરેક મહાપુરુષના નામ ફરવી અનેક હતકયાઓ બેઠાઈ બંધ છે તેમ આ મહાત્માના સંબંધમાં પણ બન્યું છે તેઓના સંબંધમાં બહુ વાતો સમજાવથી આવ્યા કરે છે અને તેમાંની ઘણીજરી એવા પ્રકારની છે કે તેમાંથી સત્ય હકીકતને યોગ્ય કાઢવી તે પણ મુશ્કેલ પડે તેમ છે અનેક હતકયાઓ અને વાર્તાઓ જે નામની આસપાસ ફરી વળે અને જનહૃદયમાં ધર કરે તે વાતમાં મોટે ભાગે અતિશયોક્તિ અથવા કલ્પનાનો અંશ બળવો સંભવિત ધારી શકાય, પણ એટલું તો એ સાથે એક અવાજે કહી શકાય કે જે નામની ફરવી અનેક હતકયાઓ બાંધવી હોય અને જે વાતને લોકો આટલા વરસો થયા પણ ભૂલી શક્યા ન હોય તે વાતના અધિકૃતતા પુરુષ પ્રાકૃત જનસમાજથી સારી ભૂમિકા ઉપર કોઈ પણ કારણથી આવડે થયેલા હોવા બેઝમે સાધારણ માણસની આંખોનાં અતિ મહત્ત્વવાળી અર્થઔરવથી ભરપૂર હતકયાઓ ફરી વળવી નથી. આ મહાત્મા સંબંધી કોઈક પ્રાપ્ત હકીકત લખી તેઓનું સમાજમાં કયું સ્થાન છે અને હોવું બેઝમે તે પર લોકોના વિચાર બાંધ્યું અને આખરે પણ તત્સંબંધી વિચાર કર્યું એ બધું બાંધવા પહેલાં આ મહાત્મા સંબંધી જે જે હકીકતો અન્યને પૂછવાથી મળી આવી છે તેમાંની આધારભૂત જણાવી વાતોનું સ્પષ્ટરૂપ ન કરી લઈએ.

વિક્રમનો સત્તરમો સૈફો

વિક્રમનો સત્તરમો સૈફો જેન કામને માટે બહુ અગત્યનો છે મુસલમાનોના ત્રાસથી ધાર્મિક પુસ્તકોની તથા મંદિરોની થયેલી પાલખડી તથા જાનમાલની અસ્થિરતાને લીધે લગભગ ચારસો પાંચસો વરસ થયા સ્થિર બેસવાનો સમય નહોતો. સત્તરમો સૈફોમાં મુગલાઈ સત્ત્વમાં કોઈક સારી સ્થિતિ રહી, છત્રપતિ શિવાજીની આજીવ પ્રવર્તી અને જનસમાજમાં એક પ્રકારના સામાન્ય ચાલિનો પ્રવાહ પ્રસર્યો આ પહેલાના સોળમો સૈફોમાં

વિચારશીલ જૈનોને એમ સ્ફુરણા થઈ હોય એમ જણાય છે કે ખરા વિદ્વાનો અને ધુરંધર શાસનપ્રેમીઓ ઉત્પન્ન કરવા માટે સારાં સાધનો તૈયાર કરવાની જરૂર છે અને તેટલા માટે તેઓએ ઘણા અથોની શુદ્ધ પ્રતો લખાવી તેને માટે મોટા ભંડારો (લાઇબ્રેરી) સ્થાપિત કર્યાં. અત્યારે મોટે ભાગે અંથ મેળવવા હોય તો કાગળ ઉપર લખાયેલા સારા અથોની નકલ સંવત ૧૫૦૦ થી ૧૭૫૦ સુધીની મળી આવે છે. તેમા પશુ સોળમા સૈકાએ મોટો અગત્યનો ભાગ બળવે છે. આવી રીતે સાધનો તૈયાર થયા એટલે એનો લાભ લેનાર સત્તરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમા અને અઢારમાની શરૂઆતમાં ઘણા શાસનરક્ષકો નીકળી આવ્યા અને એમ કહેવાય છે કે સત્તરમા સૈકામા ખાવન પડિતો જૈનમા થયા અને તેઓ લગભગ એક સાથે થયેલા જણાય છે. આ સંબંધી વિશેષ હકીકત આગળ વિચારવામા આવશે. અત્ર કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, વિક્રમનો સત્તરમો સૈકો જૈન કોમને માટે તેની પૂર્વના ૪૦૦ વરસના પ્રમાણમા બહુ સારો થયો. આપણા ચરિત્રનાયક એ જ સમયમા થયા છે એમ જ્યારે હવે પછીની હકીકત પરથી જણાશે ત્યારે આનંદ થાય તેવી બીજી ઘણી હકીકત તેમાથી મળી આવશે આ ખાવન પડિતોના નામમાથી કેટલાકની હકીકત કાંઈ કાંઈ મળી આવે છે તે સમયમા ઘણા બનાવો બન્યા છે જે જૈન કોમે નોંધી રાખ્યા છે. આથી આપણા ચરિત્રનાયકના સમયનો ઇતિહાસ જાણવાની કેટલીક જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થવાનો સંભવ છે. અહીં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતા જે હકીકત કહી તે પરથી એક રહસ્ય પણ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે એ છે કે, અત્યારે સારા સાધનો તૈયાર કરાવ્યા હોય તો ભવિષ્યમા તેનો લાભ લેનારા જરૂર નીકળી આવશે એમ ઇતિહાસ સાબિત કરે છે. અત્યારે સુંદર છપાતા પુસ્તકો વાચનાર ન હોય તો તેથી ખેદ પામવાનું નથી, એવા અનેક સાધનો તૈયાર કરી ભવિષ્યની પ્રજાને સાધનો ચોજી આપવાની આપણી ફરજ છે. એનો લાભ લેનારા જરૂર નીકળશે એમ પૂર્વનો ઇતિહાસ સૂચવે છે

શ્રી આનંદધનજીનો સમય

આપણા ચરિત્રનાયક શ્રીમદ્ આનંદધનજીના સંબંધમા પ્રકીર્ણ વાતો મળે છે તે પર વિચાર કરીએ તે પહેલા તેમનો સમય નિર્ણય કરવાના સાધનો આપણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી વિચારીએ તેઓના માતાપિતા કોણ હતા ? તેઓ કયા શહેરમા રહેનારા હતા ? તેમણે કયારે દીક્ષા લીધી ? તેઓનો કયારે દેહોત્સર્ગ થયો ? વિગેરે સંબંધી કાંઈ આધારભૂત હકીકત મળતી નથી આપણે સંયોગે વિચારીને તેઓના જન્મસ્થાન અને સમય સંબંધી વિચાર કરીએ, આવા વિચારો નિર્ણયાત્મક તો કદાચિ હોઈ શકે જ નહિ, કારણ કે અનુમાનના આધાર પર જ રહેવાનું જ્યાં હોય છે ત્યાં વિશેષ સાધન મળતાં અનુમાન કરવાના કારણો ફરી જાય છે અને કેટલીક વાર પૃથક્કરણ કરવાની જુદી જુદી

પદ્ધતિથી એક જ બાબતો જુદા જુદા અનુમાન પર લાવી મૂકે છે. આવા અનુમાનોને નિષ્ણાત્મક માની લેવાની અને તેને સિદ્ધાન્ત જણાવી દેવાની સખલતા ધણા લખનારાઓ હરી નાખે છે. તે સબધમાં વિશેષ સભાજનસરી ગીતે દામ લેવાની જરૂરિયાત અનેક ક્ષણોને લઇને જણાય છે. શ્રી આનંદધનજીનો સમય વિચારતા નીચેની હકીકતો ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી જણાય છે.

આપણા ચરિત્રનાયક શ્રી આનંદધનજીનો સમય ચોધવાના સાધનોમાં સૌથી અગત્યનું લેખિત સાધન શ્રીમદ્ગોવિન્દ્યજીએ રચેલી અષ્ટપદી છે. એ અષ્ટપદી પરથી જણાશે કે તે સદરહુ ઉપાધ્યાયજીએ આનંદધનજીના મેળાપસમયે કરેલી સ્તુતિરૂપ છે. એમાં વપરાયેલી ભાષા અને માનના ચળદોથી અનુમાન કરવા ચોખ્ખા ધણી સીધી હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે. ઉક્ત ઉપાધ્યાયજી અને આનંદધનજીનો સબધ વિચારતા આ અષ્ટપદી પર આપણે ફરી વાર વિવેચન કરવું પડ્યું, પરંતુ અત્ર પ્રસંગોપાત તે વિચારી લઇએ. એ નૂતન પ્રકારની ઉપાધ્યાયજીની કૃતિ બહુ વિચારીને સમજવા યોગ્ય છે. સદરહુ અષ્ટપદી આ પ્રમાણે છે (શ્રી ગોવિન્દજીના સંસ્કૃતપદ સ્તવન સમ્બલ-પ્રકાશક ચેક વીરચંદ્ર દીપચંદ્ર સી. આર્ચ પૃષ્ઠ ૨૮૬, દ્વિતીય વિભાગ.)

૧ (રાગ-કાનડો)

મારજ ચરિત ચરિત બાવ, આનંદધન પ્યારે, રહત આનંદ બરપૂર. આ
ત્યારે સરખ મૂર, વિદુ બાકયે વારે, બરખત મુખ પર નૂર. આ ૧
મુખતિ સખીકે સજ નિત નિત રોરત, ઠમકુ ન દોતરી દૂર;
જસચિત્તવ કહે મુનોદી આનંદધન, દમ દુમ મિલ લખૂર. આ ૨

૨

આનંદ કો આનંદ, મુજસદી ચાવન, રહન આનંદ મુખતા સબ. આ
મુખતિ સખી ઓર નવલ આનંદધન, મિલ રહે બજ તરબ. આ ૧
મનમજન કરકે નિર્મળ કિયો દેખિત તાવર લગાધો દેખવિમલ રમ;
જસચિત્તવ કહે મુનતદી રેઓ, મુખ પાધો દે બોલ અભાંગ; આ ૨

૩ (નાયકી તાલ અપક)

આનંદ રોગ નહીં પાવે કોઇ પાવે સોઇ આનંદધન પ્યારે; આ
આનંદ રોગરૂપ રોન આનંદધન આનંદ મુખ રોન લગાવ. આ ૧
સબલ સતોચ આનંદ મુખ ખમદત, સજ દુલિધા મિલ જાવે; આ
જસ કહે મોદી આનંદધન પાવત અતર જધાત જગાવે. આ ૨

૪ (રાગ-તાલ અપક)

આનંદ રોગ રોગ નહીં પાવે આનંદ આનંદ આનંદ સખાયા આ
રતિ અરતિ રોગ સજ લીધે જરિત, અરધને નાથ તપાયા; આ ૧
રોગ આનંદધન મિલ દી પેખત, જસ રાજ મજ જાડી આયા; આ
આનંદધન આનંદ રસ લગત, રેખતદી જસ મુખ બાધા; આ ૨

૫ (રાગ નાયકી)

આનન્દ કોઉ હમ દેખલાવો આ
કંહા હુંદત તુ સુખ પછી, આનન્દ હાટ ન બેઠાવો; આ ૧
એસી દશા આનન્દ સમ પ્રગટત, તા સુખ અક્ષયા લખાવો; આ
જોઇ પાવે સોઈ કંછુ ન કંહાવત, સુજસ ગાવત તાકો વધાવો; આ ૨

૬ (રાગ કાનડો-તાલ રૂપક)

આનન્દની ગત આનન્દધન જાણે. આ
વાહ સુખ સહજ અમલ અક્ષયપદ વા સુખ સુજસ વખાણે આ ૧
સુજસ વિલાસ જમ પ્રગટે આનન્દરસ આનન્દ અક્ષય ખજાને;
એસી દશા પ્રગટે ચિત્ત અતર સોહિ આનન્દધન પિછાને. આ ૨

૭

એરી આ આનન્દ ભયો મેરે તેરો સુખ નિરખ.
નિરખ રોમ રોમ શીતલ ભયો અગો અગ એ,
શુદ્ધ સમજણ સમતા રસ ઝીલત, આનન્દ ભયો અનત રંગ એ ૧
એસી આનન્દ દશા પ્રગટી ચિત્ત અતર, તાકો પ્રભાવ અક્ષત નિર્મળ ગંગ;
વાહી ગંગ સમત દોઉ મિલ રહે, જસવિજય ઝીલત તાકે સંગ એ. ૨

૮ (રાગ કાનડો)

આનન્દધનકે સંગ સુજસ હી મિલે જમ, તમ આનન્દ સમ ભયો સુજસ,
પારસ સંગ લોહા જો ફરસત, કંચન હોત હી તાકે કંસ આ ૧
ખીર નીરજો મીલ રહે આનન્દ, જસ સુમતિ સખી કે સંગ ભયો હે એકરસ;
ભવ ખપાઈ સુજસ વિલાસ, ભયે સિદ્ધ સ્વરૂપ લીયે ધસમસ આ ૨

શ્રી આનન્દધનજીનો સમયનિર્ણય કરવા માટે અષ્ટપદી એક અગત્યનું સાધન છે એ અષ્ટપદી બહુ જ ઉપયોગી હોવાથી તે આખી અત્ર ઉતારવામા આવી છે, તેની ઉપયોગિતા હવે પછી જણાશે. આ ઉપરાત દ્વાનિશત્કાનિશિક્ષા નામનું યોગ વિગેરે વિષયનું પુસ્તક શ્રીમદ્દશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે બનાવ્યું છે તેને સાદી ભાષામા કહીએ તો બત્રીશ વિષયો પૈકી પ્રત્યેક પર બત્રીશ શ્લોકની રચના કરીને એવી બત્રીશ બત્રીશીઓ બનાવી છે એ મૂળ ગ્રંથ ટીકા સાથે છપાવીને શ્રી જૈ ધ પ્ર સભાએ બહાર પાડ્યો છે એનો વિષય યોગનો હોવાથી એને ‘ યોગબત્રીશી ’ પણ કહેવામા આવે છે એની પ્રત્યેક બત્રીશીની છેવટે કર્તાએ ‘ પરમાનન્દ ’ શબ્દ વાપર્યો છે જે આનન્દધનજીનો અને યશોવિજયજીનો સબંધ બતાવવા વાપર્યો હોય એમ સમજવે છે અને પોતા ઉપર આનન્દધનજીનો

ઉપકારસૂચક હોય એમ લાગે છે. વળી જ્ઞાનસારની પ્રશસ્તિમાં પૂર્વાનન્દવર્ન પુર પ્રવિશાલિ આવુ વાક્ય છે તે ધ્યાનદ્ધનજીનો અને યશોવિજયજીનો અત્યંત સ્પષ્ટ રીતે ગાઠ સંબંધ સૂચવે છે. આ હકીકત પરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે આ બંને મહાત્માઓ એક કાળે સાથે પૃથ્વીતળને પાવન કરવા હતા. ધ્યાનદ્ધનજીની યોગમાં પ્રવૃત્તિ અને અધ્યાત્મરસિકતા સ્વિશેષ હતી એમ યશોવિજયજીએ અદ્યપદીમાં વાપરેલ પ્રત્યેક શબ્દ બતાવી આપે છે. ધ્યાનદ્ધનજીનો સમય યશોવિજયજી કરતા કાંઈક પૂર્વનો હોવાનો સંભવ છે. યોગપ્રવૃત્તિમાં સ્થિર થવું, તે માટે લોકોનું ધ્યાન એવાવું અને ઉપાધ્યાયજી જેવા મહાપ્રજ્ઞ તે માટે તેમને માન આપે એટલી હદ સુધી પહોંચવું—એ નાની વયમાં અથવા અધૂરા યોગમાં બનવું સંભવિત નથી, તેથી ઉપાધ્યાયજીએ જ્યારે આ કૃતિ સ્તુતિરૂપે કરી હોય ત્યારે ધ્યાનદ્ધનજી સંપૂર્ણ વયોવૃદ્ધ હોય એમ અનુમાન સંભવિત છે.

આ મુદ્દા ઉપરથી વિશેષ અનુમાન કરવા પહેલાં આપણે શ્રીમદયશોવિજયજીનો સમય વિચારી જઈએ. ઉપાધ્યાયજી જેઓ જૈન ઇતિહાસમાં છેલ્લા મહાવિદ્વાન્ થઈ ગયા છે અને જેઓના વચન માટે એકસરખી રીતે તેમના પોતાના તથા પરકીય ગચ્છના સર્વને-સકળ સંબંધે-સર્વ જૈન પ્રજાને માને છે તેઓનો ઇતિહાસ પણ તેઓના વખતમાં અથવા ત્યાર પછી લખાણ નથી, છતાં તેઓ સંખ્યાની ઠેઠલીક હકીકત લખ્ય છે તેઓશ્રીનો રેહાત્સગ શ્રી હસોઈ ચહેરમાં વિક્રમ સંવત્ ૧૭૪૫ ના માગશર સુદિ અગિયારસે થયે એમ તેઓશ્રીની પાકુકા પરના હસોઈ ગામમાં આવેલા લેખથી જણાય છે. આથી તેઓનો રેહાત્સગકાળ નિર્ણયિત છે. આટલો જ નિર્ણય તેઓના જન્મસમય માટે નથી, છતાં બધી હકીકત એકઠી વિચારતા તેઓનો જ મસમય સંવત્ ૧૬૭૦ થી ૧૬૮૦ સુધીમાં હોવાનું અનુમાન થાય છે. તપગચ્છનાયક શ્રી વિજયસિંહસૂરિએ સત્યવિજયજીને ક્રિયાઉદ્ધાર કરવાનો હુકમ આપ્યો હતો તેઓનો રેહાત્સગ સંવત્ ૧૭૦૮ માં થયેલ હોવાથી અને ક્રિયાઉદ્ધાર વખતે શ્રીમદયશોવિજયજી સત્યવિજયજીની સાથે હોવાથી તેઓની વય પણ તે વખતે મોટી હોવી એમ એમ અનુમાન થાય છે અને ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદયશોવિજયજીએ બાર વરસ કાશીમાં અભ્યાસ કર્યો હતો તેથી એકઠરે તેઓશ્રીનો જ મ સંવત્ ૧૬૭૦ લગભગ હોવાનું બહુ રીતે સંભવ છે. આ સર્વ હકીકત ઉપરથી શ્રીમદયશોવિજયજીનો સમય આપણે ૧૬૭૦ થી ૧૭૪૫ વિક્રમ સંવત્ મૂકીએ તો જન્મસમયમાં બહુ જ મોટો ફેર પડવાનો સંભવ રહે છે અને રેહાત્સગ સમયમાં તો ચક્કા જેવું રહેતું જ નથી. હસોઈમાં નૃપમાં બિરાજિત તેઓની પાકુકા પરના લેખ પરથી તે નિશ્ચય જણાય છે. શ્રી સત્યવિજય જન્મામનો સ્વમજમનનો સમય પણ નિશ્ચિત છે, કારણ કે તેઓનો નિર્વાણશય તેમના સ્વમજમન પછી એક માસમાં શ્રીજિનજીને બતાવ્યો છે તે માટેનો જે લેખ છે, તે પ્રમાણે તેઓ સંવત્ ૧૭૫૬ ના પોસ મુદિ ૧૨ શનિવારે કાળધર્મ પામ્યા એમ જણાય છે. (જૈન શાસત્રગ્રંથ-પ્રથમ ભાગ, પૃષ્ઠ ૧૧૬) ઉપરાંત જો કે વિજયસિંહસૂરિએ સત્ય

વિજયને ક્રિયાઉદ્ધાર કરવાની આજ્ઞા આપી હતી એમ તે જ રાસ પરથી જણાય છે; પરંતુ ક્રિયાઉદ્ધારની આજ્ઞા થયા પછી થોડા વરસ રહીને તે ક્યો જણાય છે. સત્યવિજયજીએ પોતે સૂરિ-આચાર્યની પાટ ન સ્વીકારતા શ્રી વિજયસિંહસૂરિની પાટ પર શ્રીવિજયપ્રભસૂરિની સ્થાપના કરી અને તેમની આજ્ઞામા પોતે રહી સવત્ ૧૭૨૬મા તેમની પાસે પંચાસ-પદવી સોજત ગામમા લીધી (પૃષ્ઠ ૧૧૪ સદરહુ રાસ) પંચાસ પદ લીધા પછી ક્રિયા-ઉદ્ધાર ક્યો હોય એમ મારું માનવું છે. આ સંબંધમા વિશેષ હકીકતનો હવે પછી વિચાર કરવામા આવશે અત્ર આટલી હકીકત પરથી શ્રીમદ્વિજયજી તથા સત્યવિજયનો સમય નિર્ણય કરવાની જરૂર હતી તે સંબંધી મળી શકતી હકીકતો પરથી કાંઈક પ્રકાશ પાડ્યો છે. ઉપાધ્યાયજી જેવા સમર્થ વિદ્વાન્ આનંદધનજીને અતિ મહત્ત્વપૂર્ણ માન આપે તેથી એમ અનુમાન સહજ કરી શકાય છે કે તેઓનો સમય અને વય ઉપાધ્યાયજીનો સહકાળ હોવા સાથે કાંઈક પૂર્વ પશુ હોવો જોઈએ. આનંદધનજીના અલૌકિક વૃત્તિ, વિશિષ્ટ વર્તન અને યોગાભ્યાસ જોતાં તથા તેઓના સંબંધમા ચાલતી હકીકતો પર વિચાર કરતાં તેઓ વિક્રમ સંવત્ ૧૬૬૦ લગભગ જન્મ્યા હોય અને તેઓનો દેહોત્સર્ગ ૧૭૨૦ થી ૧૭૩૦ સુધીમા થયો હોય એમ માનવાનો બહુ સભવ રહે છે સત્યવિજય ક્રિયાઉદ્ધાર કરી ઘણા વરસ સુધી આનંદધનજી સાથે વનવાસમા રહ્યા એમ શ્રી આત્મારામજી મહારાજ તેઓના બનાવેલા જૈન તત્ત્વાદર્શ ગ્રંથમા જણાવે છે. એ હકીકત પરથી એમ અનુમાન થાય છે કે ક્રિયાઉદ્ધાર પંચાસપદપ્રાપ્તિ પહેલા સત્યવિજયજીએ ક્યો હોય. ક્રિયાઉદ્ધાર કર્યા પછી મૂળ પાટના સૂરીશ્વર સાથે સત્યવિજયજીને બહુ સારો સંબંધ રહ્યો નથી અને રહ્યો હોય એમ સંભવિત પણ નથી તેથી તેમને પંચાસપદ ક્રિયાઉદ્ધાર કર્યા પછી વિજયપ્રભસૂરિ પાસેથી મળે એ સંભવિત ન ગણાય અને ક્રિયાઉદ્ધાર પંચાસપદની પછી કરેલ હોય તો તે સવત્ ૧૭૩૦ પછી થાય તો પછી આનંદધનજીનો દેહોત્સર્ગકાળ ૧૭૩૦ ને બદલે ૧૭૩૫ લગ-ભગમા મૂકવાની જરૂર પડે છે આટલી હકીકત ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે આનંદ-ધનજીનો સમય સવત્ ૧૬૬૦ અને ૧૭૩૦ લગભગમા હતો અને તેમા આ બાબુએ કે બીજા બાબુએ પાંચ દશ વરસથી વધારે ફેર પડવાનો સભવ નથી આથી તેઓશ્રી ઇસ્વીસન ૧૬૦૬ થી ૧૬૭૪ સુધીમા થયા હતા એવા અનુમાન પર આવવાનું થાય છે સહકારી ઐતિહાસિક બનાવ સમજવા માટે આ ઇસ્વીસનનો કાળ પણ બહુ ઉપયોગી છે તે હવે પછી જાણવામાં આવશે

જન્મભૂમિ વગેરે

શ્રી આનંદધનજીની જન્મભૂમિ ક્યા દેશમા હતી, તેઓ સસારી અવસ્થામાં કેના પુત્ર હતા, કંઈ જ્ઞાતિના હતા, કંઈ ઉમરે તેઓએ દીક્ષા અગીકાર કરી, કેના પાસે અગી-કાર કરી, કેવી સ્થિતિમા અને વેશમા તેઓ રહેતા હતા તે સંબંધી કાંઈ પણ સીધી

હકીકત પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. આપણા યશ્વિનાયક સબધી હકીકત રાસફો કે યશ્વિ રૂપે કોઈએ લખી નથી તેથી આ સબધી ધણુ ખરું અધારમા જ રહેવાનું થાય છે તેઓના સબધમા લોકોમા અનેક વાતો બાકે છે તે પણ જોઈ જઈ અવ્યવસ્થિત આકાર મા મળે છે, અને તેની તે જ વાતો હેમચંદ્રાચાર્ય તથા બીજા સમર્થ વિદ્વાનોના સબધ મા પણ કહેવામા આવતી હોવાથી તે વ્યવસ્થિત વાતોમા પણ સત્ય કેટલું છે, અતિશય ચોક્કિતનું અને અસત્યારોપનું મિશ્રણ કેટલું છે તે તપાસી કાઢવું હવે સમજાવ અશક્ય જેવું થઈ પડે છે યશ્વિ સબધમા આ મુશ્કેલી તો કાચમ છે અને તેને માટે શરૂઆતમા જ દક્ષિણ કશ્વાની જરૂર પડી છે આ મહાત્મા સબધી જે હકીકત મળી આવી છે તેમાની કંઈક અંશે આધારસ્થૂત હકીકત વિષાગીએ તો જોઈ જણાય છે કે તેઓશ્રીનું સાધ્વ વસ્થામા નામ લાભાનંદન હતું જેમ કપૂરવિજયજીએ સવ પદોમા પોતાનો લેખ દર્શિત કરવા ‘ચિદાનંદ’ એવું ઉપનામ ધારણ કર્યું છે તેમ આ મહાત્માએ ‘આનંદપત્નિ’ એવું ઉપનામ ધારણ કર્યું જણાય છે તેઓનો વિહાર મેઠવા શહેરમા અને તેની આસપાસ વિશેષ હતો મેઠવા મોટી માસ્વાડમા એક છત્વાનું શહેર છે હાલ તો તે બેબપુર તાલે છે, પરંતુ અસલ ત્યાના રાણા હતા અને અત્યારે શહેરના છત્વ દુગ અને ખંડેરા બેતા તે પૂર્વે બહુ મોટું શહેર હતું એમ જણાય છે અત્યારે પણ ત્યાં ૧૮ નૈન પ્રાસાદ છે હવે સમજાવ સર્વે પ્રાસાદ મોટા છે ગામમા વચ્ચે એક વિશાળ નૈન મંદિર છે ગામની બહાર એક ચૈત્ર છે બીજી બાજુએ એક પડી ગયેલ ખંડેરના વિભાગને આનંદપત્નિનો ઉપાશ્રય કહેવામા આવે છે જેમ આધારમા શ્રી હીરવિજયસૂરિનો ઉપાશ્રય બતાવવામા આવે છે તેમ અહીં શ્રી આનંદપત્નિનો ઉપાશ્રય બતાવવામા આવે છે અને પાટણમા કીમદ્દ હેમચંદ્રાચાર્યનો ઉપાશ્રય અને મસીકુટ બતાવવામા આવે છે આવા મહાત્માએ એક સ્થાનકે રહે અને અમુક ઉપાશ્રય તેઓનો કહેવાય એમ તો નૈન આમ્નાય પ્રમાણે અને નહિ, પરંતુ આટલી હકીકત અત્યારે હજુ સુધી તત્તવાસ્તવ્ય લોકો ચીવટથી બળવી રાખી શક્યા છે અને હોશથી બહારના આવનારને સભારીને જણાવે છે ત્યારે તે ઉપસ્થી એક અનુમાન થઈ શકે તેવું છે અને તે એ કે એ મહાત્માએ ઉપરોક્ત ગ્રંથોમા અવારનવાર સંવિશેષપણે આવેલા હોવા બોધ્યો અને તે ગામના લોકો પર તેનો આસ ઉપકાર હોવો બોધ્યો આ ઉપરાંત મેઠવામા આનંદપત્નિનો સ્તૂપ(કેરી) પણ હતો, પરંતુ હાલ તેની નિશાની મળતી નથી એમ ત્યાના લોકો કહે છે મેઠવા પૂર્વે બહોળવાલી-વાળું શહેર તે કાળમા હતું અને ત્યાના લોકો બહુ ધર્મિક ધનવાન અને ઉત્સાહી હતા એમ તે વખતની હકીકત વાચતા બહુ જગ્યાએ મળી આવે છે મેઠવામાં અનેક મહાત્માઓનો હેંદોત્સવ થયો છે ઘણા આચાર્યો અને ઉપાધ્યાયોને પદવીદાન થયું છે અને ત્યાં વિહાર પણ ઘણા આચાર્યોએ કર્યો હોય એમ નોંધાયું છે આટલા ઉપસ્થી મારવાડના અજતના એક શહેરના સબધમા આપણા યશ્વિનાયક વિશેષ બાબા હોય એમ અનુમાન થાય છે

પૂજ્યપાદ પંચાસ શ્રી ગંભીરવિજયજીએ મને આનંદધનજીના સંબંધમાં કેટલીક વાતો કહી હતી તેમણે સંપ્રદાયથી સાલળેલી હકીકત પ્રમાણે આનંદધનજીનું સાધુઅવસ્થામાં ‘લાલાનદ’ નામ હતું, તેમની દીક્ષા તપગચ્છમાં થઈ હતી.* તેમનો જન્મ બુદ્ધેલખડના એક શહેરમાં થયો હતો તેઓનો વિહાર પાલણપુર તરફ વિશેષ હતો. તેઓ યાત્રાનિમિત્તે શ્રીશત્રુંજય તરફ એક વખત આવ્યા હતા સર્વથી વિશેષ સમય તેમણે પાલણપુર અને તેની ઉત્તરના વિભાગમાં અને બહુધા મારવાડમાં ગાળ્યો હતો. તેઓ ગચ્છની સાથે બહુ સંબંધમાં રહેનાર ન હતા, અસાધારણ યોગબળ ધરાવનાર અને તદ્દન નિરપૃહી હતા શ્રાવકની કે રાજાની આકાંક્ષા કે દરકાર કરનારા નહોતા, (આ સબધી બે વાત તેમણે કહી છે તે હવે પછી નોંધી લેવામાં આવેલી માલૂમ પડશે) અને તેઓની ભાષામાં તેઓની જન્મભૂમિની ભાષાની અસર સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. આનંદધનજી જેઓનું નામ લાલાનદ અથવા લાલનદી હતું તેઓનો મેહતામાં યશોવિજય ઉપાધ્યાય સાથે મેળાપ થયો હતો અને તેઓને સત્યવિજય પંચાસ સાથે બહુ સારો પરિચય હતો બંને મહાત્માઓ સાથે ઘણો વખત રહ્યા હતા અને છેલ્લું ‘ચોમાસું’ સાથે શ્રી પાલણપુર શહેરમાં કર્યું હતું. આનંદધનજીનો જન્મ બુદ્ધેલખડમાં થયો હતો છતાં તેઓએ પદ્મ તથા સ્તવનોમા જે ભાષા વાપરી છે તેમાં ફેરફાર ઘણો જણાય છે. પરંતુ બુદ્ધેલખડમાં હિંદી અને મારવાડીના સંકર જેવી જે ભાષા હાલ પણ વપરાય છે તેનો મોટો ભાગ પદોમાં દેખાઈ આવે છે અને સ્તવનોમા પણ તેની છાયા સ્પષ્ટપણે પ્રગટ જણાય છે આટલી હકીકત અને બીજી ત્રણ ચાર હકીકત મને પ. શ્રીગભીરવિજય ગણિએ આનંદધનજીના સંબંધમાં કરી હતી. તેમનો આનંદધનજી માટે ઘણો જાણે અભિપ્રાય હતો તેઓનો અભિપ્રાય તથા તેમણે કહેલી વાતો હવે પછી લખી લીધી છે તે પરથી જણાશે કે આનંદધનજી એક પ્રબળ પ્રતાપી યોગી થઈ ગયા છે. પ. ગભીરવિજયજી પોતે બુદ્ધેલખડના જ એક ગામમાં જન્મેલા હતા તેથી તેઓ આનંદધનજીની ભાષા બહુ સારી રીતે સમજી શકતા હતા, તેમ જ સંપ્રદાયથી ચાલી આવતી હકીકત તેઓના જાણવામાં તથા સાલળવામાં બહુ સારી રીતે આવી હતી. આ સર્વ વિચારોનું પૃથક્કરણ અહીં કરવામાં આવ્યું છે તે સુજોએ વિચારવા યોગ્ય છે.

* કૃપાયદ્વય તેમને ખરતરગચ્છમાં થયેલ હોવાનું જણાવે છે અને તેના ચેલાઓ (ગોરજીઓ) હાલ હૈયાત છે એમ કહે છે તપગચ્છમાં આ મહાત્મા થયેલા હોવાના ધણા કારણો જણાય છે તે આપ્યા છે ખરતરગચ્છ સબધી આધારભૂત હકીકત મળશે તો વિચારવામાં કોઈ પ્રકારનો આગ્રહ નથી હજી સુધી કૃપાયદ્વયના કથન સિવાય બીજી એક પણ સાધન ખરતરગચ્છના અનુમાનને મજબૂત કરે તેવું જણાયું નથી ગચ્છ માટે આનંદધનજીને જ આગ્રહ નહોતો તો પછી તેના સંબંધના લેખમાં આગ્રહ ન જ હોવો જોઈએ, તો પણ હકીકત તો જે સત્ય સમજાણી હોય તે જ પ્રકટ કરવી જોઈએ વિ. ૬

હકીકત પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. આપણા અસ્તિત્વાચક સંબંધી હકીકત સામર્થ્યે કે અસ્તિ
 રૂપે ક્રોધને લખી નથી તેથી આ સંબંધી ધણુ ખરું આધારમા જ રહેવાનું થાય છે
 તેઓના સંબંધમા લોકોમા અનેક વાતો આવે છે તે પણ એટલી બધી અવ્યવસ્થિત આકાર
 મા મળે છે, અને તેની તે જ વાતો હેમચંદ્રાચાર્ય તથા બીજા સમય વિદ્વાનોના સંબંધ
 મા પણ કહેવામા આવતી હોવાથી તે અવ્યવસ્થિત વાતોમા પણ સત્ય કેટલું છે, અતિશય
 યોક્તિવનું અને અસત્યારોપનું મિશ્રણ કેટલું છે તે તપાસી કાઢવું લગભગ અશક્ય જેવું
 થઈ પડે છે અસ્તિ સંબંધમા આ મુશ્કેલી તો કાશ્મ છે અને તેને માટે શરૂઆતમા જ
 ક્ષરિયાદ કરવાની જરૂર પડી છે આ મહાત્મા સંબંધી જે હકીકત મળી આવી છે તેમાની
 ઠંઠક અથે આધારભૂત હકીકત વિચારીએ તો એટલું જણાય છે કે તેઓશ્રીનું સાધવ
 વસ્થામા નામ લાભાનંદજી હતું જેમ કપૂરવિજયજીએ સર્વ પદોમા પોતાનો લેખ
 દર્શિત કરવા ‘ચિદાનંદ’ એવું ઉપનામ ધારણ કર્યું છે તેમ આ મહાત્માએ ‘આનંદધન
 એવું ઉપનામ ધારણ કર્યું જણાય છે તેઓનો વિહાર મેઠવા શહેરમા અને તેની આસ-
 પાસ વિશેષ હતો મેઠવા મોટી મારવાડમા એક જમ્નાનું શહેર છે હાલ તો તે ભેદપુર
 તાલે છે, પરંતુ અસલ ત્યાના રાણા હતા અને અત્યારે શહેરના જીલ્લા દુર્ગા અને ખડેરા
 બેતા તે પૂર્વે બહુ મોટું શહેર હતું એમ જણાય છે અત્યારે પણ ત્યા ૧૮ જૈન પ્રાચીન
 છે લગભગ સર્વે પ્રાચીન મોટા છે જામમા વચ્ચે એક વિશાળ જૈન મંદિર છે જામની
 બહાર એક મૈત્ર્ય છે બીજા બાજુએ એક પડી બધેલ ખડેરાના વિભાજને આનંદધનજીનો
 ઉપાશ્રય કહેવામા આવે છે જેમ આધારમા શ્રી હીરવિજયસૂરિનો ઉપાશ્રય બતાવવામા
 આવે છે તેમ અહીં શ્રી આનંદધનજીનો ઉપાશ્રય બતાવવામા આવે છે અને પાટણમા
 શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યનો ઉપાશ્રય અને મચીકુડ બતાવવામા આવે છે જાવા મહાત્માએ
 એક સ્થાનકે રહે અને અમુક ઉપાશ્રય તેઓનો કહેવાય એમ તો જૈન આત્માય પ્રમાણે
 બને નહિ, પરંતુ આટલી હકીકત અત્યારે હજુ સુધા તત્ત્વવાસ્તવ્ય લોકો ચીવટથી બળવી
 શકી શક્યા છે અને હોશથી બહારના આવનારને સંબારીને જણાવે છે ત્યારે તે ઉપરથી
 એક અનુમાન થઈ શકે તેવું છે અને તે એ કે એ મહાત્માએ ઉપરોક્ત ગ્રામોમા
 અવારનવાર સવિશેષપણે આવેલા હોવા બેઠકે અને તે ગામના લોકો પર તેનો ખાસ
 ઉપકાર હોવો જોઈએ. આ ઉપરાંત મેઠવામા આનંદધનજીનો સ્તૂપ(કેરી) પણ હતો, પરંતુ
 હાલ તેની નિશાની મળતી નથી એમ ત્યાના લોકો કહે છે મેઠવા પૂણ બહોજલાલી-
 વાળું શહેર તે કાળમા હતું અને ત્યાના લોકો બહુ ખર્ચિત ધનવાન અને ઉત્સાહી
 હતા એમ તે વખતની હકીકત વાચતા બહુ જગ્યાએ મળી આવે છે મેઠવામા અનેક
 મહાત્માઓનો દેહોત્સવ થયો છે ઘણા આચાર્યો અને ઉપાધ્યાયોને પદવીદાન થયું છે
 અને ત્યા વિહાર પણ ઘણા આચાર્યોએ કર્યો હોય એમ નોંધાયું છે આટલા ઉપરથી
 મારવાડના અજતના એક શહેરના સંબંધમા આપણા અસ્તિત્વાચક વિશેષ આત્મા હોય
 એમ અનુમાન થાય છે

પૂન્યપાદ પંચાસ શ્રી ગંભીરવિજયજીએ મને આનંદધનજીના સંબંધમાં કેટલીક વાતો કહી હતી તેમણે સંપ્રદાયથી સાલજેડી હકીકત પ્રમાણે આનંદધનજીનું સાધુઅવસ્થામાં ‘લાલાનદ’ નામ હતું, તેમની દીક્ષા તપગચ્છમાં થઈ હતી * તેમનો જન્મ બુદ્ધેલખડના એક શહેરમાં થયો હતો તેઓનો વિહાર પાલણુપુર તરફ વિશેષ હતો. તેઓ યાત્રાનિમિત્તે શ્રીશત્રુંજય તરફ એક વખત આવ્યા હતા સર્વથી વિશેષ સમય તેમણે પાલણુપુર અને તેની ઉત્તરના વિભાગમાં અને બહુધા મારવાડમાં ગાળ્યો હતો. તેઓ ગચ્છની સાથે બહુ સંબંધમાં રહેનાર ન હતા, અસાધારણ યોગબળ ધરાવનાર અને તદ્દન નિસ્પૃહી હતા શ્રાવકની કે રાજાની આકાંક્ષા કે દરકાર કરનારા નહોતા, (આ સંબંધી બે વાત તેમણે કહી છે તે હવે પછી નોંધી લેવામાં આવેલી માલૂમ પડશે) અને તેઓની ભાષામાં તેઓની જન્મભૂમિની ભાષાની અસર સર્વત્ર જોવામાં આવે છે આનંદધનજી જેઓનું નામ લાલાનદ અથવા લાલનદી હતું તેઓનો મેડતામાં યશોવિજય ઉપાધ્યાય સાથે મેળાપ થયો હતો અને તેઓને સત્યવિજય પંચાસ સાથે બહુ સારો પરિચય હતો બંને મહાત્માઓ સાથે ઘણો વખત રહ્યા હતા અને છેલ્લું ચોમાસું સાથે શ્રી પાલણુપુર શહેરમાં કયું હતું આનંદધનજીનો જન્મ બુદ્ધેલખડમાં થયો હતો છતાં તેઓએ પદ્મ તથા સ્તવનોમાં જે ભાષા વાપરી છે તેમાં ફેરફાર ઘણો જણાય છે. પરંતુ બુદ્ધેલખડમાં હિંદી અને મારવાડીના સંકર જેવી જે ભાષા હાલ પણ વપરાય છે તેનો મોટો ભાગ પદોમાં દેખાઈ આવે છે અને સ્તવનોમાં પણ તેની છાયા સ્પષ્ટપણે પ્રગટ જણાય છે આટલી હકીકત અને બીજી ત્રણ ચાર હકીકત મને પ શ્રીગંભીરવિજય ગણિએ આનંદધનજીના સંબંધમાં કરી હતી. તેમનો આનંદધનજી માટે ઘણો ઉચ્ચ અભિપ્રાય હતો. તેઓનો અભિપ્રાય તથા તેમણે કહેલી વાતો હવે પછી લખી લીધી છે તે પરથી જણાશે કે આનંદધનજી એક પ્રબળ પ્રતાપી યોગી થઈ ગયા છે પ ગંભીરવિજયજી પોતે બુદ્ધેલખડના જ એક ગામમાં જન્મેલા હતા તેથી તેઓ આનંદધનજીની ભાષા બહુ સારી રીતે સમજી શકતા હતા, તેમ જ સંપ્રદાયથી ચાલી આવતી હકીકત તેઓના જાણવામાં તથા સાલજવામાં બહુ સારી રીતે આવી હતી આ સર્વ વિચારોનું પૃથક્કરણ અહીં કરવામાં આવ્યું છે તે સુજ્ઞાને વિચારવા યોગ્ય છે.

* કૃપાયદ્વય તેમને ખરતરગચ્છમાં થયેલ હોવાનું જણાવે છે અને તેના ચેલાઓ (ગોરજીઓ) હાલ હૈયાત છે એમ કહે છે તપગચ્છમાં આ મહાત્મા થયેલા હોવાના ધણા કારણો જણાય છે તે આપ્યા છે ખરતરગચ્છ સંબંધી આધારભૂત હકીકત મળશે તો વિચારવામાં કોઈ પ્રકારનો આગ્રહ નથી હજી સુધી કૃપાયદ્વયના કથન સિવાય બીજી એક પણ સાધન ખરતરગચ્છના અનુમાનને મજબૂત કરે તેવું જણાયું નથી ગચ્છ માટે આનંદધનજીને જ આગ્રહ નહોતો તો પછી તેના સંબંધના લેખમાં આગ્રહ ન જ હોવો જોઈએ, તો પણ હકીકત તો જે સત્ય સમજણથી હોય તે જ પ્રકટ કરવી જોઈએ વિ. ૬

આનંદમનજી સંબંધી કેટલીક હકીકત ચરિત્રવિચારણાનાં દૃષ્ટિબિન્દુઃ

આ નિરુપ્તી મહાત્માનુ જીવન વિચારતા પ્રથમ એક ખાસ હકીકત પર અહીં વિચાર કરવો પ્રાસંગિક જણાય છે એક મહાત્મા સંબંધી હકીકત વિચારતા ઠેવળ પોતાને અનુકૂળ આવે તેટલી જથ્થા તેવા આકારવાળી હકીકત બતાવવાની હાલતમાં પડી જવામાં ન આવે એ પ્રામાણિક લેખકની ખાસ ફરજ છે ઘણી વખત પોતાને અનુકૂળ આકારમાં વાતને ભેંસી દેવાની ટેવ લેખકને પડી જાય છે ત્યારે તે વાસ્તવિક સ્વરૂપ બતાવવામાં પાછો પડી જાય છે અને આવા પૂર્વબુદ્ધિશાલિ લેખકના અનુમાનો પણ એવાં (વિચિત્ર, અપૂર્ણ અને આઠે માથેં દોરનારા) હોય છે કે તે સંબંધમાં વાત્યનારાઓએ બહુ સલાહ રાખી તેનો સ્વીકાર કરવાની જરૂર પડે છે આવી સ્થિતિ ઘણી વખત થઈ ગયેલી છેવામાં આવે છે તે ઐતિહાસિક અને પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ બહુ હાનિ કરનાર થઈ પડે છે આનંદમનજી મહાશયના જીવનચરિત્રને આપણે બરાબર પૃથક્કરણ કરીને સમજવાની અને એવાની બહુ જરૂર છે, કારણ કે એથી વ્યવહારના બહુ અજાતના કેટલાક સવાલોનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ છે અતિ વિશુદ્ધ જીવન વહન કરનાર, નિરુપ્તી, આશાનો ત્યાગ કરી ઉદાસીન ભાવે વર્તનાર, જનસમાજમાં એકી વખતે માન અપમાન પામનાર અને બંનેમાંથી એકની પણ ફરકાર ન કરનાર મહાત્માનુ લેખિત જીવન તે કાળના લેખકથી હજારોએ જો પ્રાપ્ત થઈ શક્યુ હોત, ચરિત્રનો વિભાગ આધારભૂત સ્થાનકેથી મળી આવ્યો હોત તો બહુ ઉપયોગી થઈ પડત એ ખરી વાત છે પણ તેમ ન હોવાથી સંપ્રદાયથી જે હકીકત મળે છે તેને બરાબર જાળવવી એ આપણુ ખાસ કતબ્ય છે અને એના સાચા અને ખરા રહસ્યને વિચારી તદનુસાર આપણી ભાવના કરવી જથ્થા તેને માટે ખાસ નિર્ણયો કરવા એ વિચારણાનો સાર છે ઐતિહાસિક અને પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી આપણા કથકર્તાના સમય, વિહાર, વતન અને લેખો પર વિચાર કરવો અતિ આવશ્યક છે વિશુદ્ધ દૃષ્ટિથી શોધખોળ કરવાના ઇરાદાથી અને રહસ્ય પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબળ સાત્ત્વિક ઈચ્છાથી ચરિત્રનાયકના વર્તન પર વિચારણા ચલાવવામાં આવે એ ખાસ ઇંદ છે, તેને બદલે પોતાના પૂર્વબદ્ધ વિચાર અનુસાર ચરિત્રને એવી લેવામાં આવે અથવા તેવા પ્રયત્નો કરવામાં આવે તો તે બહુ રીતે નુકસાન કરનાર થાય છે પ્રામાણિક લેખકે જે હકીકતો મુદ્દાસર મળી હોય તે વાસ્તવિક આકારમાં રજૂ કરી દેવી એણે એવી તેની ખાસ ફરજ છે આ બાબતમાં બહુ પ્રમાદ એવામાં આવે છે અને તેને પરિણામે કેટલીક વાર અબજપણે મહાપુરુષોને અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી તેમજ પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી વાત્યનારાઓને મોટો અન્યાય થાય છે એમ એવામાં આવ્યું છે આ નિયમ ખાસ ધ્યાનમાં રાખી નીચેની હકીકત લખવા વિચાર કર્યો છે છતાં પણ કેાઈ વખત દોરવાઈ જવાનો પ્રસંગ બની આવે તો વિદ્વાન્ વાચકે પ્રયત્ન કરી તેને શોધી કાઢવો અને તત્સ્વરૂપે તેને સમજી લેવો.

આનંદધનજીની દીક્ષા-ગચ્છ

શ્રી આનંદધનજી મહારાજના સંબંધમાં મને જે હકીકત મળી આવી તે પર વિચાર કરતાં તેઓએ દીક્ષા તપગચ્છમા લીધી હોય એમ જણાય છે. તેમના કોઈ કોઈ પદો પર જ્ઞાનસાર નામના એક વૈરાગ્યવાસિત યતિએ ટીપ્પો પૂર્યો છે તે ટીપ્પામા લખે છે કે ‘આનંદધનજી સાધુવેશે રહેતા હતા.’ સંપ્રદાયમા ચાલી આવતી હકીકત પણ એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. તેઓએ દીક્ષા તપગચ્છમા લીધી હતી એમ માનવાને ઘણા કારણો મળી આવે છે. તેઓને યશોવિજય ઉપાધ્યાયજી તથા સત્યવિજય પંન્યાસ સાથે સંબંધ અને તે કાળમાં તપગચ્છનું ખાસ કરીને મારવાડ તથા ગુજરાતમાં અસાધારણ પરિભળા જેતા આનંદધનજી જેવા ખપી જીવ તેનો આશ્રય લે એમ ધારવું યોગ્ય છે. આ સત્તરમો સૈકો અનેક વિદ્વાનોથી ભરપૂર છે અને તે વિદ્વાનોની કૃતિઓ આનંદ આપે તેવી હાલ પણ મોજુદ છે. ગચ્છપરંપરાને અંગે શ્રી યશોવિજયજીના વિચારો અને સત્યવિજય પંન્યાસનો ક્રિયાઉદ્ધાર, તેઓનો આનંદધનજી સાથેનો સંબંધ, ખાસ કરીને અષ્ટપદીમા બતાવેલા અદ્ભૂત વિચારો અને તેમનું ગુણાનુરાગીપણું એ સર્વ આનંદધનજીનો તપગચ્છ તરફ આકર્ષ સૂચવે છે સંપ્રદાયને સવિશેષપણે માન આપનાર, વ્યવહારતા બાહ્યાકારની પણ અતિ આવશ્યકતા સમજનાર અને નિયંત્રણા માર્ગની ઉપયોગિતા સમજીને અન્યને સમજાવનાર યશોવિજય ઉપાધ્યાય જેવા પ્રખર વક્તા અને સ્થિતપ્રજ્ઞ લેખક તેમજ વિચારક વિશુદ્ધ મહાત્મા આનંદધનજીને જે અસાધારણ માન આપે છે તે જેમ આનંદધનજીનો અસાધારણ માનસિક અને આધ્યાત્મિક યોગ બતાવે છે તેમ તેઓમા રહેલ વિશુદ્ધ વર્તનનો અને વ્યવહારનો એકત્રિત યોગ પણ બતાવે છે વ્યવહાર અને નિશ્ચયમા સપાટી ઉપરથી દેખાતા ભેદના હાર્દમા રહેલ અભેદ જે સાધારણ રીતે સમજી શકાય તેવો નથી તેના ખાસ સારભૂત રહસ્યને સમજનાર ઉપાધ્યાયજી જેવા વિદ્વાનો આનંદધનજીને માન આપતા પહેલા બહુ પ્રકારે વિચાર કરે એમા નવાઈ નથી. વ્યવહારનો લોપ ન થાય એ જોવાની ખાસ કાળજી તેઓને હોવી જોઈએ એમ માનવામા જરા પણ આચકો લાગતો નથી અને ખાસ કરીને પૂર્વ વયમા જ્યારે વ્યવહાર માટે બહુ મુશ્કેલ વિચારો શ્રી યશોવિજયજીના હતા અને હોવા જોઈએ તે પ્રસંગે તેઓ આનંદધનજીને અત્યંત માન આપે એ બતાવી આપે છે કે, આનંદધનજીએ વ્યવહારિક રીતે તપગચ્છમા દીક્ષા લીધી હોવી જોઈએ ઉપાધ્યાયજીના સવાસો તથા સાહત્રણસે ગાથાના સ્તવનો પૂર્વ વયમા રચવામા આવ્યા હોવાનો આતરિક પૂરાવો જણાઈ આવે છે અને તેઓનો આનંદધનજી સાથે મેળાપ પણ પૂર્વ વયમાં થવો સંભવિત લાગે છે આટલું છતાં આનંદધનજીના વિચારો જેતા તેઓને ગચ્છનો મોહ હોય એમ તો લાગતું નથી ચૌદમા શ્રી અનંતાથજીના સ્તવનમા તેઓ લખે છે કે—

ગચ્છના ભેદ બહુ નયણ નીહાલતાં, તરવની વાત કરતાં ન લાગે,
ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતાં થકાં, મોહ નહીઆ કલિકાલ રાજે.

૧મી આઠલીસમી પદ્યો 'શામ ભણી રહેમાન ભણાવી, અરિહંત પાઠે પદ્યો;
૫૨ ધરને જુ પદ્યે વિલગી, અલગી જીવ સ્વાર્થ'

આવા દૃઢ વિચાર જણાવનાર પોતે અમુક ગચ્છના મોહમાં દોસ્વાઈ જઈ અન્યને તિરસ્કાર કરે એ તો સમીચીન લાગતું નથી, પણ સાચે તેઓ એટલા જ મક્કમપણે શ્રીનેભિનાયના સ્તવનમાં જણાવે છે કે —

વૃત્તિ ભાષ્ય સૂત્ર નિર્ણયિત, વૃત્તિ પરંપર અનુભવ મે,
સમયપુરુષના જાન કલા એ, એ છેદે તે દુરભાવ મે.

અહીં સૂત્રના-સમયપુરુષના અંગની વિચારણામાં પૂર્વધરકૃત છૂટક પદવ્યાખ્યા તે નિમુક્તિ, સૂત્ર ઉક્ત અથ તે ભાષ્ય, સૂત્ર પોતે, માગધીમાં પૂર્વધરકૃત સૂત્રની ટીકા તે વૃત્તિ અને સરકૃત ટીકા તે વૃત્તિ એ સમયપુરુષના પાત્ર અંગ ઉપરાંત તેઓ પર પરા અનુભવને-સપ્રદાયાગત જ્ઞાનને પણ એટલી જ અંગત્ય આપે છે, આ ઘણી અવસૂચક વાત છે તેઓ આમાના એક પણ અંગને બોધ કરનાર-તેને નહિ માનનાર અથવા વદનુધાર ન વર્તનારને દૂરભાવ કહે છે એ હકીકત બાસ ધ્યાન જેવનારી છે ગચ્છવિચાર જ્ઞાને અંગે તેવા કથનથી અહીં સ્વાભાવિક રીતે એમ લાગે છે કે તેઓએ એકલા નિર્ણય કે એકલા અવહાર ઉપર વિચાર રાખ્યો નહિ હોય તેઓ શ્રી અનંતામણના સ્તવનમાં જણાવે છે કે —

વચન નિરપેક્ષ અવહાર બહો કલા વચન સાપેક્ષ અવહાર સાચો,
વચન નિરપેક્ષ અવહાર સંસારકલ, સાક્ષીની આદરી કાંઈ નાચો

આવી રીતે એક બાજુએ સપ્રદાયને અને પરંપરાને અતિ માન આપનાર મહાત્મા પુણ્ય અપેક્ષા વગરના અવહારવચનની દરકાર કરનાર ન હોય અને તેવા વચનને સંસારવૃદ્ધિનું કારણ ગણતા હોય અને તેના આદર કરવાની ના કહેતા હોય તો તેના પરિણામે બહુ મુંદર એકત્રકરણ થઈ જાય છે એને પરિણામે ઉપરના છેતરા કયા છે અને અદરનું તત્ત્વ શું છે તે પૂછકરણ કરવાની વિશુદ્ધ બુદ્ધિ જાગ્રત થતા પરંપરાને યોગ્ય રીતે સમજી તેની અપેક્ષા વિચારી સઘાષ્ટિત વર્તન કરતા હોય એમ વિચારતા તેઓએ ગચ્છની તદ્દન ઉપેક્ષા કરી હોય એમ માની શકાય નથી. પરંપરાએ એથી બહુ હાનિ થાય. માધ્યમ ઉત્કાન્તિના જીવો પર એથી બહુ નુકસાનકારક અસર થાય અને માત્ર મા અનેક પ્રત્યવાયો આવે એવું વિચારનાર મહાત્મા ગચ્છના મોહમાં ન પડે એ નેટકું સ્વાભાવિક છે તેટલું જ સાધુવશાભારણ વિગેરે ક્રિયાકલાપની જરૂરીઆત સ્વીકારે એમ માનવું તે પણ સ્વાભાવિક છે અવહારનો લોપ કર્યા વગર અને તેની અલુપ્તી વિગ્રહમાં ઉતરી વગર વિશુદ્ધ માગ પર વ્યાસવાના નિજુય પર તેઓ આબ્યા હોય એમ ધારી શકાય છે વાલી આવવી વાલો પ્રમાણે તેઓ સાધુ હતા, દીધિત હતા એમ જ

જણાય છે, સંકળાય છે; પરંતુ કોઈ વાર કંઈની પહેરીને પણ નીકળી પડતા એવી વાતો ચાલે છે. આટલા ઉપરથી એમ જણાય છે કે તેઓ ગરબની તકરારમાં ઊતર્યા નહિ હોય પણ દીક્ષિત જરૂર હતા અને સાધુનો વેશ ધારણ કરતા. સંપ્રદાયમોહમાં ઊતર્યા વગર વ્યવહાર અને નિશ્ચયને એકત્રપણે ગોઠવી, વિશુદ્ધ વર્તન કરી, સાધુજીવન ગાળી શકાય છે એવો દાખલો તેઓએ બેસાડ્યો હોય એમ જણાય છે.

શ્રી આનંદધનજી સંબંધી કેટલીક વાતો

શ્રી આનંદધનજી સંબંધી કેટલીક વાતો બહુ સંક્ષેપમાં અત્ર બતાવી દઈએ. તેમાં પણ જે માનવા લાયક વાતો ન હોય તેને લખીને લોકપ્રવાહમાં ચાલુ કરવી એ એકંદરે બહુ નુકસાન કરનાર છે. વળી કેટલીક વાતો દરેક મોટા માણસના સંબંધમાં આવે છે તેથી તેને કબૂલ કરવા પડેલા ઘણા વિચાર કરવો પડે છે અને સ્વીકારતાં આંચકો આવે છે. રાજના મેળાપ પ્રસંગે તાવને કપડામાં ઉતારી બાજુ પર મૂકવાની અને કપડો ધૂજતો દેખી એ સંબંધમાં રાજ તરફથી થતી પૃચ્છા સંબંધી વાત શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્યના સંબંધમાં તેમજ હરિસદ્રસૂરિ અને હીરવિજયસૂરિના સંબંધમાં પણ કહેવામાં આવે છે આવી વાતને કોઈ પણ મહાત્માની સાથે જોડી દેવાનો વિચાર સ્વાભાવિક છે તેથી એવી વાત સ્વીકારતા પહેલા યોગ્ય વિચાર કરવો જોઈએ કેટલીક વાતો લોકવિચારની તે વખતની સ્થિતિ બતાવી આપે છે અને કેટલીક વાત વિશિષ્ટ સ્થિતિનું યૌગિક રહસ્ય સમજવાની લોકોની અશક્તિ બતાવી આપે છે. તેથી પ્રથમ કેટલીક આધારવાળી અને વળુદવાળા માણસો પાસેથી સાક્ષેત્રી હકીકતો સંક્ષેપમાં વિચારી જઈએ. પં. શ્રી ગંભીરવિજયજીએ તપાસ કરીને એકઠી કરેલી અને મને જાતે કહેલી વાતને અહીં પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે.

મેડતા શહેર અને આનંદધનજી

લાલાનંદ અથવા લાભાનંદી જેમને આપણે આ પ્રસંગમાં શ્રી આનંદધનજીના નામથી જોળખીએ તેઓના સંબંધમાં ઘણીખરી વાતો મેડતા શહેરને અંગે આવે છે. મેડતાનો પ્રાચીન ઇતિહાસ વિચારતા તે એક બહુ મોટું શહેર હોવું જોઈએ એમ જણાય છે. ત્યાં અનેક લડાઈઓ થઈ છે. ત્યાના રાજા જોધપુર રાજ્યથી સ્વતંત્ર રજપૂત હતા એમ મારવાડનો પૂર્વ ઇતિહાસ તપાસતા જણાય છે. એ શહેરના અત્યારના ખંડેરા જેતા અને જીર્ણ દુર્ગની સ્થિતિ વિચારતા જણાય છે કે અગાઉ જણાવ્યું તે પ્રમાણે પ્રાચીન કાળમાં એ ઘણું મોટું શહેર હશે આ શહેરમાં એક બહુ મોટી મસ્જિદ છે જેના ધુરજ દરથી દેખાય છે, તે પરથી જણાય છે કે મુસલમાન પાદશાહના વખતમાં એ શહેર પર ઘણા હુલાઓ થયા હશે જોધપુરના પુરાણા રજપૂત રાજ્યના તાગામાં તે બહુ થોડા વખત પહેલા આવી પડ્યું હોય એમ જણાય છે આ શહેર અત્યાર તો ગિરમાર હાલતમાં છે તો પણ હાલ ત્યા શ્રવેતાબર મૂર્તિપૂજક જૈનોના ત્રણસો ઉપર ઘર છે અને ત્યાના આવકો

બાબુના ક્ષોધી વીથની હેબરેજ રાખે છે અને પોષ દશમ જેવા માગલિક પ્રસંગે શ્રીક્ષોધી વીથમાં દર્શન-પૂજા કરવા માટે મોટી સંખ્યામાં ઊતરી પડે છે. ક્ષોધી વીથને મેડતા રોડ (Medita Road) સ્ટેશનના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, જ્યાંથી એક ટ્રેન મેડતા માટે ખાસ બંધ છે. પોષ દશમને દિવસે થવી પૂજનો મહોત્સવ ભોવાનો પ્રસંગ અને મળ્યો હતો. તે વખતે મેડતાનો હાકેમ પણ ક્ષોધી આવે છે. આ મેડતા શહેરની પૂર્વની બહોજલાલી સામળતા અને નોની આધુનિક અને પ્રાચીન સ્થિતિની સરખામણી કરતા બહુ ખેડ થાય છે. મેડતા શહેરમાં પૂર્વે સેક્ટરે લક્ષાધિપતિ નૈનો હતા, કેટલાક કોલિંગ્સને પણ હતા, અનેક આચાર્યોના ત્યા વિહાર થયો હતો, અનેક પ્રકારના મહોત્સવો વારંવાર ત્યા થતા હતા, ત્યા મળ્યા જ્ઞાનમંદિર હતા અને હાલ જે દેશસરો મેલુદ છે તે પૂર્વકાળની નૈન બહોજલાલીનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ કરાવે તેવા છે. સ્થિતિ એવી છે કે અત્યારે ત્યા સર્વ દેશસરોમાં પૂજા કરનાર નૈન સંખ્ય નથી અને પરિણામે વચપરપરાના પૂજારીઓ પર આધાર રાખવો પડે છે. આ મેડતા શહેરમાં ખાસ ઉલ્લેખ કેમ પ્રકારનો નથી, માત્ર ત્યા કેટલીક દુકાનો હાથીદાતના રમકડાની ભોવામાં આવે છે. તે શહેરની વતમાન સ્થિતિનું એક કંઈ બ્યાપારની ગેરહાજરી હોવી ભેદને એમ સહજ અનુમાન થાય છે. આ શહેરમાં અનેક રાસો બન્યા છે, પૂજા બનાવાઈ છે, ટીકાઓ લખાઈ છે અને દર્શન તથા જ્ઞાનનો ઉલોત થયો છે એમ અનેક ક્ષેત્રોની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. આ શહેર સાથે આનંદપત્ર મહાશયનો સંબંધ વિશેષ હોય એમ ત્યા ચાલતી હતકથા પરથી જણાય છે. તેમનો મહોત્સવ પણ અહીં જ થયો છે એમ ત્યાના લોકો કહે છે.

પ્રતિબંધ ત્યાગવૃત્તિ : નિરુપૃષ્ઠતાનું દર્શન

એ મેડતા શહેરમાં એક શેઠ હતા જેઓ આનંદપત્ર મહાશયને અતિ આમંત્રણ કરીને ધોમાણુ કરવા લાગ્યા હતા અને શરૂઆતથી પોતે બંને મહાશયશ્રીની સેવામાં હાજર રહેતા હતા અનેક પ્રકારે આનંદપત્રની સેવાઓ કરવા ઉપરાંત તે મહાશયશ્રીને પોતાને ઘેર આહાર વહોરાવવા લાઈ જતા, કપડા વહોરાવતા અને વારંવાર મહાશયશ્રીની પાસે હાજર રહેતા હતા. પચાસના બ્યાખ્યાનો સંપૂર્ણ સામળતાની ઈચ્છા સ્વભાવિક રીતે સર્વને વધારે હોય છે અને બની શકે તો કપસૂત અવિચિત્ર સામળતાની ઈચ્છા મદાનુ નોનોને વધારે રહે છે. એ ગામનો શિવાજ કષ્ટકે એવો હતો કે શેઠ આ જા પાડી જ બાનુભાગરિયન સાધુ બ્યાખ્યાન વચવાનું શરૂ કરે. નિરુપૃષ્ઠ આનંદપત્રને તો કેમની દરકાર નહોતી અને એ શેઠ ઉપર કાંઈ ખાસ રાગ પણ નહોતો. અગાઉથી મુકરર કરેલા વખતે તેઓ બ્યાખ્યાન શરૂ કરવાની તજનીજ કરી ત્યારે કેમ આવકે જણાવ્યું કે અમુક શેઠ પૂજામાં છે તે જણવી આવી પડેાચે, માટે ત્યા મુખી રાહ નેનો યોગ્ય છે. આ પ્રમાણે રાહ ભોવા માટે કહેલી હકીકત પર લક્ષ્ય ન આપી આનંદપત્ર

મહારાજે વ્યાખ્યાન વાંચવાનું શરૂ કર્યું. શેઠ થોડા વખત પછી આવી પહોંચ્યા, પણ મોડા થયા. વ્યાખ્યાન પૂરું થતા જોમ ઘણા શ્રાવકો વ્યાખ્યાતાની વૈયાવચ્ચ કરવા બંધ છે તેમ આ શેઠ પણ ગયા અને પ્રસંગે જોડ્યા કે ‘સેવક પર દયા કરી વ્યાખ્યાન જરા થોભાવવું હતું.’ બીજી વાર વળી તે જ વાત કરી, પણ કાંઈ પ્રત્યુત્તર મળ્યો નહિ. શેઠ જરા જોલી ગયા ‘સાહેબ! કપડા વહોરાવું છું, આહાર વહોરાવું છું, પરિચર્યા કરું છું તેનો ખ્યાલ કરીને પણ મારા ઉપર જરા કૃપા કરવી હતી.’ આટલો ઉચ્ચાર સાભળી તેના ઉપર જરા પણ ગુસ્સે થયા વગર આનંદધનજી જોડ્યા ‘ભાઈ, આહાર તો ખાઈ ગયા અને લે આ તારા કપડા-’ એમ કહી તેના કપડાં છોડી દઈ જંગલમાં ચાલ્યા ગયા અને ત્યાં ‘આશા એરનકી કયા કીજે’ એ પદ ગનાવ્યું. (બુઝો પદ અઢાવીશમું. ઉપાશ્રય પણ શેઠનો હતો તેથી તેનો પણ ત્યાગ કરી દીધો આ પ્રમાણે વાત ચાલે છે એમ મને પ. ગભીરવિજયજીએ કહ્યું હતું અને મેડતામા પણ આને મળતી વાત અત્યંત ચાલતી જણાય છે. આ વાત સત્ય હોય તો તે પરથી બહુ બોધ મળે તેમ છે. અપ્રમત્ત અવસ્થાના ખાપી સર્વવિરતિ ધારણ કરનાર મુનિ અમુક શ્રાવકના રાગી થઈને પોતાની જે સ્થિતિ નીપજવે છે તેનો જેને અનુભવ થયો છે તે આ વાતમા બતાવેલી નમૂનેદાર નિસ્પૃહતાની વાસ્તવિક કિમત બહુ સારી રીતે સમજી શકશે. સાધુજીવન ગાળવાનો નિયમ કરનાર મુનિ ગૃહસ્થના સયોગોમા આવી કેવા કેવા પ્રતિબંધમા પડી બંધ છે તે જૈન સાધુઓ સંબંધી વર્તમાન દુર્દશા જોનારને સમજી શકાય તેમ છે, તેનું અવલોકન કરનારને નવીન જાણવાનું રહેતું નથી અને ખાસ કરીને આગેવાન શેઠ અને ઉપાશ્રયના માલેક માટે સહજ વાટ જોવી એ સાધારણ રીતે જોતા સામાન્ય છે છતાં એવી બાબતમાં પણ ઠરકાર ન કરનાર, સાધ્ય સિવાય અન્ય બાબતમા જરા પણ વિચાર કરવાની જરૂરીયાત પણ ન સ્વીકારનાર, નિસ્પૃહ મહાપુરુષના વિશુદ્ધ વર્તન પર આપણને સહજ આકર્ષણ થઈ આવે છે અને આપણા મનમા તેમને માટે પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. પર્યુષણમા શહેર છોડી ચાલ્યા ગયા હશે અને જે અવસ્થા આનંદધનજીએ ધારણ કરી હશે એ વાતમાં કદાચ સપ્રદાયથી શંકા આવે તેવું રહે છે, પણ જિંથી હૃદના પુરુષો પોતાને યોગ્ય વર્તન શું છે તે બહુ સારી રીતે વિચારી શકે છે અને તેમનું વર્તન પ્રસંગાનુસાર, આત્માને ઉન્નત કરનાર અને સાધ્ય તરફ પ્રયાણ કરાવનાર જ હોય છે વાત કેમ બની હશે અને તેમા સત્યના અશો કેટલા હશે તે કહેવું લગભગ અશક્ય જેવું છે, પણ એક વાત જે એસાથી તારવી શકાય તેવી છે તે એ છે કે, આપણા ચરિત્રનાયક તદ્દન નિસ્પૃહી હતા, પારકી આશા કરનાર કે અન્યથી દબાઈને કે તેની શરમથી વર્તન કરનાર નહોતા. આવી વૃત્તિ થવી એ આત્માની અતિ ઉદ્ધત દશા સૂચવે છે

નિસ્પૃહતાનું એક વિશેષ દૃષ્ટાન્ત

નિસ્પૃહ દશા બતાવનારી એક બીજી પણ વાત સપ્રદાયથી આનંદધનજીના સંબંધમા આલી આવે છે એમ મને પ. ગભીરવિજયજીએ કહ્યું હતું. વાત એમ બની કહેવાય છે

કે મેકતા શહેરમાં જોકે બખત જ્ઞાનદમનજી ચાતુર્માસ સ્થિત થયેલા હતા તેવામાં ત્યાંના રાજાની એક અણુમાનીતી રાણીએ જ્ઞાનદમનજીની જોગી-જવપૂત જેવી અવસ્થાનો હેવાલ સાંભળી તેમના તરફ આકર્ષણ પામી અને શુરુમહારાજ પાસે આવી સુખચાતા પૂછ્યા પછી તેણે જ્ઞાનદમનજીને બહુ સંક્ષેપમાં જણાવી દીધું કે પોતે ત્યાંના રાજાની રાણી છે અને હાલ અણુમાનીતી રૂઠ પડી છે અને કોઈ ઉપાયે રાજ્ય તેને વચ થાય એવું શુરુકૃપાથી થવું જોઈએ. શુરુમહારાજની જાળભરેર નિસ્પૃહ વૃત્તિને લઈને આટલી વાત બહુ સંક્ષેપમાં પણ મુદાસર રીતે રાણીએ કહી તેને પ્રેરનાર યોગીએ પાસે સિદ્ધિઓ હોવી જોઈએ એમ જનુમાન થાય છે તે વાત સાંભળવી વળતે જ્ઞાનદમનજી કાંઈ શહેરમાં હતા તેથી એક કાગળનો ટુકડો લઈ તે પર કાંઈ લખ્યું અને રાણીને કાંઈ પણ યોજના ધમર તે કાગળ આપ્યો. રાણી સમજી કે શુરુમહારાજને કાંઈ યત્ર (જતર) કરી આપ્યું અને તે વાચવાની સ્વાભાવિક રીતે જ મના હોય છે તેથી તેણે એક સોનાનું તાવીજ તુસ્ત બનાવી તેમાં પેલા કાગળ મૂકી પોતાને હાથે તેને સ્થાપન થતી રીતે બાંધ્યું. જાત્રમાં સંયોગ એવો બન્યો કે સાત દિવસમાં રાજા તે અણુમાનીતી રાણીને વચ થઈ ગયો, તેના તરફ અપૂર્વ પ્રેમ બતાવવા લાગ્યો અને તેને મંદિરે આવવા લાગ્યો. થોડા દિવસ પછી તે માનીતી થયેલી રાણી હર્ષમાં આવી રાજા પાસે પેલી વાત બોલી ગઈ તેથી અથવા બીજી પદ્ધતિ વધી ગયેલી રાણીઓના જણાવવાથી રાજાને ખબર પડી કે પોતામાં જે દેરકાર છે તેનું કારણ હોત્યર્થ પ્રમાણે જ્ઞાનદમનજીનો મત્રપ્રયોગ છે. રાજા આ વાત સાંભળી જ્ઞાનદમનજી પાસે આવી તેને કહેવા લાગ્યો કે 'તમે આવા વશીકરણના કામ કરો છો તે આપુ તરીકે કંઈ રીતે ઉચિત ગણાય ?' સાધારણ રીતે આવા ઉદ્ભવ સવાલનો જવાબ આપે એવી તેઓશ્રીની શક્તિ નહોતી, પણ તે દિવસે કાંઈ તેઓ ફરી વાર શહેરમાં હતા તેથી રાજાને કહ્યું કે-રાણીને બોલાવી જેને યત્ર કહેવામાં આવે છે તે ઊધારી વાચી લુઓ. રાજાએ તુરત તેમ કહ્યું રાણીને બોલાવી, સુવણ્ણતાવીજ યોગ્યું અને જાદુર રહેલ ચીઠ્ઠી વાચતા તેમાં લખેલું પ્રાણમ પડ્યું કે:-

તેજ પતિ વરા હોને, ઉસમે જ્ઞાનદમનમે કયા

તેજ પતિ વરા ન હોને, ઉસમે જ્ઞાનદમનમે કયા ?

આ શબ્દો વાચતા રાજા દિવસૂદ થઈ ગયો અને શુરુચરણે નમી પડ્યો. જ્ઞાનદમનજી અથવા જ્ઞાતાનંદનું વર્તન કે જોને રાજા નમી પડે કે જોના ઉપર રૂઝમાન થય તેની તેમને દરકાર હતી જ નહિ. જોમના મનમાં આ જન્મેમાના એક પણ બનાવથી કાંઈ પણ ખસર થઈ નહીં. એવી જાણી હજી સુધી વર્ષેલા મહાત્માના સંબંધમાં બનેલી આવી વાતો હોકાના દૃઢ્યમાં કોરાઈ સહે જો તદ્દન સ્વાભાવિક છે. જનસમૂહનો મોઝો જાગ મધ્યમ પ્રવાહ પર કે ચાલુ પ્રવાહ પર હોય છે પરંતુ તેઓને વિશિષ્ટ પ્રવાહ પર પ્રગતિ કરનાર માટે દૃઢ્યમાં માન બહુ હોય છે અને તેવા પ્રસંગો જ્યારે જ્યારે બને છે ત્યારે ત્યારે તે તેને બાળવી શકે છે, નોંધી શકે છે અથવા તે સંબંધી બહુ હોંશિયી તે વાતો કરે છે. જ્ઞાનદમનજીએ

લખી આપેલ મત્રનો વિશિષ્ટ આધ્યાત્મિક ભાવ પણ વિચારવા યોગ્ય છે અને કદાચ અણુમાનીતી અને માનીતીનો પ્રસંગ સુમતિ અને કુમતિનો અથવા શ્રદ્ધા અને માયામમતાનો અલંકારિક ભાષામાં થયો હોય તો પણ ઘટતી વાત છે.

આનંદધનજીના પદોમાં આવા પ્રસંગો બહુ આવે છે તે વાત અહીં સામાન્ય રીતે લક્ષ્ય પર આવે છે અને તેનો પ્રતિભાસ અત્ર બહુ આનંદકારક રીતે થાય છે. આઠમા પદમાં ‘અનુભવ નાથકું કથું ન જગાવે,’ દશમા પદમાં ‘ચેતન ગાત મનાત ન એતે,’ તેરમા પદમાં ‘અનુભવ હમ તો રાવરી દાસી,’ સોળમા પદમાં ‘નિશદિત જોઈ તારી વાટડી, ઘરે આવોને ઢોલા,’ અઠારમા પદમાં ‘રિસાની આપ મનાવો રે,’ પચીશમા પદમાં ‘ક્યારે મુને મિલશે માહરો સત સનેહી,’ તેત્રીશમા પદમાં ‘મિલાખી આન મિલાવો રે, મેરે અનુભવ મીઠડે મિત્ત’ વિગેરે જે વિચારો બતાવ્યા છે તેમાં સુમતિની વિરહદશા અને માયામમતાને વિવશ પતિ વિભાવમાં રમણ કરતા બતાવ્યા છે. એ ચેતનપતિની વર્તમાન દશા અતિ ખેદ કરાવનાર છે, બહુ વિચાર કરવા યોગ્ય છે, અને તેમાં ઘટતો ફેરફાર અનુભવદ્વારા કરાવવાની આવશ્યકતા છે, એવું રહસ્ય બતાવનાર બહુ પદો આ વિભાગમાં આવે છે. એને માટે ખાસ વિવેચન દરેક પદમાં કરેલું છે, પણ એ સર્વ પદોમાંથી જે ખાસ ધ્વનિ કે દ્રશ્ય રહેલ જણાઈ આવે છે તે બહુ વિચાર કરવા યોગ્ય છે. એનું લક્ષ્ય એ છે કે માયામમતાને પરવશ પડી આત્મધન ગુમાવનાર અને સસારમાં રખડનાર ચેતનજીની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિ પર ખાસ વિચારણા કરી એનો સુમતિ સાથે સંયોગ કરાવી આપી એને માર્ગ પર લઈ આવવા અને એની ઉત્કાન્તિ બહુ સારી રીતે થાય, એની પ્રગતિમાં બહુ વધારો થાય અને વિભાવદશા દુર્લભ પામી સ્વભાવ તરફ એનું સાધ્ય થાય એવી તેની સ્થિતિ કરાવી આપવી એ માટે અનેક પ્રકારે સુમતિનું સ્વરૂપ અને માયામમતાનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે, સુમતિને બોલતી કરી તેની મારફત, અનુભવ દ્વારા અને કોઈ વાર રૂબરૂ સદેશા મોકલ્યા છે, આખ્યા છે અને અનેક વિરહાલાપ કરાવ્યા છે, તેમજ તે દ્વારા પતિને વશ કરવાની રીત અને જરૂરીયાત સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપે છે. આ વિષમ પદોની ભાષારચના તથા વિષયને અંગે ફરી વાર પણ વિચારણો, પણ અહીં વક્તવ્ય એ છે કે આનંદધનજી મહારાજે રાણીને જે વિચાર લખી આખ્યા તેમાં પદોમાં બતાવેલા વિચારોથી પણ વિશિષ્ટ યોગની વાસ આવે છે સુમતિનો માર્ગ લઈ સ્વભાવરમણતા થવા માહ્યા પછી એવી વિશિષ્ટ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે કે જેમાં કોઈ પણ પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ પર પ્રેમ રહેતો નથી, અને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રહેતી નથી અને એ પ્રાપ્ત થવાથી કોઈ પણ પ્રકારનો સંતોષ થતો નથી આવો ઇચ્છારોધ થયા પછી આગળ વધતા એને મુક્તિ અને સસાર સરખા લાગે છે, વિશિષ્ટ ગુણો એની મેળે સ્વત આવી જાય એવી તેની દશા થયેલી હોય છે અને તેથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા પણ તેને રહેતી નથી અને પરિણામે મોક્ષને અને સસારને પણ

સરખા જણે છે. મુક્તિ અને સંસારને સરખા જણે છે જોટલે અને વધારે શુભસૂચનાવ અને તત્ત્વાભિસંજ્ઞાવનામાં સ્પષ્ટ રહેતો તત્કાલતે તેના લક્ષ્ય બહાર જાય છે અથવા રહે છે, એમ તે કદિ બનતું જ નથી, પણ એને જે ઇચ્છારોધ થાય છે તે પૌદ્ગલિક વસ્તુને જાણે થવા ઉપરાંત તે સર્વત્ર પ્રચાર પામી એના આત્માને અથવા વાસ્તવિક શબ્દોમાં ધોતીએ તે એને પોતાને અસર કરનાર થાય છે અને તેથી કેઈ પણ પ્રકારની ઇચ્છા તેને રહેતી નથી શ્રી શાંતિનાથજીના સ્તવનમાં શાંતિસ્વરૂપ બતાવતાં આ જ યોગીશજ કહે છે કે—

જ્ઞાન જ્ઞાપમાન ચિત્ત સમ વજ્રે, સમ વજ્રે કનક પાપાલુ રે,
વરન નિહક સમ વજ્રે, ઇચ્છા હોય તુ ભવ્ય રે શક્તિ.
સર્વ જગત્ત્વને સમ વજ્રે, સમ વજ્રે તુલ્ય મધ્ય ભાવ રે,
મુક્તિ સંસાર મેઢુ સમ વજ્રે, મુક્તે ભવભયનિધિ તથ રે.
શક્તિ ચિત્ત એક મુલ ચિન્તિ.

જાહી જે જાણ બતાવ્યો છે તે બરાબર વિચારવો. જાહી પૌદ્ગલિક ઇચ્છાઓના રોધ કરવા ઉપરાંત આત્મિક અથવા આત્મા સંબંધી ઇચ્છા ઉપર પણ અક્રુશ બાવી જવાની જે જાણના બતાવી છે તે વાત રાણીના તાવીજને ઉદ્દેશીને મહારાજશ્રીએ લખી હોય એમ અધવિચારણા થાય છે પ્રથમ સુમતિ વિરહાલાપ કરી, અનુભવ દ્વારા સંદેશ મોકલી, મદદ પાસે ફત્વીકાઈ કરાવી, પતિને પોતાને મંદિરે લઈ બાવી તેને યોગમાર્ગમાં આગળ કહે છે, પરંતુ આગળ વધતા તેની સર્વ ઇચ્છા નાશ પામે છે—એ યોગકર્મ છે તે આપણે યોગદર્શનના આસ વિષયમાં વિચારશું. જાત્ર જ્ઞાનદધનજી મહારાજ સુમતિને ઉદ્દેશીને કહે છે કે તારી પાસે પતિ આવે અને તારે વશ થાય એમાં જ્ઞાનદધનને—વિશિષ્ટ યોગમાં પ્રગતિમાં પામેલા વિશુદ્ધ આત્મરાજને શું લેવાડેવા છે ? અને કદાચ તે તારી પાસે ન આવે અને માયામમતાના પ્રસંગમાં પડ્યો રહે તો તેમાં જ્ઞાનદધનજીને શું છે ? બંને હયા જ્ઞાનદધનને સમાન છે એને એક તરફ આમીદ નથી, અન્ય તરફ આક્રમણ નથી. બાવી આત્માની વિપુલ હયા થવી, મુક્તિ અને સંસારને સરખા જોવા, વસ્તુસ્વરૂપને યથાસ્થિત આકારમાં સમજી જવા અને તેના પર શબ્દો ન કરવા એ બહુ વિશુદ્ધ આત્મશાના વિચારો સૂચવે છે અને એવો આધ્યાત્મિક જાણ સદરહુ તાવીજમાં અધ્યાત્મસંકે મહાત્માએ લખ્યો હોય એમ અનુમાન થાય છે સામાન્ય રીતે જ્ઞાનદધનજી જેવા યોગમાં આગળ વધેલા મહાસત્ત્વો સજાની રાણીના પ્રસંગમાં આવે કે તેમની પાસે વશીકરણની વાત પણ ઉચ્ચારી શકાય એ જેમ બહુ સંભવિત લાગતું નથી તેમ જાવા ફુનિયાથી જ્ઞાણ અને જ્ઞારી રીતે વર્તન કરનારા મહાસત્ત્વોના સંબંધમાં તેઓ અમુક અવસ્થામાં કઈ લાઈન પર કામ લેશે તે ધારી લેવું એ પણ મુશ્કેલ છે. પોતાના આત્મધનને અધ્યક્ષ ન આવે, તેની પ્રગતિમાં જરા પણ પ્રત્યવાય ન આવે અને તેની આગળ વધતી ગતિ સમાન જાવે આહી જાય એ વાત લક્ષ્યમાં રાખી તેઓ વિશિષ્ટ

લાભની દૃષ્ટી કોઈ કાર્યો એવા પણ કરે છે કે જેનો ખુલાસો સામાન્ય જનજીવનામાં કેટલીક વાર આવી શકે નહિ. આવા કારણોથી સાધારણ સત્વોના સંબંધમાં બહુ ખારીકી-થી અભ્યાસ કરવાની અને તેની જીવનચર્યાને પૃથક્કરણ કરીને ખરાખરા સમજવાની ખાસ આવશ્યકતા રહે છે. તાવીજમા લખેલા અક્ષરો કોઈ ખાસ આધ્યાત્મિક ભાવ ખતાવે છે તેનું અત્ર ઝાંખું દર્શન થયું હશે.

આદિનાથ સત્વનરચના

‘આશા ચોરનકી ક્યા કીજે’ એ પદ રચના કરવાના પ્રસંગને અંગે ચાલતી વાત ઉપર જણાવી, તેવી જ રીતે ચોવીસ પૈકી બાવીશ સત્વનો શ્રીઆનંદધનજીએ બનાવેલાં કહેવાય છે. તેમાં પ્રથમ સત્વનને અંગે એક એવી વાત ચાલે છે કે તેઓ એક વખત મેહતાની પાસેના જંગલમાં ફરતા હતા ત્યાં એક શેઠની છોડી જે તરતમાં વિધવા થઈ હતી તેને અગ્નિમાં બળી મરી સતી થવાને ઉદ્યુક્ત થયેલી જોઈ આ પ્રસંગે તે સ્ત્રીને ઉદ્દેશીને આત્માનો ખરો પતિ કોણ છે, પ્રીતિનું વાસ્તવિક લક્ષણ શું છે તે ખતાવતાં આનંદધનજીએ ઉપદેશ આપ્યો એમ સમજાય છે. તેઓએ તે સ્ત્રીને સમજાવ્યું કે સાસારિક પ્રાણીઓ જે પ્રીતિ કરે છે તે વાસ્તવિક પ્રીતિ નથી, કારણ કે એ પ્રીતિ લાંબો વખત ટકતી નથી અને પ્રીતિને અંગે પાછો જ્યારે વિરહ થાય છે ત્યારે મનમાં અતિ ખેદ થાય છે, માટે પ્રીતિ કરવી હોય તો એવી કરવી કે અનંતકાળ સુધી પ્રીતિના પાત્ર સાથે કદિ વિરહ થાય નહિ. સ્થૂળ પ્રીતિમાં આ વાતની ગંધ પણ હોતી નથી. એ ચાલતી હોય ત્યારે અનેક પ્રકારની ઉપાધિ કરાવે છે, અતે વિરહદુઃખ આપે છે અને મનને શંકિત કર્યા કરે છે અને છેવટે એનો નાશ થાય છે. એવા પ્રકારની પ્રીતિ કરવી એ કોઈ પણ રીતે ઈષ્ટ ગણી શકાય નહિ. સસારસિક સ્ત્રીઓ પતિને વશ કરવા અથવા તેની પ્રીતિ સપાદન કરવા વટસાવિત્રી આદિ વ્રતો કરે છે, કોઈ ભવાતરમાં એ જ પતિને પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્દેશથી અગ્નિમાં પડે છે, પણ સ્વકર્મવિપાકાનુસાર પતિ ક્યાં (કઈ ગતિમાં) ગયા હશે અને ત્યાં જવાને પ્રયોગ્ય પોતાને કર્મ છે કે નહિ તેની કાંઈ ખબર હોતી નથી. આવી રીતે પતિ-રંજન કરવા માટે અનેક ઉપાધિ વહોરવી અને મરણાત કષ્ટ સહન કરવું એ કોઈ પણ રીતે કર્તવ્ય નથી, પરિણામ વગરનું અને અતિ દારુણ ક્ષણ આપનારું છે. આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી ખરેખરા પતિ કોણ છે તે વિચારવું, પ્રીતિનું સ્વરૂપ સમજવું, તે કેવી ઉચિત ગણાય તેની વિચારણા કરવી અને તે કરીને શું મેળવવું છે તેનું ખાસ લક્ષ્ય રાખવું. આવી રીતે નિર્ણય કરતા અથવા નિર્ણય કરવા માટેના વિચાર કરતા સ્થૂળ દશામાં થતી સાસારિક પ્રીતિનું સ્વરૂપ સમજાશે કે ખરી પ્રીતિ તો વિશુદ્ધ આત્મા સાથે જ કરવા યોગ્ય છે કે જે કરવાથી પોતામાં વિશુદ્ધ ગુણ પ્રગટી આવે અને ભવાતરમાં થતી પીડાઓ અટકી સર્વથા નિવૃત્તિસ્થાન આનંદ સાથે પ્રાપ્ત થાય. પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત થયેલ શ્રી જિનેશ્વર દેવને પતિ તરીકે કદાપી તેઓની અનન્ય ભાવથી પૂજા કરતા પૂજામાં ચિત્તની અતિ

સરખા ગણે છે સુક્રિત અને સંસારને સરખા ગણે છે એટલે બને વચ્ચે બુદ્ધસંદેશાવ
જ્ઞાને તદ્દાસિસભાવનામા સ્પષ્ટ રહેતો તદ્દાવત તેના લક્ષ્ય બદલાર જાય છે અથવા રહે છે,
એમ તો કદિ જનતુ જ નથી, પણ એને જે ઇચ્છાશય થાય છે તે પૌદ્ગલિક વસ્તુને જાણે
થવા ઉપરાંત તે સર્વત્ર પ્રચાર પામી જોના આત્માને અથવા વાસ્તવિક શબ્દોમાં ધ્રુવીએ
તો જોને પોતાને અસર કરનાર થાય છે અને તેથી કદાં પણ પ્રકારની ઇચ્છા તેને રહેવી
નથી શ્રી શાંતિનાથજીના સ્તવનમા શાંતિસ્વરૂપ બતાવતા આ જ યોગીશજ કહે છે કે—

મન અપમાન ચિત્ત સમ વલ્લે, સમ વલ્લે કનક પાપાણુ રે।
વદન નિદક સમ વલ્લે, ધર્યા હોય તુ ત્વમ્ રે શક્તિ.
સર્વ જલજલ્પને સમ વલ્લે, સમ વલ્લે તુલ્ય મર્ચિ બાવ રે।
દુક્રિત સંસાર મેકુ સમ વલ્લે, શુભે ભવજલનિધિ ત્વમ્ રે।
શક્તિ જિત એક મુજ પિનતિ.

અહીં જે ભાવ બતાવ્યો છે તે બસબર વિચારવેલ અહીં પૌદ્ગલિક ઇચ્છાઓનો શય
કરવા ઉપરાંત આત્મિક અથવા આત્મા સબંધી ઇચ્છા ઉપર પણ અકુશ આવી જવાની
જે ભાવના બતાવી છે તે વાત રાણીના તાવીજને ઉદેશીને મહારાજશ્રીએ લખી હોય એમ
અવિચારણા થાય છે પ્રથમ સુમતિ વિસ્ફાલિત કરી, અનુભવ દ્વારા સદેશા મોકલી,
મહા પાસે દ્વિતીકાઈ કરાવી, પતિને પોતાને મંદિરે લઈ આવી તેને યોગમાર્ગમા આગળ
કરે છે, પરંતુ આગળ વધતા તેની સર્વ ઇચ્છા નાશ પામે છે—એ યોગકર્મ છે, તે
આપણે યોગદર્શનના આસ વિવધમા વિચારશુ અત્ર આનંદમનજી મહારાજ સુમતિને
ઉદેશીને કહે છે કે તારી પાસે પતિ આવે અને તારે વશ થાય એમાં આનંદમનને—
વિશિષ્ટ યોગમા પ્રગતિમાં પામેલા વિશુદ્ધ આત્મશયને શુ લેવારેવા છે ? અને કદાચ તે
તારી પાસે ન આવે અને માયામમતાના પ્રસબમાં પડ્યો રહે તો તેમા આનંદમનજીને શુ
છે ? અને હયા આનંદમનને સમાન છે જોને એક તરફ આમોહ નથી, અન્ય તરફ
આક્રમણ નથી. આવી આત્માની વિપુલ હયા થવી, સુક્રિત અને સંસારને સરખા જોવા,
વસ્તુસ્વરૂપને યથાસ્થિત અપ્રકારમા સમજી જવા અને તેના પર શબ્દેષ ન કરવા એ બહુ
વિશુદ્ધ આત્મદશાના વિચારે સૂચવે છે અને એવો આધ્યાત્મિક ભાવ સદૃશ તાવીજમાં
આધ્યાત્મસંસિક મહાત્માએ લખ્યો હોય એમ અનુમાન થાય છે સામાન્ય રીતે આનંદમનજી
જેવા યોગમા આગળ વધેલા મહાસત્વો રાજાની રાણીના પ્રસંગમાં આવે કે તેમની
પાસે વશીકરણની વાત પણ ઉગ્યારી શકાય એ જેમ બહુ સંભવિત લાગતુ નથી તેમ
આવા દુનિયાથી ન્યાશ અને ન્યારી રીતે વર્તન કરનારા મહાસત્વોના સબંધમા તેઓ
અમુક અવસ્થામાં કઈ લાઈન પર કામ લેશે તે પારી લેતુ એ પણ અશક્ય છે પોતાના
આત્મધનને અલ્પ ન આવે, તેની પ્રગતિમા જરા પણ પ્રત્યવાય ન આવે અને તેની
આગળ વધતી ગતિ સમાન ભાવે ચાલી જાય એ વાત લક્ષ્યમા રાખી તેઓ વિશિષ્ટ

હાલની દૃષ્ટિ કોઈ કાર્યો એવાં પણ કરે છે કે જેનો ખુલાસો સામાન્ય જનકલ્પનામાં કેટલીક વાર આવી શકે નહિ. આવા કારણોથી સાધારણ સત્વોના સંબંધમાં બહુ ખારીકી-થી અભ્યાસ કરવાની અને તેની જીવનચર્યાને પૃથક્કરણ કરીને બરાબર સમજવાની ખાસ આવશ્યકતા રહે છે. તાવીજમાં લખેલા અક્ષરો કોઈ ખાસ આધ્યાત્મિક ભાવ બતાવે છે તેનું અત્ર ઝાંખું દર્શન થયું હશે.

આદિનાથ સ્તવનરચના

‘આશા ચોરનકી ક્યા કીજે’ એ પદ રચના કરવાના પ્રસંગને અંગે ચાલતી વાત ઉપર જણાવી, તેવી જ રીતે ચોવીસ પૈકી બાવીશ સ્તવનો શ્રીઆનંદધનજીએ બનાવેલાં કહેવાય છે. તેમાં પ્રથમ સ્તવનને અંગે એક એવી વાત ચાલે છે કે તેઓ એક વખત મેડતાની પાસેના જંગલમાં ફરતા હતા ત્યાં એક શેઠની છોડી જે તરતમાં વિધવા થઈ હતી તેને અશ્વિમા બળી મરી સતી થવાને ઉદ્ધૃત થયેલી જોઈ આ પ્રસંગે તે સ્ત્રીને ઉદ્દેશીને આત્માનો ખરો પતિ કોણ છે, પ્રીતિનું વાસ્તવિક લક્ષણ શું છે તે બતાવતાં આનંદધનજીએ ઉપદેશ આપ્યો એમ સમજાય છે. તેઓએ તે સ્ત્રીને સમજાવ્યું કે સાસારિક પ્રાણીઓ જે પ્રીતિ કરે છે તે વાસ્તવિક પ્રીતિ નથી, કારણ કે એ પ્રીતિ લાંબો વખત ટકતી નથી અને પ્રીતિને અંગે પાછો જ્યારે વિરહ થાય છે ત્યારે મનમાં અતિ ખેદ થાય છે, માટે પ્રીતિ કરવો હોય તો એવી કરવી કે અનતકાળ સુધી પ્રીતિના પાત્ર સાથે કદિ વિરહ થાય નહિ. સ્થૂળ પ્રીતિમાં આ વાતની ગંધ પણ હોતી નથી. એ ચાલતી હોય ત્યારે અનેક પ્રકારની ઉપાધિ કરાવે છે, અતે વિરહદુઃખ આપે છે અને મનને શક્તિ કર્યા કરે છે અને છેવટે એનો નાશ થાય છે. એવા પ્રકારની પ્રીતિ કરવી એ કોઈ પણ રીતે ઈષ્ટ ગણી શકાય નહિ. સંસારરસિક સ્ત્રીઓ પતિને વશ કરવા અથવા તેની પ્રીતિ સપાદન કરવા વટસાવિત્રી આદિ મતો કરે છે, કોઈ ભવાંતરમાં એ જ પતિને પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્દેશથી અગ્નિમાં પડે છે, પણ સ્વકર્મવિપાકાનુસાર પતિ ક્યા (કઈ ગતિમાં) ગયા હશે અને ત્યાં જવાને પ્રાયોગ્ય પોતાને કર્મ છે કે નહિ તેની કાંઈ ખબર હોતી નથી આવી રીતે પતિ-રંજન કરવા માટે અનેક ઉપાધિ વહેરવી અને મરણાત કદ સહન કરવું એ કોઈ પણ રીતે કર્તવ્ય નથી, પરિણામ વગરનું અને અતિ દારુણ કૃણ આપનારું છે આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી ખરેખરા પતિ કોણ છે તે વિચારવું, પ્રીતિનું સ્વરૂપ સમજવું, તે કેવી ઉચિત ગણાય તેની વિચારણા કરવી અને તે કરીને શું મેળવવું છે તેનું ખાસ લક્ષ્ય રાખવું. આવી રીતે નિર્ણય કરતા અથવા નિર્ણય કરવા માટેના વિચાર કરતાં સ્થૂળ દશામાં થતી સાંસારિક પ્રીતિનું સ્વરૂપ સમજાશે કે ખરી પ્રીતિ તો વિશુદ્ધ આત્મા સાથે જ કરવા યોગ્ય છે કે જે કરવાથી પોતામાં વિશુદ્ધ ગુણ પ્રગટી આવે અને ભવાંતરમાં થતી પીડાઓ અટકી સર્વથા નિવૃત્તિસ્થાન આનંદ સાથે પ્રાપ્ત થાય પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત થયેલ શ્રી જિનેશ્વર દેવને પતિ તરીકે કદાપી તેઓની અનન્ય ભાવથી પૂજા કરતા પૂજામાં ચિત્તની અતિ

પ્રસન્નતા થાય એવી અખંડિતપણે તે પૂજા કરતા અને તેમાં વળી હજી રહિત આત્મ અર્પણા થઈ બધા એવી રીતે પૂજા કરતા ચિદ્ધનનાનંદ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે, વસ્તુવિવેક પ્રાપ્ત થાય છે અને એવા પતિને પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસમાં સ્વયં પતિરૂપ થઈ જવાય છે, પતિ એવા થઈ જવાય છે અને પતિ સાથે થયેલો મેળાપ કદિ પણ છૂટતો નથી વિરહ કાળ પ્રાપ્ત થતો નથી અને આનંદદશામાં ફેરફાર થતો નથી. આવા પતિને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયાસ કરવો ઉચિત છે. આવી અર્ધસૂચક વાત સામળી તે શેઠની ઊંઘી સડી થવી જટકી વિશુદ્ધ માર્ગ પર બેઠાઈ, તેણે સવવિરતિ માર્ગ આપ્યો અને નિજ અવરમા રહેલ પતિને સતોષ આપી, પ્રસન્ન કરી તેને વશ કરવાના માર્ગમાં લાગી ગઈ આ પ્રથમ સ્તવનની નોટ તથા તે પરનું વિવેચન એવા વિસ્તારિ છે.

આ પ્રસંગે તે સડીને બોધ આપવા માટે ‘સ્વભાવ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો દે, ઝોર ન ચારુ દે કવ એ સ્તવનની સ્થાના આનંદચનનું કરી એ સ્તવનની અર્થ’ વિચારણા કરતા ઉપરોક્ત શેઠપુત્રીની જાતિ ટળી ગઈ અને તે માગ પર આવી ગઈ આ પ્રમાણે વાત ચાલે છે હવે અહીં બોધાદ ગભીર પ્રશ્ન પર વિચારણા થઈ આવે છે હાલમાં ઘણા લેખકો ખ્રીસ્તી ધર્મના પાથો પ્રેમ (Love) ઉપર ચર્ચેલો કરે છે તેને અને આ પ્રીતિને કોઈ બલનો સંબંધ છે કે નહિ તે બાબત વિચારીએ તો તે વિષય પર જાણે લેખ થઈ બાધ, જેમ કરવું જન સ્થળસંકોચથી બની શકે તેમ નથી, પણ ખ્રીસ્તી પ્રજાનો પ્રેમનો સિદ્ધાન્ત બહુ ઊંચી હદે લેતા પણ મનુષ્યથી તો આગળ વધી શકેલ જ નથી. જૈનની દશા-પતિ પ્રસન્ન કરવાની દૃષ્ટી પ્રેમ-પ્રીતિ પણ પક્ષી જળચર અને કીડી માકલ સુધી જવા ઉપરાંત વનસ્પતિ અને જળ કે અગ્નિ સુધી પણ આગળ વધે છે બીજી આ પ્રેમના તત્ત્વમાં સ્વાર્થનો અંશ પણ નથી અને ત્રીજી પરમાત્મભાવ પ્રાપ્ત કરી અજ્ઞાતાધપણે જે સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાની તેના અવરમા જાવના રહેલી છે તેની ગંધ પણ ખ્રીસ્તી પ્રેમના તત્ત્વમાં નથી. બીજી વિચારણા ‘ચિત્ત પ્રસન્નને દે પૂજનનું ફળ કલ્પ દે, પૂજા અખંડિત એક, કપટ રહિત થઈ આત્મ અર્પણા દે, આનંદચનપદ દેહ’ ને અંગે થાય છે એમાં જે પ્રકારની પૂજા કરવાની જાવના બતાવવામાં આવી છે તે બહુ વિચારીને ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે આખી જિંદગી સુધી પૂજા કરવામાં આવે, પણ બે ચિત્તપ્રસન્નતા થાય નહિ તો હજી પોતે એકદમ જ પૂટે છે એમ સમજવું જેમ સાંસારિક કાર્યો કરવામાં રસ આવે છે સગાઓના વેષ અને મિત્રોનો વિવેક ભાગવવામાં ચીત્ત રાખવામાં આવે છે સ્ત્રી પુત્રને સારું કપડું ધરેણું લાવવામાં આનંદ આવે છે, તેના પ્રકારની આત્મ વૃત્તિથી પ્રભુ પર ચિત્તની પ્રસન્નતા ન થાય, તેમાં બોધાદ આનંદ ન આવે અને ત્યાં સિધ્ધતા ન થાય ત્યાં સુધી વિશિષ્ટ પ્રકારની પૂજા થતી નથી એમ ખાસ ધ્યાનમાં રહેવું બેઠાઈ, બે સ્થિતિએ પહેલ્યવાનું લક્ષ્ય હોયું બેઠાઈ એટલે પછી કારણકાર જાણમાં વિષયોસ ન થઈ બાધ બે સ્થિતિએ પહેલ્યવામાં અજ્ઞાત પડતી હોય તો તે

ફર કરવા માટે પ્રયાસ કરવો, પરંતુ વસ્તુસ્વરૂપ બરાબર ઓળખી રાખવું એટલે તત્ત્વનું અને ઉપરના છોલાનું જ્ઞાન રહે, જેથી વિવેકબુદ્ધિ ન થવાય. સતી થવાના પ્રસંગને અંગે આટલી વાત કહી દીધી તે આપણા ચરિત્રનાયકનો ખાસ વિષય હોવાથી જણાવવા લાયક ગણવામા આવી છે. તે બંને વાતને અંગે ઘણો ભૂલભરેલો ખ્યાલ હાલ જોવામા આવે છે. કેટલાક વિદ્વાનો એમ માને છે-મનાવે છે કે ખ્રીસ્તી ધર્મનો પ્રેમનો વિષય અન્યત્ર ચર્ચામાં જ નથી અથવા તેવા આકારમા કોઈએ બનાવ્યો જ નથી. જૈનની દયા, તેમનું સ્વરૂપ, તેનો ભેદો અને તેમા રહેલ ભાવ વિચારવામા આવે તો આ ભૂલભરેલા વિચારો તુરત ફર થઈ જાય તેમ છે. તેવી જ રીતે દ્રવ્યક્રિયાના મોહમા પડી જઈ જેઓ તેમાં સંપૂર્ણતા માને છે અને જેઓ દ્રવ્ય ક્રિયાની આવશ્યકતા જ માનતા નથી એ બંને ભૂલ કરે છે. પ્રથમ પંક્તિના પ્રાણીઓ કારણને કાર્ય સમજે છે, ખીજી પંક્તિવાળા પગથિયાં છોડી દઈ દાહરને મથાળે ઠેકઠો મારી ચઢી જવા ઇચ્છે છે. આનંદધનજી મહારાજ એ બંને વાતનો પ્રથમ સ્તવનમા જ ખુલાસો બહુ સૂક્ષ્મ રીતે આપી દે છે અને તે પર જેમ જેમ વિચારણા થાય છે તેમ તેમ એમા રહેલ વિશિષ્ટ ભાવનો અર્થ ખ્યાલમા આવે છે. આ સંબંધી સદૃશ સ્તવનને અંગે વધુ વિચારો અન્યત્ર લખ્યા છે તે વિચારવા.

શ્રી યશોવિજયજી સાથે પ્રસંગ

ઉપર જે વાતો લખી છે તે સર્વ મેડતા શહેરમા અથવા તેની નજીકના જંગલમા બની કહેવાય છે. તે ઉપરાંત આનંદધનજીનો શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાય સાથે પ્રસંગ થયો અને તે વખતે ઉપાધ્યાયજીએ અષ્ટપદી બનાવી તે મેળાપ પણ સાપ્રદાયિક વાતો પ્રમાણે મેડતા શહેરમા થયાનું કહેવામા આવે છે. કોઈ આ મેળાપ આખું પર્વત પર થયો એમ પણ કહે છે. મેળાપ થયાની વાતમા મતભેદ નથી પણ સ્થાન માટે એક નિર્ણય નથી. ઉપાધ્યાયજી સાથે થયેલા પ્રસંગને અંગે બે ત્રણ વાતો અત્ર જરા વક્તવ્ય છે તે પણ વિચારી લઈએ કારણ કે તે પણ સંપ્રદાયથી ચાલી આવે છે. બનારસમા તથા આગ્રામા વિકટ સયોગોમા અભ્યાસ કરી ન્યાયના વિષયમા ખાસ નિષ્ણાત (specialist) થવાને લીધે 'ન્યાયવિશારદ અને ન્યાયાચાર્ય'નું ધિરૂદ્ધ મેળવનાર આ મહાત્માનો પ્રસંગ શ્રી આનંદ ધનજીનો સમયનિર્ણય કરતી વખતે સહજ વિચારી ગયા છીએ. જૈન કોમના આ છેલ્લા સમર્થ વિદ્વાન્ મહાત્મા અને આપણા ચરિત્રનાયકના સંબંધમા આગળ પણ કેટલીક વાત આવશે. ચરિત્રપ્રસંગો તેઓના અને આનંદધનજીના મેળાપની વાતો કરવાની છે. ત્યાં કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે આનંદધનજીનો અને તેમનો મેળાપ શ્રી મેડતા શહેરમા થયો હતો અને પ્રથમ મેળાપ વખતે જ યશોવિજયજીએ અષ્ટપદી બનાવી હતી કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે આ મેળાપ મેડતાની બાબુના જંગલોમા થયો હતો અને રસ્તે ચાલતા ચાલતા ઉપાધ્યાયજીએ અષ્ટપદી તાત્કાલિક ઉદ્ભાવરૂપે બનાવી હતી ત્રીજી વાત એમ છે કે આખું ઉપર ગુફામા

જ્ઞાનદાસનંદ્ર મોજસાધના કરતા હતા તે પ્રસંગે યથોચિત્ત્યજ્ઞ તેમને શોધતા શોધતા ત્યાં જ્યાં હતા અને ત્યાં મેળાપ થયો હતો આ સર્વમાં મને મેરતા શહેરમાં મેળાપ થયેલો હોવાનું વધારે બધેસતું લાગે છે નૈનપુરી તરીકે સુવિખ્યાત થયેલા મેરતામાં જ્ઞાનદાસનંદ્ર અને પ્રસંગે થયેલા છે અને તેઓ ત્યાં જીવનનો મોટો ભાગ રહ્યા હોય એમ ત્યાં બાહવી વાતો પરથી પણ જણાય છે અને બાજબીન પ્રસંગે બંને મહાત્માઓ મળ્યા એમ જે વાત બાહવી છે તે બોતાં તે મેરતા શહેરમાં બનેલ હોય એમ સંભવિત વધારે લાગે છે એ હકીકત એમ છે કે જ્ઞાનદાસનંદ્રને એક વખત મેરતા શહેરમાં ઉપાધ્યાયજી બાજબીન બહુ ઊંચા પ્રકારનું ભાવાત્મક વાંચે છે એમ હકીકત સાબળી હતી તે વાત પ્રત્યક્ષ જોવા તથા સાબળવા ઉપાધ્યાયજીના બાજબીન વખતે તેઓ ઉપાધ્યાયમાં જ્યાં અને ઉપાધ્યાયજીની બાજબીનજી બેઠે બહુ રાહ થયા. પછી ઉપાધ્યાયજીની વિશ્વસિ ઉપરથી પોતે પણ મોજના વિષય પર સારી રીતે જાણ્યા (બાજબીન જાણ્યું) તે બહુભવમુક્ત વચન હોવાથી શ્રોતા પર સારી અસર કરનારું થયું ઉપાધ્યાયજીનો અને તેમનો મેળ બહુ સારો હતો આસ બાજબીન શૈલી, તેમાં મધુરતા અને વક્તૃત્વ આવડું એ જાણ્યાસથી જાણ્યું વિષય છે છુદ્ધ યથોચિત્ત્યજ્ઞ અને રામવિજયજીના પ્રસંગ માટે પણ જોવું કહેવાય છે કે ઉપાધ્યાયજી જેવા સમય વક્તાની સભા કરતા રામવિજયજીના બાજબીનમાં બહુ શ્રોતાઓની હાજરી રહેતી અને તેનું કારણ તપાસવા યથોચિત્ત્યજ્ઞ એક વખત બંને જ્યાં હતા શિષ્ટાચાર પ્રમાણે રામવિજયજીને ઊંચા થઈ તેઓને હક્ષિણ આસન આપ્યું અને બાજબીન બહુવચન વિશ્વસિ કરી પણ ઉપાધ્યાયજીના અતિ આગ્રહથી બાજબી રામવિજયજીને બાજબીન વાગ્યું ત્યારે તેમની દૃષ્ટિ આપવાની હતી, કહેવાની શૈલી અને વાક્યસ્થાના તથા શબ્દોનું રહસ્ય સાબળતા રામવિજયજીની વક્તૃત્વજ્ઞાનો વિશિષ્ટ જ્ઞાન ઉપાધ્યાયજીને પણ થઈ ગયો. આ પ્રસંગ ઉપરથી ઉપાધ્યાયજીનો કમચોર અને જ્ઞાનદાસનંદ્રની મોજપ્રક્રિયા કેટલા જાગળ વધેલા હતાં તે જણાય છે આટલા ઉપરથી બંને મહાત્માઓનો મેળાપ મેરતા શહેરમાં થયેલો વધારે સંભવિત લાગે છે આ સિવાય એક વાત જોવી કહેવામાં આવે છે કે જેની રીતે ઉપાધ્યાયજીને જ્ઞાનદાસનંદ્રની સ્તુતિરૂપ આજપદી બતાવી છે તેવી આજપદી જ્ઞાનદાસનંદ્રને ઉપાધ્યાયજીની સ્તુતિરૂપ બતાવી છે આ બાબતનો કંઈ પણ પુરાવો ન મળવાથી એ વાત કેઈએ પોતાના મગજમાંથી બહાર પાડી હોય એમ મને લાગે છે અને એમ બનવાના ઘણાં કારણો છે જ્ઞાનદાસનંદ્ર સંબંધી કલ્પિત વાતો બહાર પાડવાનું અને તેમને જીવનવા જ્યાંથી જાણ્યુંમાં સિતરવાનું કેટલાકને પસંદ આવે છે તેઓની આ કલ્પના હોવાનો સંભવ છે, કારણ કે પૂજ્ય કદિ પૂજ્ય હોઈ શકે નહિ. સ્થિતિ તરે જોવા રૂપમાં સમ્રાટથી કે શિષ્ટાચાર પ્રમાણે સંભવે નહિ અને જ્ઞાનદાસનંદ્ર અને ઉપાધ્યાયજીની વચ વિચારતા અને મોજવિષયમાં જ્ઞાનદાસનંદ્રની પ્રક્રિયા અને જાણ્યાસ તથા વતન લક્ષમાં લેતા એ હકીકત અસંભવિત માનવામાં આવે છે, તે છતાં કદાચ કેઈએ જોવી

અષ્ટપદી નેઈ હોય તો તે દ્રવ્યાનુયોગ આદિના વિશિષ્ટ જ્ઞાનને અંગે ઉપાધ્યાયજીની પ્રશસારૂપ હોવાનો સંભવ વધારે છે. મેં એવી અષ્ટપદી સંબંધી બહુ બારીક તપાસ ચલાવી છે, પરંતુ હજી સુધી તો તે સંબંધી પત્તો લાગ્યો નથી અને કોઈએ તે વાંચી કે સાલળી હોય એમ કહેનાર પણ મને મળ્યું નથી આયંદે પણ જો તે સંબંધી વધારે હકીકત પ્રાપ્ત થશે તો તે પર ખુલ્લા મનથી વિચારણા કરવાનો પ્રસંગ લેવામાં આવશે. આવી અષ્ટપદી જો ઉપાધ્યાયજીને પોતાના પૂજ્ય તરીકે ગણીને કરેલી હોય તો તેથી આનંદધનજીના ચરિત્રને અંગે મોટા ફેરફાર કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તેવું હોવાથી એ સંબંધી ખાસ ઊહાપોહ કરવાની જરૂર અહીં જણાઈ છે. મારો પોતાનો અભિપ્રાય આવી અષ્ટપદી હોઈ શકે નહિ એમ છે અને તેવી અષ્ટપદીની હયાતી માટે પણ એક બે માણસના મોઢાના વચન સિવાય અન્ય આધારભૂત કાંઈ પૂરાવો મળી શક્યો નથી. ગુજરાતી રાસોમા પ્રવીણ ઘણા વાંચનવાળા જૈન વિદ્વાનોને પૂછતા તેવી અષ્ટપદી કોઈએ નેઈ હોય એમ જણાતું નથી. સીધો પુરાવો અને આધારભૂત હકીકત ન મળે ત્યાં સુધી આવી અષ્ટપદીની હકીકત સ્વીકારવા યોગ્ય મને લાગતી નથી.

ઉપાધ્યાયજી યશોવિજયજી સાથે એક વધારે પ્રસંગ થયાની વાત પણ સંપ્રદાયથી ચાલ્યા કરે છે. હકીકત એમ બની કહેવાય છે કે આનંદધનજી મહારાજે પોતાનો દેહવિલયકાળ નજીક જાણી યશોવિજયજીને કેટલીક હકીકત કહેવા સારુ પોતાની પાસે બોલાવ્યા. ઉપાધ્યાયજી આવ્યા. તેમને આવી ગયાને બે પાંચ દિવસો થઈ ગયા છતાં આનંદધનજી કાંઈ બોલ્યા નહિ. આથી યશોવિજયજીના મનમાં એમ સહજ શંકા થઈ કે કદાચ આનંદધનજી પોતાને બોલવાની વાત ભૂલી ગયા હશે તેથી એક દિવસ સવારમાં વિજ્ઞપ્તિ કરી, પોતાને તેડાવવાની વાત યાદ આપી. આનંદધનજીએ એના જવાબમાં કહ્યું કે “ હવે કાંઈ કહેવાનું રહ્યું નથી મને ખેદ એટલો થાય છે કે તમારામાં હજી નેઈએ તેટલી સ્થિરતા આવી નથી. તમારે એટલું અવશ્ય વિચારવું હતું કે જેણે તમને ખાસ તેડાવેલ છે તેને અધિકાર પ્રમાણે અવસર નેઈ કાંઈ આપવું જ હશે અને તે યથાયોગ્ય વખતે આપત જ, પણ જ્યાં સુધી નેઈએ તેવી સ્થિરતા અને ધૈર્ય આવ્યા ન હોય ત્યાં સુધી હું યોગના મહાન્ તત્ત્વો બતાવવાનો પ્રસંગ જોતો નથી તમને તેના અધિકારી સમજતો નથી યોગની વિશિષ્ટ વાતો અને પ્રક્રિયાઓ હાલ તો મારી સાથે જ કાળધર્મ પામી જશે ” આવી મતલબનો જવાબ મળ્યો ત્યાર પછી યોગ્ય પરિચર્યા કરી ઉપાધ્યાયજી ત્યાંથી વિદાય થયા એમ કહેવાય છે કે આ બનાવ બન્યા પછી ઉપાધ્યાયજીના મન પર બહુ અસર થઈ, તેઓમાં બહુ સ્થિરતા આવી ગઈ અને તેઓના અંતરના વિષયો અને તેની શૈલીમાં પણ તેથી મોટો ફેરફાર થઈ ગયો. જ્ઞાનસાર જેવા અમૃતમંડોદર્ધિમાંથી સાર તત્ત્વનું પાન કરનાર અથ ત્યાર પછીની વયમાં બનાવેલ હોય અને જસવિલાસની આધ્યાત્મિક વાણી પણ ત્યાર પછી નીકળી હોય એમ ઘણા

વિદ્વાનોનું માનવું છે પ્રત્યેકનું જીવન વિચારતા આવો બનાવ બનવો મને વડન ત્યાં જીવિત લાગે છે; પરંતુ આનંદચંદ્રનો પ્રસંગ શ્રી યશોવિજયજીને સારી રીતે હોવો જોઈએ એમ ધારવાને તો ઘણું પ્રબળ પુરાવા મળી આવે છે બત્રીશ બત્રીશીઓના ફરક પ્રકરણને છેટે ધરાદાપૂર્વક 'પરમાનંદ' શબ્દ લાવવામાં આવ્યો છે તે ખાસ અર્થસૂચક છે અને અદ્યપદ્ધતી ગણીશ ભાષા તે જ બાબત સવિશેષપણે બતાવે છે આ ઉપરાંત આનંદચંદ્ર પાસે ઉપાધ્યાયજી સુવર્ણસિદ્ધિ હોવા ગયા અને આનંદચંદ્રજીએ તે તેમને આપી નહિ, કારણ કે તેમની યોગ્યતા ન જોઈએ વાતને જો કે શાસનઅભ્યુદયના મહાન હેતુથી જાણવી હોવાનો અથવા નરમ પાઠવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, પણ મને તે વાત બંને મહાત્માઓના પ્રસંગ, વય, સ્થાન અને વર્તનને જોઈને વડન કલ્પિત લાગે છે યોગસિદ્ધિ બહુતા હોય અથવા યોગબળથી તે પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હોય તો તેને ઉપયોગ આરભ પરિચ્છેદ દ્વારાજો કરવો જો પ્રમાણ છે અને તેથી જ નિધાન બતાવવાનો શ્રીસ્થૂલ ભદ્રનો અભિપ્રાય શાસ્ત્રદષ્ટિએ નિરૂપિત હોય એમ મને જણાય છે, તેથી યોગબ્રહ્મ થઈ જવાય છે અને તેમાં રાથી જુઓ એ પૌદ્ગલિક હોવાથી તે માનને અયોગ્ય બર્યો છે આપણે યોગના ખાસ વિષયમાં આ બાબત સારી રીતે વિચારશું આ ઉપરાંત ઉપાધ્યાયજી જેવા સ્થિતપ્રજા મહાપુરુષ તેથી અથવા કોઈ વસ્તુની પ્રબળપણે ધ્રુવજ કરે એ પણ બનવાનું જ નથી, એકદરે આ સુવર્ણસિદ્ધિની વાત કોઈના મગજમાંથી નીકળી હોય એમ ધારવું વિશેષ યોગ્ય લાગે છે

આનંદચંદ્રનો દેહોત્સર્ગ

હાલ મેઢતામાં આનંદચંદ્રનો સ્તૂપ છે તે ઉપરથી અને તે શહેરમાં તેમના સંબંધી આશ્રમી વાતે ઉપરથી આ મહાત્માનો દેહવિલસ મેઢતામાં થયો હોય એમ જણાય છે દેહોત્સર્ગને કાળ સવત્ ૧૭૩૦ ની આસપાસ જણાય છે મરણ પહેલાં તેમને શ્રી સત્ય વિજય પંચાસ સાથે પ્રસંગ થયો હોય એમ પણ વાતો આવે છે સત્યવિજયજીએ કેટલોક સમય તેમની સાથે જગલમાં કાઢ્યો એમ આત્મારામજી મહારાજશ્રી જૈન તત્વાદર્થ પ્રથમાં કહે છે આ ઉપરાંત આનંદચંદ્રના સંબંધમાં કેટલીક બીજી વાતો આવે છે તેને બીલકુલ આધાર વગર ચાલુ કરવી એમાં બહુ જોખમ છે કેટલીક વાર મહાત્મા પુરુષોને એથી બચાવ આપવા જેવું થાય છે, કોઈ કોઈ વાતો જોઈ કાઢી પરમ મહાપુરુષોને હાસ્યપાત્ર બનાવાય છે અને કેટલીક વાર તેમનું મહત્ત્વ હોય તે કરતાં અણપટલું વધારી દેવાય છે મારા નસ અભિપ્રાય પ્રમાણે આલી આવવી વાતોમાં આધારભૂત અથવા વજનદાર માણસો પાસેથી જે વાત સાતળી હોય અને તેને બહુ જગ્યાએથી ટેકો મળેલો હોય તે જ વાત યોગ્ય શબ્દોમાં પૃથક્કરણ કરીને અને તે ઉપર ચાલુ અભિપ્રાય બંને બાજુના બતાવીને દાખલ કરવાની અને તેના સત્યાસત્ય નિર્ણય માટે યોગ્ય દલીલો સમવાસલમ માટે બતાવવાની લેખકની દૃશ્ય છે અન્યવસ્થિતપણે અરસરસ

વિરોધ આવે તેવી વાતો દાખલ કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ હોય એમ મને લાગતું નથી. મને બહુ વિગતથી તપાસ કરતા જેટલી વાતો લલ્પ થઈ છે તેમાથી આધારભૂત વાતો જ અહીં દાખલ કરી છે અને તે પર વિવેચક દૃષ્ટિએ વિચાર કર્યો છે. આ ઉપરાંત ખાસ મહત્વની બાબતો હજી પ્રાપ્ત થશે તો ઉપરની બાબતોમાં ફેરફાર અથવા વધારો કરવામાં આવશે. ઇતિહાસની બાબતમાં આપણે હજી એટલી પછાત સ્થિતિમાં છીએ કે આવી બાબતમાં વારંવાર ફેરફાર થયા કરે એમાં નવાઈ જેવું નથી અને એ નિયમ મારે શ્રીમુનિસુંદરસૂરિના સંબંધમાં અન્યત્ર પણ બળવો પડ્યો છે. ઇતિહાસના અભ્યાસીએ આગ્રહી પ્રકૃતિ ન રાખતા જેમ બને તેમ ખુલ્લા દ્વિતી કામ લેવું, કોઈ વાતને પોતાના પક્ષ, મત કે સંપ્રદાયમાં ખેંચી જવા પ્રયત્ન કરવો નહિ અને વધારે આધારભૂત હકીકત પ્રાપ્ત થતા પોતાની બાબતને સુધારણા માટે ખુલ્લી (open) રાખવી. આવા નિયમથી ઐતિહાસિક બાબતમાં શોધખોળ ચલાવવામાં આવે તો એકંદરે સારાગ્રહી યુદ્ધિવાળા માણસો બહુ લાભ કરી ઘણો નવીન પ્રકાશ નાખી શકે એમ મારું માનવું છે અને તે નિયમ વિસારી દેવાથી ઐતિહાસિક ચર્ચામાં બહુ નુકસાન થયું છે અને આયંદે પણ શ્રેષ્ઠ એવો ભય રહે છે. અત્યાર સુધીમાં આનંદધનજીના ચરિત્ર સંબંધી મોટા પાયા ઉપર પ્રયત્ન મુનિ શ્રી યુદ્ધિસાગરજીએ કરેલો જેવામાં આવે છે, પરંતુ કમનસીબે તેઓએ પૃથક્કરણ દૃષ્ટિએ અને વૈજ્ઞાનિક ઐતિહાસિક રીતિનો માર્ગ લેવાને બદલે તેઓએ પોતાના વિચાર પ્રમાણે આનંદધનજી કેવા હોવા જોઈએ એ વાત પર લક્ષ્ય આપી ચરિત્ર નિરૂપણ કયું છે અને ઘણીખરી જગ્યાએ બાળે ચરિત્રલેખક બનાવો બન્યા તે વખતે હાજર હોય અને અભિપ્રાયો સામળ્યા હોય અથવા વાતો નજરે જોઈ હોય એવી એકાતિક ભાષામાં લેખ લખ્યો છે. પૃથક્કરણ કરવાની તેમને રુચિ ન હોવાને લીધે બહુ વાતો અવ્યવસ્થિતપણે દાખલ થઈ ગઈ છે અવ્યવસ્થિત અભિપ્રાયોનો એકત્ર સમૂહ કરવાની પદ્ધતિને બદલે જરા વિશેષ સંભાળભરી તપાસ ચલાવવામાં આવી હોત અને વ્યવસ્થાસર હકીકત દાખલ થઈ હોત તથા તેમાંથી આધારભૂત અને આધાર વગરની તેમ જ પ્રશંસાસ્પદ કે નિદાસ્પદ હકીકતો વિવેક કરવામાં આવ્યો હોત તો તેમણે જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે વિશેષ ઉપયોગી બની શકતો એમ મને લાગે છે. બધી કિંવદંતીઓને અવ્યવસ્થિતપણે પસાર કરવામાં સમાયલું જોખમ બહુ વિચારવા યોગ્ય છે અને ખાસ કરીને આનંદધનજી જેવા મહાત્મા પુરુષના સંબંધમાં વિચાર કરવા માટે જેમ સાધનો પૂરા પાડવાની જરૂર છે તેમ તે પર કા તો વ્યવસ્થાસર વિચાર બતાવવા જોઈએ અથવા વાતો નોંધી લેવી જ જોઈએ. દરેક હકીકત પર વિચારો બતાવવા જતા ખરા ખોટાનું પૃથક્કરણ કરવાની બહુ જરૂર છે અને એ વાત ખાસ લક્ષ્યમાં ન રહે તો તેનો ગેરલાભ બહુ નીકળી આવે છે. બનતા સુધી ઉપરોક્ત નિયમ સાચવવા અત્ર યત્ન કર્યો છે અને ખાસ કરીને અમુક સંપ્રદાય કે પક્ષ તરફના વાજિત્ર તરીકે આનંદધનજીના વિશુદ્ધ જીવનનો

ઉપયોગ ન થાય એ જોવા ખાસ સમાજ શાળી છે એ મહાત્માના શિક્ષણ પર હવે પછી વિચારણા થશે ત્યારે પણ આ નિયમ ઉપર લક્ષ્ય રહેશે.

મેદતા

આનંદમનનું મહારાજના પ્રસંગી ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે તેઓનો વિહાર મેદતા અને તેની આલુઆલુમા વધારે થયો હોય એમ જણાય છે સંપ્રદાય પ્રમાણે તેઓ મારવાડમાં બહુ વિચાર્યા જણાય છે અને જિંદગીનો કેટલોક કાળ તેઓએ પાલણપુર તરફના ગામોમાં ગાળ્યો જણાય છે મેદતાની આલુઆલુના મોટા જગદોમાં અને આલુ ઉપરની શુદ્ધતા તેઓ વિશેષ રજા હોય એમ જણાય છે અને શ્રી સિદ્ધાસજને કોટવા માટે કાઠિયાવાડમાં આવી જયા હોય એ સંભવિત છે તેઓશ્રીનો જ મ બુદ્ધેશ્વરમાં થયો હોય એમ તેઓની ભાષા અને તે સંબંધી ચાલતી હતકયા ઉપરથી જણાય છે તેઓની ભાષા પર હવે વિચાર કરવા માટે એ અગત્યની વિચારણા કરવાના સાધનો પર આપણે લક્ષ્ય આપીએ. તેઓના સંબંધમાં ચાલતી સાંપ્રદાયિક વાતો, હતકયાઓ અને હકીકતો એક સરખી રીતે તેઓનો મારવાડમાં વિહાર બતાવી આપે છે આપણે શુદ્ધતાના હોઠએ તેથી તેમને શુદ્ધતાની કહેવા, કાઠિયાવાડી હોઠએ તેથી કાઠિયાવાડી બતાવવા પ્રયાસ કરવો અથવા બગાળી હોઠએ તો બગાળી બતાવવા યત્ન કરવો એમ કરવા લલચાઈ જવાય તેવું છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે એ વસ્તુસ્વરૂપ પર આંખો મીંચવાનો અથવા મીંચાવવાનો પ્રયત્ન છે આથી આપણે હવે આનંદમનનું ભાષા પર વિચાર કરીએ.

આનંદમનનું ભાષા

સાંપ્રદાયિક હકીકત એ બહારનો પૂરાવો (external proof) છે આનંદમનનું અસ્તિત્વને અને આપણે સહજ ઉદાપોહ તે રીતે કરી જયા હવે આપણે ભંધકર્તાના સંબંધમાં અને ખાસ કરીને તેમની ભાષાના સંબંધમાં તેઓની જાણીલી કૃતિઓમાંથી શુ હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે તે પર વિચાર કરીએ. આ આંતરિક પૂરાવા (internal proof) જેમ એક રીતે સમય, જ મ, વિહાર આદિનો નિર્ણય કરવામાં ઉપયોગી જણાય છે તેમ અમુક સંયોગોના પુરુષો માટે તેનો બહુ ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ખાટે રસ્તે પણ દોરી ભય છે ચેકસપિસર જેવા એક સ્થાનકે જહી લખન પૂરું કરનારના જન્મ અને અવધારના નિર્ણયમાં અમુક જશે તેના બ્રહ્મામાં વપરાયેલી ભાષા બહુ ઉપયોગી ગણાય, પરંતુ એક સ્થાનકેથી બીજે સ્થાનકે વિહાર કરનાર સાધુઓના સંબંધમાં એ જ ભાષા વિચારણા દ્વારા ખોટા અનુમાનનું કારણ થઈ પડે તો તે તદ્દન સંભવિત છે સામાન્ય રીતે અમુક ભાષા ઉપરથી કેઈ પણ નિર્ણય ઉપર અમુક અશ્રિતના સંબંધમાં આવવું અથવા તે પરથી તેમનો જ મ, અવધાર નિર્ણય કરવા એ ઘણું બેખમભરેલું છે તેનું કારણ એ છે કે મનુષ્યો પોતાની ભાષા સંયોગ પ્રમાણે ફેરવી શકે છે સ્વામી વિવેકાનંદનો ઈચ્છિય ભાષા પરનો કાબૂ વિચારતા તેમને ભારતભૂમિથી અન્યત્ર જ મેલ્યા મારવામાં આવા અનુમાનો

કેવી રીતે ઉપયોગી થાય તે વિચારવા જેવું છે. કાઠિયાવાડમાં જન્મેલા અને પૂર્વ અવસ્થામાં શુદ્ધ ગુજરાતીમાં લેખ લખેલા માણસ દક્ષિણના પ્રદેશોમાં વિચરે અને હિંદુસ્તાની ભાષા પર અસાધારણ કાબૂ ધરાવે એવા દાખલા મૌજુદ છે. મારવાડના જન્મેલા અને કાઠિયાવાડમાં વિચરેલા સંસ્કારી ગુજરાતી લખે છે અને તેમાં મારવાડની ગંધ પણ ન આવે અને ગુજરાતમાં જન્મેલા છતાં થોડો વખત પંજાબમાં ફરેલા શુદ્ધ ગુજરાતી લખે અને હિંદુસ્તાનીમાં ભાષણ કરે તથા ગુજરાતી ભાષા બોલતા પણ ન આવડે એવા દાખલા આપણે હાલ નજરે નોંધીએ છીએ. એથી ભાષાને અંગે અમુક પ્રદેશમાં વધારે વિહાર હતો અથવા પરિચય વિશેષ હતો અથવા જન્મ તે પ્રદેશમાં હતો એમ ચોક્કસ ધારી લેવું તે ખાસ કરીને સાધુઓના સંબંધમાં બહુ જોખમ ભરેલું છે અને સાધારણ રીતે એવા અસ્થિર પાયા ઉપર કોઈ પણ લેખક કે ગ્રંથકારના સંબંધમાં ઇમારત ચણવી જરૂર બહુ અચોક્કસ અવસ્થામાં રહે છે. શ્રી મનસુખલાલ રવજીભાઈ મહેતા જૈન કાવ્યદોહન પ્રથમ ભાગના ઉપોદ્ઘાતમાં જે અનુમાનો ઉપર આનંદધનજીના સંબંધમાં દોરવાઈ ગયા છે તે બધેએસતા નથી. તેનાં કારણોમાં પ્રથમ અગત્યનું કારણ એ છે કે સંપ્રદાયથી તેઓના અનુમાનો અસત્ય માલૂમ પડે છે અને તેઓ જે ભાષાને વિશેષ કાઠિયાવાડી સંસ્કારવાળી કહે છે અને સુનિ-બુદ્ધિસાગર જેને ગુજરાતી કહે છે તે બંને વાત બહારના તેમ જ અંદરના પૂરાવાથી પણ ખોટી માલૂમ પડી આવે છે. અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ આ સંબંધમાં માત્ર ભાષા ઉપર આધાર રાખવો પડ્યો હોત તો એકાત અનુમાન ઉપર આવવું લગભગ અશક્ય જેવું જ હતું પણ તે સાથે મેડતામાં ચાલતી વાતો, સંપ્રદાયથી ચાલી આવેલી હકીકતો, મેડતામાં ઉપાશ્રયના ખંડેરો અને તે સર્વની સાથે આનંદધનજીની ભાષાને વિચારતા આપણે આનંદધનજીના જન્મ અને વિહાર વિશેષ કરીને મેડતા તરફના પ્રદેશમાં એટલે મારવાડમાં હતો એમ ખતાવવા પ્રયત્ન કરશું. સંપ્રદાયથી ચાલી આવતી વાતો ઉપર જણાવી છે અને તે વાતને પં. ગંભીરવિજયજી જેઓનો જન્મ પણ બુદેલખંડમાં હતો તેઓએ તેઓના જીવનનો પ્રથમ ભાગ યતિપણે મારવાડમાં ગાળ્યો હતો તે વખત દરમિયાન આનંદધનજી સંબંધી ઘણી હકીકત મેળવી હતી તેમણે ટેકો આપ્યો છે તેથી હવે આપણે આનંદધનજીની ભાષામાં વિશેષ તત્ત્વ કઈ ભાષાનું આવે છે તે વિચારીએ ત્યાં ભાષાવિચારણાને અંગે એક વાત ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે અને તે એ છે કે અમુક લેખક ગુજરાતીમાં લખે છતાં પણ જો તેનો મૂળ પ્રદેશ મારવાડ હોય તો તે અવારનવાર મારવાડી શબ્દો તથા વાક્યોનો ઉપયોગ કરી નાખે છે તેથી ગુજરાતી ભાષાના બહારના શબ્દગારમાં બીજી કોઈ ભાષાનો સંયોગ અથવા સહયોગ થયો છે એ પર બરાબર વિચાર ચલાવવામાં આવે તો ગ્રંથકર્તાના સંબંધમાં આતરિક હકીકત વધારે ચોક્કસ આકારમાં મળે એમ સંભવ રહે છે. દાખલા તરીકે શ્રી આનંદધનજીના સંબંધમાં મારવાડી શબ્દો

આવી રીતે લખવા જઈએ તો લગભગ દરેક પદના ઘણા શબ્દો લખવા પડે, કારણ કે સામાન્ય ગુજરાતી બોધ હોય તે પણ કહી શકે તેમ છે કે આ પદોની એકદમ ગુજરાતી ભાષા કહેવી એ અયોગ્ય છે. એ દરેક પદોમાથી એકાદ શબ્દ ગુજરાતીમાં પણ વપરાતો હોય તેને તેવા આકારમા બતાવી તે પરથી પદની ભાષા ગુજરાતી કહેવી એ તાણીને પોતાના વિચાર પ્રમાણે શબ્દોને લઈ આવવા જેવો પ્રયત્ન લાગે છે. આવી રીતે સર્વ પદોમાથી લગભગ મારવાડી ભાષાના અને હિંદુસ્તાનીના પ્રયોગો વિચારતા પદની ભાષા ગુજરાતી અથવા ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમા બોલાતી મિશ્ર ગુજરાતી ભાષા કહેવી એ ઘટતું નથી. આને માટે આપણે બીજી રીતે કેટલાક ખાસ શબ્દપ્રયોગો વિચારીએ તો તેથી પણ એ વાત સ્પષ્ટ થશે. પદોમા અવારનવાર ગુજરાતી ભાષાના સંસ્કાર છે પણ વિશેષ સંસ્કાર તો ઉત્તર હિંદ અને મારવાડના છે એમ વધારે વિચારણાપૂર્વક નિરીક્ષણ કરવાથી જણાશે. ગુજરાતી ભાષામા નીચેના પ્રયોગો કદિ કોઈએ વાપર્યા હોય એવું વાચવામાં કે સાંભળવામાં આવ્યું નથી. તે દરેક પ્રયોગો વિચારવા યોગ્ય છે. નમૂના સારુ ખાસ ચૂંટણી કરીને એવા થોડા જ પ્રયોગો અહીં બતાવવામાં આવ્યા છે.

‘ ખોટો ખાતો ખતાસી ’ (પદ-૬). ગુજરાતી ગમે ત્યાં બોલાતી હશે ત્યાં ‘ ખોટું ખાતું ’ એવો પ્રયોગ જ વપરાશે, પરંતુ એક મારવાડીને તમે બોલતો સાંભળશો તો તે ‘ ખાતો ’ બોલશે, કારણ કે ક્ષિબ્યત્ય મારવાડીમા બહુ થઈ ગયા છે અને તે દક્ષિણી અથવા મારવાડી શબ્દપ્રયોગમા અથવા વાક્યપ્રયોગમા વારંવાર જોવામાં આવશે.

‘ બંચે કાઢ્યા ડેણુ ’ (પદ-૧૭) આ આખો વાક્યપ્રયોગ ખાસ મારવાડી ભાષાનો છે. એવો પ્રયોગ ગુજરાતીમા થતો નથી ટબાકાર વગેરેએ કરેલા તેના અર્થ માટે વિવેચન જુઓ (પૃષ્ઠ ૧૫૪ અને ૧૫૮) એવો વાક્યપ્રયોગ મારવાડી સિવાય બીજી કોઈ ભાષામા આવતો નથી.

એ જ પદમા ‘ લેઈ લકુટિયા ચાલણુ લાગ્યો, ’ ‘ સુધા વેણુ, ’ ‘ જનમ જનમકે સેથ, ’ ‘ કુટા છે નેણુ, ’ ‘ મરણુ સિરાણુ સુતો, ’ ‘ રોટી દેસી કોણુ, ’ એ સર્વ પ્રયોગ વિચારવાથી જણાશે કે ગુજરાતીમા એવો અથવા એવા આકારવાળો એક પણ પ્રયોગ હજી સુધી જોવામાં આવ્યો નથી. આવા એકદમ સમજી પણ ન શકાય એવા પદમા કોણુ, વેણુ, બોલે અને છે-એવા શબ્દો આવે છે તેને ગુજરાતી કહેવા એ તદ્દન બેહુદું છે અને પછી તે ઉપરથી અનુમાન કાઢવું કે આનંદઘનજીની ભાષા ગુજરાતી છે એ ઠીક નથી, કારણ કે એ ત્રણે શબ્દો એ જ આકારમા મારવાડી ભાષામા વપરાય છે માત્ર હિંદુસ્તાનીમા ‘ બોલે છે ’ ને બદલે ‘ બોલતે હૈ ’ એમ વપરાય છે આ આખું પદ આનંદઘનજીની પદની ભાષા સવિશેષપણે ગુજરાતી કરતા મારવાડીના સંસ્કારવાળી અને મારવાડી તથા હિંદુસ્તાનીના મિશ્રણવાળી

વધારે હોય એમ સ્પષ્ટ બતાવે છે. આવા શબ્દો તથા વાક્યપ્રયોગવાળી ભાષા હાલ પણ બુદ્ધિબળમાં વપરાય છે એમ તપાસ કરવાથી જણાય છે.

‘એક ટક દીન ઘેરી’ (પદ ૨૩)નો વાક્યપ્રયોગ idiomatc છે તેવા અર્થમાં એક દોઢ દિવસ એમ શુદ્ધરાત્રીમાં કદિ બોલાતું ન હોતું પણ ‘એક જ’ દિવસ બોલાતું હતું અને તેવો જ પ્રયોગ હાલ પણ થાય છે. સોળમાં પદમાં ‘ઢોલા’ શબ્દનો પ્રયોગ બરાબર અર્થસૂચક છે. ઢોલા શબ્દ પતિના અર્થમાં અત્યાર સુધી કોઈ પણ જગ્યાએ કોઈ શુદ્ધરાત્રી કવિએ વાપર્યો હોય એમ એવામાં આનંદ નથી. આ સોળમાં પદમાં ‘હસકે પટવર ઠો નહિ, ઉસકા ક્યા મોલા’ એ વાક્યપ્રયોગ જેમ અલકારિક રીતે હિંદુસ્તાની ભાષા બતાવી આપે છે તેવી જ રીતે ‘સેજી રગ શેલા’ એ વાક્યનો પ્રયોગ પણ મારવાડી ભાષાને ઉદ્દેશ છે. મારે કહેવાની મતલબ અહીં વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે કહેવાની જરૂર છે. એ આપુ પદ તો હિંદી ભાષામાં જ છે અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ મારવાડી ભાષાની તેમાં વાસ આવે છે એ જણાઈ આવે તેવું છે, પરંતુ તેની સાથે એમાં વાક્યોના જે પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે અને તેને જે અલકારિક અર્થમાં વાપરવામાં આવ્યા છે તે બરાબર મારવાડી છે. ‘તેરે મુખ ઘીકે ટલે, મેરે મનકા ઘોલા,’ અથવા ‘સેજી રગ શેલા’ ના જેવા પ્રયોગો શુદ્ધરાત્રીમાં થતા નથી અને મારવાડીમાં બહુ સાધારણ છે. આવા શબ્દ અને વાક્યપ્રયોગ ઉપરથી અમારે એક અમકર્તા કે કવિના સમય અથવા વિહારક્ષેત્ર પર વિચાર કરવાનો હોય ત્યારે તે પ્રદેશના ખાસ સંબંધમાં આવવાની જરૂર પડે છે અને તે સમયના કવિઓના લેખો વાંચી જવાની જરૂર છે અને તેમ કરવાનું અને તે પ્રમાણે જેમણે કહ્યું હોય તેમના વિચારો અને પ્રયોગ બહુવા સંતોષવાનું અને બનેલું હોવાથી અને તે પ્રદેશમાં જઈ કેટલીક તપાસ બંતે કરેલી હોવાથી એ સંબંધમાં આ પ્રમાણે થયેલા મારા નિર્ણય અપેક્ષાના હિત ખાતર પ્રકટ કરવાની આવશ્યકતા મારવામાં આવી છે. સવિશેષ આધારસ્થ હકીકત પ્રાપ્ત થતાં મારા અભિપ્રાય માટે અને આગ્રહ નથી એ ઉપર જણાવ્યું છે અને ફરી પણ જણાવવાની રજા લઉં છું.

આ ઉપરાંત બીજા પણ અનેક પ્રયોગો આવી રીતે બતાવી શકાયો. તેના ઉપયોગ મારવાડ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનને સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે તે તરફ આખી મીંચામણી કરતી એ તફાવત બનવું અશક્ય છે. ‘તુલ્સી રાંઠ ભાંઠકી બાંધ’ (પદ ૧૪) એમાં ભાંઠની ઢીકરીને બદલે શુદ્ધરાત્રી પ્રયોગ થયો હોત તો ઢંઢની ઢીકરી એવો જ પ્રયોગ થઈ શકત, તેમ જ તે જ પદમાં પૃથ ૧૩૬ માં ‘વાળે છત નગરા’ એ વાક્યપ્રયોગને બદલે શુદ્ધરાત્રીમાં ‘વિજયદંડા’ એવો શબ્દસમૂહ વપરાત. અહીં જે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યા છે તે ખાસ માતૃભાષાને અનુલક્ષીને અને અલકારિક રીતે થયા છે એ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે. એક સમયે અભ્યાસી લેખક પોતાના લેખો શુદ્ધરાત્રી આદિ ઘણી ભાષામાં લખી શકે એ સ્પષ્ટ સમજાવ તેવી હકીકત છે, પરંતુ અમારે ભાષાના ઉપયોગને અંગે idiomatc-ખાસ

વાક્યપ્રયોગો વાપરવાના પ્રસંગો આવે ત્યારે માતૃભાષામાં અથવા દેશી ભાષામાં જેવી છૂટથી તેનો ઉપયોગ થાય છે તેવો અને તેટલો ઉપયોગ અન્ય ભાષામાં થતો નથી અને આ મોટો તફાવત પદની અને ચોવીશીની ભાષામાં ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર છે. ચોવીશી પૈકીના ૨૨ સ્તવનો* આનંદધનજીના બનાવેલા છે. તેની ભાષા પ્રૌઢ છે, છતાં જે છૂટ અને સ્પષ્ટતાથી ખાસ વાક્યપ્રયોગો અને અલંકારો પદમાં વપરાયા છે તેટલી છૂટ અને સ્પષ્ટતા સ્તવનોમાં જોવામાં આવશે નહિ આ મુદ્દા પર આપણે ખાસ વિચાર કરવા યોગ્ય છે. તેને માટે સૂક્ષ્મ અવલોકનદૃષ્ટિથી પદની અને સ્તવનોની ભાષા વિચારવા વિશ્વસિ છે. સ્તવનોના વિચારો વધારે ઉચ્ચ છતાં અલંકાર અને વાક્યપ્રયોગો પદમાં વિશેષ દૃઢ રીતે વપરાયલા જોવામાં આવશે.

ગમે તે પદ વાંચવાથી અને ખાસ કરીને તેના પ્રયોગો પર વિચાર કરવાથી આનંદ-ધનજી મહારાજની ભાષામાં દૃઢ સંસ્કાર ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને મધ્ય પ્રદેશ વચ્ચે બુદ્ધેલ-ખડમાં વપરાતી મિશ્ર મારવાડી-હિંદુસ્તાનીના જણાઈ આવે તેવું છે. આપણે એવા પ્રયોગો પર જરા વધારે વિચાર કરીએ. દાખલા તરીકે ‘કબ મિલશે મનમેલું’ (પદ ૨૪) ત્યાર પછીની ગાથામાં ‘લેલૂ’ શબ્દપ્રયોગ અને ખાસ કરીને ‘કો નવિ વિલગે ચેલુ’ એવો એ જ પદમાં શબ્દ અને વાક્યપ્રયોગ કયો છે તે આ પદોના બનાવનારનું વિહારક્ષેત્ર સ્પષ્ટપણે મારવાડ તરફ બતાવે છે. લેલૂનો અર્થ મારવાડીમાં પથ્થરનો કટકો અથવા નાનો પથ્થર થાય છે અને ‘ચેલુ વિલગે’ એટલે ચેલો ગુરુમહારાજ સાથે રહેવાને લલચાય એ જ અર્થમાં હાલ પણ તે વાક્યપ્રયોગ મારવાડી ભાષામાં થાય છે અને કોઈ મારવાડી સાથે વાત કરવાથી પણ એ હકીકત જણાઈ આવે તેમ છે. ‘આપ મિલ્યાથી અંતર રાખે’ એને મળતો ગુજરાતીમાં પણ પ્રયોગ થાય છે પરંતુ એમાં પણ ‘મિલ્યાથી’ શબ્દ એવી રીતે વપરાયો છે કે એ મારવાડી તરફ આખા પ્રયોગને ખેંચી જાય છે ‘આપણા મળે ત્યારે આંતરે રાખે તે ગાડો સમજવો’ એમ ગુજરાતીમાં પ્રયોગ થાય છે પણ ‘મિલ્યાથી’ એવો ભાષાપ્રયોગ કે વાક્યરચના ગુજરાતીમાં કદી જોવામાં આવતા નથી. આ એક વાક્ય જ મિશ્ર મારવાડી-હિંદુસ્તાનીના પ્રયોગોનો જે છૂટથી અહીં ઉપયોગ થયો છે તે બતાવી આપે છે અને ભાષાના નિર્ણયને અંગે બહુ મદદ કરે અને ઉપયોગી થાય તેવો આતરિક પૂરાવો રજૂ કરે છે

આવા ખાસ વાક્યપ્રયોગના થોડાક દાખલા રજૂ કરીએ. ત્રેવીશમાં પદમાં ‘દે ઢવકાય ન વા ગમે’ એ ખાસ મિશ્ર પ્રયોગ છે અને એના જેવો પ્રયોગ ગુજરાતીમાં જોવામાં

* મારા વિચાર પ્રમાણે ૨૧ તેમના બનાવેલા છે જે પર વિચારણા હવે પછી કરવામાં આવી છે. ચાલુ માન્યતા પ્રમાણે ૨૨ સ્તવન (૧ થી ૨૨) તેમના બનાવેલા કહેવાય છે આ ૨૨ સ્તવનો માટે ઉપોદ્ધાત જુઓ મે તે સ્તવનો પર વિસ્તારથી વિવેચન લખવા માશ્યું છે. વિ ક

આવતો નથી છવીશમા પદમાં વેદ સાથે 'ક્રિતાબ' શબ્દ વાપર્યો છે તેનો ત્યાં અર્થ વિચારતાં તે કુશનના અર્થમાં સમજાય છે ત્યારે તે જ શબ્દ પાછો સુમાલીશમા પદમાં કુશન સાથે વાપર્યો છે ત્યાં તે મહામદ પેઝબર પછીના અર્થકારોએ બનાવેલ મુસલમાની ધર્મપુસ્તકો બતાવે છે એવો તે શબ્દનો પ્રયોગ શુજરાવીમાં કદિ થતો નથી ત્યારે તે અર્થમાં સદરહુ શબ્દ હિંદુસ્તાનીમાં છઠ્ઠી વપરાતો હતો અને ખત્યારે પણ વપરાય છે સુમાળીશમા પદમાં 'કસ્વત કાશી બર્ધ બ્રહુરી' (પૃ ૪૬૮) એ ખાસ મારવાડી વાક્યપ્રયોગ બતાવે છે શુજરાવીમાં તેને બદલે 'કાશીએ જઈને કસ્વત મૂઘવુ' એવો પ્રયોગ થઈ શકત 'કસ્વત મહુ' એવો વાક્યપ્રયોગ શુજરાવીમાં કદી થતો નથી. જોતાળીશમા પદમાં 'અપની અતિ પકરેજે' એ વાક્યપ્રયોગ શુદ્ધ હિંદુસ્તાની છે, એનો એ જ વિચાર શુજરાવીમાં ખાસ પ્રયોજથી બતાવવો હોય તો 'મારો સ્તો હઈ હઈય' એમ વપરાય છે પરંતુ 'પકર' ધાતુ ગતિ સાથે કદિ વપરાતો નથી આઠત્રીશમા પદમાં 'વાત કરત હે ચોરી' એમાં વાતની સાથે ચોરી વિશેષણ લગાડ્યું છે તે શુજરાવીમાં કદિ વપરાતું નથી. આ સવ રાખણાઓ આદ્યજવળા લઈને બતાવ્યા છે એ વિષય ઉપર ખાસ લેખ લખવો હોય કે અહીં કસ્વી હોય તો તે પર પાનાઓ જણાય તેમ છે, પરંતુ એમાં મોટા ઉલ્લેખ માટે ઉપોદ્ધાતમાં અવકાશ નથી ખાસ વિચાર કરીને જ્યાં નિર્ણય કરવામાં આવશે તો એકજમ સમજી શકાય તેવું છે કે પદમાં જે ભાષા વપરાણી છે તેમાં મિશ્ર મારવાડી-હિંદુસ્તાનીના સંસ્કારો વિશેષ છે અને તેમાં શુજરાવી ભાષાનો પ્રયોગ ક્વચિત્ થયો છે ત્યાં પણ હિંદુસ્તાની સંસ્કારો અને તેના વાક્યપ્રયોગોનો સારી રીતે ઉપયોગ થયો છે શુજરાતનો પરિચય હોવાથી શુજરાવીની છાયા પદમાં પણ અવારનવાર એવામાં આવે છે છતાં પદની ભાષામાં મોટો ભાગ મારવાડી-હિંદુસ્તાનીના સંસ્કારવાળો છે અને શુજરાવી પ્રયોગો કોઈ કોઈ થવા હોય ત્યાં પણ અસલ ભાષાના સંસ્કારો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે તેમ છે.

હવે આ સંબંધમાં એક બીજી વાત પણ વિચારી લઈએ. શિવનમાં પદમાં માલુક્યોક શબ્દ આવે છે અને ત્યાં હાટકું માઠવાની વાત કરી છે તે પક્ષી આનંદ જનજીનો અમદાવાદમાં વિહાર હતો એમ કેટલાક માનવા લલભાઈ બચ્ત તો તે સંબંધમાં એ અનુમાન છે એક તો ઉત્તર હિંદુસ્તાનના ઘણા શહેરોમાં વ્યાપારના કેન્દ્રસ્થાનને માલુક્યોક કહેવાનો રિવાજ છે એટલે શહેરના મધ્યભાગમાં જ્યાં સવ વસ્તુ મળી શકતી હોય અને થોડાં જેવો ખાદ્યર હોય તેને માલુક્યોક કહેવાનો રિવાજ છે અમદાવાદમાં તેને માલુક્યોક કહેવામાં આવે છે તેથી શુજરાતની છાયા પદોમાં પારી લેવાનું કારણ નથી દિલ્લીમાં આંદનીથોક છે તેવી રીતે બીજા ઘણા મારવાડ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનના શહેરોમાં માલુક્યોક હાલ પણ છે મારી માદ પ્રમાણે ખુદ મેઠવામાં મધ્ય થોકને માલુક્યોક કહેવામાં આવે છે શિવનમાં પદની ભાષામાં શુજરાવીને મળતા કોઈ કોઈ પ્રયોગો છે તેથી

પદ ગુજરાત તરફનાં વિહાર દરમિયાન લખાયેલ હોય તો તેમ ધારવામાં અડચણ નથી, પણ એ ઉપરથી પદોની ભાષા ગુજરાતી કહી શકાય નહિ સુનિ બુદ્ધિસાગર પદોમાં જે ગુજરાતી શબ્દો હોવાનું લીસ્ટ આપે છે તે લગભગ તેઓ ખતાવવા માગે છે તેથી ઉલટી વાત સાબિત કરે છે. ઘણાખરા ગુજરાતી પ્રયોગો તેઓ ધારે છે તેમ વપરાયા જ નથી. આપણે તેમનું લીસ્ટ પ્રથમ તપાસી જઈએ. છઠ્ઠા પદમાં ‘ માહરો ’ અને ‘ બાહુડો ’ એ બંને શબ્દો ખરાબર હિંદુસ્તાનીના પ્રયોગો છે. સોળમાં પદમાં ‘ પ્રભુ ’ શબ્દ હિંદુસ્તાની છે અને જે અર્થમાં તે ત્યાં વપરાયો છે તે ગુજરાતીને બદલે હિંદુસ્તાની અર્થ ખાસ ખતાવે છે. તે જ પદમાં ‘ આવશે ’ શબ્દ જે રીતે ત્યાં વપરાયો છે તે જ પ્રમાણે મારવાડી ભાષામાં હાલ પણ વપરાય છે, તે કોઈ ભણેલા મારવાડીને પૂછવાથી પણ જણાઈ આવશે. સત્તરમાં પદમાં ‘ કોણ, વેણ, બોલે છે ’ એ ત્રણે શબ્દો મારવાડી પ્રયોગો ખતાવે છે અને ખાસ કરીને વેણ શબ્દ તો ત્યાં એટલો બધો ઘરગથ્થુ છે કે તેને ગુજરાતી કહેવો એ તદ્દન ભૂલભરેલું છે. ‘ કોય, હોય ’ (૧૮) બંને મારવાડી પ્રયોગ છે અને તે ખરાબર સાબિત થઈ શકે તેમ છે, જ્યાં તે વપરાયા છે ત્યાં જરા વાંચવાથી પણ સમજાય તેવું છે. ‘ સનાતન બે કહું ’ રે ’ ખાસ હિંદુસ્તાની પ્રયોગ છે. સનાતન શબ્દનો ઉપયોગ ગુજરાતી ભાષામાં હજી હાલમાં જ થવા લાગ્યો છે. તે શબ્દનો ઇતિહાસ વિચારવા યોગ્ય છે. આનંદવનજીના વખતમાં એ શબ્દ ઉત્તર હિંદમાં બહુ વપરાતો હતો અને હાલ પણ તેનો બહોળો ઉપયોગ ત્યાં જ થાય છે. ‘ અંતરગતની, વાતલડી ’ (૫૬-૨૫) એ પ્રયોગ મારવાડી છે. ગુજરાતીમાં ‘ વાતડી ’ પ્રયોગ થાય છે, કોઈ પણ કેવળ ગુજરાતી કવિ કે ગ્રંથકારે ગુજરાતીમાં ‘ વાતલડી ’ શબ્દ વાપર્યો હોય એવું ખતાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આ વાત સાબિત થઈ શકે તેમ નથી પડિત વીરવિજયજીએ એક જગ્યાએ વાતલડી શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે, પરંતુ ત્યાં તે કેવળ ગુજરાતી પ્રયોગ નથી, ‘ વાત ’ અક્ષરનું એ પ્રેમદર્શક નાનું રૂપ છે અને તે કદાચ ગુજરાતીમાં વપરાતું હોય તો તે જ અર્થમાં તે મારવાડીમાં વપરાય છે એમ ધ્યાનમાં રહેવું જોઈએ. એવા બંને ભાષાને સાધારણ પ્રયોગો એક એકાત હકીકત સિદ્ધ કરી શકતા નથી ‘ રહુ ’ (૫૬-૩૩) એ જ રીતે મારવાડી પ્રયોગ છે અને તેની પછીનો ‘ ફિરુ ’ શબ્દ ખતાવી આપે છે અડતાળીશમાં પદમાં, ‘ એક પખો મે કોઈ ન દેખ્યો, કોઈનું જે જે કરાવ્યું ’ એ સર્વ મારવાડી પ્રયોગ છે. એ સામાન્ય રીતે પણ સમજી શકાય તેવું છે. આવી રીતે પ્રયોગો માટે ખતાવી શકાય તેમ છે. સ્થલસંકોચથી વધારે લખવાની જરૂર લાગતી નથી, પણ મારા ધારવા પ્રમાણે મારે જે વાત કહેવાની છે તે મેં બની શકતી રીતે સ્પષ્ટ કરી છે. અહીં મારે એટલું ખતાવવાની જરૂર છે કે મેં પચાસ પદની ભાષા પર વિશેષ ઊંડાપોહ કર્યો છે, કારણ કે ત્યાં સુધીના પદો બહુ વાર વાંચવાની મને જરૂર પડી છે ભાષાવિચારને અગે આ જ પુસ્તકના બીજા ભાગમાં વિચાર કરવાનું કારણ રહેશે અથવા અભિપ્રાય ફેરફાર કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે તો ખુલ્લા દિલથી તે

આવતો નથી. છત્રીશમાં પદમાં વેદ સાથે 'ક્રિતાબ' શબ્દ વાપર્યો છે તેનો ત્યાં અર્થ વિચારતા તે કુરાનના અર્થમાં સમબલ્ય છે ત્યારે તે જ શબ્દ પાછો સુમાલીશમાં પદમાં કુરાન સાથે વાપર્યો છે ત્યાં તે મહમદ પેગમર પછીના અંધકારોએ બનાવેલ મુસલમાની ધર્મપુસ્તકો બતાવે છે એવો તે શબ્દનો પ્રયોગ ગુજરાતીમાં કદિ થતો નથી. બ્યારે તે અર્થમાં સદરદુ શબ્દ હિંદુસ્તાનીમાં છૂટથી વપરાતો હતો અને અત્યારે પણ વપરાય છે સુમાળીશમાં પદમાં કરવત કાચી બાઈ મહુરી' (પૃ ૪૬૮) એ ખાસ મારવાડી વાક્યપ્રયોગ બતાવે છે ગુજરાતીમાં તેને બદલે 'કાચીએ જઈને કરવત મૂકાવું' એવો પ્રયોગ થઈ શકત. 'કરવત મહુ' એવો વાક્યપ્રયોગ ગુજરાતીમાં કદી થતો નથી. જિંતાળીશમાં પદમાં 'અપત્તી ગતિ પકરે' એ વાક્યપ્રયોગ શુદ્ધ હિંદુસ્તાની છે, એનો એ જ વિચાર ગુજરાતીમાં ખાસ પ્રયોગથી બતાવવો હોય તો 'મારો રસ્તો લઈ લઈય' એમ વપરાય છે પરંતુ 'પકર' ધાતુ ગતિ સાથે કદિ વપરાતો નથી આઠત્રીશમાં પદમાં 'વાત કરત હે સોરી' એમ વાતની સાથે સોરી વિશેષણ લગાડ્યું છે તે ગુજરાતીમાં કદિ વપરાતું નથી. આ સવ રાખણાઓ આડઅવળા લઈને બતાવ્યા છે એ વિષય ઉપર ખાસ લેખ લખવો હોય કે અર્થા કસ્વી હોય તો તે પર પાનાઓ જરાય તેમ છે, પરંતુ એના મોટા ઉલ્લેખ માટે ઉપોદ્ધાતમાં જવકાશ નથી. ખાસ વિચાર કરીને જન નિર્ણય કરવામાં આવશે તો એકદમ સમજી શકાય તેવું છે કે પદમાં જે ભાષા વપરાણી છે તેમાં મિશ્ર મારવાડી-હિંદુસ્તાનીના સંસ્કારો વિશેષ છે અને તેમાં ગુજરાતી ભાષાનો પ્રયોગ ક્વચિત્ થયો છે ત્યાં પણ હિંદુસ્તાની સંસ્કારો અને તેના વાક્યપ્રયોગોનો સારી રીતે ઉપયોગ થયો છે ગુજરાતનો પરિચય હોવાથી ગુજરાતીની છાયા પદમાં પણ અવારનવાર બેવામાં આવે છે, છતાં પદની ભાષામાં મોટો ભાગ મારવાડી-હિંદુસ્તાનીના સંસ્કારવાળો છે અને ગુજરાતી પ્રયોગો કોઈ કોઈ થયા હોય ત્યાં પણ અસલ ભાષાના સંસ્કારો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે તેમ છે.

હવે આ સંબંધમાં એક બીજી વાત પણ વિચારી લઈએ. શોષનમાં પદમાં 'માણેકચોક શબ્દ આવે છે અને ત્યાં હાટડું માઠવાની વાત કરી છે તે પક્ષી આનંદ મનજીનો અમદાવાદમાં વિહાર હતો એમ કેટલાક માનવા લલચાઈ બંધ તો તે સંબંધમાં એ અનુમાન છે એક તો ઉત્તર હિંદુસ્તાનના ઘણા શહેરોમાં વ્યાપારના કેન્દ્રસ્થાનને માણેકચોક કહેવાનો રિવાજ છે એટલે શહેરના મધ્યભાગમાં જ્યાં સવ વસ્તુ મળી શકતી હોય અને ચોક જેવો આકાર હોય તેને માણેકચોક કહેવાનો રિવાજ છે અમદાવાદમાં તેને માણેકચોક કહેવામાં આવે છે તેથી ગુજરાતની છાયા પદોમાં ધારી લેવાનું કારણ નથી. દિલ્હીમાં આદનીચોક છે તેવી રીતે બીજા ઘણા મારવાડ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં શહેરોમાં માણેકચોક હોય પણ છે મારી ચાદ પ્રમાણે યુદ્ધ મેઠવામાં મધ્ય ચોકને માણેકચોક કહેવામાં આવે છે શોષનમાં પદની ભાષામાં ગુજરાતીને મળતા કોઈ કોઈ પ્રયોગો છે તેથી

પદ ગુજરાત તરફના વિહાર દરમ્યાન લખાયેલ હોય તો તેમ ધારવામા અડચણ નથી, પણ એ ઉપરથી પદોની ભાષા ગુજરાતી કહી શકાય નહિ. મુનિ બુદ્ધિસાગર પદોમાં જે ગુજરાતી શબ્દો હોવાનું લીસ્ટ આપે છે તે લગભગ તેઓ ખતાવવા માગે છે તેથી ઉલટી વાત સાબિત કરે છે. ઘણાખરા ગુજરાતી પ્રયોગો તેઓ ધારે છે તેમ વપરાયા જ નથી. આપણે તેમનું લીસ્ટ પ્રથમ તપાસી જઈએ. છઠ્ઠા પદમા ‘ માહરે ’ અને ‘ બાહુડો ’ એ બન્ને શબ્દો ખરાખર હિંદુસ્તાનીના પ્રયોગો છે. સોળમા પદમાં ‘ પ્રભુ ’ શબ્દ હિંદુસ્તાની છે અને જે અર્થમા તે ત્યા વપરાયો છે તે ગુજરાતીને બદલે હિંદુસ્તાની અર્થ ખાસ ખતાવે છે. તે જ પદમા ‘ આવશે ’ શબ્દ જે રીતે ત્યા વપરાયો છે તે જ પ્રમાણે મારવાડી ભાષામાં હાલ પણ વપરાય છે, તે કોઈ ભણેલા મારવાડીને પૂછવાથી પણ જણાઈ આવશે. સત્તરમા પદમાં ‘ કોણ, વેણ, બોલે છે ’ એ ત્રણે શબ્દો મારવાડી પ્રયોગો ખતાવે છે અને ખાસ કરીને વેણ શબ્દ તો ત્યા એટલો બધો ઘરગથ્થુ છે કે તેને ગુજરાતી કહેવો એ તદ્દન ભૂલભરેલું છે. ‘ કોય, હોય ’ (૧૮) બન્ને મારવાડી પ્રયોગ છે અને તે ખરાખર સાબિત થઈ શકે તેમ છે, જ્યાં તે વપરાયા છે ત્યા જરા વાચવાથી પણ સમજાય તેવું છે. ‘ સનાતન જે કહું ’ રે ’ ખાસ હિંદુસ્તાની પ્રયોગ છે. સનાતન શબ્દનો ઉપયોગ ગુજરાતી ભાષામા હજી હાલમા જ થવા લાગ્યો છે. તે શબ્દનો ઇતિહાસ વિચારવા યોગ્ય છે આનંદઘનજીના વખતમા એ શબ્દ ઉત્તર હિંદમા બહુ વપરાતો હતો અને હાલ પણ તેનો બહોળો ઉપયોગ ત્યા જ થાય છે. ‘ અંતરગતની, વાતલડી ’ (પદ-૨૫) એ પ્રયોગ મારવાડી છે. ગુજરાતીમા ‘ વાતડી ’ પ્રયોગ થાય છે, કોઈ પણ કેવળ ગુજરાતી કવિ કે ગ્રંથકારે ગુજરાતીમા ‘ વાતલડી ’ શબ્દ વાપર્યો હોય એવું ખતાવવામા ન આવે ત્યા સુધી આ વાત સાબિત થઈ શકે તેમ નથી પડિત વીરવિજયજીએ એક જગ્યાએ વાતલડી શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે, પરંતુ ત્યા તે કેવળ ગુજરાતી પ્રયોગ નથી, ‘ વાત ’ અક્ષરનું એ પ્રેમદર્શક નાનું રૂપ છે અને તે કદાચ ગુજરાતીમા વપરાતું હોય તો તે જ અર્થમા તે મારવાડીમા વપરાય છે એમ ધ્યાનમાં રહેવું જોઈએ. એવા બન્ને ભાષાને સાધારણ પ્રયોગો એક એકાત હકીકત સિદ્ધ કરી શકતા નથી ‘ રહુ ’ (પદ-૩૩) એ જ રીતે મારવાડી પ્રયોગ છે અને તેની પછીનો ‘ ફિર ’ શબ્દ ખતાવી આપે છે. અડતાળીશમા પદમા, ‘ એક પખો મે કોઈ ન દેખ્યો, કોઈનું જે જે કરાવ્યું ’ એ સર્વ મારવાડી પ્રયોગ છે. એ સામાન્ય રીતે પણ સમજી શકાય તેવું છે. આવી રીતે પ્રયોગો માટે ખતાવી શકાય તેમ છે. સ્થલસંકેતથી વધારે લખવાની જરૂર લાગતી નથી, પણ મારા ધારવા પ્રમાણે મારે જે વાત કહેવાની છે તે મેં ખની શકતી રીતે સ્પષ્ટ કરી છે. અહીં મારે એટલું ખતાવવાની જરૂર છે કે મેં પચાસ પદની ભાષા પર વિશેષ ઊંડાપોહ કર્યો છે, કારણ કે ત્યા સુધીના પદો બહુ વાર વાચવાની મને જરૂર પડી છે. ભાષાવિચારને અગે આ જ પુસ્તકના ખીજા ભાગમા વિચાર કરવાનું કારણ રહેશે અથવા અભિપ્રાય ફેરફાર કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે તો ખુલ્લા દિલથી તે

વિષયને ફરી વાર હાથ ધરવામા આવશે. કેઈ પણ લેખકે પોતાના નિર્ણયાત્મક વિચારો આવી બાબતમા બહાર કરવાની કે અન્ય પર ઠસાવવાની પૂરતા કરવા વિચાર કરવો તે અયોગ્ય છે માત્ર વિચાર કરનારને વિચાર કરવાનાં સાધનો ચોલ્યા આવી પોતે પોતાના અભિપ્રાય બતાવવા સાથે તટસ્થ રહેવું એ જ ઉચિત માર્ગ છે અને તે સાથે પોતે જે નિર્ણય પર આવેલ હોય તે માર્ગદર્શક તરીકે બતાવવો અને તેને માટે યોગ્ય ભાષા વાપરવી. આરોપક અથવા નિર્ણયાત્મક શૈલી આવી બાબતમા લેખક અને વાચનાર બન્નેને લાભ કરનાર થતી નથી. આવા ભાષાશૈલી વિગેરેના ખાસ વિષયોમાં પ્રતિપાદક શૈલી યોગ્ય ભાષામા બાળવી રાખવાની બહુ જરૂર છે. પાછા આપણા ગુરુ પર આવતા આપણે હવે આનંદ મનનનાં સ્તવનોની ભાષા પણ વિચારી લઈએ.

આનંદમનનું મહાસત્ત્વે ઓવીશી પૈકી બાવીશ સ્તવનો બનાવ્યાં એમ કહેવાય છે બાકીના બે સ્તવનો બનાવવા બે બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રયાસ થયા છે, પણ આનંદમનનું ભાષા કે સ્તુત્રની ખૂબી કેઈ લાવી શક્યુ નથી. આનંદમનનું સ્તવનોની ભાષામાં શુભચાલીનું તત્ત્વ સ્પષ્ટ છે અને તે સ્તવનો શુભચાલ કાલિયાવાહના વિહાર પછી લખાવતાં હોય એવું સહજ અનુમાન થાય છે એ સ્તવનોમાં મારવાહી અને હિંદુસ્તાનીના સંસ્કારો બહુ છે, એ બતાવે છે કે ભાષા ગમે તેટલી શુભચાલી લખવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં જ મહાસત્ત્વે તત્ત્વની ભાષાના સંસ્કારો જ્યાં બહુ મુશ્કેલ છે એ ઉપરાંત એક બીજી વાત તરફ અહીં ખાસ લક્ષ્ય દોરાય છે અને તે એ છે કે જે પ્રૌઢ અલંકારિક ભાષા પદમાં આવી શકી છે તેવી ભાષા સ્તવનોમા આવી શકી નથી. આ વાત પ્રથમ દૃષ્ટિએ ઘોષાવનારી લાગે તેમ છે, કારણ કે આનંદમનનું પદો કરતા સ્તવનો વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ બરાબર વિવેચન કરી પરીક્ષા કરવામા આવશે તો આ વાતનું સત્ત્વ સમજાશે. કુદરતી માતૃભાષામાં જે ખાસ પ્રયોગો વાપરી શકાય છે તેવા બહુજી કંઈ ભાષામા વપરાતા નથી અને એક પદ અને એક સ્તવન હાથમા લઈ બંનેની ભાષા પર વિચાર કરવાથી આ વાતનું મારું વકતવ્ય બરાબર સમજાઈ જશે. સાથે એટલું પણ યાદ આપવાની જરૂર જણાય છે કે સ્તવનોનું મહત્ત્વ ભાષાપ્રયોગને લઈને નથી, પણ નૈસર્ગિક ઉચ્ચ વિચારો, આદર્શમય જીવનના ઉદ્દા હૃદયપ્રદેશમાંથી નીકળેલ ભાવ અને વ્યવહાર નિર્ણયને એક સરળી રીતે પોષક તત્ત્વ આપનાર સ્તવનો બહુ અદ્ય હોવાથી આનંદમનનું સ્તવનોનું બહુ મહત્ત્વ છે. બાકી વાચ્યપ્રયોગના સંસ્કારીપણાને અંગે, વસ્તુબદ્ધ અને નિદેશનની દૃઢતાને અંગે અને કાવ્યમાધુર્યને અંગે પદોની ભાષાશૈલી સ્તવનોની ભાષા કરતા ધણી બધે તેમ છે જે ઉચ્ચ આદર્શ બાળવી રાખીને મહાત્મ સત્યો સ્તવનોમા પ્રગટ કરે છે તેની આથી ઓછી કિંમત થતી નથી. વકતવ્ય એટલું છે કે શુભચાલી ભાષાનો છૂટથી ઉપયોગ કરવા જતા પદો જેવી વિશિષ્ટ ભાષા સ્તવનોમાં આવી શકી નથી કાવ્યરસિકતા પણ પદોમા સ્પષ્ટ માત્રમ પડે છે અને સરખામણીમાં તે વધારે ભાવાત્મક છે એમ જણાઈ આવે છે આ

એક જૂદી હકીકત છે ભાષાને અગે વિચારણા કરતાં અહીં કહેવાની એક ખીલ વાત એ પ્રાપ્ત થાય છે કે સ્તવનોની ગુજરાતી ભાષામાં પણ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના સંસ્કારો બહુ દઢ રહી ગયા છે. આપણે કેટલાક દાખલા આ સંબંધમાં બતાવી આપણા ચરિત્રનાયકના સ્તવનોની ભાષાવિચારણા કરીએ.

‘ સમજે ન માહરો સાલો. ’ (સ્તવન ૧૭-૬) અહીં માહરો સાલો એ શબ્દોનો પ્રયોગ કાઠિયાવાડી છે એમ બતાવવા પ્રયત્ન થયો છે. એ પ્રયોગ કાઠિયાવાડ કરતા સુરતમાં વધારે થાય છે અને તેથી વધારે મારવાડમાં થાય છે. એ ઉપરાંત એમાં ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવું તો લિંગવ્યત્યયનું સ્વરૂપ છે. એ કુંથુનાથજીના સ્તવનમાં મનની વાત ચાલે છે અને કોઈ પણ સાધારણ ગુજરાતી બોલનાર મનને ‘ સાળો ’ કહે નહીં પણ ‘ સાળું ’ કહે એ ભાષાપરિચયથી જણાય તેવું છે. ‘ મન ’ નાન્યતર બ્રતિનો શબ્દ હોવાથી સાળા શબ્દનું વિકારી રૂપ તત્પ્રાયોગ્ય નાન્યતર વિકાર ગ્રહણ કરે છે. મારવાડના લોકો ઉપર બતાવ્યું તેમ ‘ ખોટો ખાતો ’ શબ્દ બોલે છે તેમ મન માટે પુલિલંગ વાપરે છે. પદ ૬ અને તે પર ભાષાવિચારણા ઉપર થઈ છે તે અત્ર પ્રસ્તુત છે. આવી રીતે લિંગવ્યત્યય મારવાડીમાં બહુ થયા કરે છે આવો જ લિંગવ્યત્યય ‘ મુજ મન તુજ પદપંકજે રે, લીનો ગુણ મકરંદ ’ (૧૩-૩) વાળા વાક્યમાં થયો છે. મન અને મકરંદ બન્ને માટે ‘ લીનો ’ શબ્દ લાગુ પડે તેમ નથી, કારણ કે મન નાન્યતર લિંગે છે અને મકરંદ પુલિલંગે છે, છતાં લિંગ સબધી ફેરફાર મારવાડમાં અગત્યનો નથી અને મનને તો બહુ વાર નરબ્રતિમાં વાપરવામાં આવે છે તેથી ‘ સમજે ન માહરો સાળો ’ એવા ઉપરોક્ત પ્રયોગ પેઠે જ આ પ્રયોગ થયો છે જે સ્તવનની ભૂમિકા મારવાડી-હિંદુસ્તાનીમાં બતાવે છે, તેના ફળકૂલને ગુજરાતીમાં કહેવાઈ શકાશે, પણ વેલો તાણતા તે થડ તરફ જ જશે એવું સ્વરૂપ સ્તવનોમાં બહુ વાર જોવામાં આવશે

આ લિંગવ્યત્યયના બીજા પણ ઘણા દાખલાઓ છે. જેમકે ‘ પાપ નહિ કોઈ ઉત્સૂત્રભાસણુ જિશ્યો, ધર્મ નહિ કોઈ જગ સૂત્ર સરિજો ’ એ ચતુર્દશ પ્રભુના એકદમ ગુજરાતી લાગતા સ્તવનમાં પાપ અને ધર્મ શબ્દ નરબ્રતિમાં વાપર્યા છે તેવા પ્રયોગ ગુજરાતી ભાષાના સાક્ષરને તદ્દન ન સમજાય તેવા લાગે છે, જ્યારે મારવાડીમાં તેમ થવું તે દરરોજનો બનાવ છે

અઠારમાં અરનાથજીના સ્તવનમાં ‘ કનક ’ માટે ચોથી ગાથામાં વાત ચાલી છે ત્યાં તેને માટે ‘ ભારી, પીલો અને ચીકણો ’ એવા વિશેષણ મૂક્યા છે એ ત્રણેમાં અને ખાસ કરીને છેલ્લા એમાં સ્પષ્ટ રીતે લિંગવ્યત્યય થયો છે તમે કોઈ મારવાડીને ગુજરાતી બોલતા સાક્ષણે તો તે બરાબર આવી જ રીતે ગુજરાતી ભાષાના વિશેષણોનો ઉપયોગ કરશે. વળી આવા લિંગવ્યત્યયો અબજોટા થઈ ગયા છે એમ પણ નથી, કારણ કે કુંથુનાથજીના સ્તવનમાં છઠ્ઠી ગાથામાં મનને સાળો અને કાળો કહીને તુરત જ કહે છે કે ‘ મેં બધુ

એ શિંગ નપુસક ' વિગેરે. આટલા ઉપશ્થી મનનુ નપુસકશિખત્વ સિદ્ધપણે કર્યાના બાજુવામા છે છતાં તેને માટે નરબલિનાં વિશેષણ અને ઉપનામ વપરાય તે સ્પષ્ટ રીતે મારવાહી ભાષાના પ્રયોગ બતાવી આપે છે આવી રીતે ' પ્રેમ કલ્પતરુ છેલીઓ ર ' (૨૨-૫) મા ' તરુ ' શબ્દને જે નરબલિમા વાપરેલ છે તે સસ્કૃતિને અનુરૂપ છે, પણ શુભરાત્રીમાં તે શબ્દ નપુસકશિખમા જ વપરાય છે મારવાહીમા તો ઢાંકને પણ નરબલિમા જ વાપરવામા આવે છે તેથી આ પ્રયોગ તે ભાષાને અનુરૂપ છે

સત્તરમા સ્તવનમા ' સાપ ખાચ ને અખડુ યૌધુ ' એ ઉખાણુ આપ્યું છે તે મારવાહ દેશની પ્રસિદ્ધ બાણીવી કહેવત છે, જ્યારે શુભરાત્રમા તેવું કોઈ ઉખાણુ હોય એમ જણાતું નથી. આ ઉપરાત ' બ્યાલ તણી પરે વાહુ ' તેને કહેવું, ' સકળ મરહને ઠેલે ' એવો વાક્યપ્રયોગ કરવો અને ' એ કહિ વાત છે મોટી ' એમા ' કહિ ' શબ્દનો ખાસ વાક્યપ્રયોગ કરવો એ સર્વ અવસૂચક છે એમા ' કહિ ' શબ્દનો અર્થ ' કહ્યું ' એમ થાય છે ' એ તો કહ્યું બહુ મોટી વાત કરી ' એવા અર્થમા ' કહિ ' શબ્દ શુભરાત્રીમાં વપરાતો નથી, પણ બરાબર તે જ અર્થમા હાલ પણ મારવાહી ભાષામા તે શબ્દ વપરાય છે

સુમતિનાથના સ્તવનમા ' તીસરો ' (૫-૨) એ ત્રીજાના અર્થમા વપરાયેલ શબ્દ હિંદુસ્તાની બાજુનાર શુભરાત્રી બોલનારના જેવી જ ભાષા બતાવે છે શુભરાત્રીમાં તો ' તીસરો ' શબ્દ જ વપરાતો નથી એ કહેવાની જરૂર નથી. આદીત્થર ભગવાનના સ્તવનમા ' જ્યોર ' શબ્દ બીજાના અર્થમા વપરાયેલ છે તે શુદ્ધ હિંદુસ્તાની શબ્દપ્રયોગ છે અને તે સામાન્ય ભાષાબોધથી પણ ગ્રાહ્ય થાય તેમ છે એ ઉપરાત નીચેના શબ્દપ્રયોગ આનંદમનનું મહારાજની સ્તવનની ભાષામા મિશ્ર મારવાહ તથા ઉત્તર હિંદની ભાષાનું તત્ત્વ બતાવે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે નીચે ઉદ્દેખ કરેલ છે તે સ્તવનનો નજર અને ગાથાનો નજર છે

સેતુ (૩-૪)
કુરે (૩-૧)
કુરિ (૫-૨)
.. (૧૬-૩)
દેવ (૬-૪)
.. (૨૧-૩)
ખમુ (૬-૩)
કુમેર (૧૨-૧)
કુવિખ (૧૮-૭)
વિશિ (૬-૭)
.. (૧૬-૩)
ખરે જા સેવ (૭-૧)
નેવ (૧૩-૫)
મારવસ (૧૫-૮)
નેવ (૭-૧)
ભવમ્મદ (૧૧-૨)

પીએ (૨૧-૪)
મલિની (૧૬-૫)
ભાજ (૧૬-૧)
ખરે (૧૬-૧૧)
કહિયો (૧૬-૧)
લકિયો (..)
જાને (૨૦-૬)
કોને (૨૧-૪)
વચીએ (૨૧-૬)
કોય (૨૨-૨)
મિલિયો (૨૧-૫)
ભપ્તી (૨૨-૬)
રેલ (૧-૧)
ભાજ (૨-૧)
જા (૩-૫)
ક.મ્મદ (૩-૫)

લેખ (૧૬-૧)
મહિર નજર (૧૬-૧૧)
કિર (૨૦-૬)
મીમ્મદ (૪-૪)
વિપક્ષ બાંને (૪-૫)
યવ (૫-૫)
સ.જો (૫-૧)
વાધી (૫-૧)
દેખુ દે (૮-૧)
નિમ્મદી (૧૧-૨)
મોલ (૧૬-૮)
ખાનમી (૨૨-૧)
.. (૧૦-૧)
દેવ (૧૫-૮)
ક.મ્મદ (૧૦-૨)
ખાધવી (૧૬-૭)

પ્રતિભાસ (૧૬-૨)	દેને ચાચના (૩-૬)	એકમના (૬-૨)
સાત્વિકી શાલ (૧૬-૫)	ધણદિહા (૮-૩)	ગાદી સગાઈ (૧૬-૪)
લખાસી (૧૧-૬)	રઠ મડો (૧૧-૪)	કરસાલી (૧૬-૫)
દોહગ (૯-૬)	મોહે ફીટીઓ (૧૫-૫)	પોષ (૨૨-૯)
વજ્રજી (૭-૪)	સધિ (૧૬-૬)	પરિકર (૧૬-૧૧)
નિદાન (૧૬-૮)	સુચિ (૯-૨)	સાળન (૨૨-૨)
નયણ (૨-૨)	કાણ (૧૬-૨)	ધદ્રિયરામી (૧૧-૨)
„ (૨-૫)	આકુ (૧૭-૪)	મૂલ (૧૬-૧)
„ (૧૪-૩)	કીસડી (૨૨-૬)	સહી (૨૦-૬)
અમ (૧૫-૧)	ધરો (૧૬-૯)	મનરાવાલા (૨૨-૧)
કુણ (૨૦-૨)	નિસપતિ (૨૨-૮)	ભારી (૮-૧૪)
કુણ (૨૨-૪)	નરખેટ (૧૩-૧)	મતવાસી (૧૧-૬)
વરે પડે (૧૫-૫)	ધોંગ (૧૩-૧)	ચતુરાઈશો (૨૨-૫)
મુણે (૧૬-૧૦)	સીઝે (૧૦-૩)	તીક્ષણતા (૧૦-૧)
નિસ્તર્યો (૧૬-૧૧)	ફિરે- (૧૫-૧)	પરખાય (૧૬-૧)
નમો મુજ (૧૬-૧૩)	જલલિહા (૮-૩)	પરખડી છાહડી (૧૮-૨)
ભાજે (૧૭-૧)	ચિત્તમે (૧૪-૭)	કયુ (૨૦-૧)
હટક (૧૭-૪)	રગશુ (૧૫-૧)	તરસ (૪-૬)
ઢેલે (૧૭-૭)	જેતી (૧૫-૪)	કિસ્મુ (૨-૧)
જેલે (૧૭-૭)	અવલે પાસે (૧૭-૩)	
ખીજ્યે (૧૮-૫)	અખ (૧૬-૧)	

અહીં ધુર, હુ, પણ-શબ્દોનો અર્થ વિચારવામાં આવશે અથવા ખીજ શબ્દોનો ઉપયોગ અથવા અર્થ કે પ્રત્યયો વિચારવામાં આવશે તો તેઓનું મૂળ મારવાડ અથવા ખાસ કરીને બુદ્ધેલખડ અને ઉત્તર હિંદમાં જતુ જણાઈ આવશે. સેગૂ કે ધણદિહા, ધોંગ કે ખેટ, લખાસી કે રઠ એવા શબ્દોને ગુજરાતી બોલતા કોઈ પણ વિભાગના કહી શકાય, કોઈ પ્રાતને ઉદેશી શકાય એમ મને લાગતુ નથી. ઉપરના દરેક શબ્દ પર વિસ્તારભયથી ટીકા કરી નથી, પણ સુસ વાચકો તે વિચારી લેશે અને કોઈ શબ્દનો અર્થ ન સમજાય તો ટખા સાથે વિચારશે તો જે વિચાર હુ અહીં બતાવવા માગુ છું તે જણાઈ આવશે.

હવે સ્તવનોમા આપણે કેટલાક વાક્યપ્રયોગો વિચારીએ જે પણ એ જ હકીકતને વધારે સ્પષ્ટ આકારમાં બતાવવા ઉપયોગી થાય છે ‘પ્રીત સગાઈ રે નિરુપાધિક કહી રે, સોપાધિક ધન ખોય’ (૧-૨) એમાં વાક્યપ્રયોગ અને શબ્દરચના બરાબર હિંદી છે તે ત્રેવીશમાં પદની ત્રીજી ગાથામાં ‘કેવળ અચળ અનાદિ અબાધિત, શિવશકરકા લેટા’ બતાવેલા ભાવ સાથે વિચારવાથી સહજ માલૂમ પડે તેમ છે એમાં ‘સગાઈ’ શબ્દ કાઠિયાવાડમાં વધારે વપરાય છે એમ ધારી લેવું બરાબર નથી કાઠિયાવાડમાં સગાઈ કરતા ‘સગપણ’ શબ્દ જ વધારે વપરાય છે અને તે વાત કાઠિયાવાડના પરિચયથી

જીવ તેવી છે સગાઈ શબ્દ મારવાથી જાણામાં બહુ દુટથી વપરાય છે અને તે જે ધર્મ આનંદજીએ વાપર્યો છે તે જ અર્થમાં વપરાય છે આથી બંને રીતે 'સગાઈ' શબ્દ પર બાધેલ રચના તુરંત પડે છે અને તેથી તે બિલ્લુ હિંદુસ્તાની-મારવાડીના મિશ્ર યોગેશને ઉપયોગ સ્તવનમાં પણ વિશેષ થયો છે એ વાત સાબિત થાય છે

'અલખ' શબ્દનો ઉપયોગ (૧-૫) જેવો આદીશ્વર ભગવાનના સ્તવનમાં થયો છે એ જ મિશ્ર મારવાડીના પ્રયોગવાળા ત્રેવીશમાં પદની છેલ્લી ગાથામાં થયો છે (૫ ૨૧૬) અલખ શબ્દનો ઉપયોગ ગુજરાતીમાં કદાચ થતો તે બહુ જવલ્લે જ થતો, પણ હિંદીમાં મવારનવાર બહુ સારી રીતે થયા કરે છે અને અત્રાઉં પણ થતો હતો તે મજવાસી વિજ્ઞાનમાં થતો તમા કળીરના થતો વાતવાથી જણાય તેવું છે

આવી જ રીતે 'વસ્તુવિચારે દિવ્ય નયજીવલે વિરહ પત્રો નિરધાર' એવા પદ્યોએ ૧૧મી વાક્યરચના (૨-૫), એમાં તથા બીજી ગાથામાં 'નયજી' શબ્દનો આખના અર્થમાં ઉપયોગ થાય-એ સર્વ ઉત્તર હિંદના સરકારો મજબૂતપણે બતાવે છે એમ અને હાથે છે એવી જ રીતે 'હળ પૂરે મન આશ' (૧-૫) અને 'અધા અધ પુણ્ય' (૨-૩) ના અર્થ વિચારતા તુરંત વાક્યરચનાનું મૂળ ઉત્તર હિંદમાં જણાઈ આવે તેવું છે આવી બંધના અનેક વાક્યપ્રયોગો બતાવી શકાય તેવું છે અને એ બાબત ઉપર ઘણી જોર મૂકવાથી થયેલી છે તેથી આપણે તે મુદ્દો જરા વધારે સ્પષ્ટ કરવો પડ્યો જોકે તે અમે તે વાક્યપ્રયોગ વિચારણાપૂર્વક નિષ્પક્ષપણે લક્ષ્યમાં લેવામાં આવશે તે તેની રચના હિંદુ સ્થાનના ઉત્તર વિભાગ તરફ જ જશે. આવી બાબતમાં ઉપર ઉપરથી વાંચી અભિપ્રાય આપી જનારના અદર વિચારો ઉપર આધાર બાધી શકાય તેમ નથી. આપણે આ જ મુદ્દો સાબિત કરનાર યોગ્યક ખાસ પ્રયોગો હજી પણ વિચારીએ

'ચરણ ચરણ નહિ કાય' (૨-૩) એ હિંદીનો ખાસ પ્રયોગ છે ગુજરાતીમાં એને માટે 'પગ મૂકવાનું પણ નથી એવો પ્રયોગ થાય 'પદ નિહાલશુ' (૨-૬) એવો વાક્યપ્રયોગ અહીં ક્યો છે તે સોળમાં પદની ત્રીજી ગાથામાં 'પદ નિહાલત લોપણે દગ લાગી અરેણ' એ વાક્યપ્રયોગ સાથે જરાજર મળેલો આવે છે રસ્તા પર નજર કરીને બેઠવું એને માટે પદ નિહારવો અથવા નિહાળવો એ વાક્યપ્રયોગ મારવાડી અને હિંદીમાં થાય છે એમાં જાણસરકારમાં નિહારવાને બદલે સ્તવનમાં નિહાળવો એમ પ્રયોગ થયો છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે એ મારવાડીમાંથી ગુજરાત તરફ પ્રવાસી સૂચવે છે પણ વાક્યપ્રયોગ ગુજરાતમાં સ્થેવા છતાં તેનું મૂળ ઉત્તર હિંદ તરફ બતાવે છે

હવે આપણે હિંદી માતૃથી પ્રયોગ પર જરા વિચાર કરીએ તો ઉત્તર હિંદની જાણના સ્તવનમાં ઉપયોગ વધારે સ્પષ્ટ રીતે જણાશે. સ્તવનમાં 'દોષ અગ્રેષ્ઠ લખાવ' (૩-૨) ત્યાં લખાવ એટલે લખવું તે. એટલે માતૃમ પ વાના બંધવાના અર્થમાં તે માતૃ વપ

રાયો છે. ‘ રવિ શશિ રૂપ વિલેખ ’ (૪-૨) ત્યાં લિખ્ ધાતુનો ગુણ કરી સાથે વિ ઉપસર્ગ લગાડી સ્પષ્ટ દર્શન એ અર્થમાં એ શબ્દ ત્યાં વપરાયો છે, અને ‘ વ્યવહારે લખે દોહિલા ’ (૧૮-૭) તથા ‘ એકપખી લખી પ્રીતની ’ (૧૮-૮) ત્યાં લખે એટલે શીખે, જાણે એ અર્થમાં તે ધાતુ વપરાયો છે આવા અર્થમાં ગુજરાતીમાં કદિ લખ કે લિખ્ ધાતુ વપરાતો નથી. હવે એ જ આનંદધનજીએ મારવાડી-હિંદુસ્તાનીમાં લખેલ છે એમ સ્વીકારાયલા પદોમાં તે ધાતુ કેવી રીતે વાપર્યો છે તેના ત્રણ દષ્ટાંતો જોઈએ. ‘ નિરપખ હોય લખે કાંય વિરલા ’ (૫-૩) ત્યાં લખે એટલે જાણે સમજે-દેખે એ અર્થમાં તે જ ધાતુ વાપર્યો છે, ત્યાર પછી ‘ મેરી વૈર એસે નિહુર લિખાવે ’ (૧૦-૧) લિખાવે એટલે જાણે એવો જ અર્થ ટપાકાર કરે છે તે શ્રી સંભવનાથના સ્તવનમાં લિખ ધાતુનું પ્રેરક રૂપ જે અર્થમાં વાપર્યું છે તે જ અર્થમાં ત્યાં પણ એ રૂપ વાપરેલ છે. ‘ વિરલા અલખ લખાવે ’ (૨૭-૧) અહીં લખાવે શબ્દ જાણવાના અર્થમાં ખરાબર વપરાયેલ છે. [પૃષ્ઠ ૨૩૮-૫૨ છાપવામાં ‘ લગાવે ’ છપાયું છે તે પ્રેસની ભૂલ છે જે તે જ પૃષ્ઠ પરની નોટ જોવાથી જણાશે. ત્યાં લખાવે શબ્દનો જ અર્થ આપવામાં આવ્યો છે.] આ લિખ્ ધાતુના શબ્દપ્રયોગ અને તેને જે અર્થમાં વાપરવામાં આવ્યો છે તે મારવાડી અને હિંદુસ્તાનીના થયેલા અનેક પ્રયોગોને એકદમ સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપનાર હોય એમ મને લાગે છે. અત્યાર સુધીના જૈનના રાસો અને અન્ય કેવળ ગુજરાતી કવિઓએ બનાવેલા પદ્ય ગદ્ય ગ્રંથોમાં લિખ્ અથવા ‘ લખ્ ’ ધાતુનો આવો ઉપયોગ થયેલો મારા વાંચવામાં આવ્યો નથી.

અગિયારમાં સ્તવનની ત્રીજી ગાથામાં ‘ સાધે ’ ક્રિયાપદ બે વખત વાપરેલ છે; ‘ નિજ સ્વરૂપ જે કિરિયા સાધે ’ અને ‘ જે કિરિયા કરી ચઉ ગતિ સાધે ’ અહીં સાધે ક્રિયાપદના અર્થ અને કર્મ વિચારતા તેના બંને અર્થો બહુ જ વિચારણીય છે પ્રથમ ક્રિયાપદનું કર્મ કિરિયા છે જ્યારે બીજી વાર ચઉ ગતિ છે. એ બંને જગ્યાએ તેનો અર્થ અને પ્રયોગ ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો ‘ સાધ્ ’ ધાતુનો પ્રયોગ બતાવે છે સાધ્ ધાતુ ગુજરાતીમાં વપરાય છે ત્યાં તેનો અર્થ મેળવવું થાય છે, તેનાથી આ તદ્દન જુદો જ અર્થ છે. આની સાથે વળી ૨૧ મા પ્રભુના સ્તવનમાં તેનો અર્થ વિચારવામાં આવશે તો તે તદ્દન નવીન અર્થ બતાવશે એ અર્થમાં પણ ગુજરાતીમાં સાધ્ ધાતુનો ઉપયોગ થતો નથી.

શ્રી વિમળનાથજીના સ્તવનમાં આતમચો આધાર (ગાથા ૪ થી) અને પાંચમી ગાથામાં ‘ દરિશણ દીઠે જિનતણો રે, ’ એમાં દરિશણ શબ્દનો નરજાતિમાં પ્રયોગ, વેધ શબ્દનો ગુજરાતીમાં ઉપયોગ, દિનકર-સૂર્ય સાથે ‘ કરભર ’ એટલે કિરણસમૂહનો પ્રયોગ અને પસરતા શબ્દનો ઊગવાનો અર્થ એ સર્વ એક જ વાત બતાવી આપે છે અને ધાર તરવારવાળા યૌદ્ધમાં શ્રી અનંતનાથજીના ઉપર ઉપરથી ગુજરાતી દેખાતા સ્તવનની છઠ્ઠી

આધ્યાત્મિકતા અને ધર્મનો નરનાતિમા સિદ્ધાન્ત, 'આત્મો' શબ્દનો અવધારણ કરવાના અર્થમાં ઉપયોગ અને લીપણને બદલે 'લીપણો' એવો જે અસલ પ્રયોગ પ્રતોમાં દેખાય છે તે જરા વિવેચક દૃષ્ટિએ વિચારવાથી આ વાત હસ્તામલકવત્ જણાય તેવી છે એ જ સ્તવનની આત્મી ગાથામાં ઉપદેશનો સાર એમ જાણેલી જુઠામાં જાણેલ છે ત્યાં 'ઉપદેશનું સાર' એમ પ્રતમાં લખેલ છે એ સવ સિદ્ધાન્તયો અને શબ્દપ્રયોગ આવા શુદ્ધ શુભશતી લાગતા સ્તવનમાં એવા પછી કેઈ વિદ્વાન્ મણસ કાઠ્યાવાડી અથવા શુભશતીના શબ્દ કે અર્થપ્રયોગો સ્તવનમાં મુખ્યતાએ થયા છે એમ કહેવાની બાબતમાં લલલાઈ જાય અથવા તે સિદ્ધાન્ત (Theory) માં મહત્તમ ફેરફાર થકે એમ જણાતું નથી. એવના ધાર પર રહે ન દેવા એ પ્રયોગ ઓદમાં સ્તવનની પ્રથમ ગાથામાં છે અને 'અધ્યાત્મિક પુણ્ય' (૧૫-૬) એ બન્ને પ્રયોગો શુ બતાવે છે? એવા શુભશતી પ્રયોગો કદિ બાલુવામાં, સાંભળવામાં કે વાંચવામાં આવ્યા નથી. એનો અર્થ જણાવવાથી આ બાબત સ્પષ્ટ થઈ જાય તેવી છે આ આત્મિક પૂરાવો ધણો સ્પષ્ટ અને વિચારણીય છે એમ માન્ય કહેવાની મત લખ છે આ વિષય પર હજુ ધણા વધારે દૃષ્ટાંતો સ્તવનોમાંથી આપી સ્તવનની સ્વતંત્ર શુભશતી હોવા છતાં તેની બુદ્ધિ ઉત્તર દિશામાં છે એમ બતાવી શકાય તેવું છે, પરંતુ આટલાં દૃષ્ટાંતો માત્ર ધારવા પ્રમાણે પૂરતા છે સોજમાં શ્રી શાંતિનાથના અતિ ઉચ્ચ લાભ સ્તવનની ફરેક વાક્યસ્વતંત્ર મારવાદ તરફની છે એમ બતાવાય તેવું છે 'સકળ નયવાદ બાધી સ્થો,' (ગાથા ૬) 'શિવસાધન સંધિ રે' (એ જ ગાથા) 'જાવ... તે તેમ અવિતર્ય સહિ' (ગાથા ૩) 'તામસી વૃત્તિ પરિહરી ભલે સાત્વિકી' (ગાથા ૫) વિગેરે શબ્દ તથા વાક્યપ્રયોગ સવ એક સરખી રીતે મારવાદીના પ્રયોગ બતાવે છે અને મારવાદ કરતાં પણ ઉત્તર દિશાના સંસ્કારોનું શુભશતી સાથે સંમિશ્રણ વત્તવ બતાવે છે આવાં બીજા દૃષ્ટાંતો આપી હું હવે આ વિષય લખાવવા ઈચ્છું નથી. સ્વજના પ્રમાણમાં ધણુ લખાઈ ગયું છે, છતાં આજ જરૂર રહેશે તો આ જ પુસ્તકના આગળના ભાગમાં આ વિષયને ફરી વાર હાથ ધરવામાં આવશે.

સ્તવનમાં વજરાક્ષી ભાવા પર કેટલોક ઊંડાણોડ કરી તે પરથી શ્રી મહેતા આનંદ ધનંત્રી વિશેષ કયા પ્રદેશમાં રહ્યા હોવા એકએ એ પર કેટલાક નિષ્કૃષ્ટો બતાવવા તરફ દોરવાયા છે તેમના વિચારો બહુ અદ્ભુત અને ભાવાવિચારણાને બંને બંધોક્કસ હોય એમ તો તેઓના પોતાના ઉદ્દેશ પરથી પણ જણાય છે આશીન શોધજોગની કિંમત બહાવ માને વિચાર કરનાર અને તે પર અનેક પ્રકારે અસ્તવ્યસ્ત ટીકા કરનાર આ મહાશયે એક પ્રશ્ન પ્રત ઊઠાડી પોતાની વસ્તુની નિરૂપણ કરી હોય, તપાસી હોય કે જૂની શુભ શતી તેના વ્યાખ્યાન અધારમાં બતાવવા અર્થ પોતાના અનુદ કરેલા અર્થમાં કયો હોય એમ બહુ નથી તે અતિ ખેદકારક બાબત છે તદ્દન અશુદ્ધ અથ કેમના જાણેલ પરથી જાણવી તેમના શબ્દો પર ટીકા કરવાની જે લાલચમાં તેઓ પડી ગયા છે તે ટીકા કરવાની

તેમની પદ્ધતિને યોગ્ય હોય એમ ભાગ્યે જ ગણી શકાશે. તેઓએ શ્રી આનંદધનજીના પદો કે સ્તવનોની એક પણ પ્રત જોઈ હોય એમ સ્પષ્ટ જણાતું નથી અને તેઓએ જે છપાવ્યું છે તે ભીમશી માણેકની કોપી સિવાય જરા પણ વધારે નથી એમ ખરાબર સાબિત કરી શકાય તેમ છે. આથી ‘ઈમિ’ અને ‘એમ’ તથા ‘કરીઆ’ અને ‘ક્રિયા’ સખંધી ફેરફાર માટે તેઓ કેને ઉદ્દેશીને બોલે છે તે સમજાતું નથી.

પ્રાતિક ગુજરાતીના ફેરફારને અંગે તેઓએ જે દાખલા આપ્યા છે તે બિલકૂલ અધોમેસતા નથી. ‘ચા’ ગુજરાતમા નારીજાતિમા વપરાય છે અને કાઠિયાવાડમા નર-જાતિમા વપરાય છે એમ તેઓનું ધારણું તદ્દન ખોટું છે રાજકોટ તરફના લોકો અને અમદાવાદ તરફ ‘ચા પીધો’ એવું શ્રતિકટુ રૂપ વાપરે છે, પરંતુ કાઠિયાવાડનો મોટો ભાગ ગોહિલવાડ અને અલાવાડમા તેમ જ મોટા ભાગે ગુજરાતમા ‘ચા પીધો’ એમ કોઈ બોલતું નથી ગોહિલવાડમા ‘સોપારી’ નરજાતિમા વપરાય છે એમ તેઓ કહે છે એ પણ તદ્દન ગલત જણાય છે ‘સોપારી ખાધો’ એવું તો મારા ગોહિલવાડના ત્રીશ વરસના વસવાટ દરમિયાન સાભળ્યું નથી ‘મળશું’ માનો શ દત્ય જેવો કાઠિયાવાડમા કદિ વપરાતો નથી. અને ગુજરાતમા ‘મલશું’ એવું રૂપ વપરાતું નથી. કાઠિયાવાડની ભાષાને અંગે તેઓએ નિર્ણય બતાવવામા સન્નજડ થાપ ખાધી છે એમ લાગે છે. શ્રી આનંદધનજીની ભાષામા દંત્યનો પ્રયોગ વધારે છે એમ તેઓ ‘મલશું’ એવા પ્રયોગ પરથી બતાવવા બય છે પ્રથમ તો કોઈ પણ પ્રતમા એવો શબ્દપ્રયોગ છે જ નહિ, સર્વત્ર ‘મળશું’ એવો જ પ્રયોગ છે, માત્ર બાળબોધ લખવામા ળને બદલે લ લખાય છે તેથી ‘મલશું’ એવો પ્રયોગ પ્રતોમા લખાય છે કાઠિયાવાડમા આવી જગ્યાએ ળને બદલે સનો ઉપયોગ કદિ થતો નથી. શુદ્ધ ગુજરાતીના ઉચ્ચાર ખરાબર આ બાબતમા કાઠિયાવાડમા થાય છે અને તે શ્રી મહેતાના સાભળવામા આવ્યા નથી એ ખાસ નવાઈ જેવું લાગે છે કદાચ દત્ય સને બદલે ગ્રામ્ય કાઠિયાવાડી પ્રયોગમા હ વપરાય છે એમ બતાવ્યું હોત તો કાઠિયાવાડી ભાષાપ્રયોગને અનુ રૂપ થઈ શકત. ‘દરસણું’ એવો પ્રયોગ કોઈ પ્રતમા નથી તેથી તે પરથી બતાવેલો નિર્ણય આડે માર્ગે દોરનાર છે મહિનાથજીના સ્તવનની ચોથી ગાથામાના ‘ગાદી’ અને ‘કાઠી’ શબ્દો પર ચર્ચા કરી તેઓએ પદના અર્થની સમજણમા જવાને પણ તસ્દી લીધી નથી એમ બતાવી આપ્યું છે. ‘ગાદી’ એ ક્રિયાપદ નથી પણ વિશેષણ છે અને તે તો સ્પષ્ટ મારવાડી શબ્દ તેને બદલે ‘ગાહાડી’ જેવું રૂપ આપવાનું બતાવી તે પર વિવેચન કરવું એ વાસ્તવિક નથી. ‘કાહાડી’ એવો પ્રયોગ કોઈ જગ્યાએ જોવામા આવતો નથી ‘રિસાણી’ શબ્દને કાઠિયાવાડી કહેતા પહેલા અદારમા પદનો પ્રથમ શબ્દ ‘રિસાણી આપ મનાવો રે’ જોઈ લેવાની જરૂર હતી આ ઉપરાંત ‘સગાઈ’ શબ્દ અલાવાડમા વપરાય છે એમ ધારી લેવામા તેઓએ સન્નજડ થાપ ખાધી છે અલાવાડમા વેશવાળ માટે ‘સગપણું’ શબ્દ જ વપરાય છે, સગાઈ શબ્દ મારવાડનો છે. એને માટે અલાવાડની જ્ઞાતિના બધારણના કાયદાઓ

ગાથામાં પાપ અને ધર્મનો નરભૂતિમાં સિગ્નલિસમ, 'આણે' શબ્દનો અવધારણુ કરવાના અર્થમાં ઉપયોગ અને લીપણને બદલે 'લીપણો' એવો ને અસલ પ્રયોગ પ્રતોમાં દેખાય છે તે જરા વિવેચક દૃષ્ટિએ વિચારવાથી આ વાત હસ્તામલકવત્ જણાય તેવી છે એ જ સ્તવનની સાતમી ગાથામાં ઉપદેશનો સાર એમ છાપેલી પુઠોમાં છાપેલ છે ત્યાં 'ઉપદેશનુ સાર' એમ પ્રતમાં લખેલ છે એ સવ સિગ્નલિસમ અને શબ્દપ્રયોગ આવા શુદ્ધ ગુજરાતી લાગતા સ્તવનમાં એવા પછી કોઈ વિદ્વાન્ માણસ કાઠ્યાવાડી અથવા ગુજરાતીના શબ્દ કે અર્થપ્રયોગો સ્તવનમાં ગુજ્જવાએ યયા છે એમ કહેવાની બાબતમાં લલચાઈ નય અથવા તે સિદ્ધાંત (Theory) માં મક્કમ રહી શકે એમ જણાતું નથી, એવના ધારે પર રહે ન દેવા એ પ્રયોગ બૌદ્ધમાં સ્તવનની પ્રથમ ગાથામાં છે અને 'અધીઅધ પુલાય' (૧૫-૬) એ બંને પ્રયોગો શુ બતાવે છે? એવા ગુજરાતી પ્રયોગો કદિ બાણવામાં, સામળવામાં કે વાચવામાં આવ્યા નથી એનો અન્વય કરવાથી આ બાબત સ્પષ્ટ થઈ જાય તેવી છે આ આત્મિક પૂરાવો ઘણો સ્પષ્ટ અને વિચારણીય છે એમ મારા કહેવાની મત લાગ છે આ વિષય પર હજુ ઘણા વધારે દ્યોતો સ્તવનોમાંથી આપી સ્તવનની સ્વના ગુજરાતી હોવા છતાં તેની ભૂમિકા ઉત્તર હિંદમાં છે એમ બતાવી શકાય તેવું છે, પરંતુ આટલા દ્યોતો મારા ધારવા પ્રમાણે પૂરતા છે સોળમાં થી સાતિનાશના અતિ ઉદાત્ત લાગા સ્તવનની દરેક વાક્યસ્વના મારવાઈ તરફની છે એમ બતાવાય તેવું છે 'સકળ નયવાહ બ્યાપી રશ્મો,' (ગાથા ૬) 'શિવસાધન સધિ રે (એ જ ગાથા) 'જાવ તે તેમ અવિતમ્બ સદહે' (ગાથા ૩) 'તામસી વૃત્તિ પરિહરી બને આત્મિકી' (ગાથા ૫) વિગેરે શબ્દ તથા વાક્યપ્રયોગ સવ એક સરખી રીતે મારવાડીના પ્રયોગ બતાવે છે અને મારવાઈ કરતાં પણ ઉત્તર હિંદના સરકારોનું ગુજરાતી સાથે સમિશ્રણ તત્ત્વ બતાવે છે આવા બીજા દ્યોતો આપી હું હવે આ વિષય લખાવવા ઈચ્છતો નથી સ્થળના પ્રમાણમાં ઘણું લખાઈ ગયું છે છતાં આસ જરૂર રહેશે તો આ જ પુસ્તકના આગળના ભાગમાં આ વિષયને ફરી વાર હાથ ધરવામાં આવશે.

સ્તવનમાં વધરાયલી ભાષા પર કેટલોક ઊંઘાપોહ કરી તે પરથી શ્રી મહેતા આનંદ પત્ર વિશેષ કયા પ્રદેશમાં રહ્યા હોવા એણે એ પર કેટલાક નિર્ણયો બતાવવા તરફ દોરનાયા છે તેમના વિચારો બહુ અદ્ભુત અને ભાષાવિચારણાને અગે અધ્યોક્ષ્ય હોય એમ તો તેઓના પોતાના ઉદ્દેશ પરથી પણ જણાય છે પ્રાચીન શોધજોગની કિંમત અઠાવ માનો વિચાર કરનાર અને તે પર અનેક પ્રકારે અસ્તવ્યસ્ત ટીકા કરનાર આ મહાશયે એક પણ પ્રત ઉપરથી પોતાની વસ્તુની નિરૂપણા કરી હોય તપાસી હોય કે જૂની ગુજરાતી તેના વર્ણામિત આકારમાં બતાવવા અપત્ત પોતાના પ્રમદ કરેલા પ્રયત્નમાં ક્યો હોય એમ જન્મ્યું નથી તે અતિ ખેદકારક બાબત છે તર્જન અશુદ્ધ મંથ કોઈના છાપેલ પરથી છપાવી તેમના શબ્દો પર ટીકા કરવાની ને લાલચમાં તેઓ પ્રવી ગયા છે તે ટીકા કરવાની

તેમની પદ્ધતિને યોગ્ય હોય એમ ભાગ્યે જ ગણી શકાશે. તેઓએ શ્રી આનંદઘનજીના પદો કે સ્તવનોની એક પણ પ્રત જોઈ હોય એમ સ્પષ્ટ જણાતું નથી અને તેઓએ જે છપાવ્યું છે તે ભીમશી માણેકની કોપી સિવાય જરા પણ વધારે નથી એમ ખરાબર સાબિત કરી શકાય તેમ છે. આથી ‘ઈમ’ અને ‘એમ’ તથા ‘કરીઆ’ અને ‘ક્રિયા’ સબંધી ફેરફાર માટે તેઓ કેને ઉદ્દેશીને બોલે છે તે સમજાતું નથી.

પ્રાતિક ગુજરાતીના ફેરફારને અગે તેઓએ જે દાખલા આપ્યા છે તે બિલકૂલ બંધબેસતા નથી. ‘ચા’ ગુજરાતમાં નારીબતિમાં વપરાય છે અને કાઠિયાવાડમાં નર-બતિમાં વપરાય છે એમ તેઓનું ધારવું તદ્દન ખોટું છે રાજકોટ તરફના લોકો અને અમદાવાદ તરફ ‘ચા પીધો’ એવું શ્રતિકટુ રૂપ વાપરે છે, પરંતુ કાઠિયાવાડનો મોટો ભાગ ગોહિલવાડ અને ઝાલાવાડમાં તેમ જ મોટા ભાગે ગુજરાતમાં ‘ચા પીધો’ એમ કોઈ બોલતું નથી. ગોહિલવાડમાં ‘સોપારી’ નરબતિમાં વપરાય છે એમ તેઓ કહે છે એ પણ તદ્દન ગલત જણાય છે ‘સોપારી ખાધો’ એવું તો મારા ગોહિલવાડના ત્રીશ વરસના વસવાટ દરમિયાન સામળ્યું નથી ‘મળશું’ માનો શ દત્ય જેવો કાઠિયાવાડમાં કદિ વપરાતો નથી. અને ગુજરાતમાં ‘મલશું’ એવું રૂપ વપરાતું નથી. કાઠિયાવાડની ભાષાને અગે તેઓએ નિર્ણય બતાવવામાં સત્તજડ થાપ ખાધી છે એમ લાગે છે. શ્રી આનંદઘનજીની ભાષામાં દંત્યનો પ્રયોગ વધારે છે એમ તેઓ ‘મલશું’ એવા પ્રયોગ પરથી બતાવવા બંધ છે. પ્રથમ તો કોઈ પણ પ્રતમાં એવો શબ્દપ્રયોગ છે જ નહિ, સર્વત્ર ‘મળશું’ એવો જ પ્રયોગ છે, માત્ર બાળબોધ લખવામાં બને બદલે લ લખાય છે તેથી ‘મલશું’ એવો પ્રયોગ પ્રતોમાં લખાય છે. કાઠિયાવાડમાં આવી જગ્યાએ શને બદલે સનો ઉપયોગ કદિ થતો નથી. શુદ્ધ ગુજરાતીના ઉચ્ચાર ખરાબર આ બાબતમાં કાઠિયાવાડમાં થાય છે અને તે શ્રી મહેતાના સામળવામાં આવ્યા નથી એ ખાસ નવાઈ જેવું લાગે છે કદાચ દંત્ય સને બદલે આમ્ય કાઠિયાવાડી પ્રયોગમાં હું વપરાય છે એમ બતાવ્યું હોત તો કાઠિયાવાડી ભાષાપ્રયોગને અનુ રૂપ થઈ શકત ‘દરસણું’ એવો પ્રયોગ કોઈ પ્રતમાં નથી તેથી તે પરથી બતાવેલો નિર્ણય આડે માર્ગે દોરનાર છે મહિનાથજીના સ્તવનની ચોથી ગાથામાંના ‘ગાઠી’ અને ‘કાઠી’ શબ્દો પર ચર્ચા કરી તેઓએ પદના અર્થની સમજણમાં જવાને પણ તસ્દી લીધી નથી એમ બતાવી આપ્યું છે. ‘ગાઠી’ એ ક્રિયાપદ નથી પણ વિશેષણ છે અને તે તો સ્પષ્ટ મારવાડી શબ્દ તેને બદલે ‘ગાઠાડી’ જેવું રૂપ આપવાનું બતાવી તે પર વિવેચન કરવું એ વાસ્તવિક નથી. ‘કાઠાઠી’ એવો પ્રયોગ કોઈ જગ્યાએ જોવામાં આવતો નથી. ‘રિસાણી’ શબ્દને કાઠિયાવાડી કહેતા પહેલા અઢારમાં પદનો પ્રથમ શબ્દ ‘રિસાણી આપ મનાવો રે’ જોઈ લેવાની જરૂર હતી આ ઉપરાંત ‘સગાઈ’ શબ્દ ઝાલાવાડમાં વપરાય છે એમ ધારી લેવામાં તેઓએ સત્તજડ થાપ ખાધી છે ઝાલાવાડમાં વેશવાળ માટે ‘સગપણું’ શબ્દ જ વપરાય છે, સગાઈ શબ્દ મારવાડનો છે એને માટે ઝાલાવાડની જ્ઞાતિના બધારણના કાયદાઓ

છપાઈ ગયા છે તે જોવાથી કે વાજવાથી બંધવા કોઈ પણ ઝાલાવાડના સ્થેવાથી સાચે વાત કરવાથી ‘સગપણ શબ્દનો પ્રયોગ બરાબર સમજાય તેમ છે આવા બે ચાર શબ્દો બહોળી વહીંથી કાઢ્યાવાડના બતાવવા તેઓએ પ્રયત્ન કર્યો છે તે ભૂલભરેલો જણાય છે અને તે પરિણામ વગરનો હોઈ જાહેર રસ્તે દોરવનારો છે ‘મારે સાલો’ એ પ્રયોગ કાઢ્યાવાડી નથી એમ કાઢ્યાવાડના સ્થેનારને સમજાય તેવું છે, ત્યાં આવા શબ્દને માટે ‘સસરા’ શબ્દનો વિશેષ ઉપયોગ થાય છે અને મનને ‘મારો સાળો એમ નરજાતિમા બોલાવવામા આવે અને તેને માટે ઉપર ‘કાલો’ એવું વિશેષણ વાપરવામા આવે છતાં તેને કાઢ્યાવાડી બંધવા ગુજરાતી પ્રયોગ કહેવો એ અમે તે વાતને પોતાના આશંક પ્રમાણે ખેંચી જવાનાં પ્રયત્ન જેવું લાગે છે ‘કીધી’ ના પ્રયોગમા તેમને જે ગુણવત્તુ પડી છે તે જો મારવાડી પ્રયોગ તેમણે વિચારવા તસ્દી લીધી હોત તો જરા પણ સ્થેત નહિ.

આટલા ઉપરથી ગુજરાતી સ્તવનોમા કાઢ્યાવાડી તત્ત્વ વિશેષ છે એમ બતાવવા તેઓએ પ્રયત્ન કર્યો છે તે બરાબર નથી એમ જણાયું હશે અને એ મૂળ પાથો કાઢ્યા પડવાથી આનન્દનંદનો વિદ્યાર કાઢ્યાવાડમા વધારે હશે એમ જે અનુમાન કરવા તેઓ લલચાઈ ગયા છે એ પણ અયોગ્ય જણાશે. હવે એ સબધમા આપણે વિશેષ ધ્યાન કરવા જેવું રહ્યું જણાયું નથી, બાક કારણ ઉપસ્થિત થશે તો આ પુસ્તકના આગળના ભાગમા આ વિષયને હવે પણ વધારે વિસ્તારથી ચર્ચવામાં આવશે. ભાષાપ્રયોગના વિષય પર અભ્યાસ કરી ચર્ચા કરવામા આવે અને તેમા પણ પોતાનો કોઈ ગુપ્ત ઉદ્દેશ ન રાખતાં શુદ્ધ ભાષાબોધ અને ભાષાસેવા બંધવા સાહિત્યસેવાની શુદ્ધ દૃષ્ટિથી એ વિષયને હાથ ધરવામા આવે તો તેથી સ્વને અને બહાર પ્રબલને કાલો લાભ થાય એમ મારો માનવું છે નહિ તો યાંત્ર પ્રેમ બન્યો છે રાજ’ (૧૫-૧) એવો એકાદ વાક્યપ્રયોગ બતાવી શ્રી યશોવિજયજી મારવાડી હતા અથવા પચ્ચક્ષ્યાણુકની પૂજામાં સોના રૂપાકે સોગંદે સૈયા એલત બાલ’ અથવા ધર્મિભ રાસના બીજા ખડની-બોધી હાળ વાચીને તેના લેખક વીર-વિજયજી હિંદુસ્તાની હતા અથવા તે બન્નેનો વિદ્યાર અનુક્રમે મારવાડ કે ઉત્તર હિંદમાં વિશેષ હતો એમ કહેવાને પણ શું કોઈ લલચાઈ નહિ બાક ? જે વાત ઐતિહાસિક રીતે સાચી નથી એમ આપણે બાળીએ ડીએ, છતાં મરડીને દલીલ કરનાર એવી રીતે દોરવવા યત્ન કરી શકે લોકોમા બાલતી વાતો, અસ્તિત્વાયકના સ્થેલા બવરોષો, સ્ત્રો, આંતરિક પૂરાવા અને ભાષાપ્રયોગો એ સર્વ બરાબર વિચારવા, તેમની તુલના કરવી અને તેનું પૃથક્કરણ નિયમપાતપણે કરવું આ નિયમ ધ્યાનમા રાખી આનન્દનંદના સ્તવનો ને પહેા પર વિચાર કરવામાં આવશે તો તેઓનું કેદ્ર મધ્ય હિંદ સિવાય અન્નત્ર આવવું મુશ્કેલ છે ઉપરઉપરનો વિચાર કરનારને જે સ્પષ્ટ ગુજરાતી લાગે તેવા સ્તવન કે પદમાં ઉત્તર હિંદની ભાષાના પ્રયોગો ભરપૂરપણે બતાવી શકાય તેમ છે શબ્દોની રચના શબ્દોનો ભાવાય, શબ્દોની વિભક્તિ, શબ્દોની બેઠણી વાક્યમાં સકર પ્રયોગ, પ્રયોગમા બાક

પ્રયોગ, અર્થમાં શબ્દનું સ્થાન અને તેની સાથે કવિઓનું નિરંકુશત્વ-આ સર્વ વાત ધ્યાનમાં રાખી જોવામાં આવશે તો ઉપર બતાવેલો નિર્ણય લગભગ શંકા વગર સ્વીકારવામાં અડચણ નહિ આવે એમ મારી માન્યતા છે. અત્ર આ વિષય પર વિશેષ વિસ્તાર કરવાનું બની શકે તેમ નથી, કારણુ ગ્રંથગૌરવ થઈ જાય તેમ છે, પરંતુ જે મુદ્દો મેં ઉપર જણાવ્યો છે તે માટે ચર્ચા ચલાવવી હોય તો આનંદધનજીની ભાષા સંબંધમાં તેઓના પદ અને સ્તવનોમાથી હજુ ઘણા આતરિક પૂરાવા આપી શકાય તેમ છે અને તેમ કરીને તેઓની ભાષાનું બંધારણ મિશ્ર મારવાડી-હિન્દી છે એમ અનેક રીતે સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે. હજુ વિશેષ પૂરાવાની આવશ્યકતા રહેશે તો ભવિષ્યમાં એ વિચારણા કરવાના પ્રસંગ જરૂર હાથ ધરવામાં આવશે.

આનંદધનજીનો વિહાર વિગેરે

આનંદધનજી મહારાજે જે ભાષા પદોમાં વાપરી છે તે પરથી તેઓના મૂળ પ્રદેશ અને વિશેષ વિહાર ઉત્તર હિંદમાં હોય એમ જણાય છે તેઓ બુદ્ધેલખંડમાં જન્મ્યા હતા એમ બતાવવા માટે નીચેના મુદ્દાઓ આપણે હવે સંગ્રહિત કરી શકીએ.

- ૧ મારવાડમાં તેઓશ્રી સંબંધી ચાલતી દંતકથાઓ.
- ૨ મેડતામાં તેઓના ઉપાશ્રયના નામથી ઓળખાતું ખંડિયેર.
- ૩ પદોની કવચિત્ શુદ્ધ હિન્દુસ્તાની અને કવચિત્ મિશ્ર હિન્દી ભાષા.
- ૪ સ્તવનોની ભાષામાં અનેક મારવાડી-હિન્દુસ્તાની શબ્દોનો છૂટથી ઉપયોગ.
- ૫ પદની ભાષામાં સાહજિક રૂપ, વિષયનું પ્રૌઢ દર્શન અને મજબૂત રીતે નિરૂપણ.
- ૬ સ્તવનોમાં મિશ્ર પ્રયોગ અને ખાસ વાક્યપ્રયોગો.
- ૭ વાક્યાન્વય કરતા મારવાડ અને ઉત્તર હિંદ તરફ થતું સ્તવનભાષાનું મડાણ.
- ૮ ઉખાણા તથા ઘરગથ્થુ શબ્દોનો સ્તવનોમાં અલ્પ ઉપયોગ અને તેનું જ પદોમાં થયેલું સવિશેષ પ્રાકટ્ય.
- ૯ સ્તવનોની ગુજરાતી ભાષામાં થયેલ અનેક લિંગવ્યત્યયો.

આ મુદ્દાઓ પર વિચાર કરવાથી જણાશે કે જ્યાં જ્યાં ગુજરાતીની છાયા પદોમાં કે સ્તવનોમાં આવે છે ત્યાં પણ ઉક્ત દિશા બતાવનાર આતરિક પૂરાવા મોજુદ છે. આટલા ઉપરથી અને ચાલી આવતી દંતકથા, લોકકથા અને કિવદંતી પરથી તેઓનો જન્મ બુદ્ધેલખંડમાં થયો હોય એમ અનુમાન થાય છે ઘણા વરસ સુધી આત્મધ્યાનમાં

મરત મર્ડ, સસારથી ઉદ્ધિગ દશામા ફરતા તેઓ અવારનવાર ઉદ્ગારરૂપે પદો બતાવતા હોવા નેપ્રએ અને તે પદ તે વખતે પણ બહુ લોકપ્રિય હોવા નેપ્રએ એમ સદૃશ અનુમાન થાય છે આગળ વધતા તેઓ શત્રુજય યાત્રાનિમિત્ત એકાદ વખત બુદ્ધશત્રમા આત્મા હોય એમ વાત આલે છે પાલણુપુરમા બે અથવા તેથી વધારે આતુર્ભાસ કરવાની વાતો ત્યાં પણ આવે છે આવે પ્રસંગે જીવનના છેવટના ભાગમા ધોવીશ પૈક્ષીના બાવીશ સ્તવનો બતાવ્યા હોય એમ જણાય છે (એકવીશ સ્તવન તેઓના બતાવેલાં જણાય છે બાવીશમાની ભાષા અને તેનું વિષયનિરૂપણ અને તેના વાક્યપ્રયોગો જોતા તે આનંદપનથનું બતાવેલ હોય એમ મને લાગતું નથી.) શરૂઆતમા સ્તવનો બતાવ્યા હોય એમ ધારણુ એ તો તદ્દન બેહુદુ છે, કારણ કે સ્તવનોમા વિચારની ઔદતા અતિ વિકસ્વર થયેલી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે અને બાવીશ સ્તવનો બતાવી બાકીના બે સ્તવનો બતાવવા સહેવા કે એ વાત બતવાએજ નથી. ગમે તે કારણથી છેવટના બે સ્તવનો બતાવવા સ્વી ગયા અને ત્યારપછી બે કવિઓએ તે સ્તવનો પૂરા કરવા તેમની વતી પ્રયાસ કર્યો, પણ જે આધ્યાત્મિક અથવા યોગિક વિચારોની ધારા તેઓ બાવીશ સ્તવનોમા લાવી શક્યા છે તેની ગંધ પણ પછવાડેના બે સ્તવનોમા આવી શકી નથી. પ્રબળ આત્મજ્ઞાનથી પૂરતીતકને પાવન કરનાર અને દુઃખગ્નનથી અન્યતા મસ્તકને જ નહિ પણ દુઃખને અસર કરનાર અધ્યાત્મસિક્ક મહાત્માની ક્ષેત્રે બાકી સહેલા વિષયને અપૂર્ણ સ્થિતિમા સહેવા દેવો પા્યો છે એ જ હમીકત પૂરતી રીતે બતાવી આપે છે તેઓથી કાઠિયાવાડમા અથવા ગુજરાતમા જન્મ્યા હોય એમ બતાવવાનો એક પણ બાણ કે આતરિક પૂતલો ખરી લાયક મળ્યો નથી. માત્ર આખરી અચુક લાગણીને તુલ કરે એવા એ અનુમાન પર દોરવાઈ જવા જેવું નથી. તેઓનો પ્રદેશ ઉત્તર દ્વિદમા હોવાના બીજા બહાસના ધણા કારણો છે જેન કામમા તે વખતે સાધુઅવસ્થાની જે સ્થિતિ થઈ સ્વી હતી જેને માટે મુનિમુદરસૂરિ મદાશજ બસો વસ સહેલા આગાદી કરી ગયા હતા અને જેને માટે સત્યવિજય પન્થામને ક્રિયાઉદ્ધાર કરવો પડ્યો અને શ્રીમદ્ યથોવિજયજીને સ્ત્રીમધર શ્વામીની વિરક્તિરૂપ આવના કરવી પડી-એવા મહામાંથી નીકળી જવા માટે, અથવા તે સવ દૃશ્ય પર અસર ન કરે અને સાધુજીવનનો તેના લોકમાન્યતાવાજા નહિ પણ આત્મ દિનમરક માંગે ઉપયોગ થઈ શકે તે માટે બહારની ખુશી જવાની જરૂર હતી અને તેનો લાભ ગુજરાતની બહાર મંગે તેવું હતું એ વખતની શામનની ચિતિ પર આત્રગ વિચાર કરવામા આવશે પરંતુ જે દુઃખવિચારના તેઓમા હતી તે ઉત્તર દ્વિદના જ મ, વસવાટ અને વિહારને લઈને હતી એવા સદા અનુમાન પર પડે ભાગે આવી જવાય છે આ ઉપરાંત આખું તરફનો આનંદપનથનો વિહાર ત્યાં અચુક રાને આનંદપનથની ગુણ તરીકે બતાવવામા વજાની રોગ અને તેઓનો અને યથોવિજયજીનો કહેવાતો બાણુ પર મેગાપ એ સવ એકદર રીતે આનંદપનથનો જ મ ઉત્તર દ્વિદ તરફ અને તેઓનો

વિશેષ વિહાર પણ એ પ્રદેશ તરફ ખતાવે છે એમ મારું માનવું છે. અને તે હકીકતના પૂરાવા માટે ઉપર ગહુ સુદાઓ પર લક્ષ્ય ખેંચવામા આવ્યું છે તે ખાસ વિચારણીય છે.

આનંદધનજીની કૃતિઓ

૧. બહોંતેરી : આ મહાત્મા યોગીની કૃતિઓમા હાલ આપણને પદસંગ્રહ અને સ્તવનો મળી આવે છે. પદને વધારે સારી રીતે લોકો આનંદધનજીની બહોંતેરીના નામથી ઓળખે છે. બહોંતેરીમા મૂળ આશયે તો બહોંતેર પદો હોવા ભેદભે, પણ ભર્તૃહરિ શતક-મા જેમ દરેક શતકમાં સોને બદલે સવાસોથી પણ વધારે વધારે શ્લોકો જણાય છે તેમ અહીં પણ થયું છે. એમ થવાના કારણોમા એમ જણાવવામા આવે છે કે કોઈ કોઈ પદો પછવાડેના કવિઓએ બનાવ્યાં હોય છતાં તેમાં આનંદધનજીનું નામ દાખલ કર્યું હોય એમ બનવાભેગ છે. આ વાતમા રહેલું સત્ય શોધવામા સુશ્કેલી ઘણી છે, પરંતુ યોગ અને આત્મજ્ઞાનમા તેઓશ્રી એટલા આગળ વધી ગયેલા હતા અને તેઓ ખાસ કરીને પદમા ભાષાને એટલી મજબૂત રીતે પકડી શક્યા છે અને વિચારો એવી પ્રખર ભાષામા ખતાવી શક્યા છે કે બહુધા એવી રીતે બહારના દાખલ થઈ ગયેલા પદો બુદ્ધા પાડી શકાય તેવું છે. એટલું તો ચોક્કસ જણાઈ આવે છે કે પદોની સંખ્યા બહોંતરની રહી શકી નથી અને જૂનામા જૂની પ્રતો તપાસતા પણ એ સંખ્યા ૮૦ ઉપર તો થવા બંધ છે. કયા કયા પદો એમના બનાવેલા ન પણ હોઈ શકે એમ ભાષા ઉપરથી તારવણી કાઢી તથા અન્ય રીતે તેનું પૃથક્કરણ કરી એક વિગતવાર લેખ એ સંબંધમા હવે પછીના વિભાગમાં લખાશે ત્યારે આ બાબત પર પણ પ્રસંગે ચર્ચા થશે, પરંતુ આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી બહોંતેરી નામ મે સુખપૃષ્ઠ પર રાખ્યું નથી તેનો ખુલાસો થઈ બંધ છે. આ ઉપરાંત કોઈ કોઈ બહારના પદને અતે તેના બનાવનાર કવિનું નામ ફેરવી આનંદધનજીનું નામ દાખલ કરવામા આવ્યું છે-આ પ્રમાણે થતો આક્ષેપ પુરવાર થાય એવું મને હજી કાંઈ માલૂમ પડ્યું નથી. આનંદધનજીની પોતાની વૃત્તિ ભેતા તેઓ એવું કરે નહિ એ તો સ્પષ્ટ છે અને કર્તા સિવાય અન્ય આ પ્રમાણે કરે એનો પૂરાવો શું ? આ અનુમાનને અથવા આક્ષેપને વિચારપથમાથી દૂર કરવાની જરૂર છે, કારણ કે હજી સુધી એ અનુમાનને સાબિત કરે એવો એક પણ સીધો પૂરાવો મને મળ્યો નથી. આ સંબંધમા તપાસ ચાલે છે અને તેનું પરિણામ આ જ પુસ્તકના હવે પછીના ભાગમા દાખલ કરવામા આવશે. બુદ્ધે બુદ્ધે પ્રસંગે બનેલા પદોના વિભાગો નીચે પ્રમાણે પડી શકે તેમ છે.

૧ તત્ત્વજ્ઞાનના પદો

૨ યોગ વિષયક પદો.

૩ અધ્યાત્મજ્ઞાનના પદો

- ૪ વૈશ્ય ઉપદેશક પદો.
- ૫ જનપ્રકૃતિદર્શન પદો.
- ૬ સુમતિ મદ્દાની પરસ્પર ઉક્તિનાં પદો.
- ૭ સુમતિના વિરહાલાપનાં પદો.
- ૮ સુમતિની અનુભવ પ્રતિ ઉક્તિ.
- ૯ સુમતિની શુદ્ધ ચેતન પ્રતિ ઉક્તિ.
- ૧૦ સ્વાનુભવદર્શક પદો.
- ૧૧ પરમતસહિષ્ણુતા વિચારશક પદો.

આવી રીતે વિવચ અને ઉક્તિને જાણે પદોના ભેદો પાડવા હોય તો પછી શકે તેમ છે, પરંતુ અનુક્રમે પદો આવ્યાં કરે તો પણ તેમાં વિવચ કરતાં સ્થેવાથી વાચવામાં આનંદ આવે છે. મુખ્ય ત્રણ વિભાગ પદોના પાઠવા યોગ્ય છે. આધ્યાત્મિક, યોગવિષયક અને વૈશ્યને લગતા આવા વિભાગો પાડી ભૂદા ભૂદા વિષયના શબ્દિક અથવા અર્થોપયોગી થાય તેમ પદોનું પૃથક્કરણ કરવાની જરૂર છે તે હવે પછી બનશે. અહીં તો ક્રમ એક સરખો છે. પેલી બે પ્રમાણે રાજ્યો છે જેથી અસ્પર્શ સરખામણી, અર્થવિચારણા અને વિવેચન માટે ઉપયોગી થઈ પડે. પદોના ક્રમ અસ્પર્શ સંબંધવાળો છે અને બ્યારે લખાયાં હશે, સંબંધિત થયાં હશે અથવા યોગ્યતા હશે ત્યારે તેમાં કાંઈ ધારણા હોવાનો સંભવ સ્થે છે. આવો સંબંધ બતાવવા પદોના વિવેચન પ્રસંગે પ્રયાસ કર્યો છે અને તેવો પ્રયાસ ખાસ કરવા યોગ્ય છે એમ બતાવવાની જરૂર સ્થેવી નથી. પદો એકી વખતે લખાયા હોય એમ તો ધારી શકાય તેમ છે જ નહિ, પરંતુ બ્યારે લખાયા હશે અથવા સંબંધિત થયાં હશે ત્યારે મુદ્દાસર વિવચ પર વિચાર થયો હોવો જોઈએ અને તે તત્ત્વ શોધી કાઢવા પ્રયાસ કરવો બહુ રીતે ઉપયોગી ગણાય એમાં નવાઈ નથી.

૨ યોગીશીઃ આનંદચંદ્રની બીજી કૃતિ સ્તવનોની છે એમણે ‘ઋષભ ત્રિનેશ્વર પ્રીતમ માહરે’ ત્યાંથી શરૂ કરી બાવીશમાં નેમનાથ સુધી પ્રત્યેક વીજી કરના સ્તવનો બનાવી તે દ્વારા તત્ત્વજ્ઞાન, વૈશ્ય અને યોગના વિષયને સારી રીતે પોષણ આપી છે એમના સ્તવનોની ગોઠવણ તપાસવામાં આવશે તો ત્યાં પણ જણાશે કે પ્રથમ પરમાત્મ-સ્વરૂપ પતિને પોતાના તરીકે આદરવા વિચાર કરે છે અને તે માટે બીજા સ્તવનમાં તેનો પયસો નીકળે છે-માગનિરીક્ષણ કરે છે અને સત્ય પ્રસુદ્ધા-ઉત્તમ પરમાત્મસ્થાવ શોધવા અને તપાસવા વિચાર કરે છે ત્યાર પછી ત્રીજા સ્તવનમાં બ્યારે પરમાત્મદશ્યનો નિબંધ થાય છે ત્યારે વિચાર બતાવે છે કે પ્રભુની સેવના કરવા માટે પ્રથમ તો ભૂમિકાની

શુદ્ધિ કરી તેને અભય, અદ્વેષ અને અખેદવાળી કરવાની જરૂર છે. યોગની પ્રથમ સેવામાં ચેતનજીને યોગમાં પ્રગતિ કરાવવા માટે આવી જ રીતે તૈયારી કરવાની જરૂર છે એ વિચાર ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્દશોવિજયજીએ ખારસો બત્રીશીમાં બતાવ્યો છે અને તે પર મે “ જૈન દૃષ્ટિએ યોગ ”ના વિષયમાં સ્પષ્ટીકરણ કયું છે. તે યોગભૂમિકા પર શુદ્ધ દૃષ્ટિએ વિચાર કરી યોગપ્રક્રિયા કરવા પહેલા યોગભૂમિકાના સ્થાન ચેતનજીમાંથી કચરો કાઢી નાખી તેને વિશુદ્ધ બનાવવાની આવશ્યકતા બતાવી છે. આગળ ચતુર્થ સ્તવનમાં પ્રભુના દર્શનની તૃષા થઈ હોય-અતિ ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ હોય એ ભાવ યોગદૃષ્ટિએ બતાવેલ છે. પછી પંચમ સ્તવનમાં પરમાત્મભાવમાં આત્મઅર્પણ કરવાની ઇચ્છા બતાવી અસરકારક શબ્દોમાં બાહ્ય આત્મભાવ, અંતરાત્મભાવ અને પરમાત્મભાવ બતાવી આત્માર્પણ કેમ થાય અને તેથી મતિના દોષો કેમ મટે તે બતાવી ‘ સમર્પણ ’ના વૈષ્ણવીય સિદ્ધાન્તમાં અને આ પરમાત્મદશાની વિચારણામાં રહેલો આત્મિક તકાવત આડકતરી રીતે બતાવી આપ્યો છે આવી રીતે પરમાત્મદશાનું સ્વરૂપ બતાવ્યા પછી પરમાત્મભાવ અને પોતાના વર્તમાન સ્વરૂપ વચ્ચે રહેલો મોટો આતરો સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે ત્યારે એ અંતર કેવી રીતે ભાગી જાય, પરમાત્મદશા સાથે કેવી રીતે સમીપવર્તિત્વ પ્રાપ્ત થાય તે પર તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વિચાર કરે છે અને તેમાં એ અંતર ભાંગતી વખતે અને ભાંગ્યા પછી કેવો આનંદ થશે તે બતાવી પ્રભુ સન્મુખ-પરમાત્મભાવ સન્મુખ થવા આગળ વધે છે. સાતમા સ્તવનમાં પ્રભુના-પરમાત્મભાવનાં અનેક નામો બતાવી, એને ગમે તે પ્રકારે જાણ, સ્વરૂપસાધન સ્વીકારવા અને પોતાના તે સ્વરૂપને પ્રગટ કરવા વિચારણા બતાવી છે અને એવું શુદ્ધ સ્વરૂપ પોતાને જોવા મળે એવી ઇચ્છા આઠમા સ્તવનમાં બતાવવામાં આવી છે; તેમ જ એ પરમાત્મભાવ પોતાને અત્યાર સુધી દર્શનરૂપે પ્રાપ્ત થયો નથી એમ બતાવતા અનેક ગતિઓમાં ચેતનજીની પ્રગતિ અને ગતિઆગતિ કેમ થાય છે તેનું રહસ્ય બતાવી આપ્યું છે હવે આટલા પ્રયાસ પછી બાહ્ય દૃષ્ટિએ પરમાત્મભાવનું દર્શન થાય છે ત્યારે નવમા સ્તવનમાં બાહ્ય અને અંતરંગ પૂજા કરી પરમાત્મભાવ વિચારવા, તેની સન્મુખ જવા, તેને આદરવા અને પરપરાએ તેથી થતી સાધ્યપ્રાપ્તિ તરફ લક્ષ્ય રાખવાની સૂચના કરી પછી પ્રભુ સન્મુખ થયેલ ચેતનજી દશમા સ્તવનમાં કેટલીક ત્રિભંગીઓ વિચારે છે. અહીં તાત્ત્વિક દૃષ્ટિ કરતા ધાર્મિક દૃષ્ટિએ વિચારણા થાય છે તે ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા યોગ્ય છે અહીં સુધી બાહ્ય વિચારણા કરી, હવે અંતરાત્મદશાએ વસ્તુગત સ્વરૂપે, અધ્યાત્મમતની દૃષ્ટિએ પરમાત્મભાવની વિચારણા કરે છે ત્યારે તેમને ખારસો સ્તવનમાં પરમાત્મદશાના ઘણા નામો પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાંથી કેટલાક પર વિચાર કરી આત્મજ્ઞાનનું અને દ્રવ્યલિંગનું લક્ષણ બાધી પ્રભુની ભેટ કરે છે. મતલબ પરમાત્મભાવનું સ્વરૂપ અહીં કાઠક સાક્ષાત્કાર રૂપે થાય છે તેના જવાબમાં તેરમા સ્તવનમાં આનંદમાં આવી હવે પોતાના સ્થૂળ હુખો દૂર ગયા એમ બતાવી

પ્રભુસ્વરૂપની સ્તુતિ કરે છે, તેમના નામનું રટણ કરે છે, તેમની પ્રતિમાના શાંત ભાવની વિચારણા કરે છે અને તેની સાથે જ યૌદ્ધમા સ્તવનમા એ પરમાત્મભાવની સેવનાની મુશ્કેલીઓ પોતાના લક્ષ્યમાં છે એમ બતાવી આપે છે, કારણ કે પદ્મરમા સ્તવનમા તુરંત જ જણાવે છે કે પ્રભુને ગાઉ છું, પણ હજી ધર્મનો-પરમાત્મભાવનો મર્મ પામી શકાયો હોય એમ જણાવે નથી અને તે સ્પષ્ટ કરવા બધા વિસ્તારથી શાંતિસ્વરૂપ સોળમા સ્તવનમા વર્ણવે છે અને ત્યાર પછી સત્તરમા સ્તવનમા જણાવે છે કે આટલી વાત કરતા છતાં, આવા ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક પ્રદેશમાં ઉદ્ધવન કરવાના વિચારે છતાં મન હજી સ્થિર સ્થેતુ નથી, તે ત્યાં ત્યાં રખડ્યા કરે છે મન પર અકુશ પ્રાપ્ત થવો તે યોગમાં અતિ આગળ વધ્યા પછી જનવાન્દેગ છે એમ જણાવી પરમાત્મભાવનો ધર્મ તેની ફરજો અને જવાબદારીઓ અને તેને અંગે પરાંયદષ્ટિ તથા સ્વપરસમયની વિચારણા અનુભવ દ્વારા અઢાળા સ્તવનમાં કરી ખાસ પરમાત્મભાવ સમજાવવા માટે એકમીશમાં સ્તવનમાં અઢાર શ્લોક પર વિસ્તારથી ઉદ્દેશ્ય કરી વીશમાં સ્તવનમાં આત્મવત્ત્વની વિચારણા અને એકવીશમાં સ્તવનમાં વૃદ્ધનોનું અસ્પૃશ્ય સ્થાન કમુ છે અને તેના કારણે કેવા છે તે બહુ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે આવી રીતે એકવીશ સ્તવનમાં આત્માની ઉત્કૃષ્ટિ બતાવ નાર યોજિરા? એ બાકીના સ્તવનો લખ્યા હોત તો અતિ વિશુદ્ધ આત્મજ્ઞાના ભાવ બતાવનાર અને ખાસ કરીને યોગની અતિ ઉત્કૃષ્ટ રૂપા સૂચવનાર ભાવનો પ્રકાશ તેઓ કરી આપત બાવીશમું સ્તવન તેઓનું બનાવેલું કહેવાય છે તેની વસ્તુરચના, ભાષા અને વિષય એવા બૃહા પડી જાય છે કે તેના ઉપરથી જ એ અનુમાન કરી સકાતુ હોય તો મારા વિચાર પ્રમાણે એ સ્તવન આનંદધનજીનું બનાવેલું હોય એમ સંભવતું નથી એકવીશ સ્તવન સુખી જે લય આપ્યો આવે છે તેનો ત્યાં એકદમ ભગ્ન અર્થ બધ છે અને તેમાં હીપેલ વિષય સામાન્ય કવિને શોભે તેવો જ છે બાકીના સ્તવનો પૂર્ણ કરવા અન્ય કવિએ પ્રવાસ કર્યો છે તે આનંદધનજીનાં સ્તવનો પાસે તદ્દન સામ્ય અને પર-ખાઇ આવે તેવો જણાય છે એમાં વસ્તુસ્થાપન અને ભાવાગૌરવ એટલા ફેરફાર પામી જાય છે કે એ સ્તવનો જ બાકીના ઉપરોક્ત સ્તવનની વિશાળતા મહત્તા અને વિશેષતા બતાવવા માટે બસ થયે એની વિચારણા તથોચ સ્થાનકે કરવામાં આવશે.

કૃતિનો ક્રમાંક પદ અને સ્તવનો બનાવવામાં ક્રમ શું જળવાયો હતો એટલે કે પ્રથમ પદ બનાવ્યાં હશે કે સ્તવનો? એ સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પત્ત થાય એવો પ્રશ્ન છે મારા વિચાર પ્રમાણે પ્રથમ પદો બનેલાં હોવા એછાં અને તે સર્વ એકી વખતે નહિ પણ અવારનવાર બનેલાં તેવાં એવાં. તેના કારણે નીચે મુજબ છે

૧ પદની ભાષામાં કેટલીક જગ્યાએ મારવાડીને, કેન્દ્રીક જગ્યાએ દિલીની અને કેઈ કોઈમાં ગુજરાતીનો રજ અવારનવાર અપાય છે તે શુભ શુભ વખતની અસર બતાવે છે,

૨. પદોની ગોઠવણુ સ્તવન પેઠે એક સરખી નથી, ક્રમ ખાસ લીધેલો જણાતો નથી તે જુદો જુદો સમય બતાવે છે.

૩. સ્તવનની પેઠે એક વિચારને ક્રમસર વિકસવર કર્યો હોય એવો એક નિયમ પદોમાથી મળી આવતો નથી.

૪. વૈરાગ્ય અને યોગના પદો અવારનવાર ક્રમ વગર આવ્યા કરે છે તેમ જ વચ્ચે આલાપસલાપના પદો આવે છે અને આગળ વધતા હરિયાળી આવે છે તે વિયુક્ત પ્રસંગો સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે

૫. જે વિચારપરિપક્વતા સ્તવનોમાં છે તે તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ છે અને સ્તવનમાં ખાસ કરીને પરંપરાને-વ્યવહારને જે સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તે અનુભવનું પરિણામ હોવું જોઈએ એવું સહજ અનુમાન કરાવે છે.

સ્તવનનો સમય વિચારતા નીચેની ખાસ બાબતો ઉપર ધ્યાન ખેંચાય છે —

૧. એમાં ગુજરાતી ભાષાનું તત્ત્વ પદોના પ્રમાણમાં સવિશેષ છે.

૨. એમાં વિષય અતિ ઉદાત્ત હોવા છતાં ભાષા પર જે કાળૂ પદોમાં છે તેવો અત્ર નથી, તે બાબત ખાસ વિચારીને સમજવા યોગ્ય છે.

૩. વિષય પ્રતિપાદન કરવાની વિશિષ્ટ શૈલી અહીં સ્પષ્ટ દેખાય છે પણ તત્પ્રાયોગ્ય ભાષાની ઉત્તમતા સ્તવનો કરતા પદોમાં વિશેષ આવે છે

૪. ખાસ કરીને ખાસ વાક્યપ્રયોગો અને શબ્દસ્યના ધરની ભાષા તરીકે પદોમાં જે ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે તે સ્તવનોમાં આવી શકી નથી

૫ સ્તવનની મહત્તા તેના વિષયનિરૂપણને અંગે રહેલી છે જ્યારે પદની ભાષાશૈલી અતિ વિશાળ, આકર્ષક અને ઉન્નત છે તે બારીકીથી જોવાથી જણાઈ આવે તેમ છે.

૬. સ્તવનો અધૂરા રહી ગયા છે જેને માટે અવકાશ મળ્યો હોત તો આનંદધનજી જરૂર પૂરાં કરત અને તેથી તે તેમની ઉત્તરાવસ્થામાં-લગભગ જીવનના છેવટના ભાગમાં બનેલાં હોય એમ બતાવે છે

આટલા ઉપરથી પદોની રચના જીવનના પહેલા ભાગમાં થઈ હોય એમ જણાય છે તેઓનું ચરિત્ર, તેઓનો વિહાર અને તેઓનો પ્રસંગ ઘણાખરે ઉત્તર હિન્દુસ્તાન અને મારવાડમાં હોવાથી ઘણાખરા પદો તત્રત્ય વિહારમાં બનેલા હોય અને કોઈ કોઈ જીવનના પછવાડેના ભાગમાં ગુજરાતના પરિચય વખતે લખાયા હોય એમ બનવાજોગ લાગે છે, અને પાલણુપુર તરફના વિહાર-પ્રસંગે તથા શત્રુજયઆગમન-પ્રસંગે જીવનના છેવટના

ભાગમાં સ્તવનો બનાવ્યા હોય અને ત્યાર પછી વિદ્યાર કરી મેલતા જતાં આ મહાત્માનો દેહવિલય થઈ જતાં બાકીના બે અથવા ત્રણ સ્તવનો બનાવવા રહી ગયા હોય એમ મારું અનુમાન છે સ્તવનોની અદ્વર સ્લેષ અતિ વિશાળ આશય અને તેને બતાવવાની દૃઢ ભાવના બેતાં એ પ્રાથમિક અવસ્થામાં બન્ના હોય એમ તો કોઈ રીતે માની શકાતું નથી આ અનુમાન વિચારવા યોગ્ય છે અને એના સમર્થન માટે જે વિચારો અત્ર રજૂ કર્યા છે તે પર લક્ષ્ય આપી નિશ્ચય કરવા યોગ્ય છે એકદર રીતે બેતાં આ બાબતમાં કોઈ શોક્કષ નિષ્ક્રમ ઉપર આવવાનું બની શકે તેમ નથી, કારણ કે આ સબંધમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સીધો પૂરાવો પ્રાપ્ત થતો નથી. આ ઉપરાંત કમનસીબે એવું બન્યું છે કે શ્રી ધ્યાનદ્ધનજી મહારાજે બનાવેલ પદો અને સ્તવનો ઉપરાંત તેઓની કોઈ પણ કૃતિ ઉપલબ્ધ થતી નથી અને નૂઠી નૂઠી પ્રતોમા પદોનો ક્રમ નૂરો બતાવ્યો છે તેથી એક નિષ્કમ જળવાઈ રહેતો નથી અથવા તેને ચોખી કાઢવો લગભગ અશક્ય થઈ પડે છે તેઓએ સ્તવનો અને પદો ઉપરાંત બીજી કંઈ બનાવ્યું હોય એમ ધારવાનું હાલ તો કંઈ કારણ પણ નથી, પરંતુ તેઓએ નાનાં નાનાં પદોમા અને વિશાળ સ્તવનોમાં જે ભાવો બતાવ્યા છે અને તે બતાવવા માટે જે ગંભીર ભાષાવિલાસ કર્યો છે તે તેમનું જ્ઞાનસામર્થ્ય બતાવી આપે છે અને તે રીતે બેતાં તેઓએ કોઈ કોઈ ઉપયોગી કવનો બનાવ્યાં હોય તો ના કહી શકાય નહિ યથોવિશ્વજીના ઘન્યોની યથેલી સ્થિતિ બેતાં આ સબંધમાં નિષ્ક્રમ્યાત્મક કંઈ કહી શકાય તેવું નથી. પદોનાં વસ્તુદર્શનશૈલી, વિષય નિરૂપણ આદિ પર આગળ વિચાર કરશું અત્ર તે વિવેક દ્વારા ધરવા પડેલા આ સત્તરમા શતકની આખરમાં અને અઢારની શરૂઆતમાં દેશની અને જૈન કોમની સ્થિતિ કેવી હતી અને તે વખતમાં અન્ય કોમમાં તથા જૈનકોમમાં કેવા કેવા સાક્ષર, કવિઓ અને વિદ્વાનો થઈ ગયા છે તે પર વિચાર કરવાથી આ મહાદ્ધાનાં પદોની અર્થવિચારણામાં જમાનાની શી અસર થઈ હતી તે બણવાનું પ્રબળ સાધન પ્રાપ્ત થશે.

કાળની અસર

કોઈ પણ જમાનાની અદ્વર જે પુરુષો ઉત્પન્ન થાય છે તેની અસર જરૂર તેના ઉપર થોડે ધણે બંધે પણ થવા વજર રહેતી નથી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ પૈકી કાળ એ એવી વસ્તુ છે કે તેની અસર વિદ્વાનો ઉપર થોડી ધણી જરૂર થાય છે ભ્યારે સામાન્ય પંક્તિના પ્રાણીઓ કાળજળથી હબાઈ બાપ છે ત્યારે પ્રજાવશાળી પુરુષો તેને પાતાના અકુશમાં અમુક દરજ્જે રાખી શકે છતાં પણ તેની અસર કયા વજર રહી શકતી નથી. આથી અમુક મહાત્મા કે કવિના મનનો સમય અને તે સમયનો ઇતિહાસ એ ઉપલબ્ધ થઈ શકે તો તે ગ્રન્થની સમજણ માટે પ્રથમ સન્નુજ રાખવા યોગ્ય છે એથી મન્થના અથ સમજવામાં અને ખાસ કરીને કત્તનિ હિંદ આશય સમજવામાં બહુ ઉપયોગી મદદ મળે તેમ છે તેથી આપણે વિક્રમના સત્તરમા શતકનો અવ અને

અઢારમાની શરૂઆતનો ભાગ અથવા ઇસ્વીસનના સત્તરમા શતકનો જૈનેતર અને જૈન ઇતિહાસ તપાસી જઈએ, જેથી તેની છાયા પહોંમા કેટલી આવી છે તે વારંવાર પહોંમા વિચારવાની આવશ્યકતા ન રહે.

દેશસ્થિતિ

ખ્રીસ્તી પ્રજ્ઞના સત્તરમા સૈકાની આખરમા અથવા વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે બોલીએ તો તેના ઉત્તરાર્ધમાં કુટુંબકલહ કરી ઔરંગઝેબ ગાદી પર આવેલ હતો. તેણે ધર્માધપણે રાજ્યશાસન ચલાવી અનેક લડાઈઓ લડી હિંદુઓને પરાગમુખ કરવા સાથે મુગલાઈને હુચમચાવી દીધી અને તેના વખતમાં જે સડા દાખલ થયો તેના પરિણામે મુગલાઈ સત્તાનો થોડા વખતમા નાશ થયો. નામની સત્તા થોડા વરસો સુધી ચાલી, પણ રાજતેજ આલ્યું ગયું અને તેનાં ધર્માધપણના પરિણામે રામદાસ સ્વામીના ઉપદેશથી છત્રપતિ શિવાજીએ હિંદુઓનો ઝંડો ઊંચકો દક્ષિણમા ઔરંગઝેબ સામે અનેક રીતે લડાઈઓ ભરી રાખી, નિઝામુલમુલ્ક જેવા સરદારો સ્વતંત્ર થઈ ગયા અને આખા દેશમા અનેક લડાઈઓ જાગી, સર્વત્ર દાવાનળ ઉઠ્યો અને જનમાલની અને આખરુની અસ્થિરતા ઊઘાડી રીતે જણાઈ આવી. આવી રીતે દેશમા અનેક સ્થિતિ ચાલતી હતી, અવારનવાર રજપૂતો લાગ મળે મુગલાઈ દોર સામે માથું ઉંચકતા હતા અને કોઈ વાર શરણે જઈ પુત્રીના લગ્ન પણ મુસલમાન સાથે કરી આપતા હતા. મરાઠા રાજ્ય સાથે પેશ્વાઈનો પગ-પેસારો પણ આ જ સમયમા શરૂ થઈ ગયો અને આગલ પ્રજ્ઞ પોતાના ભવિષ્યના રાજ્ય માટે પાદપ્રવેશ કરવાની શરૂઆત આ જ સમયમા કરી ચૂકી. ઇતિહાસના અનેક પ્રસંગોથી ભરપૂર આ સમયના સબંધમા હજારો પૃષ્ઠથી ભરેલા મોટા પુસ્તકો બહાર પડી ચૂક્યા છે એટલે એ સંબંધમા વિશેષ લખવાની આવશ્યકતા લાગતી નથી, પરંતુ રામદાસ સ્વામીનો પ્રસંગ અને જનમાલની અસ્થિરતા આ બે બાબત ઘણી ઉપયોગી છે, તે સંબંધમા અહીં ખાસ લક્ષ્ય ખેંચવામા આવે છે.

જનસ્થિતિ

આ સમય હિંદુસ્તાન માટે બહુ અગત્યનો હતો અને બહુ ખારિક હતો. અકબર બાદશાહે જૂદી જૂદી કોમોને એકત્ર કરવાના બી વાળ્યા હતા, રજપૂતોની સાથે સબંધ વધાર્યો હતો, તેઓને રાજ્યના મોટા હોદ્દાઓ આપી જવાબદાર બનાવ્યા હતા અને હિંદુઓના હિતને પોતાના હિત સાથે એકત્ર કરી બતાવ્યું હતું તેની આ રાજ્યનીતિને પરિણામે દેશની સમૃદ્ધિમા વધારો થયો અને જહાંગીર અને શાહજહાનના સમયમા દેશ બાહ્ય દૃષ્ટિએ બહુ સમૃદ્ધિમા આવ્યો તેમજ આત્મ-ઉન્નતિના પ્રબળ સાધનો પણ વિસ્તૃત રીતે તે સમયે દેશમા વધતા ગયા ત્યારપછી કુટુંબકલહ કરી ઝનૂની ઔરંગઝેબ રાજ્યાસન પર આવ્યો તે વખતે જનમાલની અસ્થિરતા છતાં દેશની આબાદી એકદરે સારી હતી હિંદુઓ અને મુસલમાન કોમ વચ્ચે વૈમનસ્થ ઉત્પન્ન કરાવનાર કર (જઝીઆવેરો) નાખી,

તકાવત જતાવી હિંદુઓના ફિલ દુઃખવનાર આ કુલાંગાર આલમગીરે મુગલાઈના પાયા નમજા પાડી દીધા તે વખતે લોકોની સુખી સ્થિતિ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ હતી, દેશનું ધન દેશમાં જ રહેતું હોવાથી મોઘવારી યવાના પ્રસંગો આવતા નહોતા, પરંતુ આ સર્વની સામે બનમાલની અસ્થિતતા બહુ હતી, પ્રાપ્ત કરેલ ધન કે બીજા લોકો પદાર્થો પોતાની ખાસે કેટલો વખત રહેશે જાણવા પોતે તેનો કદિ પણ ઉપયોગ કરી શકશે જાણવા કરવા જેટલો સમય ટકી શકશે કે નહિ તે સર્વ અધોક્ષ્ય હતું સીંચો બહેરમા નીકળવાની ક્ષિત્ત કરી શકતી નહિ અને અધકારના સમયમાં સીંચીશ્વરની સમાવના હોવાની તો વાત પણ ક્યાંથી હોઈ શકે ? બૂદા બૂદા પ્રાંતો ઉપર સત્તા ચલાવવા માટે સૂબાઓ મોકલવામાં આવતા હતા, તેઓ પોતાના તરફથી અનેક પ્રકારનો જીલ્લમ ગુજારતા હતા, શહેનશાહને નામે ત્રાસ આપતા હતા અને લાગ મળતાં સ્વતંત્ર બની જતા હતા વ્યાપારનાં દારો બધા નહોતા, પણ રાજ્યની અવ્યવસ્થાને લીધે બહોળા પાયા ઉપર લોકો વ્યાપાર કરી શકતા નહોતા.

ધાર્મિક બાબતમાં આ સમય ખાસ વિચારવા લાયક સ્થિતિમાં હતો હમેશા આવાત પ્રમાણે પ્રત્યાષાત યામ છે એવો સામાન્ય નિષ્કર્ષ છે, તે પ્રમાણે ઔરંગઝેબની ખર્મીજ લાગણીએ ત્યારે અનેક હિંદુઓને મુસલમાન બનાવવાની અને તેઓના પૂજ્ય સ્થાનો તોડી નાખવાની પ્રેરણા કરી ત્યારે તેના જ ભેરથી સરક્ષણવૃત્તિ હિંદુઓમાં આવી અને તેઓએ જમે તેના ભોગે પોતાની પૂર્વજાતની બહોજલાલી બાળવી રાખવા મહાપ્રયત્ન કર્યો અહીં જે વાત હિંદુઓને લાગુ પડે છે તે તેના જ જાણે નેનોને લાગુ પડે છે તેઓએ પણ પોતાના પૂજ્ય મંદિરો અને જ્ઞાનભંડારો બાળવી રાખવા અને તેમ કરી ધમના મુખ્ય બાહ્ય સ્વરૂપો બાળવી રાખવા બદલાઈતીનના સમયથી જે પ્રયત્ન પ્રયાસ થઈ ક્યો હતો તે આજ સખ્યે.

આ પ્રમાણે જનસ્થિતિ વિક્રમના સત્તરમાં શતકની હતી તે વખતે ધાર્મિક સ્થિતિ કેવી હતી તે તપાસવા માટે બહુ સાધનો મળી શકે છે તે વખતના આચાર્યોના ચરિત્રો વાચતા આવકોની શુભશક્તિ બહુ સારી જણાઈ આવે છે લોકો ગુસ્તી ખાતર ગમે તેટલાં કષ્ટ વેડી તેઓની આજ્ઞાને અનુસરતા હતા એમ જણાઈ આવે છે બીજા ખાસ અગત્યની વાત તે સમયમાં એ બની કે સોળમાં વિક્રમના શતકમાં નૈન પ્રધોના જાણ કરી શુદ્ધ પ્રતો કરવાની અને તેને જાણરામાં બેઠાવવાની વિશિષ્ટ વૃત્તિ બાબત ઘણું હોય એમ જણાય છે અને તેને પરિણામે અત્યારે પણ શુદ્ધ ગ્રંથ સંવત્ ૧૭૫૦ લગભગના બહુ મોટી સંખ્યામાં મળી આવે છે આવી પુસ્તક જાણરાની કરી આપેલી અનુકૂળતાને લાજ લેનારા અનેક વિદ્વાનો સત્તરમાં વિક્રમ શતકમાં બહાર આવ્યા અને તેથી સત્તરમાં શતકે નૈન કોમના ઇતિહાસમાં એક અતિ અગત્યનો સમય ગણાય છે તે સમયમાં નૈન કોમમાં જેટલા સાધ વિદ્વાનો ઉત્પન્ન થયા છે કે અત્યારે તેઓનાં સર્વોના નામો

પણ મેળવવાં મુશ્કેલ પડે છે. એમ કહેવાય છે કે આ સત્તરમા સૈકામાં એકલા તપગરુષ્માં ખાવન પડિતો થયા. આમાંના કોઈ કોઈના સંબંધમા નીચે હકીકત વિચારવામાં આવશે તે પરથી જણાશે કે આ શતક જૈન કોમ માટે જેમ અનેક પ્રકારની રાજકીય અગવડ ઉત્પન્ન કરનાર થયો, તેમ અનેક રીતે આધ્યાત્મિક અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ ધ્યાન ખેંચનાર થયો.

આ સમયનો ઇતિહાસ વિચારવા માટે આપણે જરા પૂર્વકાળની સ્થિતિ વિચારી જઈએ. અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમના ઉપોદ્ધાતમા જણાવ્યું છે તેમ મુનિસુદરસૂરિ મહારાજ તપગરુષ્ની મૂળ પાટ પર સંવત્ ૧૪૬૯ માં આવ્યા તે વખતે તેઓ અસાધારણ ઉન્નત દશા જોવાની સ્થિતિમાં હતા, છતાં કોમમા પેઢેલો સડો તેઓ જોઈ શક્યા હતા અને તે સંબંધી ગુર્વાવળીમા તેઓએ જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેની વિચારણા આપણે અન્યત્ર કરી છે. ત્યાર પછી કેટલાક વરસે વિજયહીરસૂરિ તપગરુષ્ની પટ મી પાટે થયા. તેમણે અકબર ખાદશાહને જૈન ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું અને તેમની પાસેથી છૂટો અને કેટલાક હુકો મેળવી જૈન પ્રજાનુ અને જૈન ધર્મનું માન વધાર્યું. ખાદશાહે તેમને બહુ ઉત્તમ પ્રકારે માન આપ્યું. તેમને જે મ્યાના પાલખીની વિનતિ થઈ તેથી તેઓ તો વ્યામોહિત થયા નહિ, પણ પરંપરામા તે પરિગ્રહને દાખત્ર કરનાર થઈ પડી. તેમના પછી પદ મી પાટે શ્રી વિજયસેનસૂરિ આવ્યા. તેમને અકબર ખાદશાહે ‘કાલિ સરસ્વતી’નું બિરુદ આપ્યું અને તેઓએ પણ જૈન ધર્મની અનેક પ્રકારે પ્રસાવના કરી. છેવટે તેઓનો દેહવિલય સંવત્ ૧૬૭૧ મા થયો તે વખતે તેમની પાટે વિજયદેવસૂરિ આવ્યા. આ ૬૦ મા પદ્ધરને જહાગીર ખાદશાહે ‘મહાતપા’નું બિરુદ આપ્યું. તેમની પાટે વિજય-સિંહસૂરિની સ્થાપના તેમણે કરી, પરંતુ તેઓ સવત્ ૧૭૦૯ મા કાળધર્મ પામ્યા, જ્યારે દેવસૂરિ સંવત ૧૭૧૩ મા સ્વર્ગે સિધાવ્યા અને ત્યાર પછી તપગરુષ્ની પાટ પર વિજયપ્રભસૂરિ આવ્યા. આ દરેક આચાર્યોના સંબંધમા કિંવદન્તી વિગેરેને આધારે કરેલા રાસ વગેરેમા જે હકીકત જળવાઈ રહી છે તે જોતા અનેક જગ્યાએ તેઓએ પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી હોય, અઠ્ઠાઈમહોત્સવ કરાવ્યા હોય, એમ જણાઈ આવે છે અને એ સર્વ ઉપરથી જૈન પ્રજાની તે વખતે દ્રવ્ય સંબંધી બહુ સારી સ્થિતિ હશે એમ સહજ અનુમાન થાય છે. આ ઉપરાંત એક ધ્યાન આપવા લાયક હકીકત એ પણ બની છે કે વિજયસેનસૂરિની પાટે વિજયદેવસૂરિ ઉપરાંત વિજયઆનંદસૂરિ થયા કેટલાક કારણોને લઈને તે વખતે તપ-ગરુષ્મા બે આચાર્યો કરવાની જરૂર જણાઈ અને બન્નેને ગરુષ્ધિપતિ બનાવવામા આવ્યા, પણ એનું પરિણામ એ આવ્યું કે તત્ત્વ, ક્રિયા કે બીજી કોઈ બાબતમા જરા પણ ફેરફાર ન હોવા છતાં શિષ્યપરંપરામા બે વિભાગ એક તપગરુષ્મા તે વખતથી થઈ ગયા અને એક શાખા જ્યારે ‘દેવસૂર’ નામથી ઓળખાવા લાગી ત્યારે બીજી શાખા ‘આણસૂર’ નામથી આગળ ચાલી અને હજી સુધી પણ એ હેતુ વગરના તક્ષવતો ચાલ્યા કરે છે.

જા જ સમયમા વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય શ્રીમદ્ સત્યવિજયજીના ક્રિયાઉદ્ધારની વાત આપણે સામળીએ બીએ તેને માટે આપણે હવે પછી વિચાર કરશું

ધાર્મિક સ્થિતિનો ઇતિહાસ : ક્રિયાઉદ્ધારની આવશ્યકતા : આ સમયની ધાર્મિક સ્થિતિ તપાસવા માટે ખાસ વિચાર પૂરી પાડે તેવી રીતે શ્રીમદ્ યશોવિજયજીએ ભાષામાં ૩૫૦ ગાથાનું શ્રીસીમધરસ્વામીની વિશ્વસિરૂપ અને ૧૨૫ ગાથાનું પણ તેવા જ આકર-નું સ્તવન તેમ જ બત્રીશ બત્રીશીની કેટલીક બત્રીશીઓ અને ગુરુત્ત્વનિર્ણય વિગેરે પ્રોઠ શ્રેયો બતાવીને તેમા અનેક વાતોનો સમાવેશ કર્યો છે તેમાની કેટલીક વાતો કદાચ ભવિષ્યની પ્રજાને શુદ્ધ માર્ગે જમન કરાવવા માટે લખાયેલી હોય એમ લાગે છે તેા પણ એટલું તેા તે સ્તવનો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તત્કાલીન સાધુઓમા કેટલોક સડા સખ્ત રીતે પેસી ગયો હતો અને ક્રિયાશિથિલપણુ સાધારણ થઈ પડ્યું હતું ઉપર જણાવેલા બે સ્તવનો વિગેરેની બહુભુત સ્થના અને તેમા બતાવેલા લગભગ દરેક વિચારોનું શબ્દપ્રમાણુ બહુ બ્યાન બેચનારુ છે એ સ્તવનોમા તત્સમયના શિથિલાચાર પર વિચાર બતાવતા આજી પ્રવાહ કેટલો જૂલભરેલો છે તે ચામના પ્રબળ આધારથી બતાવી આપ્યું છે બન્ને સ્તવનો શ્રી સીમધરસ્વામીની વિશ્વસિરૂપે ભરતક્ષેત્રની તે કાળની ધાર્મિક સ્થિતિ બતાવવા બતાવેલા છે અને તેના પર બાલાવબોધ સમય વિદ્વાન શ્રી પદ્મવિજયજીએ પૂરીને બહુ ઉપકાર કર્યો છે ભરતક્ષેત્રની (તત્કાલીન) વતમાન સ્થિતિ બતાવતા કેટલાક પ્રાણીઓ ખોટા અવલબનો આદરી પ્રાણીને કેવી રીતે કુમાર્ગે ઉપર હાથ બધ છે તે બતાવતા મુખ્ય બે વાત બતાવી છે, તે આપણે તાજી બોધીએ—

કમકુ બાલિક બાલિકુ, ધર્મગુ કો નવિ મુક્ત રે
દોઠે કુતુક તે દાખને, શુ વડુ એડ જલ મુક્ત રે (૧. ૫)

વિષયરસમ જુહી મામીમા, નામીયા કુતુક મત પુર રે,
ધુમધામે ધમાધમ જહી, માનમારવ વચો દૂર રે (૧. ૭)

અહીં કુતુક અમૂલ્ય ધર્મને પૈસાથી વેચતા હતા એમ સવાસો ગાથાના સ્તવનમા બતાવી કુતુક ક્રિયામા શિથિલ થયા છે, પાત્રમા આશમા ઉત્તમ પ્રકારની ક્રિયા કરવાની જરૂર નથી અને ચાહે છે તેમ ચલાવી લઈએ એવી એવી તેઓ તરફથી કરવામાં આવતી ખોટા ઉપદેશની વાતો બિચારી પાડી તેના અભાઈ રહેલું અસત્ય અને ક્રિયામાલપણુ બતાવવા પ્રબળ પ્રયાસ કર્યો છે અને તે માટે જ લગભગ આખા સાડી ત્રણસો તથા સવાસો ગાથાના સ્તવનમા વાત કરી છે એ સર્વ વાતોનું પૂર્વકરણ કરતાં એકલવિહારીપણુ, એક સ્થાનસેવન, બૃહસ્પ ઉપર શાગ અને શાગી આવકો તરફથી પોતાની ભતી પૂનમકિતમાં આસક્તિ—આ સર્વ વાત પર ખાસ લક્ષ્ય બેચાય છે અને તે ઉપરથી ક્રિયાશિથિલપણુનો રોષ ઢાળવા માટે તેઓએ પ્રબળ પ્રયાસ કર્યો હોય એમ જણાય છે આ સર્વ બાબતોનો

નિર્ણય કરી સત્યવિજય પંન્યાસે આ સમયમાં ક્રિયાઉદ્ધાર કર્યો. અતિ ક્રિયાશિથિલતાનું આ પરિણામ હોવું જોઈએ એમ સહજ અનુમાન થાય છે. સત્યવિજયનો રાસ (જૈન રાસ-માળા-પ્રથમ ભાગ-૫૮-૧૦૮-૧૧૭) આ ગાળતમાં સાક્ષી પૂરે છે તે વિચારીએ:—

શ્રી ગુરુચરણ નમી ઠરી, કર જોડી તે વારો રે;
અનુમતિ જો મુજને દિયો, તો રૂં ક્રિયાઉદ્ધારો રે.
ઠાલ પ્રમાણે ખપ કરું, દોષી હલકર દલેવા રે,
તપ કર આલસ મૂકીને, માનવ ભવનું ફળ લેવા રે.
ગુણવત ગુરુ ઇણિપરે કહે, ચોગ્ય જાણીને સુવિચારો રે;
જિમ સુખ થાય તિમ કરો, નિજ સકળ અવતારો રે.
ધર્મમારણ દિપાવવા, પાંગરીઆ મુનિ એકાદી રે,
વિચરે ભારંડની પરે, શુદ્ધ સયમશુ દિલ છાદી રે.
સહે પરિસહ આકરા, શોષે નિજ કોમળ કાયા રે,
ક્ષમતા સમતા આદરી, મેલી સહ મમતા માયા રે

ક્રિયાઉદ્ધારમાં તેઓએ માનસિક શું કયું અને ગાહ્ય ત્યાગ કેવો કર્યો, પરિષદ કેવા સહન કર્યા અને તપસ્યા કેવી કરવા નિર્ણય કર્યો તે આ ઉપરથી જણાય છે. ક્રિયાઉદ્ધાર કરવા માટે શ્રી પૂજ્ય તપગચ્છનાયક શ્રી વિજયપ્રભસૂરિની તેઓએ આજ્ઞા મેળવી હતી અને તેમને તત્સંબંધી પ્રેરણા કરનાર અને સાથે રહેનાર શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય હતા. ક્રિયાઉદ્ધાર કરવા માટે આજ્ઞા આપવા છતાં છેવટે વિજયપ્રભસૂરિ સાથે જોડાયા નહિ, તેથી તદ્દાવત પાડવા માટે સાધુના વસ્ત્રોના રંગ ફેરવવાની જરૂર જણાઈ આ સર્વ ગાળતમાં યશોવિજયજી સાથે હતા એમ અત્યાર સુધી આવી આવતી કિવદંતિ પરથી જણાય છે. શ્રી વીરવિજયજી કવિ શ્રી ધર્મિભલના રાસની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કે વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય લક્ષણલક્ષિત દેહ વાળા સત્યવિજયે ગુરુ સૂરિપદવી આપતા છતાં તે લેવા ના કહી, ક્રિયાઉદ્ધાર કરવાનું જણાવ્યું અને ગુરુમહારાજે તેમ કરવા હા પાડી ત્યાર પછી સંઘને એ વાત જણાવી અને ગચ્છનો ભાર તેમના માથા પર રાખી ગુરુમહારાજ સ્વર્ગે સિધાવ્યા. સંઘ સાથે રહીને તેમની પાટે વિજયપ્રભસૂરિની સ્થાપના કરી તે આચાર્ય વિગેરે સર્વ આ ઉચ્ચ વિહારીની સમક્ષ ઊભા રહેતા હતા અને ક્રિયાઉદ્ધારમાં ‘ વાચક જસ તસ પક્ષીજી ’ એમ કહ્યું છે તેથી તે *સર્વ ગતાવી આપે છે કે ઉપાધ્યાયજી ક્રિયાઉદ્ધારમાં સંપૂર્ણ રીતે સામેલ હતા.

* આ આખી પ્રશસ્તિ વિચારમાં લેવા લાયક છે. ચાલુ હકીકતનો ઉપયોગી ભાગ નીચે પ્રમાણે છે —

તપગચ્છ કાનન કદપતરુ સમ, વિજયદેવ સૂરિરાયાજી,
નામ દશેાદિશ જેહનું ચાલુ, ગુણી જન વૃદ્ધે ગવાયાજી;
વિજયસિંહસૂરિ તાસ પટધર, કુમતિ મત ગમ સિહોજી,
તાસ શિષ્ય સૂરિપદવી લાયક, લક્ષણ લક્ષિત દેહોજી.

૩૫૦ ગાથાનાં સ્તવનના ટાંખા પ્રચલિત પર વિવેચન કરતા શ્રી પદ્મવિજય સવત ૧૭૩૦ માં આ વાતને મંજૂર કરે છે (બુદ્ધો સત્તરમી હાલની હયાતી ગાથાનો બાહ્યવબોધ.) ત્યાં જણાવે છે કે- 'સવેગ ભાગ' તેમણે વિજયસિંહસૂરિની ક્રિતસિક્ષાનુસાર આદ્યો જોનો ભાવાર્થ જોમ થાય છે કે શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે પણ તેઓની આજ્ઞા પામીને ક્રિયાઉદ્ધાર કર્યો' આ સર્વ શબ્દો ઉક્ત પદ્મવિજયજીના છે. આવી રીતે ક્રિયા ઉદ્ધાર કરી વિશુદ્ધ ભાગ' પર દૃષ્ટિ રખાવવા માટે બાહ્ય વેશના રાજમાં પણ ફેરફાર કરવો પડ્યો, જો ઉપરાંત પદ્મીઓના કમમા પણ ફેરફાર થયો અને તેવી લગભગ ૪૮૦ બાબતો ક્રિયાને લગતી ફેરવવી પડી છે જોમ સાંભળ્યું છે. જો બાબતોનું લીસ્ટ મને મળી શક્ય નથી, તેને માટે હાલ તપાસ ચાલે છે. જૈન ધર્મમાં અને ખાસ કરીને તેના સ્વાદાઃ શૈલીએ આલતા શાસનમાં જો જોકે ખાસ તત્વ સ્પેષ છે કે જોના વિચારશીલ આગેવાનો જમાનાને અનુસરતા યોગ્ય ફેરફાર વખતોવખત કરી શકે છે અને આવા ફેરફારો ક્રિયામાર્ગને અંગે વારંવાર થાય છે.

દર્શનઉદ્યોતનો કાળ સાધુઓને જાણે આ ક્રિયાઉદ્ધાર જોમ ખાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય બનાવ આ કાળમાં બન્યો છે તેમ બીજી હકીકતો જોતા જો કે દેશની આર્થિક સ્થિતિ સારી હતી તેથી હયાતના ઉદ્યોત પ્રસંગે વારંવાર બનતા પણ તે જોટલી હદ સુધી વધી ગયા હશે કે જે મોટા પ્રસંગે યશોવિજયજીને તે સંબંધમાં ફરિયાદ કરવી પડી છે. જોકે તે ઉપર ટકેલાં વખત ગુરુસૈય વિષયસમા રાચી રહ્યા છે ત્યાં 'ધુમધારે ધમાધમ ચલી' જોમ કહ્યું છે અને ત્યાર પછી જો જ સ્તવનમાં જોકાંત ક્રિયાના સંસ્કરણે કેવી હાનિ થાય છે તે પર મોટો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આવી રીતે જ્ઞાનમાર્ગ દૂર રહ્યો છે અને ગુરુસૈય પણ ધૌર્ગહિક મોહના સાધનોમાં રાચી રહ્યા છે. જો પર વારંવાર ભાર મૂકીને કહેવાનું કારણ જો જણાય છે કે જ્ઞાનનો ઉપદેશ તે વખતે બહુ ચાલતો નહિ હોય,

સંપ અતુર્નિધ રેણ વિરેણી મલિયા તિહાં સહેતછ,
વિવિધ અભેત્સવ કરતાં રેખી, નિજ સુરિપદને દેવેછ;
પ્રાથે સિધિલપ્તુ બહુ રેખી, ચિત્ત વૈરાગ્યે વાસીછ,
સુરિવર જાણે વિનય વિરાગે, મનની વાત પ્રકરીછ

સુરિ પદવી તરી લેવા સ્વામી, કરશુ કિરિયા ઉદ્ધારછ
કહે સુરિ આ બાવી છે તુમ સિદ્ધાંતમ વસેસકુ બુદ્ધકારછ,
જોમ કરી સ્વયં સીધા પા સુરિવર સંધને વાત મુકાવીછ,
સત્પતિવિજય પન્થાસની જાણુ, મુનિવજુમાં વસ્તાવીછ ૩

સંધની સ વે તેણે નિજ કાષે, વિજયપ્રભસુરિ કાપીછ
મજ્જ નિહાએ (અવિહારી, સવેગતા મુજુ બાપીછ;
રનિત ચેલ લહી જળ વરે ચેત્ત ખલ્લખા ભરીછ,
સુરિ પાઠક રહે સ મુજુ જીભા, વાચકે જસ તસ પદપીછ ૪

તેની ખુબ અજ્ઞ અથવા નિરક્ષર લોકો સમજી શકતા નહિ હોય અને તેથી બાહ્ય આડંબર વધે તેવો ઉપદેશ થતો હશે અને તેવો ઉપદેશ સામળવા મોટી મેદની મળતી નહિ. આ પ્રમાણે થવું એ દર્શનઉદ્યોતકાળમા તદ્દન બનવાબોગ છે. ગૃહસ્થ અને સાધુ-વર્ગની આ કાળમાં આવી દશા હતી એમ સામાન્ય રીતે કહી શકાય; વધારે વિસ્તારથી તેનો ખ્યાલ કરવા માટે સદરહુ બન્ને સ્તવનો વાંચવા લલામણુ છે. એમાં સાધુવેશ-ધારીઓ લોકોને કેવી રીતે છેતરતા હતા, કેવો મૃષા ઉપદેશ આપતા હતા, કેવી રીતે પોતાના માન-પૂજા વધારતા હતા, અને તેને લઈને શાસનની કેવી દશા થઈ હતી, તેનું તાદશ ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. આવી સ્થિતિ જ્યારે સામાન્ય જનસમૂહની હતી ત્યારે સાથે જ અસાધારણ જ્ઞાનબળ ધરાવનાર અનેક મહાત્માની રત્નાવળી હયાત હતી અને વિશિષ્ટ તત્ત્વજ્ઞાન, ન્યાય અને ક્રિયાકાંડના ગ્રંથનો નિષ્કર્ષ કાઢી તેનું સ્વરૂપ લક્ષ્યમાં લઈ તે પ્રમાણે જનસમૂહને દોરવી શકે એવી અસાધારણ શક્તિવાળા મહાપુરુષો તે વખતે પૃથ્વીતળને પાવન કરતા હતા. આ કાળમાં ઉત્તમ વૈરાગ્યવાળા પુરુષો જૈન અને જૈનેતરમા બહુ મોટી સંખ્યામા થયા હતા અને તેઓ પ્રબળ શક્તિવાળા અને જનસમૂહની પ્રકૃતિ અને પ્રવૃત્તિમા મોટો ફેરફાર કરાવી શકે તેવા હતા તે હવે પછી જોવામાં આવશે. બાકી સામાન્ય રીતે* તો ‘કલહકારી કદાગ્રહ ભર્યા, થાપતા આપણા બોલ રે; જિનવચન અન્યથા દાખવે, આજ તો વાજતે ઢોલ રે. સ્વામી સીમંધરા વિનતિ.’ આવી ગુરુઓની સ્થિતિ થઈ પડી હતી અને તેથી ઉપાધ્યાયજીને એવા શબ્દો કાઢવા પડ્યા હતા કે—

જ્ઞાન દર્શન ચરણ ગુણ વિના, જે કરાવે કુસાચાર રે;
લૂટે તેણે જન દેખતાં, દિહા કરે લોક પોઠાર રે.

સ્વામી સીમંધરા વિનતિ†

આ બન્ને સ્તવનો સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ વાચતા સામાન્ય અસર મન પર એવી થાય છે કે એ સમયમાં સાધુઓ શિથિલાચારી થઈ ગયા હતા, ગૃહસ્થો વિષયસેવામા જ્ઞાનશૂન્ય, આડંબરમા આસક્ત થયા હતા અને તેમને જ્ઞાનની મહત્તા શી છે તેની સારી રીતે સમજણ પાડવાની જરૂર હતી. બાહ્ય ભાવ ત્યાગ કરી આત્મિક દષ્ટિ બળત કરવાનો ઉપદેશ યશોવિજયજી મહારાજે તે જમાનાની વસ્તુસ્થિતિ જોઈને અને તેનું તાદશ ચિત્ર આપીને બતાવ્યો ને તેને આનંદબનજીના ઉપદેશ સાથે બહુ સામ્ય છે અને તે પદોનો ભાવ હવે પછી વિચારવામા આવશે ત્યા બરાબર સ્પષ્ટ રીતે ગ્રાહ્યમા આવી શકશે. અહીં આપણે આ પ્રસંગે એ સમયનો ઇતિહાસ વિચારતા એક વાત બરાબર ધ્યાન પર લાવી

* સવા સો ગાથાનું સ્તવન—પ્રથમ ઢાળ—ગાથા આઠમી.

† સદર ગાથા ત્રીજી

શકીએ તેવું છે અને તે એ કે સાધુઓની તે વખતની સ્થિતિ એવાં તેમના બ્યવહારમાં મોટા ફેરફાર કરી સત્ય આત્મવૃત્તિ સન્નુબ રહેનાર મહાપુરુષોને બાહ્યજનસ્થી બૂદ્ધા સ્થેવા ની ખાસ જરૂર હતી અને તેને માટે પ્રબળ પુરુષાર્થ કરવાની શક્તિવાળા અને લોક-સજ્ઞાની હરકાર વગરના પ્રતિક્ષિત મહાપુરુષોની જરૂર હતી. આવા પુરુષોએ તે વખતે બહાર પડીને શાસનને ટકાવી રાખ્યું હતું, પોતાનાં માન અપમાનની હરકાર કરી નહોતી અને સાચી મર્યાદા બાધી શાસનને મજબૂત કર્યું હતું બ્યવહાર અને નિર્લેખને અધિકાર પ્રમાણે સમજીને તે અનુસાર વતન કરાવવાની જરૂરીઆત બહુ હતી, તેને લઈને એકાંત વાત ઉપર ખેંચી જનારને બરાબર માખં દર્શાવવા માટે ઉપરના બંને સ્તવનો સ્વવાચા આબ્યા હોય એમ જણાય છે. પોતાના ખોટા બધાવ કરનારને માટે શાસ્ત્રના આધાર સાથે વસ્તુસ્વરૂપ ઉક્ત બંને સ્તવનોમા બતાવ્યું છે અને ખાસ કરીને કેટલાક એકાંત ક્રિયાપદી હોય અને ક્રિયા કરવામા જ સપૂર્ણતા માનતા હોય તેમને અને કેટલાક માત્ર જ્ઞાનની વાતો કરવામા જ સપૂર્ણતા માની ક્રિયાથી પરાસ્નુબ થઈ બેઠા હોય તેમને યથાયોગ્ય વસ્તુસ્વરૂપ દર્શાવી જ્ઞાનમુક્ત ક્રિયાનો માખં બતાવી-બ્યવહાર પાળવા સાથે નિર્લેખનું સાધ્ય રખાવવાનો શુદ્ધ સન્નાતન ૧૧ શૈલીનો ઉપદેશ આપનાર અને તેનો બરાબર બ્યવહાર કરવા સારુ ક્રિયાઉદ્ધાર કરવાની જરૂરીઆત સમજનાર અને સમજીને તેને અમલમાં મૂકનાર અને મૂકવામા મદદ કરનાર આ સમયના મહાત્મા પુરુષોના ઘરિત્ર અને વર્તન ખાસ વિચારણીય છે એટલું લક્ષ્યમા લેવા માટે ઉપરોક્ત બંને સ્તવનો જેમાં સ્તવનોનાં નામ નીચે ક્રિયા અને વત્તવજ્ઞાનનો બહાર ખૂલ્લો મૂકવામા આવ્યો છે અને જેના હરેક વાક્યનું શાસ્ત્રની શાહકૃત સાથે નિરૂપણ કરવામા આવ્યું છે તે ખાસ વાંચીને વિચારવા યોગ્ય છે. આ હકીકતનું રહસ્ય સમજવા માટે ઉક્ત બંને સ્તવનો સમજીને વાચવા વિગ્રસિ છે આખા ક્રિયાઉદ્ધારમાં અને વત્તકાલીન શિક્ષણમાં જે ખાસ મુદ્દો સમાયલો હતો તે ૩૫૦ માયાના સ્તવનની નીચેની ગાથા પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે

કોઈ કહે મુક્તિ છે વીણતાં બીથરા,
કોઈ કહે સજ્જન જમતાં ધર દર્શીથરા;
મૂઠ બિ રોય તસ બેઠ જાણે નહી,
જ્ઞાનધેત્રે ક્રિયા સમજતાં તે સદી. (૧૧-૧૪)

અહીં બીથરાં વીણતાં તે પડિચેહણાદિક બાહ્ય ક્રિયા સમજવી અને દર્શીથરા જમતાં તે જ્ઞાનમા મસ્તતા બતાવી પુરૂગધોનો આનંદ કરવાની વાત સમજવી વાતપર્યં એ છે કે એકાંત જ્ઞાન પગુ છે અને એકલી ક્રિયા અધ છે આ મુખ્ય વત્તવનો ઉપદેશ ક્રિયાઉદ્ધાર વખતે ખાસ કરવામા આવ્યો હતો અને બ્યારે ન્યારે શિધિલાભાર વધી બધ છે, શુરુઓનું ઝેરવાળખી દબાણ કોમ પર કે દશન પર અચર કરનાર દેખાઈ આવે છે અને અધિકાર વગર ક્રિયા કે અધ્યાત્મની વાતો કરવા મઠી જવાય છે ત્યારે આવા ઉપદેશની

અને એવા ઉપદેશનો નિર્વાહ કરી-કરાવી શકે એવા પ્રબળ પુરુષાર્થશાળી પુરુષોની આવશ્યકતા રહે છે. આ કાળમા જૈન કોમમાં પ્રબળ શક્તિવાળા પુરુષો થયા તેથી શાસનને માર્ગ પર લઈ આવ્યા હતા અને 'કુચુરની વાસના પાસમા' જે લોકો પડી ગયા હતા તેઓને વાસ્તવિક રીતે સુમાર્ગ પર લઈ આવ્યા હતા * આ વખતે થયેલા કેટલાક મહા-પુરુષો સંબંધી હકીકત આપણે હવે સંક્ષેપમા વિચારી જઈએ.

યશોવિજય ઉપાધ્યાય : આ સમયના જૈન કોમના સમકાલીન વિદ્વાનોમાં સર્વથી વધારે ધ્યાન ખેંચી રહેનાર પ્રબળ પુરુષાર્થશાળી, વિશિષ્ટ જ્ઞાની, દીર્ઘદર્શી, મહાત્મા ઉપાધ્યાય છે.

તેઓનો જન્મકાળ નિર્ણીત નથી પણ સવત્ ૧૬૭૦ થી ૮૦ સુધીમા હોવો જોઈએ. તેઓશ્રીનો દેહવિલય સવત્ ૧૭૪૬ ના માગશર સુદિ ૧૧ રોજોમા થયો હતો. આ મહાત્મા કાશી તથા આગ્રામા ત્રણ વરસ અભ્યાસ કરી ન્યાયના ૧૦૦ ગ્રંથો બનાવી ન્યાયાચાર્યનું બિરુદ યથાર્થપણે મેળવી ગુજરાતમા આવ્યા ત્યારે અને ત્યાર પછી જૈન ધર્મની વિજય-પતાકા ફેલાવવામા અતિ ઉપયોગી થયા અને તે માટે અનેક માર્ગ તેઓએ લીધા. ન્યાયના અતિ અગત્ય પ્રદેશમાં વિહાર કરનાર, પરમ પુરુષાર્થશીલ, અતિ વિશાળ દીર્ઘ દષ્ટિવાળા, યાદશક્તિ પર અસાધારણ કાબૂ ધરાવનાર, આ મહાત્મા પુરુષે જૈન ધર્મ સંબંધી ઘણું વાર્થુ*, ઘણું લખ્યું, ઘણું વિચાર્યું અને ઘણું કર્યું. ન્યાયના સો પુસ્તકો તેઓએ ઇદ્રથી શરૂઆતવાળા કાશીમા લખ્યા છે તેમ જ 'રહસ્ય' પદ્મચક્રિત ૧૦૮ ગ્રંથો, મંગળવાદ વિગેરે ગ્રંથો લખ્યા છે તેમાથી બહુ થોડા જ હાલ લભ્ય છે કારણ કે તેમના સમયમા અને ત્યાર પછી જેમ જેમતરને તેમના તરફ દ્રેષ હતો તેમ જૈન કોમમાન પણ તેમની વિરુદ્ધ કામ કરનારા ઘણા ઉત્પન્ન થયેલા હતા કારણ સત્ય હકીકત બતાવનાર તરફ ટૂંકા જ કોળવાળાઓનો અણુગમો રહે છે અને તેવા માણસો વધારે સખ્યામા દરેક કાળમા હોય છે. ઉપાધ્યાયજીના વચનની મહત્તા એટલી બધી ગણાય છે કે કોઈ પણ વાત તેમણે કહી છે એમ બતાવવામા આવતા તેમના વચનને પૂર્વધરને યોગ્ય માન મળે છે. આવા

* વર્તમાન કાળમા સાધુવર્ગનું જૈન કોમ સાથે વર્તન કેવા પ્રકારનું છે, તેમા ફેરફારની જરૂર છે કે નહિ અને કાંઈ પ્રબળ શક્તિવાળા મહાત્માની જરૂર છે કે નહિ એ સર્વ સવાલો વિચારણીય છે અને તેવા વિચારમા મદદ મળી શકે એવું ઘણું વાચન આ વિભાગમા થયું છે તે પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામા આવે છે

+ ખાસ કરીને શ્રુતિપૂજા નહિ સ્વીકારનાર વર્ગ, યતિઓનો મોટો ભાગ અને કાંઈક અંશે શિથિલાચારમા પડી ગયેલા અથવા મહત્તા ન ખમી શકનાર તેમના ગચ્છવાળાઓ ઉપાધ્યાયજીથી વિરુદ્ધ પડ્યા હતા અને તેમના સમયમા તેમની જોઈએ તેટલી જુઝ થઈ નહોતી એમ જણાય છે એ દરેક વર્ગ ઉપાધ્યાયજી તરફ દ્રેષ શા માટે રાખતો હતો તેના કારણો વિચારવાથી સમજી શકાય તેવા છે.

દક્ષિણી વચ્ચે ઓછાનું અસાધારણ માન પ્રાપ્ત કરનાર મહાત્માનો વિષયપ્રવેશ વિચારતા અસાધારણ પૂજ્ય બુદ્ધિ ઉત્પત્ત થાય છે તેમજે આયખંડનખાદ્ય અને અષ્ટસદ્ગુણી તથા શાસ્ત્રવાત્સિમુચ્ચય વિગેરે ટીકામાં ન્યાયનું અસાધારણ જ્ઞાન બતાવે છે અને વિષય પરનો તેઓનો કાબૂ વિચારતા મનમાં સાનહાસ્ય થાય છે એ ઉપરાંત જૈન તકસાધ્યા, નયગ્રંથીપ, નયોપદેશ, નયરહસ્ય વિગેરે અનેક ન્યાયના કથા તેઓએ બતાવ્યા છે તે અત્યારે લભ્ય છે અધ્યાત્મ અને યોજના વિષયના પશુ અલૌકિક પુસ્તકો તેઓએ લખી તત્કાલીન અને ભવિષ્યત્ જૈન પ્રજા પર મોટો ઉપકાર કર્યો છે તેઓના 'વૈશ્યગ્યકરપણતા', 'અધ્યાત્મસાર' અને સર્વાંશિરમણિ 'જ્ઞાનખિન્દુ' જેવા કથા વાચતા કર્તાની અસાધારણ વિષયબદ્ધ અને સ્ખૂ કરવાની શક્તિ ઉપર ખ્યાલ થતા સાથે વિષય સ્પષ્ટ થઈ જાય છે એ ઉપરાંત 'બત્રીશ બત્રીશીઓ' લખી યોજના વિષયના પ્રશ્ન પૂર્વ-સ્થિત વિષયને એકત્ર કર્યો છે અને તે જ યોજના વિષય પર 'અઘઠ દુષ્ટિની સ્તબ્ધોયો' ગુજરાતીમાં બતાવી છે આજુ ઉપયોગમાં 'ગુરૂત્તરનિર્ણય' અને 'સાધારણરહસ્ય' બતાવી બહુ લાભ કર્યો છે અને અન્ય પક્ષ સંબંધમાં 'પ્રતિભાશતક', 'દેવધર્મપરીક્ષા' અને 'અધ્યાત્મમતાખંડન' જેવા પુસ્તકો લખ્યા છે જે તેઓની વિવિધતા બતાવે છે વળી એક 'સિદ્ધાન્તતર્કપરિચય' નામનો કથ લખી તેમાં સિદ્ધાન્ત સંબંધી લોકોના મનમાં શકા આવે તેવા પ્રસંગોને નિર્ણય અસાધારણ રીતે કરી આપ્યો જણાય છે સમયાન્તર જ્ઞાનદશનના ઉપયોગ સંબંધી સિદ્ધાન્તિક મત અને ન્યાયકુલમૂલક શ્રીસિદ્ધસેન દ્વારકરના અભિપ્રાય ઉપર જે અસાધારણ મુક્તિવડે દલીલપુરસ્કર વિચારો બતાવી નિર્ણય કર્યો છે તે વાચતા તેઓનીના અદ્ભુત જ્ઞાનનો ખ્યાલ આવે તેમ છે સંસ્કૃતમાં અનેક કથા બતાવવા ઉપરાંત અતિ વિશિષ્ટ ચાંદ્રશેખર સાથે ગુજરાતીમાં સમક્ષિતના ૬૭ બોલની સંજ્ઞામ, અઘર પાપસ્થાનકની અઘર સંજ્ઞામ, એકાદશીના ગણેશ, જૂસ્વામીનો શસ, ૪૨, ૧૨૫, ૧૫૦ અને ૩૫૦ આવાનાં સ્તવનો, ચોવીશીઓ વિગેરે અનેક પદ્યરચના કરી છે, 'ધર્મવિલાસના નામથી જોળખાતો પદનો સમૂહ બતાવ્યો છે અને તે પ્રત્યેકમાં ગુજરાતી ભાષા ઉપર અસાધારણ કાબૂ બતાવ્યો છે ગુજરાતી કૃતિમાં તેઓએ ત્યાં ત્યાં સંસ્કૃત શ્લોકોનાં ભાષાતરો મૂક્યાં છે ત્યાં બરાબર ચાંદ્રશેખર દ્વારા સમાન ભાવાર્થથી સરળપણે સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં ઉદ્દેશ્ય કરવાની અસાધારણ અવતરણશક્તિ બતાવી છે આવી મુદ્દર રીતે સંસ્કૃતને ગુજરાતી પદ્યમાં બતાવી શકનાર મારા વાચવામાં કોઈ વિદ્વાન્-જૈન અથવા જૈનેતર-આવ્યા નથી મતલબ તેઓએ ગુજરાતીમાં અવતરણ ત્યાં ત્યાં મૂક્યાં છે ત્યાં ત્યાં મૂળ શ્લોકને ક્ષતિ બાલુવાને બદલે તેને વધારી મુધારી અતિ આકર્ષણીય ભાષામાં ગુજરાતીમાં મૂકેલ છે તેઓએ ગુજરાતીમાં 'કવચગુપ્તવાચનો શસ' બતાવી બહુ ઉપકાર કર્યો છે અને તેમાં આશ્ચર્ય જેવું એ થયું છે કે ત્યારે સાધારણ રીતે સંસ્કૃત કથાનું ગુજરાતી ભાષાતર થવાનો કમ છે

ત્યારે આ ગુજરાતી ગ્રંથનું ‘ દ્રવ્યાનુયોગતર્કશા ’ નામક ગ્રંથથી ભોજસાગર મુનિરાજ દ્વારા સંસ્કૃતમાં અવતરણ થયું છે. એક અસાધારણ ન્યાયતા ગ્રંથો લખનાર મહાત્મા પુરુષ ‘ જગજીવન જગવાલોડો ’ અથવા ‘ પુખ્તલવઈ વિજયે જયો રે ’ એવાં સુશિક્ષિત અને પ્રાકૃત મનુષ્યને આનંદ ઉપજાવે તેવાં સરળ પણ ઊંડા ભાવાર્થવાળા અલંકારિક ભાષાયુક્ત સ્તવનો પણ લખે તે તેઓનું ચિત્રવિચિત્ર બુદ્ધિસામર્થ્ય બતાવી આપે છે. અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથો પર વિસ્તૃત ટીકા લખનાર, કમ્મપયડી-શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય જેવા ગ્રંથોનું રહસ્ય સમજાવનાર, અસાધારણ તર્ક અને અન્ય દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ બતાવનાર તે જ વખતે વળી ચરણકરણાનુયોગના અનેક ગ્રંથો લખે, વળી પ્રસંગે શ્રીસીમંધરસ્વામીને વર્તમાન સ્થિતિ પર અપીલ કરે અને સાથે તેવા જ વિષયો પર સંસ્કૃત ગ્રંથ લખે એ અસાધારણ બુદ્ધિવૈભવ બતાવવા માટે પૂરતા છે. આ તો તેમની એક ગ્રંથકર્તા તરીકે કેવી અદ્ભુત શક્તિ હતી તે આપણે જોઈએ, પરંતુ તે ઉપરાંત અભ્યાસ કરવા માટે બનારસમાં અને આગ્રામાં પસાર કરેલ સમય, ત્યાર પછીની જિંદગી, તેમજ તે પહેલાની જિંદગી પર ઉપલબ્ધ સાધનો દ્વારા વિવેચન કરવામાં આવે તો તે વડે મોટું પુસ્તક ભરાય તેમ છે. તેઓએ તત્કાલીન ધર્મપ્રવૃત્તિ પર મોટી અસર કરી છે અને ક્રિયાઉદ્ધાર કરવાની જરૂરિયાત અને તેના સબધમાં યોગ્ય નિર્ણયો કરવામાં તેઓનો મોટો હાથ હોવો જોઈએ એમ જણાય છે. તેઓશ્રીએ આનંદધનજીની સ્તુતિરૂપ અષ્ટપદી તેઓના મેળાપ સમયે બનાવી અધ્યાત્મ યોગના ગહન વિષયમાં પ્રગટ થયેલા મહાપુરુષની ખૂબ કરી બતાવી છે અને તે એક જ હકીકત તેઓમાં વ્યવહાર નિશ્ચયનું દૃઢ એકત્રીકરણ બતાવવા માટે પૂરતી છે સમકાલીન વિદ્વાન માટે તેઓના નામનિર્દેશથી વધારે વિવેચન અત્ર અપ્રાસંગિક ગણાય તેથી વિશેષ હકીકત અત્ર લખી શકાતી નથી, પરંતુ આ સમયના અનેક પુરુષોમાં તેઓ ખુબ આગળ પડતી પદવી ભોગવે છે એમ નિઃસંશય કહી શકાય તેમ છે તેઓના યોગવિષયના જ્ઞાનની પૂર્ણ માહિતી તેઓની બત્રીશ બત્રીશી ગ્રંથ આપી શકે તેમ છે. તે ગ્રંથમાં તેઓએ યોગના વિષયને લગભગ પરિપૂર્ણ દશાએ બતાવ્યો છે અને આ ગ્રંથના એક ભાગ તરીકે યોગ્યેલ ‘ જૈન દૃષ્ટિએ યોગ ’નો મારો લઘુ લેખ તેઓના વિચારને પરિણામરૂપે થયેલ છે એમ ઘણું અશે કહી શકાય તેમ છે. શ્રીપાળનો રાસ શ્રીવિનયવિજયોપાધ્યાયનો દેહાત થવાના કારણથી અપૂર્ણ રહેલો તે તેઓએ પૂર્ણ કર્યો છે. તે વિભાગ વાચતા તેઓએ સિદ્ધચક્રની સ્થાપનાના યોગને કેવો ઉત્કૃષ્ટ રીતે બતાવ્યો છે તેનું સહજ ભાન થાય તેમ છે. આવા પૂર્ણ પ્રતિભાશાળી, ન્યાયદૃષ્ટિમાન, નયનું રહસ્ય સમજાવનાર મહાત્મા સત્તરમી સદીમાં થયા તે સમય કેવો ભાગ્યશાળી હશે તે થોડો વખત ઉલોઘમાં તેઓશ્રીના પાદુકાસ્થાન-સ્તૂપ પાસે અવકાશે ખેસીને મનન કરવા યોગ્ય છે. ઉપાધ્યાયજીના મુખ્ય વિચારોમાં વ્યવહારને મુખ્ય સ્થાન આપવાનું અને સાથે નિશ્ચયને આદરવાનું જણાઈ આવે છે અને બન્ને નયમાં તથા દરેક ખીબા સ્થળોએ પણ વિરોધ ટાળવાના પ્રસંગો

સમજવા માટે રહસ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતા તેઓએ વારંવાર બતાવી છે. આનંદ ધનનું સાથે તેઓને પ્રસંગ થયો હતો તે વિવાદ વગરની હકીકત છે. આ સબધમાં વિચારો અગાઉ જણાવ્યા છે અને આગળ પણ તે સબધમાં સહેજ અર્થા કરવામાં આવેલી જોવામાં આવશે.

વિનયવિજય ઉપાધ્યાય

આ સમયના વિદ્વાનોમાં ત્યારપછી આપણે વિનયવિજયને માટે જરા વિચારણા કરીએ. ઉપાધ્યાયનું સાથે રહી કાશીમાં બ્રાહ્મણશાસ્ત્રને ખાસ અભ્યાસ કરનાર આ મહાત્મા પુરૂષે 'સિદ્ધ (હવુ) હૈમપ્રક્રિયા' બ્રાહ્મણ બનાવ્યું, જેની ઉપર જ પોતે ૩૫૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણુ ટીકા બનાવી. ઉપરાંત પશુપત્તમા વખાવી 'હવસૂત્રની મુદ્રાધિકા' ટીકા તેમણે લખી છે. દ્રવ્યનુયોગનો અતિ અદ્ભુત ગ્રંથ 'લોકપ્રકાશ' જેમાં દ્રવ્યલોક, ક્ષેત્રલોક, ક્ષણલોક અને ભાવલોક સબધી ધણી હકીકત જોક્ત્ર કરી જ્ઞાનભંડાર જેવો ગ્રંથ બનાવી દીધો છે, તેમાં ૭૦૦ ગ્રંથોની સાહકતો બતાવી પોતાનું અતિ વિસ્તીર્ણ વાચન સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. દેશી રાગમાં સંસ્કૃત રચના કરી 'શાંત સુધારણ' ગ્રંથ અતિ રમ્ય રીતે હૃદય પર અસર કરે તેવો બનાવ્યો છે. ગુજરાતીમાં અનેક કાવ્યો રચ્યા છે તેમાં ખાસ નોંધી લેવા લાયક 'શ્રી શ્રીપાળનો રાસ' છે જે અધૂરો રહી ગયેલો તે તેમના સહાભ્યાસી ઉપરોક્ત શ્રી યશોવિજયનું પૂર્ણ કર્યો છે તે ઉપરાંત તેઓએ શ્રી પુણ્યપ્રકાશનું સ્તવન બનાવ્યું છે જે અતઃકારાધના માટે પ્રસિદ્ધ છે અને 'વિનયવિલાસ' ગ્રંથમાં વૈરાગ્ય વિષયક કેટલાંક પદો બનાવ્યા છે. આ ઉપરાંત બીજી નાની મોટી કેટલીક કૃતિઓ બનાવી તેઓશ્રી સંવત્ ૧૭૭૮માં કાળધમ પામ્યા છે તેઓના સબધમાં કાશીનિવાસ માટે અનેક લોકકથાઓ વ્યાલે છે. આ બ્રાહ્મણનિધિ પણ જૈનના છેલ્લા મહાનુભવમાં જોટલે કે વિક્રમની સત્તરમી સદીની આખરમાં અને ખાસ કરીને બ્રહ્મચરીની ચર્યાતમાં જૈન કામના અગ્રગણ્ય ધર્મા તેઓનો અને આપણા ભવિષ્યનાથનો ખાસ સબધ નોંધી રખાયેલો નથી પણ આનંદધનનું મેળાપ જોતા આ મહાત્મા પણ આનંદધનનું મળ્યા હશે જોમ જણાય છે અને તેઓએ જે પદો બનાવ્યાં છે તે તે કાળમાં આનંદધનનું વાસનાનું પરિણામ હોવું જોઈએ જોમ જમાનાની મનુષ્ય પર થતી અસરને જાણે પારી શકાય છે તેજપાલ અને રાજશ્રીના પુત્ર આ મહાત્મા વિજયહીરસરિના શિષ્ય ક્ષિત્તિવિજયના શિષ્ય થતા હતા શ્રીપાળનો રાસ પૂર્ણ કરતાં પ્રકાશિતમાં યશોવિજયનું લખે છે કે —

સૂરિ હીર પુત્રની જન્મ કીર્તિ કીર્તિ વિજય ઉપજ્યસ્યાન
 કિમ્બ તાસ શ્રી વિનયવિજયનર, વાચક મુચુક શોભાયાઃ
 વિદ્યા વિનય વિવેક વિજયનુ, લક્ષ્મણ લક્ષિત દેવાઃ
 શોભાગી બીવારથ સામર સંવત સખર સનેદાઃ
 સંવત સત્તર શિવજીશા વરષે, રહી રહિર શોભાસિઃ
 મુખ તજ્ઞા આજ્ઞાથી મળિયો, રાસ અધિક શોભાસિઃ

સાધું સત્તશત ગાથા વિરચી, પહોતા તે સુરસોકેલ;
તહના શુભ ગાવે છે ગોરી, મલી મલી થાકે થાકેલ;

પોતાનો અને તેમનો સંબંધ બતાવવા સારુ યશોવિજયજી કહે છે કે:—

તાસ વિશ્વાસભાગન તસ પૂરણ, પ્રેમ પવિત્ર કહાયાલ;
શ્રી નયવિજય વિગુણપય સેવક, સુજસવિજય ઉવજાયાલ.
ભાગ થાક તે પૂરણ કીધો, તાસ વચનસંકેતેલ,
તિથે વળી સમકિતદષ્ટિ જે નર, તેહ તથે હિતહેતેલ.

મતલબ પોતે ખાકીનો રાસ પૂર્ણ કર્યો, તેમા વિનયવિજયજી માટે કેટલું માન અને તેમનો અરસપરસ કેટલો સંબંધ હતો તે સમજવા યોગ્ય છે. પદવીધરો એક બીજાને જોઈ દાંત કચકચાવતા નહોતા એ આટલા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે અને તે ખાસ વિચારણીય અને અનુકરણીય બાબત છે. આ મહાત્માના થયો વારંવાર એવા પ્રસંગે ઉપયોગમાં આવે છે, પર્યુષણમાં તેમની કલ્પસૂત્ર ટીકા અને અંત્યેષ્ટી સંસ્કારમા પુણ્યપ્રકાશનું સ્તવન એવા રસથી વચાય છે કે તેઓનું નામ એક વિદ્વાન અનુભવી તરીકે ઘણા વરસો સુધી જવલંત રહેશે. એમના વિશેષ ચરિત્ર માટે શાતસુધારસ ભાગ બીજો જુઓ.

વિજયદેવસૂરિ

તપગચ્છગગનમાં દિનમણિ તુલ્ય અકળર બાદશાહ પાસે ધર્મચર્યા કરી જૈનો માટે અનેક પ્રકારના હુકો મેળવનાર શ્રી હીરવિજયસૂરિ સુધર્માસ્વામીની ૫૮ મી પાટે થયા, તેમની પાટ પર વિજયસેનસૂરિ થયા, તેઓની પાટે આ મહાત્મા ૬૦ મી પાટે થયા. સંવત્ ૧૬૪૩ મા જન્મ, સૂરિપદ ૧૬૫૬. આ મહાત્માને જહાંગીર પાદશાહે મહાતપાનું બિરુદ આપ્યું હતું. તેમણે પોતાની હયાતીમા વિજયસિંહસૂરિને પદ્મધર નીમ્યા હતા, પરંતુ તેમનો દેહવિલય સંવત્ ૧૭૧૦ મા થવાથી તેમના પછી વિજયપ્રભસૂરિની સ્થાપના કરી પોતે સંવત્ ૧૭૧૨ મા ઉના ગામમા સ્વર્ગે સીધાવ્યા. એમના વખતમા જૈન શાસનની બહોજલાલી એટલી બધી હતી કે તેઓ પાસે પાઠક પદ ધરાવનાર પચીસ શિષ્યો અને ૩૦૫ પંડિતપદ ધરાવનાર શિષ્યો હતા. તેઓના વખતમા શિથિલાચારને દાખવા માટે અનેક પ્રયત્નો થયા. તેઓએ કાઢેલા હુકમો હજુ પણ મળી શકે છે, પરંતુ તે સર્વથી પ્રતિકાર ન થવાથી અંતે ક્રિયાઉદ્ધારની જરૂરિયાત પડી હતી. તેઓએ કાઢેલ હુકમોની નકલ મારી પાસે છે જે દરેક સાધુએ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે.

વિજયાનંદસૂરિ

વિજયદેવસૂરિના આ સમકાલીન ગચ્છાધિપતિ હતા. ગમે તે કારણથી વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય વિજયતિલકસૂરિએ શિરોહી નગરમા સંવત્ ૧૬૭૬ મા તેમને સૂરિપદવી આપી અને તે વખતથી તપગચ્છમા એક સાથે બે ગચ્છાધિપતિ થયા. વિજયદેવસૂરિના સત્તાનીય 'દેવસૂર' ગચ્છના કહેવાયા ત્યારે આ સૂરિના શિષ્ય 'આણસૂર' ના નામથી ઓળખાયા આ વખતે તપગચ્છમાં બે મોટા ક્ષટ્રા પડી ગયા તે માત્ર આચાર્યને અગે હતા, તેમની

ક્રિયા કે નિષ્ક્રિયામાં બ્યક્તિને અંગે કાંઈ ફેરફાર હોય તો ભલે બાકી તાત્ત્વિક તકાવત ચર્યાવર્તમાં કાંઈ હલો નહિ અને ત્યારપછી પણ કાંઈ થઈ શક્યો હોય એમ મારા સમજવામાં આવ્યું નથી. અને તેમ હોય પણ આવા અગત કારણોને લીધે વિશ્વજ પઠવાથી જૈન શાસનનું જોર નરમ પડતું ગયું અને પરિણામે અત્યારે આપણે જે સ્થિતિ જોઈએ છીએ તેની ચર્યાવર્ત આ સમયમાં થઈ ગઈ અને બહારના અનેક નાશક વસ્તુઓ સામે ધવામાં શક્તિનો બચ કરવાની જરૂરિયાત ઉપરાંત અંદરની બાબતોમાં ઘણું ધ્યાન આપવાની અને તેની મર્યાદામાં બહારનું ઘણું કામ વિસારી દેવાની જરૂર પડી. અથ વખતની બચાવોમાં અને અસ્પષ્ટતા આકોષમાં ત્યાર પછીથી તે અત્યાર સુધી અને આસ હાલના વખતમાં જોટલો સમય બચીત થાય છે કે શાસનક્રિયાની જરૂરી કામો વિસારી થઈ બાબતો મૂકવા પડે છે આ બાબતમાં કીમતિ વાપરી મોટો ઉપયોગી ફેરફાર ક્રિયા અને વર્તનને અંગે કરવાની જરૂરિયાત કદાચ બહુ થોડા વખતમાં આવી પડે તો તેમાં બહુ નવાઈ જેવું લાગતું નથી.

વિજયસિદ્ધસૂરિ

તપમચ્છાની ૬૧ મી પાઠે આ મહાત્મા યથા તેઓ શ્રી વિજયદેવસૂરિના પદ્ધતિ હતા. તેઓનો જન્મ મેઠવા ગ્રામમાં સવત્ ૧૬૫૪ માં, દીક્ષા સ ૧૬૬૪ માં, વાચકપદ સ ૧૬૭૩ માં અને સૂરિપદ ૧૬૮૨ માં અને સ્વર્ગગમન સ ૧૭૧૦ માં થયું તેમના પછી તેમના અચ્છાધિપતિ શુરુ વિજયદેવસૂરિ ૧૭૧૨ માં કાળધર્મ પામ્યા જેમણે પોતાની પાઠે વિજયપ્રભસૂરિની સ્થાપના કરી. અચ્છાધિપતિના વખતમાં વિજયસિદ્ધસૂરિએ કાળ કર્યો હતો, છતાં તેઓને કેટલાક ૬૧ મી પાઠે ગણે છે તેનું કારણ સમજવામાં આવ્યું નથી.

વિજયપ્રભસૂરિ

જયશક્ત રીતે તપમચ્છાના ૬૧ માં અચ્છાધિપતિ તેઓના શુરુ વિજયદેવસૂરિના વખતમાં કાળધર્મ પામ્યા હોવાથી કેટલાક વિજયપ્રભસૂરિને ૬૧ મી પાઠે ગણે છે અને પ્રચલિતમાં ૫૨૫૨ જણાવતા ઉપાધ્યાયજીના ઉપશક્ત ટાંચણમાં જોયો તો દેવસૂરિ પછી વિજયપ્રભ સૂરિને જ મૂકે છે તેઓનો જન્મ કચ્છમાં થયો હતો, દીક્ષા સ ૧૬૮૬ માં, પન્થાસપદ ૧૭૦૧ માં, અંધાર નગરમાં સૂરિપદ સ ૧૭૧૦ માં, સ્વર્ગગમન સ ૧૭૪૬ માં થયું આ બંને અચ્છાધિપતિ જયજન્મ હતા તેમણે સત્યવિજય પન્થાસને કિશાઉદાર કરવાની રચ આપી હતી, પરંતુ વિજયપ્રભસૂરિ અતે તે માગ આદરી શક્યા નહિ. આ તેઓમાં કાંઈક નબળાઈનું રૂપ બતાવે છે કિશાઉદાર સળખી હપ્તકત કાંઈક ઉપર લખી છે વિશેષ હવે પછી પણ આવશે.

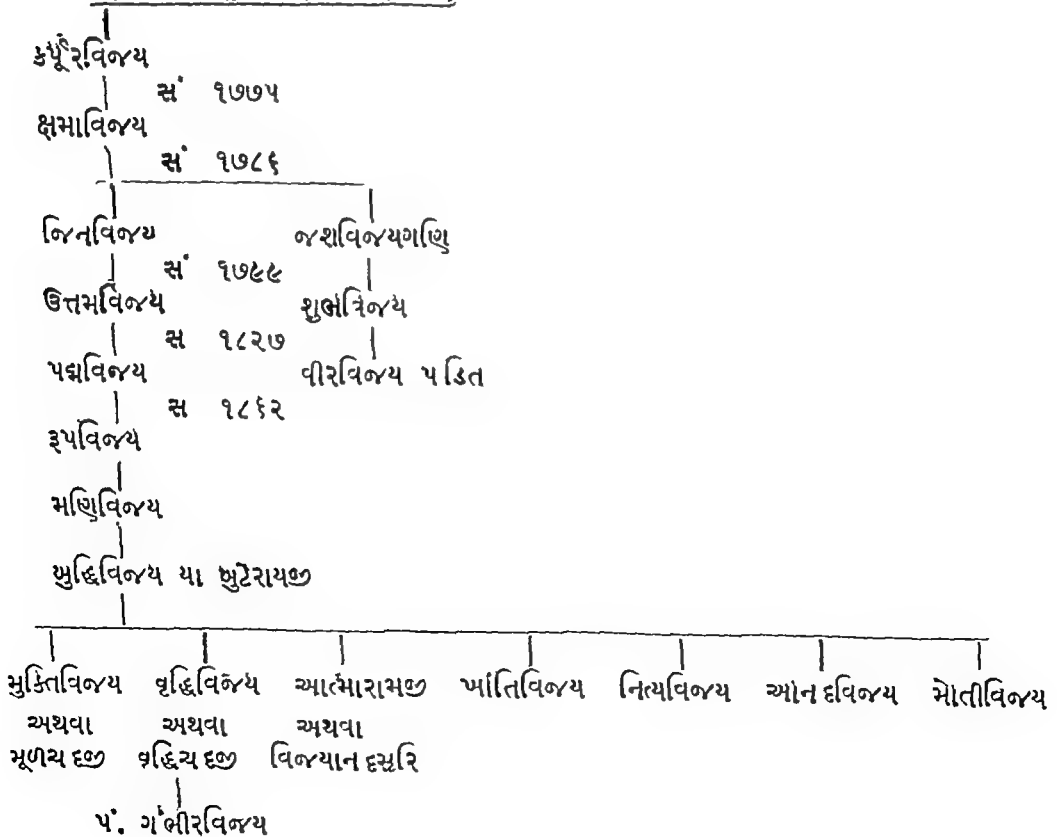
સત્યવિજય પન્થાસ

સમકાલીન મહાત્મા પુરોગામાં સત્યવિજય પન્થાસનું નામ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. બાળવયમાં આચાર્ય વિજયસિદ્ધસૂરિ પાસે દીક્ષા લઈ તેઓએ શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યો. તેઓએ જતમાન સ્થિતિ જોઈ શુરુમંદારાજને વિરક્તિ કરી કે 'કાલમાં કિશાઉદારતા બહુ વધી ગઈ છે અને તે સળખમાં મોટો ફેરફાર કરી શાસ્ત્રાનાનુસાર વિદ્યાર, આદાર, તપસ્યા આદિ કરવાની જરૂર છે આથી આપની આજ્ઞા હોય તો હું કિશાઉદાર કરું

ગુરુમહારાજ વિજયસિંહસૂરિની રક્ષા મેળવી તેઓએ ક્રિયાશિથિલતા દૂર કરી. તેઓનો પિંહાર મોટે ભાગે મારવાડમા હતો એમ તેઓના રાસ પરથી જણાય છે. તેઓને પંન્યાસપદ સંવત્ ૧૭૨૬ માં સૌજત ગામમા વિજયપ્રભસૂરિએ આપ્યું હતું. તેઓ વનવાસમા આનંદ-ધનજી સાથે ઘણા વરસ રહ્યા હતા એમ શ્રી તત્વાદર્શમા આત્મારામજી મહારાજે ખતાવ્યું છે. વીરવિજયે ધર્મિક્ષના રાસની જે પ્રશસ્તિ લખી છે અને જેનું ટાચણ ઉપર થઈ ગયું છે તે પરથી જણાય છે કે તેઓએ પોતાના ગુરુ વિજયસિંહસૂરિને આચાર્યપદવી લેવાની ના પાડી અને ક્રિયાઉદ્ધાર કરવાની આવશ્યકતા જણાવી. સૂરિમહારાજે પાટ તેમને ભેળાવી અને ગરબનો ભાર તેમના પર મૂક્યો. વિજયસિંહસૂરિ મહારાજના સ્વર્ગગમન પછી સંઘ સમક્ષ તેમણે વિજયપ્રભસૂરિની પદ્ધતિ તરીકે સ્થાપના કરાવી, ત્યારપછી ક્રિયાઉદ્ધાર કરી પોતે વસ્ત્રમા ફેરફાર કર્યો અને ક્રિયાની બાબતમાં શિથિલતા દૂર કરી અનેક નાની મોટી બાબતમાં ફેરફાર કરી સવેગ પક્ષની સ્થાપના કરી. તેઓની શિષ્યપરંપરા બહુ સારી રીતે ચાલી અહીં જરા વિષયાતર થાય છે પણ આ ઉપયોગી હકીકતને અંગે તેઓની સંતાનીય શિષ્યપરંપરાનું લિસ્ટ પણ અહીં આપી દઈએ

સત્યવિજય પંન્યાસ

સ ૧૭૫૬

આ ભાગમાં સ્તૂત્ર કરેલા પદના અર્થ સમજાવનાર ૫ અભીર્ણવજ્ઞપણની પરંપરા આ ઉપરથી જણાઈ હશે. સત્યવિજય પન્થાસ સવત્ ૧૭૫૬ માં સ્વર્ગવાસ પામ્યા. આ મહાપુરુષ અતિ ત્યાગી હોઈ મહાપ્રભાવશાળી હતા અને તેથી જ તેઓના ઉપર અમીનો ભાર તેમના શુરુએ મૂક્યો હતો. વળી અમીમાં શિષિલતા ભેઈ તે ચઢાવી લે તેવી તેમની સાધારણ રીતે પ્રકૃતિ ન હોવાથી અને સત્ય બોલવામાં તથા તે પ્રમાણે વર્તવામાં નીકર હોવાથી તુરત જ તેઓ શુદ્ધ માર્ગ પર આવી ગયા અને તેનો ઉપદેશ મુકતકંઠે કરી અસાધારણ મનોબળ બતાવી સર્વે પક્ષને આદર કર્યો. પ્રણી વખત વર્તમાન સ્થિતિમાં અસંતોષ થાય એવા પ્રસંગો બને છે, અને તેથી સત્યવિજય જેવા અસાધારણ ત્યાગવૈરાગ્ય અને મનોબળવાળા મહાપુરુષોના જ મની અથવા પ્રાદુર્ભાવની શક્ય ભેદાય છે જમાનાને અંગે ધન્ટા ફેરફાર થવા સાથે હવે ક્રિયાઉદ્ઘાટની નહીં પણ માનસિક દશાની સુધારણા અને ખાસ કરીને ક્યાચવિજયની આવશ્યકતા બહુ રહે છે. દાખલ થયેલા સહાને વૃદ્ધિ પામવા દેવાથી તે ધર કરી મૂકે છે અને તે બાબત કીધે દૃષ્ટિવાળા ગીતાધર્મ અને અવ્યક્તાયકોએ વિચારી વર્તમાન સમયમાં પણ સત્યવિજયનું સ્વરૂપ ધારણ કરવાની આવશ્યકતા છે એમ કેટલોક વર્તમાન ઇતિહાસ એવાથી અથવા તે પર ઐતિહાસિક નિષ્પક્ષ દૃષ્ટિએ વિચારવાથી જણાઈ આવે તેવું છે, પરંતુ અહીં વિષયોત્તર યઈ બંધ છે તેથી વધારે લખવું ચોક્કસ લાગતું નથી. સત્યવિજય પન્થાસે પોતાની ત્યાગદશાને અંગે જ્ઞાનદીપનજીનો પ્રસંગ સારી રીતે પાછો હોય એમ એમના સબધમાં બાલવી લોકકથાથી જણાય છે અને તે તેઓના વિશિષ્ટ ત્યાગને અને કીધે દર્શાવવાને જનરૂપ છે.

માનવિજય ઉપાધ્યાય

વિજયજ્ઞાનદીપનિના શિષ્ય શાંતિવિજય થયા. તેમના શિષ્ય મુખસિદ્ધ માનવિજયજી ઉપાધ્યાય થયા. તેમણે 'ધમસબ્રહ્મ' નામનો અતિ અદ્ભુત કાંથ સવત્ ૧૭૪૮ માં રચ્યો અને તે સમયના સમય વિદ્વાન્ ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ તે કાંથ સુધારી આપ્યો, એમ તે જ કાંથની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. આવી રીતે પોતાના કાંથને આશ્ર સમયના સમય વિદ્વાન્ પાસે અર્પિત કરાવવો એ ખાસ જરૂરનું છે એ પ્રમાણે કરવાથી જૂલો રહેવાનો સંભવ બહુ ઓછો થઈ બંધ છે. આ માનવિજય ઉપાધ્યાયે યોગીશ્રી પણ બહુ સુદર ગુજરાતી ભાષામાં બતાવી છે. 'કમલ જિજ્ઞાસા પ્રથમ જિજ્ઞાસા' એ અર્પિત નામનું તેઓનું કરેલું પ્રથમ સ્તવન છે. એમનાં સ્તવનોમાં નિરખી નિરખી તુલ બિબને' એ સુધાન્ધનાથનું સ્તવન અતિ સુદર છે, રૂપરમ્ય જ્ઞાન ઉપર ડોરી જનાર છે અને મૂર્તિપૂજાને અત્યુત્તમ આકારમાં દર્શાવનાર છે. માનવિજયના બતાવેલ શસમા અલસિદ્ધ કુમારનો શસ અને નયવિચારનો શસ પ્રસિદ્ધ છે. એકમાં માનવિજયજી અણિ એમ નામ લખ્યું છે તે આ માનવિજય છે એમ જણાય છે.

સમવિજય

આ જ સમયમાં અતિ મિષ્ટ ભાષામાં યોગીશ્રી સ્તવનાદિ લખનાર સમવિજયજી થયા.

શ્રી શાંતિનાથનો રાસ તેમણે રચ્યો છે જે ખુબ જ સુંદર છે; તેમ જ તેમણે તેજપાળ રાસ બનાવ્યો છે તે પણ ખાસ વાચવા યોગ્ય છે. તેઓની આખી ચોવીશીના લગભગ પ્રત્યેક સ્તવનો ભક્તિ અને જ્ઞાન તથા કોઈ કોઈ યોગના વિષયથી ભરપૂર છે. તેઓનું પદલાલિત્ય પંચકલ્યાણકના સ્તવનાદિકમાં અતિ આકર્ષક જણાઈ આવે છે. તેઓએ સાત નવ ઉપર વિસ્તારથી સજ્જાયો લખી છે, જે ખાસ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. એ ઉપરાંત તેઓની વ્યાખ્યાન શૈલી એવી લોકપ્રિય હતી કે કિંવદંતી પ્રમાણે જ્યારે ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીના વ્યાખ્યાનમાં વિદ્વાનો જ રસ લઈ શકતા ત્યારે તેમના વ્યાખ્યાનમાં સર્વ લોકો ટોળે મળીને જતા હતા. યશોવિજય ઉપાધ્યાયજીને પોતાને એમની વ્યાખ્યાનશૈલી જોવાની ઇચ્છા થતા તેમના વ્યાખ્યાનમાં એક વાર પધાર્યા હતા અને તેમને વ્યાખ્યાન ચાલુ રાખવા આજ્ઞા કરતા તેમની લોકપ્રિય ભાષા, વિષયો ગોઠવવાની રીતિ અને વચ્ચે વચ્ચે મિષ્ટ દૃષ્ટાંતોથી હૃદયસરણ કરવાની શક્તિ જોઈ છક થઈ ગયા હતા. આ રામવિજયજી સુમતિવિજયના શિષ્ય થયા હતા.

જ્ઞાનવિમલસૂરિ

તપગચ્છની વિમળ શાખામાં આ જ્ઞાનવિમળસૂરિ આ જ સમયમાં થઈ ગયા છે. ઉત્તમ જીવ હતા, આનંદધનજીના અત્યંત રાગી હતા, આનંદધનજીની ચોવીશી ઉપર તેમણે ટોળા લખ્યો છે જે સુંદર છે અને થોડા વખતમાં બહાર પડવાનો છે તેઓએ ‘જ્ઞાનવિલાસ’ નામથી પ્રસિદ્ધ છૂટા છૂટા પદો લખ્યા છે, જે અન્યત્ર છપાઈ ગયા છે. તેઓએ ‘સંયમતરંગ’ પર સાડત્રીશ પદો લખ્યા છે તે પણ છપાઈ ગયા છે યશોવિજય ઉપાધ્યાયના ૩૫૦ ગાથાના સ્તવન ઉપર તેમણે ટોળા પૂર્યો છે ત્રેવીશમાં અને ચોવીશમાં તીર્થંકરના સ્તવનો આનંદધનજીની ચોવીશી પૂર્ણ કરવા માટે તેમણે બનાવ્યા છે, જે સુંદર છે, છતાં આનંદધનજીની શૈલીથી જૂદા પડી જાય છે આ બાબત પર અગાઉ વિવેચન થઈ ગયું છે.

ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય

આ ધર્મસાગરજી જેમણે કલ્પકિરણાવળી નામની કલ્પસૂત્રની ટીકા બનાવી છે અને જેઓની બુદ્ધિ તર્કના મુદ્દાઓ ઉઠાવવામાં તીવ્ર જણાય છે તે પણ આ સમયમાં થયા છે. તેઓને તત્કાલીન વિદ્વાનો સાથે સારી રીતે બનાવ નહોતો. એમ હકીકત સભળાય છે. આ વિદ્વાન ઉપાધ્યાયની ઉપરોક્ત ટીકા પર ‘સુખોદિકા’ ટીકામાં વિનયવિજયજીએ કેટલેક ઠેકાણે આક્ષેપો કર્યા છે તેનું યોગ્યચોગ્યપણું વિચારવા યોગ્ય છે સસારીપણામાં તેઓ વિજય-દેવસૂરિના સગા થતા હતા અને ગચ્છાધિપતિ બીજા નીમવાનું તે પણ એક કારણ હતું એમ સામળવામાં આવ્યું છે એમણે નાની મોટી ઘણી રચનાઓ કરી છે તેઓ તપ ગચ્છનો ઝંડો ઉઠાવનાર અને શૂરવીર હતા શાસ્ત્રાનુસારે દરેક કુમતનું ખંડન કરવું અને કોઈથી કોઈ પ્રકારે ડરવું નહિ એ તેમનો મુદ્દાલેખ હતો.

આ ઉપરાંત તે સમયમા હાવમુમુદર જેમણે અનેક સંસ્કારો તથા દ્રવ્યસમૃદ્ધિ બનાવી છે, ધર્મમંદિર ગણિ, સ્તમ્ભમુદર અને બીજા અનેક વિદ્વાનો થઈ ગયા છે આ કાળમા હમમજી બાવત પંડિતો માત્ર જૈન ધર્મમાં થયા છે, તે બતાવે છે કે આ સમય બહુ ઉપયોગી થઈ ગયો અને ઘણા રત્નોને ઉત્પન્ન કરી ચક્રો હવે એ સમયની બ્રાહ્મ આનંદવનજીની રચના પર કેદલી પડી છે તે બહુવા સાથે જૈતિકાસિક ભર્તા અને તેને અંગે બધવિચારણા પર મજબૂત અસર કરનાર તત્ત્વ પર કાંઈક વિશેષ પ્રકાશ પડી શકે

બનારસીદાસ

સ્વેતાંબર સદરહુ વિદ્વાનો આ સમયમા થયા જોની સાથે દિગંબરમા પણ કેટલાક વિદ્વાનો થયા છે તે પૈકી બનારસીદાસનું નામ બહુ બાણીતું છે સમયસાર નામના કુદકુદાચાર્યનાં શ્રવણે તેઓએ જોવી સુદર ભાષામા કવિત્વરૂપે રજૂ કર્યો છે અને તે સમયસાર નાટક ના નામથી જોટલો પ્રસિદ્ધ છે કે તે પર વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા સ્થેતી નથી જોના કાવ્યનું માધુર્ય અને પદ્ધતિભર્ય ગંભીર તેમ જ અસરકારક હોવા ઉપરાંત વિષયને અતિશય ઉદ્દીપન કરે તેવું છે તેઓ ઉપરોક્ત શ્રવણી પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કે-આમા શહેરમા રૂપમંદ, અતુલ્ય વિગેરે પાંચ વિદ્વાનો ખમકયા કરવામા બહુ પ્રવીણ હતા, પરમાર્થની ભર્તા કરતા હતા અને તેઓને બીજા વાતમા રસ કહી પણ પડતો તકિ કોઈ વખત તેઓ નાટક રાંભળતા, કોઈ વખત સિદ્ધાન્તસ્થાપના વિચારતા અને કોઈ વાર હોદરા બનાવતા આવી રીતે આમા નગરમા સાત પ્રમટ થયું હતું તેની વાત પણ દેશ પરદેશમાં સારી રીતે પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી હતી અને તેઓની ભર્તાની લીધે આ ત્યા જૈન સભાની ભર્તા બાલ્યા કરતી હતી. શ્રવણી આગળ કહે છે કે એ જ આમા નગરમા એક સામાન્ય જ્ઞાનવાળો બનારસી નામે લગુ જાઈ હતો, એતામા કવિત્વશક્તિ એક જ્ઞાનરસિકો તેની પાસે હૃદય ખોલીને વાત કરતા હતા. એક વખત સદરહુ સમયસાર શ્રવણે ભાષામા સુદર કવિતામા બોલવામા આવે તો ઘણા પ્રાણીઓ એને હાલ લઈ શકે જોમ તેઓએ બનારસીદાસ પાસે જણાવ્યું બનારસીદાસે તેમની ઇચ્છા બાણી ઉપરની વાત મનમા ખામણ કરીને સમયસાર નાટક શ્રવણ કવિત્વરૂપે બનાવ્યો તે શ્રવણ સવત્ ૧૬૬૩ના આસો સુદિ ૧૩ રવિવાર સમાપ્ત કર્યો અને તે શ્રવણ પૂજી કર્યો ત્યારે શહેનશાહ શાહ જહાનો રાજ્યખમલ બાકતો હતો પ્રશસ્તિનો આ ભાગ બહુ સુદર આપાઈ રાગનો હોવાથી તીસે લખી લીધો છે

બહુત બહાઉ ઠકા હો કીજે, કાજી રૂપ વાત કહી લીજે;
નગર આગરા અદિ વિખ્યાતા, બનારસી નામે લગુસાતા ૧૧
તામે કવિત કયા અતુલ્ય રૂપા કરે એ જાણે જાણ,
એ પરજાએ સજિત હિંદી જેલે તે બનારસીદાસી વસી જાલે. ૦૧૧
નાટક સમીચાર હીત છકા, મુખમંદુર રાજમલી લીધા,
કવિતમલ રચના એ હોઈ, ભાષા શ્રવણ પડે સજ ગોઈ બી

તખ બનારસી મન મહિ આની, કીજે તો પ્રબટે જીતવાની;
પચ પુરુષકી આજ્ઞા લીની, કવિતખંધકી રચના કીની. ૭૨૩
સોરહસે તીરાતવે વીતે, આસુમાસ સિત પક્ષ વિતીતે;
તિથિ તેરસી રવિવાર પ્રવીના, તો દિન ત્રય સમાપત કીના, ૭૨૪

કોહરા સુખ નિધાન મકખધ નર, સાહિબ સાહી કિરાન;
સહસે સાહિ શિર મુકુટમનિ, શાહજહા સુલતાન ૭૨૫
બાકે રાજ સુચેતસો, કીનો આગમ સાર;
ધતિ લીતિ વ્યાપી નહિ, ચહ ઉનકો ઉપગાર. ૭૨૬

આવા બનારસીદાસ જેવા જીવો જેમના સંબંધમાં લોકકથા ચાલે છે તે પણ બરાબર આનંદદનજીના સમયમાં જ થયા છે. તે શાહજહાન રાજાના સુખશાંતિના અમલના વખાણ કરે છે અને તેનો સ્પષ્ટ રીતે ઉપકાર માને છે, એ આ સમયની ઉપયોગિતા બરાબર રીતે ઠસાવે છે. આવા સમયમાં આનંદદન જેવા યોગીઓ પૃથ્વીતળને પાવન કરે એ સ્વાભાવિક જેવું લાગે છે વળી એ સમયમાં જૈનેતર વિદ્વાનો કેવા થયા છે તે જરા વિચારવાથી એ સમયની મહત્તા બહુ સારી રીતે જણાઈ આવશે એ સમયસાર નાટકનો કેઈ પણ વિભાગ વાચવાથી એ સમયના જ્ઞાનરસિક જીવોના વિદ્યાસસ્થાનની, વૈરાગ્યવાસનાની અને જીવનઉત્ક્રાંતિની વિશિષ્ટ સ્થિતિના વિચારોનો કાંઈક ખ્યાલ આવશે. અધ્યાત્મ-પરીક્ષામાં દિગંબરો સંબંધી યશોવિજયજીએ ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પરથી એમ સહજ અનુમાન થાય છે કે દિગંબરો જેટલા વિચારમાં આગળ વધેલા હતા તેટલા ક્રિયામાં વધેલા નહિ હોય, કારણ કે ઉપાધ્યાયજી તેમને દ્રવ્ય અધ્યાત્મી તરીકે જણાવે છે.

રામદાસ

‘શિવાજી ન હોત તો સુનત હોત સખડી’ એ પ્રસિદ્ધ વાક્યના અધિષ્ઠાયક આ રામદાસ શિવાજીના ગુરુ હતા. તેઓ શિવાજીને ધર્મનો બોધ આપનાર, હિંદુ ધર્મનું રહસ્ય સમજાવનાર, બુદ્ધી બુદ્ધી બળિયો અને વિચિત્ર પંથોના ઉપર ઉપરના મતભેદની અદર રહેલી એકતા સમજાવનાર અને ધર્માભિધાનના અકુરો શિવાજીમાં વાવનાર, વૃદ્ધિ કરનાર અને એના ફળનું સાધ્ય બરાબર લક્ષ્યમાં રાખનાર, દાસ્યબોધે અન્યના કર્તા, મુકારામને પગલે ચાલનાર અને દક્ષિણના અનેક વિભાગોને નવીન બુસ્સાથી બંધત કરનાર હતા તેઓએ ‘દાસબોધ’ અન્યમાં જે નવીન શૈલીનો ઉપયોગ કર્યો છે તે એકદમ આકર્ષણીય અને વિચારમાં પાડી નાખે તેવી હોવા સાથે પ્રાણીને પોતાનું ઐશ્વર્ય સૂચવનાર અને ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે સંવત્ ૧૬૬૪ માં એનો જન્મ દક્ષિણના એક બળવ ગામમાં ગોદાવરી કાંઠે થયો હતો. શિવાજીનો આ મહાપુરુષ સાથે પ્રથમ પ્રસંગ સંવત્

* પ્રકરણ રત્નાકર બાગ બીજે પૃષ્ઠ-૫૭૬ ઉપર આ સમયસાર નાટકની પ્રશસ્તિ જાપેલી છે ત્યાંથી આ ઉતારો કર્યો છે

૧૭૧૫ માં થયો હોય એમ વત્સમયના ઇતિહાસ પરથી જણાય છે, પરંતુ એ સમાચાર પછી શિવાજીએ જે અનેક સફળ સાધે ચુકે હશે, અસાધારણ શૌર્ય બતાવી આત્મતાની વિશિષ્ટતા બતાવી આપી અને રાજ્યમાં તેમ જ સ્વદેશમાં જે ધીરતા બતાવી આપી તે સવના પ્રેરક આ રામદાસ હતા બલે રામના ભક્ત હોઈ તેની ઉપાસના કરતા હતા અને તે માટે બેધ આપતા હતા તેઓનો ઉપદેશ જઈ અથવા અક્રિયાવાદી નહોતો, પણ અધિકાર પ્રમાણે પ્રેરક અને સગર્ભ હોયો વિશાળ દૃષ્ટિવાળા અને વૈરાગ્યનો યોગ્ય ઉપદેશ આપનાર આ રામદાસ શિવાજી પછી બીજે વરસે એટલે સવત્ ૧૭૩૭ માં ૭૩ વરસની વયે દેહ છોડી ગયા. આ શૌર્યનો સમય એક બાબતોએ ધૈર્યગતેબને અને બીજા બાબતોએ શિવાજીને બતાવી પ્રેરણા કરે છે તે જ વખતે રામદાસ જેવા પુરુષો પણ થયા છે તે બતાવી સમયસ્વરૂપ માટે ખાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય હકીકત પૂરી થાડે છે

ગુજરાત

આ જ સમયમાં વિઠોબાના ભક્ત વૈશ્ય બલીય ગુજરાત દક્ષિણમાં-મહારાષ્ટ્રમાં થયા જેના ભક્તિના પદો સારી રીતે બહીતા છે એમનો સમય સવત્ ૧૬૬૪ થી ૧૭૦૫ છે અને તે પણ આ જ સમયના ભક્તશિરોમણિ તરીકે ઓળખાત છે

ગુજરાતના ત્રણ કવિઓ પ્રેમાનંદ, સામળ ભટ્ટ અને અખો કવિ આ જ સમય પછી ગુજરાતમાં જ થઈ ગયા છે પ્રેમાનંદના સમય માટે મતભેદ છે પરંતુ સામાન્ય રીતે વધારે આધારભૂત લેખકોના મત પ્રમાણે એનો સમય વિક્રમ સવત્ ૧૬૬૨ થી ૧૭૧૬ સુધીનો છે ગુજર ગિરાનો આ મધ્યમ કાળ છે એમાં કવિતા ભક્તિના એકલા રૂપમાંથી આગળ વધી નવીન સુદર આર્ગમાં ગમન કરે છે અને તેને અંગે આ કાળના કવિઓ બહુ સારા ભાગ ભજવે છે પ્રેમાનંદની કવિતા જેના વાચકોમાં આવી છે તેને એ કે તેના યોગેલા શૃંગારરસ તરફ પ્રથમ ધ્યાન એવનાર થઈ પડી છે પરંતુ કવિ તરીકે જે કવનો તેણે કાઢ્યા છે તેની અસર ગુજરાતી ભાષામાં બહુ દીર્ઘ સમય સુધી જરૂર રહેશે એ વાતમાં સંદેહ લાગતો નથી. દુનિયાની વિચિત્ર ભાવનાનો અનુભવ કર્યા પછી જે હૃદયો છાપાઓ સામળ ભટ્ટે બનાવ્યા છે તે પણ અનેક રીતે આકર્ષણ કરે તેવા અને તેનું દુનિયાદારીનું જ્ઞાનસંકેત બતાવવા માટે પૂરતા છે તેના છાપાઓમાં સામાન્ય ધર્મ ભાવના ને નીતિભાવના ખાસ અસર કરનારી અને મોટા વિસ્તારમાં આવી રહેલી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે વ્યવહારજ્ઞાન તેણે બહુ ઉપયોગી આપ્યું છે આખા કવિનો અનુભવ પણ તેવો જ અસરકારક છે તે પ્રેમાનંદથી વિલક્ષણ-દુનિયાની સ્પૃહા વિનાના-ખાસ વૈરાગી હતા આ ત્રણે કવિઓ સામાજિક દૃષ્ટિએ બહુ ઉપયોગી કામ કરી ગયા છે અને તેમના છેલ્લા એ ધર્મભાવનાથી વિરુદ્ધ નહોતા એમ તેઓના બધા વાચકોથી જણાઈ આવે છે

તુલસીદાસ

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આ જ સમયમાં તુલસીદાસ થયા છે એનો સમય અત્યાર

સુધીની મારી જાણ પ્રમાણે સંવત્ ૧૭૧૩ થી ૧૭૫૯ સુધીનો છે. એમણે અનેક અનુભવના કવનો ગાઈ બતાવ્યાં છે અને તેને પરિણામે તુલસીદાસની 'ચોપાઈઓ' ખાસ વખણાય છે. એક પ્રસિદ્ધ ઉક્તિમા કહેવામા આવે છે કે 'ચન્દ છંદ, પદ સૂરકે, કવિત કેશવદાસ; ચોપાઈ તુલસીદાસકો, હુહા બિહારીદાસ.' આવી રીતે ચન્દ કવિના છંદ, સુર-દાસના પદો, બિહારીદાસના હુહા સાથે તુલસીદાસની ચોપાઈઓ વખણાય છે એમા સર્વ-શાસ્ત્રસમ્મત વૈરાગ્યભાવનાનું સારી રીતે પોષણ થયેલું છે. આ તુલસીદાસ રામના ભકત હતા અને તેમની ખાસ વિખ્યાતિ તેમના બનાવેલા 'રામાયણ' થી છે. આ મિશ્ર હિંદી ભાષાનો ગ્રંથ અત્યારે પણ સર્વત્ર બહુ રસથી વચાય છે. એ રામની ભકિતમા બહુ ઊતરી ગયા હતા એમ તેઓના સબંધમા ચાલતી હકીકતો પરથી જણાય છે તેઓ આનંદધનજીના સમયથી જરા દૂર છે એટલે લગભગ પછવાડેના વખતમા થયા છે, પરંતુ આ સમયની તેમના લેખો ઉપર પણ સારી રીતે અસર થઈ છે એ તેઓના ગ્રંથો વાચવાથી જણાઈ આવે છે આનંદધનની અને તુલસીદાસની ભાષા સરખાવવા યોગ્ય છે.

ગુરુ ગોવિંદસિંહ

શિખ પંથના આ દશમા મહાન્ ગુરુના નામથી કોઈ પણ ઇતિહાસનો વાચનાર અજાણ્યો નહિ હોય એમનો સમય સંવત્ ૧૭૩૨ થી ૧૭૬૪ સુધીનો હોવાથી એ આનંદધનજીના સમયથી જરા દૂર જાય છે, પણ એના પિતા તેજબહાદુર જે શિખના નાનકડા ગુરુની નવમી પાટ પર હતા અને જેમણે મુસલમાન ધર્મ સ્વીકારવાને બદલે ઔરંગઝેબના હાથથી મરણ સ્વીકાર્યું હતું તેનું શૌર્ય આ ગોવિંદસિંહમા પણ હતું. એના વખતમા શિખ લોકો જે અત્યાર સુધી ધાર્મિક બાબતોમા ભાગ લેતા હતા તે હવે લશ્કરી બાબતમા ભાગ લઈ રાજ્યદારી વિષયમા ભાગ લેતા થયા અને તેવી રીતે જમાનાની અસર તેમના પર તદ્દન જૂદા પ્રકારની થઈ તેનું કારણ ઔરંગઝેબ બાદશાહની ધર્માધતા સિવાય બીજી કાંઈ નહોતી.

આવી રીતે આ સત્તરમી સદી, ઉત્તરમા તુલસીદાસ અને તેજબહાદુર, દક્ષિણમા તુકારામ અને રામદાસ, ઉત્તર હિંદમા બનારસીદાસ અને આનંદધનજી, ગુજરાતમા યશોવિજય અને વિનયવિજયજી અને જૈનેતરમા પ્રેમાનંદ અને શામળ ભટ્ટ ખાસ વિદ્વાનો, યોગીઓ, રાજ્યદારીઓ અને સેનાનીઓ ઉત્પન્ન કરી અનેક પ્રકારે પોતાની અસર પછવાડે મૂકી ગયેલ છે આવા અનેક પ્રકારના રસથી ભરપૂર સમયમા આપણા ચરિત્ર-નાયક થયા છે. એમની અન્ય કવિઓ ઉપર જળારી અસર થઈ છે અને એમના વખતમા અને ત્યાર પછી તેઓ પોતાના વિચારો વિકસર થાય તેવા આકારમા મૂકી ગયા છે. એની અસર કેવા પ્રકારની હતી અને તેમનું ખાસ શિક્ષણ શું હતું તે હવે આપણે વિચારીએ.

આનંદધન

આવી રીતે શાહજહાંન બાદશાહનો સમય એકદરે તદ્દન શાંત હતો અકબર

બાદશાહે મજબૂત શબ્દોની સાથે સબધ વધારી, તેઓને શબ્દમા મોટા મોટા હોદ્દાઓ આપી તેઓ દ્વારા ભારતભૂમિ પર સામ્રાજ્ય વધારવાની જે નવીન શબ્દનીતિ ગ્રહણ કરી હતી અને જે નીતિસૂત્ર બહુગીર અને શાહુજહાનિ અમલમાં મૂકવા ચલન કર્યો હતો તેને પરિણામે મુગલ શહેનશાહત બધી મજબૂત થઈ હતી અને તેથી રેશમા આબાદી પણ બધી થઈ હતી એવા શાંતિના વખતમાં રેશમા ઉત્તમ પુરુષોનો જન્મ ધામ અને તેઓ પોતાના સદેશા જન્મતને શાત પણ સ્પષ્ટ રીતે કહે તે સ્વાભાવિક હતું કુટુંબકલહ કરી ઔરંગઝેબે મુઝલાઈને હુલમચાવી ફીધી, જહીઆવેરા નાખી હિંદુઓના મન દુઃખાવ્યા અને વિશ્વાસના હોદ્દા પરથી હિંદુઓને દૂર કર્યા તેથી જે પરિણામ આજુ તેની અસર તેની પછીની સદીમાં બધી થઈ, પરંતુ એના પોતાના સમયમાં બહોળતાથી સારી હતી. આવા સમયમાં આપણા મહાન્ યોગીશ્રી જ્ઞાનદીપનજી જન્મ્યા હતા, તેમની આજુબાજુના વાતાવરણ તેમના વિચારોને પુષ્ટિ આપે તેવું હતું, સત્સભ્ય દરેક વિજ્ઞાનમાં અવિચળ ક્ષિતિ સ્થાપન કરી ગયેલા વિદ્વાનોના વૈરાગ્યના વિવચને ગ્રહણ કરવા એ કાષ્ઠિક જાણે તૈયાર હતા એમ જણાય છે અકબરના વખતમાં કબીરે જે નવીન માત્ર જણાવી હિંદુ મુસલમાનનું એકમ કરવાના સાધનો બતાવ્યા અને તેને અમલમાં મૂકી શકે એવી સારી સંખ્યાની એક ટોળી ઉત્પન્ન કરી અને બકબરે સર્વધર્મસમ્મત 'તોહીફ-ઈ-મહીદી,' માં જણાવવા ચલન કર્યો જે તેની હૈયાવી બાદ ચાલી શક્યો નહિ તે બંને, જે સદીના ઐતિહાસિક બતાવો આપણે વિચારીએ છીએ તેની આગલી સદીમાં બન્ના, તેની મજબૂત અસર આ સદીમાં થવા વગર રહી નહિ તત્સમયના ઇતિહાસનું વધારે બારિકીથી જવ લોકન કરવા એટલું તો જણાય છે કે સામાન્ય લોકોની વૃત્તિ એશઆશમ તરફ વધારે વળેલી હતી અને તેઓ ધાર્મિક બાબતમાં બહુધા બાંધાબંધ તરફ વળેલા હતા એવાં જ કારણથી એ સમયના વર્ણનોમાં બાહ્ય ધર્માધર્મ સબધી હકીકતો વધારે આવે છે અને આવેલાન શિક્ષાપ્રચારકો તેની સામે પોતાનો મજબૂત પોક્કાર ઉઘાડવા વાચવામાં આવે છે

જ્ઞાનદીપનજીનું શિક્ષણ

જ્ઞાનદીપનજીના સગભગ દરેક પદમાં નૂતન શિક્ષા આપવામાં આવી છે, તે પ્રત્યેક પર આપણે દરેક પદમાં વિચાર કરશું અને આ ઉપોદ્દયાતના છેવટના સ્થાનમાં તેના સુખ્ય તત્ત્વો પર વિચાર ચલાવશું; પરંતુ આપણે અહીં તેમના પદોમાં જે ખાસ કેદરસ વિચાર હોય તે શોધી કાઢવાની જરૂર છે એક સુદા ઉપર લક્ષ્ય રાખી તેઓએ પોતાના વિચારો લખ્યા હોય એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે અને તે સુદો બરાબર પૂષકરણ કરી શોધી કાઢવાથી તેઓના પદોનો વિચારણા માટે આવી ગ્રાસ થઈ બંધ એમ છે તેમનો એ વિચાર બહુ સંકેપમાં કહીએ તો એ છે કે સ્વપરનો વિવેક કરી સ્વને આહરો, પરસ્વાવનો ત્યાગ કરો અને આત્મપરિચ્છતિની નિર્મળતા કરો આ વિચારને-આ શિક્ષણને વિકસ્વર કરવા માટે તેઓએ સુમતિ, શુદ્ધ ચેતના વિગેરે પાત્રોને

જન્મ આપ્યો છે, શુદ્ધ વસ્તુસ્થિતિ બતાવવા માટે વીર રસ અને બહુધા શાંત રસનો અને કવચિત્ શિક્ષણીય શૃંગાર રસનો ઉપયોગ કર્યો છે અને તેના વિસ્તાર માટે અનેક પ્રકારની વ્યવહારુ શિક્ષાઓ આપી છે, યોગ અધ્યાત્મના માર્ગ બતાવ્યા છે, વૈરાગ્યનો ઉચ્ચ આશય બતાવ્યો છે અને શિથિલ અંત કરણોને પણ ડોલાવે એવા વિચારો ઉચ્ચ ભાષામાં બતાવ્યા છે. પરમતસદિષ્ટતા સંબંધી તેઓએ જે વિચારો પદ્મ પારંપર બતાવ્યા છે તે સામાન્ય શિક્ષણ કરતા તેઓનું કહેવાનું કેટલું ઉચ્ચતર હતું તે બતાવવા માટે પૂરતા છે. સત્તાવીશમાં પદ્મ તેઓ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે—

બહિરાતમ મૂઢા જળ જેતા, માયાકે દદ રહેતા;
ઘડ અતર પરમાતમ બાવે, દુરલભ પ્રાણી તેતા.

અને તેથી પણ આગળ વધીને ‘માયડી મુને નિરખખ કિણુહી ન મૂઢી’ એ લય અડતાલીશ પદમાં ગાંધને તો પરમતસદિષ્ટતા સંબંધમાં હદ કરી દીધી છે. એમાં પરમતસદિષ્ટતાના તત્ત્વ કરતા પણ એક વિશિષ્ટ તત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો છે અને તે એ છે કે દરેક પ્રાણી સ્વમતાય થઈ જઈ એવા એવા કામ કરે છે અને એવી એવી વાતો કરે છે કે તે કહેતા પણ શરમ આવે છે આવા સ્પષ્ટ રીતે વિચાર જણાવનારને યથાસ્વરૂપે સમજવા માટે બહુ વિશાળ અંત કરણની જરૂર છે અને તેવા પ્રકારની વૃત્તિ સામાન્ય જનસમૂહની ન હોવાને લીધે શાસ્ત્રના ઉપરચોટીઆ બોધવાળા પ્રાણીઓ આ મહાત્માનો આશય ન સમજતા હોવાથી તેઓનું શિક્ષણ નિશ્ચયમતાવલખી છે એમ કહી જાણે વ્યવહાર અને નિશ્ચયનો મોટો વિરોધ જૈન શાસ્ત્રમાં હોય અને નિશ્ચયના ઉપદેશ કરનાર મોટી ભૂલ કરતા હોય એવું બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જરા વિશાળ દૃષ્ટિએ શાસ્ત્રના દૃષ્ટિબિદુઓ સમજવાની દરકાર હશે તેઓ સમજી શકશે કે આવા સંકુચિત પ્રવાહવાળા પ્રાણીઓ બહુધા રહસ્યને સમજ્યા વગર બંને વાત ખોટી દૃષ્ટિથી જુએ છે, વ્યવહાર નિશ્ચયની સપાટી ઉપર રહેલ ભેદની અતર્ગત રહેલી એકતા અને તેમાં પણ વસ્તુતત્ત્વનું આદરપાણું કેટલું ઉપયોગી છે તેનું આતર રહસ્ય સમજનાર આવી ખોટી ટીકા કરનારના ઉપલક્ષીઆ જ્ઞાન માટે મનમાં હસે અથવા તેઓ માટે દયા ખાય તો તેમાં નવાઈ નથી ઘણાખરા પ્રાણીઓના સંબંધમાં અત્યંત દિલગીરી સાથે એમ કહેવાની જરૂર પડે તેવું છે કે તેઓએ કોઈ પણ વિરુદ્ધ પુરાવા વગર વ્યવસ્થા વગરની કિવદંતીઓને આધારે જ આનંદધનજી જેવા મહાત્મા યોગીના સંબંધમાં ટીકા કરવા જેવા વિચારો જાહેર કરવાની ઉતાવળ કરી છે અને તેમ કરવાની પોતાની યોગ્યતા કેટલી છે અથવા છે કે નહિ તેનો પણ કદી વિચાર કર્યો નથી. જો તેઓ વિચાર કરે તો જણાઈ આવે કે એમના સંબંધમાં અભિપ્રાય બતાવવા પહેલાં હજી ઘણું સમજવાની-વિચારવાની-પોતાની પરીક્ષા કરવાની જરૂર છે અને એમ થાય ત્યારે જ પોતામાં આવા પ્રકારની ટીકા કરવાની યોગ્યતા આવે તેમ છે

આનંદધનજી મહારાજના સંદેશા

થોડા પદોમાં અને બહુ થોડા સ્તવનોમાં આનંદધનજીએ સુદાનુ શિક્ષણ આપ્યું છે તે આપણે સંક્ષેપમાં વિચારી જઈએ. કેટલાક મહત્વના વિચારો તેમણે જતાવ્યા તે પૈકી પાંચ સાત અગત્યના વિચારો પર જ આપણે અત્ર વિવેચન કરી શકીશું; બાકી તેના અભ્યાસ માટે તો પદોની વિચારણા કરવાની અને સ્તવનોનું મનન કરવાની જરૂર છે.

પરપરા માટે માન

આનંદધનજીનાં બ્યવહાર અને નિઃશયને અંગે વિચારો કેવા સ્પષ્ટ હતા તે તેઓના સંબંધમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ થતી બેસસમજીતી દૂર કરવા માટે જરા સારી રીતે વિચારવાની આવશ્યકતા છે. આની બાવી માટે અહારમાં પ્રજુના સ્તવનની આઠમી બાયા વિચારવા યોગ્ય છે. સદરહુ ગાથા આ પ્રમાણે છે—

સૂર્યો બાપ સૂત્ર નિરુત્તિ, વૃત્તિ પરપરા અનુભવ રે;
સમજપ્રકરનાં જાળ કહ્યાં બે ને છેડે તે દુરભવ રે.

અહીં ઉત્તમાંગ શ્રી જિનેશ્વર દર્શનનાં જાળ જતાવતા વૃત્તિ આદિ સુમધિદ પાંચ અંગની સાથે પરપરાનો અનુભવ એટલે ગુરુસપ્રદાયથી આપ્યું આવતું જ્ઞાન મૂકવામાં આવેલ છે. પરપરાનો છેડ કરવો, તેની દરકાર ન કરવી અને પોતાના છદ પ્રમાણે ચાલવું એવો ઘાતક ભ્રમ બ્યવહાર ન સમજનારનો હોય છે. આવી વાત તેઓના શિક્ષણ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. આથી પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે તેઓ શ્રી જનતાનાથજીના સ્તવનમાં કહે છે કે,

વચન નિરપેક્ષ બ્યવહાર જુઠો કહ્યો, વચન સાપેક્ષ બ્યવહાર સાધો;
વચન નિરપેક્ષ બ્યવહાર સાસાધ્ય, સાંકળી આઠરી કાઈ તથો.

અહીં તેઓએ અપેક્ષા વગરના બ્યવહારને અનુસરવાનું સ સારૂ જ્ઞાન વાચ છે એમ જતાવી તેની વિરુદ્ધ વિચારો જતાવ્યા છે, પણ સાપેક્ષ બ્યવહારને માટે સ્પષ્ટ રીતે તેને ‘સાધો’ કહી તેના લાભમાં વિચારો જતાવ્યા છે. અહીં તેઓએ ને યોગ્ય રીતે પૂછકરણ કરી સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ દષ્ટિબિંદુનો તફાવત જતાવ્યો છે તે બ્યાસ મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે. તેઓ પાતે સારી રીતે સમજે છે કે જો એકલી પરપરા ઉપર આલવાનું થશે તો જૈન શાસનમાં ને મહત્તા છે તે દૂર થશે, કારણ કે તેથી કાળસ્થિતિ પ્રમાણે બ્યવહાર સ્થાપિત થટના કરવાની જૈન ધર્મમાં સુખદ થટના છે તેનો જાત આવશે. આથી તેઓ શ્રી જનતાનાથજીના દ્વિતીય સ્તવનમાં કહે છે કે—

પ્રકર પરપરા અનુભવ એવતાં રે, અપી અધ પ્રજાપ;
વસ્તુ વિચારે જો આખરે કરી રે અરજીધરજી નહિ કાવ-
પથડો નિહાળુ રે બીજા જિન તજો રે. (૧-૭)

અહીં તેઓએ નિરપેક્ષ પરપરાથી બાકરીમાં પ્રવાહપણે ચાલ્યા જવાથી થતા પરિણામો

તરફ ધ્યાન જોઈએ છે અને તે બાબતમાં દીર્ઘ દૃષ્ટિથી કોમની થયેલી સ્થિતિના ઇતિહાસ પર વિચાર કરતા મતભેદ પડે એવું મને લાગતું નથી. વર્તમાન ઇતિહાસનો વિચાર કરતા પણ દરેક બાબતની અપેક્ષા સમજવાની અને તેને ધ્યાનમાં રાખી કામ લેવાની ખાસ જરૂર છે, નહિ તો એકાત પરંપરા પર આધાર રાખી અન્ય બાબતો પર અને ખાસ કરીને વર્તમાન જમાનાની પ્રગતિ પર લક્ષ્ય રાખવામાં ન આવે તો માર ખાવામાં અથવા કોમને અને શાસનને પાડવામાં જ તેનું પરિણામ આવે એમ લાગે છે. સાંકુચિત દૃષ્ટિને પરિણામે અત્યાર સુધી કેટલેક અંશે એવું પરિણામ આંધું છે એમ અવલોકન કરવાથી જણાઈ આવશે. આટલા ઉપરથી આનંદધનજીના શિક્ષણમાં જે ઉત્તમ ભાવ છે તે જણાયો હશે.

પેટા વિભાગો

આ પ્રસંગ વિચારીએ છીએ ત્યારે આનંદધનજીના વિચારો પેટા વિભાગને અંગે કેવા પ્રકારના છે તે પણ જોઈ જવું પ્રાસંગિક થઈ પડશે. તેઓએ શ્રીઅનંતનાથજીના સ્તવનમાં સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે કે—

ગચ્છના ભેદ બહુ નયણ નિહાળતાં, તરવની વાત કરતાં ન લાગે;
ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતા થકા, મોહ નડીઆં કલિકાળ રાગે (૧૪-૩)

•

•

•

પાપ નહિ કોઈ ઉત્સૂચ ભાષણ મિસ્યો, ધર્મ નહિ કોઈ જગસૂચ સરિખો;
મૂત્ર અનુસાર જે ભવિક કિરિયા કરે, તેહનું શુદ્ધ ચારિત્ર પરિખો (૧૪-૫)

•

•

•

અન્યત્ર પણ કહ્યું કે—

જોગીએ મિતિને જોગણ કીધી, જતીએ કીધી જતણી,
ભગતે પઠડી ભગતાણી કીવી, મતવાસી કીધી મતની માયડી મુને.

(૫૬ ૪૮-૨)

આવા જૂદા જૂદા ટાચણો ઉપરથી તેઓશ્રીના સૂત્રવિરુદ્ધ ગચ્છના પેટાવિભાગો પર કેવા વિચાર હતા તથા તેઓને શુદ્ધ માર્ગે લાવવા કેવા ઉપાયોની જરૂર છે તે જણાઈ આવે છે વળી તેઓની આગમાનુસાર ક્રિયા કરવાની કેવી રુચિ હતી તે પણ એ ટાચણોથી સહજ સમજાઈ જાય છે. આપણે તેમના સમયનો ઇતિહાસ કાઢક જોઈ ગયા તે પ્રસંગે એક તપગચ્છમાં કેટલા ભેદ થયા હતા તે જોઈ હતું. તે વખતે અનેક ગચ્છો ચાલતા હતા, એક ગચ્છમાં પણ નાના નાના વિભાગો બહુ થઈ ગયા હતા અને બહુધા ગચ્છના પેટાવિભાગો તો માત્ર માન, ક્રોધ કે મહત્વની ઇચ્છાને અંગે અને નિયંત્રણને અંગે થયેલા હતા, છતાં અસ્પષ્ટ એવો ભાવ રહેતો હતો કે આવી સંકુચિત દૃષ્ટિના

માણસોના મુખમાં તત્ત્વની વાત ચોક્કસ નથી એમ આનંદધનજી જેવા શુદ્ધ ખપી જીવો
 ધારે અથવા તેવો ઉદ્દેશ રાખી ઉપદેશ આપે તો તેમાં નવાઈ જેવું નથી. અર્થ વગરના
 વક્તવ્યો અને તેમાં મસ્ત રહી પોતાની મોખ્યતા બતાવવા જતા અન્યને અયોગ્ય બતાવ
 વાની લાલચ એવી અનિવાર્ય છે કે તેને પરિણામે આત્માની અવનતિ થયા વગર સ્થેલી
 નથી. પરંપરાનો શુદ્ધ ઉપયોગ અનુભવજ્ઞાન લેવામાં, સામ્પ્રદાયિક શિક્ષા લેવામાં અને પુસ્તક
 દ્વારા બુદ્ધિપૂર્વક વસ્તુસ્વરૂપ લેવામાં આવતી અગવડ દૂર કરવાને બદલે શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ
 કેવળ મહત્ત્વ માટે દૃષ્ટિમર્યાદા પરિમિત કરી દેવામાં થાય તો તે બહુ ખાટે માર્ગે
 ઉતાવળાર થાય છે તે જરા ઇતિહાસ તપાસવાથી અને વતમાન સ્થિતિનો રાજ સમજવાથી
 જણાઈ આવે તેવું છે. આવા પ્રકારના સમ્પ્રદાયમોહમાં આસક્ત હોઈ તેવી જ વાતો કર
 નાશને પેટભરા કહ્યા છે તે સંબંધમાં જરા શક્ય જેવું લાગતું હોય તો ઉપાધ્યાયજીનું
 સાદા ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન અને શ્રી મુનિસુહરસૂરિ મહારાજના અધ્યાત્મકથપદ્મમાથી
 યતિશિક્ષા અધિકાર જોડા ઊતરીને વિચારવા તેઓશ્રીએ આ કરતા પણ વધારે આકરા
 શબ્દોમાં સ્પષ્ટ વાત બતાવી છે. આટલા ઉપરથી વસ્તુસ્વરૂપ અને તત્કાલીન ઇતિહાસથી
 અભણ્યા માણસ આનંદધનજીને બરાબર સમજ્યા વગર તેમના સંબંધમાં અભિપ્રાય
 આપવા નીકળી આવે અને પછી તેમને નિશ્ચયવાદી કહી નિંદાના સ્વરૂપમાં ઊતરી બાય
 તો તે કેટલું ખોટું કરે છે તે સમજવા યોગ્ય છે. બ્યારે વ્યવહાર અને નિશ્ચયનો અરસપરસ
 યોગ કેવા પ્રકારનો છે, તેનો દેખીતો વિરોધ કેવી રીતે ખુલાસાપૂર્વક સમજી શકાય અને
 ધટાવી શકાય તેવો છે અને તે બંનેનું સ્પષ્ટ સમજી બંનેમાંથી એકનો પણ ત્યાગ
 કરવો ઉચિત નથી એમ બ્યારે સમજીએ ત્યારે તો અમુક મહાત્માને મનસ્વીપણે કેવળ
 નિશ્ચયવાદી કહેવા એ નિદાનું રૂપક મળી તેથી ઊભી વ્યવહાર નિશ્ચયની ખરી સ્થિતિ
 દર્શાવનાર થયે, પરંતુ ત્યાં મુખીમાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાની ખાસ જરૂર છે કે જૈનશાસન
 ને અથવા આખા હિંદુસ્તાનને જે પરંતત્રતાની બેડીમાં સોંકેલે વરસથી પકવું પડ્યું છે
 તે આ સંકુચિત દૃષ્ટિનું પરિણામ છે, પેટાવિભાગોનું પરિણામ છે અને તેમાં સ્થેલી દૃષ્ટિ
 દૃષ્ટિને પરંપરાથી બચાવ કરવાની રૂઢિને લીધે છે. અહીં ઇતિહાસના એક બીજા વિષય પર
 ઊતરવા જેવું થાય છે અને તેમ કરવા જતા વિષયાતર ધર્મ બાય છે તેથી તે વાતને હવે
 બાજુ પર રાખી આપણે સદૃશ્ય મનુષ્યને એટલું કહી શકીએ કે વર્તમાન મહાન ઐતિહાસ
 સામ્રાજ્યનો પ્રભાવ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચારી આપણા ધાર્મિક સામ્રાજ્યમાં પણ પ્રબળ
 બીજસ્કુરણ કરી આતર ભેદોની તકરાશમાં વ્યર્થ વીધવ્યથ થતો અટકાવી એકદરે જૈન
 શાસનની પ્રગતિ કેમ થાય વીરપ્રશુના મહાન સંદેશા જગત્ આગળ કેવી રીતે સત્ય અને
 સાશ આકારમાં સમજાવાય, અનેક પ્રાણીઓ તેને વિવેકબુદ્ધિથી કેવી રીતે આદરે દુનિયામંદ
 અદ્વિસાના નૃત્ય સાથે આત્મોત્તતિનું લક્ષ્યસ્થાન કેવા રીતે થાય તે એક સાથે એકત્ર ધર્મ
 વિચારવાની જરૂર છે વીર પરમાત્માનો એ જ ભાગ છે, એ જ શિખા છે. અતિ સંકુચિત

દૃષ્ટિના પ્રવાહમાં ઘસડાઈ જઈ વીર પરમાત્માનું મુખ્ય શિક્ષણ આપણે વિસરી ગયા છીએ, વિશાળ ધર્મના ત્રિકાળશુદ્ધ સત્ય સનાતન તત્ત્વોને આપણે ભડારમાં ગોધી રાખ્યા છે, ઉપાશ્રયમાં સાચવી રાખ્યા છે અને તેથી વિશેષ તેનામાં સત્તા હોય એમ ખતાવવાનો વિચાર કર્યો નથી આ મહા આત્મક્ષતિ કરનાર ટૂંકી દૃષ્ટિના વિચારો એટલું પ્રાબલ્ય ભોગવે છે કે વિશેષ લાભ કરનાર વીરના સત્ય રહસ્યો હોય એમ સમજાવનારને પણ આપણે હસીએ છીએ એ ખરેખર આપણી મૂઢતા છે, અયોગ્યતા છે, પછાતપણું છે બહુ સારી રીતે વિચાર કરી, સંકુચિત દૃષ્ટિ દૂર કરી, વિશાળ હૃદયથી વીર પરમાત્માના સદેશા જગતને કહેવાની જરૂર છે, અને એ બાબત પસાર કરતી વખતે તપગચ્છ, ખરતરગચ્છ કે તેના અવાતર ભેદો, વિભેદો અને તેના ઉપભેદોનો વિચાર પણ કરવો ઉચિત નથી. એવા પેટાભેદોથી કોમના મુખ્ય સિદ્ધાંતને આ સમયમાં તો ઘણું જ નુકસાન છે, પૂર્વ કાળમાં સ્વાત્મજીવન માટે અથવા પરંપરાની બળવણી માટે કદાચ તેનો સહજ પણ ઉપયોગ હોય, પરંતુ હાલ તો તે પ્રગતિમાં વિઘ્ન કરનાર, સાધુ જેવા વિશાળ દૃષ્ટિમાન મહાત્માઓને પણ અતિ સંકુચિત કરનાર અને દૃષ્ટિબિન્દુના રહસ્યને અતિ દૂર રાખનાર છે. એનો જેમ બને તેમ ત્યાગ કરવામાં અથવા એની અગત્ય ઓછી કરવામાં જૈન કોમનું શ્રેય છે એમ ઇતિહાસ ખતાવે છે, મુનિસુદર-સૂરિ સાક્ષી પૂરે છે અને આનંદધનજી મહારાજ વારંવાર જણાવે છે, આવા વિશાળ વિચાર ખતાવવા માટે આનંદધનજી મહારાજના આપણે ખરેખરા ઋણી છીએ.

વિશાળ તત્ત્વજ્ઞાન અને વિશાળ આંતર રહસ્ય

આનંદધનજીની ચોવીશી અથવા પદો વાચતા જે એક બાબત આપણને ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા લાયક જણાય છે તે તેઓની બહુ ઓછા શબ્દોમાં શાસ્ત્રરહસ્ય સમજાવવાની શક્તિ છે. તેઓના વિશાળ જ્ઞાન સબધમાં તો ખે મત પડી શકે નહિ, પરંતુ એક લેખક અથવા કવિ તરીકે તેઓમાં વિશિષ્ટતા એટલી જોવામાં આવે છે કે તેઓ પોતાના પુખ્ત વિશાળ સંગ્રહ વિચારોને બહુ થોડા શબ્દોમાં ખતાવી શક્યા છે. લેખકો પૈકી કેટલાક એવી શૈલી આદરનારા હોય છે કે જેઓ ઘણું લખે ત્યારે થોડું રહસ્ય સમજાય, ત્યારે કોઈ અપૂર્વ લેખક સૂત્ર જેવા નાના વાક્યોમાં એવું સુદર રહસ્ય લાવી શકે છે કે તેમાંથી ઘણા ભાવો નીકળી શકે અને ન્યારે ન્યારે તે વાક્યો વચાચ ત્યારે ત્યારે અભિનવ આનંદ આપ્યા કરે. આવા રહસ્યાત્મક લેખ ભાષામાં લખનારા બહુ ઓછા વિદ્વાનો જોવામાં આવે છે, તેથી એક લેખક તરીકે એમની ઉચ્ચ પ્રકારની ગણના થાય છે. સ્તવનોમાં આડાઅવળા અર્હીતર્હી તપાસતા અનેક વાક્યો વાચતા તેમાંનો વિશિષ્ટ ભાવ કેવો ગુહ્ય છે તે પર અનેક વિચારો આવશે. દાખલા તરીકે જુઓ-

ચિત પ્રસન્ને રે પૂજન ફળ કહ્યું રે, પૂજન અખરિત એહ;

કપટ નહિત થઈ આતમ અરપણા રે, આનંદધન પદ રેહ. (૧-૧)

સેવન કારણુ પદેલી ભૂમિકા રે, અભવ અદ્વેષ અભેદ	(૪-૧)
મત મત બેઈ રે એ જઈ પૂછીએ, સદુ થાયે અધર્મિવ	(૪-૧)
આતમ અર્થજી વસ્તુ વિચારતાં, બરમ રમે મતિ દોષ	(૪-૧)
પાપ નહિ દોષ ઉત્સુ અવજી ભિન્ન થઈ નહિ દોષ	(૧૧-૧)
જનસુખ સુરિષો	(૧૧-૧)
ધરમ ધરમ કરતો જન સદુ ફિરે, ધરમ ન બલે દો મમ	(૧૪-૧)
આપણે આતમભાવ જે, એક ચિતનધાર રે;	
અવર સુવિ શ્રાવ સભોજી, એક નિજ પચિર ધાર રે.	(૧૬-૧૧)
મન સાધુ તેણે સમજી સાધુ,	(૧૭-૬)
પરમારથ પથ જે હલે, તે રહે એક તત રે	(૧૮-૧)

વગેરે વગેરે અનેક વિચારો સૂત્ર જેવા છે અને તે પ્રત્યેક વિચારોને આપણે વધારે વિસ્તારથી તપાસવા ઇચ્છીએ તો પ્રત્યેક પર જૂદો અથ લખી શકાય તેમ છે આ તો થોડા વાક્યો નમૂનારૂપે બતાવ્યા છે, પરંતુ આપણે તેવી રીતે આવાં બીજા અનેક વાક્યોને બતાવી શકીએ એવાં થોડાક દર્શાવે પદમા પછુ ભેજીએ.

છઠ્ઠા, સાતમા તથા આઠમા પદની શરૂઆતમા સાચીએ આપી છે તે આનુ ખાસ દર્શાવ છે

મમતા સૂત્ર સિ પાવ અભ્યસન ધનતે દૂષ દુહાવે.	(૮-૧)
ઓર ન વિદુ સમતાસી.	(૮-૩)
અજ હમ અમર અર્થ ન મરેએ.	(૧૧-૧)
ખીઠડો લામે ઠતડો, ને ખાટો લામે લોક	(૧૦-૧)
સાચત આવ વિચારતે પ્યારે એકો અનાદિઅનંત	(૧૧-૪)
અનુભવ રસમે શાવ ન સોખા લોકવાદ સમ મેદા;	
દેવલ અવલ અનાદિ અગ્રાધિત, શિવ શાશ્વત એટલ	(૧૩-૩)
લોક લાજ નાપિ કાજ, કુલ મરજાદા પોરી;	
લોક બદાઈ હસો વિસનો અપનો કલન ન દોરી	(૩૮-૧)
ઓર લસઈ હરે સો બીસ, સૂર પહારે આઈ અરીરી.	(૪૧-૧)

આવા આવા અનેક પ્રસંગો છે જે વખતે આનંદધનજીએ પોતાના સૂત્ર જેવા વિચારો બતાવીને આપણને અનેક વિચારો કરવાનું સાધન આપ્યું છે એ પદ પર અ્યારે અ્યારે હું વિચાર કરતો હતો ત્યારે નવીન રહસ્ય સ્ફુરણા થતી હતી. વિચારમા આજુ તેટલું લખી શકાયું નથી અને હજુ તે પર વધારે વિચારણા થયે તેમ વધારે વધારે સત્યો સમજાશે. જૂદ ભાવાધવાજ્ઞા સમજ લેખકની આ ખાસ વિશિષ્ટતા છે આ પ્રત્યેક ટાચણમા કેટલું રહસ્ય છે તે અત્ર લખવા જઈએ તો ઉપોદ્રાપત જ એ જ અથથી મેટો થઈ જટ તે તે સ્થળે વિચારવામા આવશે ત્યારે તેની અદર ગર્ભમા રહેલ જૂદ આશયમાંથી કેટલાક જગાવવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવશે અને તે આશયથી જ આ પુસ્તક પ્રગટ કરવાનો હેતુ રાખવામાં આ પો છે એક મહાશયનું કહેવું એમ હવે કે આવા જૂદ

અર્થવાળાં પદો પર વિવેચન કરવાથી તેનું રહસ્ય સંકુચિત થઈ જાય છે, માટે તેના શબ્દાર્થ લખી વિવેચન માટે દરેકને તેમના શક્તિ અને અધિકાર પર છોડી દેવા. આ વિચાર સાથે હું મળતો થઈ શકતો નથી. આવા રહસ્યભૂત ગ્રંથોમા ખાસ ગૂઢતા છે, એના અંતરમા સ્પષ્ટ આશયો છે અને એના પ્રત્યેક વચનના ગર્ભમા સાર-રહસ્ય રહેલ છે એમ જ્યાં સુધી સ્પષ્ટ બતાવવામા ન આવે ત્યાં સુધી મધ્યમ પ્રવાહના પ્રાણીઓ તે ગ્રંથોને વાચવા વિચારવાની તસ્દી પણ ન દે અને વિચાર કરી શકે તેવા હોય તેમને પણ બહુ મહેનત પડે-આ બંને વર્ગને આવા વિવેચનથી ખાસ લાભ થવાના કારણો મને સ્પષ્ટ લાગવાથી વિશેષ વિચાર કરવાની પ્રેરણા-સૂચના સાથે આત્મસ્ફુરણા સ્વપર ઉપકાર માટે યોગ્ય અંકુશ તળે રહી બહાર પાડવી એ વાસ્તવિક ધારવામાં આવ્યું છે. જેઓ સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકે તેટલી હદ સુધી આત્મવિચારણામા ઊતરી ગયા હોય તેઓના વિચારો કદાચ તેઓ આ પુસ્તક વાંચે તો પણ સંકુચિત કે મર્યાદિત થઈ જાય એમ ધારવું તે તેઓની શક્તિની ઓછી કિંમત અકાવે છે અને તેમ કરવાનો આપણને હક નથી, પરંતુ તેની સાથે ઘણા જીવોને વિચાર કરવા યોગ્ય પ્રબળ સાધનને આવા દુર્લભ કારણથી અટકાવી દેવું એ એક નિયમ તરીકે મને ઠીક લાગતું નથી. અહીં જરા અવાતર અંગિત વાત પર ઊતરી જવાનું થયું. આ પ્રાણીની એવી ટેવ પડી છે કે જ્યારે ત્યારે તે પોતાનો બચાવ કરવા એકદમ તૈયાર થઈ જાય છે. આ એક પ્રકારનો મનોવિકાર છે અને તે દૂર કરવા, અથવા તેના પર વિજય મેળવવાના પ્રસંગો અને તેને પૃથક્કરણ કરી સમજવાની શક્તિ પણ આવા મહાત્માના ગ્રંથના વાચન મનનથી જ થાય તેમ લાગે છે આનંદધનજી મહારાજનું જ્ઞાનસામર્થ્ય અને ખાસ કરીને રહસ્ય સમજાવવામા રહેલ અસાધારણ શક્તિ પર આપણે વિચાર કરતા હતા એ બાબતમા ઘણા સાધારણ લેખકો કરતા તેઓ બહુ આગળ વધી જાય છે એ બાબતમા એ મત પડે તેમ લાગતું નથી તેઓનાં લગભગ દરેક વાક્યની રચના સૂત્ર જેવી છે, તેમાથી બહુ રહસ્ય નીકળે તેવું છે અને વધારે વિચાર કરતાં તેમા વધારે વધારે રહસ્ય પ્રાપ્ત થાય તેમ છે.

લેખક-કવિ

આનંદધનજી મહારાજના સ્તવનો અને પદો વાચતા બીજી એક વાત જણાઈ આવે છે તે તેઓએ બતાવેલા વિચારોની સ્પષ્ટતા છે. તેઓ પ્રખર ભાષામા અને સ્પષ્ટ રીતે વિચારો બતાવી શક્યા છે અને જો કે તેઓનો આશય ઊંડો હોય છે તો પણ દરેક વાચનાર તેઓના વિચારોમા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કાંઈ કાંઈ સાર સમજી શકે છે. તેઓની ભાષા સ્પષ્ટ, તેઓનું વિષયગ્રાહિત્વ મજબૂત અને પદલાલિત્ય અને અર્થ સુંદર તથા હૃદયને અને મગજને એક સરખી રીતે અસર કરનાર છે. તેઓએ કવિ તરીકે મોટા મોટા વર્ણનો આપ્યા નથી, છતાં સુમતિ અને શુદ્ધચેતના જેવા પાત્રોને બોલતા કરી મોહ

રાવ્વની સાથે લઘઈ વગેરેના જે વર્ણનો આપ્યા તે ખાસ કવિ તરીકે તેઓની યોગ્ય વધારનારાં થઈ પડ્યાં છે. આનંદપ્રભુની એક કવિ તરીકે વિશિષ્ટતા એવા પ્રકારની છે કે જેની સરખામણી કરવી પણ મુશ્કેલ થઈ પડે તેવું છે, કારણ કે જ્યાં સુધી તેમના જેવા વિકસ્વર થયેલ આત્મજ્ઞાન છે એવા વિષયો પર વિચારો જતાવે તેની સાથે તેમની સરખામણી ન થાય ત્યાં સુધી તેઓના સંબંધમાં ખરો અભિપ્રાય આવી શકે નહિ. લઘઈ કે શૃંગારના કવિઓ સાથે તેમની સરખામણી કરવી એ બહુ રીતે અયોગ્ય છે. વર્ણન સારું છતાં સામાન્ય રીતે પણ તેઓના સ્તવનો અને પદોમાં યોગ્ય વર્ણન સારી રીતે આવે છે અને તેઓનો વિષય યોગ્ય અને આત્મનો છે એટલું ધ્યાનમાં રહે તો લોકપ્રસિદ્ધ કવિને પણ જેવું આવે એવી તેની રચના છે. વૈરાગ્યના વિષયમાં જે જે કવિઓએ એવાં પદો બનાવ્યાં છે તેમાં તેઓ બહુ આગળ પહોંચ્યા હોય છે. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે એક લેખક અને કવિ તરીકે તેઓ ઘણા કૃતેહમદ થયા છે; એનું કારણ કદાચ એટલું જ છે કે તેઓ ઉપદેશ અને તે પણ ખાસ કરીને હૃદયના છંદ સાગરમાં ઊતરી ભાગે તેવા માર્મિક શબ્દોમાં કૌશલ્ય સાથે વિષયને દર્શાવવાની તેઓની ખાસ રીતિનું પરિણામ છે. એક લેખક કોઈ ન સમજે તેથી ભાષામાં વિચારો જતાવે તો તે નકામ છે તેમ જ તદ્દન સાદા વિચારો જણે જણે પદમાં મૂકે તો તેની કવિ તરીકે ગણના થવી નથી. આ જન્મે જાતવમાં આનંદપ્રભુ બહુ આગળ વધી ભાગે છે તે તેઓના સ્તવનો તથા પદો વાંચવાથી જણાયે. સ્તવનો એટલા અસરકારક છે અને પદો એટલા માર્મિક છે કે એના રહસ્યનો વિચાર કર્યા પછી એ ભૂલી શકાય તેવા નથી. એક વખત એનું રહસ્ય સમજ્યા પછી જ્ઞાનમાં અને મગજમાં તેનું જ્ઞાન ચાલે છે અને શાંત અવસ્થામાં તે વિચારવાથી એક પ્રકારનો આનંદ આવે છે કે તેનો અનુભવ સામાન્ય રીતે થવો તદ્દન અસંભવિત છે. પદોનો વિષય અતિ કઠિન છે અને તેથી તેના અધિકારીઓ સર્વ થઈ શકતા નથી. કદાચ સામાન્ય વૈરાગ્યના વિષયવાળા પદો અથવા તેથી પણ શૃંગારના વિષયવાળા કવનો જેટલા એ પદો પ્રચલિત અથવા લોકપ્રિય ન થાય તો તેમાં કવિ તરીકેની તેમની મહત્તા ઓછી થવી નથી. પરંતુ પરીક્ષા કરનારના અધિકાર અથવા ઉત્તતિક્રમમાં રહેલી પ્રગતિની તે નોંધ જતાવે છે. ગદ્યની ઘડના અતિ મુશ્કેલ છે, યોગ્ય શબ્દો યોગ્ય પ્રસંગો પર યોગ્ય રીતે મૂકવા છે અને તે જાવર્જિત દોષો સાથે ખાસ છાંય પાડનાર હોય તેવા જ આવી ગયા છે; કારણ કે કવિઓ બહુ જાણનાથી જાન કરે છે ત્યારે શબ્દો કાવ્યમાંથી શોધી શોધીને લખતા નથી, પણ હૃદયનું જ્ઞાન તેમને એવા યોગ્ય શબ્દોમાં જ નિદેશન કરાવે છે. આથી તેઓની કવિ તરીકે બહુ ઊંચી ખ્યાતિ છે. આત્માને ઉદ્દેશીને તેને વિશુદ્ધ કરનારા વિશિષ્ટ ઉદ્દેશથી લખાયેલા પદો અને સ્તુતિમર્મિત અવનો લક્ષ્ય રહસ્ય જ્ઞાનના જ છે. યોગમાત્રના પગધિયા છે. સત્ય આદરણીય આગના દશક છે અને વિશિષ્ટ પદના પ્રરૂપક, પ્રચારક અને પ્રોજેક્ટ છે.

આનંદધનજીના વ્યવહાર વિચારો

નવમા શ્રી સુવિધિનાથના સ્તવનમા દિનચર્યા બતાવતા મૂર્તિપૂજને અંગે જે વિચારો બતાવ્યા છે તે ઘણા વ્યવહાર છે. અગ અને અગ્રપૂજનનું સ્વરૂપ બતાવી, છેવટે ભાવ-પૂજને દુર્ભાગ્ય અને દુર્ગતિનો નાશ કરનાર કહે છે અને ચતુર્થ પ્રતિપત્તિ પૂજા તેના ખાસ અધિકારીઓ માટે યોગની પરિસીમા બતાવે છે. આ વ્યવહાર વિચારો કેટલા ઉપયોગી છે તે ખાસ કરીને આનંદધનજીની યોગ્ય સમજણ વગરની ટીકા કરનારે સમજવા યોગ્ય છે. આવા જ ઉપયોગી વિચારો ‘ ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજન કૃણ કહ્યું ’ એ એક વચનમા સમાવી દીધા છે. પદોમા પણ અવારનવાર બહુ વ્યવહાર અને ઉપયોગી વિચારો બતાવ્યા છે. બીજા પદમા ઘડિયાળીને ઉદેશીને સામાન્ય રીતે બહુ ઉપયોગી વાત કરી છે અને તેવી જ રીતે ત્રીજા પદમા ‘ સુત વનિતા યૌવન ધન માતો, ગર્ભાંતણી વેદના વિસરીરી ’ આવી આવી વાતો કહી છે ચોપાટની રમત સાથે ચતુર્ગતિના ગમનાગમનની વાતો ખારમા પદમા કરી, છોકરાને મારવા સબંધમા આત્મિક વાતો સત્તરમા પદમાં કરી, રીસાયલી સ્ત્રીને સમજાવવાના ખડાના તળે શુદ્ધ ચેતનાની વાતો અઠારમા પદમા કરી, વિરહી વાટ જોતી સ્ત્રીના મુખમાથી નીકળતા શબ્દોમા સોળમા અને બત્રીશમા અને છત્રીશમા પદમા વાતો કરી અને એવી રીતે સામાન્ય પ્રસંગોને એવી સારી રીતે દીધાવ્યા છે કે તે વાચતા આનંદ આવે, વિચારતાં બોધ થાય અને રહસ્ય સમજતા તદ્દનુસાર ઉપદેશને અનુસરવા સાહજિક વૃત્તિ થાય અને પરિણામે ચેતનની સાધ્ય તરફ જરૂર પ્રગતિ થાય.

આનંદધનજીનો યોગ

આનંદધનજીએ યોગના સબંધમા એટલી બધી વાતો કહી નાખી છે કે એ સબંધી અહીં ઉલ્લેખ કરતા પૃષ્ઠો ભરાઈ જાય લગભગ દરેક પદમાં યોગની વાત એક અથવા બીજા આકારમા કરી છે તે પર તે તે સ્થાને વિવેચન મળી આવશે. યોગની કેવી વાતો કરી છે તેના આપણે બહુ થોડા ઉદાહરણો અહીં તપાસીએ આઠમા સ્તવનમા પ્રભુના દર્શન કોઈ ગતિમા થયાં નહિ એમ બતાવી છેવટે ઉમેરે છે કે —

એમ અનેક થલ જાણિયે, સખિ. દરિસણ વિણુ જિનદેવ, સખિ
આગમથી મત જાણિયે, સખિ કીજે નિરમલ સેવ. સખિ. ૫
નિરમલ સાધુ ભગતિ લાહી, સખિ. યોગ અવ ચક હોય, સખિ
કિરિયા અવ ચક તિમ સહિ, સખિ. ફલ અવ ચક જોય સખિ ૧

અહીં યોગાવચક, ક્રિયાવચક અને ફલાવચકની વાત કહી તે યોગનો ખાસ વિષય છે. એના પર ‘ યોગ ’ ના ખાસ વિષયમા સારી રીતે વિવેચન કરવામા આવ્યું છે તેથી જણાશે કે આવા પરમાત્માનો યોગ થવો તે યોગાવચકત્વ કહેવાય છે એ ત્રણે અવચક યોગ કંઈ કંઈ ભૂમિકા પર કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે સદરહુ વિષયમા સારી રીતે ચર્ચાયલું

જોવામાં આવશે એ યોજના ખાસ વિષયને અહીં બહુ મોટા શબ્દોમાં સારી રીતે ખીલ્યો છે તે આનંદજનનું જ્ઞાનરહસ્ય બતાવવાનું કૌશલ્ય સૂચવે છે આ વિષય પર વિશેષ વિવેચન 'યોગદર્શિસમુચ્ચય' શ્રવણ જોવામાં આવશે. સુમતિનાયના સ્તવનમાં બહિરાત્મભાવ, અવરાત્મભાવ અને પરમાત્મ ભાવ પર યોગવિચારણા બહુ સુદર રીતે કરવામાં આવી છે એવું રહસ્ય છેવટે બતાવતા કહે છે કે—

બહિરાત્મ તત્ત્વ અવરાત્મમાં, રૂપ રાગ ધર્મ ભાવ સુખ્યાત્મ,
પરમાત્મ તત્ત્વ એ આત્મ ભાવનું, આત્મ અવરુપ રાવ સુખ્યાત્મ. ૫
આત્મ અવરુપ વસ્તુ વિચારતાં, ભરમ દહે મતિ રોપ, સુખ્યાત્મ.
પરમ વદાર્થ સ પતિ સ પતે, આનંદજન રસ રોપ, સુખ્યાત્મ. ૬

આ બહિરાત્મભાવ તરફ અવરાત્મભાવમાં સ્થિર થવા સાથે આત્મજ્ઞાન પરમાત્મ ભાવ વિચારણા એ આત્મસમર્પણનો ઉપાય છે અને તેથી જ પરપરાએ સર્વ બાહ્ય બંધનથી મુક્ત થઈ આત્મા પ્રગટિ કરીને છેવટે પરમાત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે આ 'ત્રિવિધ સંકલ્પ તનુધરગત આત્મા'નું સ્વરૂપ અન્યત્ર બહુ વિસ્તારથી બતાવ્યું છે, યોગના શ્રેણીમાં તે પર મોટા ઉલ્લેખો કરવામાં આવ્યા છે અને પાંચી વિચારણામાં પણ તે પર વારંવાર વિવેચન થયું છે તે પર ધ્યાન એથી આનંદજનનું એ વિષયને કેવી સુદર રીતે સંક્ષેપમાં પણ સુદામ રીતે બતાવ્યો છે તેનું નિદર્શન અત્ર કરવામાં આવ્યું છે

આવી જ રીતે શ્રી શાંતિનાયના સ્તવનમાં શાંતિનું સ્વરૂપ જે આત્મસંકલ્પ રીતે ચિત્તરૂપ છે, તે સ્વભાગ આગમના સાર જેવું છે એ યોગનો અતિ ઉત્કૃષ્ટ વિષય છે અને તેમાં 'અહો અહો હું મુઝને કહું, નમો મુઝ નમો મુઝ રા, અમિત રૂપ જ્ઞાન દાવારની, બેઠની બેટ રાધ તુજ રા. શાંતિ જિન એક મુજ વિનતિ એમ કહેવામાં આવે છે ત્યાં વિષય તેની ઉત્કૃષ્ટ રૂપ પર-વિશિષ્ટ પ્રદેશની પરાકાષ્ટા પર આવી જાય છે અહીં યોગના વિષયને એવી સુદર શૈલીથી અને હૃદયને શાંત કરી નાખે એવા ભાવાત્મક વાકયોથી દર્શાવ્યો છે કે આનંદજનનું યોગજ્ઞાન માટે અતિ આનંદ થયા વગર રહે નહિ. આથી પણ વિશેષ આનંદદાયક રીતે 'મનહુ કીમહી ન બાળે હો કુલુ જિન' એ સત્તરમાં સ્તવનમાં યોગના મધ્યખિન્દુ જેવા કે રહસ્ય ચિત્તદમનના વિષયને સ્વર્ણો છે ચિત્તદમનને અંગે તેઓ સ્પષ્ટ કહે છે કે—

મે બાલુ એ તિ'જ નધુ'સક, સકલ મરદને ઠેકે
ખીલ વાતે સમરથ છે નર એકને કોઈ બેકે.

હો કુલુ જિન. ૭

મન સાધુ તેજો સમણ સાધુ, એક વાત નહિ જોડી,
એમ કહે સાધુ તે નરિ માનુ, એ કહી વાત છે પોડી.

હો કુલુ જિન. ૮

મનહુ દુરાસાધ તે વરા બાલુ તે આમમથી મતિ બાલુ
આનંદજન પ્રણ માલક બાલુ તે સાલુ કરી બલુ

હો કુલુ જિન. ૯

અહીં અનેક વાતો કરી દીધી છે. મન વશ આવી ગયું છે—એમ કહેનારની આત્મ-વચના અથવા પરવચના, મન વશ કરવાની અતિ આવશ્યકતા અને તેનું મહત્વ અને પરમાત્માને માર્ગે ચાલવાથી તેમા થતો યોગ એ દરેક વાત બહુ યુક્તિસર પણ સ્પષ્ટ રીતે બતાવવામા આવી છે. આવી રીતે બરાબર વિચારીએ તો સ્તવનોમાં યોગની વાત અનેક જગ્યા પર બહુ સુંદર રીતે, યોગ્ય રીતે અને અસરકારક કહી છે. પદોમાના ઘણાંખરાં યોગજ્ઞાનથી ભરેલાં છે અને દરેક પ્રસંગે યથાજ્ઞાત વિવેચન તે પર કર્યું છે. બહુ મુદ્દાના બે ચાર પદો પર અહીં નિદર્શન કરી યોગનો વિષય કેવો સુંદર રીતે તેઓશ્રીએ ઝળકાવ્યો છે તે તરફ લક્ષ્ય ખેંચીએ.

છઠ્ઠા પદમા ઇડા, પિંગળા અને સુષુમ્ણા નાડી પર વિચાર બતાવ્યા, સાથે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિરૂપ યોગના આઠે અંગો પર ધ્યાન ખેંચ્યું, યમને અંગે મૂળ ઉત્તર શુણ્ણની રચના બતાવી. મુદ્રા અને આસનનો ઉપયોગ બતાવી રેચક, પૂરક અને કુંભક નાડીના પ્રયોગો અને સાથે મન અને ઇન્દ્રિયોનો સંયોગ સમજાવી તેના પર વિજય મેળવવાની જરૂરિયાત બતાવી છેવટે બતાવ્યું કે—

થિરતા જોગ જુગતિ અનુકારી, આપોઆપ વિમાસી,
આતમ પરમાતમ અનુસારી, સીઝે કાજ છમાસી.
મારો બાહુડો સન્યાસી.

આવા એક નાના પદમાં કેટલી જાતની વાતો કરી છે અને યોગના અતિ મહત્વના કેટલા વિષયો ચર્ચા નાખ્યા છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. યોગના તે એક પદમાં બતાવેલા નામો પર સંપૂર્ણ વિવેચન કરવું હોય તો એક આખું મોટું પુસ્તક ભરાય. સાતમા પદમા તનમઠ્યાગને અંગે જે આત્મજાગૃતિ બતાવી છે, તે બહુ અસરકારક છે, એમા કેટલીક વાત તો એવી અદ્ભુત રીતે બતાવી છે કે પ્રયત્ન કરવા છતાં તે પદનો ભાવ સ્પષ્ટ ખીલવી શકવો મુશ્કેલ જણાયો છે. એ પદને અંતે યોગીરાજ જણાવે છે કે—

શિર પર પચ વસે પરમેસર, ઘટમે' સૂઝમ બારી,
આપ અભ્યાસી લખે કોઇ વિરલા, નિરખે ધુકી તારી. ૩
આશા મારી આસન ધરી ઘટમે', અજપાખપ જગાવે,
આનંદધન ચેતનમય મૂરતિ, નાથ નિરજન પાવે. ૪
અવધૂ કયા સોવે તનમઠમે', જગ વિલોકન ઘટમે'.

આવી જ રીતે પદરમા પદમા 'મેરે ઘટ જ્યાન ભાનુ ભયો લોર,' સત્તરમા પદમા

છોરાને મારવાના સંબંધમાં અને એકવીશમાં પદમાં પ્રસૂના અગમ અગોચર રૂપના સંબંધમાં યોગની બહુ બહુ વાતો કરી છે. અન્યની આશા નહિ કરવા માટે અઠ્ઠાવીશમાં પદમાં યોગના અતિ અગત્યના વિષય પર ઉપદેશ આપતા તેઓ જણાવે છે કે —

મનસા 'આશા' પ્રેમ મસાસા' પ્રદાન કરજિ મનભણી;
તનુપાદી અવદાઈ પીઝી કરે, બને અનુભવ દાહી આશા. ૩
અવધ પીઆસા પીઝી મતવાસા, ચિન્ને અધ્યાતમ વાદા.
આનંદચંદ્ર ચેતન બૈ બેઠે રેઠે ભેદ તમાસા
આશા આનંદની કયા કીલે

અહીં યોગની વાતો તેના વચાર્થ સ્વરૂપમાં પણ યોગને ઘટે તેવી મહત્ત્વ ભાવામાં કરી છે. તેની વધીના પદમાં નામ નહિ રાખવાને અંગે યોગનું અદ્ભુત રહસ્ય બતાવ્યું છે અને મૈત્રિ મૈત્રિ છત્તિઓ બતાવી છેવટે કહ્યું છે કે —

ના હમ દરસન ના હમ પરસન રસ ન બંધ કરુ નહિ;
આનંદચંદ્ર ચેતનમવ મૂરતિ, ચિત્ત જન બલિ બલિ
અવધૂ નામ હમારા રામે.

સાઠત્રીશમાં પદમાં 'યોગ સિદ્ધાસન' પર બેઠેલા ચેતનની આખી વાત સુદર રીતે કરી છે; એમાં લગ્નિયી, કુણી, ચુરના થેલા વિગેરે સર્વ વાત યોગની કરી છે. અનેક પદમાં યોગને અંગે એટલી વાતો કરી છે કે તે પદનું વિવેચન એવાની જાણ મહામણ કરવામાં આવે છે એમાં પદસ્થ ધ્યાન અને પરમાત્મતત્ત્વચિત્તવન તેની ઉત્કૃષ્ટ રૂઢે બતાવવામાં આવ્યા છે. આવી રીતે લગભગ દરેકે દરેક પદમાં અથવા સમુચ્ચયે કહીએ તો દરેક પદમાં યોગની વાત તેના ઉત્કૃષ્ટ આકરમાં જુદે જુદે રૂપે બતાવી છે અને આશા પદના વિષયને સમજવા માટે યોગજ્ઞાન જૈનદષ્ટિએ કેવા પ્રકારનું છે તે બહુવાની જરૂર હોવાથી આ વિષયના ઉપોદ્ગાત જેઓ એક વિષય એ જૂરો લખ્યો હતો તે મહાર પાઠવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ તો એ વિષયને આ શ્રવ સાથે છંધાવવાનો હતો પણ પુસ્તકનું કદ મોટું થઈ જવાથી તેને જૂરો પાઠી નાખવામાં આવ્યો છે. યોગજ્ઞાનને આનંદચંદ્રએ બહુ ઉત્તમ રીતે ખીલવ્યું છે બતાવ્યું છે અને એનો અનુભવ કરવા વારવાર સૂચના કરી છે. આનંદચંદ્રને જૈનયોગમાં બહુ ઉચ્ચ સ્થાન મળે છે, તેઓના પદો અને સ્તવનો વાચતા અને તેઓનું વચન વિચારતા યોગની પદ્મમહામિત્રાથી તેઓની આગળ વધ્યા હોય એમ લાગે છે. બાકી તેઓનું યોગમાં સ્થાન કમું હોવું એક પ્રકારે તેનો નિર્ણય વાચનારે આ સર્વ હકીકત અને 'યોગ' વિષયની વિચારણાથી કરી લેવો.

યોગાનુભવ

યોગના વિષયને અંગે અનુભવની જાણ જરૂર છે અને તેને માટે આનંદચંદ્રએ ઘણા પ્રસંગે વિશ્લેષ બતાવ્યા છે તેને પણ આપણે સંક્ષેપમાં વિચારી જઈએ અનુભવ

શબ્દનો ભાવ વિચારતા જણાશે કે વસ્તુસ્વરૂપના યથાર્થ બોધને અનુસરતી, તે પર હેય જોય ઉપાદેયપણાવાળી વિચારણાનો મુખ્યત્વે કરીને તેમા સમાવેશ થાય છે. અનેક સ્થાને અનુભવની જરૂરીઆતો જુદી જુદી રીતે બતાવવામાં આવી છે. આ નિજસ્વરૂપ જ્ઞાનનો મહિમા દરેક યોગ-ગ્રંથકારે બહુ સારી રીતે બતાવ્યો છે અને આનંદધનજીએ તો એના સંબંધમાં અનેક રીતે વાત કરી છે. બાહ્ય ક્રિયા ગમે તેટલી કરવામા આવે પણ તેમા જ્યાં સુધી આત્મદર્શન-સમ્યક્ત્વ-કલ્યાણપ્રાપ્તિની આકાંક્ષાયુક્ત થાય નહિ ત્યા સુધી આત્મ-શુણી વૃદ્ધિ ન થવાથી સર્વ નકાસું છે એ વાત તો અનેક પ્રસંગે જણાઈ આવે તેવી છે, તેથી આગળ વધતા અનુભવની બહુ જરૂરીઆત છે. અનુભવ સાક્ષાત્કાર કરાવે છે, અશુદ્ધ લિપ્ત આત્માને સાધ્યસામીખ્ય કરાવે છે અને પરભાવની બરાબર ઓળખાણ પાડી આખી વિવેકને એટલી સુદર રીતે પુષ્ટિ આપે છે કે તેથી છેવટે વિવેકમયી દૃષ્ટિ પ્રગટ થાય છે. શરૂઆતના ચોથા પદમાં જ અનુભવ પર સારો પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે:—

સુહાગણ ! જગી અનુભવ પ્રીત,
નિન્દ અનાદિ અગ્યાનકી, મિટ ગઈ નિજ રીત. સુહા. ૧
ઘટમદિર હીપક કીયો, સહજ સુન્યોતિ સરૂપ,
આપ પરાઈ આપુહી, ઠાનત વસ્તુ અનૂપ સુહા. ૨
કહાં દિખાવું ઔરકુ, કહાં સમજઉં ભોર,
તીર અચુક હે પ્રેમકા, લાગે સો રહે ઠોર સુહા. ૩
નાદવિલુહો પ્રાણકુ, ગિને ન તૃણ મૃગલોચ;
આનંદધન પ્રભુ પ્રેમકી, અકથ કહાની કોચ. સુહા. ૪

અનુભવની વાત એવી છે કે એને આનંદધનજી પણ ‘અકથ’ કહે છે. જેઓ એના પ્રેમમા પડ્યા હોય તે જ બરેબરી રીતે તેનું સ્વરૂપ સમજે તેમ છે. નૂરજહાનના પ્રેમમા પડેલ જહાંગીર-સલીમ જેમ તેને જ સર્વત્ર દેખે છે તેમ નાદ-યોગાનુભવના પ્રેમમા પડેલ પ્રાણીને તેનું તીર વાગે છે ત્યારે તે તેનાથી હૃતપ્રહૃત થઈ જાય છે આવા અનુભવના વિષય પર બહુ પ્રકારના વિચારો બતાવ્યા છે. શુદ્ધ ચેતના અને સુમતિ ચેતનને સમજાવવા જ્યારે જ્યારે પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે અનુભવની પાસે વાતો કરે છે, અનુભવને સમજાવે છે અને અનુભવની મદદથી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થશે એમ માને છે. અનુભવને તેથી કોઈ જગ્યા પર દલાલનું ઉપનામ આપવામા આવે છે અનુભવના વિષય ઉપર બતાવ્યા છે ત્યા ચેતનજીને જાગૃત કરવાનું કામ તેને જ સોંપ્યું છે, અનુભવની રીત પ્રાપ્ત થયા પછી ચેતનજી મોહરાજના લશ્કર સાથે કેવી રીતે યુદ્ધ કરે છે તે અગિયારમા પદમા બતાવ્યું છે. માયામમતા માટે ફરિયાદ કરી તેઓનું સ્વરૂપ ચેતનજીને સમજાવવા તેરમા પદમા અનુભવ ભારફૂલ વિચાર ચલાવે છે અને એ જ સ્વરૂપ તે પછીના ચૌદમા પદમા સ્પષ્ટ કરી તૃષ્ણાની સોબત મૂકાવવા અનુભવ પાસે જ વિશ્વસિ

કરવામાં આવે છે. આનંદધનની અલ્પજ્ઞ ત્યોતિના વિશાળ વિષયમાં અનુભવને પ્રાધાન્ય સ્થાન ત્રેવીશમાં પદમાં આપવામાં આવ્યું છે અને અઠાવીશમાં પદમાં આશા જોરનસી ન કરવાના પરિણામમાં અનુભવલાલી ભક્ત કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. મિલ્લાપીનો મેળાપ કસવી આપવા તેવીશમાં પદમાં અનુભવને જ ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવે છે અને આ વિભાગના પચાસમાં પદમાં પણ શુદ્ધચેતના અનુભવની સાથે મન મૂકીને પતિને મનાવવાના માર્ગ પર વિચારણા કરે છે. જાતી રીતે આનંદધનજીના યોગમાં અનુભવને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે જો મણી અગત્યની બાબત હોવાથી અને પદનેઃ અર્થ-ભાવ સમજવામાં તે ખાસ આવી હોવાથી અહીં તે પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે જે મહાત્માએ અનુભવ જેવા વિષયને આવા અનેક અધિકારમાં ભિતરે કહે તેની આત્મદશા કેવી સુદર કહે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. જેવા મહાપુરુષો જગતની જળથી ઘેર રહી, આત્મસ્વરૂપવિચારણામાં સ્થિર રહી, આદ્યોત્પતિ કયે' નામ છે, તેઓને દુનિયા 'ભજતભૂત' કે જેવા ઉપનામ આપે, તેની તેમને હરકાર હોતી નથી અને પોતામાં જેટલો વધારો થયો ન હોય તેવો નિશિષ્ટ આત્મભાવ પોતામાં છે. જેવો રેખાવ પણ તેઓ કદી કરતા નથી. દુનિયા જોને જાણ ગણે તો જોમાં નવખંડ નથી અને દુનિયા પોતાને માટે શુ કહે છે તે જાણવાની અથવા જાણીને તે પર તુલના કરવાની આવી દશાવાળા પ્રાણીને અહંકારભુદ્ધિથી તો કંઈ અપેક્ષા હોતી જ નથી અને કદાચ તેઓના અભિપ્રાય પર વિચાર થાય તો તેને મહમસ્તપણા ઉપર ખ્યાલ આવે છે, તેની પતિત સ્થિતિમાંથી તેનો ઉદ્ધાર કરવાના કાર્યમાં બંનતુ કરવા ક્યાભાવથી વિચારણા થાય છે બાકી—

મન સાધ્યુ તણે સમણુ સાધ્યુ એક વાત નહિ જોતી;

એકમ કહે સાધ્યુ તે નહિ માતુ, એ કહી વાત છે મોટી

અને જેવો આનંદધનજી પ્રભુ માહક જાણે તો સાધ્યુ કરી માતુ

જો વાક્યના બર્ણમાં હજુ જાટલી નિશિષ્ટ યોગ્યતાએ પહોંચ્યા છતાં પોતાનું મન સ્થિર થયું નથી અને તે કરવા પ્રભુ પ્રત્યે નિશ્ચિતિ છે. જેવી કમ્પૃત્ય જેને દુનિયાની હરકાર ન હોય તેઓ જ કરે છે. જેની સાથે કેટલાક સાધારણ કવિતા લખનારની વાતો સરખાવવા ચત્ત કરે અથવા એક બે સાદુ વિચારો બતાવનાર ૧૬ કે કવિતાને અતિ વિશાળ ઉચ્ચ આત્મશુદ્ધિ બતાવનાર યોગના વિષય સાથે સરખાવી તેની સાથે બીજાને બેસાડવા ધારે તો આવા મહાત્મા પુરુષોનું અજમાન કરવા જેવું છે. આનંદધનજીની ત્યાગવૈસમ્ય-અપૂર્વ દશાની વાતો કરવાનો પણ અધિકાર બહુ હાથે કાળે મણી વિચારણા પછી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે, જો વાત સાધારણ રીતે હૃદયમાંથી ખસવી ન જોઈએ.

આનંદધનનો આગમબોધ અને સ્વરૂપજ્ઞાન

એમના સ્તવનો વિચારતાં આનંદધનનું જ્ઞાન મણુ જ્યાં પ્રકારનું હોયુ એમને એમ

આપણે ઉપર પણ જોઈ ગયા છીએ. શ્રી શીતળનાથના સ્તવનમા બતાવેલી ત્રિલંગીઓ આ વાત ખાસ બતાવે છે, મુનિસુમતસ્વામીના સ્તવનમા આત્મતત્ત્વ બતાવતા તર્કના કૃતનાશાદિ દ્વષણો સારી રીતે ચર્ચી ન્યાયનું જ્ઞાન બતાવી આપ્યું છે એકવીશમા સ્તવનમા ષડ્દર્શનનું સ્વરૂપ સુંદર રીતે બતાવી ઉત્તમાગ પર વિચારણા કરવાને પ્રસંગે સ્વાત્કારાકિત નયસમૂહને શુદ્ધ દર્શન બતાવી, તેથી શૂન્ય નયોને નિરુપયોગી સમજાવી, છએ દર્શનોનું જ્ઞાન ઘણી સારી રીતે તેમને હોય એમ સ્પષ્ટ બતાવી આપ્યું છે, દ્રવ્ય-ગુણપર્યાય અને નયનું જ્ઞાન અઢારમા સ્તવનમા પાચમા પદમાં બહુ ઉત્તમ રીતે બતાવી આપ્યું છે અને ખાસ કરીને પાચમા પદમા એવા વિસ્તૃત વિષયોને નટનાગરની બાજીને અંગે એટલી સારી રીતે ટૂંકામા બતાવી આપ્યા છે કે એ વાચવાથી એના પર અનેક વિચાર થાય અને આનંદધનજીના જ્ઞાનસામર્થ્ય માટે બહુ ઉચ્ચ પ્રકારનો ખ્યાલ થાય. લગભગ દરેક સ્તવનમા અને દરેક ગાથામા એવી વાતો બતાવી છે કે તેના આગમનો અતિ સુંદર અવબોધ આનંદધનજીને હતો એમ સ્પષ્ટ જણાય. પદની અંદર પણ આવી જ સ્થિતિ છે. આ બાબત પર જુદો ઉદ્દેશ લખવાની જરૂર જણાતી નથી, કારણ કે તેમ કરવા જતા લગભગ દરેક સ્તવન પર અને ઘણા પદો પર વિવેચન કરવું પડે તેમ છે. સંક્ષેપમાં એમ કહી શકાય તેમ છે કે આનંદધનજીનું સામર્થ્ય મજબૂત હોવા સાથે તેઓનો આગમ-બોધ બહુ જાંચા પ્રકારનો હતો. ચોવીશીનું કોઈ પણ સ્તવન ઉઘાડી મનન કરવાથી આ બાબત ગ્રાહ્યમા આવશે.

કબીર અને આનંદધન

આનંદધનજીના પદોના સંબંધમા એવું ઘણી વખત સાબળ્યું છે કે તેઓનાં પદો કબીરના પદોને મળતા છે અને કોઈ કોઈ કબીરના પદો આનંદધનજીના નામ ઉપર માણસોએ ફેરવી નાખ્યા છે. અગાઉ જોઈ ગયા છીએ કે પછવાડેની આ હકીકતમા સચ્ચાઈ હોવાનો હબ્બ સુધી એક પણ પુરાવો મળ્યો નથી (જુઓ ઉપોદ્ધાત આગળ). હવે કબીરના સંબંધમા આપણે સહજ વિચાર કરીએ અને તેના કોઈ કોઈ પદોની સરખામણી આનંદધનજીના પદો સાથે કરી આ જરા રસાળ વિષય ઉપર પ્રકાશ પાડવા પ્રયત્ન કરીએ કબીરના હુહા તેમ જ પદો વાચતા તે સર્વ મત મતાતરોમાથી સત્ય શોધી કાઢી તેને અનુસરવાનો ઉપદેશ આપે છે, એમ જણાઈ આવે છે પરમતસહિષ્ણુતાના સંબંધમાં વિચારો ઘણા ઉદાર હતા એ આપણે આ ઉપોદ્ધાતમા ઉપર જોઈ ગયા છીએ. કબીરના પદો વૈરાગ્યના વિષયને પોષનારા અને મનુષ્યની વ્યવહારુ વૃત્તિને અસર કરનારા છે જ્યારે આનંદધનજીના પદોમા વૈરાગ્ય જાંડાણમા રહે છે જ્યારે યોગના વિષયને તેઓ વધારે પોષે છે અને આત્માની અંદર રહેલા ગુપ્ત ગુણોનો પ્રાદુર્ભાવ કરાવવા માટે તેઓ મોટો પ્રયાસ કરતા હોય એમ જણાઈ આવે છે. કબીરના ઘણાખરા પદોમા વ્યવહારોપયોગી શિક્ષા આપવામા આવી હોય છે ત્યારે આનંદધનજી તેથી ઘણા આગળ વધી ગયેલ હોય તેવા

ઉચ્ચ કોટિના વિષયો હાથમાં લે છે અને બાંહેધ તેના અધિકારી સામાન્ય જનપ્રવાહથી જરા આગળ વધીને તેમને સાબળવા તૈયાર થયેલા હોય એમ ધારીને ચાલે છે. આનંદ ધનજીનાં પદોમાં યોગ અને તત્ત્વજ્ઞાન સરપૂર છે અને તેને અનેક રીતે ચર્ચા આ અતિ અટપટા વિષયને તેઓએ બહુ સુદૃઢ રીતે ન્યાય આપ્યો છે. ત્યારે કળીરના પદો બાહ્ય ઉપદેશ આપનાર છે. આનંદધનજીનાં પદો વિશિષ્ટ અધિકારીને ઉદ્દેશીને બતાવેલા છે ત્યારે કળીરના પદો પ્રાકૃત પ્રવાહના માણસોને ઉદ્દેશીને તેના પર હિત કરવાની બુદ્ધિથી લખાયેલાં છે. ભાષાશૈલી બંને વિચારવામાં આવશે તો બંનેએ જેમ બને તેમ હિંદુસ્તાની ભાષાનો સારી રીતે ઉપયોગ કર્યો છે અને તે ભાષામાં એવું સત્ત્વ સ્ફેલું છે કે સમજવા પછી બહુ આનંદ આવે. આનંદધનજીના કોઇ કોઇ પદોમાં ગુજરાતી ભાષાની અસર જોવામાં આવે છે તે કળીરનાં પદોમાં બીજાકુલ જણાવી નથી. કળીરનો માત્ર હિંદુ મુસલમાન સર્વ ધર્મને એક કરી નાખવાનો કુતો. આનંદધનજી એવા વિચારો બતાવે છે કે જેને પરિણામે ધર્મના ઉપરના તકાવતોને છાંં અસ્પર્શ્ય દ્રેષ થાખવો મુક્ત નથી અને વસ્તુતઃ તેમાં કોઇ સાર નથી એમ જણાવ અને સમજાવેલા છતાં છેવટે શુદ્ધ અવ બોધ વિચારણાને પરિણામે યાવ, આ તેઓનું લક્ષ્યનિદુ છે. આપણે કળીરનાં પદો કેવા પ્રકારનાં છે તે વિચારવા માટે તેની જરા પચાવિચન કરીએ. સ્વળસંકેતોથી વધારે પડોના ટાંબણ ઘણું શક્ય નહિ પણ તેના નમૂના અત્ર જરૂર બતાવીએ.

કેસા એક કમાવા, મે કલા દોઝ મચાવા બે	
જદા બહાઈ વિશૂત જદાઈ જામમે કહેતા સિદા;	
સિદનકી તો ખાત ન બાંહે, પે તો ઠાલકા જદા	કેસા ૧
બખવે કપડે સ્પીર મુરાવે કહતા મેં સ પાસી;	
સન્ધાસ્પીકી બત હે ન્યાસી, મે તો પેદકે ઉપાસી.	કેસા ૨
બલા કદની સિરમે દોપી, કહતા ફકીર મોલા;	
ફકીર હે તો સજસે ન્યાસ મે તો ફકતખોલા.	કેસા ૩
કાન કાક કર મુદ્રા ધારી, નાથ કહાવે ભારી;	
નાથનકી તો બત હે ન્યાસી મે તો કેજે જરનાસી.	કેસા ૪
હાતમે શેઢા ધરધર ફિસ્તા, કહતા મેં નાતકસાઈ;	
પેસે ખાતર સીર કુહાવે, કેજે જાખતી મણ.	કેસા ૫
કહત કળીસ મુન કાઈ સાધુ, સજ સતનકી યોગ;	
રામ નામ જિન મુલિ ન પાવે પેહી પચે કમાર.	કેસા ૬

આ પદમાં બતાવેલા વિચારો સાથે આનંદધનજીના ૪૮ માં પદના વિચારો સરખાવી એ તો લગભગ સરખા વિચારો જણાય છે. એ અઠવાળીશમાં પદના કર્ત્તાના સબંધમાં કોઈ જરા શક ઉઠાવે છે, તેથી તેને હાલ બાબુ ઉપર મૂકીએ તો સત્તાવીશમાં પદમાં બતાવેલા વિચારો અને ખાસ કરીને સરસકમાં પદમાં 'રામ કંદો સ્ફેમન કંદો કોઈ' એમ કરીને

જે વિચારો બતાવ્યા છે તે સ્વચ્છ છે, વિશાળ છે, ઉપદેશક છે, અસરકારક છે અને મહાન છે. ઉપદેશ દેવાની કબીરની પદ્ધતિ કેવી સાદી હતી તે નીચેના પદ પરથી જણાશે.

રામ નામ તૂ ભજલે ખ્યારે, કાયકુ મગરૂરી કરતા હૈ,
કચે મટીકા ખંગલા તેરા, પવા પલકમે જલતા હૈ રામ ૧
ખમ્મન હોકર પુરાન ખાચે, સ્નાન તર્પન કરતા હૈ,
સર્વ કાલ સુચિલ રહતા હૈ, યૌ કયા સાહિબ મિલતા હૈ. રામ. ૨
જોગી હોકર જટા ખઢાવે, હાલ મસ્તમે રહતા હૈ,
દોનો હાથ શિર પર ધરતા, યૌ કયા સાહિબ મિલતા હૈ રામ ૩
માનભાવ હોકર કપડે પેને, દાઢી સુછી સુડતા હૈ;
ઉલટી લકડી હાથ પકડ કર, યૌ કયા સાહેબ મિલતા હૈ. રામ. ૪
સુદલા હોકર ખાંગ પુઢારે, યૌ કયા સાહિબ ખહિરા હૈ,
સુ ગિકે પાવમે છુશુર ખાજે, વો લી અલ્લા સુનતા હૈ. રામ ૫
જબમ હોકર લિગ ખંધાવે, ઘર ઘર લેકર ફિરતા હૈ;
શખ ખજકર ભિક્ષા માંગે, યૌ કયા સાહેબ મિલતા હૈ. રામ. ૬
કહત કબીરા સુન ભાઈ સાધુ, મનકી માલા જપતા હૈ;
ભાવ ભગતસે ધ્યાન ધરત હૈ, ઉતકુ સાહેબ મિલતા હૈ. રામ. ૭

કબીરના વિચારો બતાવવાની પદ્ધતિ કેવા પ્રકારની હતી તે બતાવવા માટે એક પદ હજી પશ્ચ વધારે લખશું. (કબીરના પદો ગુજરાતી ભાષાના વાચનારાઓને લભ્ય નથી અને તે કારણથી તેનો આખો ઉતારો કરી લેવાની જરૂર પડી છે.)

દયા ધરમ નહિ મનમે, સુખડા કયા દેખો દરપનમે
જખ લગ ફૂલ રહે ફૂલવાડી, ખાસ રહેગા ફૂલમે,
એક દિન એસા હો જાવેગા, ન (?) ઉડેગી તનમે. દયા ધ. ૧
સુવા અદન અખીર અરગજ, શોભતાં ગોરે તનમે,
ધન જોખન ડોગરકા પાણી, ઢખ જાવેગા ખિનમે દયા ધ ૨
નદિયા બિહીરી નાવ પુરાની, ઊતરે ચાહે સંગમમે,
શુર સુખ હોય સો પાર ઉતરે, તુશુર ખૂડે ઉતમે. દયા ધ ૩
કવરી કવરી માયા જોરી, સુરત હરી નિજ ધનમે,
દશ દરવાજે ઘેર લિયા જખ, રહી ગયે અનકે મનમે દયા ધ ૪
પણિયા ખાધે પગ સવારે, તે જૂલા સુલપેમે;
કહત કબીરા સુન ભાઈ સાધુ, ચે કયા લડ રહે મનમે દયા ધ ૫

આનો ભાવ સમજાવવાની જરૂર પડે એવું બહુધા લાગતું નથી. કબીરની શૈલીમાં જે સુક્તિ અને વિચારણા છે તે આ ઉપરથી સમજાશે એની ઉપદેશશૈલી ચિદાનંદજી અથવા કપૂરચંદજીની શૈલી સાથે કેટલેક અંશે સરખાવવા યોગ્ય છે. બાકી ચિદાનંદજીની

ઉચ્ચ કોટિના વિષયો હાથમાં લે છે અને બાંહે તેના અધિકારી સામાન્ય જનપ્રવાહથી જરા આજળ વધીને તેમને સાબળવા તૈયાર થયેલા હોય એમ ધારીને ચાલે છે. આનંદ-ધનજીનાં પદોમાં યોગ અને તત્ત્વજ્ઞાન ભરપૂર છે અને તેને અનેક રીતે ચર્ચા આ જાતિ અટપટા વિષયને તેઓએ બહુ સુદર રીતે ન્યાય આપ્યો છે ત્યારે કળીરના પદો આજી ઉપદેશ આપનાર છે. આનંદધનજીના પદો વિશિષ્ટ અધિકારીને ઉદ્દેશીને બતાવેલા છે ત્યારે કળીરના પદો પ્રાકૃત પ્રવાહના માણસોને ઉદ્દેશીને તેના પર હિત કરવાની બુદ્ધિથી લખાયેલા છે. ભાષાશૈલી બન્ને વિચારવામાં આવશે તો બન્નેએ જેમ બને તેમ હિંદુસ્તાની ભાષાનો ચારી રીતે ઉપયોગ કર્યો છે અને તે ભાષામાં એવું સત્ત્વ સ્પેષ છે કે સમજના પછી બહુ આનંદ આવે. આનંદધનજીના કોઇ કોઇ પદોમાં સુવર્ણી ભાષાની અસર જોવામાં આવે છે તે કળીરનાં પદોમાં બીજાકુલ જણાવી નથી. કળીરનો માત્ર હિંદુ સુસલમાન સર્વ ધર્મને એક કરી નાખવાનો હતો. આનંદધનજી એવા વિચારો બતાવે છે કે જેને પરિણામે ધમના ઉપરના તક્ષવતોને છાંં અસ્પર્શ્ય રૂપ સંપન્ન થાય. મુક્ત નથી અને વસ્તુતઃ તેમાં કોઈ સાર નથી એમ જણાય અને સમજાવવા છતાં જેવટે શુદ્ધ અવ બોધ વિચારણાને પરિણામે થાય આ તેઓનું લક્ષ્યબિન્દુ છે. આજી કળીરનાં પદો કેવા પ્રકારનાં છે તે વિચારવા માટે તેની જરા પપલિયાના કરીએ. સ્થળસંકેતથી વધારે પદોના ટાંચણ થઈ શકશે નહિ પણ તેના નમૂના અત્ર જરૂર બતાવીએ.

કેસા એમ કમાયા, મે કયા દોંબ મચાયા બે	
જદા બહાઈ વિજીત બહાઈ જામિ કહેતા સિદા;	
સિદનકો તો જાત ન બાળે, મે તો ઠાલકા બદા-	કેસા ૧
બવલે કપડે સ્પીર મુલાવે કહતા મેં સુન્ધાસી;	
સુન્ધાસીથી વત લે ન્યારી મે તો પેડે ઉપારી-	કેસા ૨
બલા કશી શિરમે રોપી, કહતા કહીર મોલા;	
કહીર લે તો સજાઈ ન્યાસ મે તો કસતખોસ-	કેસા ૩
કાન શાક કર મુઝા કારી, નાથ કહાવે બારી;	
નાથનકો તો બલ લે ન્યારી મે તો રેમે જરનારી-	કેસા ૪
જાતમે સિદા ધરપર ફિરતા, કહતા મેં નાનકશાઈ;	
પેસે ખાતર સ્પીર કુલાવે, રેમે જાખની ગાઈ-	કેસા ૫
કહત કળીસા સુન ભાઈ સાધુ, સજ સતનકો હોરા;	
રામ નામ બિન મુઝિ ન પાવે પેલી પેસે હમારા-	કેસા ૬

આ પદમાં બતાવેલા વિચારો સાથે આનંદધનજીના ૪૮ માં પદના વિચારો સરખાવી એ તો લગભગ સરખા વિચારો જણાય છે એ અઠવાળીયામાં પદના કર્તાના સંબંધમાં કોઈ જરા શકા ઉઠાવે છે, તેથી તેને હાલ બાહ્ય ઉપર મૂકીએ તો સત્યવીરમાં પદમાં બતાવેલા વિચારો અને ખાસ કરીને સહસ્રકમાં પદમાં 'રામ કહેા રહેમાન કહેા કોઈ' એમ કરીને

જે વિચારો બતાવ્યા છે તે લબ્ય છે, વિશાળ છે, ઉપદેશક છે, અસરકારક છે અને મહાન છે. ઉપદેશ દેવાની કબીરની પદ્ધતિ કેવી સાદી હતી તે નીચેના પદ પરથી જણાશે.

રામ નામ તૂ ભજલે ખ્યારે, કાયકુ મગરૂરી કરતા હૈ,
કચે મટીકા ખંગલા તેરા, પવા પલકમે જલતા હૈ રામ ૧
ખમ્મન હોકર પુરાન ખાચે, સ્નાન તર્પન કરતા હૈ,
સર્વ કાલ સુચિત રહતા હૈ, યૌ કયા સાહિબ મિલતા હૈ. રામ. ૨
જોગી હોકર જટા ખઢાવે, હાલ મસ્તમે રહતા હૈ,
દોનો હાથ શિર પર ધરતા, યૌ કયા સાહિબ મિલતા હૈ રામ ૩
માનભાવ હોકર કપડે પેને, દાઢી મુછી મુંડતા હૈ;
ઉલટી લકડી હાથ પકડ કર, યૌ કયા સાહેબ મિલતા હૈ. રામ. ૪
મુદ્દા હોકર ખાંગ પુકારે, યૌ કયા સાહિબ ખહિરા હૈ,
મુ ગિકે પાવમે છુ ગુર ખાજે, વો ભી અદલા સુનતા હૈ. રામ ૫
જખમ હોકર લિગ ખ'ધાવે, ઘર ઘર લેકર ફિરતા હૈ,
શખ ખજકર બિક્ષા માંગે, યૌ કયા સાહેબ મિલતા હૈ. રામ. ૬
કહત કબીરા સુન બાઈ સાધુ, મનઝી માલા જપતા હૈ;
ભાવ ભગતસે ધ્યાન ધરત હૈ, ઉનકુ સાહેબ મિલતા હૈ. રામ. ૭

કબીરના વિચારો બતાવવાની પદ્ધતિ કેવા પ્રકારની હતી તે બતાવવા માટે એક પદ હજી પણ વધારે લખશું. (કબીરના પદો ગુજરાતી ભાષાના વાચનારાઓને લબ્ય નથી અને તે કારણથી તેનો આખો ઉતારો કરી લેવાની જરૂર પડી છે.)

દયા ધરમ નહિ મનમે, સુખડા કયા દેખો દરપનમે'
જખ લગ ફૂલ રહે ફૂલવાડી, ખાસ રહેળા ફૂલમે',
એક દિન એસા હો જાવેગા, ન (૧) ઉડેગી તનમે. દયા ધ. ૧
ચુવા અદન અખીર અરગજ, શોભતાં ગારે તનમે,
ધન જોખન ડોગરકા પાણી, હખ જાવેગા ખિનમે દયા ધ ૨
નહિયા બિહીરી નાવ પુરાની, ઊતરે ચાહે સંગમમે',
ગુર સુખ હોય સો પાર ઉતરે, તુગર ખૂડે ઉનમે. દયા ધ ૩
કવરી કવરી માયા જોરી, સુરત હરી નિજ ધનમે,
દશ દરવાજે ઘેર લિયા જખ, રહી ગયે મનકે મનમે' દયા ધ ૪
પણિયા ખાંધે પગ સવારે, તે જૂલા કુલપેમે',
કહત કબીરા સુન બાઈ સાધુ, ચેકયા લડરહે મનમે દયા ધ ૫

આનો ભાવ સમજાવવાની જરૂર પડે એવું બહુધા લાગતું નથી. કબીરની શૈલીમા જે શુક્તિ અને વિચારણા છે તે આ ઉપરથી સમજાશે એની ઉપદેશશૈલી ચિદાનંદજી અથવા કપૂરચંદજીની શૈલી સાથે કેટલેક અંશે સરખાવવા યોગ્ય છે. બાકી ચિદાનંદજીની

ચૈલી પણ આથી તો ઉચ્ચ કોટીની છે. વૈરાગ્યના વિષયને મામણીના રૂપમાં, આશ્રેયના રૂપમાં અને બીજી અનેક રીતે બતાવીને તેમણે તે વિષયની સારી પાવણા કરી છે. જુદાં જુદાં પદના લેખકોએ જ વિષયને કેવી રીતે બતાવે છે તે સમજવા માટે ચિત્તદમનના-મન વશ કરવાના વિષયને પદ્યકારોએ કેવી કેવી રીતે ચર્ચ્યાં છે તેનો જશ નમૂનો બેઠકોએ જેથી તેની સરખામણી કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. મનને વશ કરવાના અને તેમાં સવસ્થ માનવાના વિષય ઉપર કબીર નીચે પ્રમાણે વિચારો બતાવે છે.

હમારો વીરધ ઠેન કરે બદકત ઠેન ફિરે હમારો.
મનમે બજા મનમે કારી, મનમે રત્તાન જાવ કરે હમારો. ૧
મનમે જાસત મનમે કલાસત, મનમે ખુલિ જાશે. હમારો. ૨
મનમે મુઝા મનમે માલ, મનમે જ્ઞાન હરે હમારો. ૩
કલત કબીર મુન બાધ સાધુ, બદકત ઠેન ફિરે : હમારો.

જ્ઞાની સાથે સરખાવવા માટે જ્ઞાનદાસનંદ્રનું સુપ્રસિદ્ધ શ્રી કૃષ્ણનાથનંદ્ર સ્તવન લેના પર આ ઉપોદ્ઘાતમાં અવારનવાર વિવેચન થયું છે તે પર વિચાર કરી જઈએ.

કુંકુ નિન મનકુ કિમહી ન જાએ-એ કુંકુ જિન
જિમ જિમ જતન કરીને થાનુ, તિમ તિમ જાજનુ જાએ એ. કુંકુ ૧
રજની વાસર વસતી ઉત્તર, વચજ પાવાએ બચ;
સાપ જાવ ને મુખકુ થોડુ ઝિલ ઉખાલો ન્યાવ. એ. કુંકુ. ૨
મુખતિ તજા જામિલાની તપીલા રાખ ને જ્ઞાન જાજવાસે
વધરીકુ કાંઈ ઝિલનુ જિતે નાએ જાવે પાસે. એ. કુંકુ. ૩
જાગમ જાગમધને લાસે, નાવે કિલુ વિષ જાકુ;
ડિંકાં કલે એ જા કરી જરકુ તો જ્ઞાન તજીવરે વાંકુ એ. કુંકુ ૪
એ કવ કહુ તો કવતો ન રેણુ સાકુશર પલ નાહિ
સર્વ મહેને સકુથી જાલનુ એ જાજરિજ મન મારિ એ. કુંકુ ૫
એ એ કહુ તે કાન ન પારે, જાપ મતે રહે કાલો;
મુર નર પડિત જન સમજાવે જામને ન માકો. સાચો એ. કુંકુ ૬
મે જાજુ એ જિન નપુસક, સકલ મરને ઠેકે;
બીજા થાતે સમરથ છે નર, ઝિલને કોઈ ન રેકે. એ. કુંકુ. ૭
મન સાધુ તેકે સજણુ સાધુ ઝિલ વાત નહિ જોટી;
ઝિમ કહે સાધુ તે નવિ માવ, ઝિ કરી થાત છે મોટી. એ. કુંકુ ૮
મનકુ કુસરથ તે વરા જાજુ તે જાગમથી મતિ બજુ;
જાનદાસન મજુ માજક જાલો, એ સાધુ કરી જાજુ એ. કુંકુ. ૯

જાવી મુદર રીતે મનને વશ કરવાનું-ચિત્તદમન કરવાનું જ્ઞાનદાસનંદ્ર કહી ગયા છે અને તેમનો જો સંદેશો અત્યારે પણ બહુ જ્ઞાનદાસી જગ્યાય છે, ઉપયોગી ગણાય છે.

અને વસ્તુતઃ વિચારતા તે ઘણી શિક્ષણીય રીતે લખાયેલ છે. શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય તે જ વિષય એક પદમા કેવી રીતે ચર્ચે છે તે હવે સરખાવીએ.—

જળ ભગ આવે નહિ મન ઠામ.	જળ ભગ.
તપ ભગ કષ્ટ ક્રિયા સવિ નિષ્કળ, જ્યૌં ગગને ચિન્નામ.	જળ. ૧
કરની ખીન તું કરે રે મોટાઈ, બ્રહ્મવતી તું જ નામ;	
આખર ફલ લહેગો જ્યૌં જળ, વ્યાપારી બિનુ દામ.	જળ. ૨
મુંડ મુંડાવત સખણી ગરરિયા, હરિષ્ઠ રોજ ખન ધામ;	
જટાધાર વટ ભરમ લગાવત, રાસભ સહેતું હે ધામ.	જળ. ૩
એતે પર નહિ ચોગણી રચના, જો નહિ મન વિશ્રામ;	
ચિત્ત અતર પર છલવેકું ચિતવન, કહાં જપત મુખ રામ	જળ. ૪
ખચન કાય ગોષે દૂઠ ન ધરે, ચિત્ત પુરગ લગામ;	
તામે તુ ન લહે શિવ સાધન, જિઉં કણુ સુને ગામ.	જળ. ૫
પદો જ્ઞાન ધરે સંજમ ક્રિયા, ન ફિરાવો મન ઠામ;	
ચિદાનન્દધન સુજસ વિલાસી, અગટે આતમરામ	જળ. ૬

એક જ વિષયને ખીલવવામા કેવી રીતે જૂદા જૂદા કવિઓ પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે તે જોવામાં આ સરખામણીથી બહુ મદદ મળશે. જેટલો પોતાનો આત્મા ઉજ્જત થયો હોય છે તેને અનુરૂપ ભાષા બહુધા નીકળી આવે છે ખીજા પદના લેખકો પણ આ વિષય કેવી રીતે ખીલવે છે તે જોઈ લઈએ. શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય બિહાગમા વિલાસ કરતા કહે છે—

મન ન કાણુકે વશ મન કીએ સખ વશ,	
મનકી સો ગતિ જાને યાકો મન વશ હે.	૧
પદો હો બહુત પાઠ તપ કરે જૈને પાહાર,	
મન વશ કીએ ખીનુ તપ જપ બશ હે	૨
કાણુકું ફીરે હે મન કાણુ ન પાવેગો ચેન,	
વિપયકે ઉમળ રહ કણુ ન દૂર સહે.	૩
સોઉ જ્ઞાની સોઉ ધ્યાની સોઉ મેરે જ્યા પ્રાની,	
જિને મન વશ કીયો વાહિકો સુજસ હે	૪
વિનય કહે સૌ ધનુ યાકો મન છિનુ છિનુ,	
સાઈ સાઈ સાઈ સાઈ સાઈસે તિરસ હે	૫

જ્ઞાનવિમળસૂરિ જેઓએ ‘જ્ઞાનવિલાસ’ અને ‘સંયમતરંગ’ બનાવેલા છે અને જેઓ આનંદધનજીના સમકાલીન વિખ્યાત પુરુષ હતા તેઓએ મન વશ કરવાના વિષય પર એકે પદ લખ્યું જણાતુ નથી, પણ તેઓના પદો વિચારવા લાયક હોવાથી

તેઓના પદોમાથી એકનો નમૂનો અહીં આપવો યોગ્ય ધાર્યો છે તેઓનું જોઈ સુદર પદ આગળ ઉપર ઉતારેલું પણ બેવામા આવશે.

વાલમીકી રે વિરલા જનમ જમાયા વાલ્મી વિરલા.
પર સવત કર દસ દિશિ બદલા, પરસે પ્રેમ લગાયા;
પરસે ભાયા પરજ બાયા, પરકુ ભોજ લગાયા. વિરલા ૧
માટી ખાના માટી પીના, માટીમે રમ જના;
માટી સીવર માટી જૂજન, માટી જલસા બીના રે વિરલા ૨
પરદેશીસે નાતસ કીના માયામે લગદાનય;
નિશિસ વમ રાગ્યાનન્દ અનુભવ, મુકે વિન નાંહિ લગાયા રે વિરલા ૩

જોગણીશમા શતકના આખર ભાગમા અને વાલ્મી વિક્રમની વીસમી સદીની શરૂઆતમા કપૂરવિજય જેઓ યોગી તરીકે ઘિઠાનદજીના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલા છે તેઓનાં વૈશાલ્ય અને અધ્યાત્મના પદો વિચારવા હાયક છે સામે સરખામણી કરવા તેઓશ્રીનું મળતા વિષય પસંતુ એક પદ અહીં વિચારીએ. એનો લઘ કાફી અથવા વેલાવલ સમગ્રમાં આવે છે.

ભૌં ભૌ તત્ત્વ ન જૂલ પડે રે. ભૌ
તૌં તૌં મૂઠ બરમ વસ જૂલયા. મત મમતા લમી જનથી હડે રે. ભૌ ૧
અકર રોજ મુલ ક'યે અનુભ લખ બલ સાવર ઈલુ ભાંત રડે રે;
ધ્યાન (ધ્યાન) કાજ નિમ મૂરખ ખિત્ત દક, ઉભર જૂભિદો. જેત ખડે રે. ભૌ ૨
ઉચિત રીત જોગણ વિજુ ચેતન નિરાદિન જોડો થાદ પડે રે;
મસ્તક મુકુદ ઉચિત મણિ અનુપમ, જેત સુરય અજ્ઞાન જડે રે. ભૌ ૩
સમતા વસ મન વક દુરજ નિમ, તિમ વિકલ્પ મનમાંહિ ખડે રે;
ચિદાનન્દ નિલ કપ મળત ભસી, તલ કુતક તોડે નાહિ નડે રે. ભૌ ૪

લગભગ સરખા વિષય પર કવિઓ અને ખાસ કરીને વૈરાગ્યના વિષયના કવિઓ કેવી નૂહી નૂહી દૃષ્ટિથી ચર્ચા કરે છે તે આટલા ઉપરથી જણાવું હશે. ધ્યાનદધનજીનો તે સર્વમા જે નિશિષ્ટ ઉદ્દેશ છે તે ધ્યાનમા લેવા યોગ્ય છે અને તેઓ કોઈ પણ વિષયને બહુ વિચાળતાથી, અન્વેષણદૃષ્ટિથી અને પૃથક્કરણપૂર્વક છણીને અસરકારક રીતે અવલોકે છે, તે પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામા આવે છે.

ધ્યાનદધનજી અને યશોવિજય ઉપાધ્યાય

આ બન્ને મહાત્માઓની સરખામણી કરવાનો પ્રયાસ પછી વાર કરવામા આવે છે, પરંતુ તેમા યોગ્ય દૃષ્ટિબિંદુ ન રખાય તો બહુ ગેરસમજાવી થવાનો અથવા તે બન્નેમાથી એકને અન્યાય થવાનો પૂરતો મજલ છે બન્ને પુરુષો અતિશય પ્રગત થયેલા હતા એમા શકા જેવું નથી, અને બંનેને માટે અતિપ્રાય ઉચ્ચારવા પડેલાં બહુ વિચાળ દૃષ્ટિથી તેઓની કૃતિ સમજવાની અને તેઓના વિકાસને આત્મિક ઉત્તરિક્રમમા

કયું સ્થાન પ્રાપ્ત્ય છે તે ખ્યાલમાં લેવાની જરૂર છે. ખડું વિચાર કરતા એમ જણાય છે કે આ બંને મહાત્માના કાર્યક્ષેત્ર લગભગ તદ્દન જૂદા હતાં. એક મહાત્મા આત્મિક ઉન્નતિનો વિચાર કરનારા હતા, એક પરોપકાર દ્વારા આત્માની પ્રગતિ સાધનાર હતા. એક યોગી હતા, એક કર્મયોગી હતા (અહીં કર્મ શબ્દ વિધિવિધાનના અર્થમાં વપરાતો નથી પણ 'સેવા'ના અર્થમાં વપરાય છે); એકને દુનિયાની દરકાર નહોતી, એક કોમની, શાસનની અને ગચ્છની સ્થિતિને લક્ષ્યમાં લઈ કામ કરનાર હતા. આવી અનેક રીતે બંને એક બીજાથી તદ્દન જૂદી દિશાએ કામ કરનારા હતા અને પોતાના ક્ષેત્રમાં અતિશય આગળ વધેલા હતા. આનંદધનજીનો યોગ અને અધ્યાત્મદશા દૃષ્ટાન્તરૂપ ગણાય છે અને યશોવિજય ઉપાધ્યાયની શાસનસેવા અનેક પ્રકારે ઉપકારી થઈ છે એટલું જ નહિ પણ તેમના વચન ઉપર મોટો આધાર રહી શકે છે, એ તેઓનું અસાધારણ પાડિત્ય અને તેનો ઉપયોગ બતાવે છે. અસાધારણ વિદ્વત્તા સાથે તેનો એવી સુંદર રીતે તેઓ ઉપયોગ કરી શકતા હતા કે અનેક પ્રકારની ચાલી આવતી શંકાઓનું તેઓ નિવારણ કરવાને શક્તિમાન થયા હતા. અધ્યાત્મના વિષય ઉપર તેઓ ઘણા સુંદર ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં તેમ જ ગુજરાતીમાં લખી ગયા છે અને તત્ત્વજ્ઞાનના નમૂનાઓ બતાવી વિદ્વાનોને પણ આશ્ચર્યમાં નાખી ગયા છે. યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયની વિદ્વત્તાના સંબંધમાં બે મત પડે તેમ નથી, પરંતુ આનંદધનજીની દશા તદ્દન જૂદા પ્રકારની હતી. તેઓએ પદોમાં અને ચોવીશીમાં અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ સુંદર તત્ત્વજ્ઞાન બતાવવા ઉપરાંત પોતાનું વર્તન લગભગ એવું વૈરાગ્યમય કરી દીધેલું જણાય છે કે તેઓને વ્યવહાર દૃષ્ટિવાળા લોકો ભંગડ જેવો કહેતા અને હજી પણ તેઓના સંબંધમાં વિશાળ દૃષ્ટિવાળી સિદ્ધાન્તાનુયાયી સ્થિતિ સમજવાની શક્તિ પ્રાપ્ત ન થઈ હોય તેવા સામાન્ય પ્રવાહ પર રહેલા પ્રાણીઓ તેમને નિશ્ચય નયાશ્રયી કહેવા લલચાઈ જાય છે. એવો અભિપ્રાય આપતી વખત નિશ્ચય અને વ્યવહારનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજવાની અને તે બંને આત્મસાધન પરત્વે એક જ સાધ્યની સપાટી ઉપર છે અને વસ્તુતઃ તેમાં તેવો ફેર નથી એમ વિચારવાની તરફી તેઓ લઈ શકતા નથી. આ સંબંધી યશોવિજયજીએ સાઠા ત્રણસો ગાથાના સ્તવનની સોળમી ઢાળમાં એકાંત વ્યવહાર પક્ષ આદરનારને નકામાં જણાવ્યા છે અને સાધ્ય નિશ્ચયનું છે તે રાખવા યોગ્ય જણાવી ક્રમસર આગળ વધવા સૂચના કરી છે તે સારી રીતે વિચારીને સમજવા યોગ્ય છે. તે આખી ઢાળથી એક વાત બરાબર સ્પષ્ટ થાય છે અને તે એ છે કે વસ્તુતઃ શ્રી જિનેશ્વર મહારાજના દર્શનને અનુસરનાર નિશ્ચય અને વ્યવહારમાં કશો વિરોધ નથી આવી રીતે વિવેકપૂર્વક વિચાર કરતા આનંદધનજી જેઓના વર્તન સંબંધી ચાલી આવતી વાતો સામળતા અને પધરતો વાચતા તેઓનો આત્મા અતિ ઉન્નત થયેલો હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. તેઓ અનુભવપૂર્વક અમુક અંશે વ્યવહાર પ્રવૃત્તિયુક્ત છતાં નિશ્ચયના અર્થી હતા, વ્યવહારથી

વિમુખ નહોતા અને તેમના જેવા પ્રગત પુરુષોને તે દયા એકદર રીતે ધક્કા લાગતી હતી એકાત પક્ષ કરનારા પર આક્રોષ કરતા ઉપાધ્યાયજી ઉપરોક્ત સ્તવનમા કહે છે કે —

કોઈ કહે મુખિ છે વીણવાં ઝીંકરાં,
કોઈ કહે સજ્જ જન્મતાં પર દહિયારાં,
મૂઠાં છે દોષ તથા બેઠાં બસે નહીં,
જ્ઞાન થોડે કિંવા સાધતાં તે ઘડી (૧૧-૧૨)

આનુ ટાંચણ આ જ ઉપોદ્ધાતમા અગાઉ અન્ય પ્રસંગે થઈ ગયું છે, તે બતાવી આપે છે કે એકાત દૃષ્ટિએ એવાઈ જનારને ઉપાધ્યાયજી ‘મૂઠાં’ કહે છે અને તેવા પ્રકારની ભૂલ સાધારણ રીતે થતી જોવામા આવે છે તેથી આ સુદાં ઉપર અવારનવાર એકથી વધારે વખત આ ઉપોદ્ધાતમા તથા કથમાં આનંદચંદ્રનાં આત્મ છે હાલમાં એક છાપામા આનંદચંદ્રના પર ટીકા કરતા નાલે તે સાધુ નામને પણ ચોક્કસ ન હોય અને ‘માગલોપી-નિશ્ચયવાદી’ જોવા વિશેષણને મોઝા દોષ એમ બતાવી, આ મહાત્માને ઉતારી પાડવાનો પ્રયત્ન થયેલો વાચ્યો ત્યારે લેખકની બાહિસત્તા ઉપર અનુકંપા આવી હતી । આવા મહાપુરુષોને બરાબર સમજવા માટે પણ ઘણા વિશાળ હૃદયની, અભ્યાસની અને શુરુપરપરાના જ્ઞાનની જરૂર છે સાધનને સાધન તરીકે નહિ સમજનાર, સામ્યજ્ઞાન અને આત્મપરિણતિ વિના ‘ઝીંકરા વીણવામા’ મુખિ માનનાર આવા વિચાર કરે ત્યારે ઉપાધ્યાયજી ડી અષ્ટપદી આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે આ સુરો આપણને વધારે સ્પષ્ટ થાય છે આ વિષયની શરૂઆતમા અષ્ટપદી આપવામાં આવી છે તે અત્ર ફરી વાર વાંચી જવા વિશિષ્ટ છે એના લગભગ દરેક પદમાં અતઃકરણના ઉમળકા છે, હૃદયના આલોપ છે, આત્માનુ ઉચ્ચ જ્ઞાન છે ‘આનંદ ઠોર ઠોર નહિ પાયા આનંદ આનંદને સમાચાર’ અહીં ઉપાધ્યાયજી શુ કહે છે તે વિચારીએ એ આનંદ સાત નિમજ વૃત્તિના પ્રવાહ, પરસ્પર ત્યાગવૃત્તિ, સ્વાનુભવરમણતા જ્યા ત્યાં મળતા નથી અને તે આનંદચંદ્રના છે અને આનંદચંદ્રને એ રસ સીલતા બોધને જસવિજ્યે તેમના ગુણ ગાયા છે આ આનંદ જન્મરમા મળતો નથી, એનું સ્વરૂપ આનંદ જ (આત્મા જ) બલે અને એવા આનંદના સાક્ષાત્ સ્વરૂપને આજ જોવાથી શેમે શેમે શીતળતા થઈ આથી પણ આગળ વધીને આક્રમા પદમાં કહે છે કે આનંદચંદ્ર સાથે પોતે મળ્યા ત્યારે પોતે પણ આનંદસ્વરૂપ થઈ ગયા. એ આ અષ્ટપદી બરાબર સમજ્યો હોઈ તે માણ મનમા આનંદચંદ્રના માટે વશેવિજ્યલેખને ધણુ માન હશે તે સંબંધમા શકા રહેતી નથી અને તે વાત જ્યારે દરેક બત્રીસી જેવા ગમીર યોગના વિષયના પ્રકરણને અતે પરમાનંદ સંબંધી તેઓથી પોતે જ દૃઢ કરી ગયા છે ત્યારે કોઈને પણ એ સંબંધમાં વિચાર ક્યાં પછી શકા રહે એમ મને લાગતું નથી કેટલુંક મન આનંદચંદ્રને વશેવિજ્યલેખને વ્યોવૃદ્ધિપણને અંગે આત્મુ હોય તે મનવાન્મેગ છે, પરંતુ જે શબ્દોમા આનંદચંદ્રના માટે તેઓએ લખ્યું

છે તેવા સારે શબ્દોમા પોતાની કોઈ પણ પ્રશસ્તિમા અન્ય સમકાલીન પુરુષ માટે લખ્યું નથી. શ્રીવિનયવિજયજી માટે શ્રીપાલરાસની પ્રશસ્તિમા શબ્દો લખ્યા છે તે તેઓની લાયકાત બતાવવા પૂરતા પણ થયા, પરંતુ અષ્ટપદીના શબ્દો સાથે તેની સરખામણી થાય તેમ નથી આ સર્વ શું બતાવે છે તે કહેવાની હવે બહુ જરૂર રહેતી નથી. આનંદધનજી પોતાના યોગના વિષયમા અતિ પ્રગત થયેલા હતા, તેમની વ્યક્ત આધ્યાત્મિક શક્તિ તેઓના સમકાલીન સત્યવિજય પંન્યાસ અને યશોવિજય ઉપાધ્યાય જેઈ શક્યા હતા અને તે ન સમજી શકે તેવા કેટલાક પ્રાણીઓએ તેમને ખેદના કારણે પણ આપ્યા હશે અને તે વખતે તેઓના સંબંધમાં સારી રીતે વાતો પણ ચાલતી હશે એમ નિર્વિવાદ જણાય છે ઉપાધ્યાયજી તેમની પાસે સુવર્ણસિદ્ધિ શાસનહિત સારુ લેવા ગયા અને જરા અધીરા થઈ જવાથી તેમને અયોગ્ય જાણી યોગવિદ્યા કોઈને બતાવ્યા સિવાય આનંદધનજી દેહ છોડી ગયા એમ જે વાત દતકથારૂપે ચાલે છે તેમાં ગેરલા હાર્દ માટે અતિ આનંદ થાય છે, પરંતુ જે બંને મહાત્માઓના સંબંધમા એ વાત કહેવામા આવે છે તેઓ સુવર્ણસિદ્ધિ જેવી લઘિ સિદ્ધિઓ જે પૌદ્ગલિક છે અને યોગથી પતિતાવસ્થા સૂચવે છે અને જેનો ત્યાગ કરવા પતંજલિ જેવા પણ કહે છે અને જૈન યોગકારો તો શરૂઆતથી જ પરલાવરમણતા ત્યાગ કરવાનું શીખવે છે તેને માટે વિચાર પણ કરે તે મારા આંતરમાં આવી શકતું નથી. એકદરે એક મહાત્મા (યશોવિજયજી) અતિ પુરુષાર્થ કરી શાસનને દીપાવનાર, અનેક શંકાઓ છેદનાર, અનેક કુતર્કોને કાપી નાખનાર, વિજયકે વગાડનાર, પોતાની તરફના તિરસ્કારની દરકાર નહિ કરનાર, શાસનની એક પણ બાબતમા ઉપેક્ષા ન કરનાર આત્માર્થી પુરુષ હતા. તેમના પુસ્તકો વાચતા આજ પણ અશ્વલ કામ કરે તેમ નથી અને તેઓની સૂક્ષ્મ વિવેચક શૈલી સમજનાર પણ હજી ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય છે, ત્યારે બીજા (આનંદધન) આત્માની જ દરકાર કરનાર, દુનિયાને અંધ સમજનાર, પોતાને 'બાવરા' ગણાવનાર, અતિ નિરપ્રહી, પોતાના દૃષ્ટાન્તથી અનેક પ્રાણીને ધર્મની સન્મુખ કરી દેનાર, યોગમા અતિ આગળ વધેલા અને સન્મુખ જીવ હતા બંને મહાપુરુષો હતા; એક યોગી હતા, બીજા કર્મયોગી હતા; અને બંનેની સરખામણી કરવાના વિચારમા એકતુ સ્વરૂપ યાદ કરતા તેને માટે અતિશય ખેત્યાણ થાય અને બીજાનો વિચાર કરતા વળી તેથી પણ વધારે આનંદદાયક સ્થિતિ થાય એવા અપૂર્વ ઓજસ્વી પુરુષ બંને હતા આવી રીતે આ બંને મહાપુરુષોની સરખામણીનું પરિણામ બંનેના લાભમા ઊતરે છે અને ખાસ જરૂર જણાશે તો આ મુદ્દાના સમર્થનમા શાસ્ત્રના અનેક પૂર્ણવા આ પુસ્તકના આગળના ભાગમા આપવામા આવશે શાત દૃષ્ટિએ, નિષ્પક્ષ-

* શરીરના સરકાર અને દુનિયાના ચરિત્ર્યથી રહિત હોવાને લીધે તેને માણસો બાવરા કહેતા હતા

x શાસનવિરોધીઓને સખ્ત શિક્ષણ આપવામા દુનિયાની અથવા તેના લાભની જરા પણ સ્પર્ધા રાખનાર ન હોવાથી નિરપ્રહી

પાતપણે અને માત્ર ચોક્કસપ્રાપ્તિનો હેતુ સાધ્ય થાય તેવી રીતે આ વિષય ઉપર અન્ય મહા શયો જરૂર વિચાર બતાવી આ સર્વા પર વિશેષ પ્રકાશ પાઠવા તરફી લેશે

આનંદધન અને ચિદાનંદ (અથવા લાક્ષ્મીનંદ અને કપૂરવિજય.)

પ્રથમ મહાપુરુષ સત્તરમી સદીના યોગીનો નમૂનો હતા, દ્વિતીય ઝોજણીશમી સદીમા તેની કાંઈક વાનકી બતાવનારા હતા પ્રથમના મહાપુરુષનું નામ લાક્ષ્મીનંદ હોઈ તેમણે પદો વગેરે આનંદધનના નામથી લખેલા છે અને તે નામથી તે સુપ્રસિદ્ધ છે, દ્વિતીય મહાપુરુષનું નામ કપૂરવિજય હોઈ તેમણે પદો, પુદ્ગલગીતા અને સ્વરોચિષસાન તથા કેટલાક છૂટક સવૈયાઓ વગેરે ચિદાનંદના નામથી લખેલા છે પ્રથમ મહાત્મા વૃદ્ધ ઉમ્મર સુધી આદર્શ જીવન જીવન કરી પૃથ્વીતળ પાવન કરવા હતા એમ લોકકથા ચાલે છે, દ્વિતીય જ્યારે ગિરનાર પવત પર છેલ્લા સવત્ ૧૬૦૬ કે ૧૬૦૭મા રોખાયા ત્યારે તેમની વય ૩૨ વર્ષથી વધારે નહોતી. ચિદાનંદના પદોમા વૈરાગ્યની યોષણા વિશેષ છે, આનંદધનના પદોમાથી યોગનો ઉઠિ અભ્યાસ અને આત્મવત્ત્વભિત્તવન બહાર આવે છે આનંદધનના યોગ અભ્યાસ ધણે વીચ અને હૃદયભાવના ઉચ્ચ જણાય છે ત્યારે તેના પ્રમાણમા ચિદાનંદના યોગરહસ્ય કાંઈક મહા કરી એમ મને જણાય છે જાનેની રશ્યા બહુ સુદર હતી. કપૂર વિજયને જેમણે જોયા હતા તેમની પાસેથી તેઓનીના સબંધમા ઘણી વાતો સાક્ષી છે ભાવનગરમાં તેઓ આતુર્માંસ સ્થિત થયા હતા અને સવત્ ૧૬૦૨મા ગોડી પાશનાથનું પદ જનાંબુ હતું એમ તેઓના નવમા પદ ઉપરથી જણાય છે, તે સવ હકીક્ત ઉપરથી તેઓની લઘુ વયમાં બહુ સારી રશ્યા હતી એમ જણાય છે તેઓના લઘુવા મેરે મન માની 'કથની કથે સદુ કોઈ' વિગેરે ઘણા પદો બહુ ઉચ્ચ ત્રાસ અને રહસ્યજ્ઞાન આપે તેવા છે અને તે બહુ માણસો હોશથી ગાય છે, સાક્ષી છે અને તેમ કરીને આત્માને પવિત્ર કરે છે અત્ર તેમના પદો ટાકવાનું રક્ષણસંકેતથી બની શકે તેમ નથી. જવાસ્તબાર આ પદોના વિવેચનમા તેમના ટાકણો આવશે.

આવી રીતે આનંદધનના મહાશબ્દનું ચરિત્ર બૂદી બૂદી દૃષ્ટિથી વિચારવાનો પ્રસંગ આપણે પ્રાપ્ત કર્યો. આવા મહાત્માનું ચરિત્ર વચ્ચા, લખાણ અથવા તેની ચોક્કસ કરવામા સમય બધ તે સર્વ સુબ્યવસ્થિત અને ઉપયોગી બાબતમાં ગાળેલ વખત બણવે. આનંદધનના મહાશબ્દ એટલી ઉત્તમ રશ્યા પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા કે તેઓના સબંધમા જ્યારે જ્યારે વિચાર કરવામા આવે છે, ત્યારે ત્યારે મનમા એક પ્રકારનો અભિનવ આહ્વાદ થાય છે, ચિત્તમાં એક પ્રકારની શાંતિ થાય છે, આત્મા બધે કાંઈ વિશિષ્ટ ઉત્તમ રશ્યા અનુભવવાની સ્થિતિમાં પેસતો હોય એવું સદૃજ જ્ઞાન થાય છે આનંદધનના ઉપર લોકોએ અનેક ત્રાસ વર્તાવ્યા છે અને તેઓની ઘણી જ ખોટી રીતે નિંદા કરી છે એમ અદ્યપી ઉપરથી જણાય છે છતાં તેઓના એક રામ પદ પરજાવપરિણતિવાળો ન થયો એ પ્રમાણે સાક્ષીવામાં આવે છે તેઓ

સંબંધી ઘણી વાતો ચલાવવામા આવે છે અને તેઓ સામાન્ય પ્રવાહથી જરા અલગ ગયા છે એવી વાતને બાહ્યદષ્ટિ જીવે કેટલીક વાર જણાવે છે, પરંતુ એ સર્વ હકીકત બાજુ ઉપર મૂકતાં અને આવા મહાત્મા સંબંધી થતી અવ્યવસ્થિત ગેરસમજાતી બાદ કરતા એકંદરે જૈન સમાજનું તેમના ઉપર આકર્ષણ સ્પષ્ટ જણાય છે. જો તેઓ ઉપર આટલી વિશિષ્ટ દષ્ટિ ન હોત તો તેઓનો સમકાલીન કોઈ સમર્થ વિદ્વાન્ તેઓની બહાર ટીકા જરૂર કરત અને ઉપાધ્યાયજી જેવા વ્યવહાર નિશ્ચયની બાજુને બરાબર ચક્રુચુલની માફક સાચવનાર સમર્થ વિદ્વાન્ તેઓની કદિ સ્તુતિ કરત નહિ અને જેમ અન્ય કુમાર્ગ તરફ દોરનારની ટીકા કરી છે તેમ તેઓના સંબંધમા પણ કરત, કારણ કે સત્તરમી સદીમા એવી ટીકાઓ અન્ય વિદ્વાનો માટે થયેલી છે અને તે માટેના ગ્રંથો હજુ પણ મોબુદ છે. શ્રી જ્ઞાનવિમળસૂરિએ એમનાં સ્તવનો પર બાળાવબોધ લખ્યો તે તેમના પોતાના સમયમા તેમની લોકપ્રિયતા અને અધ્યાત્મ-યોગદશાની ખુબ બતાવી આપે છે અને જ્ઞાનસારજીએ ઘણાં વરસો વિચાર કરીને ચોવીશી પર ટ્યો લખ્યો અને કેટલાક પદો પર પણ વિવેચન કર્યું તે બતાવી આપે છે કે તેમની લોકપ્રિયતા ચાલુ રહી હતી. આત્મિક દશા સન્નિપ્ત થયા પછી ‘લોક લાજસુ’ નાહિ કાજ’ એમ આડંત્રીશમા પદમા તેઓ કહે છે તેવી દશા થઈ જાય છે અને પછી જણાવે છે તેમ ‘લોક બટાઉ હસો વિરાનો અપનો કહત ન કેરી’ થઈ જાય છે. ન્યા આવી રીતે લોકરંજનતાના ઉપર ઉપરના નકામા ડોળને ત્યાગ કરવાની વૃત્તિ થઈ જાય ત્યા પછી ઘણી બાબતની આત્મસાધનામા પ્રત્યવાય તરીકે આડી આવતી ગૂચો નીકળી જાય છે, સાધ્યપ્રાપ્તિનો માર્ગ સરળ થઈ જાય છે અને તે માર્ગ પર આડા આવતા બાડા ટેકરા ઓળંગી જવાની અનુપમ શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. માત્ર બાહ્ય દેખાવ કરવાની વૃત્તિથી આપણે કેટલું કરીએ છીએ તે પર જરા વિવેકપૂર્વક વિચાર કરવામા આવશે તો આનંદધનજીની ઉદાત્ત દશા સહજ સમજાઈ જાય *તેમ છે. સાધારણ રીતે ઘણી વખત વર્તન કરવામા આત્મહિતવિચારણા સિવાય લોકો પ્રત્યેક કાર્ય માટે શું બોલશે એ ઉપર જ લક્ષ્ય વધારે રહે છે જ્યારે વાસ્તવિક રીતે લક્ષ્ય આત્મિક અને પરની ઉન્નતિને અગે શું પરિણામ અમુક વર્તનનું થશે તે પર રહેલું જોઈએ અને યોગીઓનું લક્ષ્યબિંદુ આ પ્રકારનું જ હોય છે. આથી જેઓ આધ્યાત્મિક દષ્ટિથી કાર્ય કરતા હોય છે તેઓનું લક્ષ્યબિંદુ પ્રાકૃત જનપ્રવાહના કરતા ઘણું જ ઊંચું અને શ્રેયસ્કર રહે છે અને તે બાબત જ તેમને સામાન્ય પ્રવાહથી જૂદા પાડી દે છે. આ જૂદી પડતી બાબત જ કોઈ વાર સામાન્ય દષ્ટિમાન જીવના વિચારમા વિશિષ્ટ પુરુષોને પોતાની દષ્ટિ ન પહોંચવાથી હલકા બતાવે છે, તેઓ લોકવ્યવહારની સાધારણ બાબતને જ મુખ્ય કરી દઈ આત્મકલ્યાણની મુખ્ય અપેક્ષાવાળા મહાપુરુષને મોટો અન્યાય આપે છે અને તેઓના સંબંધમા જે સ્વમતિકદિપત અભિપ્રાય આપવા બહાર પડે છે તે એટલો

અવ્યવસ્થિત હોય છે કે તેના ઉપર આધાર સખવામાં કોઈ પ્રકારની સલામતી હોવી જ નથી. આનંદચંદ્રની અતિ ઉચ્ચ દશા તેઓના વર્તનમાં જીને તેઓના લેખની દરેક પંક્તિમાં જોવામાં આવે છે એમનું વર્તન વિશિષ્ટ જીવનને યોગ્ય, અતિ ઉન્નત ધરેલું અને દૃઢાન્ત લેવા લાયક અનેક નીતે જણાય છે.

આનંદચંદ્રની પદો

સાથે વિષયસંજ્ઞા આપેલ છે તે પરથી પદોમાં કેવા કેવા વિષયોની વર્ણના કરવામાં આવી છે અને તેના વિવેચનના વિસ્તારમાં ક્યા ક્યા વિષયો મુખ્યત્વે કરીને વર્ણવ્યાં છે તેનો સરવાળો કરેલો જણાયો. દરેક પદમાં તેને યોગ્ય ઉપોદ્ધાત અને રહસ્ય લખી લેવામાં આવ્યું છે તેથી પ્રત્યેક પદ સબંધી ઉપોદ્ધાતમાં ખાસ કહેવાનું કંઈ બાકી રહેતું નથી. આવાં છૂટાં છૂટાં પદોમાં જો રીતિ વધારે જનુકૂળ ધારવામાં આવી છે તો સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે દરેક પદ પર વિવેચન કરવામાં આવે તો ઉપોદ્ધાતનું બોધ જો અત્યારે જ થયું ચર્ચા ઝડપ છે, ખારવા કરતાં પણ વધારે ઘર્ષ ઝડપ છે તે માપ વગરનું ઘર્ષ બંધ. તેથી આ જગ્યા પર દરેક પદ પર વિવેચન કરવાની જરૂરીઆત ન હોવાથી સામાન્ય રીતે તે સબંધમાં ખાસ વક્તવ્ય હોય તે જ વિચારી આ ઉપોદ્ધાત પૂર્ણ કરીએ. પદોમાં રહેલું અધ્યાત્મ અને યોગજ્ઞાન અપૂર્વ છે એની દરેક પંક્તિમાં ચૈતન્યશક્તિને પ્રકટ કરવાનો અને મોહમહિનતાનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન ઝળઝળી રહ્યો છે એમાં આત્મિક દશાના જ્ઞાન કણને ધવિત્ર કરે છે, મનને યોગ્ય છે અને ચૈતનને સ્વમાં લીન કરે છે. હજારો દરેક પદ એટલી ઉન્નત દશાથી લખાયેલું છે કે એનું રહસ્ય સમજવા નેટલો અધિકાર પ્રાપ્ત થવો પણ ધણા પ્રાણીઓ માટે મુશ્કેલ છે અને બાકી રહેલાઓ યોગરહસ્ય વાંચી વિચારી આત્મર્થમાં પહોંચી જાય છે. દરેક પદની કૃતિમાં એક ખાસ જૂની જો જોવામાં આવશે કે ધણુખંડ છેલ્લી જાણના છેલ્લા પદમાં અને કોઈ વાર છેલ્લાથી આગળ પદમાં પડનું રહસ્ય અથવા વધારે વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો આજો રહસ્યમાં સમજવાની કૃતિ-આવી જાણી આવે છે આ એક અમતકૃતિ ઉપજાવે તેવો વિષય છે અને આનંદચંદ્રનું કોઈ પણ પદ વાંચતાં આ હૃદયકેતુ આનંદમાં રાખવાથી તેનો જાવ અને આશય સમજવામાં બહુ સરળતા થાય તેમ છે. કમ એમ રાખવો કે પ્રથમ એક પદ વાંચી જવું, સાચત વાંચી, છેલ્લી બાધામાંથી તેની બાવી યોધી લેવી અને પછી ફરી વાર તે જ પદ આજુ વાચવું બીજી વાર બાવી સાથે વાચતાં બહુ સરળ રીતે સ્પષ્ટ જોધ થશે. વારવાર મનન કરવાથી નવીન નવીન સ્વરૂપ સમજશે અને દરેક વખતના વાંચનમાં નવીન હૃદયકેતુ નીકળશે. જો પદોને સેકડો વખત કે વારવાર વાંચતા થાક નહિ લાગે, કટાળો નહિ આવે પડનું મહત્ત્વ બતાવવા માટે આ પૂરતી હૃદયકેતુ છે જે પદોમાં રહેલું અથગીરવ એટલું સુદર હોય કે વારવાર વાંચવાથી પણ કટાળો ન આવતાં દરેક વખત નવીનતાનું જ્ઞાન કસબા કરે. જો પદો કંઈ આધારણ લેખકથી

નીપજાવી શકાતા નથી. પદોમા ચેતનજી કેન્દ્રસ્થ છે, સુમતિ એને ઉદ્દેશીને અનેક વિરહા-
લાપ કરે છે, શુદ્ધચેતના એને માટે તલસ્યા કરે છે અને અનુભવ એને સમજાવે છે.
એમ લગભગ દરેક પદમા ચેતનજીનું કેન્દ્રસ્થાન સાબૂત રહે છે અને એને માટે, એની
પ્રગતિ કરાવવા માટે અનેક પ્રયત્ન કરવા સીધા અને આડકતરા ઉપદેશો આપ્યા છે,
શિખામણો સૂચવી છે અને રહસ્યજ્ઞાનનું સ્ફોટન કર્યું છે. ગાનના સંબંધમા મારે ઘણા
ઉસ્તાદ ગવૈયાઓ સાથે વાત થઈ હતી, તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે આનંદધનજીનું ગાન
સંગીતશાસ્ત્રને અનુરૂપ છે, એમની કૃતિમા કોઈ પણ સ્થળે ચતિભંગ થતો નથી અને
સરળતાથી તેના પદોનું ગાન થાય છે. સંગીતશાસ્ત્રનો મને ખાસ અભ્યાસ ન હોવાથી
આ બાબતમા મારા અભિપ્રાયની ખુબ કિમત ન ગણાય, પરંતુ સંગીતશાસ્ત્રમા પ્રવીણ
ગણાતા ગાયકો આ બાબતમા ઘણો ઉચ્ચ અભિપ્રાય આપે છે. ગાયન હૃદયને અસર
કરનાર છે, ચિત્તની એકાગ્રતા કરનાર છે અને અનંત ગીતવાદ્ય એ પદથી શાસ્ત્રકારે પણ
એ આત્મોન્નત દશાના ગાનની ઘણી ઉચ્ચ કોટિમા ગણના કરી છે તે પરથી જણાય છે કે
જ્યારે સંગીતના સર્વ સાજ સાથે આતમરાજને ઉદ્દેશીને સુવિહિત ગાન લય સાથે ચાલે,
ત્યારે ત્યા અદ્ભુત દશા ઉત્પન્ન થાય છે. સુપ્રભાતના પાચ વાગ્યાના સમયે, મંદમંદ શીતળ
પવન વાતો હોય, ચરાચર પૃથ્વીના બ્યાપારો શાત હોય, વાતાવરણમા કોઈ પ્રકારની
કિલ્લિતા ન હોય તેવે સમયે મધુર કંઠમાથી હૃદયના ભાવ સાથે ગાયનલય ચાલે અને સાથે
મૃદંગ આદિનો યોગ્ય સાજ કળાનિપુણ પુરુષોના હસ્તથી ચાલતો હોય ત્યારે આત્મા
અભિનવ ઉન્નત દશા અનુભવે છે. આવા પ્રકારની અદ્ભુત દશા આનંદધનજીનું પ્રત્યેક પદ
ઉપજાવી શકે છે તેમ ખુબ દૃઢતાથી કહી શકાય તેવું છે. તે હકીકત આનંદધનજી જેવા
મહાપુરુષનું સંગીતના વિષયમા રહેલું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન પણ બતાવી આપે છે. એક પવિત્ર
આત્મા ગમે તે વિષયમા પ્રવેશ કરે ત્યા તે આરપાર નીકળી જાય છે એનું આ એક
દૃષ્ટાંત છે પદ પર ઘણું કહી શકાય, એના પ્રત્યેક વાક્ય પર પાનાના પાના ભરાય તેટલું
વધારે લખાય તેમ છે. પાચમા પદ જેવા એક પદ પર આખો ગ્રંથ લખવો હોય તો
લખાય તેમ છે, પરંતુ જેમ બને તેમ હદમા રહી વિવેચન કરવું યોગ્ય ધાર્યું છે. કવિ
પોતે વિશાળ અવલોકનકાર છે કે એના પદના ભાવમા ખુબ લખી શકાય. વાચનારાઓ
આનંદધનજીના યોગના સંબંધમા ખાસ બંતે વિચાર કરી જશે. ‘ યોગ ’ સંબંધી મારો
જૂદો લેખ વાચી આનંદધનજીને જૈન યોગમા કયું સ્થાન મળે છે તે વિચારી લેશે. પદો
પર ઘણું વધારે લખી શકાય તેમ છે અને અન્યત્ર અન્ય માણસો તેવો પ્રયત્ન હજી પણ
કરશે એટલું જણાવી આ ઉપોદ્ઘાત ગૌરવમા વધારે થઈ ગયેલ છે તેથી કોઈ રહી ગયેલ
બાબત હજી ગ્રંથના બીજા ભાગ માટે સુલતવી રાખી આપણે મહાત્માના વિચારો અને
તે પરના વિવેચનનો મૂળ વિષય હાથ ધરીએ એ મહાત્માને સમજવા માટે એટલી
ઐતિહાસિક અને ભાષાશાસ્ત્રાદિ દ્વારા વિચારણા આવશ્યક હતી તે અત્ર સામાન્ય રીતે

જણાવી હાલ તુરત જાણ કરવામાં આવે છે, પરંતુ વિરામચિહ્ન અહીં મૂકવામાં આવતું નથી. જૈન કોમના આ જાગૃતતા સમયનો ઇતિહાસ લખવાની ક્ષમિ છે તે પૂર્ણ થાય તે તે પ્રસંગે અથવા તે આ ક્ષેત્રના બીજા ભાગમાં આ વિષય ઉપર કાલ્પક વિશેષ પ્રકાશ પાડવા ક્ષમિ રહે છે, છતાં અત્રે જોડેલ જણાવવાની જરૂર હતી તે જણાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે રખડના માટે કૃપા યાચના આપવા સાથે આનંદ નામના ગૌરી જયેશ્વર સૂત્રવતાર કુવરથી વૃદ્ધ પયોત સર્વને રસમાં લદાવ કરનાર આ જૈન યોજનાચના ક્ષેત્રનો ઉપોદ્ધાવ અહીં હાલ તુરત પૂર્ણ થાય છે હવે આપણે આનંદકૃષ્ણના જાતવરજમા કહી શકીએ.

વિકાસ ૧૬૭૦-આજે
શુભ પચમી, મુનક }

મોતીચંદ ગિરધરલાલ

ॐ परमात्मने नमः ॥

શ્રી આનંદધનજનાં પદો

અર્થ વિવેચન સહિત

પ્રથમ પદ

રાગ-વેલાવલ.

કયા સોવે ઉઠ જાગ વાઝરે. કયાં એ આંકુળી.

અંજલિ જલ જ્યું આયુ ઘટત હે, દેત પહોરિયાં ઘરિય વાઝ રે. કંયાં ?

“ હે ગાંડા ! તું શુ સૂઈ રહ્યો છે ? ઉઠ, જાગત થા. હાથના ખોખામાં રહેલા પાણીની પેઠે આયુષ્ય ઘટે છે, પહેરેગીર ઘડિયાળને ધા મારે છે. ”

ભાવ—જ્ઞાની શુરુમહારાજ આ જીવ વિષયકષાયમાં આસક્ત છે તેને બરાબર ઉપદેશ આપવા માટે અત્ર કહે છે. વિષયકષાય એ વિભાવદશા છે, એમાં ગમે તેટલી પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તો પણ આત્મિક અવનતિ જ થાય છે અને તેથી તેમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર જીવ આત્મિક દૃષ્ટિથી તો ઊંઘતો જ હોય એમ જણાય છે. તું ખાય છે, પીએ છે, ફરે છે, ધન કમાય છે, ઇન્દ્રિયોના વિષયો સેવે છે, પણ એ સર્વ તને ઊંડા ખાડામાં ફેંકી દેનાર છે, તેથી હે ભોળા બંધુ ! તુ એ તારું ગાડપણ છોડી દે, ઉઠ, જાગત થા. તુ જરા વિચાર કર, દરેક ક્ષણે, દરેક મિનિટે, દરેક કલાકે, દરેક દિવસે, તારું આયુષ્ય ઘટતુ જાય છે. તું સમજે છે કે વયમાં મોટો થયો, પણ તેટલું જીવન જો તે વાસ્તવિક રીતે પસાર કર્યું નહિ હોય તો તે તારી ક્ષણે, કલાકો ને દિવસો વ્યર્થ ગયાં છે. તારા આત્મિક વ્યવહાર શુદ્ધ ન હોય, તારી આત્મજગૃતિ ન થઈ હોય તો સર્વ નિર્થક છે અને એ બતાવવા માટે—તને આત્મિક કાર્યમાં જાગૃત કરવા માટે આ પહેરેગીર દરેક કલાકે ઘટ વગાડી તને ખબર આપે છે કે એક કલાક પસાર થઈ ગયો; એક ઘડી પસાર થઈ ગઈ, જે સમય પસાર થઈ ગયો તે ફરી વાર તને મળનાર નથી, ખોખામાં ભરેલ

૧ કયા=શુ સોવે=સૂવે છે, ઊંઘે છે બાઉરે=ગાંડા અજલિ=હાથના ખોખો જલ=પાણી જ્યું=જેમ આયુ=આયુષ્ય ઘટત હે=ઘટે છે દેત=મારે છે પહોરિયાં=પહેરેગીર ઘરિય=ઘડિયાળને. ધાઉ=ધા, પ્રહાર

પાણી આગળીએ વધ્યેના ઊંડોમાથી નીકળીને જેમ આશુ બય છે તેમ આશુબ ઘટતુ જ બય છે, માટે એ સેતવણી ધ્યાનમા લઈ તુ ઊઠ, બાજવ થા, તારા આત્મિક કાર્યમા પ્રવૃત્તિ કરવા લાગી બા અને હરેક ધરીનો, હરેક પળનો, હરેક વિપળનો ઉપયોગ કરે ત્યાં સુધી તુ વિભાવદશ્યમા રમણ કરીશ ત્યા સુધી તારી ગમે તેટલી પ્રવૃત્તિ હોય તેા પણ શુદ્ધ દષ્ટિએ તેા તુ શિવતો જ છે, માટે એ તારી શિવ શક્તી કે અને હવે તારા પોતાના ક્ષમમાં લાગી બા.

જે વસ્તુ પોતાની નથી, જે ખરૂં સુખ આપનાર નથી, જે અનિત્ય છે, તેમાથી સુખ મેળવવાની શાકસે પ્રવૃત્તિ કરી શકેનાર જીવને જાણે કહેવામા આવેલ છે, કાશ્ચ કે એ સ્થિતિમા એ પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી બય છે, શુભ કાર્યમાં અસ્વસ્થ રહે છે અને વિભાવિક સ્વપ્નોને સત્ય સમજે છે એ આ સ્થિતિ તુ વધારે વખત ચાલવા દઈશ તેા આશુબ અજલિ માહેના પાણીની પેઠે આશુ બયો અને પછી તારે બહુ પસ્તાવુ પડ્યો, માટે આ શિવમાથી ઊઠ, બાજવ થા.

इदं च नार्गिदं मुनि बळे, कोय राखापति साह राउ रे,

भमत भमत मवन्नखि पायके, कमगर्वत भमत विन माठ नाउ रे क्या० २

“ઈદં, ચદ, મવન્નેર અને મોટા મુનિએ આશ્વા ગયા, તેા પછી ચક્રવર્તી રાજા કે શકેનશાહ તે શા હિસાબમા ? સસારસમુદ્રમા ભમતાં ભમતાં ભગવાનની શક્તિ વગર બીજી ભાવનોકા કોણ છે ?”

આજ—મોટા મોટા ઈદ્રિ ચક્ર, નાગેર અને વીધેકરે પણ આશુબ પૂણુ મુખુ ત્યારે આશ્વા ગયા, તેા પછી ચક્રવર્તી, શકેનશાહ કે રાજરાજા તે કઈ બલુતરીમા છે ? પરમાત્માને ઈદ્રિ મહારાજે એ ઘડી આશુબ વધારવાની વિસૃત્તિ પરોપકાર માટે કરી હતી ત્યારે કી મહાબીર ઉત્તર આપ્યો હતો કે—હો ઈદ્રિ ! તે કામ કરવાને કોઈ પણ સમય નથી. આવી રીતે આશુબ પૂણુ થાય ત્યારે રેહ ઊઠવાનો એ તેા સર્વને સામાન્ય છે અને ગમે

* “ પાયકે ભવત ભગ્ન વિન કાઉ નાઉ રે ” એ પાઠ અશુદ્ધ જણાય છે પણ “ પાય તે ભવત ભક્તિ સ્વભાવ નાઉ રે ” એ પાઠવતર વિશેષ ધરતો આવે છે પાય તેવતને મળી ભવત ભક્તિ સ્વભાવરૂપ નીક તાત્પર્ય એ છે કે—મોટા મોટા રાજા ચક્રવર્તી અને ઈદ્રિ આશ્વા ગયા, તને ભવ-સમુદ્રમાં પગ ટવ કરતાં કાલ ભવતની ભક્તિ સ્વભાવરૂપ નીક પ્રાપ્ત થઈ છે તેા તેના ઉપયોગ સમુદ્રપાર ગમન કરી તારા સામ્યરમાને પહોંચ્યા માટે કર.

૨ ઈદ્રિવતાએના સ્વામી. અદ્યક્ષમા નારિદ્યંબરજીરાદિ જુનનપતિના રેવે. અલેન્દ્રાશ્વા ગયા. કાશ્ચ—શા હિસાબમાં ? રાજપતિચક્રવર્તી સાહચર્યેનશાહ. રાઉ—રાજા. ભમત ભમતભમતાં ભમતાં ભવન્નખિસ સારસમુદ્ર પાયકે—પાણીને ભવતભગ્નત્ત્વભિયાનની ભક્તિ વિન્નચર ભાવનાઉન્નચવનીકા.

તેટલો પ્રયાસ કરવા છતાં તેનો પ્રતિબંધ થઈ શકે તેમ નથી—એ સમર્થ પુરુષોના દૃષ્ટાંતોથી જોયું તો પછી હે બંધુ ! તારી શી ગણતરી ? તું કોણ બિસાતમા ? આવી હુબદાયક સ્થિતિમાં—આ ભરદરિયે લાગેલા તોફાનમાથી બચવાનો ઉપાય સારી નૌકાની પ્રાપ્તિ સિવાય અન્ય નથી, તેમ આ મહાભયંકર સંસારસમુદ્રમાં તું આમથી તેમ અને તેમથી આમ જેમ પવન કલ્લોલ આવે તેમ અટવાયા કરે છે, તેમાથી તારો નિસ્તાર કરી સંસાર સમુદ્રને કાંઠે લાવી મૂકે એવી આ સુંદર નૌકા, સ્તીમર તને પ્રાપ્ત થઈ છે તેનો તું ઉપયોગ કર.

સામાન્ય ઋદ્ધિ, સતતિ કે સ્ત્રીમાં આસક્ત થયેલા આ જીવને સમજાવે છે કે તારાથી પ્રબળ ઋદ્ધિવાળા પણ આખરે આલ્યા ગયા છે, તેઓના નામનિશાન પણ રહ્યા નથી. તેઓ અત્રે હતા ત્યારે તેઓનું સ્વરૂપ જોયું હોય તો લાગે કે જાણે એ અહીં નિરંતર રહેવાના છે, એવું તેઓ પાસે દાસવૃદ્ધ વિગેરે હતું, પણ આખરે તેઓ ગયા છે, માટે તારે આવી સામાન્ય બાબતમાં આસક્ત થઈ જવું ઉચિત નથી. આ હોડી તને મળી છે તેનો ઉપયોગ કર.

કહા વિલંબ કરે અવ વાડરે, તરી મવજલનિધિ પાર પાડ રે;

આનંદધન ચેતનમય મૂરતિ, શુદ્ધ નિરંજન દેવ વ્યાડ રે. કયાં ૩

“ હે ગાડા ! હવે શું વિલંબ કરે છે ? સંસારસમુદ્ર તરી જઈને તેનો પાર પામ, આનંદસમૃદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ છે, એ કર્મરૂપ અંજન વગરના શુદ્ધ પ્રભુનું ધ્યાન કર. ”

ભાવ—હે બંધુ ! તને ભગવંતભક્તિરૂપ નૌકા પ્રાપ્ત થઈ છે, તો પછી હવે તેને વળગી જવામાં ઢીલ શા માટે કરે છે ? અનેક ભવ કર્યા પછી મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત થાય છે; દૃશ્ય દૃષ્ટાતે તેનું હૃદયભાણું શાસ્ત્રકારે અનેક જગ્યાએ ખતાવ્યું છે તે પ્રાપ્ત થયા પછી વળી ઇન્દ્રિયોની પૂર્ણતા, શરીરનું આરોગ્ય, દીર્ઘ આયુ, સદ્ગુણો યોગ, તેમનો ખતાવેલ શુદ્ધ ધર્મ, વીતરાગ ભગવાનની ભક્તિ એ સર્વ બાબતનો સયોગ મળવો સુશકેલ છે, અનેક ભવો પછી એવી સુંદર સોનેરી તક હાથમાં આવે છે, ભોગવાઈ તને આ ભવમાં મળી છે, તો પછી તેનો લાભ લેવામાં શું ઢીલ કરે છે ? વિનયવિનય ઉપાધ્યાયે શ્રીપાળ રાજના રાસમાં કહ્યું છે કે—

જન લઈ બહુ ભુજિશું, જેમ કોઈ પરણવા જાય રે;

લગનવેળા ગઈ ઊંઘમાં, પછે ઘણો પસ્તાય રે,

ચેતન ચેતો રે ચેતના.

૩ કહા=શું વિલંબ=ઢીલ અખંડવે તરી=તરી જઈને ભવજલનિધિ=સંસારસમુદ્ર પાઉરે=પામ આનંદધન=આનંદનો સમૃદ્ધ ચેતનમય મૂરતિ=ચૈતન્યરૂપ મૂર્તિ નિરંજન=કર્મરૂપ અંજન વગરના દેવ, પ્રભુ વ્યાડ રે=ધ્યાન કર આને બદલે કોઈ પ્રતમા ‘ ગાઉ રે ’ પાડ છે.

આ વાત જરાબર સમજવા જેવી છે. હમવેળા કાંઈમા વાલી જ્યો, સવાર પડ્યા પછી ઘણો પસ્તાવો થયો, પણ તે નકામો છે. મોજશોખની નિદ્રાની પછવાડે આધિશ્વર શરીર, વૃદ્ધ વય અને અસ્થિર બાત્ર થાય ત્યારે બહુ ખેદ થાય કે જીવન હારી ગયા, પણ પછી બહુ મોડું થાય છે, તે વખતનો પશ્ચાત્તાપ નકામો છે. માટે હવે તું લીધે કર નહિ. એ જ મહાત્મા શાવમુધારણની ભાવનામાં કહે છે કે —

વાચદેહમિદં ગર્વેર્નં સુચિત્ત નો વા કરાજસરં,

વાવસ્વકદમ્બક સ્વવિવચ્છાનાવગાહકમમ્ ।

વાચચાતુરમગુર નિઘહિતે તાવદુષ્ટવૈરભયં,

કાસારે રુદિતે સહે પ્રચ્છિતે પાછિઃ કવ વ્યયતે ? ॥

‘આ સુધી આ શરીર રોજથી મરિત થયું નથી અથવા વૃદ્ધાવસ્થાથી નજીરિત થયું નથી, આ સુધી પાંચે ઈન્દ્રિયો પોતાના વિષયો સમજવાને સમર્થ છે, આ સુધી આત્મિક ક્ષય થઈ ગયું નથી, તમા સુધીમાં કે જીવ ! તું તારા કલ્યાણ માટે ચત્ન કર, કરવું ત્યારે તળાવ કૂટી જઈ પાણી બહાર નીકળવા માઠ્યો ત્યાર પછી તું પાળ કેવી રીતે બાંધીશ ?’ આ સ્થિતિ બરાબર વિચારવા યોગ્ય છે. તળાવમાંથી પાણી બાહ્યમાં માઠ્યો ત્યારે હાથ ઈંડ શક્યો નહીં, માટે હાલની ઉત્તમ સ્થિતિનો લાભ લે.

હે ચેતન ! તું પોતે જ્ઞાનનો સમૂહ છે તારું તે સ્વરૂપ તારે પ્રગટ કરવાનું છે, માટે હવે તો તું શુદ્ધ નિરંજન નિરાકાર દેવની શુદ્ધ જ્ઞાનમય મર્તિનું જ્ઞાન કર અને આ વિષયકલાયની આળપપાળ છેડી દે તારે સસારસમુદ્ર પાર પામવાનો આ દૃઢ ઉપાય છે, માટે ભગવત ભજનરૂપ હોડીનો તું આશ્રય કર.

આ પદ આધ્યાત્મિક છે. જોનો ભાવ બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. બહુધા ઘણાંજણ જીવો સંસારસુખમાં આસક્ત રહી આત્મિક સુખનો ખ્યાલ પણ કરી શકતા નથી. અને માની લીધેલા બ્યવહારકર્મમાં, ધન કમાવાની ખમાલમાં, પ્રાપ્ત વસ્તુના રક્ષણ અને ઉપ-લોભમાં, પ્રિય જન વિરહના કલેશમાં અને જેવી અનેક બાબતમાં આત્મિક પૂર્ણ કરી નાથી જાણ્યા હોય છે તેમ જાણ્યા જાય છે અને ઘણી વખત નુકસાન વહેંચીને જાય છે. મતલબ તેને ઉત્તમ જીવનનો જે લાભ મળવો જોઈએ તેનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી. આ સ્થિતિ બહુ ખેદાર્પક છે. જો જ્ઞાનમાં લેવા અને ખાસ કરીને ચેતન્યસ્વરૂપ નિરંજન ભગવાનની ભક્તિ કરવારૂપ ભાવનોકાનો ઉપયોગ કરવાની ખાસ આવશ્યકતા જતાવવા આ પદ બહુ માર્મિક શબ્દોમાં લખવામાં આવ્યું છે અને શાંત સ્થાનમાં જોના લખ્યા બાન થાય છે ત્યારે કાંઈ આધ્યાત્મિક અસર ઉપજાવી શકે એવું તેમાં પદસાક્ષિત છે.

*પદ બીજું

રાગ-વેરાવલ એકતાલી

રે ઘરિયારી ઘાઉરે, મત ઘરિય વજાવે;

નર શીર વાંધત પાઘરી, તું કયા ઘરીયાં વજાવે ? રે ઘરિ. ૧

“અરે ગાડા ઘડિયાળી ! તું ઘડીને વગાડ નહિ, મનુષ્યો પોતાને માથે પાઘડી-એકચતુર્થાંશ ઘડી બાધે છે, તો પછી તુ એક આખી ઘડી શામાટે બળવે છે ?”

ભાવ—પ્રથમ પદમા પ્રમાદ ત્યાગ કરી જાય તથા કહ્યું તે જ હકીકતને વધારે સ્પષ્ટ કરવાના ઉદ્દેશથી ઘડિયાળીને ઉદ્દેશીને સમય માત્ર પણ પ્રમાદ ન કરવા સારુ અત્ર ઉપદેશ આપે છે. આધુનિક ઘડિયાળની શોધ થઈ નહોતી ત્યા સુધી વખત જાણવા માટે પૂર્વપુરુષો એક પાણી ભરેલા પાત્રમા અતિ સૂક્ષ્મ છિદ્રયુક્ત વાટકી મૂકતા હતા અને તે બરાબર ભરાઈને બૂડી જાય ત્યારે એક ઘડી (ચોવીશ મિનિટ) થાય એવું ચોક્કસ માપ કરતા હતા. એ પ્રમાણે એક ઘડી પૂરી થાય ત્યારે ઘડિયાળી ઘંટ વગાડી બરાબર આપતો હતો. અત્યારે જેમ કલાકે પહેરેગીર ઘંટ વગાડે છે તેમ તે વખતે ઘડીએ ઘંટ વગાડવાની ચોજના હતી. એવી જ રીતે કાચની એ શીશીમાથી અતિ સૂક્ષ્મ છિદ્રદ્વારા એકમાથી બીજામા તમામ રેતી પસાર થાય ત્યારે ઘડી થયાનો ઘંટ વગાડતા. સામાયિકમા જેવી ઘડી હાલ આપણે વાપરીએ છીએ તેનો પણ સમય જાણવા માટે ઉપયોગ થતો. એ ઘડિયાળીને ઉદ્દેશીને કહે છે કે—‘અરે ભોળા ઘડિયાળી ! તું તે શું જોઈને ઘડી વગાડતો હોઈશ ? મનુષ્યો તો પોતાના માથે જ પાઘડી (૬ ઘડી) અથવા પાઘડી બાધે છે અને તું ઘડી શામાટે બળવે છે ? માટે હવે તારા પ્રયાસથી વિરમ, નકામો શ્રમ બંધ કર. અત્ર પાઘડી શબ્દ પર શ્લેષ છે એ માથે બાધવાના વસ્ત્ર ઉપરાત એની વ્યુત્પત્તિ ઘડીનો ચોથો ભાગ બતાવે છે મનુષ્યો પાઘડી સૂચવનાર વસ્ત્ર તો પોતાને માથે જ રાખે છે, ત્યારે તું કાંઈ વધારે બતાવવા માગતો હોય તો પળ-વિપળ બતાવવા સારુ ઘંટ વગાડ ઘડી વગાડવાનો તારો પ્રયાસ તો નકામો છે, વગર અર્થનો છે, ફાકટ છે. તું ઔદસે ને ચાલીશ સેકન્ડ અથવા છત્રીશસે વિપળથી બનતી ઘડીની આખરે બરાબર આપે છે કે એક ઘડી પસાર થઈ એ બહુ દીર્ઘ વખતને છેડે પ્રયાસ છે અને તે અતર બહુ વિશાળ છે વખતની કિંમત સમજવી ખાસ જરૂરી છે. વખત એ પૈસો છે, ગયો વખત ફરીને

* આ પદ ઉપર ‘આત્મિક પ્રભાત-આનંદધનજી મહારાજ અને ઘડિયાળી’ એ શિર્ષક તીએ શ્રી જૈનધર્મ-પ્રકાશ પુસ્તક ૨૬, પૃષ્ઠ ૫૬-૬૪ અને ૮૧-૮૭ મા વિસ્તારથી વિવેચન-કયું છે. તે જુઓ. અત્ર તેનો સાર આપ્યો છે

† કેટલીક પ્રતોમા ‘બતાવે’ એવો પાઠાતર છે

૧ મત=નહિ પાઘરી=પાઘડી

આવતો નથી, માટે સુદીવ રથ કેરોણુ મુર્યુના ધર્મમાજરેત્ ' મૃત્યુએ ચાટલી પકડી રાખી છે એમ સમજી ધર્મઆચરણ કરવું ભેદ્યું. ' આ પ્રાણી તો સસારની ખટપટમાં, ધન કમાવામાં અને મોજશોખ કરવામાં કલાકના કલાકો પસાર કરી દે, દિવસના દિવસો બતાવી લે, કરવા યોગ્ય કાર્ય એક પણ ન થાય, આત્મસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાના કાર્યમાં વખાણ કરવાને બદલે ઘડાઘે થાય, સામાજિક ઉપાધિઓનું સ્વરૂપ બણવા છતાં તેના તરફ જાતિ આકર્ષણ થતા જ કરે, શુભ સંવર ક્રિયાઓ કરતી વખતે પ્રમાદ થાય એ મૂર્ખા-જાવરા પણ જ બતાવે છે. ધરિયાળી ઘડી વગાડે છે તેને જ્ઞાનકવનજન મહારાજ મૂક કહે છે, કશું મનુષ્યો તો પાવડી માથે પહેરીને પા ઘડીની પણ અસ્થિરતા ચિતવે છે એવી માન્યતા છે, પણ આ જીવના તો મઠિનાઓ, વરસો અને આખી જિંદગી ખરા ચિતવન વગર બાહી બાંધે છે તો પછી બાઉસપણુ ધરિયાળીનું કહ્યું તે આ જીવને કેટલું ઘટે છે તે વિચારો. ધરિયાળીને ઉદેશીને કહેલી હમીકત વિચારી આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા માટે જરા પણ વખત ન બેટા, પ્રમાદનો ત્યાગ કરીને સ્વરૂપાનુસંધાન બેસી દો.

કલકલ કલા કલે,* વૈ તુ અકલ પાવે;

અકલ કલા ષટમેં ધરી, મુજ સો ધરી માવે રે ધરી ર

“ (એ ધરિયાળી તો) માત્ર બાહ્ય કાળ જણાવવા માટે પ્રયાસ કરે છે, પણ એને અંતરમાં સહેલી ન કળી શકાય તેવી બીજી કળાની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એ અકળ કળને બતાવનારી ઘડી તો અંતરમાં જ સહેલી છે અને અને તો તે જ ઘડી પસંદ આવે છે ”

ભાવ—બિચારો પહેરેલી ધરિયાળી તો બાહ્ય ધરિયાળ વગાડવા કરે છે, પણ આત્મિક અંતર શક્તિને બતાવનાર-સ્મરણ કરાવનાર ઘડી તો બહાર કહેલી છે આ બાહ્ય ઘડી તો સ્થૂળ સમજ બતાવી તે નકામો ન ગણવા ધ્રેણુ કરે છે પણ અંતરમાં સહેલી ઘડી અકળ છે તેનાથી અંતર સુખ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે અને તે પોતાની જ વસ્તુ છે આ જીવ, સુખનું સ્વરૂપ સમજ્યા વગર ન્યાં ત્યાં તે મેળવવા દોડે છે તેને સ્ત્રીમા શોધે છે, ધનમાં જોતે છે, લોભમાં જવેરે છે પણ તે ત્યાં છે જ નહિ, તેથી છેવટે તે પાછો પડે છે સુખ પોતાની પાસે છે, પોતાનામાં જ છે, પોતારૂપ જ છે, તેને બહાર શોધવા જતું એ વસ્તુસ્વરૂપની અજાતા બતાવે છે મગધામુદરીએ ન્યારે સત્ત્વ સ્વરૂપ બતાવ્યું ત્યારે આખી સભા તેની મૂળતા બાણી હસવા લાગી હતી અને તે વખતે એ તેના પોતાના મનમાં સત્ત્વની પ્રતીતિ ન હોત તો તે પણ મૂક આઈ જાય, પ્રાપ્ત નથીના

* કલે ને બલે કરે એવો પારાંતર દેખાય છે અથવા પ્રાસંદ છે

ર કેવળમાત્ર કલેઆસ કર વેંપણુ અકલજન કળી રમવા તેની ધર્મેઅંતરમાં બાંધે પસંદ આવે છે

વેષમાં સુરસુંદરીએ હાજર થઈ સત્ય સ્વરૂપ બતાવ્યું ત્યારે જ સર્વનો ભ્રમ દૂર થયો. એટલો વખત ધીરજ રાખવી એમા મનની મહત્તા, વિચારની દીર્ઘતા અને પરિણતિની નિર્મળતા રહેલી છે. જગતની ખોટી માન્યતાના અસત્ય મહાણુ પર રચાયેલી રચનાથી છેતરાઈ ન જઈ અકળ કળા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ કરવો ઉચિત છે, અથવા વસ્તુતે તેમાં બહારથી પ્રાપ્ત કરવાનું પણ કાંઈ નથી, અંતરંગમા તે કળા ભરેલી જ છે ત્યાંથી તેને પ્રગટ કરવાની છે. સુખનું સત્ય સ્વરૂપ સમજી અન્યાયાધ સુખ પ્રાપ્ત થાય એને માટે સતત પ્રયાસ કરવો એ ઉચિત છે. આ અકળ કળાને બતાવનારી ઘડી તારા હૃદયાગારમા છે તેમાંથી તેને બહાર લાવ, તારું બાહ્યાત્મપણું તજી અંતરાત્મપણું બહાર કર તો છેવટે પરમાત્મપણું પ્રગટ થશે, આ ઘડી મને તો પસંદ આવે છે. મનુષ્ય પા ઘડી સૂચવનાર વસ્ત્ર માથે બાધે છે, તેથી તેણે ક્ષણ ક્ષણનો વિચાર કરવો જોઈએ. એવો વિચાર ન કરનાર ઘડિયાળીથી પણ મૂર્ખ ગણાય; જો કે ઘડિયાળીની ઘડી પણ નકામી છે. અરી ઘડી તો અકળ કળાને બતાવનાર ઘટમા છે. તેને બહાર કરી તેના પર સમય સમય વગાડ, તેનાથી બગૃતિ રાખ. જો તેમ નહિ કરે તો ઘડિયાળી જેટલી પણ તારામા સમજણ નથી એમ માન્યતા થશે.

આત્મ અનુભવ રસ મરી, યામે ઔર ન માવે;

આનંદવન અવિચલ કલા, વિરલા કોઈ પાવે. રે ધરિ. ૩

“ આત્મ અનુભવરૂપ રસથી ભરેલી ઘડીમાં ખીજી કોઈ વસ્તુનો સમાવેશ થતો નથી અને તે આનંદમય અવિચળ કળા કોઈ ભાગ્યવાન પ્રાણી જ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ”

ભાવ—સ્વરૂપજ્ઞાનને અનુભવ કહેવામા આવે છે. આત્મસ્વરૂપની વાતો કરવી તે વિદ્વત્તાનુ કામ છે, પણ તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવો એ ચારિત્રનો વિષય છે. બન્નેને સંબંધ છે, પણ દરરોજ તે સંબંધ હોય એમ સમજવું નહિ. સ્વપરના વિવેચન સાથે હૃદય ઉપાદેયનો વિવેક થાય તેને અનુભવ કહેવામા આવે છે. વાતો કરવામા આનંદ માનનારને તે સ્થિતિ કદિ પણ પ્રાપ્ત થતી નથી, આત્મરમણતામા જ તેનું ખરું રહસ્ય રહેલું છે અને તેને અનુભવજ્ઞાન કહેવામા આવે છે અનુભવજ્ઞાનને અગે આગળ પદોમા બહુ વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કરવામા આવનાર છે, તેથી અત્ર વિશેષ વિવેચન ન કરતા એટલું જણાવીએ તો બસ થશે કે અનુભવીને સંસાર વિષ તુલ્ય લાગે છે, ધનસંપત્તિ આત્મસંપત્તિને ભૂલાવનાર લાગે છે, સ્ત્રી પુત્રાદિ પરિવાર સંસારને વધારનાર લાગે છે, દેહ ક્ષણિક લાગે છે, કીર્તિ અસ્થિર લાગે છે, સંબંધીઓનો સ્નેહ સ્વાર્થમય લાગે છે, મિત્રનો પ્રેમ સંસારના હેતુભૂત લાગે છે, પોતાનું એકત્વ અને પરભાવનુ અન્યત્વ નજરે આવે

છે અને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ જ પ્રાપ્તવ્ય હોય છે, સસારસ્વરૂપ વિચારતાં વિષય કલામ પર ખેદ આવે છે, ચિત્તની નિર્મળતા થાય છે, મન શાંત થાય છે અને જ્યાં ત્યાં જમણું કરવાની વૃત્તિ પર અક્રુશ પડે છે, છેવટે મનમા વિદ્યાતિ આવી જાય છે અને આત્મજ્ઞાનુભવ જ કરવા યોગ્ય, ક્યાવવા યોગ્ય, અનુભવવા યોગ્ય છે જોમ નિઃશય થાય છે, અન્ય વિષયમા આનંદ પડતો બધ થાય છે, સસાર વધારનાર મોહ મમત્વ પર ત્યાજ્ય ભુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્વશુભ પ્રગટ કરવાના માર્ગો સરળ દેખાય છે આ સ્થિતિને અનુભવ કહેવામા આવે છે

તત્ત્વપ્રીતિકર રસથી ભરપૂર આ ધરી છે, તેમાં બીજી કોઈ વસ્તુનો સમાવેશ થઈ શકતો નથી, કોઈ પ્રકારની આશા નથી, ઇચ્છા નથી, શોક નથી, ભય નથી, ખેદ નથી, ભુશુષ્કા નથી, નિદ્રા નથી, જોમા તે સ્વપર વિવેચનરૂપ અનુભવનો રસ જ એકલો ભરેલો છે મરિયાળીની ધરીમા જે જળ ભર્યું છે તેમા તે અનેક પ્રકારનો મેલ, કાદવ ભરેલો હોય છે સૂક્ષ્મદ્રશ્યક મત્ર મારફત જોવાથી તેમા અનેક જીવો તથા રેશાઓ વિગેરે દેખાય છે, પણ આ ધરીમા તે આત્માનુભવનો જ રસ છે, જોમા અન્ય કોઈ નથી જોને વધારે બારીકીથી તપાસવામા આવશે તે તેમાથી જીલ્ટો વધારે સુદર રસ મળશે, રસની શુદ્ધતા વધારે સારા આકારમાં દેખાશે, પણ તેમા કોઈ જાતનો પરભાવરૂપ ક્યારે ન હોવાથી તે અન્ય સ્વરૂપે કદી દેખાશે નહિ

ઘટમાં રહેલી આ ધરીના રસનો જ્યાં સુધી સ્વાદ ન હોવાય ત્યાં સુધી તેનું જ્ઞાન ઘટુ નથી, સત્ય સ્વરૂપ સમજ્યા વગર તેના પર પ્રેમ થતો નથી, તે પ્રાપ્તવ્ય છે જોમ દ્વ નિઃશય વગર તે તરફ પ્રયાણ પણ થતુ નથી સામાયિક ઉત્કૃષ્ટ સુખ પણ માત્ર માન્યતા મા જ છે તેનાથી અનવગણુ સુખ આ સ્થિતિમા છે, કારણ જો સ્થિતિમા કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિ નથી આ બાપદો સ્વપ્નના શબ્દને સાચુ માને છે, ધન તથા સ્ત્રીને પોતાનાં માને છે, પચીશ પચાસ વર્ષ રહેવાના મુશ્કેલજાનાંને ધરનુ માને છે, મા ડી લીધેલી કીર્તિને માટે પ્રણ આપે છે સાસાસારના વિચાર વિના કેવળ અધપરપરામા વમળ ખાઈ અટવાયા કરે છે, ગેળ અક્ષર ક્યાં કરે છે અને નીચેથી ઉપર અને ઉપરથી નીચે આટા માર્યા કરે છે પરંતુ અચળ કળાને કોઈ ભાગ્યવાન પ્રાણી પ્રાપ્ત કરે છે જો અચળ કળામા નિરતર આનંદ છે જોકાંત સુખ છે, નિર્વિકારી પ્રેમ છે; જે અનુભવરસનુ પાન કરે છે તે જ તેનો શોક્ષ્ણા બને છે વાતો કરનારા જે વાતોમા પરિપૂરતા માને છે તેને તે કદી પ્રાપ્ત થતી નથી, મદ્દાભાગ્યનો ઉદય થાય ત્યારે જ તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે આ સ્થિતિ પ્રાપ્તિનો માત્ર આનંદમય છે, આકર્ષક છે, અનુકૂળ છે, પસંદ આવે તેવો છે, પણ તેને પ્રાપ્ત કરવાના રસ્તામા અનેક જોગ જોડેલા છે તેઓ આ જીવને લલચાવી રમતમા શોષી શાખી તેનું આત્મિક જામૃતિરૂપ ધન લૂટી છે, પછી આત્મપ્રકાશ વગર આ જીવ મહન

જવાટવીમા ભૂલો પડી જાય છે. જેઓ એને વશ થતા નથી તેઓ નિશ્ચયથી અવિચળ કળા-મય, મહાતેજોમય, અકળ પ્રકાશને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરે છે અને તેને તે જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તેવું કરનારા વિરલા હોય છે.

શ્રી આનંદધનજી મહારાજ આ આખા પદમાં એ જ ઉપદેશ આપે છે કે તારે દરેકે દરેક સેકન્ડનો ઉપયોગ કરવો, બાહ્ય વસ્તુ પરની પ્રીતિ છોડી દેવી, અકળ કળા પ્રગટ કરવા નિશ્ચય કરવો, સુખદુઃખનું સ્વરૂપ સમજવું, સામાન્ય રીતે સમજવામા આવે તેટલા માત્રથી પરિસમાપ્તિ ન માનવી, આત્મવિચારણા કરવી, આત્માનુભવ રસનું પાન કરવું અને તેની અવિચળ કળાને પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ જોઈ, શોધી તે માર્ગે લાગી જવું.

પદ ત્રીજું

રાગ=વેલાવલ, તાલ=ખતી

*જીય જાને મેરી સફલ ઘરીરી. જીય૦

સુત વનિતા યૌવન ધન માતો, ગર્ભતણી વેદન વિસરીરી. જીય૦ ?

“ પુત્ર, સ્ત્રી, જુવાની અને ધનમા મસ્ત જીવ એના સંબંધમા ગયેલી ઘડીઓને સફળ માને છે અને ગર્ભની વેદના ભૂલી જાય છે ”

ભાવ—જ્યારે સ્ત્રીની પાસે આનંદ કરતો હોય, પુત્રને રમાડતો હોય, યૌવન વયના રસનુ આસ્વાદન કરતો હોય અને પૈસા કમાતો હોય ત્યારે આ જીવ માને છે કે મારો વખત સફળ થયો, મારી જિંદગી સફળ થઈ, હું ભાગ્યશાળી, હું મારા બાપનો કર્મી પુત્ર. એ બિચારો ભૂલી જાય છે કે જ્યારે પોતે પોતાની માતાની કૂક્ષીમા હતો ત્યારે લગભગ બસે ને એંશી દિવસ સુધી ઊંઘે મસ્તકે લટક્યો હતો, સંકેચનું મહાદુખ પાર્યો હતો અને અધારી કોટડીમા ટળવળતો હતો, એને બદલે આજે જરા ગરમી લાગે તો હીલસ્ટેશને (હવા ખાવાના ઊંચાણ પ્રદેશોએ) ઉપડી જાય, પખા, કોલ્ડ ડ્રીંક, ટટ્ટી વિગેરેનો જમાવ કરી દે, જરા ઠંડી લાગે તો ગરમ વસ્ત્રો કે પક્ષીના પીછાઓનો ઉપહાર પહેરે, એને વાસ્તવિક સુખનો જરા પણ ખાલ ન હોવાથી સુખ મેળવવા માટે કાફા માર્યા કરે છે. સુંદર સ્ત્રી કે અનેક પુત્ર પુત્રીની વચ્ચે બેઠો હોય ત્યારે સ્વર્ગ સાથે પોતાનો મુકાબલો કરે છે, પણ પુત્રના શરીરાદિની ચિન્તા, અભ્યાસ, લગ્ન, પુત્રીના વિવાહ, વૈધવ્ય વિગેરેનો વિચાર કરે, સ્ત્રીના પ્રેમનો સ્વાર્થ વિચારે, યૌવનની અસ્થિરતા બાજુ કે ધનના આય, રક્ષણ અને વ્યયની આપદા પર ધ્યાન આપે તો તેની આખો ઊઘડી જાય તેમ છે.

* જ્યારે જાનત-પાઠાતર ૧ માતો=મત, ચકચૂર વિસરી=ભૂલી.

એ બાદ સબધીઓમા અને વસ્તુઓમા સુખ છે જ નહિ, જ્યાં નથી ત્યાંથી મેળવવાની ઇચ્છા કરવાના ખોટા મઠાણ પર રચાયેલ સુખમાંદિર આપોઆપ પડી જાય છે ધસી જાય છે અથવા નથી જાય છે આગળ પાછળના દુનિયાના સબધનો અનુભવ કરવાથી આ માન્યતાના સુખમા કાંઈ પણ વાસ્તવિકપણું નથી એ સ્પષ્ટ સમજાય તેવું છે, પણ ઉપર ઉપરના વિચાર કરવાવાગો આ જીવ જરા સરખો વૈયયિક આનંદ મળી આવે છે ત્યાં અમાઉ પડેલી સઘળી અગવડો ભૂલી જાય છે

“સુપનકો રાજ સાવ ફરી માણત, રાહત છાંઈ ગગન બદરીરી;
આઈ અવાનક કાલ શોપચી, ગહેગો જ્યું નાહર^૧ પકરીરી લીય૦ ૨

“સ્વપ્નના રાજ્યને સાચુ માને છે અને આકાશના વાદળાની છાંયડીમાં આનંદ મેલે છે, (પણ) જ્યોર્જિયા કાળ-તોપચી આવીને જેમ નાહર બકરીને પકડે છે તેમ તને પકડી લેશે.”

પોતે સખત તરકામા આવતો હોય છે તેમા જરા વાદળાની છાંયડી જેમાં વાસ્તવિક રીતે તો ગરમી વધારે છે તેને પ્રાપ્ત કરીને તેની છાંયમા રાશે છે, પણ તેને ઘોઘા જ વખતમા પાછી તરકાની વેદના સહન કરવી પડે છે, કારણ કે વાદળાની છાંય વધારે વખત રહેવી નથી તત્ત્વ એ છે કે જે વસ્તુ સ્થિર નહોતી તેમા આનંદ માન્યો હતો તે ખોટો જ હતો

જમણમા નહાર નામનું ફાલ ખાનારુ પ્રાણી બકરીને પકડીને તેનું પેટ ફાડી ખાય છે

તોપ ફોજનાર લડવૈયા જ્યારે ગોળા ઉઘાડે છે ત્યારે તેના સખત માથામાથી કાંઈનો બચાવ થઈ શકતો નથી. અત્ર મરણરૂપ કાળ-તોપચીનો મારો સમજવો.

ભાવ—કુસુમપુર નગરના બહારના ઉદ્યાનનાં વૃક્ષ નીચે એક ભિખારી જીવે છે બાલુમા ભિક્ષાનું તુબડું પકડ્યું છે ફાટી-તૂટી જોડદી બોલેલી છે સ્વપ્નમાં તેને રાજ્ય મળ્યું, મહેલ મળ્યા, જે બાલુ આમર વિભાવ છે, આગળ ભાટ બિરુદાવળી બોલે છે પ્રધાન સેનાપતિ સામંતચક્ર પછવાડે ચાલે છે ગોખમા બેઠેલી રાણીઓ તેના તરફ માનિક કટાક્ષો ફેંકે છે વિગેરે સ્વપ્ન પૂરું થયું, આખ બિપદી ગઈ અને જીએ છે તો પોતે તેનો તે જ છે, ફાટેલી જોડદી અને અત્રથી અરણ્યકુ તુબડું પોતાની પાસે રક્ષા છે એવી રીતે સસારના સર્વ વૈભવો સ્વપ્ના જેવા છે પચીસ પચાસ વરસ કદાચ રહે તો પણ છેવટે શાસ્ત્રા જવાના છે અને પાછી અસલ સ્થિતિમા મૂકનારા છે અને કોઈ વાર તો ફાટેલી જોડદી અને તુબડું પાસે હોય તેને પણ ખોવરાવનારા છે જિવારા આ પ્રાણીને વસ્તુસ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોવાથી

* આ બે પંક્તિને જાહે ત્રીજા ગાથાની પ્રથમ બે પંક્તિઓ અમ દેવલીક પ્રતમાં મૂકી છે અને રીતે અર્ધ સમાચીન આવે છે

૨ સુપનકો=સ્વપ્નને. સામંસત્ત્વ નારીન્યાણી મહેજોન્યકરી નાહરનહાર, વરમગ ફૂર પશુવિષય

એ તો સ્વપ્નવત્ વસ્તુપ્રાપ્તિમાં રાચી જાય છે. તેવી જ રીતે સખત ઉનાળામાં પોતે તમ થયેલો હોય ત્યારે વાદળાની જરા છાયડી આવે તેમાં આનંદ માની લે છે, પણ આગંતુક વાદળી કેટલો વખત ટકશે અને ચાલી જશે ત્યારે મનમાં કેટલો મોટો ખેદ મૂકી જશે તેનો તે વિચાર કરતો નથી. ચિદાનંદજી મહારાજ એક પદમાં કહે છે કે—

જગ સપનેછી માયા રે, નર જગ સપનેછી માયા;
સુપને રાજ પાય કોઉ રક જયું, કરત કાજ મન લાયા,
ઉધરત નયન હાથ લખ ખપ્પર, મનહુ મન પછતાયા. રે નર.
યૌવન સંધ્યારાગ રૂપ કુનિ, મલ મલિન અતિ કાયા;
વિણસત જસ વિલખ ન રચક, જિમ તરવરછી છાયા. રે નર

આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે, છતાં આ જીવ ક્ષણિક સુખમાં આસક્ત થઈ વિષય-કષાયમાં પડી જાય છે, પછી જેમ જગલમાં નહાર-વરગડા બકરીને પકડી તેનું પેટ ફાડી ખાય છે તેમ મરણરૂપ કાળ-તોપચી આયુષ્ય પૂર્ણ થશે એટલે આ જીવને ઉપાડી આલેશે જશે, તે વખતે તેનું સ્વપ્ન ઊડી જશે, તેનો ભ્રમ ભાગી જશે અને તેની આખો ઊઘડી જશે. મરવાની વાત ચોકસ છે, એમાં જરા પણ શકા જેવું નથી વહેલા મોડા તે સ્થિતિ જરૂર પ્રાપ્ત થવાની છે અને તે વખત સ્ત્રી, પુત્ર અને ઘર સર્વ અહીં રહી જવાના છે તો પછી તેમાં આસક્તિ રાખવી કેમ ઉચિત ગણાય ? જે સુખ લાગે વખત આલવાનું નથી, જેની પછવાડે હુ ખ જરૂર આવવાનું છે અને જે ચાલે તેટલો વખત પણ અનેક પ્રકારની ઉપાધિ કરે છે તેમાં આસક્ત થઈ વાસ્તવિક સુખને મેળવવા પ્રયાસ ન કરવો એ એક પ્રકારની ઘેલછા છે.

*અજહુ ચેત કહુ ચેતત નાંહિ, પકરી ટેક હારિલ લકરીરી;

આનન્દધન હીરો જન છાંરત, નર મોહ્યો માયા કકરીરી. જીય૦ ૩

“હજી પણ ચેત, કેમ ચેતતો નથી ? (તે તો) હારિલ પક્ષી જેમ લાકડીને પકડી રાખે છે તેમ ટેક પકડી છે આનંદધન પ્રભુ કહે છે કે—આ (અજ્ઞાની) પ્રાણી હીરાને છોડી દઈને માયારૂપ કાકરા ઉપર મોહ પામી ગયો છે”

હારિલ પક્ષી પાજરામાં હોય છે ત્યારે નીમની નામની લાકડીને પકડી રાખે છે, પછી પગ આડાઅવળા ચાલતા લાકડી નમી જાય છે અને પક્ષી જાંઘે માથે લટકી પડે છે ત્યારે ચીસો પાડે છે, પણ તેને છોડતો નથી—એ પર અત્ર અલકાર છે.

હાર એટલે જગલ તેનું રહેવાસી વગડાઉ જનાવર અથવા એક જાતનું પક્ષી તે હારિલ.

* અતિહિ અચેત એવો અત્ર પાઠાતર છે

૩ અજહુ=હજી પણ કહુ=કેમ, શમાટે ? હારિલ=હારિલ પક્ષી લકરી=નીમની લાકડી. છારત=છોડી દઈને કકરી=કાકરા, પથ્થર

‘ અજહુ ચેત ’ ની જગ્યાએ કોઈ સ્થાનકે ‘ અતિહિ અચેત ’ એવો પાઠ છે તેનો અર્થ આ જીવ ધણો અચેતન એવો યાદ ગયો છે એમ થાય. જો કે તેનામા ચેતન્ય શુણ્ણ છે પણ તેનું વર્તન એતાં બધું તે તદ્દન અચેતન હોય તેવો દેખાય છે.

ભાવ—અતે આ સવ વૈભવો ઊઠી યાજ્ઞા જવાનું છે એ તારા બાણવામાં આજ્ઞુ તારે હવે તું ચેત, શામાટે પડી રહ્યો છે? ઝેરને ઝેર બાજ્યા પછી પણ તેને સેવનાર હઠા પણવાળો ન જ અણાય એ તું સારી પેઠે બધું છે, છતાં શામાટે સસારમા પડી રહ્યો છે? હારિશ પક્ષી જાઠ પર અથવા પાજરામા નીમની પર લટકાય છે ત્યારે તે જોમ જ માને છે કે મને લાઠડીએ પકડી રાખ્યો છે વાહરાને બ્યારે પકડવો હોય છે ત્યારે ગાજરમા ઘીર બરે છે અને તે વાહરો તેની પાસે આવે છે પછી બોર દેખીને તે હેવા ગાજરમા હાથ ઘાલી મોટો મુઠો બરનાર વાહરો તેમા સપડાઈ બાય છે, તેનો હાથ નીકળી ચકતો નથી તે તો એમ માને છે કે મને આજરે પકડી રાખ્યો છે તે બરેલો મુઠો છેલ્લો નથી અને ખેચતાણુ ક્યાં ફરે છે એવી જ રીતે આ જીવ માને છે કે ધન, સ્ત્રી, પુત્ર વિગેરેએ તેને જાલી રાખ્યો છે તેથી તે સસાર છેડી ચકતો નથી નિરુપાય છે પણ બિચારાને ખબર નથી કે પાજશનો માલિક આવી નીમની ખેચી લેશે કે હારિશ નીચે પડશે, મ્હારી આવી બાબખો લગાવશે કે મુઠી છૂટી જશે, તેમ કાળ-તોપચી આવી પોતાનો શેફ જબ્બવશે કે આ સવ માયા છૂટી જશે.

આવા ખોટા ખ્યાલમા પડી જઈ આ માણી જ્ઞાન, ઇશન, આસ્તિરૂપ રત્નત્રયીનો (હીરાનો) ત્યાગ કરી દે છે તેના તરફ પ્રેમ રાખતો નથી, તેને મેળવવા યત્ન કરતો નથી, તેની કિમતનો ખ્યાલ કરતો નથી અને સસારખંધનની માચારૂપ પથરી ઉપર મોહ પાત્રી તેમા મસ્ત રહ્યા કરે છે તેમાં આનંદ માને છે અને તેમાં સાતા માને છે વસ્તુતઃ સસાર પરનો રાજ કિમત વજરનો છે પથ્થર એવો છે, જઠ છે ખગ્યાચત છે, પણ મોહની મહિશ પીને ઉન્મત્ત થયેલો આ જીવ સારાસ્યાર વિચાર કરતો નથી અને ખક્ષમ, અવિનાશી સુખ અપાવનાર જ્ઞાનાહિ રત્નત્રયની કિમત તેને આવવી નથી, તેને ત્વજી દે છે, તેનાથી વિરુદ્ધ વર્તન કરે છે અને સસારમા ભેદો ભેદો ઉતરતો બાય છે.

તેટલા માટે શ્રીઆનંદધનભાઈ મહારાજ ઉપદેશ આપે છે કે સુત, વનિતા ધૌવન, ધન વિગેરેમા રાજવામાલ્યવાની તારી પ્રકૃતિ પડી છે અને સસારને તું સુખનું સાધન-સુખરૂપ માને છે તેમા તારી ભૂલ થાય છે કાળનો સપાટો લાગશે ત્યારે જો સર્વ મૂઠી યાજ્ઞા જીવુ પડ્યો, વળી તું માયામા લપટાઈ તારા શુદ્ધ સ્વરૂપનું લક્ષ્ય પણ કરતો નથી એમા તારી મોટી ભૂલ થાય છે, માટે હે જાહ! ચેત, આવા સારા વખતમાં ધેતીશ નહિ તો પછી પસ્તાવો થશે.

આખા પદનો આશય એ છે કે, આ જીવ સ્વવસ્તુને ઓળખતો નથી અને પરબવમાં

રાત્ર્યોમાત્ર્યો રહે છે, પરવસ્તુ ચોતાની થવાની નથી, અંતે છોડી જવાની છે અને રહે છે તેટલો વખત પણ અનેક પ્રકારની શારીરિક અને માનસિક વ્યથા કરનારી છે. આ વસ્તુ-સ્વરૂપ ઓળખી ચોતાના રત્નો શોધી કાઢો અને માયાનો ત્યાગ કરો.

પદ ચોથું

રાગ—વેરાવલ

સુહાગણ ! જાગી અનુભવ પ્રીત. સુહા૦

✽નિન્દ અનાદિ અગ્યાનકી; મિટ ગઈ નિજ રીત. સુહા૦ ૧

“હું સાક્ષાત્ત્યવતી ! યથાર્થ સ્વરૂપ જ્ઞાનરૂપ તારી સાથેની પ્રીતિ હવે જાત્રત થઈ છે, અનાદિ કાળથી અજ્ઞાનને લીધે જે નિદ્રા આવી ગઈ હતી તે ચોતાને સ્વભાવે જ મટી ગઈ છે.”

સૌભાગ્યવતી કહીને અત્રે જીવ શુદ્ધ ચેતનાને ઉદ્દેશીને કહે છે અથવા સુહાગણને પ્રીતિનું વિશેષણ લઈ શકાય. સુખ આપનાર પ્રીતિ હવે જાત્રત થઈ છે

ખીજી પંક્તિમાં ‘નિન્દ અનાદિઆ પાનકી’ અને કવચિત્ ‘નિન્દ અજ્ઞાન અનાદિકી’ એવો પાઠ છે. અનાદિ કાળથી અજ્ઞાનરૂપ નિદ્રા આવેલી હતી તે હવે ખસી જઈ અનુભવ-જ્ઞાન પ્રગટ થયું છે એવો મૂળ પાઠનો અર્થ કરવો મોહમદિરાનું પાન કરવાથી થયેલી નિદ્રા મટી ગઈ એવો પાઠાતરનો અર્થ કરવો

‘નિજ રીત’ ચોતાની મેળે જ અથવા મારી એ રીતિ હતી એવો તેનો અર્થ થાય, તે ખન્ને અર્થ સમીચીન છે.

ભાવ—ન્યારે જીવ અપૂર્વકરણ કરી દર્શનમોહનીયની સારી પ્રકૃતિનો ક્ષય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમ કરે છે ત્યારે શુદ્ધ ચેતનાનો ઝાળો પ્રકાશ થવા માડે છે શુદ્ધ ચેતના એટલે જ્ઞાન લક્ષણ ચેતન્યની શુદ્ધતાવાળો આત્મા એના શુદ્ધ સ્વરૂપમા ચેતના આવી જાય ત્યારે તો તેને અપૂર્વ આનંદ થાય છે, પણ તેનું અસ્કુટ શુદ્ધપણું અંશે અંશે ચતુર્થ ગુણ-સ્થાનકથી થવા માડે છે. પછી જેમ જેમ ઉત્કાન્તિ થતી જાય છે તેમ તેમ શુદ્ધ ચેતના પ્રગટ થતી જાય છે. સામાન્ય યોધથી ચેતનાને શુદ્ધ સ્વરૂપમા પ્રગટ થવાનું કારણ મળતું નથી, પણ ન્યારે સૂક્ષ્મ યોધ-યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે એટલે પોતે વાસ્તવિક રીતે કોણ છે, પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે, પોતાને ઉપાધિઓ કઈ કઈ લાગેલી છે અને

* ‘નિન્દ અનાદિઆ પાનકી’ અથવા ‘નિન્દ અજ્ઞાન અનાદિકી’ની એ પાઠાતર છે

† ‘મેટી ગઈ’ એવો પાઠાતર છે

૧. સુહાગણ=સૌભાગ્યવતી અથવા સુખ આપનારી નિજ=પોતાની મેળે, આપોઆપ

પોતાનો તેની સાથે સબંધ શુ છે એનું જ્ઞાન થાય છે, આત્મિક અને પૌરુષલિક પદાર્થનો તદ્દાવત સમબાધ છે, તેમા મનને વિશ્વાસિ મળે છે, અન્ય વસ્તુઓના જ્ઞાનથી પોતાનો તેની સાથેનો સબંધ કેટલો ગતિયર છે તે સમબાધ છે અને તે જ્ઞાનરસના પાનમાં અપૂર્ણ જ્ઞાન હ થાય છે તેને અનુભવ કહેવામા આવે છે બનારસીદાસ પણ સમયમાર નાટકમા કહે છે કે—

વસ્તુ વિચારત ધ્યાનરત મન પારે રિસદામા
રસ સ્વાદત મુખ ઉપરે, અનુભવ બાઠે નામ.

એવા નિજ સ્વરૂપજ્ઞાનને અનુભવજ્ઞાન કહે છે અને તેનો અને શુદ્ધ ચેતના પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસનો અતિ ઉત્કટ સબંધ હોવાથી તે જ્ઞાનને જ યોગીઓ ખરું જ્ઞાન કહે છે સામાન્ય રીતે વસ્તુનો યોગ થાય તેને શાસ્ત્રકાર વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાન કહે છે, તેથી કેમીસ્ટ (પૃથક્કરણ કરનાર વિજ્ઞાની)ની પેઠે વસ્તુસ્વભાવ કહેતા આવડે છે, પણ ત્યાં સુધી વિવેક-પૂર્વક સ્વપરની વહેબણી સાથે તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન થાય નહિ ત્યાં સુધી તેને શ્રો હરિભદ્રસૂરિ આદિ મહાત્માઓ વાસ્તવિક જ્ઞાન કહેવાની ના કહે છે, તેવી જ રીતે ઉપર ઉપરથી અધ્યાત્મ ની કે યોગની વાતો કરનારને પહેલી ભૂમિકા ઉપર જ યોગીઓ મૂકે છે જેમ જેમ જીવ ભૂમિકા બદલે જાય છે તેમ તેમ તેને સ્વરૂપજ્ઞાન થતુ જાય છે અને તેથી યોગના પ્રથિમા અનુભવજ્ઞાનની મુખ્યતા કહેલી છે અનુભવજ્ઞાન સબંધી વિવેચન આ જગતની ભૂમિકામા તથા અન્યત્ર વારંવાર આવ્યા કરે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે

વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે હોવાથી ચેતન પોતાની શુદ્ધ ચેતનાને કહે છે કે—હે સૌભાગ્ય વતી ચેતના ! તારી સાથે અનુભવજ્ઞાનરૂપ પ્રીતિ હતી તે હવે બદલત યઈ છે હું અત્યાર સુધી કુમતિને વશ પડ્યો હતો તેથી બર, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, મિત્ર સગાસબંધીને માત્ર પોતાનાં માનીને સસારમા મસ્ત રહ્યો હતો અને તને તદ્દન ભૂલી ગયો હતો, મારું સ્વરૂપ તું છે એ વાત પણ મારા સ્મરણમાંથી ખસી ગઈ હતી, કારણકે મેં અજ્ઞાનરૂપ મદિરાનું પાન ક્યું હતું મારી તે સ્થિતિ બનાદિ કાળથી બાંધી આવતી હતી, તેથી મદિરા પીનાર માણસ યેનમા પડી પોતાની અંત પરનો અકુશ યોઈ બેસે છે અને જેમ તેમ હવાશે કરે છે તેવી મારી પણ સ્થિતિ થઈ ગઈ હતી આ જે નિદ્રા-મૂર્છા આવેલી હતી તે અનુભવ પ્રીતિ બદલત થવાથી તારા સબંધને લઈને છોડી ગઈ પોતાની વહાલી સ્ત્રી સાથેના સબંધને અંગે માણસ જેમ ભૂખ કે લાંબ ભૂલી જાય છે તેમ તારી સાથેની અનુભવપ્રીતિ જામતી મારી ઉપરાધત નિદ્રા પોતાની મેળે જ બાંધી ગઈ નાસી ગઈ, ખસી ગઈ

અનુભવજ્ઞાન બદલત થતા જ મોહ ખસવા માટે છે એ સમજવાની જરૂર પડે તેવું નથી. મોહનો સ્વભાવ સસારમાં મુલબવાનો છે, જીવને યેનમાં પાડવાનો છે, અમારે અનુભવનો સ્વભાવ જીવને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવવાનો છે તે આ જીવને સમજાવે છે

કે-દાર પીનાર માણસ અસ્તવ્યસ્ત બોલે છે, ગટરમા પડે છે અને અતિ નિંદા આચરણો આચરે છે, તેમ તું મોહમદિરા પીને ક્રોધ કરે છે, અભિમાન કરે છે, કપટબળ પાથરે છે, ધન મેળવે છે, હસે છે, રમે છે, રડે છે, છાતી ફૂટે છે, ભય પામે છે, મ્હો મરડે છે કે સ્ત્રીસેવન કરે છે-એ સર્વ દાર પીનારના કૃત્યો છે, તારા જેવા શુદ્ધ સ્વરૂપવાળાને તે અઘટિત છે; માટે તું તારી જાતને ઓળખ અને મોહને તાણે થવાની તારી પદ્ધતિ છોડી દે. આવી રીતે અનુભવજ્ઞાન પ્રગટ થતા અનાદિ કાળની નિદ્રા ઊડી જાય છે. એ અનુભવજ્ઞાન પ્રગટ થતાં વધારે શું થાય છે તે આગળ બતાવે છે.

ષટ મંદિર દીપક કિયો, સહજ સુજ્યોતિ સરૂપ;

આપ પરાઈ આપહી, ઠાનત વસ્તુ અનૂપ. સુહાં ૨

“ (અનુભવજ્ઞાન થવાથી) હૃદયમંદિરમા કુદરતી પ્રકાશરૂપ દીપક પ્રગટ થયો, તેથી આપણી અને પારકી વસ્તુને અનુપમ રીતે પોતે જ સ્થાપન કરી. ”

ભાવ—મોહની નિદ્રામા આ જીવ પડેલો હતો ત્યાં સુધી ઘોર અંધકાર તેના હૃદયમા હતો, તેને જરા પણ વિવેક નહોતો, પણ અનુભવજ્ઞાન જાગ્યું થવાથી હૃદયમંદિરમા જે અંધકાર હતો તે દૂર થઈ ગયો અને પોતાનો કુદરતી પ્રકાશ હતો તે જાગ્યું થયો. અંધકારને દીધે આ જીવ ઉન્મત્ત થઈ કુમતિ સાથે ખેલ કરતો હતો, પણ હવે જ્યારે હૃદયમંદિરમા જ્ઞાનજ્યોતિનો સ્વયં પ્રકાશ પડવા લાગ્યો ત્યારે શુદ્ધ ચેતના સાથેનું પોતાનું સ્વરૂપ તેને યાદ આવ્યું, વળી અત્યાર સુધી તેને સ્વપ્નનો વિવેક નહોતો, આત્મિક વસ્તુ કંઈ છે અને પૌદ્ગલિક વસ્તુ કંઈ છે તેનો તેને ખ્યાલ નહોતો, તેથી સ્ત્રીને તે સર્વસ્વ માનતો હતો, ધનને પ્રાણ સમાન માનતો હતો, છોકરાઓને તે પોતારૂપ માનતો હતો, વ્યવહારના કૃત્યોને તે તાત્વિક માનતો હતો તેને બદલે હવે એ સર્વ ઉપાધિરૂપ છે, ચક્ર-ભ્રમણ કરાવનાર છે, અધ પાત કરાવનાર છે એમ સમજવા લાગ્યું, અને સાથે સમજાયું કે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર પોતાનો સ્વભાવ છે અને તેને પ્રકટ કરી આ સર્વ ઉપાધિ ત્યાગ કરવા ચોગ્ય છે.

ચોગના ગ્રંથોમા સ્વપ્ન વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા વારંવાર બતાવવામા આવે છે. જ્ઞાન અને વર્તન સર્વનો સુદ્ધો એ જ છે કે પરભાવનું સ્વરૂપ સમજી, તેનો ત્યાગ કરી; નિજ સ્વરૂપ ઓળખી તેને પ્રગટ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરવો એ ખાસ કર્તવ્ય છે. આ જીવ પૌદ્ગલિક વસ્તુઓમા એટલો બધો આસક્ત રહે છે કે એની સાથે તે એક રસ થઈ જાય છે, એ સંબંધમા જે મોટી ભૂલ થાય છે તે અનુભવજ્ઞાનથી મટે છે તેટલા માટે અત્ર કહ્યું છે કે પોતાની અને પારકી વસ્તુઓનો વિવેક અનુપમ રીતે પોતે જ કરી લે છે. અનુભવ

તેને શીખવે છે કે ધન અસ્થિર છે, પૌદ્ગલિક પ્રેમ ખોટો છે, શરીર જ તે પઠવાનું છે સી મુત્ર સ્વાર્થના સબંધી છે સબંધ ઘેરા વખતનો છે, અનંત જ્ઞાન એ વારું સ્વરૂપ છે અને તેને પ્રગટ કરવા વારે પ્રજાળ પુરુષાર્થ કરવો ઉચિત છે આ સ્વપર જ્ઞાનને બતાવનાર અનુભવમીતિ હવે બદલતું થઈ છે તેથી બહુ આનંદ આવી ગયો છે, તેનું વિશેષ વર્ણન હસ્તાં ચેતન શુદ્ધ ચેતનાને કહે છે

કહાં દિલાણુ ઔરકુ, કહાં સમઝાઠ મોર;

તીરક મચૂક હૈ પ્રેમકા, લાગે સો રહે ઠોર મુશાં ૨

“ બીબાને તે હું કેવી રીતે કેળાવી શકું ? એળા માણીને તેનું સ્વરૂપ હું કેમ સમજાવી શકું ? પ્રેમનું વીર રામબાણુ છે અને જેને તે લાગે છે તે નિશ્ચય સ્હે છે ”

ભાવ—જ્યારે અનુભવ ઘટમંદિરમાં દીપક કરનાર છે અને વસ્તુસ્થાપન બહુ ઉત્તમ રીતે કરે છે એમ આ જીવને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે ચેતનને અનુભવજ્ઞાન બતાવવા વિનંતિ કરી. તેને ચેતન જ્વાળા આપે છે કે—અનુભવજ્ઞાન એ કંઈ પૌદ્ગલિક વસ્તુ નથી, હાથમાં લઈને પુસ્તક પેન્સીલની જેમ તે બતાવી શકાય તેમ નથી. તેથી હું તમને તે કેવી રીતે બતાવી શકું ? વળી મૂખ-અજ્ઞાની જીવ જેને સંસાર ઇલાખા વગર ઇકરા, સી સાથે મોક્ષમાં જવું છે તેને તેનું સ્વરૂપ હું સમજાવું પણ શી રીતે ? જ્યારે ચેતને કહ્યું કે બતાવી શકાય તેવું અનુભવજ્ઞાનનું સ્વરૂપ નથી ત્યારે શિષ્યે સમજાવવાની માગણી કરી તેને પણ ગુરુમહાશય કહે છે કે સમજાવવાથી વારા આશ્રમ પણ આવી શકે તેમ નથી, કારણ કે તું હજી આદિમિક જ્ઞાનમાં તદ્દન પછાત પડી રહેલો છે તારે તેનું સ્વરૂપ સમજવું જ હોય તો હું તેની એક નિશાની બતાવું છું તેથી તને તેનો કંઈક અંશ આવશે અને તેથી તું એ સ્વરૂપ સમજી લેજે કે—એ અનુભવનું વીર અમોઘ છે મૂઝા પછી કામ સાધીને જ પાછું આવે છે, રામગાણુ છે રામગાણુ જેવું બાણુ જે પશુને કે મનુષ્યને લાગે છે તે સ્થિર જ થઈ જાય છે, હાલીયાલી શકતું નથી. આ અનુભવનું બાણુ જેને લાગ્યું હોય છે તે તેમાં નિશ્ચય સ્હે છે સ્થિર રહે છે, સ્થાયી રહે છે કામદેવનું બાણુ વાગે ત્યારે રતિપ્રેમી માણસ જેમ તેમાં લીન-સ્તબ્ધ થઈ જાય છે તેમ અનુભવનું વીર વાગ્યા પછી એકદમ આ સ્થિર થઈ જાય છે, પરિણામની ચાલગત હોય તે મટી જાય છે મનની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિ હોય છે તે દૂર થઈ જાય છે અને વૃથા દોડદોડી બસ થાય છે

રોહત રોહત રોહત રોહીયા જેતી મનની રોહ-જિનેશ્વર

પ્રેમ પ્રતીત વિચારો કુકરી, મુકમલ લોકો રોહ-જિનેશ્વર

* તીર ન મૂકે પ્રેમકા એવો પાઠાંતર છે

ક કહેજોવી રીતે. બેરમૂખ જનાર જેલ અચૂકઅમોઘ રોહનિશ્ચય

આ મહાત્માએ શ્રી ધર્મનાથના સ્તવનમા ઉપર લખેલી ગાથામા કહ્યું છે તે ભાવ અત્ર આવે છે. દોડાદોડી મટી જઈ નજીકની પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્થિરતા જે આશિષનો ગુણ છે તે પ્રગટ થાય છે તેટલા માટે હે શુદ્ધ ચેતના ! આ તારી સાથે જે પ્રીતિ-જન્યત થઈ છે તે જો કે કોઈને ખતાવી કે સમજાવી શકાય તેવી નથી, માત્ર સ્થિરતાગુણથી સમજાય તેવી છે, તો પણ તેની એક નિશાની અચૂક છે કે એક વખત તે જન્યત થયા પછી નિરંતર બની રહે છે

નાદવિલુદ્ધો પ્રાણકું, ગિને ન ત્વળ મૃગ લોય;
આનંદધન પ્રમુ પ્રેમકી, અકથ કહાની કોય. સુહા૦ ૪

“લોકમા પણ રાગમા આસક્ત મૃગલો-હરિષ્ઠ પોતાના પ્રાણની તરખલા જેટલી પણ કિંમત ગણતો નથી. આનંદના સમૂહ પ્રભુના પ્રેમની કથા અપૂર્વ અને ન કહી શકાય તેવી છે.”

ભાવ—આ અનુભવના પ્રેમમા જે પ્રાણી પડી જાય તેની સ્થિતિ કેવી હોય છે તે સબધી સવાલ થતા આનંદધન મહારાજ કહે છે કે-પ્રેમી જીવની વાત અપૂર્વ અને અકથ છે, એ તો એક જૂઠી જ વાત છે, એ કહી શકાય તેવી વાત નથી. હરણ રાગ સાક્ષજવાની ઇચ્છાવાળો હોય છે તેવે પ્રસંગે તે પોતાના પ્રાણની પણ દરકાર કરતો નથી, તેને મારવા માટે ધનુષ્ય સજ્જ કરીને પારાધી બેઠો હોય તેને તે દેખે છતા પણ જ્યારે વીણા મૃદગ વાગવા માડે છે ત્યારે રાગના આકર્ષણથી મૃગ ત્યા ખેચાઈ આવે છે, તે રાગ સાક્ષજવાની ઇચ્છા પાસે પ્રાણની પણ દરકાર કરતો નથી. મોરલીના સ્વરથી જેમ સર્પ ખેચાઈ આવે છે તેવી રીતે જેને અનુભવ પ્રીતિ જાગી હોય તે કોઈની દરકાર કર્યા વગર, પોતાના પ્રાણની પણ દરકાર કર્યા વગર અનુભવના પ્રેમમા ઉતરી જાય છે, તેને જ ચાહે છે અને તેના પ્રસંગ તરફ જ ખેચાઈ જાય છે આનંદધનજી મહારાજ તેટલા માટે લખે છે કે-અનુભવ પ્રેમની વાત શબ્દોમા લખી શકાય તેવી નથી, સુખેથી બોલી શકાય તેવી નથી, તે તો કોઈ અપૂર્વ છે આત્મસ્વરૂપના રંગી ચક્રવર્તી જેવી મોટી ઋદ્ધિ હોય તેને તૃણની પેઠે તજી દઈ પર્વત શુક્રમા એકાંતે આત્માને અનંત કામે બેસાડે, તન્મયપણે રમતા અને તદ્દીન થતા દેશે બીણી પૂર્વકોટિ જેટલો કાળ પસાર કરી નાખે એવી તેમની અપૂર્વ કહાણી છે.

નાદ શબ્દનો યાગિક અર્થ અનાહુત નાદ થાય છે. યોગમા ધીમે ધીમે વધારો કર્યા પછી જ્યારે સ્થિરતા થાય છે ત્યારે અતિ મધુર નાદ અંતરગમાથી બેઠો છે. જેના સ્વરની

મીઠાશ વીણા, વેણુ, વાયોલીન કે પીયાનાના સ્વર કરતા અનેકગણી વધારે હોય છે એના પર આસક્ત છત્ર પોતાના શરીરની ઠરકાર કરતો નથી, નાહતો આ ષૌચિક અર્થ સમજવો આ પદમાં એક બીજુ બ્યબ છે તે પણ સમજવા જેવું છે અનુભવની પ્રીતિ બ્યબ પછી પણ જે પ્રાણી વિષયાદિકમાં આસક્ત રહે તે જનાવર કરતા પણ વધારે ખરાબ છે, જે પ્રીતિ સાચી હોય તો પછી પ્રાણની પણ ઠરકાર સાંભવી ઉચિત નથી. એવું તે જનાવર પણ શીખવે છે બવહારમાં પણ આખો બનેક રજપૂતોને પ્રેમ ખાતર પ્રાણ આજતા બેઠાએ ધીએ, તો પછી સાચી પ્રીતિ હોય તો ધ્યાનની જેમ બ્યા ત્યા મ્હોડુ ઘાલવું ઉચિત નથી, પ્રીતિ ચોખ્ય પદાર્થને મેળવવો બને તેના ઉપર પ્રાણ પાથરવા આ હકીકતમાં બહુ ઊંડુ રહસ્ય છે તે વિચારવા ચોખ્ય છે

ચોખ્યા પ્રેમમાં લાગેલા પ્રાણીઓ જગતથી તબન બેઠરકાર હોય છે એમ આ પદ પરથી જણાય છે દુનિયા તેમને માટે શુ ઓલે છે? તે બાણવા તથા સામળવાની તેને ઇચ્છા પણ રહેલી નથી. પ્રેમથી તેઓ ચોખ્યામાંને પકડે છે બને તેની ખાતર જ તેઓ તેને નલાવે છે મી આનંદચનન મહારાજ પણ આવા બેઠરકાર હતા, એ તેઓના અસ્તિના સળધમાં મળવી હકીકત પરથી જણાય છે પોતાના નાના કે મોટા ક્ષયની દુનિયા શુ તુલના કરશે એવો વિચાર કોઈ પણ ક્ષય કરવી વળત બ્યા મુખી રહે છે ત્યાં મુખી તે ક્ષયમાં જરી મધુસ્તા આવવી નથી, જે બાજતનો બ્યાલ નિશાળી ભાવથી એકાદ કામ કરવા પછી જ આવે છે.

કપડ પાચમુ

સમ-આસવરી

અથણ નટ નાગરફી બાજી, જાણે ન ધામણ કાઢી અ.

ધિરતા ફક સમયમે ઠાને, ઠપમે વિજમે તથાહી;

ઠલટપલટ ઘુવ સચા રાસે, પા હમ સુની ન કપાહી અ. ૧

“હે બાદમાં! આ શહેરી નાટકીઆની રચેલી બાલ તે બ્રાહ્મણ કે કાલ (જેવા જુદિમાન પુરુષો) બ્યબી શકતા નથી. (તે બાલ કેવી છે તે જતાવે છે) એક સમજમાં

* આ પદનો ભાવ સમજવો જરા મુશ્કેલ પડેલો, ક્ષય મુજબ વચર સમજાવ નહિ તો આ પદ મુખી રહ આજળ બધાવવું બને પ્રસંગે ગુર્વાદિનો યોગ થને આ પદ સમજવું આ પદનું વિવેચન ન સમજાવ તો નાસીપાસ ન થતાં આજળ બધાવવું

૧ અવધુ=સ્થિર, લાસે બાસે નહિ તેવા આત્મા નટ=ગાથવર નાગરફી=શહેરમાં નાચતા આનેસેલ બાલ=રમત. બાલણ કાલ=બ્રાહ્મણ કે કાલ જુદિવાળા માણસેલ ધિરતા=સ્થિરતા. કાને=સ્વસ્થાનકે મોક્ષમાં ઉપજે=ઉત્પત્તિ થાય વિજમે=જાણ પામે તળી=તોપણ, રસા બાં. ઉલટપલટ=ઉલટીસુલટી ઉપાભવની ઉપર કહી તે ક્રુવ સત્તા=સ્થિરતાની બજવા સત્તાની ક્રુવતા. થામે. હમ=અમે. સુની=સાંભળી. કપાહી=કાપ જગાએ.

જે સ્થાનકે (મોક્ષમાં) સ્થિરતા પામી જાય ત્યાં પણ ઉપજવા વિનાશ પામવારૂપ ધર્મ રહે છે, વળી તે ઉપજે છે, વિનાશ પામે છે અને છતાં ધ્રુવ (સ્થિર) સત્તા રાખે છે. આવી રમત અમે તો કોઈ જગ્યાએ સાંભળી નથી. ”

ભાવ—ચોથા પદમાં છેવટે કહ્યું કે અનુભવની વાર્તા અકથ્ય અને અપૂર્વ છે તે અત્ર બહુ વિદ્વતાપૂર્વક બતાવે છે. આગમના ઊંડા અભ્યાસથી આ પદની રચના થઈ છે, તેમાં જે અપૂર્વ રહસ્ય બતાવ્યું છે તે મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે.

અવધુ=અધ્રુ, અધ્રુવ. ધ્રુ એટલે ધ્રુજવું, ચાલવું, હાલેચાલે નહિ તે સ્થિરતા ગુણ-વાળો આત્મા અથવા અવધૂત સસારમાયાને કંપાવીને નિર્મળ થયેલો આત્મા; તેને ઉદ્દેશીને કહે છે કે-હે આત્મન્ ! તેં જે બાળ માડી છે તે બહુ સાનંદાશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી છે. તું ખરેખરે કળાબાજ નાગરિક નટ છે. શહેરના લોકો હમેશા ગામડાના લોકો કરતા વિશેષ કળાબાજ હોય છે ગામડીઆ લોકો ભોળા, સાદા, નિખાલસ હોય છે, તેઓ બાળ માંડે તો તુરત કળાઈ જાય છે, પણ શહેરી માણસની બાળ એકદમ કળી શકાતી નથી. કળાબાજ મદારી જ્યારે એકના દશ કરે છે કે ચઢીઓ ઉડાવે છે ત્યારે તેની યુક્તિ સમજવી બહુ મુશ્કેલ પડે છે; તેવી રીતે હે ચેતન ! તારી બાળ બહુ અજાયબ જેવી છે, તે બ્રાહ્મણ, કાળ જેવા બુદ્ધિમાન માણસો પણ સમજી શકતા નથી, કારણ તેઓમાં એટલા ઊંડા ઉતરવાની શક્તિ હોતી નથી. બ્રાહ્મણ એટલે અભેદવાદી વેદાન્તીઓ તથા ઉપચારથી વૈશેષિક, નૈયાયિક, જૈમિની અને સાંખ્ય સમજી લેવા અને કાળ શબ્દથી સર્વ પ્રકારના મુસલમાન અને ઉપચારથી પારસી, ક્રીશ્ચીયન અને યહુદી વિગેરે સમજી લેવા. બ્રાહ્મણ અને કાળ તે બાળ જેવા ખેંઠલાને ઉદ્દેશીને સમજવું. નટ અને શહેરીની કોઈ એવી કળા હોવી જોઈએ કે તેથી બ્રાહ્મણ અને કાળ કળાયા હોય. આ સબંધમાં કોઈ લોકપ્રચલિત વાર્તા હોવી જોઈએ જેની મને માહિતી નથી.

આટલી સામાન્ય પ્રસ્તાવના કર્યા પછી નટનાગરની બાળ કેવા પ્રકારની છે તે બતાવે છે. અત્ર શરીર છોડીને આત્મા નીકળે છે તે એક જ સમયમાં મોક્ષમાં પહોંચી જાય છે, એટલે જે સમયે અહીંથી દેહનો ત્યાગ કરે છે તે જ સમયે સિદ્ધશામા ઉત્પન્ન થાય છે અને જો અન્ય ભવ કરવાનો હોય તો જે સમયે અહીં કાળ કરે છે તેને ખીજે સમયે ઋણ ગતિથી અન્ય ગતિમાં ઉપજી આહાર લે છે, અને જો વફ ગતિ કરે છે તો ત્રીજે, ચોથે, પાંચમે સમયે તેમ કરે છે, પરંતુ સિદ્ધાત્મા તો તે જ સમયમાં સ્વસ્થાનકે પહોંચી જાય છે. મોક્ષસ્થાનકને અજર અમર કહેવામાં આવે છે એટલે ત્યાં જન્મ, જરા, મૃત્યુ નથી છતાં શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ કહે છે કે-એક જ સમયમાં મોક્ષમાં સ્થિરતા પામી જાય છતાં પણ ઉપજવું અને વિનાશ પામવું એ તો તેને રહ્યા જ કરે છે. સર્વ દ્રવ્યમાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવપણું છે અને તે જ અમુક વસ્તુનું દ્રવ્યત્વ સિદ્ધ કરી આપે છે.

હવે આ ઉપાદ, વ્યય અને પ્રવચણથી દ્રવ્યત્વ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે તે જતાવવા આજ વિવેચન કરીએ. દરેક દ્રવ્યમા છ સામાન્ય ગુણ છે અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, દ્રવ્યત્વ, પ્રમેયત્વ, સત્ત્વ અને અશુદ્ધપુત્વ. સર્વ દ્રવ્ય પોતાના ગુણ પર્યાયથી હસ્તિ જોગવે છે તે અસ્તિત્વ, જેમાં ગુણ અને પદ્યયો રહે તે વસ્તુ-દ્રવ્ય-તે સર્વ દ્રવ્યો એકઠા એક ક્ષેત્રમાં રહ્યા છે તે વસ્તુત્વ, પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાપોતાના ગુણથી મુક્ત છે તે દ્રવ્યત્વ, પ્રત્યેક દ્રવ્ય અમુક પ્રમાણથી જાણી શકાય છે તે પ્રમેયત્વ, પ્રત્યેક દ્રવ્ય એક સમયમા ઉપજે છે, વિષુષે છે અને સ્થિર પણ છે તે સત્ત્વ અને દરેક દ્રવ્ય પદ્યુષુ હાનિ વૃદ્ધિ પામે છે તે પોતાપોતાની અપેક્ષાએ શુદ્ધપુ નથી માટે અથવા તેવી જાતના અપૂર્વ ધર્મો તેમા છે તે અશુદ્ધપુત્વ. દરેક દ્રવ્યના આ સામાન્ય ગુણો પૈકી સત્ત્વગુણ ઉપર જરા વિશેષ વિવેચન કરવું. અસ્તુત્વ છે તત્વાર્થમા કશું છે કર્પાત્મ્યવધૌષ્યયુક્ત મત્ત્ એટલે ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને સ્થિતતા એ ત્રણ ગુણો કરી મુક્તાપ્ત્યુ તે જ અમુક વસ્તુનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે જેમા ઉપાદ, વ્યય અને પ્રવ ન હોય તે સત્ત્વ કહી શકાય નહિ. મૃત્તિકારૂપ દ્રવ્ય હોય તેને ઘટ જનાવીએ ત્યારે તે ઘટાની ઉત્પત્તિ થઈ કહેવાય છે, તેના પ્રગ્થો જોહા થયા કરે અથવા ઘટા કૂટી જાય તે વ્યય છે પણ મૃત્તિકા તરીકે અથવા પુદ્ગલ તરીકે તે નિરતર રહે છે એ પ્રવત્વ છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યમા સ્વભાવે અશુદ્ધપુ પર્યાયની અને પરભાવે ગમન અને સ્થિતિ કરનારને અનુક્રમે સાદાખ્ય કેવાની અપેક્ષાએ ઉપાદ, વ્યય અને પ્રવત્વ સિદ્ધ થઈ શકે છે એવી રીતે આકાશ દ્રવ્ય પણ એક સમયે ત્રણે પરિણામે પરિણમે છે અને ક્ષણ દ્રવ્ય તો વ્યવહારે ઉપચરિત દ્રવ્ય હોવાથી પુદ્ગલના ઉપાદાદિને આધારે તેના ઉપાદાદિ હેવા યોગ્ય છે. જીવ દ્રવ્યમા કર્માવૃત્ત સ્થિતિમા તો અનેક પ્રકારની ગતિ આદિથી ઉપાદ, વ્યય થયા કરે છે અને જીવત્વ-આત્મત્વ સ્થિર છે તે સમજાય તેવું છે. સિદ્ધશ્ચમા પણ ઉપાદાદિ થયા કરે છે તે હવે વિચારીએ. વસ્તુગતે મૃગપણે નેવને પલ્લવે જ્ઞાનનું પણ તે જાસનપણે પરિણમન થાય તે પૂર્વ પર્યાયના જાસનનો વ્યય અને અજિનય જ્ઞેય પર્યાયના જાસનનો ઉપાદ તથા જ્ઞાનવગ્ધાનું પ્રવત્વ; એવી રીતે સર્વ ગુણના ધર્મની પ્રવૃત્તિરૂપ પર્યાયનો ઉપાદ, વ્યય સીસિદ્ધ જમવતમા પણ થઈ રહ્યો છે એ દરીકતને હજી વધારે સારા આકાર માં રજૂ કરીએ તો સ્પષ્ટ સમજશે. સિદ્ધશ્ચમા એક સમયે વિશેષની મુખ્યતાવાળો ઉપયોગ અને બીજે સમયે સામાન્યની મુખ્યતાવાળો ઉપયોગ થાય છે. જ્યારે સામાન્યની મુખ્યતાવાળો ઉપયોગ રોય ત્યારે વિશેષવાળો ઉપયોગનો વ્યય થાય છે અને સામાન્યવાળો ઉપયોગનો ઉપાદ થાય છે. જ્ઞાન ઉપયોગગુણ તો સ્થિર જ છે સામાન્ય વિશેષવાળાની અપેક્ષાએ ઉપાદ વ્યય થયા કરે છે તેથી મિત્ત ગજાતમા સ્થિર છે જ્ઞાન પણ ઉપયોગની અપેક્ષાએ ઉપાદ છે અને વિષુષે છે જે પર્યાયનું જાસન થયું તેરૂપ ઉપાદ અને તે પર્યાય વસ્તુવાળી અન્ય પર્યાયનું જાસન થયું તે પ્રગમ જામિત પર્યાયનો વ્યય-અ પ્રત્યેક સમયે સિદ્ધશ્ચમા પણ થયા કરે છે.

આવી રીતે એક સમયમાં જીવ ઉપજવાને સ્થાને સ્થિર થઈ જાય છે છતાં ત્યાં પણ તેના ઉત્પાદ અને વ્યય થયા કરે છે, સામાન્ય અને વિશેષ ઉપયોગરૂપે અવાતર ઉત્પાદ અને વ્યય અનુક્રમે થયા કરે છે આથી જેઓ આત્માને એકાત નિત્ય માને છે તેઓના મતની સમીક્ષા થઈ ગઈ અને અત્ર સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું કે સિદ્ધદશામાં ઉપજવા વિણુસવા-પણું નથી; ત્યાં પણ તેનો ઉત્પાદ અને વ્યય તો થયા કરે છે અને છતાં સિદ્ધત્વમાં સ્થિરતા છે અને તદ્દૂપ ચારિત્ર તે દશામાં પણ બરાબર ઘટતી રીતે લક્ષ્ય થઈ શકે છે. બૌદ્ધ આત્માને ક્ષણિક માને છે અને વેદાત તેને એકાત નિત્ય માને છે તે વાત અસમીચીન છે તે અત્ર બતાવ્યું.

આવી નટનાગરની બાજી છે તે બ્રાહ્મણ કે કાજી કોઈ પણ બાણી શકતા નથી, પારખી શકતા નથી, સમજી શકતા નથી, અર્થાત્ વેદ, પુરાણ કે કુરાનમાં આત્માનું એવું કથંચિત્ નિત્યાનિત્ય સ્વરૂપ જોવામાં આવતું નથી. એ સ્વરૂપમાં એવી ખૂબી છે કે આત્મા એક સમયમાં સ્વસ્થાનકે ઉપજે, છતાં તેના ઉત્પાદ અને વ્યય થયા કરે અને તો પણ તે સ્થિર જ કહેવાય છે અને આવી રીતે તેમાં ઉલટપુલટ ભાવ થાય છે છતાં પણ તેનું આત્મત્વ તો સ્થિર છે, તેની ધ્રુવ સત્તા છે એ સબંધી હકીકત અમે અન્યત્ર કોઈ જગ્યાએ કહી સાબળી નથી. આવી રીતે એક જ વસ્તુ ઉપજે, વિણુસે અને ધ્રુવ રહે એવું તેનું સ્વરૂપ અન્ય કોઈ વિશિષ્ટ સૂત્રકાર કે શાસ્ત્રકારે બતાવ્યું નથી અને દેખીતી રીતે તે ઉલટું-સુલટું લાગે તેવું છે, નટની રમત જેવું છે અને તેને સમજનાર સમજાવનાર તો કોઈ મહાવિચક્ષણ હોય તો જ તે નખી શકે તેમ છે.

ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવ એ ત્રણ મહાયમત્કારી શબ્દો છે. તીર્થંકર મહારાજ ગણધરને ત્રિપદી આપે છે તેમાં કહે છે કે ઉપન્નેહ વા વિગમેહ વા ધ્રુવેહ વા, આ ત્રણ પદ ઉપરથી જ ગણધરે આખી દ્વાદશાગીની રચના કરે છે પ્રથમ તેઓ સર્વ વસ્તુની ઉત્પત્તિ દેખે છે, પછી તેનો નાશ થતો દેખે છે અને તેની સાથે તેનું ધ્રુવત્વ દેખે છે. એ ત્રણ પદાર્થસ્વભાવમાં આખા જૈનશાસ્ત્રનું રહસ્ય સમાયતું છે તેથી તે પર જેટલું વિવેચન કરવા ધારીએ તેટલું થઈ શકે તેમ છે અને તેને માટે શાસ્ત્રકારોએ અનેક જગ્યાએ ચમત્કારી લેખો લખ્યા છે અથવા જૈન તત્ત્વજ્ઞાન એ સર્વ તત્ત્વમય જ એમ કહી અત્ર સ્થળસંકોચના કારણથી વધારે ન લખતા આગળ ચલાવીએ છીએ. એક જીવની ઉદ્ધાન્તિ, અપકાન્તિ, નિર્વાણ બ્રૂદાં બ્રૂદા દર્શનો કેવી રીતે માને છે, તેમાં વિરોધ ક્યા આવે છે અને જૈન દર્શન તેને અગે શું કહે છે તે પર લખાણ વિવેચન કરવાનું આ સ્થળ નથી, યથાવકાશ ઉપોદ્ધાતમાં તે પર વિવેચન પ્રાપ્ત થશે, પણ એમાંથી એક ચમત્કાર ઉપજાવે તેવું સ્વરૂપ બતાવી તેની જૈનશાસ્ત્રાનુસાર વાનકી અત્ર બતાવી છે, સાથે ભલામણ કરવાની જરૂર છે કે એ સબંધી વિશેષ જ્ઞાન સદ્ગુરુ પાસેથી સમજી ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે

જાહી શરૂઆતમાં જ્ઞાતમાને જવધુ ઢીલો છે તેનો અર્થ 'અધુ ન ધૂનાલીતિ માત્રુ' ને મૂલ ન જાય, સ્વચ્છ પર્થિયા રમણ કરે તેવો શુદ્ધ, નિષ્કલેપ જ્ઞાત્મા અવિનાશી, અજ, અજસમર, અક્ષય, અલ્પશુર પરિણામી સમજવો. જવધુત જો શબ્દ ધૂ ધાતુ ને જલ ઉપસર્ગ લાગવાથી થયેલો છે અને તેનો અર્થ જવધુત સન્ધાશી થાય છે, જો શબ્દનો અપભ્રંશ હોય જોમ માનવુ વધારે ઠીક લાગે છે જો શબ્દમાં જ્ઞાતમાનો સ્થિરતાશુષ્ક પ્રાધાન્યપણ છે.

વળી આ નટનાગરની બાહ્ય કેવી સુક્રિતવાળી અને આશ્ચર્ય ઉપજાવનારી છે તે વિશેષ બતાવે છે.

एक अनेक अनेक एक कुनी, कुडक कनक सुमावे;

जल तरंग घटमाटी रविकर, भगनित छाही समावे सबधु० २

“ સુવણના સ્વભાવે એક અને તે જ દ્રવ્ય કુદળ વિગેરે સ્વભાવે અનેક થાય છે અને વળી અનેક એક થાય છે જળના તરંગો, માટીના ઘટો અને સૂચનાં કિરણો અજગ્રિત હોય તો પણ તે તેમાં પાછા સમાઈ જાય છે તે પ્રમાણે.”

ભાષ—નાગરિક નટની કેવી બાહ્ય છે તેનું વિશેષ સ્વરૂપ બતાવતાં કહે છે કે—એકના અનેક થઈ જાય છે અને વળી તે અનેક એક જ હોય છે જેમ સુવણનાં કુદળ, બાબુબાંધ, ગદનદાર, કડા, બજારી, રામચુખાળા વિગેરે અનેક રૂપ થાય છે તે દૃષ્ટિ સમજવું શુષ્ક પર્થિયાના જાળનને દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે જત્ર જીવ દ્રવ્ય સજીવી વિવક્ષા કરતા જણાવે છે કે જેમ તેના અનેક પર્થિયા પલટાતા જાય છે તેમ તેમાં અનેક રૂપ થાય છે, જીવ એકેદ્રિય, બેદ્રિય, તેદ્રિય, ચૌદ્રિય થાય છે નારક થાય છે, હાથી, ઘોડા, માછલા, મત્સ્ય, પોપટ મધુશદ્ધિક તિર્યંચ થાય છે, સોમકત્ત, ચક્ષુકત્ત, દેવચક્ર વિગેરે નામ ધારણ કરનાર મનુષ્ય થાય છે, બાર દેવલોકાદિમાં દેવ થાય છે—જો સર્વ ઉપાધિ પર્થિયાથી ધારણ કરે છે, પણ તેનું આત્મત્વ તો એક જ છે સદૃશ્યની ધમ તે અણુ કહેવાય છે અને કમસાળી ધમ તે પર્વાય કહેવાય છે. એક માટીની માળા હોય તો તેમાં કૈવલજ્વાલિકા શુષ્ક છે અને ગોળાણ્ણુ વિગેરે પર્થિયા છે પણ તેથી માટી સ્વતંત્ર જળગ્યા છે તેમ જ્ઞાત્મા દ્રવ્યથી તેના અણુ અને પર્થિયા જળગ્યા છે જેમ એક મુતિમાં દ્રવ્ય હોય તેના માટકુ, ઘટો, કાઠી વિગેરે અનેક રૂપો થાય છે પણ તેમાં તિયક્ સામાન્ય મુતિજાતવ દ્રવ્ય તો એક જ છે, તેમ જીવની સ્થિતિ ઝમે તેટલી ફેરફાર થાય, તે ઝમે તેટલા રૂપો ધારણ કરે, પણ તેનું આત્મત્વ તો એક જ છે તેનું જીવત્વ બપર નથી તેમાં ફેરફાર થતો નથી,

૨. કુની—વળી કુદળ—જાળીના રવિકર—સૂચનાં કિરણ અજગ્રિત—અણુન તેટલાં તાલી—તેમાં જ તાલી ને જાલો તાલ પાર્શ્વતર છે

તેમાં પરાવર્તન થતું નથી, તેથી અત્ર નટનાગરની રમત ખતાવતા કહે છે કે-એક જીવ છે તે અનેક રૂપો ધારણ કરે છે, અનેક આકારો ધારણ કરે છે, અનેક નામ ધારણ કરે છે, વળી અનેકના એક થઈ જાય છે; પણ તેનું મૂળ આત્મત્વ તો એક જ છે, ઘટના અનેક આકારમા પણ ઘટત્વ તો એક જ છે. તેમ જ કંચન-સુવર્ણના અનેક આકાર થાય, અનેક ઘાટ થાય, અનેક ઉપરોક્ત તથા અન્ય નામ ધારણ કરે પણ તેમાં સુવર્ણત્વ તો એક જ છે, એ દૃષ્ટાંતથી આ હકીકત સમજી લેવી. આ જીવ દ્રવ્યનો તેના ગુણ અને પર્યાય સાથે કથંચિત્ અલેદ છે. દાખલા તરીકે જ્ઞાન ગુણ જીવનો છે, તેમાં જ્ઞાન એ ગુણ થયો અને જીવ એ ગુણી થયો તેનો અલેદ માનવો પડે, કારણ કે ગુણ ગુણીનો અલેદ હોય છે. જો તેઓનો લેદ માનીએ તો તેમાં અનવસ્થા પ્રસંગ આવે છે તેથી દ્રવ્યમાં ગુણ પર્યાયનો કથંચિત્ અલેદ માનવો શાસ્ત્રથી અને યુક્તિથી ગમ્ય થાય છે. એમ જો ન હોય તો સુવર્ણમાથી પર્યાયરૂપ કુડળ વિગેરે થવાનો સંભવ જ નથી રહેતો, કારણ કે ગુણ ગુણીનો સંબંધ અવિભવજ્ઞાવ સંબંધે જો ત્યાં ન હોય તો તેને જોડનાર અન્ય સંબંધ માનવો પડે અને તેમ આગળ આગળ ચાલતાં છેડો જ ન આવે. આ સુવર્ણકુડળના સ્વભાવે જીવ અનેક રૂપો ધારણ કરે છે અને વળી અનેક રૂપોમા સ્વાભાવિક એકતા સર્વદા પ્રતીયમાન રહે છે અનેક રૂપો કર્મસંબંધથી થાય છે અને અનેક રૂપો વસ્તુગતે આત્માથી જૂદાં નથી તેથી એકના અનેક અને અનેકમા એકનું જ્ઞાન રહે છે એવી અનુપમ બાજી આ અવધુએ માડી છે.

એકના અનેક રૂપો ગુણ પર્યાયથી થાય છે તેના સંબંધમા વિશેષ દૃષ્ટાંતો ખતાવે છે. પાણીના અનેક તરંગો સવારથી સાજ સુધી થાય છે, ફરિયામા કે તળાવમા જોવાથી તેની પ્રતીતિ થાય છે, છતાં પણ જળ તો જળ જ છે, તરંગથી તેના જૂદા જૂદા અનેક આકાર દેખાય છે, છતાં તેનું જલત્વ તો કાયમ રહે છે; તેવી જ રીતે માટીનો ઘડો બને છે, કોઠી બને છે, માટલું બને છે, છતાં માટી તો એક જ છે. અત્ર માટી તે ઊર્ધ્વતા સામાન્ય શક્તિ સમજવી. કાળાદિકના પ્રયોગથી સર્વ ઘટ પદાર્થમા આ ઘટ છે આવી પ્રતીતિ તો એકની એક જ રહે છે. આવી રીતે ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિમા દેશલેદે એક જ જણાય તે તિર્યકસામાન્ય શક્તિ કહેવાય અને કાળલેદે અનુગત આકારલેદે પ્રતીતિ ઉપજે તે ઊર્ધ્વ સામાન્ય શક્તિ કહેવાય પ્રત્યેક દ્રવ્યમા આ બન્નેમાથી એક સામાન્ય અવશ્ય હોય છે. તેવી જ રીતે સૂર્યના કિરણો અનેક દેખાય છે, તે સર્વ વ્યક્ત સ્વરૂપ છે, પણ જૂદી જૂદી દિશાએ ગમન કરવાવાળા હોઈને વિચિત્ર છતાં સૂર્ય તરીકે એકરૂપ છે તેથી સમજાય છે કે આવા જળના તરંગો, માટીના ઘડાઓ અને સૂર્યના કિરણો અનેક દેખાય છે, છતાં તેઓનું અસલ મૂળ રૂપ એક છે, તરંગોમા જળત્વ સામાન્ય છે, ઘડોની માટી એક જ છે અને કિરણરૂપ વ્યક્ત પદાર્થોનું મૂળ કારણ રવિ-સૂર્ય છે, તેમ જીવના અનેક ગુણ પર્યાયનું ભાજન જેનું રૂપ ત્રણે કાળમા એક સરખું રહે છે, જેમા અવાતર લેદ કોઈ

અહીં શરૂઆતમાં આત્માને અવધુ કહ્યો છે તેનો અર્થ અમુ ન પૂનાતીતિ અમુ ' ને મૂલ ન બધ, સ્વચ્છ પર્વાયમા રમણ કરે તેવો શુદ્ધ, નિઃપ્રકંપ આત્મા અવિનાશી, અજ, અજસમર, અક્ષય, અલ્પગુરુ પરિણામી સમજવો. અવધૂત એ શબ્દ ધૂ માત્ર ને જાણ ઉપસર્જા દાજવાથી થયેલો છે અને તેનો અર્થ અવધૂત સન્નાસી થાય છે, એ શબ્દનો અપભ્રંશ હોય એમ માનવું વધારે ઠીક લાગે છે એ શબ્દમાં આત્માનો સ્થિરતાશુદ્ધ પ્રાધાન્યપણ છે

વળી આ નટનાજશની બાણ કેવી મુક્તિવાળી અને આશ્ચર્ય ઉપલવનારી છે તે વિશેષ બતાવે છે

एक अनेक अनेक एक कुनी, हुडळ कनक सुमावे;

बल तरंग घटमाटी रविकर, मगनित घाही समावे अवधु० २

“ સુવર્ણના સ્વભાવે એક અને તે જ દ્રવ્ય કુલ્ળ વિગેરે સ્વભાવે અનેક થાય છે અને વળી અનેક એક થાય છે જળના તરંગો, માટીના થટો અને સૂકના કિરણો અજલિત હોય તો પણ તે તેમાં પાછા સમાઈ જાય છે તે પ્રમાણે.”

ભાવ-નાજરિક નટની કેવી બાણ છે તેનું વિશેષ સ્વરૂપ બતાવતાં કહે છે કે- એકના અનેક થઈ જાય છે અને વળી તે અનેક એક જ હોય છે જેમ સુવર્ણના કુલ્ળ, બાબુળખંધ, ચંદનદાર, કઠા, બગીચી, રામચુમાળા વિગેરે અનેક રૂપ થાય છે તે છત્તિ સમજવું શુદ્ધ પર્વાયના જાગૃતને દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે જાત્રુ એવું દ્રવ્ય સર્વોપી વિવક્ષા કરતા જણાવે છે કે જેમ તેના અનેક પદાર્થો પદાર્થતા બધ છે તેમ તેમાં અનેક રૂપ થાય છે, એવું એકદ્રિય, બેદ્રિય, તેદ્રિય, ચૌદ્રિય થાય છે, નારક થાય છે હાથી, ઘોડા, માછલા, મત્સ્ય, પોષટ મયૂશદ્ધિક તિર્થંક થાય છે, સોમકત્ત, ચક્ષુકત્ત, દેવસદ્ર વિગેરે નામ ધારણ કરનાર મનુષ્ય થાય છે, બાર દેવલોકાદિમાં દેવ થાય છે-એ સર્વ ઉપાધિ પર્વાયથી ધારણ કરે છે, પણ તેનું આત્મત્વ તો એક જ છે સદ્ભાવી ધર્મ તે શુદ્ધ કહેવાય છે અને કમભાવી ધર્મ તે પર્વાય કહેવાય છે. એક શેલીની માળા હોય તો તેમાં ઉન્નવળતાદિક શુદ્ધ છે અને બેળપણુ વિગેરે પર્વાય છે, પણ તેથી શેલી સ્વતંત્ર બળ્યા છે તેમ આત્મ દ્રવ્યથી તેના શુદ્ધ અને પર્વાયો બળ્યા છે જેમ એક મુલિકા દ્રવ્ય હોય તેનાં માટકું, થટો, કાઠી વિગેરે અનેક રૂપો થાય છે પણ તેમાં તિયદ્ સામાન્ય મુલિકાત્વ દ્રવ્ય તો એક જ છે, તેમ એવની સ્થિતિ ગમે તેટલી દેરદાર થાય, તે ગમે તેટલાં રૂપો ધારણ કરે, પણ તેનું આત્મત્વ તો એક જ છે, તેનું એવત્વ અપર નથી, તેમાં દેરદાર થતો નથી,

૨. કુની=વળી કુલ્ળ=સર્વોપીના રવિકર=સૂર્યનાં કિરણ. અગનિત=અણખાં તેટલાં તાલીઓમાં જ તાલી ને જાણે તાપ પામીતર છે

તેમાં પરાવર્તન થતું નથી, તેથી અત્ર નટનાગરની રમત બતાવતાં કહે છે કે—એક જીવ છે તે અનેક રૂપો ધારણ કરે છે, અનેક આકારો ધારણ કરે છે, અનેક નામ ધારણ કરે છે, વળી અનેકના એક થઈ જાય છે; પણ તેનું મૂળ આત્મત્વ તો એક જ છે, ઘટના અનેક આકારમાં પણ ઘટત્વ તો એક જ છે. તેમ જ કંચન—સુવર્ણના અનેક આકાર થાય, અનેક ઘાટ થાય, અનેક ઉપરોક્ત તથા અન્ય નામ ધારણ કરે પણ તેમાં સુવર્ણત્વ તો એક જ છે, એ દષ્ટાંતથી આ હકીકત સમજી લેવી. આ જીવ દ્રવ્યનો તેના ગુણ અને પર્યાય સાથે કથચિત્ અલેદ છે: દાખલા તરીકે જ્ઞાન ગુણ જીવનો છે, તેમાં જ્ઞાન એ ગુણ થયો અને જીવ એ ગુણી થયો તેનો અલેદ માનવો પડે, કારણ કે ગુણ ગુણીનો અલેદ હોય છે. જો તેઓનો લેદ માનીએ તો તેમાં અનવસ્થા પ્રસંગ આવે છે તેથી દ્રવ્યમાં ગુણ પર્યાયનો કથચિત્ અલેદ માનવો શાસ્ત્રથી અને યુક્તિથી ગમ્ય થાય છે. એમ જો ન હોય તો સુવર્ણમાંથી પર્યાયરૂપ કુડળ વિગેરે થવાનો સંભવ જ નથી રહેતો, કારણ કે ગુણ ગુણીનો સંબંધ અવિષ્વગૂણાવ સંબંધે જો ત્યાં ન હોય તો તેને જોડતાર અન્ય સંબંધ માનવો પડે અને તેમ આગળ આગળ ચાલતા છેડો જ ન આવે આ સુવર્ણકુડળના સ્વભાવે જીવ અનેક રૂપો ધારણ કરે છે અને વળી અનેક રૂપોમાં સ્વાભાવિક એકતા સર્વદા પ્રતીયમાન રહે છે અનેક રૂપો કર્મસંબંધથી થાય છે અને અનેક રૂપો વસ્તુગતે આત્માથી જૂદા નથી તેથી એકના અનેક અને અનેકમાં એકનું જ્ઞાન રહે છે એવી અનુપમ બાજી આ અવધુએ માડી છે.

એકના અનેક રૂપો ગુણ પર્યાયથી થાય છે તેના સંબંધમાં વિશેષ દષ્ટાંતો બતાવે છે, પાણીના અનેક તરંગો સવારથી સાજ સુધી થાય છે, દરિયામાં કે તળાવમાં જોવાથી તેની પ્રતીતિ થાય છે, છતાં પણ જળ તો જળ જ છે, તરંગથી તેના જૂદા જૂદા અનેક આકાર દેખાય છે, છતાં તેનું જલત્વ તો કાયમ રહે છે, તેવી જ રીતે માટીનો ઘડો બને છે, કેઠી બને છે, માટલું બને છે, છતાં માટી તો એક જ છે. અત્ર માટી તે બિદ્ધતા સામાન્ય શક્તિ સમજવી. કાળાકિકના પ્રયોગથી સર્વ ઘટ પદાર્થમાં આ ઘટ છે આવી પ્રતીતિ તો એકની એક જ રહે છે. આવી રીતે ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિમાં દેશલેદે એક જ જણાય તે તિર્યકસામાન્ય શક્તિ કહેવાય અને કાળલેદે અનુગત આકારલેદે પ્રતીતિ ઉપજે તે બિદ્ધ સામાન્ય શક્તિ કહેવાય પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં આ બંનેમાંથી એક સામાન્ય અવશ્ય હોય છે. તેવી જ રીતે સૂર્યના કિરણો અનેક દેખાય છે, તે સર્વ વ્યક્ત સ્વરૂપ છે, પણ જૂદી જૂદી દિશાએ ગમન કરવાવાળા હોઈને વિચિત્ર છતાં સૂર્ય તરીકે એકરૂપ છે તેથી સમજાય છે કે આવા જળના તરંગો, માટીના ઘડાઓ અને સૂર્યના કિરણો અનેક દેખાય છે, છતાં તેઓનું અસલ મૂળ રૂપ એક છે, તરંગોમાં જળત્વ સામાન્ય છે, ઘડોની માટી એક જ છે અને કિરણરૂપ વ્યક્ત પદાર્થોનું મૂળ કારણ રવિ-સૂર્ય છે, તેમ જીવના અનેક ગુણ પર્યાયનું જ્ઞાન જોનું રૂપ ત્રણે કાળમાં એક સરખું રહે છે, જેમાં અવાતર લેદ કોઈ

આથી શકતો નથી તેવું આત્મત્વ તો એક જ છે અને તે બુદ્ધિ પર્યાયને લઈને અનેક રૂપે વ્યક્ત થાય છે, પણ તે અનેક રૂપોમા એકત્વ તો રહેલું જ હોય છે આવી રીતે એકને અનેક રૂપે બતાવે છતાં પોતે નાટક કરવી વખતે પણ એક ને એક જ રહે એવો જે દુશિયાર નાટકીઓનો સ્વભાવ છે તે આવડુ નટનાજર બહુ સારી રીતે બતાવી આપે છે તેને સમજવો એ સાધારણ સમજણવાળાનું કામ નથી, એને માટે બહુ ધીરજ, દુશિયારી અને ખત જોઈએ.

આ એક અને અનેક પક્ષ પર વર્ણવ્યતા સંબંધમા વિવેચન કરતાં શ્રી દેવચંદ્રજી આગમસાર શ્રવેમાં લખે છે કે—જીવ દ્રવ્ય અનંત છે, એક જીવમાં પ્રદેશ અસંખ્યાત છે, બુદ્ધિ અનંતા છે અને અપર્યાય પણ અનંતા છે તે જીવ દ્રવ્યનું અનેકપણ છે પણ જીવપણું સર્વ જીવોમા સરખું છે માટે એકપણું છે અહીં કોઈ શકા કરે કે સિદ્ધશ્યામા પરમાનંદ પણું છે અને સંસારીદશ્યામા કમનિ વશ રહેલા જીવ દુખી દેખાય છે; તેના સંબંધમા કહે છે કે નિઃશયનયત્રી અપેક્ષાએ તો સર્વ જીવ સિદ્ધ સમાન છે અને તેમ છે તેથી જ કમ બધાવી મોક્ષે લય છે, તેથી સર્વ જીવની સત્તા એક છે કદાચ એમ શકા માય કે અભવ્ય તો કદિ મોક્ષે જવાના નથી તો તેની સત્તા સરખી કેમ કહી શકાય તો તેના સંબંધમા જણાવવાનું કે—અભવ્યને કમ ચીકણું છે અને તે જીવોમા પરાવર્ત ધર્મ નથી તેથી તે સિદ્ધ મતા નથી અને ભવ્ય જીવમા પરાવર્ત ધર્મ છે તેથી કારણ સામગ્રી મળે પલટન ભાવ પામે છે અને શુદ્ધમેણીએ ઘટ્ટી મોક્ષે લય છે, પરંતુ આઠ સ્વયં પ્રદેશ તો સર્વ ભવ્ય અને અભવ્યતા સિદ્ધ સમાન જ છે માટે અશક્યહી નૈમનનયની અપેક્ષાએ સર્વ જીવની સત્તા એક સરખી છે એના આઠ સ્વયં પ્રદેશને કદિ કમ લાગતાં નથી.

હૈ નાંદિ હૈ વચન મગોચર, નય પ્રમાણ સતમગી;

નિરપક્ષ હોય લસે કોઈ ચિરલા, ક્યા લેસે મત જગી ? કવૃ ૩

‘છ, નથી, વચનથી અજોચર છે વિજેરે નય, પ્રમાણ અને સતમગી કોઈ વીરલા ભાગ્યશાળી હોય તો તે નિરપક્ષ થઈને જોઈ શકે પોતાના મત માટે લડવાવાળો હોય તે શું બુદ્ધિ ?’

ભાવ—વળી આ નાગરિક નટની કેવી જૂળીવાળી ચમત્કાર ઉપબવનારી છે તે વિશેષ પલ્લે બતાવે છે એ બાજીમાં છે ને નથી એવી રમત છે, વળી તે વચનથી અજોચર છે આવી અદ્ભુત રમત છે જ્યાંમાં છે વળી જ્યાંમા નથી એવી આશ્ચર્યકારક વાત છે, વળી તેમા નય પ્રમાણ સતમગી પણ બહી જૂહી રમત બતાવે છે એક નયથી જોઈએ

૩ દેવચંદ્ર અસ્તિ નાંદિચંદ્રાદ નાસ્તિ દેવચંદ્ર અવગત ન સતમગી=સતમગી. નિરપક્ષ=નિરપક્ષ. લેસે=લેસે. ક્યા=ક્યા મત જગી=મતમાં મત.

તો કાંઈક દેખાય, બીજાથી જોઈએ તો કાંઈક દેખાય, ત્રીજાથી વળી કાંઈક નવીન પ્રતિભાસ થાય, એવી એમા રમત થાય છે. અહો નાગરિક નટ ! તારી બાજુ તો કોઈ ભાવ્યવાન પ્રાણી પક્ષવાદ મૂકી દઈને જુએ તો જ સમજી શકે તેમ છે. એ બાજુ કેવી સુક્ષ્મથી મંડાણી છે તે હવે જોઈએ. પ્રથમ સમસંગીનું સ્વરૂપ બતાવવું પ્રાસંગિક છે. અત્ર તેનો બહુ જ સામાન્ય રીતે નિર્દેશ થઈ શકશે, વિશેષ સ્વરૂપ જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ પ્રમાણનયતત્ત્વ, નયરહસ્ય અને સમસંગીતરંગિણી આદિ ગ્રંથો જોવા.

જીવ દ્રવ્ય સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવની અપેક્ષાએ પોતાના વર્તમાન ગુણપર્યાયમાં વર્તે છે તે ‘સ્યાત્ અસ્તિ’ નામનો પ્રથમ વિભાગ. ગુણપર્યાય સાથે જીવનો અભેદ છે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ, પણ તે ભાવ વર્તવાની સાથે અન્ય ભાવો પણ વર્તે છે તેથી તેની સાથે સ્યાત્ પદ લગાડવામા બહુ તર્કશક્તિ બતાવવામા આવી છે.

જીવમા પરદ્રવ્યના ગુણપર્યાય નથી. પૌદ્ગલિક વસ્તુઓના વર્ણુ, ગંધ, રસ, સ્પર્શાદિ ગુણો અને તેના પ્રદેશાદિ પર્યાય તેનામાં નથી તેમજ બીજા ચારે દ્રવ્યના દ્રવ્ય-ક્ષેત્રકાળભાવ તેનામા નથી તે દૃષ્ટિથી જોઈએ તો ‘સ્યાત્ નાસ્તિ’ નામનો બીજો વિભાગ પ્રાપ્ત થાય છે.

સ્વગુણપર્યાયનો અસ્તિભાવ અને પરગુણપર્યાયનો નાસ્તિભાવ એ બન્ને અસ્તિ નાસ્તિ વિભાગો એક સમયે જીવદ્રવ્યમા છે. એટલે જે સમયે તેમા સ્વગુણપર્યાયની અસ્તિ છે તે જ સમયે તેનામા પરગુણપર્યાયની નાસ્તિ છે તેથી અસ્તિ નાસ્તિ ગુણ એકત્ર મળેલ છે, તે અપેક્ષાએ ‘સ્યાત્ અસ્તિ નાસ્તિ’ એ નામનો ત્રીજો વિભાગ થયો.

ઉપરોક્ત અસ્તિ અને નાસ્તિભાવ એક દ્રવ્યમા-પ્રસ્તુત જીવ દ્રવ્યમા એકી વખતે એક સાથે રહેલા હોય છે, પરંતુ તેને બોલવા માડીએ તો અસ્તિભાવ બોલતા અસખ્ય સમય થઈ જાય, દરમ્યાન નાસ્તિભાવ તો કહી શકાય નહિ અને બન્ને ભાવ તો એકી સાથે એક સમયે વર્તે છે, પરંતુ સ્વપરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ એકદમ હા કે નાનો ઉત્તર ન આપાય તેથી અસ્તિનાસ્તિ ભાવ એક સાથે અવક્રતવ્ય છે, કહી શકાય નહિ તેવા છે એમ બતાવી ચતુર્થ વિભાગ ‘સ્યાત્ અવક્રતવ્ય’ એમ બતાવ્યો. તીર્થંકર મહારાજ કે અન્ય સર્વજ્ઞ એક સમયે અસ્તિનાસ્તિ વિગેરે સર્વ ભાવો જાણી તથા દેખી શકે છે, તેઓ પણ એક સમયે કહી શકતા નથી, કારણ કે ભાષા બોલવામા ‘અસ્તિ’ એટલા શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરવામા પણ અસખ્ય સમય થઈ જાય છે તેથી તેમને પણ વચનનયે આ વિભાગ લાગુ પડે છે

હવે જે ચોથો વિભાગ અવક્રતવ્યપણાનો કહ્યો તે અસ્તિ ભાવને પણ લાગુ પડે છે અને નાસ્તિ ભાવને પણ લાગુ પડે છે તેથી સ્વદ્રવ્યાદિને સ્વપરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ

પાંચમો અને પંચદશ્યાદિને સ્વપરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ છૂટો વિભાગ અનુક્રમે 'સ્થાત્ અસ્તિ અવકત્ત્વ' અને 'સ્થાત્ નાસ્તિ અવકત્ત્વ'નો સમજવો. વળી એ અસ્તિ અવકત્ત્વ વિભાગ અને નાસ્તિ અવકત્ત્વ વિભાગ એક જ સમયે જીવમા વર્તે છે તેથી કેમથી સ્વપરદ્રવ્યાદિને મુખપત્ સ્વપરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ સ્થાત્ વિભાગ 'સ્થાત્ અસ્તિ નાસ્તિ અવકત્ત્વ'નો સમજવો.

આ સ્થાત્નો વાદ-સ્થાદ્વાદ-સપ્તભગીનુ સ્વરૂપ બહુ સૂક્ષ્મ રીતે શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ કરેલું છે આખા જૈન શાસ્ત્રનું રહસ્ય નય, નિક્ષેપ અને સપ્તભગીને લગતા ન્યાયના વિભાગમા સમાયેલું છે અને એ એટલી વિશાળ દૃષ્ટિથી સ્થાપ્યું છે કે એમા તકની દલીલોનું મહત્ત્વ અને શાસ્ત્રકારના જ્ઞાનની દીપ્તતા પ્રત્યક્ષ જણાય છે આપણે હવે નયનું સ્વરૂપ જરા જીવને અંગે જોઈએ. નય એટલે અમુક દૃષ્ટિબિંદુથી એક વસ્તુ તરફ અવલોકન કરવું તે. સર્વ દૃષ્ટિનું સામીપ્ય રાખીને જોનાર વત્ત્વજ્ઞાનનું રહસ્ય પામે છે, અમુક નયથી જોનાર ભુલાવામા પડી જાય છે નયનું સ્વરૂપ 'નયચક્રસાર' વિગેરે અનેક ગ્રંથોમા બતાવ્યું છે એ નયજ્ઞાન પણ જૈન તર્કશાસ્ત્રનો મુખ્ય પાયો છે તેમા મુખ્ય સાત નયના અનેક લેહ-વિલેહ પાદીને તેના પર બહુ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે કેટલાક નયો દ્રવ્યાધિક એટલે દ્રવ્યને જોનારા છે અને કેટલાક પર્વાધિક એટલે તેના અણુપર્વાયને જોનારા છે પ્રથમ 'નૈગમનય' એક અથ ગુણુમાં સર્વ અણુ માને છે એટલે અશસ્ત્ર સવનું સ્થાપન કરી દે છે આ પુસ્તકના પ્રથમ પાદનો અર્થ ક્યો એટલે નૈગમનયવાળો પુસ્તક તૈયાર થઈ ગયું એમ સમજી લે છે જીવના આઠ અંકપ્રદેશ નિરતર સિદ્ધ સમાન ઉચ્ચવળ રહે છે તે અથને લઈને જીવ સિદ્ધ છે એમ તે માની બેસે છે આ નય દ્રવ્યાધિક છે, જોનો એક સરખો અભિપ્રાય હોતો નથી, એક ગમ-અભિપ્રાય નહિ જેમાં તે નૈગમ. એ કોઈ વખત દ્રવ્યારોપ કરે છે, કોઈ વખત ગુણારોપ કરે છે કોઈ વખત કાળારોપ કરે છે અને કોઈ વખત કારણારોપ કરે છે ગુણને દ્રવ્ય માને તે દ્રવ્યારોપ અને દ્રવ્યને ગુણ માને તે ગુણારોપ સમજવો. એ પ્રમાણે અન્યનું પણ સમજવું આ પ્રમાણે અશક્ત અને સકળપક્ષી પણ એક અભિપ્રાયને વળગવાપણુ થાય તે સર્વ નૈગમનમા નુસાર સમજવું

દ્રવ્યાધિક નયના વિભાગમા બીજો 'સમ્બંધનય' આવે છે સર્વ દ્રવ્યવ્યાપક જે ખર્મ સત્તાપણે હોય તેને સમ્બંધીને જીવ વિગેરે દ્રવ્યના સંબંધમા વાત કરવી તે સમ્બંધનય સમજવો. જીવદ્રવ્યની વાત થાય તો તેના અનેક અણુ તથા પર્વાયો સાથે લઈ લેવા, બનતાં મુખી બળિ ઉપર વિશેષ જ્ઞાન આપવું પશ્ચિત્ તરફ ઉપેક્ષા રાખવી એ આ નયનું લક્ષણ છે નોંધરને ઘાતણુ લાવવાનું કહેતા તે ટુવાલ, લોટો, જળ, પ્રથ વિગેરે સર્વ લઈ આવે, તેમ સામાન્યને વિશેષે શ્રદ્ધણુ કરે તે સમ્બંધનય સમજવો વિધની સર્વ વસ્તુઓનો

સંગ્રહ આ નયમાં થાય છે, કારણ કે એમાં વિભાગનું વિવેચન નથી, છૂટી વસ્તુઓ તરફ લક્ષ્ય નથી, વિભેદ બુદ્ધિની પ્રાધાન્યતા નથી.

ઉપર જણાવ્યું તેમ નૈગમનય એક અંશ હો છે અને સંગ્રહ સામાન્ય ગ્રહણ કરે છે ત્યારે ત્રીજો 'વ્યવહારનય' સર્વની વહેંચણુ કરે છે, વિભાગ જુઓ છે અને તે સર્વ બાહ્ય સ્વરૂપ દેખીને જ કરે છે. આ પણ દ્રવ્યાર્થિક નય છે. એ નયવાળો અંતરંગ સત્તા માનતો નથી, બહારની ઉપર ઉપરની આચારક્રિયાને પ્રાધાન્ય આપે છે એને લઈને એ શુદ્ધ અશુદ્ધ, શુભ અશુભ, ઉપચરિત અનુપચરિત, એવા પ્રકારની અનેક વહેંચણુ કરે છે, પણ તે ઉપરાત તે ઉડા ઉતરતો નથી. એક અપેક્ષાએ શિષ્યને સમજાવવા સારું વિભાગ કરવામાં આવે તે શુદ્ધ વ્યવહાર, જીવમાં રાગદ્વેષ કષાય લાગેલ છે તદ્દનુસાર વહેંચણી થાય તે અશુદ્ધ વ્યવહાર, પુણ્યક્રિયા એ શુભ વ્યવહાર અને પાપક્રિયા તે અશુભ વ્યવહાર; ધન, ઘર, સ્ત્રી આદિને પોતાના માનવા તે ઉપચરિત વ્યવહાર અને શરીર બુદ્ધ છે પણ પરિણમન ભાવથી મળી રહેલ છે તેને 'પોતાનું' માનવું એ અનુપચરિત વ્યવહાર. આ નયના પણ અનેક વિભાગો છે, તેમાં મુખ્ય વહેંચણી દેખાવ ઉપર રહે છે, આત્મ-પ્રવેશ બધ રહે છે.

ચોથો દ્રવ્યાર્થિક નય 'ઋણસૂત્રનય' છે. ઋણ એટલે સરલ, શ્રુત એટલે બોધ આ નયવાળો દ્રવ્યની વર્તમાન સ્થિતિ પર ખાસ લક્ષ્ય આપે છે. નૈગમ, સંગ્રહ અને વ્યવહારનયવાળા જ્યારે અતીત અનાગતને પણ લક્ષમાં રાખે છે ત્યારે આ નયવાળો વર્તમાન સમયને પ્રમાણભૂત ગણે છે. કોઈ ગૃહસ્થ હોય પણ વર્તન સાધુ જેવું હોય તો ઋણસૂત્રનયવાળો તેને સાધુ કહે છે અને વેશ સાધુનો હોય પણ વિષયાભિલાષ યુક્ત હોય તો તેને આ નયવાળો અવ્રતી કહે છે. વ્યવહાર કરતા આ નય વિશેષ શુદ્ધિવાળો હોવાથી વેષે સાધુ હોય તેમાં પણ જે સવર પરિણામી હોય તેને આ નય સાધુ માને છે. તદ્દન સૂક્ષ્મ એક વર્તમાનનું જ્ઞાન કરે તેને સૂક્ષ્મ ઋણસૂત્રનય કહેવામાં આવે છે, અને સ્થૂલ-મોટા વર્તમાન બાહ્ય પરિણામ ગ્રહણ કરવામાં આવે તે સ્થૂલ ઋણસૂત્રનય કહેવાય છે. આ ઋણસૂત્રનય દ્રવ્યાર્થિક છતા પણ ચારે નિક્ષેપા ગ્રહણ કરે છે. વસ્તુનું અમુક નામ આપવામાં આવે તે નિક્ષેપ, કોઈ વસ્તુમાં કોઈ વસ્તુનો આકાર દેખીને તે વસ્તુને તે વસ્તુ કહે તે સ્થાપના નિક્ષેપ, આત્મોપયોગ વગર નામસ્થાપનાનો સ્વીકાર તે દ્રવ્ય નિક્ષેપ અને જ્યાં ઉપયોગનો સ્વીકાર થાય ત્યાં ભાવનિક્ષેપ સમજવો. આ ચારે નિક્ષેપાને ઋણસૂત્રનય ગ્રહણ કરે છે, કારણ કે એમાં વર્તમાન સ્થિતિનું લક્ષણ પ્રાધાન્ય છે.

વસ્તુને ગુણવત્ અથવા ગુણ વગરની કહીને બોલાવવી, અર્થથી વસ્તુને પણ વચન-ગોચર કરવી તે 'શબ્દનય' પાંચમો છે આ નય પર્ય્યાયાર્થિક છે એ વસ્તુઓની વર્તમાન સ્થિતિ જ માત્ર ગ્રહણ કરે છે, ઋણસૂત્રનયની જેમ, પણ તે શબ્દના વાચ્ય અર્થને જ ગ્રહણ

કરે છે આ નય જાવ નિરોપાને બ્રહ્મ કરે છે બાકીના ત્રણ નિરોપાનો ત્યાગ કરે છે
એવો આ શબ્દના અર્થની યથાસ્થિત ઉપપત્તિ થઈ શકતી હોય ત્યાં જ તે શબ્દની ઘટના
સ્વીકારે તે શબ્દનય સમજવો. જેમ ઇન્દ્ર, શુક્ર, પુરુષર શબ્દો જુદા જુદા હોવા છતાં
એક અર્થના વાચક છે ઉપર સમજાવીને સ્વરૂપ જતાં તે શબ્દનયના વિશેષ તુલ્ય સમજવું

છઠ્ઠો ‘સમભિરૂદનય’ છે શબ્દનયવાળો જુદા જુદા પર્યાયને માને છે ત્યારે આ
નયવાળો એક શબ્દ જાણી અનેક પર્યાયોમા એકતા અનુભવતો નથી. ઇન્દ્ર શબ્દ સાજળી
શક્ર પુરુષર, શશીપતિ એ સવની ભિન્નતા તેને જણાય છે

છેત્વો ‘એવભૂતનય’ આ પ્રમાણે છે શબ્દનય, સમભિરૂદનય અને એવભૂતનય
એ ત્રણે પર્યાયાર્થિક નયો છે શબ્દનય પર્યાય શબ્દોને બ્રહ્મ કરે છે અને સમભિરૂદ પર્યાય
શબ્દોને સ્વીકારતો નથી, પણ તે શબ્દનુ યથાથ સ્વરૂપ પ્રયોગ કરતી વખતે હોવું એકજો
એવો આબ્રહ પણ રાખતો નથી, ત્યારે એવભૂતનય શબ્દના પ્રયોગ વખતે તેના સ્વરૂપની
યથાથ સ્થિતિ પદાર્થમા હોવી એકજો એમ માને છે જે સ્ત્રીના મસ્તક પર બેઠેલ હોય,
તેમા જળ ભરેલું હોય તેને જ એ બા માને છે ઘટ કિંચ ન કરનાર ધરમા પડી રહેલ
પાત્રને આ નયવાળો ઘટ માને નહિ. આ નયવાળો શબ્દમા અર્થની અને અર્થમા શબ્દની
સ્થાપના કરે છે

આ પ્રમાણે નયનુ સ્વરૂપ સમજવું એનો બહુ વિસ્તાર વિશેષાવશ્યક, નયચક્ર,
સ્વાદ્વાદરત્નાકર વિગેરે શ્રેયમા છે દરેક નયના સેદ-વિશેષ પાઠી તેનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ
નિરૂપણ કરવામા આ યુ છે એના ઉપર જેટલું વિવેચન કરવામાં આવે તેટલું થઈ શકે
તેમ છે અત્ર તે આ નટનાચરની બાજુ કેવી જાહેરુત છે તે જતાવવા માટે તેનું સંક્ષિપ્ત
સ્વરૂપ માત્રની જીવની અપેક્ષાએ કહીએ. નૈઋતમનયવાળો જીવને સિદ્ધ સમાન કહે અને
વળી તેને શરીરમુક્ત પણ માને ત્યારે તેમાં ધર્મસ્થિતિયા પુરૂષવ વિગેરેનો પણ સમાવેશ
કરી દે. એવી રીતે અવદારનયવાળો બાહ્ય સ્વરૂપનુસાર તેને વિષયકયાય મુક્ત માને અને
ઋતુસૂત્ર તેનું વતમાન વતન જ ધ્યાનમા લે, શબ્દનયવાળો તેનું ંપુત્તિ સ્વરૂપ જુએ,
ત્યારે સમભિરૂદ તેના આત્મા, ચેતન, જીવ વિગેરે શબ્દમા કાલાદિ સેદે એકતા ન જુએ,
ત્યારે એવભૂતનયવાળો તે તેનામા ત્યારે સર્વ શુદ્ધો પ્રગટ થાય ત્યારે જ તેનામા તે શુદ્ધો
માને. આવી નટનાગરની વિચિત્ર બાજુ છે એકના એક જીવને બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રાણીઓ બુદ્ધી
જુદી અપેક્ષાથી જુદા બુદ્ધા આકારમા જુએ છે એથી એ બહુરૂપીનો વેશ જાવની જતાવે
છે એમ થયું

૧૦ શાસ્ત્રકાર પ્રમાણુ એ જતાવે છે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. જીવ પોતાના સ્વતત્ર
ઉપયોગથી દ્રવ્યને જાણે તેને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ કહેવાય છે જક્ષ પ્રતિજત પ્રત્યક્ષ જક્ષ એટલે
આત્મા. જેમાં વચ્ચે અતર ન હોય-અન્ય (ઇત્રિયો કે મન) દ્વારા જ્ઞાન થતું ન હોય

તે પ્રત્યક્ષ. કેવલી ભગવાન જેમા સર્વ પદાર્થો સ્વજ્ઞાનથી દેખે તે પ્રત્યક્ષ. મનઃપર્યવજ્ઞાની સ્વજ્ઞાનથી મનના વિચારો દેખે તે પ્રત્યક્ષ. અવધિજ્ઞાની સ્વજ્ઞાનથી પુદ્ગળ દ્રવ્ય દેખે તે પ્રત્યક્ષ. આખ વિગેરે ઇન્દ્રિયદ્વારા દેખાય તે પરોક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે. મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનો સમાવેશ પરોક્ષજ્ઞાનમાં થાય છે. આ પરોક્ષ પ્રમાણના ત્રણ વિભેદ છે. ધૂમાડાને દેખીને અગ્નિનું જ્ઞાન થાય તે અનુમાન પરોક્ષ, દુષ્ટાંત આપી સાદૃશ્ય બતાવી જ્ઞાન કરાવાય તે ઉપમાન પરોક્ષ અને શાસ્ત્રાધારે નરક નિગોદનું સ્વરૂપ સમજાય તે આગમ પરોક્ષ. અન્યત્ર પરોક્ષ પ્રમાણના પાંચ ભેદ પણ કહ્યા છે. સ્મરણ, પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન, તર્ક, અનુમાન ને આગમ. આ પ્રમાણજ્ઞાનમા રહસ્ય એ છે કે અન્ય દર્શનકારો આખે દેખાય તેને પ્રત્યક્ષ કહે છે, તેને જૈન શાસ્ત્રકાર પરોક્ષજ્ઞાન કહે છે. પ્રત્યક્ષ તો તે જ કહેવાય કે જેમાં અન્યની મદદની જરૂર પડતી નથી, પણ જે આત્માને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. અન્ય મતવાળા ઇશ્વરને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનચક્ષુ નથી છતાં માને છે તે સાક્ષાત્ આત્માને અંગે થાય છે તેથી જ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

આવી નટનાગરની અદ્ભુત બાજી છે. એને એક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો સ્યાત્ અસ્તિ લાગે છે, બીજી દૃષ્ટિથી જોઈએ તો તે સ્યાત્ નાસ્તિ લાગે છે, વળી અવસ્તવ્ય લાગે છે, એમ અનેક રૂપે તે દેખાય છે. વળી સાતે નયો તેને જૂદા જૂદા આકારમા બતાવે છે. આવું તેનું સ્વરૂપ તો કોઈ નિષ્પક્ષ થઈને જુએ તો જ દેખી શકે છે, જાણી શકે, સમજાવી શકે છે, ને તેવા તો જગતમા વિરલા જ હોય છે; પોતાના મતમા આસક્ત હોય તે તેને સમજાવી શકતા નથી, બતાવી શકતા નથી, જોઈ શકતા નથી. સત્યને સત્ય ન માનતા પોતાનું સત્ય માનવારૂપ મતના આગ્રહમા જે મસ્ત બની ગયા હોય તે તેને કેવી રીતે દેખી શકે ? આ જ મહાત્મા અભિનવન સ્વામીના સ્તવનમા કહે છે કે—

અભિનવન જિન દરશન તરસીએ, દરશન દુર્લભ દેવ;
મત મત ભેદે રે જો જઈ પૂછીએ, સહુ થાપે અભિસેવ. અભિ०
સામાન્યે કરી દરશન દોહણું, નિરણ્ય સકલ વિશેષ,
મદમે ઘેરો રે અઘો કિમ કરે, રવિ શશિ રૂપ વિલેખ. અભિ०

જે પોતાના મતમા મસ્ત હોય તે તેને એક સ્વરૂપે જ જુએ છે. તેથી કોઈ તેના કર્તા ઇશ્વરને માને છે, કોઈ તેનામા અને ઇશ્વરમા અલેદ જુએ છે, કોઈ તેને ઇશ્વરાશ માને છે, કોઈ પુરુષ પ્રકૃતિનો ભેદ પાડી તેને પ્રકૃતિયુક્ત માને છે, કોઈ તેને ક્ષણિક માને છે, કોઈ તેને માનતા જ નથી, તે છે એમ જોઈ પણ શકતા નથી, એક નયની અપેક્ષા લઈ તેને એક જ આકારમા કેટલાકો જુએ છે, પણ તેનું સામાન્ય સ્વરૂપ સર્વ નય ધ્યાનમા લઈ શુશુપ્તચિંતા વિવેચનપૂર્વક, સમ્મતગી આદિ પ્રમાણજ્ઞાન અને નયજ્ઞાનના વિશિષ્ટ જ્ઞાન સાથે જાણનાર વિરલ પ્રાણી હોય છે

આ પદ શ્રી આનંદધનજી મહારાજનું વિશિષ્ટ ધાર્મિક જ્ઞાન બતાવી આપે છે. જેઓએ

નમ્યાનનુ સ્વરૂપ સમુચ્ચયે નૈન તદ્વપરિચિન્ન બહુ અવલોકન કરીને 'કર્તુ' હોય તેઓ સમજી શકી કે એ મહાત્મા ઉપર ઉપરના જ્ઞાનવાળા શુદ્ધ અધ્યાત્મી નહોતા, પણ વિશિષ્ટ બોધ વાળા અને વસ્તુની છાંયડાએ બનારા વીમ બોધ સાથે વિવેકપૂર્વક વર્તન કરનારા મહાત્મા હતા. 'હેતુ વિવાદે હો ચિત્ત ખરી બોધીએ, અતિ દુર્ગમ નમવાદ' એ વાક્ય લખનાર નમવાદના રહસ્યને પકડ્યા આકારમાં અદ્ભુત રીતે ઉતારી શક્યા હતા એ હકીકત ધ્યાનમાં રાખી ઉપજાવે એવી છે છેવટે એ મહાત્મા કહે છે કે—

સર્વમયી સરવગી માને, ન્યારી સત્તા માવે;

આનંદધન પ્રમુદ્ધન સુખારસ, પરમારસ સો પાવે અષ્ટુ ૦ ૪

“(કાઈ) પરમાત્માને સર્વબાપી અને સર્વજ્ઞ માને છે અને તેની સત્તા જુદી માને છે, પણ આનંદધનરૂપ જગવાનના વચનામૃતના રસને તો તે જ (નરનાગરની બાહ્યને બાહ્યનાર જ) બાંધે છે જે જ્ઞાને કરી સર્વ માને અને આત્મકવ્યને જુદો માને તે પરમાર્થ પામે છે.”

ભાવ—વેદાન્તીઓ પરમાત્માને સર્વબાપી અને સર્વજ્ઞ માને છે એ જગતમાં, રક્ષણમાં, પર્વતના શિખર ઉપર અને જગલમાં સર્વ બાબાએ પરમાત્મા બાપી રહ્યા છે એમ માને છે અને તેની સત્તા ન્યારી છે જુદી છે એમ માને છે તેઓ તત્ત્વજ્ઞાનનું ખરું રહસ્ય પામતા નથી એ જ વાક્યને જેઓ બરાબર સમજે છે તેઓ પરમાર્થ સમજી શકે છે, અપેક્ષાએ તેઓ આત્માને સર્વબાપી માને છે એટલે એને સર્વ વસ્તુનો બોધ કૈવલ્યદશામાં પ્રત્યક્ષ રીતે થાય છે તેથી તદ્વપેક્ષતા તેને સર્વબાપી માને છે તે ન્યાયપેક્ષી જ્ઞાન ધણી પરોક્ષ જ્ઞાનથી પણ ન્યારે તે સામાન્ય જીવને સર્વ વસ્તુનો સામાન્યપણે બોધ થાય છે ત્યારે તે આત્માનો સર્વ વસ્તુ સાથેનો સબંધ વિચારી તેના જ્યાં હરે છે, તેનું નિરીક્ષણ કરે છે અને તેના રસનું આસ્વાદન કરે છે એટલે તેને તદ્વપેક્ષતા સર્વબાપી કહી શકાય; પરંતુ પરમાત્મદશામાં તેની સત્તા તો ન્યારી જ રહે છે જટકામાં તણુઓ મળી બંધ છે એમ માનનાર જમણામાં પડે છે સિદ્ધસ્થાન એક જ છે, પરંતુ ત્યાં પણ બ્યક્તિત્વ તો હરેક આત્માનું સ્વતંત્ર રહે છે, અવગ્રાહના જુદી જ પડે છે એમ તે બાંધે-એટલે કે આ જીવ શ્રીવીરનો, આ ગૌતમસ્વામીનો, આ આદિનાથ જગવાનનો એમ અલગ અલગ સત્તા તો મીક્ષમાં પણ રહે છે આવી ન્યારી સત્તા હરેક આત્માની સિદ્ધ દશામાં સમજે અને સર્વબાપીપણાનો ખોટો ખ્યાલ મૂકી દે અને તેમ કરી આનંદસમ્પૂર્ણ જગવાનના વચનામૃતનું પાન કરે ત્યારે તે પ્રાણી પરમાર્થ-વસ્તુત્ત્વના રહસ્યને બાંધે અને પ્રાપ્ત કરે

૪ સર્વમયી=સર્વબાપી સરવગી=સર્વજ્ઞ ન્યારી=જુદી ભાવે=માને સુખારસ=અમૃતરસ પરમારસ=સેવ્યો. પામે=પ્રાપ્ત કરે.

વેદાતના મત પ્રમાણે માયાથી ભિન્નતા દેખાય છે પણ સર્વનો અલેદ છે એ વાદમાં એટલે કે અદ્વૈતવાદમાં વિરોધ બહુ આવે છે. એમાં ઈશ્વરકર્તૃત્વ તો રહેતું નથી અને તેથી જ શાકર ભાષ્યમાં કર્તૃત્વનું ખંડન શંકરાચાર્યે કર્યું છે. આ પ્રમાણે હોવાથી તેનું પરિણામ શૂન્યવાદમાં આવે છે. વ્યક્તિત્વ જ જ્યાં પડી શકતું નથી ત્યાં કર્માવરણ ખસેડવાની કે એકાકાર થવાની જરૂરિયાત પણ અસ્થાને પ્રયાસ જેવી જણાય છે. જૈનશાસ્ત્રકાર નયજ્ઞાનથી જીવ અને પરમાત્માનો અલેદ તો સ્વીકારી શકે છે, પણ અવગાહના તરીકે વ્યક્તિત્વ તો તેનું ન્યારું રહે છે એ સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપે છે.* આવી નટનાગરની બાજી છે. એ જરામાં એક દેખાય છે, વળી અનેક દેખાય છે, છે એમ દેખાય છે, અને નથી એમ દેખાય છે, ઉપજે છે, વિણસે છે, છતાં પણ નિરંતર સ્થિર રહે છે, કોઈને તે સર્વવ્યાપી દેખાય છે, કોઈને વ્યક્ત સ્વરૂપ દેખાય છે, કોઈને તે દેખાતો જ નથી. આ પ્રમાણે તેણે જે મહારીની રમત માડી છે તે સમજવી બહુ મુશ્કેલ છે. એ કોઈ સામાન્ય પ્રાણીઓ-હામણભામણ સમણ શકે એમ જણાતું નથી. એનું રહસ્ય સમજવા માટે સર્વજ્ઞ મહારાજ જ યોગ્ય છે.

આ પદનો અર્થ લખતી વખતે દેવચંદ્રજી મહારાજના આગમસાર અને નયચક્રસાર તેમ જ શ્રીમદ્દશોધિજીજીના દ્રવ્યગુણપર્યાયના રાસનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે. જૈન તર્કનું પરિજ્ઞાન મેળવવા યોગ્ય છે અને જૈનશાસ્ત્રની એ કૂચી છે એટલું બતાવવાનો હેતુ અત્ર એટલો જ છે કે એ જ્ઞાન-તેના નય-નિદેશ-ભંગ-પ્રમાણ સાથે મેળવવા રુચિ થાય. એ જ્ઞાન જૈન શાસ્ત્રકારોએ બહુ વિદ્વત્તાપૂર્વક અનેક ગ્રંથોમાં ભર્યું છે.

આ પદના અર્થમાં ગહન અર્થવાળો ભાગ ઘણો હોવાથી તેને સરલ કરવા માટે અભ્યાસ કરીને લેખ લખવામાં આવ્યો છે છતાં કોઈ જગ્યા પર વિરુદ્ધતા લાગે તે વિદ્વાનો જણાવવા કૃપા કરશે થયેલી સંખલના આભાર સાથે ગ્રહણ કરવામાં અને તદ્દનુસાર સુધારો કરવામાં કોઈ બતનો વાધો નથી. બાકી હકીકત એમ છે કે આ ચેતનજી પોતે અનેક ગુણરત્નોથી ભરેલ મહાસમુદ્ર છે અને પોતે સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, પરમાત્મસ્વરૂપ, નિરંજન નિરાકારના આદિશક્તિગત અનેક ગુણોના ધારણ કરનાર હોવાથી તેના સ્વરૂપને સમજવા બહુ સારો પ્રયાસ કરવો જોઈએ એની સ્વરૂપવિચારણામાં જેટલો વખત કાઢવામાં આવશે તે મહાલાભ કરનાર નિવડશે અને તે ભાવ એક વખત વિચારણામાં આવી જશે એટલે પછી તે સમગ્રી વિશેષ ચર્ચણ થતું જશે અને છેવટે ઉત્કાન્તિમાં બહુ મોટો લાભ થશે. આ ભાવને જાણવાનો પ્રયાસ થતા બીજા સર્વ ભાવો સ્વાભાવિક રીતે જ સમજાઈ જશે. એક જગ્યા પર શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—

एको भाव सर्वभावस्वभावः, सर्वे भावा एकभावस्वभावा ।

एको भावस्तत्त्वतो येन बुद्ध, सर्वे भावास्तत्त्वतस्तेन बुद्धाः ॥

* આ સંબંધી વિશેષ વિવેચન માટે જુઓ ચાલીશમાં પદ ઉપરનું વિવેચન

આત્માનો એક જ્ઞાનસ્વાવ જ એટલો વિશાળ છે કે એનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય તો બીજા સર્વ જાવો તેમાં પ્રતિબિંબિત થઈ જાય. એક જ્ઞાવ સર્વ જાવોના સ્વભાવરૂપ છે, અને સર્વ જાવો એક જાવના સ્વભાવરૂપ છે તેટલા માટે જે એક જાવનો જરાજર અભ્યાસ કરે છે તે સમસ્ત જાવોને જાણે છે એમ સમજવું જાટલા માટે આત્મજ્ઞાન અને ખાસ કરીને આત્માના જ્ઞાનબુદ્ધિ જેવો એક જ્ઞાવ જો જરાજર સમજવામાં આવે તો મલો લાજ થાય જો કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. જાટલો સામાન્ય લેખ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા તરફ પ્રેરણા કરે, તેને માટે વત્તવજિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરે અને તે તરફ રૂચિ પ્રમટ્ટાવે જો હેતુથી લખવામાં આવ્યો છે વિષયની ગંભીરતા પ્રમાણે તેના પર એક આખો શ્રદ્ધા લખાય તો પણ તેમાં બહુ વફતબ્યતા રહે એ તો ઉપર ઉપરથી વાત્સનાર પણ સમજી શકે તેમ છે.

પદ છઠ્ઠું

સાખી

*માતમ અનુમત્ત રસિક ક્ષો, અન્ય મુખો વિરતત;
નિર્વેદી વેદન કરે, વેદન કરે અનત

“આત્મસ્વરૂપના યથાર્થ જ્ઞાનના રસીઆ સબંધી અને આત્મયંત્રણક હેવાલ સંજોગો છે. વેદ રહિત કેવલી ભગવાન તેને વેદી-ભણી શકે છે (અને વળી) તેઓ અતરહિતપણે ભણી શકે છે.”

જ્ઞાવ-આનંદધનજીના પદોમાં અવારનવાર જે સાખીઓ આવે છે તે બહુ અર્થ ઘટના મુક્ત અને ગંભીર આશયવાળી હોવા સાથે કવિત્વનો અપૂર્વ ભાસ કરાવનારી હોય છે સવ મળીને છ સાખી પદોમાં આવે છે, પણ એનું પદલાલિત્ય અને અર્થગૌરવ અતિ અસરકારક છે, તે પ્રત્યેક પ્રસંગે વિચારવાથી જણાયો. બહુધા દરેક સાખીમાં શ્લેષ, વિરોધાભાસ અથવા ઉત્તમ અલંકાર મૂકવામાં આવ્યા હોય છે.

અનુભવ એટલે યથાર્થ સ્વરૂપનો અવલોકન. એના સબંધમાં યોગ્ય પદમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે જ્યાં મુખી અનુભવજ્ઞાન અમત થતું નથી ત્યાં મુખી વસ્તુવત્ત્વે કેઈ પણ ધાર્મિક ક્રિયામાં કે કાર્યમાં રસ પડતો નથી. અનુભવજ્ઞાન યોગીનું કર્તવ્યક્ષેત્ર છે. અવહારના નહવા અને મોટા સવ પ્રસંગોમાં વર્તનોમાં અને બહનોમાં તે એક એવા પ્રકારની સરખાઈ જુએ છે, એક એવો મહાન્ નિષમ જુએ છે કે એને હવે કે શોકના પ્રસંગો

* રસિક-રસીઆ અનુભવજ્ઞાનયંત્રણક વિરતતવ્યર્થાત્ લગીત. નિર્વેદી-વેદરહિત. શ્રી પુરુષ ન્યુ જ્ઞા વેદ રહિત એટલે કેવલી ભગવાન. વેદન-અનુભવ તે. અનત-અખપર.

અસર કરી શકતા નથી, એને વ્યગ્રતાની ઉપાધિ થતી નથી, એના મનની સ્થિતિસ્થાપકતા જ્ઞાનની અસર તળે બરાબર સર્વાવસ્થામાં જળવાઈ રહે છે અનુભવના જ્ઞાનને લઈને તે સર્વ વસ્તુઓને અનાદિ સબધથી જુએ છે, એનું અવલોકનક્ષેત્ર એટલું વિશાળ થઈ જાય છે કે એ પ્રત્યેક કાર્યમાં બહુ વિશાળ દૃષ્ટિથી જોઈ શકે છે. એને વિષયોનું વિરસપણું, કષાયોનું કલુષિતપણું, ઇદ્રિયોનું પરપણું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે અને ખાસ કરીને એને જીવનો પુદ્ગલ સાથેનો સંબંધ અને કર્મકૃત વિચિત્રાવસ્થા એવી પ્રત્યક્ષ દેખાય છે કે ગમે તેવા સાકડા પ્રસંગમાં તે અસ્તવ્યસ્ત થઈ જતો નથી આવા અનુભવજ્ઞાનીઓ કોઈ ઉપર ક્રોધ કરતા નથી, પોતે અભિમાન, કપટ કે છળ કરતા નથી. તેઓ સમજે છે કે અન્ય ઉપર ક્રોધ કરવાનું કારણ શું હોઈ શકે? આવી રીતે વિશાળ ક્ષેત્ર પર નજર કરવાથી પોતાનાં તથા અન્યના અસ્પર્શ કાર્યોનો અને પોતાના જૂદા જૂદા વર્તનોનો તેને એવો સતોષકારક ખુલાસો મળી જાય છે કે તેના પ્રત્યેક કાર્યમાં એક જાતની મૃદુતા આવી જાય છે, એક જાતની સ્નિગ્ધતા આવી જાય છે, એક પ્રકારની મીઠાશ આવી જાય છે. એ કદાચ સામાનિક કાર્ય કરે તો પણ એની ગૃહિ તાદાત્મ્યરૂપે કદિ જોવામાં આવશે નહિ, એ ધાર્મિક કાર્ય કરશે તો એમાં ઉપયોગ-વિવેકવિચારણાનો સ્પષ્ટ આવિર્ભાવ થશે, એના વિચારોમાં, એની ભાષામાં, એની કાર્ય-પ્રણાલીમાં એક એવો ભાવ પ્રગટ થાય છે કે જે સામાન્ય વ્યક્તિઓમાં કદી જણાતો નથી.

આવા પ્રકારનો આત્માનુભવ પ્રાપ્ત કરવામાં જે રસીઓ થયો હોય તેનું અમે આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે એવું વૃત્તાંત સાબળ્યું છે. અનુભવીની વાત ઉપર જણાવી તેવી છે. તે મનસા, વચસા અને કર્મણા એક સરખા હોવાથી તેની છાપ સામા મનુષ્ય ઉપર બહુ સારી પડે છે. અનુભવજ્ઞાનમાં જે રસીઆ હોય તેની વાત પણ અમે એવી અજબ જેવી સાબળી છે જે વસ્તુમાં કે વિષયમાં રસ પડે તેમાં આનંદ આવે છે તેથી અનુભવરસિકનું વૃત્તાંત એવા પ્રકારનું આનંદધનજી મહારાજે સાબળ્યું એ બરાબર યુક્ત છે આનંદધનજી જેવા યોગી પણ કહે છે કે-તેમણે અનુભવરસિકનું વર્તન કેવું હોય તે સાબળ્યું છે અને તેવું અનુભવજ્ઞાન પોતાને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા છે એ વચનથી નમ્રતા બતાવી છે. પોતામાં અનુભવજ્ઞાન બન્યું થયું છે એમ માનીને તેઓ ચાલતા નથી.

વેદ ત્રણ છે. તે ઉદ્યમાથી નવમાં ગુણસ્થાનકે જાય છે અને સત્તામાથી પણ નવમાં ગુણસ્થાનકે જાય છે. નિર્વેદી તે કેવલી ભગવાન સયોગી ગુણસ્થાનકે વર્તનારા સમજવા અનુભવજ્ઞાનનો મહિમા નિર્વેદી વેદન કરી શકે છે, જાણી શકે છે અને વળી તે એવી રીતે જાણી શકે કે એ જ્ઞાનનો અત ન આવે, અનંત જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં અનુભવજ્ઞાનપ્રાપ્તિ પણ સમાઈ

* ક્ષપકવાળાને નવમે ગુણક્ષણે જાય છે ઉપશમવાળાને તો ૧૦ મે ૧૧ મે પણ રહે છે, જતા જ નથી

જાય છે અનુભવજ્ઞાનનો પ્રકાશ તો ચતુર્થ શુદ્ધસ્થાનકથી પડવા માટે છે પણ તેમાં કંમે કંમે વૃદ્ધિ થતી જાય છે અને વેદી શબ્દ પર સ્થેય છે જેને વેદ નથી તે વેદન કરે છે એ જાવ ઉપર સમજાવ્યો છે

સમયસાર નાટકમાં કહે છે —

‘વસ્તુ વિચારત ધ્યાવતે, મન પામે વિચાર;
 રસ સ્વાદત મુખ ઉપજે, અનુભવ યાકો નામ’

જે વસ્તુવિચારણા કરતાં મનમાં સ્થિરતા થાય અને રસનું આસ્વાદન કરતા મુખ ઉપજે તેનું નામ અનુભવ કહે છે આવા અનુભવજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતા અત્ર બતાવી તેની મહત્વતા સમજાવી છે

રામ—રામખી.

માહારો બાહુહો સન્યાસી, દહ દેવલ મઠવાસી માહારો.

ઈલા પિંગલા મારગ તઢી સોગી, સુપમના ઘર વાસી;

બ્રહ્મરંધ્ર મધી જાસન પૂરી વાયુ, જનહદ તાન* જમાસી માહારો ॥ ૧ ॥

મારે બાબોસોબો આ આત્મા ત્યાગી ધઈ તે દેહદેવલરૂપ મઠમાં રહે છે, ઈલા અને પિંગલા નાહીને માત્ર તણ ઈ સુપુમણા નાહીના ઘરમાં વાસ કરે છે, (અને પછી) બ્રહ્મરંધ્રમાં જાસને પૂરીને (ઘેતનજી) જનાહત નાહ જાવે છે—સાંભળે છે.”

ભાવ—આ પદમાં યોગની વાત બહુ વિસ્તારથી કહેલી છે તેથી તે પર કેટલોક વિવેચન આવશે તે વિચારીને આનંદ રાખવું. મારે બાબોસોબો એટલે સન્યાસી—ત્યાગી ધઈ દેહ દેવલરૂપ મઠમાં રહે છે સન્યાસી એટલે ત્યાગી. વર્ણાશ્રમ ધર્મ માનનારા બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સન્ન્યસ્ત એ ચાર આશ્રમ માને છે યોગ આશ્રમમાં ગૃહને ત્યાગ કરી કશિનું જીવન વહન કરવાની ફરમાય હોય છે બ્રહ્મચર્ય આશ્રમમાં વિવાહ્યાસ, ગૃહસ્થાશ્રમ માં જનપ્રાપ્તિ અને પુત્ર-પરિવારનું યોગ્ય વાનપ્રસ્થમાં સપરિબંધત્યાગવૃત્તિ અને ચતુર્થ આશ્રમમાં નિઃસંગવૃત્તિનો અનુભવ કરવાનો ધર્મ બતાવ્યો છે એ ચતુર્થ આશ્રમવાળાને સન્યાસી કહેવામાં આવે છે હાલમાં તો એ આશ્રમવાળાઓમાં અનેક પ્રકારની ખટપટ, ઇષ્ટજાઓ અને આશાઓ જોવામાં આવે છે પરંતુ તેનો આદર્શ ત્યાગનો છે તે આશ્રમમાં

* તાન સ્થાને નાહ પાહ ઇતિત્ દષ્ટિગોચર થાય છે

૧ બાહુહો=બાબોસોબો. સન્યાસી=જોગી, સન્ન્યસ્ત જસ્ટ કરેલ તપસ્વી. દેહ=કરીર. મઠ=સન્યાસી-જોગી સ્થાન. ઈલા=કાળી નાહી પિંગલા=જમણી નાહી. મારગ=માર્ગ પ્રવાહ. સુપમના=સુપુમણા મખ નાહી. બ્રહ્મરંધ્ર=મધ્યમાં જારે વાયુ આવે ભારે. બ્રહ્મરંધ્ર=તાળુમંદેશ મધી=મધ્યે, માં. જાસન=જાસ. જનાહત તાન=જનાહત નાહ. જમાસી=સાંભળેલ.

વર્તતા મનુષ્યો પોતાના ઘરનો ત્યાગ કરી મઠમા રહે છે અને યોગમાર્ગની આરાધના કરે છે. અહીં આનંદધન મહારાજ કહે છે કે-મારો બાળોભોળો ચેતન ત્યાગનો રસ્તો કાઠક બાણી સંન્યાસી થાય છે અને તે અવસ્થામા જેમ સંન્યાસી શૃંગેરી શારદાપીઠ વિગેરે મઠમા રહે છે તેમ મારો બાળોભોળો ચેતન દેહદેવળરૂપ મઠમા રહે છે દેહ એટલે શરીર, એ આત્માને રહેવાનું સ્થાન છે અને તેનો સદુપયોગ થાય તો તે ધર્મસાધન-યોગ-માર્ગમા પ્રગતિ અને છેવટે મોક્ષપ્રાપ્તિનું ઉત્તમ કારણ છે તેથી તે જેમ સસારની વૃદ્ધિ કરનાર છે તેમ દેવળનું પણ કામ બળવે છે એવા દેહદેવળમા રહેલો શુદ્ધ દશા પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છા રાખતો બાળ ચેતન યોગસાધના કરે છે તે વખતે શુ કરે છે તે બતાવે છે.

શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય યોગશાસ્ત્રના પચમ પ્રકાશમા અન્ય યોગગ્રંથકારોની અપેક્ષાએ યોગની પ્રક્રિયા જણાવતા કહે છે કે-જ્યાં મન છે ત્યાં પવન છે અને જ્યાં પવન છે ત્યાં મન છે અને એ બન્નેની ક્રિયા એક સરખી હોવાથી ક્ષીરનીરની પેઠે તેઓ જોડાઈને રહેલા છે આમાથી એકનો નાશ થયે બીજનો નાશ થાય છે અને એક હોય તો બીજું પણ હોય જ છે.* આથી પવનના સચાર અને તેના ભેદ-વિભેદ સાથે તેના પર જય કેવી રીતે મળી શકે તેનું સ્વરૂપ સમજવાની જરૂર છે; કારણ પવનનો જય થવાથી ઇન્દ્રિયાદિનો જય થાય છે અને છેવટે મોક્ષ પણ તેથી પ્રાપ્ત થાય છે એ પ્રાણને ઓળખવા માટે તેની નાડીઓનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ. ડાબી બાજુની નાડીને ચંદ્ર નાડી અથવા ઇંડા નાડી યોગમાર્ગમા કહેવામા આવે છે, જમણી બાજુની નાડીને સૂર્ય નાડી અથવા પિંગલા નાડી કહે છે અને બન્ને (ડાબી તથા જમણી) નાડી સાથે ચાલતી હોય તેને સુષુમ્ણા નાડી કહે છે.† સર્વ ગાત્રોમા અમૃત પેઠે આનંદ આપનાર ચંદ્ર નાડી શુભ સૂચવનાર છે અને સૂર્ય નાડી (જમણી બાજુનો પ્રવાહ) અનિષ્ટ સૂચવનાર છે. મહાસિદ્ધિ અને મોક્ષ આપનાર યોગમાર્ગમા વધારો કરનાર અથવા કરવા ઇચ્છનારને સુષુમ્ણા નાડી બહુ હિત કરનાર છે અભ્યુદય વિગેરે ઉત્તમ કાર્યોમા ઇંડા નાડી-ચંદ્ર સ્વરૂપ છે અને શુદ્ધ, આહાર, સંભોગાદિ દ્વીપ્ત કાર્યોમા પિંગળા નાડી ઇષ્ટ છે † ક્યાં દિવસે કઈ નાડી પ્રશસ્ત અપ્રશસ્ત ગણાય, ક્યાં કાર્યો કરતી વખતે કઈ નાડી હોવી જોઈએ અને અમુક લાખા વખત સુધી એક જ નાડીનો પ્રવાહ ચાલ્યા કરે તો તેનું ફળ શુ થાય અને છેવટે કાળજ્ઞાન, મૃત્યુ-સમયનો નિર્ણય પણ નાડોસચારના જ્ઞાનથી કેવી રીતે થાય એ સબધી બહુ લંબાણથી ઉલ્લેખ યોગના વિશેષ ગ્રંથોમા જોવામા આવે છે જેઓને એ વિષયનો અભ્યાસ કરવાની રુચિ હોય તેમણે યોગશાસ્ત્રનો પાંચમો અધિકાર ૬૧ માં શ્લોકથી વાંચવો. તે જ હકીકત શુભચંદ્રાચાર્યવિરચિત જ્ઞાનાર્ણવ ગ્રંથના ૨૬ માં પ્રકરણમા પણ વિસ્તારથી બતાવી છે

* યોગશાસ્ત્ર પચમ પ્રકાશ, શ્લોક ૨-૩

† યોગશાસ્ત્ર પચમ પ્રકાશ, શ્લોક ૬૧. † સદર શ્લોક ૬૪.

જાય છે અનુભવજ્ઞાનનો પ્રકાશ તો ચતુર્થે શુદ્ધસ્થાનકથી પડવા માંડે છે પણ તેમાં કંમે કંમે વૃદ્ધિ થતી જાય છે જાત્ર વેદી શબ્દ પર પ્રવેશ છે : જોને વેદ નથી તે વેદન કરે છે એ જાય ઉપર સમજાવ્યો છે

સમયસ્થર નાટકમાં કહે છે—

‘વસ્તુ વિચારત ધ્યાવતે, મન જામે વિચારમાં
રસ સ્વાદ ત મુખ ઉપર, અનુભવ થાકે નામ’

જે વસ્તુવિચારણા કરતા મનમાં સ્થિરતા થાય અને રસનું આસ્વાદન કરતાં મુખ ઉપર તેનું નામ અનુભવ કહે છે આવા અનુભવજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતા જાત્ર બતાવી તેની મહત્વતા સમજાવી છે

રામ—રામમી.

માહારો બાહુરો સંયાસી, દહ દહલ મઠવાસી માહારો.

ઈંદા પિંગલા મારગ ત્થી ઝોગી, સુપમના પર વાસી;

બ્રહ્મરંધ્ર મધી આસન પૂરી વાયુ, અનંદ તાન* વચાસી માહારો ॥ ૧ ॥

માથે બાળોથોળે આ આત્મા ત્યાગી થઈ તે દેહદેવરૂપ મઠમાં રહે છે, ઈંદા અને પિંગલા નાહીનો માગ તલ ઈંદુ મુખના નાહીના ઘરમાં વાસ કરે છે, (અને પછી) બ્રહ્મરંધ્રમાં આસને પૂરીને (ચેતન) અનાહત નાહ બળાવે છે—સાંભળે છે”

જાવ—આ પદમાં ચોત્રની વાત બહુ વિસ્તારથી કહેલી છે તેથી તે પર કેટલુંક વિવેચન આવશે તે વિચારીને ધ્યાન રાખવું મારો બાળોથોળે ચેતન સન્યાસી—ત્યાગી થઈ દેહ દેવરૂપ મઠમાં રહે છે સન્યાસી એટલે ત્યાગી વર્ણમિત્ર ખમ માનનારા બ્રહ્મસ્વ, બૃહસ્વ, વાનપ્રસ્થ અને સન્યસ્ત એ ચાર આશ્રમ માને છે યોગ આશ્રમમાં ગૃહનો ત્યાગ કરી અધિનુ જીવન વહન કરવાની ફરમાશ હોય છે બ્રહ્મસ્વ આશ્રમમાં વિદ્યાભ્યાસ, બૃહસ્વાશ્રમ મા ધનપ્રાપ્તિ, અને પુત્ર-પરિવારનું પોષણ, વાનપ્રસ્થમાં સપરિશ્રદ્ધત્યાગવૃત્તિ અને ચતુર્થ આશ્રમમાં નિઃસંજવૃત્તિનો અનુભવ કરવાનો ધમ બતાવ્યો છે એ ચતુર્થ આશ્રમવાળાને સન્યાસી કહેવામાં આવે છે હાલમાં તો એ આશ્રમવાળાઓમાં અનેક પ્રકારની ખટપટ, ઇચ્છાઓ અને આશાઓ હોવામાં આવે છે પરંતુ તેનો અહંશ ત્યાગનો છે તે આશ્રમમાં

* તાન સ્થાને નાહ પાદ કવચિત્ દૃષ્ટિચોર જાય છે

૧ બાહુરો=બાળોથોળે સન્યાસી=જોગી, સન્યસ્ત ધરણ કરેલ તપસ્વી. દેહ=છરીટ માં=સન્યાસી-ઓનું સ્થાન. ઇંદાવહની નાહી પિંગલા=જમણી નાહી. મારગ=માગ પ્રવાહ. સુપમના=સુખમ્મુ, મધ્ય નાહી. મસ્વાસી=ચરમાં અપાર વાયુ આવે સારે. બ્રહ્મરંધ્ર=તાળુપ્રદેશ મધી=મધ્યે, માં. આસન=વાસ. અનાહત તાન=અનાહત નાહ. બળાસી=સાંભળીય.

વર્તતા મનુષ્યો પોતાના ઘરનો ત્યાગ કરી મઠમા રહે છે અને યોગમાર્ગની આરાધના કરે છે. અહીં આનંદધન મહારાજ કહે છે કે-મારો બાળોભોળો ચેતન ત્યાગનો રસ્તો કાંઈક જાણી સન્યાસી થાય છે અને તે અવસ્થામા જેમ સન્યાસી શૃંગેરી શારદાપીઠ વિગેરે મઠમા રહે છે તેમ મારો બાળોભોળો ચેતન દેહદેવળરૂપ મઠમા રહે છે. દેહ એટલે શરીર, એ આત્માને રહેવાનું સ્થાન છે અને તેનો સદુપયોગ થાય તો તે ધર્મસાધન-યોગ-માર્ગમા પ્રગતિ અને છેવટે મોક્ષપ્રાપ્તિનું ઉત્તમ કારણ છે તેથી તે જેમ સસારની વૃદ્ધિ કરનાર છે તેમ દેવળનું પણ કામ બળવે છે એવા દેહદેવળમા રહેલો શુદ્ધ દશા પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છા રાખતો બાળ ચેતન યોગસાધના કરે છે તે વખતે શુ કરે છે તે બતાવે છે.

શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય યોગશાસ્ત્રના પંચમ પ્રકાશમા અન્ય યોગચંદ્રિકાઓની અપેક્ષાએ યોગની પ્રક્રિયા જણાવતા કહે છે કે-જ્યાં મન છે ત્યાં પવન છે અને જ્યાં પવન છે ત્યાં મન છે અને એ બંનેની ક્રિયા એક સરખી હોવાથી ક્ષીરનીરની પેઠે તેઓ જોડાઈને રહેલા છે. આમાથી એકનો નાશ થયે બીજાનો નાશ થાય છે અને એક હોય તો બીજું પણ હોય જ છે* આથી પવનના સંચાર અને તેના ભેદ-વિભેદ સાથે તેના પર જ્ય કંઈ રીતે મળી શકે તેનું સ્વરૂપ સમજવાની જરૂર છે, કારણ પવનનો જ્ય થવાથી ઇન્દ્રિયાદિનો જ્ય થાય છે અને છેવટે મોક્ષ પણ તેથી પ્રાપ્ત થાય છે એ પ્રાણને ઓળખવા માટે તેની નાડીઓનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ. ડાબી બાજુની નાડીને ચંદ્ર નાડી અથવા ઇંડા નાડી યોગમાર્ગમા કહેવામા આવે છે, જમણી બાજુની નાડીને સૂર્ય નાડી અથવા પિંગલા નાડી કહે છે અને બંને (ડાબી તથા જમણી) નાડી સાથે ચાલતી હોય તેને સુષુમ્ણા નાડી કહે છે, x સર્વ ગાત્રોમા અમૃત પેઠે આનંદ આપનાર ચંદ્ર નાડી શુભ સૂચવનાર છે અને સૂર્ય નાડી (જમણી બાજુનો પ્રવાહ) અનિષ્ટ સૂચવનાર છે મહાસિદ્ધિ અને મોક્ષ આપનાર યોગમાર્ગમા વધારો કરનાર અથવા કરવા ઇચ્છનારને સુષુમ્ણા નાડી બહુ હિત કરનાર છે. અભ્યુદય વિગેરે ઉત્તમ કાર્યોમા ઇંડા નાડી-ચંદ્ર સ્વર ઇષ્ટ છે અને શુદ્ધ, આહાર, સંલોગાદિ દીપ્ત કાર્યોમા પિંગળા નાડી ઇષ્ટ છે † કયા દિવસે કઈ નાડી પ્રશસ્ત અપ્રશસ્ત ગણાય, કયા કાર્યો કરતી વખતે કઈ નાડી હોવી જોઈએ અને અમુક લાખા વખત સુધી એક જ નાડીનો પ્રવાહ ચાલ્યા કરે તો તેનું ફળ શુ થાય અને છેવટે કાળજ્ઞાન, મૃત્યુ-સમયનો નિર્ણય પણ નાડીસંચારના જ્ઞાનથી કેવી રીતે થાય એ સબધી બહુ લાંબાણથી ઉલ્લેખ યોગના વિશેષ ગ્રંથોમા જોવામા આવે છે જેઓને એ વિષયનો અભ્યાસ કરવાની રુચિ હોય તેમણે યોગશાસ્ત્રનો પાઠ્યમો અધિકાર ૬૧ મા શ્લોકથી વાંચવો. તે જ હકીકત શુભચંદ્રાચાર્યવિરચિત જ્ઞાનાર્ણવ ગ્રંથના ૨૬ મા પ્રકરણમા પણ વિસ્તારથી બતાવી છે

* યોગશાસ્ત્ર પંચમ પ્રકાશ, શ્લોક ૨-૩

x યોગશાસ્ત્ર ૫મ પ્રકાશ, શ્લોક ૬૧.

† સદર શ્લોક ૬૪

અને ચિદાનંદન મહારાજે તે વિષય પર 'સ્વરોદયજ્ઞાન'ના નામથી એક પદ્યગ્રંથ લેખ લખાયા હતા છે

અત્ર પ્રસ્તુત વિષયને અંગે આપણે બાળોભોળો ચેતન ઇંદ્ર અને પિંગલા નાદીને માર્ગ તણ હઈ સુષુપ્તના નામની બંને બાજુથી શાલવી નાદી પર પોતાના ચોખમાનુ ઘર બાંધે છે અને તેમાં તે વાસ કરે છે હકીકત એમ છે કે પ્રાણવાયુને તાહુરથી જેથી અંદર ભરે તેને પૂરક કહે છે, નાભીના મધ્ય ભાગમાં રોકે તેને કુભક કહે છે અને બરેલા પવનને અતિ પ્રયાસથી ધીમે ધીમે બહાર કાઢે તેને રેચક પ્રાણાયામ કહે છે એક સ્થાનકેથી બીજા સ્થાનક પર-દાખલા તરીકે નાભીથી હૃદયમાં-વાયુનું આકર્ષણ કરવાના કાર્યને પ્રત્યાહાર કહેવામાં આવે છે અને એક સ્થાન પર ધારી રાખવાના કાર્યને ધારણ કહે છે અથવા છદ્ધિયોને વિષયોથી નિવર્તાવવી-ઈષ્ટ વિષયના સંગપ્રસંગે તે પર રાગ અને અનિષ્ટ વિષયના સંગપ્રસંગે તે પર દ્વેષ ન થવા દેવો તેને પણ પ્રત્યાહાર કહેવામાં આવે છે ઉપરોક્ત પ્રાણવાયુના સ્થાન, વર્ણ ક્રિયા અને બીજા બહુવાક્યક છે અપાનવાયુ કાળા રંગનો ગળાની પાછળની નાદીઓમાં ગુહા તથા પગના પાછળના ભાગમાં હોય છે; હૃદય, નાભી અને સર્વ સંધિસ્થાનમાં રહેલ સમાનવાયુ સ્વેત વર્ણનો હોય છે; હૃદય, કંઠ, તાહુ અને મસ્તકમાં રહેલ ઉદાનવાયુ શાલ રંગનો હોય છે ઉપર બહુભુ તેમ નાસિકાદ્વારા આકર્ષણ કરીને પૂરક અને રેચક પ્રાણાયામથી ગમાગમનો પ્રયોગ થાય છે અને ઉદાનવાયુને હૃદયમાં સ્થાપન કરીને ઊંચે ચઢતા રોકવાથી તેના પર જ્ય થાય છે અને સમાનવાયુનો જ્ય પણ રેચક અને પૂરક પ્રાણાયામથી થાય છે તત્ત્વા(આમડી)માં રહેલ વ્યાનવાયુ એકધનુષ્યના જેવા રંગનો હોય છે અને તેના પર જ્ય કુભક પ્રાણાયામથી મેળવી શકાય છે આ વાયુ પર જ્ય મેળવવાથી બાધિઓનો નાશ કરી શકાય છે અને યોગપ્રયોગમાં બતાવેલ છે તે પ્રમાણે કાળજ્ઞાન પણ થઈ શકે છે પ્રાણવાયુનો જ્ય કયાં પછી મનની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા સારુ ધારણાનો અભ્યાસ કરવાની જરૂરિયાત રહે છે તે વિધિ નીચે પ્રમાણે છે *

શુદ્ધ જ્ય પાંચ પર અસન કરીને પ્રથમ વાયુનું રેચક કરવું, પછી ઇંદ્ર નાદીથી પગના અંગૂઠાથી પ્રથમરૂંધે સુધી પૂરક પ્રાણાયામનો પ્રયોગ કરવો, તે અંગૂઠા તળીયા, પાંખિ, જ્ય પુટલ સાથળ, ગુહા, હિઝ, નાભી, જઠર, હૃદય, કંઠ, છાત તાહુ નાસિકાનો અંગ ભાગ, નેત્ર, બ્રુદી, કપાળ અને મસ્તકમાં પવનની સાથે મનને મેળવીને પ્રથમરૂંધે સુધી તેને ભરવો પછી પાછો તેને અંગૂઠા સુધી ઉતારવો અને નાસિકમગ્નમાં શાલવી તેનું રેચન કરવું એ ધારણાના અંગનો પ્રયોગ કરતા જ્યારે પવન અંગૂઠા, પાંખિ, જ્ય, પુટલ અને સાથળમાં હોય છે ત્યારે તેનાથી શીઘ્ર અતિ અને બળ પ્રાપ્ત થાય છે નાભિસ્થાનમાં હોય છે ત્યારે જ્વરાદિ બાધિનો નાશ કરે છે જઠરમાં હોય છે ત્યારે કાયાની શુદ્ધિ કરે છે,

હૃદયસ્થાનમા હોય છે ત્યારે જ્ઞાનનો વધારો કરે છે, જીભ, નાસિકા અને ચક્ષુમા હોય છે ત્યારે રસ, ગંધ અને રૂપના જ્ઞાન માટે થાય છે, કપાળમા હોય છે ત્યારે ક્રોધનો ઉપશમ કરે છે અને બ્રહ્મદ્વારમા હોય છે ત્યારે સાક્ષાત્ સિદ્ધસ્વરૂપનું દર્શન તેનાથી થાય છે.

આવી રીતે પ્રાણુધારણના પ્રયોગ વખતે બ્રહ્મરંધ્ર સ્થાનમા પવન સ્થિરતા પામે ત્યારે સાક્ષાત્ સિદ્ધનું દર્શન થાય છે અને તે વખતે એક અપૂર્વ નાદ સંભળાય છે, તે નાદનું માધુર્ય એટલું સુંદર હોય છે કે તેનું સામાન્ય રીતે વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. વળી તે નાદ અટક્યા વગર ચાલ્યા કરે છે અને અનુપમ શાંતિ સ્વરાજ્યમા પ્રમોદ કરાવે છે, એને યોગત્રયકારો અનાહત નાદ કહે છે. તેટલા માટે આ ગાથામા કહે છે કે સુષુમ્ણા નાડીમા સંચાર કરીને પછી જ્યારે પ્રાણવાયુને બ્રહ્મરંધ્રદ્વારમા શુદ્ધ આસન પર બેસી ધારણ કરવામા આવે છે ત્યારે આ બાળોભોળો સંન્યાસી અનાહત નાદ સાંભળે છે.

જેન યોગાચાર્યો કહે છે કે પ્રાણાયામથી શરીર આરોગ્ય અને કાળજ્ઞાન થાય છે પણ મન સ્થિરતાને પામતું નથી તેમજ પ્રાણના પૂરણ, રેચન, કુંભકમા પરિશ્રમ થાય છે અને તેથી મનને ઊલટું વિદ્યેષ પમાડનાર હોવાથી મોક્ષપ્રાપ્તિમા તે વિઘ્નરૂપ છે. આટલા માટે ઇદ્રિયોમાથી મનને જેથી લઇને અને વિષય ઉપર વિરક્ત બુદ્ધિવાળા થઇને ચિત્તને ધર્મધ્યાનમા નિશ્ચિત કરી દેવું* અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે-જે યોગી સંસારના દેહલોગથી વિરક્ત હોય, જેના કષાય મદ પડી ગયા હોય, જે વિશુદ્ધ ભાવ યુક્ત હોય, વીતરાગ હોય, જિતેન્દ્રિય હોય એવા યોગીને માટે પ્રાણાયામ પ્રશસા કરવા લાયક નથી † ધારણમા મન જ્યારે એક સ્થાન પર, દાખલા તરીકે બ્રહ્મરંધ્રમા, સ્થિર થાય છે ત્યારે તેથી કેટલીક પ્રતીતિઓ થાય છે અનાહત નાદ સંભળાય છે એમ જે કહ્યું તે પણ એક પ્રકારનો સ્વર છે જે કે તે સ્વકલ્પિત હોવાથી બાહ્ય ધ્વનિરૂપ નથી યોગ સાધનારને જે શબ્દ ઇષ્ટ હોય તેવો સ્વર સંભળાય છે. સોઽહમ્ સોઽહમ્ વિચારનારને તેવો સ્વર સંભળાય છે અને અર્હમ્ અર્હમ્ વિચારનારને તદ્દનુસાર સ્વર સંભળાય છે આ અનાહત નાદ શ્રવણની હકીકત યોગના બીજા અનુભવીને બહુ મહત્વવાળી લાગે છે પણ યોગાભ્યાસીઓ એ હકીકત તે યોગમાર્ગના પ્રથમ પગથિયારૂપ જ ગણે છે અને તેમા એટલી બધી વિશેષતા દેખતા નથી.

યોગમાર્ગ પ્રમાણે આ ગાથાનો અર્થ કયો હવે ‘સહજસમાધિ’ના અર્થમા આ ગાથા પર વિચાર કરીએ ‘ઇડા’ એટલે ડાબો રસ્તો-રાગનો માર્ગ અને ‘પિંગલા’ તે જમણો રસ્તો-દ્રેષનો માર્ગ આ રાગ દ્રેષના બંને માર્ગ તણ દઇને હે સંન્યાસી ! તું સુષુમ્ણા એટલે મધ્યમ પ્રવાહ-મધ્યમ માર્ગે હવે વર્તીશ. અત્યાર સુધી રાગ દ્રેષના ભયંકર માર્ગ પર વિચરીને તે બહુ હાનિ કરી છે, એ માર્ગે જવાથી તે બહુ દુઃખ સહન કર્યા છે,

* યોગશાસ્ત્ર છઠો પ્રકાશ, શ્લોક ૪-૬

† જ્ઞાનાર્ણવ પ્રકરણ ૩૦, શ્લોક ૮ મે.

મતલબ તે બંને આશ્રયવળા માર્ગ હોવાથી ત્યા તારુ આત્મધન લૂટી જતાશ અનેક
 યોરો બેઠા છે તે વને સહીસલામત કહિ પલુ પાછો આવવા દે તે સમજવું નહિ. તેથી
 એ કૂટ માર્ગો તણુ ઇષ સુપુમ્ણાનો મધ્ય માર્ગ—રાત્નમાગ જાહેરુ કરીશ ત્યારે વને શુ
 યશે તે કહે છે ‘ પ્રહારંમ ’ એટલે પ્રહસ્તવરૂપનો રસ્તો, શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો રસ્તો, એ
 સ્તવામા આસનપૂરી એટલે સ્થિર યર્ધશ, મતલબ ત્યારે વને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરતા
 પ્રાપ્ત થશે તે વળતે તેમા વને અપાર લક્ષ લાગશે અને તુ તેમા જ તરબોળ યર્ધ બર્ધશ.
 સદ્બસમાધિના અર્ધમા અક્ષરાર્ધ નીચે પ્રમાણે સમજવો. ઇશ્વર=રાજમાર્ગ પિંગળા=દ્રેષમાર્ગ
 સુપુમ્ણા=મધ્યમાર્ગ, રાગ દેશ રહિત માગ ધર=પરિણામ. પ્રહારંમ=આત્મસ્વરૂપમાન.
 આસનપૂરી=સ્થિર યર્ધ અનંદ=અપાર. તાન=લવ. બબસી=લગાડો. બાબુ=બધુ, બાઈ
 અહીં શબ્દના મુખ્ય અને ગોણુ અર્થનો પ્રશ્ન થાય છે તેથી આ અર્થ વિચારવા યોગ્ય છે

આ પ્રથમ ગાથામા યોગને અંગે જે વિચારો બતાવ્યા છે તે બહુ વિચારવા યોગ્ય
 છે યોગ સબંધી સપ્રદાયી જ્ઞાન બહુ કમી યર્ધ બધુ છે તેથી વાચનના પરિણામે અને
 અન્યત્ર તપાસ કરવાથી પ્રાપ્ત થયું છે તેનો આ પદમા ઉલ્લેખ કર્યો છે યોગના વિષયનું
 પરિજ્ઞાન મેળવવામા બહુ પ્રત્યવાયો હોવાથી જ્યા રણલના જણાવ ત્યા અભ્યાસીએ
 વિવેચન કરનારનું જરૂર ધ્યાન ખેંચવા વિનંતિ છે યોગજ્ઞાન સબંધી હાલ કેવી પરિસ્થિતિ
 છે તે પર ઉપાદેશાતમા વિશેષ ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પર અત્ર ધ્યાન ખેંચવામા આવે છે

યમ નિયમ આમન સચકારી, પ્રાણાયામ અભ્યાસી,

પ્રત્યાહાર ધારણા ધારી, ધ્યાન સમાધિ સમાસી ॥ માહારો ૦ ॥ ૨ ॥

યમ નિયમ અને સિદ્ધિ કરનાર આસન, તેમ જ પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરી
 અને પ્રત્યાહાર અને ધારણા ધારણુ કરી ધ્યાન અને સમાધિમા તુ લીન યર્ધ જશે.”

ભાવ—બાબોસોબો અભ્યાસી ત્યારે દેહદેવલરૂપ મઠમા વાસો કરી યોગાભ્યાસ કરે
 છે ત્યારે ત્યા શુ કરે છે તે સંજોગમા ઉપર જણાવ્યું તે જ હકીકત આજળ અલાવતાં
 અત્ર મોર્ગાંજ પર વિવેચન કરે છે યોગાભ્યાસો યોગના અધિકારી પ્રમાણે તેના આઠ અંગ
 જણાવે છે તે અનુક્રમે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા અને
 સમાધિ નામ ધારણુ કરે છે મહાધિકારી માટે પાતજલ યોગદશનકરના મત પ્રમાણે
 પ્રથમના પાંચ અંગ બહિરજ હોવા સાથે અવશ્ય અપેક્ષિત છે અને ધ્યાન, ધારણા અને
 સમાધિ અંતરજ હોવા સાથે તે સર્વ અધિકારી માટે સાધારણુ છે બહિષ્ણ, સત્ત્વ,

૨. ચમત્ક્રમકાવત. નિમગ્નચોદા વખત માટે લેવામાં આવે તે જનકરી=સિદ્ધિ કરી આપનાર,
 પ્રાણાયામ. પ્રત્યાહાર ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ માટે વિવેચન જુઓ. સમાસી=તેમાં તુ સમાઈ
 જશે, લીન યર્ધ જશે.

અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાચ યમઃ કહેવાય છે. એ પાંચ યમોમાં પણ અહિંસાની મુખ્યતા છે અને બાકીના ચારનું અનુપાલન પણ અહિંસાના અનુરોધથી જ કરવાનું છે. પતંજલિના મત પ્રમાણે જાતિ, દેશ, કાળ અને સમયથી પરિચ્છેદને ન પામનારા અને સર્વ અવસ્થામાં કર્તવ્યરૂપે નિશ્ચિત થયેલા આ પાચ યમને મહાવ્રત કહેવામાં આવે છે. જૈન દર્શનકાર સ્યાદ્રાહમાર્ગદર્શક હોવાથી તેમ જ એકલા શરીરને ધારણ કરનાર સૂક્ષ્મ જીવોથી માડીને પાંચે ઇન્દ્રિય અને મનવાળા સર્વ પ્રાણી તરફ દયા રાખનાર અને તેવી દયાનો ઉપદેશ કરનાર હોવાથી અહિંસાની આવી એકદેશીય વ્યાખ્યા જેમા વ્યક્તિ તરફ લક્ષ્ય રહે છે પણ સર્વ જીવો તરફ ધ્યાન રહેતું નથી તેવી વ્યાખ્યા કદિ કરતા નથી; તેઓ સર્વથાત્યાગની અપેક્ષા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને અનુસરીને રાખે છે છતાં મહાવ્રતના સાર્વભૌમપણાને જરા પણ વ્યવગ્રહેદ આવવા દેતા નથી.

શરીરની અને મનની શુદ્ધિ તે શૌચ; પ્રાણુચાત્રાના પદાર્થો સિવાય અન્ય પદાર્થ મેળવવાની અસ્પૃહા તે સંતોષ; ક્રુધા પિપાસા, શીત ઉષ્ણ આદિ દ્વંદ્વોને સહન કરવાં તથા કૃમ્હૂં આદ્રાયણાદિ વ્રતો કરવા તે તપ, ઇષ્ટ મંત્રનો જાપ તે સ્વાધ્યાય અને આત્મ-નિવેદન લક્ષિત તે ઇશ્વરપ્રણિધાન. આ શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વરપ્રણિધાનને નિયમ કહેવામાં આવે છે. યમનું નિરતર સેવન કરવું અને નિયમનું પ્રસંગે સેવન કરવું. આ યમ નિયમથી શુ લાભ થાય છે અને વિતર્કોનું સ્ફુરણ થતું બંધ કેમ પડે છે તે સબંધી જ્ઞાન અવશ્ય પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. સામાન્ય હકીકત ઉપોદ્ધાતમાં લખી છે તેથી અત્ર પુનરાવૃત્તિ કરતા નથી જૈન યોગમાર્ગમાં સમિતિ, શુષ્પિત, ભાવના તથા શુશુવ્રત, શિક્ષાવ્રતાદિ અનેક નિયમો આ ભાગ સવિશેષપણે બળવે છે

આસનને તૃતીય યોગાગ ગણવામાં આવે છે આ અગમી સ્થાન અને શરીરના બેસવાનો પ્રકાર એ બંનેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. બનતા સુધી એકાત નિર્જન શાત સ્થાન પસંદ કરી જે આસનથી મનની એકાગ્રતા થાય તેવા આસને ધ્યાન કરવું. અન્ય યોગદર્શનકારો ચોરાશી આસન ગણાવે છે તેમાં પણ ચાર મુખ્ય છે તે સિદ્ધાસન, પદ્માસન, સ્વસ્તિકાસન અને ભદ્રાસનના X નામથી ઓળખાય છે એ આસનના સબધમાં નિયમ એટલો છે કે જે આસને બેસવાથી મન સ્થિર થાય, તેની વ્યથા દૂર થાય અને જેનાથી દેહનું સ્થિરત્વ અને અચચળત્વ પ્રાપ્ત થાય તે જયકારી આસન સમજવું. જૈન યોગાચાર્યો પણ પર્યકાસન, વીરાસન, વજ્રાસન, પદ્માસન, ભદ્રાસન, દંડાસન, ઉત્કટિકાસન, ગોદોહિકાસન, કાયોત્સર્ગ વિગેરેનું સ્વરૂપ બતાવી છેવટે કહે છે કે જે આસને બેસી મનને નિશ્ચળ કરી શકાય તે આસન તે પ્રાણીને માટે સુદર સમજવું

* પાતંજલયોગદર્શન પાદ ૨, સૂત્ર ૩૦

x એ આસનોના સ્વરૂપ માટે જુઓ પાતંજલયોગદર્શનની ટીકા પાદ ૨, સૂત્ર ૩૪

+ આસનોના સ્વરૂપ માટે જુઓ યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ, ચોથો શ્લોક ૧૨૫-૧૩૩

પ્રાણવાયુનો આધાર એટલે રોધ કરવો તેને પ્રાણાધારમ્ કહે છે રેવક, પૂરક અને કુસક એ પ્રાણાધારમા અનુગત થયેલા છે એમ સમજવું એના સામાન્ય સ્વરૂપ પર આપણે સહજ વિચાર ઉપર કરી જ્યાં એ પ્રાણાર્થામની ભૂમિકાનો નિર્ણય દેશ, કાળ અને સંખ્યાથી થાય છે અભ્યાસથી એ દીપ તથા સૂક્ષ્મ થાય છે પ્રાણાધારમા અનેક પ્રકાર છે અને તેનાથી અનેક પ્રકારનું કાળજ્ઞાન થાય છે તેમ જ શરીરનું, સ્વાસ્થ્ય સુખરી બધ છે એ ઉપરાંત પ્રાણાધાર માટે વારવાર એમ કહેવામા આવે છે કે સુએચ્છવાન કોઈ પણ પ્રાણીએ યોગીશ્વર શ્રી સદૃશુરુ વિના તેમા કંઈ પણ પ્રવેશ કરવો નહિ. પતંજલિ બીજા પદના બાવનમા સૂત્રમા કહે છે કે-પ્રાણાધારથી વિવેક જ્ઞાનને આવરણ કરનાર પાષરૂપ અશુદ્ધિનો ક્ષય થાય છે, કારણ પ્રાણનો અને મનનો અત્યંત ગાઢ સંબંધ છે અને પ્રાણનો નિરોધ થવાથી અતિ સૂક્ષ્મ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે અને પરિણામે બળ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ ત્રણવડે અતઃકરણના (૧૭૨ અને તમસ્) પાપો પોર્વાઈ બાય છે; આથી પ્રકાશસ્વરૂપ ને અત્યાર સુધી આવરિત હોય છે તેના આવરણનો ક્ષય થવાથી અતિ જ્ઞાનદીપ્તિ થાય છે ત્યાં પ્રાણ હોય ત્યાં વાયુ હોય છે અને એકંદા જથ્થાથી બીજાનો વ્યય થાય છે તે સંબંધી યોગના પ્રસંગમા પુષ્કળ વિવેચન કરી શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય* નાટી સત્ચાર, પૃથ્વી આદિ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ બતાવી પ્રાણાધારમ્થી કેટલાક સ્ફૂળ લાભો યોગશાસ્ત્રના પાંચમા અધિકારમા બતાવે છે, પરંતુ છઠ્ઠા પ્રકાશમા કહી રે છે કે પ્રાણાધારમ્થી મન ઊલટું કંઈના પામે છે અને ચિત્ત આકુળ થાય છે અને તેથી પરિણામે એ પ્રાણાધાર મોક્ષપ્રાપ્તિમા વિમ્બરૂપ છે +

પોતાના વિવચના યોગકાળે પોતે બધું ચિત્તવૃત્તિને અનુસરે છે એવી ને ઇદ્રિયોની સ્થિતિ તેને પ્રત્યાહાર કહેવામા આવે છે x નિરતરને માટે એવો નિયમ છે કે ત્યાં સુધી ઇદ્રિયો પર જબ થયો ન હોય ત્યાં સુધી મન ઇદ્રિયોને અનુસરે છે આનંદસમયે અતઃકરણ ધ્યેયને અભિમુખ થાય છે તે વખતે ઇદ્રિયો પોતાનું સામાન્ય ન બતાવતા ધ્યેય અભિમુખ રહે અને ચિત્તને વિવચ તરફ ખેંચી ન બધ મતલબ ઇદ્રિયો પણ ધ્યેયાભિમુખ થઈ રહે એવી ઇદ્રિયોની સ્થિતિને પ્રત્યાહાર કહે છે આવી પ્રત્યાહારની સિદ્ધિથી ઇદ્રિયોનો જબ થાય છે વૈરાગ્યના બળથી મન ત્યારે ઇદ્રિયોમા ધાવન ન કરે અને ધ્યેય તરફ ઝમન કરે ત્યારે ઇદ્રિયો પણ તેને અનુસરે તે વખતે ને સ્થિતિ થાય છે તેને પ્રત્યાહાર કહે છે અને પછી તો મન પર એટલો કાબૂ આવી જાય છે કે ઇદ્રિયોને તેના વિવચમાથી ખેંચી ગમે તે જગ્યા પર ઈચ્છાનુસાર ધારણ કરી શકાય છે આ પ્રત્યાહાર યોગાગને ૧૧ યોગાચાર્યો પણ સમ્યક્ સમાધિની સિદ્ધિ માટે પ્રશસ્ત ગણે છે કારણ કે પ્રાણાધારમ્ની પેઠે આમા ચિત્ત ક્ષેપન પામતું

* જાગરણ અનુમ પ્રકરણ, સ્લોક ૧૩૪ તથા ચાન્દ્રગુપ્ત પ્રકરણ ૨૮ સ્લોક ૧૧.

+ જાગરણ પ્રકરણ બી, સ્લોક ૪-૫.

x પાત જમયોગદર્શન, દ્વિતીય પાઠ, સુત્ર ૫૪.

નથી અને વળી પ્રત્યાહારથી સ્થિરતા પામેલું મન સર્વ ઉપાધિ રહિત થઈ સમપણું પામી જાય છે અને આત્મામા તેનો લય થઈ જાય છે. x

સદરહુ યોગના પ્રથમના પાત્ર અંગો બહિરગ છે અને તે મંદાધિકારી માટે જરૂરનાં છે, એમ યોગદર્શનકારો કહે છે. બાકીના ત્રણ અંગો સર્વ અધિકારી માટે સાધારણ છે. ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિને અંગે પતંજલિ કહે છે તે સમજવા જેવું છે. જે દેશમાં ધ્યેયનું ચિંતવન કરવાનું છે તે દેશમાં ચિત્તને સ્થાપન કરવું તે ધારણા છે. એ દેશ તે બાહ્ય અને અભ્યંતર બે પ્રકારનો સમજવો. બાહ્ય પદાર્થમાં મહાત્મા પુરુષથી પ્રતિષ્ઠિત મૂર્તિ, સૂર્ય ચંદ્રાદિ પદાર્થ લેવા અને અભ્યંતરમાં હૃદયકમળ, નાભિકમળ, બ્રહ્મરંધ્રાદિ લેવાં. કમ હમેશાં પ્રથમ બાહ્ય પદાર્થથી શરૂ કરવો અને તેમાં પણ પ્રથમ મૂર્તિ પદાર્થ લેવા. ધારણા દેશમાં ધ્યેયની એકતાનતાને ધ્યાન કહેવામાં આવે છે. ધારણામાં વૃત્તિનું એક દેશમાં સ્થાપન કરી ધ્યેય વસ્તુનું સ્વરૂપ રચવામાં આવે છે અને તે સિદ્ધ થવાથી વસ્તુમાં વૃત્તિનો એકાકાર પ્રવાહ ચાલે છે તેને ધ્યાન કહે છે. ધ્યાનમાં એ પ્રવાહ સતત ધારારૂપે ચાલતો નથી પણ વચ્ચે વિચ્છેદ પડી જાય છે. જ્યારે એ વિચ્છેદ બંધ પડી જઈ સતત પ્રવાહ ચાલે છે ત્યારે તેને સમાધિ કહેવામાં આવે છે. પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જઈ માત્ર ધ્યેયનો જ નિર્ભાસ કરાવે તે સ્થિતિને સમાધિ કહે છે. ધ્યાન અને સમાધિમાં ફેર એ છે કે-ધ્યાનમાં ધ્યેયનું અને વૃત્તિનું પૃથક્ ભાન હોય છે. મતલબ ધ્યાનના ધ્યેયાકાર વૃત્તિના પ્રવાહમાં વચ્ચે સ્ખલના પડે છે, સમાધિમાં તે અખડિત હોય છે. સમાધિનો પરિપાક થાય છે ત્યારે ધ્યેય વિષય જ્ઞેય થઈ જાય છે અને સમાધિની સિદ્ધિ થવાથી ધ્યેયનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. *

આ યોગના અષ્ટાંગની વ્યાખ્યામાં મોક્ષ સુધી જીવની ઉત્ક્રાંતિને અંગે જૈન દર્શનકારો કેટલોક મોટો ફેર બતાવે છે. તેમાંના કેટલાક ફેરકારો આપણે જોઈ ગયા. ધ્યાનને અંગે બહુ કહેવા યોગ્ય છે. અત્ર સંક્ષેપમાં કહીએ તો આટલું બસ છે કે ધ્યાનની હકીકત બહુ સ્પષ્ટ કરીને અનેક લેહવિલેહ સાથે જૈન યોગાચાર્યો બતાવે છે. ધ્યાનના પ્રથમ પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત એવા ચાર ધ્યેયને અંગે લેહ પાડે છે એમાં પિંડસ્થ ધ્યેયની ધારણા પાર્થવી, આગ્નેયી, મરુતી, વારુણી અને તત્ત્વભૂ એમ પાત્ર પ્રકારની બતાવી તેનું સ્વરૂપ બતાવે છે.† સ્વરવ્યજન પક્તિની રચના, નાભિકમળ આદિ કમળોની સ્થાપના અને તત્ર અક્ષરવિન્યાસ કરી જે અનેક પ્રકારના બાંધ કરવા તે પદસ્થ ધ્યેય કહેવાય છે. એને માટે યોગશાસ્ત્રનો આખો આઠમો પ્રકાશ રોકવામાં આવ્યો છે સમવસરણમાં વિરાજિત, અષ્ટમહાપ્રાતિહાર્ય યુક્ત, રાગદ્વેષ રહિત, સર્વજ્ઞ ભગવાન તીર્થંકરને ધ્યેય કરવા તે રૂપસ્થ

x યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ છઠ્ઠો, શ્લોક ૬

* પાતંજલ યોગદર્શન, પાદ તૃતીય, સૂત્ર ૧-૩

† યોગશાસ્ત્ર સપ્તમ પ્રકાશ, શ્લોક ૮-૨૮

ધ્યાન કહેવાય છે અને તદ્વિષયક તીર્થંકર મહારાજ રૂપસ્થ ધ્યેય કહેવાય છે અમૂર્ત ચિદાનંદ ભગવાન નિરંજન નિષકાર શ્રી સિદ્ધસ્વરૂપને ધ્યેય કરવું તે રૂપાતીત ધ્યેય કહેવાય છે જો આરાધ્યની આરાધનાને માટે કશું છે સામાન્ય વિષયને અંગે તો આત્મધ્યાન અને શૌરધ્યાન સંસારના હેતુ છે અને સંસારમા રમકાવનાર છે તે પ્રત્યેકના ચાર ચાર લેહ છે ધમધ્યાન અને શુદ્ધધ્યાન શુભ ખ્યાનો છે ઇષ્ટવિયોગ, અનિષ્ટસંયોગ, રાગચિતા અને નિદાનચિતા (ભવિષ્યમા શુ યથે તદ્વિષયક ખ્યાનિ) જો આત્મધ્યાનના ચાર પ્રકાર છે અને હિસાનન્દી, મુખાનન્દી, ચૌર્ધાનન્દી અને સરક્ષણાનુષંગી જો શૌરધ્યાનના ચાર લેહ છે આ પ્રાણી બ્યા સુખી વસ્તુસ્વરૂપ સમજતો નથી ત્યા સુખી અને ખાસ કરીને સંસારદયામાં હોય છે ત્યાં સુખી આત્મ અને શૌરધ્યાનની દયામાં વર્ત્યા કરે છે અને અનેક કિલ્લ કર્મો મનથી જ બાધ્યા કરે છે

ધમધ્યાનને માર્ગે ચઢનાર મુમુક્ષુ મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય જો ચાર ભાવના નિરંતર ભાવી સ્વપર વિવેક કરે છે ધમધ્યાનનો પ્રથમ વિભાગ આજ્ઞાવિચય (નિશ્ચય) છે પ્રમાણુનય નિષ્કેપથી સ્યાદ્રાઢ વચનમા સર્વજ્ઞકથિતત્વનો અંશ કેવી રીતે આવી શ્લેષો છે તેની અત્ર વિચારણા તકન્માયના વિચારપૂર્વક સમ્યક્ રીત્યા યાદે છે અને બ્યારે પૂર્વાપર અવિરોધીપણુ તેને સમજાય છે ત્યારે તે તત્ત્વદશનમા સર્વજ્ઞકથિતતા અનુભવે છે ભવયકની ચારે જતિમા ઇન્દ્રિય, કલાય આદિથી અનેક પીડાઓ થાય છે તેને કેવી રીતે મગાઈથી જોઈએ તદ્વિષયક ચિતા અને પીડા મટાઠવા યોગ્ય છે જોવી દહ ભાવનાને અપાચ વિચય ધમધ્યાન કહે છે કર્મ સંબધી અને સ્વપીડાનો જોકે ભાવ તે જોટલી સારી રીતે વિચારે છે કે એને વસ્તુસ્વરૂપનુ જ્ઞાન ધીમે ધીમે આ વિશેષમા થઈ બધ છે પ્રાણીને જે સુખ દુઃખ મામ છે તે કમજનિત છે અને કમ સ્વજનિત છે જો વિચાર કરી, કર્મની આઠ મૂલ્ય પ્રકૃતિ અને ઉત્તર અનેક પ્રકૃતિ પર વિચાર કરે તેને વિષાકવિચય ધમધ્યાન કહેવામા આવે છે આ લેહમાં પ્રકૃતિ, સ્મિતિ, રસ અને પ્રદેશ જો ચાર પ્રકારના બધ તથા ઉદ્ભવનાદિ આઠ પ્રકારના કરણોનો વિચાર જહુ સૂક્ષ્મતાથી કરવામાં આવે છે દ્રવ્યા નુયોમની યેષ્ટતા કેટલી છે તે આ વિભાગ પર વિચાર દરવાથી પ્રવીત થાય છે અને તેથી શાસન પર દહ પ્રવીતિ થાય છે આ વિભાગમા નવ તત્ત્વ પૈકી આશ્વ, સ્વર, બંધ અને નિષ્કા તત્ત્વ પર વિચારણા સૂક્ષ્મ રીતે યાદે છે લોકસ્વરૂપની વિચારણા, નરક, દેવસ્થાન, મનુષ્યલોકનુ સ્વરૂપ, તે મધ્યે બાર દેવલોક ઐવેયક આદિના સ્થાનો, આકાર વિજેરે શ્લેષ રાજલોક અને સિદ્ધસ્થાન જો ઉપર ધ્યાન કરવું જો યેય સંસ્થાનવિચય ધર્મધ્યાનનો વિષય છે આ સંસ્થાનવિચય ધમધ્યાનમા નારકીના કલેશ, ક્ષેત્ર અને અધમ અસુરકૃત દુઝો અને દેવના વિમાન આદિનાં મુજો પર પુષ્કળ વિચારણા થાય છે અને પિરસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત ચાર ધ્યેયનુ ઉપર વિવેચન કર્યું તેનો પણ આ ધમધ્યાનના યોથા લેહમાં સમાવેશ થાય છે

ક્રિયા રહિત, ધ્યાન કરવાની ઇચ્છા રહિત અને સ્વરૂપ સન્મુખ પ્રાણી અપાર ધૈર્ય સાથે પ્રથમ સંઘયણુ ધારણ કરનાર હોય તે શુક્લધ્યાન ધ્યાઈ શકે છે તેના ચાર વિભાગ-માના પ્રથમના બે વિભાગ ઇચ્છાસ્થ પ્રાણીને અને બીજા બે વિભાગ સર્વજ્ઞને પ્રાપ્તે હોઈ શકે છે. જે ધ્યાનમાં પૃથક્ પૃથક્ રૂપથી શ્રુતજ્ઞાનનો વિચાર થાય, અર્થાત્ અર્થ, વ્યજન અને યોગતું સ્પષ્ટ પૃથક્કરણ કરાય તે પ્રથમ પાયો પૃથક્ત્વ એકત્વ સવિચાર શુક્લધ્યાન કહેવાય છે. એક અર્થથી બીજા અર્થનો વિચાર કરવો, એક શબ્દથી બીજા શબ્દનો વિચાર કરવો અને એક યોગથી બીજા યોગનો આશ્રય લેવો તે આ ધ્યાનના પ્રથમ પાયાનો વિષય છે. બીજા પાયામાં પૃથક્ત્વ વિચાર રહિત સવિતર્ક થાય છે અને તે મોહનીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય થયા પછી જ થાય છે એક યોગથી એક દ્રવ્ય, એક અણુ અને એક પર્યાયનુ ચિંતવન કરવું તે દ્વિતીય એકત્વ વિતર્ક અવિચાર શુક્લધ્યાન કહેવાય છે. મતલબ એ છે કે-પ્રથમ પાયામાં દ્રવ્યપર્યાય સ્વરૂપ અર્થથી અર્થાન્તરમાં સંક્રમણ થાય છે અને ત્રણે યોગોમાં પણ એકમાથી બીજામાં સંક્રમણ કરાય છે આ સંક્રમણ બીજા વિભાગમાં બંધ પડી જાય છે જેથી ઘાતી કર્મનો ક્ષય થઈ કૈવલ્યજ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે. અંતર્મુહૂર્ત શેષ આયુષ્ય રહે ત્યારે તે જીવ શુક્લધ્યાનના ત્રીજા પાયા ઉપર ચઢે છે, કેવળીસમુદ્ઘાત કરી છેવટે યોગોને બાદરને બદલે સૂક્ષ્મ કરી નાખી વચન અને મન યોગ પર વિજય મેળવે છે અને સૂક્ષ્મ કાયયોગ પર સ્થિત થાય છે. આ સ્થિતિને સૂક્ષ્મ ક્રિયાપ્રતિપાતિ શુક્લધ્યાન કહે છે. એ તેના ત્રીજા પ્રકાર છે, અને છેટલું પાત્ર અક્ષર જેટલો સમય બાકી રહે ત્યારે શેષ રહેલી પંચાશી પ્રકૃતિનો ક્ષય કરી નિર્મળ, શાત, નિષ્કલંક, નિરામય, નિરજન સિદ્ધદશાને પ્રાપ્ત કરે ત્યાં સુધી પંચ હ્રસ્વાક્ષર ઉચ્ચારના કાળ પ્રમાણ સમુચ્છિન્નક્રિયા નામના ચોથા શુક્લધ્યાનનો કાળ છે

આવી રીતે ધ્યાનનું સ્વરૂપ જૈન યોગાચાર્યો બતાવે છે. સમાધિનું સ્વરૂપ બતાવવાની અત્ર અપેક્ષા રહેતી નથી, કારણ ચોથા શુક્લધ્યાનના ચોથા પાયાને અર્થે મોક્ષ થઈ જાય છે અને પાતંજલાદિ દર્શનકારો સમાધિની જે સ્થિતિ કહે છે તે તો સ્વરૂપશૂન્ય દશા છે તે દશા આત્માનું વ્યક્તિત્વ માનનાર દર્શનમાં સંભવે જ નહિ અને સમાધિ શબ્દનો અર્થ ધ્યાનની એકતા કરીએ તો તો તેવી સમાધિ ધર્મધ્યાનના પ્રથમ લેહથી જ આવે છે આ પ્રમાણે વિવેચનપૂર્વક જ્યારે તું યોગાગમાં પ્રવેશ કરીશ ત્યારે તું ધ્યાનસમાધિમાં સમાઈ જઈશ, તારી અને ધ્યેય વિષયની એકતા થશે અને તું પરમાત્મસ્વરૂપ પામી જઈશ. આ પ્રમાણે કરીશ ત્યારે તું ખરો યોગી થઈશ, અત્યારે તો હજી બાળોભોળો સન્યાસી છે.

**મૂલ ઉત્તર ગુણ મુદ્રાધારી, પર્યંકાસન ચારી^૧;
રેચક પૂરક કુંભક સારી, મન હ્રદી જયકારી^૨. માહરો ॥ ૩ ॥**

૧ ચારીને સ્થાને અન્ય પ્રતોમાં 'વારી' અને 'વાસી' એવો પણ પાઠ છે
૨ જયકારીને બદલે જયકાસી એવો પાઠ પણ જોવામાં આવે છે
૩ મૂળ=પાત્ર યમ, મૂળગુણો ઉત્તરગુણ=નિયમ તથા અવાતરિત દોષત્યાગ. (જેઓ મૂલગુણોને;

“ મૂળશુષ્ક અને ઉત્તરશુષ્કોને તે ધારણ કરે છે અને મુદ્રા ધારણ કરે છે; પર્વોદ્ધસને (જેથી યોગમાર્ગમાં) ઝમત કરે છે અને રેચક, પૂરક, કુલક(પ્રાણાયામ)વડે મન અને ઇન્દ્રિય પર સંપૂર્ણ નિયંત્રણ કરવાની ઇચ્છાવાળો (નિયંત્રક) તે ધાય છે ”

ભાવ-યોગમાર્ગમાં પ્રવેશ કર્યા પછી તેમાં જેમ જેમ પ્રગતિ થતી જાય છે તેમ તેમ બાહ્ય સંન્યાસીને શું શું ધાય છે તે ઉપર જતાંજુ ત્યાં સ્વશેષજ્ઞાન, અનાહત નાદનું શ્રવણ અને અષ્ટાંગ યોગની અનુક્રમે પ્રાપ્તિ થતી જાય છે, જો પર ઉપર વિવેચન કર્યું જો અષ્ટાંગ યોગની હકીકત બહુ ઉપયોગી છે અને યોગસંશોધનો તે મુખ્ય વિષય છે જોમાં અધિકારીના લેહ પ્રમાણે અનુદાન ધાય છે તે બાબત પણ ઉપર જણાવી અને તેમાંના જ્ઞાન અંગને માટે જરા વિસ્તારથી જતાંજુ હવે તેનાં કેટલાક અંગોમાં પ્રગતિ કરતા જરા વિગતમાં ઉતરીને જોઈએ તો બહુ આનંદદાયક તત્વો પ્રાપ્ત ધાય છે અને યોગભ્રમ તરફ જરૂર આકર્ષણ ધાય તેમ છે તેથી તે પ્રગતિના વિષયની જગ્યા ઝીલ્લી વિગતમાં ઉતરી જોનાં મુખ્ય તત્વો વિચારીએ

પ્રથમ યોગાંગ જે યમ તેના વિવેચનમાં ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે જો પાંચ પ્રકારના છે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ તેમાં પણ પ્રથમ અહિંસા નામનો યમ મુખ્ય છે અને બાકીના ચાર તેના રક્ષણ માટે છે જયવા તો અહિંસાના અવિશિષ્ટ પણે અન્ય ચારનું અનુદાન કરવાનું છે આ નૈનના અભિપ્રાયને અનુરૂપ યોગદશનકારોને અભિપ્રાય છે દ્વિતીય પાદના ત્રીથમાં સૂત્રની ટીકામાં પાતજલયોગદર્શનમાં આ હકીકત સ્પષ્ટ કરતા કહ્યું છે કે ‘ જેમ હાથીના પગલામાં સ્વ પાદથી આલનાર પાણીના પગલા અતર્જાવને પામે છે તે જ પ્રમાણે સત્ય, અસ્તેય, દાન, યજ્ઞાદિ સર્વે પણ અહિંસામાં જ અતર્જાવને પામે છે ’ નૈન દશનકારો જો હકીકત અનેક પ્રકારે કહે છે આ મૂળ મત કહેવાય છે જો જ અહિંસાના પાદન માટે અનેક ઉત્તરશુષ્કો યોગદશનકારે જતાંજુ છે પિંઠવિશુદ્ધિ, બેઝરીના બેંતાલીય દોષનો ત્યાગ, પાચ સમિતિ, ત્રણ શુષ્કિ વિગેરે ઉત્તરશુષ્કો છે જોવા અનેક શુષ્કોના નામ લખવા પણ જન સ્થળસંકેતથી બની શકે તેમ નથી પણ પાચ સમિતિ અને ત્રણ શુષ્કિ પર જરા વિવેચન કરી ઉત્તરશુષ્કમાં કેવી વિશિષ્ટતા છે તેની વાનઠી જોઈએ.

યોગી મુનિ ધમધાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવા માટે જાણે તો સાધનજુ હાથ નીચે જમીન પર દૃષ્ટિ રાખી પ્રમાદ રહિત ઘડિને વાણે, દિવસે સૂવના પ્રકારમાં જ વાણે અને બહુ માણસો જે રસ્તા પર જતા આવતા હોય તેવા માર્ગે જ વાણે-આને પ્રથમ ઇર્ષાસમિતિ

સાચવવા માટે દોષ છે) મુદ્રાપ્તરીર આત્મવિશીષ, જો માટે વિવેચન જુઓ પર્વોદ્ધસન-જો પ્રકારનું આસન, વિવેચન જુઓ ચારીત્રમત કરી રેચક-પાસને બદાર કાઢવો તે. પૂરક-પાસને બદર પૂરવો તે કુલક-પાસને બદર સ્થિર કરવો તે. સારીચ્છ પૂર્વપણે, બધી નિયમરીતન મેળવવાની ઇચ્છાવાળો, નિયંત્રક

કહેવાય છે. માયાવી, કામી, માસભક્ષી કે નાસ્તિક માણસ વાપરે તેવી અથવા સંદેહ ઉત્પન્ન કરનારી અથવા પાપસંયુક્ત ભાષા યોગી ન બોલે, હિત કરનાર, માપયુક્ત, પ્રિય અને સાધુને માન્ય ભાષા અન્યની લાગણી ન દુખાય તેવી રીતે બોલે તે બીજી ભાષાસમિતિ. ગોચરીના બેંતાળીશ દોષનો ત્યાગ કરી લાલસા રહિતપણે આહાર લે તે ત્રીજી એષણા-સમિતિ. આસન, શય્યા, ઉપધિ, વસ્ત્ર, ઉપકરણ વિગેરે લેતી મૂકતી વખતે તે જીવ રહિત છે એમ ધરાબર તપાસ કરીને જીવોનો વિનાશ ન થાય તેવી રીતે પુંજ-પ્રમાણને પછી લે અથવા નિર્જીવ સ્થાનકે મૂકે અને મનમા વિચાર કરે કે નિરપરાધી સૂક્ષ્મ જીવનો પણ મારાથી અનુપયોગપણે નાશ થવો ન જોઈએ એ ચોથી આદાનભંડમત્તનિક્ષેપણા સમિતિ. મળ, મૂત્ર, શ્લેષ્મ ભૂમિ પર નાખતી વખતે પ્રથમ તે ભૂમિ શુદ્ધ-નિર્જીવ છે એમ તપાસ કરે એ પાચમી પારિષ્ઠાપનિકા સમિતિ. રાગ દ્વેષ કરાવનાર સકળ સંકલ્પવિકલ્પને છોડી મનને સ્વાધીન કરવું અને સમતાભાવમા સ્થિર કરવું તે મનોશુષ્કિ. મૌનનું ધારણ કરવું તે વચનશુષ્કિ અને પરિવહ આવે તો અડગપણે સહન કરવા તેમ જ શરીરને હુલાવતી વખતે પણ પ્રતિજોખવું એ કાયશુષ્કિ કહેવાય છે આ પાચ સમિતિ અને ત્રણ શુષ્કિ પ્રવચન-માતા કહેવાય છે. યોગમાર્ગમા પ્રવાસ કરનારને તે ખાસ જરૂરી છે અને ઉત્તરશુષ્કિમા ખાસ ભાગ ભજવે છે. એનું આતર રહસ્ય તપાસતા જણાશે કે એનો વિષય ખાસ કરીને અહિંસાના રક્ષણ માટેનો જ છે, સત્ય બોલવાની વાત શાસ્ત્રકાર કહે છે તેનો હેતુ પણ અહિંસાને અંગે જ છે, કારણ કે કોઈની લાગણી દુખાવવી એ પણ ભાવપ્રાણ હણવા જેવું છે આવી રીતે સર્વ મૂળ તથા ઉત્તરશુષ્કિ માટે સમજી લેવું. આ મૂળ તથા ઉત્તરશુષ્કિ યોગી જેમ જેમ યોગમાર્ગમા પ્રગતિ કરતો જાય છે તેમ તેમ અધિકાર પ્રમાણે વિશેષ વિશેષપણે પ્રાપ્ત કરતો જાય છે અને તે શુષ્કપ્રાપ્તિથી ઔદ્ગલિક પરદ્રવ્ય પર જાય અને આત્મિક ઉન્નતિનો માર્ગ સરળ થતો જાય છે

આ મૂળ અને ઉત્તરશુષ્કિપ મુદ્રા એટલે સ્વરૂપ ધારણ કરનાર યોગી હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે-પોતે જાણે એ મૂળ-ઉત્તરશુષ્કિમય સાક્ષાત્ હોય, જાણે મૂર્તિમાન શુષ્કો જ પોતે હોય તેવો તે થઈ જાય છે. મતલબ એ શુષ્કોને પોતે ઉપર ઉપરથી ધારણ કરે છે એમ નહિ પણ તે તન્મય થઈ જાય છે, તદ્રૂપ થઈ જાય છે, તેની સાથે એકાકાર થઈ જાય છે. જેવી રીતે ધનપ્રાપ્તિ, સ્ત્રીસંલોગ, લોજનચક્રહુલાદિ કાર્યમા સંસારરસિક જીવ એકાકાર 'વૃત્તિ' અનુભવે છે તેવી રીતે યોગમાર્ગમા પ્રવેશ કરનાર પ્રાણી યમ, નિયમાદિ મૂળ-ઉત્તરશુષ્કિમા એકરૂપ-એકરસ થઈ જાય છે

અથવા શાસ્ત્રકાર મન, વચન, કાયાના યોગો પર અંકુશ રાખવા મુદ્રાઓ બતાવે છે અને અમુક ક્રિયાઓ અમુક મુદ્રાઓ-શરીરસંસ્થાનની અમુક આકૃતિઓ રહી કરવી એવી વિધિ બતાવે છે તે તે ક્રિયા યોગ્ય મુદ્રા ધારણ કરનાર સન્યાસી થાય છે. જૈન શાસ્ત્રકાર

પૂરક, વ્યાર માત્રાથી કુલક અને બે માત્રાથી રેચક પ્રાણાયામ કરવામાં આવે તે જ્ઞેકમાત્રિક પ્રાણાયામ કહેવાય છે સાધારણ નિયમ પ્રમાણે પૂરકથી વ્યારમણે વખત કુલકમાં અને બમણે વખત રેચકમાં લગાડવો જોઈએ અને માત્રા જેમ વધારવામાં આવે તેમ દ્વિમાત્રિક વિગેરે સખ્યા વધતી જાય છે પ્રાણાયામ સભધી વિશેષ હકીકત બહુવાની રૂચિલાળાઓએ યોગશાસ્ત્રનો પાસથી પ્રકાશ વાચવો, જત્ર કહેવાની મતલબ બે છે કે- રેચક, પૂરક અને કુલક પ્રાણાયામથી મન અને ઇન્દ્રિય પર જ્ય મેળવાય છે અને તેથી બાળેસોળે સન્યાસી યોગમાર્ગમાં ઝમન કરે છે

પ્રાણાયામને બગે બહુ હકીકત વિચારવા જેવી છે બોમા કેટલીક વખત બહુ ભાવિ પડી જાય છે તેથી એક ખાસ નિયમ તરીકે સદ્ગુરુના યોગ વગર કહિ પ્રાણાયામનો પ્રયોગ કરવો નહિ. સદ્ગુરુ પણ સામાન્ય પ્રકારના હોય તો આ વિષયમાં આવે નહિ. યોગના ખાસ અભ્યાસી હોય અને સપ્રદાયથી ચાલતા આવતા યોગમાર્ગના અભ્યાસી હોય તો જ તેમને અનુસરવાથી લાભ થાય. જેમ પ્રાણાયામથી ઇન્દ્રિયજ્ય ઘટી શકે છે તેમ તેથી કાળ જ્ઞાન આવે પણ થાય છે પણ બે બરાબર પ્રયોગ ન આવડે તો તેથી શરીરચાલના પણ ઘટી જાય છે આટલા માટે ગુરુ વગર કહિ પણ બે પ્રયોગ કરવાનો વિચાર પણ કરવો નહિ. જૈન શાસ્ત્રકર એથી ઇન્દ્રિય અને મનોરૂપના લાભ ભતાવે છે શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય વિગેરે આચાર્યો તેને યોગાત્ર જણે છે છતાં છેવટે તેને હઠયોગના પ્રકારમાં લઈ જઈને સુચાક્રુને તેનો પ્રયોગ કરવા ના કહે છે તેનું કારણ બે છે એક તો કાળજ્ઞાનાદિ આત્મિક વસ્તુ નથી અને તને માટે જેટલો શક્તિનો વ્યય કરવામાં આવે છે તે નફામાં જાય છે બોટલુ જ નહિ પણ તેના વખતમાં બે ધ્યાન યોગાગને સાધવામાં આવે તો બહુ કર્મના ક્ષય થઈ જાય. બે હકીકત પર ઉપાધ્યાયતમા પણ વિવેચન જ્ઞેવામાં આવશે અહીં યોગમાગ પર પ્રવેશ કરનાર બાળેસોળે સન્યાસી મૂળ-ઉત્તરગુણ ધારણ કરે છે સુદાહિતું જ્ઞાન મેળવી યથાવસર તેમાંથી પ્રત્યેકને ધારણ કરે છે, આસન સિદ્ધ કરે છે અને રેચક, પૂરક અને કુલક પ્રાણાયામ કરી મન અને ઇન્દ્રિયો પર જ્ય મેળવતો જાય છે હવે બેવી રીતે યોગમાર્ગે પ્રવૃત્તિ કરતા બાળેસોળે આત્મા વિશેષ શુ કરે છે તે જત્ર ભતાવે છે

સદ્ગુરુસમાધિના અર્થમાં રેચક બોટલે હેય વસ્તુનો ત્યાગ કરવો, પૂરક બોટલે ઉપાદેય વસ્તુને આહરવી અને કુલક બોટલે મધ્યસ્થ ભાવમાં રહેવું ઉપર જણાવ્યું તેવા આસન પર સ્થિર થતાં, યોગમુદ્રા ધારણ કરતાં અને યમ-નિયમાદિ મૂળ ઉત્તરગુણો ધારણ કરતા અને હેવને તજતાં, ઉપાદેયને આહરતાં અને મધ્યસ્થ ભાવ ભાવતા મન અને ઇન્દ્રિયો પર જ્ય થાય છે અજ્ઞાસીનો છત્તવાનો કામી અથવા છત્ત પામેલો બને જાય છે.

થિરતા જોગજુગતિ અનુકારી, આપો આપ વિમાસી;
આતમ પરમાતમ અનુસારી, સીઝે કાજ સૈમાસી. માહરો ॥ ૪ ॥

“ સ્થિરતા અને યોગયુક્તિઓને કરતો (તેની અનુકૂળતાએ વર્તતો) આત્મા આત્મ-સ્વરૂપ વિચારી પરમાત્મપદને અનુસરે છે ત્યારે તેનું કામ ટૂંકા વખતમા સિદ્ધ થાય છે. ”

ભાવ—યોગમાર્ગે ગમન કરી જે સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું છે તેનો સમાવેશ એક સ્થિરતા શબ્દથી થઈ જાય છે. પ્રાણાયામને હઠયોગમાં ગણવામા આવ્યો છે તેનું કારણ પણ તે સ્થિરતાનું કારણ હોઈ શકે એમ છતાં તેમા કલેશ બહુ થાય છે અને ઘણી વાર તેને અગે થતી સ્થૂળ સિદ્ધિપ્રાપ્તિ, કાળજ્ઞાન, શરીરસ્વાસ્થ્ય આદિથી મન સંસારરસિક થઈ કલેશમા પડી જાય છે તે હોવા સંભવિત છે. યોગીનું સાધ્ય આ સર્વ ઉપાધિ દૂર કરી પોતાનું શુદ્ધ નિરંજન ચિદાનંદ સ્વરૂપ પ્રકટ કરવાનું હોય છે અને તે સ્થિતિ મોક્ષમા પ્રાપ્તવ્ય છે તેમ જ તે સ્થિતિ યોગના કૂળ તરીકે નહિ પણ તેના અનિવાર્ય પરિણામ તરીકે પ્રાપ્ત કરવાની છે. મોક્ષમા-પરમાત્મપદમા પણ સ્થિરતા એ જ મોટો ગુણ છે નિજ સ્વભાવમાં રમણ કરી ચિર સ્થિરતા રાખવારૂપ સિદ્ધ મહાત્માના ચારિત્ર ગુણમા જે વિશિષ્ટતા છે તે અદ્ભુત છે અને છદ્મસ્થ તથા કૈવલ્યદશામા જેમ જેમ આગળ વધારો થતો જાય છે તેમ તેમ તે મહાન્ ગુણની છાયા વધતી વધતી ચાલે છે

જોગજુગતિ એટલે યોગયુક્તિ યોગપ્રાપ્તિની યુક્તિઓ અથવા ઘટનાઓ. યોગમાર્ગમા પ્રગતિ કેવી રીતે કરવી તેની યોગ્ય રચનાઓ, અભ્યાસ અને નિર્ણય. આ યોગયુક્તિ શબ્દનો અર્થ છે. જ્યાં સુધી યોગયુક્તિ બંધવામા આવતી નથી ત્યાં સુધી ભ્રમ બહુ થાય છે. કેટલીક વાર સ્થૂળ સિદ્ધિમા સંતોષ માનવામા આવે છે, કેટલીક વાર અધિકારીભેદે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય વિશિષ્ટ યોગના અંગને શરૂઆતમા આદરવાનો પ્રયાસ કરી યોગનો ક્રમ ભૂલી જવામા આવે છે અને તેથી પગથિયે પગથિયે યોગની સીડી ચઢવાને બદલે કૂદકો મારવા મન લલચાઈ જાય છે પણ તેથી અધ પાત જ થાય છે, કેટલીક વાર દાખલા તરીકે સાલંબન ધ્યાનની સિદ્ધિ થયા વગર નિરાલબનમા પ્રવેશ કરવા ઇચ્છા થઈ જાય છે, કેટલીક વાર શરીરના સંઘયણાદિની વિચારણા વગર ધ્યાનના આગળના ભેદો તરફ આકર્ષણ થઈ જાય

૧ ‘ જોગજુગતિ ’ ને બદલે યોગજુગતિ અથવા જોગયુગતિ શબ્દ એક જ અર્થવાળા અન્યત્ર દેખાય છે

૨ ‘ વિમાસી ’ ને બદલે ‘ વિચારી ’ પાઠ કોઈ પ્રતમા છે

૩ ‘ સમાસી ’ ને બદલે ‘ સવારી ’ પાઠાતર કોઈ જગ્યા પર છે

૪ થિરતા=સ્થિરતા જોગજુગતિ=યોગયુક્તિ અનુકારી=તેને કરતો, તેની અનુકૂળતાએ વર્તતો આપો=સ્વત આપ=આત્માને વિમાસી=વિચારતો અનુસારી=તે રસતે ચાલતો. સીઝે=સિદ્ધ થાય. કાજ=કાર્ય સમાસી=(સ્વરૂપમાં) સમાશે અથવા ટૂંકા વખતમા-એક માસમા

અુખ્ય મુદ્રા ત્રણ પ્રકારની બતાવે છે યોગમુદ્રા, જિનમુદ્રા અને મુક્તામુક્તિમુદ્રા બે હાથની
 ઇથી આગળીઓએ એક બીજામા અતરિત કરીને કમળના ડેડવાના આકારે અદર અદર
 બેડી દેવી અને બન્ને હાથની કાઢીને પેટ ઉપર સ્થાપન કરવી તેનું નામ યોગમુદ્રા કહેવામા
 આવે છે † પગના બન્ને અંગુલોની વચ્ચે વ્યાર આંગળનો આતરો રાખવો અને પાછળની
 બે પાનીની વચ્ચે બાર આંગળથી કાઇક યોછો આતરો રાખવો-એ રીતે પગ રાખી ઊભા
 થઈ કાયોત્સર્ગાદિ ક્રિયા કરવામા આવે તેને જિનમુદ્રા કહેવામા આવે છે બન્ને હાથને
 એક બીજા સામે જરા ગર્ભિતપણે રાખી તેમને કપાળ ઉપર મધ્ય ભાગમા સ્થાપન કરવા
 (કપાળને લગાડવા અથવા અન્ય અગ્નિચાર્યોના મત પ્રમાણે કપાળથી જરા દૂર રાખવા) તેને
 ત્રીજી મુક્તામુક્તિમુદ્રા કહે છે આ ત્રણ મુદ્રાઓ દેવવદનના ન્યૂંદા ન્યૂંદા પ્રસંગોએ
 રાખવાની છે અને તેનો અુખ્ય હેતુ યોગની સ્થિતિમા ઉપહાર કરવાનો છે અને તેટલા મટે
 જૈનાચાર્યો તેને કમ ક્ષયોપશમ કરનાર તરીકે જણાવે છે અમુક પ્રકારે શરીરના અવયવોને
 રાખવાથી શારીરિક સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે એ આપણા હરેરાજના અનુભવનો વિષય છે
 આ ઉપરાંત હાથની આંગલીઓની બીજી અનેક પ્રકારની મુદ્રાઓ થાય છે જે સમ્રાટયથી
 અથવા વિશેષ શ્રેયોથી બહુ શકાય. શરીરની સ્થિરતા થવાથી બાકીના યોગો પર અકુશ
 પ્રાપ્ત થાય છે એ સમન્વય તેવી હકીકત છે મુદ્રાના સ્પષ્ટ જ્ઞાન માટે પણ સદ્ગુરુસંયોગની
 ખાસ આવશ્યકતા છે

આ પ્રમાણે શરીરયોગ પર અુખ્યત્વે જ્ય મેળવવા માટે અને સર્વ યોગો પર સામાન્ય
 રીતે અકુશ મેળવવા માટે મુદ્રા કરવામા આવે છે તદુપરાંત શરીરના અવયવોને અમુક
 રીતે યોડવાવારૂપ આસન શ્રદ્ધા કરવામા આવે છે આસનો અનેક પ્રકારના છે યાજ્ઞ
 વલ્ક્યપાદિ ઋષિઓ યોગશી આસન બતાવે છે તેમાથી હાથોગપદ્ધિપ્રકાર હસ આસનને
 અુખ્ય કહે છે તેમાથી સિદ્ધાસન, પદ્માસન, સ્વસ્તિકાસન અને ભદ્રાસન એ વ્યાર અુખ્ય
 અને અનુકૂળ પડે તેવા છે તેનું સ્વરૂપ પાતજલયોગદશાનની ટીકામા છે ત્યાંથી બેનુ
 (જુઓ પાદ દ્વિતીય, સૂત્ર ૩૪ પસની ટીકા) જૈન યોગશાસ્ત્રકારો પણ અનેક આસનો
 બતાવે છે જેનાં નામ આપણે ઉપરની બાધાના વિવેચનમા બેઈ જયા છીએ એ સર્વમાં
 પણ પર્વકાસન અુખ્ય મનાય છે તેનું સ્વરૂપ બતાવતા શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય કહે છે કે-
 'જવાની નીચેના કાણે પગ ઉપર કરવામા આવે અને નાભી નજીક ઢાળા હાથ ઉપર
 જમણો હાથ રાખવામા આવે તેથી પર્વકાસન કાય છે x આ પર્વકાસન આપણે પદાડી
 વાળીને બેસીએ ત્યારે થાય છે અત્ર યોગાની સહજ ઉપર ઢાળા હાથ ઉપર જમણો હાથ
 રાખવાનું કહ્યું છે પણ બે હાથ બેડીને મુક્તામુક્તિમુદ્રા પેઠે અુખ્ય નજીક પણ તેને રખાય એમ

* દેવવદન જાણ, ગાથા ૧૪

† સદર ગાથા ૧૫-૧૭ માં પણ મુદ્રાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે

x જુઓ યોગસૂત્ર, ચતુર્થ પ્રકરણ, શ્લોક ૧૨૫.

અન્યત્ર પર્યંકાસનનો વિધિ કહ્યો છે. તીર્થંકર મહારાજની મૂર્તિમાં બંને પગને સાથળ ઉપર લાવવામાં આવ્યા હોય છે તે માત્ર પૂજનની સગવડ ખાતર જ હોય છે એમ સમજવું. આ ઉપરાંત વીરાસન, ભદ્રાસન, અબ્જાસન, દંડાસન, ઉત્કટિકાસન, ગોદોહિકાસન અને કાયોત્સર્ગનું વર્ણન યોગશ્રીમાં કર્યું છે.† અને છેવટે કહ્યું છે કે-જેને આસન કરવાથી મનની સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય તેણે તે આસન કરવું. આસન એ મનની સ્થિરતાનું સાધન છે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું. ચલિત અસ્થિર આસન હોય ત્યાં સુધી યોગ પર અંકુશ આવતો નથી. યોગમાર્ગે ગમન કરનારો સંન્યાસી પર્યંકાસન કરી યોગસાધના કરે છે એ અત્ર ખતાવ્યું.

જ્યાં મનનો વેગ છે ત્યાં પ્રાણવાયુ છે, અને પ્રાણ છે ત્યાં મન છે. એક પર જ્ય મેળવવાથી અન્ય પર જ્ય મેળવાય છે અને બંને પર જ્ય મેળવવાથી ઇદ્રિયોનો જ્ય થાય છે અને તેથી છેવટે મોક્ષ થાય છે‡ એ પ્રાણ પર જ્ય મેળવવા માટે શ્વાસઉચ્છ્વાસની ગતિને રોકવું તેને પ્રાણાયામ કહેવામાં આવે છે, અને તેના રેચક, કુંભક અને પૂરક એમ ત્રણ ભેદ છે. શ્વેદરઘ્ર, નાસિકા અને મુખવડે ઉદરમાંથી પવનને અતિ પ્રયત્નવડે બહાર કાઢવો તેને પ્રથમ રેચક પ્રાણાયામ કહે છે, બહારના વાયુને આકર્ષીને અપાનદ્વાર સુધી ઉદરમાં ભરવો તેને પૂરક પ્રાણાયામ કહે છે અને વાયુને નાભીકમળમાં સ્થિર કરી રાખવો તેને કુંભક પ્રાણાયામ કહે છે એ પવનની ગતિ, સ્થિતિ વિગેરે અનેક હકીકતો યોગશ્રીમાંથી માલૂમ પડે છે, જે સબધમાં ઉપર વિવેચન થઈ ગયું છે. એના ઉપયોગથી શુદ્ધ થાય છે તે અગાઉ આ જ પદના અર્થમાં જોઈ ગયા છીએ. રેચકથી શરીરની બહારના પ્રદેશમાં વાયુનો રોધ થાય છે, પૂરકથી અદરના પ્રદેશમાં અને કુંભકથી બંને પ્રદેશમાં રોધ થાય છે રેચક પ્રાણાયામ બહુધા નાસિકાના અગ્રથી બાર આગળ જેટલો કરવામાં આવે છે અને તેટલો દૂર રૂંજેવો પદાર્થ મૂક્યો હોય તો તે ઊડી જવાથી રેચકના બાહ્ય પ્રદેશનું પ્રમાણ તેટલો આગળનું આવ્યું સમજવું. રેચક પ્રાણાયામની ભૂમિકા બાહ્ય દેશથી આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરાય છે. પૂરકનું પ્રમાણ આબ્યંતર દેશથી નિશ્ચય કરાય છે. કુંભક, ઉદર વિગેરે જે ભાગમાં વાયુ પૂરવામાં આવ્યો હોય તે ભાગમાં પિપીલિકા (કીડીઓ)ના સ્પર્શ જેવું જ્ઞાન થાય છે, તેવો સ્પર્શ કંઈ વિગેરે જે પ્રદેશમાં લાગે ત્યાંસુધી પૂરક પ્રાણાયામ થયો સમજવો. કુંભકનો નિર્ણય બાહ્ય અને આબ્યંતર બંને પ્રદેશથી થાય છે, કારણ કે તેમાં આંતર તથા બાહ્ય બંને વાયુનો રોધ થાય છે પ્રાણાયામનો આવી રીતે દેશથી નિર્ણય થાય છે કાળથી થતો નિર્ણય તો સ્પષ્ટ છે, જેટલા ક્ષણ રેચક, પૂરકાદિ થાય તેટલો તેનો કાળ સમજવો. સંખ્યાથી નિર્ણય કરવાના ઘણા પ્રકાર છે પણ સામાન્ય રીતે એક માત્રાથી†

† શ્લોક સદર પછીના આઠ શ્લોકો ‡ યોગશાસ્ત્ર, પાંચમ પ્રકાશ, શ્લોક ત્રીજો

x લગભગ એક સેકન્ડ જેટલા કાળને માત્રા કહેવામાં આવે છે સાધારણ વેગથી ઘુંટણની આસપાસ લાથને પ્રદક્ષિણ કરાવીને એક ચપટી વગાડીએ એટલામાં જેટલો કાળ થાય તેટલો કાળ એક માનવો છે

પૂરક, ચાર માત્રાથી કુલક અને બે માત્રાથી રેચક પ્રાણાયામ કરવામાં આવે તે બેકમાત્રિક પ્રાણાયામ કહેવાય છે સાધારણ નિમમ પ્રમાણે પૂરકથી ચારમણો વખત કુલકમાં અને બેમણો વખત રેચકમાં લગાડવો જોઈએ અને માત્રા જેમ વધારવામાં આવે તેમ દ્વિમાત્રિક વિગેરે સખ્યા વધતી જાય છે પ્રાણાયામ સજથી વિશેષ હકીકત બલુવાની રુચિવાળાઓએ યોગશાસ્ત્રનો પાંચમો પ્રકાશ વાંચવો. અત્ર કહેવાની મતલબ એ છે કે-રેચક, પૂરક અને કુલક પ્રાણાયામથી મન અને ઇન્દ્રિય પર જ્યમ મેળવાય છે અને તેથી બાળોસોળો સન્ધ્યાથી યોગમાર્ગમાં ગમન કરે છે

પ્રાણાયામને જાળે બહુ હકીકત વિચારવા જેવી છે એમાં કેટલીક વખત બહુ જાંતિ પડી જાય છે તેથી એક ખાસ નિમમ તરીકે સદ્ગુરુના યોગ વગર કહિ પ્રાણાયામનો પ્રયોગ કરવો નહિ. સદ્ગુરુ પણ સામાન્ય પ્રકારના હોય તો આ વિષયમાં શ્વાસ નહિ. યોગના ખાસ અભ્યાસી હોય અને સપ્રહાયથી ચાલતા આવતા યોગમાત્રના બલુનાશ હોય તો જ તેમને અનુસરવાથી લાભ થાય. જેમ પ્રાણાયામથી ઇન્દ્રિયજ્ય થઈ શકે છે તેમ તેથી કાળજ્ઞાન આદિ પણ થાય છે પણ જો બરાબર પ્રયોગ ન આવડે તો તેથી શરીરચાલના પણ થઈ જાય છે આટલા માટે ગુરુ વગર કહિ પણ એ પ્રયોગ કરવાનો વિચાર પણ કરવો નહિ. જૈન શાસ્ત્રકર એથી ઇન્દ્રિય અને મનોજ્યના લાભ બતાવે છે શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય વિગેરે આચાર્યો તેને યોગમાં ગણે છે છતાં છેવટે તેને હક્યોગના પ્રકારમાં લઈ જઈને મુસાધુને તેનો પ્રયોગ કરવા ના કહે છે તેનું કારણ એ જ છે એક તો કાળજ્ઞાનાદિ આત્મિક વસ્તુ નથી અને તને માટે જેટલો શક્તિનો બંધ કરવામાં આવે છે તે નકામો જાય છે એટલું જ નહિ પણ તેટલા વખતમાં જો ધ્યાન યોગમાં સાધવામાં આવે તો બહુ કર્મનો કાય થઈ જાય એ હકીકત પર ઉપોદ્ગમમાં પણ વિવેચન બેરામાં આવશે. અહીં યોગમાં પર પ્રવેશ કરનાર બાળોસોળો સન્ધ્યાથી મૂળ-ઉત્તરગુણ ધારણ કરે છે મુદ્રાદિકનું જ્ઞાન મેળવી યથાવસર તેમાંથી પ્રત્યેકને ધારણ કરે છે, આસન સિદ્ધ કરે છે અને રેચક, પૂરક અને કુલક પ્રાણાયામ કરી મન અને ઇન્દ્રિયો પર જ્યમ મેળવતો જાય છે હવે એવી રીતે યોગમાર્ગે પ્રવૃત્તિ કરતા બાળોસોળો આત્મા વિશેષ શું કરે છે તે અત્ર બતાવે છે

સહજસમાધિના અર્થમાં રેચક એટલે હેય વસ્તુનો ત્યાગ કરવો, પૂરક એટલે ઉપાદેય વસ્તુને આકર્ષી અને કુલક એટલે મધ્યસ્થ ભાવમાં રહેવું ઉપર જણાવે તેના આસન પર સ્થિર થતા, યોગમુદ્રા ધારણ કરતા અને યમ-નિયમાદિ મૂળ ઉત્તરગુણો ધારણ કરતા અને હેયને તજ્જતા, ઉપાદેયને આકર્ષતા અને મધ્યસ્થ ભાવ જાવતા મન અને ઇન્દ્રિયો પર જ્યમ થાય છે જ્યમકાસીનો છત્તવાનો કામી જયવા છત્ત પામેલો બન્ને અર્થ થાય છે

ચિરતાં જોગજુગતિ અનુકારી, આપો ઑપં વિમાસી;
આતમ પરમાતમ અનુસારી, સોજે કાંજ સમાસી. માહરો ॥ ૪ ॥

“ સ્થિરતા અને યોગયુક્તિઓને કરતો (તેની અનુકૂળતાએ વર્તતો) આત્મા આત્મ-સ્વરૂપ વિચારી પરમાત્મપદને અનુસરે છે ત્યારે તેનું કામ ટૂંકા વખતમાં સિદ્ધ થાય છે. ”

ભાવ—યોગમાર્ગે ગમન કરી જે સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું છે તેનો સમાવેશ એક સ્થિરતા શબ્દથી થઈ જાય છે. પ્રાણાયામને હઠયોગમાં ગણવામા આવ્યો છે તેનું કારણ પણ તે સ્થિરતાનું કારણ હોઈ શકે એમ છતાં તેમા કલેશ બહુ થાય છે અને ઘણી વાર તેને અંગે થતી સ્થૂળ સિદ્ધિપ્રાપ્તિ, કાળજ્ઞાન, શરીરસ્વાસ્થ્ય આદિથી મન સંસારરસિક થઈ કલેશમા પડી જાય છે તે હોવાનું સંભવિત છે. યોગીનું સાધ્ય આ સર્વ ઉપાધિ દૂર કરી પોતાનું શુદ્ધ નિરંજન ચિદાનંદ સ્વરૂપ પ્રકટ કરવાનું હોય છે અને તે સ્થિતિ મોક્ષમા પ્રાપ્તવ્ય છે તેમ જ તે સ્થિતિ યોગના કળ તરીકે નહિ પણ તેના અનિવાર્ય પરિણામ તરીકે પ્રાપ્ત કરવાની છે મોક્ષમા-પરમાત્મપદમા પણ સ્થિરતા એ જ મોટો ગુણ છે નિજ સ્વભાવમાં રમણ કરી ચિર સ્થિરતા રાખવારૂપ સિદ્ધ મહાત્માના ચારિત્ર ગુણમા જે વિશિષ્ટતા છે તે અદ્ભુત છે અને છદ્મસ્થ તથા કૈવલ્યદશામા જેમ જેમ આગળ વધારો થતો જાય છે તેમ તેમ તે મહાન્ ગુણની છાયા વધતી વધતી ચાલે છે

જોગજુગતિ એટલે યોગયુક્તિ. યોગપ્રાપ્તિની યુક્તિઓ અથવા ઘટનાઓ. યોગમાર્ગમા પ્રગતિ કેવી રીતે કરવી તેની યોગ્ય રચનાઓ, અભ્યાસ અને નિષ્ઠા. આ યોગયુક્તિ શબ્દનો અર્થ છે. જ્યાં સુધી યોગયુક્તિ બાણવામા આવતી નથી ત્યાં સુધી જ્ઞાન બહુ થાય છે. કેટલીક વાર સ્થૂળ સિદ્ધિમા સતોષ માર્નવામા આવે છે, કેટલીક વાર અધિકારીલેહે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય વિશિષ્ટ યોગના અગને શરૂઆતમા આદરવાનો પ્રયાસ કરી યોગનો ક્રમ ભૂલી જવામા આવે છે અને તેથી પગથિયે પગથિયે યોગની સીદ્ધિ ચઢવાને બદલે કૂદકો મારવા મન લલચાઈ જાય છે પણ તેથી અથ પાત જ થાય છે, કેટલીક વાર દાખલા તરીકે સાલબન ધ્યાનની સિદ્ધિ થયા વગર નિરાલબનમા પ્રવેશ કરવા ઇચ્છા થઈ જાય છે, કેટલીક વાર શરીરના સંઘયણાદિની વિચારણા વગર ધ્યાનના આગળના લેહો તરફ આકર્ષણ થઈ જાય

૧ ‘ જોગજુગતિ ’ ને બદલે યોગજુગતિ અથવા જોગયુગતિ શબ્દ એક જ અર્થવાળા અન્યત્ર દેખાય છે

૨ ‘ વિમાસી ’ ને બદલે ‘ વિચારી ’ પાઠ કોઈ પ્રતમા છે

૩ ‘ સમાસી ’ ને બદલે ‘ સવારી ’ પાઠાતર કોઈ જગ્યા પર છે

૪ ચિરતા=સ્થિરતા જોગજુગતિ=યોગયુક્તિ અનુકારી=તેને કરતો, તેની અનુકૂળતાએ વર્તતો. આપો=સ્વત આપ=આત્માને વિમાસી=વિચારતો અનુસારી=તે રસ્તે ચાલતો. સીજે=સિદ્ધ થાય. કાંજ=કાર્ય સમાસી=(સ્વરૂપમાં) સમાશે અથવા ટૂંકા વખતમાં-એક માસમા

છે આ સર્વ યોગયુક્તિનો અભાવ બતાવે છે, અને પછી વિદ્યાનંદજી મહારાજ એક પદમાં જણાવે છે તેમ ધ્યાન છે તેઓશ્રી કહે છે કે—

એકભુવતિ બદ્ધ્યા વિના, કયા નામ ધરાવે;
 રમણતિ કહે જરૂર, પત કાલ ન જાવે. એવ.
 એક પરી માયા કરી, બળકુ ભરખાવે;
 પૂરજી પરમાનંદી, મુખે રજ ન પાવે. એવ.
 મન મુખ્યા વિન મુકુ, અતિ પેદ મુકાવે;
 જડા જુદ સિર ધરાવે, મોઠ કાન ફરવે. એવ.
 કૃષ્ણ બાકુ જાપી મુખે, તન તાર તપાવે;
 વિદ્યાનંદ સમજ્યા વિના, વિષ્ણુની નહિ જાવે. એવ.

આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે એકભુવતિ બદ્ધ્યા વગર એક ધારણ કરવામાં આવે કે મુઠ મુકાવવામાં આવે તેથી યોગીનું નામ ધારણ કરાય છે, પણ તેથી યોગી થવાનું નથી, અને આ એકભુવતિ સમજવામાં, બલકુવામાં અને અમલમાં મૂકવામાં સદ્ગુણના યોગની ખાસ જરૂર રહે છે એમના પ્રતાપથી યોગના અંગોમાં રહેલી વિશિષ્ટતા અને તેને અમલ માં મૂકવાનો સમય સમજાય છે અને નકામ કાળક્ષેપ અને શક્તિનો બચ થતો જાટકે છે ઇન્દ્રિયોગ એટલે મનમાં ઇન્દ્રિય હોય તેવો યોગ યથાથ બોધ વગર કરવો, શાસ્ત્રોગ એટલે શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે યોગ કરવો, સામર્થ્યોગ એટલે આત્મવીર્યને શકુરાવડુ, ધમસન્યાસ એટલે કષોપશમ ભાવના ધર્મેણ તણ દેવા અને ક્ષાયિક ભાવના ધર્મેણ આદરવા વિગેરે સર્વનો સમાવેશ એકભુવતિમાં થઈ જાય છે *

આવી રીતે સ્થિરતા આદરી અને યોગયુક્તિથી ઘટનાઓ કરી તેને અનુકૂળ આ બાળોભોળો સન્માસી વર્તે છે એટલે પોતાના અધિકાર પ્રમાણે મોગસાધના કરે છે અને મનને વિકલ્પથી દૂર કરી સ્થિર કરે છે; છાયા આત્મા આત્મસ્વરૂપ વિચારે છે એ યોગના અંગોની સાધના કરતો-ઘટના કરતો પણ વારવાર પોતે કોણ છે ? પોતાનો અને સર્વ વસ્તુઓનો સબધ કેટલો છે ? શા માટેનો છે ? કેટલા વખત સુખીનો છે ? પોતે અહીં શા માટે વશો છે ? પોતાનું કલ્યાણ શું છે અને આ જિવંતની રમણપદ્મી કેવી રીતે જાટકી શકે ? તેનો તે વિચાર કરે છે પછી તેને વિચાર ધ્યાન છે કે પોતાનામાં કેટલી શક્તિ છે તેમ કરતા તેને જણાય છે કે “ અહો ! આ મારો આત્મા સાક્ષાત્ અનેક ગુણરત્નનો દરિયો છે તે સર્વંસ છે સર્વદર્શી છે, પરમાત્મા છે, નિરંજન છે અને તેની આવી અદ્ભુત શક્તિનું જ્ઞાન ન હોવાને લીધે પ્રાણી વિષયમાં મુખ માને છે બાહ્ય વીતરાજને પ્રથમપૂવક ને મુખ છે તેનું અનંતમાં જાગનું મુખ પણ સર્વંથી સુખી ગણાતા હ્રસ્વધને હોતું નથી;

* આ મનુ પ્રકરના યોગ મારે જુઓ ઉપોદ્ધાત અને તેનું વિશેષ વર્ણન યોગદિતિ સન્માસી પ્રસ્તાવનામાં તત્ત્વવિમર્શરિએ કર્યું છે પ્રકરણરૂપ પ્રથમ ભાગ પૃ ૪૧૭

માટે આવા અનંત શુભો જ્યારે આપણા પોતામાં જ છે તો તે કયા શુભો છે તે અન્ય શુભવાન મનુષ્યોમાથી શોધી કાઢી, પોતાનામાંથી જ જોળી કાઢવા અને તેને પ્રગટ કરવા પ્રયાસ કરવો. આ આત્મા અનંત વીર્યવાન છે, વિશ્વને પ્રકાશ કરનાર છે અને એની ધ્યાનશક્તિના પ્રભાવથી એ આખા વિશ્વને હલાવી શકે એવો છે. જે જે મહાન્ સદ્ગુણો, શક્તિઓ અને સિદ્ધિઓ ગણાવી શકાય, જે કલ્પી શકાય તે સર્વ આત્મામાં શક્તિપણે છે અને તેને વ્યક્ત કરવાનો આ પ્રયાસ છે. એ સર્વ કરવા માટે મનને પ્રથમ કબજામાં લેવાની જરૂર છે અને તેને માટે ક્રમસર વિચાર ગુર્વાહિના આશ્રય નીચે કરવાનો છે ” આ આત્મવિચારણા એ બહુ ઉપયોગી બાબત છે. આખી દુનિયા પર જય મેળવનાર અને મેળવવાની ઠોડાઠોડી કરનાર પોતાની જાતને જ ન જોળખી શકે એ બહુ મોટા ખેદની હકીકત છે અને એ ખેદ દૂર કરવાનો ઉપાય આત્મવિચારણા કરવી એ જ છે.

આવી રીતે આત્મવિચારણાપૂર્વક યોગયુક્તિને અનુસરીને જ્યારે યોગના અંગ અને પ્રત્યંગની સેવના કરવામાં આવે ત્યારે યોગમાર્ગમાં વધારો થતો જાય છે અને આત્મા પરમાત્માના માર્ગે ચઢે છે. બહિરાત્મ ભાવ છોડી અંતરાત્મ સ્વરૂપ આદરી પરમાત્મ ભાવ પ્રગટ કરવાનું જે સાધ્ય તેમાં હોય છે તેને પ્રાપ્ત કરવાને રસ્તે જ્યારે તે લાગી જાય છે ત્યારપછી જે કાર્ય કરવાનું છે તે બહુ ટૂંકા વખતમાં સિદ્ધ થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી આ જીવ બહિરાત્મ ભાવમાં વર્તતો હોય છે ત્યાં સુધી તે ઘર, પુત્ર, સ્ત્રી અને ધનાદિ પર-ભાવમાં સ્વબુદ્ધિ-આત્મબુદ્ધિ ધારણ કરી તેમાં રાગ્યોમાગ્યો રહે છે, પણ જ્યારે તે આ પરભાવરમણીતાનો અભ્યાસ છોડી ઈર્ષ અંતરાત્મસ્વરૂપમાં લય થવા માટે છે ત્યારે તેને વિવેકજ્યોતિ સ્ફુરે છે અને તેના પરિણામે શુભસ્થાન આરોહણ કરતા કરતા છેવટે નિરંતરને માટે ઉપાધિમાથી મુક્ત થઈ જાય છે એ અંતરાત્મ દશામાં પ્રગતિ કરવી એ પરમાત્મદશાનું અનુસરણ છે અને એ માર્ગે અધિકાર પ્રમાણે સદ્ગુરુની નિષ્ઠા નીચે ગમન કરવાથી જે કાર્ય કરવા બાળાબોળા સન્યાસીનો પ્રયાસ છે તે કાર્ય તેને ટૂંકા વખતમાં પ્રાપ્ત થાય છે. જે તે હઠયોગાદિ અકુશળ માર્ગમાં પડી જાય તો તેનો માર્ગ બહુ લાંબો થઈ જાય છે અને ઘણી વાર તેનો અધ પાત પણ થાય છે, પણ જે યોગના અવધાન સમયે મૂળ તથા ઉત્તરશુભો બરાબર ધારણ કરી, પર્યાકાસન કરી અને પછી રેચક, પૂરક, કુલકનો મન અને ઇદ્રિયો પર જય મેળવવામાં ઉપયોગ કરે અને યોગઅવધાન ન ચાલતું હોય તેવે વખતે જોગબુગતિ પર વિચારણા કરી સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરે અને પોતે જાતે જ આત્માનો વિચાર કરે તો પછી તેનું પરમ સાધ્ય-લક્ષ્યગિંદુ-નિરંજન નિરાકાર સ્થાન પ્રાપ્ત થાય. જ્યાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય થવાથી લોકલોકના સ્વરૂપને તે જાણે, દર્શનાવરણીય કર્મનો ક્ષય થવાથી તે સર્વ સ્વરૂપને દેખે, વેદનીય કર્મનો ક્ષય થવાથી નિરુપાધિક અનંત સુખની ઉત્પત્તિ થાય, મોહનીય કર્મનો ક્ષય થવાથી ક્ષાયક સમ્યક્ત્વની અને ચારિત્રની ઉત્પત્તિ થાય, આયુ કર્મનો ક્ષય થવાથી અક્ષય સ્થિતિ થાય, નામકર્મનો ક્ષય થવાથી અરૂપી-

પણ પ્રાપ્ત થાય, એજ કમતો ક્ષમ થવાથી અગુરુવૃત્ત પ્રાપ્ત થાય અને અવશ્ય કમતો ક્ષમ થવાથી અનંત જળ પ્રગટ થાય આ સાધ્ય તેને બહુ જલદીથી પ્રાપ્ત થાય. સર્વ સુખની પરાકાષ્ટરૂપ ચોખીનું આ લક્ષ્યસ્થાન પ્રાપ્ત કરવા ચોખ્ય અધિકાર, તે મ્હાનદર્શક શુદ્ધતે ચોગ અને જો વિષયમાં અપૂર્વ રુચિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે દેહદેવણરૂપ મહર્માં વાસ કરતાર જાણકો સન્યાસી ચોતાનું અનંત સિદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરે એ હકીકત બહુ આકર્ષક છે, આનંદ ઉપભવન્યારી છે અને પરિણામે મહાપ્રયાસનું વહનરૂપ સર્વોત્કૃષ્ટ કળ આપનારી છે

સમાસી શબ્દનો બીજો અર્થ કરતાં ઉપર પ્રમાણે તેનું ક્ષમ થાય છે અને તેથી સ્વસ્વરૂપમાં છેવટે સમાપ્ત જશે એટલે તેનું સ્વરૂપ પ્રગટ થશે. અર્થ લગભગ એકનો એક જ રહે છે આવી રીતે બ્યારે ચોગમાર્ગ પ્રાપ્ત થયો છે ત્યારે તે માટે આલી તારુ સ્વરૂપ સિદ્ધ કર અને તારા કાર્યોનું શુ કળ બેસે છે એ બે બે માટે ગમન કરતાં વને બહુ હર્ષ થશે અને એ કે તે તારા કાર્યો કળની ધુન્ધળ વગર ક્યાં હશે અને તેમ જ ચોખીને કરવું બેઠકો, છતાં પણ તેનાં અનિવાર્ય પરિણામ તરફ વને કમતો પૂર્ણતા પરમાત્મ-પદમાં તારા સમાવેશ થવામાં જલ્દી આવશે, માટે હવે અન્ન સવ તંત્રમી નિષ્કાં પ્રવૃત્તિ મૂલ્યે કઈ દેહદેવણરૂપ મહર્માં વાસ કરી સન્યાસીનો પાઠ ભજન જેથી તારી સજ ઉપાધિઓ હમીયને માટે દૂર બસી જાય અને તું બલ્યુત્કૃષ્ટ શાંતિઆનંદન્યામ મંદિરમાં નિરવરને માટે વિલાસ કરે.

પદ ૭ સુ-સાખી.

સજગ ગાલા સમીરકી, ગરિ ઉલટી ફલ મોર;

સકાર્યો બાવત ચગતમે, રહે છૂટો ફક ઠોર

"હે જીવરૂપ મેસ્તા ! આ જગતમાં આશ્ચર્ય જાનન-નાશની રીત તરન વિપરીત છે, તેના વડે કોઈને લકઝો-બાધો હોય ત્યારે તે દુનિયામાં હોયદોહ કરે છે અને તેનાથી છૂટો ક્યો હોય ત્યારે તે એક સ્થાનકે રહે છે "

જીવ-હાથીને પગે બાંધવાનું નાડું-દોરડું, તે સુતરનું હોય છે અને બહુ બહુ તથા મજબૂત હોય છે આ નાશવડે હાથીનો ખાજલો પગ બંધાય છે બીજો અર્થ જીવ એટલે બેડી-સાંકળ પણ થાય છે પણ અન્ન બખન બધ વધારે સમીચીન હાજે છે

બાવ-આ જીવરૂપ મધૂરને ઉરેશીને જે કહે છે તે નાની વાત પણ બહુ સમજવા જેવી છે સામાન્ય નિયમ છે કે બ્યારે હાથીને દોરડાથી બાંધ્યો હોય છે ત્યારે તે એક સ્થાનકે દેહખાનાની જેમ હાથીવાનમાં પડ્યો રહે છે પણ બ્યારે તેને છૂટો કરવામાં આવ્યો હોય એટલે દોરડું છોડી નાખ્યું હોય ત્યારે તે આખા જગતમાં મરજી આવે ત્યાં દોરડો

* કુસ્તદન મેસ્તાજીવરૂપ મેસ્તા કાર્યોઆખી કાર્ય પ્રતમાં જઈતાં રહે છે હક દોરડોએ દેસલે.

ફરે છે, પણ જીવની વાત તેથી ઉલટી જ છે. તેને જ્યારે આશારૂપ દોરડાથી બાંધ્યો હોય છે ત્યારે તે આખી દુનિયામાં ફર્યા કરે છે, પણ જ્યારે તેને છૂટો કરવામાં આવ્યો હોય છે ત્યારે તે એક જ સ્થાનકે રહે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે-આશાના પાશથી બંધાયેલ પ્રાણી અનેક મતલબ માટે કર્મબંધન કરી સંસારમાં રખડે છે અને તેનાથી મુક્ત થાય છે કે તુરંત મોક્ષમાં જઈ એક સ્થાનકે નિરતરને માટે રહે છે. જંજીરના બંધનમાં અને આશાપાશના બંધનમાં આટલો બધો વિરોધ છે.

આશા એ એવી વસ્તુ છે કે એનો પૂરતો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. એ આ જીવને આખા સંસારમાં રજાવાવે છે. આ સંસારમાં ખરેખર ટટળાવી રાખનાર આશા છે, ગરીબ હોય છે તે ધનવાન થવાની આશા રાખે છે, માદો સાબ થવાની આશા રાખે છે, વંધ્યા પુત્ર થવાની આશા રાખે છે, નોકર પગાર વધવાની આશા રાખે છે, વિરહી સ્ત્રી પતિને મળવાની આશા રાખે છે અને એમને એમ ટીંગાઈ રહી આજકાલ કર્યા કરે છે, પણ એ વસ્તુને વગર પ્રયાસે મેળવી આપનાર શુદ્ધ આચરણ કરવાની અને લાભાંતરાય તોડવાની ઇચ્છા થતી નથી. માત્ર ધન મેળવવાની આશામાં પ્રાણી કેટલા બધા પ્રયાસો કરે છે તે વિચારીએ તો કંપારી છૂટે તેમ છે, તે પર્વતે પર્વત ભમે છે, દૂર દેશમાં મુસાફરી કરે છે, ગમે તેવું જોખમ ખેડે છે, ટાઢ તડકો સહન કરે છે, મૂર્ખ શેઠીયાઓની ખુશામત કરે છે, કુદરતના નિયમ વિરુદ્ધ રાતદિવસ યત્રની માફક કામ કર્યા કરે છે, બૂખ્યો રહે છે, કાલા-વાલા કરે છે, અસત્ય બોલે છે, ચોરી કરે છે-ટૂકામાં જે જે કાર્ય કરી શકાય તે તમામ આ જીવ ધતને માટે કરે છે. અંતે તો નશીબમાં હોય-અંતરાય કર્મનો ક્ષયોપશમ હોય તેટલું જ મળે છે, કૂવામાં કે દરિયામાં ઘડો લઈ ડુબકી મારે પણ ઘડામાં જેટલું સમાય તેટલું જ જળ આવે છે, ઘડાની અંદર સમાસ હોય તેટલું જ જળ તેમાં આવી શકે છે, પણ આ જીવ વધારે મળશે, વધારે મળશે, એવી મસ્ત મગજની ખુમારીમાં દોહ્યો જ જાય છે, અનેક પ્રકારના કર્મબંધન કરે છે, માનસિક પરિવર્તનને આધીન થાય છે અને સંસારમાં રખડે છે. આશાના પાશમાં બંધાયેલ જીવની સ્થિતિ બહુ વિચિત્ર થઈ પડે છે.

કોઈ પણ કાર્ય કરતી વખતે તેના ફળની અપેક્ષા રાખવી ન જોઈએ, એથી કાર્ય કરવામાં એક જાતની સરળતા અને શાંતિ આવી જાય છે અને અનિર્વચનીય સ્વાત્મસંતોષ થાય છે. ધાર્મિક કાર્યમાં પણ નિરાશી ભાવ નિરતર રાખવો જોઈએ અમુક ફળાપેક્ષા રાખીને કરેલ ધાર્મિક કાર્ય પણ તથાવિધ ફળ આપતું નથી અને તેથી શાસ્ત્રકારો પૌદ્ગલિક ફળને ઉદ્દેશીને કરતા ધર્મકાર્યને લોકોત્તર મિથ્યાત્વ કહે છે. અન્ય શાસ્ત્રકારો પણ કહે છે કે ‘તારે કર્મ કરવાનો અધિકાર છે, ફળવિચારણાનો કદિ પણ નથી.’ જ્યારે નિરાશી-ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આ જીવને કર્મબંધન ઓછું થાય છે, કર્મનિર્જન થઈ જાય છે અને છેવટે તે મોક્ષમાં જઈને બેસે છે; જ્યાંથી પછી કદિ પણ પાછું સંસારચક્રમાં આવવું પડતું નથી, જ્યાં એકાંત સુખ છે અને જ્યાં નિશ્ચિત સ્થિરતા છે આશાપાશથી

જે છૂટે તે આ સ્માનમાં જોક જ જગ્યા પર નિરતર રહે છે આશાના વિષય ઉપર અમુ વીશમાં પદને પ્રસંગે વિસ્તારથી વિવેચન કરવાનું છે, તેથી અત્ર મૂળ પદની વસ્તુ ઉપર હવે આવી જઈએ.

આત્મા પરમાત્મદશાના માર્ગને અનુસરે તો સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે સબંધી આગલા પદમાં જે વિવેચન કર્યું તેના પર જોક સામાન્ય સત્ય અહીં બતાવ્યું કે પરમાત્મ દશા પ્રાપ્ત કરવાની ધ્યક્ષ હોય તો આશાપાશને છોડી દેવાં જોઈએ. સામાન્ય બોધ કરીને હવે આ જીવને વ્યક્ત કરવાનો ઉપદેશ કરે છે જોમ કરવાનું કારણ તેને વ્યક્ત કરીને પરમા ત્મદશાના માર્ગ તરફ પ્રયાણ કરાવવાનું અને નિરંજન નામની મૂર્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું છે

રામ આશાવરી

અવધૂં ક્યા સોધે તન મઠમેં, જગાગ વિલોકન પટમેં અવધૂં
તન મઠકી પરતીત ન કીઝેં, હરિ પરે દુઃખ પલમેં;
હલપલ મેટિ સ્મર છે ઘટકી, ચિહ્ને રમતાં જલમેં અવધૂં ૧

“હે અખંડ સ્વરૂપ સનાતન ઘેતન ! તું તારા શરીરરૂપ મઠમાં શું સૂઈ રહ્યો છે ? બાંધત થા અને તારા હૃદયમાં જો તારા શરીરરૂપ મઠનો બંધોડો કરીશ નહિ, જો તો જોક ક્ષણમાં ધસી પડે (તેવો છે), માટે તું સર્વ હીલ્યાલ છોડી દઈને તારા હૃદયની અબર લે, પાણીમાં (માછલાના પગની) નિશાની શું શોધે છે ?”

અવધૂં=અખંડ સ્વરૂપ સનાતન ઘેતન. અવાધવીતિ અવધૂત જોના વિશેષ અર્થ માટે પાંચમાં પદની પહેલી બાધનો અર્થ બુદ્ધો

સાવ—હે ઘેતન ! શુદ્ધ સ્વરૂપવાન ! અખંડ નિર્દોષ નિરંજન ! તું તારા શરીરરૂપ મઠમાં-ધરમાં શું જોઈ રહ્યો છે ? તું જરા કિંઈ વ્યક્ત થા અને તારા હૃદયની અબર શું છે તે જો. શરીરરૂપ ધરમાં આ જીવ જોડેલો બધો આસક્ત થયો છે કે તે અબર નજર કરી શકતો નથી, માત્ર શરીર ઉપર જ પ્રેમ રાખ્યા કરે છે આ હક્ષીકત બરાબર સમજવા માટે બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્માનું સ્વરૂપ સમજવું જરૂરનું છે આનંદમનન્યા મહાશય શ્રી સુમતિનાથજીના સ્તવનમાં કહે છે કે—

આતમ ભુદે હે કાચારિક જાણે બહિરાતમ અવરૂપ. મુખ્યાની
કાચારિકને હે કાચારિક રહ્યો અંતર આતમરૂપ. મુખ્યાની.
ગુપ્તાત્મ હે રૂપ પાવને, વસ્તિત પદ્મ ઉપાધ મુખ્યાની.
અર્થાત્રિવ ભુક ભુક્ અર્થ આતમ હે પરમાતમ સાધ. મુખ્યાની
સુમતિ ભરકુ કલ આતમ અવરૂપ.

૧ વિશેષજ્ઞને ધર્મ=હૃદયમાં પસંદ=બંધોડો. દર્શનપદી ૫૩. દલસલ્લીસયાલ. મેટિઆટાની. પદકી=અંતરાત્માની. ચિન્દેર્નિશની રમતા=રમતા.

* જામ ને જાણે જામી જામ છે અને દહિ ને જાણે દહે જામ કવચિત્ દેખાય છે

જે પ્રાણી શરીર ઉપર આત્મબુદ્ધિ ધારણ કરે છે, એના સુખમાં, આનંદમાં, મોજમાં રસ લે છે, એને સર્વસ્વ સમજે છે, એના ઉપર માયા મમતા કરી એમા બંધાઈ જાય છે તે બહિરાત્મા બાબતે. કાયાદિક ઉપર મમત્વ ન રાખતા તેના સાક્ષી તરીકે રહે તે અંતરાત્મા સમજવો અને સર્વ ઉપાધિના ત્યાગથી જ્ઞાનાનંદમાં રમણ કરે અને અર્તીદ્રિય ગુણનું સ્થાનક થઈ જાય તે પરમાત્મા સમજવો. આ બહિરાત્મા અને પરમાત્માના સંબંધમાં આ શ્રંથમાં જૂદે જૂદે પ્રસંગે બહુ ઉલ્લેખ હોવાથી એનું સ્વરૂપ અગાઉ વિચાર્યું છે તે ઉપરાંત અત્ર કાંઈ જરા વિસ્તારથી વિચારીએ.

આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા વગર સ્વપર વિવેચન થતું નથી તેથી તેના સ્વરૂપનો બોધ અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે. શરીર વિગેરે પરવસ્તુમાં આત્માનો ભ્રમ થવાથી મોહનિદ્રામાં જેની ચેતના અસ્ત થઈ ગઈ છે એવા આત્માને બહિરાત્મા કહેવામાં આવે છે. બહિર્ભાવનો ત્યાગ કરી આત્મામાં જ આત્માનો નિશ્ચય કરવો અને તેને તથાસ્વરૂપે ઓળખવો એ અંતરાત્મા છે અને જે આત્મા તદ્દન નિર્લેપ, નિષ્કલ (શરીર રહિત), શુદ્ધ, નિષ્પન્ન, નિવૃત્ત અને નિર્વિકલ્પ હોય તેને પરમાત્મા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે અંતરાત્મા અને બહિરાત્મામાં ભેદ એટલો જ છે કે બહિરાત્મા જ્યારે ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને દેહાદિ પદાર્થ—પર વસ્તુઓ સાથે જોડે છે ત્યારે અંતરાત્મા તેને સર્વ બાહ્ય પર વસ્તુઓથી પૃથક્ કરે છે, મતલબ ઇન્દ્રિય દ્વારા આત્માને જે માની લીધેલું સુખ મળે છે તદ્દરૂપ બ્યાપાર કરતાર શરીરને બહિરાત્મા આત્મભાવે જુએ છે મનુષ્યપર્યાયરૂપે થયેલા આત્માને તે મનુષ્ય માને છે, દેવસ્વરૂપ આત્માને દેવ માને છે, તિર્યંચગતિ પ્રાપ્ત કરેલ આત્માને તિર્યંચ માને છે અને આવી રીતે ભ્રમમાં પડી જઈ આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ શું છે તેની શુદ્ધ દશા કઈ છે અને વર્તમાન દશાનું કારણ શું છે તે તે સમજતો નથી. જેવી રીતે પોતાના આત્માના સંબંધમાં તે ભૂલ કરે છે તેવી જ રીતે અન્યના આત્માના સંબંધમાં પણ તે તેવી જ ભૂલ કરે છે એવટે અજ્ઞાનજ્વરથી પીડિત થઈ બહિરાત્મ ભાવમાં વર્તેલો જીવ પોતાથી અત્યંત ભિન્ન પુત્ર, સ્ત્રી, પશુ અને એવટે ધનમાં પણ આત્મત્વ જુએ છે આ બહિરાત્મ ભાવમાં વર્તેલો જીવ પોતાની સર્વ સંપત્તિ, વિભૂતિ અને અલંકારનો નાશ કરતો સસારગર્ભમાં ઉતરતો જાય છે. આ બહિરાત્મ ભાવ છોડી દઈને અતરાત્મ ભાવ જેમાં આત્મસ્વરૂપનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન—સ્વપર વિવેચન થાય છે તે પ્રાપ્ત કરીને પરમાત્મ ભાવ પ્રાપ્ત કરવાનો આ પદોમાં વારંવાર ઉપદેશ જૂઠ્ઠી જૂઠ્ઠી રીતે આવશે તે બહુ સમજવા યોગ્ય છે ખાસ કરીને ઇન્દ્રિયો દ્વારા આત્મસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થઈ આ જીવ પરમાવમા રમણ કરી રહ્યો છે તેને આત્મવિચારણા કરાવી સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે અને યોગસ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવા માટે આ વિષય બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે સ્વરૂપવિચારણા કરતા એને જે સ્થિતિ સમજાય છે તે પર વિવેચન કરવું અનાવશ્યક છે, કારણ કે લગભગ સર્વ પદોનો તે જ વિષય છે. આ પદની વિચારણા કરવી એ બહિરાત્મ ભાવ તથા અંતરાત્મ વૃત્તિએ

વર્તવાનુ પ્રથમ પગલું છે અતરાત્મ ભાવમાં બ્યારે ચેતન વર્તતા હોય છે ત્યારે તે ઈન્દ્રિયોનુ સ્વરૂપ સમજી પોતાની શુદ્ધ દશ્યા પ્રાપ્ત કરવા પ્રબળ પ્રયાસ કરે છે અને આત્મભાવ પરજાવરમણ્ણતા દૂર કરે છે બહિરાત્મ દશ્યામાં વર્તતા તેને જે બાબતમાં પ્રીતિ થતી હતી તેમાં તેને આપત્તિસ્થાન ઢેખાય છે અને જેમાં તેને ક્ષય લાગતો હતો તે બાબતો આનંદમંદિર થાય છે ઈન્દ્રિયોના સારી રીતે ચંચલ થયા પછી અંતરાત્મ બ્યારે બરાબર પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે જોડા વખત જે તત્ત્વસ્ફુરણ થાય છે તે પરમાત્મ ભાવનું રૂપ છે આત્મતત્ત્વનુ યથાસ્થિત જ્ઞાન કરવુ, મનમાંથી વિકર્ષણોને તણ દેવા અને મનને આત્મતત્ત્વમાં ચોટી ઈ સત્તાગત અને વ સુખસ્વરૂપ ચિદાનંદમય સાક્ષાત્ પ્રભુત્વનુ સ્વમાં દશન કરવુ એ અતરાત્મ ભાવ છે અને તે સ્વરૂપ પ્રગટ કરવુ એ પરમાત્મ ભાવ છે, જ્યાં સુધી આત્મામાં અસળ અવસ્થિતિ થતી નથી ત્યાં સુધી સંસારભગ્ધનથી સુક્તિ મેળવી નથી અને તેથી ત્યાં સુધી પરમાત્મ ભાવ પ્રગટ થતો નથી, અને આત્મ અવસ્થિતિ કરવાનો સુખ્ય ઉપાય એ જ છે કે આત્મતત્ત્વનુ અતરાત્મમાં દશન કરવુ, બહાર દેહમેદ વિગેરેનું દશન કરવુ અને તે બંનેના સંદેહ વગરના જ્ઞાતા થઈ આત્મનિશ્ચયથી જરા પણ ડગવુ નહિ. બહિરાત્મ, અતરાત્મ અને પરમાત્મ ભાવ સબધી વિવેચન અવાસ્તવાર પદોમાં આબ્યા કરશે.

બહિરાત્મ ભાવમાં વર્તતા જીવને અત્ર શિક્ષા આપે છે કે-હે બધુ ! તું શરીર ઉપર આસક્ત થઈ કેમ જીવ્યા કરે છે ? જરા ભગ્ધત થકને એ તો ખરો કે તારા હૃદયમાં શું ભર્યું છે ? તું તો શરીરની લાલનાપાલનામાં, તેનાં કુખસાધનો કોઠમાં કરવામાં અને તેને જોશઆશામાં આપવામાં જ મસ્ત રહે છે, પણ જોમાં કાઈ કુખ નથી, એ વસ્તુ તારી પોતાની નથી અને ધરના ધર ઉપર ખજ કરવો તે તો ડહાપણુકરેહુ ગણાય પણ જોડાનાં ધર ઉપર શા માટે તું આટલો બધો બચ કરી નાખે છે ?

વળી તું વિચાર કર. એ શરીરરૂપ ધરનો તારે જરા પણ વિશ્વાસ કરવો કુઠ્ઠ નથી, કારણ કે તે એક ક્ષણમાં આપુ ને આપુ થતી પડે તેવું છે કાંત્રી માટીનાં બનેલા ક્ષયારૂપ ધરને પાયો જ નથી, જોથી પાયા વગરનું ધર એક ક્ષણવારમાં પડી જાય છે આખો આપણા અનેક મિત્રોને શરીર છોડી આલ્યા જતા જોયા છે, સાજના જેની સાથે વાત કરી તે સવારમાં ભસ્મીભૂત થઈ ગયા સાજના છે, પાચ મિનિટ પહેલાં મરેલા હોઈએ તે મિત્રને હૃદય બધ જતા કાળનો કોળિયો થઈ જતા જોયા છે, તો પછી એ શરીરધરનો ભરોસો કેવી રીતે રાખવો ? એ તો એક ક્ષણમાં થતી પડે તેવું પાયા વગરનું છે શરીરને પપાળવાની જેમની ટેવ પડી ગઈ હોય છે તેમણે આ બધું વિચારવા જેવું છે વાત વાતમાં તળીયત બગડી જનારાઓ, એક ઉપવાસ કરતા ગળે ઠાક પાણીનાં પોતાં મૂંઝાણાઓ અને ઉનાળામાં હવા ખાવા જનારાઓએ શરીર પાસેથી શું કામ લેવાનું છે ? તેની શું કિંમત આપવાની છે ? અને તેની આવર કેટલો ખોટો પ્રયાસ થાય છે ? તે લક્ષ્યમાં

લેવા જેવું છે. ગમે તેટલો પરિશ્રમ કર્યા છતાં પણ એ કદિ તારું પોતાનું થવાનું નથી, અંતે તે ધસી પડવાનું છે એમ તું વિવેકનેત્રને ઊઘાડીને જો.

આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે માટે તું બીજી નકામી હીલચાલ છોડી દઇને તારા અંતરાત્મામાં શું છે તેની ખબર લે, તેની તપાસ કર, તેને માટે શોધખોળ ચલાવ. તું હવે સમજ્યો તો ખરો કે આ શરીરધર પાયા વગરનું છે તો પછી તેમાંથી તું શું સાર કાઢવાનો છે ? તારા હૃદયમાં શું છે તે પર વિચાર ચલાવ. હાલ તો તું પાણીમાં માછલાના પગની નિશાની શોધે છે, જે વસ્તુ પાણીમાં કદિ રહી શકતી નથી તેની શોધ પાછળ મંજ્યો છે એ તારી મૂર્ખતા છે. તું જાણે છે કે શરીરમાં સુખ નથી, શરીરના પાલનવડે સુખ નથી, શરીરનું સુખ નથી, છતાં તેને માટે તેનાથી જ તેમાં સુખ મેળવવા ઇચ્છે છે એ તારી નકામી હીલચાલ મૂઢી દઇ તારા અંતરાત્મ ભાવની ખબર લે. અત્યાર સુધીની તારી હીલચાલ છે તે સર્વ બહિરાત્મ ભાવ છે, તે સર્વ તજ દે. વળી તારા શરીરમઠમાં શું છે તે તારા ધ્યાનમાં ન આવ્યું હોય તો તેનું બરાબર સ્વરૂપ બતાવવામાં આવે છે તું તે સાક્ષળ.

મઠમેં પંચ ભૂતકા વાસા, સાસા ધૂત ખવીસા;

છિન છિન તોહી છલનકું ચાહે, સમજે ન બૌરા સીસા. અવધૂ૦ ૨

“ (શરીરરૂપ) મઠમાં પાચ ભૂતનો વાસો છે અને શ્વાસોશ્વાસરૂપ ધૂત ખવીસ પણ ત્યાં છે જે પ્રત્યેક ક્ષણે આ જીવને છળવાને ચાહે છે, તો પણ આ અજ્ઞાની ગાડો શીખાઉ (તે) સમજતો નથી. ”

અથવા ધૂત શબ્દનો અર્થ ‘ કંપતો-ધુમતો ’ એવો પણ કરી શકાય. આ અર્થ વિષયને અનુરૂપ છે.

ભાવ-જે શરીરધરનું તું લાલનપાલન કરે છે તે ઘરમાં તો ભૂત અને ખવીસ રહેલા છે. હુનિયાનો સર્વમાન્ય નિયમ છે કે જે ઘરમાં ભૂતનો વાસો થયો હોય ત્યાં જો કોઈ રહે તો તેને સુખ ઉપજતું નથી, શારીરિક અને માનસિક અનેક પ્રકારની ઉપાધિઓ નિરંતર થયા કરે છે. હુનિયાનો ભૂતથી મનાયલો ત્રાસ ઉપયોગમાં લેતા તેમ જ શરીરમાં પૃથ્વી વિગેરે ભૂતો પણ એક શબ્દવાચક હોવાથી તે પર શ્લેષ કરી સમજાવતા આ જીવને કહે છે કે-તારા શરીરમાં તો પાચ ભૂતનો વાસો છે અને શ્વાસોશ્વાસરૂપ ખવીસ આવીને વસેલો છે. આ શરીર પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશનું બનેલું છે, મતલબ તેમાં

૨ વાસા=ઘર, રહેઠાણ સાસા=શ્વાસોશ્વાસરૂપ ધૂત=ધુતારો અથવા કંપતો, ધુમતો ખવીસા=ખવીસ, માથા વગરનો ભૂત છિનછિન=પ્રત્યેક ક્ષણે તોહી=તે બૌરા=ભાવરો, ગાડો સીસા=અભણ, શીખાઉ

પાત્ર ભૂતો આવીને વસેલા છે વળી આ ભૂત વિશ્વાસથી પણ વધારે ભયકર જવૈસ હોય છે તે મથા વગરનો હોય છે એમ કહેવાય છે અને તે જેને વળગેલ હોય તેને પ્રાણ લેવા સુધી ધોરતો જ નથી. શરીરમાં આસોઆસરૂપ કુતારો જવૈસ પણ સ્થેલ છે અથવા આસોઆસરૂપ ધુમતો-કપતો જવૈસ ત્યાં સ્થે છે ઇદ્રિયરૂપ ભૂતો. શરીરને એક કણ પણ ઇડતા નથી અને વારવાર તેનું છજ બોલા કરે છે, કોઈ પણ પ્રસજ મળતા તે આશની જેમ ધરમા પેસી બાધ છે અને જીવની ઝલિને લૂટી લે છે, વળી જીવને છજવાની બાબત તેઓને બહુ પસંદ છે કોઈ પણ પ્રસજ આવે તો તેઓ તેનો કેએ મૂકતા નથી, પણ ફરેક વકનો કામ લાઈ જીવ જરા પ્રમાદમાં પડે કે કાખલ થઈ બાધ છે, પણ આ ગાંઠે અભ્યાસી જીવ હજી તેને જોળખતો નથી, વસ્તુસ્વરૂપ સમજતો નથી અને શરીરને નિરતર પપાળ્યા કરે છે ઇદ્રિયો તેના પર જલ મેળવવા છંચે છે, આસોઆસ તેનું આશુખ્ય ઘગાડવા મચ્યો જ સ્થે છે તેઓ આ જીવના પોતાના નથી, પારકા છે, કોઈ પણ વખતે ઇડી જનારા છે, જીવને જભરાવી થજરાવી નાખનારા છે, છતાં આ જીવ તેઓમાં ગાંઠ માણસની પેઠે-અજ્ઞાનીની પેઠે પ્રેમ રાખ્યા કરે છે ચેતન ! તારા શરીરમકની આ સ્થિતિ છે તો હવે તું શું બોધને એ બહિરાત્મ ભાવમાં પડી રહ્યો છે ? તારા વિવેક-બાધુ ખેલીને બે, વિચાર કર, બાબત યા, ઉઠ. આ પ્રમાણે ક્યાકુખી બેસી રહીશ ? તારું અતર સ્વરૂપ હવે પ્રગટ કર અને બહિરાત્મ ભાવ ઇડી દે

ધિર પર પવ વસે પરમસર, પટમે સ્થમ બારી;

આપ અમ્યાસ સસે કોઈક બિરલા, નિરસે ધૂલી તારી અવધૂં રે

‘ તારા માથા ઉપર પવ પરમેશ્વરી વસે છે તેને તારા હૃદયની અંદર સ્થેલ સૂક્ષ્મ બારી દાશ આત્મઅભ્યાસથી કોઈ ભાગ્યશાળી પ્રાણી જીવે ત્યારે તે તેમાંથી ધ્રુવનો તારો ફેંચે છે ’

ભાવ-તું બહિરાત્મ ભાવમાં વર્ત્યા કરે છે પણ જોમાં તારી બહુ મોટી બૂલ થાય છે એ સકળ આનંદ અને શુણ્ણસમૂહના આમરૂપ પરમાત્મ ભાવ તારે પ્રાપ્ત કરવાની છંચ છે તો તેને માટે તારે અતરાત્મ ભાવનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરવું બોધ્યું, તારા શરીરના આશી તરીકે સ્થેલ બોધ્યું, કોઈ પણ શારીરિક બાબતમાં મમત્વબુદ્ધિ વચવી બોધ્યું. આ અતરાત્મ ભાવ અત્મઅભ્યાસથી ફેળાય છે પૌરૂજલિક વસ્તુઓ કઈ છે પર વસ્તુઓ કઈ છે અને તેઓનો અને આત્માનો સબધ શું છે ફેલો છે, કેટલો વખત આલે તેલો છે એ બરાબર વિચારી આત્મઅભ્યાસ-આત્મવત્તવિતવન-

* જાણે કોઈ ને બસી પ્રાણી એવો પાઠ અન્ય છે

૨ પચમ્પમ પરમેશ્વરી, આરિકત, સિદ્ધ, આત્મા ઉપાધ્યાય અને સાધુ સહમ્પસક્ષમ, બારીઅવમોહન કરવાનું સ્થાન વેદધર્મના આપ અભ્યાસ-આત્મઅભ્યાસ. જાણેન્દ્રે. ધૂલી તારી- ધ્રુવનો તારો, પોશર રધર.

આત્મનિરીક્ષણ જ્યારે કોઈ ભાગ્યવાન પ્રાણી કરે છે, એટલે જ્યારે તે બહિરાત્મ ભાવ તણ અતરાત્મભાવમા રમણતા કરે છે ત્યારે પોતાના હૃદયમા રહેલ સૂક્ષ્મ ખારી દ્વારા પોતાના માથા ઉપર પંચ પરમેષ્ઠીને જુએ છે. હૃદયમા રહેલ સૂક્ષ્મ ખારી તે ક્ષયોપશમને લીધે થયેલ સૂક્ષ્મ ભાવગ્રાહી બોધ સમજવો. જ્યારે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો વિશેષ ક્ષયોપશમ થાય ત્યારે સૂક્ષ્મ વસ્તુ બાણી શકાય તેવો બોધ આત્માને થાય છે. આ ખારીને રસ્તે કોઈ ભાગ્યવાન પ્રાણી હોય તે આત્મઅભ્યાસ કરે છે, એટલે સૂક્ષ્મ બોધ ધારણ કરી આત્મસ્વરૂપ જોવાનો અભ્યાસ કરે છે. તે જુએ છે કે પોતાના માથા પર પંચ પરમેષ્ઠી વસે છે અને તેની આજ્ઞા પોતાને માથે વહન કરવાની છે અને વળી વધારે બારિકીથી જુએ છે ત્યારે તેમને જણાય છે કે ત્યાં સૂક્ષ્મ ધ્રુવનો તારો ઝળકે છે. મતલબ સૂક્ષ્મ બોધ થતા આત્મસ્વરૂપના પ્રકાશનું તેજ તેને દ્રશ્યી દેખાય છે. એ દ્રશ્યી જે સૂક્ષ્મ દીપક દેખાય છે તે પરમાત્મ ભાવ છે, એનો સ્વયંપ્રકાશ તો અતિશય વિશેષ છે પણ હજી આ જીવ આત્મઅભ્યાસ દ્વારા અવલોકન કરવાની શરૂઆત કરે છે ત્યારે તેને પરમાત્મદશાનું ઝાંખું સ્વરૂપ દ્રશ્યી દેખાય છે અને પછી એના પૂર્ણ પ્રકાશને પ્રાપ્ત કરવા એવી પ્રબળ ઇચ્છા થાય છે કે તેનું વર્ણન કરી શકાય નહિ પાચસે પાવરના વિજળીના દીવાનો પ્રકાશ કે કીટસન લાઇટનો પ્રકાશ આ પ્રકાશની પાસે કાંઈ હિસાબમા નથી. વળી તે ધ્રુવના તારાની પેઠે નિશ્ચય છે. એતન ! આ ભૂત ખવીસના સ્થાનરૂપ શરીરધરની પ્રતીતિ છોડી સદરહુ ધ્રુવનો તારો જોવાનો યત્ન કર. એ એક વખત બોધશ એટલે પછી આ શરીરધરની સાથે કેટલો સંબંધ રાખવો તે બાબતનો તારા મનમા દૃઢ નિર્ણય થશે.

“ આપ અભ્યાસ પ્રકાશે વિરલા, નિરજે ધ્રુકી તારી ” એ પાઠાતર પણ બહુ સારો ભાવ આપે છે શિર પર પંચપરમેષ્ઠી વસે છે અને હૃદયઘટમા સૂક્ષ્મ ખારી છે તે ખારી દ્વારા જ્યારે આ જીવને આત્મઅભ્યાસ થાય છે-ત્રણ પ્રકારના આત્માનું ઉપર જણાવેલું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે ત્યારે તદ્દ્વારા ધ્રુવનો તારો-શુદ્ધ પરમાત્મભાવ-આધ્યાત્મિક જીવનનું પરમ લક્ષ્યબિન્દુ જુએ છે અને તે વખતે તેને અપૂર્વ આનંદ થાય છે. આનંદ-ધનજી મહારાજ અત્ર કહી દે છે કે-આવી રીતે ધ્રુવનો તારો દેખનાર વિરલ હોય છે, ભાગ્યશાળી હોય છે, જવલ્લે જ હોય છે, પણ એ સર્વ પ્રયાસનું સાધ્ય-પ્રાપ્તવ્ય સ્થાન હોવાથી તેમા અદ્ભૂત શાતિસમૃદ્ધિનું સામાન્ય હોય છે ધ્રુકી તારી એ પરમાત્મભાવ સમજવો.

પદની આ ગાથામા કોઈ અપૂર્વ ભાવ હોય એવી સ્ફુરણા થાય છે. યોગની કેટલીક હકીકતો તેમા સમાવેશ કર્યો જણાય છે પંચપરમેષ્ઠી એટલે પંચમહાવ્રત હોવા સમાવિત છે. સર્વ જીવની હિસાનો ત્યાગ, સર્વથા અસત્ય ભાષાનો ત્યાગ, પરવસ્તુ રજા વગર ન લેવાનો નિયમ, અખડ પ્રદ્વચર્ય અને પરવસ્તુ ઉપર સ્વામિત્વ સ્થાપન ગ્રહણાદિનો સર્વથા ત્યાગ એ પંચમહાવ્રતોનું સ્થૂળ સ્વરૂપ છે. સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વક જ્યારે સર્વવિરતિભાવ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ત્યાગમા જે આનંદ આવે છે તેનું સ્વરૂપ અનુભવથી જ સમજાય તેમ છે.

યોગસૂત્રોમા જ્ઞાને પાત્ર યમ તરીકે યોગબવામાં આવે છે યોગનુ જ્ઞા પ્રથમ જાગ છે અને આત્માથી પર રહેલી સર્વ વસ્તુ પર જ્ય મેળવવાનો પાયો છે એ પચ મહામતોનુ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ બહુ લક્ષ્યપૂર્વક વિચારવા યોગ્ય છે એ પચ મહામત પચ સમ્યક્જ્ઞાન-વસ્તુ સ્વરૂપના શુદ્ધ અવગોચપૂર્વક હોય તો વિશેષ લાભ કરનાર યાચ છે નહિ તો બહુધા કષ્ટકલેશ કરાવે છે આ પચ મહામતને પચપરમેશ્ત્રીનુ સ્વરૂપ આપી અત્ર કહે છે કે-તાશ શિર પર પચપરમેશ્ત્રીનો વાસ છે, મતલબ તારે પચમહામતની ધૂરા તાશ માથા ઉપર વહન કરવાની છે અને તેની સાથે જ જ્યારે તાશ હૃદયઘટમા રહેલી શુભ મનરૂપ બારી દ્વારા તુ અવલોકન કરીશ ત્યારે તને વસ્તુસ્વરૂપનો જાણ થશે. પચમહામત દ્વારા મહા ત્યાગ કરીને પછી જ્યારે તુ મનને વિકલ્પોથી દૂર કરી તદ્દદ્વારા અવલોકન કરીશ ત્યારે આત્મવિચાર દ્વારા તારો અપ્રતિષાત્તિભાવ-તારુ પરમાત્મસ્વરૂપ-તારુ લક્ષ્યસ્થાન-ધ્રુવ સ્થાન-અચ્ચળ સ્થાન દેખાશે. સ સારચક્રના દુ ખમય ઘોર આકાશમા દ્રશ્યી દેખાતો રમણીય-ચિર પ્રકાશ આપનાર-જગક્રો આ ક્ષાધિક ભાવનો તારો તારુ લક્ષ્યસ્થાન બનશે અને પછી તને યોગમાત્રમાં આગળ ચાલવા સ્વાભાવિક પ્રેરણા થશે. આ અર્થરૂપણમા પચ પરમેશ્વરનો અર્થ બરાબર બંધબેસતો આવે છે કે તેને સ્થાને પાચ ઇન્દ્રિયો લેવી ઉચિત જણાય તે વિચારવા યોગ્ય છે તાત્પર્ય એ છે કે-યોગના પ્રથમ જાગ યમમાં અત્ર પ્રવેશ કરી, પરમાત્મભાવનુ દર્શન કરી પછી જે જાગ્યશાળી પ્રાણી હોય છે તે યોગમાત્રમાં વધતો જાય છે કેવી રીતે વધતો જાય છે તેનુ કાર્ષ્ક દર્શન આ જ પદમા થશે.

આજ્ઞા મારી માસન ધરી ઘટમે, અઘપાઘાપ સગાવે;

જ્ઞાનદયન ચેતનમય મૂરતિ, નાપ નિરંજન પાવે અવધૂં ૪

“ આજ્ઞાને ત્યાગ કરીને હૃદયમા સ્થિરતા ધારણ કરે અને અતરજ ખનિરૂપ જનુઅવશિત બંધ કરે ત્યારે જ્ઞાનદય સમૂદરપ નિરંજન નાથની જ્ઞાનમય મૂર્તિ પ્રાપ્ત કરે. ”

જ્ઞાપ-ઉપરની ગાથામાં ક્રુવનો તારો નિરંજનની જે હકીકત કહી તેનુ દર્શન કરી યોગમાત્રમાં ચેતન આગળ વધારે કરે છે તે આ પ્રમાણે પ્રથમ આજ્ઞાનો ત્યાગ કરવો. એટલે જે કાર્ષ્ક કાર્ય કરવા તે આ તદ્દન નિરાશી ભાવથી કરવા, કુળપેક્ષા વગર કરવા; બીજુ તેની સાથે સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવી એટલે શરીરની પ્રવૃત્તિ ઉપર યોગ્ય અકુશ આવી જાય અને સાથે આત્મતત્ત્વમાં એકતા યવાથી મુખથી ઉચ્ચાર કર્યા વગર શુદ્ધ પરમાત્મ દર્શના ભાવની વિચારણારૂપ અતરજ જાપ વ્યાખ્યા કરે એ ત્રણે ભાવ જ્યારે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સુખના જ શશિરૂપ નિરંજન આત્મસ્વરૂપમય શુદ્ધ મૂર્તિ જિજ્ઞાસુદયનસ્વરૂપ નિર્લેપ પરમાત્મભાવરૂપ શ્રી જગવાતને તુ પ્રાપ્ત કરે એમાં જરા પણ સંશય કરવા જેવુ નથી.

૪ મારીજ્ઞાની જ્ઞ ત્યાગ કરી આજ્ઞાનસ્થિરતા અજપાજપ=અતરજ ખનિરૂપ જ્ઞપ વગરનો નાપ ચેતનમયજ્ઞાનમય નિરંજનમય સેવ વગરના.

નિરંજન નાથ એટલે પરમાત્મભાવ સમજવો. એ સર્વ આનંદનો સમૂહ છે, એમાં જરા પણ દુખનો ખ્યાલ નથી, અવકાશ નથી. વળી એ જ્ઞાનમય મૂર્તિ છે, એમા જ્ઞાનાનંદ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનો છે, એનાથી વધારે જ્ઞાનાનંદ ખીજી કોઈ જગ્યાએ, ખીજી કોઈ દશામાં પ્રાપ્ત થઈ તેમ નથી, થઈ શકવાનો સંભવ જ નથી. એ ભાવ નિરંજન છે-નિર્લેપ છે. એમા કર્મોનો નવીન લેપ લાગતો નથી તેથી એ ભાવમાથી ન્યુતિ કદિ પણ થતી નથી. એ આનંદધનરૂપ-જ્ઞાનસ્વરૂપ નિરંજન નાથને આશાનો શોધ કરવાથી, સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાથી અને અજદ્વય જાંપ કરવાથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

આશાના સ્વરૂપને અંગે ઉપર સાખીમા કાંઈક વિવેચન થઈ ગયું છે અને વિશેષ હકીકત અઠ્ઠાવીશમા પદના વિવેચનમા આવવાની છે. યમાદિ યોગના અંગોનો અભ્યાસ કરતા કોઈ પણ વખતે આશીભાવ ન હોવો ભેદએ એ યોગમાર્ગમા પ્રવૃત્તિ કરી આગળ વધવાનો સુખ્ય ઉપાય છે આશાને અંગે સર્વ દુઃખો થાય છે અને ખાસ કરીને સર્વ આરંભના કારણુ પાત્રમા યમ-પરિચ્છેદ્યાગનું ઉત્પત્તિસ્થાન અને સંસાર વધારનાર આશા હોવાથી અને નિર્મમત્વ ભાવની સ્પષ્ટ વિરોધી હોવાથી અનંત સુખપ્રાપ્તિના માર્ગે ગમન કરવા માટે આશાનો ત્યાગ કરી દેવો એ ખાસ જરૂરનું છે.

આસન એ યોગનું ત્રીજું અંગ છે. પાતળલયોગદર્શનમા કહે છે કે સ્થિરસુખં આસનં નિશ્ચળ અને સુખકર જે આસન હોય તે યોગના અંગરૂપ આસન કહેવાય છે. મનની ચચળતાને દૂર કરનાર અને સ્થૈર્ય સુખ સપાદન કરનાર આસનથી શરીરયોગ પર મજબૂત અંકુશ આવી જાય છે.

આપણે છઠ્ઠા પદના વિવેચનમા જોયું કે યોગશાસ્ત્રમા શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્યે પર્થકાસન, વીરાસન, વજ્રાસન, પદ્માસન, ભદ્રાસન, દડાસન, ઉત્કટિકાસન તથા ગોદોહિકાસનનું સ્વરૂપ* ચોથા પ્રકાશને છેડે ગતાવી છેવટે કહ્યું છે કે જે જે આસન કરવાથી મન સ્થિર થાય તે તે ધ્યાનને સાધનારું આસન કરવું x સામાન્ય રીતે અન્ય યોગાભ્યાસીઓ પણ સ્થાન અને આસનના સમ્બંધમા કહે છે કે-જ્યાં અને જે આસને બેસવાથી રાગદ્વેષ લઘુતાને જલદી પામી જાય તે સ્થાને અને તે આસને ખાસ કરીને યોગકાળે બેસવું. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે-અમુક આસને બેસવાથી જ મન સ્થિર થાય છે એવો ખાસ નિયમ નથી અને અનેક મહાસત્ત્વવંત પ્રાણીઓ સર્વ અવસ્થામા પરમાત્મભાવ પામી ગયા છે. પોતાને કયા સ્થાનમા અને કેવા આસનથી સ્થિરતા પ્રાપ્ત થશે તે સંયોગ ઉપરથી વિચારી લેવું, પણ ખાસ કરીને એટલો તો નિયમ સમજી લેવો કે ચલિત આસનથી અને ધમાધમવાળી જગ્યામા સ્થિરતા પ્રાપ્ત થવી લગભગ અશક્ય છે. સ્થાન અને આસનની પ્રધાનતા

* જુઓ યોગશાસ્ત્ર, ચોથો પ્રકાશ, શ્લોક ૧૨૪ થી ૧૩૨

x સદર શ્લોક ૧૩૪

એક મહાગાર તરીકે બહુ સારી ધાય છે વનરાજીથી વિરાજિત, સસારના પવનની ઝાંધને પશુ નહિ લેનાર, શાંત પર્વતની એકાંત ટોચ પર પર્યાંકાસન કરી આત્મવિચારણા કરવામાં આવે ત્યાં જે આત્મસમૃદ્ધિનો સાક્ષાત્કાર ધાય છે તે મોટર, દામ અને ગાડીઓના ખર્ચા વચ્ચે કે અસ્થિર આસને ડાહવી ખુરશી પર થવો કે કપડાનામાં આવવો અશક્ય છે આસન યોગનું ત્રીજું અંગ છે અને યોગમાર્ગ પર પ્રવેશ કરનારને તે આસ ઉપયોગી છે એ લક્ષ્યમાં રાખવું

અજ્ઞાન બાપ. પરમાત્મતત્ત્વનું ચિંતન કરવાની ટેવ જલ્દી પછી મુજેથી ઉત્પન્ન થઈ વજર હૃદયમાં તેની લય લાગે છે અનુચ્ચરિત બાપ બાલે છે અને અન્ય વસ્તુઓ તરફ ધ્યાન ગયા વગર તેની જ રાજા આભ્યા કરે છે છઠ્ઠા પદમાં અનાહત નાદનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તેમાં ઘટમાં-હૃદયમાં એક અતિ મધુર બવાજ આભ્યા કરે છે તેમ જ તેની સાથે અહર અજ્ઞાન બાપ આભ્યા કરે છે એમ કહેલ છે આપણે સામાન્ય રીતે નવકાશવાળી ગુણતા હોઈએ છીએ ત્યારે સ્ફુટ કે અસ્ફુટ અક્ષર ગોલીને કે વિચારીને જાપ કરીએ છીએ, પણ જ્યારે યોગમાર્ગમાં જીવનની પ્રગતિ ધાય છે ત્યારે તે અનુચ્ચરિત બાપ કરી શકે છે સાંસારિક પ્રાણી જેમ ધનાદિકો અનુચ્ચરિત બાપ કરે છે, તેવી રીતે પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરવાની રહ લાભ પછી તેનો અજ્ઞાન બાપ બાલે છે

આવી રીતે આશાનો ત્યાગ કરવાથી મનોયોગ પર અકુશ આવી જાય છે, આસન સ્થિર કરવાથી કાયયોગ પર અકુશ આવી જાય છે અને અજ્ઞાન બાપ કરવાથી વચનયોગ પર અકુશ આવી જાય છે આ ત્રણે યોગ પર અકુશ પ્રાપ્ત થવાથી સ્વપરનો વિવેક કોટલો સ્પષ્ટ થાય છે કે પરિણતિની વિશેષ નિમળતા થઈ ખીમે ખીમે ક્રમસર નિરજન નાથના પદ પર આરોહણ થતું જાય છે, ચિદાનંદ જગવાનની સ્થાનમય મૂર્તિનું દશન થાય છે અને છેવટે પરમાત્મભાવ પ્રાપ્ત કરવાનું જે સામ્યજિહ્વ છે તેનું જે અંતુ દશન થયું હતું તે સ્પષ્ટ દશન થાય છે તેની નજીક-તેની તરફ અમન થતું જાય છે અને છેવટે તે ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે

પદ આઠમું

સાખી

માતમ અનુમય ફૂલફી, નવલી કોઠ રીત

નાક ન પફરે માસના, કાન ગદ્દ પરતીત ॥ ૧ ॥

૧ ફૂલફી=ફૂલની પુ પની નવલી=નવીન, અભિનવ. કોઠ=ઠાં. માસના=માસની, પરતીત=અતીત, દેવાતીની આતી.

* માન ન ગદ્દ પ્રતીત એ પ્રમાણે પાઠાંતર છે

“આત્મઅનુભવરૂપ કૂલ-પુષ્પની કોઈ નવીન રીતિ છે, નાક તેની વાસના પકડતું નથી (પણ) કાનને તેની પ્રતીતિ થાય છે.”

ભાવાર્થ—આત્મઅનુભવનું સ્વરૂપ આપણે કાંઈક ચોથા પદના અર્થમાં જોઈ ગયા. એ યથાર્થ સ્વરૂપના અવબોધથી આત્મા અતિ ઉન્નત દશા ભોગવે છે અને યોગમાર્ગમાં સર્વિશેષપણે પ્રગતિ કરતો જાય છે. અત્રે આનંદધનજી મહારાજ એ અનુભવજ્ઞાનને પુષ્પ સાથે સરખાવી તેનું એક સામાન્ય તત્ત્વ બહુ ઉત્તમ રીતે બહાર લાવે છે સાધારણ રીતે પુષ્પ તેની સુગંધીથી ઓળખાય છે. શુભાખ, ચંપો, ચબેલી વિગેરે પુષ્પની સુગંધી નાકને પહોંચે છે, એટલે તે ઠંકાયલું હોય, તેના પર કપડું વીંટી રાખ્યું હોય તો પણ નાક તેની વાસના ગ્રહણ કરી તેની હૈયાતી બતાવી આપે છે, પણ તેનો કાંઈ અવાજ ન હોવાથી કાનને તેના અસ્તિત્વની ખબર પણ પડતી નથી, પણ અનુભવજ્ઞાનરૂપ પુષ્પની રીતિ તો નવીન પ્રકારની છે. નાકને અનુભવપુષ્પની ખબર પડતી નથી, પરંતુ કાનમાં અનાહત નાદ ચાલે છે જેનું સ્વરૂપ છઠ્ઠા પદની પ્રથમ ગાથાના વિવેચનમાં આપણે વિચારી ગયા છીએ, તેનાથી કાનને તેની હૈયાતીની ખબર પડે છે અર્હમ્ અર્હમ્ અથવા સોઽહમ્ સોઽહમ્ નો અદ્ભુત ધ્વનિ કાનની અંદર ચાલે છે ત્યારે અનુભવપુષ્પની પ્રતીતિ થાય છે. અનુભવપુષ્પની આ નવીનતા છે.

‘કાન ન ગહે પ્રતીત’ આ પ્રમાણે પાઠાતર બીજી પદ્ધતિમાં છે તે પ્રમાણે આ સાખીનો અર્થ વિચારતા નીચે પ્રમાણે અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે અનુભવજ્ઞાનનો વિષય આગલા પદમાં લીધો હતો તે અનુભવનું સ્વરૂપ બતાવી પછી શુદ્ધ ચેતના અનુભવને કહે છે કે—મારા નાથને જાગૃત કર. અનુભવ એટલે શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન એ અનુભવને અત્રે પુષ્પ સાથે સરખાવીને કહે છે કે—એ કૂલની રીતિ તો કોઈ જૂઠ્ઠા જ પ્રકારની છે સામાન્ય કૂલ હોય તો નાકને તેની વાસ આવે છે, જમીન પર તે પડે તો સહજ અવાજ થવાથી અથવા બીજાઓના કહેવાથી કાનને તેની પ્રતીતિ આવે છે પણ યથાર્થ સ્વરૂપજ્ઞાનની રીતિ તેથી ઊલટી જ છે નાક તેની વાસ લઈ શકતું નથી અને કાનને તેનો અવાજ આવતો નથી, તેવી જ રીતે શરીરને તેનો સ્પર્શ થતો નથી, રસના તેનો સ્વાદ લઈ શકતી નથી અને ચક્ષુ તેને દેખી શકતી નથી એનું જ્ઞાન આત્માને ઇન્દ્રિય દ્વારા થતું નથી પણ સ્વયં થઈ જાય છે. બાહ્ય વસ્તુનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિય દ્વારા થાય છે, પ્રથમ વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે તે મન અને ચક્ષુ સિવાય ચાર ઇન્દ્રિયો સાથે વસ્તુનો સંબંધ થવાથી થાય છે, પછી આ કાંઈ છે એવો બોધ પાંચ ઇન્દ્રિયો તથા મનથી થાય છે તેને અર્થાવગ્રહ કહે છે, કયા વર્ગની તે વસ્તુ છે વિગેરે વિચારણાને ઇલા કહે છે, તે વર્ગમાંથી અમુક વ્યક્તિરૂપ એ વસ્તુ છે એમ નિર્ણય થવો તેને અપાય કહે છે અને તે નિર્ણયને ધારી રાખવો એને ધારણા કહે છે એવી રીતે બાહ્ય વસ્તુ—સ્થૂળ વસ્તુનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિય દ્વારા થાય છે. હાખલા તરીકે શુભાખનું પુષ્પ હોય તે હાથને અડકે કે તરત જ જે જ્ઞાન થાય તે

વ્યવનાવબ્રહ્મ, કોઈ વસ્તુનો સ્પર્શ થયો એમ જણાય તે અર્થાવબ્રહ્મ, એ પુરુષસ્થિતિ છે એમ વિચારે તે ઇંદ્રા, એ શુદ્ધાત્મનું દૂષ છે એવો નિષ્ણય થાય તે અપાય અને તે નિષ્કર્ષને હૃદયમાં ધારી રાખવો એ ધારણા. આ વ્યવનાવબ્રહ્મ વિગેરેના કેમ વગર અનુભવજ્ઞાન થાય છે, એ પોતાની મેળે અદરથી બાજત થાય છે આ સાખીમાં ઇદ્રિયવિષયત્યાગનો પણ ભાવ બતાવી દીધો છે એમ સમજી લેવું ઇદ્રિયોના વિષયો આદરવા ચોખ્ખી નથી પણ ત્યાગ કરવા ચોખ્ખી છે એમ કહી તેનો નિષેધ સૂચવ્યો છે

રાગ-વેદાધી ભક્તિ સારંગ.

અનુભવ નાથકું ક્યુ ન સગાવે,

મમતા સંગ સો પાપ બ્રાગલ, ઘનવે રૂપ કહાવે અનુભવ ॥ ૧ ॥

“હે અનુભવ ! નાથને કેમ જગાડતો નથી, મમતાની સોબત તેણે કરી છે તેથી બકરીના બગામાં રહેલા સ્તનમાંથી તે (સુખરૂપ) રૂપ દોહવા ઇચ્છા રાખે છે”

જ્ઞાવ—શુદ્ધ ચેતના અનુભવને કહે છે આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ તે શુદ્ધ ચેતના છે શુદ્ધસ્વરૂપનું જ્ઞાન તે અનુભવ છે આત્મા જ્યારે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આવે ત્યારે તે શુદ્ધ ચેતનાનો સ્વામી થાય છે, અશુદ્ધ રૂપમાં વર્તીને હોય છે ત્યારે તે કુમતિનો સ્વામી કહેવાય છે શુદ્ધ સ્વરૂપ એ તેનું મળ રૂપ છે જેમ એક પતિની બે સ્ત્રીઓ જેને બધા હારમાં ચોક્ક કહે છે તેઓને બહુધા વિરોધ હોય છે તેમ શુદ્ધ ચેતના અને કુમતિને હૃદયમાં વિરોધ છે એક વસ્તુના બે ખપી હોય છે ત્યારે એ જ પ્રસંગે બને છે શુદ્ધ ચેતનાનો પતિ કુમતિ પાસે બધા એ જરા પણ પસંદ આવતું નથી, ચોક્ક સાલ એના મનમાં નિરતર સાહ્યા કરે છે અને તેથી પોતાના પતિ ઉપર એક રહ્યા કરે છે, છતાં પણ એનું મન સ્ત્રીના જેવું અતિ કામળ હોવાથી કોઈ વાર પતિ રજમાં આવી બ્ધ થાય છે ત્યારે પોતે તેને કુમતિનો સગ છોડવાનું કહે છે, કોઈ વાર કોઈ દ્રવ્યની સાથે સંદર્શો કહેવરાવે છે અને કોઈ વાર દ્રવ્યને વસ્ત્રો સળી રૂબરૂ વાતચીત કરે છે આ પ્રસંગે અનુભવ અને શુદ્ધ ચેતના એકઠાં મળી જયાં છે ત્યાં પ્રસંગ એક શુદ્ધ ચેતના અનુભવને કહે છે તે બરાબર વિચાર કરવા જેવી હકીકત છે

હે અનુભવ ! તું મારો ધણા કાળનો મિત્ર છે, મારું અને મારા પતિ ચેતનશમનું એકત્રપણું કરવામાં અને તે ધયેશુ ભોવામાં તું અતિ આનંદ લેનારો છે ત્યારે હું તને કહું છું કે-હે બંધુ ! તું મારા પ્રાણનાથ-પતિને જગાડતો કેમ નથી ? એ તો બાપદા મોહનિદ્રામાં જાળી ગયા છે અને પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી ગયા છે પોતા પરનો અકુશ પૂરી

* તથાકુ=ચેતનને. ક્યુ=કેમ. પાશ્વપામીને. અપગાધ બનને=બકરીના બગામાં લટકતા સ્તનમાંથી. રૂપ=સ્વરૂપ દુહાવે=દોહે છે

ગયા છે અને પોતાની જાતને બીજાના કળજમાં સોંપી બેઠા છે, તેથી તેઓની સ્થિતિ કેવી થઈ છે તે તો તું જાણે. એ તો મમતાના સંગમાં પડી ગયા છે, એમની સાંસારિક સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલા છોકરાને એ પોતાનો છોકરો માની બેઠા છે, એ સો પચાસ વરસ રહેવાના ભાડાના ઘરને ઘરનું ઘર માની બેઠા છે, એ શરીરને આત્મા માની બેઠા છે, એ ધન ફરતી ચોટી કરી તેમાં સર્વસ્વ માની બેઠા છે, એ વ્યવહારના કાર્યને પોતાનું હિત માની બેઠા છે, એ વિષયકર્મમાં રાજાવામાં આનંદ સમજી બેઠા છે, એ સગાંસંબંધીના વ્યવહારને શાસ્ત્ર માની બેઠા છે, એ રહવાકૂટવાના ઢાંગને વ્યવહાર માની બેઠા છે, એ ખાવાપીવાની વસ્તુઓમાં લેપાઈ ગયા છે, એ હારમોનિયમના કે પીયાનાના રાગને નાદ સમજી બેઠા છે, એ લાડી વાડી ગાડીમાં આસક્ત થઈ બેઠા છે, એ પોતે કોણ છે એનું જ્ઞાન ભૂટી ગયા છે, એ વિષય-કષાયમાં મસ્ત થઈ પડ્યા છે અને પરભાવમાં રમણ કરી રહ્યા છે-આવી એમની સ્થિતિ મમતાને લીધે થયેલી છે, અહીં અને મમનો મંત્ર જગતને અંધ કરનાર છે. એ મંત્રે તેમને પણ અંધ બનાવી દીધા છે અને તેથી પોતાની ખોટી માન્યતાના બનાવેલાં ઘર, શરીર, સ્ત્રી, પુત્રાદિમાં મારાપણાની બુદ્ધિ કરી તેમાંથી સુખ મેળવવા ઇચ્છે છે; એમને ખરેખરા સુખનો ખ્યાલ નથી, ખરું સુખ તો તેનું નામ કહેવાય કે જ્યાંથી ફરી વાર મૃત્યુ ન થાય, જે નિરંતર એક સરખી રીતે રહે અને જેમાં પરતંત્રતા ન હોય, એને બદલે એ તો પરવસ્તુમાંથી સુખ મેળવવા પાછળ મંડી પડ્યા છે, એ તો સંતતિને ઉછેરવામાં, ઘર બંધાવવામાં અને ધન કમાવામાં સુખ માને છે અને તેથી સુખ મળશે એવી આશા રાખે છે, પણ એ તો પારકી વસ્તુ છે, પરંતુ એ અને પરવસ્તુ કદિ સુખ આપી શકતી નથી, તેઓ પૌદ્ગલિક વસ્તુમાંથી સુખ મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે તે તેઓનો પ્રયાસ મને તો બકરીના ગળામાં લટકતા આકૃતિ માત્ર સ્તનમાંથી દૂધ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસ જેવો લાગે છે. જેમ બકરીના ગળે લટકતા સ્તન નકામાં છે તેમ મમતાનો સગ નકામો છે અને સદરહુ સ્તનમાંથી દૂધ મેળવવું અશક્ય છે તેમ મમતાસગથી સુખ મેળવવું અશક્ય છે. એનું વાસ્તવિક કારણ એ છે કે-મારા પતિને ખરેખરા સુખનો ખ્યાલ નથી. એ સ્થૂળ સુખ જે માત્ર માન્યતામાં છે તેમાં એટલા બધા આસક્ત થઈ ગયા છે કે વાસ્તવિક સુખનું તેમને સ્વપ્ન પણ આવતું નથી. હે અનુભવ ! તું મારા નાથને જાણત કર અને તેઓને સુખનો ખ્યાલ આપ.

આ પદમાં અન્નગલ સ્તનની સરખામણી મમતાસગ સાથે અને દૂધની સુખ સાથે કરી છે. દૂધ એટલે સુખની ચાહના એવો અર્થ પણ થઈ શકે તેમ છે. આ જીવ મમતા-રૂપ અન્નગલ સ્તનમાંથી સુખરૂપ દૂધ દોહવાની ઇચ્છા રાખે છે.

मैरे कहें खीज न कीजे, तूं ऐसी ही सिखावे;

बहोत कहें लागत ऐसी, अंगुली *सरप दिखावे. अनुभव० २

* સરપને બદલે 'સરખ' પાઠાતર છે આકાશ એ તેનો અર્થ થવો સંભવિત લાગે છે
૨ કહેતે=કહેવાથી ખીજ=પુરસો એસી=એવી અંગુલી=આગળી. સરપ=સર્પ, એરની ફેણ
૨૩

“મારા કહેવાથી ગુસ્સે થઈશ નહિ, (કારણ કે) તું જ એવું શીખવે છે, વધારે કહેવાથી તો એવું લાગે છે કે જેમ સર્પની ફેણ જેવા આગળા દેખાય.”

જાવ—હે અનુભવ ! હું જાણુ છું કે તું મારા નાથનો મિત્ર છે તેથી હું તેની વિરુદ્ધની હકીકત કહીશ તો તને પસંદ નહિ આવે અને તેથી મેં જ્યારે તને કહ્યું કે મારા પતિ તો બકરીના ગળામાં રહેલા સ્તનમાંથી રૂધ દોહવા ઇચ્છી રાખે છે ત્યારે તને કદાચ તારા મિત્રને માટે લાગી આવ્યું હશે, પણ તેમાં ખોટું લગાડવાનું કંઈ કારણ નથી, તારે મારા ઉપર જરા પણ ગુસ્સે થવાનું કારણ નથી, કારણ કે મેં જે વાત કહી તે તો તું પોતે જ શીખવે છે તું જ કહે છે કે—મમતામાં કંઈ સાર નથી, બે અંધ કરનાર છે અને બેના પાસમાં પડેલા પ્રાણી કદિ સુખ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી; તેથી તારી કહેલી વાત જ હું કહું છું આટલા ઉપરથી હું પારુ છું કે તું મારા ઉપર ગુસ્સો તો લાવીશ નહિ. વધારે વાત કહેવાથી તો દુઃખ લાગી આવે તો જેમ સર્પની ફેણ જેવી આંખની લાગે તેવું થઈ આવે છે.

ઠપકો આપવી વખત અન્ય તરફ લાગી હાથ કરવામાં આવે છે તે સર્પ જેવો લાગે છે તેમ હું તને કહું છું તે દુઃખ જેવું તને લાગતું હશે. અશુભી સર્પ દિખાવે એટલે ઠપકો આપવી વખત જેવો સર્પાકાર હાથ દેખાય તે પ્રમાણે હું તને લાગતી હોઈશ—બે પ્રમાણે આનો જાવ યાવ છે.

આ જાવ હજુ બરાબર ઝળક્યો નથી. કોઈને ઠપકો વારંવાર આપતાં તેને છેવટે એટલું બધું મારું કોઈ વખત લાગી આવે છે કે પછી ઠપકો આપવા માટે જે આંખની ઉઘાડવામાં આવે તે પણ તેને સર્પ જેવી લાગે છે આ પ્રમાણે જાવાય નીકળવો પણ સહનિત લાગે છે અથવા આંખની લાગવાથી જેમ સર્પ કોપી થઈ જાય છે તેમ અનુભવને બહુ કહેવાથી ચોક્કસ પ્રતિવાદો થઈ જાય છે, જરા જરામાં ઉદ્ભવ પ્રતિવાદો બની જાય છે.

કહેવાની મતલબ બે છે કે—શુદ્ધ ચેતના મમતાસંગના પરિણામનું જે વણન કરે છે તેવું જ વણન અનુભવ પણ આત્માને શીખવે છે. અનુભવ વારંવાર આત્માને કહે છે કે—તમારું પોતાનું સ્વરૂપ શું છે ? તે બુદ્ધિ વિચારો, સમજો, અને પર વસ્તુ પર મોહ કરી બેઠા છે તે તમને ઘટતું નથી તમને ઇચ્છતું નથી, તમને યોગ્ય લાગતું નથી તમે મમતાની સોબતથી જે સુખ મેળવવાને ઇચ્છો છો તે તમને કદિ મળનાર નથી, કારણ કે ત્યાં વાસ્તવિક સુખ છે જ નહિ. આવી રીતે અનુભવ આત્માને વારંવાર કહે છે તે જ હકીકત કહીને શુદ્ધ ચેતના અનુભવને જલામણ કરે છે કે—હવે નાથને બદલત કરો અને મમતાનો સજ ઇલાવી દો. વળી બે ચેતનજી આત્માને મમતાની સોબતમાં કેવા પડી બસા છે બેનો વાદ્ય સિતાર મન સમીપ રહ્યું કરવો જરા પણ મુશ્કેલ નથી.

औरनके संग राते चेतन, 'चेतन आप बतावे;

आनंदधनकी सुमति आनंदा, सिद्ध* सरूप कहावे. अनुभव० ३

“ ચેતન ણીજની સાથે રક્ત થયા છે (એ તો) ચેતન પોતે જ બતાવે છે. આનંદ-સ્વરૂપ ભગવાનની આનંદમય સુમતિ(ની સોબત) તો સિદ્ધ સ્વરૂપ-નિષ્પન્ન રૂપવાળી છે. ”

ભાવ-જો ભાઈ અનુભવ ! તું એમ કહેતો હોય કે એ ચેતન અન્યની સાથે રમણ કરે છે એ વાતનો પુરાવો શું ? તો તે બાબત સાબિત કરવામાં મને જરા પણ અડચણ આવે તેમ નથી, કારણ કે એ વાતની સાક્ષી તો ચેતન પોતે જ આપે છે. પૌદ્ગલિક વસ્તુઓમાં ચેતન રમણ કરતો હોય એટલે તેમા આસક્ત હોય ત્યારે તે પરભાવમા રમણ કરે છે અને તે વખતે તેને અનેક કર્મ લાગે છે તેથી સંસારમા પરિભ્રમણ કરે છે, ચારે ગતિમાં રખડે છે, ભૂખ તરસની વેદના સહન કરે છે, સુરૂપ કુરૂપ થાય છે, પરાક્રમી કે બળહીન થાય છે, નિંદા કપટ કરે છે, માયામૃષાવાદ આચરે છે, વિષયમાં રચોપચો રહે છે, સુભાગી દુર્ભાગી થાય છે વિગેરે અનેક નાટક કરે છે, અનેક નાચ નાચે છે, અનેક ખેલ કરે છે, તેથી તે પર વસ્તુનો સગ કરે છે તે વાત તો પોતે જ બતાવી આપે છે, બાકી જ્યારે આનંદસ્વરૂપ ભગવાનની આનંદમય સુમતિ સ્ત્રીની સોબતમાં તે હોય-મતલબ મારા સંગમા હોય ત્યારે તો તુ જાણે છે કે તેનું નિષ્પન્ન સ્વરૂપ થઈ જાય છે, ત્યારે તો એ સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, અખંડ સુખનો ભોક્તા, અજ, અવિનાશી, અક્ષય, અજરામર, અગુરૂલ્લુ, અખંડ વીર્યવાન થઈ જાય છે તેથી તેનું સ્વરૂપ છાનું રહેતું નથી.

આનંદસમૂહ ભગવાન તે શુદ્ધ ચિદાનંદ આત્મા સિદ્ધ દશામા રહેલો સમજવો, ત્યા સર્વ પ્રકારનો આનંદ છે, ત્યા જાતિ, જરા, મરણનો ભય નથી, સર્વદા એક સરખી સ્થિતિ છે અને આત્મગુણરમણરૂપ અને સ્થિરતારૂપ ચારિત્ર છે. એ સિદ્ધ સ્વરૂપ ચેતનની સુમતિ સ્ત્રી જે શુદ્ધ ચેતના પોતે જ છે તેની સોબતમા હોય ત્યારે તો એનું નિષ્પન્ન રૂપ થઈ જાય છે, પછી તે આમ ચક્રભ્રમણ કરતો નથી, પછી પારકી વસ્તુને પોતાની માનતો નથી, પછી જ્યા ત્યા માથું મારતો નથી, માટે હે અનુભવ ! મારા નાથ પરભાવમા રક્ત છે એ સંબધમા જરા પણ શંકા જેવું નથી, તેથી હું તને કહું છું કે તે પાણીમાથી માખણ વલોવવા માગે છે, વેળુમાથી તેલ કાઢવા માગે છે, અજગલસ્તનમાથી દૂધ મેળવવા માગે છે એ ખરી વાત છે એ સંબધમાં તારે જરા પણ દુબ લગાડવું નહિ, તારે મારી

* ‘ ચેતન આપ બતાવે ’ ને સ્થાને ‘ માટે આખ બતાવે ’ અથવા ‘ માટે આપ બતાવે ’ એવો પાઠાતર છે

x ‘ સિદ્ધ સરૂપ કહાવે ’ ને બદલે કેટલીક પ્રતોમા ‘ ધનવા કેન કહાવે ’ એવો પાઠાતર છે, તેનો અર્થ બેસતો નથી, પણ તે પાઠ વિચારવા યોગ્ય છે

તરફ આગળી બતાવવી નહિ, પણ તુ તેનો મિત્ર છે તેથી તને કહું છું કે હવે કૃપા કરીને તુ તારા મિત્રને બાંધત કર અને આ અનાદિ ચોહમહિશના કેશમાં તે આસક્ત થઈને પડેલો છે તેનો તેને વાસ્તવિક ખાલ આપીને તેમાથી તેને ઉદ્ધાર-જગાડ.

સામાન્ય જ્ઞાન અને અનુભવ એ બેમાં શો તફાવત છે તે તરફ જરા ધ્યાન દેવાની જરૂર છે વિશ્વામહારક વિચારને જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે એટલે અમુક વિચારો પર સ્થિરતા થાય તે જ્ઞાન, એમાં માત્ર ઝળકાટ થાય છે જ્ઞાનકારક જ્ઞાનને અનુભવ કહેવામાં આવે છે, એમાં જ્ઞાન સાથે તેનું ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે આ તફાવત બહુ વિચારવા યોગ્ય છે

૫૬ નવમું

રાગ-સારંગ

*નાથ નિહારો આપમતાસી,

વચક છઠ સચકસી રીતે, સ્વોટો સ્વાલો સ્વતાસી નાથ૦ ॥ ૧ ॥

હે નાથ ! હું તમારા મતની છું તેને (આપ) જુઓ; (મમતા તો) ઉત્તરનારી, હુચ્ચી અને લોચીની પેઠે ખોટું ખાતું ખતવે છે.

આપમતાસી—હું તમારા મતની છું અથવા આપ તમારી પોતાની બુદ્ધિથી મને જુઓ એટલે ત્યાં આપમતામિત એવા તમે મને જુઓ એમ અર્થ કરવો. આ અર્થ પણ સમીચીન છે

ખાતું ખતવવું એટલે ખાતાવહીનો કાપડો ખતવવો. આપારી જેમ મેળ, નોથ વિગેરેમાંથી ખાતાવહી ખતવે છે તેમ કાપડા તૈયાર કરવા તે.

ભાવ—આગલા પદમાં અનુભવને કહું કે-તુ નાથને બાંધત કર, પણ શુદ્ધ ચિતનાનું શ્રી જેવું કામળ દૃઢ્ય અતે સ્ત્રી શક્તિ નહિ, તેથી અને ઉપર અનુભવે કહું તેથી પતિ કામળ બાંધત થયા છે એમ જાણી તેને ઉદેશીને શુદ્ધ ચિતના હવે પોતે જ કહે છે હે પતિ ! હે ચિતન ! મારા નાથ ! તમે મમતાની સોબતમાં પડી અને તદન મૂલી ગયા છે પણ હવે જરા મારા તરફ નજર કરો, હું તો તમારા પોતાના જ મતની છું, તમારાકૃપ છું, તમારામય છું માટે મને આપ જુઓ. આપ અત્યારે મમતાના સગમાં પડી ગયા છો અને

* પ્રથમ પંક્તિમાં નાથ નિહારો ન આપમતાસી એવો પણ પાઠ છે હે નાથ ! તમારા મતની હું તેને-નેતા સામું આપ જેમ જોતા નથી-એવો તેનો અર્થ થાય છે

૧ નિહારો-જુઓ આપમતાસી-તમારા મતની છું વચક-ઉત્તરનાર, સચ્ચુચ્ચી, જગદગર કરનારી સમસ્તસર્વ કરનાર સીચી રીતે-પેઠે ખોટા-વિપરીત, નુશ્ચયન કરનાર ખોટા-ખાતું વહી આપસી-ખતવે છે

મને યોલાવતા નથી પણ તે કોણ છે તેનો આપ જરા વિચાર તો કરો. આપ ચેતન છે તેથી ચેતો અને આપની પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી મારા સામું જુઓ અને આપ ધ્યાનમાં લ્યો કે જેની સોબતમા આપ પડ્યા છે તેણે તમને કેટલું દુઃખ અત્યાર સુધીમાં આપ્યું છે. એ તો એક ઠગારો, લુચ્ચો અને લોભીઓ માણસ હોય અને જેમ જોટું ખાતું ખતવી રાખે તેમ તમારે માટે એ જોટું ખાતું ખતવે છે. છેતરનાર લોભીઆ લુચ્ચાઓ પોતાના ચોપડામાં જમે રકમ પૂરી આપતા નથી, અને ઉધાર રકમ ખેવડી તેવડી ઉધારે છે. ઉપરાંત પોણાસો ટકા બ્યાજ લે છે. સોળપંચા બ્યાજી ને એ છૂટના એમ કહી જોટું સમજાવે છે; તેવી રીતે આ મમતા છે તે વચક છે, કારણ કે જે વસ્તુ પોતાની નથી તેને તમારી પાસે પોતાની મનાવે છે, વળી તે શક છે-લુચ્ચી છે, કારણ કે તે કાંઈ તમારી એકલાની સાથે સંબંધ રાખનારી નથી, પણ અનેકની પાસે જાય છે, જે સુશીલ સ્ત્રીનું લક્ષણ નથી, પણ કુસાર્યાતું લક્ષણ છે, અથવા પીપળે પાણી નાખવું વિગેરે આશ્રવને સંવર તરીકે ખતાવી જમે ઉધારની રકમનો ગોટો કરશે; તેમજ તે સંચક-સંચય કરનારી છે, આશ્રવ જેવાં મોટા ગરનાળા મૂડી તે દ્વારા તે કર્મોને એકઠા કર્યા કરે છે, કર્મને જવાનો માર્ગ કરી આપી તેઓને ઓછાં કરવાં, આવતા અટકાવવા કે ખેરવી નાખવા (પ્રદેશઉદ્ધય, સંવર અને નિર્જરા) એ તેને આવડતું નથી, આથી તે તદ્દન વિપરીત ખાતું ખતવે છે, માત્ર પોતાના ખાતામા જમે કર્યું જાય છે અને તમારે ખાતે ઉધાર્યું જાય છે. તમને નિરતર દેવાદારની સ્થિતિમા જ રાખે છે. ને એના ચોપડામા પ્રદેશઉદ્ધય દ્વારા કર્મનો ઘટાડો થતો હોય કે સવરથી આવતા કર્મોનો રોધ થતો હોય અથવા નિર્જરા દ્વારા કર્મ ખેરવી શકાતા હોય તો તો તમારો કેઈ દિવસ પણ છૂટકારો થાય, મુક્તિ મળે, પણ તે તો પોતાના ખાતામા જમે જ કર્યા કરે છે તેથી તમારા સામે મોટી રકમ લેણી રહ્યા જ કરે છે, ત્યારે આવું વિપરીત ખાતું તૈયાર કરનાર બ્યાજખાઉ ચાહુદીની જેવી તે સ્ત્રી સાથે વ્યવહાર કરવો હે નાથ ! તમને કેમ પસંદ આવે છે ? માટે હે નાથ ! તમે હવે મારા સામું જુઓ અને મમતા તરફ જોતા અટકો, એની સોબતમા તમને કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ નથી, એમા તમારી આબરુ જાય છે અને તમારી હુશિયારીની પણ કિમત થાય છે.

આપ વિગુંવળ* જગકી હાંસી, સિયાનપ કૌણ બતાસી ?

નિજજન સ્વરિજન મેલા ઈસા, જૈસા દૂધ પતાસી. નાથ૦ ॥ ૨ ॥

* 'વિગુંવળ' એવો પાઠાતર અન્ય પ્રતોમા દેખાય છે તેનો અર્થ ખરાબ થઈ રહેવું એમ થાય છે

૨ આપ=તારી વિગુંવળ=વગોવણી હાંસી=મસ્કરી સિયાનપ=ડહાપણ કૌણ=કોણ બતાસી=બતાવશે નિજજન=પોતાના માણસો સ્વરિજન=સજ્જન મેલા=મેળાપ ઈસા=એવી જૈસા=જેવો. દૂધપતાસા જેવો.

“ તારી પોતાની વગેવણી અને જગતથી થતી મરકરી (તુ હાથે કરીને વહેરી દે છે) (હવે) તને યદ્યાપણ કેણ જતાવશે ? જુઓ પોતાનું કુટુંબ જે સત્તમન છે તેઓનો મેળાપ તો એવો છે કે જેવો દૂધ અને પતાસાનો મેળાપ હોય. ”

બાવ—મારા નાથ ચેતનજી ! તે એમું કે એ મમતા ખોટું ખાતું ખતવે છે તે પણ બે રીતે સમજવું એક તો પોતાના આત્મામાં જન્મે રકમમા પાપપ્રકૃતિ અથવા કર્મ પ્રકૃતિ વધારે શાખી (વધારે કમબધ કરી) તને નિરતરનો દેવાદાર રાખશે અથવા રકમો ભેવડી તેવડી ખોટી રકમો તારે ખાતે ઉધારી રહી તને હેશન કરી તારી સામા હુકમનામા મેળવી તને નિરતર સસારરૂપ કેદખાનામાં નાખી મૂકશે આવી રીતે તને ભવિષ્યમા નિરતર દુઃખ ક્યાં કરશે. આ ઉપરાંત તને કેટલું દુઃખ તેની સોબતથી થશે તે હું કહું છું જે સંભળી તે પર તું વિચાર ચલાવ.

એ મમતા તને આખી દુનિયામા વગેવનારી છે દુનિયામાં સર્વ પ્રકારના દુઃખો આપનાર તે જ છે, કારણ કે કર્મબધ હું ખતું કારણ છે અને કર્મબધ મમતાથી થાય છે બીજી રીતે તું જોઈશ તો નરક, નારકાદિ જતિમા પાડી વિહંગના કરાવનાર પણ તે જ છે અધમમા અધમ જતિમા મોકલનાર, ચાલણ કુળમાં જન્મ આપનાર, ડુક્કર તરીકે વિદ્યા ખવરાવનાર, વિદ્યામા કાંઠા તરીકે ઉત્પન્ન કરનાર વનસ્પતિપણામા ટકાના ત્રણ રોર લેજે વેચાવનાર અને આખી દુનિયા તારા મરકરી કરે એવી સ્થિતિમા તને મૂકનાર એ જ મમતા છે વળી પૈસા આપ્યા બાદ કે ત્રી પુત્રનું મરણ થાય ત્યારે તું શોક કરવા બેસે છે પણ તેમા તું તારી પોતાની જ દાસી કરાવે છે પ્રથમ મમતા કરતી વખત વિચાર કરતો નથી અને પછી તેનું અનિવાર્ય સ્વાભાવિક પરિણામ આવે ત્યારે ઓછી રહવા બેસે છે એ જાતિ મરકરીનું કારણ છે વળી તું આવી રીતે ધણી ધોરી વગરનો બારે જતિમા જ્યાં ત્યાં રખાયા હો છે તેથી પણ મુશ મનુષ્યો પોતાના અનરગમા તારી દાસી કરે છે તેઓ વિચારે છે કે આવો અમળ શક્તિવાળો ચેતન મમતા જેવી કુવચા ત્રીને વચ થઇ કેવો નાથ નાથ છે ! કેવો રખા છે ! અને કેવો મૂખ બને છે !

વળી મારા નાથ ! આવા મુદ્દર મનુષ્યત્વમા પણ તું મમતાના સત્રમા પડી જઈ કાર્ત્ત્વ અનિનવ શુભની પ્રાપ્તિ કરતો નથી તો પછી નિમોદાદિ અધમ જતિમા જઈશ ત્યાં તને યદ્યાપણ કેણ જતાવશે ? મમતાના સત્રમાં ? ખોટું ખાતું ખતવાય છે તેથી એવી દુઃખિતિમા જતું તો જગત પડે અને પછી જ્યાંપણ જતાવનાર-ગુણ માત્ર જતાવનાર ત્યાં તો કેણ મરકરી નહિ તેથી તારે તો એક ખાતમાથી બીજામા અને બીજામાથી ત્રીજામાં પડવું જ પડે, આગે એવા ખાતનો સત્રપ છાંટી દે અથવા એવા ખાત ખતવાનાર મમતાનો સત્ર છાંટી દે અને મારી સામી નજર કર અને ભેટ, મારા મોંદિ પધાર.

૨ નાથ ! પણ વચનના મનપથી કાચ તને એમ લાગતું હશે કે મમતા એ

તારું પોતાનું માણસ છે, પણ તે વાત ખરી નથી. એ તો તને ફસાવનાર, હુખ દેનાર, હેરાન કરનાર છે. જો, આ તારા સંબંધી તો શુદ્ધ સંયમ, ક્ષમા, સંતોષ, વિવેક, માર્દવ, આર્જવ, સત્ય, શૌચ, બ્રહ્મચર્ય વિગેરે છે, એ તારાં ખરેખરા કુટુંબી છે, તારા અંગનાં સગા છે અને વળી ખરેખરાં સજ્જન છે. તેઓ તારારૂપ છે, તારી જેવાં છે, તારા ખરા વાલેસરી છે, તારા હિતેચ્છુ છે, કદિ જોટું ખત ખતવનારાં નથી, વિડંબના કરનારાં નથી, હાંસી કરાવનારાં નથી. તુ સ્વભાવે મીઠો છે, તારા સહજ રૂપમા હોય ત્યારે અનુપમ સમતાસાગરમા ડૂબકી મારનારો છે અને તારું કુટુંબ પણ તેવું જ મીઠું છે. તેઓનો અને તારો મેળાપ તે દ્વંદ્વમા પતાયું—સાકર ભળે તેના જેવો મધુર છે. તારી શુદ્ધ દશામાં તું હો ત્યારે તેઓ સાથે તારો સંબંધ ગળકે છે, પ્રગટ થાય છે, વ્યક્ત રૂપે દેખાય છે, શોભી નીકળે છે અને ખરો સંબંધ તે જ છે, માટે મારું કહેવું માન્ય કરીને વગોવણી કરનાર, મશ્કરી કરાવનાર મમતા સ્ત્રીનો સગ મૂકી દઈ આ ખરા સંબંધીઓ છે તેઓનો સંબંધ કર, તેઓ સાથે સંબંધ કર અને તેમ કરવા સારુ પ્રથમ મને નિહાળ, મારા સામી દષ્ટિ કર, મને જો. હે નાથ ! તું સારી રીતે જાણે છે કે હુમેશા દ્વંદ્વની અંદર સાકર ભળે છે અને છાશમા મીઠું ભળે છે, તો આ દ્વંદ્વના સંબંધીઓમા તારા સંબંધરૂપ સાકરને ભેળવ અને મીઠાશમા વધારો કર, બાકી મમતાની સગતમાં તો મીઠું જ ભળશે, કારણ કે તેનો સ્વભાવ છાશ જેવો છે. તેની સાથે તો ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, શોક, ભય, હુગછા, વિષય વિગેરે જ આવશે, માટે હું ફરી વાર વિનંતિ કરીને કહું છું કે—તું મારા સામુ જો અને મમતાનો સગ દૂર કર.

મમતા દાસી અહિતકરી હરવિધિ, વિવિધ માંતી સંતાસી;

આનંદઘન પ્રમુદ્ધ વિનતી માનો, ઔર ન હિતુ સમતાસી. નાથ૦ ॥૩॥

“મમતા દાસી દરેક પ્રકારે અહિત કરનારી છે, તેથી તે તને અનેક પ્રકારે સતાપ આપશે. હે શુદ્ધ આનંદસ્વરૂપ નાથ ! મારી વિનંતિ શ્રવણ કરો, સમતા જેવું—(સમતા સિવાય) બીજું કોઈ હિત કરનાર નથી.”

ભાવ—મારા નાથ ! એક બીજી વાત કહું તે પણ સાબળો. એ મમતા કે જેના સગમા આપ પડી ગયા છે તે કાઈ શેઠાણી કે રાજપુત્રી નથી, એ તો દાસી છે, મોહ રાગના ઘરની પરિચારિકા છે, બાદી છે અને આપ જેવા ઉત્તમ પુરુષ દાસી સાથે સંબંધ કરે તે કોઈ રીતે ઉચિત ગણાય નહિ વળી તે આપને અનેક પ્રકારે નુકશાન કરનારી છે, આપને નરક નિગોદમા નાખનારી છે, સંસારમા રગગાવનારી છે અને મહાચક્રબ્રમણ કરા-

૩ અહિતકરી=અહિત કરનારી હર=હર કર વિધિ=વિધિપૂર્વક હરવિધિ=કાંઈ પણ પ્રકારે ભાતી=પ્રકાર સતાસી=સતાપ આપશે પ્રમુદ્ધ=ભગવાન, નાથ માનો=શ્રવણ કરો ઔર=બીજું. હિતુ=હિત કરનાર સમતાસી=સમતા જેવી

વનારી છે; માટે આપ એનો શાસ્ત્રવિહિત રીતિએ ત્યાગ કરો. શાસ્ત્રવિહિત રીતિ એ છે કે સંસારનું સ્વરૂપ બરાબર જોળખી, સ્વપરનો ખ્યાલ કરી, પરભાવ તરફ વિરાગ લાવી સંસારથી ઉદ્વિગ્ન મન કરવું. માત્ર એ રીતિએ જ આપ બરાબર મમતાનો ત્યાગ કરી શકો છો. બાકી એ બીજી કોઈ પણ રીતે આપ તેના ઉપર સામાન્ય બહાવવા પ્રયત્ન કરશો અને તેનો માત્ર વિરક્તારથી સમજણ વગર ત્યાગ કરવા દોશ્યો. તો તે બેવડા-દશગુણ બેરથી તમારી સાથે થશે, તમને વધારે બેરથી સંસારમાં ફસાવશે અને તમારા નામે ઓટા ખત બનાવવા મઠી પડશે. માટે એનો આપ રીતસર ત્યાગ કરો, તેનાથી આપ ત્યારા થાઓ, તેની સાથેનો સબધ કાપી નાખો, નહિ તો આપ જરૂર માનશો કે એ તમને વિવિધ પ્રકારે સત્યાપ આપશે. ઉપર જણાવ્યું તેમ તે તમને આરે ગતિમાં ખઠેલા જવશવશે, તમારી સાથે વિષયકથાવને બેડી દેશે, તમને પ્રમાદમદિગ્ધ પાછા બહાર બતાવી જાન ભૂલાવી દેશે, તમને વિવેક સાથે સબધ પણ કરવા નહિ દે અને તેવી રીતે તમને નીચા અને નીચા ઉતારી છેવટે તમને સંસારસમુદ્રમાં ડૂબાડી દેશે (નિર્ગોદમાં પહોંચાડી દેશે) અને તે વળી તે સાથે તમારે જળે જોવો પડ્યો જામશે કે તમે કદિ જાણ પણ નહિ જાવી શકો તમને જાણ આવવાનો ખ્યાલ પણ નહિ આવે અને તે પ્રમાણે અધમ સ્થિતિમાં રહી અહોનિશ દુઃખ પામ્યા કરશો.

આવી રીતે મમતા અનેક પ્રકારે સત્યાપ આપનારી છે અને વધારે સત્યાપ દેનારી થઈ પડશે તેનો વિચાર કરો. હરવિધિનો હરેક પ્રકારે જોવો અર્થ કરીએ તો પણ હરેક પ્રકારે અહિત કરનાર મમતા છે એમ તેનો ભાવ આવે છે એટલે સત્યાપ આપવામાં તે કોઈ બાબતની ક્યારા રાખવી નથી તેના હાથમાં જે ઉપાય આવે તેનો તે પ્રયોગ અજમાવી લે છે. મમતા આવી છે તેથી હરેક પ્રકારે તેના ત્યાગ કરવો અશકિત છે આવો અર્થ હરવિધિનો કરેલો જુની પ્રતમાં છે અથવા પ્રથમ પંક્તિનો બીજો અર્થ આ પ્રમાણે પણ થાય. 'મમતા હાસી છે, અહિત કરનારી છે તેને વિધિપૂર્વક ફર કર.'*

હે નાથ ! અત્યારે તો તમે વિષયકથામાં ડૂબી ગયા છો પણ તમારું શુદ્ધ સ્વરૂપ આનંદમય છે, પરમાત્મસ્વરૂપ છે શુદ્ધ નિરજન છે તેને ઉદેશીને હું કહું છું કે-હે આનંદમય નાથ ! મેં આપને ઉપર વિનંતિ કરી તે આપે સંભળી, તે મારી માગણી તરફ ધ્યાન આપે અને મારી સાચી જુઓ. હું તમને બરાબર કહું છું કે તમારું જરેજર હિત કરનાર સમતા સિવાય બીજી કોઈ નથી. તમે જામે તેની પાસે જ્યો, જામે તે ક્રિયા કરશો, જામે તેના અનુક્રમો કરશો, પણ અમાસુધી તમે સમતાનો સંગ કરશો નહિ, ત્યાં સુધી સવ હાફા છે; કારણ કે તેના કુટુંબીઓ સારાં છે, તે સારી છે અને તે તમારી પોતાની છે, તમારા પર સ્વાભાવિક, નિઃકૃત્રિમ પ્રેમ રાખનારી છે અને તે હું પોતે જ છું,

મારો અને સમતાનો અલેદ છે, માટે નાથ ! મમતાની સોબત છોડી દો અને મારી સાસું બુઓ, મારી વાત સાંભળો, મારે મદિરે પધારો અને મારી સાથે રમણ કરો.

સમતા સિવાય આ જીવને કોઈ હિત કરનાર નથી એ હકીકત જરા વધારે સ્કુટ કરીએ. આ જીવ જ્યાં સુધી મમતાસંગમાં આસક્ત રહી પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ પર પ્રેમ રાખે છે ત્યાં સુધી તે કદિ જાઓ આવી શકતો નથી, કર્મબંધનમા જકડાઈ નિયમ વગર અહીં-તહીં રખડ્યા કરે છે, તેના વિચાર સુધરતા નથી, તેની આત્મપરિણતિની નિર્મળતા થતી નથી, તેનામાં શાંતિ, ક્ષમા, ધીરજ, અનુકંપા વિગેરે સદ્ગુણો આવતા નથી, તેનામાં ઔદાર્ય, ગાભીર્ય, સહિષ્ણુતા, તેજસ્વિતા પ્રગટ થતા નથી, તેથી તે વિષયકષાયમાં આનંદ માને છે, સંસારમાં સુખ માને છે અને ઘર, સ્ત્રી, પુત્ર, દેહમમત્વમાં રાગ્યોમાગ્યો રહે છે, પણ જ્યારે તેની પરિણતિ સુધરે છે ત્યારે તે સંસારનું સ્વરૂપ સમજે છે, વિષયના કટુ વિપાક જોઈ શકે છે, કષાયવૃક્ષનાં કડવા ફળનો સ્વાદ જાણી શકે છે, પછી તેને તેઓ ઉપર તિરસ્કાર છૂટે છે, ક્રોધ ઉપજે છે અને પછી સ્વવસ્તુ કંઈ છે તે શોધવાની પ્રબળ ઇચ્છા થતાં તેને સ્વપરનું જ્ઞાન થવા માટે છે, સંસારનું અનિત્ય સ્વરૂપ સમજે છે, જીવને શરણ આપનાર અન્ય કોઈ નથી, પોતે એકલો છે અને પોતે જ પોતાનું સુધારી શકે તેવી સ્થિતિ કે શક્તિવાળો છે એ તેના જાણવામા આવી જાય છે, ત્યાર પછી તે સર્વ જીવોને બંધુ તુલ્ય જુઓ છે, તેઓમા રહેલી અનંત શક્તિનો ખ્યાલ કરી શકે છે, એમ કરતા કરતા તેને ગુણ ઉપર અતુલ્ય પ્રીતિ અને દોષ ઉપર ઉપેક્ષા થાય છે. છેવટે એકાંત ગુણ ગ્રહણ કરી સ્વાત્મ-સત્તામા તે લીન થઈ જાય છે, પરભાવનો ત્યાગ કરે છે, અધ્યવસાયની વિશુદ્ધિ કરે છે અને જ્ઞાનાનંદમા મગ્ન થઈ, અધિકાર યોગ્ય ક્રિયા-અનુષ્ઠાનો કરી છેવટે કર્મબંધનનો ત્યાગ કરતો જાય છે આત્મજગૃતિમા રસ લેતો જાય છે અને જીવ પર નિર્વેદ લાવે છે આવી સ્થિતિને સમતા કહેવામા આવે છે અને તે આત્માને અત્યંત હિત કરનારી છે, ઉત્કાન્તિમા મદદ આપનારી છે અને છેવટે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે આ સમતા એ જ શુદ્ધ ચેતના છે, અથવા અન્ય દષ્ટિથી જોઈએ તો સમતા એ શુદ્ધ ચેતનાદર્શક એક મહાવિશુદ્ધ આત્મ-પરિણતિ છે, એના સિવાય આ જીવનું વાસ્તવિક હિત સાધનાર બીજું કોઈ નથી. જેમ મીઠા વગરની રસોઈ સ્વાદ રહિત છે, જેમ રસ વગરની કેરી નકામી છે, જેમ પ્રેમ વગરનો મેળાપ અર્થ વગરનો છે તેમ સમતા વગર ગમે તેટલા ક્રિયા-અનુષ્ઠાનો કરવામા આવે પણ તે એકલા વગરના મીઠા જેવા છે, એમ સ્વરૂપ સિદ્ધ સાક્ષરો વારંવાર જૂઠા જૂઠા આકારમા આ જીવના એકાંત હિત ખાતર કહી ગયા છે તેથી એમ જણાય છે કે સમતા વગર આ જીવનું વાસ્તવિક હિત સાધી આપનાર અન્ય કોઈ નથી. (સમતાનું વિશેષ સ્વરૂપ, તેને પ્રાપ્ત કરાવનાર સાધનો અને તેને અગે પ્રાપ્ત થતી મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય, માધ્યસ્થ્યાદિ ભાવનાઓ પર શ્રી અધ્યાત્મકદ્વપદ્મના પ્રથમ સમતા અધિકારમા સવિસ્તર વિવેચન કરવામા આગ્ય છે. તેના ઇચ્છકને ત્યાથી તેનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થઈ શકશે).

લાગ્યા, ઘરખાર, સ્ત્રી, ધન, પુત્રમાં પોતાનું સર્વસ્વ સમજવા લાગ્યા અને વિષયકપાયરૂપ કાઢવમાં રગદોળાવા લાગ્યા, ત્યારે છેવટે શુદ્ધ ચેતના મનાવી મનાવીને થાકી તેથી પોતાના પેટની બળતરા પોતાની સખી શ્રદ્ધા પાસે કાઢવા લાગી. સ્ત્રીઓ હુમેશા બહેનપણીને મળે છે ત્યારે તેની પાસે પોતાની શુભ હકીકત કહે છે અને ખાસ કરીને જે સ્ત્રીઓને શોકનું શત્રુ હોય છે તે પોતાના પતિના સંબંધમાં અને તેઓના તરફથી થતા વર્તનના સંબંધમાં વારંવાર પોતાની સખી પાસે ફરિયાદ કર્યા કરે છે. તેવી રીતે શુદ્ધ ચેતના શ્રદ્ધાને કહે છે કે-જ્યારે ઔરન એટલે બીજી મારી શોક મમતા, અજ્ઞાનતા વગેરે મારા પતિ પાસે આવે છે ત્યારે તો તે તદ્દન નરમ થઈ જાય છે, પોચા થઈ જાય છે, ઢીલા થઈ જાય છે. અવલોકન ઉપરથી જણાશે કે-મનુષ્યના સ્વભાવમાં એક નબળું તત્ત્વ હોય છે તેને જ્યારે અડવામાં આવે છે ત્યારે આ જીવ તદ્દન રૂ જેવો નરમ થઈ જાય છે, ગમે તેવી શક્તિવાળો હોય તો પણ તે અશક્ત થઈ જાય છે અને જાણે તેની બુદ્ધિ આગળ જરા પણ વધી શકતી ન હોય તેવો તે થઈ જાય છે. ચેતન પણ મમતાની સોબતમાં હોય છે ત્યારે ઘેસ જેવો નરમ થઈ જાય છે, તેની સાથે લટી પડે છે, તેના સંબંધમાં આવવાથી જાણે તદ્દપ જ હોય તેમ વર્તન કરે છે. જો કે એ મારા પતિ મોહન છે એટલે સર્વને મોહ પમાડે તેવા, આકર્ષણ કરે તેવા સુદર છે, શુણના રોહણાચળ છે અર્થાત્ શુણોરૂપી રત્નોની ખાણ જેવા છે અને સોહન એટલે સુદર ગતિવાળા છે, છતાં જ્યારે મારી શોક તેની પાસે હોય છે ત્યારે વિભાવદશાનુ જોર એના પર એટલું બધું થઈ જાય છે કે જાણે પોતે તદ્દપ હોય તેવો તેનો દેખાવ લાગે છે, તેના વર્તન, વાણી અને વિચારો મમતામય હોય-સંસારમય હોય તેવા દેખાય છે, તે જાણે સ્વભાવદશામાં વર્તતો હોય, જાણે મમતા એ જ એની સ્વભાવદશા હોય એવો એ અનાદિ વિભાવને લીધે થઈ જાય છે અને જ્યારે મારા સંબંધની વાત એની પાસે કોઈ કરે છે, મારું નામ કોઈ તેની પાસે લે છે, મારી સાથે રમણ કરવાની કોઈ તેને સૂચના કરે છે ત્યારે તો તે એવો કઠોર બની જાય છે કે તે વાત તરફ ધ્યાન પણ આપતો નથી, તે તરફ રુચિ બતાવતો નથી અને તે ભાવમાં રમણ કરવાનું મન બતાવતો નથી. મારી શોકના સંબંધમાં હોય ત્યારે તો લહેરમાં આવી જાય છે અને મારી વખતે તો જાણે અણુમાનીતી સાથે વર્તન કરવું હોય તેવો કડક બની જાય છે, મારા બતાવેલા-એનામાં સ્વભાવે રહેલા છે તેવા શાંતિ, ક્ષમા, દયા, બ્રહ્મચર્ય, સત્યાદિ ગુણો તે પોતામાં પ્રકટ કરતો નથી, ઉગાડતો નથી, વિકસ્વર કરતો નથી. મમતાના સંબંધમાં જેવો તે પોચો-નરમ હૃદયનો થાય છે તેવો જ મારા સંબંધમાં કઠોર હૃદયનો (hard-hearted) તે થઈ બેસે છે આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં બીજી ગાથામાં રહેલ પદનો અર્થ જરા ખેચવો પડે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે, ખાકી સામાન્ય રીતે એ અર્થ આગળના પદ સાથે અને વસ્તુરચના સાથે બહુ અનુપમ થઈ પડે છે

ચેતન ગાઠ મનાસ ન પડે, મૂલ વસાત સગાત મઢાવે;
કોઈ ન દૂતી દલાલ વિસીઠી, પારખી પ્રેમસૂરીવ બનાવે પરમ૦ ૨

“ હું ગાઈ છું પણ ચેતન એથી પણ મનાતા નથી અને મૂળ વસ્તુથી જગાત વધારી મૂકે છે વળી વચ્ચે કોઈ દુશિયાર દૂતી કે દલાલ પણ નથી જે પ્રેમની પરીક્ષા કરી તેની (પ્રેમની) ખરીદી કરાવે ”

ભાવ—અહીં પહેલા અને બીજા શબ્દની જગ્યા ફેરવવી પડી છે એટલે અર્થ તાણવો પડે છે હે સખી મદદા ! હું આટલું આટલું ગાઈ છું, કહું છું, મેં ચેતનને યુક્તી કરવા અગાઉ સારંગ રાગવડે મમતાની સ્થિતિ સમજાવી અને તેવી રીતે તેમને જ્ઞાનદ આપવા અને મારે વશ કરવા હું અનુપમ જાન કરું છું પણ એ તો એટલાથી માનતા નથી અને મારી શેક-કુલટા મમતાને ઘેર ગયા જ કરે છે, એનો સગ જ છેડતા નથી અને મારી સાથે છોરપણે વતે છે, મારી વાત પણ સાંભળતા નથી. આવી રીતનું વર્તન કરીને તેઓ મૂળ વસ્તુની કિંમત કરતા જગાત-દાણુ વધારી મૂકે છે સામાન્ય રીતે જગાત સો રૂપિયાના માલ પર અઠધો ટકો કે ટકો હોય છે કોઈ જગ્યાએ ટોડથી બે અને કેટલાક શાસ્ત્રમા પાંચ ટકા હોય છે, પણ મારા નાથ તો મૂળ વસ્તુ કરતાં તેના પરનો બોલો વધારી મૂકે છે એટલે સો રૂપિયાના માલ પર બસે, પાંચસે કે હજાર ટકા જગાત આપવી પડે એવી સ્થિતિ લાવી મૂકે છે મમતાના સમમા રહી ટૂંકા વખતમા એટલા બધાં કર્મો બાપે છે કે તેને લઈને દુઃખતિમા જનતા કાળ રખડુ પડે છે હાલ તો તેઓ મમતાના સગમા રહીને મોહન, શુભશોહન ને ગતિસોહન મટી જઈ દોષના સ્થાન બની બસા છે, પણ જ્યારે તેનું અણ ચૂકવણુ પડ્યો ત્યારે તેઓને ખરું જ્ઞાન થયે કે આ તો મૂળ વસ્તુને હજારો ગણા બોલ લખે મૂંઝે દીપી છે અને તે એવી રીતે કે તેને છાંધે આવતાં પણ બહુ વખત લાગે તેમ છે અથવા મૂળ વસાત-એટલે મૂળ-ઘોઠાં માની લીધેલા સુખની વસાત-વાસ્તે કર્મબંધન રૂપે વધારી મૂકે છે આ સબધમા ‘મૂંઝડે ઘોડે ભાઈ બાજડે ઘણો દે, કેમ કરી દીધો બસ’ એ પર ઘોષનમુ પડે છે તે પર વિસ્તારથી વિવેચન કરવામા આવશે.

હવે આવી રીતે હે બહેન ! મારા નાથ તો પરબાવમાં મસ્ત બની તદ્દષ (દુર્ગુણ ના શશિરૂપ) થઈ જઈ મારી વાત પણ સાંભળતા નથી, મારા સામુ પણ જોતા નથી. કમનમીને તેઓને ઠેકઠે લાવે તેવી સદેશ લાવ લઈ જાવ કરનારી કોઈ દૂતી પણ નથી. દૂતીનું કામ પ્રેમી જોડા વચ્ચેના સદેશ લાવ લઈ જાવ કરી તેઓનો મેળાપ કરી આપવાનું

૨. ચેતનજ્ઞાનમા. ચાતકદુ ગાઈ છું એતે=એટલેથી, મૂળવસાત=મૂળ વસ્તુથી. જગાતજાણ નાથવેતવધારી મૂકે છે વિસીઠી=વિસિદ્ધિ માગતા પારખી=પરીક્ષા કરી પ્રેમખરીદ=પ્રેમનો સેવો. જનને હરી બાપે

* જુઓ પદ ત્રય

છે તે તું જાણે છે, પણ મારી પાસે એવી કોઈ ચતુર હતી પણ નથી કે જે મારા સંદેશા પતિને પહોંચાડી અમારો બેનો સમાગમ કરી આપે-અમને બેને જોડી આપે. તેમ જ બે વ્યાપારી વચ્ચે વાંધો પડ્યો હોય તો પતાવી આપી માલ વેચાવી શકે તેવો અથવા બે વ્યાપારીને એકઠા કરી માલનું સાદુ કરાવી શકે એવો હુશિયાર-ચાલાક દલાલ પણ મને મળતો નથી. સાધારણ દલાલથી કાંઈ મોટા સોદા થઈ શકતા નથી તેમ જ મોટા વાંધો પણ પતી શકતો નથી અને મારે અને મારા પતિને તો ઘણા કાળથી વાંધો પડી ગયો છે તે કાઢી આપે એવો કોઈ દલાલ પણ જણાતો નથી. બે હુશિયાર દલાલ હોય તો મારા પ્રેમરૂપ કરીઆણાની કિંમત કેટલી છે, તે માલ કેવો સારો સોજો અને ટકાઉ છે અને મમતાનો માલ કેવો તકલાદી અને પરિણામે અહિત કરનારો છે તે બતાવી મારા પ્રેમનો સોદો કરી આપે, પણ હતી કે દલાલનું કામ કરે તેવું મારી પાસે નથી. બહેન ! તું જાણે છે કે પ્રેમની બાબતમાં વચ્ચે પડી મેળાપ કરાવી આપવાનું કામ હતીનું છે અને ખરીદીનું કામ દલાલનું છે, પણ મારો પ્રેમ અપાર અને અનંત છે, પરિણામે મહાસુખ આપનાર છે અને મમતાનો પ્રેમ જોટો, ઉપર ઉપરનો અને પરિણામે મહાદુખ આપનાર છે એમ બતાવી આપે એવો કોઈ દલાલ નથી એ મહાદુખની બાબત છે. માલ પરબાવવાનું કામ પણ દલાલ જ કરે છે અને એ સોદો તેનાથી ઉતરી શકે છે, વેપારી પોતે જે યુક્તિથી વાત કરી શકતો નથી તેવી યુક્તિથી દલાલ કામ કરી શકે છે, કારણ કે સોદા કરાવવા તે તેનો ખાસ વિષય છે.

આ પ્રમાણે હે સખિ ! હું ગાઉ છું પણ પતિ મારી વાત માનતા નથી અને મમતાના સંબંધમાં રહી કર્મબંધ વધાર્યા કરે છે હવે તો ધર્મધોષ જેવા કોઈ દલાલ આવે તો તે પ્રેમની કિંમત અકાવી સોદો કરાવી આપે. સખિ ! આવા ચતુર દલાલની બહુ જરૂર છે અથવા તો તારા જેવી કોઈ હતીનું કામ કરે તો પ્રેમખરીદી થઈ શકે એમ છે.

जाँव उघाड़ी अपनी कहा एते,* विरहजार निस मोही सतावे;†

एती सुनी आनंदघन नावत,† और कहा कोउ झुंड बजावे. परम० ३

“જાજ ઊઘાડીને આવા પ્રકારની કથા (મારી કથા) મે કહી કેમ કે વિરહની

* ‘ જાંવ ઉઘારી શ્રવણ કહી એતી ’ એ પ્રમાણે પાઠાતર છે

+ સતાવેને બદલે સતાપે પાઠ અન્યત્ર છે

† ‘ નાવત ’ ને બદલે ‘ વિનતિ ’ એવો પાઠ કાઠી પ્રતમાં છે

૩ જાંવ=સાથળ અપની=અમારી કહા=કથા એતે=આ પ્રકારની વિરહજાર=વિરહરૂપ જાર પુરુષ અથવા વિરહની જવાળા નિસ=રાતે મોહી=મને સતાવે=સતાપ આપે છે એતી=આટલી સુની=સાલણી આનંદધન=શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આનંદસ્વરૂપ ચેતન-મારા પતિ નાવત=આવે નહિ ઔર કહા=ખીણુ તે શું કાઉ=શું કુંકડેલાલ, બળવે=વગાડે.

જ્વાળા મને શત્રે (ઉપલક્ષણથી જિવસે પણ) બહુ સતાવ આપે છે, આટઆટલું સાંભળીને પણ આનંદનંદન પ્રભુ ચેતન (મારે મોઢે) બે ન પધારે તો બીજુ તે શું કાંઈ ઢાલ વગાડાય ? ”

બાવ—હે મદદા બહેન ! વળી હલાલ જાયવા ફતીને બધી વાત કહેવી બે પણ પોતાની બાબ ઊધાઠવા જેવું છે તું બણે છે કે ગમે તેમ છે તો પણ ચેતનજી મારા પતિ છે, મારા નામ છે, શુદ્ધ દશામાં આવે ત્યારે મારી સાથે રમણ કરનારા છે તેથી જાત્યારે તો બે કે તેઓ મારી શોક મમતાના મંદિરમાં રમણ કરે છે, મમતા સાથે આસક્ત થઈ જયા છે તો પણ તેઓની વાત બીજાને કરવી બે મારા ધરનાં છિત્ર ઊધાઠાં પાઠવા જેવું કામ છે અને મુક્ત સ્ત્રીએ પોતાના ધરની વાત બીજાને કરવી બે કોઈ પણ પ્રકારે ઠીક તો કહેવાય નહિ. હું જમી તેમ તોયે ચેતનની સ્ત્રી છું, ચેતનના ધરની ઠાસી છું અને ચુલ્હીની ધરની બેબાકે બે સ્ત્રીકર્તવ્ય કહેવાય નહિ. મારે બેમની સાથે સ્થેવાતું અને જત્યારે હું તેમનું વાકું બોલું તો કુલીન સ્ત્રીને યોગ્ય કહેવાય નહિ. જાવી જામ ઊધાઠવા જેવી જમારી કથા જ્યાં ત્યાં કર્ણ કરવી બે અને તો જરા પણ યોગ્ય લાગતું નથી, તો પણ હે સખિ ! મેં જામ ઉધાડીને પણ મારી વાત તને કરી, કેમકે મારા પતિ મારા મંદિરે પધારતા નથી, અને બેકલી રાખી મૂકે છે તેથી તેના વિરહથી ઉત્પન્ન થયેલી જ્વાળા મને બાળી શવ હેરાન કરે છે પતિ વગરની સ્ત્રીઓની શત્રે જે દશા થાય છે તે મારે હરશેન જનુ ભવવી પડે છે અને તે મને જરા પણ પસંદ આવતું નથી. બીજો જામ જોમ પણ થાય છે કે—મારા પતિ મારી સાથે રીસાણા છે બે વાતની લપટ પુરુષોને ખબર પડી છે તેથી તેઓ મને શત્રે અને કાંઈ પ્રકારના ત્રાસ આપે છે હું જા બાપે છે અને મંદિરનો કબજો મેળવે છે જા બાર પુરુષ તે પરભાવ સમજવે. પૌદ્ગલિક ભાવના જાયવા ચેતનેતર જન્ય વસ્તુમાં રમણ કરવારૂપ લપટ પુરુષ શુદ્ધ ચેતનાના મંદિરનો કબજો, ચેતન વિભાવદશામાં હોય છે ત્યારે લે છે અને પછી તેનાથી જનમંપરપરા આવે છે બે પતિ મારે ઘેર હોય, મારા મંદિરને પાવન કરતા હોય તો રાજ, દ્રેષ, અજ્ઞાન વિગેરે પરભાવોનું બેર જરા પણ આવી શકતું નથી, તેઓ મારા મંદિરમાં દાખલ થવાની ક્ષિમત પણ કરી શકતા નથી, પણ પાતશૂન્ય મંદિર બેઈ તેઓ પોતાનો દોર ચારી રીતે બદાવે છે અને મને હેરાન હેરાન કરી નાખે છે જાયવા વિરહાનજની જ્વાળા મને બાળી શવ હેરાન કરે છે, સળગાવી મૂકે છે, બાળી નાખે છે અને પતિવિરહિણી સ્ત્રીની પછે મને સતાવ્યા કરે છે બાર ચેતનાને ત્રાસ આપે અને મંદિરનો કબજો લે બે પ્રસન્ન ચેતન અને ચેતનાનો જાલો કબજી ચેતન પર તેઓ પોતાનો દોર બદાવે છે જોમ વિચારવું

આનંદનંદન સંજયી જાડી શુદ્ધ દશામાં આવ્યા પછી અજાડ વિદ્યાનંદસ્વરૂપ ચેતન સમજના, બેબો જાવિધ્ધમાં પરભાવ ત્યાજ કરી અજાડ આનંદ સોજવનાર અને તેમાં રમણ કરનાર થવાના છે બે દશાને ઉદેશીને જન્ય તેના સંજયી આનંદનંદન નામે શુદ્ધ ચેતના

વાત કરે છે. હે શ્રદ્ધા ! આવી રીતે ચેતન અને મારી વચ્ચે પડી દલાલદ્દતીનું કામ કરનાર કોઈ નથી. તેઓ તો મમતાના મંદિરે પહોંચી રહે છે અને મારા સંબંધી વાત આવે છે કે તે કઠોર બની જાય છે. હું તો તેમને રીઝવવા ગાયન ગાઉં છું, સમજાવું છું, પગે પડું છું, પણ તેઓ મારી વાત તરફ લક્ષ્ય આપતા નથી. જો સખિ ! તેઓ દૂર ઊભા ઊભા આપણી વાત સાંભળે છે, આટલી આટલી મેં તારી પાસે વાત કરી તે તેઓએ સાંભળી છે તો પણ તેઓ આંખ આડા કાન કરે છે, મારા મંદિરે પધારતા નથી, ત્યારે હવે તે શું હું ઢોલ વગાડું ? મેં આટલી વિનંતિ કરી, મારો તેઓ સાથેનો સંબંધ તેઓને બતાવી આપ્યો, મમતા તેઓની વગોવણી અને હાસી કરાવે છે એ બતાવી આપ્યું અને હું તેઓનું એકાંત શ્રેય કરનાર છું એમ સ્પષ્ટ સમજાવી આપ્યું, છતાં પણ મારા પતિ તો મારા તરફ કઠોર જ રહે છે ત્યારે સખિ ! મારે તે હવે શું ઢોલ વગાડવો ?

અમુક મનુષ્યની વિનંતિ કરવા છતાં પણ તે માને નહિ ત્યારે આ પ્રમાણે કહેવાનો પ્રચાર છે કે-ભાઈ ! હવે તે શું ઢોલ વગાડીએ ? અમારાથી બને તેટલું કર્યું, બને તેટલી રીતે સમજાવ્યા, છતાં પણ એ ભાઈશ્રી તો માનતા નથી ત્યારે શું કરીએ ? શુદ્ધ ચેતના તે ભાષાનો ઉપયોગ કરી કહે છે કે આટઆટલી વાત મેં મારા પતિને હે સખિ ! ઘણી વાર કહી પણ તેઓ તો મારા મંદિરે પધારતા જ નથી. સખિ ! બહેન ! હું મારા હૃદયની વાત તે કેટલી કહું ? હવે તો કોઈ ઢોલ વગાડે તો જૂઠી વાત છે, મારી કથા કહેવામા તો કાઈ વળે તેમ લાગતું નથી.

આ પદનો આ પ્રમાણે અર્થ વધારે સમીચીન લાગ્યો છે, તે આગળ પાછળના પદ સાથે અને અંકારની રચનાના મુખ્ય તત્ત્વ સાથે બરાબર બંધાયેલો આવે છે એમ મને લાગે છે. હવે આ પ્રમાણે શુદ્ધ ચેતના અને શ્રદ્ધા વચ્ચે જે વાત થઈ તે ચેતને દૂર રહી સાંભળી તેનું પરિણામ શું આવે છે તે આપણે આગળ જોઈએ છીએ.

પદ અગિયારમું

રાગ-માલકોશ, વેલાવલ ટોડી

આતમ અનુભવ રીતિ વરીરી. આતમ૦

મોર વનાણ નિજ રૂપ નિરૂપમ, તિચ્છન્ન* રુચિ કર તેમ ધરીરી;+ આતમ૦ ૧

* 'તિચ્છિન' એવો પાદાન્તર છે + 'કરીરી' એવો પાદાન્તર છે

૧ વરીરી=ગ્રહણ કરી, અગીકાર કરી મોર=મોડ, ટોપ-પૂર્વે કપાળ પર લડવૈયા બાધતા હતા, હાલ લખ વખતે સ્ત્રી બાધે છે તે આકારવાળો બનતો=બનાવ્યો. તિચ્છન્ન=તીક્ષ્ણ કર=હાથ, હાથમા. તેગ=તરવાર, બડ્ગ ધરીરી=ધારણ કરી.

“આત્માએ જ્ઞાનદશા અગીકાર કરી. આત્મસ્વરૂપરૂપ અનુપમ મોઠ બતાવ્યો અને વીક્ષુ રચિરૂપ હાથમા તરવાર ધારણ કરી.”

સાવ—અગાઉ શુદ્ધ ચેતનાએ પોતાની બહેનપણી શ્રદ્ધાની પાસે આત્મા સબંધી વાત કરી અને તે મમતા પાસે કેવો સીધો સાથે છે અને પોતાની સાથે કેવો કઠોર થઈ બસ છે તે પણ કહ્યું તે વખતે ચેતન બાબુમા રહી સર્વ વાત સાંભળતો હતો, તે હવે સુમતિને મંદિરે આવવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. તેવા પ્રસંગમા અનુભવજ્ઞાનવટે તે કેવી દશા વર્તાવશે તે સુમતિ તાત્કલ્ય ચિંતારથી બતાવી આપે છે. આ સાધક દશાનુ સ્વરૂપ બતાવવાનું કારણ એ છે કે—કોઈ ચેતન સુમતિને મંદિરે જરૂર આવે. અહીં સુમતિ અને શુદ્ધ ચેતના વચ્ચેનો તફાવત જણાવો કેવો પ્રાસંગિક થઈ પડ્યો સુમતિ એટલે શુદ્ધ વિચાર. તે દ્રવ્યથી બારમા બુદ્ધિધાનકળા અત સુધી રહે છે, અને ત્યારે મોહનીય વિગેરે કમનો કમ થઈ કેવલદશા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે શુદ્ધ ચેતના પ્રાપ્ત થાય છે જે સિદ્ધદશામા પણ બની રહે છે બાધક દશા મિશ્રાત્વવાળી સ્થિતિમા જ હોય છે કમ કમ ત્યાર પછી ચેતના શુદ્ધ થવી બાય છે અને તે વખતે તેને સુમતિ નામ આપવું વધારે ઉચિત છે.

ઉપર પ્રમાણે વાત સાંભળી ચેતનજી કાંઈક ઠેકઠે વાળ્યા અને સુમતિને મંદિરે પધાર્યા આ વાતની વધામણી શુદ્ધ ચેતના સુમતિને આપે છે. આ પદમા શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રકટ કરવા ચેતનને જે મોટું મુદ્દ કરવું પડે છે તેનું વચ્ચન પણ આપે છે એ વચ્ચન મનન કરવા લાયક છે. આત્માએ અનુભવની રીતિ કાંઈક શ્રદ્ધા કરી છે તે માત્ર પર આવવા લાગ્યો છે, તેની જ્ઞાન દશા બદલ થઈ છે તેણે ત્યારે અનુભવની રીતિ અદરવા માંડી ત્યારે તેને હુમલ મુદ્દ થયું. અગાઉ રાબરો લડવા જતા ત્યારે માથા ઉપર ટોપની આજળ મોઠ બાંધતા હતા, જે રાત્રિચિહ્ન બણાતું હતું હાલમા લગાદિ પ્રસવે સ્ત્રીઓ માલીનો મોઠ કપાળ પર બાધે છે. આજે ભાવામાં તેને મુઝટ હતી શકાય અહીં ચેતન ત્યારે મોઠ સાથે લડવા નીકળ્યા ત્યારે નિજ સ્વરૂપ-જોની ઉપમા આપી ન શકાય એવો મોઠ બતાવ્યો અને તેને મસ્તક પર ધારણ કર્યો. આત્માનું ગુણ કાય નિજરૂપ પ્રગટ કરવાનું છે જનત જ્ઞાન, દશન, આસ્તિ વીય વિગેરે રત્નો પર આવરણ આવી ગયું છે તે દૂર કરી તેનો શુદ્ધ સ્વરૂપમા પ્રાદુર્ભાવ કરવા માટે એ સાધ્ય નિરતર લક્ષ્યમા રાખવાનું છે, અને તેથી જ તેને ભાલસલ્લ પર ધારણ કરી તેને પ્રકટ કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ બતાવે છે. આ નિજરૂપ એવું અપ્રતિમ છે કે જેને દુનિયાદારીની કોઈ વસ્તુ સાથે સરખાવી શકાય તેમ નથી, કારણ કે રત્નાદિક પાર્થિવ પદાર્થોની કિંમત હદવાળી હોય છે પણ આ જ્ઞાન, દશન, આસ્તિરૂપ રત્ન ત્રીની કિંમત જેવડે આડી શકાય તેવો તો કોઈ પદાર્થ જ આ જગતમાં નથી.

વળી વીક્ષુ રચિરૂપ તરવાર ચેતનજીએ હાથમા ધારણ કરી છે. આ વીક્ષુ રચિરૂપ તરવાર ધારણ કરવામાં બહુ સામર્થ્ય તેણે બતાવ્યું છે, કારણ કે વીક્ષુ રચિ વગર સમ્મહત્વ

પ્રાપ્ત થતું નથી અને સમ્યક્ત્વ વગર સર્વ કાર્ય એકઠા વગરના મીઠા જેવાં છે. ચેતન અનેક વખત યથાપ્રવૃત્તિકરણ કરે છે, પરંતુ અપૂર્વકરણવડે જ્યારે તે ગ્રંથીલેદ કરે ત્યારે જ તેની ગણતરી થાય છે. શુદ્ધ દેવ, ગુરુ, ધર્મને ધરાવતી ઓળખી તેના ઉપર ખરેખરી રુચિ થાય, તેને પ્રાપ્ત કરવા દૃઢ સંકલ્પ થાય અને તે વગરનું જીવન તદ્દન વૃથા લાગે ત્યારે ગ્રંથીલેદ થાય છે અને તે વખતે મોહનીય કર્મની દૃઢ ગાઠ હોય તે લેદાઈ જાય છે. એ ગાઠ લેદવાના મહાન્ કાર્યને સિદ્ધ કરવા સારુ તીક્ષ્ણ ધારવાળી રુચિરૂપ તરવાર હાથમા ધારણ કરવી પડે છે. પછી અલેકઝાન્ડરે જેમ ગોરડીયન નોટઃ કાપી નાખી તેમ તેનાવડે મોહનીય કર્મની દૃઢ-નિવિડ ગાઠનો લેદ કરી નાખે છે.

અનુભવરીતિ અનુસરવાની ઇચ્છાવાળા મુમુક્ષુએ તેટલા માટે નિજ રૂપ પ્રકટ કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરવો અને શુદ્ધ માર્ગ ગવેષી તે પર દૃઢ શ્રદ્ધા રાખવી એ આ ગાથાનો રહસ્યાર્થ છે હવે મોહ રાજની સાથે લડાઈમા ચેતન કેટલું પરાક્રમ બતાવતો જાય છે તેનું સવિશેષ વર્ણન આપે છે.

ટોપ સન્નાહ+ શૂરકો વાનો, એકતારી ચોરી પહિરીરી;

સત્તા થલમેં મોહ વિદારત, X એ એ સુરિજનાં મુહ નીસરીરી. આતમ ૦ ૨

“ શૂરવીરનો વેશ ટોપ, બખતર અને એકતારો સુરવાળ તેણે પહેર્યો અને સત્તાના રણુમાં-સમરાંગણુમા મોહને (એવો) કાપી નાખ્યો કે ઉત્તમ પુરુષોના મુખમાથી ‘ અહો ! અહો ! ’ એમ નીકળી ગયું ! !

ભાવ—મોહ રાજની સાથે મહાતુમુલ્ય શુદ્ધ થવાની શરુઆતમા ચેતન લડવૈયાને યોગ્ય વેશ પહેરે છે લડાઈ કરવા જાય છે તે માથાનું રક્ષણ કરવા મસ્તક પર શિર-ત્રાણુ જેને ટોપ કહે છે તે ધારણ કરે છે શરીરનું રક્ષણ કરવા દુર્લેધ કવચ-બખતર

* ગ્રીસના રાજ્ય માટે એવો નિર્ણય થયો હતો કે અમુક ગાઠ જેને ગોરડીયન નોટ કહેતા હતા તે ઉકેલી આપે તેને રાજ્ય આપવું અલેકઝાન્ડર જે હિંદુસ્તાનમા સિકંદરના નામથી ઓળખાય છે તેણે પોતાનું બળ બતાવવા ઉપર જણાવેલી ગાઠને તરવારથી કાપી નાખી અને રાજ્ય ધારણ કરી લીધું સામ્ય માત્ર ગાઠ કાપવાની હકીકત સાથે જ છે

+ સન્નાહને અદલે ‘સુવાહન’ પાઠાતર છે

X વિમારત અથવા વિદારત એવો પાઠાતર છે,

† સુરજન (દેવતા) એવો પાઠાતર છે

૨. ટોપ=શિરત્રાણુ સન્નાહ=દુર્લેધ કવચ, બખતર શૂરકો=લડવૈયાનો બાનો=વેશ એકતારી=એકાગ્રતારૂપ ચોરી=ચોળી, કચ, સુરવાળ (લગોટ સહિત) થલમેં=રણુક્ષેત્ર સત્તાથલમેં=મૂળથી લાભે વિદારત=નસાડી મૂક્યો એ એ=અહો અહો સુરિજન=સજ્જન મુહ=મોહામાથી નીસરીરી=નીકળી ગયું

શરીર પર ધારણ કરે છે અને પગ ઉપર પાતીયુ નથી પહેરતા પણ સુરવાળ પહેરે છે પાતીયાથી મજબૂતાઈ રહેતી નથી તેથી લડાઈ કરવા જતી વખત અહર કમ્ચ મારી ઉપર લોહાની જળીવાળો સુરવાળ પહેરવાનો રિવાજ છે ચેતનજી પણ મોઠ સામે લડવા નીકળ્યા ત્યારે તેણે ટોપ, બખતર અને સુરવાળ ધારણ કર્યા, વળી તે પાર્થિવ નહિ પણ આધ્યાત્મિક હતા હવે તે કેવા હતા તે જોઈએ

આત્માએ જ્ઞાનદિગ્દિપ ટોપ માથા પર ધારણ કર્યો આથી મોઠ રાખના ગમે તેટલા ઝપાટા વાગે તો પણ જ્ઞાનદિપિ આગળ તે સર્વ નકામા થઈ પડે છે મોઠ રાખના સપાટામાંથી બચવાનો ઉપાય જ્ઞાનદિપિની સમીપતા છે વળી જોટલેથી નહિ અટકતાં શરીર પર સયમરૂપ બખતર ચેતનજીએ ધારણ કર્યું ઈદ્રિયદમન, કષાયત્યાગ, પશ્ચ મહામતનો આહર અને મન, વચન, કાયાના ચોજો પર અકુશ-આવા દંઠ આત્મસયમરૂપ બખતરને ધારણ કરવામાં આવ્યું આથી કર્મના કષાય, નોકષાય ને વેદાદિ સેનાનીઓ ગમે તેટલો સખ્ત હલ્લો કરે તો પણ ચેતનજીને જોકદમ ભય પામવાનું કારણ નહિ થયું; અને વળી સાથે જોકામ્રતારૂપ લોટ સહિત કમ્ચ લગાવી દીધો જોટલે જરા ભય લાગતા પાતીયાના બધ નરમ પડી જાય છે તે પીડા દૂર થઈ ગઈ હવે ચેતનજી પોતાની શુદ્ધ જ્ઞા પ્રાપ્ત કરવામાં જોક ધ્યાન લગાવી રહ્યા છે જોટલે એવું ધ્યાન મોઠના પાર્થિવ ક્ષિપ્ત અનિત્ય આનંદ તરફ જતું આટલી પડયું આવી રીતે જ્ઞાનદિગ્દિપ ટોપ ધારણ કરી સવરૂપ બખતર ધારણ કર્યું તેથી નવીન કર્મનો પ્રવાહ આવતો અટકી પડ્યો અને પછી સ્વરૂપપ્રાપ્તિમાં જોકામ્રતા લગાવી દીધી અને તેથી જ્યાં ત્યાં અસ્તવ્યસ્ત વિચારધારા ચાલતી હતી તે અટકી પડી (ટોમાં આ જગ્યાએ મોઠવતારૂપ ટોપ અને ક્ષમારૂપ બખતર લખ્યું છે છતાં આ અર્થ અહીં સમીચીન જણાય છે)

આવી રીતે સત્ જયને સત્તાના રણક્ષેત્રમાંથી પણ મોઠને કાઢી નાખ્યો ફેલી દીધો દૂર કરી દીધો જ્યારે જ્ઞાનદિપિ અને સયમ સાથે આવ્યા હોય ત્યારે પ્રીતિ પ્રીતિ બધ અને ઉદયમાંથી તો મોઠનીય કર્મને નસાડી મૂકે જોમા નવાઈ નથી, કારણ સયમથી કર્મબધ અટકે છે અને ઉદય પણ જ્ઞાના શુભસ્થાનકથી બધ પડી જાય છે પણ સત્તા (potentia) માં કર્મો રહે છે આ ચેતનજીએ ટોપ તથા બખતર પહેરીને સત્તાના ક્ષેત્રમાંથી પણ કર્મોની કાપણી કરવા માટે બારમે શુભસ્થાનકે તો સત્તામાંથી પણ કર્મોને દૂર કરી નાખે છે, કારણ કે જોના હાથમાં તરવાર છે માથે મોઠ બાધ્યો છે, મસ્તક પર ટોપ પહેર્યો છે શરીર બખતર પહેરી લીધું છે અને પગે લોટ લગાવી સુરવાળ લગાવી દીધો છે પછી તો તેણે શરવીર ક્ષત્રિય બહાદુરની પેઠે કર્મશત્રુની જોવી કાપાકાપી ચલાવી કે તે શુદ્ધને પરિણામે જે મહાગુરુપો હતા તેઓના મુખમાંથી પણ નીકળી ગયું કે અહો ! અહો ! બાહ ! તમે તો ખૂબ

કરી, બહુ મોટો જય મેળવ્યો ! સારું કામ કર્યું ! તમે તો બહુ જાગ્યા ! ખરેખરા જાગ્યત થઈ ગયા ! બહુ આશ્ચર્યકારી કામ કર્યું ”

આત્મા જ્યારે સાતમા ગુણસ્થાનકથી આગળ વધી આઠમે નવમે ગુણસ્થાનકે ક્ષપકચેણી માડી વધે છે ત્યારે કર્મોની તે ખરેખરી કાપણી જ કરે છે, એક અત્યુદ્ધતમા એટલા કર્મોને ખપાવી દે છે કે તેનો ખ્યાલ-તેની સખ્યાનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે તે તો પછી સુમતિને પણ બાબુ પર મૂકી દઈ શુદ્ધ ચેતના સાથે જોડાઈ જાય છે, તદ્રૂપ થઈ જાય છે એ વખતે એના ખરેખરા કુટુંબીઓ દીક્ષા, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ક્ષમા, સતોષ વગેરે મોઢામાથી ‘અહો અહો’ એમ ઝોલી જાય છે આ જીવના અત્યારે તો ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, હાસ્ય, ભય, શોક, દુઃખ, રતિ અરતિ, વેદ, વગેરે સગા થવા આવે છે, પણ તે ખરેખરા સગા નથી, ખરા સગા તો દશ ચતિધર્માઈ છે, જે આ જીવનું નિરતર શ્રેય ઈચ્છી તેના સુખમાં આનંદ માને છે અને તેને સુખ થાય તેવી સ્થિતિ સાથે જોડી આપે છે તેઓ સમજે છે કે ખરેખર, હવે ચેતનજી જાગ્યા તો ખરા, હવે જરૂર શુદ્ધ ચેતનાના ઘરમા પધારી તેને નિરતરને માટે સુખી કરી દેશે, એ વાતમાં સંદેહ લાગતો નથી. આવા તેઓના વિચાર સાથે ચેતનજી કર્મોની જે કાપણી કરવા મંડી ગયા છે તે જોઈ તેઓના સુખમાથી આશ્ચર્યોદ્ગાર નીકળે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. વ્યવહારમાં પણ જ્યારે કોઈ લડાઈ જીતે છે ત્યારે તેનો જયજયારવ થાય છે અને તેને અભિનંદન અપાય છે તેવા પ્રકારના અભિનંદનનું આ વચન સમજવું

જીવનનો સુખ્ય હેતુ જ્ઞાનદીપ્તિ જાગ્યત કરી સયમમાર્ગ આદરી તેમાં એકાગ્રતા કરવાનો છે આત્મસયમ જ્યાં સુધી થશે નહિ ત્યાં સુધી ભવસ્થિતિ પરિપક્વ કદિ પણ થવાની નથી સાધુમાર્ગ પર અરુચિ આવે તો અનંત ભવ સુધી ચારિત્ર ઉદ્ધવ આવે નહિ અને તે વિના કદિ સસારથી મુક્તિ થવાની નથી-કર્મથી મુક્તિ થવાની નથી-ઉપાધિથી મુક્તિ થવાની નથી એ સ્પષ્ટ હકીકત છે હવે આવી રીતે મોહ રાજ સાથેની લડાઈમા ચેતનજીના સખધમા તેના ખરા સગા સખધી આશ્ચર્યના ઉદ્ગારો કાઢવા લાગ્યા પછી આગળ તેને કેવું સુખ થયું તે પણ પૂરું ગતાવી દે છે

કેવલ કમલા અપહર સુંદર, ગાન કરે રસ રંગ મરીરી;

જીત નિશાન બજાહ વિરાજે, આનંદઘન સર્વેગ ઘરીરી. આતમ ૦ ૩

“ કેવળજ્ઞાન લક્ષ્મીરૂપ સુદર અપ્સરા રસ અને રંગથી ભરાઈ જઈને ગાયન કરે છે અથવા રસરંગથી ભરપૂર ગાયન કરે છે એ વખતે જીવના ડંકા વગાડીને આનંદઘન આખા શરીર પર (મને) ધારણ કરીને બિરાજે છે ”

૩ કર્મણા=લક્ષ્મી રસ=લયલીનપણું, રંગ=પ્રેમ જીતનિશાન=જીવના ડંકા બજાવવાગાડીને વિરાજે=બિરાજે સર્વેગ=આખા શરીર પર

આવ—ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે મોડું રાજને હઠાવી રહ્યો ચેતનજી ન્યારે શુદ્ધ દશામા વર્તે છે ત્યારે કેવળજ્ઞાન લક્ષ્મીરૂપ સુદર અપ્સરા તેની પાસે રસ અને રજ સાથે ગાન કરે છે (તેને વરે છે) જેમ રાજ મહાન્ લગાઈમાંથી જય મેળવીને આવે છે ત્યારે તેની પાસે વારાંગનાઓ નાચ કરી આનંદ આપે છે અને રજ ઉઠાડે છે, ચોતરફ ધુધરીનો ધમકાર—ઝાઝરનો ઝલ્લકાર અને નૂપુરનો ધનકાર થાય છે, તેમ આ ચેતનજી પાસે કેવલજ્ઞાન લક્ષ્મીરૂપ સુદર અપ્સરા તેના સુદર આકારમાં ગાન કરે છે તેના આદ્યપ્રદેશો ઈન્દ્રિયને અજોચ્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી સર્વ વસ્તુનો અનુભવ સમકાળે કરે છે, તેના રસમાં તે લયલીન થાય છે, તેના રજમાં તેને પ્રેમ આવે છે, તેની બાબતમાં તેને પૂન આવે છે અને તે સર્વત્ર આનંદ આનંદમય ઘર્ષ જાય છે અથવા કેવળ કમળરૂપ સુદર અપ્સરાના ઉપદેશથી આ લવ બાન કરવા મંડી જાય છે, તેમા લવ લીન ઘર્ષ જાય છે અને તેમા પ્રેમ લાવે છે, તેના મનમાં સોહ સોહનો જાપ ચાલે છે, તેના કાનમાં અનાહત નાદ સંભળાય છે આવી મહાન્ જીવ પોતે કરી છે એ વિચારથી જીવનો ઠંડો વગાડીને આનંદસ્વરૂપ—શુદ્ધ ચિદાનંદમય ચેતનજી મને—શુદ્ધ ચેતનને આપ્યા શરીર પર ધારણ કરે છે મમતાને તો ક્યારથી હાંધી મૂકી હોય છે અને હવે મને તેના આદ્યપ્રદેશમાં ધારણ કરી દે છે, મને પોતામય બનાવી મૂકે છે

આવા ચેતનજી પોતાના સ્વરૂપ—સિદ્ધાસન પર પોતાના સર્વ પ્રદેશો મને—શુદ્ધ ચેતનને ધારણ કરીને બેઠા છે કે તેનું વર્ણન બદીબન મુખથી કરી શકે નહિ, ચીતારો તેને ચીતરી શકે નહિ, કવિ તેને વર્ણવી શકે નહિ ચેતનજી ન્યારે શુદ્ધ અનુભવની રીતિ વરવા લાગ્યા, ધારણ કરવા લાગ્યા ત્યારે પછી તેને મોઢ સાથે મોડું શુદ્ધ થવાનું જ, તેનું છેવટ (પરિણામ) કેવું સુદર આવે તેનો ચીતાર અત્ર આપવામાં જાગ્યો છે એ દશા પ્રાપ્ત કરવા ચોગ્ય છે કે નહિ એ અત્ર ખાસ વિચારવાનો પ્રસંગ છે મમતાનું કુટિલપણ આગલા પદમાં બતાવ્યું છે સુમતિ સાથે પ્રીતિ કરવાથી જે અનુપમ આનંદ થાય છે તેનો સામાન્ય ખાલ અત્ર બતાવ્યો છે અલબત્ત એમાં મોઢ રાજ સાથે મહાભયકર શુદ્ધ કરવાનું છે, પ્રબળ પુરુષાર્થ ફાલવવાનો છે, દંઠ આદ્યમસ્યમ કરવાનો છે, વિપુલ જ્ઞાનદંષ્ટિ જ્યોત કરવાની છે, નિરુપમ સ્વરૂપદશામાં લીન થવાનું છે અને શુદ્ધ એકાગ્રતા રાખવાની છે પણ ભયકર લાગ્યો પરિણામે નિ ચીમ આનંદ થવાનો છે, પરિણામ અતિ આકર્ષક છે અને પ્રમાસ કરવામાં આવે તો પ્રાપ્ય છે માટે ચોગ્ય વિચાર કરી ચેતનજીને પ્રેરણા કરો કે મમતા મામાના સગમાં પડ્યા રહ્યા છે તેને હવે છોડી દે અને સ્વરૂપદશા પ્રાપ્ત કરવા માટે સુમતિનો સગ આદરે એમ કરવાથી એક પતિવ્રતવાળી શુદ્ધ ચેતના સાથે નિરતરનો સગ ઘર્ષ આનંદરસ ગીલાયો એ શક્ય વગરની હકીકત છે નહીં દંદિનો માર્ગ મૂકી જઈ કાંઈક વિચારો, ઉઠો અવ્રત થાઓ, જનપદિ અસ્માસ પર હવે પદાચાત કરો અને અનંત સુખ તરફ દિશોપ કરો.

આ મનુષ્યભવની સાર્થકતા એ સાધ્યનું દર્શન કરી તેના સમીપે જવામાં છે તમે જેમા અધુના મસ્ત છો તે તમારા નથી, તમારાં થયાં નથી અને થવાનાં નથી, માટે સ્વકુટુંબીને ઓળખી કુલટા સ્ત્રીનો ત્યાગ કરો અને અનંત રસરગમાં રેલાઈ જાઓ, એ આખા પદનો રહસ્યાર્થ છે ઉપોદ્ધાતમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે દરેક પદના રહસ્યમાં મુખ્યતાએ એક જ હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે સ્વપરનું વિવેચન કરો અને પરિણતિની નિર્માળતા કરો. અહીં મોહ રાજ સાથે યુદ્ધ કરી અનુભવરીતિ વરવાની જે વાત કરી તેમાં સ્વ અને પરનું વિવેચન મુખ્ય ભાગ ભજવે છે એ સ્વપર વિવેચનથી જ પોતાના ખરા કુટુંબીઓ કોણ છે તેનો વાસ્તવિક વિચાર આવે છે અને તેને લઈને પછી અત્ર વર્ણન કર્યું તેવું તુમુલ્લ યુદ્ધ થાય છે, જેને પારણામે ચેતનજી મહા શુદ્ધ દશા પ્રાપ્ત કરી શુદ્ધ ચેતનાને સર્વાંગે ધારણ કરી બેસી જાય છે, મતલબ શુદ્ધ ચેતના પ્રગટાવે છે અને તે વખતે તેમની ઉપાધી દૂર થઈ જાય છે, શુદ્ધ ગુણો પ્રગટે છે અને અનંત કાળ સુધી આનંદ આનંદ પ્રસરી રહે છે.

પદ ખારમું

સાસી-કુબુદ્ધિ કુવજા* કુટિલ ગતિ, સુબુદ્ધિ રાધિકા નારી;
ચોપર રેલે રાધિકા, જીતે કુવજા હારી.

“ કુબળ કુમતિવાળી અને વિપરીત રીતિવાળી છે અને રાધિકા સુબુદ્ધિવાળી સ્ત્રી છે, તે બન્ને ચોપાટ ખેલે છે (તેમા) રાધિકા જીત મેળવે છે અને કુબળ હારી જાય છે ”

ભાવ—સુમતિએ શ્રદ્ધા પાસે ઉપર જણાવેલી સર્વ હકીકત કહી બતાવી અને અનુભવની રીતિ આદરવા પછી ચેતનજીને મોહ રાજ સાથે તુમુલ્લ યુદ્ધ થશે તેમાં છેવટ ચેતનના જીતના ડંકા વાગશે અને ચેતનજી સર્વાંગે શુદ્ધ ચેતનાને ભેટી બેસશે, એ વાત કહી બતાવી વળી કહ્યું કે ચેતન હજી તો આનંદના સાધન તરીકે ચોપાટ ખેલ્યા કરે છે આ ચોપાટ કાંઈ સાધારણ પ્રકારની નથી, પણ અલકારિક છે, આધ્યાત્મિક છે, અદ્ભુત છે, એ ચોપાટની રમત જેઓને પાસાવડે રમતાં આવડતી હશે તેઓ આ પદનો રહસ્યાર્થ બહુ સારી રીતે સમજી શકશે. આ પ્રાણી હજી ચોપાટની બાજી ખેલ્યા કરે છે

અત્ર કવિ એવી ઘટના કરે છે કે દુર્મતિરૂપ કુબળ જેની દાણા ચલાવવાની રીતિ

* ‘ કુબળ ’ ને સ્થાને ‘ કુબરી ’ એવો પણ પાઠ ક્વચિત્ જોવામા આવે છે

સાસી-કુબુદ્ધિ=કુમતિ, કુબળ=કુબળ, જેના પર કૃષ્ણ મોહી પડ્યા હતા કુટિલ ગતિ=વક્ર ગતિવાળી છે ચોપર=ચોપાટ

હમેશાં વક્ર જ હોય છે તે સદ્બુદ્ધિરૂપ શધિકા સાથે ચોપાટ રમે છે ચોપાટની રમત રમવામાં કેટલાક સોજડી ગાડી કરે છે જેની ગતિ હમેશા વક્ર હોય છે, તે અઠરથી બહાર આવી તદ્દન અવળી ચાલે ચાલે છે અને વચ્ચે જે આવે તેનો તોડ કરવી જાય છે આવી રમત કુમતિને બહુ પસંદ છે તેની ગતિ નિરતર વક્ર જ રહે છે, તેને સીધી ચાલ પસંદ આવતી નથી હવે અહીં કુખ્જ અને શધિકા બાજુએ છે તેમાં કુખ્જ જમે તેટલી વક્ર ગતિ કરે છે આડીઅવળી ચાલ ચાલે છે, પણ છેવટે શધિકાનો જય થાય છે અને કુખ્જ હારે છે તેવી જ રીતે કુમતિ અને સુમતિ વચ્ચે જે ચોપાટનો ઢાવ જોવાય છે તેમાં અનેક જાતની ચાલો થવાય છે ઢાવો નખાય છે અને સોજડીઓ ચલાવાય છે પણ છેવટે સદ્બુદ્ધિનો જય થાય છે બાજુનું છેવડનું પરિણામ આ છે રમત ચાલતી હોય ત્યારે વચ્ચે તો અનેક રજ બદલાતા જાય છે કોઈ વખત તો એમ લાગે છે કે આ બાજુમાં સુબુદ્ધિ તદ્દન હારી જશે, પણ વળી કોઈ એવી તરફના પાસા પડી જાય છે કે બાજુ આખી ફરી જાય છે અને છેવટે જય તો સદ્બુદ્ધિનો જ થાય છે

સદ્બુદ્ધિ-સુમતિ એ ॐઠઠઠઠઠઠઠઠઠઠ (કોન્સ્યન્સ) સમજવી, એ નિરતર શુદ્ધ માર્ગ બતાવનાર છે એના પર એ મોહના ઉછાળાની અસર થતી ન હોય, મમત્વનો પાસ લાગતો ન હોય વ્યવહારના ખોટાં મતભેદો તેના પર કાબૂ ધરાવતાં ન હોય તો એ નિરતર શુદ્ધ માર્ગદર્શક રહે છે; પરંતુ જ્યારે તેના પર સ્વાર્થનું વાતાવરણ ફરી વળે છે મોહનું સામ્રાજ્ય પથરાય છે, ત્યારે તે પોતાનું કામ કરી શકતી નથી છતાં પણ તે દરેક પ્રસંગે પોતાનો દેખાવ તો દે છે ખન કરનારને પણ એક વાર તો તે આંધકો આપે છે પાછો હડાવે છે પણ પછી ક્યારેય વિચારોનું ભર વધતા કુમતિ પ્રબળ થઈ જાય છે એ સદેહ વગરની વાત છે

હવે આ છવ ચોપાટ રમે છે તે કેવી રીતે રમે છે તે અત્ર બહુ વિસ્તારથી બતાવે છે એ રમતની સાધારણ બાજતને કવિ પોતાના અધ્યાત્મજ્ઞાનની વિપુલતાને અંગે કેવા વિસ્તૃત અર્થમાં મૂકી દે છે તે સમજવા ચોખ્ખ છે પાસાવડે ચોપાટ રમી અજુતાર એનો બાવ બહુ સારી રીતે સમજી શકે તેમ છે

રામ-રામગી.

સેહે ચતુર્ગતિ ચોપર, પ્રાણી મેરો સેહે

નરદ ગઢીફા કૌન ગીનત દે, માને ન લેહે બુદ્ધિવર પ્રાણી મેરો ૧

“ મારો ચેતન આર જતિરૂપ ચોપાટ એવે છે, તેની પાસે સોજડાં કે જ છપા તો કોણ જણતરીમા છે, બુદ્ધિમાન પુરોગો આની પાસે તેનું સંજ્ઞામાં જણતા નથી ”

૧ એકેરમે છે ચોપરચોપાટ. નરદસોજડાં. જણાઅજણા. ગીન ગીનત દેખતજી અજતરીમાં
૭ બુદ્ધિવસ્તુબુદ્ધિમાન પ્રાણી

ભાવ—ચોપાટને ચાર પટ હોય છે, ચારે પટમાં થઇને છન્નુ ઘર હોય છે, એ છન્નુ ઘરમાં સોગડી ફર્યા કરે છે, વચ્ચે મરી જાય છે ત્યારે પાછી ફરી વાર બેસે છે, પણ એનું સાધ્ય એ સર્વ ઘર મૂકી દઇને વચ્ચેના સાધ્ય સ્થાનમાં આવવાનું હોય છે. સોગડી ચાર રંગની હોય છે કાળી, પીળી, લાલ અને લીલી અને દરેક રંગની ચચ્ચાર સોગડી હોય છે. કોડીથી રમે છે તેઓ છ અથવા સાત કોડીથી બે રીતે રમે છે અને બન્નેમાં દાણા ગણવાની રીત જુદી જુદી છે. પાસાથી રમે તે ઘણું કરીને બે પાસાથી રમે છે. એ દરેક પાસાને ચાર ચાર બાજુ હોય છે અને તે બન્નેના સરવાળાના દાણા ચલાવતી વખત જુગ વગેરે બધાય છે

આ ચેતનજી તો ચાર ગતિરૂપ ચોપાટ ખેલવા મડી ગયા છે. જેમ ચોપાટમાં ચાર પટ હોય છે તેમ આ ચેતનજી પણ ચારે ગતિમાં ચક્રાવે લેવા મડી ગયા છે. એમણે જે બાજુ માડી છે તે એવી વિચિત્ર છે કે તેની પાસે સોગડાબાજી કે ગજીપો (કાર્ડઝ) કાઢી ગણતરીમાં નથી, એને બુદ્ધિમાન માણસો કાઢી ગણતા નથી અને સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે એમાં એટલે એ સોગડાબાજીમાં કે ગજીપામાં આ ચેતનજીની ચતુર્ગતિ ચોપાટની રમત પાસે કાંઈ દમ નથી આ ચેતનજી તો જરાવારમા દેવગતિમાં પહોંચી જાય છે, વળી ત્યાંથી તિર્યગતિમાં જાય છે, વળી મનુષ્યગતિમાં આવે છે, ત્યાંથી પાપ કરીને નારકીમાં જાય છે, આવી રીતે મોટી ચાલથી એવા દાણા ચાલે છે કે તમારી ચોપાટની રમત તો તેની પાસે કુછ બિસાતમાં નહિ એની રમતમાં એ આખા ને આખા ઘર કુદાવી જાય છે આ પટમાંથી સામા પટમાં ચાલ્યો જાય છે. વળી તેની પાસે ગજીપાની રમત પણ કાંઈ હિસાબમાં નથી જેઓ એ રમત પૂરી કરે છે તે તો ચાર પટ મૂકી દઇને વચ્ચેના ઘરમાં આવી જાય છે, તેવી રીતે ચતુર્ગતિ ચોપાટની રમત પૂરી કરી જીવ પણ શિવગતિરૂપ પચમ ગતિમાં જાય છે ને ત્યાં સ્થિર થઇને રહે છે, પણ ચાર પટમાં હોય છે ત્યાં સુધી તો અહીં તહીં દોડધામ અને ધામધુમ કરી મૂકે છે

બુદ્ધિવરનો અર્થ એક જગ્યા પર શેત્રંજ કર્યો છે તે અર્થ શબ્દને અનુસારે મને બરાબર બેસતો લાગતો નથી, બાકી તેવો રૂઢ અર્થ તે શબ્દનો થઇ શકતો હોય તો તે પ્રસ્તુત સબધ સાથે વધારે મળતો આવે છે વ્યવહારની શેત્રંજની રમત પણ ચતુર્ગતિ ચોપાટની ચેતનજીના રમત પાસે કાંઈ બિસાતમાં નથી—એ ભાવ તે અર્થથી નીકળે છે

અસલના વખતમાં પણ ગજીપાની રમત હતી દશાવતાગી ગજીપા દેશમાં જ બનતા તેમાં (૧૧૦) પાના આવતા અને તેનાથી બહુ આનંદદાયક રમત રમી શકાતી હતી હજુ પણ એ પાના ક્વચિત્ લભ્ય થાય છે પણ તેની રમવાની રીત

લગભગ ભૂલી જવામાં આવી છે હાલમાં (૫૨) પાનાનો જાણ્યો પ્રચલિત છે જે સર્વના લક્ષ્યમાં હશે જ, એમાં પણ અનેક પ્રકારની રમતો થાય છે; પરંતુ આ ચેતનજીની ચતુર્ગતિ ચોપાટની રમત પાસે તેમાં પણ કાંઈ કંઈ નેવું નથી.

અથવા બુદ્ધિમાન માણસો સોજઠા ગણપાને લેખામાં જ માનતા નથી અને તેને ખરી રમત તરીકે ગણતા જ નથી, ખરી રમત તો તેઓ ચેતનજીએ માટેલ ચતુર્ગતિ ચોપાટનો છે તેને જ કહે છે, વાસ્તવિક રીતે બીજી રમતો રમવાના નામને પણ ચોખ્ખું નથી.

એક વિદ્વાન મહાશય આ ગાથાનો નવીન અર્થ સૂચવે છે તે પણ વિચારવા લાયક છે આ પ્રાણી ચતુર્ગતિરૂપ ચોપાટ ખેલે છે અને તેના કારણ તરીકે તેની પ્રવૃત્તિ છે ચોપાટ ખેલવામાં જેમ પ્રવૃત્તિ ઠરવી પડે છે તેમ ચતુર્ગતિરૂપ ચોપાટ ખેલવામાં પણ પ્રવૃત્તિ કરવી પડે છે સોજઠા અથવા ગણપાને કારણ ગણે છે અથવા માને છે એટલે બાજી રમવામાં કર્મબંધનની માન્યતા છે પણ બુદ્ધિમાનો પણ (કર્મની અકળ ગતિને) સમજી શકતા નથી બાજી ચલાવવાના કારણમાં તેઓ કર્મબંધનને કારણ માને છે અને તદ્દનુસાર તેમની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે પણ તેની અકળ ગતિને ઠાકા ઠાકા માણસો પણ સમજી શકતા નથી આવો સાવ આ અર્થ પ્રમાણે નીકળે છે તે સમજવા વત્ન કરવો.

રાગ દોષ મોહકે પાસે, આપ બનાવે દિવકર;

ઐસા વાજા પર પાસકા, સારી ચલાવે સ્ત્રીલકર પ્રાણી૦ ૨

“ રાજ, દ્રેષ અને મોહના પાસા પોતાને દિવ કરનારા છે એમ માનીને તેણે બનાવ્યા; (પછી) તે પાસાનો જેવો જા પડે તે પ્રમાણે રમનાર સોગડી ચલાવે છે ”

સમજ—આ પ્રાણીએ બાજી રમવા સારું પોતાને લાભ કરનાર બાજીને રાજ, દ્રેષ અને મોહરૂપ ત્રણ પાસા બનાવ્યા ચોપાટની રમત રમવા સારું બે પાસાનો અથવા ત્રણ પાસાનો ખપ પડે છે, બંને રીતે ચોપાટ રમી શકાય છે પાસામાં એક બાજુએ છ, બીજી બાજુએ પાંચ, ત્રીજી બાજુએ બે અને ચોથી બાજુએ એક એમ ચાર જીવના ફાણા હોય છે બાજીમાં બે અથવા ત્રણ પાસાથી રમત શરૂ કરીને ફાણા આવે તેટલાં ધર સોગડી ચાલે છે તેમ આ સસારની બાજીમાં જેવા રાજ, દ્રેષ અને મોહના ફાણા આવે છે તે પ્રમાણે બંધનમણ થાય છે એ ત્રણે પાસાને બનાવનાર આ જીવ પોતે જ છે અને તેના ફાણા નાખનાર અને તદ્દનુસાર જમણ કરનાર પણ પોતે જ છે આ સસારમાં રખડાવનાર જમણ કરાવનાર અને જીવને ગુજવી નાખનાર રાજ, દ્રેષ અને મોહ છે મોહના અવયવ રાગ દ્રેષ છે વસ્તુ પર પ્રીતિ અપ્રીતિ કરાવનાર અને તદ્દન અજ્ઞાનદશામાં મસ્ત રાખનાર મોહનીય કર્મ સવ કર્મોનો રાજ છે અને તેનો સર્વથા હાથ

થવાથી તરત જ બાકીના ત્રણ ઘાતી કર્મોનો ક્ષય થઈ જાય છે. એ મોહનીય કર્મ ઘાતી છે તેની સ્થિતિ પણ સૌથી વિશેષ સીત્તર કોડાકોડી સાગરોપમની છે અને તે મિથ્યાત્વ, કષાય, નોકષાય, વેદાદિ દ્વારા જીવને અનેક પ્રકારના નાચ કરાવે છે. ચતુર્ગતિમા ભ્રમણ કરાવનાર એ પાસાથી જેવો દા પડે છે તે પ્રમાણે સોગડી ચાલે છે, એક ઘરમાંથી બીજા ઘરમાં જાય છે, એક પતમાંથી બીજા પતમાં જાય છે અને વળી કોઈ વાર ઘેર પણ પાછી આવે છે; તેમજ આ જીવ પણ એક ને એક ગતિમાં ફર્યા કરે છે, બીજી ગતિમાં જાય છે અને વળી કોઈ વાર પાછો નિર્ગોહ અવસ્થામાં પણ પડી જાય છે. જ્યાં સુધી રાગદ્વેષના પાસા પડ્યા કરે છે ત્યાં સુધી ચારે ગતિમાં આ જીવ રખડ્યા કરે છે. જ્યારે રાગદ્વેષના પાસા પડવા બંધ થાય ત્યારે જ ચતુર્ગતિ ભ્રમણનો છેડો આવે છે, એ હકીકત નિરંતર લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર છે. દા પડે તેવો સોગડીનો પ્રયોગ કર્યા વગર તો બાજીના નિયમ પ્રમાણે ચાલે નહિ, પણ જે સલાખ રાખી બાજી માંડે છે, પાસા બરાબર નાખી જીજીઆ દાણા લઈ પોતાની સોગડી મરવા દેતા નથી તે પાસાને કબજામાં કરી, ચારે પત ઓળંગી જઈ મધ્યસ્થાનમાં પહોંચી જાય છે, જ્યાં ગયા પછી સોગડીને પાછું ફરવું પડતું નથી, કોઈનાથી મરવું પડતું નથી અને આગળ પાછળની બીજી સોગડીથી ભય રહેતો નથી.

રાગ કેશરી રાજા હોઈ વિષયાભિલાષ મત્રી સાથે પાચ ઇંદ્રિયોરૂપ છોકરાઓને લઈને આ જીવ ઉપર કેવો પ્રપંચ ચલાવે છે અને તેમાંથી બચવાના ઉપાય તરીકે સદાગમ સાથે વિવેક પર્વતના અપ્રમત્તતા શિખર જે ચરણધર્મ રાજાશ્રિત છે, તે પર બેસવું—એ હકીકત શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપચની અદ્ભુત કથા લખનાર શ્રીમાન્ સિદ્ધર્ષિગણિએ એ ગ્રંથના ચોથા પ્રસ્તાવના બહુ ચમત્કારિત રીતે બતાવી આપી છે. દ્વેષગજેન્દ્રના લક્ષ્કરનો પણ એવો જ ખ્યાલ તેમા આપ્યો છે શ્રીમદ્દશોબિજયજી પણ રાગના સ્વાધ્યાયમા કહે છે કે—

જેહ સદાગમ વશ હોઈ જાશે રે,
અપ્રમત્તતા શિખરે વાસે રે,
ચરણ ધરમ નૃપ શૈલ વિવેકે રે,
તેહથુ ન ટળે રાગી ટેકે રે

આ મોહ રાજના સુલટો પર જય મેળવી ચતુર્ગતિની રમત બંધ કરો, એમા જીવનો સોદો છે, માથું મૂકવાની રમત છે, કોણી પરનો ગોળ ખાવાનો છે એ પાસામા કેવી શુક્તિબંધ યોજના કરી છે તે હજી પણ વધારે વિચારવા લાયક છે.

પાંચ સર્લે દે દુઝા માર્દ, છક્કા સર્લે દે દુઝા;

સવ મીલ હોત બરાબર સસા, ચહ વિકલ મિનવેક્કા પ્રાણી. ૩

“હે ભાઈ ! પચા તને દુઝો છે અને છક્કા નીચે એકો છે સર્વ મજીને ચોક્કસ હિસાબ ધાય છે તેનો વિવેક ગણવામા આવે છે ”

ભાવ—જેઓ ચોપાટની રમત પાસાથી રમી બાણુતા હોય તેઓએ જાણુ કે સર્વ પાસા ઉપર બાણુઓ તેમ એક સરખા જ આવે છે, તેમા પાચ દાણા આ પ્રમાણે હોય છે : , આ પાચ દાણાની બરાબર સામે એટલે પાસાને જમીન પર મૂક્યો હોય અને આપણી સામે બરાબર પાચ દાણા ઉપર આવે તેમ પાસાને એકબે દોય તો જમીનની સામી બાણુએ બે દાણા આવી આકૃતિમા આવે છે બાણુમા જમણી બાણુએ છ દાણા આવી આકૃતિથી આવે છે અને તેની સામી ડાબીએ વચ્ચે એક દાણો આવે છે આવી રીતે સર્વે પાસા એક સરખા જ હોય છે તેથી મૂળ જાણમા કહે છે કે હે ભાઈ ! પાચ નીચે પાસામા દુઝો આવે છે અને છક્કા નીચે એકો આવે છે એ સવ મજીને બરાબર હિસાબ ધાય છે જે વિવેકપૂર્વક ગણવાથી આવી રહે છે હવે એ ગણવાનો વિવેક આધ્યાત્મિક રીતે કેવો ધાય છે તે સમજાવવા ચત્ત કરીએ

હિસા, મુખાવાદ, સ્તેય (ચોરી), અબ્રહ્મ અને પરિમહરૂપ પાચ આચવના પાચ દાણા નીચે આપે બે દાણારૂપ કરવુ અને કરાવવુ આવે, એટલે પાચ આચવ કરવા કરાવવારૂપ કમ પ્રજ્ઞાલિકા પ્રાપ્ત ધાય-મનહન સાત દાણા આવે ત્યારે માત ગતિમા રજાવુ પડે છે એટલા દાણા આવે તેટલા બાણુના નિયમ પ્રમાણે ચાલવા જ એકે તેથી માતે ગતિમા રજા વાનુ ધાય છે અને જુગ ચાલી ચકાવ નહિ તેથી મોમડી બેઠવાનો બય રહે છે કારણુ તે છટી પટ્ટી બધ છે સાત ગતિ ચામકારે નીચ પ્રમાણે બતાવી છે

૧ એકેદ્રિય ગતિ

૨ વિકલેદ્રિય ગતિ (ત્રેદ્રિય તેર્ગ ય, ચૌરેદ્રિય)

૩ તરક ગતિ

૪ અમુખિમ પદેદ્રિય નિયમ ગતિ

૫ અર્મજ પદેદ્રિય નિયમ ગતિ

૬ મનુષ્ય ગતિ

૭ દેવ ગતિ

આવી રીતે પાંચ આશ્રવને કરવા કરાવવારૂપ દાણા આવે ત્યાં સુધી સાત ગતિમાં રખડવાનુ થાય છે, પણ અષ્ટમી ગતિ જે મોક્ષ છે તેમાં જવાનુ થતુ નથી.

તેવી જ રીતે છ દાણાની નીચે એક દાણો આવે છે એટલે છકાય જીવનું મર્દન થાય—હિસા થાય તેની સાથે એકો એટલે અસયમ આવે છે. આવી રીતે સાત દાણા થાય તેનુ પરિણામ પણ સાત ગતિમાં રખડવારૂપ જ થાય છે.

સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ, નપુસકવેદ એ ત્રણ વેદને આશ્રયીને પણ સાત ગતિ શ્રી સુયગડાગ સૂત્રમાં ગણવામાં આવી છે, તે નીચે પ્રમાણે —

૧ નપુસકવેદની એક ગતિ

તે સર્વથા એકેદ્રિય, બેદ્રિય, તેદ્રિય, ચૌરેદ્રિય અને નરકગતિમાં હોય છે

૨ પચેદ્રિય તિર્યચમાં સ્ત્રીપુરુષવેદ તેની બે ગતિ.

અહીં તેમ જ નીચે મનુષ્યગતિમાં નપુસકવેદ પણ હોય છે, પણ મુખ્યતા અત્ર સ્ત્રીપુરુષવેદની જ છે, કારણ નપુસકને પણ ચિહ્ન તો પુરુષનુ અથવા સ્ત્રીનુ હોય છે, તદાશ્રયી અત્ર બે જ ગતિ ગણવી

૨ પચેદ્રિય મનુષ્યગતિમાં ઉપર પ્રમાણે સ્ત્રીપુરુષવેદ

૨ દેવગતિમાં સ્ત્રીપુરુષવેદ.

બધા પાસાને ગણુશો તો પણ આ પ્રમાણે જ હિસાબ આવશે. પાસા ગણવાનો— દા ચલાવવાનો આ જ વિચાર છે એ વિવેકપૂર્વક ગણનાર એટલે ખરુ ખોટું પારખનાર સમજી શકશે મતલબ જ્યા સુધી દા લીધા કરવાનો હશે ત્યાં સુધી રમનારને સાતે ગતિમાં રખડવાનુ થશે, માટે કોઈ રીતે દા લેવો ન પડે એવો પ્રયત્ન કરવો

આ પાસા ગણવાનો વિવેક બીજી રીતે પણ સૂચવી શકાય છે. પાંચ ઇદ્રિયો પર જય મેળવવારૂપ પાંચ દાણા આવે એટલે રાગ દ્વેષના બન્ને દાણા નીચે દબાઈ જાય છે તેવી જ રીતે ષડ્રિપુ પર જય કરવારૂપ—કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર પર જય મેળવવારૂપ છ દાણા આવે એટલે એક મન પર જય થવારૂપ એક દાણો નીચે દબાઈ જાય છે અર્થાત્ મનનો જય થઈ જ જાય છે તેવી રીતે દાણા ગણવાનો વિવેક પ્રાપ્ત થાય એટલે પાંચ ઇદ્રિય અને ષડ્રિપુ પર જય મેળવવાનુ બની શકે એટલે પછી મનોનિગ્રહ દ્વારા આત્મસયમ થઈ પરમ સાધ્ય પ્રાપ્ત થાય છે

અથવા પચમ ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત થવા પાંચ દાણા આવે એટલે દેશવિરતિ ગુણ (પાંચમે ગુણસ્થાનકે) પ્રાપ્ત થાય એટલે અપ્રમત્ત અવસ્થા (સાતમે ગુણસ્થાનકે)

પ્રાપ્ત થતાં વાર લાગવી નથી અને તે અવસ્થામાં પ્રમોદ થતાં હવે જ્યારે ક્ષપકમિશ્રી માલી તેમાં છ ઢાલુનો ઉમેશ કરી દે છે એટલે એકદમ સાત ને છ તેર થાય એટલે તેરમું શુભસ્થાનક પ્રાપ્ત કરી ચાર અઘાવી કર્મ સહિત મોટો વખત ત્યાં રહે છે અને છેવટે એક ઢાલુ તેમાં વધારી અત્યંત શુભસ્થાનક અયોગી કેવળીકથા પથ દસ્વાક્ષર કાળ પર્યંત અનુભવી સાધક કથામાંથી સિદ્ધકથામાં આવ્યો જાય છે આવી રીતે ચૌદે ઢાલુ મેળવવાથી—તેનો સરવાળો કરવાથી—બરાબર વિવેકપૂર્વક તેની અવસ્થા કરવાથી હિસાબ બરાબર થઈ જાય છે, હિસાબને છેડે લીટીઓ દોરાઈ જાય છે અને કર્મનું ખાતું ખલાસ થાય છે વિવેકપૂર્વક જેને એ હિસાબ કરતાં આવડે તેનું એમાં કામ છે એ ઢાલુ ગણીને સરવાળો કરી બરાબર સોગડી ચલાવતાં ન આવડે તો વળી રખડપટ્ટી થાય છે, માટે સોગડી ચલાવવાનો વિવેક શીઓ, તેના બધા બંદો જોળખો, તેને કોનાથી ભય છે તે સમજે, તે ભયમાંથી મુક્ત થવા રૂપ મધ્યસ્થાન કેમ પ્રાપ્ત થાય તેની ગણતરી કરે, તેને માટે વિવેક વાપરે અને છેવટે તે પ્રાપ્ત કરે, જેથી આ અરણ્યકથીનો છેડો આવે, નકામાં આંટાઓ મટી જાય, ભવના ફેરાનો નાશ થાય, સ આરમ્ભ પર એક ચઢે અને નિરંતર સ્વરૂપાનંદમાં રમણ થાય.

ષ્ટરાણી મહિ ફિરે નીલી, સ્પાદ ન છોરી છોરી;

કાલ ચરદ ફિર આવે પરમે, *કચકુલ છોરી પિછોરી પ્રાણી* ૪

“લીલી સોગડી ચોરાણીમાં ફેરે છે, કાળી સોગડી જોડી તોડવી નથી, લાલ અને પીળી કાઈ વાર જોડી છેડી છંદને ફરી કઢાય પરમાં આવે છે”

ભાવ—આ બાધાનો અર્થ વિચારતા પહેલાં લેસ્થાનુ સ્વરૂપ જય સમજી લેવું પ્રાસંગિક થઈ પડશે જેમ શુદ્ધ સ્ફટિક કૃષ્ણ તેમજ રક્તાકિ વર્ણવાળા દ્રવ્યની પાકોશમાં આવે ત્યારે તેના પરિણામમાં ફેરફાર હોય છે તેમ કૃષ્ણ આદિ દ્રવ્યના સ યોગથી શુદ્ધ આત્માને જે અસિનન પરિણામો થાય તેને લેસ્થા કહેવામાં આવે છે જ્યાં જ્યાં યોગ હોય ત્યાં લેસ્થા હોય અને જ્યાં યોગ ન હોય ત્યાં લેસ્થા ન હોય તેથી મન, વચન, કાયાના યોગાત્મકતા રહેલ દ્રવ્યને લેસ્થા કહેવામાં આવે છે જ્યારે તો યોગના પરિણામને લેસ્થા કહેવામાં આવે છે આત્માના સૂક્ષ્મ સ્વતંત્ર પરિણામને ‘અધ્યવસાય’ કહેવામાં આવે છે, યુદ્ધગળના ઉપક્રમને આધારે થતા પરિણામને લેસ્થા કહેવામાં આવે છે કર્મબંધમાં કયાંયે સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધ ફેરે છે ત્યારે આ યોગાત્મકતા લેસ્થાઓ પ્રકૃતિબંધ ફેરે છે, એ કે કયાંયેનો સદ્ભાવ ત્યાં સુધી સહાયક દ્રવ્ય તરીકે

* મુદ્ધક પાંડિતર છે

૪ ચૌરાણી મહિ-ચોરાણી પરમાં ચોરાણીના ફેરામાં નીલી-લીલી સ્પાદ-જળા તોરી-નોડી, જોરી-મુગ, છુગ જર-જાળા પરમે-બરમાં આત્મસ્વભાવમાં કચકુલોડ વાર વિછોરી-છોડી છંદ,

તેઓ વિશેષ વ્યક્ત રૂપે જણાય છે અને કષાયને ઉદ્દીપન કરે છે. જેમ મદિરા અથવા દહીં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય કર્મના ઉદયને માટે હેતુરૂપ થાય છે તેવી રીતે આ લેશ્યાઓ કષાય ઉદયના હેતુરૂપ અને તેઓને વિશેષ બળવત્તરપણે ઉદ્દીપન કરનાર હોવા છતાં તદ્રૂપ નથી કોઈક જગ્યાએ લેશ્યાને કર્મનો નિધ્યદ કહેવામાં આવે છે પણ યોગના પરિણામ તરીકે તેને કબૂલ રાખવી એ વિશેષ સિદ્ધ પક્ષ છે અને તેને લઈને જ કેવળ આત્માને અથવા સ્વતાંત્ર આત્માને અલેશી કહેવામાં આવે છે. આટલા ઉપરથી ખાસ ધ્યાન આપવા લાયક હકીકત એ છે કે લેશ્યાઓને કષાય સાથે ભેળવી નાખવી ન જોઈએ કષાયોંતર્ગત રહી કષાયને તે પુષ્ટિ આપનાર છે, પણ કષાય ન હોય છતાં પણ લેશ્યા તો રહે છે અને તેથી અનુભાગબધને તે હેતુરૂપ છે એમ કવચિત્ કહેવામાં આવ્યું હોય તો તે પણ કષાય દ્રવ્યના ઉપબૃંહક (ઉદ્દીપન કરનાર) તરીકે તેના પર ઉપચાર કર્યો છે એમ સમજવું. લેશ્યા પોતે તો પ્રકૃતિબધની જ હેતુભૂત છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે અને સાથે એ પણ સમજવા યોગ્ય છે કે કષાયનું ઉદ્દીપન કરનાર છે છતાં તેની સાથે તેનું તાદાત્મ્યપણું નથી. હકીકત એમ છે કે લેશ્યા તે યોગનો વિષય છે અને તેથી કર્મબધના હેતુભૂત મન, વચન, કાયાના યોગો પ્રકૃતિબધને અંગે જે કાર્ય બળવે છે તે કાર્ય લેશ્યા બળવે છે અને જેમ સ્ફટિક ન્યાદિ શુદ્ધ દ્રવ્યની પછવાડે જપા પુષ્પ(જમ્બુતુ ફૂલ) કે ખીજા રગતું દ્રવ્ય મૂક્યું હોય તો સ્ફટિકનો રંગ અન્ય દેખાય છે તેમ શુદ્ધ સ્ફટિક જેવા આત્મદ્રવ્યને તે અભિનવ રંગે રંગિત બતાવે છે ઉપર જણાવ્યું તેમ પુદ્ગલના ઉપપ્લવને આધારે થતા બાહર પરિણામને લેશ્યા કહેવામાં આવે છે. મન વચન કાયાની વર્ગણા જે પાચે વર્ણની હોય છે તેને વિશિષ્ટ જ્ઞાનથી વ્યક્ત રૂપે દેખી શકાય છે જે વર્ણની વર્ગણા હોય તે પ્રમાણે પરિણામ થાય છે અને તે લેશ્યા કહેવાય છે એના છ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. અજન અથવા ભમતા ભમરાના રંગ જેવા તદ્દન કાળી વર્ગણાના બાહર પરિણામને કૃષ્ણ લેશ્યા કહેવામાં આવે છે, મયૂર અથવા કપોતના કંઠ જેવા નીલા વર્ણના બાહર પરિણામને નીલ લેશ્યા કહેવામાં આવે છે, પારેવા જેવા વૃન્તાકના ફૂલ જેવા કાંઈક પીળા અને કાંઈક લાલ વર્ગણાના બાહર પરિણામને કાપોત લેશ્યા કહેવામાં આવે છે, માણેક, અરુણોદય અથવા પરવાળાના રક્ત રંગને મળતા બાહર પરિણામને તેજો કહેવામાં આવે છે, કણેરના ફૂલ અથવા સુવર્ણ જેવા રંગવાળા બાહર પરિણામની વર્ગણાને પદ્મ લેશ્યા કહેવામાં આવે છે અને ગાયનું દૂધ, સસુદ્રના ફીણ અથવા દહીં જેવા ઉન્નવળ વર્ણવાળી વર્ગણાના બાહર પરિણામને શુકલ લેશ્યા કહેવામાં આવે છે કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત એ પ્રથમની ત્રણ અશુભ લેશ્યાઓ છે, આત્માના અધમ બાહર પરિણામ યોગોંતર્ગત દ્રવ્યને લીધે થયેલા છે અને તેજો, પદ્મ અને શુકલ એ ત્રણ શુભ લેશ્યાઓ છે હવે એ છ લેશ્યાના રસાદિ બતાવે છે કૃષ્ણ લેશ્યાનો રસ તદ્દન કડવો, નીલ

લેશ્યાનો રસ તદ્દન તીજો, કાપોત લેશ્યાનો રસ આમળા જેવો ઠસાચલો, તેજ લેશ્યાનો રસ ઠેરીના રસ જેવો, પક્ષ લેશ્યાનો રસ મહિશ જેવો મધુર અને શુકલ લેશ્યાનો રસ ચેલડીના રસ જેવો મિષ્ટ હોય છે પ્રથમની ત્રણ લેશ્યા અતિ દુર્ગંધી અને મલિન છે તેમજ તેઓનો સ્પર્શ ઠડો, લૂષો અને જરા પણ પક્ષ આવે તેવો નથી; તેથી ઉછટી બાકીની ત્રણ લેશ્યાઓની ગંધ અતિ સુગર, સુગંધી સુખા અને નિર્મળ છે તેમજ તેનો સ્પર્શ સ્નિગ્ધાશ્લુ છે આપણે અનુભવ ઉપરથી જોઈ શકીએ છીએ કે જેવા જેવા વિચારો થાય છે તે પ્રમાણે સુખાકૃતિ ઉપર રજ ફેરફાર થવા કરે છે એ લેશ્યામા વર્તતાં છવોનું વર્તન કેવું હોય છે તેની દશા કેવી હોય છે, તેની સ્થિતિ કેટલી હોય છે વિશેષે ઘણી ઉપયોગી હકીકત થી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના લેશ્યા અધિકારથી જાણવી અત્ર સિદ્ધાંતમા બતાવેલ એક દર્શાત બહુ ઉપયોગી હોવાથી તે સંક્ષેપથી બતાવીએ, જેથી જુદી જુદી લેશ્યાઓમાં વર્તતાં છવોના અભિપ્રાય સમજાયે છે મનુષ્યો જુદા પડીને મહાસય કર અન્વીમા આવી પડ્યા અને જુદા થવાથી બારે દિશામા ખાવાનું શોધવા લાગ્યા એવરફ નજર ફેરવતાં તેઓએ એક જાણુ વૃક્ષ જોયું તેના ઉપર જાણુ લટકી રહ્યાં હતા અને તે વૃક્ષ જાણુ વરેમાણુને પોતાના વરફ આમ ત્રણ કરતું હોય તેવું સુગર કેખાતું હતું તે જોઈ એક વરેમાણુએ કહ્યું કે-આ વૃક્ષને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખ્યું હોય તો આપણને જાણુ ખાવાની બહુ મજા આવે બીજાએ કહ્યું કે-આજુ વૃક્ષ શામાટે પાડી નાખ્યું ? જે મોટી ઠાળોમાં ફળો છે તેને કાપી નાંખે ત્રીજાએ કહ્યું કે-મોટી ઠાળોમાં આપણે શું કામ છે ? નાની નાની ઠાળોમાં પર જાણુ છે તેને કાપી કાપી નીચે નાખો એટલે આપણુ કામ થયે બીજાએ કહ્યું કે-જુલ્મમાં જાણુ છે તેને જ તોડી પાડો ને, આપણે મોટી કે નાની ઠાળોમાં શું કામ છે ? ચાન્નમાં કહ્યું કે-આપણે તો જુલ્મનું પણ શું કામ છે ? જાણુને જ નીચે પાડો કે જે ખાઈને આપણે ધરાઈ જઈએ છઈએ કહ્યું કે-આ નીચે ઘણા જાણુ પડ્યાં છે તે જ વીણીને ખાઈએ, ઉપરથી જાણુ પાડવાનું પાપ આપણે શા માટે વહેરવું જોઈએ ? આ છએ માણુસો લેશ્યાવાળા સમજ્યા આ જાણુના દર્શાતનાં ચિત્રો પણ જોવામાં આવે છે જેથી આ હકીકત બરાબર સમજાઈ જાય છે. આ પ્રમાણે લેશ્યાની જે હકીકત લોક પ્રજાશ્રવણને આધારે બતાવી છે તેમાંની કેટલીક સોગઠાબાજની રમતમાં ઘટાવી છે અને કેટલીક બાજુ રમવાની જુદા જુદા રેશની પદ્ધતિ જુદી જુદી હોવાથી સમજાઈ શકી નથી તે વિદ્વાન્ વાચનારે ઘટાવવા યત્ન કરવો બાકી સોગઠીના રંગને લેશ્યાના રંગ સાથે પૂરતો સંબંધ છે એમ તો સ્પષ્ટ જણાય છે

એપાટના સંબંધમાં આપણે હવે કેટલીક રમત જોઈએ. રમત રમતાં રમતાં કંઈ વાર જુદી જુદી સાલો ચાલતા નવા નવા જાવિર્ભાવો થાય છે બારે પટમા થઈને ચોરાશી થઈ છે તે આપણે જોયું છે લીલી સોગઠી ચોરાશી થઈે રૂંધાં કરે છે, તેને

આરો આવતો નથી, તેવી જ રીતે નીલ લેશ્યાવાળા જીવો ચોરાશી લક્ષ જીવોનીમાં ફર્યા કરે છે, પણ તેના આંટા પૂરા થતા નથી, એક યોનિમાથી કાળ કરીને બીજીમાં જાય છે અને એ પ્રમાણે ફર્યા જ કરે છે, પણ તેનો છેડો આવતો નથી. નીલ લેશ્યા અશુભ છે. સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પહેલા જીવ આ લેશ્યામાં વર્તતો હોય છે તેથી તેનો અત આવતો નથી, તેની બાજી પૂરી થતી નથી, એ તો ચક્રમાં ભમ્યા જ કરે છે.

વળી કાળી સોગઠી જોડીને તોડતી નથી, એ જીવમાં જ ચાલ્યા કરે છે. બંને સોગઠી સાથે હોય ત્યાં સુધી તે ફર્યા કરે છે. મતલબ તે દુર્ગતિ સાથે પોતાનો સંબંધ કદિ છોડતી નથી. સર્વથી ભય કર કૃષ્ણ લેશ્યા છે તેથી તેનો દુર્ગતિ સાથે વિયોગ થવો સભવતો નથી. આવી રીતે કૃષ્ણ અને નીલ લેશ્યાવાળા જીવો તો દુર્ગતિમાં રખડ્યા કરે છે, બાજીમાં આ ઘરમાંથી બીજામાં અને ત્યાંથી ત્રીજામાં એમ ચાલ્યા કરે છે પણ તેનો અત આવતો નથી.

લાલ અને પીળી સોગઠીઓ કોઈ વાર જીવ તોડીને ઘરમાં આવે છે એટલે જ્યાં સુધી જીવમાં હોય છે એટલે દુર્ગતિ સાથે સંબંધમાં હોય છે ત્યાં સુધી તો ઘરમાં આવી શકતી નથી, પણ જીવ તોડી નાખીને કોઈ વાર ઘરમાં આવી જાય છે, તેવી રીતે તેજ અને કાપોત લેશ્યાવાળા જીવો દુર્ગતિ સાથેનો પોતાનો સંબંધ તોડી આત્મસ્વભાવમાં આવી જાય છે, કોઈ વાર આત્મસ્વરૂપમાં રમણ કરે છે અને ધીમે ધીમે ઉત્ક્રાંતિમાં આવી જઈ પદ્મ અને શુકલ લેશ્યા ધારણ કરનાર થાય છે. આવી રીતે આ જીવ નવી બાજી ગોઠવતો જાય છે નવાં નવાં ઘરમાં જાય છે. નવા નવા વેશ ધારણ કરે છે પણ શાસ્ત્રકાર કહે છે કે ‘એવી કોઈ જાતિ નથી, એવી કોઈ યોનિ નથી, એવું કોઈ સ્થાન નથી, એવું કોઈ કુળ નથી કે જ્યાં આ જીવ અનંત વાર મરણ પામ્યો ન હોય અથવા અનંત વાર જન્મ પામ્યો ન હોય.’ સંક્ષેપમાં આ જીવ અશુભ લેશ્યા ધારણ કરીને તેના વડે ચોરાશી લક્ષ યોનિમાં—ચૌદ રાજલોકમાં ફર્યા કરે છે.

‘જરહ’ એટલે જીવની અહીં તેના આધ્યાત્મિક અર્થમાં કાપોત લેશ્યા સમજવી થોડા લાલ અને થોડા પીળા રંગના મીશ્વર રંગને જરહ રંગ કહેવામાં આવે છે. સોગઠાના રંગમાં તેને પીળું સોગડું સમજવું

જેરી એ શબ્દ જેરી નજેરી સાથે લાગતો નથી, કારણ મારા સમજવા પ્રમાણે નજેરી શબ્દ શેતરજની રમતમાં વપરાય છે એટલે જેરીનો અર્થ અહીં જીવ—એ સોગઠી સાથે ચાલે એમ કરવો એ જ ઉચિત લાગ્યું છે. ચોપાટની રમતમાં પરણ્યા પછી ‘જીવ’ થાય છે તેને એ શબ્દ બરાબર મળતો આવે છે

આ પદમાં કહેવાની મતલબ એમ જણાય છે કે જ્યારે જીવ તોડીને ઘરમાં આવી

જાય છે ત્યારે પછી સોજડી ઘણે ભાગે મરતી નથી પણ બૂઝી જાય છે, તેવી રીતે સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી ન્યારે જીવ આત્મસ્વભાવમાં આવે છે ત્યારે પછી તેને પાછા પડવાનું બહુ ઘણું થતું નથી અને આગળ વધીને છેવટે તેનો મોક્ષ થાય છે આમાં વળી દેહ પોતાની સોજડી ઝાંડી કરે તો કેવું પરિણામ આવે છે તે છેલ્લી ગદ્યામાં સૂચવે છે તે તરફ હવે આપણે ધ્યાન આપીએ

માર્ગ* વિવેક કે પાઠ ન આવત, તથા સમ કાષ્ઠી શાસ્ત્રી;

જ્ઞાનદયન પ્રસૂ પાઠ દેલાવત, સો સીતે જીવ ગાઢી પ્રાણી* ૫

“ભાવવિવેકની પાસે ન આવે ત્યાં સુધી બાજી કાપી રહે છે, જ્ઞાનદયન ભગવાન ને પગનું ઈશન કરાવે તો આ જીવ બાજી જાણી જાણીને જીવી જાય”

ભાવ—ઉપર જણાવેલી ચાર લેસ્થાવાળા જીવોને કદાચ દ્રવ્યવિવેક આવે પણ ભાવવિવેક એટલે યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપનો જોષ ન થાય, તેની નજીક જવાપણુ ન થાય, ત્યાં સુધી તેની બાજી કાપી સમજવી કુષ્ણુ, નીલ, કાપોત અને તેને લેસ્થાવાળા જીવો ભાવવિવેક પાસે જઈ શકતા નથી તેથી તેઓની બાજી પૂરી થતી નથી એ ભાવવિવેક તો સમ્યક્જ્ઞાનના ભગવાન બતાવે છે, તેઓના ચરણકમળનું પૂજન કરવાથી ભાવવિવેકનું ઈશન થાય છે અને તે ન્યારે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે આ જીવ પણ ને શુદ્ધ લેસ્થા ધારણ કરી છેવટે બાજી જીવી જાય છે અને ન્યારે એક માણસ બાજી જીતે ત્યારે કેવો જાને છે, જીવો જીવો મરેને કેટલો જ્ઞાનદયમાં આવી જાય છે તે તો પ્રસિદ્ધ હકીકત છે

વસ્તુસ્વરૂપના યથાર્થ જોષ વગર આ જીવ બહુ રખડપટ્ટી કર્યા કરે છે સામાન્ય રીતે દ્રવ્યવિવેક તો આ જીવ બતાવ્યા કરે છે, પરંતુ યથાર્થ (ભાવ)વિવેક આવવો બહુ મુશ્કેલ છે એ હિમેશા શાંતસ્વરૂપ જ્ઞાનદયન મહારાજની ચરણસેવાથી પ્રાપ્ત થાય છે, અને આ સંસારની બાજી જીવી જવાનો ઉપાય તે જ છે

મારેનો અર્થ ‘નજીક કરવાથી ઉપર પ્રમાણે ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે પાછોનો અર્થ ‘પો’ પણ ઘઈ શકે છે પાસાથી બાજી રમનાર જાણે કે ન્યાં સુધી પો આવતું નથી ત્યાં સુધી તેની બાજી કાપી રહે છે, તે દેહની સોજડી ઉપાડી શકતો નથી અને પોતાની સોજડીને બૂઝાડી શકતો નથી એવી જ રીતે કોઢીથી બાજી રમનાર જાણે છે કે ન્યાં સુધી પગડું આવતું નથી ત્યાં સુધી સોજડી બેસી શકતી નથી અને કદાચ એકાદ સોજડી જોઈશ હોય તો પણ પાછી ચારે સોજડી ઘેર આવી જાય ત્યારે ફરી વખત પોની જરૂર

* હિર એવો પાર્શ્વર છે

૫ પાછોનાજીક જાયવા પો પગડું તળવડનાં સુધી પાછોનાસે મરણુ જાયવા પો માજીએટથી બેસી જી, માજી જી.

પડે છે વળી જ્યારે સોગડી લપમા પડે છે ત્યારે પણ પો આવતાં વખત લાગે તો અન્ય રમનાર પો લઈને પોતાની સોગડી ગાંડી કરે છે તો જીતવાની અણી ઉપર આવેલી બાજી પાછી ફરી વાર શરૂ થાય છે અને ઘણી વાર હાર ખાવી પડે છે આવી રીતે ઘરે આવેલી સોગડીને બેસવા માટે પણ પગડાની (પોની) જરૂર પડે છે અને એવી રીતે લપમા પડતા અને પો મેળવતા વખત લાગે તો બાજી હારી જવાય છે જો આનંદધન ત્રણ મહારાજ આ પગડુ ખતાવી આપે તો આ જીવ એક ચાલમાં આખી બાજી જીતી જાય છે, નહિ તો ત્રણ ત્રણ સોગડી ડુબાડી દીધેલ હોય છતાં પણ બાજી હારી જાય છે, બધા ઘર વટાવીને આવેલ હોય તો પણ છેવટે રખડી પડે છે અને જો પો આવી જાય તો ‘હું’ જીત્યો, ‘હું’ જીત્યો’ એમ પોકાર કરીને કહે છે ચારમાથી ત્રણ સોગડી ડૂબી ગયેલ હોય અને બીજા દાણા ચાલવાની જગ્યા ન હોય ત્યારે જ આવી સ્થિતિ થાય છે, તેમ જ ઉપશમશ્રેણી માટે ત્યારે ચેતનજીના એવા જ હાલ થાય છે. જેમ દાણા વધારે આવી જાય અને ચાલવાનું હોય નહિ ત્યારે વાર વાર ખડુ કરવું પડે છે તેમ ઉપશમ-શ્રેણીગત જીવને અગિયારમા ગુણસ્થાનકેથી પાછા છૂટે, સાતમે, પાચમે, ચોથે, બીજે કે પહેલે પણ પડવું પડે છે. આવી રીતે જીતેલી બાજી હારી જવામા માત્ર એક પગડાનો વાધો આવે છે, તેમ જ જો ભાવવિવેકનું એક પગડુ ન આવે તો આ જીવ ઉપર નીચે અથડાયા પછડાયા કરે છે, પણ તેનો છેડો આવતો નથી એ પગડાને શ્રીત્રિભુના ચરણ-કમળની સેવા એકદમ ખતાવી આપે છે અને એવી રીતે વખતસર જો એક પગડુ આવી જાય તો આ જીવ બાજી જીતી જઈ આનંદમા આવી નિરંતર લહેર કરે છે.

વળી ભાવ શબ્દનો અર્થ ભાવલેશ્યા કરવામા આવે ત્યારે ખડુ સુદર અર્થ થાય છે દ્રવ્યથી આ જીવને છ લેશ્યાઓ ઘણીવાર થાય છે પણ શુદ્ધ ભાવલેશ્યા છેવટની ત્રણ થાય ત્યારે જ આ જીવને પો આનંદ ગણાય છે મતલબ ત્રીલેશની નજીક આવે ત્યારે પણ તે માત્ર ભાવતેજલેશ્યા નજીક આનંદો ગણાય છે. આ ભાવલેશ્યા પ્રાપ્ત કરવારૂપ પગડુ પણ તેણે મેળવવાનું છે

હે આનંદધન નાથ ! આવી રીતે હું એકેદ્રિયાદિ તિર્યચગતિમા અને નારકીમાં રખડ્યો, કોઈ વાર મનુષ્ય થયો, મહર્દિક દેવ પણ થયો, કોઈ કોઈ વાર તો સસારના છેડે આવી પહોંચ્યો, પણ સદ્વિવેક મને પ્રાપ્ત થયો નહીં, તેથી પાછો વળી ચક્રભ્રમણમાં પડી ગયો. આપ કૃપા કરી હવે મારા ચોરાશીના ફેરા અળસાવી દો, મને ભાવવિવેક પ્રાપ્ત કરાવી આપો અને આ મારી ચોપાટની બાજીમા એક પો ખાતર મારે આટલી વાર ખડુ કરવું પડે છે, પાછા ફરવું પડે છે અને રખડપટ્ટી કરવી પડે છે તે કોઈ રીતે મારા પર કૃપા કરીને અટકાવો. મારી સસાર બાજી જીતી જાઉં અને મારા ભવના

ફેરા મટી બચ જોમ ઠોઢ પલુ રીતે કરી મારી લાજ રાખો જ્યેક વખત બે મને ભાવ વિવેક પ્રાપ્ત થશે તો પછી ત્યાજ કરવા યોગ્ય અને ખાદરવા યોગ્ય વસ્તુનું સ્વરૂપ સમજી હું લાચકને ખાદરીશ, નાલાચકનો ત્યાજ કરીશ

સુમતિ કહે છે કે-પ્રાણી આ પ્રમાણે ઘોષાટ ખેલે છે, ચારે ઘરમાં ફેરે છે, પણ જ્યાં સુધી જોને ભાવવિવેકનું પો આવતું નથી ત્યાં સુધી જોની બાજી કાચી છે, હજી તેને પો મજબુ નથી પણ જો આનંદવન ભગવાન જોને પો બતાવે તો જીવ બાજી જીવી જાય, જોનું કામ થઈ જાય અને જો પછી રાજી થઈને જાજી ઉઠે ચેતન ! તમારો હાથ વખત છે, તમે જમો તેમ કરીને પ્રભુજરણુસેવા કરી આનંદવન પ્રભુ પાસેથી પોનું ફર્યાન કરી તેને પ્રાપ્ત કરો

ચેતનજીને ઉપદેશ આપવા અને વસ્તુસ્વરૂપનો યથાર્થ જ્ઞાન આપવા માટે આનંદવન મહારાજે ઘોષાટ જેવી રમતનો જે યોગાર્થ કર્યો છે તે બતાવી આપે છે કે ચેતનજીને સમજાવવા માટે પરમ ઉપકારી મહાદ્મા તેના પરિચયવાળી રમતજમતની વસ્તુનો પણ કેવો સુઘર ઉપયોગ કરે છે લક્ષ્યાર્થ મુમુક્ષુને ઉપદેશ દેવા માટે નિર્માલ્ય દંખાતા પદાર્થો પણ ઉપયોગી નીવડે છે પ્રત્યેકજીવ જીવો સંસારના ઠોઢ જીવ જાયવા વસ્તુને જોઈને પરોપદેશની અપેક્ષા વજર તરીકે જાય છે આ પદનો આશય વિચારી સર્વ વસ્તુમાંથી સાર ગ્રહણ કરનારો અભ્યાસ પાઠવો

૫૬ તેરમું

રાત-સારત

અનુભવ હમ તો રાજરી દાસી,

આજ કહારે માયા મમતા, બાનુ ન કહારી બાસી અનુ ૧

“ હે અનુભવ ! હું તો આદમરાજની દાસી છું, (પણ) પેઢી (પટ્ટરાણી) માયા મમતાઓ ક્યાંથી આવી ? વળી તે ક્યાંની રહેવાવાળી છે તે હું જાણતી નથી ”

ભાવ—હવે ચેતનજી તો ઉપર જણાવ્યું તેમ અતુર્ગતિ ઘોષાટ રમ્યા કરે છે, જે શિરાશીના ફેરામાં ફર્યા કરે છે, પણ જોને ભાવવિવેકનું પો આવતું નથી અને જોની બાજી કાચી રહ્યા કરે છે મમતા માયાના સજલમા પડી ઘોષાટ ખેલ્યા કરે છે, પણ સુમતિની વાત સંભળતા નથી સુમતિએ શ્રદ્ધાને અનુપમ રૂપમાં આવે ત્યારે ચેતનની સ્થિતિ બતાવી, પણ જો તો કાંઈ વાત સંભળતા નથી, જો અનુભવમાર્ગ પર આવે ત્યારે તેની લડાઈનો હેવાલ આપ્યો પણ ચેતન તો માયા મમતામાં ફર્યા ગયા છે જે બધી વાત ધ્યાનમાં રાખી સુમતિ ખાતે અનુભવને કહે છે આ પદમાં સુમતિ અને અનુભવ

૧. રાજ-રાજ રાજરી-રાજની આત્મરાજની. જ્ઞાતિ-જ્ઞાતી. જ્ઞાતિ-જ્ઞાતી બાસી-રહેવાવાળી

વચ્ચે જે વાતચીત થાય છે તે આનંદધનજી મહારાજે ચીતરી છે, તે પર ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે.

સુમતિ કહે છે-હૈ અનુભવ ! હું તો આત્મરાજ-ચેતનજીની દાસી છું-કિ કરી છું, નિરતર તેમની સેવામાં તત્પર છું તેઓ મને જે આદેશ આપે તે કરનારી છું. અથવા હૈ અનુભવરાજ ! હું તો તમારી દાસી છું, તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારી છું. જે તમે મદ હો તો હું પણ મદ હોઈ છું અને તમે તીવ્ર હો તો હું પણ તીવ્ર હોઈ છું મારો અને તમારો આ સબધ સુપ્રસિદ્ધ છે પણ માયા અને મમતા ચેતનજીની પટરાણીઓ હાલ થઈ બેઠેલી છે તે ક્યાંથી આવી છે અને ક્યાની રહેનારી છે તે હું જાણતી નથી માયા એ છળ પ્રકૃતિ છે, હું કહેવરાવનાર છે. મમતા એ મારાપણ છે, મોહ રાજનો એ મંત્ર છે અને જગતને એ અધ બનાવનાર છે આ બન્નેને આત્મરાજે પટરાણી તરીકે ક્યાંથી બેસાડી દીધી ? તેઓનું કુળ શું છે ? તેઓ ક્યાંથી આવી છે ? અને તેઓ ક્યાંની રહેવાવાળી છે ? તેની પણ પૂરી તપાસ ચેતનજીએ કરી હોય એમ મને લાગતું નથી તેઓ ચેતનજીને વળગી પડી છે અને ચેતનજીએ તેને પટરાણી તરીકે ઠોકી બેસાડી છે, પણ તેઓનો કુળધર્મ શું છે તેની પણ પૂરી તપાસ કરી હોય એમ લાગતું નથી

આ મમતા કેની દીકરી છે અને એવી અધમ વર્ગની કુલટા સ્ત્રી કેટલું કામ બગાડી નાખે છે એ સબધી વિશેષ સ્વરૂપ આવતા પદમાં તપાસ કરીને સુમતિ જ અનુભવને કહેશે અહીં તાત્પર્યાર્થ એટલો છે કે જેના ઉપર આત્મરાજ આટલી પ્રીતિ કરી પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવે છે અને ચોરાશીના ફેરામાં ફર્યા કરે છે તેનું સ્વરૂપ બરાબર હું જાણતી નથી એક સ્ત્રી સાથે સબધ કરવા પડેલા સુજ્ઞ પુરુષોએ વિચાર કરવો જોઈએ કે એ સ્ત્રીનો સ્વભાવ કેવો છે, એનું જ્ઞાનદાન કેવું છે, એના માતૃપિતા કેાણ છે અને એનું સામાન્ય વર્તન કેવું છે આ સર્વ જાણતમાં ચેતને તપાસ કરી હોય એમ લાગતું નથી અને ગમે તેવી સ્ત્રીઓને ઘરમાં બેસાડી દીધી છે એ શું તેને યુક્ત છે ?

રીજ પરે વાંકે સંગ ચેતન, તુમ કયું રહતઃ ઉદાસી;

વરજ્યો ન જાય એકાંત કંતકો, લોકમેં હોવત+ હાંસી. અનુ૦ ૨

તેની સોબતમાં ચેતનજી ખુશી ખુશી થઈ ગયા છે, (પણ) તમે ઉદાસ કેમ રહો છો ? પતિને સર્વથા તજી શકાતો નથી અને (અમારા) લોકોમાં પતિની મશ્કરી થાય છે

* 'રહો ન' એવો પાઠ રહતને સ્થાને છે

+ 'હોત ન' એવો પાઠ હોવતને સ્થાને છે

૨ રીજ પરે=રીઝી પડે, ખુશી ખુશી થઈ જાય છે વાકે=નેના, માયા મમતાના. કયુ=આમાટે ઉદાસી=દિવગીર વરજ્યો=તજ્યો, છોજો એકાંત=સર્વથા હોવત=થાય છે હાંસી=મશ્કરી, ટેકડી

ભાવ—સુમતિનો ઉપર જણાવેલો પ્રશ્ન સામળી અનુભવ ઉતર આવે છે કે-હે સુમતિ ! તું મને માયા મમતાના કુળધર્મોનું પૂછે છે પણ એના જવાબમાં તને કાંઈ સતોષ થશે નહિ વાત એમ છે કે ચેતનજી જ્યારે એની સોબતમાં હોય છે, એના મંદિરમાં હોય છે ત્યારે આનંદમાં આવી જાય છે, હરેરમાં આવી જાય છે, પ્રમાદમંદિરના પાનમાં મસ્ત જળી સદસદિવેક ભૂલી જાય છે તેથી પછી તે કુલટા છે, વેશ્યા છે કે કુળવધુ છે તેની જરા પણ તપાસ કરતા નથી હોકમાં કહેવત છે કે ‘ રાજને ગમી તે રાણી અને છાણા વીણવી આણી ’ એટલે એની સાથે પછી તત્સબંધી વાત પણ કોઈ કરતું નથી અને મોહમંદિરમાં મસ્ત બનેલા ચેતનજી તે સબંધી વિચાર પણ કરતા નથી, એ વાત તો ઠીક પણ તું દિલગીર કેમ દેખાય છે ? તારા શોકનું કારણ તો મને અનુભવ મારું ક્યન તો એ છે કે તારે તો તારું કામ કર્યા જ કરવું, તારું રૂપ પ્રગટ કરવું અને પતિને પોતાના મંદિરે ખેંચી લાવવા, પણ વારું, વારી ઉઠાચીનું કારણ શું છે તે મને બતાવ

સુમતિ કહે છે—અનુભવ ! મારી ઉઠાચીનું કારણ શું છે તે હું તને કહી સમજાવું છું તે ધરાવર ધ્યાનમાં લઈ તે પર વિચાર કર જ એમ તેમ તો પણ ચેતનજી મારા પતિ રહ્યા, તેઓ માયા મમતા જેવી કુલટાઓના મંદિરમાં ક્યાં કહે, રખડ્યા કહે અને મારી સાચું પણ જુઓ નહિ, પણ હું તો તેમની એક પતિ મતા ત્રી રહી, તેથી મારાથી કાંઈ પતિનો સર્વથા ત્યાગ થઈ શકે નહિ સુદ પતિ મતાનો ધર્મ છે કે પતિ તેને ખીજે, લડે કે તિસ્કરે તો પણ મનસા વચસા કર્યાં જા એ પતિનો ત્યાગ કરે નહિ એને છોડે નહિ એની સેવના એક ચિત્તથી કર્યાં કહે આ પ્રમાણે હોવાથી મારા પતિને તજી શકાતા નથી અને જમારા હોકમાં તેની મસ્કરી યાચ છે તે સાંભળી હું જળી મરું છું તું જાણે છે કે મનુષ્યો પેતપોતાના નાના સર્કલ(વતુલ)માં સામાન્ય રીતે માન-પ્રતિષ્ઠા મેળવવા અને તેઓનો સારો અભિપ્રાય પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરે છે અને તેઓમાં માનદાનિ ન યાચ તેની ખાસ સલાહ રાખે છે મારા સબંધીઓ મહામત જ્ઞાનદીપ્તિ વિગેરે અનેક છે તેઓ મારા પતિની ઠેકડી કરે છે કે-અહો ! જેનાં કુળધર્મ તથા ઠામઠેકાણું જણાયેલ નથી, જે પ્રત્યક્ષ બ્યબિચારિણી છે, જેના વેશ, હાવભાવ અને કટાક્ષ હું શીલા ત્રી જેવા છે તેવી પવ્યત્રી મમતાના મંત્રમાં એનો પતિ તો પડી રહે છે, એ તો મૂર્ખ છે, અંધ છે, અક્લવ્તીન છે આવી રીતે મારી દેખતા મારા પતિની હાચી યાચ છે તે હું સહન કરી શકતી નથી મારી ઉઠાચીનતાનું કારણ તે જ છે અનુભવ ! મારા પતિને હું છોડી શકતી નથી અને તેમની મસ્કરી યાચ તે હું સહન કરી શકતી નથી આ વિચારથી મારા મન પર શોકની છાયા આવી ગઈ છે

જે બે પાડાતર નોખા મૂક્યા છે તે બહુ સારો અર્થ આવે છે સુમતિ પાતે

જ આખું વાક્ય બોલે છે અને તે પ્રથમ ગાથાના અનુસંધાનમાં જ આવે છે. તે પ્રમાણે અર્થ કરીએ તો સુમતિના સુખમાં નીચેના શબ્દો આવે છે - ‘એ માયા-મમતાના પ્રસંગમાં આવીને ચેતનજી તો તેના ઉપર ખુશી થઈ ગયા છે, તેમના ઉપર વારી ગયા છે, ત્યારે એ હકીકતને લઈને હે અનુભવ ! તમે દિલગીર રહેતા નથી ? તમને એ વાતથી ખેદ આવતો નથી ? તમને એમ થતું નથી કે આવો અનંત શક્તિનો ધણી ચેતન જેની સત્તામાં અનંત ગુણો રહેલા છે તે આવી વેશ્યાની સોળતમાં પડી જઈ ધન ગુમાવી બેઠો છે, પોતાની શક્તિ સમજતો નથી અને પોતાના કુળધર્મનો ખ્યાલ કરતો નથી ? હે અનુભવ ! આમ છે છતાં પતિને મારાથી એકાંતે તણ શકાતો નથી, હું કુળવાન રહી તેથી એનો ત્યાગ મારા ખ્યાલમાં આવતો નથી ત્યારે શું આપણા લોકમાં પણ મારી મશ્કરી ન થાય ? આપણા લોક શાંતિ, ક્ષમા, દયા, ધૃતિ, નિર્વેદ વગેરે મારી મશ્કરી ન કરે કે આ સુમતિ તો પતિની બેદરકારી છતાં તેને વળગ્યા જ કરે છે ? આ પ્રમાણે અર્થ કરવો એ ગાથાના આગળ પાછળના સળધને અનુરૂપ છે એમાં આશય એ જ આવે છે કે માયા-મમતાના પ્રસંગમાં ચેતનજી એવા રાચી રહ્યા છે કે સુમતિને બોલાવતા પણ નથી અને તેમ છતાં પણ સુમતિ કુળવધૂ અથવા નિમકહલાલ પરિચારિકા તરીકે તે બાળત ઉપર ખેદ કરી અનુભવને પોતાની સ્થિતિ સમજાવે છે, જે સાલળી પતિ નિજ મદિરે પધારવા નિર્ણય કરે એ તેનો શુદ્ધ ઉદ્દેશ છે

સમજત નાહિ નિહર પતિ એતિ, *પલ એક જાત છમાસી;

આનંદધન પ્રમુ વરકી સમતા, અટકલી ઔર લવાસી. અનુ૦ ૩

“કઠોર પતિ (આત્મરાજ) એટલી વાતથી સમજતા નથી અને (મારી) એક ક્ષણ છ માસ જેવી જાય છે હે આનંદધન પ્રમુ ! સમતા તમારા ઘરની પટરાણી છે, બીજી (માયા મમતા) લખાડી છે એમ અટકળો-બણો-સમજો ”

ભાવ—વળી સુમતિ આગળ વધી અનુભવને પોતાનું હૃદય ખાલી કરતાં જણાવે છે હે અનુભવ ! તને જણાવ્યું તેમ મારા પતિની સર્વ જગ્યાએ અને ખાસ કરીને ભદ્રલોકમાં હાસી થાય છે અને મારાથી તે સહન થતું નથી તેથી મારા પતિને સમજાવવા હું ઘણી ઘણી જાતની યુક્તિઓ કરું છું અગાઉ (દશમાં પદમાં) જણાવ્યું તેમ હું ગાઉં છું, નાચું છું પણ તે તો મારા મદિરે પધારતા નથી અને માયા-મમતા સાથે બાળ ખેલ્યા કરે છે, તેની સાથે આનંદવિલાસમાં મસ્ત બની પડ્યા

* ‘ પલક ’ એવો પાઠાંતર છે

૩ નિહર=કઠોર એતિ=એ વાતથી છમાસી=છ માસ, અરધા વરસ જેવા ઘરડો=પોતાની, ઘરની અટકલી=અટકળો, બણો ઔર=બીજી, માયા મમતા લખાસી=લખાડ, ગપ્પા સપ્પા, ગાલ પુરાણ

શ્વાસ—સુમતિનો ઉપર જણાવેલો પ્રશ્ન સામળી અનુભવ ઉતર આવે છે કે—હે સુમતિ ! તું મને માયા મમતાના કુળધર્મોનું પૂછે છે પણ જોના જવાબમાં તને કાંઈ સંતોષ થશે નહિ. વાત જોમ છે કે ચેતનજી જ્યારે જોની સોળવમા હોય છે, જોના મંદિરમાં હોય છે ત્યારે આનંદમાં આવી જાય છે, હરેરમાં આવી જાય છે, પ્રમાદમંદિરમાં પાનમાં મસ્ત બની સદસદિવેક બૂલી જાય છે તેથી પછી તે કુલટા છે, વેશ્યા છે કે કુળવધુ છે તેની જરા પણ વપાસ કરતા નથી. હોઠમાં કહેવત છે કે ‘ રાખને ગમી તે રાખી અને છાણા વીણવી આણી ’ એટલે જોની સાથે પછી વત્સલબંધી વાત પણ કાંઈ કરતું નથી અને મોહમંદિરમાં મસ્ત બનેલા ચેતનજી તે સબંધી વિચાર પણ કરતા નથી; જો વાત તો ઠીક પણ તું દિલગીર કેમ રેખાય છે ? તારા શોકનું કારણ તો મને અમજાવ મારું કથન તો જો છે કે તારે તો તારું કામ કર્યું જ કરવું, તારું રૂપ પ્રગટ કરવું અને પતિને પોતાના મંદિરે જોની લાવવા, પણ વારું, તારી ઉઠાચીનું કારણ શું છે તે મને બતાવ.

સુમતિ કહે છે—અનુભવ ! મારી ઉઠાચીનું કારણ શું છે તે હું તને કહી સમજાવું છું તે બરાબર ધ્યાનમાં લઈ તે પર વિચાર કર. જો અમે તેમ તો પણ ચેતનજી મારા પતિ રહ્યા, તેઓ માયા મમતા જેવી કુલટાઓના મંદિરમાં રૂંચા કરે, રખડ્યા કરે અને મારી સાચું પણ જુએ નહિ, પણ હું તો તેમની એક પતિ મતા શ્રી રહી, તેથી મારાથી કાંઈ પતિનો સર્વંથા ત્યાગ થઈ શકે નહિ. સુર પતિ મતાનો ધર્મ છે કે પતિ તેને ખીજે, લહે કે તિરસ્કરે, તો પણ મનસા વથસા કર્મણા જો પતિનો ત્યાગ કરે નહિ જોને છોડે નહિ, જોની સેવના એક ચિત્તથી કર્યા કરે. આ પ્રમાણે હોવાથી મારા પતિને તણ શકાતા નથી અને અમારા હોઠમાં તેની મસ્કરી થાય છે તે સાંભળી હું બળી મરું છું તું જાણે છે કે મનુષ્યો પોતપોતાના નાના સકંઠ(વર્તુલ)માં સામાન્ય રીતે માન-પ્રતિષ્ઠા મેળવવા અને તેઓનો સાથ અભિપ્રાય પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરે છે અને તેઓમાં માનહાનિ ન થાય તેની ખાસ મહાજ રાખે છે. મારા સબંધીઓ મહાવત, જ્ઞાનદંષ્ટિ વિગેરે જાનેક છે, તેઓ મારા પતિની ઠેકડી કરે છે કે—જાહો ! જેના કુળધર્મ તથા કામઠેકાણા જણાયેલ નથી, જે પ્રત્યક્ષ વ્યભિચારિણી છે જેના વેશ, હાવભાવ અને કાયા દુઃશીલા શ્રી જેવાં છે તેવી પવનશ્રી મમતાના સજમાં જોનો પતિ તો પડી રહે છે, જો તો મૂર્ખ છે, ગંઠા છે અક્ષત્વદીન છે આવી રીતે મારી રેખતાં મારા પતિની હાંચી થાય છે તે હું સહન કરી શકતી નથી મારી ઉઠાચીનતાનું કારણ તે જ છે અનુભવ ! મારા પતિને હું છોડી શકતી નથી અને તેમની મસ્કરી થાય તે હું સહન કરી શકતી નથી. આ વિચારથી મારા મન પર ચોકની છાયા આવી ગઈ છે.

જે જે પાડાતર નોખા મૂક્યા છે તે બહુ સારા અર્થ આવે છે સુમતિ પોતે

જ આખું વાક્ય જોલે છે અને તે પ્રથમ ગાથાના અનુસંધાનમાં જ આવે છે. તે પ્રમાણે અર્થ કરીએ તો સુમતિના મુખમાં નીચેના શબ્દો આવે છે—‘એ માયા-મમતાના પ્રસંગમાં આવીને ચેતનજી તો તેના ઉપર ખુશી થઈ ગયા છે, તેમના ઉપર વારી ગયા છે, ત્યારે એ હકીકતને લઈને હે અનુભવ ! તમે દિલગીર રહેતા નથી ? તમને એ વાતથી ખેદ આવતો નથી ? તમને એમ થતું નથી કે આવો અનંત શક્તિનો ધણી ચેતન જેની સત્તામાં અનંત ગુણો રહેલા છે તે આવી વેશ્યાની સોળતમાં પડી જઈ ધન ગુમાવી બેઠો છે, પોતાની શક્તિ સમજતો નથી અને પોતાના કુળધર્મનો ખ્યાલ કરતો નથી ? હે અનુભવ ! આમ છે છતાં પતિને મારાથી એકાંતે તજી શકાતો નથી, હું કુળવાન રહી તેથી એનો લ્યાગ મારા ખ્યાલમાં આવતો નથી ત્યારે શું આપણા લોકમાં પણ મારી મશ્કરી ન થાય ? આપણા લોક શાંતિ, ક્ષમા, દયા, ધૃતિ, નિર્વેદ વગેરે મારી મશ્કરી ન કરે કે આ સુમતિ તો પતિની બેદરકારી છતાં તેને વળગ્યા જ કરે છે ? આ પ્રમાણે અર્થ કરવો એ ગાથાના આગળ પાછળના સળધને અનુરૂપ છે એમાં આશય એ જ આવે છે કે માયા-મમતાના પ્રસંગમાં ચેતનજી એવા રાચી રહ્યા છે કે સુમતિને જોલાવતા પણ નથી અને તેમ છતાં પણ સુમતિ કુળવધૂ અથવા નિમકહલાલ પરિચારિકા તરીકે તે બાબત ઉપર ખેદ કરી અનુભવને પોતાની સ્થિતિ સમજાવે છે, જે સાક્ષી પતિ નિજ મદિરે પધારવા નિર્ણય કરે એ તેનો શુદ્ધ ઉદ્દેશ છે

સમજત નાહિ નિહાર પતિ એતિ, *પલ એક જાત છમાસી;

આનંદધન પ્રમુ ઘરકી સમતા, અટકલી ઔર લલાસી. અનુ० ૩

“કઠોર પતિ (આત્મરાજ) એટલી વાતથી સમજતા નથી અને (મારી) એક ક્ષણ છ માસ જેવી જાય છે હે આનંદધન પ્રમુ ! સમતા તમારા ઘરની પટરાણી છે, બીજી (માયા મમતા) લગાડી છે એમ અટકજો-જાણો-સમજો ”

ભાવ—વળી સુમતિ આગળ વધી અનુભવને પોતાનું હૃદય ખાલી કરતા જણાવે છે હે અનુભવ ! તને જણાવ્યું તેમ મારા પતિની સર્વ જગ્યાએ અને ખાસ કરીને ભદ્રલોકમાં હાસી થાય છે અને મારાથી તે સહન થતું નથી તેથી મારા પતિને સમજાવવા હું ઘણી ઘણી જાતની યુક્તિઓ કરું છું અગાઉ (દશમાં પદમાં) જણાવ્યું તેમ હું ગાઉં છું, નાચું છું પણ તે તો મારા મદિરે પધારતા નથી અને માયા-મમતા સાથે બાજી ખેલ્યા કરે છે, તેની સાથે આનંદવિલાસમાં મસ્ત બની પડ્યા

* ‘પલક’ એવો પાઠાતર છે

૩ નિહાર=કઠોર એતિ=એ વાતથી છમાસી=છ માસ, અરધા વરસ જેવા ઘરકી=પોતાની, ઘરની અટકલી=અટકજો, જાણો ઔર=બીજી, માયા મમતા લલાસી=ક્ષમા, ગપ્પા સપ્પા, ગાલ પુરાણ

રહે છે અને મારી સામુ પણ જોતા નથી હું તેઓને બતાવી આપુ છું કે માયા-મમતા અધમ કુળની છે, અભવ્યા ગામની રહેનારી છે અને કુલટા છે, પણ માત્ર પતિ તો જોટલા કંઠણ થઈ ગયા છે કે હું ગમે તેટલી વાત કરું છું પણ તે સમજતા જ નથી મેં તેને અનેક આકારમા વાત કહી, તેઓનો મોહરાગ સાથેનો મુદ્દવૈભવ સમજાવ્યો, તેના જીવ કામાં થતો ગભીર નાદ કહી બતાવ્યો, પણ જો તે મમતા-માયા સાથે નરમ થેસ જેવા થઈ જાય છે (જુઓ પદ ૬૪૨) અને મારી પાસે આવવાની વાત સાચ કે તદ્દન કંઠણ બની જાય છે આટલી સર્વ વાતથી પણ તે તો સમજતા નથી અને મને પોતાને જોવી પીડા થઈ છે કે પતિ વજરની જોક કણ જાય છે તે છ માસ જેવા થઈ પડે છે કુળવધુને પતિની સોબતમા આનંદ રહે છે અને પતિવિરહે જોક સેક ક છ માસ જેવી લાગે છે, જોક મિનિટ વરસ જેવી લાગે છે, જોક રાત આખા ભવ જેવી લાગે છે વળી તેઓ મમતા-માયાની સોબતમા પડી જોક મિનિટમા જોટલો કર્મબંધ કરે છે કે મારા મંદિરે તેમને પધારવાનો સમય વરસોથી લગ્યતો જાય છે

હે અનુભવ ! આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે મારા પતિ જો શુદ્ધ જ્ઞાનમા આવી જાય, માયા મમતાનો સજ મૂકી દે અને જુલુ પ્રહણ કરવા લાગે તો તેઓ પોતે જ આનંદજન છે, આનંદના સમૂહ છે, સિદ્ધ જ્ઞાના ભોગવનાર છે; તેમણે જલ્પુ જ્ઞાને કે હું જ ખરી તેમના ઘરની સ્ત્રી છું, તેમની પટરાણી છું, તેમના હૃદયમાં જન્મ શેક નારી છું, તેઓને યેઅ છું, તેઓની ક્ષિતિ અને જ્ઞાતિ વધારનારી છું અને માયા મમતા કે બીજી કોઈ પણ તેઓના પ્રેમનુ પાત્ર ઢાલ બની હોય તે સર્વ ગપ્પા સપ્પા છે, લગાડપણ છે, ગાલ પુશણ જેવું છે, છેતરપીંડીનો ધંધો છે, માત્ર ખાલી બકબકાટ છે, જોમાં કાઈ દમ જેવું નથી, જોમાં કાઈ સાર જેવું નથી, જોમાં કાઈ તત્ત્વ જેવું નથી જે સ્ત્રીઓ મારા પતિની સ્ત્રી કહેવશાવવાને યેઅ પણ ન હોય, જે કુળવધુના નામને પણ લાવક ન હોય, જે શુદ્ધ પતિપ્રેમા, પતિપરાયણ પતિભક્ત્યા ન હોય તેને સ્ત્રી કહેવી તે માત્ર વાગ્દળ છે શબ્દાર્થનું અજ્ઞાન છે, અસત્ય વચનવિન્યાસ છે સુમતિ અનુભવને ઉદ્દેશીને બોલતા બોલતા આવેશમાં આવી જઈ ઉદ્દમાર કાઢે છે કે હે આનંદજન ભગવાન ! મારા નાથ ! મારા પતિ ! હું તમારા ઘરની ખરી સ્ત્રી છું અને આ બીજી તો લગ્ના સ્ત્રીઓ છે જેનું સ્વરૂપ તમે સમજે, વિચારે, ધ્યાનમાં લાવે

આખા પદમાં કહેવાનો આશય જો છે કે-માયા મમતામાં મસ્ત રહેનાર ચેતન તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજતો નથી, તેનું પરિણામ સમજતો નથી, તેનાથી થતો સસારસંબંધ (સસારવૃદ્ધિ) ધ્યાનમાં લાવતો નથી અને તેથી સ્વપરનો જ્ઞાલ કર્વા વજર નિરતર પરવશ્તુને પોતાની માની તેમાં રમણતા કર્યા કરે છે તેની પ્રાપ્તિમા આનંદ માને છે અને તેના વિચોગમાં શૂન્ય હૃદયનો થઈ જાય છે આના પરિણામે

એની પરિણતિની નિર્મળતા થતી નથી, એને વસ્તુસ્વરૂપનું ભાન થતું નથી અને સમતાની સાથે તેની પીછાન થતી નથી જીવનનો સાર પ્રાપ્ત કરવો હોય, જિંદગીને સરવાળે કાંઈ જમ્મે કરી લઈ જવું હોય તો સુમતિનું સ્વરૂપ ચેતનજી ! સમજો અને તેને મદિરે પધારો સુમતિ અથવા સુમતા હજી પણ ઉદ્ગારરૂપે અનુભવને વિશેષ કહે છે, તે માટે નીચેનું પદ વાંચો. એમ કરવાનો હેતુ એ છે કે એથી જ ચેતનજી ખરાબર માયા-મમતાને ઓળખી જઈ તેનો સંગ છોડતા જાય તો પરિણતિની નિર્મળતા કરી છેવટે શુદ્ધ ચેતના સાથે પ્રેમમાં પડી રહે અને આ ચક્રવ્રમણનો છેડો લાવે.

પદ ચાંદ્રમું

રાગ-સારંગ

અનુભવ તું હૈં હેતુ હમારો. અનુ०

આય ઉપાય કરો ચતુરાઈ, ઔરકો સંગ નિવારો. અનુ० ૧

“હે અનુભવ ! તું અમારો (મારો અને ચેતનનો) હિતસ્વી છો, (તો) ચતુરાઈથી લાભવૃદ્ધિનો ઉપાય કરો અને બીજાઓની સોખત અટકાવી દો.”

લાવ—હજી પણ અનુભવને ઉદ્દેશીને સમતા વધારે વાત કહે છે હે બધું અનુભવ ! તું અમારા જન્મેનો ખરેખરો હિત કરનાર છે મારા પતિનું અને મારું શુભ ઇચ્છનાર જો ખરેખર કોઈ હોય તો તે તું જ છે. જેમ અનુભવ વધે તેમ ચેતન સુમતિને મદિરે વધારે આવે, સુમતિ સાથે પ્રેમ વધારે ખતાવે અને સુમતિને પોતાની સ્ત્રી તરીકે સવિશેષપણે સુખ આપે અનુભવ મિત્ર ! આ હકીકત તું સારી રીતે જાણે છે, માટે વિચક્ષણતા વાપરીને કોઈ એવો ઉપાય કરો કે મારા પતિના સબધરૂપ લાભ મને પ્રાપ્ત થાય મિત્રની દ્રજા છે કે પોતાના દોસ્તદારને હરકોઈ પ્રકારે લાભ થાય તેવો ઉપાય તેણે ચિંતવી આપવો-ચોજી આપવો-ગોઠવી આપવો વળી અનુભવ મિત્ર ! જ્યારે તમે મારું અને મારા પતિ જન્મેનું શ્રેય ઇચ્છો છો તો સાથે એવો પણ ઉપાય યોજો કે એ માયા મમતાનો સંગ મૂકી દે જ્યાં સુધી ચેતન માયા મમતાની જાળમાં ફસેલા રહેશે ત્યાં સુધી એને સ્વપરવિવેચન થશે નહીં-પોતાના અને પારકાને ઓળખશે નહિ અને પરકામે લાજ્યા કરશે એને આખા દિવસમા જરા પણ કુરસદ મળશે નહિ અને પૂછશે તો કહેશે કે-હું મારા કામે જાઉં છું, પણ પોતાનું કામ શું છે એ બિચારો સમજતો નથી જ્યારે માયા મમતાનો સંગ મૂકી સમતાને મદિરે પધારી આત્મનિરીક્ષણ કરશે ત્યારે તેને સમજશે કે પોતે જેને પોતાનું કામ માને છે તે તો

૧ હેતુ=હિતકારી, વૃદ્ધિ કરનાર, હિતેશરી આય=પ્રાપ્તિ, લાભ-તેનો ચતુરાઈ=વિચક્ષણતા, ઔરકો=બીજાનો સંગ=સોખત. નિવારો=અટકાવો

પરકામ છે, પરનુ કામ છે, પર સંબંધી કામ છે પોતાનું કામ તો આત્મિક છે, પ્રત્યક્ષ કાર્યમાં તદ્દન અલગ છે, આવશ્યકસ્થિત છે, સ્વાધીન છે, સ્વરૂપગમ્ય છે ચેતનનું તેનો અનુભવ મિત્ર સર્વ વાત બતાવી આપે, એને સમતાના મંદિરમાં થતો સ્વરૂપાનંદ અને તેના પરિણામનો ખ્યાલ આપે અને સાથે માયા-મમતાના મંદિરના સુચ્છ વિષય નહોતો અને તેનાં અતિ અધમ પરિણામોનો ચિતાર આપે તો ચેતનનું કાંઈક સ્વસ્થાને આવે-ઠેકાણે આવે અત્ર અનુભવને બેવાત કરવાની કહી, સુમતિ સાથે તેનો (ચેતનનું) સંબંધ જોડાવવો અને કુમતિ સાથેનો તેનો સંબંધ તોડાવવો એકલો સુમતિ સાથે જરા વળત સંબંધ થાય તેમાં બહુ લાભ ન થાય, વળી પાછો વિશાવમા પડે કે આ ચેતન કુમતિના મંદિરે આશ્રયે જાય, માટે એને અતઃકરણપૂર્વક કુમતિ ઉપર વિસ્તાર છૂટે એવી યોજના પણ અનુભવે સાથેસાથ કરવી જોઈએ મતલબ તે નિજ કુટુંબનો સંબંધ થાય અને કુલગ શ્રીઓની સંબંધ છોડી દે એવી યોજના વિચક્ષણતાપૂર્વક અનુભવે કરવી જોઈએ અથવા ચતુરાઈ શબ્દને લાભના ઉપાય સાથે લેવો એટલે તમે લાભના ઉપાયરૂપ ચતુરાઈ કરી બતાવો જેથી પેલી બીજી શ્રીઓ સાથે ચેતન સંબંધ રાખે છે તે મૂકી દે આ પદમાં પણ સ્વપર વિવેચન કરી, સ્વને જોળખી તેને આદરવાનો અને પરને જોળખી તેને ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ છે મમતાના મુખ્ય આવિર્ભાવ તરીકે તૃષ્ણા હોય છે ધનની, માનની અને બીજી કોઈ પણ વસ્તુની અને મનોલાવની દહ ઇચ્છા શખવી, એની પ્રાપ્તિમાં શાંતિ માનવી, એની અપ્રાપ્તિમાં ખેદ કરવો તેને તૃષ્ણા કહેવામાં આવે છે એક ધનની ઇચ્છાથી-તૃષ્ણાથી પ્રાણી કેટલી ઉપાધિ વહેરી લે છે તેનો જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તૃષ્ણાથી મન પર જે આધિપત્ય મેળવાય છે તેનો ખ્યાલ આવે છે એનો સંબંધ યવાથી પ્રાણી પોતાના વખાણ કરવા મંદી પડે છે, દેશ પરદેશ રખડે છે ફાગાદાર મમજવાળા શેકોના અવિચારી હુકમોને ચરણે ધાય છે, અસત્ય બોલે છે, ખોટું જુએ છે રટે છે અને અનેક યાજ્ઞ કરે છે એવી જ રીતે માનની તૃષ્ણાથી પણ ચેતન એટલો જ તણાયા કરે છે એ સર્વ દરશનના અનુભવનો વિષય હોવાથી તે પર વિશેષ વિવેચન કરવામાં કાળ ન આજતા એ તૃષ્ણા કોણ છે ? એનું સ્વરૂપ વિચારીએ

“તૃષ્ણા રાંઢ માંઢકી આઈ, ફહા ધર કરે સવારો;

ઘઠ ઠગ કપટ કુડુચહી પોરે, મનમેં કપુ ન વિવારો

(પાઠાંતર) ઠનકી સમસિ વારો અનુ. ૨

તૃષ્ણા ભુજ્જ બાઢની દીકરી છે, એ ધમ્મા જયવારો શુ કરશે ? એ સુચ્છી

* તીમના એવો પણ પા. ૮ અથ. એક ૮ ૭

૨ તૃષ્ણા-મત્તિક સમય કરવાની ભુદિ. રાંઢકુલદા શ્રી રવચંદી ભાંડારીજીનાથ, માર્કી ૩ મિત્ર પર આલ્પિય કરનારા. બાધ-દીમરી. કાવ્ય-સપ્તરાષ્ટ્રનારો, જયવારો, ઉત્તરે. રાજમૂર્ખી અલ્પ વચરની સુચ્છી. મન્મનનારી (ચતુર્થ) કરનારી. કપટ-જગત્ત્વ કરનારી કુડુચહી-પોતાની પીયરિની

છે, ઠગારી છે, કપટી છે અને પોતાના કુટુંબને (પીયરીઆંને) પોષનારી છે—એવું મનમા કેમ વિચારતા નથી અથવા એની સોગત અટકાવી દો ”

ભાવ—મારા પતિને તૃણા ઉપર રાગ બાંધાણો છે અને તેની સાથે સંબંધ થયો છે તેનું સ્વરૂપ હે અનુભવ ! તમે કેમ વિચારતા નથી ? આવા શુદ્ધ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર રત્નોના ધણી થઈને મારા પતિ કેવી સ્ત્રીઓ સાથે સંબંધ કરે છે તે તો જુઓ. તમે વિચારશો તો તમારા મનમા અતિ ખેદ આવશે, ત્રાસ છૂટશે કે—અહો ! જેના ઘરમાં શુદ્ધ પવિત્ર આદર્શરૂપ સ્ત્રીઓ છે તેઓ કેના ઘરમા આઈડે છે ? ધન સંગ્રહ કરવાની યુદ્ધિને તૃણા કહે છે. એ કુલટા સ્વચ્છ હી સ્ત્રી છે અને ભાંડની દીકરી છે. ભાંડ મફકરી કરીને અથવા સિખ માગીને પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. સમાજમાં તેઓ તદ્દન અધમ વર્ગમાં આવે છે અને ભવાયાના નામથી ઓળખાય છે એ ભાડ સ્થાને અહીં લોભ સમજવો. એવા ભાડ—ભવાયાની દીકરીને (એના કુળમાં) શિક્ષણ પણ સ્વચ્છ હતાનું જ મળે છે. હવે એકલી કુલટા સ્ત્રી તે તમારા ઘરમા આવીને શું જયવારો કરશે ? શું ઉજારો કરશે ? એ તમારા ઘરનું શું લીલું કરશે ? હે અનુભવ ! તમે ચેતનજીને કહો કે આવી અધમ સ્ત્રીઓ સાથે તમારે પરિચય કરવો એ તમને જરા પણ ઘટતું નથી. વળી એ તૃણા કેવી છે તેનું સ્વરૂપ ચેતનજીને જાણવું હોય તો હજી પણ તેને બતાવો કે એ તૃણા તો શઠ છે એટલે મૂર્ખી અઝલ વગરની છે, એને પતિ કે ચારનો ખ્યાલ પણ નથી, વળી એ મહાપ્રતારી છે, જ્ઞાનધનને ઠગીને હરી જનારી છે અને સર્વ ધન—ધરખાર લૂટી જઈ પુણ્યધન વગરનો કરી તેને બાવો બનાવી મૂકે તેવી છે, તેમ જ વળી જૂઠા જૂઠા વેપો કરનારી, છળપ્રપચથી ભરેલી અને છળની જ વાતો કરનારી છે આવી રીતે તે શઠ છે, ઠગ છે અને કપટી છે, વળી તે ઉપરાત તે રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન વિગેરે પોતાના પીયરીયાને પોષનારી છે, વધારનારી છે અને તમારા ક્ષમા, ધૈર્ય વિગેરે કુટુંબીઓ સાથે લડાઈ કરનારી છે

આવી શરમ વગરની, હલકા કુળની, મૂર્ખી, કપટી, લુચ્ચી અને પીયરીઆંને પોષનારી તૃણા તમારા ઘરમા શું જયવારો કરવાની છે ? તમને શું સારા રૂપમાં દેખાડવાની છે ? એ તો એવી એવી વાત યુક્તિપૂર્વક કરશે કે તેનું રહસ્ય તમારા ખ્યાલમા પણ આવશે નહિ કહેશે કે મારો ભાઈ તો બાપડો આજે ઘેરથી જાય છે તે જતો જતો આવતી કાલે પાછો આવે છે અને તમારો ભાઈ તો ઓણ પોર ઓણ પોર લાગેલો જ છે વાત એમ હુતી કે પોતાનો ભાઈ દરરોજ ઘેર આવતો અને પતિનો ભાઈ વરસે બે વરસે આવતો, પણ ભાષાપ્રપચથી હકીકતને એવા રૂપાતરથી બતાવવામા તૃણાદિક કપટી સ્ત્રીઓ વાગ્બળ પાથરે છે કે જેમા ભદ્ર જીવો ક્ષાઈ જાય છે

હે અનુભવ ! આવી અધમ કુલટા તૃણા છે એમ મારા પતિ કેમ વિચારતા

નથી ? એમ તમે તેઓને કહો વળી કહો કે એ સ્ત્રી તેઓના ઘરને, તેઓના નામને, તેઓની આબરૂને યોગ્ય નથી. એની સોબત કરવામાં બય છે, એના સસર્ગમાં અપયય છે, એના પડછાયામાં આવવાથી પણ માનની હાનિ છે એ મહાકઠારી, પોતાના કુળને વધારનારી અને ચેતનજીને કહિ છતાં ન આવવા દેનારી છે આ પ્રમાણે ચેતનજીને સમજવો અને એ કુલટાની સોબત છિડાવો. તમે એને સ્પષ્ટ રીતે કહી દો કે કુળવાન માણસે એવી સ્ત્રીને પસંદ પડવું તે કોઈ પણ રીતે ઉચિત નથી.

આ ગાથા કુમતિ પસારી ચેતનને જ કહે છે એમ ધારીએ તો પણ ખટ થયું નથી, કારણ કે અનુભવ એ પણ ચેતનનો વિષય છે અવસ્થાભેદને લઈને અહીં તેને બૂઝા બૂઝા ઉદ્દેશવામાં આવ્યા છે તેથી તે પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે છે બાકી વસ્તુસ્વરૂપે તો ચેતનને અને અનુભવને ઉદ્દેશીને એક જ વાત કહેવામાં આવે તો વિચવાઈ નથી. આ ગાથા અને હવે પછીની ગાથા ઉક્ત બન્ને રીતે સમજી શકાયે.

હે અનુભવ ! તમે એવી અધમ સ્ત્રી સાથે સોબત મૂકાવી દો, છિડાવી દો, તબવી દો અને ગમે તેમ કરી ચેતનજી મારે મંદિરે પધારે એમ તેને સમજવો.

કુલટા કુટિલ કુબુદિ સગ સેલકે, અપની ઇપત ક્યું હારો ?

આનંદજન સમતા ઘર આવે, બાંજે મીત નગારો મનુ० ૬

“ સ્વચ્છ દી, વક ગતિવાળી કુમતિની સાથે ખેલ કરીને આપની ઈચ્છા શામાટે ખોઈ ખેસો છો ? આનંદજન મહાત્મા તો સમતાના ઘરે આવશે અને જીતના ઠંકા વાજશે ”

ભાજ—વળી હે અનુભવ ! મારા પતિને કહો કે સ્વચ્છ દી, વક ગતિવાળી—મોટાથી જીલટી કિશાએ પ્રયાણ કરનારી કુમતિની સોબત કરીને, તેની સાથે આનંદ કરીને તેની સાથે ખેલ કરીને તમે તમારી આબરૂ શા સારું શુભાવો છો ? એની સાથે સોબત કરવાથી તો તમે ભાડપુત્રીના પતિ કહેવાયો, એમાં તમારો અપયય થશે એમ કસ્વાનુ તમારે કારણ શું છે તે તો અને સમજવો અને તમારે માટે જરૂર લાગી આવે છે તેથી આટલું કહું છું તમારા જેવા અલભેલા સ્વામીનાથને મારા જેવી રૂપ સૌભાગ્યવાન પવિત્ર પતિવ્રતા સાધ્વી સ્ત્રી મળી છે, તમે મદા, સમા, ક્યા વિગેરે મહાઉત્તમ મારા કુટુંબીઓના જમાઈ થયા છે છતાં તમે સ્વચ્છ દી સ્ત્રી જેની ગતિ નિરતર મોલી પરાઈ મુખ હોય છે તેની સાથે કેમ ખેલ ખેસો છો ? તેમા રસ લઈને કેમ મુખ માનો છો ?

ભુજો, આનંદના અર્થી દો વાસ્તવિક મુખના લાલચુ દો, નિરતર મુખના

* પતિ કુ મુ ને જામે અન્યથા પતિજનુ પાઠ છે તેનો અર્થ પ્રતિત-ઈચ્છાત થાય છે

૧ કુટિલ-અતિવાળી પત-ઈચ્છાત. કારણ-ખોઈ ખેસો

ધન્ય છે. તો વિચારે કે આનંદધન મહાત્મા જેઓ અચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છે તેઓ તો સમતાને મંદિરે પધારશે, તે કદિ પણ માયા, મમતા, તૃષ્ણા જેવી કુટિલ સ્ત્રીઓના મંદિરમાં આવશે નહિ, તેની સામે દષ્ટિપાત પણ કરશે નહિ અને તેમ થશે ત્યારે જ ખરા વિજયડંકા વાગશે એવા વિજયના ડંકા કાંઈ માયા, મમતાના મંદિરે જવાથી વાગશે નહિ, માટે અનુભવ । તમે તમારા મિત્ર ચેતનજીને કહો કે હવે એ માયા, મમતાનો ત્યાગ કરી પોતાના કોણ છે તેને વાસ્તવિક રીતે ઓળખે અને જે મંદિરમાં આનંદધન ભગવાનનો વાસ છે તે સુમતિના મંદિરમાં પધારી પોતાના વિજયડંકા વગાડે.

અનુભવને આ સર્વ હકીકત સુમતિ કહે છે તે ચેતનજી સાંભળે છે, કારણ કે અનુભવનું સ્થાન તો ચેતન જ છે વિભાવદશા મૂકી ખરાખર અવલોકન કરે એટલે યથાર્થ સ્વરૂપજ્ઞાન થાય તેને અનુભવ કહે છે* ચેતનને જ્યારે એવો અનુભવ થાય છે ત્યારે તેને સ્વપરતુ સ્વરૂપ ખરાખર સમજાય છે, ધીમે ધીમે વિકસ્વરતા પ્રાપ્ત થતી જાય છે અને આનંદધનપદ-પ્રાપ્તિ થાય છે. એ સ્વરૂપાનુસંધાનમાં શુદ્ધ ચેતનાનો પણ પરિચય થાય છે અને અપૂર્વ સુખનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે. રહસ્ય આખા પદનું એ છે કે-તૃષ્ણા, કુમતિ વિગેરે વિભાવને ઓળખી તેનો ત્યાગ કરવો અને શુદ્ધ સ્વભાવ-દશામાં રમણ કરવું એ જીવનનું લક્ષ્યસ્થાન છે અને પરમ સાધ્ય છે.

પદ પંદરમું

રાગ-સારંગ

મેરે ઘટ ગ્યાન માનુ મયો મોર. મેરેં

ચેતન ચક્રવા ચેતના ચક્રવી, માગો વિરહકો સોર. મેરેં ૧

“ મારા હૃદયમાં જ્ઞાનરૂપ સૂર્યનો ઉદય થવાથી પ્રભાત થયો, તેથી શુદ્ધ ચેતન ચક્રવો છે, ચેતના જે ચક્રવી છે (તેના) વિરહનો શોરણકાર અટકી પડ્યો. ”

ભાવ—સુમતિએ અનુભવદ્વારા ચેતનજીને આગળ કહી તે હકીકત કહેવાની એટલે ચેતનજીનું સ્વરૂપ પ્રગટ થવા માડ્યું, તેઓ માયા મમતાના મંદિરથી સુમતિના મંદિર તરફ આવી તેના સમાગમમાં વિશેષ રહેવા લાગ્યા, પોતાની વાસ્તવિક સ્થિતિનો ખ્યાલ કરવા લાગ્યા અને તેને ઓળખવા લાગ્યા એમ કરતાં કરતાં જ્યારે સત્તામાથી પણ મોહનીય કર્મનો ક્ષય કરી ચેતન શુદ્ધ થાય છે ત્યારે તેની શુદ્ધ ચેતના પ્રગટ થાય છે શુદ્ધ દશામાં વર્તી ચેતન નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગાર કાઢે છે તે રટણ કરવા યોગ્ય છે.

* ખ્યાલને યાદ કરતા કે સારા સારા ભોજનો યાદ કરતા મુખમાં પાણી છૂટે છે તે તેને ખાતી વખત પણ પાણી છૂટે છે, તો પણ આ બેમાં જેમ ધણો જ આતરો છે તેમ જ્ઞાન અને અનુભવમાં તફાવત છે
૧ ઘટ=હૃદયમાં ભાનુ=સૂર્ય મોર=પ્રભાત ભાગો=અટક્યો. સોર=શોરણકાર, અવાજ

મારા હૃદયમાં જ્ઞાનરૂપ સૂર્યનો ઉદય થવાથી પ્રભાત થયો આત્માનો જ્ઞાનગુણ ન્યારે પ્રગટ થાય છે ત્યારે તેને સર્વત્ર અજવાળું દેખાય છે, તેને સ્વપરતુ જ્ઞાન થાય છે અને તેની સર્વ અધકારજનિત મુશ્કેલીઓ દૂર થઈ જાય છે

શુદ્ધ ચેતન પોતે ચક્રવૈ છે અને શુદ્ધ ચેતના ચક્રવી છે આ ચક્રવા ચક્રવીને આખી રાતનો વિરહ હતો અને નદીના બૂફા બૂફા (સામસામા) ઠાઠા ઉપર બેસીને ઠાઠા અવાજ કરીને શોરબકોર કરતા હતા તે અવાજ કહે બધે થઈ ગયો પ્રભાત થવાથી રાત્રિનો વિરહકાળ બધે થયો અને શુદ્ધ ચેતન અને શુદ્ધ ચેતના મળ્યા ચક્રવૈ અને ચક્રવી આખી રાત નદીના બે ઠાઠા પર બેસી શોરબકોર કર્યા કરે છે, પણ અધારાને લીધે એક બીજાને દેખી શકતાં નથી પ્રભાત થાય છે ત્યારે તેમનો વિરહ મટી જઈ બન્ને એકઠા થાય છે

શુદ્ધ ચેતન અને શુદ્ધ ચેતના વસ્તુસ્વરૂપે એક જ છે સ્વરૂપ સ્વરૂપવતથી ભિન્ન હોતું નથી, તેઓ વચ્ચે ગુણ ગુણીનો સબધ છે, પણ અનાદિ કર્મસત્તિથી શુદ્ધ સ્વરૂપ પર જે આવરણ આવી ગયું હતું તે જ્ઞાનજાળના પ્રકાશથી દૂર થાય છે આવરણ દૂર થયું—આમ્હાન ખસી ગયું અને સ્વરૂપાનુસધાન થયું એટલે અજ્ઞાનઅધકાર ઘોતરફ દેલાયો હતો અને કર્મપ્રચરતારૂપ નદી જન્નેની વચ્ચે આડી પડેલી તે સર્વ જ્ઞાનજાળના ઉદયથી પ્રભાત થતા ખસી ગયા અને બધા કાળનો ચેતન ચેતનારૂપ ચક્રવા ચક્રવીને વિરહ હતો તે દૂર થયો ન્યા સુધી અજ્ઞાનાવરણ વચ્ચે અતરાય કરતું હોય ત્યાં સુધી શુદ્ધ વસ્તુનું કથન થતું નથી અને તે ન થાય ત્યાં સુધી શુદ્ધ ચેતનાને મળવા કોઈ કોઈ વાર ઇચ્છા થાય, કોઈ વાર તે મેળવવા પ્રયાસ થાય શોકોદ્ધાર થાય પણ તે સર્વ પરિણામ વખરના થઈ પડે છે જ્ઞાનજાળનો ઉદય થતા રાત્રિકાળ પૂર્ણ થાય છે અને ચેતન ચેતનાનો સબધ વ્યક્ત થાય છે—પ્રગટ થાય છે અને વિરહકાળ પૂર્ણ થાય છે આ સ્થિતિ (લોકનો નાશ ત્યાં થાય છે માટે) કથમા ગુણસ્થાનકે પ્રાપ્ત થાય છે તે વખતે વિશેષ શુ થાય છે તે પણ સામાન્ય રીતે બતાવે છે તે આપણે વિચારીએ

કલી સિદ્ધ દિમ ચતુરા માવરુષિ, મિચ્છો મરમ સમ સોર;

માપકી ચોરી માપકી જ્ઞાનવ, ઓર કહત ન ચોર મરે ૦ ૨

“વિચક્ષણતારૂપ ક્ષતિ આરે જિજ્ઞાસા દેલાઈ ગઈ જ્ઞાનરૂપ અધકારનું ભેર મટી ગયું; પોતાની ચોરી (ચોરી કરનાર) પોતે જ બલે છે બીજાને ચોર કહેતા નથી”

આત્મ—સૂર્યનો ઉદય થતા જેમ સર્વત્ર ક્ષતિ દેલાઈ છે તેમ જ્ઞાનમાં જ્ઞાનજાળનો ઉદય થતા સર્વત્ર કુશળતાવાળી આત્માવિદ્ય ક્ષતિ દેલાઈ ગઈ—જનથી લોકલોકના સર્વ

૨ કલીકાળી મિ, વિષ=ચાર વિષમા મત્ર મત્રવિષયક આવરમિચ્છવિષયક ક્ષતિ. મિચ્છો=મટી ગયું તમઅધકાર આપકી-જ્ઞાન / જ્ઞાનજાળ ૭

ભાવો પ્રગટ થાય છે અને સર્વત્ર પ્રકાશ થાય છે. એ જ્ઞાન આત્મિક સ્વભાવ છે, તેની મૂળ વસ્તુ છે અને તન્મય છે. સૂર્યથી જેમ વિશ્વમાં પ્રકાશ થાય છે તેમ જ્ઞાનથી લોકલોક પર પ્રકાશ પડે છે. તેના અતીત, અનાગત અને વર્તમાન ભાવો વિશિષ્ટ જ્ઞાનથી પ્રત્યક્ષપણે અને મતિશ્રુતથી પરોક્ષપણે ભાગમાન થાય છે વળી આ પ્રકાશ પડે છે તે સામાન્ય નહિ પણ ચતુર-વિચક્ષણ છે, જે એનો મહિમા સમજે તે પરમ આહ્વાદ પામે, જે તેને અનુભવે તે અપૂર્વ રસલીન થાય એવો તે પ્રકાશ પરમ જ્યોતિસ્વરૂપ છે.

સૂર્યનો ઉદય થતા જેમ અધકારનો નાશ થઈ જાય છે તેમ જ્ઞાનભાનુનો ઉદય થતાં બ્રાતિરૂપ અધકારનું જોર ચોતરફ હતું તે ખસી જાય છે અત્યાર સુધી આ જીવ ખાવામા આનંદ માનતો હતો, સ્ત્રીસંયોગમા સુખ માનતો હતો, સુદર વાજિંત્રના સંસેદમાં લીન થતો હતો, સારા કપડાં પહેરવામા માન સમજતો હતો, મુસાફરખાનાને ઘરનું ઘર સમજતો હતો, ધનપ્રાપ્તિને સર્વસ્વ ગણતો હતો, પૌદ્ગલિક વસ્તુઓને પોતાની માનતો હતો-એવી રીતે એ પોતાનાને અને પારકાને ઓળખતો નહોતો, એવી સર્વ ખાખતોમા જે આનંદ માનતો હતો તે બ્રમજ્ઞાન હતું, જ્યાં સુખ નહોતું, જે સુખ નહોતું ત્યાંથી તે સુખ શોધતો હતો અને તેની પ્રાપ્તિને સુખ માનતો હતો એ સર્વ બ્રાતિમય જ્ઞાન હતું તે સૂર્યનો ઉદય થવા સાથે આદ્યુ ગયું પ્રત્યક્ષ દર્શન થવાથી બ્રમ ભાગી ગયો અને શુદ્ધ વસ્તુસ્વરૂપનું દર્શન થવા લાગ્યું

વળી આ બ્રમાત્મક જ્ઞાન હતું તે દર થવાથી એક બીજા મોટો લાભ થયો તે ખતાવે છે સાધારણ રીતે રાતે ચોરી થાય અને ખાસ કરીને ઘોર અધારી રાતે ચોરી થાય ત્યારે તેનો પત્તો મેળવવો મુશ્કેલ પડે છે પ્રભાત થયા પછી પગીને બોલાવી ચોરને શોધવાનો ઉપાય યોજાય છે હવે આ ચેતનજીના જ્ઞાનદર્શનચારિત્રરૂપ મહા-મૂલ્યવત રત્નોની ચોરી થઈ ગઈ હતી, પણ બ્રમરૂપ અધકારના જોરને લીધે તેના ચોરનો પત્તો લાગતો નહોતો, હવે જ્યારે આત્મિક પ્રભાત થયું ત્યારે ચેતનજીને સમજાયું કે આ તો પોતાની ચોરી કરનાર પોતે જ હતા મોહનીયાદિ કર્મ પરત્રત્તાને લીધે વસ્તુ-સ્વરૂપ ન ઓળખવાથી આપણાં જ્ઞાનાદિ રત્નો ઢકાઈ ગયા હતા, પણ તેનું ચોરનાર કોઈ બીજું નહોતું રત્નો તો ઘરમા ને ઘરમા જ હતા, પણ આપણે તેને શોધી શકતા નહોતા એને કર્મોદિ ચોરા લૂટી દે છે એમ માનતા હતા તે તો આપણું અજ્ઞાન હતું વાસ્તવિક રીતે તો મારી ઋદ્ધિને છુપાવી દેનાર હું પોતે જ હતો, તે ઋદ્ધિને છુપાવી દેનાર કર્મોનો કર્તા પણ હું પોતે હતો આવી રીતે ચોરીનો પત્તો લાગ્યો અને અન્યને ચોર કહેવાનો વિચાર હૃદયમા થતો હતો તે નીકળી ગયો અરેખર ! આવી જતની કબૂલાત આપવી એ પણ અતિ વિષમ છે, પરંતુ જ્યાં સુધી જ્ઞાન-ભાનુનો ઉદય થાય નહિ ત્યાં સુધી પોતાની ચોરી કરનાર પોતે જ છે એવો ભાસ થાય નહિ

અને કદાચ બાસ થઇ જાય તો તેજી દેવજી પોતાની ભૂલ કબૂલ કરવાની સરળતા પણ પ્રાપ્ત થાય નહિ

અમલ કમલ *વિકલ મયે મૂલ, મદ વિપય છુદિ કોર,
જ્ઞાનદાસન એક વલ્લભ લાગત, ઓર ન લાલ્લ કિરોર મેરે ૦ ૩

“ મેલ વગરનું હૃદયક્રમણ વિકલ્પર થયું, (જ્ઞાતમ) ભૂમિ પર વિષયરૂપ સ્વદ્રની ક્રાંતિ મદ થઇ ગઇ (હવે તો) જ્ઞાનદાસન માત્ર વલ્લભ લાગે છે, બીજા લાગે કશાંટે વલ્લભ નથી લાગતા ”

ભાવ—જ્ઞાનરૂપ જ્ઞાનુનો સ્વરૂપ ઉદય થયો ત્યારે હૃદયક્રમણ વિકલ્પર થયું કમલિની દિનકર કર થકે, વળી કુમુદિની હો ધરે સ્વદ્રુ પ્રીત ' સૂર્યનો ઉદય થયે સૂર્યવિકાસી ક્રમણ વિકલ્પર થાય છે અને સ્વદ્રુનો ઉદય થતાં રાતે કુમુદ વિકલ્પર થાય છે હૃદયક્રમણ વિકલ્પર થયું એટલે હૃદયમાં એક પ્રકારની અનુભૂતિ થઇ ગઇ, તેમાં જ્ઞાનક જ્ઞાનક પ્રસરી ગયો

વળી સૂર્યનો ઉદય થવા માટે છે ત્યારે સ્વદ્રની ક્રાંતિ લાંબી થતી જાય છે તેમ જ્ઞાનજ્ઞાનુનો ઉદય થતાં જ્ઞાતમભૂમિ ઉપરથી વિષયોરૂપ સ્વદ્રની ક્રાંતિ લાંબી પડવા લાગી પાંચ ઇંદ્રિયોના ત્રેવીશ વિષયો છે રાગદ્વેષ પર જય મેળવવાથી અને વસ્તુસ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી વિષયો ઉપર પ્રેમ મદ થતો જાય છે વિરસ વિષયગુણ ઉપર મનજામર રખાઈતો જાય થતો જાય છે, તેને તેમાં પ્રેમ થતો નથી, રાગ થતો નથી, જ્ઞાનક થતો નથી પછી આ જીવને ખાવામાં, પીવામાં, પહેરવામાં, ઝોડવામાં, રૂપ નેવામાં, સુષવામાં કે સામગ્રવામાં જે રસ પડતો હતો તે અટકી જાય છે

હવે તો માત્ર જ્ઞાનદશશિ ભગવાન તેને વલ્લભ લાગે છે, બીજા લાગે કશાંટે ઉપર તેને પ્રથમ જે રાગ થતો, તેઓ તરફ આકર્ષણ થતું હતું, તેઓ ઉપર લય લાગતી હતી તે સર્વ અટકી ગયું અને હવે તે સર્વ તરફ દીકા લાગે છે, રસ વગરના લાગે છે, જમ વગરના લાગે છે જ્ઞાનજ્ઞાનુ ઉદય થતાં જાણી રીતે શુદ્ધ ચેતનાનો વિરસ કાળ પૂર્ણ થાય છે જ્ઞાતમવિકૃતિ પ્રગટ થાય છે વિષયપ્રેમ મદ થતો જાય છે અને જ્ઞાનદાસન ભગવાન તરફ એકતાન લાગે છે અને મન અન્યત્ર જ્યાં ત્યાં ભટકતું હતું તે એક ઠેકાણે સ્થિર થઇ જાય છે

વિષયપ્રતિભાસ કે જ્ઞાતમપરિણતિમત્ નાન થાય ત્યાં સુધી વસ્તુસ્વરૂપના શુદ્ધ

* વિષય ભયે મૂલકને જાણી વિષય નમનત્ર એવો પાઠ છે

૩ અમલકમેલ વગરનું નિમળ, વિકલ્પરિરસર અપેક્ષયુ જ્ઞાનજ્ઞાનુપરીતત્ર, જ્ઞાતમભૂમિ ભગવાન એ પાર્ણતરનો જય મળતો નથી કારણકાંતિ એજન્મત્ર વલ્લભજ્ઞાનના સો લાખ.

અવબોધ સાથે વર્તન થતું નથી. અત્ર જે જ્ઞાનભાનુનો ઉદય થયો તે તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન સમજવું. વિષયપ્રતિભાસ, આત્મપરિણુતિમત્ અને તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાનનું સ્વરૂપ બહુ વિચારવા લાયક છે. એના સંબંધમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિ મહારાજે એક અષ્ટક લખ્યું છે તે મનન કરવા યોગ્ય છે સ્થળસંકેતથી અત્ર તે પર વિશેષ વિવેચન કર્યું નથી તાત્પર્યાર્થ એ છે કે વસ્તુસ્વરૂપ ઓળખી, યથાસ્થિત સ્વપર વિવેચન કરી, આત્મિક ધર્મો અને પૌદ્ગલિક પદાર્થો સાથેનો સંબંધ વિચારવો, ઓળખવો અને બંનેનો ભેદ કરી સ્વને આદરવો અને પરનો ત્યાગ કરવો તે તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન છે.

અનુભવ પોતે આ ઉદ્દગારો કાઢે છે અને ચેતનજીને સમજાવે છે કે-જ્યારે જ્ઞાન-ભાનુનો ઉદય તમારા ઘટમાં થશે ત્યારે તમારી અત્ર વર્ણવી છે તેવી સ્થિતિ થશે. આ પ્રમાણે ભાવ વિચારવાથી ચેતનની અત્યારની દશા અને ભવિષ્યની દશા સાથેનો સંબંધ બરાબર ખ્યાલમાં આવશે અને આગળ પાછળના પદો સાથેનો સંબંધ ખેસતો આવશે. છૂટા પદ તરીકે પણ ઉપર જે અર્થ કર્યો છે તે યુક્ત જણાય છે

પદ સોળમું

(રાગ-મારુ)

નિશદિન જોડં (તારી) વાટડી, ઘરે આવોને ઢોલા; નિશં

મુજ સરિલી* તુજ લાલ્લ હૈ, મૈરે તૂહી મમોલા. નિશં ૧

“ હે રંગીલા લાલ ! રાત દિવસ હું તારી વાટ જોઈ છું કે તમે (મારે) મંદિરે પધારો, મારી જેવી તારે તો લાગો છે અને મારે તો તું એક જ અમૂલ્ય છે. ”

ભાવ—એક વિરહી સ્ત્રી પોતાના પતિને ઉદ્દેશીને કહે છે કે-હે પતિ ! હું તો રાતદિવસ તમારી રાહ જોઈ છું, માટે તમે મારે મંદિરે પધારો અને પરસ્ત્રીના મંદિરે ભટકવાનું મૂકી દો હે નાથ ! તમારે તો મારા જેવી લાગો સ્ત્રીઓ છે પણ મારે તો તમારા એકલાનો આધાર છે, તમે મારે મન અમૂલ્ય છો

હવે એ ગાથાનો આધ્યાત્મિક અર્થ વિચારીએ. શુદ્ધ ચેતના ચેતનને કહે છે કે-હે ઢોલા ! એટલે રંગીલા લાલ ! અનાદિ કાળથી રાત દિવસ હું તો તમારી રાહ જોયા કરું છું, તમારો માર્ગ જોયા કરું છું, તમારા માર્ગ તરફ ચક્ષુ અનિમેષદષ્ટિ રાખી

* સરિખીને બદલે ‘સરિખે’ અથવા ‘સરિખા’ એવા પાઠાતરો અન્ય પ્રતોમાં છે અને પુનઃ બદલે ‘તોહે’ એવો પાઠ છે

૧ નિશદિન=રાતદિવસ, સર્વ કાળ વાટડી=વાટ, રાહ અથવા માર્ગ ઢોલા=લાલ, રંગીલા મૈરે=મારે તૂહી=તું જ મમોલા=અમૂલ્ય

તમારે માટે તદ્દત્થા કરુ છુ હવે તમે મારે મંદિરે પધારો. હે નાથ ! હવે તો તમે નિજ સ્વરૂપને કેળીને મને ભેટો, તમારી શુદ્ધ ચેતનાને હવે અગ્રત કરો અને પરભાવ છોડી દો. હાલ તો તમે વિભાવદશામાં છો, વિષયકથાયમય થઈ ગયા છો, માયા, મમતા, તૃષ્ણા, રતિ, અરતિ, વક્તા, કુટિલતા વિગેરે લાખો સ્ત્રીઓ તમને વિભાવદશામાં વળગેલી છે પણ તેઓ તમારી કિમત અણુતી નથી, તમને વાસ્તવિક સુખ આપતી નથી, આપી શકે તેવી શક્તિવાળી પણ નથી અને હું તો તમને અમૂલ્ય ગણુ છુ, તમારી કિમત બરાબર સમજુ છુ અને તમને શુદ્ધ ભાવથી વળગી રહું છું.

હે નાથ ! હું તમારી વાટ ભેઠ છું તેથી હવે તમે પરચાલ છોડી દઈ—આહિર ચાલુ છોડી દઈ નિજ ચાલમાં ચાલો (આવો) કુળવાન સ્ત્રી જેમ પોતાના પતિને કહે છે કે—તમારે તો મારા જેવી અનેક છે પણ મારે તો તમે જોડલા જ છો, તેમ શુદ્ધ ચેતના ચેતનને કહે છે કે વિભાવદશામાં આપ હો ત્યારે આપને માયા, મમતા, કુતુહલ, તૃષ્ણા, ઇચ્છા, વાચ્છા, રતિ, અરતિ વિગેરે અનેક સ્ત્રીઓ વળગે છે પણ તે સર્વ કુલટાઓ છે અનેક પુરુષો સાથે ભટકનારી છે અને તમને પણ વૈવરણી વિગેરેના દુખો આપનારી છે; જ્યારે હું તો તમને અમૂલ્ય સમજી તમારી સાથે આનંદ લોગવી તમને નિવૃત્તિ નગરામાં પણ સાથે લઈ જનારી છું અને ત્યાં પણ સાથે રહેવાવાળી છું હે નાથ ! એ સર્વ સ્ત્રીઓનું સ્વરૂપ જોળખી તેઓને મંદિરે જવાનું માંડી વાળી મારા (નિજ સ્વરૂપ) મંદિરે પધારો અને મને આનંદ આપો.

આત્મમદશા જરા જરા સુધરવા માટે, સાધ્યનું સામીપ્ય થાય અને દૂરથી તેનું દર્શન થાય ત્યારે શુદ્ધ ચેતના ચેતનને ઉદ્દેશીને ખાલી પ્રાંત ભાષામાં વાત કરે છે આ પદમાં કવિચ્છાતુષ્ય પદલાલિત્ય અને આતર આશય બહુ આનંદપ્રદ છે અને સવિશેષ મનન કરવા યોગ્ય છે.

જવહરીજી મોલ કરે લાલકા, મરા હાલ અમોલા;

સીમકે પટતર ફો નહિ, ઉમકા કપા મોલા ? નિશ્ચં ૨

અવેરી લાલ માણેકનું મૂલ્ય કરે છે (પણ) મારા લાલ તો અમૂલ્ય છે જેના પડદાના અતરમાં કેઈ નથી (જેની સાક્ષ્ય થઈ શકે તેનું અન્ય કોઈ નથી) તેની કિમત શું ?

ભાવ—શુદ્ધ ચેતના ચેતનને ઉપર કહી ગઈ કે—મારે મન તું અમૂલ્ય છે, તે કેવી રીતે ? એ વાત અત્ર બતાવે છે અવેરી લાલ માણેકની કિમત કરે છે કે આ

* જવહરીને મલમ જોહરી અર્થાત્ જુહરી એવો પાઠ છે પણ એક / છે

૨ જવહરી=અવેરી. માલમ્મદશ કિમત છસોપ્પેને પટતર=પડદાને અતરે સાક્ષ્યમાં ખાલી થઈ તેવી રીતે રહેલ. ડાઝોઈ ઉસમખેતના. કપાન્યુ

માણેક પાંચ હજારનું છે, આ દશ હજારનું છે, આ વીશ હજારનું છે વિગેરે, પણ મારા પ્રીતમ સુખદાયી માણેક છે, તેની કિંમત તો ઝવેરી પણ કરી શકે તેમ નથી ઝવેરી કિંમત કેમ કરી શકતા નથી ? તેનું કારણ બતાવતાં પહેલાં આપણે જાણવું જોઈએ કે લાલ માણેકની કિંમત ઝવેરી અસ્થરસ માણેકને સરખાવીને કરે છે, એક માણેકની કિંમત કરતાં બીજા માણેકમા તેજ (lustre) વિશેષ હોય તો તે બેને સાથે મૂકીને તેની કિંમત આકે છે, પણ મારા લાલ રંગીલાની સાથે મૂકી શકાય એવું એાછી વધતી કિંમતનું જ્યાં રત્ન જ ન હોય ત્યાં તેની કિંમત કેવી રીતે આકી શકાય ? જેને સરખાવવા માટે અન્ય રત્ન નથી, તેની કિંમત શુ હોઈ શકે ? એ તો અમૂલ્ય છે. માણેકના પટતરમાં રહેલ માણેક તેને એાછી વધતી કિંમત બતાવે છે, પણ આ તો જેની સાદૃશ્યમા મૂકી શકાય એવી વસ્તુ (પૌદ્ગલિક) હુનિયામા છે જ નહિ તો પછી તેની કિંમત કેવી રીતે થઈ શકે ?

શુદ્ધ દશામા વર્તતા આત્માનું તેજ નિરતર એક સરખું જ રહે છે, તેમાં વધ-ઘટ થતી નથી, તેમા અનંત જ્ઞાન, દર્શન, આરિત્રાદિ ભરપૂર હોય છે, તેના તેજનો પ્રકાશ આંતરચક્ષુને એક સરખો મન્યા કરે છે આવા તેજવાળા આત્માનાં-લાલ રંગીલા નાથની કિંમત કોઈ ઝવેરી પણ કરી શકે તેમ નથી, કારણ કે તે અમૂલ્ય છે.

પંથ નિહારત લોયણે, દ્રગ લાગી અડોલા;

જોગી* સુરત સમાધિમેં, મુનિ+ ધ્યાન શ્લોકોલા. નિશદિન૦ ૩

“ અનિમેષ ચક્ષુ લગાવીને મારી આખોવડે (પતિનો) માર્ગ નિહાળું છું, જેમ યોગી સમાધિમા સુરત રાખે છે અને મુનિ ધ્યાનની લહેરમા મન રાખે છે તેમ ”

ભાવ—હે નાથ ! મારો તમારા ઉપર એવો પ્રેમ છે કે મારી આખને ફરકાવ્યા વગર, એક ક્ષણ પણ બધા રાખ્યા વગર તારો માર્ગ હું જોયા કરું છું વિરહી સ્ત્રી પતિની રાહ જુએ છે, પતિની વાટ જુએ છે, જે દિશા તરફથી પતિ આવવાના હોય તે તરફ જોયા કરે છે શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે-હે નાથ ! હું તમારા આવવાના માર્ગ તરફ આખને મટકાવ્યા વગર જોઉં છું કે મારા નાથ આ માર્ગે આવશે સમતાના માર્ગ ઉપર નજર રાખી બેસી રહું છું, સંતોષના માર્ગ તરફ આખ લગાડી માર્ગ-પ્રતીક્ષા કરું છું કે મારા નાથ એ માર્ગે પધારશે વ્રત-નિયમના માર્ગે ચક્ષુ સ્થિર

* જોગી સુરતને બદલે ‘ જોગીસર ’ એવો પાઠાતર છે જોગીસર એટલે યોગીશ્વર-વિશિષ્ટ યોગી સમજવો + મુનિને બદલે ‘ માનુ ’ પાઠાતર છે, તે પર વિવેચન ભાવાર્થમા જુઓ

૩ પંથ=માર્ગ નિહારત=જોઈ છું લોયણે=લોચનવડે, આખોવડે દ્રગ=આખો, ચક્ષુ લાગી=વળગી છે અડોલા=હીલચાલ વગરની, અડગ, અનિમેષ સુરત=નજર. અડોલા=લહેરમા

કરુ છુ કે કદાચ નાથ તે રસ્તે પધારશે અને તેમ કરવામા મારી આખી મટકુ પલુ હુ મારતી નથી. મારા ચક્ષુ આપના માર્ગ ઉપર એવા સ્થિર કરુ છુ કે જેવુ યોગીનુ સાધ્ય સમાધિમા અથવા મુનિનુ મન જ્ઞાનમા સ્થિર થાય છે પાતજલ યોગદર્શનકારે યોજના આઠ અઝ જણાવ્યા છે તેમા સમાધિ એ આઠમુ અઝ છે, અને તે મત પ્રમાણે યો પ્રીની એમા પરિસમાપ્તિ થાય છે યોગદર્શનના મત પ્રમાણે યોજના પાંચ અઝો થમ, નિયમ, આયન, પ્રાણાયામ અને પ્રત્યાહાર એ મહાધિકારીને માટે બતાવેલાં છે, ન્યારે ધારણા, જ્ઞાન અને સમાધિ તે વિશિષ્ટ અધિકારીને સામાન્ય છે પ્રસ્તુત સમાધિનુ સ્વરૂપ બતાવતા કહે છે કે, તદ્દેવાયમાત્રનિર્માસ સ્વરૂપશૂન્યમિવ સમાધિ. જ્ઞાન ન્યારે ધ્યેયરૂપ અર્થના આકારનો જ નિર્માસ કરાવે છે અને પોતાના સ્વરૂપથી જણે શૂન્ય હોય એવુ થાય છે ત્યારે સમાધિ કહેવાય છે જ્ઞાનઅજમા અને સમાધિઅજમા ફેર એટલો છે કે જ્ઞાનમા ધ્યેયનુ અને વૃત્તિનુ પૃથક્ જ્ઞાન હોય છે અથવા બીજી રીતે કહીએ તો જ્ઞાનમા ધ્યેયાકાર વૃત્તિનો પ્રવાહ વિચ્છિન્ન હોય છે અને સમાધિમા અવિચ્છિન્ન હોય છે યોગદર્શનના મત પ્રમાણે સમાધિમા જે શૂન્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે તે જૈન દર્શનના યોગજ્ઞાનને ઇષ્ટ નથી, પણ અત્ર તે વિષય પ્રસ્તુત નથી તેથી તેની ચર્ચા પણ અપ્રાસંગિક ગણાય છઠ્ઠા પદના વિવેચનમા અને ઉપોદ્ધાવમા તે સજ ધી કાઇક ઉદ્દેશ કર્યો છે તાત્પર્યાર્થ એ છે કે-આવા પ્રકારની સમાધિને પ્રાપ્ત કરવી એ યોગીનુ પરમ સાધ્ય રહે છે અને ન્યારે તેને તે પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે વસ્તુતઃ તો તે ધ્યેયનો પ્રત્યય જ હોય છે, પણ તે અજ્ઞાતિ ધારાવત બાહ્યો હોવાથી અજ્ઞિતને તે ધ્યેયથી પૃથક્ રૂપે જણાતો બધ થાય છે અને તે વખતે ધ્યેય સ્વરૂપનો તેને જે નિર્માસ થાય છે તેમા ધ્યેયાકાર વૃત્તિનુ પૃથક્ જ્ઞાન જનુ રહેતુ હોવાથી તે સ્વરૂપશૂન્ય હોય એમ થાય છે આવી સમાધિમાં એક સરખો પ્રવાહ બાહ્યતા જે ધારા પ્રસરે છે, મનની એકાગ્રતા થાય છે ચિત્તની સ્થિરતા થાય છે તેવી રીતે હે નાથ ! આપના માર્ગરૂપ ધ્યેયને હુ અનિમેષ દૃષ્ટિએ જોયા કરુ છુ *

તેવી જ રીતે મુનિશબ્દ ન્યારે જ્ઞાનમા જોાય છે ત્યારે તેઓના મનની સ્થિરતા એટલી હદ સુધી વધી જાય છે કે ઉવે મનોયોગનો પણ નિરોધ થાય છે શુભ જ્ઞાનમા જૈન યોગશાસ્ત્રકાર ધર્મજ્ઞાન અને શુક્લજ્ઞાન બે ગણે છે તેમા ધ્યેયના પિઠસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાલીત લેદો અને તેના વિશેદો બહુ વિચારવા યોગ્ય છે, તેમ જ આસા અપાય, વિપાક અને સસ્થાનવિચય ધર્મજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ તેમ જ શુક્લજ્ઞાનના પૃથક્ત્વ વિતકે સપ્રવિચાર એકત્વવિનક અપ્રવિચાર સૂક્ષ્મક્રિય અપ્રતિપાતિ અને ઉચ્છિન્નક્રિય અનિવૃત્તિનુ સ્વરૂપ વિચારવા યોગ્ય છે ન્યારે મુનિ ધર્મજ્ઞાનારૂઢ થાય છે ત્યારે એવી

* આ સમાધિનુ સ્વરૂપ સમજવા યોગ્ય છે વિશેષ જિજ્ઞાસુએ પાતજલયોગદર્શનના તૃતીય પાદના ત્રીજા સૂત્ર પર વિવચન જેવુ (૪૪ રહત પ્રો. કબીયાનુ ભાષાંતર-દ્વિતીયાર્ષિ)

અદ્ભુત દશા અનુભવે છે કે તેના મનની સ્થિરતાનું ચિત્ર પિંડસ્થાદિ ચાર ધ્યેયનું સ્વરૂપ વાંચવાથી કાંઈક સમજાશે યોગશાસ્ત્રમાં શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્યે તેનું આકર્ષક સ્વરૂપ ચીતર્યું છે એ ધ્યાનમાં ચિત્તની અદ્ભુત સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે, આગળ જતાં ધ્યાતા, ધ્યાન તે ધ્યેયની એકાગ્રતા થઈ જાય છે, જે સ્થિતિમાં સુખી દુઃખી છું કે નથી તેનો પણ ખ્યાલ રહેતો નથી અને તેથી જ હે નાથ ! યોગી સમાધિમાં જેમ સ્વરૂપશૂન્ય થઈ જાય છે અને મુનિ ધ્યાનમાં સ્થિર થઈ જાય છે, ત્યારે તેમની જેવી દશા થાય છે, તેવી રીતે આંખને ફરકાવ્યા સિવાય હું તમારા માર્ગ તરફ જોઈ રહી છું. હું નિરંતર વિચારું છું કે મારા નાથ કોઈ પણ રસ્તે મારા મંદિરે જરૂર પધારશે હે નાથ ! આ વિરહી સ્ત્રીને હવે વધારે તલસાવો નહિ, મારા મંદિરે પધારો, માયા મમતાને ઘેર જવાનું માડી વાળો અને મારી વિનંતિનો સ્વીકાર કરો. મુનિને બદલે ‘માનુ’ પાઠાતર છે તે પણ બહુ સારો અર્થ આપે છે યોગીની દૃષ્ટિ ધ્યાન-સમાધિમાં જેમ ઝળોળાઈ જાય છે તેમ મારા માનવા પ્રમાણે તમારા સ્વરૂપની એકાગ્રતા કરીને તમારી માર્ગપ્રતીક્ષા હું કરું છું મતલબ હું એકાગ્ર દૃષ્ટિએ તમારા આવવાના માર્ગને જોયા કરું છું વળી આ પાઠાતર સાથે ‘યોગીસર તે સમાધિમે, માનુ ધ્યાન ઝડોળા’ એ પાઠ આખો વિચારવામાં આવે ત્યારે બહુ સુંદર અર્થ નીકળે છે જાણે કે યોગીશ્વર ધ્યાન અથવા સમાધિમાં તરબોળ થઈ ગયા હોય એવી હું થઈ ગઈ છું આ પાઠ સર્વથી સુંદર અર્થ આપે છે એમ લાગે છે.

કૌન સુને કિનકું કહું, કિમ માંહું મેં खोला ?

તેરે મુખ દીઠે ટલે, મેરે મનકા ચોલા.* નિશાં ૪

“કોણ સાલજે ? અને કોને કહું ? હવે તે શું હું જોળા પાથરું ? તારું મુખ જોવાથી મારા મનમાં જે ચોળા હતો તે મટી જાય છે ”

ભાવ—શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે—ઉપર જણાવી તેવી મારી વાર્તા છે, મારી વર્તના છે, મારી આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે તે હું કહું પણ કોને અને તે સાલજે પણ કોણ ? શુદ્ધ પતિવ્રતા સ્ત્રીને કહેવા સાલજવાનું સ્થાન પણ પતિ વિના અન્ય નથી ત્યારે મારી વાત પણ મારે કોની પાસે કહેવી ? હે નાથ ! સાલજનાર પણ કોઈ નથી અને મારાથી કોઈની પાસે જઈને ઘરની વાત પણ કહી શકાય તેમ નથી ત્યારે હવે તે શું હું તમારી પાસે જોળા પાથરું ? જોળા પાથરે ત્યારે લોકો તેમાં બક્ષીસ આપે છે, તે પ્રમાણે હવે હું તમારી પાસે ભિશ્વા માશું ? હવે તે મારે શું કરવું ? મારી આટલી

* ચોલાને બદલે ‘ઝોલા’ પાઠ છે, અર્થ તરંગ મમજવો

૪ કૌન=કોણ કિનકું=કોને કિમ=નું માનુ જોલા=જોળા પાથરું, કગરુ ટલે=મટી જાય ચોલા=સમારોળપણ, ગોટા

હકીકત જરા પણ ગુપ્ત રાખ્યા વગર તમને કહી બતાવી અને તમે તો સમજતા નથી ત્યારે મારે હવે શું બુદ્ધી રીતે ભિખ માગવી, બોળા પાથરવા ?

બોળા પાથરવા એ ગુજરાતી ભાષાનું ખાસ અર્થસૂચક વાક્ય (idiom) છે. સમને આમ ત્રણ કરવા વિગેરે પ્રસંગે સમની પ્રાસાદી મેળવવા બોળા પાથરવામા આવે છે અને ભાષામા તે ભિક્ષા માગવાના-કૃપા માગવાના અર્થમા વપરાય છે.

આટલી બધી નમ્રતા બતાવવાનું કારણ પણ શુદ્ધ ચેતના કહી દે છે હે નાથ ! ત્યારે હું તમારું મુખ જોઉં છું ત્યારે મારા મનનું ઝામાટોળપણુ આશ્ચર્ય જન્ય છે, હું તમાગમા સ્થિર થઈ જઈ છું અને મારો અને તમારો એક વાર મેળાય થયા પછી કોઈ કાળે પણ વિરહ થતો નથી આવી રીતે મારો અને તમારો મેળાય મારા મનની જે અધિર અવસ્થા છે તે દૂર કરી નાખે છે, મનમાંનું દુઃખ દૂર કરી નાખે છે અને તે સ્થિતિ નિરંતરને માટે પ્રાપ્ત થાય છે તેથી હે નાથ ! મારે મદિરે જરૂર પધારો.

મિત્ર વિવેક વાર્તે કહે, સુમતા સુનિ બોલા;

આનંદપન પ્રસુ માન્યે, સેવકી રંગ રોલા નિઝ • ૫

‘ ઉપર પ્રમાણે સુમતાના બોલો સામળીને (ચેતનને સુમતાને) મિત્ર વિવેક વાતમાં કહે છે કે-આનંદરાશિ ભગવાન તારી સેવ પર પધારશે અને રંગ વરસાવશે ”

ભાવ-શુદ્ધ ચેતનાએ (સુમતાએ) નાથજીને પધારવાના સ બધમાં ઉપર પ્રમાણે વિશ્વાસ કર્યો આમ ત્રણ કર્યું તે બાબુમાં રહીને મિત્ર વિવેક સંભળતો હતો. શુદ્ધ ચેતનાને આ પ્રમાણે વિશ્વાસ કરતી સામળી વિવેક મિત્રે તેને (સુમતાને) કહ્યું કે-હે સુમતા ! સામળ ! આનંદરાશિ ભગવાન-સ્વયં અખ ઠાનસ્વરૂપ વિદ્વાન જ ચેતનજી તારા મદિરે હવે જરૂર પધારશે, અને રંગ ઉઠાડશે, આનંદ કરશે, મલ્લ કરશે માટે હવે તારે વિશ્વાસ કરવો ઉચિત નથી.

ચેતનને ન્યાં સુધી સહસ્રવિવેક થતો નથી ત્યાં સુધી તે પરભાવમાં રમણ કર્યો કરે છે તે સમજતો નથી કે સ્વવસ્તુ શું છે અને પરવસ્તુ કઈ છે ? તેથી તે પરભાવમાં રમણ કરવામાં આનંદ માને છે અને તેની અસર જોટલે સુધી થાય છે કે પરભાવ તે તેનો સ્વભાવ જેવો થઈ જાય છે વિષય, ક્વાય નિદ્રા, વિક્ષા, પ્રમાદ વિગેરેના સેવનમા તેને જોટલો આનંદ આવે છે કે તે તેમાં ત મય થઈ જાય છે, તદ્રૂપ થઈ જાય છે અને સ સાર વધારતો જાય છે આ સર્વનું કારણ એ છે કે તેને વસ્તુસ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી, ભાન નથી, સમ

જણુ નથી. મિત્ર વિવેક જે ખરા જોડાનું—સ્વપરનું વિવેચન કરે છે તે તેનાથી દૂર છે અને તેને લઈને ઉપર જણાવેલ પરિણામ આવે છે. હવે મિત્ર વિવેક સમતાને કહે છે કે—હો બાબા ! ચેતનજી સાથે મારે સબંધ થવા માલ્યો છે તેથી તેના મનની શુભ વાત હું તને કહી શકું છું. મેં તેને વસ્તુઓનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન આપ્યું છે તેથી હવે તેઓ મમતા માયાનો સબંધ મૂકી દઈને શુદ્ધ માર્ગ અહણુ કરવા લાગ્યા છે તેથી છેવટે એ મારો મિત્ર ચેતનજી જે વસ્તુસ્વરૂપે આનંદધન ભગવાન જેવો છે તે તારે મદિરે પધારશે, અને તારી સેજ પર રંગ જમાવશે, તારી સાથે પ્રેમથી ભેટશે અને તારામય થઈ જઈ તને શુદ્ધ ચેતના બનાવી દેશે અને આંતે સર્વનો મેળાપ અનંત કાળ સુધી રહેશે. મમતા માયાને મૂકી દઈ એક વખત શુદ્ધાવળોધ તેને થશે તો પછી તારે તેની ચિંતા નહિ રહે, માટે તારે શોક કરવાની જરૂર નથી, નાથજીને તેના મદિરમા લાવવામાં મારા તરફથી હું બનતી મદદ કરીશ

સમતા અને શુદ્ધ ચેતના વચ્ચે કોઈ વખત જોડાણો થઈ ગયો લાગે તો તેમ સમજવાનું નથી. વિશિષ્ટ અવસ્થામા ચેતનની સ્ત્રી શુદ્ધ ચેતના રહે છે અને પ્રાથમિક શુદ્ધ થતી જતી અવસ્થામાં સમતા (સુમતા) તેની સ્ત્રી હોય છે આગળ જતા સમતા પોતે જ શુદ્ધ ચેતનાનું રૂપ લે છે તેથી સર્વ વિરોધ શમી જાય છે આખા પદનો આશય એ જ છે કે—ચેતનને માયા મમતામા સુખોતો અટકાવી તેની શુદ્ધ દશા પ્રગટ થાય તેવો પ્રયાસ કરવાની બહુ જરૂર છે શુદ્ધ આનંદધન ચેતનનું તે અત્યંત પર્યાવસાન છે અને તે પ્રગટ કરવા માટે ભેટલો બને તેટલો પુરુષાર્થ કરવાની આવશ્યકતા છે એ સબંધમાં પ્રમાદ કરવાથી પ્રાપ્ત થયેલ ઉત્તમ જોગવાઈનો લાભ મળતો નથી અને સંસાર-પાત થતો જાય છે.

૫૬ સત્તરમું

(સોરઠ ગિરનારી)

છોરાને ક્યું મારે છે રે, જાયે કાઢ્યા ઢેળ;

છોરો છે મારો બાલો મોઝો, બોલે છે અમૃત વેળ. છોરાને૦ ૧

“ છોકરાને કેમ મારે છે ? એ છોકરો તારા દેવાને કાપી નાખે—છેદન કરે તેવો છે. એ મારો છોકરો બાળોભોળો છે અને અમૃત જેવાં વચન બોલે છે ”

ભાવ—ઉપરના પદમા છેવટે કહ્યું છે કે—મિત્ર વિવેકે સુમતિને કહ્યું કે—નાથ તારા મદિરે પધારશે અને સેજડીમાં રસરંગ જમાવશે. હવે સુમતિ ચેતનને કહે છે કે—

૧ જાયે=છોકરે કાઢ્યા=કાપી નાખ્યા, છેદન કર્યા ડેળ=ટુદ્ધ, ધરડા, અથવા દેવું (કર્મપ્રપચરૂપ દેવું સમ્યક્ત્વ પુત્ર ટાળે છે)

હે ઘેતન ! તમે આ ઊકરાને શું માણો છો ? એ ઊકરો તો તમારા અનેક ભવમા કરેલા કર્મરૂપ ઋણને ઊઠન કરે તેવો બળવાન છે, વળી તે બાળોભોળો છે અને કાલાં કાલાં વચન બોલે છે અત્ર ઊકરો તે ઉપજતું ઉપશમ સમકિત સમજવું જરા વખત (અતસુંદૃત) ફરચી ચાલ્યું બલ્ય તેને ઉપશમ સમકિત કહેવામા આવે છે અનાદિ મિશ્માત્વી એવ પ્રથમ એ સમકિત પ્રાપ્ત કરે છે આખા ભવચક્રમા પાંચ વખતથી વધારે વાર ઉપશમ સમકિત એવ પામતો નથી એ સમકિત વીજળીના ઝબકારા જેવું છે, એની સ્થિતિ અતસુંદૃતની છે હે ઘેતન ! તું ઉપશમ સમકિતરૂપ બાળકને શા માટે માણે છે ? એનો ઘાત શા માટે કરે છે ? સમકિતની શક્તિ એવી છે કે એ બાળક હોય તો પણ અનાદિ કાળથી લાગેલા અને તેથી વૃદ્ધ કહેવાતા મિશ્માત્વરૂપ ઋણનો ઘાત (નાશ) કરી નાખે છે એ ઉપશમ સમકિત હજી બાળક છે, કારણ કે હાલ જ ઉત્પન્ન થયેલ છે અને વળી સંપૂર્ણ જ્ઞાનાભાવી હોવાથી ભોળું છે એવા બાળોભોળા ઊકરાને તું શામાટે માણે છે ? શામાટે તેનો નાશ કરે છે ?

વળી તે અમૃત સમાન વચન બોલે છે સુદેવને એ સુદેવ માને છે સુચરને સુચર માને છે અને શુદ્ધ ધર્મને સુધર્મ માને છે આવા સત્તા અત કરણના અને અમૃત સમાન મીઠા વચન બોલનારા બાળકને તો તારે રમાડવું યોગ્ય છે કે તેને મારવું સુહૃદ છે ? સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે કાલા વચન બોલનાર ઊકરાઓ સર્વને પ્રિય લાગે છે અને તારા સબધમા તો તેથી ઉલટું છે આ બાળક તો આત્મધર્મ અને કેવલીપ્રણીત ધર્મમા અલોહ બતાવે છે તને શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવે છે અને સાધ્યનું ક્ષયન કરાવે છે એવા બાળકને તું શું ભેદને માણે છે ? તેનો શામાટે નાશ કરે છે ? તું જો કાચું કરે છે તે વ્યવહારથી તદ્દન વિપરીત અને બેરવાજબી જણાય છે માટે તું જરા વિચાર કર

આ પદનો અર્થ એક ૮મા અનુસાર કર્યો છે એ ટોનો ન ૨ નો છે, જેના સબધમા ઉપોદ્ગાત બુદ્ધિ પૂર્વ મહારાજશ્રી ગુણીરવિજયભાઈ કરેલા અર્થ પદને છેઠ આપ્યો છે, તે પણ બિચારવા યોગ્ય છે

લેય લકુટિયા ચાલણ સામ્યો, અથ કાઈ ફુટા છે નૈય;

તુ તો મરણ સિરાખે હતો, રોટી દેસી કોન ? છોરાન૦ ૨

‘ (વળી જી !) એ બાળક લાકડી લઈને (ટેકો ઢંઢને) ચાલવા લાગ્યો છે (હે ટેલુ !) તારી શું આખો હવે કૂટી ગઈ છે (કે તું તે ડેખતો નથી) ? પણ તું તો મરણને આશીર્કે સૂતો છે ત્યારે તને ખાવાનું કોણ આપશે ? ’

૨ લકુટિયા=લાકડી મદિ ચાલખ=ચાલવા ૫. ૧ કૂટી ગઈ છે નેજાખાનિ સિરાહે=આશીર્કે શરીર=ખવાનું દેસી=આપશે

ભાવ—હે વૃદ્ધ જઠર ! ડાણું ! મિથ્યાત્વ ! તુ જો, આ ચેતનજી જેને ઉપશમ સમકિત પ્રાપ્ત થયું છે તેનું સ્વરૂપ કેવું છે તે વિચાર. એ બાળક સ્વરૂપસાક્ષાત્કાર કરે છે અને પોતાના બે પગો ઉપર લાકડીનો ટેકો દબાવે ત્યુમશ્ય ચાલવા લાગ્યો છે. એના બે પગ તે તાત્ત્વિકવૃત્તિ રુચિ અને આગમાનુયાયી શુદ્ધ શ્રદ્ધા સમજવી. તાત્ત્વિક શુદ્ધ વસ્તુસ્વરૂપના જ્ઞાન ઉપર રુચિ અને આગમકથન ઉપર શુદ્ધ શ્રદ્ધા એ સમકિતનાં આ બન્ને પગ ઉપર ચેતનજી ઉપશમ સમકિતરૂપ લાકડીનો ટેકો દબાવે ત્યુમશ્ય ટગમગ ટગમગ ચાલવા લાગ્યો છે એને સાધ્યનું દ્વરથી દર્શન થયું છે, સ્વરૂપજ્ઞાનનો પ્રકાશ તેના પર પડવા લાગ્યો છે અને ગ્રંથીનો ભેદ થયો છે આવી રીતે ચાલવા લાગ્યો એટલે ઉત્કાન્તિમા-ચતુર્થ શુભસ્થાનકમાં વિશેષ વધારો કરવા લાગ્યો અને આગળ પ્રગતિ કરવા લાગ્યો. અરે જઠર મિથ્યાત્વ ! ડોસા ! તુ શુ આ દેખતો નથી ? તને આ સર્વ સૂઝતું નથી ? પણ ખરેખર, તને તે ક્યાંથી સૂઝે ? તારાં કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શનરૂપ નેત્રો તો અનાદિ કાળથી ફૂટેલા છે તે કાંઈ આજકાલનાં ફૂટેલા નથી અને જેના નેત્રો ફૂટી ગયા હોય તે શુદ્ધ સ્વરૂપ ક્યાંથી દેખી શકે ? તુ તો આજન્મ આધજો છે તેથી તને આ હકીકત દેખાય જ ક્યાંથી ?

વળી હે મિથ્યાત્વ ! તુ અનાદિ કાળથી ચેતનજીના ઘરમા વિલાસ કરીને જેમ ઘરને કોલ કોતરે છે, કુદ્ધર ઘરને ખોદી નાખે છે તેમ તે તેના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રને ખોદી નાખ્યા છે, પણ હવે તો તુ મરણને ઓશીકે સૂતો છે એટલે તારો છેડો નજીક આવ્યો છે, કારણ કે આગમમા કહ્યું છે કે પળવારા ઉચ્ચસમિય ભવચક્રમા ઉપશમ સમકિત પાત્ર વાર પ્રાપ્ત થાય છે ચેતનજી પાત્ર વાર તો ઉપશમ સમકિત પાત્રી ચૂક્યો છે હવે નિયમા ક્ષપકશ્રેણી આરભશે તેથી તારો અત નિરતરને માટે આવી પહોંચ્યો છે. તારું જીવન તારા આહાર ઉપર છે, તારો આહાર અનતાનુબધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભની ચોકડી અને સમકિત મોહની, મિશ્ર મોહની અને મિથ્યાત્વ મોહની છે અને સમકિત પ્રાપ્ત થતા તેનો ક્ષય, ક્ષયોપશમ કે ઉપશમ થાય છે તેથી એ તારો આહાર મળતો તને બધ થયો છે આવી રીતે તારા જીવનના આધારરૂપ સાત કર્મ પ્રકૃતિનો આહાર તને મળતો બધ થવાથી તારું મૃત્યુ નજીક આવી પહોંચ્યું છે હવે તો ચેતનજી કદિ પણ તારી નજીક આવશે નહિ, તને દાદ દેશે નહિ અને તારી સગત કરશે નહિ મિથ્યાત્વનું જોર એટલું બધું સખ્ત વર્તે છે કે સમકિત પ્રાપ્ત થયા પછી પણ તેનાથી બની શકે ત્યાં સુધી આ જીવને જેથી જેથીને પણ મિથ્યાત્વ ઉપર પછાડે છે પણ સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ પછી છેવટે વધારેમા વધારે અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તન જેટલા કાળમા તો તે ક્ષપકશ્રેણી માડી સર્વ કર્મોને હઠાવી દે છે અને તે વખતે મિથ્યાત્વને સર્વથા કાપી નાખે છે, નિરતરને માટે કાપી નાખે છે અને પછી મિથ્યાત્વનું તેના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર પર જે સામ્રાજ્ય ચાલતું હતું તે અટકી બંધ છે એ સમકિત ગમે તો ક્ષાયિક હોય,

ઉપશમિક હોય કે ક્ષાયોપશમિક હોય પણ તેની પ્રાપ્તિ પછી અર્થ પુરૂગણપરાવર્તથી વધારે કાળ જીવ સંસારમાં રહેતો નથી આ પ્રમાણે હોવાથી કે મિશ્ન્યાદવ ! તુ જમે તેટલો પ્રયાસ કરે પણ નકામુ જ છે તુ મરણપથારીએ જ સૂતો છે અને ચેતનજનો આધાર તો હવે સમ્યક્ત્વ બાળક ઉપર જ રહેલો છે

પાંચ પચીસ પચાસા ઉપર, બોલે છે સુષા વેળ,

આનંદવન પ્રસૂ દામ સુમારો, જનમ જનમ ક સેળ છોરાને૦ ૧

“પાંચ પચીસ પચાસ ઉપર તે સારા વચન બોલે છે કે પ્રભુ ! આનંદનો સમૂહ તમારો સેવક છે, તમે જ મ જ મના સ્વજન છો ”

ભાવ—સુમતિ મિશ્ન્યાત્વ ઠેલુને કહે છે પરમેશ્વરભાષિત આજમમાં એવું વચન છે કે એક સમયાવ છેદે અસ જમાતા જીવો ઉપશમ સમકિત પામીને એ સર્વ જીવો આજમાનુયાયી શુદ્ધ વચન બોલે છે, કારણ કે એ ક્ષપકચેલિના પ્રાણી યદ્ય શકે છે એમણે આજમમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે ઉપશમની પ્રાપ્તિ પાંચ વાર કરી લીધી છે અને હવે તો નિરતરને માટે મિશ્ન્યાત્વનો ઘાત કરવા તે ઉદ્બુદ્ધ થયો છે કે પ્રભુ ! આનંદનો સમૂહ-આત્મસ્વરૂપ તમારો-ઉપશમ સમકિતનો હાસ છે, કારણ કે હવે તો જ મજ મના તમે તેના મિત્ર છો-સ્વજન છો તમારાથી આ ચેતનજનો સ્વરૂપજન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને તમારી સાથે તે નિરતર રહેનાર છે અને તેના પર તમારો પરમ ઉપકાર છે ટબાકાર એ પ્રમાણે અર્થ લખીને છેવટે કહે છે કે “ આ પ્રમાણે અર્થ મને ભાસે છે, કવિનો આશય તો તે બધું છે ”

આ પદનો અર્થ પંચાસજી ગણીશ્વિજયજીએ મને બતાવ્યો તે પણ ઉપયોગી હોવાથી નીચે ઉતારી લઉં છું

(૧) જીવને વિવેક કહે છે અજાઉના પદમાં કહ્યું કે મિત્ર વિવેક શુદ્ધ ચેતના ને કહે છે કે-છેવટે નાચ તારે મંદિરે પધારશે અને તારી સેવકદ્વીપમાં રજ ઉડાવશે હવે તે વિવેક ચેતનને કહે છે કે-હે ચેતન ! તુ સમયમરૂપ બાળકને શામાટે મારે છે ? તુ અસમયથી મરેલો છે કે મરેલા મડદા ! ઉપયોગ વજરના, નકામા, મડદા જેવા જા જા (જાયે કાઢ્યા કે જે મારવાડી બાબાનું વાક્ય છે અને તેનો અર્થ ‘ જા જા મરેલા મડદા એમ ઘાય છે) કેાઈએ નવીન દીક્ષા લીધી હોય અને પછી મેધક્રુમારની જેમ તેના પર અસમય જોર કરે ત્યારે તેની જે સ્થિતિ યાજ છે તેમાંથી બચવા પ્રબળ પ્રયાસ કરવો પડે છે સમયનો નાશ થવાથી સર્વનો નાશ થશે, કારણ તે વજર શુદ્ધ ચેતના પ્રગટ થવાની નથી વિવેક કહે છે કે-આ મારો સમયમરૂપ છોકરો

હજી તો બાળ છે, નાનો છે, ભદ્રક પરિણામી છે, સર્વતું ભલું ઇચ્છનારો છે, સર્વતું સુખ ઇચ્છનારો છે, બાળોભોળો છે. સયમ કદિ કોઈનું માહું કરનારો થતો નથી અને પોતે વળી અમૃત જેવાં મધુર વચન બોલે છે. કહે છે કે-સર્વ જીવોની દયા પાળો, સાચુ બોલો, ચોરી નહિ કરો. વિગેરે વિગેરે. આવો બાળોભોળો છોકરો છે તેને તુ શું જોઈને મારવા બોલો થયો છે? મૂર્ખ મડદા! જા, જા! હું તને કહું કે તારે ભૂલેચ્છકે પણ મારા સંયમરૂપ છોકરાને મારવો નહિ.

(૨) વળી વિવેક વધારે કહે છે કે-હો મૂર્ખ! તું તો લાકડી લઈને ચાલે તેવો ઘરડો થઈ ગયો છે, તારુ શરીર શીખળવિખળ થઈ ગયું છે; અથવા તે તારા હાથમાં મુનિવેશદર્શક ડાડો લીધો છે. અથવા તું લાકડી લઈને છોકરાને મારવા ચાલ્યો છે, સામો જાય છે; પણ શું તારા નેત્રો કૂટી ગયા છે? તારી આંખો ગઈ છે? શું તારા હૈયાનાં નેત્રો કૂટી ગયાં છે? તારે લાકડી લઈને ચાલવાનો વખત આવ્યો (ઘડપણ અથવા દીક્ષાને લીધે) છતાં પણ હજી તું ખીજના પ્રાણ હરણ કરવા જાય છે. તારી તો હજી પણ આંખ બિઘડતી નથી તુ વિચાર કર, જરા જો. તું કોણ છે? તારી સ્થિતિ કેટલી છે? તારુ શરીર કેવું છે? તું કોના ઉપર ઘા કરવા જાય છે? તું તો મરણને કાઠે સૂતો છે, હાથમાં લાકડી લીધી છે અને આ છોકરાને મારવા બોલો થયો છે, પણ જરા વિચાર તો ખરો કે તને આવતા ભવમાં રોટલી પણ કોણ આપશે? ખાવાનું કોણ દેશે? પરભવમાં કાંઈ મોસાળ નથી, પલગ પાથરી રાખ્યા નથી, ત્યાં તો “ પૂર્વદત્તા ચ યા વિદ્યા, પૂર્વદત્તં તુ ચક્ષુઃ ” જે હશે તે જ તને મળવાનું છે, ખીજી કાંઈ મળવાનું નથી

(૩) વળી એ નાનો સયમરૂપ બાળક છે તે હવે જરા જરા બોલે છે કાંઈ પાચ, પચીશ અને પચાસ તથા તેથી વધારે વચનો પણ બોલે છે, તે હવે તદ્દન નાનો બાળક નથી, ભાગ્યુતૂટ્યુ હવે તે બોલવા લાગ્યો છે

પાચ બોલ-પાચ મહાવ્રતરૂપ તે સયમરૂપ છે અને સુખદાયી (સુધા) છે. પચીશ બોલ-પાચ મહાવ્રતની પચીશ ભાવના છે *

પ્રથમ મહાવ્રતની પાંચ ભાવના

૧ ઈર્ષ્યાસમિતિ સમતા રાખવી

૨ અવલોકન કરીને ભોજનાદિ કરવા

૩ વસ્તુ ગ્રહણ નિક્ષેપમા જુગુપ્સા ન કરવી, પ્રમાજ્ઞના કરવી

* વિસ્તારથી જાણનાર ઇચ્છુકે પ્રવચનસારોદ્ધાર ગ્રંથનું ખોતેરમુ દાર જોવું

૧ નર કે નરક, મન કે મન અદુષ્ટ વિતતથી કરવા (મનોનુસિ)
 ૨ નિષ્કામ કર્મ, ન કે વેદ, વચનને અદુષ્ટપણે પ્રવર્તાવવા વર્ણ
 ૩ નરક કે દેવ દેવ અદુષ્ટપણે સમસાધન માટે લેવા એને સમય
 ૪ નરક કે દેવ

મોહ મહાવતની પાંચ ભાવના

૧ દમ્બને આત્મ કરી નવ્ય ભાવણ કરવું
 ૨ મનપૂર્વક વિચાર કરી બાળણ કરવું
 ૩ કે જની નિરુત્તર કરી અત્ય ભાવણ કરવું
 ૪ દમ્બને આત્મ કરી નવ્ય વચન બોલવું
 ૫ નવ્યને આત્મ કરી નામી નામી બોલવી

મોહ મહાવતની પાંચ ભાવના

૧ અવનેત્ર માનના દરવી.
 ૨ આત્મ મિત્રથી તન અગત્ય નામની વચ્ચે લેવી.
 ૩ વાં વાં અવનદની માનના દરવી
 ૪ નુત્ર અને અત્ય આધુની આત્મ લઈ બોલન, અલ પ્રાશનદિ કરવા
 ૫ નવ્યમિત્ર મિત્ર આધુની અનુના લઈ ભેટાવચ્ચે દરવો, અન્યથા નહિ

મોહ મહાવતની પાંચ ભાવના

૧ અતિઆત્મ અને વધાર મિત્ર આત્મ ન કરવો પરિમિત આહાર કરવો
 ૨ મોહની વિભૂષા દાર્દ પણ પ્રાપ્ત મોહી નહિ
 ૩ મોહના અંગો ઇચ્છાપૂર્વક લેવા નહિ, તેને અવલાકવા નહિ
 ૪ મોહ, નુત્ર અને પશુવાળાં મ , આત્મ અને બીજાને આત્મ પણ ભેડવો
 ૫ મોહ મોહ પી મોહ કયા કન્વી નહિ અને મો ની કી સુભારવી નહિ

પાંચમા મહાવતની પાંચ

૧ મોહના વિષયને જામ કરી તેનું
 ઉપર અમોહનાને લીધે દેવ પણ
 મોહના વિષયો પર પ્રેમ કે દેવ લાવ
 ૩ મોહના વિષયોનું ઈદ અનિદ પરિણામ
 ૪ મોહના વિષયો પર શામ દેવ પાણ
 ૫ મોહના વિષયો તરફ આકર્ષણ કે ઉદિ

કે તેની

એવી રીતે તપના પચાસઃ ક્ષેત્ર થાય છે જે નીચે કુટનોટમાં દર્શાવ્યા છે

આ મારો સંયમરૂપ બાળક આવી રીતે પાત્ર, પચીશ, પચાસ વચ્ચેનો પણ બોલે છે અને તેનાં તે સર્વ વચ્ચેનો આનંદ આપનારા છે વળી તે ઉપરાંત ચરણસિત્તરી તથા કરણસિત્તરીના સીત્તર સીત્તર બોલ પણ તે બોલે છે (આ બોલ બાણવાની ઇચ્છા વાળાએ પ્રવચનસારોદ્ધાર ગ્રંથનું છાસઠમું તથા સડસઠમું દ્વાર બેલું) હે આનંદ-ધન પ્રભુ ! એ સયમ તમારો સેવક છે, તમારાથી જ તેની ઉત્પત્તિ છે, આપ(પ્રભુ) તેને બતાવો છો, આપના આગમથી જ તે જણાય છે

વળી તે બાળક આપશ્રીને કહે છે કે-હે પ્રભુ ! તમે જન્મ જન્મમાં મારા સગા છો, સગા રહેજો, તમારી સાથેનું સગપણ કાયમ રહેજો

આવી રીતે પ્રભુ સાથે સયમને સગપણ છે તે વાત તાજી કરી, બાળ ચેતનજી પોતાને કોઈ મારે છે એ વાતની પ્રભુ પાસે ફરિયાદ કરે છે અને પ્રભુનો આશ્રય માગે છે

પઢ અઢારમું

રાગ-માલકોશ, ગોડી રાગણી

રીસાની આપ મનાવો રે, પ્યારે વીચ વસીઠ ન ફેર; રિમાની૦

સોદા અગમ હે પ્રેમકારે, ઋપરખ ન વૂજે કોય;

લે દે વાહી ગમ પહે પ્યારે, ઔર દલાર ન હોય. રિસાની૦ ૧

* તપના પ૦ ભેદો—૧ ચાવતકથક, ૨ ઇત્વરતપ ૩ બાલગિતોદરી, ૪ અભ્યતરગિતોદરી, ૫ દ્રવ્યતપવૃત્તિસક્ષેપ, ૬ ક્ષેત્રતપવૃત્તિસક્ષેપ, ૭ કાલતપવૃત્તિસક્ષેપ, ૮ ભાવતપવૃત્તિસક્ષેપ, ૯ કાયકલેથ, ૧૦ રસસાગ, ૧૧ ઇન્દ્રિયક્રમયયોગવિષયકસલીનતા, ૧૨ સ્વીપશુષ્કકાદિવર્જિતસ્થાનઅવસ્થિત, ૧૩ આલોચણપ્રાયશ્ચિત્ત, ૧૪ પ્રતિકમણપ્રાયશ્ચિત્ત ૧૫ મિશ્રપ્રાયશ્ચિત્ત, ૧૬ વિવેકપ્રાયશ્ચિત્ત, ૧૭ કાયોત્સર્ગપ્રાયશ્ચિત્ત, ૧૮ તપ પ્રાયશ્ચિત્ત, ૧૯ છેદપ્રાયશ્ચિત્ત, ૨૦ મૂલપ્રાયશ્ચિત્ત, ૨૧ અનવસ્થિતપ્રાયશ્ચિત્ત, ૨૨ પારશ્ચિયપ્રાયશ્ચિત્ત, ૨૩ જ્ઞાનવિનયરૂપ, ૨૪ દર્શનવિનયરૂપ, ૨૫ ચારિત્રવિનયરૂપ, ૨૬ મનોવિનયરૂપ, ૨૭ વચનવિનયરૂપ, ૨૮ કાયવિનયરૂપ, ૨૯ ઉપચારવિનયરૂપ, ૩૦ આચાર્યવૈયાવચ્ચ, ૩૧ ઉપાધ્યાયવૈયાવચ્ચ, ૩૨ સાધુવૈયાવચ્ચ, ૩૩ તપસ્વીવૈયાવચ્ચ, ૩૪ લઘુશિષ્યાદિકવૈયાવચ્ચ, ૩૫ જ્ઞાનસાધુવૈયાવચ્ચ, ૩૬ શ્રમણોપાસકવૈયાવચ્ચ, ૩૭ સધ્વૈયાવચ્ચ, ૩૮ કુલવૈયાવચ્ચ, ૩૯ ગણવૈયાવચ્ચ, ૪૦ વાચના, ૪૧ પૃચ્છના, ૪૨ પરાવર્તના, ૪૩ અનુપ્રેક્ષા, ૪૪ ધર્મકથા, ૪૫ આત્મધ્યાનનિવૃત્ત, ૪૬ રૌદ્રધ્યાનનિવૃત્ત, ૪૭ ધર્મધ્યાનચિંતન, ૪૮ શુક્લધ્યાનચિંતન, ૪૯ બાલકાયોત્સર્ગ અને પ૦ અભ્યતરકાયોત્સર્ગ

* પરિખ=પરીક્ષા કરીને એવો પાઠાતર છે

૧ રીસાની=રીસાયલી છે તેને મનાવો=સમજાવો બીચ્ચ=વચ્ચે વસીઠ=વિશિષ્ટ, ચોવરીઓ નફર=ફેરવો નહિ, લાવો નહિ સોદા=ખરીદી અગમ=ન સમજાય તેવા, ન જાણી શકાય તેવા પરખ=પરીક્ષા કરીને ખૂબે=ખૂબે લે દે=લે અને આપે વાહી=ઉસકુ, તેને ગમ=ખખર

- ૪ સર્વ કાર્ય સ્વસ્થ, શાંત અને અદુષ્ટ ચિત્તથી કરવા (મનોબુધિ)
 ૫ મિથ્યા વાણીનો ઉચ્ચાર ન કરવો, વચનને અદુષ્ટપણે પ્રવર્તાવવાં તત્વાર્થ
 શ્રયમાં ઠર દોષ સ્થિત આહારપાણી સયમસાધન માટે લેવા અને પાચની
 ભાવના ઠલી છે

ત્રીજા મહાવ્રતની પાંચ ભાવના

- ૧ હાસ્યનો ત્યાગ કરી સત્ય ભાષણ કરવું
 ૨ જ્ઞાનપૂર્વક વિચાર કરી ભાષણ કરવું
 ૩ ક્રોધની નિવૃત્તિ કરી સત્ય ભાષણ કરવું
 ૪ લોભનો ત્યાગ કરી સત્ય વચન બોલવું
 ૫ ભયનો ત્યાગ કરી સાચી વાણી બોલવી

ત્રીજા મહાવ્રતની પાંચ ભાવના

- ૧ સ્વયમેવ યાચના કરવી
 ૨ આજ્ઞા મેળવી તેને ઘરાબર સાબળી વસ્તુ લેવી
 ૩ વારંવાર અવશ્યકની યાચના કરવી
 ૪ યુરુ અને અન્ય સાધુની આજ્ઞા લઈ ભોજન, જલ પ્રાશનાદિ કરવાં
 ૫ તત્રસ્થિત સર્વિષ્ઠ સાધુની અનુજ્ઞા લઈ ક્ષેત્રાવશ્યક કરવો, અન્યમાં નહિ

ચોથા મહાવ્રતની પાંચ ભાવના

- ૧ અતિઆત્રા અને વધારે સ્નિગ્ધ આહાર ન કરવો પરિમિત આહાર કરવો
 ૨ શરીરની વિભૂષા ઠોઈ પણ પ્રકારે કરવી નહિ
 ૩ સ્ત્રીનાં અંગો ઇચ્છાપૂર્વક જોવા નહિ, તેને અવલોકવા નહિ
 ૪ સ્ત્રી નપુસક અને પશુવાળા ઘર આસન અને ભીંતનો આતરો પણ છેડવો
 ૫ સ્ત્રી સંબંધી સુશ્રમ કથા કરવી નહિ અને મહેલાની ક્રીડા સમારવી નહિ

પાંચમા મહાવ્રતની પાંચ ભાવના

- ૧ સ્પર્શના વિષયને પ્રાપ્ત કરી તેનું આસેવન ગૃહિપૂર્વક કરવું નહિ, કે તેની
 ઉપર અમનોમ્મતાને લીધે દ્રેષ પણ કરવો નહિ
 ૨ રસના વિષયો પર પ્રેમ કે દ્રેષ લાવવો નહિ
 ૩ દાણના વિષયોનું ઈષ્ટ અનિષ્ટ પરિણામ વિચારી તેમાં આસક્ત કે દ્વિષ થવું નહિ
 ૪ વ્યક્તના વિષયો પર રાગ દ્રેષ ખારણુ કરવો નહિ
 ૫ ઐત્રના વિષયો તરફ આકર્ષણ કે ઉદ્વિગ્નપણું થવા દેવું નહિ

એવી રીતે તપના પચાસઃ લેદ થાય છે જે નીચે કુટનોટમાં દર્શાવ્યા છે

આ મારો સયમરૂપ બાળક આવી રીતે પાંચ, પચીશ, પચાસ વચનો પણ બોલે છે અને તેના તે સર્વ વચનો આનંદ આપનારા છે વળી તે ઉપરાંત ચરણુસિત્તરી તથા કરણુસિત્તરીના સીત્તેર સીત્તેર બોલ પણ તે બોલે છે. (આ બોલ બાળુવાની ઈચ્છા વાળાએ પ્રવચનસારોદ્ધાર ગ્રંથનું છાસઠમું તથા સડસઠમું દ્વાર જોવું). હે આનંદ-ધન પ્રભુ ! એ સયમ તમારો સેવક છે, તમારાથી જ તેની ઉત્પત્તિ છે, આપ(પ્રભુ) તેને ખતાવો છો, આપના આગમથી જ તે જણાય છે

વળી તે બાળક આપશ્રીને કહે છે કે-હે પ્રભુ ! તમે જન્મ જન્મમાં મારા સગા છો, સગા રહેજો, તમારી સાથેનું સગપણ કાયમ રહેજો

આવી રીતે પ્રભુ સાથે સયમને સગપણ છે તે વાત તાજી કરી, બાળ ચેતનજી પોતાને કોઈ મારે છે એ વાતની પ્રભુ પાસે ફરિયાદ કરે છે અને પ્રભુનો આશ્રય માગે છે.

૫૬ અઠારમું

રાગ-માલકાશ, ગોડી રાગણી

રીસાની આપ મનાવો રે, પ્યારે બીચ વસીઠ ન ફેર; રિયાની૦
સોદા અગમ હે પ્રેમકારે, જગરત્ત ન વૂઝેં કોય;
લે દે વાહી ગમ પડે પ્યારે, ઔર દલાલ ન હોય. રિસાની૦ ૧

* તપના ૫૦ લેટા—૧ યાવતકથક, ૨ ઈતિરતપ ૩ બાલજીનોદરી, ૪ અભ્યતરજીનોદરી, ૫ દ્રવ્યતપત્તિસક્ષેપ, ૬ ક્ષેત્રતપત્તિસક્ષેપ, ૭ કાલતપત્તિસક્ષેપ, ૮ લાવતપત્તિસક્ષેપ, ૯ કાયકલેશ, ૧૦ રસભાગ, ૧૧ ઇદ્રિયક્રમાયોગવિષયકસલીનતા, ૧૨ સ્ત્રીપશુપંડકાદિવર્જિતસ્થાનઅવસ્થિત, ૧૩ આલો-યણુપ્રાયશ્ચિત, ૧૪ પ્રતિક્રમણુપ્રાયશ્ચિત ૧૫ મિશ્રપ્રાયશ્ચિત, ૧૬ વિવેકપ્રાયશ્ચિત, ૧૭ કાયોત્સર્ગપ્રાયશ્ચિત, ૧૮ તપ પ્રાયશ્ચિત, ૧૯ હેદપ્રાયશ્ચિત, ૨૦ મૂલપ્રાયશ્ચિત, ૨૧ અનવસ્થિતપ્રાયશ્ચિત, ૨૨ પારચિયપ્રાયશ્ચિત, ૨૩ જ્ઞાનવિનયરૂપ, ૨૪ દર્શનવિનયરૂપ, ૨૫ ચારિત્રવિનયરૂપ, ૨૬ મનોવિનયરૂપ, ૨૭ વચનવિનયરૂપ, ૨૮ કાયવિનયરૂપ, ૨૯ ઉપચારવિનયરૂપ, ૩૦ આચાર્યવૈયાવચ્ચ, ૩૧ ઉપાધ્યાયવૈયાવચ્ચ, ૩૨ સાધુવૈયાવચ્ચ, ૩૩ તપસ્વીવૈયાવચ્ચ, ૩૪ લઘુશિષ્યાદિકૈવૈયાવચ્ચ, ૩૫ જ્ઞાનસાધુવૈયાવચ્ચ, ૩૬ શ્રમણોપાસકવૈયાવચ્ચ, ૩૭ સધર્મીયાવચ્ચ, ૩૮ કુલકૈયાવચ્ચ, ૩૯ ગણુવૈયાવચ્ચ, ૪૦ વાચના, ૪૧ પૃચ્છના, ૪૨ પરાવર્તના, ૪૩ અનુપ્રેક્ષા, ૪૪ ધર્મકથા, ૪૫ આર્તધ્યાનનિવૃત્ત, ૪૬ રૌદ્રધ્યાનનિવૃત્ત, ૪૭ ધર્મધ્યાનચિંતન, ૪૮ શુદ્ધધ્યાનચિંતન, ૪૯ બાલકાયોત્સર્ગ અને ૫૦ અભ્યતરકાયોત્સર્ગ

* પરિખ= પરીક્ષા કરીને એવો પાઠાતર છે

૧ રીસાની=રીમાયટી છે તેને મનાવો=સમજાવો ખીચ્ય=ચમચે વસીઠ=વિશિષ્ટ, ચોવટીઓ. નદેર=ઢેરવો નહિ, લાવો નહિ સોદા=અપીદી અગમ=ન સમજાય તેવા, ન બાણી શકાય તેવા પરખ= પરીક્ષા કરીને ખૂઝે=જાણે લે દે=લે અને આપો. વાહી=ઉસકુ, તેને ગમ=ખખર

“ રીસાયલી(શુદ્ધ ચેતના)ને તમે સમજવો, વચ્ચે ધોવટીઓ ફેરવો નહિ પ્રેમની ખરીદી સમજવું ન પડે તેવી છે, પરીક્ષા કરીને જાણવાવાળા કોઈ નથી, (જે) આપે છે, તેને જ તેની ખબર પડે તેમ છે, બીજા કોઈ હાલ સોદો કરી આપનાર સમજતો નથી, હોતો નથી ”

ભાવ—ચેતનજીને હવે જરા જરા ભાસ થયો છે કે—આ જીવનનો ઉદ્દેશ પૌદ્ગલિક પદાર્થોમા રાખવા માખવાનો નથી, પણ ઈદ્રિયજન્ય વિષયસુખનો ત્યાગ કરી પોતાનું ચેતનત્વ પ્રગટ કરવું તે જ છે તેને જરા જરા સમજામું છે કે અત્યાર સુધી પોતે ખોટા માર્ગ પર હતો, કુલ્લગી સ્ત્રીઓના પ્રેમમા હતો હવે અમારે ઉપશમ સમ કિતનો તેને જરા જળકાટ થઈ ગયો, અધિશેદ થયો, અતરકરણ કરી મિશ્માત્વના ત્રણ પુજ કર્યા ત્યારે તેને સમજામું કે પોતાનું વસ્તવિક કાર્ય તો શુદ્ધ ચેતનાને પ્રગટ કરવી જો છે અને પછી તેની સાથે અવિનાશીની સેવ્યીએ સુધ આનંદ કરવો જો પોતાનો સ્વભાવ છે આજુ બાન થયા પછી શુદ્ધ ચેતનાને મંદિરે જવાની પ્રશ્ન થતા સુમતિ સાથે પોતે શુદ્ધ ચેતનાને પ્રગટ કરવાના ઉપાય સળખી વિચાર કરે છે સુમતિ આ તકનો લાભ લઈ શુદ્ધ ચેતના પ્રગટ કરવા સળખી કેટલીક હકીકત ચેતનજીને કહે છે તે પર આ હૃદયજ્ઞાન છે

સુમતિ વાક્ય—અરે ચેતનજી ! મારા આધાર ! શુદ્ધ ચેતના તમારાથી રીસાયલી છે, તમારા પર ગુસ્સે થયેલી છે, તમારો સાથે બીજાવલી છે, તેને તમે પોતે જ સમજવો જોને સમજાવવા માટે વચ્ચે ધોવટીઓ ફેરવો નહિ તમે જાણો છો કે જો જીનું આયંદુષ્ય છે જોના અવ કરણમા આપને માટે બહુ રાગ છે, પણ આપે અનર્થ કાળથી તેને તરછેડી છે તેથી તેણે આપની સાથે રુસણા લીધાં છે, પણ આપ પોતે તેને મનાવશો તો કામ સિદ્ધ થશે તમે કોઈ પચ્ચાત કરનારને વચ્ચે રાખવા ધારતા હો તો તે મારા વિચાર પ્રમાણે સારું નથી આવી મહત્વની બાબતમાં વચ્ચે વાત કરનારને રાખવાથી બધી વખત ગુઠ્યાન થાય છે, ઝોગળો થાય છે, જો તમે જાણો છો કે તમે ધોવટીઓને વચ્ચે રાખશો તે તમારો મેળ ખાશે નહિ તમારે પોતાને જ જો કામ કરવાનું છે તેનાં ઘણા કારણો છે તેમાંનાં કેટલાંક કારણો નીચે બતાવું છું

બબરમા સોદો કરવો હોય ત્યારે બધી પોતે સોદો બહુધા કરતા નથી પણ હાલ માલની પરીક્ષા કરીને કિંમત લેનાર વેચનાર વચ્ચે ધોલસ કરાવી આપે છે અને સોદો બેસાડી આપે છે જો સામાન્ય અનુભવનો વિષય છે હે ચેતનજી ! તમારે સોદા કરવાનો છે તે પ્રેમનો છે, બબરુ વસ્તુનો નથી પ્રેમ જો સાધારણ રીતે અન્યથી પરખી શકાય તેવી વસ્તુ નથી; અવ કરણનો વિષય છે; માટે બહારના હાલ તેની કિંમત કરી તેનો સોદો કરી આપે જોમ માનતા નહિ અમારે ઉપર ઉપરનો મેળ કરી

આપવો હોય ત્યારે ફત્તી દલાલ તેનું જોડાણ કરી આપે છે, પણ જ્યારે અંતરંગ વસ્તુની વાત આવી પડે છે ત્યારે દલાલનું એમાં કાંઈ ચાલી શકતું નથી, કારણ કે એની પરીક્ષા પણ તેને થતી નથી. પ્રેમ આટલો છે, આવો છે, આ પ્રકારનો છે એ જ જ્યારે દલાલ જાણી શકે નહિ ત્યારે તેનો સોદો તે કેમ કરાવી શકે ? પ્રેમની કિંમત તો તેની જે આપ-લે કરે છે તેને જ હોય છે, તે જ સમજે છે કે પોતાના અતઃકરણના ઊંડાણના ભાગમાં વાસ્તવિક પ્રેમ કેટલો છે અને મનોમન સાક્ષીભાવે સામાના અંત કરણમાં પોતા માટે કેટલો પ્રેમ છે તે પણ જાણી શકે છે, પણ દલાલ એમાંનું કાંઈ જાણી શકતો નથી. પ્રેમ વાટે ઘાટે મળતો નથી, દોશીડાને હાટે વેચાતો નથી, એ તો અતઃકરણનો વિષય હોવાથી લેનાર તેમજ દેનાર જ તેની પરીક્ષા કરી શકે છે

આપના ઉપર શુદ્ધ ચેતનાનો પ્રેમ ખરેખરો છે એમ હું ચોક્કસ જાણું છું. વળી આપે તેના તરફ બેઠરકારી રાખી છે અને તે પણ અનાદિ કાળથી-લાખા વખતથી રાખી છે માટે તમારી સાથે અત્યારે તે રીસાયલી છે, પણ તમે પોતે જ તેને સમજાવો. તમે સાંભળતા હતા ત્યારે દશમા પદમાં શુદ્ધ ચેતના પોતે જ જોલી હતી કે ‘કેહ ન ફત્તી દલાલ વિચીઠી, પારખી પ્રેમ ખરીદ ખનાવે’ કાંઈ એવો ચોવટીઓ કે ફત્તી નથી કે જે પ્રેમની પરીક્ષા કરી તેનો સોદો ઉતારી આપે, માટે તમે પોતે જ શુદ્ધ ચેતનાને સમજાવો, મનાવો અને હું તમને ખાત્રી આપુ છું કે તમારું કામ જરૂર પાર પડશે. વ્યવહારમાં પણ પ્રેમનો સોદો થતો નથી વાસ્તવિક પ્રેમ ન હોય ત્યારે એવો ખ્યાલી ઉપર ઉપરનો વિવેક કરવો પડે છે સ્વાભાવિકતામાં અને કૃત્રિમતામાં ફેર છે, તે ધ્યાનમાં રાખી આ પદનો ભાવ વિચારીએ તો અર્થ સ્કુરે તેમ છે.

દો વાતાં જીયકી કરો રે, મેટો મનકી આંટ;

તનકી તપત બૂઝાઈય પ્યારે, વચન સુધારસ છાટ. રિસાનીં ૨

“ (ચેતનાને મનાવવા માટે) તમારે જીવના સળધમાં બે વાત કરવી એક તો તમારા મનમાંથી આટી કાઢી નાખો અને બીજી પ્રભુના વચનામૃતરૂપ છાટણાવડે શરીરનો સતાપ છુટાવી નાખો, જોલવી નાખો. ”

ભાવ—ચેતનાને મનાવવા માટે વચ્ચે દલાલ-ચોવટ કરનારનું કામ નથી, એ બતાવી હવે તેને મનાવવાનો ઉપાય સુમતિ બતાવે છે હે ચેતનજી ! તમારે જો ચેતનાને મનાવવી હોય તો તમારા જીવના સળધમાં બે વાત કરો, બે કામ કરો એ બે કામ ક્યા ક્યા છે, તે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે

૨ દો=બે વાતા=વાતો, કામ, કરણી જીયકી=જીવની મેટો=મટારી દો આટ=ધુત, આટી તનકી=શરીરની તપત=સતાપ છુટાઈએ=મટારીએ, જોલવી નાખીએ છાટ=છાટણાવડે

એક તો તમારા મનમાથી આવી કાઢી નાખો ન્યા પ્રેમ હોય ત્યા આવી નહિ અને ન્યા આવી હોય ત્યા પ્રેમ નહિ, માટે તમારા મનમાં જે વળ હોય તે દૂર કરી નાખો તમારા મનમા હલ્લુ પરભાવમનરૂપ આવી છે, તમે હલ્લુ તમારી પતિવ્રતા સ્ત્રી પર બરાબર પ્રેમ રાખવાનું શીખ્યા નથી, તમે હલ્લુ ન્યારે ત્યારે માયામમતા વિગેરે વેશ્યાઓના મંદિરમાં બટક્યા કરો છો એ તમારે બરાબર પ્રેમ કરવો હોય, શુદ્ધ ચેતનાને તમારા હૃદયમંદિરમાં સ્થાન આપવું હોય તો પરભાવમલ્લ મૂકી કંઈ એક નિષાથી તેના પર શુદ્ધ પ્રેમ રાખો અને મનમાથી આવીવુટી કાઢી નાખો, દૂર કરો, ફેંકી દો

કોઈને મનાવવું હોય ત્યારે મિષ્ટ મિષ્ટ વચનોવડે તેને શાંત કરવાની જરૂર પડે છે તેના મનમા જે સતાપ હોય તે પ્રથમ વચન દ્વારા શાંત કરવો પડે છે, તેમ જાહો પલ્લુ સમજવું શુદ્ધ ચેતનાને મનાવવા માટે તમે ' હવે પછી હું જામ નહીં કરું, પૌદ્ગલિક ભાવમા નહીં રમું ' ઇત્યાદિ મિષ્ટ વચનોવડે તેને શાંત કરો, એટલે તે તરત મનાશે ઝીજ્જતિ વિશ્વાસુ હોય છે તેથી પતિનાં વચનો પર વિશ્વાસ રાખી તરત મનાઈ જાય છે આ મૂળ અર્થ જણાય છે બીજા આવો અર્થ પલ્લુ થાય છે કે તમારા શરીરમા જે વિષમક્રમાવજન્ય સતાપ થયા કરે છે, તમને જે આતુરતા રહ્યા કરે છે તે મટાડી દો. મતલબ તમને બાહ્ય સુખ મેળવવાની જે આતુરતા છે તે દૂર કરો, શાંત કરો, એટલે આત્મસ્વરૂપને લાગતી અગ્નિ શાંત કરે. રાજદ્રેષજન્ય સતાપ તમારા શરીરમા રહે છે તે દૂર કરો સતાપ કેટલો અને કેવો થાય છે તે બરાબર અવલોકન કરવાથી જણાય તેમ છે એક વસ્તુ મેળવવાનો લાભ થાય, કીર્તિ મેળવવાની ઇચ્છા થાય, તેમ જ જન્ય મોહનીય કમનાં અવિર્ભાવો થાય ત્યારે માનસિક ક્ષોભ થવા ઉપરાંત શરીરમા એક પ્રકારની ગરમી થઈ આવે છે જે બહારકે દૃષ્ટી જણાશે સતાપ એ અગ્નિ છે, એને શાંત પાડવાનો ઉપાય જગજટકાવ છે, માટે રાજદ્રેષ સંહિત વીતરાગ ભગવાનનાં વચનરૂપ અમૃતનો છટકાવ કરવાથી સતાપની શાંતિ થાય છે, અગ્નિ ખુડાઈ જાય છે આવી રીતે વીર્યકર્ષણપિત વચનામૃતનો વરસાદ થશે ત્યારે મનની વ્યથા અને શરીરનો સતાપ દૂર થશે અને તેમ થશે ત્યારે શુદ્ધ ચેતના જે અત્યારે તમારાથી રીસાણી છે તે મનાશે અને તમારા હૃદયમંદિરમાં આવી નિરંતર વાસ કરશે

લામક સમક્ષિત પ્રાપ્ત થયા પછી શુદ્ધ ચેતનાને નિરંતર સજા થાય છે તેને માટે શારીરિક અને માનસિક શુદ્ધિ કરો શુદ્ધ ચેતના પ્રજન કરવા માટે પરભાવમલ્લ અને સ્વરૂપસતાપરૂપ મન અને શરીરના અધિઓને આગમકચન અને વીર્યકરના ઉપદેશરૂપ અમૃતછટકાવથી શાંત પાડવા ચોખ્ખા છે

નેક નજર નિહાલીએ રે, ડજર ન કીજે નાથ;

તનક નજર મુજરે મિલે પ્યારે, અજર અમર સુખ સાથ. રિસાની૦ ૩

“ હિતદષ્ટિથી જ્ઞેધએ અને હે પતિ ! (કોઈની) ગરજ-ઢરકાર ન કરીએ જરા નજર કરવાથી અને મુજરો કરવાથી વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણનાં હ.ખ રહિત સુખ સાથે તે (શુદ્ધ ચેતના) મળે ”

ભાવ—રીસાયલી શુદ્ધ ચેતનાને મનાવવાનો એક ઉપાય ઉપર જણાવ્યો. હવે બીજો ઉપાય અત્ર બતાવે છે. સર્વ જીવો તરફ હિતબુદ્ધિથી જુઓ. તમે વિચારો કે સર્વ જીવો સત્તાએ સિદ્ધ સમાન છે, પોતાના સરખા છે, પોતે પણ સિદ્ધ દશા પ્રયાસથી પ્રાપ્ત કરી શકે તેવો છે સત્તાગતે સર્વ જીવો પોતાના સરખા હોવાથી તમારી ફરજ છે કે તમારે તેને પોતાના મિત્ર સમજવા.

‘ સર્વ મિત્ર કરી ચિતવો સાહેલડી રે, કોઈ ન જાણે શત્રુ તો,
રાગ દ્વેષ એમ પરિહરી સાહેલડી રે, કીજે જન્મ પવિત્ર તો ’

મૈત્રીભાવ અતિ ઉત્તમ છે એમા સર્વ જીવ તરફ મિત્રતા રાખવાનો-બધુભાવ દેખાડવાનો ઉદ્દેશ છે એ સ્વધર્મી બધુઓને કે દેશવાસી બધુઓને જ મિત્ર તરીકે ચિતવવા સમજાવે છે એમ નહિ પણ સર્વ મનુષ્યોને જ તે બધુભાવે બતાવે છે. એથી પણ આગળ વધીને પચેન્દ્રિય તિર્યચ, વિકલેન્દ્રિય અને એકેન્દ્રિય જીવોને પણ બધુબુદ્ધિએ બતાવે છે ‘ પરહિતચિતા મૈત્રી ’ એ ભાવ એટલો આહ્વાદજનક છે કે એથી મનની આંટી અને શરીરનો સત્પાત્ર જેના ઉપર અગાઉ વિવેચન કર્યું છે તે પણ શાત પડતા જાય છે ચેતનજી ! તમારે શુદ્ધ ચેતનાને જાત કરવી હોય તો આ મૈત્રીભાવ ધારણ કરવો, સર્વ તરફ હિતબુદ્ધિથી જીવુ

નેકનજર એટલે મીઠી નજર અમીદષ્ટિ-શુભ દષ્ટિક્ષેપન પ્રભુને અને રાજાને આ જીવ નેકનજરથી પોતાની સામુ જોવા વારવાર વિનંતિ કરે છે. મોટા માણસની નેક-નજરથી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે આવી નેકનજરથી સર્વ જીવ સામુ જોવાની ટેવ પડે છે ત્યારે તેને સર્વનું શુભ કરવા ઇચ્છા થાય છે, પ્રબળ આદોલનો તેને માટે મૂકે છે અને અન્ય તરફ જેવી ભાવના થાય તેવું પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, એ અનિહત નિયમ છે યાદશી માવના તાદશી સિદ્ધિ તદ્દનુસાર આવી દષ્ટિરૂપ ભાવના રાખવાથી સ્વકાર્યની સિદ્ધિ પણ થાય છે

અને હે નાથ ! તમારે સર્વ ઉપર નેકનજરથી જીવું, પણ તમારે કોઈની ગરજ

૩ નેક=હિત નિહાલીએ=જ્ઞેધએ ઉજર=ગરજ તનક=જરા મુજરે=મુજરો કરવો પડે. મિલે=મળ્યા જશે અજર=વડપણ રહિત. અમર=મરણ રહિત

રાખવી નહિ હે પ્રભુ ! તમારે કોના બાપની સાથે બાર છે, તમારે કોની ઝરજ છે, તમારે કોની હરકાર છે ? તમે તદ્દન બેહરકાર થઈ બહો. પૌદ્ગલિક વસ્તુમાત્રની આશા છેડી ઘો, તે તમને હર્ષનિકારક છે, ઉપકારક નથી વળી આ જીવ અન્યની આશા ઉપર અનેક કામો કરે છે, અન્યને હેર જ્ઞાન માફક ભટકે છે, મોટા માણસના મુખ સામું જોયા કરે છે, વિગેરે બાળત પર અકાલીશમા પદમાં વિવેચન થયે; પણ હે નાથ ! તમારે શામાટે કોઈની હરકાર રાખવી પડે છે ? તમારે જે જોઈએ તે તમારી પાસે છે, તમારી સાથે છે, તમારામાં છે, તમારા જ હૃદય છે, માટે કોઈની હરકાર તમારે કરવી નહિ

જે પ્રમાણે સર્વ ઉપર નેકનજરથી જોશે અને પરની હરકાર મૂકી દેશે એટલે કાર્યસિદ્ધિ તરફ પ્રયાણ થયે ઉપરાંત તમારે શુદ્ધ ચેતનાને મનાવવા માટે શુ કરવું તે પણ હું કહું છું ઉપર પ્રમાણેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી તમે શુદ્ધ ચેતના તરફ જરા નજર કરશો અને તેને મુજરો કરશો તો તે તમને આવીને મળશે—એટલે અને વળી તે એવી સારી રીતે મળશે કે સાથે તે જાગર, અમર સુખ લેતી આવશે એટલે તે તમને મળ્યા પછી તમારે વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણનું હું જ હમેશને માટે મટી જશે સંસારમાં ઘડપણનું હું જ મોડું છે અને વળી વારવાર મરણ પામવા અને જ મ લેવા એ પણ એવી જ મહાઉપાધિ છે એ સર્વ પીડા નિરતરને માટે મટી જાય તેટલા માટે જેમ તમે રાગનેા મુજરો કરો છો ત્યારે તે તમારી સામે નજર કરે છે તેમ શુદ્ધ ચેતનાને મુજરો કરવાથી તમારી ભવની ભાવઠંબા પી જશે કહેવાની મતલબ એ છે કે—નેકનજરે સર્વ પ્રાણીઓને જોવાથી અને તેઓની સ્થળ લાક્ષ માટે હરકાર ન કરવાથી એક લહેજમા તમે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકશો.

ઉપર ઉપરના શુભ જણાતા પણ કેવલ કૃત્તિને માટે જ કરાતા કાર્યો બ્યવહારને અંગે કરી તમે કાળ નિજ મન કરી નાખો છો તે હવે છોડી દો અને શુદ્ધ ચેતનાને પ્રમુદ્ધ કરવા પ્રબળ પુરુષાર્થ કરો જેમ કરવાથી તમારે નિરતરની ઉપાધિનેા છેડા આવી જાય.

નિશ્ચિ ઝંખવારીક પન ષટા રે, પાઠ ન વાટકો ફર;

કરુણા કરો સો નિરબહુ પ્યારે, દેસુ તુમ મુખર્ષદ રિઝાનીં ૦ ૪

અધકારમય રાત્રિ છે, વાદળાની છાયા (ફેલાયલી છે) હે પ્રભુ ! રસ્તાના વિશ્વો ન યાય એવી મારા પર કૃપા કરો તો હું આવું અને તમારા મુખમધ્યનું દર્શન કરું "

* અધકારીન નામ અધકારી એવો પાઠ છે

૪ નિશ્ચિત અધકારીઅધકારણી, અધકારણી પરામજ્ઞના પાઠ નમ્મને ન યાય, ન મયે, વારોઅસ્થાના રહનિયે નિરવદુઃખાવુ દેખુવ્વરન કરું

ભાવ—આ પ્રકારે શુદ્ધ ચેતનાને મનાવવાની વાત અને તેમ કરવાના ઉપાય સુમતિએ ચેતનજીને કહ્યા ત્યારે આ ચેતન શુદ્ધ ચેતનાને મનાવવા કાઈ ઉદ્યત થયો, તેથી તે પ્રથમ તો આનંદધન પ્રભુને વિનંતિ કરે છે—હે પ્રભુ ! એક તો સીંહા અંધારી રાત્રિ છે અને વળી તેમાં સળત વાદળાં થયેલા છે, તેથી હું રસ્તાના વિદ્યો જોઈ શકતો નથી, પણ હવે આપ મારા ઉપર કૃપા કરીને કાઈ એવું કરો કે મને માર્ગનાં વિદ્યો ન નડે અને આપશ્રીનું દર્શન થાય.

મોહરૂપ અંધકારમય રાત્રિ છે, તે સ્વભાવે અંધારી છે, તેમાં સ્વયં પ્રકાશ પડતો નથી, અને ચંદ્રનો પણ પ્રકાશ નથી, તે કૃષ્ણ પક્ષની રાત્રિ છે, તદુપરાત આકાશમાં ઘનઘટા બ્યાપી રહી છે. મોહરાત્રિ અંધપ્રકાશ વગર અંધકારમય તો છે જ, તેમાં વળી વાદળા ચડી આવ્યા છે એટલે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીયરૂપ મેઘની ઘટા છવાઈ રહી છે તેથી તારાનો પ્રકાશ પણ પડતો નથી ઘણા જીવો કૃષ્ણપક્ષીઆ જ હોય છે. આવી સીંહા અંધારી રાતમાં વાટે ચાલતાં અનેક વિદ્યો આવી પડે છે, પગ ન્યાં ત્યાં અથડાય છે, કૂવા કે ખાડામાં પડી જવાય છે અને ચોરનો ભય લાગે છે. હે આનંદ-ધન પ્રભુ ! મારા નાથ ! હવે તો આપ કાંઈ એવું કરો કે રસ્તાનું મને કોઈ પણ પ્રકારનું વિદ્ય ન થાય અને હું એકદમ તમારી તરફ ગમન કરીને તમારા સુખચ દ્રવ્ય અવલોકન કરું, પ્રભુદર્શન માટે જતા રસ્તામાં પડી જવાય, લુટાઈ જવાય તો પ્રભુ સુધી પહોંચી શકાતું નથી અને પ્રભુદર્શન થતું નથી, તેથી આનંદધન પ્રભુને વિનંતિ કરે છે કે—હે નાથ ! મારે મારી શુદ્ધ ચેતનાને મનાવવી છે, તે કારણે જ આપ મહાત્માનું દર્શન કરવા ઇચ્છા રાખુ છું અને તે દ્વારા તેને મનાવવા ઇચ્છું છું, તો હવે મારા માર્ગમાં જે વિદ્યો આવે તે દૂર કરી આપ મને આપના દર્શન કરાવો. આપના સુખચ દ્રવ્ય દર્શન થતા મોહરાત્રિની અંધકારમય સ્થિતિ અને જ્ઞાનાવરણીયાદિ ઘનઘટાનો નાશ થઈ જશે. જ્યાં સુધી એમ ન બને ત્યાં સુધી શુદ્ધ સ્વરૂપનું મને ભાન થાય નહિ, ભાન થયા વિના શુદ્ધ ચેતના ઓળખાય નહિ અને ઓળખાયા વિના તેને મનાવાય નહિ, એટલા માટે પ્રભુસુખચ દ્રવ્ય દર્શન સારું ચેતનજી વિરૂપિ કરે છે.

પ્રેમ જ્યાં દુવિદ્યા નહિ રે, *નહિ ઠકુરાહત રેજ;

આનંદધન પ્રમુ આઈ વીરાજે, આપહી સમતા સેજ. રિસાણી૦ ૫

“જ્યાં પ્રેમ હોય છે ત્યાં બે ભાવ હોતા નથી તેમ જ જરા પણ ખાલી ભપકો પણ હોતો નથી. આનંદધન પ્રભુ પોતે જાતે આવીને સમતાની સેજીએ બિરાજમાન થાય છે”

* ‘મેટકુરાહિત રાજ’ એવો પાકાતર માત્ર બીમશી માણેકવાળી શુકમા છે

૫ દુવિદ્યા=દ્વિધા, બે ભાવ ઠકુરાહત=ખોટો ભપકો રેજ=જરા પણ આઈ=આવીને આપહી=પોતે.

આ ગાથાનું બીજું પદ શ્રી મા ની ભુક્તિ છપાયેલ છે તે અશુદ્ધ જણાય છે 'મેટકુસંહિત શબ્દ' એમ છપાયેલ છે તે કોઈ પ્રતમાં નથી અને પાઠ લખ્યો છે તે પ્રમાણે ચારે પ્રતમાં છે કુસંહિત શબ્દ જોટલે અન્યાયી શબ્દ

ભાવ—ત્યા પ્રેમ હોય ત્યાં મોખો નહિ, બે પ્રકાર નહિ ઉપરથી દેખાડવાનું જૂદું અને વતન જૂદું એવા પ્રકારનો દ્વિર્ભાવ પ્રેમમાં હોતો નથી, તેમ જ ત્યાં સાચો પ્રેમ હોય ત્યાં ખાલી ભપકો હોતો નથી. પ્રેમમાં સઠજપવિકરણ હોતું નથી. મોક્ષ મેળવવાનો જો તમારા મનમાં પ્રેમ હોય તો પછી તેમાં કોઈ અતની શકા થયો નહિ, બે ભાવ થયો નહિ, બોટા વાળો નહિ સંશયાત્મા વિનયપતિ જો તો બાળીવી વાત છે, માટે શુદ્ધ પ્રેમ તમને શુદ્ધ ચેતના ઉપર હોય તો પછી બીજા બોટા વાળવા મૂંઝી દઈ એક નિષ્ઠા થયો. સશય રાજનારનું એક પલ્લુ કામ સિદ્ધ થતું નથી અને વળી ખાલી ભપકો મૂંઝી દે, પ્રેમમાં કાંઈ બાંધબંધ કરવાની જરૂર નથી, એમાં કાંઈ પડારો કરવો પડતો નથી; માટે તમે બોટા વાળવા છોડી દો અને સશય મૂંઝી દો આ પ્રમાણે થશે જોટલે આનંદવન પ્રભુ પોતે આલીને સમતાના મંદિરે પધારશે અને તેની સેવ ઉપર—તેના પદજ ઉપર બિરાજશે. આનંદવન પ્રભુ ઉપર તમને પ્રેમ થશે ત્યારે તે પલ્લુ દુવિધા—બે ભાવ સંજો તેવા નથી, તેઓ પોતે આલીને તમારા હૃદયમંદિરમાં રહેલ સુમતિની સેવડીએ બેસશે અને તમારામાં ને આનંદવન પ્રભુમાં ઉવટે કાંઈ પલ્લુ રોદ રહેશે નહિ. આવી રીતે થશે જોટલે રીસામણી શુદ્ધ ચેતના મનાઈ જશે

આ મનુષ્યજીવનનું કર્તવ્ય શુદ્ધ ચેતનાને મનાવવાનું છે જો સંસારચક્રનો ખર પામવો હોય, સંસારસમુદ્ર જોળાવી જવો હોય, સંસારાત્મી ઉતરી જવી હોય તો શુદ્ધ ચેતનાને પ્રાપ્ત કરવા—તેને પ્રગટ કરવાના કામમાં બેકાઈ જવું, તેને મનાવવાના બતાવેલા ઉપાયોનું સેવન કરવું અને તેને હૃદયમંદિરમાં સ્થાન આપવા દૃઢ નિશ્ચય કરવો જે જીવનું જો સાધ્ય હોય તેવા પુરુષોનું આ જીવન યોગ્ય છે; અન્યને તો ફેરા માત્ર છે

કપલ ઓગણીસમું

રાત્ર-વેળાવધ

દુલહ નારી તુ ઘડી ચાલી, પિયા ઝાળે તુ સોવે;

પિયા પતુર હમ નિવટ મર્યાની, ન માનુ કયા હોવ? દુલહ૦ ૧

* આ પદ કોઈ પણ પ્રતમાં જોવામાં આવતું નથી, માત્ર શ્રી બીમસીંહ માણેખી જીમાં છે. જુનિ આનંદવનજીની રાત્ર તેમ જીવનું નથી કારણ કે જોકે તે પદો અર્થ કરતાં બહુ બે મોંઝે ભાવ થાયો જો છે બીજું પ્રથમ ગાથાની પંક્તિમાં વિશેષજન વિશેષજન વચ્ચે અપરિત લાગે ખાતરો ૨૭ છે પોતું જોકે જ પદમાં ચેતન અને ચેતના સામવામી થાયે કરે જો આનંદવનજીની સામાન્ય જુનિને જનુ

“હું નારી ! તું બહુ બેવકૂફ છે, મળવા મુશ્કેલ એવા તારા પતિ જાગે છે અને તું સૂઈ જાય છે. (સ્ત્રી જવાબ આપે છે) પતિ નિપુણ છે અને હું તો તદ્દન અજ્ઞાની છું (તેથી) શું થાય છે તે હું જાણતી નથી. ”

ભાવ-આ ચેતન અશુદ્ધ ક્રિયામા-દ્રવ્યક્રિયામા જાગતો છે, તે વિભાવદશામાં જાગત રહે છે, સ સારના હેતુભૂત દ્રવ્ય, સ્ત્રી, પુત્રાદિકના મોહમા પડી રહી તેને અંગે જે ખટખટ કરવી પડે છે તેમા તે જાગતો રહે છે. અલગત, એની પતિવ્રતા સાધવી સ્ત્રી આવા પારકા ઘરે રખડનારા પતિ સાથે રીસાય તેમા નવાઈ નથી. એ કારણથી તે પતિ સન્મુખ જોતી નથી. ચેતનજીને હવે કાંઈક સ્વરૂપજ્ઞાન થવા લાગ્યું છે તેથી શુદ્ધ ચેતનાને જાગત કરવાની ઈચ્છા તેને થઈ છે, પણ તેને મેળવવા યોગ્ય પોતાનું વર્તન થયું નથી. આવા પ્રસંગે ચેતન શુદ્ધ ચેતનાને ઉદ્દેશીને કહે છે.

હું ચેતના ! તું વારવાર તારા પતિની વાટ જુઓ છે, તેના વિરહથી દુઃખી થાય છે, પણ હું પોતે તારો પતિ તને આજે કહું છું તે તું સામ્રાજ. તું તદ્દન મૂર્ખ છો, બેવકૂફ છો, ગાડી છો. પતિમેળાપ અતિ દુર્લભ છે એમ તું જાણે છે, જીવની ચેતના શુદ્ધ થવી એ અતિ મુશ્કેલ કાર્ય છે, અનંત ભવભ્રમણ કર્યા પછી અકામ નિર્જરા થાય ત્યારે જીવ નિર્ગોદમાથી નીકળી ધીમે ધીમે જીવો આવતો જાય છે અને છેવટે મહામુશ્કેલીએ મનુષ્ય-ભવ પામે છે, ત્યાં પણ માર્ગાનુસારી શુભો પ્રાપ્ત કરતા કેટલીક વાર બહુ કાળ નીકળી જાય છે એ પ્રમાણે અથડાતા પછડાતા કોઈ વખત અપૂર્વ અધ્યવસાયના નિમિત્તથી અચિત્તે થાય છે ત્યારે થોડો વખત સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે અને વળી તેને વખી દઈ આત્મધન શુભાવી નાખે છે આવી દશામા પણ કેટલીક વાર અર્ધ પુદ્ગલપરાવર્ત જેટલો કાળ શુભાવી નાખે છે અને તેના છેવટના ભાગમા શુદ્ધ ચેતના મહામુશ્કેલીએ પ્રાપ્ત કરે છે. આથી સામી ખાબુની હકીકત બતાવી જીવ ચેતનાને કહે છે કે-હું ચેતના ! તું અતિ મૂર્ખ છો, આ તારો પતિ જે હું તેની સાથે તારો મેળાપ થવો અતિ મુશ્કેલ છે એ તું જાણે છે. હવે હું તારો પતિ આત્મા-ચેતનજી તો વિભાવદશામા જાગુ છું, દ્રવ્યક્રિયાદિ કરું છું અને વ્યવહારના સર્વ પ્રસંગો અનુભવું છું. જીવમા ચારિત્રશુભ સ્વાભાવિક છે એ જાણીતી વાત છે એ ચારિત્રશુભ રમણભાવરૂપ સમજવો. સિદ્ધતા જીવોમા પણ તે સ્થિરતારૂપે હોય છે, મિથ્યાત્વ અવસ્થામા જીવ તે શુભને લઈને વિભાવદશામા રમણ કરે છે. જેટલા પૂરતો વિભાવ ઉઘાડો છે તેટલા પૂરતો સ્વભાવ બધ છે. રમણભાવ તો સર્વદા રહે છે, પણ

રૂપ નથી અને ચોથુ ભાષા આનંદધનજીના ખીજ પદોથી વિલક્ષણ જણાય છે આ પદ ક્ષેપક હોય એમ મારું માનવું છે

૧ દુર્લભ=દુ ખે મળી શકે તેવા, દુર્લભ તેનું વિશેષ્ય પિયા શબ્દ જે દ્વિતીય પદિતમા આવે છે તે છે બડી=ભારે, મોટી ખાવરી=ગાડી, બેવકૂફ પિયા=પતિ, ભરતાર નિપટ=તદ્દન અજ્ઞાની=અજાણી, અજાની. હોવે-થાય છે

ભાવ—ઉપર પ્રમાણે શુદ્ધ ચેતનાએ ચેતનજીને કહ્યું તે હકીકત સાંભળી શુદ્ધ સ્વરૂપ આનંદધન ચેતનજી ગોઢ્યા-હે પ્રિયા ! હે ચેતના ! તેં મને કહ્યું તે સર્વ વાત મેં સાંભળી, તેથી હવે હું તારું દર્શન પ્રાપ્ત કરવા અને તારી સાથે રહેવાની પ્રબળ ઇચ્છા-વાળો થયો છું અને મારી તે તૃપ્તિને તું હવે તૃપ્ત કર. તું હાલ મારી સાથે અતર રાખી ધુમ્મટો તાણીને ઊભી છે, મારાથી છેટી રહ્યા કરે છે તે તારી લાજ દૂર કર, જેથી હું તારું મુખ જોઈ અને તારું સ્વરૂપ વિચારું.

શુદ્ધ સ્વરૂપમા ચેતનજી આવે ત્યારે તેને શુદ્ધ ચેતનાને વરવાની ઇચ્છા થાય એ સ્વાભાવિક છે. તેથી શુદ્ધ સ્વરૂપમા આવતો આત્મા વિભાવદશારૂપ ધુમ્મટો દૂર કરવા શુદ્ધ ચેતનાને કહે એ સમજાય તેવી હકીકત છે.

આ ટૂંકા પદમા એક બહુ મુદ્દાની વાત કહી છે તે ખાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે. શુદ્ધ ચેતના ચેતનજીને કહે છે કે-તમે જાગો છો કે ઊઘો છો તેની મને સમજણ પડતી નથી. આ વાતમા બહુ રહસ્ય છે. આપણને કોઈ દિવસ એમ લાગતું નથી કે આપણે કામ કરતી વખત ઊઘતા હોઈએ, પણ વાસ્તવિક વિચાર કરતા જણાશે કે પરભાવરમણમા આત્મિક દૃષ્ટિએ આપણે ઊઘીએ જ છીએ જ્યાં સુધી આ નિદ્રાનો ત્યાગ કરવામા નહિ આવે, સ્વભાવરમણતા થઈ પરિણતિની નિર્મળતા થશે નહિ ત્યાં સુધી આપણો સંસારચક્રનો છેડો આવવાનો નથી, એ સદેહ વગરની વાત છે ચાલુ માની લીધેલા વ્યવહારમાં જેમ લોકીકમાં જવાની, કપડા આપવાની, આમત્રણો દેવાની બાબતમા બનતી જાગૃતિ રાખવામા આવે છે અને જે તેમ કરે નહિ તે હાસ્યાસ્પદ થાય છે તેમ આત્મિક વ્યવહારમા આપણે વેધ જાળવતા નથી, ધ્યાન આપતા નથી, જાગૃતિ રાખતા નથી, પરભાવમા ભમીએ છીએ, શુદ્ધ પરિણતિને તણએ છીએ અને સાધનસાધ્યનો ગોટાળો કરીએ છીએ. એ દશા સુધારવાની જરૂર છે, એકદમ તે સંબંધમા વિચાર કરવાની જરૂર છે અને ઉત્તમ જોગ-વાઈનો લાભ લેવાની અતિ જરૂર છે

પદ વીસમું

રાગ ગોડી, આશાવરી.

આજ સુહાગન નારી, અવધૂ જાજ૦ મેરે નાથ આપ સુધ લીની,
કીની નિજ અંગચારી. અવધૂ૦ ૧

“હે અવિનાશી ચેતનજી ! હવે હું સૌભાગ્યવતી નારી થઈ છું. મારા નાથે પોતે મારી બળર લીધી અને મને પોતાના અગની સેવા કરનારી દાસી બનાવી છે.”

૧ આજ=હવે સુહાગન=સૌભાગ્યવતી અવધૂ=અવિનાશી આત્મા, વિશેષાર્થ માટે જુઓ પદ પાંચમું ની પહેલી ગાથા પર વિવેચન સુધ=બળર લીની=લીધી નિજ=પોતાની અગચારી=અગને સેવનારી દાસી

સ્વભાવમાં કે વિભાવમાં તેનું સ્થિત્યતર થયા કરે છે ત્યારે હું ચેતના ! તારા પતિ હું વિભાવદશામાં જાગૃત રહું છું અને તું ઉઠ્યા કરે છે ત્યારે મારી અને તારી પ્રીતિ શી રીતે જામશે ? પતિ મદિરે પધારે અને સ્ત્રી ઊભા કરે તો પછી તેને પતિમેળાપનો લાભ શી રીતે મળે ? માટે હું તને કહું છું કે—ચેતના ! તું તદ્દન મૂળ સ્ત્રી છે, જાડી છે, એ તારે પતિનો મેળાપ કરવાની ઇચ્છા હોય તો તું પણ તેના પ્રમાણે વિભાવદશામાં જાગૃત રહે જાયવા પતિ જ્યારે જાગે છે ત્યારે તું જાગે છે તે વાતનો ખુલાસો કર.

ઉપરના સવાલનો જવાબ આપતા શુદ્ધ ચેતના કહે છે—પતિ ! મારા નાથ ! તમે તો વિભાવદશામાં ચતુર હોશો એ વાત ખરી હશે, પણ હું તો એ વિભાવદશાથી તદ્દન અજાણી છું, એનું સ્વરૂપ જામે તેવું હોય તેની સાથે મારે સંબંધ નથી, મારે તે જાણવાની હરકાર પણ નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી મને તો ખબર પડતી નથી કે વાસ્તવિક રીતે તમે જાગ્યો છો કે જાગ્યા છો તમે જોમ માનો છો કે તમે પોતે જાગ્યો છો, પણ જે દશામાં તમે જાગ્યો છો અને જેમાં તમે નિપુણ છો તે દશા અમારા વિચારદોષની જાહેર છે, તમે દ્રવ્યક્રિયા કરતા હો તે મારે જાણવાની આવશ્યકતા નથી, ભાવક્રિયા કે સ્વભાવદશામાં તમે જાગૃત નથી એ તો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે અને વિભાવમાં જાગૃત હો કે નહિ તે જાણવાની મારે હરકાર નથી. શુદ્ધ ચેતનાપૂર્વક કચ્છી કરી હોય તે જ કચ્છી શુદ્ધ ચેતના જાણે છે, સ્વીકારે છે અને તે જ કચ્છી ચેતનાને શુદ્ધ કચ્છી જાય છે અને તે સિવાયનાં જન્ય કૃત્યો હું જાણતી નથી. મતલબ તે સર્વ કૃત્યો જાણેજો જાય છે કૃણ વગરનાં થાય છે હે પતિ ! આટલા ઉપદેશો આપ જાગ્યો છો કે નથી જાગ્યા તે હું જાણતી નથી.

ત્યત્પર્યાય' એ છે કે—વિભાવદશા અને શુદ્ધ ચેતના વિશેષી છે, પરસ્પર મેળ—સંબંધ વગરનાં છે એમ સમજવું એ જાણવા પૂરતા જ જ્ઞાન માટે સવાલ હોય તો શુદ્ધ ચેતના પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત હોય ત્યારે વિભાવદશાને જાણતી જ નથી એમ કહી શકાય નહિ, અત્ર ને હપ્રીકૃત છે તે અજાણપણી છે અને તે અરસપરસ સંબંધ પૂરતી જ છે.

ફલક શબ્દનો અર્થ સમીચીન કરવા માટે તેને 'પિયા'ના વિશેષણ તરીકે મૂક્યો છે એવી રીતે વિશેષણ અને વિશેષ્ય વચ્ચે લાંબું અંતર રહે એમ ઘણા કવિઓની કૃતિમાં જાણે છે ફલકને નારીનું વિશેષણ પણ કરી શકાય છે, પણ જ્ઞાત્યા શુદ્ધ ચેતનાને એવા સ્વરૂપમાં સમજતો હોય એટલે મુખી તેનો વિભાસ હણ થયો નથી.

જ્ઞાનદષન પિયા દરસ પિયાસેં, સ્કોલ ઘુંપટ મુલ્લ જોયે દુલ્લ ૦ ૨

'જ્ઞાનદનો શાંતિ આપનાર હે પ્રિયા ! તારા દર્શનનો હું તૃષ્ણાતુર છું, તારી લાજ કાંઈ નાખ, (જેમી) તારું મુખ જોઉં "

ભાવ—ઉપર પ્રમાણે શુદ્ધ ચેતનાએ ચેતનજીને કહ્યું તે હકીકત સાક્ષીની શુદ્ધ સ્વરૂપ આનંદધન ચેતનજી જોડ્યા—હે પ્રિયા ! હે ચેતના ! તેં મને કહ્યું તે સર્વ વાત મેં સાંભળી, તેથી હવે હું તારું દર્શન પ્રાપ્ત કરવા અને તારી સાથે રહેવાની પ્રબળ ઇચ્છાવાળો થયો છું અને મારી તે તૃપ્તિને તું હવે તૃપ્ત કર. તું હાલ મારી સાથે અંતર રાખી ઘુંમટો તાણીને ઊભી છે, મારાથી છેટી રહ્યા કરે છે તે તારી લાજ દૂર કર, જેથી હું તારું મુખ જોઈ અને તારુ સ્વરૂપ વિચારું.

શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ચેતનજી આવે ત્યારે તેને શુદ્ધ ચેતનાને વરવાની ઇચ્છા થાય એ સ્વાભાવિક છે. તેથી શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આવતો આત્મા વિભાવદશાંશુ ઘુંમટો દૂર કરવા શુદ્ધ ચેતનાને કહે એ સમજાય તેવી હકીકત છે.

આ ટૂંકા પદમાં એક બહુ મુદ્દાની વાત કહી છે તે ખાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે. શુદ્ધ ચેતના ચેતનજીને કહે છે કે—તમે જાગો છો કે ઊંઘો છો તેની મને સમજણ પડતી નથી આ વાતમાં બહુ રહસ્ય છે. આપણને કોઈ દિવસ એમ લાગતું નથી કે આપણે કામ કરતી વખત ઊંઘતા હોઈએ, પણ વાસ્તવિક વિચાર કરતાં જણાશે કે પરભાવરમણમાં આત્મિક દૃષ્ટિએ આપણે ઊંઘીએ જ છીએ જ્યાં સુધી આ નિદ્રાનો ત્યાગ કરવામાં નહિ આવે, સ્વભાવરમણતા થઈ પરિણતિની નિર્મળતા થશે નહિ ત્યાં સુધી આપણો સંસારચક્રનો છેડો આવવાનો નથી, એ સદેહ વગરની વાત છે. ચાલુ માની લીધેલા વ્યવહારમાં જેમ લોકીકમાં જવાની, કપડાં આપવાની, આમત્રણો દેવાની ખાખતમાં ખનતી જાગૃતિ રાખવામાં આવે છે અને જે તેમ કરે નહિ તે હાસ્યાસ્પદ થાય છે તેમ આત્મિક વ્યવહારમાં આપણે વેધ જાળવતા નથી, ધ્યાન આપતા નથી, જાગૃતિ રાખતા નથી, પરભાવમાં ભમીએ છીએ, શુદ્ધ પરિણતિને તણએ છીએ અને સાધનસાધ્યનો ગોટાળો કરીએ છીએ, એ દશા સુધારવાની જરૂર છે, એકદમ તે સંબંધમાં વિચાર કરવાની જરૂર છે અને ઉત્તમ જોગવાઈનો લાભ લેવાની અતિ જરૂર છે

પદ વીસમું

રાગ ગોડી આશાવરી

આજ સુહાગન નારી, અવધૂ આજં મેરે નાથ આપ સુધ લીની,
કીની નિજ અંગચારી. અવધૂં ૧

“હે અવિનાશી ચેતનજી ! હવે હું સૌભાગ્યવતી નારી થઈ છું. મારા નાથે પોતે મારી ખબર લીધી અને મને પોતાના અંગની સેવા કરનારી દાસી બનાવી છે.”

૧ આજ=હવે સુહાગન=સૌભાગ્યવતી અવધૂ=અવિનાશી આત્મા, વિશેષાર્થ માટે જુઓ પદ પાંચમાની પહેલી ગાથા પર વિવેચન સુધ=ખબર લીની=લીધી નિજ=પોતાની અંગચારી=અંગને સેવનારી દાસી.

ભાવ—અનેક પ્રકારની શુદ્ધ ચેતનાની વિનંતિ અને મેલ્યાં સામળીને અગાઉ જણાવ્યું તેમ તેના પતિ ચેતનજી તેને મંદિરે પધાર્યા અને તેની સેવા સ્વીકારી. એ વખતે શુદ્ધ ચેતનાના મુખમાથી જે ઉદ્ગાર નીકળ્યા તે અત્ર જતાવે છે

હું ચેતનજી ! અવિનાશી નાથ ! તમે પોતે આજે મારી ખજર લીધી અને મારા અનાદિકાળથી તમારી સાથે વિરહ હતો, હું વિરહાનળમાં બળી જતી હતી તેની આપે પોતે મારા મંદિરે પધારીને ખજર-અતર પૂછી, તેની હકીકત જાણવા જિજ્ઞાસા બતાવી અને તેને તમારી પોતાની દાસી બનાવી, તેથી ખરેખર હવે હું સૌભાગ્યવતી નારી થઈ છું આપે આપણા વચ્ચે કોઈ ઘોવડીઓ પણ રાખ્યો નથી, ફત્તી દલાલની પણ જરૂરીઆત ધારી નથી અને આપ જાતે જ મારે મંદિરે પધારી અને આપના પ્રત્યક્ સેવનારી દાસી કુલવંધુ બનાવી છે તે મારું અહોભાગ્ય છે અહો ! આજે મારા શિરછત્ર મુકુટમણિ પ્રાણનાથ અને મહ્યા, મારી પાસે આઝ્યા, મારા મંદિરે પધાર્યા, તેથી મારું અખંડ સૌભાગ્ય વૃદ્ધિ પામ્યું હવે હું તમારા અંગે અઝમા-રસેરગમાં પ્રસરી જઈશ અને તમે શુદ્ધ ચેતનામય થવાથી મારામય થઈ જશો અને તેથી શુદ્ધ બની જઈ મમતા, માયા વિગેરે કુલટાઓને જરૂર ભૂંડા જશો. હું સૌભાગ્યવતી તો ત્રણ કાળમાં છું પણ આજે મારું સૌભાગ્ય પ્રકટ થયું, પ્રસિદ્ધ થયું, બહેર થયું મારા નાથને મળવાના અનેક ઉપાયો હું કરતી હતી તે આજે સફળ થયા અને મારી અભિલાષાઓ, ઇચ્છાઓ અને મનોરથો પૂર્ણ થયા.

પ્રેમ પ્રતીત રાગ રુચિ રંગન, વહિર જીતી મારી;

મંદિરી મક્તિ રંગફી રાત્રી, માથ અંબન સુન્દકારી મવપૂં ૦

“ પ્રેમ, પ્રતીત, રાગ અને રુચિના રમણી રંગેલી ઝીંજી સાડીને પહેરે છે, ભક્તિના રંગની મેલી ઊંચી નીકળી અને ભાવરૂપ અજબ અતિ મુખ આપનાર થયું ”

ભાવ—પતિ વિરહિણી મી શરીર પર શણગાર સજવતી નથી, એકાંત જિંદગી શુભરે છે અને પતિનું રમરવું નિરતર ક્યાં કરે છે એ મુપ્રસિદ્ધ હકીકત છે પણ પતિનો મેળાપ થતા મેળ શણગાર કરે છે એ સોળ શણગાર શૂંદા શૂંદા કવિઓએ વ્યંજી વ્યંજી રીતે વણવ્યા છે એમા મુખ્યત્વે કરીને શરીરનાં આભૂષણોના સમાવેશ થાય છે કાળી, બજર, નુપૂર પેનકુલ, કંદારો મોત્તનમાળા જાંબુનખ, કંકણ સૌભાગ્યસૂચક ફૂલ, દામણી, કેશ બંધન એ આભૂષણો તથા આખમા આજળ કપાળે નિવેર મુખમાં તંબાકા, સેધામાં મિઠ્ઠા મગામા પુષ્પોના નાર દાગો મેલી પો જાળો વિગેરે શણગારના પ્રકારો છે અને જમમા મુદર રમણસનો કમમે, ઝીંજી પુષ્પોરાળો યાવરો અને ઝીંજી સાડી એવા અનેક

૨ પ્રેમભાવન પ્રતીતરૂપમ આરણ્ય રમિયાગસમર્પિતાર ૬૬ મારા મંદિરેવતરે ભારી ધારી મંદિરિજ્યતી રમીજ્યતી નીકળે જમતી રંગે જાળન આંતળ

શણુગારો વર્ણુવ્યા છે. અત્ર ચેતનજી પોતાના મંદિરે પધાર્યા અને વિરહઅવસ્થા દ્વર થઇ તેની ખુશાલીમા અને પતિને રંજન કરવા માટે શુદ્ધ ચેતનાએ પણ શણુગાર સંભળ્યો તેનું વર્ણુન કરે છે આ હકીકત વાચતા વિચારવું કે શણુગાર પણ અધિકારવશાત્ હોય છે. ગામડાની ગોરી ભરવાડ જે નિરંતર કાળો સાડલો પહેરે છે તેને જેપુરી છાયલ અને ખોટી ખંગડી શણુગાર તુલ્ય ગણાય છે અને શેઠીઆની સ્ત્રીઓ જે નિરંતર મલમલના છાયલ અને સોનાની ખંગડી પહેરે છે તેને સોનેરી સાડી અને હીરાની ખંગડી શણુગાર ગણાય છે. એથી આગળ વધીએ તો રાણીઓના શણુગાર અને તેથી વધારે આત્મિક દશામાં આગળ વધતાં શુદ્ધ ચેતનાના શણુગારમાં અવશ્ય સુધારોવધારો હોય છે. શુદ્ધ દશાના શણુગારો વિશુદ્ધતર અને માનસિક જ હોય છે.

૧. કુલવધૂ શણુગાર સંજવામા ઝીણી સાડી પહેરે છે જેમાંથી સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીનાં સુદર અવયવો દેખાય છે અને તેના પર ચક્ષુને આકર્ષક રંગ હોવાથી પતિને તે બહુ આનંદ આપે છે. અહીં શુદ્ધ ચેતનાએ ઝીણી સાડી પહેરી અને તેના પર પ્રેમ, પ્રતીત, રાગ અને રુચિના રંગથી મિશ્ર કરેલો સુદર ખુલતો રંગ અડાળ્યો તદ્દન ધોળી સાડી તો હમેશા કેટલીક વિધવા પહેરે છે સઘવા સ્ત્રી રંગિત સાડી પહેરે છે અધિકાર પ્રમાણે શુદ્ધ ચેતનાએ જે સુદર સાડીનો શણુગાર કર્યો તેના પર રંગ પણ એવો જ આકર્ષક હતો અને તે રંગ પ્રેમ, પ્રતીત, રાગ અને રુચિથી મિશ્ર થયેલો હતો.

‘પ્રેમ’ અતરંગ બહુમાન-જો હુનિયામા ખરેખરી કોઈ વસ્તુ હોય તો તે આ જ છે એવી અંત કરણની દૃઢ માન્યતા તેનું નામ પ્રેમ કહેવાય છે. સર્વ જતુ ઉપર બધુબુદ્ધિ, પતિ તરફ શુદ્ધ હૃદયની અનુસરણવૃત્તિ અને ‘કાર્યેષુ મત્રી’ એ શ્લોકમા પ્રસિદ્ધ થયેલ સર્વ અવસ્થા દર્શાવનાર ભાવને પ્રેમ કહે છે નિષ્કામ પ્રેમથી ત્રણ જગત્ વશ થાય છે.

‘પ્રતીત’-વિશ્વાસ. વિચારણાપૂર્વક હેતુના જ્ઞાન સાથે તીર્થ કર મહારાજે જે હકીકત બતાવી છે તે સત્ય છે એવી અડગ શ્રદ્ધાને-આસ્થાને ‘પ્રતીત’ કહેવામા આવે છે. પ્રતીતિ-પૂર્વક જે શ્રદ્ધા થયેલી હોય તે એકદમ ખસી જતી નથી, ફરી જતી નથી, ડામાડાળ થઈ જતી નથી.

‘રાગ’ શુરુ તથા દેવ તરફ પ્રત્યક્ષિગમન “રાગ ન કરશો કોઈ જન કોઈશુ રે, ન રહેવાય તો કરજો સુનિશુ રે, ફણી જેમ મણિ વિષનો તેમ તેહો રે, રાગનુ લેખજ સુજસ સનેહો રે” આવા પ્રકારનો રાગ જે નિરાગતાનુ કારણ છેવટે થાય છે તે.

‘રુચિ’ સ્વકર્તવ્યપ્રત્તિકારક સમક્રિતરૂપ શ્રદ્ધા આ શબ્દ પ્રતીતની સાથે આવે છે તેથી અતીન્દ્રિય વિષયોના સંબધમા સમજવો વધારે ઉચિત લાગે છે

આવી રીતે પ્રેમ, પ્રતીત, રાગ અને રુચિના રંગથી રંગેલી સુદર ઝીણી સાડી ચેતના

પહેરે છે અને તેથી તેની શોભામાં બહુ વધારો થાય છે, તેનું શરીર બહુ ચિત્તાકર્ષક થાય છે અને ચેતનજીને તેના સંબંધથી વધારે વધારે આધ્યાત્મિક આનંદ થતો જાય છે

૨ નવોદા સ્ત્રી પતિમિલન પ્રસંગે બીજા શબ્દગારમાં હાથે મેઢી મૂકી તેને લાલ બનાવે છે તેવી રીતે શુદ્ધ ચેતનાએ પ્રભુભક્તિ બનવા પતિભક્તિરૂપ મેઢી હાથ પર મૂકી, શુદ્ધ અવસ્થામાં પ્રભુ અને પતિમાં કાઈ ફેર નથી તેથી પતિભક્તિરૂપ મેઢી મૂકવી જોમ કહેવું ઉચિત છે ભક્તિનો રત્ન જોવો અભિનવ છે કે તેની લથમાં પહેલા શવણ વિશેરે અનેક જીવો સંસારને પરિત્ત કરી ગયા છે ભક્તિ પુષ્ટ બલબળન છે અને સાધનધર્મ તરીકે અતિ ઉપયોગી છે

૩ પતિવ્રતશબ્દ સ્ત્રી પતિ વ્યારે પોતાને મંદિરે પધારે ત્યારે શબ્દગાર સંજ્ઞા વખતે જાંબમાં આણ આણ બંધન આણે છે, ચોથરો આંજો છે અને તે તેના સુદર શ્વેત અવશવમાં જોકે અતિ આકર્ષક સૂક્ષ્મ કાળી રેખા પાડે છે; તેવી રીતે બહોં શુદ્ધ ચેતનાએ પતિને પ્રસન્ન કરવા ભાવબંધન જાંબમાં આણ્યું શુભ પરિણતિરૂપ ભાવ જે આત્માને શાંતિ આપનાર છે અને હૃદયને સ્વાસ્થ્ય આપનાર છે તેરૂપ જાંબજુધી શુદ્ધ ચેતના પોતાની આંખે આંજીને ચેતનજી સન્સુખ હાજર મર્મ ભાવ જો વિશિષ્ટ ધર્મ છે, દાનાદિ ધર્મ સાથે સહી તેને સ્વાદિષ્ટ બનાવનાર છે અને ઉપર ઉપરનો ભાવ ભૂલાવી હમ હૃદયમાં ઉતરી તન્મયતા કરાવનાર છે ભાવ અને ભક્તિ પર વિશેષ લખવા યોગ્ય છે પણ સ્વળસંકેતથી અત્ર તેમ કરવું બની શકે તેમ નથી.

આ ગાથામાં ત્રણ શુભાર બતાવ્યા બીજી સાદી હાથે મેઢી અને જાંબમાં જાંબજુ જો આધ્યાત્મિક ભાવ શુ બતાવે છે તે પણ સ્પષ્ટ રીતે મહાત્માએ બતાવી દીધું શુદ્ધ દશાના શબ્દગાર પણ આવા અતિ ઉત્તમ હોય છે જોના સંબંધમાં વિચાર કરતાં જે ભાવના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે અનિવચનીય છે પણ જોનો ખ્યાલ કરવો અનુભવગમ્ય છે આવી સુદરીનાં લોગમાં પહેલા ચેતનજી પછી કદિ પણ માયા, મમતાને સંભારે જો બનવું જ અશક્ય છે બહોં તારી દશા શુ છે તે તું વિચાર આવી ઉત્કૃષ્ટ શબ્દગાર સંજીને આનંદ કરનારી કુળવધૂ તારી સાથે લેટવા તૈયાર છે જો વાત ભૂલી જઈશ નહિ.

સહજ સુમાવ જૂરી મેં પેની, ધિરતા કકન મારી;

જ્યાન ઉરવણી ઉરમેં રાહી, પિય ગુનમાલ માધારી અવધૂં ૩

‘ સહજ સ્વભાવરૂપ જૂરી મેં પહેરી અને સ્થિત્વારૂપ મૂલ્યવાન કહ્યો. મેં પારણ ક્યાં જ્યાનરૂપ વદારણે અને જોગામાં રાખી અને પ્રીતમજીનાં શુણની બનાવેલી માળક મેં (જગામાં) ધારણ કરી ’

૩ સુભાવસ્વભાવ, જૂરી-જૂરી દાખનાં અધકર. મેં-મે પેની-પહેરી ભારીજીવવાન, ઉરવણી-ઉરવણીની વદારણ, મોડી દાસી ઉરમે-જોગામાં, પિય-પ્રીતમ, ચેતનજી માધારી-ધારણ કરી, પહેરી.

ભાવ—શુદ્ધ ચેતનાએ પતિને મળતી વખતે જે શાશ્વત્ત સન્ન્યા તેનું કાઈક સ્વરૂપ ઉપર અતાંયુ, વિશેષ સ્વરૂપ ખતાવતા આગળ કહે છે કે—

૪ વ્યવહાર કુળવધૂ પતિમેળાપ વખતે હાથમાં ચૂડીઓ પહેરે છે. પતિવિરહ વખતે સામાન્ય રીતે હાથમાં માત્ર એક સૌભાગ્યક કણુ જ રાખે છે, પણ પતિનો મેળાપ થતા દેશરિવાજ પ્રમાણે હાથમાં ઘણી ચૂડીઓ પહેરે છે. શુદ્ધ ચેતનાએ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય, ઉપયોગાદિ સ્વભાવરૂપ ચૂડીઓ પહેરી શુદ્ધ દશામાં શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે અને તેને બાહ્યાલકારની જરૂર રહેતી નથી, કારણ તે બાહ્યાલકારથી પણ અતિ કિંમતી અતરંગ અલકાર છે આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવમાં તે અનંત ગુણો કિંમતી ગણી શકાય તેમ છે અને તે પ્રત્યેક અલકારનું કાર્ય કરે છે કહેવાની મતલબ એ છે કે—શુદ્ધ ચેતના પ્રાપ્ત થવાથી ચેતનનો શુદ્ધ સ્વભાવ—તેનું નિર્દોષ સ્વરૂપ પ્રગટ થયું.

૫. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી પતિને મળે છે ત્યારે ચૂડીઓ ઉપરાંત હાથમાં સોનાનાં કંકણ પહેરે છે અહીં શુદ્ધ ચેતનાએ સ્થિરતારૂપ મૂલ્યવાન કંકણ ધારણ કર્યાં. ચેતનાના સ્થિર પરિણામ અથવા અડગ પરિણામરૂપ જડાવ કંકણ જેને નાની અવાજ કરતી સોનાની ઘુઘરીઓ લટકાવી દીધી હોય છે તે શુદ્ધ ચેતનાએ ધારણ કર્યાં સ્થિરતા વગર ગુણ ઠરતા નથી, મજબૂતતા નથી અને સિદ્ધતા જીવેને તો નિજ ગુણુરમણુતારૂપ સ્થિરતા એ જ ચારિત્ર હોય છે. મનનું ચચળપણુ દૂર કરી વિક્ષોભનો ત્યાગ કરવો તેને સ્થિરતા કહેવામાં આવે છે અને જ્યાં સુધી તેવી રીતે ચિત્ત-તુરંગ પર લગામ આવતી નથી ત્યાં સુધી શિવસાધન થઈ શકતું નથી સ્થિરતાનું વિશેષ સ્વરૂપ સમજવા માટે ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદશોવિનયજીનું ત્રીજું સ્થિરતા અષ્ટક જોવું.

૬. શાશ્વત્તઅવસરે વડારણુ એટલે જે મોટી દાસી હોય છે તે સારા વસ્ત્રો પહેરી કુળવધૂને પોતાના ખોળામાં લઈને પતિ સન્મુખ બેસે છે ઇંદ્રાણીની સેવા કરનારી ઉર્વશી એક વડારણુ છે. અહીં ઉર્વશીરૂપ ધ્યાન—પ્રભુસ્વરૂપમાં લયલીનતા શુદ્ધ ચેતનાને પોતાના ખોળામાં લઈને બેસે છે એટલે ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયની એકત્રતા થાય છે, નિજ સ્વરૂપ અથવા આદર્શમય પ્રભુસ્વરૂપનું ધ્યાન જ કર્તવ્ય મનાય છે અને તે સિવાય ખીજ કોઈ પણ વિલાવદશા તરફ અધ્યવસાયની પ્રવૃત્તિ થતી નથી ધર્મધ્યાન અને શુદ્ધધ્યાનના ચચાર ભેદો, જેનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ યોગશાસ્ત્રમાં શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્યે વિસ્તારથી ખતાંયું છે તેમાં જેમ જેમ પ્રગતિ થતી જાય છે તેમ તેમ સ સારદશાથી આ જીવ ઉપર ચડતો જાય છે અને વિલાવને દૂર મૂકતો જાય છે જૈન શાસ્ત્રકારે યોગને અંગે ધ્યાનનું સ્વરૂપ એવું ઉત્તમ રીતે બાધ્યું છે કે મનને તદ્દન મારી નાખ્યા વગર ધ્યાનની પ્રગતિમાં જ છેવટે પોતાનું અદ્વય પદ ચેતન પ્રાપ્ત કરે છે. એના પછી

સમાધિની જે સ્થિતિ અન્ય યોગશ્રેયોમાં વર્ણવી છે તે આત્માનુ વ્યક્તિત્વ દ્વર કરનારી છે અને જૈન વ્યુત્ક્રાન્તિના નિયમ પ્રમાણે તે અસમીચીન છે એ સબધી વિવેચન સાતમા પદની છેલ્લી ગાથામાં થઈ ગયું છે

૭ સૌભાગ્યવતી શ્રી ગળામાં ફૂલની માળા શણગારસમયે ધારણ કરે છે તેમ શુદ્ધ ચેતનાએ પતિના અનેક શુભરૂપ પુરોગાની બનાવેલી સુદર માળા પોતાની ઠાકમાં ધારણ કરી પતિમાં જ્ઞાન, કર્મ, આરિત્રાદિ અનેક શુભો છે તે ચેતનાએ ગળામાં ધારણ કર્યા અથવા ચેતનના શુભરૂપ માળા પોતાની ઠાકમાં ધારણ કરી આ અને આ પદમાં બતાવેલા બીજા શણગાર ધારણ કરેલી શુદ્ધ ચેતના ચેતનજીને લેટી પડી, એક રસ થઈ ગઈ તેથી ચેતનજી તદ્રૂપ થઈ ગયા એ હકીકત સર્વત્ર સમજી લેવી

સુરત સિદ્ધર માંગ રંગ રાતી, નિરતે વેની સમારી;

ઉપજી જ્યોત તથોત ષટ ત્રિશુબન, આરસી કેવલ કારી અણૂં ૪

“ શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ સિદ્ધરનો રંગ સે યામાં પૂરીને હું રક્ત થઈ છું અને બહુ હુશિયારીવડે નિરક્તવારૂપ આ બોલો વાળ્યો છે, જ્યોતિનો પ્રકાશ અતરાત્મારૂપ ત્રણ શુબનમાં પ્રગટી રહ્યો છે અને કેવળજ્ઞાનરૂપ આરસો બનાવ્યો છે (હાથમાં લીધો છે)”

સુરત=શુદ્ધ ઉપયોગ, સ્મૃતિલેષ ન થતા હકીકત બરાબર સ્મરણમાં રહે તે માંજ=(સીમન્ત-સેથી, સેથી, કેશરબના સીમન્ત અથવા સીમન્ત શબ્દ કેશરબનાના અર્થમાં વપરાય છે આ શબ્દમાંથી સી અક્ષર છોડી બંધ માન્તનો માંજ થઈ ગયો. એટલા ઉપરથી માંજ એટલે સેથી એ અર્થ તેનો થતો હોય એમ જણાય છે)

ભાવ—શુદ્ધ ચેતનાના શણગાર ગણાવતાં આગળ જણાવે છે કે—

૮ સૌભાગ્યવતી શ્રી માથાના વાળ બોળી તેનો સુદર સેયો પાડે છે અને તેમાં વળી વચ્ચે સિદ્ધર પૂરે છે, એ શણગારનું એક ચિહ્ન છે અહીં શુદ્ધ ચેતના પોતાના બોળેલા સેયામાં શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ સિદ્ધરનો રંગ પૂરે છે સુરતનો અર્થ સયોગસુખ પણ થાય છે, તેમાં રત શબ્દમાં રક્તવાના રંગનો જે આશય છે તે રહેવા કઈ શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ રંગ પૂર્યો એવો આશય અત્ર નીકળે છે કહેવાની મતલબ એ છે કે—ચેતન અને શુદ્ધ ચેતનાનો અપાર સયોગ થાય છે ત્યારે તેના મૂળશુભો પ્રગટ થાય છે અને તેમાં તે આસક્ત રહે છે અને તદ્રૂપ પોતે બને છે જ્ઞાનગુણ એ આત્માની શક્તિ છે અને જ્ઞાનોપયોગ તે શક્તિની વપરાય છે શક્તિ જ્યાં સુધી અવ્યક્ત રૂપે રહે ત્યાં સુધી

૪ સુરત=આસિયન અથવા શુદ્ધ ઉપયોગ. માંજ=સેથી. સતીચરણ, રમીત નિરતે=હુશિયારીવડે સાવધનપણે અને શ્લેષમાં નિરક્તવારૂપ. વેની=વેણી, અણૂં=સમારી=સુધારી, ગુથી. જ્યોત=પ્રકાશ. ષટ=અતરાત્મારૂપ. આરસી=આર. કેવળ=કેવળજ્ઞાનરૂપ. કારી=બનાવી.

તે અંદર પડી રહે છે તેને Potential energy કહે છે, એનો વ્યય થાય ત્યારે તેને ઉપયોગ કહેવામાં આવે છે, એ Kinetic energy છે.

૯ વળી શુદ્ધ ચેતનાએ અતિશય સાવધાનપણાવડે હુશિયારી વાપરીને અંબોડા-ધમ્મિલ વાળ્યો. શુદ્ધ ચેતનાનો ચોટલો-વેણીબંધ તે નિરક્તતારૂપ સમજવો. નિજ સ્વભાવમાં રક્ત રહેવું, અન્ય ભાવમાં ગમનાગમન ન કરવું એ નિરક્તતા છે. સ્ત્રીની સુઘડતા તેના ચોટલા ઉપરથી બહુ સારી રીતે જણાય છે, કુવડ સ્ત્રીઓના બાળની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિ ઘણીવાર તેની બેદરકારી અથવા મૂર્ખતાનો પ્રત્યક્ષ ખ્યાલ આપે છે અહીં તો અંબોડાનો બંધ નિરક્તતારૂપ છે એટલે એમાંથી એક બાલ પણ આડોઅવળો ખસી શકતો નથી, તો પછી શુદ્ધ ચેતના કેટલી સુઘડ હશે એનો ખ્યાલ આવે એમાં તો જરા પણ નવાઈ નથી.

૧૦. શણગાર સજીને ઘણા કાળની વિરહી સ્ત્રી પતિઆગમનની રાહ જુએ છે ત્યારે ઘરમાં દીપમાળા કરવામાં આવે છે વિરહાવસ્થામાં એકાદ દીપક હોય છે અથવા અધારું જ રાખવામાં આવે છે, પણ પતિમેળાપ પ્રસંગે તો દિવાળીની જેમ ઝાકઝમાળ કરવામાં આવે છે શુદ્ધ ચેતના પતિને મળતા આત્મતત્ત્વમાં જે પ્રકાશનો ઉદ્યોત થયો તે ત્રણ ભુવનમા પણ પડવા લાગ્યો. શુદ્ધ ચેતના પ્રગટ થતા લોકાલોકનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ દેખાય છે, સમજાય છે, અનુભવાય છે; પ્રથમ જે સ્થિતિ સમજાણી નહોતી તે જાણે પ્રત્યક્ષ હોય તેમ દેખાય છે અને તેવી રીતે પદાર્થજ્ઞાન અને સ સારસ્વરૂપ સ્પષ્ટ જણાતાં જે ઝળઝળાટ ત્રણ ભુવનમા લાગે છે તેનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. સ સારનાં સર્વ બનાવો, સંબંધો, હકીકતો અને સ્વરૂપો પ્રગટ દેખાય છે અને તેના સંબંધમાં પ્રથમ જે મુશ્કેલી અને પડદો લાગતો હતો તે સર્વ દૂર ખસી જાય છે આ પ્રકાશ ત્રણ ભુવનમા જણાય છે પણ વાસ્તવિક રીતે તો તે પોતાના ઘટમા જ-હૃદયમા જ પડે છે. પ્રકાશ પાડનાર સૂર્ય પર જે આવરણ હતું તે ઓછું થઈ જવાથી અથવા તદ્દન ખસી જવાથી સ્વયં પ્રકાશ ઘટ પર પડે છે

૧૧. નવોઢા સુંદરી શણગાર સજી સ્વમુખ આરસીમાં જુએ છે અને બધી વાતે ઠાકઠીક કરી નાખે છે તેવી રીતે શુદ્ધ ચેતનાએ પોતાનું મુખ જોવા માટે કેવળજ્ઞાનરૂપ આરીસો બનાવ્યો. ત્રણ ભુવનમા પ્રકાશ પાડનાર આ જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય કહી શકાય તેમ નથી. એથી સર્વ ભાવો, લોકાલોકનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે અને તેમાં કોઈ પણ સ્થિતિ, સત્તા, સમય કે અવસ્થાનો ભેદ ન રહેતાં અતીત, અનાગત અને વર્તમાન ભાવો એક સમયે દેખાય છે આવા દૈવલ્યસ્વરૂપમા દિવ્ય જ્ઞાનરૂપ આરીસામા ચેતના પોતાનું સ્વરૂપ જુએ એટલે પછી એની પ્રબળ શાત મુખમુદ્રા પર ડાઘ કે બદાનો અવકાશ તો અસંભવિત જ છે. આખા શરીર પર સળેલો શણગાર આ આરીસામાં દેખાય

છે અને સર્વ રીતે સ્વરૂપસુહરતાની પ્રતીત આ આરીસામાં જોવાથી થાય છે આવી રીતે સુહર શણગાર ધારણ કરી અને તેની સરખાઈ કૈવલ્યઆરસીમા નિહાળી જ્યારે શુદ્ધ ચેતના તૈયાર થઈને જોશે અને પછી જ્યારે તેના મંદિરે ચેતનના પધારે ત્યારે મેળાપસુખ ઠેવું, કેટલું અને કેવા પ્રકારનું થવું હશે તે કલ્પનાનો જ વિષય બની રહે છે.

તપસ્વી ધુની અન્નપાકી બનહૃદ, ક્ષિત્તનગારે વારી;

સહી સદા જ્ઞાનન્દધન જરમ્મલ, જનમોર એકનશરી મધ્યમ ૫

“અજ્ઞપ જાપનો ધ્વનિ ઉત્પત્ત થયો અને અનાહત નાદના વિજયક્રકા બારણે (વાગવા માધ્યા), પછી જ્ઞાનદશાશિનો સદા વરસાદ વરસે છે અને જાગતા મધૂરો એકતારરૂપ યર્ષ જાય છે તેમ જન્મ વનના મધૂરો એકાગ્રતા ધારણ કરે છે ”

ભાવ—૧૨ પતિમેળાપ થતા અસ્પર્શ જ્ઞાનદ્વાર્તા કરી પતિપત્ની સમય નિર્ગમન કરે છે ત્યારે એક જાતનો જ્ઞાનદધ્વનિ ઉછળે છે અને તેઓને કામોદીપન કરનાર વીણા, વેણુ, મુહૂમ વગેરે વાદ્યો વાગવા હોય છે તેનો પણ ધ્વનિ ઉછળે છે એ વખતે આખી સૃષ્ટિમાં તેઓને જ્ઞાનદ જ્ઞાનદ લાગે છે અને જાણે જીવનમાં કોઈ પ્રકારનું દુઃખ ન હોય, વિરહાવસ્થા ન હોય એમ ભાસ થાય છે ચેતનના અને પતિવ્રતા શુદ્ધ ચેતનાનો મેળાપ થતા અજ્ઞપ જાપનો ધ્વનિ હૃદયમાંથી ઊઠે છે મુખેથી ઉચ્ચાર કર્યા વગર હૃદયમાં ‘સોહ સોહ’નો ધ્વનિ થાય છે અને તેનું માધુર્ય એવું લાગે છે કે તેમા ચેતનના શુદ્ધ ચેતના સાથે જ્ઞાનદમસ્ત રહે છે અને અજાણની વિરહાવસ્થા ભૂલી જાય છે એ ધ્વનિ એવો સુહર અને અપૂર્વ છે કે તેની પાસે મધુર વીણા કે વેણુનો ધ્વનિ કોઈ ગણતરીમા નથી વિદ્યાનદના મહારાજ એ ધ્વનિ પર વિવેચન કરતા એક જગ્યાએ કહે છે કે,—

સોહ સોહ સોહ સોહ સોહ સોહ રહના લગીરી;
 ઈશ્વર વિશ્વર મુખમુખ સાધકે, અરુણ પ્રતીકી પ્રેમ પગીરી;
 જ કનાલ ખડ અંક કોઈકે, હસમે દાર શુભ નિધિતિ જગીરી. સોહ
 ખુલત ઠંપાટ ઘાટ નિજ પાપી, જ્ઞાન જ્ઞાન જ્ઞાનવર્ધિત લગીરી;
 કામચક્ર રે ચિત્તામ્બુલે, મુખ્ય મુખિકુ સદા જગીરી. સોહ
 આપક સકલ સ્વરૂપ કામી ઈશ, નિમ નકામે મન લલિત જગીરી;
 વિદ્યાનદ જ્ઞાનદમ મૂર્તિ નિરજ પ્રેમભર સુખિ થમીરી. સોહ

આ પદમાં અજ્ઞપા જાપની જ અતિ જ્ઞાનદજનક સ્થિતિનો ખાલ આપ્યો છે

૫ ધુનીજ્ઞાન અન્નપાકીઅસ્પર્શ જાપની જ્ઞાનદજ્ઞાનદત નાદરૂપ. નિતનવાસ્તવિગ્નકંઠો. વારીદારિ, બારણામાં ગ્રીષ્મખંડ મેષપદ્ય જરખતન્તરમે છે વનમોરજગતલો મોર, સસ્યરી મોરકા-જવો. એકનશરી-એકતાર યર્ષ નય છે દામાં આવી નય છે

કુમતાનો સગ વર્જનીય બતાવ્યો છે અને આત્માનું ત્રણ લોકનું વ્યાપકપણું સૂચવ્યું છે તે ભાવ જોઈ, વિચારી, સમજી બુદ્ધિ તો અટકી પડે છે આ અજ્ઞાપ જાપ ચાલે છે તે પ્રેમી પતિપ્રિયાની આનંદવાર્તાના ધ્વનિરૂપ શબ્દગાર પર રૂપક સમજવો. આ જાપ-મા બહાર સાંભળી શકાય તેવો (શ્રાવ્ય) અવાજ થતો નથી પણ અંદર તેની લય ચાલે છે અનુભવ વગર અજાપા જાપનું સ્વરૂપ સમજાવવું મુશ્કેલ છે.

૧૩ શબ્દગારસમયે દરવાજા પર જિતનગારા-નોખત શરણાઈ વગાડવામાં આવે છે જે કામોદીપક છે એ વિજયડકાનો અવાજ કર્ણ ઉપર પડતાં પતિપત્ની વચ્ચે વિશેષ રતિકીડા ચાલે છે અને તેથી તેને શબ્દગારવામાં આવેલ છે. શુદ્ધ ચેતના જેવી પતિપ્રેમી શુદ્ધ સાધ્વી સતીનો મેળાપ થતા ચેતનજીના કાનમાં અનાહત નાદ સોહ સોહ નો અવિશ્રાન્ત ઉચ્ચાર સભળાય છે એ નાદ બ્રહ્મરૂપમાંથી ઉઠે છે અને એની સરખામણીમાં વાયોલીન, ફીડલ, હારમોનીયમ કે સારંગીનો અવાજ કાંઈ હિસાબમાં નથી ડકાનો અવાજ અને અનાહત નાદનો અવાજ પ્રેમ વધારનાર છે, ફેર માત્ર એટલો જ છે કે વિજયડકાનો અવાજ બહારથી કાન સાથે અથડાય છે જ્યારે અનાહત નાદ અતરાત્માંથી ઉઠે છે આ અનાહત નાદ અને અજાપા જાપનું વિશેષ સ્વરૂપ યોગના ત્રણેથી જાણવા-સમજવા યોગ્ય છે

૧૪ વરસાદની ધારા ચાલતી હોય, સાથે વિજયડકા વાગતા હોય અને તેનો નાદ આવ્યા કરતો હોય ત્યારે પતિપત્નીના આનંદમાં વિશેષ વધારો થાય છે અને તેવો કૃત્રિમ વરસાદ લાવવા માટે મહેલોમાં યાત્રિક ગોઠવણ પણ રાખવામાં આવે છે અહીં શુદ્ધ ચેતના અને ચેતનજીના મેળાપ વખતે તો તેઓના અધિકાર પ્રમાણે આનંદરૂપ વરસાદ વરસ્યા જ કરે છે, અને સાથે અજાપા જાપ ચાલે છે અને અનાહત નાદના અવાજ ઉઠ્યા કરે છે આનંદનો વરસાદ પણ સાધારણ રીતે ઉઠે છે એમ નહિ પણ અખંડ ધારા ચાલ્યા કરે છે, અને આપણે જેને ઝડીનો વરસાદ કહીએ છીએ તેવો ચાલે છે આવી રીતે આનંદજીની જ્યાં રેલછેલ થઈ રહી હોય ત્યાં પછી મૂળશુભરૂપ છોડવાઓ વિકસ્વર થઈ અનેક પ્રકારના ફૂળ, પુષ્પ કે ધાન્ય આપે એ તેનું તદ્દન સ્વાભાવિક પરિણામ છે

૧૫ શબ્દગારસમયે વરસાદ વરસતો હોય તેમાં વળી મોર ટહુકા કરે ત્યારે આનંદની પરિસમાપ્તિ થઈ જાય છે અહીં ભવ્ય વનવાસી મથૂરો એટલે સસારી ભવ્ય પ્રાણીઓ એકતાર દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યા છે, આનંદથી ટહુકા કરે છે કે-અહો ! આ ચેતના અને ચેતનજીનો મેળાપ કેવો સુંદર થયો છે ! આવા આનંદ-વરસાદમાં નહાવાનો અમને પ્રસંગ આવ્યો પણ તે અમારું અહોભાગ્ય છે ! દેશનારૂપ વરસાદ વરસે તે વખતે મથૂરના ટહુકા પેઠે ભવ્ય જીવો હરખાઈ જાય છે અને એકતાર થઈ રહે છે આનંદની

અત્ર પરિસ્થિતિ થાય છે, સુખની અત્ર પરિસ્થિતિ આવે છે અને આનંદચિન્તનો એક વિભાગ પણ અત્ર જોઈ શકેતો નથી, સમુદ્રનો કોઈએક તરજ સુખાનુભવ આપી દે છે

૧૬ બીજી ગાથાના અર્થમાં પ્રથમ અને બીજી પદ જુદું પાડી પ્રેમપ્રતીત સમરૂપિવડે શરીર રચવારૂપ બૂકો શગાર અને ઝીણી સાડી પહેરવારૂપ બૂકો શુઝાર એમ અર્થ કરીએ તો સોળ શબ્દશગાર પૂરા થાય છે. શરીર ઉપર ચઢનાદિ લગાઠવારૂપ અથવા સ્તનાદિ ઉપર ચિત્ર કરવારૂપ શગાર બહુ જગ્યાએ વર્ણવેલ છે * વળી ફરક શબ્દશગાર અઢેક પદમાં લખ્યા છે તેમ ત્યાં પણ થવું જ બેધએ તેથી વિચારી સુઝ વાંચનારે યોગ્ય અર્થ લગાવવો.

આ સોળ શબ્દશગારની કલ્પના મેં કરી છે, તેમાં કાંઈક નવીનતા લાગશે, કારણ પ્રસ્તુત રીતે શબ્દશગાર બૂકી રીતે અણાય છે, પણ તેની અણતરી કરવાની એકસરખી પદ્ધતિ ન હોવાથી તે સબખમા કોઈ નિર્ણય નથી અત્ર લોકરૂચિને પસંદ આવે તેવી રીતે આ પદમાં રૂપકો સ્પષ્ટ રીતે વાપર્યા છે અને તેને બતાવવા મત્ન કર્યો છે x

૫૬ એકવીસમું

સગ ગોડી

નિઘાની કહા મટાણું રે, તેરો મગમ મગોચર રૂપ નિઘાની •

રૂપી કહુ તો કહુ નહિ રે, ઘણે કૈસે મરૂપ ?

રૂપારૂપી છો કહુ પ્યારે, એસે ન સિદ્ધ અનૂપ નિઘાની • ૧

* જુઓ જગજ્ઞાનીનો સગ સાવરેવે પોતાની શ્રી નાગીલાને અર્થ મહિતાવસ્થામાં છોડી દીધી હતી ત્યાં આ શુઝાર જતાવેલ છે

x મારી પાસે પદની જે પ્રતો આવી છે તેમાંથી કાંઈ પ્રતમાં આ પદ નથી તેથી આ પદને આનંદજનકાં પોતાનું જતાવેલું સમજવું કે શ્લોક તરીકે સમજવું તે સમજી એક પ્રકાર થાય છે આવી તત્તાં પદો આનંદજનકાં લખ્યા છે તેથી શુઝારની વાત પર રૂપક ન કરે એ તો સમજવિત લાગતું નથી. આ સબખમાં વિશેષ વિવેચન ઉપોદ્ધાતમાં કર્યું છે અને શ્લોક પદો મારે ત્યાં જે વિચાર લગાવ્યો છે તે અત્ર પ્રસ્તુત છે આ પદને અત્રે આસ કિયાર કરવા યોગ્ય લેવા તો તે એ જ છે કે- આનંદજનકાં ભેજનપદ્ધતિ અને ભાષ્યરૂચિને બચાવ મળે તો આ પદનો વિષય છે તેથી તેને શ્લોક કહેતાં પદોમાં કેટલોક વિચાર કરવો ઉચિત છે અને બીજી પ્રતોમાં તે આપેલ નથી તેથી કદાચ શ્લોક દોષ એવો પણ કાલ થાય છે પદમાં ૭ અક્ષરોનીય અને રચાયેલપણ છે તે આનંદજનકાં ભાષ્ય સાથે આબેદુન મળતું આવે છે આથી આ પદને ત્રિશ્લોક તરીકે વિચારમાં મૂકવું ઉચિત ગણાશે.

† બહુ પ્રતોમાં વચન અગ્રાચર્ય એવો પાઠ છે તારુ રૂપ વચનથી સમજાવવાનું તેવું છે એમ અર્થ થાય છે

૧ નિઘાનીએના કદાચ અગ્રમન બહુ યાગ્ય તેવું અગ્રાચર્ય સમજાવવાનું તેવું કહ્યુંકાંઈ બધેકાંયે. કેસેગોવી રીતે. રૂપારૂપીએ રૂપી અને કાંઈક આપી. એસેએવા. અનૂપએની ઉપમા આપી લખવા નહિ તેવા.

“ એની નિશાની-ઓહું શું બતાવું ? તારું રૂપ ન જાણી શકાય તેવું અને ન સમજી શકાય તેવું છે. જો (તુ) રૂપી છે એમ કહું તો કાંઈ છે જ નહિ, અરૂપી હોય તો તે કેવી રીતે બધાય ? અને જો કાંઈક રૂપી અને કાંઈક અરૂપી (રૂપારૂપી) કહું તો હે ખ્યારા ! અતુપમ સિદ્ધિ (ના જીવો) એવા નથી. ”

ભાવ—ઉપર જણાવ્યું તેમ સર્વ શણગાર સજીને શુદ્ધ ચેતના ચેતનજી પાસે આવી, બન્નેનો મેળાપ થયો અને પ્રેમ બંધાયો; છેવટે શુદ્ધ ચેતના અને ચેતનજી એક રૂપ થયા, તે વખતે જે એતું રૂપ થયું તેતું વર્ણન થઈ શકે તેવું નથી. તે હકીકત અત્ર બતાવવા સાથે તે પણ બતાવશે કે એ ચેતનજી સર્વ આશ્ચર્યનું ધામ છે અને તેના સબંધી વિચાર કરવો અને તેનું સ્વરૂપ સમજવું એ બહુ મુશ્કેલ છે. કોઈ કોઈ અબળણે માણસ આત્માનું સ્વરૂપ પૂછતો હોય તેને જવાબ આપવારૂપ આત્માને ઉદ્દેશીને રચાયલું આ પદ છે, તેમાં બહુ સૂક્ષ્મ હકીકત બતાવી છે તે સમજવા યોગ્ય છે.

હે ચેતનજી ! તારું રૂપ જાણવું અને સમજવું બહુ મુશ્કેલ છે મને કોઈ પૂછે છે કે ચેતનજી કેવા છે ? તેના જવાબમાં હું શું કહું ? તે આવો છે, આના જેવો છે એમ મારાથી કેવી રીતે કહી શકાય ? કારણ કે જે વસ્તુની સાથે તમારી સરખામણી કરવા આહું તે વસ્તુ તો પૌદ્ગલિક હોય અને પૌદ્ગલિક વસ્તુ સાથે તમારી સરખામણી ઘટી શકે નહિ આથી જેની સાથે સરખાવી શકાય તેવી કોઈ વસ્તુ આ જગતમાં મળવી અશક્ય છે, કારણ તે સર્વથી ચેતન તદ્દન ભિન્ન છે ત્યારે હવે કોઈ કોઈ વિશેષણો આપવાથી તેનું સ્વરૂપ સમજવામાં આવે તો વિચાર કરીએ હે ચેતન ! તારું સ્વરૂપ જાણવું અથવા સમજવું મુશ્કેલ છે અને જણાય તો વચનના વિષયમાં આવવું મુશ્કેલ છે. આ પ્રમાણે હોવાથી સંસારી જીવો આત્માનું સ્વરૂપ ખરાબ જાણી શકતા નથી અને તેથી તે અજ્ઞાન છે અને કેવળજ્ઞાની તેનું સ્વરૂપ દિવ્ય જ્ઞાનથી ખરાબ જાણે છે તે તેને સંપૂર્ણ રીતે વચનદ્વારા કહી શકતા નથી, તે વચન અગોચર છે અથવા તેને સમજવું પણ મુશ્કેલ છે તેથી તે અગોચર છે.

સામાન્યપણે રૂપી દ્રવ્યમાં પાચ વર્ણ, બે ગંધ, પાચ રસ, આઠ સ્પર્શ અને પાચ આકાર એ પ્રત્યેકમાંથી એક અથવા વધારે હોય છે, રૂપી દ્રવ્યની વ્યાખ્યા જ એ છે કે જેને વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને સસ્થાન હોય આત્માને જ્યારે તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે શરીર ન હોવાથી તેને વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ કે સસ્થાન કાંઈ હોતું નથી તેથી આત્માને રૂપી કહી શકાય નહિ, કારણ કે રૂપી તરીકે તેનામાં જે ગુણો-ધર્મો હોવા જોઈએ તે તેનામાં ખીલકુલ નથી.

હવે જો આત્માને અરૂપી કહેવામાં આવે તો તેમાં પણ વિરોધ આવે છે. જે વસ્તુ અરૂપી હોય તે રૂપી વસ્તુથી બધાય નહિ અને આત્મા તો સસારાવસ્થામાં

હોય ત્યારે કર્મથી બધાય છે તે રૂપી દ્રવ્ય છે, પૌદ્ગલિક પદાર્થ છે આ પ્રમાણે હોવાથી આત્માને અરૂપીનું વિશેષણ પણ સંપૂર્ણ રીતે હાથ પડી શકે નહિ.

ત્યારે તારી નિશાની બતાવવા હે ઘેતનજી ! હું તને રૂપારૂપી કહું જ્યેષ્ઠે અમુક અરે રૂપી અને અમુક અરે અરૂપી જોમ કહું તો તેમાં પણ વિરોધ આવે છે સિદ્ધ ભગવાન અષ્ટ કર્મથી સ્થિત, નિઃસ્વરૂપસ્થિત, અનંત જ્ઞાન, ઇશાન, આશિરમા રમણ કરનાર અને જ મ, જરા, મરણના હુ બધી સ્થિત છે તેમને આ રૂપારૂપીનું વિશેષણ હાથ પડતું નથી સિદ્ધશ્યામા આત્મા અરૂપી છે તેથી તેને રૂપારૂપીપણું મળતું નથી. જો પ્રમાણે હોવાથી આત્માને રૂપો, અરૂપી કે રૂપારૂપી કેવો કહેવો તે વાતની મોટી મુશ્કેલી આવે છે અહો ઘેતન ! તારું સ્વરૂપ તો કેઈ વિલક્ષણ જણાય છે, અને જણવું ને સમજવું તે બહુ અસાધારણ કામ છે.

સિદ્ધ સરૂપી સો કહુ રે, મન ન મોહ વિચાર;

ન ઘટે સંસારી દશા પ્યારે, પુન્ય પાપ મનવાર નિશાની ૦ ૨

‘ જો તને સિદ્ધ સ્વરૂપવાળો કહું તો તેમાં બધું અને મોક્ષનો વિચાર મળતો નથી, સંસારમાં રહેવાની દશા મળતી નથી અને પુન્ય પાપનાં ફળ તરીકે સારા અને ખરાબ જ મો મળતા નથી ’

જ્ઞાવ—જો ઘેતનજીને સિદ્ધસ્વરૂપવાળો કહું તો તેમાં પણ વિરોધ આવે છે સિદ્ધ શ્યામા કમબધ થતો નથી અને કમથી મુક્તિ પણ મળી નથી, સર્વ કર્મથી જ્યારે મુક્તિ થાય ત્યારે જ આ જીવ સિદ્ધ થાય છે, પણ સિદ્ધ થયા પછી તેનો નવીન મોક્ષ કેઈ પણ પ્રકારનો થતો નથી નવીન કમ આત્મજ્ઞ સાથે બંધાવા તેને બધું કહેવામાં આવે છે અને કમથી મુક્તિ તેને મુક્તિ કહેવામાં આવે છે ફાળલા તરીકે ગતભવમાં આમુખ્ય બાધ્યુ જ્ઞાવ તે આ ભવમાં ભોગવાય છે અને તેટલા પૂરતો કમથી મોક્ષ થયો જોમ કહેવાય છે આવું આત્માનું બંધમોક્ષપણું સંસારાવસ્થામાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, અને સિદ્ધ આત્માને તે મળતું નથી માટે આ ઘેતનજીને સિદ્ધસ્વરૂપી જોડતે કહી શકાય નહિ.

વળી ઘેતનજી સંસારમાં વર્તે છે, ક્યામાદિમાં પ્રવર્તે છે, પૌદ્ગલિક વસ્તુ સાથે સબધ રાખે છે, ખાય છે, પીએ છે, ફરે છે જો સર્વ સંસારી દશા છે, જોવી દશા સિદ્ધ આત્માની હોય નહિ. વળી આ જીવ દેવ, મનુષ્યના શુભ ભવો તે પુરુષ અવતારો અને ત્રિયમ્, નારડી તથા નિગોદના અશુભ ભવો તે પાપ અવતારો જાત્યા કરે છે બધવા તદ્દપ સંસારી દશામાં વર્ત્યા કરે છે તેથી તેનું સિદ્ધસ્વરૂપ કહેવું મળતું નથી. જો ઘેતનજી

૨ બધેકમબધ ન થીમળતું નથી. સંસારી દશાસંસારમાં હોવાની દશા. પુન્યપાપ કમ પાપઅશુભ કમ.

સિદ્ધ હોય તો તેને સસારમા આવવા-જવાપણું ન હોય, તેને બાંધાવાપણું ન હોય, તેનો મોક્ષ પણ ન હોય, કારણ તે મોક્ષમય જ છે અને તેથી તેને જન્મ કે મરણ સારા કે ખરાબ ઘટતા નથી તેથી આત્માને સિદ્ધસ્વરૂપી કહેવામા વિરોધ આવે છે. અહો ચેતનજી ! તારુ સ્વરૂપ એવું અદ્ભૂત છે કે એને વિચારતાં વિચારતા ગમે તેટલી હદ સુધી જઈએ પણ એનો પાર આવતો નથી, એનો છેડો આવતો નથી; એ મહાન્ આશ્ચર્યની ભૂમિ છે.

પ્રથમ પાદમા કવચિત્ 'શુદ્ધ સનાતન' શબ્દ કોઈ પ્રતમા મૂકેલો છે. સનાતનનો ભાવ હવે પછીની ગાથામા વિચારશું. જીવ અનાદિ શુદ્ધ છે, મૂળગુણે શુદ્ધ છે એમ કહીએ તો તેનો બંધ, મોક્ષ અને સંસારી દશામા વર્તનભાવ ઘટતો નથી. આ અર્થ તે પાઠાતરનો થાય છે અને તે ઉપર બતાવેલા ચેતનજીના સિદ્ધસ્વરૂપના અર્થ સાથે મળતો ભાવ બતાવે છે.

સિદ્ધ સનાતન જો કહું રે, ઉપજે વિણસે કૌણ ?

ઉપજે વિણસે જો કહું પ્યારે, નિત્ય અબાધિત ગૌન. નિશાની૦ ૩

(ચેતન) અનાદિ કાળથી સિદ્ધ છે-કૃતાર્થ છે એમ કહું તો પછી જન્મ પામે છે, વિનાશ પામે છે તે કોણ ? જો તે ઉપજે છે, વિનાશ પામે છે એમ કહું તો તેના નિત્ય-પણાનો અને અબાધિતપણાનો લોપ થઈ જાય છે.

ભાવ—ચેતનજી સિદ્ધ સનાતની છે, અનાદિ કાળથી કૃતાર્થ છે, તેણે પોતાનું કાર્ય સાધી લીધું છે, તેને હવે કોઈ કામ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી એમ જો તેના સબંધમા કહું તો તેમા પણ કેટલોક વિરોધ આવે છે. જો એના સર્વ કામ થઈ ગયા હોય, એ કૃતકૃત્ય થઈ ગયેલ હોય તો આ સસારમા જન્મ મરણ કોણ પામે છે ? જો કૃતકૃત્ય થઈ ગયા હોય, સિદ્ધદશામા સ્થિત થયા હોય તેને દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ, નારક ગતિમા રખડ-પટ્ટી થવાનું સંભવે નહિ. નિજ ગુણમા રમણતા કરી, જ્ઞાનાનંદમા સ્થિરતા લાવી એક જ સ્થાને સ્થિત થયેલા હોય તે જ સિદ્ધ કહેવાય, એના સર્વ કાર્યો થઈ ગયા કહેવાય અને આ ચેતનજી તો ઉચ્ચ નીચ ગોત્રમાં રખડે છે, સુરૂપ કુરૂપ થાય છે, ધનવાન નિર્ધન થાય છે, કીર્તિવત અને અપયશને ધારણ કરનાર થાય છે વિગેરે અનેક ભાવો ધારણ કરે છે, અનેક જગ્યાએ ઉપજે છે, મરે છે, વળી ઉપજે છે, વળી મરે છે આ સર્વ સિદ્ધને ઘટે નહિ, માટે આ ચેતનજીને સનાતન સિદ્ધ કહેવામા અનેક જાતનો પ્રત્યક્ષ વિરોધ આવે છે આ જન્મ મરણ પ્રત્યક્ષ આપણે દેખી શકીએ છીએ તેથી આ ચેતનજીને સિદ્ધ સનાતન કહેવામાં પણ વિચાર થઈ આવે છે.

૩ સિદ્ધ=કૃતાર્થ સનાતન=જૂનો, પુરાણો નિત્ય=નિત્યત્વ, નિરતર હોવાપણું અબાધિત=અબાધિતત્વ, દુ ખરહિતપણું. ગૌન=લોપ

વળી કદાચ આ ચેતન સિદ્ધ સનાતન છે છતાં પણ ઉપજે છે અને વિનાશ પામે છે એમ કહ્યું તો પછી તેના નિત્યપણામાં અને અબાધિતપણામાં વાંધા આવે છે. અનાદિ કાળથી સિદ્ધ હોય તો તેનામાં નિત્ય અને દૃઢ શક્તિપણું કે જે સનાતન સિદ્ધત્વના શુભો છે તેમાં દોષ આવે છે સિદ્ધ થયા પછી તે દશામાં તે નિત્ય સ્થેવો બોધ્યો અને ઉપજવું, વિલુપ્તવું તે તો અનિત્યત્વ બતાવે છે તેથી તેમ જ સિદ્ધદશામાં બાધા-પીડા શક્તિપણું હોવું બોધ્યો અને ઉત્પત્તિ કે વિનાશમાં તો બાધા-પીડાનો સંભવ સ્પષ્ટ દેખાય છે તેથી આત્માનો જ અભાવ ચર્ચાજન્ય; માટે આ ચેતનને સિદ્ધ સનાતન એકાંતિ કહેવા જઈએ તો તેમાં પણ વાંધા આવે છે ત્યારે હવે ચેતનજીને રૂપી, અરૂપી, રૂપારૂપી સિદ્ધ સ્વરૂપી કે શુદ્ધ સનાતન એકાંતિ કહી શકાય તેમ નથી, તેનું સ્વરૂપ બતાવવું મુશ્કેલ છે, તેનું સ્વરૂપ સમજાવવું મુશ્કેલ છે એમ સિદ્ધ થયું.

સર્વાંગી સર્વ નય ધર્મી રે, માત્ર સર્વ ઉપરમાન;

નયવાદી પરલો પ્રહી પ્યાર, કરે છરાઈ ઠાન નિજાનીં ૦ ૪

“(ચેતન) સર્વ રૂપે છે, સર્વ નયનો સ્વામી છે, પ્રમાણુજ્ઞાન સર્વ અંશે (વસ્તુને) માને છે, ત્યારે નયજ્ઞાનવાળો એક જ શ હાથમાં લઈને લઠાઈનાં સ્થાનક ઉપજાવે છે.”

ભાવ—ઉપર પ્રમાણે ચેતનજીનું સ્વરૂપ કહેવામાં કેટલી અઝવડ આવે છે તે બતાવી, હવે તેનો બહુ મુશ્કેલ જુલાસો કરે છે એ ચેતનજી સર્વ રૂપે છે અને સર્વ નયના સ્વામી છે જે એને પ્રમાણુજ્ઞાનથી સમજવા પ્રયત્ન કરે તે તેનું સ્વરૂપ સમજી શકે છે, પણ જે એક નયને લઈને તેને સમજવા જાય તે તેનું સ્વરૂપ કદિ સમજવાના નથી. દાખલા તરીકે ઉપર રૂપી, અરૂપી વિગેરે નિશાની બતાવવામાં જે મુશ્કેલીઓ આવી તે નયવાદને લઈને આવી છે તે આપણે હવે પછી બોલ્યું, પણ એ તેને પ્રમાણુજ્ઞાનથી સર્વ નયની અપેક્ષા ધ્યાનમાં લઈને વલુવવામાં આવે તો લઠાઈનું સ્થાન કદિ પણ પ્રાપ્ત થશે નહિ.

આ પ્રસંગે નયનું લક્ષણ શું છે તે જ્યાં વિશેષ વિચારીએ. અનંતધર્મત્તમક વસ્તુએકધર્મોદયર્થ જ્ઞાન તથા વસ્તુમાં અનેક ધર્મો હોય છે તેમાંના એક ધર્મની મુખ્યતા કરી દેવી, બીજા ધર્મોના અપભ્રાંષ પણ ન કરવો અને શ્રદ્ધા પણ ન કરવા તેને નય કહે છે નયજ્ઞાનથી હંમેશાં એક બાબત ઉપર ધ્યાન આપ્યું જાય છે પછી તેને આજા પાછળનો વિચાર સ્થેતો નથી એમ ન સમજવું, પણ પોતે જે મુશ્કેલી હોય તેને તે એવો સંજ્ઞક

* પરમાનને બદલે બે પ્રતોમાં પર્યાન રાખે છે

૪ સર્વાંગીન્સર્વ રૂપે. ખસ્ટી=સ્વામી. પરમાન=પ્રમાણુજ્ઞાન. નયવાદીઅનયજ્ઞાનવાળો. પત્તો=પેડો, અથવા લઠાઈ=સરાઈ ઠાન=સ્થાનક.

૫ નયના સ્વરૂપ માટે પાંચમાં પછી ત્રીજા શાખા પરનું વિવેચન વિચારો. વિસ્તારથી સ્વરૂપ બહુવા માટે વર્ણનના નૈન પ્રથમાં અનેક રચણાઓ ઉમેરેલા છે.

એકવીસમું પદ

પકડી રાખે કે અન્ય સર્વ જાળતોને તદ્દન ગૌણ કરી નાખે છે. નયમા તેટલા માટે અંશગ્રાહી જ્ઞાન હોય છે. આપણે પાત્રમા પદના અર્થમા જોયું છે કે નયવાદમા હંમેશાં એક અંગ ઉપર વિશેષ લક્ષ્ય રહે છે સકલધર્મગ્રાહક પ્રમાણ તથા સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાન પ્રમાણમ્ આવા સર્વ અશોના જ્ઞાનને ગ્રહણ કરી સર્વ દિશાથી અમુક વસ્તુ તરફ જોઈ શકે તેને પ્રમાણજ્ઞાન કહે છે. પ્રમાણજ્ઞાન સર્વ નયના સ્વરૂપને ગ્રહણ કરનાર હોવાથી અને સર્વ ધર્મોનું જ્ઞાતાપણું હોવાથી તે બહુ ઉપયોગી શુદ્ધ જ્ઞાન છે અને જ્યારે નયપક્ષ છોડી પ્રમાણપક્ષ પર આવી જવાય છે ત્યારે લગાઈ માત્ર બધ પડે છે. રૂપી વિગેરે નિશાનીઓનું સ્વરૂપ હવે આપણે વિપુલ દૃષ્ટિથી વિચારીએ.

સંસારી દશામા ચેતન કર્મથી આવૃત્ત છે એ કર્મવર્ગણા અતિ સૂક્ષ્મ પણ રૂપી છે અને તેનાથી આ જીવ આવૃત્ત હોવાને લીધે તદ્દપેક્ષયા તેને રૂપી કહી શકાય. એ વ્યવહારનયનું વચન સમજવું

સંગ્રહનયવાળો આત્માની સત્તા સંગ્રહે છે. તે કહે છે કે-આત્મા પોતે ઉપજતો નથી, મરતો નથી, તે તો જ છે તે જ છે વળી તેના આઠ રુચકપ્રદેશ તો સિદ્ધની પેઠે નિરંતર ઉજ્જવળ જ રહે છે-કર્મથી લેપાતા નથી, તે અપેક્ષાએ આત્માને અરૂપી કહી શકાય

વળી વ્યવહારનય અને વિશેષગ્રાહી નૈગમનયની અપેક્ષાએ આત્માને રૂપારૂપી કહી શકાય. જેટલો ભાગ તેનો કર્માવૃત્ત છે તે કર્મણુ વર્ગણાની અપેક્ષાએ રૂપી કહી શકાય અને તે જ વખતે તેના રુચકપ્રદેશ કર્મવર્ગણાથી અલિપ્ત હોવાથી તેને અરૂપી કહી શકાય અને તે રૂપી-ભાવ અને અરૂપીભાવ એકી વખતે હાજર હોવાથી તદ્દપેક્ષયા આત્માને રૂપારૂપી કહી શકાય.

આત્માના આઠ રુચકપ્રદેશ સિદ્ધ જેવા હંમેશા હોય છે-રહે છે, તેથી સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ આત્માને સિદ્ધસ્વરૂપો કહી શકાય, તેમ જ તે જ દૃષ્ટિથી તેને શુદ્ધ સનાતન પણ કહી શકાય. તે જ સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ તથા સમભિરૂઢનયની અપેક્ષાએ ચેતનને નિત્ય અને અખાધિત પણ કહી શકાય

સંસારદશામા કર્માવૃત્ત આત્માના જન્મ મરણ થાય છે તે તેનો ઉત્પાદ અને વ્યય છે અને તે વ્યવહાર અને વિશેષગ્રાહી નૈગમનયની અપેક્ષાએ છે તે ઉપર બતાવ્યું છે.

ઋણુસૂત્રનયવાળા અતીત અને અનાગત કાળની અપેક્ષા ન કરે પણ વર્તમાન કાળે જ વસ્તુ જેવા શુણે પરિણમે-વર્તે તે વસ્તુ તેવે જ પરિણામે માને મતલબ, આ નય પરિણામગ્રાહી છે એ નયવાળા સિદ્ધપર્યાયવાળાને સિદ્ધ કહે પણ અન્યને ન કહે

શબ્દનયની અપેક્ષાએ બોલીએ તો શબ્દમાં ફેર નથી એક શબ્દના અનેક પર્યાયો હોય તે સર્વને શબ્દનયવાળા એક જ અર્થના માને છે, તે નયની અપેક્ષાએ પર્યાયભેદનો ભેદ નથી અને તેથી રૂપી અરૂપી એવો તફાવત તે નયવાળા સ્વીકારતા નથી આથી ઉલટી

રીતે સમભિરૂઢનયવાળા હરેક શબ્દને તેના જૂઠા જૂઠા અર્થમાં જ માને છે તેથી આત્મા, ચેતન, જીવ વિગેરે શબ્દને પણ જૂઠા જૂઠા પર્યાયવાચી સમજી તેના પૃથક્ પૃથક્ અર્થ કરે છે એવજ્ઞૂતનયવાળો જે સમયે જે ક્રિયા ચાલતી હોય તે સમયે તે ક્રિયાથી તે ક્રિયામુક્ત માને છે, ક્રિયાને તેના કરનાર સાથે જોડી દે છે અને તેથી અસાધન કામ કરનાર આત્માને તે અસાધ કહી બોલાવે છે અને સાધુની ક્રિયા કરનારને સાધુ માને છે ઋણુસૂત્રનયવાળા વર્તમાન ગુણ જુએ છે ત્યારે એવજ્ઞૂતનયવાળા વર્તમાન ક્રિયા જુએ છે નવપદવૃત્તિમાં આભાષિકના વેષે બેઠેલાને આભાષિકવાળો કહેલો છે, ગૃહસ્થના વેષમાં સાધુ જેવું વતન શાખનાર પણ ગૃહસ્થનાં દાર્થો કરનારને ઋણુસૂત્રનયવાળા સાધુ કહે છે ત્યારે એવજ્ઞૂતનય વાળા ગૃહસ્થ કહે છે

આગમસાર ગ્રંથમા મુનિ દેવસદ્રજીએ ‘સિદ્ધ’ શબ્દની સાતે નવે વ્યાખ્યા કરી છે તે વિચારવા યોગ્ય છે તેઓશ્રી લખે છે કે-“ નૈગમનયને મતે સર્વ જીવ સિદ્ધ છે, કેમકે સર્વ જીવના આઠ ઋણકપ્રદેશ સિદ્ધ સમાન નિમજ છે સમજનય કહે છે કે સર્વ જીવની સત્તા સિદ્ધ સમાન છે આ નયવાળાએ પર્યાયાર્થિકનયે કરીને જે કામ સહિત અવસ્થા હતી તે ટાળીને દ્રવ્યાધિકનયે કરીને તેની અવસ્થા અગીકાર કરી. વ્યવહારનયવાળો કહે છે કે જે વિદ્યાલબ્ધિગુણવટે સિદ્ધ થયો તે સિદ્ધ, આ નયવાળાએ બાહ્યતપ પ્રમુખ અગીકાર કર્યા ઋણુસૂત્રનયની અપેક્ષાએ જે પોતાના આત્માની સિદ્ધપણાની દશા જોળખે છે અને જેનો જ્ઞાનનો ઉપયોગ સતેજ વતે છે તે જીવ સિદ્ધ બાવુવો. આ નયની અપેક્ષાએ સમ કિત્તી જીવને સિદ્ધ સમાન કહ્યો. શબ્દનયના મત પ્રમાણે જે શુદ્ધ શુક્લધ્યાનના પરિણામે વર્તતા હોય તેને સિદ્ધ કહેવાય છે સમભિરૂઢ નયના મત પ્રમાણે જે કેવળજ્ઞાન, કેવળ-દશન અને ધ્યાનમાત્ર ચારિત્રાદિ જીવે સહિત હોય તેને સિદ્ધ કહી શકાય આ નયના મત પ્રમાણે તેશમા અને ચૌદમા ગુણસ્થાનકે વતતા જીવ સિદ્ધ કહી શકાય. એવજ્ઞૂતનયના કહેવા પ્રમાણે જેના સકલ કામ દાસ થઈ લોકાતે વિરાજમાન હોઈ અદ્ભુતસંપત્તિ હોય તેને જ સિદ્ધ કહી શકાય.”

આવી રીતે આત્મા તો સર્વાંગી છે તે પોતે સર્વ નયનો સ્વામી છે, સર્વ નય તેમાથી ઉત્પન્ન થાય છે સર્વ નયનું સ્વરૂપ તે સમજાવે છે અને તે સર્વ નયે વિદ્યમાન છે પણ એક નયથી તેનું સ્વરૂપ સિદ્ધ થતું નથી. હરેક નયે તેને જોઈએ અને હરેક દિલ્લિદ્ધ ધ્યાનમા શાખીએ તો જ તેનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજવાનું બની શકે તેમ છે

આ દુનિયામા જેટલી ધમની લગાઈ છે તેટલી નયવાદને લખી શકાય છે હરેક ધમ વાળા એક સાધ્યજિદ્ધ લશ્યમા શાખી તે દિલ્લિદ્ધથી આત્માને જોયા કરે છે અને તે મત સ્થાપન કરે છે કમનગીને તે વખતે અન્ય દિલ્લિદ્ધથી તેને જોવાનું કહેવામા આવે છે તે તેના ધ્યાનમાં આવતું નથી અને પરિણામે વાદવિવાદનું કારણ પ્રાપ્ત થાય છે જ્યાં

સુધી નયજ્ઞાન હોઈ સર્વ નયની અપેક્ષા ધ્યાનમાં રહેતી નથી અને તેથી પ્રમાણુજ્ઞાન પર લક્ષ્ય જતું નથી ત્યાં સુધી કદિ પણ ચોક્કસ સત્ય પ્રાપ્ત થતું નથી. નયજ્ઞાનમાં તદ્દન સત્ય નથી એમ કહેવાનો આશય નથી પણ તે સત્યનો અંશ છે અને અશ ઉપર મહત્ત્વ રહી અન્ય સત્યાશોને જો છકેલી દેવામાં આવે તો પછી તે અપ્રમાણુ વચન થઈ જાય છે, જૈનશાસ્ત્રકારે તેટલા માટે આ નયજ્ઞાન અને પ્રમાણુજ્ઞાન ઉપર બહુ લક્ષ્ય આપ્યું છે. શ્રી આનંદધનજી મહારાજ તેટલા માટે આ પદમાં કહે છે કે-સર્વ નયનો સ્વામી ચેતન તો પ્રમાણુનયને જ માન્ય કરે છે, જ્યારે અશગ્રાહી નયજ્ઞાનવાળો લડાઈના સ્થાનકો ઉપજાવે છે આ નયજ્ઞાનનું સ્વરૂપ જરાબર સમજી તેનો પ્રચાર કરવામાં આવે તો અનેક ધાર્મિક ઝગડા અને લડાઈઓનો છેડો આવી જાય, વિશાળ શાસ્ત્રજ્ઞાનવાળા અંશગ્રાહી જ્ઞાનવાળાની સ્ખલના ક્યા અને કેવી રીતે થાય છે તે સમજીને ખતાવી શકે છે, આ નય અને પ્રમાણુજ્ઞાન જૈનશાસ્ત્રનું મજબૂત તત્ત્વ છે અને જૈનશાસ્ત્રના જ્ઞાનની જે વિશાળતા અને વિસ્તૃતતા તેમાં સમાયલી છે તે અન્યત્ર પ્રાપ્ત થવી અશક્ય છે એ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે હાથીની સુઠને લઈ એક અધ તેને મુશળ જેવો કહે છે, પૂછડું હાથમાં લઈને ખીજો અધ તેને વાસ જેવો કહે છે, પગ હાથમાં લઈને ત્રીજો થાસલા જેવો કહે છે, કાન હાથમાં લઈને ચોથો સુપડા જેવો કહે છે, આવી રીતે નય જ્ઞાનમાં અધોઅધ પરંપરા ચાલે છે અને એ કારણથી જ હુનિયામાં મારામારી ચાલે છે. ઘણાખરા પોતાની વિચારણાને પકડી રાખીને અન્યના હેતુઓ અને પરિણામો તપાસવાની દરકાર જ કરતા નથી. જો પ્રમાણુજ્ઞાન જરાબર સમજવા યત્ન થાય તો આ સ્થિતિનો છેડો આવે અને લડાઈના સ્થાનકો અશજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે તે દૂર થાય.

આ પ્રમાણુજ્ઞાનથી ચેતનનું સ્વરૂપ વિચારીએ તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુથી આત્મા સિદ્ધ થાય છે એ ચૈતન્ય સ્વરૂપ પરિણામી છે, ભવનધર્મથી ઉત્પાદ-વ્યયપણે પરિણામી છે તેથી તે પરિણામી છે, તેમ જ કર્તા અને લોકતા પણ તે જ છે. કર્તા હોય તે જ લોકતા હોય કારણ કે કરનાર પોતે ભોગવનાર ન હોય તો સુખમય તેને કદિ કહી શકાય નહિ. સંસારીપણામાં તે સ્વદેહપ્રમાણુ છે અને પ્રત્યેક શરીરે ભિન્ન જીવ છે. એ જીવ પાંચ કારણની સામગ્રી પ્રાપ્ત કરીને સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્ચારિત્રને સાધવાથી સંપૂર્ણ અવિનાશી, નિષ્કલંક, અસહાય, અપ્રયાસ, સ્વગુણ, નિરાવરણ, સ્વકાર્યપ્રવૃત્ત, અક્ષર, અવ્યાખાધ સુખમય સિદ્ધતા નીપજાવે છે આ પ્રમાણે આત્મા સંબંધી પ્રમાણુજ્ઞાન શ્રીનયચક્રસાર ગ્રંથમાં શ્રી દેવચંદ્રજીએ ખતાવ્યું છે * એનો વધારે વિસ્તાર અનેક ગ્રંથોમાં છે જ્યાંથી તે વાંચી વિચારી જોવો. એ વિષય સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ મત-કંદાચહુ મૂકીને સમજવા યોગ્ય છે અને તો જ તે સમજી શકાય તેમ છે

અનુભવગૌરવ વસ્તુકો રે, જાણવો નપદ્દ હલામ્;

ફરન સુનનકો કહુ નહિ પ્યાર, આનંદપન મહારાજ નિશાની૦ ૫

“ અનુભવથી બાંધી શકાય તેવી વસ્તુને બાંધવી એ જ (તેને સમજવાનો) ઉપાય છે, એમાં કહેવાનું કે સાંભળવાનું કાંઈ નથી. એ આનંદશયિ મહાત્મા છે ”

સ્વાવ—તમે આત્માની નિશાની પૂછે છે, પણ હું તમને એ શું બતાવું ? તમને દૂકામાં કહું છું તે સાંભળો જે કોઈ વસ્તુ અનુભવથી બાંધી શકાય તેવી હોય છે તેનું જ્ઞાન કરવું એ જ તેની નિશાની છે અને એ જ તેને બાંધવાનો ઉપાય છે અનુભવજ્ઞાન એ ઇંદ્રિયોથી બાંધી શકાય તેવું નથી, મતલબ આજે બોધ શકાય તેવું અજવા કાને સાંભળી શકાય તેવું તે જ્ઞાન નથી, તેમ જ બાંધનારા માણસો વચનથી તેને સંપૂર્ણ અંશે કહી શકે તેવું પણ તે જ્ઞાન નથી. વાત એમ છે કે—એ વસ્તુનું સ્વરૂપ નિશાની બતાવવાથી કે ઉપર ઉપરની વાત કરવાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું નથી, એને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય તો તેનું જ્ઞાન મેળવવું એ જ છે. જ્યારે અશબ્દાદી જ્ઞાન ઉપરથી પ્રમાણજ્ઞાન થાય ત્યારે પછી અદર્શથી સ્વયંમેવ જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે અને તે જ્ઞાનને અનુભવજ્ઞાન કહે છે એમાં કહેવા સાંભળવાથી કાંઈ પત્તો આવે તેવું નથી. આ ચૈતન્ય સભાની જ્ઞાન પણ અનુભવગેરૂં છે તેથી તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, તેના અંશે સમજવા, વિચારવા અને પરસ્પર પ્રદાવવા એ જ તેના જ્ઞાનનો—તેને પ્રાપ્ત કરવાનો પરમ ઉપાય છે એની અંશે થોડી થોડી નિશાની બતાવશું તેથી તમને કાંઈ વિશેષ જોષ થશે નહિ માટે એ તમારે પૂરેપૂરું તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા હોય તો એનું સર્વ અશબ્દાદી પ્રમાણજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે અને એમ કરતાં કરતાં જ્યારે તમને સ્વયંમેવ અનુભવ બાંધે ત્યારે તમે તેને પૂરો સમજશો.

હતા તમારે ચૈતન્યની નિશાની બાંધવી જ હોય તો હું તમને કહું છું તે સાંભળો તે આનંદપન મહાત્મા છે સર્વ આનંદના શયિ છે—સમૂહ છે આનંદનું સ્વરૂપ પણ તમારે સમજવા યોગ્ય છે જેને તમે આનંદ સમજો છો તેમાં કાંઈ આનંદ છે જ નહિ. ક્રોધપ્રાપ્તિ પુત્રપ્રાપ્તિ, સ્વાસ્થિ સોજન કે ઇંદ્રિયોના અન્ય વિકારોનું સેવન, એમાં સોગવટી વખત પણ કોઈ પ્રકારનો આનંદ નથી, સોગમ્યા પછી પણ આનંદ નથી અને એના પરિણામમાં પણ આનંદ નથી. એ તો જેમ ખસ (જુજાણી) થઈ હોય અને તેને ખણવાથી આનંદ માનવામાં આવે છે તેના જેવું ઇંદ્રિયજન્ય મુખ છે તત્ત્વતા એમાં કોઈ પ્રકારનો આનંદ નથી. એને બદલે તમે જોઈ પુસ્તક વાંચતા હશે કે ગણિતનું મનોમત્તન સાધ્ય કરવા હશે તે બખતે કોઈ નવીન સત્ત્વ સમન્વિત તમારા મનમાં જે આનંદ આવશે તે

+ વદ અર્થના છે અને પાંડો છે અર્થ એક જ છે

૫ ગૌરવજ્ઞાને કદ અર્થના વદઅર્થે કદઅર્થેવાનું સુનનસાંભળવાનું કહુકાંઈ

તમને ઇદ્રિયભોગના આનંદ કરતા વિશેષ લાગશે. વ્યાખ્યાનમાં નવીન સત્ય સાક્ષ્યા પછી જે ચાર કલાક તેની મીઠાશ લાગ્યા કરશે, સામાયિકમા પ્રાપ્ત થતું અપૂર્વ જ્ઞાન કે ધ્યાનનો મહિમા તમને ઘણા દિવસો સુધી મસ્ત બતાવશે આ ખરા આનંદની વાનકીઓ છે. એમા-નિરતરના આનંદમા-સ્વરૂપમા મગ્ન રહેવું એ આત્માનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, આદરવા યોગ્ય છે, અનુભવવા લાયક છે. આટલી નિશાની છેવટે આત્માની બતાવી તે પ્રાપ્ત કરવાની ભલામણ કરે છે, તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ભલામણ કરે છે અને બહુ કહેવા સાક્ષળવાની વાત દૂર મૂકવાની ભલામણ કરે છે.

આખા પદનો આશય એક મુદ્દા ઉપર જ છે. આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, સર્વ નકામી ઉપાધિ છોડી દઇ તેનું આનંદધન સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરો અને તે માટે પ્રથમ તે કોણ છે? તે બરાબર ઓળખો-મતલબ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો. એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી સ્વપરની વહેંચણુ પોતાની મેળે જ થઇ જશે અને સ્વનો આદર થતા પરનો ત્યાગ થશે. અને એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે એટલે આનંદસ્વરૂપ નિરતર માટે પ્રગટ થશે. એ ચેતનજીનું સ્વરૂપ કેવું વિચારવા લાયક છે અને તેમા કેટલો અમત્કાર છે તે હજી વિશેષપણે નીચેના પદમા બતાવે છે.

પદ બાવીસમું

રાગ-ગાડી

વિચારી કહા વિચારે રે, જીવેરો આગમ અગમ અથાહ. વિચારી૦

+વિનુ આધે આધા નહિ રે, વિન આધેય આધાર;

મુરગી વીનું હર્ડા નહિ પ્પારે, Xયા વીન મુરગકી નાર. વિચારી૦ ૧

“વિચાર કરનાર શુ વિચાર કરે? તારો આગમ અગમ્ય અને અપાર છે, જેમકે આધેય વગર આધાર નથી અને આધાર વગર આધેય નથી. કુકડી વગર ઇંડું નથી અને ઇંડા વગર કુકડી નથી.”

ભાવ—આત્મસ્વરૂપની નિશાની બતાવવામા પણ કેટલી મુશ્કેલી છે તે આપણે ઉપર જોયું, છેવટે અનુભવગોચર વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ બતાવ્યો હવે તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત

* ‘આગમ અથાહ અપાર’ એવો આ પંક્તિને સ્થાને પાઠાતર છે

+ ‘બીનું’ આધાર આધે નહિ રે’ એ પ્રમાણે પંક્તિ અન્ય પ્રતોમા છે

X ‘યા’ ને બદલે ‘ઇંડા’ અથવા ‘ઉવા’ એવા પાઠો અન્યત્ર છે

૧ વિચારી=વિચાર કરનાર કહા=શુ આગમ=શાસ્ત્ર અગમ=સામાન્ય શુદ્ધિથી બાણી ન શકાય તેવું. અથાહ=અપાર, જેનો પાર ન પામી શકાય તેવું બિનુ=વગર આધે=આધેય, ધારણુ કરનાર વસ્તુ અથવા અર્ધભાગ. આધા=આધાર, અર્ધ મુરગી=કુકડી મુરગકી નાર=કુકડી યા=જે (કુકડાના ઇંડા.)

કરવા માટે સાધારણ રીતે બે રસ્તા હોઈ શકે એક બુદ્ધિશાળી માણસ પોતાની વિચાર શક્તિ-તકશક્તિ દોઢાવી અનુભવગોચર વસ્તુઓનું સ્વરૂપ ઠરવે અને બીજું દિવ્ય જ્ઞાનથી જે મહાત્માઓ સ્વરૂપ બતાવી ગયા હોય તેને ધ્યાનમાં લઈ પોતે સ્વરૂપ સમજવા યત્ન કરે મહાત્મા દિવ્ય જ્ઞાનબળથી વસ્તુસ્વરૂપ બતાવી ગયા છે તેને અનુસરવામાં સ્વતંત્ર વિચારનો શક યાય એમ લાગે છે તેથી મણી વાર પોતાની બુદ્ધિને વસ્તુસ્વરૂપ સમજવામાં આગળ કરવાનો ભાવ થઈ આવે છે એવી રીતે સ્વતંત્ર વિચાર કરવા બહુ પ્રકારની મુશ્કેલીઓ આવે છે તે અત્ર બતાવે છે વસ્તુસ્વરૂપ જિનેશ્વર ભગવાને પોતાના દિવ્ય જ્ઞાનથી બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે અનાદિ ભાવ સમન્વિત સિવાય અન્ય પ્રમાણ કરવામાં કેવા ગોઠા ખાવા પડે છે તે અત્ર સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે અનેક વિચાર કરનારાઓ વસ્તુ સ્વરૂપ સમજવા યત્ન કર્યા કરે છે અને અત્યાર સુધી અનેકાએ પ્રયત્ન કર્યો છે તેમાં ઇવટે ચૂક આંધ્યા વગર રહી નથી. તેમાં ચૂકા કેવા પ્રકારની આવે છે તેનું સાધારણ સ્વરૂપ અત્ર બતાવે છે આ પદ શ્રી આનંદધનનિબંધ મહાશય પોતે જ લખે છે એમ સમજવાનું છે એનો હવે અતિ ઉદ્ધત અને ભાવ બહીર છે

હે નાથ ! માત્ર તકશક્તિથી અનુમાનપ્રમાણ પર વિચાર કરનાર શું વિચાર કરી શકે ? કેટલો વિચાર કરી શકે ? કયા સુધી વિચાર કરી શકે ? જે આગમપ્રમાણ ધ્યાનમાં લઈ તેને અનુસરે તો તો તેને પણ સત્ય સ્વરૂપ ઠીક પ્રયત્નથી સમજાય, કારણ કે તારા આગમો કાઈ સામાન્ય નથી, તે પણ અતિ અગમ્ય-સામાન્ય બુદ્ધિથી ન જાણી શકાય તેવા અને અપાર-જેનો પાર ન પામી શકાય તેવા છે એમાં એક તકશક્તિ-બાહ્ય દષ્ટિ વાલી શકે તેમ નથી. તારા આગમસમુદ્ર અતિ બહીર અને છતિ છે એમાં સાધારણ રીતે સાચા બુદ્ધિથી મુશ્કેલ છે, એનો સાધારણ બુદ્ધિથી પાર પામવો મુશ્કેલ છે, તો પછી તેની મહદ વગર માત્ર બાહ્ય દષ્ટિથી પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે વિચાર કરનાર માણસો આગમનો પાર પણ કેમ પામી શકે અને તારું સ્વરૂપ અને સ્વસ્વરૂપ પણ કેમ સમજી શકે ?

આગમ અપાર છે તેનું કારણ એટલું છે કે એક દષ્ટિવાદી અથવા નામના બારમા અગમાં પાંચમા પૂર્વાનુગત ભાગમાં ચોથ પૂર્વનો સમાવેશ થાય છે અને ચોથ પૂર્વનું પ્રમાણ વિચારતા તેનો પાર આવે તેમ નથી. આવું વિશાળ જ્ઞાન વિષયે જમું છે છતાં હાલ જે છે તે પણ અતિ અગમ્ય અને અપાર છે મતિમુતપ્રાપ્તાવસ્થાવનો અતિ ક્ષયે પશ્યમ હોય તો કદાચ કેટલોક ભાગ વાંચી સમજી શકાય પણ તેનો પાર પામવો તે તો અશક્ય જ છે જૈનશાસ્ત્રમાં મહા અદ્ભુત ભાવો પણ બતાવેલા છે નયનિક્ષેપેનું સ્વરૂપ, તેના ચોદ-વિષેદો કમવગણાનું સ્વરૂપ અને તેની અનેક પ્રકૃતિઓ તેમ જ જીવની ઉત્કૃષ્ટિ તથા વડ ડ્રમ અને નવતત્ત્વનું સ્વરૂપ એવી બારીકાઈથી સૂક્ષ્મ રીતે અનેક આકારમય બતાવવામાં આવ્યું છે કે તેનો પાર પામવો મુશ્કેલ છે, એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી

વિચાર કરનાર બુદ્ધિસ્વતંત્રતાથી વિચાર કરે તેને કેવી મુશ્કેલીઓ આવે છે અને આગમમા તે સર્વ મુશ્કેલીનો એક શબ્દમા ઠેવી રીતે નીકાલ કર્યો હોય છે તે અત્ર ખતાવીને આગમજ્ઞાનની મુખ્યતા કરવા સાથે પ્રભુસ્તુતિ કરે છે.

વ્યવહારમા તમે સામાન્ય રીતે બુદ્ધિથી વિચાર કરશો. તો જણાશે કે આધેય વગર આધાર હોઈ શકતો નથી એટલે અંદર રહેનાર વસ્તુ વગર તેને ધારણ કરનાર વસ્તુનો નામનિર્દેશ પણ સભવિત નથી, જેમકે ધૃતને પાત્રમાં નાખ્યું હોય તો ધૃતનો આધાર પાત્ર ધૃતનુ અસ્તિત્વ સૂચવે છે. આમા ધૃત આધેય છે અને પાત્ર આધાર છે, તેવી જ રીતે આધેય આધાર વગર નથી એમ પણ કહી શકાય, એટલે આધાર અમુક વસ્તુને ધારણ કરે છે તે વસ્તુને સદ્ભાવે જ તેને આધાર કહી શકાય. આથી આધેય અને આધારમા પ્રથમ કોણ અને પશ્ચાત્ કોણ એ કહી શકાય નહિ. આધાર અને આધેય બંનેનો સબંધ તદ્દરૂપે તત્સ્વરૂપે અનાદિ માન્યા સિવાય અન્ય માર્ગ નથી. આ સબંધમા માત્ર બુદ્ધિ પર વિચાર કરનાર શુ કહી શકે તે વિચારો. એ ગમે તેટલા ગોટા વાળે પણ એમા અનવસ્થા દોષ અને બીજા અનેક દોષો આવ્યા વગર રહેશે નહિ. સ્યાદાદનય સ્વરૂપ બતાવનાર જિનાગમ એનો સતોષકારક નીકાલ છેવટે ખતાવી આપે છે તે પ્રમાણે શાશ્વત ભાવ આપણે કબૂલ કરીએ ત્યારે જ તેનું ખરું સ્વરૂપ ખ્યાલમા આવે છે.

અથવા પ્રથમ પકિતનો બીજી રીતે પણ અર્થ સુગમ્ય છે. અરધા ભાગ વગર કોઈ વસ્તુ અરધી થઈ શકતી નથી એટલે અર્ધ ભાગ ન હોય તો વસ્તુ અર્ધ પણ ન હોય. દાખલા તરીકે પ્રદેશ કે પુદ્ગલ પરમાણુ અવિભાજ્ય છે, તેનો અરધો ભાગ પણ થઈ શકતો નથી તો તે અરધો પણ થઈ શકતો નથી.

તેવી જ રીતે કુકડી વગરનું ઇંડું થઈ શકતું નથી અને ઇંડા વગર કુકડી થઈ શકતી નથી. કુકડીનો જન્મ ઇંડામાથી થાય છે અને ઇંડું કુકડીના પેટમાથી જ નીકળે છે. ત્યારે સવાલ એ થાય કે પ્રથમ ઇંડું કે પ્રથમ કુકડી ? આ વાતનો નિવેડો કરવો જોઈએ એ વાતનો નિવેડો કરતા પાછળ પાછળ ચાલ્યા જતા નિકાલ આવી શકશે નહિ, કારણ એક વગર બીજાનો સભવ થતો નથી જ્યારે જૈન આગમહર્ષિત શાશ્વત ભાવ વિચારવામા આવે ત્યારે જ આ સવાલનો નિર્ણય થઈ શકશે જેઓ સૃષ્ટિની આદિ અને તેને ઇશ્વરકૃત માને છે તેને આ સવાલ પૂછતા તેઓ શુચવાઈ જાય છે સમગ્ર વસ્તુઓ શેમાથી બનાવી ? એ સવાલનો પ્રત્યુત્તર આપતા અટકી પડે છે. ચેતન જડને નીપજવી શકે નહિ અને પરમાણુમા ચલન થવારૂપ ઇચ્છાનો જન્મ-ઇશ્વરથી સૃષ્ટિનો જન્મ જેઓ માને છે અને દ્રવ્યણુક, ત્ર્યણુક આદિ થયા એમ માની છેવટે કપાટ અને વસ્તુઉત્પત્તિ માને છે તેઓ પણ પરમાણુની ઉત્પત્તિ ક્યાથી થઈ તેનો નિકાલ કરી શકતો નથી. તેઓ પરમાણુ તો પ્રથમ હતા એમ માની આગળ ચાલે છે પણ પરમાણુના બનાવનાર કોઈને તેઓ

બતાવી શકતા નથી. આ સવાલનો જવાબ નૈનશાસ્ત્રકાર અનાદિ જાવ બતાવીને આપે છે જેમ કુકડી અને ઇંડાના દણાતથી સવાસ પૂછખો તેમ બીજા સવાલો મુશ્કેલી બતાવવા માટે હવે પછી પૂછે છે અને તે સર્વનો જવાબ છેવટની આધામા આપે છે તે બરાબર વિચારી લેવો.

મુરટા બીજ બિના નહિ રે, બીજ ન મુરટા ટાર;

નિસી બીન કદિવસ ઘટે નહિ પ્યાર, દિન બિન નિસિ નિરધાર વિચારી૦ ૨

“બી વગર ડુંડું કે વૃક્ષ જીગી શકતું નથી અને ડુંડા વગર કે વૃક્ષ વગર બી મતું નથી શત્રિ વગર દિવસ ઘટમાન થતો નથી અને દિવસ વગર શત્રિનો નિરધાર ધઈ શકતો નથી.”

ભાવ—જેવી જ રીતે તમે વસ્તુસ્વરૂપ વિચાર્યો તો ડુંડા વગર કે વૃક્ષ વગર બીજ (બી) પ્રાપ્ત થઈ શક્યો નહિ અને બીની પ્રાપ્તિ વૃક્ષ વગર ધઈ શક્યો નહિ. સામાન્ય રીતે આખરું કેરી લઈએ તો કેરીની ગોટલી કેરીનો સફાવ અને તે બાબનો સફાવ સૂચવે છે અને આબી ગોટલી વગર જીગી શકતો નથી. ત્યારે અસ્પર્શ બીજ અને વૃક્ષનો તેમ જ ખાન્ય અને ડુંડાનો સબધ જોવો છે કે જોકે વગર બીજનું અસ્તિત્વ અસંભવિત છે જોમા વૃક્ષની ઉત્પત્તિ પ્રથમ કે બીજની ઉત્પત્તિ પ્રથમ એ ગમે તેટલી દલીલથી કહેવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવે પણ તેમા નિષ્ફળતા જ પ્રાપ્ત થશે.

તેવી જ રીતે દિવસ શત્રિની અપેક્ષાએ છે અને શત્રિ દિવસની અપેક્ષાએ છે શત્રિ ક્યારે કહી શકાય કે તેની પહેલા દિવસ ધઈ ગયો હોય અને શત્રિની અગ્રાઉ ઘણેલા દિવસને દિવસ સજા ત્યારે જ આપી શકાય કે તેની પહેલા શત્રિ ધઈ ધઈ હોય તે વિના દિવસ અને શત્રિની ઘટના ધઈ શકતી નથી. જોકે બીજની ઉપર આધાર રાખતી વસ્તુઓ પૈકી જોકની વિવક્ષા અન્નની પૂર્વાવસ્થા સિદ્ધ કરે છે તેથી શત્રુ અને દિવસ એ કાળની અપેક્ષાએ પરસ્પર જેવી રીતે અવલબન કરીને રહેલા છે કે એ બેમાંથી પ્રથમ કોણ અને પછી કોણ એ કહી શકાય તેમ નથી. એ દલીલને પૂર્વ પૂર્વ રીતે પાછળ લેવાથી છવે અનવસ્થા પ્રસન્ન આવે એટલે સૃષ્ટિકૃત્વનો સિદ્ધાન્ત આપોઆપ પડી જાય છે અને તેટલા માટે ત્યાંની દલીલ સમજાવનાર તકવાદીઓ અને ખાસ કરીને મીમાસકો તથા વેદાન્તીઓ સૃષ્ટિકૃત્વનો સવાલ લગભગ નકામો બનાવી દઈ સૃષ્ટિને અનાદિ માને છે અને વૈશેવિકો તથા નૈવાલિકો પરમાત્મને અનાદિ માને છે ત્યારે બીજાઓ ઇલૌકિકાસ્તુ પે માલા ન તાસ્તર્કજ્ઞ યોગ્યવત્ અલૌકિક વસ્તુઓ (ભાવો) તરફથી મોજની ન જોઈએ એવો જવાબ આપી મનુષ્યશાનસંજ્ઞાની અથવા સ્વપ્નસંજ્ઞાની અર્થો બતાવે છે વિદ્વાનો સમજી શક્યો કે આ કાઈ જવાબ નથી પણ જવાબ ઉદાવવાની જોકે પદ્ધતિ છે એ જોવા સવાલો વિચારવાની

* દિવસને બદલે ધાસ એવો શબ્દ છે તેના અર્થ પણ દિવસ છે

૨ મુરટાનું કદ, પોષ સામાન્ય રીતે રક્ષિતૈષ્ય યસ્ત્વાન્નને, વગર નિસિશ્ચ શત્રિ નિરધારનિષ્ઠ ૫

જ મના હોય તો પછી નકામી ચર્ચા કરવી એ જ ઉચિત નથી. બાઈબલમાં પણ કહે છે કે “ Thus far and no further ” તમારી બુદ્ધિ આટલા સુધી જ ચાલશે અને વધારે નહિ. આ તદ્દન વિચિત્ર હકીકત છે અને મનુષ્યજ્ઞાનને અકુશિત (સંકુચિત) કરનાર તથા તર્કચથના પુસ્તકો બંધ કરાવનાર છે અને તે એમ બતાવે છે કે પોતાની હકીકત સ્થાપિત કરવાની તેની ઇચ્છા છે પણ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવા માટે તેની પાસે પૂરતી દલીલો નથી તેથી જ એવો જવાબ આપવો પડે છે.

સિદ્ધ સંસારી વિનું નહિ રે, સિદ્ધ વિના સંસાર;

કરતા વિન કરણી નહિ પ્યારે, વિન કરની કરતાર. વિચારી૦ ૩

“ સિદ્ધના જીવો સંસારી જીવ વગર ન હોઈ શકે અને સિદ્ધ વગર સંસાર નથી; તેમ જ કર્તા વગર ક્રિયા નથી સંભવતી અને ક્રિયા વગર કરનાર (સંભવતો નથી.) ”

ભાવ—સિદ્ધના જીવો સંસારી જીવ વગર હોઈ શકે નહિ, કારણ કે મનુષ્યભવમા સાધનસપત્તિ પામી સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી સિદ્ધ થવાય છે તેથી સિદ્ધના જીવ સંસારની અપેક્ષાએ જ છે અને સર્વ કર્મથી રહિતપણુ પ્રાપ્ત થાય તે સિદ્ધદશા સંસારી દશાને અપેક્ષીને જ હોય છે અને તે વગર સંસારી જીવો કહેવાઈ શકે નહિ સિદ્ધના જીવ પહેલા કે સંસારીજીવ પહેલા? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો અશક્ય છે. અરુપરસ અવલંબન કરીને રહેલા ભાવો એક બીજાને લઈને જ હયાતી ધરાવે છે અને તેથી બંનેનો અનાદિ ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે.

તે જ પ્રમાણે કરનાર વગર ક્રિયા નથી અને ક્રિયા વગર કર્તા નથી કોઈ પણ કર્મનો કરનાર જીવ હોવો જોઈએ અને કર્મ કરવાને પ્રેરનાર—તે સ્થિતિ વ્યવહાર રૂપમા લાવનાર પૂર્વ કર્મ હોવું જોઈએ શુદ્ધ દશામા તો જીવ કાંઈ કર્મ કરતો નથી ત્યારે આ જીવ સાથે પ્રથમ કર્મ કેવી રીતે લાગ્યું, ક્યારે લાગ્યું, શામાટે લાગ્યું તે વિચારો. એમ પશ્ચાત્ પશ્ચાત્ વિચાર કરતા કર્મ કરનાર જીવ અને તે કરવાને પ્રેરનાર પૂર્વ કર્મ એમ અનાદિ ભાવ પ્રાપ્ત થશે શુભાશુભ દરણી એ કર્મબંધનો હેતુ તેને અને કર્મને અનાદિ લઈએ અને તેના કરનાર જીવને અનાદિ લઈએ ત્યારે જ છેવટે નિરાકરણ પ્રાપ્ત થાય છે ખાણુમા પડેલ સુવર્ણ પ્રથમ કે તેને લાગેલ માટી પ્રથમ એ પ્રશ્ન જ લગભગ મિથ્યા છે એક બીજાની સહાનુવૃત્તિ અને પૂર્વ અવસ્થા સૂચવતા હોવાથી છેવટે અનાદિ ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે જે વસ્તુસ્વરૂપમા આવો જોડો ભાવ હોય તે એકલા બુદ્ધિબળથી વિચાર કરનાર ક્યા સુધી વિચારી શકે એના વિશેષ દૃષ્ટાંતો હજી પણ જોઈએ

જામન મરણ વિના નહિ ર, મરણ ન જનમ વિનાસ;

×દીપક બીજુ પરકાશતા પ્યારે, વિન દીપક પરકાશ વિચારી૦ ૪

“ જન્મ મરણ વગર નથી અને મરણ ન હોય તો જ મ કે વિનાશ થતો નથી, દીપક પ્રકાશ વગર હોતો નથી અને દીપક વગર પ્રકાશ નથી. ”

ભાવ—જ મ મરણ વગર નથી અને મરણ વગર જન્મ નથી. અમુક જીવનો જાણે જ મ થયો તે તેનો આત્માથી મરણનો ભાવ સૂચવે છે, નહિ તો જ મ થઈની જ ઘટના થતી નથી અને મરણ જ મને સૂચવે છે જ મ પહેલાં જો મરણ ન હોય તો જીવ આત્મા ક્યાથી ? શા માટે આ યો ? કેની પ્રેરણાથી આત્મા ? અમુક જગ્યાએ જ આવવાનું અને અન્યત્ર નહિ જવાનું કારણ શું ? તેવી જ રીતે મરણશ્યા જન્મને સૂચવે છે એ પ્રમાણે પૂર્વ ભાવ લેતા લેતા ઉવે ક્યાં અટકી જોનો વિચાર કરે.

તે જ પ્રમાણે દીપક વગર પ્રકાશપણુ પ્રાપ્ત થતું નથી. એક દીપક યામ ત્યારે તેના સજ્જાનુભાવ તરીકે પ્રકાશ યામ છે પ્રકાશ દીપકની સાથે જ હોય છે એમા કહેવાની મતલબ એમ નથી કે દીપકથી જ પ્રકાશ થઈ શકે રત્નાદિકનો તથા સૂર્યનો પ્રકાશ દીપક વગર યામ છે, પણ આપણે દીપક પાસે બેઠા હોઈએ ત્યારે દીપક યામ તેની સાથે જ પ્રકાશ યામ છે તેથી પ્રકાશભાવ અને દીપકનું અસ્તિત્વ સાથે જ છે એક બીજાને અવલોકાને સ્પેષ હોવાથી એમાં પૂર્વ પશ્ચાત્તભાવ નથી, જનમદિ પ્રવાહથી તેઓનો એ પ્રકારનો સબધ આપ્યો આવે છે દીપક પહેલો અને પ્રકાશ પછી એની સ્થાપના થઈ શક્યો નહિ, એમ અત્ર કહેવાનો ભાવાર્થ છે

આપી રીને કુકડી અને તેનાં ઇલાં તથા જ મ અને મરણના દર્શાવે અતિ સ્પૂળ છે તેમ જ કુડા અને બીજાનું મધ્યમ દર્શાવે તથા કાળાપેશા શનિદિવસનું દર્શાવે, જ મ મરણનું દર્શાવે અને સિદ્ધ સત્તારીનું દર્શાવે તથા તકાલીન આધાર આપેલ, ક્રિયા કર્યા અને દીપક પ્રકાશના દર્શાવે વિચારી તમે વસ્તુસ્વરૂપ પર જ્યાલ કરો અને પછી જુઓ કે જીનઆમમ કેવા અમમ અને અમામ છે જીનઆમકાર આ અન્યોન્ય(પરસ્પર) અવ લબી આવેને કેવી સ્થાપના નવમલિત રીતે પ્રમુચ્છ આપી નિષ્કૃય જતાવે છે તે હવે વિચારો

આનંદધન પ્રમુ વજનફી ર, પરિણતિ પરી રુચિવન્ત;

જાણત માથ પિતારા પ્યાર, મેલો પ્રનાદિ પ્રનત વિચારી૦ ૫

+ બીજુ દીપક પ્રકાશ નહિ? દીપક બીજુ પરકાશ એનો પારાંતર એક પ્રતર્ભા છે અથ એક જ છે

૪ જન્મન=જ મ. વિનાસ=વિનાશ અથવા વિનાસ-નવાતનુ તે, સ્થાપન કરુ તે.

પરો અને પણ પા છે

૫ આનંદધનઆનંદરૂપિ વિવેક અવગત. પરિણતિવ અથ મતિ. મરિષ્કરણ કરી રમિતત અવધાત, અવ જીવે રૂપન આનંદરૂપ મગર્ભા છે છે ન જ તે આવ, સત મગ સ્થાપી અવ નાનાઅરમણ કરે.

“હે આસ્થાવંત ભવ્ય જીવો ! આનંદરાશિ ભગવાનના વચનમાં રુચિ રાખો અને શાશ્વત ભાવ (અનાદિ અનંત ભાવ) વિચારીને હે બંધુઓ ! વસ્તુસ્વભાવ સર્વ અનાદિ-અનંત છે એ ભાવમાં રમણુ કરો. ”

ભાવ—હે ભવ્ય જીવો ! તમે આવી રીતે ગોથા ખાધા કરશો પણ તમને તેનો પાર પ્રાપ્ત થશે નહિ, તમે અનેક ગુંચવણમાં અટવાયા કરશો; માટે હું તમને માર્ગ બતાવું છું તે વિચારી સમજો તમે ત્રિભુવનનાથ દયાળુ ધીર વીર શાત સદ્ગુણુનિધાન ચિદ્ધન આનંદસ્વરૂપ શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનના વચનમાં શુદ્ધ આસ્થા રાખો. અમારું કહેવું એમ નથી કે તીર્થંકર મહારાજ જે કહે છે તે વિચાર કર્યા વગર કબૂલ કરી લો, પણ તેઓના સર્વશ-પણાની પરીક્ષા કરી એક વખત તેઓની આત્મતા તમને જણાય તો પછી તેઓએ જે વિચારો કર્યા છે તે સમજો. અમુક વિચારો કર્યા છે તે બરાબર છે કે નહિ તે સમજવા માટે વિચાર તરફ માન હોવું જોઈએ, સદ્ભાવ હોવો જોઈએ. પૂર્વ વ્યુદ્ધાહિત ચિત્તવાળો સત્ય પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, માટે તમે તે તરફ પરિણતિ રાખો, તમારા વિચારો તદ્રૂપ કરી નાખો એટલે પછી તમને સત્ય સમજશે. નયપ્રમાણથી જે ભાવો તમને સમજાય તેવા છે તે તમે વિચારશો ત્યારે મહાત્માઓના વચનની મહત્ત્વતા, ગભીરતા અને વિશાળતા તમારા જ્યાલમાં આવશે, માટે એ વચનો તરફ તમે એક વાર સહાનુભૂતિથી જુઓ. એમ નહિ કરો તો ઉપર જે મુશ્કેલીઓ તમે જોઈ છે તેનો ખુલાસો કદિ પણ થશે નહિ.

જેઓ વિચાર કરી શકે તેવી બુદ્ધિવાળા છે તેમને વિચાર કરવાની જૈનશાસ્ત્રકારો કદિ ના પાડતા નથી, પણ આત્મતાની પરીક્ષા કરવાની તો જરૂર પડશે જ. જે શાસ્ત્રમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ વચન ન આવતું હોય અને જેમાં નયપ્રમાણજ્ઞાનને સ્પષ્ટ માર્ગ આપ્યો હોય તે આત્મપ્રણીત શાસ્ત્ર છે એમ સમજવું મનુષ્યની બુદ્ધિ દાખી દેનાર શાસ્ત્ર સાથે આવા વિશાળ અર્થને કાઢી સંબંધ નથી અલગત જેઓ વિચાર કરી શકે તેટલા બુદ્ધિ-વૈભવવાળા ન હોય તેમને માટે તો ‘ મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થા ’ એ જ માર્ગ ઉત્તમ છે.

આનંદધનજી મહારાજના સર્વ પદોમાં એક વાત જોવામાં આવી હશે અને તે એ છે કે બહુ ભાગે છેલ્લી અથવા તેની આગળની પક્તિમાં તેઓ તેનું રહસ્ય બતાવી આપે છે. તેવી રીતે આ આખા પદનો ભાવ બતાવતા છેલ્લી પક્તિમાં જૈનશાસ્ત્રનો સાર તેઓ બતાવે છે.

આ સર્વ સંબંધ ચિરસ્થાયી છે, શાશ્વત છે, અનાદિ કાળથી તે પ્રમાણે છે એમ વિચારો, એ વચનમાં રટણુ કરો, તદ્દીન થઈ જાઓ એટલે જે મુશ્કેલી તમને થઈ છે તે સર્વ દૂર થઈ જશે તમે ખુદાએ પૃથ્વી બનાવી એમ માનશો કે પરમેશ્વરકૃત તેને માનશો તો જડમાથી ચૈતન્ય કેમ બને ? બનાવવા માટે વસ્તુઓ જોઈએ તે ક્યાથી આવી ? તેને કેણે અને ક્યારે બનાવી ? પ્રભુને એ વસ્તુ બનાવવાનું, માયાસ્વરૂપે વ્યક્ત થવાનું અને ન્યાયાધીશની જગ્યા પોતે રાખવાનું પ્રયોજન શું ? વિગેરે અનેક સવાલો ઉત્પન્ન થશે તેનો

જામન મરણ વિના નહિ ર, મરણ ન જનમ વિનાસ;

×દીપક બીનુ પરકાષ્ટતા પ્યારે, બિન દીપક પરકાષ્ટ વિચારી૦ ૪

“ જ મ મરણ વગર નથી અને મરણ ન હોય તો જ મ કે વિનાશ મતો નથી, દીપક પ્રકાશ વગર હોતો નથી અને દીપક વગર પ્રકાશ નથી. ”

ભાવ—જન્મ મરણ વગર નથી અને મરણ વગર જન્મ નથી જમુક જીવનો જાહી જ મ થયો તે તેનો આજામી મરણનો ભાવ સૂચવે છે; નહિ તો જન્મ શબ્દની જ વટના થતી નથી અને મરણ જ મને સૂચવે છે જ મ પહેલાં જો મરણ ન હોય તો જીવ જાગ્યો ક્યાંથી ? શા માટે આ યો ? કોની પ્રેરણાથી આગ્યો ? જમુક જન્મજો જ આવવાનું અને અન્યત્ર નહિ જવાનું કારણ શું ? તેવી જ રીતે મરણક્યા જ મને સૂચવે છે જો પ્રમાણે પૂર્વ જાવ લેતા લેતા છેવટે ક્યાં અટકવું એનો વિચાર કરે.

તે જ પ્રમાણે દીપક વગર પ્રકાશપણું પ્રાપ્ત થતું નથી જોકે દીપક થાય ત્યારે તેના સહાનુભાવ તરીકે પ્રકાશ થાય છે પ્રકાશ દીપકની સાથે જ હોય છે જોમાં કહેવાની મતલબ જોમ નથી કે દીપકથી જ પ્રકાશ થઈ શકે રત્નાકરનો તથા સૂર્યનો પ્રકાશ દીપક વગર થાય છે, પણ આપણે દીપક પાસે બેઠા હોઈએ ત્યારે દીપક થાય તેની સાથે જ પ્રકાશ થાય છે તેથી પ્રકાશભાવ અને દીપકનું અસ્તિત્વ સાથે જ છે જોકે બીજાને અવલબીને સ્ટેલ હોવાથી જોમા પૂર્વ પશ્ચાત્તભાવ નથી, જનાદિ પ્રવાહથી તેઓનો જો પ્રકારનો સબધ આત્મો આવે છે દીપક પહેલો અને પ્રકાશ થઈ જોવી સ્થાપના થઈ શકશે નહિ, જોમ જન કહેવાનો ભાવાય છે

આવી રીતે કુકડી અને તેનાં છાંં તથા જ મ અને મરણના દર્શાવો અતિ સ્પષ્ટ છે તેમ જ કુકડા અને બીજાનું મધ્યમ દર્શાવ તથા કાળપેક્ષથી સત્રિદિવસનું દર્શાવ, જ મ મરણનું દર્શાવ અને સિદ્ધ સચારીનું દર્શાવ તથા તર્કબીન આધાર આધેષ, ક્રિયા કર્તા અને દીપક પ્રકાશનાં દર્શાવો વિચારી તમે વસ્તુસ્વરૂપ પર ચ્યાલ કરો અને પછી જુઓ કે જૈનઆત્મ કેવાં અગમ્ય અને અધાત છે જૈનશાસ્ત્રકાર આ જન્મોન્મ(પસ્તપર) અથવા લબી ભાવને કેવી સ્યાદાદ નમગમિત રીતે પ્રત્યુત્તર આપી નિષ્ક્રમ બતાવે છે તે હવે વિચારો

આનંદધન પ્રમુદ જનકી રે, પરિણતિ ધરી રુચિવન્ત;

જાશ્વત માવ વિચારન પ્યાર, રેલો મનાદિ મનત વિચારી૦ ૫

+ બીનુ દીપક પ્રકાશનહિરે દીપક બીનુ પરકાષ્ટ એનો પાઠાંતર જોકે પ્રતમાં છે અર્થ જોકે જ છે

૪ જામન=જ મ વિનાસ=વિનાશ અથવા વિન્યાસ-જામનવતુ તે, સ્થાપન કરવું તે.

* એમે એવો પણ પાઠ છે

૫ આનંદધન=આનંદરાસિ વિન્યસ અથવા પરિણતિવત મન મતિ. પરિણતિવત કરી રમિતતમ આસ્થાવત, જન્મ જીવે. જામન આવજવન કાળમાં છે છે ને છે તે ભાર, સ્વ મન સ્થાપી સ્વજ ખેમોદરમન કરે.

“ હે આસ્થાવંત ભવ્ય જીવો ! આનંદરાશિ ભગવાનના વચનમાં રુચિ રાખો અને શાશ્વત ભાવ (અનાદિ અનંત ભાવ) વિચારીને હે બંધુઓ ! વસ્તુસ્વભાવ સર્વ અનાદિ-અનંત છે એ ભાવમાં રમણ કરો. ”

ભાવ—હે ભવ્ય જીવો ! તમે આવી રીતે જોયા બાધાં કરશો પણ તમને તેનો પાર પ્રાપ્ત થશે નહિ, તમે અનેક ગુંચવણમાં અટવાયા કરશો; માટે હું તમને માર્ગ બતાવું છું તે વિચારી સમજો. તમે ત્રિભુવનનાથ દયાળુ ધીર વીર શાંત સદ્ગુણનિધાન ચિદ્રૂપ આનંદસ્વરૂપ શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનના વચનમાં શુદ્ધ આસ્થા રાખો. અમારું કહેવું એમ નથી કે તીર્થ કર મહારાજ જે કહે છે તે વિચાર કર્યા વગર કબૂલ કરી લો, પણ તેઓના સર્વજ્ઞ-પણાની પરીક્ષા કરી એક વખત તેઓની આપ્તતા તમને જણાય તો પછી તેઓએ જે વિચારો કર્યા છે તે સમજો. અમુક વિચારો કર્યા છે તે બરાબર છે કે નહિ તે સમજવા માટે વિચાર તરફ માન હોવું જોઈએ, સદ્ભાવ હોવો જોઈએ. પૂર્વ બુદ્ધિવાહિત ચિત્તવાળો સત્ય પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, માટે તમે તે તરફ પરિણતિ રાખો, તમારા વિચારો તદ્દુપ કરી નાખો એટલે પછી તમને સત્ય સમજાશે નયપ્રમાણથી જે ભાવો તમને સમજાય તેવા છે તે તમે વિચારશો ત્યારે મહાત્માઓના વચનની મહત્ત્વતા, ગભીરતા અને વિશાળતા તમારા જ્યાલમાં આવશે, માટે એ વચનો તરફ તમે એક વાર સહાનુભૂતિથી જુઓ. એમ નહિ કરો તો ઉપર જે મુશ્કેલીઓ તમે જોઈ છો તેનો ખુલાસો કદિ પણ થશે નહિ.

જેઓ વિચાર કરી શકે તેવી બુદ્ધિવાળા છે તેમને વિચાર કરવાની જૈનશાસ્ત્રકારો કદિ ના પાડતા નથી, પણ આપ્તતાની પરીક્ષા કરવાની તો જરૂર પડશે જ જે શાસ્ત્રમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ વચન ન આવતું હોય અને જેમાં નયપ્રમાણજ્ઞાનને સ્પષ્ટ માર્ગ આપ્યો હોય તે આપ્તપ્રણીત શાસ્ત્ર છે એમ સમજવું મનુષ્યની બુદ્ધિ દાબી દેનાર શાસ્ત્ર સાથે આવા વિશાળ અર્થને કાંઈ સંબંધ નથી અલબત્ત જેઓ વિચાર કરી શકે તેટલા બુદ્ધિ-વૈભવવાળા ન હોય તેમને માટે તો ‘ મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થા ’ એ જ માર્ગ ઉત્તમ છે.

આનંદધનજી મહારાજના સર્વ પદોમાં એક વાત જોવામાં આવી હશે અને તે એ છે કે બહુ ભાગે છેલ્લી અથવા તેની આગળની પક્ષિતમાં તેઓ તેનું રહસ્ય બતાવી આપે છે. તેવી રીતે આ આખા પદનો ભાવ બતાવતા છેલ્લી પક્ષિતમાં જૈનશાસ્ત્રનો સાર તેઓ બતાવે છે.

આ સર્વ સંબંધ ચિરસ્થાયી છે, શાશ્વત છે, અનાદિ કાળથી તે પ્રમાણે છે એમ વિચારો, એ વચનમાં રટણ કરો, તદ્દીન થઈ જાઓ એટલે જે મુશ્કેલી તમને થઈ છે તે સર્વ દૂર થઈ જશે. તમે ખુદાએ પૃથ્વી બનાવી એમ માનશો કે પરમેશ્વરકૃત તેને માનશો તો જડમાથી ચૈતન્ય કેમ બને ? બનાવવા માટે વસ્તુઓ જોઈએ તે ક્યાંથી આવી ? તેને કોણે અને ક્યારે બનાવી ? પ્રભુને એ વસ્તુ બનાવવાનું, માયાસ્વરૂપે વ્યક્ત થવાનું અને ન્યાયાધીશની જગ્યા પોતે રાખવાનું પ્રયોજન શું ? વિગેરે અનેક સવાલો ઉત્પન્ન થશે તેનો

ઉત્તર તમે આપી શક્યો નહિ, તેમનાં જોકે પણ પ્રશ્નનો ખુલાસો સંતોષકારક રીતે આપી શક્યો નહિ અને તમે જનવર્યા વિગેરે અનેક હેતુઓમાં અટવાયા કર્યો. અનાદિ અનંત જાવ માનવાથી આ સર્વ પ્રશ્નોનું જોકે સામે નિરાકરણ આવી જશે. અન્ય ધર્મમાં ચિર સ્થિતિ, ઉત્પાદ અને પ્રલય માનવામાં આવે છે તેમાં બહુ વિરોધ આવે છે. સમય સમય ઉત્પાદ અને વિલય તો જૈનશાસ્ત્ર પણ માન્ય કરે છે. પ્રલયના સંબંધમાં જે લોક જૈનશાસ્ત્રનાર બતાવે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. પમણિની અપેક્ષાએ દરેક સમય સર્વ વસ્તુઓના ઉત્પાદ અને જ્યમ થયા જ કરે છે પણ જોડી વળતે સર્વ વસ્તુઓનો ચિરકાળ સુધી પ્રલય અન્યથા મનાય છે તે બુદ્ધિજન્ય નથી, પ્રમાણસૂત્રનાથી ઉલ્લેખ છે અને તેથી વસ્તુસ્વભાવ સમજાવવામાં પાછો પડે છે.

આ રીતે વિચાર કરતાં વૃક્ષ પ્રથમ કે બીજ પ્રથમ, સિદ્ધ પ્રથમ કે સસારી પ્રથમ વિગેરે પ્રશ્નોનો જલક્રમ રહેતો નથી. અનાદિ સંબંધથી જો વસ્તુઓ કે રૂપમાં રહે છે. હે પ્રશ્ન ! તારાં આગમમાં આ જાવ એવી વિશુદ્ધ દૃષ્ટિથી અને બુદ્ધિજન્ય રીતે બતાવવામાં આવ્યો છે કે જો સંબંધી વિચાર કરતા હૃદયમાં પરમ પ્રમોદ થાય છે. તેની મહદ વજર વિચાર કરનારા શું વિચાર કરી શકે ? તેઓ છેવટે બૃહ્દ જાઈ જાય છે, સુદાની બાબતમાં અટકી પડ્યા છે અને આખરે શુભવાઈ જાય છે. તારાં આગમો તેટલા માટે જનમ્ય અને જપ્ત છે. સૃષ્ટિકર્તૃત્વ સંબંધી વિચાર માટે મી પ્રકરણ રત્નાકરના જાગ બીજમાં પૃષ્ઠ ૧૭૭ થી છપાયેલ આસ્તિક નાસ્તિક સંવાદ તથા શ્રીમાન્ આત્માશામલ મહાશયકૃત જૈનવત્સાહશર્મા પ્રથમ દેવતત્ત્વનું સ્વરૂપ વાચવા યોગ્ય છે. જૈન આગમમાં કેવી સૂક્ષ્મ હકીકત બતાવી છે તેનું આ જોકે દણ્ડત્ત્વ વાત જોમ છે કે જૈન પરિણામનો ગુખ્ય પાથો નય અને પ્રમદ્ધ નાન ઉપર છે અને આખું જ્ઞાન એવી ઉમદા રીતે તક-આવના બધારણ ઉપર સ્થાપુ છે કે પરિણતિ શાળી ઇચ્છાપૂર્વક તેનો અભ્યાસ કરે તો વસ્તુસ્વરૂપ સમજી શકે. આવી શ્રેષ્ઠી તમને જામત થાઓ અને જૈન પરિણામ પ્રાપ્ત કરવા તમે પ્રેમથી તો સ્વાદાહમૂર્તિમાં જે અપૂર્વ રહસ્ય રહ્યું છે તે તમને સમજશે. બાકી સામાન્ય લોકસંજ્ઞાને અનુસરી તમે પ્રથમથી જ અભિપ્રાય બાધી આવશે તો કહિ સત્ય સમજશે નહિ. આ આગમજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે તમે દૃઢ સાધના કરો. પ્રેમ કરો અને પછી તેનો રસ આસ્વાદો.

પદ ત્રેવીસમું

રામ-આચારી

પ્રવચ્ચ અનુસવકલિકા જાગી, *મતિ મરી આવમ શુ મીલન સાગી, મયજ્જ૦

• મતિ મરી આવતમ સમસ્ત વાગી એ પ્રમાણે ખાતર છે

જાયે ન કવહુ ઔર દિગ નેરી, તોરી વિનતા વેરી;

+માયા ચેડી કુહુંવ કરી હાથે, એક હેઠ દીન ઘેરી. અવધૂં ૧

“હે શુદ્ધ સનાતન ચેતન ! અનુભવકલિકા હવે વિકસી છે અને તેથી મારી મતિ આત્માને મળવા લાગી છે. હવે કદિ અન્ય(ઇન્દ્રિય વિષયો)ની પાસે તેની નજીક પણ તે જતી નથી. વળી તારે હવે (અનુભવજ્ઞાન) જાણી લેવાનો આ વખત છે. માયારૂપી દાસી અને (તેના) કુટુંબને એક દોઢ દિવસ સુધી ઘેરી લઈ કબજે કરીને (પછી અનુભવજ્ઞાન વિકસ્વર કરે). ”

ભાવ—આગમદષ્ટિએ આત્માનું સ્વરૂપ વિચારતા વિચારતા હવે અનુભવજ્ઞાન જેનું સ્વરૂપ અગાઉ જોવાઈ ગયું છે તે જાણત થયું. આ હકીકત ખતતા તેનું પરિણામ શું આવે છે તે ખતાવતાં સુમતિ જોલે છે. અનુભવજ્ઞાન એ સર્વ વસ્તુનો સાર છે અને અનુભવજ્ઞાન વગર જે કોઈ વસ્તુ હોય તેનું સ્વરૂપ ખરાખરા અંતરગત ઉતરતું નથી. એ અનુભવજ્ઞાનનું પરિણામ અતિ ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરનાર છે અને તે અત્ર ખહુ સ્પષ્ટ અક્ષરોમા ખતાવે છે.

સુમતિ કહે છે કે-હે અવધૂ ! હે શુદ્ધ ચેતનશુ ! તમે જ્યારે શાશ્વત ભાવ વિચારીને અનાદિ અનંત ભાવમા રમણ કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા છે ત્યારે હવે યથાર્થ સ્વરૂપજ્ઞાન જેને અનુભવજ્ઞાન કહેવામા આવે છે તેની કળી જે અત્યાર સુધી તફન ખધ પડેલી હતી, વિકસ્વર થયેલી નહોતી તે હવે ઉઘડવા લાગી છે, ખીલવા લાગી છે, વિકસ્વર થવા માડી છે, તે અનુભવજ્ઞાન સ્વરૂપમય થવા પ્રયત્ન કરે. આત્માનું સ્વરૂપ વિચારવાથી અને તેનું જ્ઞાન આગમ દ્વારા પ્રાપ્ત થવાથી હવે આત્માનુભવ થવા માડ્યો છે. આ અનુભવજ્ઞાનરૂપ કલિકા વિકસ્વર થવાથી મારું મન જે અત્યાર સુધી અવ્યવસ્થિત રીતે અહીં તહીં રખડ્યા કરતું હતું તે હવે નિજ સ્વરૂપ જોવા લાગ્યું છે, તે હવે નિજ સ્વરૂપની વિચારણા કરવા લાગ્યું છે અને તન્મય થવા લાગ્યું છે. કલિકા વિકસ્વર થવા માડી છે અને એક વાર વિકસ્વર થઈ જશે તો પછી તેના આનંદનો-તેની સુગંધીનો પાર રહેશે નહિ, અત્યારથી જ તે ખહુ આનંદ આપે છે તે કેવા પ્રકારનો છે તે ખતાવે છે અને ધીમે ધીમે તે આનંદમા કેવી રીતે વધારો થતો જાય છે તે પણ

+ ‘માયા ચેડી કુહુંવ કરી હાથે, એક દીન દેદિ ઘેરી’ એ પ્રમાણે પાઠાતર એ પ્રતોમા છે માયારૂપી દાસીના કુટુંબને હાથ કરીને એક દિવસ તેને ઘેરી દીધી આવો તેનો ભાવ છે આશ્ચર્ય વિવેચનમા જણાવ્યો છે તે જ છે

૧ જાગી=ખુલી, વિકસી, જાગી મીલન=આત્માને મળવા ઔર=અન્ય, પર, ઇન્દ્રિયના વિષયો. દિગ=પાસે નેરી=નજીક તોરી=તારે વિનતા=વિનતા, વિવિધપણ્ય વેરી=વખત ચેડી=દાસી કરી હાથે=કબજે કરી હેઠ=દોઢ ઘેરી=રોડી

બતાવે છે ‘આત્મ સમરણ મતિ લાગી’ એ પાઠમાં પણ તે જ અર્થ પ્રતીત થાય છે મતિ આત્મજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહેવા લાગી છે અને તેથી તે જે કહે છે તે હવે બતાવે છે સુમતિનું પોતાનું જ વાક્ય છે અને તે બોલે છે કે મારી મતિ આત્માને મળવા લાગી એટલે તેના જાણ એમ સમજવો કે આત્માની મતિ જે સુમતિરૂપ છે તે બનેલો બ્યક્તરૂપે એકાકાર થતો જાય છે એટલે આત્મા હવે સુમતિ સાથે બેઠાય છે તેશમાં અને ચૌદમા પદમાં સુમતિ આત્માને મદિરે પધારવા જે વિનંતિ કરવી હતી તેના કરતાં બન્ને જે મેળાપ થાય છે તે વધારે સુસ્પષ્ટ અને પ્રગતિ બતાવનાર છે તે વિચારવાથી સમજાયે.

અનુભવકલ્પિકા બ્રહ્મત યતા મતિ આત્મા સાથે મળવા લાગી તે વખતે શુ જાણ થયો તે પ્રથમ જુઓ. અત્યાર સુધી મન અવ્યવસ્થિત રીતે અહીંતહીં ક્યાં કરતું હતું તે હવે નિજ સ્વરૂપ એવા લાગ્યું; આત્મસ્મરણમાં તેને હવે જણાયું કે હું પોતે તો અનાદિ અનંત છું, અવિનાશી છું, અરૂપી છું, હું જેને મારા માનતો હતો તેમાનું કોઈ મારું નથી, હું પોતે સર્વથી ન્યારો છું શિવ સ્વરૂપ છું, તદ્દન અલગ છું-આવા આવા વિચારોરૂપ આત્મસ્વરૂપનું સ્મરણ થવા લાગ્યું જયવા એવા વિચારરૂપ શુદ્ધ જ્ઞાન મય આત્મા સાથે મારું મળવું થયું આ પ્રમાણે થવા સાથે તમારું મન જે અત્યાર સુધી શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શરૂપ ઇન્દ્રિયોના વિષયો તરફ બારવાર એવાઈ જતું હતું અને તેના સંલગ્નતા અને તેની પ્રાપ્તિમાં જ જે મન મુખ માનતું હતું તેના વિરુદ્ધમાં જે તદ્દન મુગ્ધ બની જતું હતું તે હવે તેની પાસે જતું નથી સુમતિ સાથે મેળાપ થતા મનની દિશા જ બદલાઈ જાય છે અને પરવસ્તુમાં રમણ કરવાની એની જે રેવ હતી તે તદ્દન ફરી જાય છે

બળી છે ચેતનજી ! તમારે સર્વ બાબતનું આવી રીતે જ્ઞાન કરી લેવાનો જા વખત છે એ તમને જ્ઞાન પ્રગટ નહિ થાય તો તમારે હેતુ પાર પડવો મુશ્કેલ છે અત્યારે તમે વસ્તુસ્વરૂપ સમજી અનુભવકલ્પિકાને વધારે ખીલવશો તો તમને બહુ મોટો લાજ થશે એ બાબતમાં સંદેહ જેવું જરા પણ નથી. જ્ઞાનનો મહિમા અપૂર્વ છે એ બાબત તમને બારવાર બતાવવાની જરૂર નથી, તમે જાણો છો અને જ્ઞાનમય જ છે, માત્ર તેના ઉપર ઘણા કરવાની-મેલ ફર કરવાની જરૂર છે તે પ્રગટ કરી તમારી સ્થિતિ જુઓ, વિચારો, સમજો. એ સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં અને અનુભવકલ્પિકા વિકલ્પર કરવામાં તમારે એક મુદ્દાની બાબત સંભાળવાની છે તે કદું છે તે સાક્ષી;—તમે અત્યારે અનુભવજ્ઞાનની કળી ફેલી રીતે જાગ્રત કરી છે તે તો તમે જાણો છો માત્રરૂપ દાસી અને તેના કુટુંબને કબજે કરી લઈને એક કે દોઢ દિવસ સુધી તેને ઘેરી લઈ તમે જરા અનુભવજ્ઞાન પામવા લાગ્યા છો એ તમારા જ્ઞાનમાં ખાસ રહેલું એકજે તમે સારી રીતે જાણો છો કે માયા દાસી અને તેના કુટુંબીઓ ક્રોધ, માન, આશા, લોભ, રાગ દ્રેષ વિગેરે એવાં ખસાળ છે કે તમારો અને અનુભવનો કંઈ મેળાપ થવા હેતાં નથી, તેને અત્યારે તમે એક દોઢ દિવસ

સુધી જરા પણ જોરમાં આવવા ન લીધા ત્યારે તમને અનુભવરસનું દીપું પ્રાપ્ત થયું છે. એથી તમે સમજી લેજો કે જો તમારે અનુભવરસના ખ્યાલા પીવા હોય તો એ માયા દાસી અને તેના કુટુંબીઓને જરા પણ અવકાશ આપતા નહિ તમે તેઓને જેમ અવકાશ આપશો, જેટલો અવકાશ આપશો તેમ અને તેટલે અંશે તમારી અનુભવકલિકા ખીડાતી જશે, માટે તમારે મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરવો કે આ વખત અનુભવજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે અને તેને માટે ઇન્દ્રિયના વિષયની નજીક જવા લાયક નથી અને કષાયોને કબજે કરવાની ખાસ જરૂર છે

એક દોઢ દિવસ એ અદ્યકાળ બતાવનાર શબ્દ છે. એનો ખાસ ભાવ કાંઈ હોય એમ જણાતું નથી. એટલા અદ્ય સમયમા કલિકા વિકસ્વર થઈ છે તો પછી પ્રયાસ કરી વિદ્ય કરનાર ભાવોને નિરંતર ઘેરી રાખવા એ કર્તવ્યપ્રેરણા સુસ્પષ્ટ રીતે અત્યંત અત્યંત છે.

जनम जरा मरन वसी सारी, असर न दुनिया जेती;

दे दवकाय* नवा गमें मीया, किस पर समता एती. अवधू० २

“ જન્મ, વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણને વશ કર્યા એટલે તેની અસર દુનિયા પર જેટલી થાય છે તેટલી મારા પર થતી નથી. હે ફકીર ! તને તે ન ગમે તો તેને ફેકી દે-પછાડી નાખ; તું કોના પર આટલું મમતાપણુ કરે છે ? ”

ભાવ-આત્માને હવે અનુભવકલિકા બંધત થવા માડી છે, તેની અસર નીચે તે રહ્યો છે. તેને વધારે ચોક્કસ રીતે કામ કરવાની ઘણી મજબૂત એક શિક્ષા અત્ર સુમતિ આપે છે હે એતનજી ! અનુભવજ્ઞાન તમને થવાથી હવે કેટલેક અંશે તમે જન્મ, જરા અને મરણને વશ કરી લીધા છે જન્મ એટલે દુનિયામા અવતાર-આગમન અને મરણ એટલે એક ભવ સંપૂર્ણ કરી અન્યત્ર ગમન જન્મ, જરા અને મરણનું ખરેખરું દુખ આ સંસારમા છે જન્મ્યા પછી મરવું ગમતું નથી અને વધારે જીવાય તો ઘડપણથી શરીર જર્જરિત થઈ જાય છે તેની ખીક લાગ્યા કરે છે, પરંતુ અનુભવજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી તમારા જન્મ મરણની તો હવે હૃદ બધાઈ ગઈ છે અને તેઓમાથી કોઈ તમને હવે મળે-તમારી પાસે આવે તો પણ સામાન્ય પ્રાકૃત મનુષ્ય ઉપર તેની અસર જેટલી થાય છે તેટલી તમારા ઉપર થવાની નહિ દુનિયાના સામાન્ય માણસો તો કોઈ સંબંધીના મરણની વાત સાંભળી રડવા મંડી જાય છે, જન્મની હકીકત સાંભળી હર્ષમા આવી જાય છે,

* ‘ મેટવકાય ’ એવો પાઠ એક પ્રતમા છે

૨ જરા=વંકપણુ વસી=વશ, કબજે સારી=કરી અસર=દોર જેતી=જેટલી દુનિયા-દુનિયામા રહેનાર લોકો. દે દવકાય નવા ગમે એમ પદ્મછેદ કયું છે તને ન ગમે તો તેને ધબકાવી નાખ, જન્મ જરા મરણરૂપ ધરને પાડી નાખ એતી=એટલી

આધિશ્વર તથા મરણ સંબંધ આવશે તે વિચારથી બાવશ બની જાય છે, વૃદ્ધાવસ્થા-
પદપણ નશ્વર આવશે એ વિચારથી કંઠવાવા મઠી જાય છે. આવી રીતે જન્મના તેમજ
પોતાના જન્મ જરા મરણની હકીકતથી દુનિયા પર જે અસર થાય છે તેવી અસર અનુભવ
જ્ઞાનના પ્રસંગને લઈને અને હું તમારી સાથે હોવાથી હવે તમને મળી નથી, યવાની
પણ નથી; કારણ કે મારે અને તમારે જ મ મરણ હવે વશ થઈ ગયા છે તેની અસર
તમારા અનુભવજ્ઞાનને લઈને તમારા પર અત્યંત નેટલી યવાની નથી અને કહાચ સહજ
અસર થાય તો અનુભવ તમને તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ બતાવી દે તેમ છે અને હું તમને
અનુભવ સાથે સુરત મિળવી આપુ તેમ છું.

હે ફરી ! મીયાણાઈ ! ચેતન ! હવે તમને જ મ મરણ ગમતા તો નથી તો
પછી આટલા પણ બાકીમા શા માટે રાખો છો ? જોને તો પછાડીને ફેફાં દો, ઉઘાડી નાખો,
ઉઘેડી નાખો એ જ મમરણરૂપ ધરને પાયામાંથી જ બોડી નાખો. હવે જ્યારે અનુભવ
પૂર્વક મમતાનું સ્વરૂપ સમજ્યા તો પછી તમે કેના ઉપર એટલી મમતા કરો છો ?
શા માટે કરો છો ? તેનું પરિણામ શું થશે ? જો સર્વ વિચારે આ કાર્ય તમારે હવે
કરવા યોગ્ય નથી મમતારૂપ ધરને ઉપર કહ્યું તેમ ઉઘેડીને ફેફાં દો કે ફરી વાર તમને
પીડા થાય નહિ. તમે કેની ઉપર માયા-મમતા કરો છો ? શું તમારે યોગ્ય તેઓ છે ?
આ તમારા ધર, ધરેણી, વાડી, વણજી એ તો અચેતન છે તમે પોતે શુદ્ધ સનાતન
રત્નત્રયીભય, આનન્દસ્વરૂપ છો, તેને આવા મઠી પત્થરા પર પ્રેમ-મમતા રાખવા એ
ઉચિત છે ? માટે મારી તો તમને ખાસ સલાહ છે કે-તમે જ્યારે હવે બરાબર સ્વરૂપ
સમજ્યા છો ત્યારે એ મમતાના ધરને જ બાંધી નાખો, તોડી નાખો, ફેફાં લો એ
પ્રમાણે કરવામાં તમારા વિજય છે એ સત્ય માનજો અને તે હવે તમે પણ બાળી શકો તેમ છે.

પન્થાસણ શ્રી ગણેશવિજય મહારાજશ્રીએ કહ્યું છે કે-આ ગાથાના ત્રીજા પદનો અર્થ
ઉપલક્ષણથી કર્યો છે પાંચતરનો અર્થ પણ તેને જ મળતો થાય છે એમ લાગે છે તેને
હું કેમ મટાડી દેતો નથી એ અર્થ પાંચતરનો થાય છે.

અનુમરસમે રોગ ન સોગા, લોકવાદ* મથ મેટા;

કલ્લ અલ્લ મનાદિ અવાચિત, સિવલકરકા મેટા અથૂં ૨

“ અનુભવસ(ના પાનમાં) કાઈ પ્રકારનો રોગ કે શોક નથી, (વળી) લોકવાદ

* લોકવેદ એવો પાંચતર એ પ્રનોમાં ૭ એનો અર્થ સર્વથા સાથે સમજાવે નથી.

૩ સોગા-શોક મોક્ષાવસ્થાઆનુરી દેવજન્મેકમા, સસમ વચરનો અનાદિ-આદિ વચરનો
અનાદિ-અનિદા વચરનો. વિનમ્યદેવ, અવશ નિરુપદ. ઇશ્વરમાપતિ અથવા સુખમરી અવશન
મેટાએગાપ.

સર્વ મટી જાય છે અને સંસર્ગ વગરના, અસ્થિરતા વગરના, આદિ વગરના અને બાધા-પીડા વગરના નિરુપદ્રવ સુખકારી ભગવાનનો તેમા મેળાપ થાય છે. ”

ભાવ-હવે એ અનુભવરસ કેવો સુંદર છે તે બહુ સ્પષ્ટ રીતે સુમતિ બતાવે છે. એ અનુભવરસમા કોઈ પણ પ્રકારનો રોગ નથી તેમ જ શોક નથી. તમે જો શૃંગાર, હાસ્ય, વીર વિગેરે રસનું પાન કરવા જશો તો ત્યાં રોગ, શોક વિગેરે અનેક પ્રકારના સસારી ભાવો જન્મત થશે અને તમને ત્રાસ આપશે. શૃંગાર પછવાડે વિયોગ, હાસ્ય પછવાડે રુદન, વીર પછવાડે શોક વિગેરે પ્રત્યક્ષ રીતે જાણવામાં આવેલા છે અને અવલોકનકારની દૃષ્ટિમાં તે તદ્રૂપે દેખાય છે વળી એ રસના પાન પોતે પણ અનેક વ્યાધિઓના કારણ થઈ પડે છે. અતિ શૃંગારરસમા પડેલાઓને વ્યાધિઓ એવા થાય છે કે આવા ગ્રથમા તેના નામો લખવા તે પણ અનુચિત ગણાય આવી રીતે સ્થૂળ રસો લેવાથી રોગ, શોક, ભય, દુઃગંધા વિગેરે ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે આ અનુભવરસનું પાન કરવામા તેવો કોઈ પણ પ્રકારનો ભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. સામાનિક પ્રાણીઓ તો બિચારા માર ખાય છે તો પણ સંસારને વળગતા જાય છે અને આવા જ કારણથી સંસારરસિક સાહિત્યકારો કેટલીક જગ્યાએ શાતરસને રસ તરીકે ગણવાની પણ ના પાડે છે એના સ્થાયી ભાવો વિગેરે શૃંગારાદિ રસોથી જૂદી જાતના હોવાથી તેમા તેઓને આનંદ આવતો નથી, કારણ કે આત્મિક આનંદ શું છે અને કેવો હોય છે તેનું તેઓને જ્ઞાન પણ થયું હોતું નથી. આ પ્રસ્તુત વિષય છે તેથી અત્ર તેની વિશેષ ચર્ચા અસ્થાને ગણાય, પણ કહેવાનો તાત્પર્યાર્થ એ છે કે-અનુભવરસમા વિરસપણું ઉત્પન્ન કરનાર એક પણ વિપરીત ભાવ નથી

વળી એથી પણ વિશેષ આનંદહાયક હકીકત એ છે કે-અનુભવરસપાનમા લોકવાદ સર્વ મટી જાય છે. આ કાર્ય કરવાથી લોકો આવું કહેશે, આવું ધારશે, આ પ્રમાણે વાતો કરશે એવી જે લોકદૃષ્ટિ આપણને સામાન્ય રીતે પડી ગઈ છે તે પછી રહેતી નથી. ન્યા આત્મિક ઉન્નતિ કરવાના એકાત હેતુથી કોઈ પણ કાર્ય કે ત્યાગ કરવામા આવે ત્યા પછી અન્ય વાતો કરનારા સંસારરસિક જીવો શું કહેશે એ વિચાર કરવાનો અવકાશ જ રહેતો નથી સસારી જીવોનું સાધ્ય જ ઉલટું છે, તેઓની વૃત્તિ બધાને સંસારમા જ રાખવાની હોય છે, તેથી તેઓના સાધ્યથી જે વાત થાય તે અનુભવજ્ઞાનવાળાને કબૂલ થઈ શકે એ બહુ સંભવિત જ નથી. આવું વસ્તુસ્વરૂપ સમજી જનારને એક મોટા પ્રશ્નનો ખુલાસો થઈ જાય છે, અનેક અગવડો મટી જાય છે અને માર્ગ સીધો અને સરળ થઈ જાય છે લોકરુચિ પ્રમાણે કામ કરનારા-પોતાના મગજને (conscienceને) દૂર મૂકી કામ કરનારા આ જન્મમા કેટલીક વાર માન-પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે છે, પ્રથમ ખુરશી મેળવી શકે છે, જ્ઞાતિ, કોમ કે સમૂહના આગેવાન થાય છે, પણ એમા અનુભવજ્ઞાનની વાત નથી, આત્માના વિચારની ગંધ નથી, સંસારઅસારતાના વિચારનો અવકાશ પણ

નથી એવા અભિપ્રાય ઉપર આ ભવના માની લીધેલા લાભ ખાતર અનેક ભવોને વધારી મૂકવાના વિચારને ભલે સાંસારિક જીવો આદરણીય ગણે પણ સુમતિના મંદિરે પધારનાર મુમુક્ષુ સત્વરવતને તો એ હાસ્વાસ્પદ જ લાગે છે

આવા પ્રકારનો અનુભવ કે જેમા લોકવાદની પણ દરકાર જોવા નથી તેના રસનું જ્યારે પાન કરવામાં આવે છે ત્યારે તે પ્રાણીને સસર્ગ વગરના, અસ્થિસ્થા વગરના આદિ વગરના, પીડા વગરના, નિરુપદ્રવ અને સુખકારી શ્રી નાથજીનો લેટો થાય છે એટલે તે ઉત્ક્રાન્તિ કરતો કરતો એવે સ્થાનકે પહોંચી જાય છે કે જ્યાં સસારની ઉપાધિનો સસર્ગ પણ લાગતો નથી, જ્યાં આત્મસ્વરૂપમા સ્થિરતા મેરુપર્વત જેવી નિઃપ્રકંપ હોય છે, તે સ્થિતિ જ્યારે શરૂ થઈ તે કોઈ બાળી સકતુ નથી અને જે સ્થાનમાં કોઈ પણ પ્રકારની બાધા-પીડા નથી એવા કસ્યાણુ કરનાર અને સુખ કરનાર સિદ્ધ નિરંજન દેવ સાથે મેળાપ થઈ જાય છે, તદ્રૂપ થઈ જવાય છે અને સસારમા પણ ઉત્ક્રાન્તિ હરમાન તે અચળ અબાધિત સુખની વાનદી મળવી જાય છે અહીં સર્વ પ્રયાસ કરવામાં આવે છે તેનો હેતુ માત્ર સુખપ્રાપ્તિનો જ છે અને આવું અચળ અબાધિત સ્થાન જ્યાં શિવશકરનો નિરંતર માટે મેળાપ થઈ જાય તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે જમ્મે તેટલો ત્યાજ કરવો પડે એ લોકવાદની દરકાર ક્યાં વગર કરવા યોગ્ય છે એમ તો સાધારણ સમજણવાળો પ્રાણી પણ કમૂઠ કરે અને અનુભવરસનું પાન કરનાર આવું સ્થાનક પ્રાપ્ત કરે છે એટલું તો નહિ, પણ અત્ર અનુભવ કરવા માઠ્યા પછી તે સ્થાન પ્રાપ્ત થતા સુખીમા પણ તે બહુ આનંદમય જીવન ગણે છે એ જીવનમા એને શાંત શોક નથી ઉપદ્રવ નથી, ઉપાધિ નથી, કલકૂટ નથી, હાલમારી નથી, રણકષટ્ટી નથી, જીવનનું સામ્ય, કાર્યનું લક્ષ્યનિકું, પ્રયાસનું ફળ આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવામાં છે અને તે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ આ ચક્રવર્તીનો ઇંદો આવે તેમ છે

શિવશકર શબ્દ પર અત્ર શ્લેષ છે યજ્ઞા મનુષ્યો શિવશકરને મળવા પ્રયાસ કરે છે પણ તે માર્ગ બરોબર લેતા નથી. જો તમારે શિવશકર સાથે-એક પ્રકાર-પરમાત્મા સાથે મેળાપ કરવો હોય, તદ્રૂપ થઈ જવું હોય તો લોકવાદનો ભ્રમ મટાડી શરૂ અનુભવરસનું પાન કરો. તમને શિવ અને શકર જે સુખ અને કસ્યાણુ કરનાર છે અને જે વાસ્તવિક રીતે તમારો પોતાનો આત્મા જ છે જે તમને પોતે જ છે, તે તમને તુરંત મળી જશે, તમારું તદ્રૂપ સ્વરૂપ નિરંતરને માટે પ્રગટ થશે અને તમને અતિ સુખ આપશે તમે જાણો છો કે સુખ કે કસ્યાણુ આપનાર વૈનાર, ભોગવનાર સર્વ તમે પોતે જ છો, માટે હવે લોકવાદનો ભ્રમ તજી દો અને આ બાધા-પીડા રહિત સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા હઠિબદ્ધ થાઓ

વર્ષા બુંદ સમુંદ સમાની, સ્વર ન પાવે કોઈ;

આનંદધન વૈજ્યોતિ સમાવે, અલખ કહાવે સોઈ. અવધૂં ૪

“ સમુદ્રમા વરસાદનું એક ટીપું પડ્યું તેનો પત્તો કોઈને લાગતો નથી. આનંદરાશિમા પોતાની જ્યોતિને ખરેખર સમાવે તે ‘ અલખ ’ કહેવાય છે ”

ભાવ—સમુદ્રમા વરસાદનું એક ટીપું પડ્યું તે સમુદ્રરૂપ થઈ ગયું, તે પ્રમાણે અનુભવરસનુ પાન કર્યા પછી જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે એક બિંદુ તુલ્ય હોય તો પણ તે મોટા સમુદ્ર તુલ્ય થઈ જાય છે. આ બાબતમા વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટ હકીકત સમજાય તેમ છે અમુક ક્રિયા, ધ્યાન કે ત્યાગની કિમત તે વખતે આત્મિક અધ્યવસાયની નિર્મળતા ઉપર આધાર રાખે છે બાહ્ય સ્વરૂપે એકસરખી ક્રિયા કરનાર બે જીવમાથી એક મહા કર્મબંધ કરે છે ત્યારે અન્ય ઉદાત્ત અવસ્થા ભોગવે છે કે તેથી સાધારણ ધ્યાન વિગેરે કરવામા આવે તો પણ તેનું પરિણામ અતિ વિશાળ થાય છે, કારણ કે અનુભવજ્ઞાન થયા પછી સ્થિતિ ઉપર જણાવ્યું તેમ સિદ્ધદશા સમાન થતી જાય છે

અથવા અનુભવજ્ઞાન થયા પછી ચેતનનું મનોરાજ્ય એવું વિશાળ થઈ જાય છે કે તે સમુદ્રમાં પડેલા ટીપાની પેઠે સમુદ્રમય વિશાળ થઈ જાય છે, એને પછી પોતાનો વ્યક્તિભાવ સ્થાપન કરવાની ઇચ્છા રહેતી નથી, અભિમાન કરવાની અભિલાષા રહેતી નથી, એ તો પોતાની જાતને એટલી વિશાળ દૃષ્ટિથી જોઈ શકે છે કે એનો ખ્યાલ અનુભવ વગર આવવો પણ મુશ્કેલ છે. અથવા સિદ્ધદશામા જ્યારે તે પહોંચે છે ત્યારે ત્યા સમુદ્ર સાથે પોતાના આત્મબિંદુને મેળવી નાખે છે અને તેથી સામાન્ય દૃષ્ટિએ અમુક આત્માની વ્યક્તિ તરીકે અવસ્થાપના કરવી મુશ્કેલ જણાય છે (છતાં બિંદુ એ સમુદ્રમા જ છે અને તે ત્યા રહેવાનું જ છે. દિવ્ય જ્ઞાનથી તે બિંદુનું વ્યક્તિત્વ ત્યા રહેલ છતાં પણ પ્રાપ્તવ્ય છે એ ધ્યાન બહાર જવું ન જોઈએ.)

આવા આનંદના સમૂહમા જે પોતાની જ્યોતિને સમાવે છે તે અલક્ષ્ય કહેવાય છે. જ્યોતિ તે અત્ર આત્મસ્વરૂપની જ્યોતિ સમજવી અલખવાદવાળા જેનું સ્વરૂપ લક્ષ્યમાં આવતું નથી એવા અલખમા પોતાની જાતને સમાવી દેવાનું શીખવે છે પરંતુ એ અલક્ષ્યવાદનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ એ છે કે આનંદના સમૂહમા પોતાની આત્મજ્યોતિને સમાવી દેવી, આનંદરૂપ થઈ જવું, આનંદમય થઈ જવું. સિદ્ધ અવગાહનામા પોતાની આત્મજ્યોતિ સમાવવી એ અલક્ષ્ય સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ છે જેઓ અલખવાદ સમજ્યા નથી તેઓ ભલે જ્યોતિમા તણખો મેળવવાનું કહી આત્મવ્યક્તિત્વનો સંપૂર્ણ નાશ થવાનું

* વૈદેને બદલે એક પ્રતમા ‘ કે ’ શબ્દ દેખાય છે

૪ વર્ષા=વરસાદ બુદ્ધ=ટીપું સમુદ્ર=સમુદ્ર, દરિયો સમાની=સમાઈ ગઈ. ખખર=પત્તો વૈ=ખરેખર જ્યોતિ=પ્રકાશ અલખ=અલેક, અલદય કહાવે=કહેવાય છે. સોઈ=ને

માને, પણ વાસ્તવિક હકીકત એ છે કે આનંદસમૂહમાં પોતાની જ્યોતિને સમાવી ઈર્ષ્યેન સમુદ્રમાં પાણીનું બિંદુ પડી સમુદ્ર તુલ્ય થઈ જાય, સમુદ્રમય થઈ જાય, પણ તે ત્યાં છે, વ્યક્તિરૂપે છે અને સાધારણ રીતે-સ્વરૂપે તેનો અન્ય બિંદુઓથી અલેદ છે પણ વ્યક્તિરૂપે તેનો સર્વથા નાશ થતો નથી, તેમ સિદ્ધ અવગાહનામા તે સ્વરૂપે સર્વ સિદ્ધ સમાન છે અને તેથી સ્વરૂપે અલેદ છે પણ તેની વ્યક્તિગત અવગાહના સિદ્ધિશ્યામા પણ પડે છે અને તે જ અલેક્ષ્ય સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે

અનુભવરસનું સ્વરૂપ આવા પ્રકારનું છે જોમા વૃત્તિનિરોધ એવા જોવા પ્રકારનો થાય છે કે અહીં પણ સિદ્ધિશ્યાના અભ્યાષાધ સુખનો યોગો વધતો લાજ ખીમે ખીમે મળતો જાય છે અને છેવટે જો હયા પ્રાપ્ત થાય છે વળી લોકરુચિ ઉપર જો હયામા કમાન રહેતી નથી તેથી અને સામાનિક જાવો કહવા લાગે છે તેથી મનમા જોક જોવી અખંડ ચાતિનું સામાન્ય થાલે છે કે જો હયા પર જોક વાર પ્રીતિ થયા પછી અન્ય રસની તુલ્યતા જણાય, અન્ય રસ પીવાની વૃત્તિમા મતિજડત્વ સમજાય અને અન્ય રસના આસ્વાદનને પરભાવરમણતા જણાય. સુમતિ મંદિરે પધારવાથી આવી અનુભવકલિકા જાગત થઈ છે, હવે જો કલિકાને પોષણ આપી વધારવી જો ઘેતનનું કામ છે ઘેતનનું તેમાં ઉચ્ચમવત રહે તો સુમતિ તો ઘેતનનું પોતાને મંદિરે પધારવી અનુભવરસનું પાન કરાવ્યા કરશે જોમાં સંદેહ નથી પ્રેમનો માગ જોક સરજો જ છે વેસ્થા કે કુર્લાંગના અનુક્રમે મંદિર કે મથાલાદાર દુધનું પતિને પાન કરાવે છે માયા મમતા રાગદ્રેષ કષાયનું પાન કરાવે છે અને સુમતિ અનુભવરસનું પાન કરાવે છે હવે આ પાનમા તમને જે પાન પસંદ આવે તે પીઓ અને તે માગ આહરી તેનાં સરસ વિરસ પરિણામો જે તમે સમજી શકો તેવા છે તે ઘેતનનું જોગવે તેવી સ્થિતિમા તેને મૂકો.

૫૬ ચોવીસમું

(રાત્ર-રામભી)

મુને મારો કષ મિલશે મનમેલુ મુને૦

મનમેલુ વિળ ફલિ ન ફલીય, બાલ કમલ કોઈ લેલુ મુને૦ ?

“ મારા મનના મેળાપી સાથે મારા મેળાપ કરાવે થયો ! મનના મેળાપી બગર કોઈ રમત રમીએ નહિ (જો રમત) કોઈ મૂખ રતીના કોળીઆ વાળે (તેના જીવી છે) ”

ભાવ—સુમતિએ અલખ જ્યોતિ જાગત કરવા માટે સામાન્ય રીતે ઉપર વિવેચન

૧ જન્મમારે મનમેળુમનનો મેળાપ યાત્રાદિ ગુપ્ત સ્વભાવનું એકરૂપ સ્વભાવે સ્વભાવનો મેળાપ મિશ્રરમત ક્ષીએરમીએ કરવડોળીઆ વેગવેતીના

કર્તુ', હવે તે જ હકીકત શ્રી આનંદધનજી મહારાજ પોતાને ઉદ્દેશીને સવિશેષપણે કહે છે. અનુભવજ્ઞાનનું માહાત્મ્ય અતિ ઉદાત્ત રીતે બતાવ્યું, તે જ્ઞાનનું પરિણામ પણ સાથે બતાવ્યું. એ સર્વ સાક્ષી શ્રી આનંદધનજી મહારાજને સ્પષ્ટ સમજાયું કે-આ અનુભવજ્ઞાન વાતો કરવાથી પ્રાપ્ત થાય તેમ નથી, તેને માટે દૃઢ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ અનુભવજ્ઞાનરૂપ જ્ઞેય સ્વરૂપ મેળવવાના દૃઢ વિચારનો ભાવ બતાવતા પોતે ઉદ્દગાર કહે છે કે-અહો ! આવું જ્ઞેય સ્વભાવનું એકરૂપ જેમા સ્વભાવે સ્વભાવનો મેળાપ થાય છે તે મને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે ? જ્યાં મને મનનો મેળાપ થાય છે ત્યાં જ પ્રીતિ શોભે છે અને તેનું નામ જ પ્રીતિ કહેવાય છે. વ્યવહારમા પણ સ્વભાવ એટલે પ્રકૃતિ મળે ત્યારે જ પ્રેમ થયો એમ દુનિયા માને છે. જો કે તે પ્રેમમા રાગ સ્થૂળ પદાર્થો પર છે અને એચાણુ વિકારમય છે તેમ જ અદ્યક્ષાળ સ્થાયી છે, પરંતુ આત્મિક ધૃષ્ટિમા તો સવિશેષપણે મૂળ સ્વભાવે સ્વભાવ મળે ત્યારે જ પ્રીતિ થાય છે અને ત્યારે જ તેનો નિભાવ થાય છે.

માટે શ્રી આનંદધનજી મહારાજ કહે છે કે-કોઈ પણ રમત મન મળ્યા વગર કરવી નહિ. એવી રીતે ઉપર ઉપરની રમત કરનારને રમતમા મજા આવતી નથી અને એવી પ્રીતિ લાભો વખત આવતી નથી ચેતન અને જ્ઞાનસ્વભાવ મળે ત્યારે એ રમત રમવી ઉચિત ગણાય, કારણ તેઓ મળતી રાશિવાળા છે, પણ વિભાવદશાની સાથે ચેતનજી રમત કરે એ અયોગ્ય લાગે છે. આવી રમત કોઈ રમે તો તે કેવા પ્રકારની થાય એ પણ અત્ર બતાવી આપે છે. એવી વિભાવદશાની રમત તે રેતીના કોળીઆ જેવી છે રેતીમા ચીકાશ-સ્નિગ્ધતા ન હોવાને લીધે તેના કોળીઆ વળી શકતા નથી અને કદાચ કોઈ બહારની વસ્તુ રેતીમા લેળવી ચીકાશ ઉત્પન્ન કરવામા આવે અને પછી તેના કોળીઆ વાળવામા આવે તો પણ તે તદ્દન સ્વાદ વગરના હોવાથી તેમા કોઈ પ્રકારનો આનંદ આવતો નથી અને એવા કોળીઆ વાળનાર મૂર્ખ માણસ જ ગણાય હે ચેતન ! તે અનાદિ કાળથી આવા રેતીના કોળીઆ ભર્યા છે પણ તને તેમા જરા પણ સુખ મળ્યું નથી અને તું નિરતર રખડ્યા કરે છે, માટે હવે તારે આવા મનમેલુ વગર કોઈની સાથે કીડા કરવી નહિ આવી બાહ્ય વિભાવદશાની ક્રિયામા કાઈ સાર નથી તે તું હવે સમજ્યો છો, તેથી જે જ્ઞેય ભાવમા રોગ શોક નથી, જ્યાં શુદ્ધ સ્વરૂપ ચિદાનંદધન સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ છે એ સ્વભાવ સાથે મેળાપ કરવાનો તારો વિચાર થયો છે તે જ ઇષ્ટ છે, તે જ કર્તવ્ય છે અને તે જ પ્રાપ્તવ્ય છે

આપ મિલ્યાથી અંતર રાખે, સુમનુષ્ય નહીં તે લેલું ;

આનંદધન પ્રશ્ન મન મિલીઆ વિળ, કો નવિ વિલગે ચેલું. મુને૦ ર

‘ પોતે મળનારની સાથે અતર રાખે તે સારો માણસ નહિ પણ પદ્મરે સમજવો, આનંદરાશિ ભગવાન સાથે મન મળ્યા વગર કોઈ કોઈ વળગે નહિ અથવા હે ભગવાન ! મન મળ્યા વગર કોઈ કોઈ પણ વળગતો નથી. ’

ભાવ—પોતાને જેની સાથે મળવાનું છે તેની જ સાથે આતરો રાખે, તેને પોતાના હૃદયની વાત કરે નહિ, તેની સાથે બરાબર પ્રીતિ ધરાવે નહિ, પ્રીતિમાં પડદો રાખે, પોતાના સ્વસ્વભાવે તેને મળે નહિ, પણ અન્ય સ્વરૂપે મળે અથવા તેને મળવાના અખ્યાલ કર્યા કરે તેને સારો માણસ બાણવો નહિ, પણ તેને જોકે પદ્મર સમાન સમજવો અવહારનો આ બહીતો નિયમ છે કે પોતાના મેળાપી સાથે આંતરો રાખે તે સારો માણસ ન બન્યામ. પ્રીતિ ન કરવી હોય તો ગૂઢી વાત છે, પણ મેળાપ તો કરવો છે અને છતાં પણ મળનાર સાથે મન યુક્ત મૂંઝી પ્રેમ જમાવવો નહિ એ ઠીક નથી. દાખલા તરીકે સ્વસ્ત્રીની સાથે મેળાપ કરવાની ઇચ્છા રાખવી અને તેની સાથે પ્રેમગોષ્ઠી કરવી નહિ, હૃદયની વાર્તા કહેવી નહિ અને પરસ્ત્રી સાથે આચક્તિ રાખવી એ સારા પ્રતિષ્ઠિત માણસનું કામ નથી. તેમ જ નિજ સ્વરૂપને મળવાની ઇચ્છા રાખવી અને વળી વિશ્વાસ ઉપર પણ પ્રેમ રાખવો એ ઠીક કહેવાય નહિ પ્રીતિ કરવી તો પછી જીવિત પથ ત આલે તેવી, યુક્ત હૃદયની અને પરસ્પરમણુતા દૂર કરવાપૂર્વક કરવી કે જેથી પ્રેમ બરાબર ભામે અને આદરરૂપ પ્રીતિભક્તિ થાય.

હે આનંદધન પ્રભુ ! કુનિયામાં પણ જોકે બહીતો નિયમ છે કે મન મળ્યા વગર જોકે બાળક હોય તે પણ વળગતો નથી. નાના બાળક તરફ તમે સદ્ભાવ બતાવશો તો તે સ્વાભાવિક રીતે તમને વળગતો આવશે, પણ તેના તરફ પ્રેમ બતાવશો નહિ તો તે તમારી દરકાર કરશે નહિ. તમે તેના નજીકના સગા હો કે તમે ધનવાન અથવા વધેશુદ્ધ હો તે વાત બાળકના મનમાં અસર કરશે નહિ, તમે તેના તરફ સાચો પ્રેમ રાખશો તો જ તે તમને ઘાટતો આવશે. તેવી જ રીતે આનંદધન પ્રભુ સાથે મન મળ્યા વગર જોકે સ્વભાવની જોકતા થયા વગર કોઈ કોઈ પણ થતો નથી. સ સારત્યાગની વાર્તા કહી તમારા વાહ્યાત્મક કે ત્યાગ વૈશ્ય પર આધાર રાખશે નહિ પણ યત્નાર કોઈ તરફ તમારો સદ્ભાવ હશે તો તેને તમારી ત્યાગચરિત્રિતિ પર પ્રેમ થશે અને તે ત્યાગવૃત્તિ કરશે.

આ હકીકતમાં જોકે બહુ મુશ્કેલી વાત કરી છે જેઓને સ્વભાવ બદલત કરવાની ઇચ્છા હોય તેમણે અતાકરણપૂર્વક તે ભાવ ઉપર પ્રીતિ રાખી પરસ્પરમણુતાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ઉપર ઉપરના ભાવથી કાંઈ વળગાનું નથી. પરસ્પર ત્યાગ કરી સ્વભાવરમણુતા કરવાનો ઉદ્દેશ જે દરેક પદમાં સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યો છે અને જે મુદ્દા ઉપર ઉપોદ્ધાતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સવ પદો સમાવર્તા છે તેને જગે આ પદમાં વિશેષ વાત એ કહી કે સ્વભાવરમણુતા પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ ઇચ્છા કરવા સાથે તેમાં જરા પણ આંતરો રાખો નહિ,

તેના ઉપર દૃઢ પ્રીતિ કરે અને સાથે પરમાવરમણ્યતા દર કરે. તમારી પ્રીતિ એકાત હશે, ભાવના દૃઢ હશે, સકલ્પ વિશુદ્ધ હશે તો જે ભાવ સાથે તમે લગ્ન કરવાની ધારણા કરે છે તે તમને જરૂર પ્રાપ્ત થશે. અત્ર સ્વભાવશુદ્ધિ સાથે દૃઢ પ્રેમ કરવાનો અને તેમા જરા પણ કચરો ન રાખવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

પદ પચીસમું

(રાગ-ગાગ્રા)

ક્યારે મુને મિલચે *માહરો સંત મનેહી, ક્યારે૦

સંત સનેહી સુરીજન પાસે, રાસે ન ધીરજ દહી. ક્યારે૦ ૧

“ હે સંતપુરુષો ! મારું શુદ્ધ સ્વરૂપ મને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે ? હે સતો ! પ્રેમવાળા સગાસંબંધી વગર આ પ્રાણી ધીરજ (સ્થિરતા) રાખી શકે નહિ. ”

ભાવ—શ્રી આનંદધનજી મહારાજ પોતે ઉપરના પદમા એક અતિ મહત્વતાવાળું સત્ય ખતાવી હવે સતોની પાસે પૃચ્છા કરે છે કે-હે સતો ! મારા સ્નેહને યોગ્ય એ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ જરા પણ અંતર રાખ્યા સિવાય મને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે ? જ્યારે અમુક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે એમ એક વખત પ્રતીતિ થાય ત્યાર પછી મનમા તે મેળવવા માટે પ્રયત્ન ઇચ્છા થાય છે અને પછી તે ક્યારે મળશે એવી ઝંખના થાય છે આ સ્થિતિએ જ્યારે આત્મા પહોંચે છે ત્યારપછી સંતપુરુષો પાસે જઈ એ સંબંધી પૃચ્છા કરવામા આવે એ સ્વાભાવિક છે. જેઓ એકાત આત્મજગૃતિમા ઉદ્ધુક્ત રહ્યા હોય છે, સદ્ગુણશિરામણિ હોય છે, પારકા અલ્પ ગુણને મોટો પર્વત જેવો માનનારા ગુણાનુરાગી હોય છે, જેઓનું વર્તન અતિ વિશિષ્ટ હોય છે, તે ‘ સત ’ પુરુષ કહેવાય છે અને તેવા મહાત્માઓ પાસેથી આવા પ્રશ્નના સીધા સાચા જવાબની આશા રાખવી એ તદ્દન સાર્થક હકીકત છે.

શ્રી આનંદધનજી મહારાજ તેટલા માટે હૃદયવાસનાનુ ગાન કરતા બોલે છે-હે સતો ! તમે સારી રીતે જાણો છો કે વસ્તુત શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ સાથે મારે અલેદ પ્રીતિ છે, તે મારામય છે અને મારા ખરા સ્નેહી તરીકે તે જ છે કમનશીબે અત્યાર સુધી વસ્તુસ્વરૂપથી તદ્દન અજાણ્ય રહેલો હોવાથી હું મારા ખરા સ્નેહીને જોળખી શક્યો નહોતો પણ હવે

* માહરો શબ્દ એક પ્રતમા નથી સતને બદલે ‘ શાતિ ’ શબ્દ તે જ પ્રતમા આ પકિતમા અને બીજી પકિતમા મૂક્યો છે

૧ ક્યારે=કયે વખતે મુને=મને સત=સતપુરુષો સનેહી=મારું શુદ્ધ સ્વરૂપ સુરીજન=સગા, સ્વજન પાપે=વિરહે, વિના ધીરજ=સ્થિરતા દેહી=દેહ ધારણ કરનાર, પ્રાણી

તમારા મેળાપ પછી અને તમારા ઉપદેશશ્રવણ પછી મને જણાયું છે કે મારા ખરા સ્નેહી તો હજી ફર રહ્યા છે અને માયા મમતા જેની સાથે હું વળગી રહ્યો હતો તે તો મારા વિરોધી છે હવે જ્યારે સ્નેહીને જોળખ્યા ત્યારે તો તેને મળવું જોઈએ, ત્યારે હવે આપ કૃપા કરીને કહો કે એ મારા સ્વરૂપમિત્રને હું ક્યારે મળીશ ? હે સતપુરુષો ! તમે સારી રીતે જાણે છે કે જ્યાં સુધી પ્રાણી પોતાના ખરા સંગાઓને મળતો નથી ત્યાં સુધી તેને સ્થિરતા પ્રાપ્ત થતી નથી, તેના મનમાં ખીરજ સહેલી નથી અને તેને કાંઈ ગોઠતું નથી. તેવી જ રીતે આત્મા જ્યાં સુધી પોતાના ખરા (આત્મિક) સંગાઓને મળતો નથી ત્યાં સુધી તેને સ્થિરતા આવતી નથી. સસારની સ્થિતિ-પ્રાણુ ધારણુ કરવાપણુ જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી એક સરખી સ્થિરતા કદિ આવતી નથી એ જાણીતી વાત છે. સ્થિરતા-સ્વચ્છુરમણુવારૂપ આત્મિ સિદ્ધશ્યામા હોય છે, બાધકશ્યામા ચક્રઆતમાં તે હોતું જ નથી અને પછી જોઈ-વધતે દરજ્જે પ્રાપ્ત થતું જાય છે, પણ જ્યારે ખરા સ્વજનો મળે ત્યારે બહુ સારી રીતે ધીરજ મળ્યા કરે છે, તેઓ તરફનો એક જાતનો મનને ટેકો મળે છે ખરા સ્વજનો ક્યા છે તે વિચારતા આપણે નવમા પદમાં જોયું હતું કે કોનો મેળાપ જ દ્વંધમાં સાકર મળવા જેવો સુદર સ્વાદીષ્ટ છે અને તેઓના નામોમાં પ્રથમ નામ સમતાને ઘટે છે તેની સાથે શાંતિ આદિ દશ ધર્મો, ઉદ્વિગ્ધસંધર્મ, કષાયત્યાગ, યોગરુધન વિગેરે આવે છે. આવા સ્વજનો સાથે મેળાપ થાય ત્યારે જ ધીરજ આવે છે મનને આલબન મળે છે અને હૃદયને ટેકો મળે છે હે સતપુરુષો ! આવા મારા સ્વજનો મને ક્યારે મળશે તે તમે હવે જણાવો. હજી હું સ્વજનોને બહુ સારી રીતે જોળખતો નથી, પણ તેઓ મારી સાથે ન હોવાથી મને ધીરજ સહેલી નથી અને મારા મનને શીતળતા પ્રાપ્ત થતી નથી, તો તેઓ મને ક્યારે મળશે તે મને હવે તમે કૃપા કરીને કહો.

આ પ્રાણીની સસારસ્થિતિ-દેહીપણની સ્થિતિ પણ સ્વજનનો મેળાપ ન થાય ત્યાં સુધી જાણી શક્યા કર છે એક વખત તેને મૂળ સ્વભાવધર્મો સાથે મેળાપ થાય છે કે તુરત જ તેને સસારશેરી વિસરાતી જાય છે, મિત્રબુદ્ધિએ-સંગપણુબુદ્ધિએ માની લીધેલા માયા, મમતા કષાય શતિ આદિ મોઢાં રાજના ફૂતો સાથે પ્રેમ ધરતો જાય છે અને એવો સિદ્ધ શ્યામા નિરતરને માટે ધીરજ પ્રાપ્ત થાય જોડી અપૂર્વ આનંદમય સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

અન અન માગલ અંતરાત્મની, *વાસલહી કહુ કહી;

આનંદપન પ્રસુ સંઘન ત્રિયોગે, ક્ષીમ જીવ મધુમદી ? કપાર૦ ૨

*અનહી કરીજ હરી આ પ્રમાણુ પાઠ જ પ્રતોષા છે

+ એક પ્રતમાં વચને જામી રેલ છાંદ છે તે અધિક જણાવ છે

૨. તન તનમરોઃ તનુ અતરતનનીચમનની પાતળી-પાતળા ડેહીગોદવી. છોત્તરિતન પારખ કરે. કીમનોમ જેવી રીત મધુમેરીચમપ્રમદ મીઠા પરામીયા મધતા પ્રાણી.

“ દરેક માણસ પાસે મારા મનની વાત કેટલી કહું ? આનંદરાશિ ભગવાનરૂપ (કુશળ) વૈદ્યના વિયોગે જેને મધુપ્રમેહ થયેલ હોય તે કેવી રીતે જીવી શકે ? ”

ભાવ-સ્વજન ક્યારે મળશે એવો સવાલ સંતપુરુષોને પૂછવાનું કારણ એક તો ઉપર કલ્પવામાં આવ્યું છે, તે એ હતું કે એવા મહાત્મા પુરુષો પાસેથી બરાબર જવાબ મળી શકે, પણ તે ઉપરાંત એક બીજું ખાસ મુદ્દાનું કારણ છે અને તે એ છે કે આવી અગત્યની બાબતમાં જેને તેને વાત શું કરવી અને કેટલી કરવી ? જેઓથી હું ખ મટવાનો જરા પણ સંભવ નથી તેની પાસે આવી અંતરગતની બાબતમાં રાહજી રાવાથી લાભ શું થવાનો છે અને વાત પણ એક બે આર કહેવાની હોય તો ઠીક, હજારો વાત કહેવાની, હજારો પ્રકારના-અનંતા અનુભવ વિભાવદશામાં થયેલા તે સર્વ કહી સંભળાવવાનો હવે વખત આવ્યો છે તે સંતપુરુષ વગર સાંભળે કોણ ? અને સાંભળીને વળી તેનો ઉપાય કોણ બતાવે ? એ તો સદાગમ સાંભળનાર હોય અને પાસે પ્રજ્ઞાવિશાળા અને અગૃહીત-સંકેતા* બેઠેલા હોય ત્યાં આવી ભવ્ય પુરુષ સમક્ષ જ્યારે સંસારી જીવ અંતરગતની વાત કરે ત્યારે તેના અનુભવોનો ખ્યાલ આવે, ગૂચનો નિકાલ થાય અને હકીકતનો પરસ્પર સંબંધ, કાર્યકારણભાવ અને પરિણતિભાવ ખ્યાલમાં આવે જેઓથી હું ખ મટવાનું નથી તેઓ પાસે વાતો કરવામાં કોઈ પ્રકારનો લાભ નથી. અથવા મારા મનમાં અનેક પ્રકારની વાતો કરવાની છે તે હે સતો ! મારા સ્નેહીઓ મળે તો તેઓને કહું. દરેકની પાસે એવી વાતો કરવાથી લાભ શું ? તેથી તો ઉલટા હલકા પડવાનું થાય છે, માટે તેઓ મને ક્યારે મળશે એ કહો. ઘરની વાત ઘરના માણસોને કહેવી એ જ ઉચિત છે, ન્યા ત્યા બળજબી કરવું એ હાજી માણસનું કામ નથી આ અર્થ પણ સમીચીન છે

હે સતો ! મને અધીરજરૂપ વ્યાધિ થયો છે અને તેથી મને સ્થિરતા આવતી નથી, મન સુંઝાયા કરે છે અને એક સ્થાનકે ટકી શકતું નથી અને તેથી હું પણ અસ્તવ્યસ્ત-પણે રખડ્યા કરું છું આવો વ્યાધિ થયેલો માણસ તો કોઈ કુશળ વૈદ્ય મળે તો જ જીવી શકે, નહિ તો તેના પ્રાણ જાય. જેમ કોઈ માણસને મીઠી પેશાબનો અથવા મધુપ્રમેહનો ભયંકર વ્યાધિ થયો હોય તેનું જ્યારે બહુ વિદ્વાન વૈદ્ય પાસે નિદાન કરાવવામાં આવે-તેનો ભેદ સમજવામાં આવે ત્યારે જ તેની દવા થવાથી તે વ્યાધિગ્રસ્ત માણસ જીવી શકે છે, કારણ નિદાન સારી રીતે થયા પછી ચિકિત્સા તો ગમે તે કરી શકે છે આવી રીતે મને પણ અધીરજરૂપ મધુપ્રમેહ થયો છે તો હવે તો આનંદસમૂહ ભગવાન, શુદ્ધ નિરંજન દેવ, ચિદ્ધન્યાનંદસ્વરૂપ પરમાત્મારૂપ વૈદ્યનો જો યોગ થાય અને તેઓ તેનું નિદાન કરે તો પછી યોગ્ય ચિકિત્સા કરતા વ્યાધિનું જોર નરમ પડે હે નાથ ! મારા વ્યાધિ તપાસી, તેનું નિદાન કરી મને સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થાય તેમ કરો, આવા મધુપ્રમેહ જેવા

* આ સર્વ પાત્રો ‘ ઉપમિતિભવપ્રપચા કથા ’ ગ્રન્થમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ ચિતર્યા છે, તેના સંબંધમાં ત્યાં અનેક હકીકત અતિ માર્મિક અને વિચારવાલાયક રીતે બતાવી છે

વ્યાધિની વાત માશથી જેને તેને કહી શકાય તેમ નથી. આપ કુશળ વૈદ છે, મારો વ્યાધિ લાગ્યા વખતનો (chronic disease) છે અને જો આપ મારો કેસ હાથમાં લઈ મારા વ્યાધિનું નિદાન કરી આપી અને વ્યાધિથી છોડાવશો તો જ મારો નિસ્તાર થશે. આવી વ્યાધિમંત સ્થિતિમાં આપને હું કેટલી વાત કરું ? મારા સગાસ્નેહીઓ અને મળે તો તેઓની સાથે બેસી જરા જ્ઞાનદ મેળવું હું નામ ! જો મારા સગાસ્નેહીઓ અને ક્યારે મળશે એ હવે આપ કૃપા કરીને કહેા, હાલ તો હું તેની જ ઇખના કરું છું, તેની જ જખમાળા ફેરવું છું અને તમે અને મારા આ મોટા દુઃખમાથી છોડાવી શકશો એવી દૃઢ ભાવના વિશ્વાસપૂર્વક શણું છું.

કોઈ સાબરની પછવાડે શિકારી કૂતરાઓ લાગ્યા હોય જગલમાં પૂર્વે જોઈને સાબર ઘાકી ગયું હોય અને પાણીની શોધ કરતું હોય તે વખતે તેને ગમે તેટલો ખોરાક આપવામાં આવશે તો તેથી તેને શાંતિ થશે નહિ. એને સુદર સરોવર પ્રાપ્ત થતાં તે પાણી પીને પોતાની તૃપ્તિ મટાડશે અને ત્યારે જ તેના જીવને શાંતિ મળશે; અથવા એક બાળક મુલકની બજારમાં તેની માથી છૂટું પડી ગયું હોય તેને ગમે તેટલા રમકકાં આપશો, જાવાનું આપાવશો કે પ્રેમથી બોલાવશો પણ તે કદિ સતોષ પામશે નહિ, તે તો પોતાની માને બોલાવ્યા કરશે અને તે તેને મળશે ત્યારે જ તેના મનમાં શાંતિ થશે. આવી રીતે જ્યારે આજણું મનમાં પરમાત્મભાવ પ્રાપ્ત કરવાની તૃપ્તિ ઉત્પન્ન થશે ત્યારે તરસ્યા સાબરની પેઠે અથવા માથી વિખૂટા પડેલા બાળકની પેઠે અન્ય વસ્તુ કદિ આનંદ આપી શકશે નહિ. આવા પ્રકારની તૃપ્તિ ઘાય ત્યારે મન તે પાછળ કેવી રીતે લાગી બાંધે છે તે અરવ્યમાં સુસાદુરી કરવી વખત સખ્ત ઉનાળામાં બપોરે તૃપ્તિ લાભે ત્યારે પાણી માટે સુસાદુરને કેવી ઝંખના થાય છે તેનો અનુભવ કરનાર વિચારી શકશે. હું પ્રભુ ! મારા નાથ ! મને હવે સ્વચ્છનોને મળવાની ઇચ્છા થઈ છે અને પરમાત્મભાવ પ્રાપ્ત કરવાની તૃપ્તિ લાગી છે તે ગમે તેમ કરીને હીંચે એમ કહેા. હું આપને ખાત્રીથી કહું છું કે જ્યાં સુધી મારી તૃપ્તિ હીંચશે નહિ ત્યાં સુધી મને કોઈ કેમલું બેન પડ્યું નહિ.

પદ છવીસમું

(રામ આચારી)

મરણ્ કયા માગુ ગુનદીના, વે ગુનગનન પ્રવીના અવપૂં

ગાય ન જાનુ યજાય ન જાનુ, ન જાનુ પુરમેશ;

રીક્ષ મ જાનુ રીક્ષાય ન જાનુ ન જાનુ પદમશા અવપૂં ?

૧ આત્મવિજ્ઞાન રામ બ્રહ્માના અવશ્ય એવન. ગુનદીન નામાં પૂજો નથી અથવા દીન આશયો છે તેનો. ૨ ગુનગનન ગુણની સખતરી, સખિત પ્રતિનિધિપ્રતિનિ દુષિતાર. ભાગવતજ્ઞાનગુ અથવા ન. ૩ પુરમેશ સુગન્ધ એવે. રીક્ષવચ્ચ અને રીક્ષાનુ પ્રસન્ન કરતા પરમાત્મસ્વરૂપની સેવા.

“ હે અખડ સ્વરૂપ ભગવાન ! હું ગુણથી રહિત તે (તમારી પાસે) શું માગું ? (તે માગનાર તો) ગુણની ગણતરીમા પ્રવીણ હોય છે. હું તો ગાંધ જાણતો નથી, બબલી જાણતો નથી તેમ જ સુરના લેદો જાણતો નથી, તેમ જ વળી રીઝી જાણતો નથી અને રીઝાઈ પણ જાણતો નથી તથા સ્વરૂપસેવા પણ જાણતો નથી. (ત્યારે હું શું માગુ ? શા હકે માગું ? કેવી રીતે માગું ?) ”

ભાવ—સિદ્ધ પરમાત્માની પ્રાર્થના કરતા શ્રીઆનંદધનજી મહારાજ કહે છે કે—હે મારા નાથ ! આપનામા સર્વ ગુણો પ્રગટ થયા છે અને હું તો હજી સુધી બાહ્યાત્મા જેવા રૂપે વર્તું છું. મને આપની કૃપાથી સહજ અંતરાત્મપણાનો લક્ષ્ય થયો છે પણ હું હજી સર્વથા ગુણહીન છું, ગુણરહિત છું, મારામા વાસ્તવિક રીતે એક પણ ગુણ નથી, મારે હજી બધું કાર્ય બાકીમા છે અને મારી પાસે કાંઈ નથી. આવો ગુણહીન હું આપની પાસે શું માગુ ? શા હકે માગું ? કેવી રીતે માગું ? હે પરમાત્મા ! મારે આપની પાસે બક્ષીસની માગણી કરવી છે પણ હું કેવી રીતે માગણી કરું ? પ્રથમ તો જે માગનાર હોય છે તે શું માગે છે તેની તેના મનમાં ગણતરી હોય છે, તેનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ હોય છે અને તેની માગણી અમુક મર્યાદામા હોય છે હું તો મારું સ્વરૂપ પ્રગટ થાય અને મને આપનું પદ મળે એવી મોટી બક્ષીસની યાચના કરવા તત્પર થયો છું, પણ આપનામા ગુણો કેટલા છે, મારા સ્વરૂપમા શી મહત્તા છે અને કેટલી મહત્તા છે તે ગણવાની તો હજી મારામા હુશિયારી આવી નથી, સંક્ષેપમાં કહું તો મારામા કંઈ કંઈ વાતની અલ્પાશતા છે તે પણ હું હજી સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકતો નથી, મારે શેનો ખર્ચ છે તેનું મને જ્ઞાન નથી, મારે તો માગવાનું પણ બાકીમા છે અને શું માગવાનું છે તેનો નિર્ણય કરવાનો પણ બાકીમા છે, ત્યારે મારે માગવું શું ?

વાસ્તવિક હકીકત એવી છે કે—કોઈ કોઈ વાર સિદ્ધદશામા સુખ છે એવી હકીકત સાક્ષીને આ જીવને તે મેળવવાની ઈચ્છા થાય છે પણ ત્યાં વાસ્તવિક સુખ શું છે અને અહીંના માની લીધેલા સુખ અને ત્યાંના અપ્રતિપાતી સુખ વચ્ચે કેટલું અંતર છે, શો તફાવત છે અને પ્રકારલેહ કેટલો છે એ તે સમજતો નથી. આથી તેને શું માગવું એનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી. હવે યોગે કેવી રીતે ગુણહીન છે અને યોગીને માગતા કેવી રીતે આવડતું નથી તે બંને હકીકત સાથે જોતાં છે

હે પરમાત્મા ! મારા નાથ ! તમારામા અનંત ગુણો છે એમ મેં સાક્ષ્યું છે પણ તે મને ગાતા આવડતા નથી, તમારા ગુણો અમુક પ્રકારથી ગાઈ શકાય છે એમ પણ જાણતો નથી અને ગુણો કયા કયા છે તે પણ જાણતો નથી આથી ગાયન કરી તમારા ગુણો માગી શકું એ મારા સબધમા હાલની અવસ્થાની અપેક્ષાએ બની શકે તેમ નથી. વળી તમારા ગુણો હું ભજવી શકું તેમ નથી. ગીતની સાથે જેમ વાજિત્ર શોભે તેમ

તમારા શુભેને હું શોભાવી શકતો નથી. મને ગાઇને અને વગાડીને તમારા શુભેનું કીર્તન કરતાં આવડતું નથી પોતાને ગાયનકળા આવડતી હોય અથવા ક્વાલકળા આવડતી હોય તો શુભેનું અવતરણ કરી તેમાં ઓછાજતા કાચ છે અને પછી 'અનત ગીય વાઇએ' ગીત વાજિત્રમાં અનતગણ કળ કણ છે, એ વાત સિદ્ધ થાય. આ તો તે પણ આવડતું નથી અને શુભ ક્યા છે તેનું ખરું જ્ઞાન પણ નથી તેથી શું માંડું ? કેમ માંડું ? વળી આટલાથી પણ અટકતું નથી, પણ હું તો સુરના એકો પણ બાજતો નથી. અમુક સુર ખરજ (૫૬૪) છે, કે પચમ છે, કે ગાંધાર છે, યૈવત છે કે નિષાદ છે તે પણ હું બાજતો નથી. સુરના જ્ઞાન વગર શુભજ્ઞાન થઈ શકે નહિ એ મુખ્યસિદ્ધ હકીકત છે. આથી ત્યાં સુરના જ્ઞાન વગરનો હું ગાઈ વગાડી ન બાજનાર અને સંગીતશાસ્ત્રથી અનભિસ તમારા પાસે શું માગવી કરું અને શેની માગવી કરું ?

અહીં શુભયાચનામાં સંગીત કેટલું મહત્વનું પદ ધરાવે છે એ શ્રીજ્ઞાનદાસનંદ મહાશય જેવાની દશાએ પહેલેજિલાના વિચારોથી ખાસ મનન કરવા શોભ વિષય થઈ પડે છે પણ તે બાબત વિચાર કરતાં મૂળ વિષયથી દૂર જવાનું થઈ જાય છે, વાત એટલી જ છે કે તાલ, સુર સાથે સંગીત આવડતું હોય ત્યારે તેના જ્ઞાનવાળાને તેમાં રસ એવો પડે છે કે તેમાં ઓછાજતા થઈ જાય છે અને કોઈવાર એ એવી ઉદ્ધાત્ત અવસ્થા અનુભવી શકે છે કે તેને મહાભાગ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

હે નાથ ! ઉપરાંત કેઈની સાથે રીઝી કેમ પડાય તે પણ હું બાજતો નથી અથવા તો રીઝ કેને કહે છે તે પણ હું બાજતો નથી અને બીજાને રીઝવી કેમ શકાય તે પણ મને આવડતું નથી. અપ્રસન્ન હોય તેને પ્રસન્ન કરવાની જે રીત તે રીઝ કહેવાય છે, પોતે તે વખતે જે કાચ કરે છે તે રીઝ કહેવાય છે અને સામાને પોતાના તરફ આકર્ષવાનું કાર્ય તે રીઝમણ કહેવાય છે પ્રભુને અથવા ચતિને રીઝવવા હાવશાય ગીત, નૃત્ય, પ્રિય વચન વિગેરે અનેક આવિભાવિ કરનામાં આવે છે અને તેથી તે રીઝાય છે પણ હું પરમાત્મા ! આવા પ્રકારની રીઝ અને રીઝમણ જેને અન્યોન્યાશ્રય છે તે જન્મેમાંથી એક પણ મને આવડતાં નથી.

આપની રીઝ રીઝામણ બાજતો નથી એટલેથી જ અટકતું નથી પણ આપના નિરજન પદની સેવા કેમ કરવી ? કેવી રીતે કરવી ? શું સાધનોથી કરવી અને તેમ કરીને તમારું પદ કેવી રીતે માંડવું ? તે પણ બાજતો નથી આપના ચરણકમળની સેવા કરતાં આવડતી નથી, નહિ તો મારી આ દશા હોય નહિ. હે નાથ ! આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે ત્યારે હવે મારે આપની પાસે શું માંડવું ? કેમ માંડવું ? અને કેવી રીતે માંડવું ? મને આપની પાસે માગના કરતા પણ આવડતી નથી.

* દશામાં વલ્લભચનો અથ જ્ઞાનદાસ જ્ઞાતજ્ઞ નિરૂપ વાજિત્ર કરે છે મત્સ્ય તે વાજિત્રના સુર-સમાધિ આદિનાં બોરોને નજીકે નથી. આ જાણ પણ મારો છે.

અથવા હે નાથ ! હું આપની પાસે તે સંગીતવિદ્યા માગું કે વાદ્યવિદ્યા માગું કે સ્વરજ્ઞાન માગું ? આવા સાધનો પણ મને આવડતાં નથી ત્યારે મારે તે આપની પાસે ગુણની માગણી કરવી કે ગુણપ્રાપ્તિના સાધનોની માગણી કરવી ? અને મારે ગુણો માગવા તો તે કેવી રીતે માગવા ? નીચેની દરેક ગાથાનો આવી રીતે પણ અર્થ થઈ શકે છે એ ધ્યાનમાં રાખવું.

વેદ ન જાનું *ક્રિતાત્ત્વ ન જાનું, જાણું ન લક્ષણ છંદા;

તરકવાદ વિવાદ ન જાનું, ન જાનું કવિફંદા. અવધૂં ૨

“ હું વેદ જાણુતો નથી, ક્રિતાત્ત્વ જાણુતો નથી, કવિતાના લક્ષણ અને છંદ જાણુતો નથી, તર્કવાદ અને વિવાદ જાણુતો નથી તેમ જ કવિત્વકળા જાણુતો નથી. ”

ભાવ—વળી હે નાથ ! સૂર્ય, અગ્નિ અને ચંદ્રથી ઉદ્ભવેલા સામ, યજુર્ અને ઋગ્વેદ અને ત્રણેથી ઉદ્ભવેલા અથર્વ એ ચાર વેદ શ્રીવ્યાસજીએ વિભક્ત કરેલા છે તેમાથી એક પણ હું જાણુતો નથી. હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રનો મૂળ પાયો વેદ છે. એની શ્રુતિના જુદા જુદા અર્થ કરીને અદ્વૈતવાદી આદિ અનેક દર્શનો ઉત્પન્ન થયા છે અને તે એક નયને આશ્રયીને થયેલા છે આત્મજ્ઞાન જેને વાસ્તવિક રીતે મેળવવું હોય તેણે પરસ્પર ન્યાપેક્ષી જ્ઞાનને સારી રીતે સમજવું જોઈએ, કારણ કે અન્ય દર્શનના મૂલભૂત નયો વીતરાગ દર્શનના અગો છે ફક્ત તેઓનું અવધારણું નકામું છે તેથી જ્યાં સુધી એનું જ્ઞાન ધરાવતો ન થાય ત્યાં સુધી કોઈ વખત એકાત શ્રદ્ધા થવાથી શુદ્ધ શ્રદ્ધાથી ભ્રષ્ટ થઈ જવાય છે અને આત્મિક જ્ઞાન પણ અપૂર્ણ રહે છે આથી વેદમાં શુ કંઈ છે અને તેને અન્ય દર્શનકારો સ્વમતમાં કેવી એક પક્ષદષ્ટિથી ખેંચી ગયા છે તે સમજવા યોગ્ય છે તદુપરાંત પરસ્પરાપેક્ષાવાળા નયસમુદાયના પ્રમાણજ્ઞાનવાન સમ્યગ્દષ્ટિને ગમે તે ધર્મપુસ્તક લાભ કરનાર થાય છે તે પ્રતીત થાય તેવી હકીકત છે. હે નાથ ! આ ચાર વેદમાથી એક વેદ પણ હું જાણુતો નથી અથવા વેદ એટલે સ્વરૂપજ્ઞાન એ અર્થ લઈએ તો મને આપના યથાર્થ સ્વરૂપનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પણ નથી

તે જ પ્રમાણે હે પરમાત્મા ! મને મુસલમાનોનું પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્ર કુરાને શરીફ છે તેનું પણ જ્ઞાન નથી સમુદ્ર જેવા વિશાળ જૈન દર્શનમાં સર્વ દર્શનસરિતાઓ આવી મળે છે અને વિશિષ્ટ બોધવાળાને સર્વ ગ્રંથોમાથી સાર તુલ્ય રત્નો પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ પર-સમયજ્ઞાન થવાથી તેઓનું અસત્ સ્વરૂપ ભાસમાન થાય ને તેથી જ ઘણે જાણે દરજ્જે સત્યની ઉપર રાગ થાય અગર વ્યતિરેક દષ્ટાન્તો માટે તેની જરૂર પડે ને તેથી સ્વમત

* ક્રિતાત્ત્વને બદલે ‘ ક્રનેત્વ ’ પાઠ બે પ્રતમાં છે

૨ વેદ=ચાર વેદ, સ્વરૂપજ્ઞાન, ક્રિતાત્ત્વ=કુરાન, બક્ષીસ છદ્ધ=પિગળ, સ્વભાવ તરકવાદ=ન્યાયશાસ્ત્ર વિવાદ=ઉત્તર પ્રતિઉત્તર કવિક્ષદ્ધ=કવિત્વકળા, નવી નવી રચના

સિદ્ધ થાય તદ્દપેક્ષા આત્મિક જ્ઞાન પૂર્ણ કરવા કુશળ, બાઈબલ, અવતરણા વિગેરે સર્વ ધર્મગ્રંથો વાંચી-વિચારી દૃષ્ટિબિંદુઓ સમજવા આત્મજ્ઞાનીનું પરમ લક્ષ્ય હોય છે અથવા કિતાબ એટલે બક્ષીસ જો અર્થ લઈએ તો આપની બક્ષીસ કેવી હોય ? આપની કૃપા કેમ મળે અને કેવી રીતે મળે ? તે પણ હું બાંધતો નથી.

હે નાથ ! હું પિંગલનાં લક્ષણો પણ બાંધતો નથી કે આવા અક્ષરસંયોજથી અનુક્રમ વૃત્ત થાય કે આ છંદ માત્રામેળનો છે કે કોમા અનુક્રમ જણાવે છે વળી ક્યા વૃત્તો સમ છે, ક્યા વિવશ છે વિગેરે લક્ષણો મને આવડતા નથી કે કવિતા કરીને આપની પાસે શુભચાચના કરું ' પિંગળ પાઠ પદ્યા વિના, કાવ્ય કરે કવિ કેમ, વળી બ્યાકરણ વિના વહે, વાણી વિમળ ન હોય ' જો સ્પષ્ટાર્થ છે અથવા છંદ એટલે મનુષ્યોમાં વિશિષ્ટ સ્વભાવના આવિર્ભાવો હોય છે તે હું બરાબર સમજતો નથી. તેનાં લક્ષણો મારા ધ્યાનમાં નથી અને તેથી તેઓ વિભાવદશામાં પણ કેવી રીતે શુભ સાથે વર્તે છે તે મારા જ્ઞાનમાં નથી. આવી રીતની હકીકત હોવાથી હું આપની પાસે કેવી રીતે શુભની યાચના કરું અથવા ક્યા શુભોની યાચના કરું તે હું સમજતો નથી.

વસ્તુની ધન્ય હેતુપણના જ્ઞાનપૂર્વક કરવી તેનું નામ તક કહેવાય છે અહીં ધૂમાડો દેખાય છે તો તેમા અગ્નિ હોવો જોઈએ, કારણ ધૂમાડો અગ્નિનું કાર્ય છે વિગેરે તક કહેવાય છે તેને અગ્નિ દ્રવ્ય શુભ પર્યાયનું જ્ઞાન અને સાથે પ્રમાણ, નમ અને ભજ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય ત્યારે અપેક્ષા વિગેરે સમજવાથી આત્માના અન્યાયાપણા અહિના તકવટે આત્મસ્વરૂપનું ચર્ચાર્થ લક્ષ્ય થાય છે જો ઉપયોગની સ્ફુર્તિને તક કહેવાય છે વળી જો કહીકતને સ્થાપન કરતા આચાર્ય અને શિષ્યનો પરસ્પર પૂર્વપક્ષ ઉત્તરપક્ષ થાય તે વાદ અને તેના ઉત્તર પ્રતિઉત્તર આપવા તે વિવાદ કહેવાય છે કુત્તક ઉઠાવી હેતુ અને પરિણામ વચ્ચેનો વાદ કરવો તે પણ વિવાદ કહેવાય છે આ તકવાદ અને વિવાદમાંથી હું કાંઈ બાંધતો નથી. આ તકવાદ વિવાદનું શુદ્ધ જ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાનનો ચાર પાસવા માટે ઉપયોગી નથી કારણ કે શુદ્ધ વાદ અને પ્રતિવાદ કરતા કદિ પણ તત્ત્વનો અવધાન પમાતો નથી જેમ ઉપાધ્યાયશ્રી મહારાજ જ્ઞાનાદ્યકમા કહે છે પણ હેતુભાસવાળી સુક્તિદુસુક્તિથી ત્યારે અન્ય કોઈ લક્ષ્યસ્થાન ઉઠાવી દેવા ચત્ત કરતો હોય અથવા શાસ્ત્રાનુભવસિદ્ધ વસ્તુની સ્થાપના કરવી હોય ત્યારે મહામા સ્થિર રહેવા માટે આ જ્ઞાનની જરૂર છે કારણ કે તેથી આશ્રય કરનાર કે કોતા કઈ જગ્યાએ રખાઈના કરે છે તે સમજાઈ જાય છે તથા સમજાવી શકાય છે ચર્ચાસ્થિત તકના નિમમ પ્રમાણે ચર્ચા કરવી તે વાદ અને વિપરીત વાદ કરવો તે વિવાદ. આમાનું હે પરમાત્મા ! હું કાંઈ બાંધતો નથી.

વળી હે પ્રજ્ઞ ! હું કવિનું આદ્ય અથવા તેઓની કળા બાંધતો નથી. નવીન કાવ્યો બનાવવામા અલંકારના લેહો, રસના વિભાવો અનુભાવો, સ્થાયી ભાવો અને તેના વિશેષો બાંધવા જોઈએ જો સર્વનું અને જ્ઞાન નથી કે જોયો હું તમારી કવિતા બનાવી તમાર

શુણ્ણનું ગાન કરું, તમારા શુણ્ણનું કાવ્ય જનાવું અને તદ્દ્વારા તમારા શુણ્ણની યાચના કરું. આ પ્રમાણે મારી સ્થિતિ છે તેથી હે પ્રભુ ! હું તે આપની પાસે હજી આ જ્ઞાન, વિજ્ઞાન કે જે આત્મજ્ઞાન કરવાનાં સાધન છે તે મારું કે આપના શુણ્ણ મારું ? હું તે કેવી રીતે મારું ? શું મારું ? ખરેખર ! હું માર્ગભ્રષ્ટ થયેલો છું. મને શું કરવું તેનું જ્ઞાન નથી. હે મારા નાથ ! મને આપ જરાજર માર્ગપ્રતીક્ષા કરાવો.

જાપ ન જાનું જુવાબ ન જાનું, ન જાનું જ્ઞકથવાતા;

માવ ન જાણું મગતી ન જાણું, જાનું ન સીરા તાતા. અવધૂં ૦ રે

“ આપનો જાપ જાણતો નથી, (આપ સંબધી પ્રશ્નનો) જવાબ પણ જાણતો નથી, (ઉત્તમ પુરુષ-મહાત્મા) કથિત આપની વાતો જાણતો નથી, અથવા કથા-વાર્તા જાણતો નથી, રુચિ જાણતો નથી, ભક્તિ(ના ભેદ) જાણતો નથી અને શીતળ ગરમ શું છે તે પણ જાણતો નથી. ”

ભાવ—નવકારવાળી આદિ સાધન હાથમા લીધા વગર મુખેથી પ્રભુનામોચ્ચારણ કરવું તે શાબ્દ જાપ કહેવાય છે અને નવકારવાળીથી અથવા હૃદયમા કમળ વિગેરેની કલ્પના કરી જાપ કરવો તે માનસ જાપ કહેવાય છે જે આશ્રવભીતિપૂર્વક યોગજ્ઞાન યથાસ્થિત ન થયું હોય તો થોડો વખત જાપ કર્યા પછી પાછું મન ભ્રમિત થઈ જાય છે જ્યારે પ્રભુના પદની લય લાગે છે ત્યારે અતરધ્વનિ-અજપાજપ-સોહંસોહંનો અસ્ખલિત ઉચ્ચાર ઉઠે છે અને તેનું જરાજર જ્ઞાન ન હોય તો તેમા અનેક પ્રકારની ભ્રમણાઓ પણ થાય છે પ્રાણાયામ વિગેરે તેટલા માટે કાળજ્ઞાન અને શરીરસ્વાસ્થ્ય માટે જ ઉપયોગના છે એમ શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય યોગશાસ્ત્રના પાંચમા પ્રકાશની શરૂઆતમા કહે છે. એ બાળતનો જેને નાહ લાગેલો હોય છે તે કોઈક વાર આત્મસ્વરૂપ જોવાના ભ્રમમા પડી જાય છે, તેથી યોગમાર્ગના સપ્રદાયી જ્ઞાન વગર જાપમા હું ઉતરી શકતો નથી. અને હે નાથ ! આપનું સ્વરૂપ માનસ પ્રત્યક્ષ પણ થતું નથી અને જ્યાં સુધી પરમાત્માનો માનસિક સાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાં સુધી ગમે તેટલો જાપ કરવામા આવે તો તેનો પરમાત્મદશાપ્રાપ્તિના લક્ષ્યાર્થને અંગે કોઈ પણ ઉપયોગ નથી એ સાદી રીતે સમજી શકાય તેવી હકીકત છે.

વળી અન્ય કોઈ મને પૂછે કે—પરમાત્મા કેવા છે ? તો આપના સાક્ષાત્ સ્વરૂપનું મને

* કવિવાતા એવો પાઠાતર કવચિત્ છે પણ બીજી ગાથાના છેલ્લા ચરણમા તે વાત આવી ગઈ છે તેથી અત્ર ઉપરનો પાઠ સમીચીન ગણ્યો છે ‘ કર વાતા ’ એવો પાઠ છે, તેનો અર્થ ‘ વાતો કરી જાણતો નથી ’ એમ થાય છે

૩ જાપ=સ્મરણશક્તિ. જુવાબ=જવાબ કથવાતા=(ઉત્તમ જન) કથિત વાતો=માર્ગો, કથા અને વાતો ભાવ=રુચિ, પ્રણામ ભગતી=ભક્તિ સીરા તાતા=ટાટા ઉના

દર્શન થયેલું ન હોવાથી હું કાંઈ જવાબ પણ આપી શકતો નથી. એ જવાબ કાંઈ સાધારણ પ્રશ્નનો જવાબ નથી કે તેમા બોલો ચાલે આથી આપના સબધી પ્રશ્ન પૂછનારને સતોષ થાય તેવો જવાબ હું આપી શકતો નથી. વાતો તો બધી કરું છું પણ મુદ્દાનો એક પણ સતોષકારક જવાબ મુદ્દાસર આપી શકતો નથી.

તેવી જ રીતે મહાત્મા પુરુષોએ આપને સેવવાના ક્યા ક્યા માર્ગો બતાવ્યા છે ? કેવી વિધિ બતાવી છે ? તેની વાતો પણ હું બરાબર બોલતો નથી. મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે આપને સેવવા માટે-આપના શુભો પ્રકટ કરવા માટે શાસ્ત્રકારો અનેક વાતો કરી જતા છે, પણ હું તેમાનું કાંઈ બોલતો નથી, અથવા બોલું છું તો બહુ ઉપર ઉપરથી તદ્દન સાધારણ રીતે બોલું છું અને વાસ્તવિક રીતે તો તે વાતો બોલવાનું બહુપણું કહેવાય એવું મારામા છે જ નહિ આપના શુભોની કે આપની આવા પ્રકાશની અન્યકથિત વાતો પણ હું કરી શકતો નથી ત્યારે આપ સાક્ષાત્ મળો તો હું આપને બોળખી શકીશ કે નહિ તે પણ અચોક્કસ છે અને આપ મળ્યો ત્યારે હું આપની પાસે સમજ્યા વગર શું માગીશ ? હે પ્રભુ ! આવી મારી સ્થિતિ છે

વળી હે પ્રભુ ! આપની ભક્તિ કેવી રીતે કરી શકાય છે તે પણ હું બોલતો નથી. ચિત્તપ્રસન્ન ને રૂપાનંદન કહ્યું રે' એમા શું રહસ્ય છે તે હું સમજતો નથી અને આપની ભક્તિમા એવી ચિત્તની પ્રસન્નતા થઈ હોય, એવો અપૂર્વ વીરોદ્ધાસ થઈ ગયો હોય, એવી અપૂર્વ આત્મબોધિતિનું દિવ્ય દર્શન થઈ ગયું હોય એમ મારા ખ્યાનમાં નથી અને એનું કારણ એ ભક્તિ માટે કેવા પ્રકારનો ભાવ બેઠ્યો, કેવી છાત્રા પ્રકાશની રુચિ બેઠ્યો, કેવી દૃઢ સંકલ્પો બેઠ્યો તેનું અને વાસ્તવિક જ્ઞાન નથી એ જ હોય બેઠ્યો. 'ભાવ વિના જ્ઞાનાદિકા, બોલો બોલો ધ્યાન, ભાવરસાગ મળ્યા થકી, તુ' કમ નિદ્રાન' એ વાત સત્ત્વ હશે એમ મને જણાય છે કારણ કે અનેક રીતે મેં ક્રિયા કરી હશે પણ પરમાત્ ક્રિયા પ્રતિફલિતિ ન માવશ્યા ભાવશૂન્ય-નિરાદરપણે અથવા અન્યત્ર ચિત્તે કરી હશે તેથી આપનો સાક્ષાત્કાર કદિ થયો નથી. હું તો બોલે ભક્તિ કરતો હતો પણ મને સ્પષ્ટ ભાષ નહોતો કે આપની ભક્તિ પુણ્ય, અજનમી યામ કે સુણાનુકીતનથી યામ કે ખમાસમણાં દેવાથી યામ કે રાગ કાદીને સ્તવન બોલવાથી યામ કે ઘટ વગાડવાથી યામ. આવી રીતે ભક્તિનું સ્વરૂપ તેના ભેદ-વિભેદો સમજ્યા વગર અને તેની સાથે ભાવરસાગ મેળવ્યા વગર કરેલી સર્વ ભક્તિ આત્મશુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરનાર ન થવાથી વિદ્યુત અર્ધ એમ જણાય છે વિવેકપૂર્વક દશ ત્રિક પાત્ર અભિજન સાચવીને, આશાતના ટાળીને પ્રભુસ્વરૂપ બોળખી પ્રેમથી સ્નેહથી, બોધાવતાથી એક વખત આપની ખરી ભક્તિ યામ તો મારા જવના દેશ મટી જાય એમ સાંભળ્યું છે, પણ મને હજી તે આવડતું નથી; ત્યારે હે નામ ! આપને શું કહું ? આપની પાસે શું માગું ? કેવી રીતે માગું ?

હે નાથ ! ટૂંકામાં કહું તો હું આપને વાસ્તવિક રીતે ઓળખતો જ નથી. આપના સ્વરૂપનું મને જ્ઞાન નથી. અરે ! આપ ઠાઠા છો કે ઉના છો, શીતળ છો કે ગરમ છો તે પણ હું જાણતો નથી. મતલબ આપને વર્ણુ, ગંધ, રસ, સ્પર્શાદિ છે કે નહિ તેનું પણ મને જ્ઞાન નથી. તમે નિરજન નિરાકાર છો કે ગરમ ઠંડા છો તે પણ હું જાણતો નથી તેથી આપની પાસે હું શું માગું ? અથવા આત્માનો કર્મતાપ મટાડી દઈ તેને શીતળ કરે એવા હિતકાર્યો કયા છે તે હું જાણતો નથી તેમજ આત્મ અહિત કરનાર પ્રાણાતિ પાતાદિ આશ્રવ છે તેને પણ હું જાણતો નથી. મતલબ આત્માને શીતળ અથવા ગરમ બનાવનાર પદાર્થોનો મને વિવેક હજી થયો નથી મારા પ્રભુ ! મારા અંતર્યામી ! મારી આવી સ્થિતિ છે તેથી આપની પાસે હું કેવી રીતે અને શેની યાચના કરું તે હજી હું વ્યક્ત રીતે મારા મનમાં સમજતો નથી. નાથ ! આ ગુણહીન તરફ દયા કરો, કૃપા કરો, દ્રષ્ટિ નાખો.

ગ્યાન ન જાનું વિગ્યાન ન જાનું, ન જાનું મજનામા (ન જાનું પદનામા) ;
આનંદધન પ્રમુકે ઘરદારે, રટન કરું ગુણધામા. અવધૂં ૪

“ મારામા યથાસ્થિત વસ્તુગ્રાહી ઉપયોગ નથી, વિશિષ્ટ કળા હું જાણતો નથી અને આપના ભજનો કરવાની રીતિ હું જાણતો નથી અથવા તો નિરજન પદના નામો મને આવડતા નથી, આથી હું તો આનંદસમૂહ પરમાત્માના મંદિરના દ્વાર પાસે ભગ્યા કરું છું અથવા દ્વાર પાસે ઊભો રહી પ્રભુનું રટણ કરું છું જે રટણ ગુણોના ધામ(સ્થાન)રૂપ છે ”

ભાવ—હે નાથ ! મારામા યથાસ્થિત વસ્તુગ્રાહી ઉપયોગ નથી કે જેથી પ્રત્યક્ષ ઉપયોગથી આપનાં દર્શન કરું, આપના ગુણની પ્રતીતિ કરું અથવા તો પરોક્ષ ઉપયોગથી મતિશ્રુતદ્વારા આપના દર્શન કરું. સામાન્ય ઉપયોગથી આપનું બરાબર જ્ઞાન થતું નથી અને તેથી વારંવાર માર્ગપરિભ્રમ થયા કરું છું જે વસ્તુ મારે પ્રાપ્ત કરવી છે તેનું મને સર્વાંશે જ્ઞાન નથી તેથી હું તેને કેવી રીતે સ્પષ્ટ-વ્યક્ત કરું ? તેમ જ હે નાથ ! મારામા કોઈ ખાસ કળા પણ નથી કે જેથી તદ્દ્વારા આપને ઓળખું ચિત્રકળા, લેખકળા, વાદ્ય-કળા, શિલ્પકળા એ સર્વ વિજ્ઞાન કહેવાય છે જે મને ચિત્રકળા આવડતી હોય તો આપનું ચિત્રામણ કરી આપને વ્યક્ત કરું, આપના ગુણગામ લાખતા આવડતા હોય તો તેમ કરી આપને ઓળખું, એવી રીતે સર્વ કળા માટે સમજવું, પણ મને તો એ કામને ઉપયોગી થાય તેવી એક પણ કળા આવડતી નથી ત્યારે મારે આપની પાસે શું સુખ લઈને માગવું ? અથવા જ્ઞાન એટલે સામાન્ય દર્શન અને વિજ્ઞાન એટલે વિશિષ્ટ

૪ જ્ઞાન=વિશિષ્ટ વસ્તુગ્રાહી ઉપયોગ અથવા સામાન્ય દર્શન વિજ્ઞાન=કળા, અથવા વિશેષ દર્શન ભજનામા=ભજન કરવાની રીતિ પદ=નિરજન પદ દારે=આગણામા, આગણામા રટન કરું=ભયું, જપુ ગુણધામા=ગુણોનું ધામ

દર્શન જોવો પણ અથ ઘણું શકે પણ તે કરતા પડના જાવ સાથે ઉપર લખ્યો તે અથ વધારે બધેજોતો આવે છે જ્ઞાન જોઈએ શુરુદત્ત જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન જોઈએ આત્મા સબંધી જ્ઞાન જોવો અર્થ ટબાકાર કરે છે તે પણ પ્રસ્તુત વિષયને અનુરૂપ છે

વળી નિરજન નાથનું સજન આવી રીતે થાય છે તે પણ હું બાંધતો નથી. મહાત્માના સજનમાં જોક્તાન ઘણું જવાબી છેવટે ત મધ-તારૂંપ ઘણું જવાબ છે જોવી વિશુદ્ધ ચિત્તવૃત્તિ કરતા મને આવડતી નથી અને તે માટે સજન શુણ્ણગાન કરતા પણ આવડતા નથી. તેમજ પાઠાંતરે હે નાથ ! આપના પરમાત્મપદના અનેક નામો છે હજારો કરોડો અનંત નામો છે દરેક શુણ્ણ આપના નામ સાથે જોડી શકાય તેમ છે અને મારા સાંજળવા પ્રમાણે આપનામા અનંત શુણ્ણ છે, પણ તેના નામો પણ હું બાંધતો નથી. જો નિરજન પડનાં આટલા નામો છે જોમ બાંધતો હોઉં તો તે પડેાનું રટણ કરી, તેના અર્થ વિચારી, તેનું સ્વરૂપ સમજી અને તેનો જાપ કરું પરન્તુ તે પણ હું બાંધતો નથી

આવી રીતે હે નાથ ! હું ગાંધ બજાવી બાંધતો નથી, આપને જોળખતો નથી, કળા સાતુય વગરનો છું, સ્વરૂપના યથાસ્થિત જોખ વગરનો છું અને પરિણામધારા અને વીર્યોદ્ધાસથી સક્તિભાવ રહિત છું આવેા હું શુણ્ણહીન છું, શુણ્ણની પીછાન વગરનો છું અને શુણ્ણની ગણતરી પણ કરી શકું તેવો નથી. ત્યારે હવે મારે શું માગવું ? અને કેવી રીતે માગવું ? મારે તે પ્રથમ પ્રશુપદ માગવું કે જામનવિદ્યા વિગેરે માણમા નથી જો સર્વ માગવું હે નાથ ! આ પ્રમાણે વિચાર કરતા મારે પાર આવે તેમ જણાતું નથી, તેથી હું તો આનંદધન પ્રભુના મંદિરના દ્વાર પાસે જોસો રહીને જાટા મરું છું મને અદર પ્રવેશ કરવાનો તો અધિકાર નથી પણ બહાર પડેરો ભર્ષા કરું છું અને અદર દાખલ થવાની દહ ઇચ્છા રાખ્યા કરું છું અથવા મને મળેા, મને મળેા' જો પ્રમાણે આપનું રટણ કર્યા કરું છું જાપ કર્યા કરું છું આવી રીતે પ્રભુના દ્વાર પાસે રટણ કરવું જો પણ શુણ્ણનું જામ છે, શુણ્ણપ્રાપ્તિનું કારણ છે જોમ મેં સાંજળ્યું છે જ્યારે મને અદર પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર નથી અને શું માગવું અને કેમ માગવું તે મને આવડતું નથી ત્યારે જોકે સ્થૂળ જ્ઞાન તરીકે મેં આ માગ સ્વીકાર્યો છે કે-પ્રભુના મંદિર પાસે જાંટા માર્યા કરવા અથવા તેમનું રટણ કર્યા કરવું આવી રીતે દહ જાવનાથી જોકે વસ્તુને ઇચ્છ્યા ઇચ્છ્યા કોઈ દિવસ તેનો યોગ ઘણું જશે, કારણ કે વસ્તુપ્રાપ્તિનો કાયદમ જો જ છે

શ્રીઆનંદધનજી મદારાજના આખા પદનું રહસ્ય થણે જાગે છેલા પાદમા હોમ છે જો અત્ય પ્રત્યં જણાય છે રટણ કરવાની જાગત કથિતાય છે પોતાની લગુત્ત, શુણ્ણહીનતા બતાવી પણ છેવટે માગવાનું શું છે તે જાગત અચ્છા થતી નથી છતાં પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે જાતી દહ ઇચ્છાને અંગે પ્રશુપદનું રટણ કરવાનો માગ શોધી કાઢે છે પ્રભુ નામનો જાપ કરતા કરતા તેને છેજટ જોળખી મકાચી અને પછી તેનો અને પોતાનો અજોડભાવ સમજતા છેવટે મંદિરમા પ્રવેશ થઈ શકશે તે તાત્વિક અથ પ્રાપ્ત થાય છે

જ્યારે પ્રભુ નામની આવી રટણા ચાલે છે ત્યારે સ્થૂળ વિષયકષાય તરફ વૃત્તિ જતી નથી, સંસારદશા તરફ ઉઠાસીનતા થાય છે અને છેવટે પરમ વિશિષ્ટ ગુણાનુરાગ થતાં તે પ્રાપ્ત થાય છે આવા પ્રકારનું ગુણુરટણપણું એ મોક્ષનું ધામ છે, કારણ કે એ રટણા ચાલે છે ત્યારે મનમાં એક એવા પ્રકારની શાંતિ થાય છે અને સ્થૂળ વિષયો તરફ એવી ત્યાજ્ય વૃત્તિ થાય છે કે મોક્ષધામમાં જે અખંડ શાંતિનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે તેનો અત્ર કાંઈક સાક્ષાત્કાર થાય છે

પદ સત્તાવીસમું

રાગ-આશાવરી

અવધૂ રામ રામ જગ માવે, વિરલા અલખ લગાવે, અવધૂં

મતવાલા તો મતમેં માતા, મઠવાલા મઠરાતા;

જટા જટાધર પટા પટાધર, છતા છતાધર તાતા. અવધૂં ?

“ હે નિરજન ભગવાન્ ! જગતના પ્રાણીઓ રામ રામ મુખેથી ગાય છે, પણ અલક્ષ્ય સ્વરૂપને ઓળખનાર તો કોઈક ભાગ્યશાળી જ હોય છે જૂદા જૂદા મતવાળા પોતપોતાના મતમા મસ્ત હોય છે, મઠધારીઓ પોતાના મઠમા આસક્ત હોય છે, જટાધારીઓ જટામા, પાટધારીઓ પોતાની પાટમા અને છત્રધારીઓ છત્રમા ગરમ થઈ ગયેલા હોય છે ”

ભાવ—આ પદ શ્રીઆનંદધનજી મહારાજની ધર્મસંહિષ્ણુતા બતાવે છે. એમની દૂધમાથી પાણીને જૂદું પાડવાની હ સમૃદ્ધિ કેવા ઉત્તમ પ્રકારની હતી તે આ પદથી જણાઈ આવે છે જે વૃત્તિ આ પદમા બતાવી છે તેવી વૃત્તિ સામાન્ય થઈ જાય તો દુનિયામા ધર્મને નામે જે અનેક ઝગડાઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો તુરતમા અંત આવી જાય. મતનું રહસ્ય સમજ્યા વગર અભિમાનને લઈને જે સ્થિતિ અનેક મતોની અને મતાવલંબીઓની થઈ ગઈ છે તેવી સ્થિતિ માટે જવાબદાર મનુષ્યોએ આ પદ બહુ મનન કરી વિચારવા યોગ્ય છે આ મુદ્દા ઉપર છેવટે વિવેચન કરવાનું રાખી એ યોગી મહાત્મા અત્ર શું કહે છે તે પ્રથમ વિચારીએ

હે પ્રભુ ! આ દુનિયાની શું સ્થિતિ થઈ છે તે આપને કહું છું, તે સાંભળો—
દુનિયાના પ્રાણીઓ ‘ રામ રામ ’ ગાયા કરે છે પણ રામ કેણુ છે તે સમજતા નથી,

૧ જગ=જગત, દુનિયાના લોકો વિગ્લા=કાંઈક અલખ=અલેક, અલક્ષ્ય લખાવે=જગાવે અથવા જાણે મત=મૈથેનિડ, સાખ્ય વિગેરે માતા=મસ્ત મઠ=શૃંગેરી, શાકદાપીઠ વિગેરે મઠ પટા=પાટ, શ્રીપૂત્યની વિગેરે છત્ર=છત્ર તાતા=ગરમ, તમ થઈ ગયેલા

વિચારતા નથી, બાણવાળી હરકાર કરતા નથી તેઓ તો કોનોપ્રાક્ષના યત્રવત્ હથરથ સંબંધના યુગ સમનુ નામ લઈ બાણે છે, પણ રમતે હિતિ રામ 'નિજ સ્વભાવમાં રમણ કરે તે રામ' એ ભાવ બાણતા નથી તેમ વિચારતા પણ નથી. સ્વભાવ શુ ? વિભાવ શુ ? નિજ સ્વભાવ શુ ? પરભાવ શુ ? કોને પ્રાપ્ત થાય ? કેમ પ્રાપ્ત થાય ? તેનું શુ પરિણામ થાય ? કોનો તેઓ ખ્યાલ, તોલ કે વિચાર કરતા નથી, માત્ર મુખેથી રામ સમ બોલી બાય છે એ રામ શબ્દનો કેટલો વિસ્તૃત અર્થ થઈ શકે છે અને પોતાને અને એ શબ્દને શુ સંબંધ છે, પોતે તન્મય થયે અને કેવી રીતે થઈ શકે તેમ છે તેનો ધ્યાનપૂર્ણ તો વિચાર જ કરતા નથી. કોઈ ભાવ્યશાળી પ્રાણી હોય છે તે જ રામ શબ્દમાં રહેલું અલક્ષ્ય સ્વરૂપ સમજી શકે છે, બાણી શકે છે વાત જોમ છે કે સામાન્ય બ્યવહાર માણસો આવા સૂક્ષ્મ આત્મસ્વરૂપને ઓળખ્યા વગર રામ રામ પોપટની જેમ બોલ્યા કરે છે, બ્યારે એનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ને અલક્ષ્ય છે તે તો કોઈક જ સમજે છે

(અથવા કોઈ કોઈ પ્રાણીઓ અલખને બાજત કરે છે, ઝોળી, લોળી અને મૂંગમ લઈ અલેક અલેક ઠર્યા કરે છે, પણ અલેક શુ છે તે સમજતા નથી. આવો અર્થ કરવાને બદલે ઉપર બતાવ્યો તે અર્થ વધારે બખેસતો આવે છે રામ રામ બોલી જતાં તેનું અલક્ષ્ય સ્વરૂપ બાણતા નથી, માત્ર બ્યવહારથી ઉચ્ચાર કર્યો બાય છે) આવી રીતે લક્ષ્યાર્થ સ્પષ્ટ ઠર્યા વગર ઉચ્ચાર ઠર્યા કરે છે તેનું પરિણામ શુ આવે છે તે હવે બતાવે છે ખત્ર રામ શબ્દ સંપ્રાસૂચક હોય જોમ સમજાય છે કોઈ કૃષ્ણ કૃષ્ણ કરતા હોય કોઈ કાષ્ઠકને જપતા હોય, કોઈ પેગબરને બજતા હોય, કોઈ બિનને આશપતા હોય તે સર્વનો ખત્ર સમાવેશ કરવો યોગ્ય ગણાયો ખરી રીતે સ્વરૂપગ્નાન યવાને બને શુ હથા થઈ છે તે વિચારવા યોગ્ય છે

બૌદ્ધ સાંખ્ય, મીમાંસક વિગેરે મતવાળાઓ પોતપોતાના મતમાં આસક્ત રહે છે, મસ્ત રહે છે અને અન્ય શુ કહે છે તે સમજ્યા વગર, તેના નયની અપેક્ષા ધ્યાનમાં લીધા વગર, વગર સમજે તેના પર આક્ષેપ કરવા મઠી બાય છે અને પોતે સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માના મુખમાંથી નીકળી પડ્યા છે જોમ માનવા લાગી બાય છે, જોટલુ જ નહિ પણ અન્ય મતને હલકો પાડવામાં, તેઓની સાથે લક્ષ્ય કરવામાં અને તેઓની નિંદા કરવામાં ધર્મ સમજે છે પોતાના મનમાં જોટલા છત્રી બાય છે કે પરમતસદિષ્ટતા શુ છે તે તેઓના વિચારપદમાં પણ આવતું નથી. આવી જ રીતે મહાધારીઓ પોતાના મઠમાં આસક્ત થઈ બાય છે તેઓની દૃષ્ટિ જોટલી ટૂંકી થઈ બાય છે કે પોતાના મઠની બહાર સત્ય કોઈ શકે જોમ તેઓના વિચારમાં પણ આવી શકતું નથી શકાચાવના શગેરીમઠ, શાસ્ત્રાપીઠ વિગેરે મઠો છે તેમ જ દુધરેજના મઠ ત, સ્વામીનાથમણના વઠલાલ, ગઢલ વિગેરેના મઠો અને બીજા અનેક મઠો હોય છે આ મઠો આશય કરનારા અને તેમનો અનુયાયી વખ ધર્મસર્વસ્વ પોતાના મઠમાં જ આવી ગયું હોય જોમ માની લઈને ચાલે છે ધમનું સત્ય સ્વરૂપ

મઠની બહાર હોઈ શકે એમ તેઓના સ્વપ્નમાં પણ આવી શકતું નથી અને બીજા કોઈ અન્ય દૃષ્ટિબિંદુથી સ્વરૂપ બતાવે તો વિચાર કરવાની પણ દરકાર વગર તેને હડધૂત કંડી નાખે છે. મઠમાં મગ્નપણું એટલી હદ સુધી થઈ જાય છે કે એક જ સરખી ધર્મવિચારણાવાળા પણ બાબુના અન્ય મહંતના મઠનો તિરસ્કાર કરવામાં ધર્મ સમજે છે. એ મઠરાગથી ઉત્પન્ન થયેલું અભિમાનજન્ય ક્રૂણ છે જેનો પ્રતીકાર બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

આવી જ રીતે હે નાથ ! જટાધારી ખાખીખાવાઓ પોતાની જટામાં ગરમ રહે છે, પાટધારી શ્રીપૂજ્યો વિગેરે અનેક મતાવલંબીઓ પોતાની પાટમાં જ આસકત રહે છે અથવા પાટધારી રાજાઓ પોતાની રાજ્યગાદી-પાટમાં મસ્ત રહે છે અને છત્રધારી દિવાન, સરસૂખા વિગેરે પોતાના છત્રમાં ગરમ રહે છે. એ જટા, પાટ અને છત્રની ગરમીમાં તેઓ એટલા અભિમાનને વશ રહે છે કે ધર્મનું તત્ત્વ શું છે તે તેઓના સમજવામાં કહી પણ આવતું નથી. આટલા ઉપરથી એક વિચારશીલ મનુષ્ય તો ત્યાં સુધી કહી ગયા છે કે ધર્મસ્ય તત્ત્વં નિહિતં ગુહાયામ્ ધર્મનું ખરું તત્ત્વ તો ગુફામાં બહારી દીધું છે. આ ગુફા તે કઈ સમજવી તે વિદ્વાને વિચારવાયોગ્ય છે. વિચારવાથી સમજાશે કે એ ગુફા તે અન્ય કોઈ નહિ પણ મતરાગ (દૃષ્ટિરાગ) જવાથી વિશુદ્ધ થયેલ ચિત્તગુહા છે. આ પદ પર વધારે વિચાર કરવાથી એનો આશય ખરાબર ખ્યાલમાં આવશે. ઉપર ઉપરની હકીકતથી સતોષ પામનારા અને તત્ત્વાત્ત્વનો વિચાર નહિ કરનારા ઉત્કાન્તિની કઈ અવસ્થામાં છે તે હવે વિચારીએ.

ટપામાં આ ગાથાનો અર્થ બહુ જૂદી રીતે કર્યો છે તે પણ ખાસ વિચારવા લાયક છે ત્યાં લખે છે તેનો ભાવ આ પ્રમાણે છે—હે આનંદધન આત્મા ! જગતના જીવો ‘રામ રામ’ એવો બપ કરે છે, એ શબ્દને રટે છે, પણ એને લઈને અલક્ષ્ય સ્વરૂપને ભૂલી ગયા છે. રામને જ અલક્ષ્યપણે માની લઈ અલક્ષ્યના ઝોળખાણની જરા પણ દરકાર કરતા નથી તેઓના મનમાં તો એમ જ છે કે પરમ પદાર્થરૂપ રામનું નામ અમારા હાથમાં આવ્યું છે, હવે અમારે કાંઈ કાર્ય કરવાનું બાકી નથી આ જૈન લોકો માત્ર ‘જિન જિન’ કરી રહ્યા છે પણ તેનું સ્વરૂપ સમજ્યા વગર તે ભૂલાવામાં પડ્યા છે, પરંતુ લોકાઃ સર્વિર્લુપ્તયાઃ લોકો બાહ્ય વસ્તુ ઉપર દૃષ્ટિ રાખનારા જ હોય છે, પણ અલક્ષ્ય સ્વરૂપ સમજવાવાળા તો લાગોમાં એક-કોઈ સંતપુરુષ હોય છે. વળી વિષ્ણુમતધારી તેમ જ કબીર ફકીર પણ એમ જ કહે છે લક્ષ્યના ઉપયોગ વિના કેવળ રામ રામનું સ્મરણ કરે તે સર્વ અંધ સસારીઓ સમજવા આવી રીતે રામ નામનું રટણ કરનાર જગવાસી જીવડાઓ અલખને લખી ન શકે, જેવી રીતે ગો નામ લેવાથી અશ્વત્થ વિશિષ્ટ અશ્વની ઝોળખાણ ન થાય તેમ મઠવાસી એટલે આવેલા અભ્યાગતોની મઠમાં પરિચર્યા કરનાર એવા મઠવાસી મઠમાં માતા એટલે મગ્ન થઈ ગયા છે, તેમાં જ રક્ત થઈ ગયા છે. કોઈ વળી જટાને જ જગાવી રહ્યા છે, અતસમયે સન્યાસ ધારણ કરવો એને જ

સિદ્ધતાનું કારણ માની રહ્યા છે, એ વગર સિદ્ધિ નથી એમ માની રહ્યા છે, કેાઇ જટા ધારવામા જ સિદ્ધિ માની બેઠા છે વળી કેાઇક અતસમયે લાકડાનો પટ્ટો ધાર્યા બિના સિદ્ધિ નથી એમ માનનારા છે કેટલાક છતાં જોટલે પૃથ્વીને ધારણ કરવામા-ક્ષત્રિય પણામાં જોટલે ક્ષતપ્રહારથી શત્રુઓને હથેલી ગરીબનું રક્ષણ કરવામાં સિદ્ધિ છે એમ માની બેઠા છે રહસ્ય એ છે કે-શબ્દમાં જે અસક્ત થયા છે તે શબ્દપણામાં જ મમ રહી તેમા સિદ્ધિ માને છે શબ્દ વગર જગતમાં નીતિ કેાણુ પ્રવર્તવે અને યૌશનિક દુષ્ટ જનોથી રક્ષણ કેાણુ કરે? એમ જણાવી શબ્દથી જ સિદ્ધિ છે એમ માને છે હવે એ જ દૃષ્ટિથી વિચાર આગળ ચલાવે છે

આગમ પદિ પ્રાગમપર યાક, માયાધારી છાકે;

દુનિયાદાર દુનિસેં લાગે, દાસા સમ આજ્ઞાક મવધૂં ૨

“ આગમનો અભ્યાસ કરી આગમધારીઓ યાકી બધા છે, માયાધારીઓ (પોતાના) વિચારમાં છકી બધ છે અને દુનિયાના માણસો બ્યવહારકામમા લાગ્યા કરે છે એ સવ આજ્ઞાના દાસ છે એમ સમજવું ”

જ્ઞાન-જિનાગમના અભ્યાસીઓ આગમનો અભ્યાસ કરી કરીને યાકી બધ છે, પણ જે મનરાગથી મુક્ત થતા નથી તો તેઓને આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કદિ પણ થતો નથી. અથવા ઉપર જણાવેલા મડધારી, પટધારી, છત્રધારીઓને સમબલવા માટે આગમ ધારીઓ પ્રયત્ન કરીને યાકી બધ તો પણ તેઓ કદિ સ્વરૂપ સમજવાના નથી; કારણુ એ છે કે-સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માધારી વિગેરે ઇચ્છા જ કરવા નથી. તેઓ તો પોતાના મામા આસક્ત રહે છે, તેના ઉપર પોતાનો નિર્વાહ સમજે છે અને તેના બધ રાગમાં મસ્ત રહે છે, જ્યાં સત્ય સ્વરૂપ સમજવાની ઇચ્છા કે પ્રવૃત્તિ નથી ત્યાં જમે તેમના પ્રયાસ કે દલીલ કરવામા આવે તો તે તબન બીનકેપયોગી છે એ સમબલતેવી હકીકત છે આગમધારીને અજે આ બન્ને અથ જરાબર બધજેસતા આવે છે

અથવા આગમધારીઓ જોટલે વેદાભ્યાસી એવા પણ અર્થ થાય છે તેઓ વેદનો અભ્યાસ કરી કરીને યાકી બધ છે પણ અદૃશ્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. અથ કરવાનો એક મુખ્ય નિયમ એ છે કે પ્રત્યક્ષિત અથ ધરી શકતો હોય ત્યાં મુઘી એથીને અન્ય અથ પડાયવો નહિ, તે નિયમ પ્રમાણે આ અર્થ જરાબર લાગતો નથી, કારણુ કે તેઓ પોતાના આગમને આગમ શબ્દથી ઓળખતા નથી.

અને માયાધારી-માયા-પૈશ્ય રાજનારાઓ ધનમા છકી બધ છે અને તેમાં જ મસ્ત

૨ આગમજિનાગમ અથવા વેદ માયાધારી-માયાધારી, વેદાન્તી બોમ્બોલી અથ દુનિયાના માધારીઓમાં અથવા દુનિયામાં રાજાઓનો સમાવેશ

રહે છે અથવા માયાવાદી વેદાન્તીઓ માયામય જગત્ સમજી પુરુષ અને પ્રકૃતિના સ્વરૂપમાં અન્ય સત્ય હકીકત લક્ષ્યમાં જ લેતા નથી. આવી રીતે એકાત સ્વમતાવલખીને કદિ અલક્ષ્ય સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ થતો નથી. જેઓ સત્ય સ્વરૂપ સમજવા માગતા હોય તેઓએ પોતાનું મન નિરતર ઉઘાડું રાખવું જોઈએ અને રાગદ્વેષી કે દ્વેષદ્વેષી અમુક સ્વરૂપ કે સ્વરૂપભાસ તરફ ન જોવું જોઈએ. જે પૂર્વ વ્યુદ્ધાહિત ચિત્તથી અભ્યાસ કરે છે તે કદિ સત્ય સમજી શકતા નથી.

આવી સ્થિતિ મઠધારી, આગમધારી અને માયાધારીઓની થઈ ગઈ છે અને ખાકી જે દુનિયાદારીના વ્યવહાર માણસો રહ્યા તે તો દુનિયાના કાર્યમાં આસક્ત રહ્યા કરે છે. તેઓ તો ઘર, છોકરા, સ્ત્રી, ધન, ધંધો, ખટપટ, સગપણ અને બીજા અનેક પ્રસંગોમાં પરભાવરમણ પ્રત્યક્ષ દેખાડી આપે છે તેઓને તો સવારથી મોડો રાત સુધી અલક્ષ્ય સ્વરૂપ શું છે તે સંબંધી ચિંતા કરવાનો અવકાશ કે યોગ્યતા જ નથી ત્યાં તેઓ પાસેથી તો શું આશા રાખવી ?

અથવા આગમધારી અને માયાધારી વિગેરે ઉપર બતાવેલા સર્વ દુનિયાદારીના માણસો છે, સસારી પ્રાણીઓ છે, સસારથી જરા પણ ઉઠ્યા આવેલા નથી અને દુનિયાને જ લાગી રહેલા છે, દુનિયાની મમતામાં રક્ત છે અને આશાના દાસ છે આ અર્થે પણ સંબંધ સાથે બેસતો આવે છે.

શ્રી આનંદધનજી મહારાજ કહે છે કે-ઉપર જણાવેલા સર્વ મતરાગી મનુષ્યો આશાના દાસ છે, મઠ હશે તો પૂજા-મહિમા વધશે, રહેશે એમ સમજનારા હોય છે અને આશીર્વાદથી ક્રિયા-કૃષ્ણ સહન કરનારા હોય છે પ્રભુપ્રીત્યર્થ-ફળનો અપેક્ષા વગર-નિરાશી-ભાવથી નિષ્કામપણે તેઓની એક પણ કરણી નથી અને તેમ હોવાથી તે સર્વ વસ્તુત નકામી છે, ફળ વગરની છે અને ખાસ કરીને તે કેવી છે તે નીચેની ગાથામાં સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે.

અત્ર બહુ વિચારવા લાયક હકીકત કહી છે આવા આગમધારી અને મઠધારીઓને પણ આશાના દાસ કહ્યા એ ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા લાયક બાબત છે આશા કાંઈ ધનની જ નથી હોતી માન-પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની, પદવી પ્રાપ્ત કરવાની, શિષ્ય, પુસ્તક, ઉપદ્રિ એકઠી કરવાની આશા પણ પુદ્ગળાનન્દિપણાને લીધે સસારમાં રજખાવનારી છે, બહિરાત્મભાવની દશા છે અને એકાત વર્જ્ય છે આથી મોટા આગમધારીઓ પણ આવી આશાપૂર્વક કોઈ પણ અનુષ્ઠાન કરતા હોય તો તે શ્રી આનંદધનજી મહારાજની દૃષ્ટિમાં દુનિયાદારી લોકો જ છે અને નીચેની ગાથામાં દુર્લભ પ્રાણી કહ્યા છે તેની ગણનામાં તે આવી શકતા નથી આશાના વિશેષ સ્વરૂપ માટે આ પછીના પદમાં પણ કેટલીક હકીકત બતાવવામાં આવશે.

બહિરાત્મ મૂઢા યગ જેતા, માયા કે ફલ રહેતા;

વટઝંતર પરમાત્મ માથે, દુરલભ પ્રાણી તેતા અવધૂં ૩

“ દુનિયામાં જે પ્રાણીઓ આવા છે તે બહિરાત્મભાવમાં સુઝાઈ ગયેલા છે અને માયાના દુઢામાં રહેનારા છે; (અથવા જન્મતના જેટલા પ્રાણીઓ માયાના દુઢામાં રહેનારા છે તે બહિરાત્મભાવમાં મૂઢા થઈ ગયેલા છે) મનમાં પરમાત્મભાવનું ધ્યાન કરે તેવા પ્રાણીઓ દુર્લભ છે—ભાગ્યે જ મળી શકે તેવા છે ”

સ્થાવ—ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે જેઓ પોતાના મતમાં આશ્ચર્યવાળા પ્રાણીઓ હોય છે, જેઓ પોતાના ધર્મના નામે રળી બાનારા હોય છે, પણ વસ્તુતઃ જેઓ આશાના દાસ છે તેઓ બહિરાત્મભાવમાં સુઝાઈ ગયા છે અગાઉ સાતમાં પદના વિવેચનમાં બહિરાત્મ, અંતરાત્મ અને પરમાત્મભાવનું સ્વરૂપ આપણે વિસ્તારથી બોધ ગયા છીએ જેઓ શરીર ધન વિગેરેમાં આત્મબુદ્ધિ માનતા હોય તેઓ બહિરાત્મભાવમાં વતવા હોય છે જેઓ સુખેથી એમ બોલે છે કે શરીરથી આત્મા ભિન્ન છે પણ જેઓની આંતરિક પ્રવૃત્તિ પરલોકનિરપેક્ષપણે શરીરને પોષણ કરવાની, ઇંદ્રિયોને તૃપ્ત કરવાની અને ઐહિક સુખો ભોગવવાની હોય છે તેઓ પણ અંતરાત્મભાવને એટલે જ દૂર રાખે છે અને પરમાત્મભાવ તેઓથી એટલો બધો દૂર રહે છે કે વાસ્તવિક રીતે તેઓ પણ બહિરાત્મ ભાવમાં વર્તે છે જ્યાં સુધી આશાના તાબામાં રહેવાનું થાય, જ્યાં સુધી આશા રાખીને આ લોક અથવા પરલોકમાં ફળ ભોગવવાની ઇચ્છાથી ધમકરણી કરવાનો દેખાવ કરવામાં આવે ત્યાં સુધી બહિરાત્મભાવ જ વર્તે છે એમ સમજવું આથી મતધારી, છત્રધારી અને આગમધારી સર્વ જ્યાં સુધી આશાના દાસ છે ત્યાં સુધી બહિરાત્મભાવમાં સુઝાઈ ગયા છે એમ અત્ર કહેવાનો આશય છે વળી આવા પ્રાણીઓ માયા-દેહના કબજામાં જ રહેલા છે તેઓ મોહનીય કમની એટલી પ્રબળ સત્તા તમે કબજામાં રહે છે કે ધર્મને પણ સસારનિમિત્ત બનાવી મૂકે છે આથી શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન અથવા અનુભવજ્ઞાન તેઓથી દૂર રહે છે શ્રી આનંદવનજી મહાશય આ જ વિષય ઉપર લખતા ચૌદમા શ્રીજન્મવતનાથ પ્રશ્નના સ્તવનમાં લખે છે કે—

અજ્ઞાના લોકે બહુ નયન્ય નિદાજતા, તરવની વાત કરતા ન લાભે;
ઉદરભરણ્યુદિ નિજ કાજ કરતાં થકા, મોહ નીચા કલિકાલ રાજે

સામાન્ય ગચ્છના લોકની દલીલકત તુદયચક્ષુથી જેઓ નિદાજતા હોય છે અને તેમાં ? આસક્ત હોય છે તેઓ તરવની વાત કરતા લાજતા પણ નથી મતલબ તેઓના મુખમાં તરવની વાત એક નિઃશબ્દ અનુભવના ઉદયમાં અધિકાર વગરની વાત જેવી લાગે

૩ બહિરાત્મ=બહિરા મભાવમાં મૂઢા=સુઝાઈ ગયેલા જન્મજન્મમાં. તેવાજે દુર્લભમાં. વટ=મન જનર=મા દુરલભ=દુરલભ, જે મળી શકે તેવા મોહા

છે. આવા પ્રાણીઓ ઉદરભરણ, સ્વકીર્તિસ્થાપન વિગેરે કાર્યો કરે છે અને ખરેખર આ વિષમ પચમ કાળમાં મોઢ રાજ્યે એમના ઉપર પોતાનું સામ્રાજ્ય ચલાવ્યું છે અત્ર કહેવાનો આશય એ છે કે-આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનની વાતો કરવાને બદલે મમત્વને વશ થઈ, ગરબના ભેદો જેવી નકામી બાબતમાં અમૂલ્ય વખતનો વ્યય કરી, મોઢ રાજના તાબામાં પોતાની જાતને મૂકી દઈ આવા પ્રાણીઓ પણ એક રીતે જોતાં માત્ર પેટભરાપણુ કરે છે

અથવા બંને પક્તિને સાથે લઈએ તો માયાવાદી પ્રાણીઓ બહિરાત્મભાવમાં વર્તનારા છે એવો અર્થ નીકળે છે. એટલે કેટલાક વેદાન્તીઓ નેતિ નેતિ કરીને માયાવાદનું સ્થાપન કરી એક પરબ્રહ્મનો અભેદવાદ માને છે તેઓ પણ બહિરાત્મભાવમાં જ વર્તે છે, કારણ કે પરમાત્મભાવનું સ્વરૂપ ધ્યાવતો અંતરાત્મભાવ એ નથી, કારણ કે તેમાં આત્માનું વ્યક્તિત્વ જ રહેતું નથી. આને બદલે ઉપર જણાવ્યો તે ભાવ આખા પદના અર્થને વિશેષ અનુરૂપ છે.

જેઓ હૃદયમાં પરમાત્મભાવનું ધ્યાન કરે તેવા પ્રાણીઓ તો બહુ દુર્લભ છે. ઉપર ઉપરથી ઠાઠમાં રાખનારા, ધર્મને નામે ધતિગ ચલાવનારા, બહિરાત્મભાવમાં વર્તનારા પ્રાણીઓ તો બહુ છે, પરંતુ શરીરમાં જ પરમાત્મા ગિરાજમાન છે એવું બોલનારા જ માત્ર નહિ, પણ તે વાતને નિરતર સ્મરણમાં રાખનારા, તે વાતનું ધ્યાન રાખનારા અને પોતાના દરેક કાર્યમાં તે વાત ઉપર લક્ષ્ય આપનારા પ્રાણીઓ બહુ ઓછા હોય છે, મસ્તક મુડાવનાર પ્રાણીઓ બહુ હોય છે, મન મુડાવનાર બહુ અલ્પ હોય છે, ઉપર ઉપરથી રામ રામ બોલનારા પ્રાણીઓ બહુ હોય છે, પણ તેની અલક્ષ્ય જ્યોતિને જગાવનાર પ્રાણીઓ બહુ થોડા હોય છે આજે બહુ થોડો વર્ગ અંતરાત્મભાવમાં વર્તનારો છે, બાકી ખરેખર ધર્મી હોવાને બદલે ધર્મી હોવાનો દાવો કરનારા અથવા ધર્મી દેખાતા પ્રાણીઓ મોટી સંખ્યામાં છે પણ તે પરમાત્મભાવની પ્રાપ્તિને અગે તો તદ્દન નકામો જ છે

खग पद गगन मीन पद जलमें, जो खोजे सो बौरा*;

चित्त पंकज खोजे सो चिन्है, *रमता आनंद भौरा. अत्रधू० ४

“ જે (પ્રાણી) પક્ષીના પગને આકાશમાં અને માછલાના પગને પાણીમાં શોધે છે તે બેવકુફ (હોય છે), (જે) હૃદયકમળમાં શોધ કરે તે (અંતરમાં) રમણ કરતા આનંદભ્રમરને ઓળખે ”

* બૌરાને બદલે ‘બૌરા’ પાઠ છે, અર્થ એક જ છે

× છેલ્લી પક્તિ એક પ્રતમાં નીચે પ્રમાણે છે ‘રમતા અંતર ભ્રમરા’ રમણ કરતા અંતર ભ્રમરને એવો તેનો અર્થ થાય છે તે અર્થથી વિગેષ કેરકાર થતો નથી

૪ ખગપદ=પક્ષીનું પગનું ગગન=આકાશ મીનપદ=માછલાનું પગનું જોજે=શોધે, મો=તે બૌગ=ભાવના, બેવકુફ પકજ=કમળ ચિહ્ન=ઓળખે રમત=રમણ કરતા ભૌરા=ભ્રમરા

ધરિરાતમ મૂઢા સગ જેતા, માયા કં ફવ રહેતા;

ષટર્ચસર પરમાત્મ માથે, દુરલભ પ્રાણી તેતા અવધૂં ૨

“ દુનિયામાં જે પ્રાણીઓ આવા છે તે બહિરાત્મભાવમાં મુઝાઈ ગયેલા છે અને માયાના ક્રદામાં રહેનારા છે; (જયવા જગતના જેટલા પ્રાણીઓ માયાના ક્રદામાં રહેનારા છે તે બહિરાત્મભાવમાં મૂઢા થઈ ગયેલા છે) મનમાં પરમાત્મભાવનું ધ્યાન કરે તેવા પ્રાણીઓ દુર્લભ છે—ભાભે જ મળી શકે તેવા છે ”

સ્થાવ—ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે જેઓ પોતાના મતમાં આશ્રયવાળા પ્રાણીઓ હોય છે, જેઓ પોતાના ધર્મના નામે રળી ખાનારા હોય છે, પણ વસ્તુતઃ જેઓ આશાના દાસ છે તેઓ બહિરાત્મભાવમાં મુઝાઈ ગયા છે જગત સાતમાં પાના વિવેચનમાં બહિરાત્મ, અવરાત્મ અને પરમાત્મભાવનું સ્વરૂપ આપણે વિસ્તારથી જોઈ ગયા છીએ જેઓ શરીર, ધન વિગેરેમાં આત્મબુદ્ધિ માનતા હોય તેઓ બહિરાત્મભાવમાં વતતા હોય છે જેઓ મુખેથી જોમ બોલે છે કે શરીરથી આત્મા ભિન્ન છે પણ જેઓની આંતરિક પ્રવૃત્તિ પરલોકનિરપેક્ષપણે શરીરને પોષણ કરવાની, છદ્વિયોને તૃપ્ત કરવાની અને જૈદિક સુખો સોગવવાની હોય છે તેઓ પણ અવરાત્મભાવને જોટલો જ દૂર રાખે છે અને પરમાત્મભાવ તેઓથી જોટલો બધો દૂર રહે છે કે વાસ્તવિક રીતે તેઓ પણ બહિરાત્મ ભાવમાં વર્તે છે જ્યાં મુખી આશાના તાબામાં રહેવાનું થાય ત્યાં મુખી આશા રાખીને આ લોક અથવા પરલોકમાં કળ મેળવવાની ઇચ્છાથી ખમઠરુદ્ધી કરવાનો રેખાવ કરવામાં આવે ત્યાં મુખી બહિરાત્મભાવ જ વર્તે છે જોમ સમજવું આથી મતધારી, છત્રધારી અને આગમધારી સવ જ્યાં મુખી આશાના દાસ છે ત્યાં મુખી બહિરાત્મભાવમાં મુઝાઈ ગયા છે જોમ અત્ર કહેવાનો આશય છે વળી આવા પ્રાણીઓ માયા-હનના કબજામાં જ રહેલા છે તેઓ મોહનીય કમની જોટલી પ્રબળ સત્તા તળે હાથગા રહે છે કે ધર્મને પણ સચારાનિમિત્ત બનાવી મૂકે છે આથી શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન અથવા અનુભવજ્ઞાન તેઓથી દૂર રહે છે શ્રી આનંદનંદ મહારાજ આ જ વિષય ઉપર લખતા મોદમાં શ્રીજનવતનાથ પ્રમુખા સ્તવનમાં લખે છે કે—

વચ્ચના લોક બહુ નયણ નિહાળતા, તત્ત્વની વાત કરતા ન લાગે;

ઉપરજગત્પ્રાપ્તિ નિચ કાજ કરતા બડા, મોહ નદીમાં સ્થિરતા રાગે

સામાન્ય મગજના લોકની હકીકત હૃદયમધુથી જેઓ નિહાળતા હોય છે અને તેમાં જે આસક્ત હોય છે તેઓ તત્ત્વની વાત કરતા લાજતા પણ નથી મતલબ તેઓના મુખમાં તત્ત્વની વાત જોક નિહાળજી મનુષ્યના હૃદયમાં અધિકાર વચરની વાત જેવી લાગે

૩ બહિરાત્મ-અધિરાત્મભાવમાં, મૂઢા-મુઝાઈ ગયેલા અજ્ઞાનમાં, જેવાંજે દરેકમાં મટ-મન, અતર-મન, દુરલભ-મનુષ્ય ભવ, દુ ખ મળી શકે તેવા, મોદા

છે. આવા પ્રાણીઓ ઉદરભરણ, સ્વકીર્તિસ્થાપન વિગેરે કાર્યો કરે છે અને ખરેખર આ વિષમ પંચમ કાળમા મોહ રાજાએ એમના ઉપર પોતાનું સામ્રાજ્ય ચલાવ્યું છે અત્ર કહેવાનો આશય એ છે કે-આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનની વાતો કરવાને બદલે મમત્વને વશ થઈ, ગરબના લેદો જેવી નકામી બાબતમા અમૂલ્ય વખતનો વ્યય કરી, મોહ રાજાના તાબામા પોતાની બાતને મૂકી દઈ આવા પ્રાણીઓ પણ એક રીતે જોતાં માત્ર પેટભરાપણુ કરે છે

અથવા બન્ને પક્ષિતને સાથે લઈએ તો માયાવાદી પ્રાણીઓ બહિરાત્મભાવમા વર્તનારા છે એવો અર્થ નીકળે છે. એટલે કેટલાક વેદાન્તીઓ નેતિ નેતિ કરીને માયાવાદનુ સ્થાપન કરી એક પરબ્રહ્મનો અલેદવાદ માને છે તેઓ પણ બહિરાત્મભાવમા જ વર્તે છે, કારણ કે પરમાત્મભાવનુ સ્વરૂપ ધ્યાવતો અતરાત્મભાવ એ નથી, કારણ કે તેમા આત્માનું વ્યક્તિત્વ જ રહેતુ નથી. આને બદલે ઉપર જણાવ્યો તે ભાવ આખા પદના અર્થને વિશેષ અનુરૂપ છે.

જેઓ હૃદયમાં પરમાત્મભાવનુ ધ્યાન કરે તેવા પ્રાણીઓ તો બહુ દુર્લભ છે. ઉપર ઉપરથી ઠાકમાં રાખનારા, ધર્મને નામે ધતિગ ચલાવનારા, બહિરાત્મભાવમા વર્તનારા પ્રાણીઓ તો બહુ છે, પરતુ શરીરમા જ પરમાત્મા બિરાજમાન છે એવું ઓલનારા જ માત્ર નહિ, પણ તે વાતને નિરતર સ્મરણમા રાખનારા, તે વાતનું ધ્યાન રાખનારા અને પોતાના દરેક કાર્યમા તે વાત ઉપર લક્ષ્ય આપનારા પ્રાણીઓ બહુ ઓછા હોય છે, મસ્તક મુડાવનાર પ્રાણીઓ બહુ હોય છે, મન મુડાવનાર બહુ અદ્ય હોય છે, ઉપર ઉપરથી રામ રામ ઓલનારા પ્રાણીઓ બહુ હોય છે, પણ તેની અલક્ષ્ય જ્યોતિને જગાવ નાર પ્રાણીઓ બહુ થોડા હોય છે આજે બહુ થોડો વર્ગ અતરાત્મભાવમા વર્તનારો છે, બાકી ખરેખર ધર્મી હોવાને બદલે ધર્મી હોવાનો દાવો કરનારા અથવા ધર્મી દેખાતા પ્રાણીઓ મોટી સંખ્યામા છે પણ તે પરમાત્મભાવની પ્રાપ્તિને અંગે તો તદ્દન નકામા જ છે

खग पद गगन मीन पद जलमें, जो खोजे सो बौरा*;

चित्त पंकज खोजे सो चिन्हें, *रमता आनंद भौरा. अवधू० ४

“ જે (પ્રાણી) પક્ષીના પગને આકાશમા અને માછલાના પગને પાણીમા શોધે છે તે બેવકુફ (હોય છે), (જે) હૃદયકમળમા શોધ કરે તે (અંતરમા) રમણ કરતા આનંદબ્રમરને ઓળખે ”

* બૌરાને બદલે ‘ બૌરા ’ પાઠ છે, અર્થ એક જ છે

x જેટલી પંક્તિ એક પ્રતમા નીચે પ્રમાણે છે ‘ રમતા અતર ભમરા ’ રમણ કરતા અતર ભમરને એવો તેનો અર્થ થાય છે તે અર્થથી વિશેષ ફેરફાર થતો નથી

૪ ખગપદ=પક્ષીનુ પગલુ ગગન=આકાશ મીનપદ=માછલાનુ પગલું બૌરો=શોધે બૌરો=બૌરા, બેવકુફ પદ=કમળ ચિહ્ન=ઓળખે રમત=રમણ કરતા ભૌરા=ભમરા

ભાવ—પક્ષીના પગદાને જે આકાશમાં શોધે છે અથવા માછલાના પગદાને પાણીમાં શોધે છે તે પ્રાણીને દેખીતી રીતે મૂખ-ગાંઘ-બેવકુફ સમજવો. જમીન ઉપર મનુષ્ય અથવા તિથિ સ્થના પગલા બ્યારે તે ભાલે છે ત્યારે પડી રહે છે અને સાચા પગી હોય છે તો તેને તે શોધી શકે છે, પણ તેથી તે જ નિષ્કર્ષને અનુસરીને જે માછલાનાં પગદાને જળમાં અથવા પક્ષીના પગદાને આકાશમાં શોધવા બ્ય છે તો તેને તે મળી શકતા નથી, કારણ કે તેના પગલા પડી રહેતાં નથી; તેવી જ રીતે બહિરાત્મભાવમાં વતતા પ્રાણીઓ અંતરાત્મશ્યામાં વતતા પખીની પેઠે બહિરાત્મભાવમાં પણ પરમાત્મશ્યામાં પગલાં શોધવા પ્રયાસ કરે છે, પણ તે પ્રયત્ન મિથ્યા છે બહિરાત્મભાવમાં જે વસ્તુ નથી તે શોધવાનો પ્રયાસ કરવો એ અગપદ જનનમાં અથવા મીનપદ જળમાં શોધવાના પ્રયાસ પેઠે પ્રયાસ કરનારની બેવકુફી જ બતાવે છે ઉપર ઉપરથી 'શમ શમ' બોલ્યા કરવું અથવા 'અહં' 'અહં' નો ઉચ્ચાર કરવો અથવા અવસ્થાસ્વરૂપ સમજ્યા વગર વિચાર કરવો કે અમુક ક્રિયા કરવાથી લાભ શું ? અથવા અમુક પ્રકારના શિથિલ વિહારીને વાંદવાથી શું લાભ થવાનો છે ? અથવા 'જે જે' કરતા મહિશમાં ભટક્યા કરવા જેવા સવાલો ઉપર વિચાર કર્યા કરવા એમાં એકદર રીતે કાંઈ લાભ થતો નથી આવા બહિરાત્મભાવમાં વતતા પ્રાણીઓ ધરમ બેઠા બેઠા વાતો કર્યા કરે છે કે આમ કરીએ તો આમ થાય અને આમ ન કરીએ તો આમ ન થાય. કાંઈ કરવું નહીં અને મોટી મોટી વાતો કર્યા કરવી અને તે પણ બીજા માણસોના સબંધી કર્યા કરવી. પોતાને બહે તે વાતો સાચે કોઈ પણ પ્રકારનો સબંધ જ ન હોય, પોતાને બહે તે વાત અથવા તેના નિષ્કર્ષ સાચે કશું લાભદાયક ન હોય એવી રીતે પોતાની બતને અજમી રાખી વાતો કરવી અથવા કોઈ પણ ક્રિયા ત્રવ પૂજન કે ધ્યાનનો હેતુ સમજ્યા વગર માત્ર એક દુનિયા દારી કરવી, ધર્મને નામે દુકાન બલાવવી આશ્વાસનીના દાસ થઈને રહેવું—એ સર્વ બહિરાત્મભાવ છે આવી સ્થિતિમાં રહી ન્યાં વાસ્તવિક રીતે ધર્મ 'જેવું કે સાધ્ય સ્વરૂપની વાનકી જેવું પણ કાંઈ હોતું નથી ત્યાં ધર્મ માની આંખો બંધ છે અને એવી ઉપર ઉપરની બહિર વાતોમાં જ આમુખ નિજમન કરે છે 'ધરમ ધરમ કરતો જન સહુ દીર ધરમ ન બહે હો મમ જિનેસર આવી રીતે ધર્મ તરીકે મનેલી ક્રિયાનો મમ સમજ્યા વગર બહિરાત્મભાવમાં પડી રહી પોતાની બતને બેવકુફમાં ગણાવે છે આવા પ્રાણીઓ બહારથી ધર્મ આવી જવાનો છે એમ સમજી સાધન સાધ્યનો વિચાર કર્યા વગર મહિશમાં તીર્થમાં અને આજ્ઞામાં કર્યા કરે છે અને માયાના દેહમાં દેહાઈ બહિરાત્મભાવમાં મૂક રહે છે; પરંતુ જે પ્રાણીઓ પોતાના દુઃસ્વપ્નમાં શોધ કરે, ત્યાં શું છે તેથી તપાસ કરે તેનામાં હજી માયા-મમતાના તરંગો ઓછા થયા છે કે નહિ તેની બેવકુફી કરે અને તેની દશા કઈ બાબતોએ હજી વહન કરે છે તેનું અવલોકન કરે ત્યારે તે કમળ પર રમણ કરતા આનન્દસ્વરૂપ જમરને ઓળખે તમે અગપદને જનનમાં અને મીનપદને

જળમા શોધવા જશે તો એમા કાંઈ વળવાનું નથી, એવા બહિરાત્મભાવમાં તો આ ચેતન અનેક વખત વર્ત્યો છે, પણ તેનું એક પણ વાસ્તવિક કામ થયું નથી, પરંતુ જ્યારે તમારા હૃદયકમળમા રહેલ અંતરાત્માની શોધ થશે, મનને વૈરાગ્યાદિથી નિર્મળ કરી તેમાં જ્યારે આત્મસ્વરૂપનું પ્રતિબિંબ જોવામા આવશે ત્યારે તેની ગભીરતા તમારા લક્ષ્યમા આવશે. શ્રી આનંદધનજી મહારાજ શ્રી ધર્મનાથના સ્તવનમા કહે છે કે —

દોડત દોડત દોડત દોડીયો, જેતી મનની રે દોડ-જિનેસર,
પ્રેમપ્રતીત વિચારો દુઃકડી, ગુરુગમ લેજો રે જોડ-જિનેસર
ધર્મ જિનેસર ગાઉ રગશુ.

એ નિયમ પ્રમાણે આ તો આત્મસ્વરૂપ શોધવાની ઉલટમા મન જ્યાં જ્યાં દોડાવે ત્યાં ત્યાં દોડ્યો જ જાય છે, અટકતો નથી; પણ હે બંધુ ! તારે આત્મસ્વરૂપ સમજી આ બહિર્ભાવ ત્યાગ કરવો હોય તો સદ્ગુરુ પાસેથી તેનું સ્વરૂપ સમજી તારા પોતાની પાસે જે પ્રેમની પ્રતીત થાય તેમ છે તે જરા વિચારીને જો

અંતરાત્મભાવ પ્રાપ્ત કરવાની અત્ર કુચી ખતાવી છે. હૃદયકમળને વૈરાગ્યરૂપ શુદ્ધ જળથી સાફ કરી તેની ઉપર રમણ કરતા સત્, ચિત્ અને આનંદસ્વરૂપ ભ્રમરને શોધવો, એને શોધીને તન્મયપણે-તદ્રૂપે વિહાર કરવો એ અંતરાત્મભાવ છે. ઉપર ઉપરથી 'રામ રામ' કે બીજા કોઈ પણ જાપ કરવામા આવે તેમા કાંઈ પણ વળવાનું નથી, મતલબ એથી કદાચ સહજ પુણ્યપ્રાપ્તિરૂપ લાભ થાય તો તે કાંઈ ગિસાતમા નથી. કમનશીબે આવી રીતે બહિરાત્મભાવમા વર્તતા પ્રાણીઓમા પોતાના મતને માટે એટલો બધો આગ્રહ થઈ જાય છે કે પછી તે અન્ય મતમા સત્યનું કાંઈ સ્વરૂપ કે અંશ છે એટલું પણ દેખી શકતા નથી, એટલેથી પણ ઘણી વાર અટકતું નથી, પણ પછી ધર્મ, મત કે પથને નામે અનેક પ્રકારની લડાઈઓ કરવામાં તેઓ ધર્મ માની બેસે છે અને એવા ધર્મિષ્ઠ ગણાતા સામાન્ય રીતે સાત્ત્વિક પ્રકૃતિના દેખાતા માણસો પણ ધર્મને નામે એવા ઝગડામા ઉતરી જતા જણાય છે કે પછી ધર્મ પણ એક પ્રકારની દુનિયાદારી જ થઈ જાય છે આર્યાવર્તનો ધાર્મિક ઇતિહાસ લખવામા આવશે ત્યારે આવા મતઆગ્રહથી દેશ કેટલો બધો પછાત પડી ગયો છે તે જણાશે વર્તમાન સમયમા પણ ઘણા નાના મોટા ઝગડાઓ ધર્મને નામે થાય છે આ ઝગડાઓમા વિશેષ ખરાબ તત્ત્વ એ છે કે તે ઝગડો કરનાર લોકો તેમ કરતી વખત ધર્મ કરતા હોય એમ માની લે છે આથી બહિરાત્મભાવમાથી ઊંચા આવવાનો જે એક જ પ્રસંગ-નિમિત્ત છે તે તેઓ ગુમાવી બેસે છે

શ્રી આનંદધનજી મહારાજ તેટલા માટે કહે છે કે-આ સર્વ વૃથા આળપ પાળ છે તે છોડી દો, એ સર્વ એક પ્રકારનો સસાર છે એમ સમજો, એ સર્વ મતઆગ્રહમા આશાનું દાસપણું છે એ વિચારો, એમા માત્ર પોતાનું પેટભરાપણું છે તે વાત હૃદયમા ધ્યાવો અને તેવી સ્થિતિનો ત્યાગ કરવા નિશ્ચય કરો અને હૃદયકમળમા આનંદભ્રમરને શોધી તેની

આથે કામ હો તેની આથે રમણ કરે અને તે દશ્યામા પરમાત્મભાવનું સાધ્યનિદુ ભક્તિમા રાખી તન્મય થવા દૃઢ પ્રયત્ન કરે. ઉપર ઉપરના બાપ કરવાથી, અધ્યવન કરવાથી કે બૂનૂની યોજીના નાથક થવાથી અતશત્મભાવ પ્રાપ્ત થતો નથી અને તે વજરના નથ પ્રયાસ ભગભગ વિશુદ્ધ અને વિશિષ્ટ પરિણામ વજરના છે.

ચિત્તપદ્ધતિને યોગવાર્તા યોજીને અંબે હૃદયમહા નાજિમ હળ ઉપર કમળની પાખડીની કમળના ઠરી તેમા નથ, યોગ વિગેરે અક્ષરો આથે પદમહાની સ્થાપના કરી ચદસ્થ બ્યાન કરવામા આવે છે, જેનું સ્વરૂપ પદસ્થ બ્યાનને અંબે યોગવયોમ બહુ વિસ્તારથી બતાવ્યું છે તે પણ અત્ર વિચારવા યોગ્ય છે તદ્દ્વારા પણ જે હૃદયકમળ-ચિત્તપદ્ધતિને યોગે તે તે ઉપર રમણ કરતાં આત્મજનરને બેઠું થઈ છે. આ હૃદયકમળ યોજીને અંબે છે અને યોજના વિષયનો તે વિભાજ વાતવાથી અંબા સમજવાથી બદલાર શ્રદ્ધામા આવી બાપ તેમ છે વાતમાઈ' એક જ છે કે-તમે મહારથી આત્મજાતિ કયે જેમ આનો છે તે વાતમા સત્ય નથી, વમાસમા એ મહાન વતો છે તે યોગી, તેનું પૂર્વકરણ કરે અને તેની અંદર રાખસ યાચો; ઉપર ઉપરની વાત કરાં તમારે કાળનો અને સંકિતનો બ્યક કરે નહિ. શ્રી આનંદજીવન મહારાજે પ્રમીને નામે બ્રહ્મ નહિ કરવાનો અત્તસત્તમ દશ્યાના વિચાર આથે એ બોધ આપ્યો છે તે વિવેકપુરસ્સર સમજવા અને આદરવા યોગ્ય છે.

આ પદમા શ્રી આનંદજીવન મહારાજે જે અદ્ભુત બાણ્ય બતાવ્યો છે તે બદલાર સમજવો, કૈષ્કપણ પડના ભાવને કોકાંત દક્ષિણી ચોતાના વિચારને પુષ્ટિ આપવામા તેથી ન જવાય જેમ થવું ખાસ જરૂરનું છે અત્ર રામ રામ કરનારી જે સ્થિતિ વણવી છે તે બદ્ધિશત્મભાવમા વગતા સર્વ ભયોને છાડી પડે છે એજો સાધ્ય સમજી થાક્ય નથી, પ્રમીને બ્યવહાર બનાવી દે છે અને તેને નામે દલાઓ ઉઠાવે છે તેમને આ પદમાથી પણ ચદસ્થ મળશે એજો મોહનર્મિત વૈદ્યાઓ સારનો ત્યાગ કરી બેઠા હોય પણ તે જ મોહન સાધ્યકથી વસ્તુસ્વરૂપ સમજતા ન હોય તેમણે આ પદ વારવાર વાચવા યોગ્ય છે મોહનો અપ અત્ર રાજ ન સમજવો પણ અસન-વસ્તુસ્વરૂપનું અધ્યક્ષ્ય એ અર્થ છે જેમ બ્યાનમા રાખવું અસનથી અમે તેટલા કંઈ કરવા જુદે વસ્તુ અંબ આત્મસ્વરૂપના પરમ ભક્તપૂજક ત્યાગ થતો નથી ત્યા સુધી મહાવપસ્યા કરવાથી કમળ દેવેદ્ર કે ચાંચવીની પદથી અંબ નથી આથી કૈષ્કપણ શુભ પ્રાપ્ત કરવા કમળ હોય તે ' બ્રહ્માનથી થયેલા વૈદ્યાને અંબે અમે તેવા સત્ત્વર કે દૈવ્ય દશ્યામા વતવાનું બની આવે અને પરમાત્મદશ્યા પ્રાપ્ત કરવા તારે બવલ્ય બોલેતિ બજલ થાય છે અને તેનું અંબક

કરે ત્યારે જ સંસારનો પાર પમાય છે. આ સ્વરૂપ બહુ મનન કરી, વિચારી હૃદયમાં ઉતારવા યોગ્ય છે, વર્તનમાં લાવવા યોગ્ય છે અને ખાસ અનુભવવા યોગ્ય છે.

પદ અઠાવીસમું

રાગ આશાવરી

આશા ઓરનકી કયા કીજે ? ગ્યાન સુધારસ પીજે. આશાં

મટકે દ્વાર દ્વાર લોકનકે, કૂકર આશાધારી;

આતમ અનુભવ રસકે રસીયા, ઉતરે ન કબહુ સુમારી. આશાં ૧

“ પારકાની આશા શું કરવી ? જ્ઞાનઅમૃતરસનું પાન કરવું (એ કર્તાવ્ય) છે. આશા ધારણ કરનારો-આશાને વશ પડેલો કૂતરો લોકોને ખારણે ખારણે રખડે છે (પશુ) જે આત્મઅનુભવના રસમાં રસિક જીવે છે અથવા જે તેમાં મગ્ન-તલાલીન થઈ ગયેલા જીવે છે, તેના (તેના મસ્તકનો) કેફ કદિ ઉતરતો જ નથી. ”

ભાવ—આ પદના સંબંધમાં એક એવી દંતકથા ચાલે છે કે-શ્રી આનંદધનજી મહારાજ જેનું નામ લાભાનંદ હતું તેઓ એક શહેરમાં ચોમાસું સ્થિત રહ્યા હતા. ત્યાં એક શ્રાવક તેમની બહુ વૈયાવચ્ચ કરતો હતો, તેઓને આગ્રહ કરી આહાર વહોરવા લઈ જતો હતો, જરૂરી કપડાં પણ વહોરાવતો હતો અને ઘણો વખત તેમની પરિચર્યામાં કાઢતો હતો. વળી તે ઉપાશ્રયનો શેઠ પણ હતો એમ કહેવાય છે પર્યુષણપર્વના વખતમાં એક દિવસ તે પૂજામાં સવારે જરા વધારે રોકાઈ ગયો. વ્યાખ્યાન શરૂ કરવાને વખતે કોઈ શ્રોતાએ યાદ આપ્યું કે અમુક શેઠ હજી પધાર્યા નથી, પૂજામાં છે તે તુરતમાં આવશે, પણ નિષ્ચય કરેલા વખતે શ્રી આનંદધનજી મહારાજે તો વ્યાખ્યાન શરૂ કર્યું. પર્યુષણના વ્યાખ્યાન અખડ સાક્ષણવાની સ્વાભાવિક ઈચ્છાવાળો તે શેઠ પા કલાક પછી આવ્યો એટલે તેને જરા ખેદ થયો. વ્યાખ્યાન પૂરું થયા પછી તે બોલી ગયો કે ‘ સાહેબ ! આ સેવક પર જરા ક્રોધ કરી સહજ વ્યાખ્યાન થોભાવવું હતું. ’ શુરુ કર્યું પણ બોલ્યા નહિ ફરી વાર એ ને એ જ વાત કરતા તે શ્રાવકે કહ્યું કે ‘ સાહેબ ! હું કપડાં વહોરાવું છું, આહાર વહોરાવું છું, આટઆટલી વૈયાવચ્ચ કરું છું તે તો ધ્યાનમાં રાખવું હતું ’ આનંદધનજી બોલ્યા ‘ ભાઈ, આહાર તો ખાઈ ગયા અને લે આ તારા કપડાં ’ એમ કહી કપડાં ઉતારી નાખી જંગલમાં ચાલ્યા ગયા અને ત્યાં જઈ આ પદ પ્રથમ બનાવ્યું ઉપાશ્રય તે શેઠનો હોવાથી તેનો ત્યાગ કરી દીધો-આવી દંતકથા છે

૧ ઓરનકી=ખીજની કયા=શી ? કીજે=કરવી સુધારસ=અમૃતરસ પીજે=પીવે ભટકે=ભટકે છે, રખડે છે દ્વાર દ્વાર=ખારણે ખારણે લોકનકે=લોકોના કૂકર=કૂતરો આશાધારી=આશાને વશ રહેલો, રસીયા=તેમાં રસિક જીવે કબહુ=કાંઈ પણ વખત સુમારી=ધુમવાપણ, કેફ

સાથે કામ લેા. તેની સાથે રમણ કરે અને તે દશામા પરમાત્મભાવનુ સાધ્યભિદ્ધ લક્ષ્યમા રાખી તન્મય થવા દૃઢ પ્રયત્ન કરેા. ઉપર ઉપરના બાપ કરવાથી, અધ્યયન કરવાથી કે ઝનૂની ટાળીના નાથક થવાથી અવરાત્મભાવ પ્રાપ્ત થતો નથી અને તે વગરના બધા પ્રયાસ લગભગ વિશુદ્ધ અને વિશિષ્ટ પરિણામ વગરના છે

ચિત્તપત્તને યોધવામા યોગને અગે હૃદયમઠળ નાભિમઠળ ઉપર કમળની પાખડીની કલ્પના કરી તેમા નવ, સોગ વિગેરે અક્ષરો સાથે પદમજ્જની સ્થાપના કરી પદસ્ય ધ્યાન કરવામા આવે છે, જેનુ સ્વરૂપ પદસ્ય ધ્યાનને અગે યોગમયોમા જાતુ વિસ્તારથી બતાવ્યું છે તે પણ અત્ર વિચારવા યોગ્ય છે તદ્દ્વારા પણ જે હૃદયકમળ-ચિત્તપત્તને યોધે તે તે ઉપર રમણ કરતાં આત્મજનરને ભોધ સકે છે આ હકીકત યોગને અગે છે અને યોગના વિવયનો તે વિભાગ વાચવાથી અથવા સમજવાથી બરાબર અલ્પમા આવી બાક તેમ છે તાત્પર્યાય એક જ છે કે-તમે બહારથી આત્મોત્તતિ યશે એમ માનો છે તે વાતમા સત્ય નથી, તમશમા જે મહાન્ તત્વો છે તે યોધો, તેનુ પૃથક્કરણ કરો અને તેની અદર શખલ યાઓ; ઉપર ઉપરની વાત કરી નકામે કાળનો અને શક્તિનો વ્યય કરો નહિ. શ્રી આનંદમનન્ય મહારાજે ધર્મને નામે ઝગમગ નહિ કરવાનો. અત્ર અવરાત્મ દશાના વિચાર સાથે જે બોધ આપ્યો છે તે વિવેકપુર સર સમજવા અને આદરવા યોગ્ય છે

આ પદમા શ્રી આનંદમનન્ય મહારાજે જે અદ્ભુત આશય બતાવ્યો છે તે બરાબર સમજવો કોઈપણ પદના ભાવને એકાવ દૃષ્ટિથી પોતાના વિચારને પુષ્ટિ આપવામા જેથી ન જવાય એમ થવુ ખાસ જરૂરનુ છે અત્ર શામ શામ કરનારી જે સ્થિતિ વળુવી છે, તે બહિરાત્મભાવમા વતવા સવ લેવોને કામુ પટે છે જેઓ સાધ્ય સમજી શકતા નથી, ધમને અવગણ બતાવી દે છે અને તેને નામે ટલાઓ ઉઠાવે છે તેઓને આ પદમાથી પણ રહસ્ય મળશે. જેઓ મોહમર્જિત વૈરાગ્યથી સંસ્કારનો ત્યાગ કરી બેઠા હોય પણ તે ન મોહન્ય સાચાત્મથી વસ્તુસ્વરૂપ સમજતા ન હોય તેમજે આ પર વારવાર વાચવા યોગ્ય છે મોહનો અ. અત્ર શા. ન સમજ્યો પણ અજ્ઞાન-વસ્તુસ્વરૂપનુ અભ્યુપદ્ય એ અર્થ છે એમ ધ્યાનમા રાખવુ અજ્ઞાનથી ઝમે તેટલાં કદ કરવામાં આવે પરંતુ ત્યામુખી આત્મસ્વરૂપના પરમ વશ્યપૂર્વક ત્યાગ થતો નથી ત્યામુખી વસ્તુતઃ બાત કાઈ મળતો નથી. મજ્જતપસ્યા કરવાથી કદાચ દેવેદ્ર કે અક્ષર્તીની પદવી મળી બાપ પણ તે વસ્તુતઃ કાઈ નાથી આથી કોઈ પણ જુગ પ્રાપ્ત કરવા હયાત હોય તો તેનો પાથે પાકો ભોજો મોહ મજ્જાની ધોવા વૈાનને અને નમે તેવા ગ્રન્થસ્ત કે વીડા વેચામા આવે તો તે સર્વ અધિષ્ઠાત્મનાં છે જ્યારે વસ્તુસ્વરૂપના પદ સાથે બહિષ્ઠાત્મભાવનો ત્યાગ થઈ અવરાત્મ દશામા જાતવનુ બની આવે અને પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરવા હયાત રપટ વશ્યાયમા રા ત્યારે અવસ્ય બોધિત બનવા થા. છે અને તેજુ કરનારા પ્રાગ્ની નિરવા હોય છે પણ તેમ

કરે ત્યારે જ સંસારનો પાર પમાય છે. આ સ્વરૂપ બહુ મનન કરી, વિચારી હૃદયમાં ઉતારવા યોગ્ય છે, વર્તનમાં લાવવા યોગ્ય છે અને ખાસ અનુભવવા યોગ્ય છે.

પદ અઠ્ઠાવીસમું

રાગ આશાવરી.

આશા ઓરનકી કયા કીજે ? ગ્યાન સુધારસ પીજે. આશાં

મટકે દ્વાર દ્વાર લોકનકે, કૂકર આશાધારી;

આતમ અનુભવ રસકે રસીયા, ઉતરે ન કબહુ સુમારી. આશાં ૧

“ પારકાની આશા શું કરવી ? જ્ઞાનઅમૃતરસનું પાન કરવું (એ કર્તવ્ય) છે. આશા ધારણ કરનારો-આશાને વશ પડેલો કૂતરો લોકોને ખારણે ખારણે રખડે છે (પશુ) જે આત્મઅનુભવના રસમાં રસિક જીવે છે અથવા જે તેમાં મગ્ન-તલાલીન થઈ ગયેલા જીવે છે, તેનો (તેના મસ્તકનો) કેફ કદિ ઉતરતો જ નથી. ”

ભાવ—આ પદના સળધમાં એક એવી હંતકથા ચાલે છે કે-શ્રી આનંદધનજી મહારાજ જેનું નામ લાભાનંદ હતું તેઓ એક શહેરમાં ચોમાસું સ્થિત રહ્યા હતા. ત્યાં એક શ્રાવક તેમની બહુ વૈયાવચ્ચ કરતો હતો, તેઓને આગ્રહ કરી આહાર વહોરવા લઈ જતો હતો, જરૂરી કપડાં પણ વહોરાવતો હતો અને ઘણો વખત તેમની પરિચર્યામાં કાઢતો હતો. વળી તે ઉપાશ્રયનો શેઠ પણ હતો એમ કહેવાય છે. પર્યુષણપર્વના વખતમાં એક દિવસ તે પૂજામાં સવારે જરા વધારે રોકાઈ ગયો. વ્યાખ્યાન શરૂ કરવાને વખતે કોઈ શ્રોતાએ યાદ આપ્યું કે અમુક શેઠ હજી પધાર્યા નથી, પૂજામાં છે તે તુરતમાં આવશે, પણ નિર્ણય કરેલા વખતે શ્રી આનંદધનજી મહારાજે તો વ્યાખ્યાન શરૂ કર્યું. પર્યુષણના વ્યાખ્યાન અખંડ સામ્રાજ્યવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છાવાળો તે શેઠ પા કલાક પછી આવ્યો એટલે તેને જરા ખેદ થયો વ્યાખ્યાન પૂરું થયા પછી તે બોલી ગયો કે ‘ સાહેબ ! આ સેવક પર જરા દયા કરી સહજ વ્યાખ્યાન થોભાવવું હતું ’ ગુરુ કઈ પણ બોલ્યા નહિ ફરી વાર એ ને એ જ વાત કરતા તે શ્રાવકે કહ્યું કે ‘ સાહેબ ! હું કપડાં વહોરાવું છું, આહાર વહોરાવું છું, આટઆટલી વૈયાવચ્ચ કરું છું તે તો ધ્યાનમાં રાખવું હતું ’ આનંદધનજી બોલ્યા ‘ ભાઈ, આહાર તો ખાઈ ગયા અને લે આ તારા કપડાં ’ એમ કહી કપડાં ઉતારી નાખી જંગલમાં ચાલ્યા ગયા અને ત્યાં જઈ આ પદ પ્રથમ બતાવ્યું. ઉપાશ્રય તે શેઠનો હોવાથી તેનો ત્યાગ કરી દીધો-આવી હંતકથા છે

૧ ઓરનકી=ખીન્નની કયા=શી ? કીજે=કરવી સુધારસ=અમૃતરસ પીજે=પીવે ભટકે=ભટકે છે, રખડે છે દાર=દારણે ખારણે લોકનકે=લોકોના ફૂકર=કૂતરો આશાધારી=આશાને વશ રહેલો, રસીયા=તેમાં રસિક જીવે કબહુ=કોઈ પણ વખત સુમારી=ધુમધામણ, કેફ

સ્મૃતિ જનતાની ધટના આશા પર બધાયલી છે દરિદ્ર સ્થિતિનો માણસ ધન મેળવવાની આશા રાખે છે, કુવારો સ્ત્રી મેળવવાની આશા રાખે છે, વિરહી સ્ત્રી પતિને મળવાની આશા રાખે છે, મરણ કાઠે સૂતેલો પ્રાણી સાંભળે યદ્ય જવાની આશા રાખે છે આવી રીતે અનેક પ્રકારના આશાસૂત્રથી બધાયેલો આ જીવ અધમ સ્થિતિમાં હોય છે તો પણ સંસાર તરફ ખેંચાતો બળ છે, તેને વળગતો બળ છે, તેને ચાટતો બળ છે એક આશાને તાબે રહીને બેઠેલા (અ)કાર્યો કરે છે કે તેની અણતરી કરી શકાય નહિ. આ આખા પદ પરથી જણાયે કે નવીન સ્મૃતિ વસ્તુઓ મેળવવાની વૃષ્ટિ અને તે પ્રાપ્ત થયે એવી આશાને લીધે સંસારદાવાનગથી અતિ તપ થયેલો પ્રાણી પણ સંસારમાં ચંચળુશીથી સંબંધ કરે છે

આશાનું સ્વરૂપ બતાવતા કહેવામાં આવ્યું છે કે “જેમ જેમ શરીર તથા ધનની આશા ફેલાવી રહે છે તેમ તેમ મોહઅસિ વધારે દૃઢ થવી બળ છે એ આશાને શક્તિમાં ન આવે તો વૃષ્ટિની સાથે તે પણ આખા વિશ્વમાં વધારે વધારે પ્રસાર પામતી બળ છે અને તેના પાયા દૃઢ થયા પછી તેને કાપવી મુશ્કેલ યદ્ય પડે છે આશા એ શક્તિને પામી બલ તો મનોવાદિત સર્વ આત્મીય કાર્યો સિદ્ધ થાય છે અને એ તેમ ન થાય તો આ ભવસંસાર દુસ્તર યદ્ય બળ છે યમ, નિયમ વિગેરે પ્રશમ સામ્રાજ્યને તથા સદ્ભાવરૂપ સૂર્યને શક્ત્યાર આશા જ છે જેઓ વૃદ્ધિ પામતી આશાને શક્તિ શક્તિ નથી તેઓ એક પ્રાપ્તિ માટે નકામો શ્રમ કરે છે આશા છત્રિયોને ઉન્નત કરનાર છે આશા વિષની વેલડી છે અને આશાને લઈને જ પ્રાણીને સર્વ દુખો પ્રાપ્ત થાય છે. જે જાનવાન પ્રાણીઓ આશા શક્તિને લઈ નાખે છે તેઓ આ મહાદુખથી બરપૂર સંસારસંસાર તરીકે બલ છે જેઓને આશા હોય છે તેઓને મનની શુદ્ધિ પણ સ્ફેલી નથી તેથી સર્વ આશાનો ત્યાગ કરીને જે નિરાશીભાવનું અવલંબન કરે છે તેઓનું મન પૌદ્ગલિક પદાર્થોના સંગ કરતું નથી અને તેથી તેના પર ૭ વિજ્ય મેળવે છે તેને સત્ય સ્મૃતિ, આદિનિષ્કલન, વિવેક વત્તવનિષ્કલન અને નિર્મમત્વપ્રકાર પ્રાપ્ત થાય છે, પણ આંતરિક આશાકૃપી જાનવાન લુપ્તમા બન્યા કરે છે ત્યાં સુધી મહાદુખદાવાનગની શક્તિ થતી નથી. કેવળા સ્વામી ઇક સ્વમનુ રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીને પણ એ વિશેષ પ્રાપ્તિની આશાથી બદલેલો તો વાસ્તવિક રીતે તે જરા પણ સુખી નથી. નિરાશીભાવ ધારણ કરનાર પ્રાણીનું અવલંબન અપજન્ય છે. કે છે, તેના છત્રિયદસ્તીઓ વિક્રિયાને તણ દે છે અને તેનો કપાયઅભિ શક્તિ પામે છે

(સ્વામીજીવ-પ્રકરણ સત્તરથ)

પૂર્વપાદ શ્રીમદ્ગોવિંદ્યજી જ્ઞાનસારના બારમા નિરૂપદાલકમાં લખે છે કે “પોતાના સ્વભાવ-નિષ્ક સુખની પ્રાપ્તિ ઉપરાંત બીજી કંઈ પણ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય નથી એવી રીતે આત્મચૈત્ત્યથી સપત્ત મહામુનિ તદ્દન નિરૂપ્ત થઈ બલ છે નિચ્છલ પારકી આશા જાણ પ્રાણીઓ બાંધે એવી એવીને પ્રાપ્ત કરે છે, ધરે ધરે નિષ્કા માં છે, પરંતુ અનવ

જ્ઞાનપાત્ર પ્રાણી તો આખા જગતને તણખલા તુલ્ય જીએ છે. વિદ્વાન્ માણસે પુદ્ગળમાં આનંદ લેનારી રતિની સાથે પ્રીતિ કરનારી સ્પૃહાને હૃદયમંદિરમાથી બહાર ધકેલી મૂકવી જોઈએ. સ્પૃહાવાળા પ્રાણીઓ તણખલા અથવા રૂની પેઠે તદ્દન હલકા લાગે છે, છતાં સસારસમુદ્રના તળિયે જઈને ખેસે છે એ મોટી નવાઈની હકીકત છે ! નિ સ્પૃહી પ્રાણીને જમીન પર શય્યા કરવી પડતી હોય, સિક્કાથી જેવું મળી આવે તેવું લોજન કરવાનું હોય, જીર્ણ વસ્ત્ર પહેરવા મળતા હોય અને જગલરૂપ ઘર નિવાસ કરવા માટે હોય તો પણ તેને ચક્રવર્તી કરતા વિશેષ સુખ છે. પારકી આશા એ મોટું દુઃખ છે અને નિઃસ્પૃહીપણું એ મોટું સુખ છે, સુખ અને દુઃખનું આ ટૂંકા મુદ્દાસર સંક્ષિપ્ત લક્ષણ સમજાવું.

ઉપાધ્યાયજીના છેલ્લા વચન વિશેષ રીતે સમજવા યોગ્ય છે અને તે જ આ પદનો વિષય છે. શ્રીઆનંદધનજી મહારાજ કહે છે કે-હે ચેતન ! તું પારકાની આશા શા માટે કરે છે ? તને બીજા કોઈ શું આપવાના છે ? તું અન્ય માણસ પાસેથી અથવા અન્ય વસ્તુની આશા કરે છે પણ તેમા તારું શું વળવાનું છે ? તારું છે તે તો તારી પાસે જ છે, તારામય જ છે, તું પોતે જ છો, માટે પરની આશા છોડીને તું જ્ઞાનઅમૃતરસનું પાન કર જેથી અજરામર થઈ જઈ આ ભવવ્યાધિને હમેશને માટે દૂર રાખી શકીશ. આત્મસ્વભાવનો સ્વાધ્યાય કરતા એક વિદ્વાન્ લાખી ગયા છે કે—

પરકી આશા સદા નિરાશા, એ હે જગ જન કાંસા,
તે કાટનકું કરે અભ્યાસા, લહો સદા સુખવાસા
આપ સ્વભાવમે રે, અવધુ સદા મગનમે રહેના.

આ પ્રમાણે પરજીવની અથવા પરવસ્તુની આશા નિરાશામા જ પરિણમે છે, એ તો માત્ર માણસને ફાસો દઈ ફસાવે છે, સસારમા રજાવાવે છે અને મળે છે તો મુઝાવે છે અને ન મળે તો ચિતા કરાવે છે, તેથી પરની આશા છોડી દેવા, તેને કાપી નાખવા અભ્યાસ કરવો જેથી નિરંતરને માટે સુખ પ્રાપ્ત થાય અર્થાત્ જેથી અજરામર સ્થાન પ્રાપ્ત થાય. પોતા સિવાય અન્ય કોઈના ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેવામા અને અન્ય પૌદ્ગલિક વસ્તુ મેળવવાની ઇચ્છામા એટલા લટકી રહેવું પડે છે કે આ જીવ એને પરિણામે જરા પણ જાગ્યા આવી શકતો નથી, વળી તે વખતે કેવું વર્તન કરે છે એ પણ વિચારીએ

આશાથી આ લોકમા અને પરલોકમા આશા કરનારની ફજેતી થાય છે. આ ભવમા આશા પૂરી થતી નથી ત્યાં સુધી મનના જે સકલ્પવિકલ્પો થાય છે તે એટલા તો મોટી સંખ્યામા અને દીર્ઘ કાળ સુધી માનસિક દુઃખ આપનારા હોય છે કે ત્યાર પછી આશા પૂરી થાય તો પણ તેમા આનંદ રહેતો નથી. આશા તો દરરોજ અનેક પ્રકારની થતી હોવાથી સોએ નવાણુ આશાઓ તો કદી પૂરી થતી નથી તે તો વળી એટલી ખરાબ અસર મૂકી જાય છે કે તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ થઈ પડે. આવી રીતે પૂર્ણ થયેલી અને

અપૂર્ણ રહેલી આશાઓ પણ પરભવમા તે બહુ દુઃખ આપે તેવા ચીજોનાં ઠમના બધ કરાવે છે આશાથી આ ભવમા અને પરભવમા બહુ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે એક શાંતીનો કાંઈ મેળવવાની આશાએ જેમ કૂતરા દોકોનાં બારણે બારણે રખડે છે તેમ આશાધારી પ્રાણી દોકોનાં દારે દારે રખડે છે એક નીતિવચનમા કહ્યું છે કે:-

ઠાસ્તૂલલાલનમમમરખાવપાતા, સૂયો નિપસ્ય વદનોદરદર્શન ચ ।

પિન્હદસ્ય હરતે ગમપુત્રવસ્તુ, ચીરં વિલોકયસિ ચાતુષતૈષ મુદ્ધે ॥

‘આ માણસ શાંતીનો ટુકડો આપશે એવી આશામા કૂતરા પૂછી હલાવે છે, પછે પડે છે, જમીન પર પડીને પોતાનાં મુખ અને પેટ બતાવે છે, ત્યારે ગજરાજ(હાથી) ખાવા માટે આવેલા શાંતીનો તરફ ખીરેથી લુચ્છે છે અને એ કંઈ ક્ષણવાલા ક્યાં પછી ખાય છે’ હાથીને ખવરાવવામાં કેટલી મહેનત પડે છે અને કૂતરા એક શાંતીનો ટુકડો હાથમાં રાખનારની પાસેથી તે મેળવવા સારું કેટલી બેઠ કરે છે તે બંને વચ્ચેનો તફાવત જેઓએ અવલોકન કરીને જોયો હોય તે આશા કરનાર અને નહિ કરનારની સ્થિતિનું અતર બસબર સમજી શકશે; અને એવી રીતે જ્યાં ત્યાં રખડ્યા કરે છે છતાં ઘેર ઘેર ભટકનાર કૂતરાને કોઈ જગ્યાથી લાકડીના માર અને કોઈ જગ્યાએથી ‘હક હક’ના બવાબે સાંભળવા પડે છે આશાધારી માનવીઓની બરાબર આવી જ સ્થિતિ છે ક્ષાંત્રદાર મગજવાળા શેઠીઆઓ પાસે નિજ શુભની સ્વમુખે કથા કરવી, પવતિ પવતિ અને જગલે જગલે આશામાં રહી રખડવું, ન કરવા થોડા ધધા કરવા, વિગેરે અનેક વિટબધાઓ સહન કરવી, અનેક તોફાનો મચાવી મૂકવા અને છતાં ધણીખરી વખત કૂતરાનાં જેની સ્થિતિમા રહેવું-આમ આપણે બહુધા ભોંઠાં છીએ આત્મસ્વરૂપથી ભિન્ન જઠ વસ્તુની આશા કરનાર મનુષ્યની આવી સ્થિતિ થાય છે

આશાધારીની ઉપર પ્રભાણે સ્થિતિ બાકીની હવે જે આશીર્વાદ તરફને આત્મજનુ ભવરૂપ સ્વમા આસક્ત થાય છે તેને કેવો આનંદ થાય છે તે બતાવે છે તેને પ્રથમ દરજ્જે તે નિરાશીભાવ પ્રાપ્ત થાય છે કારણ કે આત્માનુભવ થવી વખતે તે પરવશ્વ સાથેનો પોતાનો સબંધ વિવેકપૂર્વક વિચારી શકે છે અને તે સબંધની અનિત્યતા અને સ્વરૂપથી ભિન્નતા જ્યારે તેના જ્ઞાનમા આવે છે ત્યારે તે કદિ પણ સ્વથી અન્ય(વસ્તુ અથવા પ્રાણી)ની આશા ન રાખવાનો નિર્ણય કરે છે અને આ પ્રમાણે અન્યની આશા ન રાખવાના વિચાર સાથે આ જીવને આત્માનુભવનો રસ જામે છે, તેમા તેનું સચિત્તપણું થાય છે અને છેવટે તેમાં તે તટ્પ્રીન થાય છે આ આત્માનુભવરસનું પાન કરવાથી તેનો કેફ ચડે છે મદિરાનું પાન કરવાથી જેમ કેફ ચડે છે તેમ; પણ મદિરાપાન અને અનુ ભવરસના પાનમાં એક મોટો તફાવત છે અને તેણે કે મદિરાપાન ક્યાં પછી થોડા વખતમા તેનો કેફ ઉતરી જાય છે ત્યારે હાથ-પગ તૂટે છે શરીર શિથિલ થઈ જાય છે અને કામ

કરવાનો ઉત્સાહ તદ્દન મટી જાય છે, પણ આ અનુભવરસનું પાન કર્યા પછી તેનો જે કેફ ચઢે છે તે તો કદિ ઉતરતો નથી. એક વખત તે કેફ ચઢ્યો હોય તો પછી તેની ખૂમારીમા જ આ જીવ પ્રગતિ કરતો જાય છે અને છેવટે અનંત કાળ સુધી કદી પણ ઉતરવાનો પ્રસંગ જ આવતો નથી. આશાધારી કૂતરો બારણે બારણે રખડે છે પણ છેવટે તેનું કંઈ વળતું નથી અને નિરાશીભાવ પ્રાપ્ત કરી પોતાની સહજ સમાધિરૂપ અનુભવરસનું પાન કરી તેમાં આસક્ત રહેનાર પ્રાણીઓનો કેફ કદી ઉતરતો નથી. તેથી પરની આશા છોડી દઈ સ્વાત્માનુભવ કરવો એ અત્ર ઉપદેશ છે. વાત એમ છે કે જ્યારે અધ્યાત્મજ્ઞાનનો આવો વિષય ચર્ચાતો હોય છે ત્યારે તો આ જીવને તેની સત્યતા સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે, પરંતુ પારકી આશામા તણાયેલો, રાગમા રાયેલો અને સંસારમા સર્જાયેલો આ જીવ પાછો એકલો પડે છે કે બધી વાત ભૂલી જઈ પરભાવમા આસક્ત થઈ જાય છે અને પછી કૂતરાની જેમ અહીં મોઢું નાખે છે, ત્યાં મોઢું નાખે છે અને બધી જગ્યાએથી માર ખાય છે કોઈ વખત ટુકડો રોટલો મળે છે તો પણ તે લાખો વખત ટકતો નથી અને વળી ટુકડો રોટલો પાસે હોય તેટલો વખત પણ વધારે રોટલો મેળવવાની આશામાં કૂતરાપણું તો છોડી શકતા જ નથી આ સ્થિતિ કેટલી દુઃખમય છે તે વિચારવાથી સમજાય તેવું છે

આશા દાસીકે જે જાણ, તે જન* જગકે દાસા;

આશા દાસી કરે જે* નાયક, લાયક અનુભવ પ્યાસા- આશા ૦ ૨

“ જે પ્રાણીઓ આશા દાસીના છોકરા છે તે પ્રાણીઓ જગતના નોકર છે; આશા દાસી જેને (પોતાના) નાયક-ઉપરી બનાવે છે તે વસ્તુવિચારથી થતા આનંદને અનુભવવાની ઇચ્છાને યોગ્ય થાય છે ”

ભાવ-જે આશાફૂળી દાસીના છોકરાં થાય છે તે આખા જગતના નોકર થાય છે આશાફૂળી લોડીના પુત્રો દાસ જ થાય છે, વાદરીનું બચ્ચું જેમ પોતાની માતાને વળગી રહે છે તેમ તેઓ આશા માતાને વળગ્યા રહે છે અને સામાન્ય રીતે દાસીના છોકરા તો દાસ જ થાય આશા-તૃષ્ણાને જેઓ વશ પડે છે તેઓ આખા જગતના જે પ્રાણીઓના સબધમા તેને અગે આવે તેના હુકમ પોતાની ઇચ્છાએ અમલમા લાવી તેના દાસ બને છે, તેને નમે છે, તેને પગે પડે છે અને તેની ગુલામગીરી કરે છે. દાખલા તરીકે જ્યારે ધનની આશા હોય છે ત્યારે ધનવાન પ્રાણી પાસેથી સુકિત-પ્રચુકિત કરી ધન કઢાવી લેવા તેની પરિચર્યા કરે છે, તેની ખુશામત કરે છે અને અનેક ન કરવા યોગ્ય કાર્યો કરે છે,

* 'જન' ને સ્થાનક 'સખ' શબ્દ એક પ્રતમા છે

x 'જે' ને બદલે કોષક જગોએ 'જો' શબ્દ છે - પીયાસા એવો પાકાન્તર છે

૨ જાએ=જાયા, જાતા, દીકરા જન=માણસો જગકે દાસા=દુનિયાના નોકર નાયક=ઉપરી, સ્વામી લાયક=યોગ્ય અનુભવ પ્યાસા=અનુભવની પ્યાસ, તરસ

આટલા દાસત્વથી સતોષ ન પામતા જઈ પદાસની આગળ પૌદ્ગલિક અચેતન સોનારૂપાની પક્ષ પક્ષ કરે છે તે જ પ્રમાણે વિષય સેવવાની આશાથી કુલટા કુસાર્યાની પક્ષ પરિજ્ઞા કરે છે, તેનો દુક્રમ ઉદાય છે, તે કહે તેમ કરી આપે છે પછી સ્ત્રી ગમે તેવી હુમ્મી, અન્યઆસક્ત અને શખાદી જેવી હોય તો પક્ષ તેના ઉપર શગબુદ્ધિથી તેને દેવી તરીકે પૂજે છે તેના વચનને ઉપાડી લે છે અને તેને જરા પક્ષ અસતોષ ન થાય તે સ્વરૂ અનેક વિચારો કર્યા કરે છે, એટલું જ નહિ પક્ષ તેવી સ્ત્રીની ખાતર માતા, પિતા, બંધુ અને સ્નેહી વગની સાથે મોટા કલેશ કરે છે અને પોતાના બાલ્યકાળમાં જે અપાર ઉપકાર તેઓએ પોતાની ઉપર કર્યા હોય છે તે સર્વ ભૂલી ભય છે સ્ત્રી તરફથી એટલું કરવા છતાં પક્ષ લાલ મગે છે ત્યારે તેને પગે તો ઇલા નથી થઈ એમ કહી, અપમાનનો એટલો વળી જઈ તેને પપાગે છે અને એવું નિર્પિદ આચરણ કરે છે કે જરા પક્ષ તત્ત્વ-રહસ્ય સમજનાર પ્રાણીને તેના વતન પર હાસ્ય આવ્યા વગર રહેતું નથી. ધન અને સ્ત્રીની આશાથી પ્રાણી જે જે આચરણ કરે છે તેનું એ વર્ણન આપ્યું હોય તો પુસ્તક ભંધાય તે દરેકજનના અનુભવનો વિષય હોવાથી સર્વથી સમજી શકાય તેવી હકીકત છે એવી જ રીતે જમીનની, વસ્તુની, ઘરપ્રાપ્તિની આશાથી અથવા માન-તૃષ્ણાથી તેમ જ બીજી કોઈ પક્ષ પ્રકારની આશાથી આ જીવ અનેક કામો કરવા લાગે છે અને કરે છે, અનેક પ્રભાસના ધણ ખાય છે, પાછો પડે છે અને વળી આશામાં અને આશામાં પાછો જાય છે અનેક ભાગ પામરે છે, અનેક કષ્ટો વેઠે છે અને અનેક પ્રકારની શુભાશી સ્વીકારે છે આશા દાસીના જે દીકરા છે તે આવી રીતે આખા જન્મતનુ દાસ છે

હવે આશા જેને પોતાના સ્વામી કરે-ઉપરી કરે અર્થાત્ આશા જે પ્રાણીના દુક્રમમાં રહેનાર ગૃહિણી માય, તે જેના કબજામાં આવે તે પ્રાણી અનુભવરસનું પાન કરવાને યોગ્ય થાય છે અને છેવટે તે અનુભવરસનું પાન કરે છે અનત જ્ઞાન, દયાન, આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનને અનુભવ કરવામાં આવે છે, જેનું સ્વરૂપ આગળ ક્રોધ પદના વિવેચનમાં અને ત્યાર પછી ધણી વખત વિચારી ગયા છીએ તે અનુભવજ્ઞાનની તૃપ્તિ ત્યારે જ સ્વતંત્ર થાય છે કે જ્યાં અન્ય જીવની અથવા અન્ય પૌદ્ગલિક પદાર્થો મેળવવાની આશા પર સ્વામિત્વ પ્રાપ્ત થાય. આશા પર સ્વામિત્વ મેળવવાથી ચર' પ્રકારની હાહમરીનો અંત આવી જાય છે મનમાં સતોષાવૃત્તિ આવી જાય છે અને પરમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે એને પરિણામે સ્વરૂપજ્ઞાનનું પાન કરવાની તૃપ્તિ થાય છે અને તે તૃપ્તિ કરવાના સાધન સ્વરૂપે જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે છેવટે એ અનુભવરસમાં નિમગ્ન થઈ અનતકાળ મુખી તે જ સ્થિતિમાં સદી મહાપ્રભોદ કરાવનાર અંતર સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રયત્ન નિમિત્ત કારણ પક્ષ તે નિરાશીભાવ અને છે

અર્થે દત્તાકાર અનુભવપિપાસા એવો છે ત્રી પદોનો પાઠ વર્ષ આશા દાસી જેને પાતાનો સ્વામી બનાવે તે અનુભવરસનો વિપાક એ કે તૃપ્તિ-તરંગો છે

(બને છે) એમ અર્થ કરે છે મતલબ એના સંબંધમા દાસ તરીકે કે પતિ તરીકે આવનારને એ આશા રખાવે છે એટલે કોઈ પણ રીતે એનો સંબંધ ઈષ્ટ નથી. આ દૃષ્ટિબિંદુથી આ અર્થ પણ સમીચીન છે.

આ ત્રીજી અને ચોથી પંક્તિનો એક બીજી રીતે પણ સુંદર અર્થ થાય છે. જેમ શેઠનું કામ પોતાની દાસીઓને પ્રવર્તાવવાનું છે તેમ જે આશાને દાસી તરીકે પ્રવર્તાવે અથવા તે તરીકે રાખે અને તેમ કરીને-તેના ઉપર હુકમ કરીને પોતાનું કામ શેઠ સિદ્ધ કરે છે તેવી જ રીતે જે આત્મા આશાનો દાસ ન બનતા સ્વસ્વરૂપની સિદ્ધિ માટે યોગ્ય કાર્યોમા ઇચ્છાનો પ્રયાસ કરે તો તે અનુભવને લાયક થાય છે. આ અર્થ કરવામા ' જે નાયક આશા દાસી કરે, ' એમ પદ્મચંદ્ર કરવાનો છે આ અર્થ બહુ સુંદર ભાવ બતાવે છે આશય લગભગ ઉપર બતાવ્યો તે જ રહે છે, પણ એમા ફેર એટલો છે કે પ્રથમ અર્થમા આશા તેને નાયક કરે છે અને આ અર્થમા ચેતનજી આશાને દાસી બનાવે છે. આ ભાવ તેથી વધારે સુંદર છે, કારણ કે એમા ચેતનનુ નાયકપણુ યોગ્ય રીતે પીછાનાય છે.

આશા એ એવી વસ્તુ છે કે તેનો પાર પામવામા અને તેના પર સ્વામિત્વ મેળવવામા બહુ મુશ્કેલી નડે છે *ભર્તૃહરિ તેને નદી સાથે સરખાવી તેનો પાર પામનાર યોગીશ્વરના આનંદનુ વર્ણન કરે છે, તેમ કરતા નદીમા શુ શુ* પદાર્થ હોય છે અને તેનો પાર પામવામા કેટલી અગવડો પડે છે તે તરફ લક્ષ્ય ખેંચતા તે કહે છે કે-આશા નામની નદીમા મનોરથ જળ ભર્યું છે, તેથી આજો વખત જૂઠી જૂઠી ઇચ્છાઓ થયા કરે છે, નદીમા જેમ જળના તરંગો થાય છે તેમ અહીં તૃષ્ણાના મોજા આવ્યા કરે છે, નદીમા રાગરૂપી આહ (જળમા રહેનાર મનુષ્યનુ પણ ભક્ષણુ કરી જાય તેવા મોટા મગરમચ્છો) હોય છે જે પ્રાણીનુ ઘસન કર્યા કરે છે, નદી પર જેમ પક્ષીઓ ઊડ્યા કરે છે તેમ આ આશા નદી પર વિતર્કરૂપ પક્ષીઓ ઊડ્યા કરે છે જેથી અસ્તવ્યસ્ત વિચારના ઉદ્ભવ થયા કરે છે, નદીમા પૂર આવે ત્યારે જેમ કાઠા પરના વૃક્ષોનો નાશ થાય છે તેમ આ આશા નદીમા મનોરથજલનુ પૂર આવે ત્યારે વૈયંવૃક્ષોનો નાશ થાય છે, મોટી નદીઓમા જેમ આવર્ત(જળચક્ર) થાય છે અને તેના સપાટામા આવનાર તરનારો પણ ડૂબી જાય છે તેમ આ આશા નદીમા મોહના આવર્ત આવે છે કે જે પ્રાણીને ચક્રભ્રમણમા નાખી દે છે, આવી આશા નદી તરવી મહામુશ્કેલ થઈ પડે તેવી અને અતિ ઊંડી છે, તેનો પાર જે યોગીશ્વર પામી ગયા છે તે આનંદ કરે છે આટલા ઉપરથી જોવામા આવ્યું હશે કે-આશા પર જ્ય મેળવનાર પ્રાણી આ જીવનનુ વિશિષ્ટ કર્તવ્ય કરે છે, તેમા આનંદ માની સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગ પર આવી જાય છે અને અનુભવરસનુ પાન કરવાને યોગ્ય થઈ છેવટે તેનુ પાન કરી સાધ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

* આશા નામ નદી મનોરથજલા તૃષ્ણાતરંગાકુલા, રાગગ્રાહવતી વિતર્કવિહગા ધૈર્યદ્રુમધ્વસિની ।

મોહાવર્તસુદુસ્તરાતિગહના પ્રોત્તજ્ઞચિન્તાવટી, તસ્યા પારગતા વિશુદ્ધમનસો નન્દન્તિ યોગીશ્વરા ॥ ભર્તૃહરિ

રહે તેને જરા ઠડો પડવા દઈ જ્યારે તેને પીવામા આવે ત્યારે સર્વ પદાર્થ તરફ નિરિચ્છકપણાથી પ્રગટેલ ઉન્મત્તતા અને તેથી પ્રગટેલી અનુભવની લાલી આખ પર, મુખ પર અને શરીર પર દેખાય છે. આવા રસનું પાન કરનારનાં કાર્ય, વચન કે ક્રિયા જોયાં હોય તો તેમા બાહ્ય કે અંતરંગ સ્વરૂપમાં તદ્રૂપવૃત્તિ એટલે અનુભવરસની લાલી-એકાગ્રતા સ્પષ્ટ રીતે જોવામા આવે છે. ચેતન ! તું પારકી આશા કરી ઘર ઘર રખડી પાછો પડે છે, હુઝ ખમ્મે છે અને અંતે કંઈ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી તેને બદલે આ તારી પાસે રહેલ રસમાં મસાલો નાખી પીશ તો આ ઠંડીના દિવસો હોવાથી તને લાભ બહુ થશે, તારા આત્મિક શરીર પર લાલી આવશે અને તને સર્વ પ્રકારની પુષ્ટિ થશે.

મનને ખ્યાલો બનાવવામા બહુ વિચાર કયો જણાય છે. નકામો કચરો અને શુદ્ધ રસ તે ગ્રહણ કરે છે અને ધારણ કરી રાખે છે. એ સર્વ શુભ અશુભ વિચારોને વ્યક્ત કરવાનું સાધન છે.

કસ-સત્ત્વ પીવાની હકીકત પણ એટલી જ ધ્યાન રાખવા યોગ્ય છે. નકામી વસ્તુનું પાન કરવાથી લાભ થતો નથી, તે મળરૂપે નીકળી જાય છે; પરંતુ સત્ત્વનું પાન કરી તેને પચાવવામા આવે તો તેનું રુધિર, વીર્ય વિગેરે ધાતુ બની શરીરને પોષે છે, તેવી જ રીતે પ્રેમ મસાલાદાર રસના પાનનું સમજી લેવું.

અનુભવની લાલી પ્રગટ કરવાનો જે ક્રમ આ ગાથામા બતાવ્યો છે તે નીચે પ્રમાણે સમજવો. અનુભવ પ્રગટ કરવા માટે પ્રથમ મનમા વિચાર કરવો, કારણ વિચારને વ્યક્ત કરવાનું સાધન હાલ તો મન જ છે. પછી તે મનરૂપ ખ્યાલામા પ્રેમનો મસાલો નાખવો એટલે સ્વરૂપપ્રાપ્તિના વિચાર તરફ પ્રેરણા પ્રીતિ કરવી. આવી પ્રીતિ જ્યારે વિવેકપુર સર થશે ત્યારે સ્વપર વિવેચન થવાથી બાહ્ય વસ્તુ અને સંબંધ પરથી પ્રીતિ ઓછી થઈ જશે એવી સ્થિતિ બરાબર પ્રાપ્ત કરવા અને તે નિરંતર બની રહે તેવું કરવા તેની નીચે બ્રહ્મચર્યરૂપ અગ્નિ સજાગવો અને તેના વડે શરીરરૂપ બહીને ખૂબ તપાવવો શરીરને તપાવવાથી તેના પરનો રાગ પણ ઓછો થઈ જશે. આવી રીતે શરીર, સ્ત્રી અને બાહ્ય પુરૂષગણ સંબંધનો ત્યાગ થયા પછી માત્ર સ્વરૂપાનંદ પ્રાપ્ત કરવામા જ પરમ પ્રીતિ પ્રગટ થશે આ પ્રયોગ કર્યા પછી સત્ત્વનું પાન કરવા નિર્ણય થશે તે વખતે યોગ્ય ગુરુના આશ્રય નીચે અધિકાર પ્રમાણે ધ્યાનક્રિારૂપ સત્ત્વનું પાન થશે અને તેથી મનની સ્થિરતા પ્રાપ્ત થતા પ્રેમની જમાવટ થશે ત્યારે અનુભવની લાલી તમારા પ્રત્યેક કાર્યમાં, પ્રત્યેક વર્તનમા, પ્રત્યેક વચનમા સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે અને તમારા મનમા એટલી ઉદ્ધતતા પ્રગટ થશે કે તમારી આસપાસ પણ અનુભવનો શાત રસ ઝરતો હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવશે.

૫. આનંદસાગરજી આ ગાથાના અર્થ માટે એક વિશેષ અર્થ સૂચવે છે, એ પણ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. મોક્ષ અથવા આત્માનુભવ માટે સંસારી પચેન્દ્રિય જીવો જ યોગ્ય

છે તેથી અહીં મનસા ખ્યાલાની વાત કહી છે એ મનરૂપ ખ્યાલામા વાજતા, પ્રવક્તા, પસવર્તના, અનુપ્રેક્ષા અને ધમકયા લક્ષણરૂપ સ્વાધ્યાયરાગ આદિ મસાલો ભરવો દુધમા જેમ મસાલો નાખવામા આવે છે તેમ મનરૂપ ખ્યાલામા સ્વાધ્યાયરાગ વિગેરે મસાલો નાખવો નીચે પ્રકાર એટલે પ્રકાશરૂપ અથવા વિશેષ વાસ્તવિક રીતે સાધ્યભિ દુના શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશનો અભિ શુદ્ધ કરવો. પ્રકાશ જાગેનો જે નવીન અર્થ* અહીં બતાવ્યો છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે 'તન જાહી અવટાઈ કસ પીએ' એટલે નિરતર આત્મામા એકાગ્રતા કરવામાં આવે તો તેથી ઉપર કેવળ સ્વસ્વરૂપમા રમણુતાની દશ્ય પ્રગટ થાય. આ અર્થમાં સાકેતિક શબ્દોનો જે વિશુદ્ધ આશય બતાવ્યો છે તે ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે મનરૂપ ખ્યાલામા સ્વાધ્યાયરાગાદિ મસાલા ભરી સાધ્યતા જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશિ શુદ્ધ કરી સ્વમાં એકાગ્રતા કરીએ તો સ્વસ્વરૂપમા રમણુતાની દશ્ય પ્રાપ્ત થાય એ જા જાણનો આશય છે આપણી વર્તમાન દશ્યમા પરતી આશા કરી સ્વાવલંબનને મૂકી દેવામા આવે છે, ભૂલી જવામા આવે છે, વિચારી દેવામા આવે છે- પરંતુ જ્યારે મન નિર્મળ થાય અને સાધ્ય-પ્રાપ્ત્ય બિન્દુનુ શુદ્ધ જ્ઞાન થાય અને સાધે સ્વમા સ્થિરતા થાય ત્યારે સ્વસ્વરૂપ રમણુતાની એકાગ્ર ક્રિતકારક દશ્ય અદ્વર પ્રગટ થાય એમા સંદેહ નેવું નથી. આ જીવને જે એકાગ્ર છે તે તેની પાસે છે, પારકા પાસેથી કાઢ આવવાનું નથી, અન્ય કોઈ આપનાર નથી અને અન્યની આશા સ્થૂલ-માનસિક કે આત્મિક વિષયમા રાખવી એ સાધ્ય સ્વરૂપનું અજ્ઞાન બતાવે છે આ જાવ બહુ સારી રીતે વિચારવો.

અમગમ પીમાલા પીઓ મતવાલા, પીએ અખ્યાતમ વાસા;

† જ્ઞાનવચન વેતન જૈ સેલ, વેસે લોક તમાસા આણાં ૪

જેની ખબર ન પડી શકે તેવો (મનસા) ખાલો કે અખ્યાતમતમા મમ લોકો ! પીઓ અને તેમ કરવા પહેલાં અખ્યાતમનો વાસ કરો છે તે જોગ્યો. આનંદસમૂહ વેતનના ત્યાં (અખ્યાતવાસમા) રમણ કરે છે અને લોકોનો તમાસો જુએ છે "

ભાવ-જેની કોઈને ખબર નથી એવો ઉપર જણાવેલો ખાલો કે મતવાલા ! અખ્યાતમ મતમાં આસક્ત થયેલા સજ્જનો ! પીઓ એ ખાલો એવા પ્રકારનો છે કે તેની સાધારણ રીતે કોઈને ખબર પડતી નથી. તે ક્યા છે ? કેવો છે અને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવો છે ? તે પણ જાણી શક્ય તેવું નથી. આવો અજન્મ ખાલો જેમા મસાલાદાર તત્વ તૈયાર થયું છે તે તમે પીઓ, એ તમે અખ્યાતમતમા મમ હો તો ઉપરની જાણમાં બતાવેલા

* અજમને જાહે આજમ પાકાંતર ૪

† આનંદમન તે જગમે એવે એવો પાકં અજમ છે

૪ અમગમ-જેની ખબર ન પડી શકે તેવો અમગમ. મતવાલા=અખ્યાતમતમાં મમ ચી-નેન્નીન્ની, શુધીને વાસાવાસ, નિવાસસ્થાન બોલ્યાં તમાસા=મેલ, નાટક.

વિધિ પ્રમાણે તેનું પાન કરો અને તેમ કરવા સારું પ્રથમ તો અધ્યાત્મનો નિવાસ ક્યાં છે તે બરાબર ઓળખીને પછી મનસા ખ્યાલાનું પાન કરો. અધ્યાત્મ એટલે આત્મા સંબંધી-તેનું નિવાસસ્થાન આત્મા જ હોય. બાહ્ય પદાર્થ અથવા વસ્તુસગથી રહિત શુદ્ધ દશામા વર્તે તો અથવા શુદ્ધ દશા તરફ ગમન કરતો આત્મા એ અધ્યાત્મનું સ્થાન છે. આત્મા સંબંધી હકીકતનું સ્થાન આત્મસ્વરૂપ જ છે એને બરાબર ઓળખીને પછી ઉપરોક્ત અગમ ખ્યાલાને પીચો. ઘણી વખત એવું બને છે કે અધ્યાત્મને ઓળખ્યા વગર ઉપર ઉપરની હકીકતને જ અધ્યાત્મ સમજી જવામા આવે છે અને તેથી અનુભવરસના પાનને બદલે આત્મવચન થાય છે, તેથી અગમ ખ્યાલાનું પાન કરવા પહેલા અધ્યાત્મવાસ કયા ? કેવી રીતે અને કેવા પ્રકારે ? થાય છે તે બરાબર સમજી લેવું ઉચિત છે.

એ અગમ ખ્યાલાને બદલે કેટલીક પ્રતોમા ‘આગમખ્યાલા’ એવો પાઠ છે, તેનો અર્થ પણ સ્પષ્ટ છે. અધ્યાત્મવાસને ઓળખીને શ્રુતજ્ઞાનના ઔઘરૂપ આગમખ્યાલો પીચો. ત્યાં સામાન્ય રીતે મુશ્કેલી પ્રાપ્ત થશે કે શ્રુતજ્ઞાન તો સમુદ્ર જેટલું છે તે સર્વ જાણી શકાય કેવી રીતે ? તો અધ્યાત્મવાસ ઓળખી વસ્તુસ્થિતિનું અને ખાસ કરીને ષડ્ દ્રવ્ય અથવા નવ તત્ત્વનું જ્ઞાન કરી તેમાથી હેય, જ્ઞેય અને ઉપાદેય શુ છે તે સમજવું એ અધ્યાત્મવાસ ઓળખી લેવાનું સાધન છે મુમુક્ષુ જીવ તેને અદ્ય સમયમા જાણી શકે છે અને પછી તે સ્થિતિમા તેને જે આનંદ થાય છે તે નીચે બતાવ્યો છે

આનંદધન ચેતનજી એ અધ્યાત્મવાસમા જ ખેલે છે, ત્યાં તેને જે સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ તેનું ક્ષીડક્ષેત્ર છે અને ત્યાં ખેલતી વખતે લોકના તમાસા જીએ છે, ભવનાટક જીએ છે, સંસારપ્રપચ પ્રત્યક્ષ રીતે જીએ છે. તે વખતે આનંદધન ચેતન કંઈકે લોકોને કૂદતા જીએ છે, કંઈકને વીંછીએ ફટકાવ્યા હોય તેમ અશાતાથી હણાયલા જીએ છે, કોઈને રમતા, કોઈને મરતા, કોઈને રોતા, કોઈને વિષયકર્મમા આળોટતા, કોઈને હેતુ વગર ઠોડાઠોડી કરતા અને કોઈને પવનની સાથે બાથ ભીડતા એમ અનેક પ્રકારના નાટક કરતા જીએ છે, તેને તે વખતે અનેક પ્રકારની કરુણાદિક લાગણી થાય છે અને તેથી તે નાટકનું પોતે એક પાત્ર હોવા છતાં નાટકમા તે ભાગ લેતા નથી.

આ ગાથાનો ભાવ બતાવતા ઉપરોક્ત પ. આનંદસાગરજી લખે છે કે-કોઈ પ્રકારે ઓળખી શકાય નહિ-સ્પર્શ રૂપ રસ ગંધ કે શબ્દ દ્વારા જણાય નહિ એવો સ્વસાધ્ય દશાની ઇચ્છાનો ખ્યાલો જો પીએ તો અધ્યાત્મનું સ્થાન કયું ? કેવું અને કેવા રૂળને દેનારું છે ? તેનું બરાબર જ્ઞાન થાય અને આ જગત્ તમાસા જેવું લાગે આ ભાવમા અગમ શબ્દનું પારમાર્થિક રહસ્ય બતાવવામા આનંદુ છે અધ્યાત્મવાસની દરેક હકીકત તેના વિસ્તૃત આકારમા જાણવાની ખાસ જરૂર છે, કારણ કે જે વાસમા જઈને રહેવાની ઉગ્ર ઇચ્છા છે તેના સ્થાન, સ્વરૂપ અને લાભોનું બરાબર જ્ઞાન ન હોય તો સાધ્ય મેળવવાની

ઈન્દ્રા બની સ્થે નહિ અને મળે ત્યારે તે ઓળખી ચકાય નહિ. વળી તે વખતે આ સંસાર એક નાટક જેવો લાગે એમા તો કાંઈ નવાઈ નથી. તે વખતે સંસાર-સંકળ જગત નુ સ્વરૂપ ઠેલુ લાગે તેનો ખ્યાલ ઉપર આપ્યો છે

આવી સંસારસ્થિતિ છે આશા દાસીના ઠોકણ હોય છે તે આખી દુનિયાના દાસ થઇને સ્થે છે, એક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા માટે ધેર ધેર ભટકે છે, અનેક પ્રકારના ખેલ ખેલ છે, પણ તેના ચક્રબ્રમણનો છેલ્લો આવતો નથી અને તેની આશા પાર પડવી નથી અને પૌદ્ગલિક વસ્તુની આશા એક વસ્તુ પ્રાપ્ત થયેથી બીજી મેળવવાની ઇચ્છાને-તુષ્ટીને જન્મ આપે છે અને આવી રીતે મહાદુઃખરૂપ પરસ્પૃહામા આ જીવ અનેક જ મ લીધા કરે છે અને સંસારને તળીએ બેસે છ આ પદનો ભાવ બહુ સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી સમજી તેનો વિષય પોતાના મનમા ઉતારવા યોગ્ય છે સ્થલ વિષયમા તો શુ પણ માનસિક કે આદિમિક વિષયમા પણ પરસ્પૃહા કરવાનો અત્ર નિષેધ કર્યો છે તે ખાસ વિચારવા જેવું છે સાચાનુ સ્પષ્ટ જ્ઞાન કરી અત્રન્ય ખ્યાલાના પાન માટે અહીં જે જાણમણ કરી છે તેનો અત્ર અશય સમલ્લય તેમ કરવાની ખાસ જરૂર છે આવા ખ્યાલામા સ્થેલ કરીને પી તેની પૂનર્મા ન્યારે વેતનજી આવે ત્યારે પછી પોતે સ્વસાધ્ય દશ્યમા રમણ કરે છે અને સર્વ જગતને બુએ છે ત્યારે તેને એક ખેલ જેવું-નાટક જેવું લાગે છે નરે! એવી વિશુદ્ધ દશ્ય પ્રાપ્ત થયા પહેલા પણ જરા શાવ રીતે વિચાર કરીએ તો આપણને જગત્ તમાશા જેવું લાગશે પર આશા મૂકી છં જ્ઞાનમુધારણનુ પાન કરી અત્ર બતાવેલ આ રમ્ય ખ્યાલો પીવા અને તેના પાનની પૂનમા પડી જવા દરેક સાપેક્ષ દ્રષ્ટિવાને વિચાર લાખવો

૫૬ ઓગણત્રીસમુ

રાત્ર આસપરી

અવધૂ નામ હમારા રાણે, સાઈ પરમ મહા રમ જાણે અવધૂં

કના હમ પુરુષા ના હમ નારી, વરન ન માંતિ હમારી;

જાતિ ન પાંતિ ન Xમાધન માધક, ના હમ લગુ નહિ મારી અવધૂં ૧

હ અવધૂ! જે અમારુ નામ ધારે તે ઉત્કૃષ્ટ મહારસનુ આસ્વાદન કરે. અમે પુરુષ નથી સ્ત્રી નથી; અમારો કોઈ વણ નથી, કોઈ પાટ નથી, કોઈ જાતિ નથી કોઈ

* ના ન જાણ નહિ અને પાર છે

X સાધન સાધના બદલ સાધન ન સાધક બતા પાઠ છે તે જગુદ્ધ જગાવ છે

૧ રામચંદ્રા પા સાધનત્વ નાખતવા ૧ ૨૨=૧૨૧ પાસમાનો એક રાજાચર અમલ આદ્યજાદિ ત્યાર રાજ માતો એક ક્ષત્રવંશ આમાર પાતિખર્ચિત સાધન-સામગ્રીતિયાર કરવાર લગુદ્ધગય

પાતિ નથી, અમે સાધન નથી કે સાધન કરનાર નથી, તેમજ અમે હળવા નથી તેમ ભારે પણ નથી.”

ભાવ-આ પદમાં નયની અપેક્ષા ધ્યાનમાં લઈ શ્રીઆનંદધનજી મહારાજ બહુ ઉચ્ચ ઉડ્યત કરે છે એનો ભાવ સમજવામાં બહુ મુશ્કેલી પડે તેવું છે, કારણ નયજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજવું અને સમજાવવું એ સહેલી જાણત નથી આપણે પાંચમા પદના વિવેચનમાં નયજ્ઞાન પર સહજ વિવેચન કરી ગયા તે પરથી સમજાયું હશે કે સત્યના એક અંશને ગ્રહણ કરીને ચાલે તેને નય કહેવામાં આવે છે. સર્વાંશ સત્ય જ્ઞાનને પ્રમાણજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. આ વ્યાખ્યા ઉપરથી સમજવાનું એ છે કે નયજ્ઞાન એ સંપૂર્ણ સત્ય જ્ઞાન નથી તેમ અસત્ય પણ નથી, માત્ર તે સત્યનો અશ છે એટલી હકીકત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ નયાભાસ હોય ત્યાં તો સત્યનો અશ પણ તદ્રૂપે રહેતો નથી. આ પદમાં ચેતનજીની જે સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું છે તે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક સંગ્રહનયની અપેક્ષા લઈને કર્યું છે. જીવના એક સર્વસાધારણ અશને લઈને તેની સત્તા (Potentiality) ગ્રહણ કરી લે તેવા સામાન્ય જાતિને ગ્રહણ કરનારા દ્રવ્યાર્થિકનયને સંગ્રહનય કહેવામાં આવે છે. ત્યાં નૈગમ, સંગ્રહ અને વ્યવહારનય દ્રવ્યાર્થિક છે અમુક દ્રવ્ય લઈએ તો તેના જાતિ અને પાતિ એટલે સામાન્ય અને વિશેષ ગુણો હોય છે દાખલા તરીકે દેવચંદ નામના મનુષ્યમાં મનુષ્યત્વ એ સામાન્ય ગુણ છે અને અમુક આકૃતિ ધારણ કરનાર મનુષ્ય (દેવચંદપણ) તે વિશેષ ગુણ છે. નૈગમનય કેટલીક રીતે સામાન્ય અને કેટલીક રીતે વિશેષ ધર્મોને ગ્રહણ કરે છે, સંગ્રહનય સામાન્ય ધર્મ ગ્રહણ કરે છે અને વ્યવહારનય એકલા વિશેષ ગુણોને ગ્રહણ કરે છે. કોઈ પણ પદાર્થમાં સહજાવી ધર્મો હોય તેને ગુણ કહેવામાં આવે છે અને ક્રમભાવી ધર્મો હોય તેને પર્યાય કહેવામાં આવે છે. આ ક્રમભાવી ધર્મોના અશ ગ્રહણ કરનાર ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમન્નિરૂદ્ધ અને એવજૂત એ ચાર નય છે. આ પદમાં તે સંબંધી ઉપયોગી હકીકત આવે છે તે વિચારી સમજવા યોગ્ય છે.

ચેતનજી પોતે જ જોલે છે હે ચેતન ! હે અવધૂ ! જે અમારું નામ રાખી આપે, પાડી આપે તે ઉત્કૃષ્ટ આત્મિક રસને આપે, તેનો સ્વાદ લે જે મસાલાદાર રસને મનસા ખ્યાલામાં પીવાનું અઠ્ઠાવીશમાં (ઉપરના છેલ્લા) પદમાં કહ્યું હતું અને તેની સાથે એમ પણ કહ્યું હતું કે તેને માટે તમે અધ્યાત્મનું નિવાસસ્થાન શોધીને તે રસ પીઓ તે અધ્યાત્મના વિષય આત્માનું નામ શું સ્થાપન કરવું અને તેના વ્યક્ત અવ્યક્ત ધર્મો કેવા છે, કેવા મનાયા છે, તેના સ્વભાવ વિભાવ કયા કયા છે એ સર્વ સમજી તેનું એક નામ સ્થાપન કરવામાં આવે ત્યારે આગળના પદમાં જે રસપાન કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે બરાબર જામે અને પછી તેની ખુમારી કદિ પણ ઉતરે નહિ

અનાદિ નિગોદમાંથી નીકળીને જેમ જેમ જીવની ઉત્ક્રાન્તિ થતી જાય છે તેમ તેમ

તે બ્યવહારશિખા આશા પછી વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વીમા ફરતો ફરતો ગ્રેણ પાપણ ન્યાયથી દ્વિંદ્રિયાદિ ભવિ પામી આજળ વધતો જાય છે તે વખતે તેના આત્મિક શુદ્ધ રૂપ પર કર્મને મેલ અત્યંત લાગેલો હોય છે ખાણમાં પડેલા સુવર્ણમાં સુવર્ણત્વ તો છે જ, પણ તેના પર માટી બહુ લાગેલી હોય છે તેને જેમ શુદ્ધ કરવાની જરૂર પડે છે તેમ ચેતન ઉપર લાગેલ કમવગણરૂપ માટી ખસેડવાની જરૂર પડે છે કમમળ લાગેલ હોય છે ત્યારે તેના અનેક નામ પડે છે, અનેક પ્રતિભા સંકળમણુ કરે છે અને જલ્દે સંસારદશા એ તેનો સ્વભાવ થઈ પડ્યો હોય એમ લાગે છે આવી સ્થિતિમા આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશ ઉપર કમના લેપ લાગ્યા હોય છે પણ તે વખતે આઠ રુચક પ્રદેશ જે આત્માના મધ્યમાં રહે છે તે તદન અલિપ્ત વિશુદ્ધ નિમળ રહે છે આ શુદ્ધ રુચક પ્રદેશને લઈને સંપ્રહનય એક સત્યનો અથ જલ્દે કરી જીવની સત્તાને સિદ્ધ તુલ્ય સમજી તેને સિદ્ધ કહે છે આ હરીકૃત આ પદમાં ખાસ ધ્યાનમા રાખવાની છે આ સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખી જે અમારું નામ પાડે છે તે ઉત્કૃષ્ટ રસનો સ્વાદ લે છે, મતલબ તેને આત્માનુભવ બાજત થાય છે હવે એ નામ પાઠવામા બાહ્ય દષ્ટિની હરીકૃત પર તમે લક્ષ્યાઈ જોજો તેથી તેનાથી બચાવવા અત્ર કહે છે આત્માને સમજવો અને સમજીને તેની સત્તા તત અને વ્યક્ત સ્થિતિ પર વિચાર કરવો એ અનુભવગ્ઝાનનો વિષય છે, એ વાત તો હવે વાતનાર બસબસ સમજી બધા જો. આ પદમા વિદ્વાન્ યોગી અતિ ઉચ્ચ સ્થિતિમા ઉદ્યન કરે છે તે હવે જોવામા આવશે.

લોકોની સામાન્ય ટેવ કોઈ વસ્તુનું કોઈ પણ નામ સ્થાપન કરવાની અને તેનો તરૂદાશ બ્યવહાર કરવાની હોય છે એ આપતો સાધારણ અવલોકનથી બહુએ જાણે કવિ તેને માટે કહે છે કે-સ્વસ્વભાવમા વતનાર જીવો બધા પ્રકારના બ્યવહારમા વર્તે છે છતાં કેવળ જ્ઞાનમય હોય છે અને તેથી તેને અમુક નામ ઉદેશીને બોલાવવામા આવે તો તેમ વાસ્તવિક રીતે થઈ શકતું નથી આ આશયથી આ પદ સ્થાપક છે

તમે કોઈ મારું નામ પાઠ્યા માટે તો મને મારા બાહ્ય સ્વરૂપને જોઈને કહો કે આ પુરુષ છે કે સ્ત્રી છે પણ તે સાચું નથી. અમે પુરુષ પણ નથી, સ્ત્રી પણ નથી. મારું બ્યવહારનયથી એક વિશેષ સ્વરૂપ લઈ તમે મને સ્ત્રી કે પુરુષ કહેવા ધારતા હો તો તે ઠીક નથી. જ્યાં અમે જોતે નવા ઉપજતા નથી કે મસ્તક નથી ત્યાં પછી તમે મારું સ્ત્રી કે પુરુષ નામ કેવી રીતે આપી શકો ?

જાણી મારો કોઈ વજનું નથી થતો, પીંગા કાગે લીલા ને રૂવેલ એવો કોઈ વજનું લઈ વિશેષ ભાવ જે સ્વચારનયને લઈને ત્યાંધિકપણે થાય છે તેમનો હું કોઈ નથી પણ અશુદ્ધ આત્મદ્રવ્યને પુરૂષવચ્ચે લાગે છે અને તેથી બ્યવહારથી જીવના અનેક નામ પડે છે કાગે વજન હોવાથી કોઈનું નામ નાનલી પડે છે જોડે વજન ઝાંઝાથી સાહેબ નામ પડે છે તાર વજન હોવાથી નમેરિજાના મૂળ વતનીએનું નામ (Narmadha)

પડે છે, ઘડ વર્ણ હોવાથી હિંદુ નામ પડે છે, પીત વર્ણ હોવાથી ચીનો કે જાપાની નામ પડે છે એ કાંઈ મારું પોતાનું સ્વરૂપ નથી, એ તો નામકર્મના સયોગથી ક્રમભાવી પર્યાય છે, પણ મારે તેની સાથે લેવાદેવા નથી. મારી શુદ્ધ દશામાં મને વર્ણ, ગંધ, રસ કે સ્પર્શ કાંઈ લાગતા નથી અને તેથી તન્મય કે તદ્રૂપ હું નથી, તેમજ મારો કોઈ આકાર નથી, ઘાટ નથી. કોઈ મનુષ્ય લાળા હોય છે, કોઈ ટૂંકા-ડીંઘણા હોય છે, કોઈ જાડા હોય છે, કોઈ પાતળા હોય છે, કોઈ વાકા હોય છે, કોઈ લંગડા હોય છે વિગેરે અનેક આકારને ધારણ કરનાર હોય છે તે હું નથી અમે તો છીએ તે છીએ, અમારું ત્રણ કાળમા એક જ રૂપ છે, પણ ઉપર જણાવ્યું તેમાનું એક પણ સ્વરૂપ અમારું નથી. અથવા વર્ણ એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એવા ચાર વર્ણ પાડવામા આવે અને તેના પેટા વિભાગ સ્થાનથી અને બીજી સંજ્ઞાથી પાડવામા આવે-જેમકે ઓશવાળ, પોરવાડ, શ્રીમાળી અથવા તેમા વીશા દશાના લેદો એ સંજ્ઞા છે, તેમા પાછા ગોહિલવાડી, ઝાલાવાડી, સુરતી વિગેરે સ્થાનિક લેદો છે, અથવા ઔદિય, મોઢ, કપોળ, દેશાવાળ વિગેરે અનેક પેટા વિભાગો છે તેમાનો હું પોતે કાંઈ નથી. મતલબ અમારો કોઈ પણ વર્ણ કે ભાત નથી

વળી એકેન્દ્રિય, બેદન્દ્રિય, તેદન્દ્રિય, ચૌરિન્દ્રિય, પચેન્દ્રિય એવી અમારી કોઈ પણ જાતિ નથી અથવા દેવતા, મનુષ્ય, નારકી, તિર્યચ એવી અમારી કોઈ પંક્તિ પણ નથી. જાતિ અને પંક્તિ એ પણ નામકર્મવશાત્ પ્રાપ્ત થયેલ ક્રમભાવી અલ્પ કાળસ્થાયી પર્યાય ધર્મ છે, પણ મારું વાસ્તવિક સ્વરૂપ એ નથી, મારે એની સાથે ન તોડી શકાય તેવો ચાલુ સંબંધ નથી અને હું એ વર્ણ અથવા પંક્તિમય નથી. આ સર્વ હકીકત વ્યવહાર-નયથી સત્ય છે પણ અત્ર તે નયની અપેક્ષા ચાલતી નથી તે ધ્યાનમા રાખવાનું છે.

કોઈ કાર્ય તમારે કરવું હોય તો તેની સામગ્રી તમારે જોઈએ, તેના સાધનો નીપજાવવા જોઈએ તેમ જ તેને સાધ્ય કરનાર પણ જોઈએ. ઘડો બનાવવામા દંડ, ચક્ર, ચીવર, દોરી એ નિમિત્ત કારણ છે, માટી સાધન છે અને કુંભકાર સાધક છે-આમાનો હું કાંઈ પણ નથી હું તો છું તે છું, પણ અત્રે કહ્યું તેમાનો હું કાંઈ પણ નથી.

તેમ જ હું લઘુ-હલકો પણ નથી અને મારે પણ નથી. મારો તોલ જ નથી, પછી હલકા મારેની વાત જ ક્યાથી ઘટે ? તેથી આકડાના ફૂલ જેવો હું હલકો નથી અને વજન જેવો મારે પણ નથી દરેક દ્રવ્ય પોતપોતાના ગુણ પર્યાયમા વર્તે અને અન્યના ગુણ પર્યાય ન ગ્રહણ કરે તેને અગુરૂલઘુભાવ કહેવામા આવે છે, પરંતુ તે હકીકત તદ્દન જૂઠી છે. પ્રસ્તુત હકીકત તો તોલને અગે છે

આવી રીતે વેદાન્ત દર્શન જેની ઉત્પત્તિ સચ્ચિદાનંદને લઈને થઈ છે તે જેમ નેતિ નેતિ કહે છે તેમ અત્ર આત્માનું સ્વરૂપ બતાવ્યું આત્માની શુદ્ધ સત્તા ગ્રહણ કરી પરમાત્મા સાથે અલેદ માનનાર વેદાન્ત દર્શનમા ઇશ્વરનું સ્વરૂપ નેતિ નેતિ કરીને આપ્યું છે એટલે

મે તે વસ્તુ પદાર્થ આકાર કે વર્ણાદિ હઈ તમે કહો કે આત્મા આવો છે તો તેના
 વાળમાં 'નહિ' 'એવો નથી' એમ કહેવામાં આવે છે. અહીં પણ તે રીતે કહે છે કે-
 મે પુરુષ નથી, શ્રી નથી વિગેરે તમે વ્યવહારથી માલુમ છે તે નામ આપવા દો, પણ
 એવું મારા વિશેષો વસ્તુતઃ અયોગ્ય છે કારણ કે એવું માત્ર કમસાચી પધ્ધતિ છે અને
 હું તે સ્વભાવી પ્રભો ન હોવાથી માટે તેની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો હમેશનો વાદાભ્ય
 બંધ નથી. આ પ્રમાણે હાવામાં તમે માલુમ કે નામો અપે છે તે તો વાસ્તવિક નથી,
 બીજો માન વાસ્તવિક નામ સ્થાપન કરી આપે તે ઉત્કૃષ્ટ મન્દારસમો સ્વાદ કરે હજી
 પણ તે જ હવે આનંદ નદીની નતિના પ્રકારમાં જ કેટલાક જવાબ આપશે. આ વિવેચન
 પાનમાં શાખી નીચની પ્રયાજો વિચારવાથી પદનો ભાવ સમજાશે. પુનરાવર્તન કરી એ
 ન પર દ્રવે વિવેચન કરવામાં આવશે નહિ, પણ તે તાવ ત્રત્યેક નાધા સાથે સમજી શકો.

કેના હમ તારે ના હમ શિર, ના હમ રીરપ ન છોડા;

ના હમ માર્કે ના હમ મગિની, ના હમ થાપ ન ઘોડા + પ્રવૃં ૨

“અમે હમ નથી તેમ જ હમ નથી; અમે શાખી નથી તેમ જ દુકા નથી; અમે
 કાળ નથી તેમ જ બહેન નથી; અમે કોઈના બાપ નથી તેમ જ બેટા પણ નથી.”

ભાવ—તમે આ શરીરને નરમીવાળું બોળને નરમ કહેતા હો અથવા વાયુમૃતિવાળું
 છે કે કહેતા હો તે તે અમે પોતે નથી. નરમ કે કઠો હોય તે પુરુષનો ધર્મ છે.
 પ્રકરણમાં એક પણ સ્પર્શ મારા પોતાનો નથી, એ તો નામકર્મના ઉદયથી મને
 ધર્મો લાગે છે ત્યાર ઉપર પત્ર થાય છે નહિ. માત્ર વાસ્તવિક સ્વરૂપ તે નથી;
 મ જ અમે કાળા કે દુકા પણ નથી. કોઈ શરીર કાળુ હોય છે કોઈ દીપ્ત હોય છે
 પણ તે અમે નથી. આત્મા તો અચખ્યાત પ્રદેશી રોવાળી તે આખા શરીરમાં વ્યાપી
 છે. કુદરે અને દીપ્તિના શરીરમાં અચખ્યાત પ્રદેશમાં મનરીને રહી શકે છે અને
 વધી મુમુક્ષુતા કરે ત્યારે તે કાળામાંથી યદ્ય જાય છે તેથી અત્યારે અમુક શરીરને
 કાળુ કે કોવાના આર અથવા મેટું નાનું કાવામાં આવે તો તે અમે પોતે નથી તેથી
 મે માત્ર મન કે હ, અથવા હી કે છાત્ર અથવા નામ આપો તો તે વાસ્તવિક નથી.

તમ જ અમે કોઈના નામ નથી કે કોઈ બીજા ન પણ નથી. એક માન્યની દુષ્ટિમાંથી
 ને તેને ૧ હર-નામ અથવા બીજામાં આવે છે એ માન્ય અથવા બહેન ના.

સાથેનો સંબંધ અનિત્ય છે, બહેન મરીને સ્ત્રી થાય છે, માતા દીકરી થાય છે અને સંબંધ બદલાયા કરે છે, તેથી શાસ્ત્રકારે કહ્યું છે કે—

ન સા જાઈ ન સા જોળી, ન તં ઠાળ ન તં કુલં ।

ન જાયા ન મુઆ જથ્થ, સવ્વે જીવા અણંતસો ॥ ભવવૈરાગ્યશતક

આવી રીતે સર્વ જાતિમા, સર્વ યોનિમા, સર્વ સ્થાનકે, સર્વ કુળોમા આ જીવો અનંત વાર જન્મે છે અને મરે છે, તેથી સગપણુમા કોઈ જાતનું ઠેકાણું નથી. આ તો ભવબ્રમણની વાત કહી, પરંતુ ચાલુ ભવમા પણ વાસ્તવિક રીતે અમે કોઈના ભાઈ બહેન છીએ નહિ તેમ જ બાપ કે દીકરા છીએ નહિ, કારણ અમારી શુદ્ધ દશામા એવું બધુંત્વ કે પુત્રત્વાદિ અમે સ્વીકારતા જ નથી. તેથી તમે અમને કોઈના ભાઈ તરીકે કે બહેન તરીકે અથવા કોઈના પિતા તરીકે કે પુત્ર તરીકે ઝોગણી અમારું નામ આપો કે આ મનુષ્ય અમુકનો છોકરો છે કે ભાઈ છે વિગેરે તો તે વાત અમારે કબૂલ નથી. અમે તો આમાનું કોઈ પણ નામ સ્વીકારતા નથી

પ્રથમ આ પ્રમાણે પુરુષ તરીકે નામ પાડવાનું વિચાર્યું, પછી વર્ણાશ્રમ પ્રમાણે વિચાર્યું, પછી પૌદ્ગલિક દૃષ્ટિએ તેના તોલને, સ્પર્શને, ઊંચાઈને લઈને નામ પાડવાનું વિચાર્યું તેનો જવાબ નકારમા આવ્યો. હવે પછી તેના અતરંગ રાજ્યને અંગે અને બાહ્ય વેશને અંગે નામ પાડવાનો વિચાર બતાવે છે તે આપણે જોઈએ.

ના હમ મનસા ના હમ શબ્દા, ના હમ તનકી* ધરણી;

ના હમ મેલ્લ મેલ્લધર નાહિ, ના હમ કરતા કરણી. અવધૂં ૩

“ અમે મન નથી, શબ્દ નથી, શરીરને ધારણ કરનાર ભૂમિકા નથી, અમે પોતે ભેખ નથી અને ભેખ ધારણ કરનાર (સન્યાસી) નથી, તેમ જ અમે ક્રિયા કરનાર નથી અને ક્રિયારૂપ પણ નથી ”

ભાવ—અમુક વિચારને વ્યક્ત કરવાનું કાર્ય મન કરે છે આત્માને સહજ થાય તે અધ્યવસાય કહેવાય છે અને મન દ્વારા વ્યક્ત થતા અધ્યવસાય તે વિચાર કહેવાય છે મનોવર્ગણના પુદ્ગલોને અવલંબીને થતા આત્માના ચળ પરિણામ એ ભાવ મન છે અને તેની વર્ગણ જે પૌદ્ગલિક છે તે દ્રવ્ય મન છે મનમા તેથી જે વિચાર આવે તે આત્મિક નથી પણ પૌદ્ગલિક છે અને તેથી મન પોતે આત્મા નથી અમુક વિચારને લઈને આત્માને મન કહેવામા આવે તો તે વાસ્તવિક નથી અમે મન નથી અને અમે મનોમય

* તનકી ધરણી=કોઈ જગ્યા પર ‘ તરનકી ધરણી ’ એવો પાઠ છે

૩ મનસા=મન રાગદ્વંશગ્દ તનકી=શરીરની ધરણી=ભૂમિ, ધારણ કરનાર ભૂમિકા ભેખ=વેશ ભેખધર=વેશ ધારણ કરનાર કરતા=કર્તા, કરનાર કરણી=ક્રિયા

આવી રીતે અનેક દૃષ્ટિ થઈ કે-અમે આ નથી, અમે તે નથી વિશેષ એ સર્વાની મતલબ વેદાન્ત દર્શનની પેઠે આત્માની વિશેષ સત્તા બ્રહ્મણ કરી બતાવ્યું કે-આત્મા આ સર્વમાંથી એક પણ રૂપે નથી અને તેથી તેને અમુક નામે ઓલાવવામાં આવે તો સમજ નયની અપેક્ષાએ તે વાત સત્ય નથી. તે નયની અપેક્ષાએ તો આત્મા ત્રણ કાળમાં એક સ્વરૂપવાળો છે, જે છે તે છે, તેમાં કાંઈ ફેરફાર થતો નથી, બહિરુપાધિથી થતો ફેરફાર તે નય સ્વીકારતો નથી. તે તો આત્માના દ્રવ્યસ્વરૂપને માને છે અને તેને ઓળખી તેનું જે બરાબર નામ આપે તે તેના ઉત્કૃષ્ટ રસને આપે એમ તે કહે છે. આર આ પ્રમાણે છે ત્યારે તમે કોણ છો એવો પ્રશ્ન સહજ થાય છે. વેદાન્ત તો કૈવલિ નેતિ એમ જ પ્રત્યુત્તર આપે છે, કારણ તેને અન્ય નયની અપેક્ષા ભોવાની નથી. સમજનય તેના સ્વરૂપને જ વળગી રહી જવાબ આપે છે કે અમે આનંદના સમૂહરૂપ ચૈતન્યમય મૂર્તિ છીએ. આત્માને શુદ્ધ દેશમાં અનંત જ્ઞાન પ્રગટે છે તેથી સર્વ વસ્તુસ્વરૂપને જાણે છે, અનંત દેશન પ્રગટ થાય છે તેથી સર્વ રૂપે છે, અનંત આસ્તિથી સ્વશુભમાં સ્થિરતા પામે છે અને અનંત વીર્ય પ્રગટ થવાથી અનંત શક્તિ તેનામાં હોય છે. આત્મા પૂણ બાધિત સ્થિતિમાં હોય તો પણ તેને જ્ઞાનનો અંશ તો રહે જ છે અને તે તેનું અસ્તિત્વ બતાવવા માટે પૂરતો છે. આ જ્ઞાન સર્વાંશિ તો સામ્ય દેશમાં પ્રાપ્ત થાય છે અને તેને ચિત્ કહેવામાં આવે છે, અસ્તિત્વ એ સત્ છે, જ્ઞાન એ ચિત્ છે અને સ્થિરતામાં રમણુતા કસ્વી તે વાસ્તવિક આનંદ છે. દુનિયાના જીવો પૌરુષાદિક પદાર્થોમાં સ્ફૂળ આનંદ માને છે તેને આનંદનું નામ પણ આપી શકાય નહિ. કારણ કે એ કર્મજન્ય છે અને એનો પાયો જ ખોટો છે. ઉક્ત પ્રકારનો વાસ્તવિક આનંદ વેદનીય કર્મનો સર્વાંશિ ક્ષય થવાથી પ્રાપ્ત થાય છે એટલા ઉપરથી ભોવામાં આવ્યું હતું કે-આ ચૈતન્ય સત્ ચિત્ અને આનંદમય છે-સમ્યક્જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, એ એની ત્રિભાવ અબાધિત સ્થિતિમાં એક સ્વરૂપે રહે છે.

આવા મારા આનંદસ્વરૂપ ચૈતન્યમય મૂળ પરિણે જે પ્રાણી સેવે છે, મતલબ તે મારા સહજાથી સુખો જે અત્યારે તો કમજાથી પરિણે-પરિણે લીધે અર્પાંતર સ્વરૂપને પામી ગયા છે તેની ઉપાસના કરે છે એટલે તેને પ્રગટ કરવા માટે જે પ્રયાસ કરે છે તે બહિષ્કારીને પામે છે એટલે તેનું શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ થતા જગતના સુસુક્ષ્મ જીવો તેની બહિષ્કારી બોલે છે, તેનાં લુપ્તવા હો છે તેનાં આવારણાં હો છે-તેને સર્વ પ્રકારનું આનંદ આપે છે.

આ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપની હૃદયિક વિચારી તેના જમિ તે નામ આપવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે અથવા તે આ નથી એ નથી પેઠે નથી એમ એક દૃષ્ટિબદ્ધ નિહાળી સત્યના અંશ ઉપર ભાર દેવાને બદલે તેના સમ્યક્જ્ઞાનસ્વરૂપને ઓળખી તે પ્રગટ કરવા પ્રયત્ન કરવો એ ખાસ કલ્પ છે. જ્યાં સુધી એકજી બંધારણ જ્ઞાન હોય તીલુવટમાં

ઉત્તરવાની ઈચ્છા થશે પણ તદ્દનુસાર ચારિત્ર નહિ હોય ત્યાં સુધી વિદ્વાનના ઉપનામ ઉપરાંત કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ મળવાનો સંભવ રહેતો નથી, તેથી અત્ર ખ્યાતિ મેળવવાના વિચારને બદલે આત્મખ્યાતિ કરી તેની પ્રગતિ સાધ્ય તરફ અને તેટલી વિશેષ કરાવવા પ્રયત્ન કરવાની ખાસ જરૂર છે અને તે જ મુખ્ય કર્તવ્ય છે.*

* આ પદનો અર્થ એક ટપામા નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે ભાષામા ફેરફાર કરી લગભગ ટપામા આપેલ અર્થ અહીં ઉતારી લખ્યો છીએ

હે આત્મારામ ! અમારું અનાદિસિદ્ધ નામ રાખે-ધારે સો એટલે સ્વભાવવંત ચેતન પરમ ઉત્કૃષ્ટ-રૂપ આત્મસ્વરૂપને ચાખે આ ભાવમા અમે પુરુષ નથી, સ્ત્રી નથી એટલે આત્મા સ્વ કહીં નથી, ભાત વરણન નાના પ્રકાર અનંત જ્ઞાનાદિ ભાતિ વિચિત્રતા અમારી છે, તેથી અમારી જ્ઞાત એકંદ્રિયાદિ નહિ, પાત કોઈ જડાદિથી પાતિ એક સ્થાનક મેળાપ નહિ (સાધનને બદલે પ્રથમ ગાથામા સાટક પાઠ છે). અમે હલકા ભારી નથી અગુરુલઘુપણને લીધે તથા સ્પર્શભાવપણને લીધે ૧ ન તાતા ન શીતળ-સંસ્થાનભાવ માટે (સંસ્થાન હોય-અસ્થિનિયમ હોય તેમ જ પુદ્ગલ હોય તે જ ઠંડા ગરમ હોય), ન દીર્ઘ ન છોટા-પુદ્ગલ ધર્મના અભાવ માટે અમારો કોઈ સહોદર નહિ, નહિ કોઈ સહોદરી ભગિની-પુદ્ગલ ધર્મના અભાવ માટે ૨ નહિ અમે મનસા-વિચારણા, તે કારણે જ નહિ અમે શબ્દ અનાદિ સિદ્ધતી અપેક્ષાએ તિરણો સસારથી નીસરીને મુક્તિએ પહોંચવું તદ્દપ તરવાની ધરણી સ્થાનક અમે નહિ-એટલે અનાદિ કાળમા અમે સસાર ગલાગતિમા આવ્યા જ નહિ તો તરવું અમારે કેમ સંભવે ? પરંતુ સુવિહિત ગીતાથે પત્રવણાવૃત્તિમા એવું લખ્યું છે કે “ અનાદિ સિદ્ધ હી સંસારથી પહોંચ્યા કહીએ ’ એવું કહ્યું છે તો અનાદિ સિદ્ધતા વિરોધ પામે છે, પછી તત્ત્વ તુ પુન કેવલિનો વદન્તિ નહિ હમ ભેખ-ઓઘે મુહપતિથી અમારી સિદ્ધતા નહિ, ના હમ ભેખધર, ભેખ ઓઘા મુહપત્યાદિ તીનહી કાતમે ધાર્યાં નહિ-એ અપેક્ષાથી તો અનાદિ સિદ્ધ સસારથી સિદ્ધિને પામ્યા નહિ સ્વરૂપના કર્તા, ન સ્વરૂપ સિદ્ધ કરવાની કરણી-પ્રવર્તન ૩ નહિ અમારે જૈનાદિ દર્શનથી સિદ્ધતા તેથી અમે દર્શન નહિ, સ્પર્શન નહિ-અપૌદ્ગલિકા માટે, તે માટે જ અરસન, જીભ, ગદ્ય, નાસિકા. આદિ શબ્દે વણું સંસ્થાનાદિ કંછુ નહિ અમે આનંદનો ધનસમૂહ અત એવ ચેતના જ્ઞાનમય મૂર્તિ છું, સસારવાસી સર્વ જીવ અમારી બલબળ-બલેયા લે રહ્યા છે ૪ આ ટપાકારનો અર્થ તદ્દન જૂદા દષ્ટિબિંદુથી લખાયેલો છે અને ઉપર કયો છે તે અર્થ તદ્દન જૂદા દષ્ટિબિંદુથી લખાયેલો છે બન્ને અર્થ બહુ સમી-ચીન છે તેથી અરસપરસ ભેળસેળ ન થઇ જાય તેટલા માટે આ અર્થ ખાસ નોટમા આપવામા આવ્યો છે અન્ય જગ્યાએ ટપાનો અર્થ જ્યાં લખ્ય હોય છે ત્યાં બનતા સુધી મૂળ વિવેચનમા જ દાખલ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે ત્રીજી ગાથાના અર્થમા ટપાકાર જે સદેહ બતાવે છે તેનો ખુલાસો ન્યાપેક્ષા ધ્યાનમા રાખવાથી બહુ સારી રીતે થઈ જાય છે સસારગતિમા જે આવેલ છે તે તો કર્માવૃત્ત ચેતનજી છે અને તેથી પત્રવણાવૃત્તિમા અનાદિ સિદ્ધ સંસારથી પહોંચ્યા છે એમ કહ્યું છે તેને અત્ર જે હકીકત કવિએ બતાવી છે તેને જરા પણ વિરોધ નથી ચેતનજી તેની શુદ્ધ દશામા તરેલ જ છે તેથી તેને તરવાનું કાંઈ બાકી રહેતું નથી અને એ દષ્ટિબિંદુએ વિચાર કરવાથી ટપાકારને જે મુશ્કેલી જણાઇ છે તેનો અપદ્ધ ખુલાસો થઇ જાય છે

પણ નથી. વળી કોઈ વિચારવાચક નામ જામે નથી. અમુક વિચારને વ્યક્ત કરનાર શબ્દ છે તેથી કોઈ વાર વિચારવાચક નામ આત્માને આપવામાં આવે કે અમુક આત્માએ અમુક વિચાર કર્યો અને તેથી તે શબ્દમય આત્મા થયો તો તે પણ જામે નથી. મતલબ જામે ચિતવન કરનાર મન પણ નથી અને ચિતવન કરેલા વિષયને વ્યક્ત કરનાર શબ્દ પણ નથી. વળી જો મન, શબ્દ અને આખા શરીરને ધારણ કરનાર પણ જામે નથી, જેમ મનને અને જામારે તાદાત્મ્ય સબંધ નથી તેમ તેના વિચારવાચક શબ્દને પણ સબંધ નથી અને તેવી જ રીતે મન અને પાંચે હૃદય ધારણ કરનાર શરીરને પણ અમારી સાથે સબંધ નથી, ઘોઠા વખતનો સબંધ છે તે તો દેખાય તેવો છે પણ વાસ્તવિક સબંધ નથી, જો તેમ હોય તો સબંધ વિનાની સ્થિતિ કદિ જવી ન જોઈએ અને તેથી કોઈ આ ચિતવનું મન અથવા શબ્દ અથવા તેનું નામ આપે તો તે બિચળી નથી.

તરનદી ધરણી-એ પાક પણ ક્વચિત્ જોવામાં આવે છે કેટલાક આત્માને જાણ તેજ રૂપ કહે છે તે પણ વાસ્તવિક હકીકત નથી. અથવા તે સ્થાનકનો આશ્રય લઈ તરી જવાય, જેમકે વહાણ, પૂલ (barrow) વિગેરે તો તે પણ જામે નથી. જામે આવું તસ્વાનું સ્થાન પણ નથી.

વળી જામે પોતે વેશથી સજ્જિત છીએ. જામે નથી સ્નેહરણ કે જોષા અથવા નથી ઝેરવ વજ્ર કે કમઠળ તેમ જ તે વેશને ધારણ કરનાર પણ જામે નથી. જામે લેખ પણ નથી અને લેખધારી પણ નથી, બન્નેથી અળગા છીએ. અમુક લેખથી આત્મસ્વરૂપ પમાય જેમ પણ નથી અને જો સ્વરૂપ આત્માશયરૂપ છે જોમ પણ નથી.

વળી શુભ અશુભ ક્રિયા કરવાપણું અમારામાં નથી અને અમુક પ્રકારનું કલવ્ય પણ જામે પોતે નથી. હું પોતે કાંઈ વસ્તુત્વ કરતો નથી અને ક્રિયારૂપ પણ નથી. બ્યવહારમાં જો કરણી કરતો આત્મા દેખાય છે તે સ્થિતિને અભાવે છે, વસ્તુત્વ તેને અને આત્માને વિરૂધ્ધ સબંધ નથી, તેથી આત્માને તે ક્રિયામય અથવા તેનો કરનાર કહેવો જો તેના સ્થિતિ સ્વરૂપનું અજ્ઞાન બતાવે છે અતિ ઉદાત્ત સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા કેટલીક વાર શુભ ક્રિયા કરતો આત્મા બ્યવહારથી દેખાય છે પણ તે ક્રિયા આત્મામયી નથી. આત્માની સ્થિતિ તો સ્થિરતામાં જ છે અત્ર જો બ્યવહાર અને સમ્બંધનને ભેળવી નાખવામાં આવે તો મોટો ગોટાળો થઈ જાય તેમ છે તેથી આ સ્વરૂપ બરાબર વિચાર કરીને સમજવું સાચું એટલી વાત પણ યાદ રાખવાની છે કે અત્ર કોઈ ક્રિયાનો નિષેધ કર્યો નથી. પ્રસ્તુત હકીકત જો છે કે-આ આત્માનું વર્તે જામે તે નામ પાડે પણ તે બધેબેસતું આવે તેમ નથી, ધારણ કે કોઈ પણ નામ જોની સત્યાગત સ્વસ્થિતિને અનુરૂપ આવતું નથી. આ અપેક્ષાને બસબર ધ્યાનમાં રાખી આ પદના અર્થ વિચારવો જો પદના વિષયને બરાબર લક્ષ્યમાં રાખવામાં નહિ આવે તો કેટલીક ન ધારેલી હકીકત તેના અર્થમાં માગી લેવાનો જામ થઈ જાય તેમ છે, તે સબંધી વિવેક રાખવા ખાસ સૂચના છે.

મતલબ એ છે કે-આત્માને બહારથી કાંઈ કરવાનું નથી અને બહારથી કાંઈ તેનામા આવવાનું નથી, જે છે તે પોતાની પાસે છે અને પોતામાં છે તે પ્રગટ કરવાનું છે તેથી આત્માની શુદ્ધ દશામાં તેનું કેવું સ્વરૂપ છે તે બરાબર સમજવા યત્ન કરવો. ઘણી વખત વેશમા જ આત્મત્વ માની લેવામા આવે છે, કેટલીક વાર સારા વિચારો બતાવવામાં જ પરિપૂર્ણતા સમજવામા આવે છે, કેટલીક વાર મોટાં મોટાં ઉપનામો બોલવા બોલાવવામાં જ સંપૂર્ણતા ધારી લેવામાં આવે છે, તે સર્વમાં સત્ય શુ છે તે પર વિચાર કરવા માટે આ પદ રચવામા આવ્યું હોય એમ જણાય છે.

આવી રીતે વિચાર અથવા વેશને અંગે અમારું કોઈ પણ નામ આપો, શુભમતિ અથવા ધર્મધોષ કે આનંદગિરિ એવા નામ આપો તો તેની સાથે અમારે કાંઈ લેવાદેવા નથી.

ના હમ દરસન ના હમ પરસન, રસ ન ગંધ કહ્યુ નાહિ;

આનંદધન ચેતનમય સૂરતિ, સેવક જન *બલીજાહી. અવધૂ૦ ૪

“અમે દર્શન નથી, સ્પર્શ નથી, રસ નથી, ગંધ નથી, કંઈ નથી, અમે આનંદ-સ્વરૂપ નિ કેવળ ચૈતન્યમય મૂર્તિ છીએ અને જે તેની (તત્ત્વસ્વરૂપે) સેવા કરે છે તે બલૈયા બન્ય છે-બલિહારીને પામે છે.”

ભાવ—દર્શન છ છે બૌદ્ધ, નૈયાયિક, સાખ્ય, જૈન, વૈશેષિક અને જૈમિની તેઓના આત્માની ઉત્ક્રાન્તિ અને નિર્વાણને અંગે તથા ચેતન અચેતન વસ્તુના મૂળ સ્વરૂપ, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશને અંગે જૂદા જૂદા અભિપ્રાય છે, જે અત્ર બતાવવા જતા ત્રયગૌરવ બહુ થઈ ગય (જિજ્ઞાસુએ પડ્દર્શનસગ્રહાદિ પુસ્તકો જોવા, પણ તેની સાથે મૂલ મનતવ્યનો ખરેખરો ખ્યાલ રાખવા બલામણુ છે. આ સબધમા સક્ષિપ્ત વિવેચન ચાલીસમા પદના વિવેચનમા અને ઉપોદ્ઘાતમા જોવામા આવશે) આ છમાનુ એક પણ દર્શન હું નથી અથવા મારું એક પણ દર્શન નથી દર્શનનો અર્થ સામાન્ય બોધ પણ થાય છે તે અર્થ અહીં બંધાયેસતો આવતો નથી. વળી અમે કોઈના ઉપર પ્રસન્ન થતા નથી લોકો કહે છે કે-તીર્થાદિકને ભેટવાથી પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે એ મૂઠતા છે, અમે કોઈના ઉપર પ્રસન્ન થતા નથી, અથવા અમારો કાંઈ સ્પર્શ નથી, રસ નથી, ગંધ નથી. સ્પર્શ, રસ, ગંધ એ પુદ્ગલના સહભાવી ધર્મો છે, અમારે તેની સાથે કાંઈ લેવાદેવા નથી.

* ‘બલીજાહી’ને બદલે ‘બલીજાઈ’ અથવા ‘બલિહારી’ પાઠ છે

૪ દરસન=મત, દશ્ય વસ્તુ પરસન=પ્રસન્ન, સ્પર્શ કહ્યુ=કાંઈ ચેતનમય=ચૈતન્યસ્વરૂપ સેવકજન=જે એમને સેવે તે બલીજાહી=બલૈયા બન્ય, બલિહારી પામે, તેના ઓવારણા-લૂછણા લે.

આવી રીતે અનેક દૃષ્ટિથી કહ્યું કે—અમે આ નથી, અમે તે નથી વિગેરે એ સર્વની મતલબ વેદાન્ત દશનની પેઠે આત્માની વિશેષ સત્તા બ્રહ્મણ કરી બતાવ્યું કે—આત્મા આ સર્વમાંથી એક પક્ષ રૂપે નથી અને તેથી તેને અનુક નામે ઘોષાવવામાં આવે તો સબ્રહ્મ નયની અપેક્ષાએ તે વાત સત્ય નથી. તે નયની અપેક્ષાએ તો આત્મા ત્રણ ક્ષણમાં એક સ્વરૂપવાળો છે, જે છે તે છે, તેમાં કાંઈ ફેરફાર થતો નથી, બહિરુપાધિથી થતો ફેરફાર તે નષ્ટ સ્વીકારતો નથી. તે તો આત્માના દ્રવ્યસ્વરૂપને માને છે અને તેને ઝોળખી તેનું જે બસબર નામ આપે તે તેના ઉત્કૃષ્ટ રસને આપે એમ તે કહે છે. બ્યારે આ પ્રમાણે છે ત્યારે તમે કાણ છો એવો પ્રશ્ન સહજ થાય છે. વેદાન્ત તો ભેતિ નેતિ એમ જ પ્રશ્નુચર આપે છે, કારણ તેને અમ્ય નયની અપેક્ષા એવાની નથી. સબ્રહ્મનય તેના સ્વરૂપને જ વળગી રહી જવાબ આપે છે કે જામે આનંદના સમૂહરૂપ ચૈતન્યમય મૂર્તિ છીએ. આત્માને શુદ્ધ દશામાં જનત જ્ઞાન પ્રગટે છે તેથી સર્વ વસ્તુસ્વરૂપને બાંહે છે, જનત દશન પ્રગટ થાય છે તેથી સર્વ દેએ છે, જનત ચાસ્ત્રથી સ્વગુણમાં સ્થિરતા પામે છે અને જનત વીર્ય પ્રગટ થવાથી જનત શક્તિ તેનામાં હોય છે. આત્મા પૂણ બાધિત સ્થિતિમાં હોય તો પક્ષ તેને જ્ઞાનનો અશ તો રહે જ છે અને તે તેનું અસ્તિત્વ બતાવવા માટે પૂરતો છે. આ જ્ઞાન સર્વાંશી તો સાધ્ય દશામાં પ્રાપ્ત થાય છે અને તેને ચિત્ કહેવામાં આવે છે, અસ્તિત્વ એ સત્ છે, જ્ઞાન એ ચિત્ છે અને સ્થિરતામાં રમણતા કશી તે વાસ્તવિક આનંદ છે. દુનિયાના લોકો પૌદ્ગલિક પદાર્થોમાં સ્મૃણ આનંદ માને છે તેને આનંદનું નામ પણ આપી શકાય નહિ. કારણ કે એ કર્મજન્ય છે અને એનો પાયો જ ખોટો છે. ઉક્ત પ્રકારનો વાસ્તવિક આનંદ વેદનીય કર્મનો સર્વાંશી ક્ષપ થવાથી પ્રાપ્ત થાય છે એટલા ઉપરથી એવામાં આનંદ હશે કે—આ ચૈતન્ય સત્, ચિત્ અને આનંદમય છે—સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે, એ એની ત્રિકાળ અબાધિત સ્થિતિમાં એક સ્વરૂપે રહે છે.

આવા મારા આનંદસ્વરૂપ ચૈતન્યમય મૂર્તિ જોને જે પ્રાણી સેવે છે, મતલબ તે મારા સહજાવી શુભો જે અત્યારે તો કમજાવી ધર્મો-પથથિને લીધે અવાંતર સ્વરૂપને પામી ગયા છે તેની ઉપાસના કરે છે એટલે તેને પ્રગટ કરવા માટે જે પ્રયાસ કરે છે તે બહિરારીને પામે છે એટલે તેનું શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ થતાં જગતના અનુકુલ લોકો તેની બહિરારી બાંહે છે, તેનાં લક્ષણો લે છે, તેના આવારણો લે છે—તેને સર્વ પ્રકારનું માન આપે છે.

આ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપની હૃદયિક વિચારી તેના ગમે તે નામ આપવાના મપ્ત કરવાને બદલે અથવા તે આ નથી, એ નથી પેલો નથી એમ એક દિલ્લિદુષ્ટી નિહાળી સત્યના અશ ઉપર ભાર દેવાને બદલે તેના સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપને ઝોળખી તે પ્રગટ કરવા મપ્ત કરવો એ ખાસ કતબ છે. બધા મુખી એકલુ બચહાર જ્ઞાન હોઈ ઝીલુવડમાં

ઉત્તરવાની ધ્વજા થશે પણ તદ્દનુસાર ચારિત્ર નહિ હોય ત્યાં સુધી વિદ્વાનના ઉપનામ ઉપરાત કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ મળવાનો સંભવ રહેતો નથી, તેથી અત્ર ખ્યાતિ મેળવવાના વિચારને બદલે આત્મખ્યાતિ કરી તેની પ્રગતિ સાધ્ય તરફ અને તેટલી વિશેષ કરાવવા પ્રયત્ન કરવાની ખાસ જરૂર છે અને તે જ મુખ્ય કર્તવ્ય છે *

* આ પદનો અર્થ એક ટપામા નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે બાપામા ફેરફાર કરી લગભગ ટપામા આપેલ અર્થ અહીં ઉતારી લખ્યો છીએ.

હે આત્મારામ ! અમારું અનાદિસિદ્ધ નામ રાખે-ધારે સો એટલે સ્વભાવવંત ચેતન પરમ ઉત્કૃષ્ટ-રૂપ આત્મસ્વરૂપને આખે આ ભાવમા અમે પુરુષ નથી, સ્ત્રી નથી એટલે આત્મા સ્વ કહીં નથી, ભાત વરણન નાના પ્રકાર અનંત જ્ઞાનાદિ ભાતિ વિચિત્રતા અમારી છે, તેથી અમારી જાત એકેન્દ્રિયાદિ નહિ, પાત કોઈ જડાદિથી પાતિ એક સ્થાનકે મેળાપ નહિ (સાધનને બદલે પ્રથમ ગાથામા સાટક પાઠ છે). અમે હલકા ભારી નથી અગુરુલઘુપણાને લીધે તથા સ્પર્શભાવપણાને લીધે ૧ ન તાતા ન શીતળ-સસ્થાનભાવ માટે (સંસ્થાન હોય-અસ્થિનિયમ હોય તેમ જ પુદ્ગલ હોય તે જ ઠંડા ગરમ હોય), ન દીર્ઘ ન છોટા-પુદ્ગલ ધર્મના અભાવ માટે અમારો કોઈ સહોદર નહિ, નહિ કોઈ સહોદરી ભગિની-પુદ્ગલ ધર્મના અભાવ માટે ૨ નહિ અમે મનસા-વિચારણા, તે કારણે જ નહિ અમે શબ્દ અનાદિ સિદ્ધની અપેક્ષાએ તિરણા સ સારથી નીસરીને મુક્તિએ પહોંચવું તદ્દપ તરવાની ધરણી સ્થાનક અમે નહિ-એટલે અનાદિ કાળમા અમે સ સાર ગલાગતિમા આવ્યા જ નહિ તો તરવું અમારે કેમ સંભવે ? પરંતુ સુવિહિત ગીતાથે ' પત્તવણાવૃત્તિમા એવું' લખ્યું છે કે " અનાદિ સિદ્ધ હી સંસારથી પહોંચ્યા કહીએ ' એવું' કહ્યું છે તો અનાદિ સિદ્ધતા વિરોધ પામે છે, પછી તત્ત્વ તુ પુન કેવલિનો વર્દનિત નહિ હમ બેખ-ઓધે મુહપતિથી અમારી સિદ્ધતા નહિ, ના હમ બેખધર, બેખ ઓધા મુહપત્યાદિ તીનહી કાતમે ધાર્યાં નહિ-એ અપેક્ષાથી તો અનાદિ સિદ્ધ સ સારથી સિદ્ધિને પામ્યા નહિ સ્વરૂપના કર્તા, ન સ્વરૂપ સિદ્ધ કરવાની કરણી-પ્રવર્તન ૩ નહિ અમારે જૈનાદિ દર્શનથી સિદ્ધતા તેથી અમે દર્શન નહિ, સ્પર્શન નહિ-અપૌદ્ગલિકા માટે, તે માટે જ અરસન, જીભ, ગંધ, નાસિકા, આદિ શબ્દે વણું સસ્થાનાદિ કહ્યું નહિ અમે આનંદનો ધનસમૂહ અત એવ ચેતના જ્ઞાનમય મૂર્તિ છું, સ સારવાસી સર્વ જીવ અમારી બલજનક-બલેયા લે રહ્યા છે ૪ આ ટપાકારનો અર્થ તદ્દન જૂદા દષ્ટિબિંદુથી લખાયેલો છે અને ઉપર કયો છે તે અર્થ તદ્દન જૂદા દષ્ટિબિંદુથી લખાયેલો છે બન્ને અર્થ બહુ સમી-ચીન છે તેથી અરસ્પરસ બેળસેળ ન થઇ જાય તેટલા માટે આ અર્થ ખાસ નોટમા આપવામા આવ્યો છે અન્ય જગ્યાએ ટપાનો અર્થ ન્યા લખ્ય હોય છે ત્યા બનતા સુધી મૂળ વિવેચનમા જ દાખલ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે ત્રીજી ગાથાના અર્થમા ટપાકાર જે સદેહ બતાવે છે તેનો ખુલાસો ન્યાપેક્ષા ધ્યાનમા રાખવાથી બહુ સારી રીતે થઈ જાય છે સ સારગતિમા જે આવેલ છે તે તો કર્માવૃત્ત ચેતનજી છે અને તેથી પત્તવણાવૃત્તિમા અનાદિ સિદ્ધ સંસારથી પહોંચ્યા છે એમ કહ્યું છે તેને અત્ર જે હકીકત કવિએ બતાવી છે તેને જરા પણ વિરોધ નથી ચેતનજી તેની શુદ્ધ દશામા તરેલ જ છે તેથી તેને તરવાનું કાંઈ બાકી રહેતું નથી અને એ દષ્ટિબિંદુએ વિચાર કરવાથી ટપાકારને જે મુશ્કેલી જણાઇ છે તેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો થઇ જાય છે

૫૬ ત્રીસમું

રામ આશ્વરી

સાધો માઈ ! સમતા સરંગ રમીજે, અવધૂ મમતા સંગ ન કીજે સાધો માઈ૦
 સંપત્તિ નાદિ નાદિ મમતામેં, +મમતામાં મિસ મટે,
 છાટ પાટ તઝી લાલ સ્વટાડ, +અંત છાસમેં લેટે સાધો માઈ૦ ?

હે સાધક બધુ ! સમતામાં (તમારો) રમ જમાવો, હે ચેતન ! મમતાની સત્તિ (તમારે) ન કરવી મમતામાં કોઈ પણ પ્રકારની હોલત નથી, (વળી) મમતામાં સ્તીને (ઉલટી) સ્થામતા સમાધવાની છે સાખો રૂપિયા ખાટનાર ખાટખાટ તલ હાંને આખરે રાખમા રમદોળાય છે ”

ભાવ—અખાઉના પદમાં સજ્જનનયની અપેક્ષા હઈ આત્મા ચિદાનંદધનસ્વરૂપી ચૈતન્ય મૂર્તિ છે એ વાત કહી, પરંતુ અત્ર જણાવવું પ્રાસંગિક થઈ પડ્યો કે—સજ્જનનય સાધક નથી, તે માત્ર ફ્રેમ છે વ્યવહારનય સાધક છે તેથી હવે એ આનંદધન ચૈતન્યમય મૂર્તિ પ્રાપ્ત કરવા શુ કરવું એઈએ તે બરાબર સમજવા માટે વ્યવહારનયની અપેક્ષા હઈ સમતા અને મમતામાં બરાબર સ્થિતિ કેવા પ્રકારની છે તે બતાવવા આ પદ ચોગી મહાશય કહી બતાવે છે આખા પદમાં કહેલી હકીકત વ્યવહાર રીતે ખાસ ઉપયોગી છે.

હે સાધો ભાઈ ! તમારે હવે મમતાની સોબત છોડી હાંને સમતામાં રમણ કરવું શુદ્ધ છે હુ અને મારુ એ મોહ રાજાનો મત્ર આ જમતને ખંધ બનાવી મૂકે છે અને મમતા એ મોહરાજના મત્રનો એક વિભાગ છે એને છઈને વસ્તુ શુ છે ? કેવી છે ?

* રમને બહો સર્વિ પાઠ છે બીજી પંક્તિમાં રમ સ્વદ આ પ્રતમાં મૂક્યા છે તેથી ભાવ એક જ રહે છે

x સમને બહો બહો રમ પાઠાંતર એ જ પ્રતમાં મૂક્યો છે

+ મમતામાં મિસ મટે—એ પંક્તિને સ્થાને રમતા રામ સમે એવો પાઠ એક પ્રતમાં છે એ મમતા રમતા રામ—રમણ કરતા આત્માને એક સ્થાનકે કેદ કરી મૂકે છે એવો તેનો અર્થ થઈ છે એ પાઠ પણ વિચારવા યોગ્ય છે

x અત સજ્જને બહો એ પ્રતમાં અતે એવો પાઠ છે એ વધારે સ્પષ્ટ અર્થ આપે છે પણ ઉપર ૭ પાઠ લખ્યો છે તે સમીતને અનુસર છે

૧ સાધો=સાધુ, સાધક. રમ રમીજે=રમ જમાવો અવધૂ=ચેતન ! ન હીજેન કરવો સત્તિ=સપદ નાદિ નાદિનથી નથી મિસ=સ્માધી, સ્થામતા. મેટખમાડે છે ખટખાટખટખે પાટલો વ્યવહાર મુદસ્થાપના ચિદા ખાટખાટિ, સાલ પટમાગ વ્યવહાર તલખેડોડી હઈ સામ ખટાઈ=સામ ખાટવાની ઇચ્છવાયો અથવા સાખો રૂપિયા ખરેસો. અતખમતે ઉપર આખમે=આખે-દીમા લેટખાખેડે છે

ક્યાથી આવી ? કેટલો વખત રહેશે ? તેમ જ સ્વજનના પ્રેમ વિયોગનું કારણ શું છે ? કેવા સ્વાર્થ પર એની રચના છે ? એવી અગત્યની બાબતમાં આ પ્રાણીનું જરા પણ લક્ષ્ય જતું નથી અને તેથી પ્રાણી ઘર, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન ઉપર પ્રીતિ રાખી તેમાં સુખ સમજ સંસારમાં અથડાયા કરે છે, અનેક દુખો પ્રત્યક્ષ રીતે સહન કરે છે અને વેદનાઓ અનુભવે છે; પણ પાછો તે જ પદાર્થોને ચાટતો જાય છે, પચાસ પોણોસો વરસ રહેવાની ધર્મશાળાને ઘરનું ઘર માની બેસે છે, ધનની ઉપર ચોક્કી કરે છે, સ્ત્રી પુત્રાદિક પાછળ ગાડો થઈ જાય છે, એની પ્રાપ્તિમાં સુખ અને વિયોગમાં કલ્પાંત કરી મૂકે છે, પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ શું છે તે સમજતો નથી, સમજવા યત્ન કરતો નથી, કોઈ સમજાવે તે પર ધ્યાન આપતો નથી સૂરિકાન્તા કે નયનાવળી જેવી સ્ત્રીઓ, ચૂલ્હી જેવી માતાઓ, ભરત બાહુબળ જેવા બધુઓ, કુણિક જેવા પુત્રો શુ સુખ આપે છે એના દૃષ્ટાંતો વાંચે, અનેક મનુષ્યો પાસે આવેલી સપત્તિ ચાલી જતી જુઓ, છતાં મોહ રાજની અધી એના પર એટલી પ્રબળ અસર કરે છે કે—એ જરા પણ આખ ઉંચી કરીને જોતો નથી, તપાસતો નથી, વિચારતો નથી

આ પ્રમાણે સ્થિતિ હોવાથી એક ધનના સબધમાં વસ્તુસ્થિતિ કેવી છે તેનું કાંઈક સ્વરૂપ અત્ર નિરૂપણ કરી ધન પરનો મોહ ત્યાગ કરવા અને સમતામાં રમણ કરવા ઉપદેશ આપે છે ધન આ દુનિયાના વ્યવહારમાં અને જીવને રખડાવવામાં એટલો બધો મોટો ભાગ ભજવે છે કે એનું સ્વરૂપ જો એક વખત સમજી-વિચારીને ગ્રાહ્યમાં લેવામાં આવે તો જરૂર તેના પર અપ્રીતિ થયા વગર રહે નહિ અને તેમ થતા મમતાનો ત્યાગ કરી તેની વિરોધી સમતાના સગમાં રમણ કરવાનો નિર્ણય બીજે પગલે તુરત થઈ જાય તેથી આ વ્યવહાર રીતે ઉપયોગી વિષય જે પર અગાઉ નવમાં તથા તેરમાં પદમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તેને હાથમાં લઈ તેના પર યોગદૃષ્ટિએ વિચાર બતાવે છે, એ ઉપયોગી વિષયને અગે યોગીરાજ શું કહે છે તે આપણે જોઈએ

હે સાધો ભાઈ ! સાધક બધુઓ ! તમે મમતાનો સંગ છોડી દઈને સમતા સાથે રમણ કરો. રાગદ્વેષના પરિણામને છોડી દો અને સમપરિણામી થાઓ. આ મારું ઘર, આ મારા છોકરા, આ મારું ધન, એવી ખુદ્દિ છોડી દો અને સર્વ ચેતન અચેતન પદાર્થો પર સમપરિણામી થાઓ. સાધુઓને અમમી કહ્યા છે તેથી તમારે જો દુખનિવૃત્તિરૂપ ઇષ્ટસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો મમતાની સંગતિ જ મૂકી દો એ મમતાની સંગતિમાં કેવા પ્રકારનાં દુખો છે તે પર હે સાધકો ! વિચાર કરો.

હે બંધુ ! તું અત્ર બેમાથી એક પ્રકારની સપત્તિ ચાહતો હોઈશ, દ્રવ્યસપત્તિ અથવા ભાવસપત્તિ. દ્રવ્યસપત્તિ તે ધનાદિક અને ભાવસપત્તિ તે સ્વરૂપસપદ્ધા હવે તું વિચાર કર કે મમતા કરવાથી તને આ બેમાથી એક પણ પ્રકારની સપત્તિ મળશે ? દ્રવ્ય-સપત્તિ પુણ્યથી મળે છે, રાગ-મમતાથી મળતી નથી. કહેવત છે કે—

જર મેક્ષાદિત્વા સવાળ કુર જો તુ પૈસા મેળવવાની ઈચ્છા રાખતો હોય તો ધર્મ કર.

જર જર કરદાન તમે ઉ કરદાન જો તુ પૈસા પૈસા કરીશ તો તે તને કદિ મળશે નહિ.

એવી જ રીતે જો તુ તારી જાવસપત્તિ વધારવા ઈચ્છતો હો તો તે મમતાથી કદિ મળશે નહિ, કારણ કે તે આપત્તિઓમા અને તારા અત્યાર સુધીના અનુભવથી જોયું છે કે મમતાને અને આત્માવભૂતિને અનાદિ કાળથી વૈર વ્યાપ્ત્યુ આવે છે, અને તારે આટલો વખત સસારમા રજાવુ પડ્યું છે તેનું કારણ પણ મમતા જ છે, તેથી તને માલુમ પડ્યો કે-દ્રવ્ય કે જાવ બનેમાથી કેણું પણ પ્રકારની સંપત્તિ મમતામાં નથી, અમે જ્યાર મૂંઝીને કહીએ છીએ કે-હો બધું ! કેણું પણ પ્રકારની નિભૂતિ મમતામા નથી, સર્વથા નથી અરે ! એટલું તો નહિ પણ મમતામા તો ઉઘટી એટલી સ્થામતા-કાળાય છે કે તેના સજલમા જે આવે તેને તે સ્થામ બતાવી મૂકે છે, ત્યારે હે સાધક જાણ ! આવી સ્થામતા લગાડનારી મમતામા સદી તુ વધારે કાળો શા માટે યતો બસ છે ? મમતા હમેશા પાપપ્રકૃતિને પ્રહાર કરનાર હોવાથી તને સસારમાં વધારે વધારે દુઃખભરી કાળી સ્થિતિમાં મૂકી આપે છે અને ત્યા પછી તને અનેક પ્રકારની ઉપાધિ-માનસિક અને સ્મૃતિ-ધાવ છે અને તારા આત્મશુદ્ધિ ઉપર પણ વળતું બસ છે આવી સ્વરૂપાગ્રહાન કરનારી અને સ્થામતા લાવનારી મમતામા તુ શા માટે પડી રહ્યો છે ? શા માટે તારી જીવ ઉપર ચાલી ચલાવે છે ? તુ જો કે લાજો રૂપિયા કમાનાર પ્રાણીઓ પોતાના ખાટલા અને પાટલા એટલે પોતાની સર્વ સંપત્તિ ત્યજી દેને જાતે રમશાનમા જઈ જિવામા સૂવે છે, રાખમા રજદોળાય છે અને આવી રીતે પોતા ઉપર સ્થામતા લાવી મૂકે છે જો શુ તુ નથી જોતો ? તે સંજ્ઞાનદીની સંજ્ઞાવમા નથી વાચ્યું કે—

સહ જાણને જોજીત્ય કરતા વુકમ લગર રે,
પોદયા અગિઆં એકલા, કાયા રાખ સમાન રે,
પ્રહસત નરક પ્રધાનુ રે જો જલિ અધિર નિદાન રે,
જેનુ પીપળ પાન રે, મ ખરો જુક સુખાન રે,
સદાચારી રે આતમા.

*

*

*

લસી લસી રેત્ય રે તાજીઓ, રાખા કુમુમતી સાર રે,
ત નર જાતે આદી યયા લોક યાજે પરખાર રે,
પાટલા પાત્ર કુચાર રે, એકનુ જાળી જતાર રે,
કાંકરો વિજય વિજાર રે પાન્ય તદનો જાવતાર રે,
સદાચારી રે આતમા.

અને મોટા મુમુક્ષુ, પ્રસન્ન ૪૫૧ ચક્રવર્તીઓ વ્યાખ્યા નવા પણ તેની સાથે તેઓની સદિ અજપ પણ ૧૭ નવિ તે તુ જાણે છે મુજ રાખાને પોતાના જીવીત લોકને ખારી નાખવા માથા સાથે બદાર વનમા મોકલ્યે ત્યારે તેને મુજ પર એક વિચારવા લાગે

શ્લોક* લખી મોકલ્યો હતો. તેમા લખ્યું હતું કે “ માંધાતા જેવો રાજા કે જે કૃતચુગના અલંકાર જેવો હતો તે ગયો, સમુદ્રમા જેણે પાળ બાંધી એવા રામચંદ્ર પણ ક્યાં છે ? તે પણ ગયા બીજા યુધિષ્ઠિર વિગેરે રાજાઓ પણ સ્વર્ગે પહોચી ગયા પણ તેમાંના કોઈની સાથે આ પૃથ્વી (રાજ્ય-દોહત-ધનસંપત્તિ) ગઈ નથી, પણ હે કાકા ! તમારી સાથે તો તે જરૂર આવશે એમ મને લાગે છે ” આ એક શ્લોક વાંચવાથી મુંજને બહુ પશ્ચાત્તાપ થયો. એમાં બતાવેલો ભાવ જે વિચારે તે જરૂર વિચારમા પડી જાય તેની જ એ હકીકત છે. આવી રીતે લાખો રૂપિયા કમાનારની સંપત્તિ પણ અહીં પડી રહી છે અને પોતે શ્મશાનમાં પોલી ચૂક્યા છે એ વાત લક્ષ્યમા લઈ કાંઈ વિચાર કર અને સમતાનો રંગ જમાવી તેમા આનંદ કર, તેની સાથે પ્રેમ કર અને તેમા એકરૂપ થઈ જા.

આવી રીતે માયા, મમતા કરી ધન મેળવવું અને પાછા તેને અત્રે મૂકી ચાલ્યા જવું અને સાથે માત્ર કિલ્લ કર્મરૂપ શ્યામતા લઈ જવી એ માયા, મમતાના સંબંધનું અનિવાર્ય પરિણામ છે, જ્યારે સમતાથી મેળવેલી પૂંજી ઓછી થતી નથી, મૂકીને જવું પડતું નથી, તે કોઈ પણ પ્રકારની શ્યામતા લગાડતી નથી, અને ઉલટું તે ભારે થયેલ આત્માનો ભાર ઉતારાવે છે અને સર્વ પ્રકારે તેની અક્ષય અવ્યાબાધ સ્થિતિ કરાવે છે. એ સર્વ વિચારી તારે હવે મમતાનો સગ કરવો જરા પણ ઉચિત નથી. ધનના સંબંધમા હંજી પણ તને વધારે વિચાર કરવાનું બને તેટલા માટે યોગી મહારાજ આગળ વધે છે. x

ધન ધરતીમેં ગાડે બૌરે, ધૂર આપ મુખ લ્યાવે;

મૂષક સાપ હોયમો આશ્વર, તારેં અલચ્છિ કહાવે. સાધો માર્દ૦ ૨

“ આ ગાડો જમીનમા ધન દાટે છે (તેથી) પોતાના મ્હોઢા ઉપર ધૂળ નાખે છે. છેવટે (મરીને) ઉદર કે સર્પ થશે અને તેથી (તેને) અલક્ષ્મી કહેવામા આવે છે. ”

* માંધાતા સ મહોપતિ ક્ષિતિતલેડલ્લકારમૂતો ગત , સેતુર્યેન મહોદધૌ વિરચિત ક્વાસૌ દશાસ્યાન્તક ।

બન્યે વાપિ બુધિષ્ઠિરપ્રમૃતયો યાવન્ત એવામવ-જૈકેનાપિ સમ ગતા વસુમતી મુજ્જ । ત્વયા યાસ્યતિ ॥

x છેલ્લી એ પંક્તિનો અર્થ એક પ્રતમા બીજી રીતે બતાવ્યો છે તે પણ જોઈએ ખાટ એટલે લાભ-પ્રાપ્તિ તેનો ખાટ એટલે માર્ગ છોડી દઇને લાભ મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે તે અતે રાખોડીમા લાગે છે લાભ મેળવવાનો રસ્તો સમતામા છે તેને છોડી દઇને પછી લાખો મેળવવાની ઇચ્છા કરે તે કેવી રીતે મળી શકે ? જે રસ્તે લાભ થવાનો છે તે રસ્તો મૂકી દેવામા આવે ત્યારે પછી લાભ ક્યાથી થાય ? ગેરરસ્તે ચાલનારને લાભ મળતો નથી પણ અતે ધૂળમા રગદોળાવું પડે છે તારે જો આત્મ-કલ્યાણ કરવું હોય તો ખાટવાનો માર્ગ કદિ છોડવો નહિ અથવા એ રસ્તો છોડે તો કદિ લાભ મેળવવાની આશા રાખવી નહિ આ બાવાર્થ જરા ખેચીને આણેલો જણાય છે, છતાં વિચારવા યોગ્ય છે

૨ ધરતીમે=જમીનમા ગાડે=દાટે બૌરે=માઉરો, ગાડો ધૂર=ધૂળ આપમુખ=પોતાના મ્હોઢા પર લ્યાવે=લાવી નાખે છે મૂષક=ઉદર હોયમો=થઈશ આપર=છેવટે (મરીને) તારે=તેથી અલચ્છિ=અલક્ષ્મી, લક્ષ્મી નહિ તે કહાવે=કહેવાય છે.

જાવ-પૈસાને ચોર ચોરી ન બંધ ઇત્યાદિ અનેક કારણોથી જાણવા તે સાત પેલી સુધી સાથે એવી તૃષ્ણાથી આ ગાંધી જાણ પૈસાને જમીનમાં દાટી છે પૈસાને જાણે અનેક પ્રકારના મૂર્ખાઈભરેલા વિચારવગરના આનંદજીઓમાં આ પણ એક આવરણ છે, સ્વ પ્રથમ તો પૈસા દાટવા સારુ ખાટો ખોદે ત્યારે જ પોતાના મુખ ઉપર જહુ મૂળ ચઢાવે છે અને પૈસા જમીનમાં દાટ્યા પછી તેના ઉપર મૂળ-માટી છાંટી ખાડાનું મોઠું બંધ કરે છે ત્યારે વાસ્તવિક રીતે તે પોતાના મોઠું ઉપર જ મૂળ વાળે છે ધનને જાણે આ છુપાવે જાડપણ તો વિચારે ! પોતે પૈસાનું દાન કે તેનો યોગ કરી શકતો નથી પણ પોતાની સતતિ બંધી તદ્દન નિર્માલ્ય થવાની છે એવી ધારણા ધારી ધનને ધરતીમાં દાટી મૂકવા સારુ ખાડા ખોદે છે, હવે તે ખાખતનું પૃથક્કરણ કરી જોઈએ તો તેમાં તેની કેટલી ગાંધી-મૂર્ખતા છે તે જણાશે. ધણી વખત તો પોતે ધન દાટ્યા પછી તે દહીકત દૂર રાખવા સારુ કોઈને સ્થળ કે દાટવાની દહીકત કહેતો નથી અને અવ્યાનક મરણ થતા તે દહીકત તેની સાથે જ મરણ પામે છે અને છોટું ધન જમીનમાં જ રહે છે સતતિ માટે ધનસંબ્રહ્મ કરતો એમાં એક એવી માન્યતા ઝોલુપણે રહેલી છે કે પોતાની સતતિ સ્થિતિ વજરની અને નશીબ વગરની થશે. હવે આ જાનનામાંથી એક પણ પ્રકારની પ્રજ્ઞ થાવ તે ધન તેની પાસે ટકી શકતું નથી એ સુસ્પષ્ટ છે ધનની વાચનામાં પોતે મરણ જમીન ધન ઉપર સર્પ કે ઉદર થઈ તેની ચોરી કરે છે અને તે ધન તેના મૃત્યુ માટે થાવ છે. ધનમૂર્ખ આવી રીતે તેને અનેક ઉપાધિનું ભવાવરમાં પણ કારણ બને છે. આવા અનેક કારણોને લઈને ધનને અલક્ષી કહેવામાં આવે છે. દોઢા એને નશીબની દેવી, પૂજ્ય સ્થાનને યોગ્ય અને સર્વ શુભનું સ્થાન ગણે છે તે માત્ર તેના પરના મૂર્ખાઈ ભરેલા સત્રને લઈને જ છે, વસ્તુતઃ તે લક્ષ્મી છે તે લક્ષ્મીવાન નહિ પણ અલક્ષ્મી એટલે જ કલ્પિત વિચારે વસ્તુ સાગ મલક્ષિત લક્ષ્મી વગરના, ધન વગરના, નિર્ધનના નામને યોગ્ય છે. પણ પ્રકારની આત્મલક્ષ્મી તે વાસ્તવિક લક્ષ્મી છે તેવી લક્ષ્મી ધનમાં નથી અને તેથી તેના વડે સુખ પુરેયને લક્ષ્મીવાન કહેવા એ લક્ષ્મીના સ્થૂળ સ્વરૂપ વચ્ચે જ લક્ષ્ય બતાવે છે એ સ્થૂળ લક્ષ્મીની સેવા કરનારા હેતુ વચર અને સાધ્ય વચર એની પ્રાપ્તિ માટે દોષ દોષ ક્યાં કરે છે, એની ખાતર મૂળ ચોરીયાઓની ખુશામત કરે છે, એની ખાતર અનેક પ્રકારના નાચ નાચે છે. આવી રીતે પોતાના મુખ પર સ્થામતા લાવનાર અને લક્ષ્મીના નામને યોગ્ય નહિ એવી લક્ષ્મીના પતિઓ એને જમીનમાં દાટીને કે લીઝેરીમાં ભરીને એને દાનાદિક વ્યાપારમાં ઉપયોગ કરવા નથી, પોતે તેનો ઉપયોગ કરવા નથી અને એને અનેક કિલકત કમરૂપ સ્થામતા વડેરી લઈને ભવાવરમાં દુર્નિતિમાં રખાઈ છે.

એ સ્થૂળ લક્ષ્મી મુખ પર સ્થામતા કેમ લાવે છે તેના અનેક દર્શન શાસ્ત્રોમાં અને દત્તિદાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. પવજરોડ લક્ષ્મીનો પૂજારી તેની ઉપાસનામાં કેવી ગતિ પામે, તે આપણે શ્રીપાળના રાસમાં સાતગીએ છીએ, મગમગરોડ મોઠા લક્ષ્મીપતિ રાતે નહિ

પૂરમાથી લાકડાં ખેંચનારો માત્ર તેણે ને ચોળા ખાતો હતો; તેથી જ રીતે બીજા અનેક ધનના સ્વામીઓ ધૂળમાં રંગદોળાયા સાંભળ્યા છે, અનુભવ્યા છે, જોયા છે. પોંપી અને સીઝરના ઘાટ જોઈએ, ઓરંગઝેબનો રાજ્યલોભ જોઈએ, હૈદરઅલી યા ટીપુ સુલતાનના કાવાદાવા જોઈએ તો સર્વ વાતનું એક જ પરિણામ આવતું જણાયે કે લક્ષ્મીપતિઓને અલક્ષ્મી-નિર્ધન કહેવા એ જ હકીકત વાસ્તવિક છે. વળી ધન વાપરવાથી જ વધે છે, દાટવાથી વધતું નથી, એટલું જ નહીં પણ ત્યાં ને ત્યાં ટકી રહેતું નથી. વસ્તુપાળ તેજ-પાળ ધોળકાથી શ્રી શત્રુંજય જતા રસ્તે ધાડનો ભય ઉત્પન્ન થતાં એક ખેતરમાં ધન દાટવા ગયા ત્યાં તેમને સામો ધનનો કળશ-ચરુ પ્રાપ્ત થયો, જેનો વ્યય તેઓએ શ્રી સિદ્ધાચળ પર કર્યો; પણ એ પ્રસંગે તેજપાળની પતિવ્રતા સ્ત્રી અનુપમા દેવી ધનનું સ્વરૂપ બતાવે છે તે આ ગાથામાં કહેલી હકીકતને વાસ્તવિક બનાવે છે ધનની ઉપર વાસના રહે તો મરણ પામીને તેના ઉપર સર્પ કે ઉદર થઈ ચોકી કરવી પડે છે, વૃક્ષરૂપે તેના ઉપર મૂળ નાખીને રહેવું પડે છે, તે ઉપરાત મનુષ્યભવમાં વહાણ પર ચઢી પરદેશ રખડવું પડે છે, સમરાગણ-માં ઝુકાવવું પડે છે અને દેવગતિમાં વ્યંતરાદિક અધમ જાતિમાં અવતાર લઈ ધન પર ચોકી કરવી પડે છે-આવી રીતે સર્વત્ર એની મૂર્છા આ જીવને હેરાન કર્યા કરે છે એની પ્રાપ્તિમાં દુઃખ છે, એના વ્યયમાં ઉપાધી છે, એના રક્ષણમાં ત્રાસ છે. આવી રીતે લક્ષ્મીની શુ સ્થિતિ છે તે વિચારી મમતાનો ત્યાગ કરો અને સમતાને ધારણ કરો, તેનામાં રંગ જમાવો અને તેમાં લય પામો. લક્ષ્મી પ્રાપ્ત ન થઈ હોય તેણે તેટલા માટે જરા પણ સુઝાવું યોગ્ય નથી, કારણ તેના પતિઓ અનેક પ્રકારની ઉપાધિ જ ભોગવે છે. તે દેવયોગે પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તેનો શુભ વ્યય કરવો કે જેથી લાભ થાય

સમતા રતનાકરકી જાઈ, અનુભવ ચંદ સુમાઈ;

કાલકૂટ તજી *ભાવમેં શ્રેણી, આપ અમૃત લે આઈ. માધો માઈ૦ ૩

“સમતા રતનની ખાણ-સમુદ્રની કીકરી છે, અને અનુભવરૂપ ચંદ્રમાં તેનો ભાઈ થાય છે. કાલકૂટ વિષને વર્ણને શુભ પરિણામની ધારારૂપ અમૃત તે પોતે લઈ આવી છે.”

ભાવ-મત્સ્ય પુરાણમાં એવી કથા છે કે-દેવતાઓએ મેરુપર્વતનો મથન દંડ અને વાસુકી સર્પનું દોરડું બનાવી રતનો શોધવા માટે સમુદ્ર જે રતનાકર-રતનની ખાણ કહેવાય છે તેનું મથન કર્યું અને તેમાંથી ચૌદ રતનો બહાર કાઢ્યા, જેના નામો નીચેના શ્લોક-માં બતાવ્યા છે

* ‘ભાવમે’ ને બદલે બને પ્રતમાં ‘ભવમે’ એ પાઠ છે

૩ રતનાકર=રતનાકર, સમુદ્ર બાધ=કીકરી ચંદ્ર=ચંદ્ર, ચંદ્રમાં સુભાષ=સારો ભાષ, બધું કાલકૂટ=અતિશય આકરુ જેર ભાવમે શ્રેણી=શુભ પરિણામનો ધારા આપ=પોતે જ લે આઈ=લઈ આવી

લક્ષ્મીઃ કૌસ્તુભપારિજાતકમુરારા ધમ્વન્તરિક્ષમ્પ્રમાઃ
 ગાથાં કામકુમારાં સુરેશ્વરગઢા રમાવિ વેશાક્ષમા ।
 મમ્ભઃ સન્તમુખો વિપ્રે હરિષ્ણુઃ શક્ત્યોઽમૃત જામ્બુધે
 રત્નાત્મીઃ સમુર્વથ મતિવિન કુર્યુઃ સદા મમ્ભમ્ ॥

લક્ષ્મી, કૌસ્તુભ રત્ન, પારિજાતક પુષ્પ, મુરારા (મહિરા), ધમ્વન્તરી વૈવ, અદ્ર, કમ
 કુમા ગાય, કૌશલ્ય હાથી, રમા વિગેરે દેવાંગના, સાત મુખવાળે અથ, વિપ્ર (કાળકૂટ
 ઝેર), ઇંદ્ર ધનુષ્ય, શંખ અને અમૃત-આ ઘોડ રત્નો મથન કરીને ચોખી કાઢ્યા, તે
 હતકથા ઉપર આ ગાથામા ઉપમાન કરી બતાવ્યું છે ઉપરના સ્લોકમા જણાવ્યું છે કે ઘોડ
 રત્નોમા પ્રથમ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ છે સ્વર્ગ લક્ષ્મીને તો લક્ષ્મીનું નામ આપવું તદ્દન
 અયોગ્ય છે, એ ઉપરની ગાથામાં વિસ્તારથી બોધ ગયા. જે નિરતર પોતાના પતિનું સુખ
 વધારે, તેના હિતનું ચિતવન કરે અને પતિને રાજ સખવા જે નિરતર પ્રયાસ કરે એનું
 નામ જ લક્ષ્મી કહી શકાય અને સમતા એ એવા પ્રકારની લક્ષ્મી છે તેથી તે જ લક્ષ્મી
 કહેવશવવાને યોગ્ય છે

આ સમતા રત્નાકર પી ઢીકરી છે અનંત જ્ઞાન, દશન, વ્યવસ્થા અનેક રત્નના આકર
 ચિદાનંદન સ્વરૂપી ચેતનજીમાંથી તે નીકળી છે અને તેથી તે રત્નાકરની ઢીકરી છે એમ
 સમજવું તે અસ્તિત્વના એક વિભાગ તરીકે તન્મય છે એમ સમજવું હવે જ્ઞાનરત્નના
 એક વિભાગ તરીકે અનુભવ જેનું સ્વરૂપ આપણે આજળ થઈ વાર વિચારી મઠા છીએ તે
 છે સહસ્રદિવેક કરી વસ્તુસ્વરૂપને તેના યથાર્થ આકારમાં બતાવનાર આ અનુભવજ્ઞાનરૂપ
 અદ્રમા પણ ઉપરોક્ત રત્નાકરમાંથી નીકળે છે તેથી રત્નાકરની પુત્રી સમતા અને પુત્ર અનુ
 ભવ એ બન્ને ભાઈ બહેન થાય છે

હવે ઉપરોક્ત રત્નાકરમા કાળકૂટ વિપ્ર પણ છે. અશુભ ધ્યાનનું જ્ઞાન થવારૂપ
 હાલકાલ ઝેર ત્યા છે રત્નાકરની શુભ સ્થિતિમા અશુભ ધ્યાન હોય નહિ પણ જ્યારે
 ઉત્કાન્તિની સ્થિતિમા ચેતન અશુભ કમ કૃણથી મુક્ત હોય છે ત્યારે રત્નત્વ કાંઈક શુભ
 પ્રચ્છન્ન અને કાંઈક સ્પષ્ટ હોય છે તે પ્રસંગે આ સમતા અને અનુભવ બંનેન ભાઈ તે
 કાળકૂટ ઝરનો ત્યાન કરી શુભ પરિણામની ધારારૂપ અથવા પરિણમનના તરખ એટલે
 જાવ પતાવતનરૂપ મેલી લઈ આવે છે અહીં કહેવાનો ભવાય એ છે કે-અશુભ ધ્યાન-
 આત્મ અને રોગ આ જીવને સસારમા રજાગાવી કદમના ક્યાં કરે છે અને તેથી તે
 કાળકૂટ ઝેર છે કારણ કે એનાથી ભવજનમરૂરૂપ દ્રવ્ય મરણ આ જીવના વારવાર મર્થ
 કરે છે એ કાળકૂટ વિપ્રનો ત્યાન કરાવી સમતા અને અનુભવ આ જીવમા સદૃશ્યાન
 ઉત્પન્ન કરી ઉપર તેની પ્રમત્ત અવસ્થા દૂર કરી અપ્રમત્ત સ્થિતિમા લાવી મૂકે છે અને
 ત્યાંથી પણ શુભ પરિણતિરૂપ ધમ શુકલધ્યાનમા કમસર આગળ પ્રગતિ કરાવી મેલીમાં
 આ જીવને દાખલ કરી દે છે. અપ્રમત્ત અવસ્થામા આવેલો જીવ ત્યાર પછી અદ્દમ શુભ

સ્થાનક(progressive stage)માં આવે છે ત્યારે તે શ્રેણી માટે છે અને તે સ્થિતિ એટલી આનંદજનક છે કે એની મીઠાશ અમૃત સાથે સરખાવવી એ માત્ર સમજાવવા પૂરતું જ છે, મતલબ એ સ્થિતિમાં અમૃતથી પણ અનંતશુભી મીઠાશ છે. ચોદ રત્નો શોધતા દેવતાઓએ જેમ છેવટે અમૃત પ્રાપ્ત કર્યું તેમ આ સમતા અને ચંદ્ર રત્નો પ્રાપ્ત થયા પછી પણ કોઈ વાર અશુભ ધ્યાનરૂપ કાળદૂટ જેર પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ ચેતનજીને દૃઢ પુરુષાર્થ કરી પ્રગતિ કરવા અને અમૃતને પ્રાપ્ત કરવા દેવતા પેઠે નિશ્ચય થયો તેથી અપ્રમત્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શ્રેણીગત અમૃતધારાને છેવટે ચેતનજીએ પ્રાપ્ત કરી :

શ્રેણી બે પ્રકારની છે . ઉપશમ અને ક્ષપક કષાયાગ્નિ ઉપરઉપરથી બુઝાય પણ અંદર સત્તાએ રહે તેને ઉપશમ શ્રેણી કહે છે એ અવસ્થામાં આગળ વધેલો જીવ પાછો અપ કાન્તિ પામી નીચે ઉતરી જાય છે આવી ઉપશમ શ્રેણી એક ભવમા બે વખત કોઈ જીવ કરે છે પાચથી વધારે વખત એ શ્રેણી આખા સસારમા કોઈ પણ જીવને થતી નથી ક્ષપકશ્રેણી પર ચઢેલો જીવ તો એ જ ભવમા સર્વજ્ઞત્વ પ્રાપ્ત કરી સર્વ આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિથી રહિત અજરામરતવરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે ઉત્કાન્તિને અગે આ શ્રેણી પ્રગતિનો માર્ગ બતાવે છે એનું સ્વરૂપ કર્મચયાદિ પુસ્તકોથી ખાસ સમજવા યોગ્ય છે

આવી રીતે સ્થૂળ લક્ષ્મી તો મુખ પર ધૂળ નાખનારી અને અનેક પ્રકારે ઉપાધિ કરનારી છે અને સમતારૂપ લક્ષ્મી અમૃતને લાવી આપનારી છે તેથી વસ્તુસ્થિતિ સમજી સત્ અને અસત્ અથવા લાભ કરનાર અને હાનિ કરનાર પદાર્થ વચ્ચેનું અતર જાણી તેનું વિવેચન કરી પોતાની સ્થિતિ સુધારવા સારું સમતાને ગ્રહણ કરવાનો નિર્ણય કરવો એ મુખ્ય આવશ્યકીય કર્તવ્ય છે.

લોચન ચરણ મહમ ચતુરાનન, इनतें बहुत डराइ;

आनंदघन पुरुषोत्तम नायक, हित करी कंठ लगाइ. साधो भाई० ४

“ જેની હજાર ચક્ષુ છે, જેના હજાર પગ છે અને જે ચાર મુખવાળા છે તેનાથી તે (સમતા) બહુ ડરી ગઈ, આનંદસમૂહ પુરુષોત્તમ નાયકે (તેના પર) પ્રેમ કરીને તેને પોતાને ગળે વળગાડી, ”

***ભાવ—**જેમના હજાર નેત્ર છે તે ઇંદ્ર તથા જેમના હજાર પગ છે તે શેષનાગ

* આ ગાથાનો અર્થ ટપ્પા ઉપરથી વિચાર કરીને લખ્યો છે અને તેમાં જો કાંઈ પણ સ્ખલના થઈ હોય તો તેને માટે હું જવાબદાર છું વિ ક

૪ લોચન=આંખ ચરણ=પગ સહસ=હજાર ચતુરાનન=ચતુર્મુખ, બ્રહ્મા અથવા ચાર મુખે દેશના દેતા શ્રી જિનેશ્વર દેવ. ઇનતે=એનાથી ડરાઈ=ડરી ગઈ પુરુષોત્તમ નાયક=વિષ્ણુ અથવા પુરુષમા શ્રેષ્ઠ હિત=હેતુ, પ્રેમ કંઠ=ગળે લગાઈ=વળગાડી

* આ ગાથાનો અર્થ કરવામા જે દત્તકથાદિક પર સ્પષ્ટતા થયું છે તે બરાબર સ્પષ્ટ થતું નથી અર્થનો ઝળકાટ તેથી બરાબર થતો નથી એટલું અત્ર કહી દેવું યોગ્ય છે વિ. ક

સર્વમાઃ કૌસ્તુભપારિજાતકમુરારા ધમ્વન્તરિક્ષમ્વ્રજાઃ
 ગાઘ કામલુષાઃ સુરેશ્વરગઞ્ઞા રંભાશિ વૈવાક્ષ્ણમાઃ ।
 મચ્ચઃ સન્તમુખો વિવં હરિષ્વનુઃ શાશ્વજોઽમૃત જાત્મ્યુષે
 રત્નાત્મીહ ચતુર્વિધ મતિવિમ કુર્સુઃ સશ મશ્ચક્મ્ ॥

લક્ષ્મી, કૌસ્તુભ રત્ન, પારિજાતક પુષ્પ, મુરારા (મહિશ), ધમ્વન્તરી વૈષ, ચક્ર, કામ
 દુષા ગાઘ, કૌશલ્ય હાથી, રંભા વિગેરે દેવાંગના, સાત મુખવાળો અચ્ચ, વિષ (કાળકૂટ
 ઝેર), ઇશ્વર ધનુષ્ય, શંખ અને અમૃત-આ શબ્દ રત્નો મઘન કરીને શોધી કાઢ્યા, તે
 રત્નકથા ઉપર આ ગાથામાં ઉપમાન કરી બતાવ્યું છે ઉપરના શ્લોકમાં જણાવ્યું છે કે શબ્દ
 રત્નોમાં પ્રથમ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ છે સ્થૂળ લક્ષ્મીને તે લક્ષ્મીનું નામ આપવું તદ્દન
 અયોગ્ય છે, એ ઉપરની ગાથામાં વિસ્તારથી બોધે અથા જે નિરંતર ચોતાના પતિનું મુખ
 વધારે, તેના હિતનું જિતવન કરે અને પતિને શાંતિ સખવા જે નિરંતર પ્રયાસ કરે એનું
 નામ જ લક્ષ્મી કહી શકાય અને સમતા એ એવા પ્રકારની લક્ષ્મી છે તેથી તે જ લક્ષ્મી
 કહેવશવધાને યોગ્ય છે

આ સમતા રત્નાકરની ઢીકરી છે અનંત જ્ઞાન, દયાન, પારિત્રાહિ અનેક રત્નના આકર
 જિજ્ઞાસુ સ્વરૂપી ચેતનશ્રીમાંથી તે નીકળી છે અને તેથી તે રત્નાકરની ઢીકરી છે એમ
 સમજવું તે ચારિત્રરત્નના એક વિભાગ તરીકે તન્મય છે એમ સમજવું હવે જ્ઞાનરત્નના
 એક વિભાગ તરીકે અનુભવ જેનું સ્વરૂપ આપણે આજળ ધણી વાર વિચારી ગયા છીએ તે
 છે સદસદ્વિવેક કરી વસ્તુસ્વરૂપને તેના યથાથ આકારમાં બતાવનાર આ અનુભવજ્ઞાનરૂપ
 ચક્રમાં પણ ઉપરોક્ત રત્નાકરમાંથી નીકળે છે તેથી રત્નાકરની પુત્રી સમતા અને પુત્ર અનુ
 ભવ એ બન્ને ભાઈ બહેન ભાવ છે

હવે ઉપરોક્ત રત્નાકરમાં કાળકૂટ વિષ પણ છે અશુભ ધ્યાનનું જ્ઞાન થવારૂપ
 હાહાહા ઝેર ત્યા છે રત્નાકરની શુદ્ધ સ્થિતિમાં અશુભ ધ્યાન હોય નહિ પણ બ્યારે
 ઉત્કાન્તિની સ્થિતિમાં ચેતન અશુભ કમકળથી મુક્ત હોય છે ત્યારે રત્નત્વ કાઈકે સુખ,
 પ્રમદ અને કાઈકે સ્પષ્ટ હોય છે તે પ્રસંગે આ સમતા અને અનુભવ બહેન ભાઈ તે
 કાળકૂટ ઝેરનો ત્યાગ કરી શુભ પરિણામની ધારારૂપ અથવા પરિણમનના તરજ એટલે
 ભાવ પરાવતનરૂપ મેળી લઈ આવે છે અહીં કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે-અશુભ ધ્યાન-
 આત્મ અને રોદ્ર આ જીવને સસારમાં રહ્યાની કલ્થના કર્યા કરે છે અને તેથી તે
 કાળકૂટ ઝેર છે કારણ કે જોનાથી જાવજમણરૂપ દ્રવ્ય મરણ આ જીવનાં વારવાર યથા
 કરે છે એ કાળકૂટ વિષનો ત્યાગ કરાવી સમતા અને અનુભવ આ જીવમાં સદ્ધ્યાન
 ઉત્પન્ન કરી છેવટે તેની પ્રમત્ત અવસ્થા દૂર કરી અપ્રમત્ત સ્થિતિમાં લાવી મૂકે છે અને
 ત્યાથી પણ શુભ પરિણતરૂપ ધમ શુદ્ધધ્યાનમાં કમતર આજળ પ્રવ્રતિ કરાવી મેળીમાં
 આ જીવને રાખલ કરી દે છે અપ્રમત્ત અવસ્થામાં આવેલો જીવ ત્યાર પછી બ્રહ્મ સુખ

સ્થાનક(progressive stage)માં આવે છે ત્યારે તે શ્રેણી માટે છે અને તે સ્થિતિ એટલી આનંદજનક છે કે એની મીઠાશ અમૃત સાથે સરખાવવી એ માત્ર સમજાવવા પૂરતું જ છે, મતલબ એ સ્થિતિમાં અમૃતથી પણ અનંતગુણી મીઠાશ છે. ચૌદ રત્નો શોધતા દેવતાઓએ જેમ છેવટે અમૃત પ્રાપ્ત કર્યું તેમ આ સમતા અને ચંદ્ર રત્નો પ્રાપ્ત થયા પછી પણ કોઈ વાર અશુભ ધ્યાનરૂપ કાળકૂટ ઝેર પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ ચેતનજીને દૃઢ પુરુષાર્થ કરી પ્રગતિ કરવા અને અમૃતને પ્રાપ્ત કરવા દેવતા પેઠે નિશ્ચય થયો તેથી અપ્રમત્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શ્રેણીગત અમૃતધારાને છેવટે ચેતનજીએ પ્રાપ્ત કરી *

શ્રેણી બે પ્રકારની છે ઉપશમ અને ક્ષપક કષાયાગ્નિ ઉપરઉપરથી બુઝાય પણ અંદર સત્તાએ રહે તેને ઉપશમ શ્રેણી કહે છે એ અવસ્થામાં આગળ વધેલો જીવ પાછો અપ ક્રાન્તિ પામી નીચે ઉતરી જાય છે આવી ઉપશમ શ્રેણી એક ભવમાં બે વખત કોઈ જીવ કરે છે પાત્રથી વધારે વખત એ શ્રેણી આખા સંસારમાં કોઈ પણ જીવને થતી નથી. ક્ષપકશ્રેણી પર ચઢેલો જીવ તો એ જ ભવમાં સર્વજ્ઞત્વ પ્રાપ્ત કરી સર્વ આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિથી રહિત અજરામરત્વરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે ઉત્ક્રાન્તિને અગે આ શ્રેણી પ્રગતિનો માર્ગ બતાવે છે એનું સ્વરૂપ કર્મચંચાદિ પુસ્તકોથી ખાસ સમજવા યોગ્ય છે.

આવી રીતે સ્થૂળ લક્ષ્મી તો મુખ પર ધૂળ નાખનારી અને અનેક પ્રકારે ઉપાધિ કરનારી છે અને સમતારૂપ લક્ષ્મી અમૃતને લાવી આપનારી છે તેથી વસ્તુસ્થિતિ સમજી સત્ અને અસત્ અથવા લાભ કરનાર અને હાનિ કરનાર પદાર્થ વચ્ચેનું અંતર જાણી તેનું વિવેચન કરી પોતાની સ્થિતિ સુધારવા સારું સમતાને શ્રદ્ધા કરવાનો નિર્ણય કરવો એ મુખ્ય આવશ્યકીય કર્તવ્ય છે.

લોચન ચરણ સહસ ચતુરાનન, इनतें बहुत डराइ;

आनंदधन पुरुषोत्तम नायक, हित करी कंठ लगाइ. साधो माई० ४

“ જેની હજાર ચક્ષુ છે, જેના હજાર પગ છે અને જે ચાર મુખવાળા છે તેનાથી તે (સમતા) બહુ ડરી ગઈ, આનંદસમૂહ પુરુષોત્તમ નાયકે (તેના પર) પ્રેમ કરીને તેને પોતાને ગળે વળગાડી, ”

*ભાવ—જેમના હજાર નેત્ર છે તે ઈંદ્ર તથા જેમના હજાર પગ છે તે શેષનાગ

* આ ગાથાનો અર્થ ટપા ઉપરથી વિચાર કરીને લખ્યો છે અને તેમાં જે કાંઈ પણ સ્ખલના થઈ હોય તો તેને માટે હું જવાબદાર છું વિ. ક

૪ લોચન=આંખ ચરણ=પગ સહસ=હજાર ચતુરાનન=ચતુર્મુખ, બ્રહ્મા અથવા ચાર મુખે દેશના દેતા શ્રી જિનેશ્વર દેવ. इनतें=એનાથી डराई=ડરી ગઈ પુરુષોત્તમ નાયક=વિષ્ણુ અથવા પુરુષમાં શ્રેષ્ઠ હિત=હેતુ, પ્રેમ કंठ=ગળે लगाई=વળગાડી

* આ ગાથાનો અર્થ કરવામાં જે દત્તકથાદિક પર સૂચવન થયું છે તે બરાબર સ્પષ્ટ થતું નથી અર્થનો ઝળકાટ તેથી બરાબર થતો નથી એટલું અત્ર કહી દેવું યોગ્ય છે વિ. ક

તથા ચાર મુખવાળા પ્રજ્ઞા તેનાથી સમતા બહુ ઠરી ગઇ છે મતલબ તેઓનાં હૃદય નેત્ર, પગ અને ચાર મુખ ભેદ અસ્વાભાવિક રૂપ જેથી સમતા તેઓ પાસે જતી નથી અને તેથી તેઓમા સમતા આવતી પણ નથી. તેથી છેવટે પુરુષોત્તમ નાયક વિષ્ણુદેવે તેના પર પ્રેમ લાવી તેને પોતાને જોડે વળગાડી જોડે છે કે સમતાને તેઓએ જાગીદાર કરી. સ્નેહુલુ અને તમિશુલુ હોય ત્યાં સમતાને સ્થાન મળતું નથી, તેની હયાતી સત્વગુણમાં જ છે અને વિષ્ણુ સત્વગુણ જતાવનારા છે; તેથી ઇદ્ર, શેષ કે પ્રજ્ઞા પાસે સમતા જતી નથી પણ વિષ્ણુ પાસે જાય છે એમ કહેવામા તે સત્વગુણાવલની છે એમ કહેવાનો આશય હોય એવી માન્યતા રહે છે

લક્ષ્મીની હતકથામાં તે ઇદ્ર અને શેષનાજથી ઠરી ગઈ અને છેવટે વિષ્ણુદેવે તેને પોતાને જોડે વળગાડી એવી હકીકત બાબુવામા આવી નથી, તેથી હતકથા અનુસાર આ જાણનો અર્થ બરાબર જોડો નથી. તે સજાથી વિશેષ તપાસ કરવામાં આવે છે કદાચ સમુદ્રમંથનની કથા સાથે શેષ, ઇદ્ર, પ્રજ્ઞા વિગેરેને સબધ હોય અને તેને આ બે જા જાણમાં કાઈ ભાવ લાખી કયો હોય તો તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે

કથામતા ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર મુખ છે જોડે છે એ ચાર આકરમા એ રશન આવે છે અને તેને હૃદયો પગ છે, મતલબ તે અનેક રીતે પ્રવેશ કરે છે, તેમ જ તેની આંખો પણ હૃદયો છે, કારણ કે તે દરેક વસ્તુને જૂઠા જૂઠા આકરમાં ડેખે છે; એવા કથાઓથી સમતા બહુ ઠરી ગઈ છે, કારણ કે તેઓ હોય ત્યાં જો રહી શકતી નથી. તેથી છેવટે જ્યારે આનંદવન સમુદ્ર પુરુષોત્તમ નાયક થી જિનેશ્વર કેવને શરણે ગઈ ત્યારે તેઓએ તેને ક્ષિત કરનારી બાબતોને પોતાને જોડે વળગાડી, મતલબ તેની સાથે હૃદય આલિસ બન કમુ અને તેથી કથાઓ તરફથી સમતાને જે પીડા થતી હતી તે દૂર થઇ. પુરુષોત્તમ પણ પ્રાપ્ત કરવા સમતાની ખાસ જરૂર હોવાથી પુરુષોત્તમ નાયકે જેમ લક્ષ્મીને પોતાને જોડે વળગાડી તેમ તમારે પણ તેની સાથે પ્રેમ જમાવવાની જરૂર છે—આ અર્થ પણ બધેસતો આવે છે

અથવા અનુશનન—જ્યારે મુખે રેશના રેતા શ્રી વિભવેશી સમતા બહુ ઠરી ગઈ અને સમતાને તે શ્રી પુરુષોત્તમ નાયક પ્રભુએ પ્રેમ કરી જોડે વળગાડી—આ અર્થ કરવામાં લોચન ભરણ સહજ શબ્દ તદ્દન રહી જાય છે અને પ્રક્રમભગ થાય છે

કહેવાની મતલબ એક જ જણાવ છે કે—સાધુ જાણ્યો ! આ સમતા કે જેની સ્થિતિમાં પડી તમે તમારું આત્મધન ગુમાવો છે. તે તો સજ પ્રકારે તમને નુકશાન કરનારી છે એનાથી તમારો એક પણ અર્થ સરવાતો નથી અને સમતા તમને યોગના મુખ નહીં લાવી આપે તેવી છે; તેથી તેના સબધમાં આ પદમા જે જે કારણો જતાવ્યાં છે તે બિચારી તમારી પરિણતિ સુધારા, તમારા પ્રત્યેક ક્ષયમાં સમતા લાવો અને પછી છેવટે

સ્થૂળ કાર્યો તરફ જ સમતા લાવે, મતઘન એ સંસારદશા છોડી દઈ, એના ઉપર સમતા લાવી, સાધકદશાને માર્ગે ચઢી જાયો અને જેમ જાને તેમ આત્મશુદ્ધિ પ્રકટ કરવાના વિશાળ માર્ગમાં નિરંતર આગળ વધો, ત્યાં પણ તમને મમતા તરફથી વારંવાર પશ્ચાત્ અપકર્ષણ થયા કરશે પણ એના પ્રેમની અદ્વિતતા અને તેના ભયંકર પરિણામો વારંવાર વિચારી તેને વિસરી જાયો, તેના તરફ તિસ્સ્કાર બતાવો અને તેનો દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક ત્યાગ કરો એટલે તે તમને કાઢ કરી શકશે નહીં.

પદ એકત્રીસમું

શ્રીરાગ *

કિત જાનમતેં હો પ્રાણનાથ, હૈત આય નિહારો ઘરકો સાથ. કિત૦ ૧

“કોઈ જાણકારના મત પ્રમાણે હું સ્વામી ! અહીં આવીને આપનો નિજ પરિવાર જુઓ.”

×ભાવ—પ્રથમ પંક્તિ અશુદ્ધ હોય તેમ જણાય છે, તેને બદલે ‘ઉત કહા જાત હો પ્રાણનાથ’ એમ પાઠ હોય તો અર્થ જરાબર બેસતો આવે છે. પરંતુ મૂળ પાઠમાં આવો ફેરફાર કરવાનો સંશોધનકાર અને વિવેચનકારનો અધિકાર નથી આ પાઠ પ્રમાણે સુમતિ ચેતનજીને કહે છે કે—હું મારા નાથ ! તમે ક્યા જાયો છો ? હું પતિ ! તમે એક વાર અહીં આવી તમારો પોતાનો પરિવાર—સગા સ્નેહીઓ, સબધીઓ, મિત્રો વગેરે છે તેને જુઓ તો ખરા. ચેતનજીને પોતાનું ઘર છોડીને પારકા મંદિરે (વિભાવદશામાં) રખડવાની ટેવ પડેલી છે અને ત્યાં જઈ માયા, મમતા સાથે વિલાસ કરવામાં તેને આનંદ આવે છે એ માયા, મમતા કેવી રીતે વચક શક સચક અને ખોટા ખત ખતવનારી છે, તે આપણે નવમા પદમાં વિસ્તારથી જોઈ ગયા છીએ અને તેમાં એમ પણ જોયું છે કે—મમતા દરેક પ્રકારે ચેતનનું અહિત કરનારી છે અને સમતા સિવાય કોઈ પણ તેનું હિત કરનાર નથી, છતાં ચેતનજી તો માયા, મમતાના ઉપર ઉપરના રાગથી લલચાઈ જઈ તેના મંદિરે વિભાવદશામાં પડ્યા રહે છે એટલું જ નહિ પણ પોતાની શુદ્ધ પતિવ્રતા સાધવી સુમતિ- (સ્વભાવદશા)ની સાથે વાત પણ કરતા નથી, તેની દરકાર પણ કરતા નથી અને પારકા મંદિરે રખડવાની ટેવને લીધે પોતાના બીજા સગાસંબંધીઓ જેવા કે ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, સત્ય, શૌચ આદિ ધર્મબધુઓ તેને પણ વિસરી ગયા છે અને તેઓની સાથે

* ચાલતા રાગમાં એ ‘આઈ સુદર નાર કર કર શૂંગાર’ના લયમાં ચાલશે

૧ કિત=કોઈ જાનમતે=જાણકારના મત પ્રમાણે પ્રાણનાથ=સ્વામી ખત=અહીં આય=આવીને નિહારો=જુઓ ઘરકો=પોતાનો, નિજ સાથ=પરિવાર

× આ આખું પદ અશુદ્ધ છે તેમ જ તેના પર ઠમો બિલકુલ નથી તેથી અર્થ કરવામાં ધણો આધાર આગળ પાછળના સબધ ઉપર રાખ્યો છે

ઝોળખાણ પણ રાખતા નથી. માયા, મમતા તેને એવું મદિરાપાન કરાવે છે કે તેના ઘેનમાં ચેતનજી સ્વભાવને યાદ પણ કરતા નથી. બાર વરસ સુધી ઠોચાને ધરે રહેલી વખતે સ્વલીલપ્રત્ને પોતાનાં સગાં કે સબંધીઓ યાદ પણ આવ્યાં નહોતાં અને તેઓની સાથે વાત કરવાની પણ તેને ઈચ્છા થઈ નહોતી; તેવી રીતે ચેતનજી હાલ તો માયા, મમતા સાથે જોવા દૃઢ આચકૃત થઈ ગયા છે કે પોતાના પરિવાર સાથે દૃષ્ટિ પણ કરતા નથી. આવે વખતે સમતા-ચેતનજીની પત્ની જરા પ્રસન્ન હોઈને તેને પોતાના ઘરનું અને વેસ્થા મંદિરનું સ્વરૂપ તેના યથાસ્થિત આહારમાં જતાવી આપે છે. ચેતનજીએ તે ચાલુપુચીથી સાંભળ્યું કે સાંભળતી વખત પણ કાન આઠ હાથ ધર્માં તે માલુમ નથી પણ અર્ધાં મનથી સાંભળ્યું હશે એમ જણાય છે. એ હકીકત ચેતનજીને પોતાને પૂછવાથી જ જણાઈ આવશે.

અહીં તો કેમ વખત મહાપ્રભાસે અથવા અનાધાસે સુમતિને મંદિરે ચેતનજી આવી બેઠ્યા હશે તેને બેઠાં સમતા ચેતનજીના મનની જરા કામચોળ સ્થિતિના લાગ લાગ છે. તે નોંધી શક્યું છે “હે નાથ ! આશ પતિ ! તમે ત્યાં ક્યાં બેઠો છો ? તમે મારી સાસુ બેતા નથી એ તો બાપને યોગ્ય લાગતું હશે, પણ આ તમારા પરિવાર છે તેને તો જુઓ. મારી સાસુ ન જુઓ તો ખેર, પરંતુ આ તમારા પરિવાર સાસુ બેઠીને પણ આ મંદિરે પધારે. તમે ક્યાં બેઠો છો ત્યાંની વાસ્તવિક સ્થિતિ શું છે તે જરા બાપને કહું છું તે સાંભળો.”

મૂળ પાઠ ઉપર આપ્યો છે તે સર્વ પ્રતોમાં છે, તેથી તે પ્રમાણે અર્થ કરવા થતું કરવો બેઠાંએ. તેના બે અર્થ થઈ શકે છે. એક અર્થ તો બહુકરના મતે તમે તમારા પરિવાર જુઓ. તમે હાલ તો વિવશ કથાય પ્રમાણે જ તમારા પરિવાર તરીકે જુઓ છો અને તેઓના જ સબંધમાં શાંત રહેો છો, પણ તે અચુકત છે. કારણ કે જોને તમે તમારા પરિવાર સમજો છો તે અજ્ઞાનતાને લીધે છે. જ્ઞાની અથવા સવજ્ઞતા મત પ્રમાણે અથવા હાલ માણસોના મત પ્રમાણે આપનો પરિવાર કયો છે તે આપ વિચારી જુઓ. ’ એમ કામ છે અને બીજો અર્થ એમ થાય કે—હે પ્રાણનાથ ! તમે ક્યાં બેઠી નસી છો તે તો વિચારો, તમે અહીં આવીને તમારા ઘરનો—સાથ પરિવાર કયો છે તેનું અવલોકન કરો. તમે હાલ જેને પૂજ્ય ધારીને નસી છો તેની આંતરિક સ્થિતિ શું છે, તેનું વસ્તુસ્વરૂપ શું છે તે અથ વિચારો, જુઓ, તપાસો અને પછી તમને યોગ્ય લાગે તે કરો. આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં ‘કિંત જા નમતે’ એવું પદજોડ થાય છે, પણ તે અર્થ સબંધને અનુરૂપ નથી. અતઃ તો સ્વસ્વરૂપની વિરુદ્ધતા જણાવવી છે તેથી “...”

હવે સુમતિના મંદિરમાં (સ્વભાવદશામાં)
દશામાં) શું છે તેની સરખામણી કરતા સુમતિ
સન્ન્યુજ બિના બિના સાંભળે છે

ઉત માયા કાયા કવન જાત, *યહુ જડ તુમ ચેતન જગવિચ્છાત;

ઉત કરમ ભરમ વિષવેલિ સંગ, इत परम नरम मति मेलि रंग. કિત૦ ૨

“ ત્યા માયા અને શરીર કઈ જાતિનાં છે? તે સર્વ જડ અચેતન છે અને તમે ચેતન છો એ પ્રસિદ્ધ હકીકત છે. (વળી) ત્યાં કર્મના ભ્રમરૂપ વિષવેલડીનો સંગ છે અને અહીં પરમ નરમ બુદ્ધિના એકત્રિત થવારૂપ રંગ છે. ”

ભાવ—મારા નાથ ! તમે વિભાવદશામાં ભગ્યા કરો છો પણ ત્યાં તો માયા, મમતા અને શારીરિક વાર્તા જ તમને પ્રાપ્ત થશે. છળકપટ કરી આત્મવચ્ચના કરવી, મારું મારું કરી સંસારને આલ્સા કરવો અને શરીરની શુશ્રૂષા કરી તેને પાળવું, પોષવું અને તેને માટે સંખ્યાબધ ઉપાધિઓ કરવી એ સર્વ આપને વિભાવદશામાં પ્રાપ્ત થશે. ત્યાં માયા, મમતા આપની સ્ત્રીઓ થવા આવશે, પરંતુ તે બંને કઈ જાતિની છે તેનો તો આપ વિચાર કરો. લગ્નસંગઘ કરતી વખત સ્ત્રીની ખાનદાની અને કુળ વિગેરે ખાસ જોવામાં આવે છે. હલકા કુળની સ્ત્રી સાથે લગ્ન થઈ જાય તો આખો ભવ બગડે છે એ જાણીતી વાત છે. સસારમાં રહેવાનું હોય અને સ્ત્રી તરફની પ્રતિકૂળતા હોય તો આખું જીવન ધૂળધાણી બને છે એ વિષય પર વધારે લખવાની જરૂર રહેતી નથી, ઠરેઠાજના સામાન્ય અનુભવનો તે વિષય છે લગ્નસંગઘ કરતી વખતે આપણે કન્યાની જાતિ વિગેરે જોઈએ છીએ તેમ જ યૂરોપ, અમેરિકામાં પણ સરખી પકિત જોવામાં આવે છે, પણ આ તમારા માયા, મમતાના સબધમાં તો તદ્દન વિપરીત જાતિનો સબધ છે તે અચેતન-પૌદ્ગલિક-જડ છે અને તમે ચેતનસ્વરૂપ આત્મા છો, એ વાર્તા સર્વ જાણે છે, જગભરે પ્રસિદ્ધ હકીકત છે અથવા માયા મમતા જડ-અજ્ઞાન છે અને તમે વ્યક્ત અવ્યક્તરૂપે અનંત જ્ઞાનના ધારણ કરનારા છો, ત્યારે આવી મૂર્ખ સ્ત્રીઓ સાથેના સબધથી તમારી ભવિષ્યની પરણ્યા પછીની જિંદગી કેમ જશે તેનો જરા વિચાર કરો. મૂર્ખ સાથે સબધ કરી તમારે તમારો ભવ બગાડવો હોય તો તમારી ઇચ્છા, બાકી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે-તમારો અને માયા, મમતાનો સબધ જો કે ઘણા કાળનો છે પણ તે તમારા કુળને અનુરૂપ નથી.

વળી હે મારા પતિ ! એ વિભાવદશામાં કર્મનો બધ થાય છે અને થવાનો છે બેટલો કાળ વિભાવદશામાં રહેવાનું થશે તેટલો કાળ નવીન અશુભ કર્મબધ કરી ચેતનજી મારે થતા જવાના છે એમાં જરા પણ સંદેહ નથી, કારણ કે વિભાવદશામાં કર્મનો આકર્ષ બહુ થાય છે, તેથી તે દશામાં અનેક નિષીડ કર્મ બંધાતા જશે અને પછી તમને

* ‘યહુ’ ને બદલે ઉમે-ઉઠે એવો પાકાતર છે અર્થ એક જ છે

૨ ઉત=ત્યાં કાયા=શરીર કબન=કઈ જાત=જાતિના છે યહુ=તે સર્વ. જડ=અચેતન, પૌદ્ગલિક. જગવિખ્યાત=પ્રસિદ્ધ હકીકત છે કરમ=કર્મ ભરમ=ભ્રમ વિષવેલિ=ઝેરી વેલડીનો પરમ=ઉત્કૃષ્ટ નરમ=નમ્ર મેલિ=એકત્રિત

એટલા બધા ભૂલાવામાં નાખી દેશે અને અત્યાર સુધીમાં નાખી દીધેલા પણ છે કે વિશ્વાવદ્યમાં કંઈ અને સ્વભાવદ્યમાં કંઈ તેનું પણ તમને જ્ઞાન રહેશે નહિ અને તેથી એવા જામમાં પડી જશે કે વિશ્વાવદ્યમાં જ સ્વભાવદ્યમાં માની લેશે વળી આ એક જ પ્રકારનો જામ નહિ પણ તેને શોગે તે દશામાં બીજા પણ અનેક પ્રકારના જામો તમને થશે. જ્યાં સુખ મળવાની સ્વપ્ને પણ આશા નહિ હોય ત્યાં સુખ શોધશો, અથવા અમુક ક્ષણમાં સુખ હશે કે નહિ તેનો અભ્યવસ્થિત વિચાર કરશો. અરે ! વાસ્તવિક સુખ શું છે અને ક્યાં છે અને કેમ મળે તેનો તમને વિચાર આવતો પણ અટકી જશે અને આવા અનેક જામમાં તમે અભ્યવસ્થિતપણે ધસઘસા કરશો. આ ઉપરાંત વળી વિશ્વાવદ્યમાં તમને વિષમપિપાસારૂપ વિષવેદ્યીનો સગ થશે. વેદ્યીનો સ્વભાવ છે કે તે નિરંતર વૃદ્ધિ પામ્યા કરે અને ઊંચી ચડી તેના આશ્રિતને ઘાતરક્ષી એવી વીંટી લે કે પછી આશ્રય પોતે ત્યાજી-તેનાથી દૂર ખસી શકે જ નહિ. વિષયો યોગવવાની ઇચ્છારૂપ આવી વિષવેદ્યી જે તમને જામને લીધે અમૃતવેદ્યી લાગવી હશે તે તમને ઘાતરક્ષી થેરી કંઈ કંઈ પણ બાંધુ જવા દેશે નહિ અને આખો વખત તમને પોતાના કબજામાં રાખી મૂકશે.

આવી રીતે વિશ્વાવદ્યમાં કમજામ અને વિષવેદ્યીનો સંબંધ છે અને તે પ્રત્યેક તમને અનેક પ્રકારના ત્રાસ ઉપજાવનારા છે, તમને રખડાવનારા છે, તમારી સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ પર મજબૂત ઠાણ મેળવી તમારી નિષ્ક્રિયશક્તિ, તુલનાશક્તિ અને ન્યાયબુદ્ધિને ઉઘાટી નાખનારા છે, અને અહીં સ્વભાવદ્યમાં પરમ નરમ મતિ જે હું-સમતા તેની સાથે એકત્ર રજ જામે તેમ છે સમતા મહાઉત્કૃષ્ટ નમ્ર સ્વભાવની છે, એ તો તેના નામ ઉપરથી જ જણાય છે અને વળી તેની સાથે જ્યારે પ્રેમ થાય ત્યારે તે એવો રજ જામો છે કે એમાં દ્વિધા ભાવ રહેતો જ નથી અને મનમાં જરા પણ જામ કે શોક થતો નથી. આવી રીતે વિશ્વાવદ્યમાં અને સ્વભાવદ્યમાં શું છે તે બતાવી સમતા ચેતનજીને એક વાર બધારે વિસ્મૃતિ કરે છે કે-હે નાથ ! તમે આપણે મંદિરે પધારી આપણો પરિવાર કેવો છે તે જરા અવલોકન કરી જુઓ, આપે માયા મમતા સાથે સંબંધ કરી એવો છે હવે જરા યોચા વખત એ જક સંબંધ મૂકી તમારી ખાતશની અને ઉચ્ચ મુલ્યને યોગ્ય મારે સંબંધ કરા અને પછી તેનું પરિણામ તપાસો.

ચેતનજીને તમે એ હદિકત બરાબર ઉત્તરે તેટલા માટે સમતા હજુ પણ એ જ મુદ્દા પર સવિશેષપણે તેમનું ધ્યાન ખેંચે છે.

ઉત્ત કામ કપટ મદ્ મોહ માન, इव कवचं अनुभव असूत पान;

ગ્રાહી કરે સમતા ઉત્ત કુલ્લ અનત, इव *खेडहु आनदघन वसत कित० ३

* એકદુને બદલે 'એવે એવો પાશંતર શ્રી. મા. ની છુકમાં છે

૩ મમતાના પ્રકારની ઇચ્છા કપટ=કાળ મહાઆર્ષ પ્રકારના અકાર મોહ=અધ્યન. માન= અભિમાન. આવી=સખી. અનત=એક વચરુ એકદુ=એવે છે રમે છે વસત=વસતોત્તમ.

“ત્યાં (વિકાવદશામાં) નાના પ્રકારની ઇચ્છાઓ, છળકપટ, આઠ મદ, અજ્ઞાન અને અભિમાન છે અને અહીં (સ્વભાવદશામાં) માત્ર કેવળ આત્મસ્વરૂપના યોગરૂપ અમૃતનું પાન કરવાનું છે. સખી કહે છે કે-હે બહેન સમતા ! ત્યાં પાર વગરનું હું છું અને અહીં આનંદરાશિ ભગવાન વસંતોત્સવ ખેલે છે.”

ભાવ-વિકાવદશામાં અને સ્વભાવદશામાં પાન કરવાનું હોય છે પણ બન્ને પીણામાં તફાવત બહુ છે. એકમાં વિવિધ પ્રકારની ઇચ્છાઓ થાય છે, મને આ વસ્તુ મળે, તે મળે એવી કામના વારંવાર થયા કરે છે, વસ્તુ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં તેને માટે એવી દૃઢ ઇચ્છા રહે છે કે જાણું તે વગર ચાલી શકશે નહિ, વસ્તુ પ્રાપ્ત થયા પછી તે પરનો રાગ થોડા વખતમાં ઉતરી જાય છે, તે પૌદ્ગલિક સર્વ વસ્તુઓ માટે અવલોકન કરી જોનારને જણાય તેમ છે, વળી એ દશામાં અનેક પ્રકારના છળ, કપટ, છેતરપીંડી, દભ કરવા પડે છે, ખોટા રૂપ અને સુખાકૃતિ ધારણ કરવા પડે છે અને મનના વિચારો, ભાષાના વચનો અને કાયાની પ્રવૃત્તિમાં પ્રત્યક્ષ વિરોધ અનુભવવો પડે છે, વળી એ દશામાં ભતિ, લાભ, કુળ, ઐશ્વર્ય, તપ, વિદ્યા, બળ અને ધનના મદ થાય છે, તેમજ ત્યાં અજ્ઞાનનું એટલું બધું જોર રહે છે કે તેથી વિવેકચક્ષુ કદિ ઉઘડતા જ નથી અને વળી ત્યાં અભિમાન પણ વારંવાર થયા કરે છે. આવી રીતે વિકાવદશામાં વિષય કષાયની પરિણતિ પ્રબળપણે વર્તે છે અથવા ષડ્રિપુ આ જીવ ઉપર વારંવાર વિજય મેળવી પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરે છે, તેથી તેને વિકાવદશામાં આવી કિલ્લ પરિણતિના રસનું પાન થાય છે અને તેનો કેફ ચડે છે પછી જેમ ભર્તૃહરી કહે છે તેમ—

આદિત્યસ્ય ગતાગતૈરહરહ. સક્ષીયતે જીવિતં, વ્યાપારૈર્બહુકાર્યમારગુરુમિ. કાલો ન વિજ્ઞાયતે ।
દૃષ્ટ્વા જન્મજરાવિપત્તિમરણં ત્રાસશ્ચ નોત્પદ્યતે, પીત્વા મોહમર્યીં પ્રમાદમદિરામુન્મત્તમૂત જગત્ ।૧।

‘સૂર્યનો ઉદય થાય છે અને અસ્ત થાય છે, તેમ તેની સાથે જીવનનો ક્ષય થતો જાય છે, કામધધાની ધમાલમાં કાળ પસાર થતો જાય છે તે જણાતું નથી અને જન્મ, મરણ, વૃદ્ધાવસ્થા અને વિપત્તિ જોઈને મનમાં ત્રાસ પણ થતો નથી, ખરેખર મોહરૂપ પ્રમાદમદિરા પીને આ દુનિયા ગાડી થઈ ગઈ છે ’

આવી રીતે અજ્ઞાનના કેફમાં આ પ્રાણી ગમે તેવું વર્તન કરે છે, ગમે તેવું બોલે છે અને ગમે ત્યાં રહે છે, એના કાર્યમાં એક તત્ત્વ દેખાશે નહિ, એના વિચારમાં એકસરખાપણું પ્રાપ્ત થશે નહિ, એના વર્તનમાં એક નિયમ દેખાશે નહિ. મદિરા-કેફથી મત્ત થયેલો મૂર્ખ જેમ અસ્તવ્યસ્તપણામાં ડોલા ખાય એમ જરાકમાં એને અભિમાનના શિખર પર ચઢેલો જોશે અને જરાકમાં એને તરકટ-છળ-પ્રપચ કરતો જોશે, જરાકમાં એ વિષયની ઇચ્છા કરશે અને જરાકમાં પોતાની નાની વાતની મોટી બહાઈ મારવા મડી જશે. વળી કોઈ

પાર વૈરાગ્યની વાતો ઉપર ઉપસ્થી કરવા લાગ્યો તો કોઈ વાર કામક્રયા, રાજક્રયા, દેશ ક્રયામા એકરગી થઈ જશે. આવી રીતે હજારો વગરનું તેનું વર્તન એક મદિરા પીધેલા માણસની સાથે જ સરખાવી શકાય તેમ છે. વિભાવદશ્યામા આવી રીતે કામ, કપટ, મદ, મોહ, માનનું પાન કરવાનું છે.

અને હે નાય ! આ સ્વભાવદશ્યામાં તો માત્ર જ્યારે સ્વરૂપજ્ઞાનના બોધરૂપ અનુભવ અમૃતનું જ પાન કરવાનું છે એમાં વસ્તુસ્વરૂપને તેના યથાર્થ આકારમાં બતાવી તેને તદ્દરૂપે ઓળખાવી દેવું અને તે વિચારમાં આ જીવને મગ્ન રાખવો એ અનુભવજ્ઞાન છે તેમા જમ જેમ વિશેષ મગ્નતા થતી જાય છે તેમ તેમ તેની મીઠાશ વધતી જાય છે અને તેના પાનમા અધિક અધિક આનંદ થતો જાય છે. વિભાવદશ્યામા અજ્ઞાનતાનું ભેર છે અને સ્વભાવદશ્યામા અનુભવઅમૃતનું પાન છે.

સમતા કહે છે કે-હે સુમતિ ! વળી તે વિભાવદશ્યામા પાર વગરનું દુષ્ણ છે ત્યાં કમનો બધ એટલો થાય છે કે તેને પરિણામે મહાદુષ્ણ સહન કરવાં પડે છે અને તે સોજવતી વખતે વળી નવીન કર્મબધ થાય છે અને એમ તેની ઉત્તરોત્તર એણી એટલી લાળી લાળી આવ્યા કરે છે કે તેનો છેડો આવતો નથી. જ્યાં કામમદ અને મોહનું ભેર હોય, જેમા અજ્ઞાનનું આચ્છાદન થઈ જાયેલ હોય ત્યાં પછી દુષ્ણનો છેડો કઈ રીતે આવી શકે એ સમજાય તેવું છે. મતલબ વિભાવદશ્યામા દુષ્ણની પરપરા આવ્યા જ કરે છે અને હે સખિ ! અહિં તો આનંદરાશિ ભગવાન પોતે વસતોત્સવ જેવો છે જેમ વસત ઝટુમા વિલાસી લોકો ફાગ ફોરી ગાય છે. અબીલ શુભાલ ઉદયે છે અને બીજા અનેક પ્રકારના આનંદ કરે છે, તેમ સ્વભાવદશ્યામા આનંદસમૂહ ભગવાન પોતે જ આનંદમાં ઉતરી પડે છે એટલે પછી ત્યાં દુષ્ણ તો નામ જ રહેલું નથી આવી રીતે સ્વભાવદશ્યામા અને વિભાવદશ્યામાં શુ શુ છે તે હે ચેતનજી ! તમે વિચારો.

નિજ સ્વરૂપે શાંત રસનું અથવા સુમતિનું સ્વરૂપ હે ચેતનજી ! તમે આવી રીતે વિચારો. તમારા પરિવારને જુઓ. આ જ મોગી શ્રીઆનંદમન મદારાજ શ્રી શાંતિનાથજીના સ્તવનમાં કહે છે કે-

આપણો ચેતન બાવ જે એક ચેતનાધાર ૨,
જાણ સર્વો સાધ સુખેશી એક નિજ પરિકર સાર ૨,
સુમતિજિન એક મુજ વિનતિ.

મારો આત્મા નાન દશન સ્વભાવવત છે, તે એક અદ્વિતીય સ્વરૂપમયી ચેતનાને આધારે આશ્રય કરી રહ્યો છે, એટલે કે ચેતનાને આધારે આત્મા આધેશ છે અને એ ચેતના પ્રિવાયનો બીજો અર્થ સાચો જો પુરૂષ સર્વથી ચરીર પુણ્ય પાપ ગુણ દુઃખાદિ સર્વ છે તે સંયોજનનું છે. જ્ઞાનાદિક ગુણ સમવાય-લેણલેણ સર્વોં છે અને રામ, દેવ,

ક્રોધ, ઇચ્છા વિગેરે આરોપિત ધર્મ છે પણ આત્મસ્વભાવ નથી. એવી રીતે અગાઉની ગાથામાં કહેલા અને તે ઉપરાંત ખતિ, મદ્ધ, અજ્ઞવ, શમ ઇત્યાદિને તારો પોતાનો પરિવાર તું જાણુ ’

આવી રીતે પોતાના પરિવારને ઓળખી લેવો એ ખરેખરું કાર્ય છે, એને વિશેષ પ્રકારે ઓળખવા માટે શ્રીઆનંદઘનજીનું બનાવેલું શ્રી શાંતિનાથજીનું આખું સ્તવન મનન કરીને વાચવું, વિસ્તારભયથી અત્ર તે દાખલ કર્યું નથી. તે સ્તવનથી ખરાબર સમજશે કે પોતાનો પરિવાર કયો છે અને તેનો અને ચેતનજીનો સંબંધ કેવો છે એ સ્તવનમાં જ્યારે ‘અહો અહો હુ મુજને કહુ, નમો મુજ નમો મુજ રે’ એ હકીકત કહે છે ત્યારે આખમાં હર્ષાશ્રુ આવી જાય છે, કારણ કે ચેતનજીને વિચાર કરતાં કરતા એવા પરમાત્મ-ભાવનો મેળાપ થઈ જાય છે કે અપરિમિત દાન આપનાર પોતાની જ ભેટ કરાવી આપે છે પોતાના આત્માને આવી રીતે નમવાનું કહેવાનો જે અભિનવ વિચાર અત્રે બતાવ્યો છે તે ઉત્કૃષ્ટ સાધ્ય દશામાં રમણતા અને સુમતિનો સગ બતાવે છે. એટલા માટે હે ચેતનજી ! તમારે તમારી જાતને નમવા યોગ્ય કરવી હોય તો તમારા પોતાના પરિવારને મળી જાઓ, તેને આદરો, તેની સાથે રમણ કરો, તેઓ સાથે ખેલ ખેલો અને તદ્રૂપ થઈ જાઓ અને કુલદાઓનો સગ છોડી દો, તેઓની વાત મૂકી દો, તેઓની છાયામાં જવાનો ખ્યાલ પણ છોડી દો અને તેઓ સંબંધી કથા, વાત્તાં, વિચાર, પૃચ્છા કે કલ્પનાનો પણ ત્યાગ કરો.

સુમતિ એટલે શુભ ક્રિયા કરવાની રુચિરૂપ પરિણતિ-તે ખારમા શુભસ્થાનક સુધી હોય છે. ત્યાર પછી શુભસ્થાનકમારોહમાં સમતા ખરાબર પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી પ્રવૃત્તિ કરાવનાર સુમતિની જરૂર રહેતી નથી સુમતિ સંબંધી આ પદોમાં વારંવાર ઉલ્લેખ આવે છે તે સંબંધી એક પદ પંચાસજી શ્રીગંભીરવિજયજીએ બનાવ્યું છે તે વિચારવા યોગ્ય છે

રાગ વસંત

પિયકારીન કાહેકો મારી, રે દઈ મારે લાલ પિયન
લાજકી ભરી કંછુ કંહી ન સકત હું, મુખસે સુના દઉ ગી મારી એ ચાલ
મુખદાયક સ્થાની ન ધારી, રે સુમતિ સગ સદા એ આંકણી.
મેત્રી પ્રમોદ હી કરુણા ગમત હૈ, જગજીવન ભીતિ નીવારી રે. ૧
ન્યાય યથારથ વચન વદત હૈ, હિત મિત મધુર ઉચારી રે ૨
ન કિયો ન કરાયો નિજવ ગહત હૈ, દત્ત અસન જલ વસતિ વિહારી રે ૩
દેવ પણ નર કામ તજત હૈ, ત્રિકરણ બ્રહ્મ સભારી રે ૪
અનિરુદ્ધક ધર્મ સાધન હિ ધરત હું, મયહ સર્વ નીવારી રે ૫
રાગ દ્રેપ ઝપાય હરત હૈ, મહે રીત ઉજ્જુ અવિકારી રે ૬
યસી સુમતિ જિનવચન પીયત હૈ, કરે ગભીર ભવોન્નધ પારી રે ૭

આવી સુમતિની સંગતિ કરવા, તે દ્વારા નિજ પરિવારને યોગજવા અને વૃદ્ધાશ્રમ સુલ્લસ્યાન પર ક્રમે ક્રમે આરોહ કરી અભ્યાસાધ સુખ પ્રાપ્ત કરવા દૃઢ જાવના સખવી અને તે પણ નિરંતર રાખવી, નહિ તો વિભાવદશ્યાનુ ભ્રેર જોટલુ બધુ છે કે જમી તે વખતે તે સુમતિ અને તેના પરિવારને હાકી મૂકી વમાણ ઉપર પોતાનું આશ્રય જોડુ સ્થાપન કરશે કે ધણી વખત સુધી તમે સુમતિને યાદ પણ નહિ કરી શકો. હવે એ વિભાવદશ્યામાં પડી ગયેલા ચેતનજી કેવા કઠોર ધર્મ જમા છે તેને ઉદ્દેશીને આવતા પદમા શુદ્ધ ચેતના કહે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે તેનો આશય પતિને નિજ મંદિરે પદસવી, નિજ પરિવારને યોગજાવી નિજસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવવાનો અને પરધર ભટકવાનું બધ કસવી કુલટાઓના સંગ ઇલાવવાનો છે.

દગભગ આ પદમા જતાઓ છે તેને મળતો જાવ જતાવનાર એક પદ શ્રીમદશેા વિજયજીએ રચ્યું છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે

ચેતન મમતા જાક પરીરી જાક પરીરી દૂર પરીરી ચેતન
પર રમજીશુ પ્રેમ ન હોએ આદરી સમતા આપ વરીરી. ચેતન ૧
મમતા યોગ્ય થાકાકી જોડી સમતા સયમતુષ પુવરીરી
મમતા મુખ દુર્ગમ અસત્ય, સમતા સત્ય મુખથી જસીરી. ચેતન ૨
મમતાસે ઘરતે રિન જાએ, સમતા નહિ કોઈ સાથ લરીરી
મમતા કેલુ જનુત કે દુરમન, સમતા કે કોઈ ન દુર્ગમિરી. ચેતન ૩
મમતા હો દુર્મતિ કે આભી, કાઠિની જાવત અનર્થ કરીરી
સમતાકી શુભ મતિ કે આલી પરઉપકાર મુલે સમરીરી. ચેતન ૪
મમતા પુત્ર-ભયે કુલજ પન, યોગ્ય વિમાન મહામસરીરી
સમતા મુત કોવેનો કેવલ, રહે દિવ્ય નિશાન પરીરી. ચેતન ૫
સમતા મળ રહે એ ચેતન, એ એ ખારી સિખ જસરીરી
મુલ્ય વિલાસ લહેનો તો વ બિદાનદખન પાલી વરીરી. ચેતન ૬

શ્રીઆનંદજનનિ મહારાજનું પદ વાંચ્યા પછી આ પદના અર્થ મા તુરત જ પ્રવેશ કરી શકાય તેમ છે ઉપરોક્ત પદમા સમતા અને મમતાનો તફાવત જતાવી ખરો જાવ જાણવવા પ્રયત્ન કર્યો છે જન્ને યોગના વિષય પર લખનારાઓ એક જ વિષયમાં કેવી વ્હી વ્હી શૈલી આદરે છે તે પણ આ પદથી જણાઈ આવે છે અને મહાત્માઓના સબધમાં વિશેષ ઉલ્લેખ ઉપોદ્ધાતમા એવામાં આવશે. જાત્ર ને જાવ તેઓએ પ્રમદ કર્યો છે તે વારવાર વિચારવા યોગ્ય છે સમતા, મમતાના આવિભવિ અને સ્વભાવ તેમજ વિભાવદશ્યાના આવિભવિનુ દર્શન કરી તેઓમાંથી કોનો આદર કરવો અને કોનો ત્યાગ કરવો તેનો-મતલબ હેય ઉપાદેયનો-નિર્ણય કરવો પ્રસ્તુત વિષય ઉપર દૃઢ નિર્ણય કરી આત્મજનનનો ઉવટનો નિજય કરવાનો આ અવસર ચૂકવા જેવો નથી.

પદ બત્રીસમું

રાગ રાગેરી

પીયા તુમ, નિઠુર મયે કયું એસે. નિઠુર૦
મેં તો મન વચ્ચ ક્રમ કરી રાઝરી,
રાઝરી રીત અનેસે. પીયા તુમ૦ ૧

“હૈ પતિ ! તમે આવા કઠણ કેમ થઈ ગયા છો ? હું મન વચ્ચ કાયાએ કરી આપની છું અને તમારી રીતિ જ ગ્રહણ કરું છું.”

ભાવ—આ શ્રી આનંદધનજીનું પદ બહુ અર્થઘટનાવાળું અને નૂતન પ્રકારનું છે, એનો આશય સમજવો અતિ મુશ્કેલ છે એના પર બે ટપા પણ મળી આવ્યા છે. તે અર્થ અને મારા શુર મહારાજે બતાવેલો અર્થ અત્ર કરવામા આવ્યો છે અને તે સ્ફુટ કરવા વિવેચન કરવામા આવ્યું છે તે વિચારવા વિનંતિ છે.

ઉપયુક્ત એકત્રીશમા પદમાં સુમતિ ચેતનજીને નિજ પરિવાર જોવાની વિશ્વસિ કરે છે અને તેની સાથે સ્વભાવદશામા અને વિભાવદશામા શું શું વસ્તુસ્થિતિ છે તેનું તેને દિગ્દર્શન કરાવે છે. એ સર્વનો આશય પતિ માયા, મમતાની સોબતમા કુછદે પડી ગયા છે તે માર્ગથી તેમને છૂટા પાડી શુદ્ધ ચેતનાના અતિ પવિત્ર માર્ગ તરફ પ્રયાણ કરાવવાનો છે. ઉપરના પદમા જે સ્વરૂપ બતાવ્યું તેથી પણ ચેતનજી સમજ્યા નહિ ત્યારે હવે કાંઈ વિનંતિરૂપે અને કાંઈક અતિ માયાળુપણે સુમતિ ચેતનજીને કહે છે અને તે વખતે તેની સખી શ્રદ્ધા પાસે બેસી છે.

હૈ મારા નાથ ! તમે આવા કઠોર કેમ થયા છો ? મેં તમને આગળ મમતા, માયાનું કુટિલપણું બતાવ્યું, વિભાવદશાનું વિભાવપણું બતાવ્યું અને શુદ્ધ દશાનું મહત્ત્વ બતાવ્યું, છતાં તમે તો મારા સામું જોતા પણ નથી ! ખરેખર ! મારા નાથ ! આપ આટલા બધા કઠોર શા કારણે થયા છો ? તમે મારી સામું તો જુઓ હું તો મન વચ્ચ કાયાએ કરીને તમારી જ છું, હું મનમા તમારું જ ધ્યાન કરું છું, વચ્ચનથી તમારો જ જાપ કરું છું અને મેં શરીર તમને જ અર્પણ કરી દીધું છે હું તમારી સર્વ રીતિઓ અંગીકાર કરું છું, તમને જે વસ્તુઓ તત્ત્વતઃ હિતકારી હોય તેને હું ગ્રહણ કરું છું, તમારા પવિત્ર સંગાઓ સાથે જ સંગપણ રાખું છું અને શુદ્ધ દશામા તમે જેવા પવિત્ર છો

૧ પીયા=પતિ નિઠુર=કઠોર, સખત, બેશરમ ભયે=થયા કયું=શામાટે એસે=એવા મેં=હું. ક્રમ=કાયા, શરીર રાઝરી=આપ સાહેબની, રાખની, તમારી રીત=રીતિ અનેસે=ગ્રહણ કરીશ અથવા અન એસી એટલે એવી નથી

તેવી જ હું પવિત્ર છું આવી આપની પરમ પવિત્ર સાથી પતિપ્રાણી સી તરફ આપ કોર કેમ થઈ ગયા છે ?

અથવા હું મન વચન કાયાએ કરીને આપ સાહેબની છું અને આપની રીત તેવી નથી, મતલબ હું આપના પાલવને પકડતી આવું છું અને આપ મારી હરકાર નહિ કરતા માસથી ઉઠતી રીત પ્રહણ કરી મારી સામું પણ બેતા નથી હે નાથ ! આપ આવા કંઈક હૃદયના રા માટે થયા છે ? આપને આ પ્રમાણે વતન ઘસાવવું એ કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી. ' એક પછી કેમ પ્રીતિ વરે પડે, ઉભય મિત્ર્યા હુવે સંધી ' એ વાત આપ બંધો છા. હું આપના તરફ આટલો બધો રાગ બતાવું અને આપ મારા તરફ બેઠરકારી શણે એ કંઈ રીતે યોગ્ય ગણાય તેનો આપ જરા વિચાર તો કરો અને વળી આપ મને તુચ્છકારી કોઈ મુઝ પતિપ્રાણી સીની સોબત કરતા હો તો તો તે વાત કંઈક પણ ઉચિત ગણાય, પણ આપ તો કુલટાઓના મહિરમાં રખાયા કરો છો, જે કુલટાઓ તમારી રીતિ કહિ પ્રહણ કરવાની નથી, જેમણે અત્યાર મુખી કહિ તેવી રીતિ પ્રહણ કરી પણ નથી, તેવી સ્ત્રીઓની સોબતમાં આપ પડ્યા છો તેથી આપ મારી હકીકત તરફ જરા ધ્યાન આપો અને અપારે હું આપના પર અતુલ્ય પ્રેમ રાખું છું ત્યારે આપ તદ્દન બેશરમ ન થાઓ. આપને ઓળસો આપીને આટલું કહું છું તે ખાતર પણ મને ખેદ થાય છે, પણ હે નાથ ! હવે મારા મનમાં જે વિચાર થાય છે તે આપને જણાવી દેવા ઉચિત ખાસીને જ આટલું કહું છું.

' અનુસવ હમતો શવરી ઘસી ' એ તેરમા પદમાં આ વિચાર પાત્રી પુખ્ત રીતે બતાવ્યો છે તે તરફ ચાચકૃત ધ્યાન બેઠવામાં આવે છે.

ફૂલ ફૂલ મમર કીસી માટરી મરવ ફુ, નિવહે પ્રીત વયું દૈસ;

મેં હો ન્હીપૂર્તે દૈસી મીઠિ પ્રાલી, કુસુમ વામસંગ જૈસ પીયા તુમ•૨

“ ફૂલે ફૂલે ભમરાની જેમ હું પ્રહણિયા હઉં છું, પણ જેવી રીતે પ્રીતિ કેમ નભાવવી ? હે અખિ ! તો પતિ સાથે જેવી રીતે મળી છું કે જેવી રીતે ફૂલ તેની વાસ સાથે (મળી ગયેલ હોય તેમ) ”

આવ-વળી હે મારા નાથ ! શુભાન અંધા મિત્રો, માલતી કે એવા એવા બીજા

* ભારને ખસ કાઢિત્ ભવર કાદ હ રામીને ખસે યહી કાદ છે

+ પીપુરને ખાત કાઢિત્ પિપરે કાદ હ

૨ ભારવચન પર ભરોડ રામીઓ ત ની મ. આડી પ્રહણિયા મહાર ભરત પુનઃકે હું નિરદેવનિર્લોક કરવે નિભાવતી કૃપાળુ જનનેડી રીતે પીપુરના પતિ અંધ મીપિમમ્મ મધ અલીસખી પ્રહણવચનની મુજબી સાથે તેજેની રીતે.

સુગંધી ફૂલની સુવાસથી આકર્ષાઈ જમરો જેમ ફૂલની આસપાસ અને ચોતરફ ચક્કર લીધા કરે, જરામાં તેની ઉપર આવે, વળી એક બાબુમા જાય, વળી બીજી બાબુમા જાય, અને તેની પરના પ્રેમને લીધે તેના ફરતી પ્રદક્ષિણા કર્યા કરે, તેવી રીતે હું તો મારા નાથ પરના પ્રેમથી આકર્ષાઈ તેમના ફરતી, તેમની આબુબાબુ, તેમની ઉપર ચોતરફ કર્યા કરું છું, તેમના પ્રેમમા મસ્ત થઈ તેઓશ્રીની ઓળખે જાઉં છું, અને આટલું કરતાં છતાં પણ પતિ તો મારી સામું જોતા પણ નથી. ત્યારે હવે મારે તે પ્રીતિનો નિમાવ કેવી રીતે કરવો ? આપણે ઉપર પડતા જઈએ અને પતિ લાત મારે, સામું પણ ન જુએ ત્યારે હવે પ્રીતિનો નિર્વાહ શી રીતે કરવો ? પ્રીતિના નિયમ પ્રમાણે બંનેનું મન હોય તો જ પ્રીતિ વધે છે, નહિ તો પ્રીતિ નજતી પણ નથી તો વધે તો કેવી રીતે ? એકપણી પ્રીતિ લાભો વખત આવતી નથી એ સુપ્રસિદ્ધ નિયમ છે.

આટલી હડીકત સાક્ષી શ્રદ્ધા સખી જે બાબુમા ઊભી હતી તેણે સુમતિને કહ્યું કે-
“ સખિ ! તમે કહો છો કે ‘ રાવરી રીત અનૈસેં ’ પણ અત્યાર સુધીમા તમે તમારા પતિથી કાંઈ જૂદાઈ જણાવી હશે અને તેથી પતિ કદાચ રુક્યા હશે અને તમારા પર મન નહિ લગાવતા હોય ” શ્રદ્ધા સખીના આવા વચન સાક્ષી સુમતિ તેનો પ્રત્યુત્તર આપે છે.*

હે સખિ ! હું તો પતિ સાથે એવી મળી રહી છું કે જેવી રીતે ફૂલ-પુષ્પ તેની વાસ સાથે મળી ગયેલ હોય. ફૂલ અને તેની સુવાસ જેમ જૂદા નથી, ઘટ અને ઘટત્વ જૂદા નથી, અત્તર અને અત્તરની સુગંધી જેમ જૂદી નથી, તેમ હું સુમતિ મારા પતિ સાથે એકરૂપે મળી રહી છું. મારા મનમા તેમના સંબંધી જ વિચાર આવે છે, મારા વચનમા તેમના ગુણાનુવાદ અને ગુણોત્કર્ષ આવે છે, મારું શરીર તેમને જ અર્પણ છે, મારામાં તેમના સિવાય અન્યનો સંકલ્પ પણ નથી ટૂંકામા હું તો તેમનામય છું, તદ્રૂપ છું, તત્સ્વરૂપ છું મેં કદિ પણ એમના તરફ ભિન્નભાવ બતાવ્યો નથી, મારી કદિ પણ તેમના તરફ અરુચિ થઈ નથી, મારું મન કદિ અન્ય પુરુષ તરફ ગચ્છુ પણ નથી તેઓ ગમે તેવી કુલટાઓનાં ઘરે જાય, તેઓને ખોલાવે, તેઓ સાથે વિલાસ કરે તેમ છતાં પણ મેં પતિ તરફ કદિ ઉપેક્ષા કરી નથી તેઓ જ્યારે મારે મદિરે પધારે છે ત્યારે તેઓની સાથે હું એકરૂપ થવા તૈયાર જ રહું છું, અત્યારે પણ તૈયાર છું અને ભવિષ્યમા કદિ તેમનાથી વિપરીત થવાની નથી આટલું બધું કરતા છતાં પણ નાથ મારાથી તદ્દન વિરુદ્ધ વર્ત્યા કરે છે, મારી તરફ જરા પણ પ્રેમ દર્શાવતા નથી એનું કારણ શું હશે ? તે હે સખિ ! વિચાર કરવા યોગ્ય છે હું તો સ્પષ્ટ રીતે કહું છું કે-મારો અને મારા પતિનો ફૂલ અને તેની વાસની પેઠે અલેદ છે, અને મારામા કદિ દ્વિધાભાવ થવાનો નથી.

* આવી રીતે શ્રદ્ધા સાથે વાતચીત થાય છે એવો અર્થ કરવો જ યુક્ત થશે કારણ પ્રથમ ગાથા પતિને ઉદ્દેશને લખી છે અને આ ગાથામા આદી શબ્દ આવે છે તેનો તે વગર બીજી કોઈ રીતે ખુલાસો થઈ શકતો નથી ટિપ્પાકાર પણ એ જ રીતે અર્થ કરે છે

ફેટી જ્ઞાન કહાપર પતી, નીર નિવહિયે મૈસે,

ગુન ધનગુન Xન વિચારો આનંદધન, કીર્તિયે તુમ હો મૈસ પીયા તુમ°

“ એને જન્મતો એકવાર બહો, આ ઉપર એટલી બધી (મમતા તેના પર રાખે છે ?) (તેમ કરીને તમે) લેસવડે પાણી વહો છો. હે આનંદધન પ્રભુ ! શુભ અવશુષ્કનો વિચાર નથી કરવા, તમે જેવા (શુદ્ધ સ્વરૂપે) હો તેથી મને કરો ”

ભાવ—આ માયાનો અર્થ કરવામાં બધી મુશ્કેલી પડી છે પ્રથમ અર્થ પ શ્રીમદ્ભીસ્-વિજયજીએ બતાવ્યો તે પ્રમાણે લખુ છું ટળાકારનો અર્થ ત્યાર પછી આપવામાં આવશે. આ બંને અર્થ વિચાર કરવા માટે રમૂ કયાં છે કોઈ નવીન અર્થનો જગજાટ વાંચનારને થાય તે જણાવવા વિનંતિ છે

સુમતિ ઘેતનજીને હવે કહે છે કે-હે નાથ ! આ માયા મમતા-લોગદશા એ તે જન્મતો એકવાર છે, ક્યારે છે, ઉકરડે નાખવા ચોખ્ખું છે તમારા લોગની પ્રત્યેક વસ્તુઓનું પુથકરણ કરી બેસે તે તમને જ જણાયે કે એ વસ્તુઓ અનેક પ્રાણીએ જનવી વાર લોગવી છે, તમારી માયા મમતા સીંચી પ્રત્યેકને ધરે રખડે છે અને પોતાને ધરે આવનાર ફરક સાથે વિલાસ કરે છે-આવા જન્મતો એકવાર ઉપર તમારે આવડી બધી પ્રીતિ રી ? એવા એકવારને તે ઉકરડે નાખવો પડે, તે તે ગટરમાં ફેંદી દેવા ચોખ્ખું મજાવ, તેને બાંહે તમે તેને ચાટવા બાંધો છો, ઉઠી (વમન) કરીને ફેંદી દેવા ચોખ્ખું વસ્તુને તમે ચુબન કરો છો ! માસબધિઓને હાથમા લઇને તેમાં મોઢ પામે છે ! કદ મળ મૂરના જલારને આલિંગન કરો છો ! અરે ! માશ નાથ ! તમે જરા વિચારો તે જરા કે તમે કયે રસ્તે ઉતરી જવા છો ! ખરેખર તમારા જેવા શુદ્ધ નિરજન નિર્લેપ ચિદાનંદધન સ્વરૂપી ઘેતનજી આવા પદ્મ પર અને આવી વસ્તુઓ પર પ્રેમ રાખી રહ્યા છે તેથી અત્યાસ્તી તમારી સ્થિતિ બેતા મારે કહેવું બોધ્યે કે-તમે એક પખાલીના પાદ્ય હો. આક્રમ વમનના અને મત્રની જેમ કામ કરનાર પખાલીના પાદ્યમાં જેમ લીધ દિધ ન હોય તેવા તમે કુસમતિથી ભરે જવા છો. એને લઈને પછી શુભ અવશુષ્કનો વિચાર પણ કરવા નથી; તમે બેતા નથી કે માયા મમતાની સામે રહેવામાં તમને પોતાને કેટલું નુકસાન થાય છે અને સુમતિ સાથે-મારી સામે રહેવામાં કેટલો લાભ થાય છે. આ સર્વ હકીકત આપ

• નેહી નન કહાપર એતી એ પક્ષિમાં જુ પાતરો છે જાન બાંહે બાન છે એજી નન કહાપર એતી એવો પણ પાદ છે

+ નિવહિયે બાંહે નરહિયે એવો પાદ એક પ્રતમાં ૭

x 1 ન જન દેઝ ત્રોછ તથા ચોપા પક્ષિમાં જનુકમે આવે છે તે કેટલીક પ્રતમાં મૂખી લખા છે

ક નીચેએકવાર, ક્યારે નનજનલો કહાપરના મહે એતીએટલી બધી નીચેપણી નિા દિપર્વનસ્થિતિ, વળતે કરીએ નન-એકારે દિપર્વનમાં તમેઓ

વિચારમાં લેતા નથી, ગ્રાહ્યમાં પણ લેતા નથી, એમા આપની મોટી ભૂલ થાય છે. આપ ન કરવા યોગ્ય કરો છો, ન જવા યોગ્ય સ્થાનકે ભટકો છો અને આપના શુદ્ધ પ્રેમીને તિરસ્કરો છો. હે નાથ ! હવે તો મારી વિરક્તિ છે કે-તમે તમારી શુદ્ધ દશામા જેવા છો તેવા પ્રગટ થાઓ અને મને પણ તેવી કરો. હે આનંદધન નાથ ! મને હવે આપના શુદ્ધ સ્વરૂપમા સમાવી દો. આપ હાલ કઠોર થયા છો તેથી મને બહુ ખેદ થાય છે હું મન વચન કાયાથી આપની જ છું, આપની સર્વ રીતિ ગ્રહણ કરવાવાળી છું અને ગ્રહણ કરવા તૈયાર છું.

આ પ્રમાણે અર્થ કુર્યો છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. આખા પદનો આશય તો બન્ને અર્થમાં એક જ આવે છે કે ચેતનજીએ માયા મમતાનો પ્રસંગ મૂકી શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા ઉદ્યમ કરવો તે સર્વ પ્રકારે ઇચ્છવા યોગ્ય છે, પણ તેની દક્ષીણા જૂઠા જૂઠા દષ્ટિ-બિદુથી થાય છે. *ટખાકારે જે અર્થ લખ્યો છે તે પણ સમજવા યોગ્ય છે

“હે ચેતન ! તમે શા ઉપર અટકી જાઓ છો (અથવા અવગુણ માનો છો), પાડાથી પાણી લાવીએ. હે આનંદધન ! ગુણ અવગુણનો વિચાર ન કરો અને તમે જેવા છો તેવી મને કરો.”

ભાવ—હે ચેતનજી ! મારા પતિ ! મારા શિરછત્ર મુકુટમણિ પ્રિય પ્રાણનાથ ! હું તમારા તરફ આટલો પ્રેમ રાખુ છું, તમારા તરફ આકર્ષાઈને ચાલી આવુ છું અને તમે આટલા બધા મારા તરફ કઠોર કેમ થઈ ગયા છો ? તમે મારી પાસે આવતા અટકી કેમ જાઓ છો ? હે મારા પ્રભુ ! મેં તો તમારું કાંઈ બગાડ્યું નથી અને તમે મારો અવગુણ શા કારણે માનો છો ? હું આપની પાસે જેટલી વાત કહું છું તેટલી આપણા બન્નેના હિતની અને ખાસ કરીને તમારા લાભની કહું છું તે શિખામણની વાત સાભળવાને બદલે તમે મારા સામું આવી વક્ર દષ્ટિએ શા માટે જુઓ છો ? આપનું શુભ ઇચ્છવા અગે મારી તરફ પ્રેમ બતાવવાને બદલે તમે મારાથી એકલા શા માટે જાઓ છો ? એટલે મારા તરફ ગુસ્સાની નજરે શા માટે જુઓ છો ? પખાલના પાણીનું વહન સાધારણ રીતે બળદથી થાય છે, પણ કોઈ વખત બળદ હાજર ન હોય તો પાડાથી પણ કરવામા આવે (ઘણી જગ્યાએ બળદને બદલે પાડા ઉપર પખાલનું પાણી લાવવાનો રિવાજ છે) એટલે આપનો પ્રેમ શુદ્ધ ચેતના તરફ થતો હોય તો તમને તે બહુ આગળ વધેલી સ્થિતિમા પ્રાપ્ત થાય તેમ છે અને મારો અને તમારો સબધ તો દશમા ગુણસ્થાનક સુધી જ રહેવાનો છે તેથી તમે મારા તરફ પ્રેમ બતાવતા ન હો તો હે નાથ ! એમા આપ યોગ્ય કરતા નથી એ તો કોઈ વખત શુદ્ધ

* એટી=અટકી, અવગુણ માનો છો જનને બદલે આ અર્થમા જનવ એવો પાડ છે કહાપર=શા ઉપર એટી=આટલા નીર=પાણી નિવડીએ=લાવીએ લેસે=પાડાથી તૈસી=તેવી

ચેતના ન મળે તો સુમતિથી કામ ચલાવવું જોઈએ તમારે પાણીનું કામ છે, તમારી રથા સુધારવાનું કામ છે, તેથી પખાલ પાણી આવે છે કે બળદથી આવે છે તેને માટે આપે વિચાર કરવો ચોખ્ય નથી. આપને રોટલાનું કામ છે, ટપટપનું કામ નથી. આપ મારા અને શુદ્ધ ચેતનાના શુભ અવશુભનો વિચાર ન કરો. આપને શુદ્ધ ચેતના ન મળે તો મારાથી નિર્વાહ કરો અને આપની સ્વરૂપદશા પ્રાપ્ત કરવામા જેટલી બની શકે તેટલી આપની સેવા કરવાનો લાભ આપો. આપ જાણો છો કે હસમા ગુણધ્યાનક સુધી ક્યાયનો આવર્ણાવ છે તેને દૂર કરવા માટે સમતાભાવની જરૂરિયાત છે, તેથી આપ જોવા વિચાર ન કરો કે આ સુમતિ આમળ જતા તો કાંઈ કામની નથી. અત્યારે ખરેખરી સહચારિણી વરીકે આપની સેવા બદલવાર હું છું અને મારા સબધથી આપને ધણા પ્રકારના લાભ થવાના છે એ નિર્ણીત હકીકત છે, તેથી મારા અને શુદ્ધ ચેતનાના શુભ અવશુભને વિચાર ક્યાં વિના જેવા તમે તમારા શુદ્ધ સ્વરૂપમા છો તેવી મને કરો. આવી રીતે સુમતિ પતિને કહે છે કે-હે નાથ ! વિજાવદશામા પડી જઈ આપ મારા તરફ નિધુર થયા છો તે નિધુસ્તા હવે બંધ કરો અને આપ કોઈ મારો અવશુભ જોતા હો તો તે મને બતાવો કે જેથી હું આપની ઇચ્છાને માન આપું અને મારી બૂલ સુધારું. બાકી મારામા અને શુદ્ધ ચેતનામા કાંઈ ફેરફાર જોઈ, મારો અવશુભ બ્રહ્મ કરી, મને તણ દેવી અને તેને બદલે માયા-મમતાને બ્રહ્મ કરવી એ તો કોઈ પણ રીતે છાંદ નથી. હે નાથ ! મારામાં કાંઈ અવશુભ હોય તો તે સુધારી મને તમારા સ્વભાવમા મેળવી દો અને મને આપના જેવી કરો.

આ આખું પદ આતરદશાના ખપી જીવને જોડા હૃદયમા અસર કરનાર છે એમા એટલો ઉત્કૃષ્ટ ભાવ બતાવ્યો છે કે તેની ખરેખરી ખૂની સમજવા માટે આતરદશાને ચોખ્ય થવું જોઈએ. ગૂઢાં ગૂઢાં પદોમાં સુમતિ પતિને શુદ્ધ રથમા આવવા માટે અનેક દિ બિદુથી હકીકત સંચયન કરે છે અને તે પતિને ચોતા તરફ ઢોર થા માટે થયા છે તેનાં કારણો પૂછતા એક તદ્દન નીન આકારમા હકીકત રજૂ કરે છે. એ તેજો ચોતાની અને શુદ્ધ ચેતનાની વચ્ચેના નજીવા તફાવત ઉપર મહત્તમ સ્થી પોતા ઉપર શુસ્તે થયા હોય તો તેમ ન કરવા વિજ્ઞાપિ કરે છે આ ભાવ કવિની પ્રતિભાશક્તિ બતાવે છે સુમતિ અને શુદ્ધ ચેતના વચ્ચેનો તફાવત એટલો સૂક્ષ્મ અને એટલી આ ાળ વધેલી સાધકદશામાં પ્રાપ્ત થાય છે કે તેને લઈને ચેતનજી સુમતિ તરફ પરાક્રમુખ રહેતા હોય એમ પારી લઈ તેને તેમ નહિ કરવા વિજ્ઞાપિ કરવી, માયા મમતાનો સજ મૂકી દેવા સમજાવવું એ ચેતનજીની વતમાન વિજાવદશા તરફ એવો આ કતરો દુઃકો મારનાર છે અને ચેતનજીને તેથી એથી વિદ્યત્તરની રીતે મૂખ બતાવે છે કે જોનું સ્વરૂપ સમજ્યા પછી મનમાં એક પ્રકારનો આનંદ આવે છે

આખા પદનો ભાવાય એ છે કે ચેતનજીએ સ્વભાવદશા અને વિજાવદશાનું સ્વરૂપ વિચારી, બ નનો વાસ્તવિક રમ કેવો છે તેનો ખાસ નિર્ણય કરી, જેથી પોતાનું વતવત

વાસ્તવિક હિત થાય તે માર્ગ આદરવો, વિભાવનું જોર થઈ જવા દેવું નહિ અને સ્વભાવને પ્રગટ કરવા બની શકે તેટલો અને બની શકે તેટલી દિશાએથી જરૂર પ્રયત્ન કરવો. આ જીવનનું તે કાર્ય છે અને તેની સફળતામા જીવનયાત્રાની સફળતા છે. આનંદધન અને સુખતિ એક થાય, એક થવા માટે બનતો પ્રયાસ કરે, પ્રયાસ કરવા માટે યોગ્ય સામગ્રી એકઠી કરે અને એ પ્રત્યેક સાધ્ય માટે જેટલો બની શકે તેટલો પ્રગતિ તરફ પુરુષાર્થ થાય એ ખરું જીવનનિર્વાહન છે, એના પ્રયાસમા આનંદ છે અને એની પ્રાપ્તિમા સાધ્યબિહુનું લક્ષ્યસ્થાન છે.

પદ તેત્રીસમું

રાગ ગોરી

મિલાપી આન મિલાઓ રે, મેરે અનુભવ મીઠડે મિત્ત. મિલાપી૦
ચાતક પીઝ પીઝ પીઝ *રટે રે, પીઝ Xમિલાવે ન આન;
જીવ પીવન પીઝ પીઝ કરે પ્યારે, જીઝ નીઝ આન †આન. મિલાપી૦ ‡

“મારા અનુભવ મીઠા મિત્ર ! મેળાપ કરી જાણનાર ! (પતિને) લાવીને મેળવી આપો ચાતક પીઝ પીઝ કરે (તેમ હું પતિ પતિ રહું છું) (પણ) પતિને લાવીને મેળવી આપતા નથી, મારો જીવ (પ્રેમરસ) પીવાને તરસ્યો થઈને પીઝ પીઝ કરે છે, હું પ્યારા ! મારા જીવનરૂપ તેમને લાવ, લાવ.”

ભાવ-એક વિરહી સ્ત્રી પોતાના પતિનો વિયોગ સહન કરી શકતી ન હોવાથી પોતાના પવિત્ર પ્રેમ રાખનાર ગોઠીયા પાસે જઈ તેને વિશ્વિત કરે કે ‘હું ખંધુ ! તમે મારી દશા તો જુઓ ! મારા પતિ પર હું શુદ્ધ પ્રેમ રાખું, તેઓની ખાતર મારું સર્વ સુખ તજું, તેઓ ઉપર મારા પ્રાણ પાથરું, તેઓના વિરહથી રાતના ઊંઘ પણ ન લઉં છતાં તેઓ મારે ત્યાં પધારતા નથી, મારો ઘણા કાળનો વિયોગ દૂર કરતા નથી, માટે

* રટેરેને બદલે ‘કરે રે’ એવો પાઠ બે પ્રતમા છે, રટે શબ્દ લેવામા પીઝનો ખાર વધારે આવે છે તેથી એ પાઠ મૂળમા જાળવી રાખ્યો છે

X મિલાવેને બદલે ‘મિલાવો’ અથવા મિલાવ પાઠો છે એ શબ્દનો કયો અર્થ કરવો તેના પર પાઠાતરનો અત્ર આધાર છે

‡ ‘આનિ અવાનિ’ એવો પાઠ બે પ્રતોમા છે એનો અર્થ સમજાતો નથી આનિ=એટલે લાવ અને અવાનિ=અર્વાગ, જલહી એવો અર્થ ધટી શકે ખરો તે વિચારવા યોગ્ય છે

૧ મિલાપી=મેળાપ કરી જાણનાર, કરી આપનાર આન=લાવીને, મિલાવો=મેળવી આપો. મીઠડે=મીઠા, દીલોબન મિત્ત=મિત્ર, દોસ્ત મિલાવે=મેળવી આપે આન=આણીને, લાવીને પીવન=પીવાને માટે તરસ્યો થયો થકા જી નિઝિ=મારા (નિજ) જીવનરૂપ, એ=એને, મારા પતિને

ઘેલના ન મળે તો સુમતિથી કામ ચલાવવું બેઠ્ઠાં. તમારે પાછીનું કામ છે, તમારી હયા સુધારવાનું કામ છે, તેથી પખાલ પાટથી આવે છે કે બળદથી આવે છે તેને માટે આપે વિચાર કરવો યોગ્ય નથી. આપને રોટલાનું કામ છે, ટપટપનું કામ નથી. આપ મારા અને શુદ્ધ ચેતનાના ગુણ અવગુણનો વિચાર ન કરો. આપને શુદ્ધ ચેતના ન મળે તો મારાથી નિર્વાહ કરો અને આપની સ્વરૂપદયા પ્રાપ્ત કરવામાં જેટલી બની શકે તેટલી આપની સેવા કરવાનો લાભ આપો. આપ બાલો છો કે હસતા ગુણસ્થાનક સુધી કલાવનો આવશ્યક છે તેને દૂર કરવા માટે સમતાભાવની જરૂરિયાત છે, તેથી આપ કોવા વિચાર ન કરો કે આ સુમતિ આગળ જતાં તો કાંઈ કામની નથી. અત્યારે ખરેખરી સદ્ચારિણી તરીકે આપની સેવા બજાવનાર હું છું અને મારા સબધથી આપને ધણ પ્રકાશના લાભ થવાના છે એ નિર્ણયિત હકીકત છે, તેથી મારા અને શુદ્ધ ચેતનાના ગુણ અવગુણનો વિચાર ક્યાં વિના જેવા તમે તમામ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં છો. તેવી મને કશા આવી રીતે સુમતિ પતિને કહે છે કે-હે નાથ ! વિભાવદયામાં પછી જઈ આપ મારા તરફ નિષ્કુર ધયા છે તે નિષ્કુરતા હવે બધ કરો અને આપ કોઈ મારો અવગુણ બોલો છો તો તે મને બતાવો કે જેથી હું આપની ઇચ્છાને માન આપું અને મારી બૂઠા સુધારું બાકી મારામાં અને શુદ્ધ ચેતનામાં કાંઈ ફેરફાર બેઠ્ઠાં, મારો અવગુણ બદલું કરી, મને તણ દેવી અને તેને બાંહે માયા-મમતાને બદલું કરવી એ તો કોઈ પણ રીતે ઇષ્ટ નથી. હું નાથ ! મારામાં કાંઈ અવગુણ હોય તો તે સુધારી મને તમારા સ્વભાવમાં મેળવી દો અને મને આપના જેવી કરો.

આ આપુ પદ આવસ્થાના ખપી જીવને જોડા હૃદયમાં અસર કરનાર છે એમ એટલો ઉત્કૃષ્ટ ભાવ બતાવ્યો છે કે તેની ખરેખરી ખૂબી સમજવા માટે આવસ્થાને યોગ્ય ધવુ બેઠ્ઠાં. જૂઠા જૂઠાં પદોમાં સુમતિ પતિને શુદ્ધ હયામાં આવવા માટે અનેક દિ- બિદુથી હકીકત ચેતન કરે છે અને તે પતિને ચોતા તરફ કઠોર યા માટે ધયા છે તેના કારણે પૂછતાં એક વજન નવીન આકારમાં હકીકત રજૂ કરે છે એ તેઓ ચોતાની અને શુદ્ધ ચેતનાની વચ્ચેના નજીવા તફાવત ઉપર મહામ રહી ચોતા ઉપર ગુસ્સે ધયા દોષ તો તેમ ન કરવા વિજ્ઞાપિત કરે છે આ ભાવ કવિની પ્રતિભાચક્તિ બતાવે છે સુમતિ અને શુદ્ધ ચેતના વચ્ચેનો તફાવત એટલો સૂક્ષ્મ અને એટલી આગળ વધેલી સાધકદયામાં પ્રાપ્ત થાય છે કે તેને લઈને ચેતનજી સુમતિ તરફ પશાઉમુખ રહેતા હોય એમ ધારી લઈ તેને તેમ નહિ કરવા વિજ્ઞાપિત કરવી, માયા મમતાનો સગ મૂકી દેવા સમજાવવું એ ચેતનજીની વતમાન વિભાવદયા તરફ એવો આદરવરો દૃઢકો મારનાર છે અને ચેતનજીને તેથી કોવી વિદ્વત્તાભરી રીતે મૂખ બનાવે છે કે એનું સ્વરૂપ સમજ્યા પછી મનમાં એક પ્રધારનો આનંદ આવે છે

આખા પદનો ભાવાર્થ એ છે કે ચેતનજીએ સ્વભાવદયા અને વિભાવદયાનું સ્વરૂપ વિચારી, બનેલો વાસ્તવિક ર. કેવો છે તેનો ખાસ નિબૂધ કરી, જેથી ચોતાનું વત્તવ

વાનો ઉપાય સુમતિ અજમાવે છે. આવા વિરહના પ્રસંગમાં પતિના મિત્ર દ્વારા તેને સંદેશો પહોંચાડવો અને પતિને સમજાવવા માટે વચ્ચે પડવા વિનંતિ કરવી એ ચાહુ સંસારસ્થિતિને તદ્દન અનુરૂપ છે *

ત્રીજી અને ચોથી પદ્ધતિમાં મારા પતિને લાવ લાવ એમ આજ્ઞાદર્શક શબ્દો વાપર્યા છે તે સતીની આતુરતાને અંગે વપરાયલા છે એમ સમજવું. તેનો અધિકાર અનુભવને હુકમ કરવાનો નથી અને હવે પછી જે વિચારો તેણે બતાવ્યા છે તેથી હુકમ કરવાનો જાવ નીકળતો નથી તેથી આ શબ્દો માત્ર આતુરતાથી અનુભવ તરફ સુમતિએ ઉદ્દગારરૂપે કાઢ્યા હોય એમ જણાય છે. સુમતિ પોતાની સ્થિતિનું-વિરહાવસ્થાનું વિશેષ વર્ણન આપે છે અને અનુભવ તે સાબળે છે તે વિચારીએ.

દુઃખીઆરી નિશદિન રહું રે, ફિરું સઘ સુઘબુદ્ધ સ્વોય;

*તનકી મનકી કવન લહે પ્યારે, નકીસેં દેલાહું રોય. મિલાપી૦ ૨

“ રાત્રિ દિવસ હું હ બહી રહું છું અને સર્વ શુદ્ધબુદ્ધ બોધને હાહુંચાહું છું, મારા મનની ને તનની (પીડાને) કોણ બહી શકે ? મને શરીરની અને મનની શાંતિ જરા પણ થતી નથી-તે સર્વ હું રોઈને (પણ) કેવી રીતે બતાવી આપું ? ”

* આ ગાથાના અર્થને અંગે કેટલાક વિચારો અહીં આપ્યા છે ચાતક પતિ પતિ કહીને રહે છે તેમ હુ રહુ છુ એ પઠવાડેનો વિભાગ અર્થ ઉપરથી અધ્યાહાર સમજાય છે ‘ પીઉ મિલાવન આણુ ’ એટલે તમે પતિને મેળવી આપતા નથી એમ કહીને અનુભવ ઉપર જરા આક્ષેપ કર્યો છે આવી રીતે આક્ષેપ કરીને જાણે સામા મનુષ્ય ઉપર બોળે ચૂકવો એ જ આશય જણાય છે, નહિ તો વાસ્તવિક રીતે પતિ નિજ મંદિરે ન પધારે તે અનુભવની કાંઈ જવાબદારી નથી અથવા મિલાવ=મેળાવ ન આણુ=તમે આણુતા નથી, કરી આપતા નથી એવો પણ અર્થ થાય અથવા મિલાવન એટલે મેળાવ અને આણુ એટલે લાવો આવી રીતે અર્થ કરીએ તો તે અર્થ સીધી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે મને એમ લાગે છે કે આ પદ્ધતિમાં પાઠ ‘ પીઉ મિલાવન કાજ ’ જોઈએ એટલે પછી આ બે પદ્ધતિમાં ચાતકની જ વાત છે એમ થાય બપેયો પીયુને મળવા ઉત્સુક થઈ પીયુ પીયુ કરે છે આ પ્રમાણે બહુ સુદર અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાર પછીની છેલ્લી બે પદ્ધતિમાં સુમતિ પોતાની સ્થિતિ બતાવી ચાતક સાથે પોતાની સરખામણી કરી પતિનો મેળાવ કરાવી આપવાનું કહે છે, પરંતુ એ નૂતન પાઠની બે કદપના કરી છે તે કાંઈ પ્રતિમા ન હોવાથી તેવો ફેરફાર કરવાની મારી સત્તા નથી

* ‘ તન મનકી કબહુ લહું પ્યારે ’ આવો પાઠાતર આખી પદ્ધતિ માટે છે, તેનો અર્થ શરીરની અને મનની (શાંતિ) ક્યારે મેળવુ એમ થાય છે

+ કીસહી દિખાવુ એવો પાઠાતર છે, અર્થ એક જ છે

૨ દુખીઆરી=દુ બહી નિશદિન=રાત્રિદિવસ કિરુ=હાહુંચાહું છુ સુઘબુદ્ધ=શુદ્ધ અને બુદ્ધિ, હોશકારા બોધ=બોધને જનન=શાંતિ (સખ ઉપરથી) સરદતમા એને અર્થ પાણી થાય છે કીસે=કેવી રીતે ? દેખાઈ=મતાવુ રોય=રોઈને

તમે જરા તેઓને મળીને મારે મહિરે પધતવો. તેઓ મારું વિયોગ દુઃખ ભાગી નાખે એવો ઠોઠ માર્ગ કરી આપો કે જેથી મારી પીડા મટી જાય. 'વિરહિણી સ્ત્રીની આવી અવસ્થાને બરાબર જોસતા આવતા આ પદને સુમતિ અને અનુભવના સવાદરૂપમાં સમજાવી શકાયો. એ શૂભાર અને ચાતુર્યસમિશ્રિત પદનો ભાવ હવે વિચારીએ.

અનુભવ મીઠા મિત્ર ! તમે મારા અને મારા પતિના શુદ્ધ મિત્ર છો, પ્રિય સ્નેહી છો. (અનુભવ અને સુમતિ તો સાથે જ રહે છે અને ચેતનજીને તેની શુદ્ધ દશા વરદ પ્રધાન કસ્વાની સાચી સલાહ આપનાર મિત્ર પણ એ જ છે તેથી અને ચેતનજી પાસે તેની સલાહનું વજન રહેતું હોવાથી તથા જ નેનો મેળાપ કરાવી આપવામાં અનુભવકુશળ હોવાથી સુમતિ તેને કહે છે) હે દિયરજી ! તમે મારા પતિને લાગીને તેનો મારી સાથે મેળાપ કરાવી આપો. જો તમે આવીને જરા વરદી લો અને તેમને સમજાવીને મારા પતિ સાથે મેળાપ કરાવી આપો તો પછી પતિને હું મારે વથા રાખી તેઓને આનંદ કરાવું અને પછી તેઓનો અને મારી બંહેન શુદ્ધ ચેતનાનો સયોગ થતાં જવની ભાવદ ભાગી જાય અને પતિ એકરૂપ થઈ જાય. હાલ તો વિરહ કાળમાં મારી શી દશા થાય છે તે અનુભવ મિત્ર ! જરા સાક્ષીઓ અને તેમાંથી તમને યોગ્ય લાગે તે મારા પતિને કહો.

ચાતકપદ્મી જેમ વરસાદની રાહ ભેઈ 'પીક પીક' કરી મૂકે છે, મતલબ વર્ષાસમય નજીક ભેઈ જાયેા જેમ તેને માટે આતુરતાથી આરડે છે તેવી રીતે પતિને મળવાના ઉત્સાહથી અને આતુરતાથી હું પતિના નામની જપમાળા જુ પુ, આજો વખત 'પતિ-પતિ' જેમ લખ કરા કરું હું અને જેમ જાયેા વરસાદની રાહ ભેઈ, તેની જપમાળા લઈ, તેનું નામોઆદણ કરી તેના આવવાની વાદ જીએ છે તેમ, હું પણ પતિઆગમનની વરસાદ પેઠે રાહ ભેઈ હું આટલું કરતાં છતાં અનુભવ મિત્ર ! તમે પતિને સમજાવીને મેળની આપણ નથી. મારા જીવ તો પતિના દયાનનું પાન કરવા માટે તરસેો થઈ રહ્યો છે, મારા મનમાં પતિના દયાનની ઉત્સુકતા છે, ચમુઆ પતિદયાનની કામના છે, કાન પતિના શબ્દ સાંભળવા આતુર છે અને મારું આખું અન પતિમેળાપના વિચારથી કંપ્યા કરે છે તેથી બંને મારા પ્રત્યેક અવયવ ચાતકની પેઠે 'પીક પીક' કરી રહ્યા છે, એની કૃશતા અને ઉન્નતતા અ યજ્ઞ યાદરૂપે પતિ શબ્દની નિર્વેણા સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે તેથી હે અનુભવ મીઠા મિત્ર ! એ મારાં જીવનરૂપ પતિને તું મમે તેમ કરીને જાહી લાવ, લાવ.

ચિત્તી સ્ત્રીની અવસ્થાનો આલ કરો, અનત કાળથી તેની આશા નહિ પૂર્ણ કરનાર પતિ તરફ શુદ્ધ પતિત્ર પ્રેમ રાખનાર પતિઆજ્ઞા પતિત્ર સ્ત્રીની સતીનું વતન વિચારો અને ઉત્તરે તે કેટલા ઉપાસથી પતિને નિજ મહિરે પધારવા વિનંતિ કરે છે તે સંજોગમાં અનુભવા પત્રો વિચારો. (આગ કરીને આ વિષય પર જુઓ પદ ૮, ૬, ૧૦, ૧૩, ૧૪, ૧૬, ૧૮ તથા ૩૧) હો જાણી બંધ ત્રિયેષ ઉપાસ તરીકે અનુભવ મિત્રને વિરુદ્ધ કરી પતિને નિજ મહિરે હાં આજવા માટે અને જાનેનો મેળાપ કરી આજવા માટે તેને કહે

વાનો ઉપાય સુમતિ અજમાવે છે. આવા વિરહના પ્રસંગમાં પતિના મિત્ર દ્વારા તેને સંદેશો પહોંચાડવો અને પતિને સમજાવવા માટે વચ્ચે પડવા વિનંતિ કરવી એ ચાલુ સંસારસ્થિતિને તદ્દન અનુરૂપ છે *

ત્રીજી અને ચોથી પક્તિમાં મારા પતિને લાવ લાવ એમ આજ્ઞાર્થદર્શક શબ્દો વાપર્યા છે તે સતીની આતુરતાને અંગે વપરાયલા છે એમ સમજવું. તેનો અધિકાર અનુભવને હુકમ કરવાનો નથી અને હવે પછી જે વિચારો તેણે બતાવ્યા છે તેથી હુકમ કરવાનો ભાવ નીકળતો નથી તેથી આ શબ્દો માત્ર આતુરતાથી અનુભવ તરફ સુમતિએ ઉદ્દગારરૂપે કાઢ્યા હોય એમ જણાય છે. સુમતિ પોતાની સ્થિતિનું-વિરહાવસ્થાનું વિશેષ વર્ણન આપે છે અને અનુભવ તે સામળે છે તે વિચારીએ.

દુઃખીઆરી નિશદિન રહું રે, ફિરું સવ સુધબુદ્ધ સ્વોય;

*તનકી મનકી કવન લહે પ્યારે, +કીસેં દેલાઉં રોય. મિલાપીં ૨

“ રાત્રિ દિવસ હું હ બહી રહું છું અને સર્વ શુદ્ધબુદ્ધ બોધને હાલુંચાલું છું, મારા મનની ને તનની (પીડાને) કોણ બહી શકે ? મને શરીરની અને મનની શાંતિ જરા પણ થતી નથી-તે સર્વ હું રોધને (પણ) કેવી રીતે બતાવી આપું ? ”

* આ ગાથાના અર્થને અંગે કટલાક વિચારો અહીં આપ્યા છે ચાતક પતિ પતિ કહીને રટે છે તેમ હું રહું છું એ પઠવાડેનો વિભાગ અર્થ ઉપરથી અધ્યાહાર સમજાય છે ‘ પીઉ મિલાવન આણુ ’ એટલે તમે પતિને મેળવી આપતા નથી એમ કહીને અનુભવ ઉપર જરા આક્ષેપ કર્યો છે આવી રીતે આક્ષેપ કરીને જાણે સામા મનુષ્ય ઉપર બોળે મૂકવો એ જ આશય જણાય છે, નહિ તો વાસ્તવિક રીતે પતિ નિજ મદિરે ન પધારે તે અનુભવની કાંઈ જવાબદારી નથી અથવા મિલાવ=મેળાપ ન આણુ=તમે આણુતા નથી, કરી આપતા નથી એવો પણ અર્થ થાય અથવા મિલાવન એટલે મેળાપ અને આણુ એટલે લાવો આવી રીતે અર્થ કરીએ તો તે અર્થ સીધી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે મને એમ લાગે છે કે આ પક્તિમાં પાઠ ‘ પીઉ મિલાવન કાજ ’ જોઈએ એટલે પછી આ બે પક્તિમાં ચાતકની જ વાત છે એમ થાય બપૈયો પીયુને મળવા ઉત્સુક થઈ પીયુ પીયુ કરે છે આ પ્રમાણે બહુ સુદર અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાર પછીની છેલ્લી બે પક્તિમાં સુમતિ પોતાની સ્થિતિ બતાવી ચાતક સાથે પોતાની સરખામણી કરી પતિનો મેળાપ કરાવી આપવાનું કહે છે, પરંતુ એ તત્તન પાઠની મેં કંટપના કરી છે તે કાંઈ પ્રતમા ન હોવાથી તેવો ફેરફાર કરવાની મારી સત્તા નથી

* ‘ તન મનકી કબહુ લહુ પ્યારે ’ આવો પાઠાતર આખી પક્તિ માટે છે, તેનો અર્થ શરીરની અને મનની (શાંતિ) ક્યારે મેળવુ એમ થાય છે

+ કીસહી દિખાવું એવો પાઠાતર છે, અર્થ એક જ છે

૨ દુખીઆરી=દુઃખણી નિશદિન=રાત્રિદિવસ ફિરું=હાલુચાલુ છું સુધબુદ્ધ=શુદ્ધ અને બુદ્ધિ, હોશકાશ બોધ=બોધને ડ્યન=શાંતિ (સબંધ ઉપરથી) સંસ્કૃતમાં એને અર્થ પાણી થાય છે કીસે=કેવી રીતે ? દેખાઉં=બતાવું રોય=રોધને

ભાવ—હે અનુભવ મીઠા મિત્ર ! મારા પતિના વિરહમાં હું રાત દિવસ દુઃખમાં ને દુઃખમાં રહું છું, અને તે વાત જાણે તેટલું કરતા પણ વિસરાતી નથી અને તેથી મારી જાણી શુદ્ધબુદ્ધ પાલી ગઈ છે અને જોકે ઉન્નતની આશ્રય બાજુ મારા જાણ હોયકેય ભીડી ગયા હોય તેમ હું કહું છું હું અહીંતહીં બાઈ છું પણ મારું કોઈ બાબતમાં ચિત્ત એટલું નથી તેથી ગાંઠી જેવી લાગુ છું આ પતિનો વિરહાગ્નિ એટલો સખત લાગે છે કે તેની જ્વાળામાં અને તનની કે મનની શાંતિ મળતી નથી હું જાણી રહી છું અને મારા શરીરમાં અને મારા મનોરાજ્યમાં વિરહનો અગ્નિ પ્રવલિત થઈ રહ્યો છે મારા મનની ને તનની પીડા અબુખાર તારા વિના કોઈ નથી. એક વિરહી સ્ત્રી ને પરમ પતિવ્રતા હોય તેને જ્યારે પતિનો વિરહ થાય ત્યારે તેની કેવી દશા થાય તે તો હે અનુભવ મિત્ર ! તમે અનેક કાવ્યોમાં વાંચ્યું હશે. અત્યારે મારી આ દશા થઈ છે કે હું તમને શેઝીને પણ તે કઈ રીતે બતાવું ? રહવામાં પણ જરા શુદ્ધિ તો બેઠાંજે અને મારી શુદ્ધબુદ્ધ પણ એટલી કમતી થઈ ગઈ છે કે હું તમને રહીને પણ મારા ખરેખરા મનોભાવ બતાવી શકું તેમ રહું નથી.

પ્રવીણમાં પદમાં સુમતિ કહે છે કે—હરેક મનુષ્યની આજળ મનની વાત કેવી રીતે કહી શકાય ? હવે તેને અહીં અનુભવ સ્વજન મળેલ છે તેથી તેની પાસે મન જોલીને પોતાની ખરેખરી સ્થિતિ બતાવી આપે છે અને તેમ કરતા તેને કંઈ છે કે—કે મિત્ર ! મારા પતિવિરહે મારા શરીરની અને મનની એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ છે કે—હું તે તારી પાસે શેઝીને બતાવી શકતી નથી રહવામાં રહવા પૂરતી અને તે સાથે પોતાનું દુઃખ બતાવવા પૂરતી તો શુદ્ધિ હોવી બેઠાંજે, તેટલી પણ મારામાં નથી તેથી હું તને રહીને પણ મારા ખરા મનોભાવ સમજાવી શકતી નથી. મારા તો આખો દિવસ જેઠ કરવામાં જ લગ્ય છે અને બીજું કાંઈ સૂત્રવું નથી અને મારા આખા શરીરમાં અને મનમાં વિરહાગ્નિની જ્વાળાઓ ઉઠ્યા કરે છે અને તે મને બાળી નાખે છે હે મિત્ર ! હવે પણ કેટલી વાત કહું ? અત્યારે તારી પાસે મન જોલીને કહું છું પતિવિરહે મારા હાલ કેવા થયા છે ? તે જરા સાંભળ અને પતિને તે કહીને તેની સાથે મારા મેળાપ કશી આપવા હવે બનતો પ્રયાસ જરૂર કર.

સુમતિ શુદ્ધબુદ્ધ જોઈ બેઠો એનો ભાવાય એ સમજવો કે—મમતા, માયાના પ્રસંગ મા આ જીવ એટલો જાણી પડી ગયો છે કે તેનામાં શુદ્ધ બુદ્ધિ ને કાંઈ હોય તે સાચી બાજુ છે વદન નહિ જેવી થઈ અલ્પસ્થિત અથવા અસ્વસ્થ સ્થિતિમાં પડી રહે છે, અને તે સાહેબજી તો ઉન્નતની પેઠે માયા, મમતા વેશ્યાઓના ધરે રખણ કરે છે આવી સ્થિતિને ખરેખર મેલનજીની પોતાના મનની અને શરીરની શાંતિ રહેતી નથી, તે ધનની લાલસે અહીંતહીં વલણા માર્યા કરે છે ઇંદ્રિયના લોભો પ્રાપ્ત કરવા જ્યાં ત્યાં મોકુ નાખ્યા કરે છે અને આખા સંસારચક્રમાં ગાંઠા માલુસની પેઠે રખડે છે એની એ સ્થિતિ

એટલી દયાજનક છે કે શુદ્ધ સ્વભાવદશા એનું વર્ણન કરતા રહી પડે છે, એને અશ્રુ આવી જાય છે અને કહે છે કે એ દશા એટલી બધી નિકટ-અધમ છે કે-રહીને પણ તે કેવી રીતે ખતાવી શકાય ?

કબનનો અર્થ જળ-પાણી એમ થાય છે. બીજી રીતે કબ-ન લાડું એટલે ક્યારે પણ લેતી નથી એમ કરીએ તો શાંતિ શબ્દ અધ્યાહાર લેવો જોઈએ. અથવા ઉપરની શુદ્ધ બુદ્ધ શબ્દ અધ્યાહાર લઈએ તો બરાબર અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. કવન એટલે કોણ અર્થ પણ બધેએસતો આવે છે.

આ ગાથામા અને હવે પછીની ગાથામા વિરહી સ્ત્રીનું આબેહુબ વર્ણન આપ્યું છે અને તે સ્થિતિ સુમતિની વિરહી અવસ્થા સાથે એટલે કે ચેતનજીની પરધર રમવાની ટેવ સાથે બરાબર મળતી આવે છે. આખા પદનો યોગપરિભાષામા બહુ સુદર અર્થ થાય છે એ બરાબર વિચારી સમજવા યોગ્ય છે વિવેચન પર બરાબર વિચાર કરવા વિરજિત છે.

નિસિ અંધિઆરી મોહી હસે રે, તારે દાંત દિલાઈ;

*ભાદુ કાદુ મેં કિયો પ્યારે, અસ્રજન ધાર વહાઈ. મિલાપી૦ ૩

“ અધારી રાત્રિ તારાવડે દાંત દેખાડીને મને હસે છે, આસુની ધારા કાઢીને મે ભાદરવો (મહિનો) કાઢવવાળો કર્યો છે ”

ભાવ—હે અનુભવ મિત્ર ! મારી સ્થિતિ કેવી થઈ છે તે જરા સામળ. આ અધ-કારમય રાત્રિ મારા હૃદય ઉપર ડામ દેવા વાસ્તે તારારૂપી દાંતની પંક્તિ દેખાડીને મને હસે છે, મારી મશકરી કરે છે, વિરહાગ્નિમા બાળી મૂકી મને ત્રાસ આપે છે. પતિવિરહી સ્ત્રીને રાત્રિનો સમય એકલા પસાર કરવો એ બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે, વિરહ જવાળા દિવસ કરતા પણ રાત્રે વધારે સતાવે છે અને સસ્કૃત કવિઓ પોતાની પ્રતિભાથી જ્યારે વિરહી સ્ત્રીનું વર્ણન કરે છે ત્યારે રાત્રિનો સમય તેની સ્થિતિનું દર્શન કરાવવા માટે વધારે પસંદ કરે છે. એકાંત સ્થાનમા કામદેવ પોતાનું જોર વધારે ચલાવે છે એ કાવ્યગ્રંથો વાચનારથી અબેહુબ નથી. અધારી રાત્રિ આ બિચારી વિરહી સ્ત્રીને બહુ હેરાન કરે છે, અને તેની પીડાની દયા ખાવાને બદલે આકાશમા ઝળકતા તારારૂપ દાંત દ્વારા આ વિરહિણીની

* ભાદો કાદો એવો પાકાતર છે, લિંગવ્યવય છે, અર્થ એક જ છે

૩ નિસિ=રાત્રિ અધિઆરી=અધિકારમય, ધાર અધારી મોહી=મને તારે=તારા, ઉપગ્રહ દાંત=દાંતની પંક્તિ દેખાડ=ખતાવીને ભાદુ=ભાદરવો, અગિયારમો મહિનો કાદુ=કાઢવવાળો, જળમય અસ્ર-અન=આંસુ ધાર=ધારા વહાઈ=કાઢીને

મરકરી કરે છે જ્યારે ખડખડાં હાંત કાઢવામાં આવે છે, ખટ્ટાસ્ય કરવામાં આવે છે ત્યારે હવપક્ષિ બહાર દેખાય છે; તેવી રીતે આ આકાશરૂપ શ્રી આકાશમાં બળકવી વારાપક્ષિરૂપ પોતાના હાત બતાવી બતાવીને આ વિસ્તી સીને ત્રાસ આપ્યા કરે છે. આ પક્ષિમાં ભાવ એવો છે કે પતિના વિરોધે સૌભાગ્યવતી શ્રી પતિના વિરોધથી ખેડ પામીને આખતુ એક પણ મટકુ માર્યા વગર પતિના નામની જપમાળા જપવી પતિના મગજનું નિરીક્ષણ કરે છે અને નિઃશ્વાસ નાખી બાહી બહુએ આકાશ સાસુ બુએ છે કુખીને કુનિયા પોતાની મરકરી કરવી જણાય છે, કુખીને પોતા તરફ હસવી જણાય છે, તે પ્રમાણે આ પતિવિરોધી સીને આકાશ પણ વારારૂપ હાત દેખાડીને મરકરી કરતું હોય અને તે દ્વારા રાત્રિ પણ તેની મરકરી કરવી હોય એમ લાગે છે.

મુઠી એટલે મને, એનો બધો મોહમય રાત્રિ એવો પણ થઈ શકે એકાંત સ્થાનમાં મોહ રાજ પોતાનું પરાક્રમ વધારે બતાવે છે, એ પ્રસિદ્ધ હકીકત છે તેથી બહી રાત્રિનો સમય પસંદ કર્યો છે.

પતિવિરોધમાં શોક કરી કરીને-આંસુઓની ધારા પાડીને મેં હું અનુભવ મિત્ર ! ભાઈરવો કાઢવવાળો કરી મૂક્યો છે, મતલબ કે મારી આખમાં એટલાં બધા આસુ આવે છે કે લોકોક્ષિત પ્રમાણે મારી એક આખમાં આવણુ અને એક આંખમાં ભાઈરવો આવ્યા બધા છે મારા આસુ બળતા નથી, ખટકતા નથી, બધું પડતા નથી; અને આવી રીતે પતિવિરોધમાં હું ચોખ્ખા આંસુએ રહ્યા જ કરું છું અને પતિને મળવાને આતુર રહું છું.

વિસ્તી સીએ સચારમોહમાં આસક્ત થઈ પતિના વિરોધ વખતે આવી જ રીતે વિલાપ કરે છે, આવા જ પ્રકારે આસુ પાડે છે અને તેવી સ્થિતિ બહી સુમતિની બતાવી છે તફાવત એટલો જ છે કે વિસ્તી સી મોહથી તેવી સ્થિતિમાં આવે અને તેનું સામ્ય ઇન્દ્રિયવિષયતૃપ્તિ હોય છે અને સુમતિ શુદ્ધ પ્રેમથી પતિ તરફ આકર્ષાય છે અને તેનું સામ્ય શુદ્ધ ધૈર્યત્વ પ્રકટ કરવાનું છે.

યોગજ્ઞમાં અધારી રાત્રિ તે આત્મજ્ઞાન પર પડેલા આવરણોથી ઘેરેલી અજ્ઞાનરથા સમજવી અને તેમાં વારાઓરૂપ હવપક્ષિ તે અતિઅજ્ઞાન, મુતઅજ્ઞાનાદિ ઉપરથી જ્ઞેત દેખાતા ખોટા સમક્ષરા સમજવા. રહવાની હકીકત સામાન્ય રીતે આવા બહોલ પોતાના સળખીને અજ્ઞાનબુક્ત સ્થિતિમાં સળહતા એવાથી ખેડ કરે તેને અનુરૂપ છે અમુની ધારા આવે છે તે વધારે ખેડબુક્ત સ્થિતિ બતાવે છે આવી રીતે હું પતિના વિરોધથી હેરાન થાઉં છું, રડું છું અને અન્યવડે હસાઉં છું, પણ મારા પતિ મારા ઉપર કૃપા કરીને મારા મોહરે પધારતા નથી તેને હું અનુભવ મિત્ર ! હવે તમે મેળવી આપો.

+ચિત્ત ચોરી ચિહ્ન દિસે ફીરે, પ્રાણમેં દો કરે પીમ;

*અવલાસેં જોરાવરી પ્યારે, એતી ન કીજે ઋસ. મિલાપી૦ ૪

“ ચિત્તરૂપ ચક્રવી હૃદય ઉપર બંને હાથ દાખીને ચારે દિશામાં ફરે છે, હે ખ્યારા ! અબળા સ્ત્રી ઉપર જોરાવરી કરીને આટલી બધી રીસ કરવી ન ઘટે. ”

ભાવ—ચિત્તરૂપ ચક્રવી પોતાના હૃદય ઉપર બંને હાથ મૂકીને પતિની શોધમાં ચારે દિશામાં ફર્યા કરે છે. પતિનો મેળાપ કરવાની દૃઢ ઇચ્છામાં ચિત્તરૂપ ચક્રવી આખી દુનિયામાં ફર્યા કરે છે અને પોતાનું હૃદય તૂટી ન જાય તેટલા માટે વિરહી સ્ત્રીની પેઠે પોતાની ધડકતી છાતી ઉપર હાથ મૂકી રાખે છે. અસહ્ય વિરહાવસ્થાનું આ અંતિમ દુઃખદર્શન છે. રડી રડીને થાકી ગયેલી, નિ સાસા નાખતી વિરહી સ્ત્રીની ધડકતી છાતી ફાટી ન જાય તેટલા માટે તે કાંઈક દિલાસારૂપે પોતાના બંને હાથ તેના ઉપર મૂકે છે. પતિથી વિખૂટી પડી ગયેલી ચક્રવી જેમ નદીના કિનારા ઉપર ખ્યુ ખ્યું કર્યા કરે છે અને આમતેમ જોડે છે તેમ વિરહી સ્ત્રી પતિવેદી થઈ તેના નામની જપમાળા જપતી ચોતરફ ફર્યા કરે છે.

અહીં પાઠાતરનો અર્થ વિચારીએ ‘ ચિત્ત ચાતક પીઠ પીઠ કરે રે, પ્રભુમે દો કર પીસ ’ એવો પાઠ લીમશી માણેકવાળી યુગમાં છે ચિત્તરૂપ ચક્રવો પતિ પતિ એવો અવાજ કરે છે અને બંને હાથ મેળવીને પગે લાગે છે—આવો અર્થ થઈ શકે છે, પણ તેમ કરવામાં ઘણા પ્રકારની અગવડ જણાય છે એક તો ચાતકને પીયું પીયું કરવાનું જણાવવું ચાલતી હકીકતને અનુરૂપ નથી, તેને સામાન્ય જાતિવાચક શબ્દ ગણી તેનો અર્થ ચક્રવી કરીએ તો જ કાંઈક અર્થઘટના થાય તેમ છે. જેમ ચાતક પાણી પીવાને તરસ્યો થયો હોય તે ખ્યુ ખ્યુનો અવાજ કર્યા કરે તેમ તેમ હું પતિ પતિનો જાપ કર્યા કરું છું એવો બીજો અર્થ થઈ શકે તે કાંઈક ઠીક છે, પણ તેમાં દ્વિતીય પક્ષિતનું અર્થગાલીય જળવાતું નથી. ચક્રવી બે હાથ જોડીને પતિને પગે પડતી હોય એ તદ્દન અસ્વાભાવિક હકીકત છે, કારણ કે પતિ તો મદિરે પધારતા નથી એટલે એને પગે પડવાની વાત કેવી રીતે આવી શકે ? આ બધી બાબતનો વિચાર કરતા ઉપર મૂલમાં જે પાઠ લખ્યો છે તે વિશેષ ઠીક હોય એમ લાગે છે

+ પ્રથમ પક્ષિતને સ્થાને ‘ ચિત્ત ચાતક પીઠ પીઠ કરે રે ’ એવો પાઠ છે, એમાં અર્થ તદ્દન ફરી જાય છે, તેની ચર્ચા વિવેચનમાં કરી છે

† બીજી પક્ષિતને સ્થાને ‘ પ્રભુમે દો કર પીસ ’ એવો પાઠ છે, તેની ચર્ચા પણ વિવેચનમાં કરી છે

* ‘ અબલાસુ ’ એવો પાઠાતર છે

× રીસને બદલે ‘ ઇસ ’ શબ્દ એક પ્રતમાં છે, પણ તે અશુદ્ધ જણાય છે

૪ ચોકી=ચક્રવી, ચાતકની વિરહી સ્ત્રી ચિહ્ન દિસે=ચારે દિશામાં પ્રાણમે=હૃદય ઉપર દો=બે કરે=હાથવડે પીસ=દાખીને, મેળવીને અબળા=સ્ત્રી, બળ વગરની જોરાવરી=બળાકાર, રીસામણી. એતી=એટલી ન કીજે=કરવી ન ઘટે. રીસ=ચુસ્તે થવું તે

હે નાથ ! જમે જમે તેવી પણ અબળા ભતિ કહેવાયએ, અમારી સ્ત્રીભતિ ઉપર આપ આટલી બધી ભેરાવરી કરો એટલે બલ્લીન સ્ત્રીભતિ ઉપર તમે આટલા બધા ગુસ્સે થાઓ અને તેને આટલી વ્યથા આપો તથા તેના ઉપર રીસ ચઢાવો એ આપને ઘટતુ નથી એ અનુભવ ! નાથ તો કયાય ભટકતા હશે પણ તુ જોને મારી વતી કહેશે કે આવી રીતે આપના જેવા અનંત બળના ધણીને અબળા ઉપર આટલો બધો આક્રોશ કરવો, તેને ત્રાસ આપવો અને તેના મંદિરે તરફ દૃષ્ટિ પણ ન કરવી એ કોઈ રીતે તમારા ચેતન નામને ઘટતુ નથી, તમારા અમારા સ્નેહસબંધને અનુરૂપ નથી અને બન્ને બાલુના અનુક્રમે સબળ નિબળપણાને અંગે પણ મુક્ત નથી. હે અનુભવ ! મારા નાથને આટલું કહીને, તેઓને સમજાવીને, ગમે તેમ કરીને તેઓને મારે મંદિરે લઈ આવશે એક વખત મારા મંદિરે પધારશે ત્યારે તો હું એવો રગ મચાવી હૃદય કે બનતા સુધી તેમને મારા રૂપ બનાવી દઈ અહીંથી ખસવા પણ નહિ દઉં વળી હે અનુભવ ! સામળ તને એક વધારે વાત પણ કહી દઉં

*** આતુર આતુરતા નહિ રે, સુનિ સમતા ટુંક થાત ;**

આનંદન પ્રસુ આય મિલે પ્યારે, આજ છોં હર માત મિલાપીં ૦ ૫

‘ જશ્નવાનને અતુરાઈ હોવી નથી, સમતા ટૂંકી વાત કહે છે તે (હે અનુભવ !) સામળ આનંદન પ્રસુ કોઈ પણ પ્રકારે આજ મારે મંદિરે આવીને મને મળે એવો મેળાપ તુ કરાવી આપ ”

જાવ—અનુભવ મિત્ર ! મારી વિરહચ્છાને લીધે મેં તને ઉપર જણાવ્યું તેમા હજુ ઘણું નહિ હોય, હું નકાચુ જોલી હૃદય અથવા વધારે પડતું જોલી ગઈ હૃદય જેમ એ તને લાગતું હોય તો હું તને કહી દઉં કે આતુર માણસમા અતુરાઈ રહેતી નથી જરજ વાનને અક્ષર હોતી નથી એ તુ સારી રીતે સમજે છે બન્યારે એક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની મંજળ ઇચ્છા થાય છે અને તેના ઉપર પ્રેમ અભાવતા કર્યાં તે મળી શકતી નથી ત્યારે પછી તે વસ્તુના ઇચ્છક પ્રણીને પોતાના મન ઉપર કબજે રહી શકતો નથી અને અધીરાઈને અંગે જમે તેવું જોલી નખાય છે, તેથી ઉપરની વાતમાં અબળા ઉપર ભેરાવરી કરવાના સબંધમા કે એવી બીજી કોઈ બાબતમા પતિને આકરે લા ॥ જય તેવું મારાથી જોવાઈ જાય હોય તો તેના પર જશ્નવાનને અક્ષર હોતી નથી એ નિયમ પ્રમાણે આનંદ ન આપતા, હું તને વિનવતી કરું છું અને દૂકામા વાત કરું છું તે સામળ બધી લાગી લાગી

* પ્રતોમાં પ્રથમ પંક્તિ આ પ્રમાણે છે આતુર આતુરતા નહિ રે પરંતુ એનો અર્થ બરાબર ઉપરની લોકીત સાથે જોડેનેસાગ આવતો નથી

૫ આતુરસ્મરજવાન ઉચ્ચક. આતુરતાઅનુસર સુનિસામળ આનંદઆવીને હરમાતબંધરે પ્રારે જમે તે પ્રકારે

વાતનો સાર સક્ષિપ્તમા એટલો જ છે કે-ગમે તે પ્રકારે આનંદધન પ્રભુ-મારા ચેતનજી, જેઓ આનંદસમૂહ ચિદાનંદસ્વરૂપ છે અને મારા પ્રભુ છે, મારા પ્રાણનાથ છે, તેઓ મને આવીને આજ ને આજ મળે, મારા મદિરે પધારે અને મારો અનંત કાળનો વિરહ ભાંગી નાખે એમ તુ કર મારા જોલવામા કોઈ દોષ રહી ગયો હોય તો તે માફ કરીને મારા નાથ મારી સાથે આવીને રહે એવો ઉપાય કર.

પ્રથમ પંક્તિમા 'આતુર આતુરતા નહિ' એવો પાઠ છે. મારા ચતુર નાથને મળવાની આતુરતા નથી; આકાંક્ષા નથી; પણ મને તો તેઓના વિરહથી એટલી બધી પીડા થાય છે કે હું તે સહન કરી શકતી નથી, માટે હે અનુભવ મીઠડા મિત્ર ! મારા પતિ મને ગમે તે પ્રકારે મળે એવો તું ઉપાય કરી આપ, તુ તેઓને સમજાવી અમારો મેળાપ કરાવી આપ આવી રીતે અર્થ કરવાથી પણ ઠીક ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. ચેતનજીને ચતુર કહેવા એ એની વર્તમાન દશાને અનુરૂપ નથી અને ટૂંક વાત એ શબ્દનો જે સ્પષ્ટ ભાવ ઉપર લખેલા અર્થમાં આવે છે તે આ અર્થમાં આવતો નથી તેથી સાધારણ રીતે ઉપર જે પ્રથમ પાઠ લખ્યો છે તે વધારે સારો હોય એમ જણાય છે

આખા પદમા બહુ અદ્ભુત વાત કરી છે. આત્મજીવન ગાળવાની દૃઢ ઇચ્છા જે સુસુક્ષ્મ જીવને થાય છે તેને વચ્ચે વચ્ચે મોહ તરફ અનાદિ વિભાવદશાના જોરથી આકર્ષણ થયા કરે છે, તેવી દશામા એ કદાચ પડી જાય છે તો પણ તેનું ચૈતન્યબળ વિશુદ્ધ થયેલું હોવાને લીધે તે અધમ સ્થિતિમા વધારે વખત રહી શકતો નથી, તેની ભાવના અતિ ઉદાત્ત હોવાથી તેનો પરમ આદર્શ તેના હૃદયદેશમા આવી તેને જાગૃત રાખ્યા કરે છે અને તેથી તે વિરહી સ્ત્રીની દશાને અનુભવે છે શુદ્ધ ચૈતન્યદશા પ્રાપ્ત કરવાને વખતે તેના ચિત્તમા જે પ્રબળ ભાવના થાય છે તે એટલી ઉત્તમ હોય છે કે યોગીઓ તેનો ખ્યાલ આ જીવને ક્યા શબ્દોમા આપે ? આ જીવને તેટલા માટે પરિચિત હોય તેવી સ સારદશાની કોઈ સ્થિતિનું દૃષ્ટાંત બતાવી યોગમાર્ગ તરફ ગમન કરનાર પરમ સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ ઇચ્છાવાળાની આતર સ્થિતિનું દર્શન કરાવે છે અને તેટલા માટે વિરહી સ્ત્રી અને ચક્રવા ચક્રવીના દૃષ્ટાંતની અહીં યોજના કરી છે. આ પદનો ભાવ જેમ જેમ વિચારવામાં આવશે તેમ તેમ તેમથી ચૈતન્યદશા જાગૃત કરવાની ઉદાત્ત ભાવનાનો ઝળકાટ સંવિશેષપણે પ્રાપ્ત થશે દરેક સાધ્ય દષ્ટિવાળા જીવનું અંતિમ લક્ષ્ય આનંદધન પ્રભુ અને સમતાનો હરકોઈ પ્રકારે સંયોગ થાય અને તે સંયોગ થયા પછી કાયમ બન્યો રહે એ જ રહેલું જોઈએ અને તે સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવામા જેટલો દરબજો ફોટોડ મળે, જેટલી પ્રગતિ થાય, જેટલો વધારો થાય તેટલા પ્રમાણમા આ જીવનયાત્રાનું સાક્ષ્ય સમજવું. પદમા જે અર્થગૌરવ અને ખાસ કરીને ઉત્પ્રેક્ષા મૂકેલ છે તે બહુ આનંદ આપે તેવા છે. કવિના ચાતુર્યનું અને ભાવ દર્શાવવાની અદ્ભૂત પ્રતિભાનું અહીં સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે.

૫. ચોત્રીસમું

સત-ચોટી

દેસો આલી નટ નાગરકો સાંમ*, ઔર હી ઔર રગ ઋસેલવ તારે,
ફીફા લાગવ અગ દેસો ૦ ૧

“હે સખી ! પ્રવીણ નાટકીયાનો વેશ (તો) જુઓ તે શૂદ્ધ શૂદ્ધ પાક ભજવે છે તેથી તેના અંગે તદ્દન ક્ષીણ લાગે છે ”

ભાવ-અનુભવને ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે કહીને પતિ પાસે મોકલ્યા પછી શુદ્ધ પવિત્ર સાધવી સુમતિ પોતાની સખી મદદ પાસે બેસી પોતાના પતિ સબખી વાતો કરે છે બે સખીઓ એકઠી થાય ત્યારે આવી વાતો કરે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે એટલા ઉપરથી એ પતિ તરફ જરા પણ અણગમ્યા બતાવે છે એવો અર્થ નીકળતો નથી, પરંતુ પોતાનો અતિ પ્રેમ છતાં પતિ કેવું અપટિત વતન ચલાવે છે એ બતાવવા માટે આ હરીક્ત પોતાની સાહેલીને કહે છે શુદ્ધ ચેતના સુમતિને આ પ્રમાણે કહે છે એવો અર્થ હવે તો પણ તેમા વિરાધ નથી.

સુમતિ કહે છે-હે સખી ! મારા પતિ મહાપ્રવીણ નાટકીયા છે. તેઓ વારંવાર નવા નવા વેશ પહેરે છે અને નવા નવા નાટકો ભજવે છે (એ નટનાટની બાજુ કેવી અદ્ભુત છે તે આપણે પાસમા પદમાં બહુ વિસ્તારથી વિચારી ગયા છીએ) હે સખી ! એ મારા નાટકીયા નામના વેશ તો જુઓ એ કાઈ આમરીયા ભવાયા હોય તેવા મૂજ નથી, પણ ચહેરી નાટકીયા જેવા બહુ ઉત્સાહ છે, પ્રવીણ છે, કુશળ છે પ્રવીણ નાટકીયા પહેં આ ચેતનજી વારંવાર પાછે ભજવે છે અને વેશ ફેરવે છે, થોડો વખત તે માથા સાથે પ્રેમ કરે છે, વળી તે સુમતિની સાથે નાચ કરે છે, પાછા વળી મમતાની સાથે લેટે છે વળી પાછા તૃષ્ણાને પગે પડે છે, વળી રાગમા રગાઈ રવિમાં રમે છે, શોકમાં રૂખી અરતિમાં આરંધે છે, કપટકળા કેળવી જગતને ભૂતે છે, અસિમાન કરી આનંદવજ્ર પર ચડે છે ક્રોધ કરી અન્યને તુલકારે છે, પોતાના પર જુસ્સે ચાં પોતાનું જ માથું ફેરડે છે,

* નટનાટર કે સત એવો પાક બે પ્રતર્થા છે

x બેલતને બહો ‘બેલતી’ એવો પાક છે જે અશુદ્ધ જણાય છે

† શીશ્વાને બહો ‘શીશી’ પાક છે અને એક પ્રતર્થા અંગેને બહો માંત્ર રાગ છે જેનો અર્થ સમજાતો નથી.

૧ રંગેશજીઓ. આલી=સખી. નટ=નાટકીઓ. નાટર=પ્રવીણ, ચહેરી, નાચક. સાંમ=વેશ. ઔર હી ઔર=જુદા બૂદા. રગ=પાક. બેલત=બેલે છે ભજવે છે તાતે પ્તેથી. શીશ્વ=પરચ વપરાત. શાંત=માત્ર છે અન્ય=અવધા. (જુઓ વિવેચન)

દ્વિત્રિય લોગમાં આસકત થઈ સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ અને શબ્દના અનેક પ્રકારના વિલાસો-
માં મોજ માણે છે, રાજા થઈ હાથી પર બેસે છે, જિખારી થઈ ‘લીલા દેહિ’ કરે છે,
રાગી થઈ રખડે છે, ભોગી થઈ ભટકે છે, શોગી થઈ છટકે છે, કોઈ વાર દેવનો વેશ કાઢે
છે, કોઈ વાર મનુષ્યનો વેશ ધારણ કરે છે, કોઈ વાર અનેક પ્રકારના તિર્યંચોના વેશ ધારણ
કરે છે, કોઈ વાર નારક જાતિમા મહાદુષ્ણ લોગવનાર વેશને પહેરી લે છે. આવી રીતે
અનેક જાતિમા અનેક વ્યક્તિરૂપે અને તે પ્રત્યેકમાં પાછા જૂદા જૂદા આંતરસ્થિતિ
ખતાવનારા મોહના આવિર્ભાવો ધારણ કરી નવા નવા પાઠો ભજવે છે, નવા નવા પાત્રોનાં
કપડાં પહેરી લે છે અને તેથી થાકી જાય છે પછી અતિશય પાઠ ભજવેલા નાટકીઆના
અંગો જેમ ફીક્કા-ઢીલાં પડી જાય તેમ તેના અવયવો તદ્દન ફીક્કા પડી ગયેલાં દેખાય છે,
તેના મુખ ઉપર, તેના શરીર પર, તેના પ્રત્યેક અવયવ પર થાકની નિશાનીઓ પ્રત્યક્ષ દેખાય
છે. અથવા અતિવિષયી માણસોના અંગ જેમ ફીક્કા દેખાય તેમ મારા નટનાગર કુમતિ,
માયા, મમતા, તૃષ્ણા વિગેરે અનેક વેશ્યાઓ સાથે નાચતા હોવાથી તેમના શરીર ઉપર
પણ વીર્યહાનિના પરિણામો સ્પષ્ટ દેખાય છે જોને ! તેઓના અંગ તદ્દન ફીક્કાંદ્રિય જેવા
લાગે છે, તેઓના ગાત્રો શિથિલ થઈ ગયા દેખાય છે અને તેઓની ચામડી ઉપરથી જાણે
રતાશ ઊડી ગઈ હોય એમ તેઓની આખના ફીક્કા પડેલા ખૂણાઓ ઉપરથી જણાય છે.

અથવા અંગ શબ્દનો અર્થ ‘મોક્ષના સાધનો’ એવો પણ થઈ શકે. અનેક સ્ત્રીઓ
સાથે ખેલવાથી તેઓના મોક્ષનાં સાધનો તદ્દન ફીક્કા થઈ ગયા છે. આવા સાધનો પતિને
હવે રુચતા પણ નથી અને તેથી કરીને સ્વપરિણામ તેમને પસંદ આવતા પણ નથી.
વિભાવમા રમણ કરવાની એટલી બધી ટેવ પડી ગઈ છે કે-સ્વભાવદશા તરફ પ્રયાણ કરવા-
ના સ્વપરિણામો તરફ તેમને રુચિ પણ થતી નથી

અથવા અંગનો અર્થ ‘નિજ પરિવાર’ લઈ શકાય ચેતનજીનો નિજ પરિવાર ક્ષમા,
માર્દંવ, આર્જવ, સતોષ, દમ, દયા, તપ વિગેરે છે, તે સર્વ ચેતનજીની આવી પરરમણ્યતા
જોઈને તદ્દન ફીક્કા પડી ગયા છે તેઓને એમ થાય છે કે-અમારો જ કુટુંબી થઈને આ
ચેતનજી માયા, મમતાની કુસંગતિમા પડી જઈ કેવા નિષિદ્ધ આચરણો કરે છે ! કેવા
અધમ કાર્યો કરે છે ! કેવી પરિણતીની મલિનતા કરે છે ! આવા આવા વિચારથી ચેતન-
જીનો પોતાનો પરિવાર ફીક્કો-ઝાળો પડી ગયો છે ચેતનજી પણ ઉપર ઉપરના મોહથી
માયા-તૃષ્ણામા રૂપરંગ દેખે છે અને આ નિજ પરિવારના માણસોને ફીક્કા સમજે છે,
આવા આવા અનેક વેશ કાઢીને ચેતનજી બીજા બીજાની સોખતમા રખણા કરે છે,

૫૬ ચોત્રીસમું

રામ-ગીતી

દેસો આલી નટ નામરકો સાંગ*, ઔર હી ઔર રંગ ઝલેલત તારો,
પંક્ષીકા લાગત અગ દેસો ૦ ૧

“હું સખી ! પ્રવીણ નાટકીયાનો વેશ તો) જુઓ. તે જુદા જુદા પાઠ લખવે છે તેથી તેના અંગે તદ્દન ફીક્કાં લાગે છે ”

ભાવ-અનુભવને ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે કહીને પતિ પાસે મોકલ્યા પછી શુદ્ધ પવિત્ર સાધ્વી સુમતિ પોતાની સખી સદા પાસે બેસી પોતાના પતિ સબંધી વાતો કરે છે એ સખીઓ એકઠી યામ ત્યારે આવી વાતો કરે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે એટલા ઉપરથી એ પતિ તરફ જરા પણ અણુઅંગે બતાવે છે એવો અર્થ નીકળતો નથી, પરંતુ પોતાનો અતિ પ્રેમ છતાં પતિ કેવું અવદિત વતન ચલાવે છે એ બતાવવા માટે આ હકીકત પોતાની સાહેલીને કહે છે શુદ્ધ ચિત્તના સુમતિને આ પ્રમાણે કહે છે એવો અર્થ લખ્યો તો પણ તેમાં વિરોધ નથી.

સુમતિ કહે છે-હું સખી ! મારા પતિ મહાપ્રવીણ નાટકીયા છે તેઓ વારંવાર નવા નવા વેશ પહેરે છે અને નવા નવા નાટકો લખવે છે (એ નટનામરકો બાલ કેની અદ્ભુત છે તે આપણે પાંચમા પદમાં બહુ વિસ્તારથી વિચારી જવા છીએ) હું સખી ! એ મારા નાટકીયા નાચના વેશ તો જુઓ. એ કાંઈ આમકીયા લવાવા હોય તેવા મૂળ નથી, પણ ચહેરી નાટકીયા જેવા બહુ ઉસ્તાદ છે, પ્રવીણ છે, કુશળ છે પ્રવીણ નાટકીયા પેઠે આ ચિત્તનજી વારંવાર પાઠ લખવે છે અને વેશ ફેરવે છે, થોડા વખત તે સદા સાથે પ્રેમ કરે છે, વળી તે સુમતિની સાથે નાચ કરે છે પાછા વળી મમતાની સાથે લેટે છે વળી પાછા તૃષ્ણાને પગે પડે છે, વળી સજમાં રજાઈ રતિમાં રમે છે, શોકમાં દૂબી અરતિમાં આરડે છે, કપટકળા ફેળવી જગતને ફૂટે છે અભિમાન કરી માનમતલબ પર ચડે છે, ક્રોધ કરી અન્મને તુચ્છકારે છે, પોતાના પર ગુસ્સે થઈ પોતાનું જ માથું ફાડે છે,

* નટનામર કે સમ એવો પાઠ એ પ્રતમાં છે

૫ એકતરને મલ્લે ખેલતી એવો પાઠ છે જે અશુદ્ધ જણાય છે

† શીક્ષાને મલ્લે ‘શીરી’ પાઠ છે અને એક પ્રતમાં અંગેને મલ્લે માંત્ર રખા છે જેનો અર્થ સમજાતો નથી.

૧ દેખો=જુઓ. આલી=સખી. નટ=નાટકીઓ. નામર=પ્રવીણ, ચહેરી, નાચક. સાંગ=સાંગ. ઔર હી ઔર=જુદા જુદા. રંગ=પાઠ એકતરખેલે છે લખવે છે તારો=તેથી. શીક્ષા=પરમ બનવા. લાગત=લાગે છે અંગ=અવધાન. (જુઓ વિવેચન)

કથીર વચ્ચે છે. રૂપાનો સાચો રૂપિયો હોય અને કથીરનો ઢાળ ચઢાવેલો ખોટો રૂપિયો હોય, એ બે વચ્ચે જેટલો આતરો છે તેટલો મારી અને માયા મમતાની વચ્ચે આંતરો છે. માયા મમતા નિર્જીવ કિંમતના છે, ખોટા છે, ખોટા છે, રૂપિયા તરીકે ચલાવવા જતાં રાજ્યનો ખોટો શુન્હો અને તેને પરિણામે થતી સખ્ત સખ્ત અને તિરસ્કારને વહોરી લેનાર છે અને હું સાચા રૂપિયા જેવી પૂર્ણ કિંમતવાળી, શુદ્ધ રૂપવાળી, કચનવર્ણની અને સાચો અવાજ આપનારી છું અને ચેતનજીને કોઈ પણ પ્રકારની અગવડમા નહિ મૂકતાં ઊલટી તેઓને ઇચ્છિત સ્થાનકે જવાની ટિકીટ ખરીદવા માટે મદદગાર થનારી છું; પણ ચેતનજી તો આ તરફ નજર પણ કરતા નથી, અને માયા મમતાના ફંદમા-ઉપર ઉપરના કૃત્રિમ રાગમાં રંગાઈને ફસાઈ ગયા છે, તેઓની સોળતમા પડી નવા નવા વેશ કાઢ્યા કરે છે અને ચારે ગતિમા અહીંતહીં અટવાયા કરે છે. આવી હકીકત છે ત્યારે હવે ચેતનજીને સમજાવવા માટે શું કરવું? તેઓને ઘણાંએ ઉપાલંબ આપ્યા તેની તો કાંઈ અસર થઈ નથી.

રાગનો રૂપિયો એ શબ્દ હાલ પણ મારવાડી ભાષામા કથીરના અર્થમા વપરાય છે. સંસ્કૃત કોષમા તો રગ એટલે કલઈ અર્થ થાય છે, રાંગ એવો શબ્દ નીકળતો નથી. એકંદરે રાગનો ઉપર લખેલો અર્થ અત્યારે પણ પ્રચલિત હોવાથી તે પાઠ શુદ્ધ હોય એમ જણાય છે

આ પદમા જે વિચાર બતાવ્યો છે તે સાદી રીતે ચિદાનંદજી મહારાજે ચોતાના પ્રથમનાં બે પદમા બતાવેલ છે. ‘પિયા પરધર મત જવો રે’ અને ‘પિયા નિજ મહેલ પધારો રે’ આ બન્ને પદમાં પતિને યોગ્ય ઉપાલંબ આપવામા આવ્યો છે અને પરધરમા શું છે અને નિજ મંદિરમા શું છે તેનો ચિતાર આપી પતિને નિજ મંદિરે પધારવા વિજ્ઞાપિ કરી છે. એ બન્ને પદ વાચવાથી અને શ્રીઆનંદજીનું ‘નાથ નિહારો આપ મતાસી’ એ નવમું પદ વાચવાથી સુમતિ કેવા પ્રકારના ઉપાલંબ આપે છે તે જોઈ શકાય તેમ છે. તાત્પર્ય એ છે કે-આવા અનેક પ્રકારના ઉપાલંબ હઈ પતિને નિજ મંદિરનું રહસ્ય સમજાવી-બતાવી, તેઓ પારકે ઘરે રખડતા અટકી જાય એમ કરી આપવાનો આ દીર્ઘ પ્રયાસ છે અને તેમા ફતોહ થઈ જાય તો સાધ્ય તરફ ગમન થાય એમા કશી નવાઈ નથી.

तनु शुध खोय घूमत मन एसैं, मानुं कुछ खाह मांग;

एते पर आनंदघन *नावत, *कहा और दीजे बांग ? देखो० ३

* નાવતને બદલે ‘નાયત’ પાઠ છે, અર્થ પ્રસિદ્ધ છે

x છેલ્લી પંક્તિમા નીચે પ્રમાણે પાઠાતર છે “और कहा कोई दीजे संग ” કોઈ બીજો સંગત આપશે? કોઈ બીજો સોબત કરશે? એવો તેનો અર્થ થાય છે વિવેચન જુઓ

૩ તનુ=શરીર શુધ=શુદ્ધિ, ખબર ખોય=ખોઈને, વિસારીને ધૂમત=ધૂમે છે એસે=એવું માનુ=જાણે કુછ=કાંઈક ખાઈ=ખાધી, પીધી ભાગ=તમાકુ, ગાળે એતે’ પર=એ ચલણ પર, એવી હકીકત પર નાવત=આવશે નહિ. કહા=શું ઔર=બીજી. બાગ=રાડ

*ઔરહાનો કહા દિવેં શકુત કર, *ઝીવિત હૈ રૂઝ હંગ;

+મેરો ઔર વિષ અંતર પતો, જેતો રૂપો રૂ-રાંગ દેસોં ૦ ૨

“પણુ પણુ કહીને (ચેતનજીને) ઉપાલભ-ઠપકો પણુ હવે શું હાલો ? એના જીવતરનો એ જ હગ છે (અરેરે !) મારો અને પેલી (માયા-મમતા) વચ્ચેના અંતર એટલો છે કે નેટલો રૂપા અને કહીની વચ્ચે (હોમ)

ભાવ—સખી ! ચેતનજીને ધણી ધણી રીતે કહ્યું, અન્ય સાથે સંદેશ પણુ પણુ કહેવશન્યા. કુલદાઓની સત્વતથી તેઓની પ્રતિક્ષાને કેટલી હાનિ પહોંચી છે તે પણુ બતાવી આપ્યું, હવે વારવાર ઠપકો પણુ કેટલો રેવો ? અરેખર, મને તો જણાય છે કે તેઓના જીવતરનો અનાદિકાળથી હગ જ આવો પછી અયો છ તેથી આપણે અમે તેટલું કહીએ તેની તેઓ દરકાર જ કરતા નથી. ભ્યાં જ મથી આવી ટેવ પડી ગયેલી હોય ત્યાં પછી આપણે એમને અમે તેટલા ઉપાલભ હાલો તેની અસર શું થવાની છે ? જેવા નવા નવા વેશો ચેતનજી અન્યની સોબતમા અત્યારે ખાસજી કરે છે તેવા તેઓ પણુ કાળથી-અનાદિકાળથી ખસજી કરતા આવ્યા છે, દૂઝમાં અનાદિકાળથી તેઓની રીત જ આવી ઘઈ ગઈ છે આ પ્રમાણે હકીકત છે ત્યારે હવે પછી વારવાર એક ને એક બાબતમાં મેણા પણુ શું આખ્યાં કરવાં ? મેં તો અનુભવ સાથે કહેવડાવ્યું પણુ ખરું અને કોઈ કોઈ વાર ચેતનજી નહીંક ઊભા હોય ત્યારે તેઓ સાક્ષી તેવી રીતે સવ હકીકત તેઓને ઉદેશીને †માયા-મમતાના સબમમા હું કહી ગઈ પણુ ખરી, પણુ સવની અસર ચેતનજી ઉપર હજી એકંએક તેવી ઘઈ નથી હવે વારવાર કહેવું પણુ કેટલું ? અરે ! માયા નામ વિચારે તો સુસ્ત જણાય તેમ છે કે મારી અને માયા-મમતાની વચ્ચે એટલો અંતર છે કે નેટલો અંતર રૂપા અને

* ઔરહાનો એને જાણે જામથી માણુવાળા મુકમાં ઔરહાનો પાઠ છે બીજી સર્વ પ્રતોમાં ઉપર લખ્યો તે પાઠ છે અને તેનો અર્થ પ્રચલિત આખમાં ઉપાલભ-ઠપકો એમ થાય છે એ પાઠ શુદ્ધ હોય એમ જણાય છે

x બે પ્રતોમાં છતત હૈ હંદિ દગ એવો પાઠ છે અને એક જગ્યાએ તો હ અને જાણે દગ લખ્યું છે એનો અર્થ વિચારતા દગ છાંદ અશુદ્ધ જણાય છે અને છતત છત્તો અર્થ પણુ અપેક્ષિત થતો નથી

+ મરને જાણે માદ છાંદ બે પ્રતોમાં છે તે પછી ઔરનો અર્થ સુમતિ એમ લેવો પડે અને તે જ છાંદ સુમતિના મુખથી બોલાયેલા છે તે પોતાને માટે ઔર છાંદ વાપરે એ અનુચિત જણાય છે

+ રાંરને જાણે એક જગ્યાએ રગ છાંદ છે રાંરનો અર્થ લાલ પણુ મારવાડી બ્રાહ્મમાં ક્ષીર થાય છે અને તે પાઠ બે પ્રતમાં છે અને અર્થ બરાબર પડે છે તેથી ઉપર તે પાઠ લખ્યો છે હમણાં અનુપ્રાસમાં રગ આવે છે પણુ સાચા સાચા વિચારતાં રાંર જ વધારે ઊચિત જણાય છે

૨ ઔરહાનો=ઉપાલભ ઠપકો, કહાનું અશુદ્ધ કર=અશુદ્ધ કરીને અવિત-અવિતનનો ભાવનો હૈ=આ દેવ-આદ્ય-અત ઔરહાનીજી માયા મમતા અતરજાતરો, તથાવત. નેતો=નેટલો. રૂપો=રૂપ રામકાંક્ષીર.

† જુઓ પદ નવમું તથા છમ્મ

કથીર વચ્ચે છે. રૂપાનો સાચો રૂપિયો હોય અને કથીરનો ઢોળ ચઢાવેલો ખોટો રૂપિયો હોય, એ બે વચ્ચે જેટલો આંતરો છે તેટલો મારી અને માયા મમતાની વચ્ચે આંતરો છે. માયા મમતા નિર્જીવ કિંમતના છે, ખોટા છે, ખોટા છે, રૂપિયા તરીકે ચલાવવા જતા રાબ્બનો ખોટો શુન્હો અને તેને પરિણામે થતી સખત સજા અને તિરસ્કારને વહોરી લેનાર છે અને હું સાચા રૂપિયા જેવી પૂર્ણ કિંમતવાળી, શુદ્ધ રૂપવાળી, કંચનવર્ણની અને સાચો અવાજ આપનારી છું અને ચેતનજીને કોઈ પણ પ્રકારની અગવડમાં નહિ મૂકતા ઊલટી તેઓને ઇચ્છિત સ્થાનકે જવાની ટિકીટ ખરીદવા માટે મદદગાર થનારી છું; પણ ચેતનજી તો આ તરફ નજર પણ કરતા નથી, અને માયા મમતાના કુંદમાં-ઉપર ઉપરના કૃત્રિમ રાગમાં રંગાઈને ફસાઈ ગયા છે, તેઓની સોખતમાં પડી નવા નવા વેશ કાઢ્યા કરે છે અને ચારે ગતિમા અહીંતહીં અટવાયા કરે છે. આવી હકીકત છે ત્યારે હવે ચેતનજીને સમજાવવા માટે શું કરવું ? તેઓને ઘણાએ ઉપાલંબ આપ્યા તેની તો કાંઈ અસર થઈ નથી.

રાગનો રૂપિયો એ શબ્દ હાલ પણ મારવાડી ભાષામાં કથીરના અર્થમાં વપરાય છે. સંસ્કૃત કોષમાં તો રગ એટલે કલઈ અર્થ થાય છે, રાગ એવો શબ્દ નીકળતો નથી. એકંદરે રાગનો ઉપર લખેલો અર્થ અત્યારે પણ પ્રચલિત હોવાથી તે પાઠ શુદ્ધ હોય એમ જણાય છે.

આ પદમાં જે વિચાર બતાવ્યો છે તે સાદી રીતે ચિદાનંદજી મહારાજે પોતાના પ્રથમના બે પદમાં બતાવેલ છે. ‘પિયા પરધર મત જાવો રે’ અને ‘પિયા નિજ મહેલ પધારો રે.’ આ બંને પદમાં પતિને યોગ્ય ઉપાલંબ આપવામાં આવ્યો છે અને પરધરમાં શું છે અને નિજ મંદિરમાં શું છે તેનો ચિતાર આપી પતિને નિજ મંદિરે પધારવા વિશ્વસિ કરી છે. એ બંને પદ વાચવાથી અને શ્રીઆનંદધનજીનું ‘નાથ નિહારો આપ મતાસી’ એ નવમું પદ વાચવાથી સુમતિ કેવા પ્રકારના ઉપાલંબ આપે છે તે જોઈ શકાય તેમ છે. તાત્પર્ય એ છે કે-આવા અનેક પ્રકારના ઉપાલંબ હઈ પતિને નિજ મંદિરનું રહસ્ય સમજાવી-બતાવી, તેઓ પારકે ઘરે રખડતા અટકી જાય એમ કરી આપવાનો આ દીર્ઘ પ્રયાસ છે અને તેમાં ક્ષોભ થઈ જાય તો સાધ્ય તરફ ગમન થાય એમાં કશી નવાઈ નથી.

तनु शुष खोय घूमत मन एसें, मानुं कुछ खाह मांग;

एते पर आनंदघन *नावत, *रुहा और दीजे बांग ? देखो० ३

* નાવતને બદલે ‘નાયત’ પાઠ છે, અર્થ પ્રસિદ્ધ છે

x હેલી પકિતમાં નીચે પ્રમાણે પાઠાંતર છે “और कहां कहीं दीजे सग ” કોઈ બીજો સગત આપશે ? કોઈ બીજો સોખત કરશે ? એવો તેનો અર્થ થાય છે (વિવેચન જુઓ)

૩ તનુ=શરીર શુષ=શુદ્ધિ, ખખર ખોય=ખોઈને, વિસારીને ધૂમત=ધૂમે છે એસે=એવું માનુ=માણું કુછ=કાંઈક ખાઈ=ખાધી, પીધી ભાગ=તમાકુ, ગાળે એતે પર=એ ચલણ પર, એવી હકીકત પર નાવત=આવશે નહિ. કહા=શુ. ઔર=બીજી. બાગ=રાડ

“ શરીરની શુદ્ધિ જોઈને મન એવું જમી છે કે બધું કાઈક ભાગ પીધી હોય નહિ ! આટલી હકીકત પર પણ આનંદજન આવશે નહિ તો પછી શુ બીજા ભાગ દેવામાં આવે-પોષક પાદ્યમાં આવે ? ”

ભાવ—અહો સખી ! મારા પતિ ચેતનજીએ પોતાના શરીરની શુદ્ધિ વિચારી મૂકી છે, પોતાના શરીરના આ હાલ યાચ છે તેની તેઓ દરકાર કરવા નથી અને તેઓનું મન પણ જમી જોયું જમી ત્યાં રખડવા કરે છે કે બધું તેઓએ ભાગ પીધી હોય નહિ ! અત્યારે તે મારા નાશનાં લક્ષણ જોવાં હોય તો જણાશે કે તેઓના કામમાં કેટલું પણ પ્રકારની અવસ્થા નહિ, જોઈવાનો ધડો નહિ, વતનનું ઠેકાણું નહિ, કોની સાથે કેવી રીતે જોલવું-ચાલવું જોઈએ તેનો વિચાર નહિ; એ તો એવા પ્રકારના થઈ ગયા છે કે જેમ જોકે માણસે ભાગ પીધી હોય, લીલાગર કે ખાલે પીધી હોય અને પછી શરીરની કે મનની શુદ્ધિ વગર જમી ત્યાં નાશકાયા-પણકાયા કરે તેવી રીતે તેઓ મનની અને શરીરની શુદ્ધિયુક્ત જોઈને આશ્ચર્યજનક જાણ કરે છે તેઓને વિચાર થતો નથી કે પોતે કેટલું છે ? કોની સેવકમાં રહે છે ? અને કેવી જગ્યાએ જાડે છે ? પોતાની આબરુને તેથી કેટલું નુકસાન પહોંચે છે એની દરકાર ક્યાં વગર પોતાની બલને પણ જોળખતા નથી અને જોકે પીધેલ માણસની પેઠે ઉન્નતની પેઠે વતન કરે છે કેઈ પ્રસંગે હાજરીઆ કે આજીવન રખડુનો દેખાવ જોવાનો પ્રસંગ જાણે હોય તો તેના- (પતિના) શરીરના આ હાલ યાચ છે તે જણાવવા તારા આનંદમાં આવે. તેના મનમાં જે અવસ્થા-વિચારો બાંધે છે તે તો અનુભવથી જ જણાય. જેઓ એવી હલમાં પડી ગયા હોય છે તેવાની અવસ્થા સંબંધી કવિઓએ વાચ્યા હોય, બધા હોય તો જરૂર બહુ ક્ષમા આવે. સુમતિએ પતિને ભાગ પીધેલ સાથે સરખાવ્યો એ તદ્દન સત્ય પણ વિચારવા લાયક હકીકત છે. ‘મૃદુભય પ્રમાદમદિષ્ટ પીને જગત્ ઉન્નત થઈ ગયું છે’ એ ભત્રુંજીના વિચારો આપણે અન્યત્ર ના જ મનના વિવેચનમાં જોઈ ગયા છીએ અને શુદ્ધ ચેતનના જનત ગુણ જોકે બાહ્ય અને તેનું વિવેચકમત વિવિધ રૂપે રાજવાપાનું બીજા બાહ્યને મૂકી તેને સરખાવવામાં આવે તો ચેતનજીના જતનને જોકે ભજેરી-અજેરીની પદ્ધતિમાં મૂકવામાં સુમતિએ જરા પણ જોડું કયું છે એમ કહી શકાય નહિ, છતાં તે શુદ્ધ પતિવ્રતા સાખી પતિનું આટલું પણ વાંકું જોઈતાં કેટલી કરે છે તે ‘કુલ’ શબ્દથી જણાય છે. એ શબ્દ સહજ અથવા કાઈક એવા અર્થમાં વપરાય છે એ કે આ ચેતનજીએ તો ગળા મુખી ભાગ પીધી છે અને તેના કેશમાં તે માથા, મમતાના વેશ્યાવાસમાં પડ્યા રહે છે, પણ પતિ સંબંધી એવી વાત પોતાની સખી સાથે કરતાં પણ સુમતિના મનમાં જે જોઈ યાય છે તે બતાવનારો એ શબ્દ છે

દે સખી ! આટલી આટલી વાત કરતા છતાં અને આવી રીતે અનુભવ મિત્ર સાથે

કહેવરાવતાં છતાં પણ જો મારા નાથ, જેઓ પોતાની શુદ્ધ સત્તાએ આનંદના સમૂહ છે તેઓ મારા મંદિરે ન પધારે તો પછી મારે તે શુ હવે બાગ પોકારવી ? હવે કરવું શું ? સતી સ્ત્રીને ઘટે તેવી રીતે મર્યાદામાં રહી સહજ વધારે સખત શબ્દો કહી પતિને સમજાવતાં છતાં પણ તેઓ સ્વમંદિરે પધારવાનો વિચાર જ ન કરે તો પછી શું રાડો પાડીને મારી વધારે ફેળેતી કરવી ? જો સખી, તેઓ ઘણા વખતથી મારે મંદિરે આવતા તો નથી જ, હું ફતી સાથે કહેવરાવુ છું તે સામળતા નથી, અનુભવ મિત્રને કહેવાનું કહ્યું છે તેનું પણ કાંઈ પરિણામ આનંદ નથી, તેથી હવે તો જે થાય તે જોયા કરવાનું છે, વધારે રાડો પાડીને ઘરનો ફેળેતો કરવો એમાં મને તો લાભ જણાતો નથી. દશમાં પદમાં સુમતિ આ જ પ્રમાણે કહે છે ‘એતી સુની આનંદધન નાવત, ઔર કહા કોઈ હુંડ બજાવે.’ એ વિચાર જણાવતી વખતે પતિ બાબુમા ઊભા ઊભા સામળતા હતા અને આ વખતે ગેરહાજર છે એટલો તફાવત છે.

“ઔર કહા કોઈ હીજે સગ” એ પાઠનો અર્થ જ્યોતી રીતે પણ થઈ શકે. માત્ર તે વખતે ચેતનજી નજીક છે એવો ભાવ લેતા પદના બાકીના ભાવ સાથે તે અર્થને અસંબંધ-પણુ પ્રાપ્ત થાય છે હે ચેતન ! એવા કથીરના ચલણ પર તને કદિ આનંદધન પ્રભુ મળવાના નથી અને એ તારી પાસે નહિ આવે તો ખીજો કોઈ તને સોળત આપે, તારી સાથે આવે, નિરંતર તારા પર પ્રીતિ રાખે એ કદિ બનવાનું નથી એમ તારે જરૂર માની લેવું. તારા સંગી થશે તો અતે આનંદધન પ્રભુ જ થશે, આ માયા મમતા તો કુલટા છે, એ તો તને મૂકીને તરત ચાલી જશે, તને ધક્કો મારીને નાસી જશે જો તારે અવિચળ પ્રેમ કરવો હોય તો આનંદધન સાથે જ કર તે કાંઈ આવા ખોટા ચલણ પર આવવાના નથી એ સ્પષ્ટ સમજજે, તેઓ તો બરાબર પરીક્ષા કરીને રૂપાનો રૂપિયો હશે, સાચું ચલણ હશે ત્યાં જ આવશે પાઠાતરનો આ પ્રમાણે અર્થ થઈ શકે છે, તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે.

આખા પદનો અર્થ ગંભીર દૃષ્ટિએ વિચારવા યોગ્ય છે આ ચેતનજી નાના પ્રકારના વેશો કાઢે છે, ચારે ગતિમાં રખડે છે અને ચોરાશી ચોટામાં ભટકે છે, પણ એનો આરો આવતો નથી. એનું મુખ્ય કારણ એક જ છે, અને તે એ કે આ ચેતનને સ્વભાવ અને વિભાવ વચ્ચે તફાવત શું છે તેનો વિવેક નથી, તેને સ્વપરનું ભાન નથી તેથી અન્ય વસ્તુમાં આસક્ત થઈ જઈ ઉપર ઉપરનું માન્યતાનું સુખ લેવામાં લલચાઈ જાય છે, પરંતુ એટલો વિચાર કરતો નથી કે એ સુખ શું છે ? શેનું છે ? અને કેટલા વખતનું છે ? મતલબ ટૂંકામાં કહીએ તો એ વાસ્તવિક સુખને ઓળખતો નથી અને માની લીધેલા સુખના કારણો, સ્થિતિ અને સ્વરૂપ સમજતો નથી અને કોઈ યોગ્ય મહાત્મા તેને સમજાવવા પ્રયત્ન કરે તો તે તરફ લક્ષ્ય આપતો નથી આને પરિણામે પછી પરભાવમાં તેનું રમણ થાય છે અને તે ધીમે ધીમે એટલો નીચે ઉતરી જાય છે કે મહાન્ દશાના સ્વપ્ન પણ તેને

આવતાં નથી. વિભાવદશામાં ઉન્નતની પેઠે ચાળા કર્ષા કરે છે અને સસારમાં રખડી ઘાડી બંધ છે પણ તેનો પાર આવતો નથી. આવી રીતે ધક્કા ખાતા છતાં પણ મનની શુદ્ધિ ભાગ પીધાને લીધે ન હોવાથી તે સસારને વાટતો બંધ છે અને ઝેરના કીડાની પેઠે ઝેરમાં જ મુખ માને છે

કૃપાના કૃપિયાનો અને શંકના કૃપિયાનો તકાવત ઓળખી, ભાંજની અસરથી મનશુદ્ધિ યોગ્ય છે તે પાછી મેળવી વસ્તુસ્થિતિ વિચારે, સમતાને ઓળખે, ઘરની સ્ત્રીથી પ્રેમ ભેટે અને પરશમણ્વીસન મૂકી દે. આવી સુમતિની વાત સાબળવાને અવસર આપ્યો છે તે પણ મોટા પુણ્યનો ઉદય સમયે બે સુમતિનું વચન નહિ માની, નહિ સાબળી, સસારમાં રહ્યા તે પછી સુમતિ કાંઈ બાંજ પોષ્ટરવાળી નથી અને અન્ય અતિમા જ્યો ત્યા તેની બાંજ સબળવાની પણ નથી, માટે સુમતિ સાથે પ્રેમ જગાડવાનું અને તેના મંદિરે રહેવાનું મન કરી ઉત્ક્રાંતિમાં ઊંચા આવે. વિચારશે તો જણાશે કે આવો અવસર સસારપરિભ્રમણમાં વારંવાર આવતો નથી.

૫૬ પાત્રીસમુ

શ્રવ-દીપક અથવા કાનડો.

કરે જારે જારે જારે જા

સચ્ચિ શિવગાર કાજાદ 'આમૂષ્ય, ગઈ તથ ઘની સેવા કરે' ૧

“(સખીઓ) કહે છે ‘બ, બ, બ’ શબ્દગાર સહ, આમૂષ્યો ધારણ કરી (પતિ પાસે) ગઈ ત્યારે શબ્દા સૂચી (માણસ પડી)”

ભાવ—મદા સખી પાસે ઉપસ્થા પદમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વાત કરી ત્યારે મદાએ સુમતિને કિલ્લાસે આપ્યો ‘ખહેન, અત્યાર સુધી તો પતિ તારે મંદિરે આવ્યા નથી એ વાત ખરી છે પણ હવે તે અનુભવને પતિ પાસે મોકલ્યો છે તેથી તે તારે મંદિરે આવશે એમ મને લાગે છે માટે હવે તું પણ તારે મંદિરે બે અને પતિને લેટ.’ મદા આવી રીતે આજ્ઞા કરીને સુમતિને પોતાને મંદિરે મોકલે છે તે વખતે સુમતિનું મન માનતું નથી, તેના મનમાં પતિ આવે એવો ભ્રમણો આવતો નથી અને તેથી તેને મંદિરમાં જવાની હેઠાં થતી નથી છતાં સખીના આજ્ઞાથી પોતે જવાનો વિચાર કર્યો મંદિરે આવી પતિ આવવાના સ્થાન ત્યારે સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી સોળ શબ્દગારx સચે છે તે પ્રમાણે સુમતિએ પગથી તે માધા સુધી

૧ આમૂષ્યને બહો સુખ્ય પાક છે પણ તેનો અર્થ એક જ છે

૧ કરે=કહે છે ગર=ગા. સતિ=સરણ કરી સિયુગાર=શુગાર, ઉત્તમ વસ્ત્ર, પરણા વિગરે સોળ શબ્દગાર ભણાઈ=ભણવીને પહેરે. આમૂષ્ય=પરેણા તખ્તવારે. સૂચી=અર્થ, પતિ વગરની સે નબંધા.

x સુઓ ૫૬ વીર્ય

શણુગારો ધારણુ કર્યાં તેમ જ હાથ, પગ અને ડોકમાં આલૂપણો ધારણુ કરી પતિને મળવા ઉત્સુક થઈ શયનગૃહમાં જઈને જુઓ છે તો શય્યા તદ્દન ખાલી પડી છે, ત્યાં પતિ જણાતા નથી અને સેજડી બીછાવેલી હતી તે એમ ને એમ પડેલી છે. પતિને મળવાને ઉત્સુક સાધ્વી સ્ત્રીને તે વખતે કેવો આઘાત લાગ્યો હશે તે હવે પછી બતાવવામાં આવે છે.

આ પક્ષિઓનો બીજો પણુ અર્થ થઈ શકે છે. ક્રિયા આડંબરરૂપ શણુગાર સંજ્ઞા પણુ શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ પતિ વગરની શય્યા છે તેથી શણુગાર નકામો છે ગમે તેટલો બાહ્ય આડંબર ક્રિયા માટે રચવામાં આવે, મોટા પાયા ઉપર સામગ્રીની તૈયારીઓ કરવામાં આવે, અનેક પ્રકારની ઉપર ઉપરની બાહ્ય ધામધુમ કરવામાં આવે, પરંતુ જ્યાં સુધી તેમાં આત્મા નથી એટલે કે આત્માનો શુદ્ધ ઉપયોગ નથી ત્યાં સુધી શય્યા તો ખાલી જ છે. અત્ર ક્રિયાનો નિષેધ બતાવ્યો નથી પણ શય્યા સૂની હોય તો તેનું બીનઉપયોગીપણું બતાવ્યું અથવા વધારે વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો બાહ્ય ક્રિયાથી જે વસ્તુગત લાભ થવો જોઈએ તેના પ્રમાણમાં લાભની અતિ અલ્પતા બતાવી છે. એ જ ક્રિયાની સાથે જ શુદ્ધ ઉપયોગ હોય તો બહુ લાભ થાય માત્ર બાહ્ય ક્રિયા સાથે શુદ્ધ આત્મગત ઉપયોગ ન હોય તો તે રાજ વગરના સૈન્ય, પતિ વગરની પત્ની, ચૈતન્ય વગરના શરીર જેવું છે. આ જાવ બહુ વિશાળ દૃષ્ટિથી ગ્રાહ્યમાં લેવા યોગ્ય છે.

શ્રીમદ્દશોબિજયજી એક સ્થળે કહે છે કે —

ક્રિયા મૂલમતિ જો અજ્ઞાની, આલસ આલ અપૂરી,
જેન દશા યઉનમે હી નાહિ, કહે સો સખાહી જૂઠી. પરમ
પરપરનતી નઅપની કરી માને, કિરિયા ગરવે —ઘેહેલો,
ઉનકું જન કહો કયુ કહીએ, સો મૂરખમે પહેલો પરમ

યાદ રાખવાનું છે કે—આમાં પણુ ક્રિયાનો નિષેધ નથી, પણ બાહ્ય ક્રિયામાં પરિપૂર્ણતા માની લેનારની માન્યતામાં કેટલો ફેરફાર છે તેનો ચિતાર છે, કારણ કે તે જ મહાત્મા આગળ કહે છે કે—

ક્રિયા ઈંબિના જ્ઞાન નહિ કબહુ, ક્રિયા જ્ઞાન બીનુ નાહિ,
ક્રિયા જ્ઞાન દોઉ મીલત રહવુ હે, જ્યો જલરસ જલમાંડી પરમ

આવી રીતે જળ અને જળરસના મેળાપની પેઠે બાહ્ય ક્રિયા અને શુદ્ધ ઉપયોગનો સ્વાભાવિક સંયોગ કરવા માટે આ વચન છે, તે બરાબર સાધ્ય દૃષ્ટિએ વિચારવું એ મહા-વાક્યનો ઉપયોગ ક્રિયાનો નિષેધ કરવામાં અને બેસી રહેવામાં કરવાનો નથી પ્રમાદનો ત્યાગ કરવાનો અને જ્ઞાન તથા ક્રિયા ઉભયનો યોગ કરવાનો એ વિચાર બહુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી સમજવા યોગ્ય છે

વિરહજ્વલા કહું એસી વ્યાપતી, માનુ કોઈ મારતી *વેવા;

અંતક અંત કહાલુ લેગો પ્યારે, વાદે સીવ તુ લે જા કરે ૦ ૨

“વિરહની પીડા એવી થાય છે કે-જાણે કેઈ બાણના પ્રહાર કરતુ હોય. હે યમ રાજ ! તુ તે હવે કેટલો અત લઈશ મરણ હોય તો હવે તો જીવ જ છઈ જા.”

ભાવ—પતિની સેવડી ખાલી બેઠીને સુમતિના મનમાં મહાઆઘાત લાગ્યો તે આપણે ઉપર બેઈ જ્યા તે વખતે તે વિચાર કરે છે કે-પતિના વિરહની પીડા કાંઈક એવી આપી જાય છે કે જાણે કેઈ બાણના પ્રહાર કરતુ હોય નહિ ! કામદેવ પોતાના પ્રુસુમબાણથી જે વખતે કામીને વીધે છે તે વખતે તેને એવી પીડા થાય છે કે જેવી પીડા સ્વપ્નમાં સ્વપ્ન અણીદાર બાણના વાજવાથી પણ થાય નહિ તેટલા મોટે સુમતિ કહે છે કે-પતિ વગર મારી આવી અધિત અવસ્થા થઈ પડી છે બાણના પ્રહારથી જાણે પોતે મુકાઈ બઈ હોય તેવી તેની સ્થિતિ ગઈ છે અહો ! અત દેનારા ! તુ મારો અત ક્યાં સુધી લેશે ? તારે મારો અત કેટલો લેવો છે ? તુ ચિદસ્વરૂપે અતક એટલે અત લેનાર છે પણ હાલ વિરહાવસ્થામાં રાખીને મારો અત ક્યાં સુધી લઈશ ? દુનિયાનો નિયમ છે કે કોઈપણ બાબતમાં છેવટ સુધી અત લેવો નહિ, બહુ તાણવાથી કાળ તૂટી જાય, એ તુ જાણે છે, છતાં મારો અત ક્યાં સુધી લેવાનો છે ? અરે મારા નાથ ! તારી એમ જ ઇચ્છા હોય તો મારો જીવ તુ લઈ જા આ પ્રમાણે વિરહમાં ને વિરહમાં મને અધિત કરી મારી નાખવાને બદલે તો મારા પ્રાણ છઈ જા કે આવી પીડા લોગવવામાંથી મારી મુક્તિ થાય. હે ચેતનજી ! મારું ચેતનાપણુ છે અને સમતા છે તે તુ છઈ જા, તુ તેને તારી પાસે રાખ અને તેનો અમે તે ઉપયોગ કર એવી રીતે મારા શુદ્ધ ચેતનનો અત આવશે તો પણ હું તારારૂપ જની જઈશ, તારામય જની જઈશ અને પતિચરણમાં પ્રાણપણુ કરવાની આમ સ્ત્રીની ઉત્તર ભાવનાનો મારો અને તારો એકત્ર બોલણમાં અત આવશે, આપણે એક થઈ રહીશું અને પરમ સુખનું આસ્વાદન કરશું હે નાથ ! તને અમે તે કર, બોલજે તો મારું જીવન લે, મારા પ્રાણ લે, પણ હવે આ વિરહબધાનો છેડો લાવ, હવે હા થઈ છે, વધારે પીડા મારાથી સહન થઈ શકે તેમ નથી

અત જીવ લેવાનું કહું તે અલકારિક છે પતિચરણમાં પ્રાણ અપણુ કરવાથી પતિ મેળાય થાય છે તે માન્યતા પર આ રૂપક છે પતિને એ રીતે સમજાવીને પોતાનું શુદ્ધ સતીત્વ જતાવી આપવાનું તેમાં લક્ષ્યાય છે તેને ઉપાલભ તરીકે પણ કહી શકાય. જેમ

* મેળને બદલે તેમ પાક છે ને નનો અથ ધોળી થાય છે તે અર્થ પણ સુદર છે અને તે પાક મે પ્રતીમાં છે

૨ વિરહબધા=પતિવિરહથી થતી પીડા બાજતી=જતી, પ્રસરી. માનુ=જાણે કે મેળ=મળવાનું પ્રકાર. અતક=અતના લેનાર, યમ. અત=છેડા. કહાણુ=ક્યાં સુધી ? લેશે=લઈશ. આદે=મરણ હોય તો.

છોકરાઓ તોફાન-મસ્તી કરતા હોય તેને કહેવું કે 'હત તારી મા ઉપવાસ કરે.' એના જેવું એ છે. તું મારો જીવ લે અને તેને તું રાખી મૂક. મતલબ એ જ આવે છે કે-તું શુદ્ધ સમતા ધારણ કરી છેવટે શુદ્ધ ચેતનામય થઈ જા. આ બંને અર્થ બરાબર બંધ-બેસતા આવે છે.

એબને બદલે નેબ પાઠ છે. નેજક એટલે ધોળી જેમ ધોળી લુગડા ધોતી વખતે તેના ઉપર ધોઢાવડે પ્રહાર કરતો હોય તેમ વિરહબ્યથાના પ્રહાર મને બહુ સખત લાગે છે અને તે એવા આકરા લાગે છે કે જાણે ધોળી ધોઢાવડે ધમધમાવતા હોય.

આવી રીતે શુદ્ધ પતિવ્રતા સ્ત્રી સુમતિ અથવા શુદ્ધ ચેતના પતિને માટે વિરહાનલમાં ડૂબી જઈ શોક કરે છે અને પતિ વગરની સેજડી જોઈ અતિ દિલગીરીમા ગરકાવ થઈ જાય છે. છેવટે પતિ તો હાજર નથી પણ તેઓને ઉદ્દેશીને વિશ્વસિ કરે છે.

કોકિલ કામ ચંદ્ર ચૂતાદિ, Xચેતન મત હૈ જેજા;

નવલ નાગર આનંદધન પ્યારે, આદ અમિત સુખ નદેજા. કરે૦ ૩

“કોકિલનો કલરવ, કામદેવ, ચંદ્ર, આબાની કેરીઓ વિગેરે જે જે ચેતનના મત પ્રમાણે પ્રમાણભૂત (આનંદના સાધનો તરીકે) ગણાયલા છે (તેને સાથે લઈને) હે સલુણા ! સકળ કળાકુશળ મારા પ્રભુ આનંદધન ! અહીં પધારીને માપ વગરનું ઘણું સુખ દઈ જા.”

ભાવ-વિભાવદશામા ચેતનજી હોય છે ત્યાં સુધી તેને કોકિલનો કલરવ, કામદેવનો રતિવિલાસ, ચંદ્રગી શરદ્ જ્યોત્સ્ના, આબાના વૃક્ષ નીચે કલ્લોલ તેમજ વિજળીનો ચમકાટ, મેઘનો ગર્જનવ વિગેરે પદાર્થો કામોદીપક તરીકે બહુ પસંદ આવે છે અને તેવા પદાર્થોની સોબતમાં યોતે હોય છે ત્યારે બહુ સુખ અનુભવે છે, બહુ આનંદ માને છે અને યોતાની જાતને બહુ ભાગ્યશાળી ગણે છે. હે મારા નવલ નાગર સલુણા નાથ ! મારા ચેતનજી પ્યારા ! તમે આનંદ આપનાર તરીકે જે વસ્તુને પ્રમાણભૂત ગણી હોય તેને લઈને મારા મંદિરે આવો-પધારો અને મારો અનાદિ કાળનો વિરહ ભાગી નાખી મને અમિત સુખ આપો.

હે મારા નાથ ! જેમ તમારે મતે હાલ કોકિલ, ચંદ્ર, કામ, ચૂતાદિક આનંદના પદાર્થો

x દેન મતત હૈ જેજા' આ પ્રમાણે પાઠાતર છે, તે પાઠ બંને પ્રતમાં છે તેથી સાર્થ હોવો જોઈએ પણ તેનો અર્થ બેસતો નથી

+ 'હેજા' પાઠાતર છે

૩ કોકિલ=કાવ્ય કામ=કામદેવ ચંદ્ર=ચંદ્રમા ચૂતાદિ=આબો વિગેરે (વિગેરેથી મેઘનો ગર્જનવ, વિજળીનો ચમકાટ આદિ સમજવા) ચેતન=ચેતન્ય-મારા પતિ મત=અભિપ્રાય, મતે, પ્રમાણભૂત ગણ્યા છે જે જા=જે જે, જે કોઈ નવલ=સલુણા નાગર=સકળ કળાકુશળ આદિ=આવીને અમિત=અપાર દેખ=દઈ જા, આપી જા

મળ્યા છે તે જ પ્રમાણે તમારા શુદ્ધ મતે આપ ક્ષેત્ર, ઉત્તમ જાતિ, શરીરસ્વાસ્થ્ય, દેવ શુરુધર્મની ભેગવાઈ, ઇત્રિયોનું આરોગ્ય, ઘડા વિગેરે અનેક આનંદના પદાર્થો તમને આ જીવમાં મળ્યા છે એક સ્થળ આનંદ આપનાર છે, એક માનસિક આનંદ આપનાર છે; એક વિભાવદશ્યામાં તમને અભિમત છે અને એક સ્વભાવદશ્યામાં અભિમત છે આથી તમને જે અભિમત પદાર્થો છે અને જે તમને મળ્યા છે તે સર્વને લઈને અને આસ કરીને મારો અને તમારો અતર પ્રદેશમાં મેળાપ થવાનો હોવાથી આપને સ્વાભાવિક આનંદ આપે તેવા સર્વ પદાર્થો સાથે લઈને આપ મારે મંદિરે પધારો અને મને ધણુ-માપ વગરનું મુખ આપો. આ મારો વિસ્ફાળ છે, આપની સેજી બાલી પડી છે અને તે ભેંક મને શસ્ત્રપ્રહાર જેવો આઘાત થાય છે તેવી સ્થિતિને કૃપા કરીને દૂર કરો, જેથી મને મુખ થાય અને આપને ધરધર ભટકવું મળી જાય.

હે મારા નાથ ! આવો અવસર વારંવાર આવતો નથી, તમને આ જીવમાં જે અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઈ છે તે ધણુ મહાદુલ્ભ છે, તમને અનુભવતઃ મળવો જે ધણુ મોટી મુશ્કેલીની આબત છે, તેમાં ધણુ આ સ્વભાવ વિભાવના સ્વરૂપ સમજવા ભેટલી બુદ્ધિ તમને પ્રાપ્ત થઈ છે તે તો મહાભાગ્યે કાંઈ વાર જ પ્રાપ્ત થાય છે તમારામાં તે સર્વ જરૂર છે અથવા તમે વદૂષ છો, ધણુ તમે તો પેલીઓની સોજતમાં એવા પડી જાઓ છો કે બુદ્ધિથીયેક આડું મોટું આવશ્યુ મૂકી દો છો અને તે ખસેડવું તમને ધણુ બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે આ સર્વ સ્થિતિને ઝોળખી તમે તમારે માટે સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકો, તમારી જાત તરફ ભેંક શકો, તમારા પરિવારને ઝોળખી શકો તેના શુભ-દોષ તરફ ફેટકાક વિવેચન કરી શકો એટલી શક્તિ તમને પ્રાપ્ત થઈ છે, તો પછી મારી આપને વિશુદ્ધિ છે કે-આપ આપના મત પ્રમાણે આપને જે અભિમત વસ્તુ હોય તે સર્વ લઈ મારે મંદિરે પધારો અને મને આનંદ આપો. મારી વિસ્ફાવસ્થા દૂર કરો અને આપ આપના નામને બોલે તેવા સોઅનિહાસ મારી સાથે લોમચો.

સુદાની હરીકૃત એક જ છે આ કૈવલજી સંસારદશ્યામાં એવા દૂખી ગયા છે કે પોતામાં વાસ્તવિક મહાનુ શુભો છે તેનો તેને ખ્યાલ ધણુ આવતો નથી, તેથી મહાત્મા આનંદમને આવા જાતિ પવિત્ર સદ્ગુણોને આધાર (સુમતિ-શુદ્ધ કૈવલ્યા વિગેરેનો) આપીને તેઓને બોલતા હતાં કે તે આ જીવને બરાબર વસ્તુસ્થિતિ સમજાવવા સારું કામને લગતા તેને પ્રિય મનપસંદ શબ્દો બોલીને તેને પોતાના તરફ ખેંચે છે અને તે દ્વારા તેને જરી હકીકતને ખ્યાલ આપે છે એનો ઉદ્દેશ કૈવલજીને વિભાવમાર્ગથી બોસરાવી શુદ્ધ સ્વભાવ તરફ લઈ આવવાનો છે સ્મૃત સુખની ખોટી માન્યતા ઉપરનો ભાવ છેડી દઈ આ વાસ્તવિક સુખની વાનઘી આપવા અને અભિમત મુખ સુમતિને દેવાને બદલે પોતે જ એક વાર પ્રયાસ કરી એવો ઉચિત છે.

જમે તેટલી બાહ્ય ક્રિયાઓ કરવામાં આવે, જમે તેટલો ઉપર ઉપરથી વૈરાગ્યનો ઝળ

દેખાડવામાં આવે અને ગમે તેટલી ખાલી ટાપટીપ કરવામાં આવે પણ જ્યાં સુધી એ સર્વમાં શુદ્ધ ઉપયોગ બળતો નથી, એટલે કે જ્યાં સુધી એનું વાસ્તવિક તાદાત્મ્ય અંતરાત્મદશામાં થતું નથી ત્યાં સુધી સર્વ ખાલ્ય આચરણનો સાર લગભગ શૂન્યતામાં આવે છે. આત્મા વગરનું શરીર જેમ ફેંકી દેવા યોગ્ય છે તેમ શુદ્ધ ઉપયોગ વગરની ક્રિયા વિશિષ્ટ સાધ્ય દૃષ્ટિએ એટલું અલ્પ ફળ દેવાવાળી થાય છે કે તત્કળાપેક્ષ્યા નકામી છે એમ કહી શકાય. આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી સુમતિ પતિ વગરની સેજડી ભેંધ ખેદ કરે તે સ્વાભાવિક છે. સુમતિ પતિને કહે છે કે—કેકિલ વિગેરે તમને ખાલ્ય સુખ આપનારા પદાર્થો પ્રિય છે તેને લઈને પણ એક વાર મંદિરે પધારો, એક વખત મંદિરે પધારશો તો પછી ખાલ્ય પદાર્થનો તમારો સંબંધ, તેની સ્થિતિ અને તેનાં કારણો તમારા ધ્યાન પર લાવવામાં આવશે; એટલે પછી આપને યોગ્ય લાગે તે ગ્રહણ કરજો, પરંતુ હે નાથ ! હવે આ ખામતનો બહુ અંત લો નહિ અને ગમે તેમ કરીને મારે મંદિરે પધારી એક વખત તો રગ જમાવી મારા વિરહકાળનો છેડો લાવો.

પદ છત્રીસમું

રાગ—માલસરિ

વારે નાહ સંગ મેરો, ચુંહીં જોવન જાય;

ए दिन हसन खेलनके सजनी, रोते रेन विहाय. વારે૦ ૧

“ નાથ મારી સોખત અટકાવે છે—કરતા નથી અને આવી રીતે મારુ ભોખન (નકામું) આવડ્યું બય છે. હે સખી ! આ દિવસો તો હસવા ખેલવાના છે (તેને બદલે) રોતા રોતા પસાર થાય છે. ”

ભાવ—આ પદ માત્ર ભીમશી માણેકવાળી છુકમા છાપેલું છે. મારી પાસે પદોની બીજી પ્રતો આવી છે, તેમાં તે નથી શૈલી આનંદધનજીની જણાય છે તેથી આખું પદ મૂકી દેવાને બદલે તેના કર્તા આનંદધનજી હશે કે કેમ ? તેની અર્ચા ઉપોદ્ધાતમાં કરવાનું રાખી તે પદનું વિવેચન અત્ર કયું છે.

સુમતિએ પતિને અનેક પ્રકારના સંદેશા કહેવરાવ્યા, આડકતરી રીતે તેઓને પોતાના મનનો અભિપ્રાય પણ સભળાવી દીધો, એ સર્વની અસર હજી પતિ ઉપર થઈ નહી. દરરોજ એક વખત સખીઓના આગ્રહથી પોતે પતિ, મંદિરે પધારશે એમ ધારી શયન-ગૃહમાં ગઈ તો શય્યા ખાલી દીઠી (ઉપરનું પદ બુઝો) ત્યાં શય્યા નજીક બેસી કેટલાક

૧ વારે=વારે છે, અટકાવે છે નાહ=નાથ, પતિ સંગ=સોખત યુદી=આવી રીતે દિન=વખત હસન ખેલનકે=હસવા ખેલવાના સજની=સખી રોતે=રોતા વિહાય=વહાય, પસાર થાય છે.

ચોકોદ્ગાર કાઢી પછી પોતાની સખી મદદા પાસે આવી તેને પોતાના દુખની વાત કરે છે: હે સખી ! પતિ તો મારો સજ કરતા નથી પણ ઊભટા તેને ખટકાવે છે, અમે તેમ કરીને મારો સજ ન થાય એવું વતન કરે છે અને મારું ધૌવન ચાલુ જાય છે. અત્યારે પતિ સાથે મેળાપ કરી, હસવા ખેલવાનો વખત છે, ધૌવનકાળમાં વિદ્યાસ્ત્રી સ્ત્રી પુરુષો અનેક પ્રકારના આનંદ કરે છે વસતચતુષ્માં વિદ્યાસ કરે છે અને ચારચતુષ્માં અદ્વૈતોત્સાહનો આનંદ અનુભવી વાર્તાવિનોદ કરે છે—આવી રીતે ધૌવનકાળમાં અનેક પ્રકારના આનંદો યોગ્યવી પરસ્પર પ્રેમ વધારે છે; પણ મારે તો પતિ મંદિરે પધારતા ન હોવાથી મારો ધૌવનકાળ—આનંદ કરવાનો વખત હોવા છતાં મારું ધૌવન નિષ્ફળ ચાલુ જાય છે, એટલું જ નહિ પણ હસવા ખેલવાને બદલે પતિવિરહમાં આખી રાત્રિ દરેક શતાં શતાં પસાર થાય છે પતિ વગરની શય્યા બેઠેને ધૌવનમસ્ત સ્ત્રીને કેવી દિલગીરી થવી હશે, એ તો તું જાણે છે, મારી પણ એ જ સ્થિતિ થઈ છે સંસારસિદ્ધ સ્ત્રીઓ આવા પ્રસંગે અનેક પ્રકારની વાછનાઓ પૂછુ કરે છે ત્યારે મારે તો રાત્રિઓ રહવામાં જ પસાર કરવી પડે છે અને આવા મલ્લ ઉદાવવાના દિવસો એજે જાય છે

આ પદનો આધ્યાત્મિક અર્થ કસ્ટી વખતે ધૌવનકાળ એટલે ધમનાં સાધક બાધક કારણોની અર્થાત્ વિશિષ્ટ રૂળ આપનાર અને તેમાં પ્રત્યવાય નાખનાર કારણોની સમજણ એ જાવ લેવો. આવા પ્રકારની સમજણને—જ્ઞાનને ધર્મધૌવનકાળ સમજવો. એવના કહે છે કે—હે સખી ! મારા પતિ મારો સજ કરતા નથી તેથી મારો ધર્મધૌવનકાળ—ધમસાધના કરી શુભ રૂળ બેસાડવાનો અગત્યનો વખત નકામો ચાલ્યો જાય છે આ દિવસો શુભ ધમરૂળ પ્રાપ્ત કરવા માટે તેમાં હસવાના ખેલવાના—તેમાં રમણ કરવાના છે અને તેમ કરી ધર્મસાધન કરી લેવાના છે એ અવસર એવો સુદર છે કે એ વખતમાં ધારીએ તેટલું શુભ રૂળ મેળવી શકાય તેવું છે અને તેમ કરવા માટે જે અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થવી એટલે તે મળી પણ છે સંસારચક્રમાં આવો અવસર વારંવાર આવતો નથી. અનેક દુઃખાંતિઓમાં તો શુભ રૂળ વિચારવાનો અવકાશ જ આવતો નથી. આવો સારો અવસર પ્રાપ્ત થવા છતાં પતિ તો આર્ત તેમ જ રોદ્રધ્યાનમાં પોતાનો વખત કાઢી નાખે છે, નકામી રાજકમા દેશકમા વિગેરે વિક્રમા કરવામાં કાળ ગુમાવે છે વિષયકામસેવનમાં અને પ્રમાદમાં સમય નિર્જામન કરી નાખે છે, પોતાને જે સાધન કરવાનું છે તે સવ સ્વી જાય છે અને મોઢી અનુકૂળતાઓનો ક્યો પણ સદુપયોગ થતો નથી આ અર્થમાં ધૌવનકાળ તે ઉપર જણાવ્યું તેમ ધમના સાધક બાધક કારણો અને તેનાં રૂળની સમજણ એ સમજવો; આનંદના દિવસો તે ઇચ્છિત સાધન કરવાનો સમય બાજુએ અને રાત્રિ શેવામાં જાય છે તે આત્મ રોદ્રધ્યાનમાં કાળ ચાલ્યો જાય છે, એમ સમજવું હવે આવી જાગૃતમાં આપણે કેટલો નકામો કાળ જાય છે તે જરા વિચારવા યોગ્ય છે એક દિવસે સવારે ઊઠીને રાતે સૂતા સુખીમાં કેટલી કઠાકો નકામી રીતે પસાર કરી છે તેની વિચારણા કર્યો તો જણાયે કે—ધણે સમય સાધારણ

વ્યવહારના કાર્ય ઉપરાંત નકામી વાતોમા-પરનિંદામાં અથવા સ્વોત્કર્ષમાં ચાલ્યો જાય છે. એ ઉપરાંત ઇંદ્રિયોને અનુકૂળ પદાર્થો મેળવવામાં, શરીરની સભાળ કરવામાં અને ખાન-પાનના પદાર્થોની ગોઠવણ કરવામાં ઘણો કાળ જાય છે. ઇષ્ટવિયોગ, અનિષ્ટસંયોગની ચિંતામાં, તેના વિચારમા અને સંસારને વળગતા જવાના પ્રયાસ, પ્રપંચ અને ધમાધમમા ઘણો કાળ પસાર થાય છે. આવી જ રીતે આર્ત અને રોદ્રધ્યાનના પ્રસંગો આ જીવને એટલા બધા પ્રાપ્ત થાય છે કે તેમા આનંદ માને છે, મસ્ત બને છે, રાચીમાચી રહે છે અને મોજ માને છે. સંસારકળને આપનાર કારણોનો તે વિચાર પણ કરતો નથી, કોઈ વાર વિચાર કરે છે તો તેને અટકાવવા નિષ્ફળ કરતો નથી અને કોઈ વાર શુભ વિચારણામા આવી જઈ કાંઈ નિષ્ફળ કરે છે તો તેને વળગી રહેતો નથી અને જરા વિષમ પ્રસંગ મળતા સંસાર તરફ ઢળી જાય છે. અહો મિત્રવર્ય ! આ મનુષ્યજન્મ, આર્યક્ષેત્ર, સુદેવ, સુગુરુધર્મને યોગ વિગેરે સાધનો મહાપુણ્યયોગથી મળે છે તો તેનો લાભ લેવો-તેમાં હસવું ખેલવું એ તારું કર્તવ્ય છે. આવા સારા વખતમા તો તારે એવી અનેક પ્રકારની જોગવાઈમા રમણ કરી, સાધનનો લાભ લઈ, સાધ્ય સન્મુખ થઈ જવું ઉચિત છે. આવો યૌવનકાળ નકામો ચાલ્યો જશે તો પછી પસ્તાવો થશે, ઘડપણમા પગ ઘસડવા પડશે ત્યારે બહુ ખેદ થશે, પણ પછી તે ખેદ કે પસ્તાવો નકામો છે, મોડો છે, નિષ્ફળ છે.

નગ ભૂષણસેં જરીજાતરી, મોતન કછુ ન સુહાય;

હક બુદ્ધિ જીયમેં ऐसी आवत है, लीजेरी विष खाय. वारे० २

“રત્નઆલંકારવડે શણગારાએલી મને મોતીની માળા પણ પસંદ આવતી નથી, ગમતી નથી. મારા દિલમા એક એવો વિચાર આવે છે કે (આવી સ્થિતિને બદલે તો) હું જેર લઈ લઉં, જેર ખાઈ જઉં.”

ભાવ—પતિને પ્રસન્ન કરવા માટે સુમતિએ પોતાના નાજુક સૌહાર્ય યુક્ત શરીર ઉપર રત્નઆભૂષણો પહેર્યા હતા અને તે એટલા બધા હતા કે તેનાથી બાજુ પોતાનું શરીર જડી લીધું હોય તેમ દેખાતું હતું. સોળ શણગાર સજી સુદરી પતિ પાસે જાય છે ત્યારે પોતાની સારામા સારી વસ્તુઓ શરીર પર ધારણ કરે છે, તેવી રીતે સુમતિ પણ બાજુ રત્નઆભૂષણવડે જડાઈ ગયેલી હોય તેવી દેખાતી હતી. સુમતિ પોતાની તે સ્થિતિનો વિચાર કરતા બોલે છે કે—આવી રીતે શણગાર સજેલી મને મોતીની માળા પણ પસંદ આવતી નથી. પતિ મદિરે પધારતા હોય તો સાધવી સતીએ શણગાર સજવો ઉચિત ગણાય, મારે

૨ નગ=રત્ન ભૂષણસે=અનકારથી જરી=જડેલી જરીજાતરી=શણગારાયેલી, સોનાના આભૂષણોથી જડેલી-મટેલી મોતન=મોતીની માળા કછુ=કાંઈ ન સુહાય=ગમતું નથી ઇક=એક બુદ્ધિ=વિચાર જીયમે=દિલમા, મનમા લીજેરી ખાય=લાઈને ખાઉં વિષ=જેર

શલ્યગાર સજવાનુ પ્રયોજન જ રહેતું નથી અને સજેલ શલ્યગાર મને ઝમતો પણ નથી પતિનો આવો અસહ્ય વિરહ હોવાને લીધે હવે તો મારા મનમાં જોમ ધામ છે કે-હું ઝેર ખાઈ લઉં, કારણ પતિ મને ટળવળાવે છે પરંતુ મારે મંદિરે પધારતા નથી અને મારાથી હવે તેનો વિરહ સહન કરી શકતો નથી. અત્ર વિરહી સ્ત્રીના મનમાં જે વિચારો ધામ તેનો વાદ્ય સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યો છે

આધ્યાત્મિક અર્થ—શુદ્ધ ચેતના અથવા મુમુક્ષુત્વે પચમહાવત્સલ આત્મલક્ષ્ણો મારણ કર્યા છે અને તેમાં કવચિત્ કવચિત્ ક્રમ, સંતોષ, સુખમ વિગેરે રત્નો જણ્યા છે આવાં અનેક રત્નોથી વિભૂષિત યથેશ્વ શરીર શુણ્ણરત્નોથી રક્ષાયું છે, મહાઈ ગયેલું છે, જહાઈ રહેલું છે તેમાં વળી દીક્ષાદિક અવસરે નવીન રત્નો જડવામાં આવે છે અને જોમ ભવચક્રમાં ભમતાં કેઈ કેઈ વાર નવીન નવીન દીક્ષાદિક રત્નો ચેતનજી ચેતના પાસે મારણ કરાવે છે જો ઉપરાંત ચેતનાજી પોતાના ગળામાં મૌકિયક ગુણમાળા પણ મારણ કરી છે અને તેમ કરીને પોતાનું આજીવ સૌભાગ્યપણું ભતાવી આપ્યું છે ચેતના પોતાની શુદ્ધ દશામાં અનેક શુભો મારણ કરનાર છે અને તેનું મળશ્વિત શુદ્ધ શરીર રત્નઆભૂષણથી વિભૂષિત છે, પરંતુ ચેતનજી પોતાને મંદિરે આવતા નથી, પોતાનો શુદ્ધ ભાવ પ્રગટ કરતા નથી અને કુલટા સ્ત્રીઓનો સજ મૂકતા નથી, તેથી છેવટે કટાંગે ખાઈને શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે-ઉપર ઉપરના દીક્ષાદિક રત્નોનો ઝમે તેટલો બાહ્ય આકર્ષક કરવામાં આવે પણ જ્યાં સુધી માત્ર નાથ પોતે ત્યાં હાજર નથી ત્યાં સુધી સર્વ નકામું છે, ફેકટ છે, બચ છે ઝમે તેટલી શુભ કરણી કરવામાં આવે પણ જ્યાં સુધી તેમાં શુદ્ધ ઉપયોગ ન હોય, ઝમે તેટલા બાહ્ય આકર્ષક કરવામાં આવે પણ જ્યાં સુધી અત્યંતના અત્યંત ધર્મ બોધ ન હોય ત્યાં સુધી વસ્તુતઃ તથાપ્રકારના ફળની અપેક્ષાએ સર્વ બચ છે જેમ આત્મા વગરનું શરીર ફેકટનું છે તેમ આત્મા વગરના-મારા ચેતનજીપતિ વગરના સર્વ બાહ્ય ઉપચારો-પછી ઝમે તેવું સુદર નામ આપવામાં આવે તો પણ નકામું છે અને તે બાહ્ય ઉપચાર જ્યાં પણ પસંદ નથી ઝમે તે ક્રિયા કરવાની હોય પરંતુ તેમાં જ્યાં સુધી શુદ્ધ ઉપયોગ અત્યંત વતવો ન હોય ત્યાં સુધી સર્વ પ્રયત્ન સામ્ય ફળ આપનાર જતા નથી જો સ્પષ્ટ દર્શિત છે.

મારા નાથની ગેરહાજરીમાં મને રત્ન, આભૂષણો કે મોટીની માળા પણ પસંદ પડતા નથી અને સતીને તેમ યવુ તે તદ્દન તેના સતીત્વને અનુરૂપ છે તેથી હવે તો મારા મનમાં જોવો વિચાર આવે છે કે-આવી કોઈ સ્થિતિ જોમવવાને બદલે ઝેર ખાઈ લઉં વિરહાવસ્થામાં ઝેર-વિષ ખાઈ જીવનનો અવ લાવવાની જુદી કામાપતાથી કેટલાક મનુષ્યોને કેઈ કેઈ વખત ધામ છે જે ઉતાવળથી યથેશ્વ સાદસિક વિચારનું બહુધા પરિણામ હોય છે ચેતના સામાન્ય રીતે જોવો વિચાર અત્ર ભતાવે છે કે-પતિવિરહની અવસ્થા હવે અસહ્ય થઈ પડી છે અથવા જાનો જીવો અથ જોવો બટી થઈ છે કે-જીવને બેટલે ચેતનજીને જોવી જુદી ધામ છે કે હવે તો વિષ ખાઈ લઉં, અત્યારે જે

સુંદર સંસારિક ભોગ છે, તે હાલ તો ભોગવી લઉં, આગળ ઉપર શું થવાનું છે તેની કોને ખબર છે ? જે થવાનું હશે તે થશે, પણ હાલ તો આવા પૌદ્ગલિક ભોગો ભોગવી લઉં, આવા આવા વિચાર કરીને જીવ અનેક વાર ઝેર ખાય છે. તેના પરિણામે આત્મ-દશાથી મૃત્યુ પામી સંસારચિતા પર બળે છે અથવા ભૂમિદાહ પામે છે અને કુમરણુ-આત્મ-હત્યા(અલકારિક)ના પરિણામે પાછા એવા અનેક ભવો કરે છે. આવી રીતે અનેક વાર વિષ ખાધું, ઝેર પી લીધું, પણ ભૂખ્યો રાક જીવ ધરાયો નહિ અને તેથી તેને એવું એકું ખાવાની ખુદ્ધિ થયા જ કરે છે. આવા અનિષ્ટ કારણો મેળવીને પ્રાપ્ત થયેલ ધર્મયૌવનકાળ આ જીવ ગુમાવી દે છે. આ પ્રમાણે અર્થ કરવો ઠીક લાગે છે, બાકી શુદ્ધ ચેતના પોતે ઝેર ખાવાનો વિચાર કરે એ તો ચાહુ અર્થમા કે આધ્યાત્મિક અર્થમા બેસતું આવે તેમ નથી અને તેવી જ રીતે સુમતિ જેવી સાધવી સતી એવો વિચાર કરે તે તદ્દન બનવા યોગ્ય લાગતું નથી, એમ ઉપર ઉપરથી જણાય છે, પરંતુ પતિવિરહ પોતાનો અત લાવવાનો જે નિર્ણય ચેતના અત્ર બતાવે છે તે તેના સતીત્વને યોગ્ય છે અને તેટલા પૂરતી જ દૃષ્ટાંતની યોજના ઘટાવવી યોગ્ય જણાય છે આ અર્થઘટના કરવાથી સતીત્વનું પોષણ થાય છે ‘જીવમે’ એટલે બાહ્ય દશામાં વર્તતા ચેતનજીને એ અર્થ કરવામા બે કે ભાવાર્થ ખરાબર આવે છે છતાં એટલું કહેવું જોઈએ કે તેમ કરવામા પ્રથમના બે ચરણ સાથે સહજ અર્થભગ થાય છે સર્વ રીતે વિચાર કરતા એમ લાગે છે કે-ચાહુ અર્થ કરવામા વિરહી સ્ત્રીની પેઠે સુમતિ અથવા ચેતનજીએ અસહ્ય વિરહ વેદનાને લીધે વિષ ખાઈ જીવનનો અત આણવાનો વિચાર કર્યો અને તેનો આધ્યાત્મિક અર્થ કરતા જીવમેનો અર્થ ચેતનજીને એમ કરવો એ શુદ્ધ દશામા ચેતનજીને અનેક ગુણરત્નો-આભૂષણો અને ગુણમૌકિતકમાળા હોય છે તે તેને અત્યારે ગમતી નથી અને તે ગુણો ગ્રહણ કરવાને બદલે ચેતનજીને હજી પણ વિષ ખાઈ લઈ-સાંસારિક સુખો ભોગવી સંસાર વધારવાનો જ વિચાર થયા કરે છે, એ અતિ ખેદનો વિષય છે.

ના સોવત હે, લેત ઉસામન, મનહીમેં પીછતાય;

યોગિની હુયકેં નિકસં ઘરતૈં, આનંદઘન સમજાય. વારે૦ ૩

“હું ઊઘતી નથી, ઉશ્વાસ પણ લેતી નથી (માત્ર નિશ્વાસ જ લઉં છું) અને મનમા (વારવાર) પશ્ચાત્તાપ કરું છું જોગણુ થઈને હવે તો ઘરમાંથી બહાર નીકળી જઉં (એવો વિચાર થાય છે) (તેટલા માટે હે સખી !) આનંદઘનને તું સમજાવ. ”

ભાવ-વિરહી સ્ત્રી જેવી રીતે રાતના ઊઘતી નથી પણ પતિ નામનું રટણ કરતી કરતી ઉબગરે કરી આખી રાત પસાર કરે છે તેમ મને પણ ઊઘ આવતી નથી. વિરહી

૩ સોવત=ઊઘતી ઉસાસ=ઉચ્ચ શ્વાસ પીછતાય=પશ્ચાત્તાપ કરે, ખેદ કરે, પાછળથી દાઝવારૂપ ખેદ યોગિની=જોગણુ હુયકે=થઈને નિકસ=નીકળુ વરતૈ=ધરતી સમજાય=સમજાવ

શ્રી બધા વખત દિલ્લીરીને લીધે નિઃશ્વાસ મૂક્યા કરે છે, નીચા શ્વાસ લે છે, પણ જિજ્ઞાસા લેવી નથી તેવી રીતે હું પણ જિજ્ઞાસા લેવી નથી અને વિરહી શ્રી જેમ મનમાં વારવાર ખેદ પામ્યા કરે છે તેમ હું પણ પશ્ચાત્તાપ કર્યા કરું છું, ખેદ પામ્યા કરું છું, શોકમસ્ત થઈ બઈ છું, આટલી બધી વિજ્ઞાપિ કરવા છતાં અને પતિ માટે આકાંક્ષા ધાબવા છતાં પણ પતિ જ્યારે પોતાને માર્ગે નથી જ પધારતા ત્યારે વિરહી શ્રી જોગલુ થઈ, ભભૂત લાગી, ખર ઊઠી, સચાર તણ દેવાનો વિચાર કરે છે, તેમ હું પણ આ વિરહાવસ્થા સહન ન થવાથી જોગલુ થઈ ઘરથી નીકળી જવાનો વિચાર કરું છું, તેથી છે સખી ! હવે તો તું ચેતનજીને-માથા નાથને-માથા હૃદયવલ્લભને સમજાવ. તેઓને કહે કે-આ તમારી પ્રાણવલ્લભા તમને મળવાને આટલી બધી આતુર છે અને તમે તેની સામે દષ્ટિ પણ કરતા નથી તો હવે તો તે તમારા વિરહથી લેખ ધારણ કરશે ને જોગલુ બની જશે.

આકાંક્ષાત્મિક અર્થ:-આ આખું પદ આધ્યાત્મિક અર્થથી ભરપૂર છે. તેના અર્થને કિચિત્ કળકટ કરવા અત્ર પ્રમાણ કર્યો છે વધારે વિચારણાથી વિદ્વાન્ વાચકને તેમાંથી અનેક નવા ભાવ સુરશે જોમ લાગે છે. કેઈ નવીન ભાવ બહુવામાં આવે તો અથવા સુરે તો વિવેચન કતિને જણાવવા કૃપા કરવી. હકીકત એમ છે કે-વિરહદશામાં જેમ પતિપરાયણ સ્ત્રીને જીવ આવતી નથી તેમ વિભાવદશામાં વર્તનારા છત્રોને યોગનિદ્રા આવતી નથી. મતલબ તેની શુદ્ધ ચેતના પતિસચીજે જે સુખ મેળવી શકે તે તેને મળતું નથી અને તે સુખ પૈકી એક સુખ આનંદથી મીઠી નિદ્રા આવવાનું છે યોગનિદ્રામાં ચેતનજી પોતાના મન, વચન, કથાના યોગેનું રૂપન કરી બાહ્ય દશામાંથી નિવર્તી અંતર દશામાં વર્તેલા રહે છે અને તેથી બાહ્ય દશાને અંગે તેને યોગનિદ્રામાં પરી ગમેલો બહુવામાં આવે છે. આ સુખી પ્રાણી સંસારદશામાં સ્વયોપગમે રહેતો હોય છે ત્યાં સુધી તેને યોગનિદ્રા આવતી નથી અને યોગનિદ્રા શું છે તેનો ખ્યાલ પણ આવતો નથી. શુદ્ધ ચેતના જીવ આવતી નથી એમ કહે છે તે બાહ્ય દશાને અંગે સંસારસ્વચ્છતિ અને યોગનિદ્રાનો અભાવ સમજવો.

વિરહદશામાં આખી સતી પતિના નામનું સ્મરણ કરતી નિસાસા મૂક્યા કરે છે. શોકમાં રક્ત યાત્ર છે પણ જિજ્ઞાસા લેવી નથી. જિજ્ઞાસા લેવો તે કુશિયાં સતીય, આનંદ, સ્વારમ્ય બતાવનાર છે તે કુખી છત્રોને હોલો નથી, નીચા શ્વાસ ચોક્કી, કોમળી અને અસ્થિરતાથી આવે છે તે વિરહી સ્ત્રીઓના નથીબમાં હોય છે એવી રીતે આ છવ પણ વિભાવદશામાં વર્તેલા હોય છે ત્યારે નીચ પરિણિવિરૂપ નિસાસા મૂક્યા કરે છે પણ ઉચ્ચ પરિણિવિરૂપ ઉસાસ લેતો નથી. વિભાવદશામાં પરિણિવિની નિમજળતા થવી અગત્ય છે બહુ સુરહેલ છે અને તેથી મહામયોદમ હોય તો જ છવ ઉચ્ચ વિચારમેણીમાં આવી શકે સંસારનદમાં આસક્ત છવ સ્પૂળ સુખની સમવદ માટે અને વિવચનોગ માટે ઉચમ કર્યા કરે છે, નિશુદ્ધતર છવતની અપેક્ષાએ એ સવ નિસાસા જ છે.

વિરહી સ્ત્રીના મનમાં અનેક પ્રકારના વિચારો આવ્યા કરે છે. પતિ પોતાને મંદિરે પધારશે કે નહિ? ક્યારે પધારશે? મારી સાથે પ્રેમ કરશે કે નહિ? મારો વિયોગ હમેશને માટે દૂર કરશે કે નહિ? આવા આવા વિચારો કરી સુમતિ અથવા શુદ્ધ ચેતના પોતાના મનમાં સુંઝાયા કરે છે, ખેદ પામે છે અને તેને લઈને મનમાં તેને પશ્ચાત્તાપ થાય છે કે પતિને પોતાની તરફ આકર્ષણ કરીને ખેંચી લાવવામાં હજી પોતે નિષ્ફળ નીવડી છે. ચેતનજી પણ માયા, મમતાની સોબતમાં પડી જઈ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરતા નથી અને પ્રાપ્ત થયેલ અવસરનો લાભ લેતા નથી, છેવટે બહુ પશ્ચાત્તાપ પામે છે અને ખેદ કરે છે, પરંતુ પછી ગયેલ અવસર હાથમાં આવતો નથી શુદ્ધ ચેતનાના પ્રસંગનો લાભ લેવામાં પ્રમાદ કરનાર અથવા ખેદરકારી કરનારને પશ્ચાત્તાપ થાય એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી.

આવા કારણથી કટાણીને શુદ્ધ ચેતના વિચાર કરે છે કે—હવે તો જોગણુ થઈને ઘર બહાર નીકળી જઈ. આગલી ગાથામાં ઝેર ખાવાની હકીકત કહી હતી અને ઉપરના પદમાં જીવ લેવાની વાત અંતકને કહી હતી તેને અનુરૂપ આ વિચાર છે પતિવિરહી સ્ત્રી પતિને અનેક પ્રકારે વિનવે છતાં તે જ્યારે મંદિરે ન પધારે ત્યારે પછી સ્વાભાવિક રીતે તે એવો વિચાર કરે કે હવે જ્યારે પતિમેળાપની આશા રહી નથી ત્યારે ભભૂત લગાવી, અલેક જગાવી, જોગણુ થઈ ઘરથી નીકળી પડું. અહો ચેતનજી ! તારા ઉપર આટલો પ્રેમ રાખનારી પતિનિષ્ઠાવાળી એક સાધવી તારા મંદિરમાંથી નીકળી જશે તો પછી તારે ભભૂત ચોળવાનો જ વખત આવશે અને તું રાખમાં જ રગદોળાઈશ તારે બહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે. આવી મહાપતિપરાયણા સતી તારો પરિચય કે જેના ઉપર તેનો પ્રથમ અને સર્વોત્કૃષ્ટ હક છે તેને ઇચ્છે છે અને તું તેની દરકાર પણ કરતો નથી, એ તને કોઈ પણ પ્રકારે ઘટતું નથી. જો, તારી પત્ની સતી છે તેથી ખીન્નુ તો કાંઈ કરશે નહિ પણ તું કુલદાની સોબતમાં રહે છે તેથી કટાણી તારા ઘર છોડી જોગણુ થઈ જશે તો તારા શા હાલહવાલ થશે? અને પછી તારે તેની શોધમાં કેટલી સસારયાત્રા કરવી પડશે? તેનો તું વિચાર કર આ સર્વ હકીકત ધ્યાનમાં રાખી સુમતિ કહે છે “હે સખી શ્રદ્ધા ! તું પતિ પાસે જા અને તેમને સમજાવ તેઓને મારી સર્વ હકીકત કહે, મારી વર્તમાન સ્થિતિ શું છે તે તેઓને બતાવી આપ અને છેવટે જો તેઓ મારે મંદિરે નહિ આવે તો મારી શું સ્થિતિ થશે તે તેઓને તાદૃશ્ય બતાવી આપ. પતિને કહેજે કે તમારો ધર્મયૌવનકાળ ચાલ્યો જાય છે અને તેવા વખતમાં મારી સાથે વિલાસ કરી આનંદ ભોગવી લેશો તો તમારે પછી કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા રહેશે નહિ, નિરંતરને માટે દુખનો છેડો આવી જશે અને તેઓશ્રી અને હું વિજ્ઞાન પ્રદેશમાં સાદિ અનંત અવ્યામાધ સુખ ભોગવશું” એ સુખ કેવું ઊંચા પ્રકારનું છે તે કહેવાની અત્યારે જરૂર નથી પણ મારા નાથ મારી પાસે આવે તો તેની વાનકી તો તેઓને બતાવી આપુ આટલો સદેશો તું મારા નાથને જરૂર આપજો.”

આ પદની ભાષા શ્રી આનંદપનનું સામાન્ય શૈલીને તદ્દન અનુરૂપ છે, એમાં જતાવેલા વિચારો પ્રોઠ અને અતરંગ છે અને એનો ભાવ તથા આશય હૃદયનાં ઊંડા પ્રદેશમાં અસર કરનાર છે. બીજા કોઈ પણ પ્રતમાં એ પદ નથી છતાં એ શ્રી આનંદપનનું કૃતિ નહિ હોય એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

પદ સાડત્રીસમું

રાગ વૈશ્યાવસ્

તા જોગે વિષ વ્યાજો રે, વહાલા તા જોગે.

સમક્ષિ દોરી શીલ છગોટી, ઘુલ્લુલ ગાંઠ ઘુલ્લાર;

તત્ત્વગુફામેં દીપક જોટ, ચેતન રતન વગારેં રે વહાલા તા જોગે. ૧

“હે વહાલા ! તે ભ્રમમાં-તે સખસાધનમાં ચિત્તને લગાડે. સમક્ષિદૃષ્ટ દોરી અને શીલ લગોટી લગાવી અને તેમાં યોગવાદ્ય ગાંઠને યોજાવું (વળી) તત્ત્વગુફામાં દીપક (જ્યોતિ)ને ભેઠ અને ચેતનરતનને લગાડું.”

ભાવ—ઉપરના પદમાં શુદ્ધ ચેતનાએ સખી અદ્વા પાસે પોતાની વિરહાવસ્થામાં કેવી સ્થિતિ લામ છે તે સબંધી વાત કરી અને છેવટે પોતાનો વિચાર એમ જતાવ્યો કે હું હવે ભ્રમણુ થઈ ચરણી નીકળીશ. એમાં પતિને સમજાવવા માટે સખીને વિદ્યુત્તિ કરી છે ત્યાં એક બીજો જ આશય પ્રાપ્ત થાય છે. મીરાંબાઈના વૈરાગ્યવાળાં પદોમાં એક પ્રસિદ્ધ પદ છે તે રસિક વાચકોનાં અણવામાં ફરે. “શોધવા આલી પિયુને શોધવા આલી, પિયુને શોધવા આલી, પ્રેમની ભ્રમણુ પિયુને શોધવા આલી, પિયુને શોધવા આલી.” મારા વિચાર પ્રમાણે આ પદમાં જે ભાવ જતાવ્યો છે તેનો આ પ્રમાણે આશય હોવો સમજવો છે. પતિને માટે લેખ ધારણ કરીને હું હવે ભ્રમણુ થઈ છું, પતિની શોધ કરું છું, પતિના નામની માળા જુડું છું અને પતિ મારી પ્રાર્થના સાંભળી મારા મંદિરે જરૂર પધારશે એવી વાંછા કરું છું. આ સ્થિતિ જરાજર જતાવવા માટે અદ્વા સખીને સુમતિ કહે છે કે-હે સખી ! મેં તને ઉપર જણાવ્યું તેમ હું પતિની આતર લેખ ધારણ કરીશ, પણ તું પતિને કહેજે કે-આ તમારા પ્રેમની ભ્રમણુ તમને મળવા આતુર છે એના ભ્રમ

* આ પદ પણ જામશી માણેકના કાવેશ પુસ્તક સિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રતમાં નથી. તેનો અર્થ સુદ્ધ છે તેથી જ તેના પર વિવેચન ક્યું છે. આ પદ શ્રી આનંદપનનું મહારાજનું હોવું ભ્રમણુક નહિ તે પર પદને ઉડે વિવેચન ક્યું છે.

૧ તા જોગે-તે સખસાધનમાં તેમાં ચિત્ત લાગે-અન્ય આપો. દોરી-દોરી. લગોટી-લગાવ. ઘુલ્લુલ-ઘુલ્લુલ. ગાંઠ-ગાંઠ. ઘુલ્લાર-ઘુલ્લાર. દીપક-દીપક. જોટ-જોટ. વગારે-વગારે. ૧

ઉપર પ્રેમ લાવજો, એના ભેખ ઉપર ઉદાર દૃષ્ટિથી જોજો, એના વિશુદ્ધ વર્તન તરફ વહાલ બતાવજો. એ તમારા વિયોગથી ભૂલી પડેલી ભામિની તમારા તરફ એકાત હિતદૃષ્ટિથી-પ્રેમદૃષ્ટિથી જુઓ છે, માટે એના યોગ કેવો છે તે જરા જુઓ. હે સખી ! આ પ્રમાણે સર્વ હકીકત તું મારા નાથને કહેજે અને છેવટે જણાવજે કે-આ તમારી હૃદયવલ્લભા સતી સાધ્વી શુદ્ધ ચેતનાનો યોગ અતિશ્રેષ્ઠ છે તેથી તેના ઉપર તમારું મન લગાડો.

આવી રીતે ઉપોદ્દ્યાત કરી, આ પદ્મ જૈન દૃષ્ટિએ યોગ કેવો હોય તેનું દર્શન કરાવ્યું છે. આ ભાવ લાવવા માટે જોગણ શબ્દની અર્થઘટનામાં આગલા પદ સાથે સહજ ખેચતાણ કરવી પડી છે, પણ આખા વિવેચનમાં કત્તાનો આશય શુ હશે તે સમજવાનો પ્રયાસ હોવાથી તેમાં કાંઈ પણ વિરોધ નથી આ પદ્મ યોગ બતાવ્યો છે તે સમજવા માટે બહુ વિશાળ યોગજ્ઞાનની આવશ્યકતા છે. જેમ જેમ એનો પ્રકાશ વધારે પડશે અને ખાસ કરીને જેમ જેમ અનુભવ વધારે થશે તેમ તેમ તેમાં રહેલ સૌંદર્યનો ઝળકાટ થશે. અત્ર બતાવેલ યોગમાં મનને જોડી દેવા ચેતનજીને વિરૂપિ છે. એક વખત ચેતનજી એ યોગમાં ચિત્ત લાવે કે તુરત સુમતિ તો તેની પાસે જ છે, તેના મંદિરે તે જરૂર પધારે અને છેવટે શુદ્ધ ચેતના પણ વિકાસક્રમમાં આગળ જતા પ્રાપ્ત થઈ જાય. આવી રીતે યોગમાં પ્રવેશ કરી તેમાં ચિત્ત પરાવવા માટે આગ્રહ કરવાનો હેતુ ચેતનજી અને શુદ્ધ ચેતનાનો મેળાપ કરાવવાનો છે.

જોગી દોરી, લગોટ રાખે છે, લગોટને ગાઠ બાંધે છે અને સાધ્ય દીપકના દર્શન કરવા ચિદ્ગુહામાં પ્રવેશ કરે છે અને અલેકને જગાવે છે તેનું અત્ર સામ્ય બતાવે છે હે ચેતનજી ! તમે હકાદિ વર્ણ્ય યોગમાર્ગ મૂકી દઈ વિશુદ્ધ જોગનો પંથ નીહાળશો ત્યારે તમને તેમાં અપૂર્વ આનંદ થશે. ત્યા પ્રથમ તો તમે માર્ગાનુસારીના અતિ ઉત્તમ ગુણો પ્રાપ્ત કરી, ત્રણ કરણવડે શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને ધર્મ ઉપર સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ રુચિ પ્રાપ્ત કરશો એ શુદ્ધ દેવ, ગુરુ, ધર્મ પરની રુચિને સમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવે છે, જેની પ્રાપ્તિથી સસાર પરિમિત થાય છે, સાધ્યનું સામીપ્ય થાય છે અને વિકાસમાર્ગમાં પ્રગતિ ઝપાટા મધ થતી જાય છે એ સમકિત અથવા સમ્યક્ત્વ-રૂપ દોરી તમને ત્યા પ્રાપ્ત થશે અને એક વખત તેના પર તમારું ચિત્ત લાગશે એટલે આગળ કયો માર્ગ ગ્રહણ કરવો તે તો આપોઆપ સૂઝી રહેશે. જોગીઓ લગોટીને બાંધવા કમર ઉપર કંદોરો રાખે છે તેને દોરી સમજવી શરીરના મધ્ય ભાગ પર કંદોરો બાંધવાથી જાણે અન્યત્ર અવ્યવસ્થિત વિહાર સામે એક જાતનો પ્રતિબંધ થઈ જતો હોય એવું જણાવવાનો આશય હોય એમ પણ જણાય છે મતલબ અશ્વને અકુશમાં રાખવા માટે જેમ મધ્ય ભાગમાં પટ્ટો રાખવામાં આવે છે તેવો આ સમ્યક્ત્વરૂપ દોરીનો ઉપયોગ સમજવો વળી યોગના આદ્ય અગ તરીકે સર્વ યોગદર્શનકારો બદ્ધકચ્છ થવાનો ઉપદેશ આપે છે. યોગમાર્ગમાં પ્રવેશ કરી વધારો કરવાની આકાંક્ષા હોય તેમણે અખંડ બ્રહ્મચર્ય

મનસા, વચસા અને કમલ પાળવું ભેદજો. જો બ્રહ્મચર્યને યમ કહેવામાં આવે છે અને પાંચ પ્રકારના યમ મહાવ્રતમાં જોને પાતળજી થોડાઈનાકાર પણ થોડું સ્થાન આપે છે. અન્યત્ર હેમચંદ્રાચાર્યાદિક જૈન યથાકારે પર જોને બહુ ઉચ્ચ પદ આપે છે અને યોગના અગતરીકે જણે છે સ્ત્રીવિનયનુ અથવા તત્સબધી વાતોનું સ્મરણ, કથન, રહસ્ય વાતો, શત્રુપૂર્વક અવલોકન, રહસ્ય જ્ઞાપણ, ચક્રસ્પર્શ, અધ્યવસાય અને સંયોગની નિષ્પત્તિ જો આઠે અંગવાળું મૈથુન વચ્ચે છે એમ કહી સદ્ધિતામાં કહ્યું છે + તાત્પર્યમાં જો છે કે- યોગવિષયમાં પ્રગટ કરનારે બ્રહ્મચર્ય બરાબર પાળવું ભેદજો. આ યોગમાં તેથી જ બ્રહ્મ ચર્યરૂપ અથવા શીલરૂપ લગોડી ધારણ કરવાનું બતાવવામાં આવ્યું છે. શીલનો અર્થ શુદ્ધ આચાર પણ થાય છે અને તેમાં અનેક પ્રકારના વિશુદ્ધ વ્રતનો સમાવેશ થતો હોવાથી અત્ર તેનો નિર્દેશ કર્યો હોય એમ માનવાનું કારણ રહે છે. જો અર્થમાં વપરાતા શીલ શબ્દના જૈન શાસ્ત્રકારે ૧૮૦૦૦ સેક બતાવ્યા છે x સ્થળસંક્રાંતિથી અત્ર તે પર વિવેચન કયું નથી. ઉપર જણાવેલા અકાર હવેર શીલગણિ વિશુદ્ધ આચારને અંગે કરવામાં આવ્યા છે + જાને અથ બરાબર બધાંસવા આવે છે તેથી સુક્ષ્મ છે. આવી રીતે શીલ લગિટને સમક્રિત ફોરી સાથે બાધીને તેમાં યોગવારૂપ-રમણ કરવારૂપ ગાંઠ બાધુ છુ. અસ્ત્રિનો સ્વભાવ રમણ કરવાનો છે તેથી સમક્રિત મહણ કરી, શીલજો આકરી પછી તેનામાં રમણરૂપ ગાંઠ બાધવામાં આવે છે-મનના નિશ્ચય કરવામાં આવે છે. આ ગાંઠ કાઢી ઉપર ઉપરથી બાધેલી નથી પણ તેમાં યોગવારૂપ મજબૂત ગાંઠ બાધી શીલાગમાં રમણ કરવામાં આવે છે, ત્યાં વતવાનુસધાન થાય છે અને જ્ઞાનાદિ વિશિષ્ટ ગુણોમાં રમણતા થતા ઉવે તે પર હક પ્રેમ થાય છે. એવી સુદૃઢ ગાંઠ તે છે.

યોગાગમની સાધનાથી બ્રહ્મરૂપમાંથી સિદ્ધાવસ્થાનું દશન થાય છે તેમ જ પિંડશાકિ બ્યાન કરતા ઉવે રૂપાલીત બ્યાનની હક સુધી ચિતનજી પહોંચે છે ત્યારે તે ચિદ્રશ્મમાં દીપક જુએ છે. પ્રથમ જ્યારથી સમ્મત્વદશન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારથી તેને દ્વરથી તે સાધનનું દશન ઉપર જણાવું તેમ થાય છે પણ આસ પોતાની ચિદ્રશ્મમાં સ્કેલા દીપકનું દશન તે બ્યાનના ચક્રતા પાધિયે થાય છે તાત્પર્યમાં જો છે કે-જો સાધનનું દશન અત્માર સુધી પોતાથી બહાર થતું હતું તે હવે સ્વમાં થાય છે ચિદ્રશ્મની શુદ્ધિ થયા પછી આ વિશિષ્ટ યોગસાધનાકાર થાય છે. આવી રીતે જેમ યોગીજો ચિદ્રશ્મમાં દીપકનું બ્યાન કરે તેમ આ વિશુદ્ધ યોગી તત્ત્વગાનરમણતામાં વિશિષ્ટ બ્યાનના અનુસંધાનથી શુદ્ધ સાધ્ય દીપકનું દશન કરે છે. અર્થ સાધનનું દશન કરનાર પ્રથમાવસ્થામાં

જુઆ પાતળા નદીના પાદ ૨ મુન ૩૧

+ જુઆ સદર મુન ૩ પરની રીધ

x જુઆ અખ્યા મહાપદ્મ નિવચન ૧ ૩૫૧-૩૫૨ (દિ. આ.)

- દીપકા એટલે વ્રતયમ અને ગીત એટલે શુદ્ધ તત્ત્વ-અસ્ત્રિ. આ જાને અર્થમાં નાસાયો ન કરેલ. યજ્ઞ સાધ્ય દોષથી પત્ની વખત બ્રહ્મ ચર્ય નહીં હોય અત્ર વિવેચનમાં જાને અથ પડાવ્યા છે.

ચેતનજી પોતે જ છે, સાધ્ય બહાર છે અને તેનું દર્શન તેને કરવાનું છે એમ તેને લાગે છે. શુદ્ધ ચેતનાનો અને ચેતનજીનો વસ્તુતઃ તો અલેદ છે, પણ વર્તમાન વિભાવા-વસ્થામાં લેદ સ્પષ્ટ છે. સાધ્ય સાધનની જરૂરિયાત ચેતનજીને જ છે અને તે સાધનની પ્રાપ્તિથી સાધ્યદર્શન થતા, છેવટે સાધ્ય અને સાધકની એકત્વતા જણાતા સાધ્ય, સાધક અને પ્રેરક ચેતના સર્વ એક થઈ જશે, એ વિકાસક્રમમા યોગપ્રગતિગત પ્રાપ્તવ્ય સ્થિતિ છે. વર્તમાન ચેતનાના વક્તવ્યમા વિરોધ લાગતો હોય તો તે માત્ર વિભાવને લઈને જ છે, એમાં સ્વરૂપ જાણનારને જરા પણ શંકાસ્થાન લાગે તેવું નથી.

વળી જેમ યોગી અલેક જગાવે છે એટલે અલક્ષ્ય સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા માટે ધૂણી સળગાવે છે તેમ આપણો વિશુદ્ધ યોગી ચેતનરત્નને જગાવે છે. એ સમજે છે કે-આ ચેતનજી પોતે જ શુદ્ધ, નિરંજન, નિર્લેપ, નિઃકર્મા, અકલકી, અવિનાશી, શુદ્ધ બુદ્ધ છે, એની વાસ્તવિક સ્થિતિ અધુના આવૃત્ત છે, પણ એને યોગ્ય પુરુષાર્થથી જો બંધત કરવામા આવે તો તે પરમપદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને ત્યાં તે નિરતર રહી શકે છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસને ચેતનરત્નને જગાવવાના અર્થમા વાપરેલ છે. એનું સામ્ય અલેક જગાવવાની સાથે સમજવું.

હે મારા નાથ ! આવી રીતે ઢોરી, લગોટ ધારણ કરી, ગાઠ બાધી ચિદ્ગુહામાં દીપક જોડે અને અલેકને જગાવું એવા પ્રકારની મારી સ્થિતિ થાય એવા યોગ ઉપર તમે તમારું ધ્યાન દોડાવો, તમારું મન તેમા પરોવો. વળી એ યોગમા અન્ય શું શું થાય છે તે પણ બતાવે છે.

અષ્ટ કરમ કંઠેકી ધૂની, ધ્યાના અગન જગાડું;

ઉપશમ છનને મસમ છળાડું, મલી મલી અંગ લગાડું રે, વહાલા. તા જોમે૦ ૨

“ આઠ કર્મરૂપ છાણાની ધૂણીમા ધ્યાનઅગ્નિને સળગાવું અને નિવૃત્તિભાવરૂપ ગલણું ભસ્મને છણીને (પછી તેને) લઈ લઈને અગે લગાવું. ”

ભાવ—જોગી ધૂણી ધખાવે છે તેવી રીતે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર અને અતરાય એ આઠ કર્મ તથા તેની ઉત્તર એક સો અઠાવન પ્રકૃતિરૂપ છાણાની ધૂણી બનાવું. આ જીવને સસારમા રખડાવનાર, અનેક પ્રકારની ઉપાધિ કરાવનાર અને સસારમા રક્ત રાખનાર કર્મો છે તે સર્વ કર્મપ્રકૃતિ આત્મા સાથે ક્ષીરનીરન્યાયે મળી રહે છે, તે બધી પ્રકૃતિઓને યોગી જેમ છાણા ખડકીને તેની ધૂણી બનાવે તેવી રીતે તેને ગોઠવીને તેની નીચે ધ્યાનઅગ્નિ સળગાવું. ધર્મધ્યાન

૨ કંઠેકી=છાણાની ધૂની=ધૂણી, અગ્નિસ્થાન અગન=અગ્નિ ઉપશમ=નિવૃત્તિભાવરૂપ છનને=ગલણું ભસમ=ભસ્મ મલી મલી=તઈ લઈને, મેળવી મેળવીને અગ=અગે, શરીરે લગાડું=યોગ

અને શુદ્ધધ્યાન એ એ શુદ્ધ ધ્યાનો છે તેમાં ધર્મધ્યાનના અપ્રાપ્તિવિષય, અપ્રાપ્તિવિષય, વિપાકવિષય અને સંસ્થાનવિષય એ ચાર ભેદ છે, તેમાં પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાલીત એ ચાર વિશેષ ધ્યેય છે ત્યાર પછી શુદ્ધધ્યાન-મહાઉત્પ્રેક્ષા ધ્યાન કરવામાં આવે છે જેના પુષ્કલવિતર્ક સમવિચાર, કોક્તવિતર્ક અમવિચાર, સૂક્ષ્મક્રિયા અમવિપ્રતિ અને અમુચ્છિન્નક્રિયા અનિવૃત્તિ એવા ચાર પાયા છે ધર્મધ્યાન તથા શુદ્ધધ્યાનના એકેક વિભાજમાં જેમ જેમ આગળ આગળ પ્રગતિ થતી જાય છે તેમ તેમ અનેકગુણ કર્મોની નિર્જરા થતી જાય છે, આત્મપ્રદેશે લાગેલાં કર્મો પોતાનું ફળ જણાવ્યા વગર સ્વતઃ ખરી પડે છે (જોને જેન પરિભાષામાં પ્રદેશોદય કહેવામાં આવે છે) કર્મોના નાશ કરવાનો પ્રયત્ન ઉપાય ધ્યાન છે, નિર્જરા કરવા માટે જાણ અને અભ્યસર તપ જ સાધન છે અને વદ્વત અભ્યસર તપમાં ધ્યાન મુખ્ય ભાગ ભજવે છે એના પર કાંઈક વિચાર છડાવવા વિવેચનમાં કર્યો છે અને વિશેષ હકીકત ઉપોદ્ધાતમાં પણ લખી છે વિશેષ રૂચિવતે શ્રીયોગશાસ્ત્ર વિગેરે ગ્રંથથી વધારે હકીકત જાણી લેવી જરૂર છેવાની હકીકત એ છે કે- કર્મરૂપ ઇંધનને ધ્યાનઅગ્નિથી બાળી ફેલાવે અને તેને એવા બાળવાં કે તેમાં કોઈ ભાગ પણ કાચો રહે નહિ, સર્વ કર્મોને બાળીને તેની શખ ખરી નાખવી. જેમ જેમ ધર્મ અને શુદ્ધ સદ્ધ્યાનમાં વધારે વધારે પ્રવેશ થતો જાય છે અને થેતનજી તેમાં પ્રગતિ કરતા જાય છે તેમ તેમ તેનો કર્મોનો ભાર ઘટતો જાય છે અને તત્ત્વગુણમાં જે દીપક તે જુએ છે તેની નજીક નજીક તેનું જમન થતું જાય છે છેવટે જ્યારે શુદ્ધધ્યાનના ચોખા પાયા પર અડૂઠ થાય છે ત્યારે અનંતર સમયે તે દીપક મુખી પડેલી જાય છે સિદ્ધ ભગવાન બની સિદ્ધશિલામાં નિવાસ કરે છે હે પ્રીતમજી ! આવા પ્રગરના યોગ ઉપર તમારું મન પડેલી હો, તેનું આરાધન કરો અને તન્મય થઈ મારા અનાદિ વિરહને શાંત કરો.

ઉપર જણાવ્યું તે રીતે કર્મઇંધનની ધ્યાનાગ્નિવડે ભસ્મ થઈ તે ભસ્મ ઉપશમ-નિવૃત્તિભાવરૂપ ગળણે કરીને છત્તી નાખુ-આળી નાખુ આવી રીતે ભસ્મને ચાળવાથી તેમાં પણ વળી કાંઈ કચરો રહી ગયો હોય તો તે નીકળી જાય છે અને એવી રીતે મેલ વગર ની ભસ્મ સ્ત્રી તેને પછી લઈ લઈને મારા શરીરે ઘોળી યોગીઓ પૂણીમાંથી ભસ્મ લઈ તેને ચાળીને પોતાના શરીર પર ઘોળે છે તેવી રીતે ઉપશમ ગળણે ભસ્મને છત્તી નાખીને તેને મારા શરીર પર વારવાર લગાવું તાત્પર્યથી એ છે કે-ધ્યાનાગ્નિથી સળગેલા કર્મોમાં કચરો રહી ગયો હોય તે નિવૃત્તિભાવરૂપ ગળણાથી દૂર કરી નાખુ અને કર્મોને વિપાકોદયમાં ન આવવા દેતા પ્રદેશોદયથી વેદી લઈ તેઓને પણ ફેંકી દઈ અને આવી રીતે તરૂન કર્મ વગરનો-લેપ વગરનો-મેલ વગરનો થઈ જઈ હે થેતનજી ! જ્યારે તમે આવી ભાવના કરશો અને તેને વળગી રહેવાનો નિષ્ક્રય કરશો ત્યારે મારી પ્રજ્ઞા વખતની આપને મળવાની ચિંતા દૂર થશે અને મારી ભવની ભાવક ભાગી જશે (અને તમારી અને મારી વચ્ચે સાતમ્ય હોવાથી તમને પણ એવા જ અપૂર્વ આનંદનો અનુભવ થશે)

કર્મો આ ચેતનજીને કેટલો ત્રાસ આપે છે અને સંસારમાં કેવું અને કેટલું પરિભ્રમણ કરાવે છે તે પર અત્ર ઉલ્લેખ કરવાનો સ્થળસંકોચથી અવકાશ રહેતો નથી, પરંતુ ટૂંકામાં એમ સમજવું કે કર્મને લીધે જ આ આખો સંસાર મંડાયો છે અને સુસ પ્રાણીનું કર્તવ્ય એ કર્મોનો અને પોતાનો સર્વ સંબંધ કેવી રીતે છૂટી જાય એ વિચાર કરવામાં છે. પ્રબળ પુરુષાર્થ કરવામાં આવે તો કર્મપરતંત્રતા પણ દૂર થઈ શકે તેવી છે. યોગમાર્ગે ધ્યાનાગ્રિથી તેનું જ્વલન કરતા તેનો બહુ અંશે નાશ થતો જાય છે. શુભ વાસના અને ભાવનાવાળા પ્રત્યેક મુસુકુની ફરજ છે કે—એણે ધ્યાનના વિષયનો ખરાબર અભ્યાસ કરવો. યોગની એ ચાવી છે અને તે ચાવી ઉઘાડવા માટે તેનો અને તેની અંદર રહેલા યત્રાદિકનો ખરાબર અભ્યાસ કરીને તેને સમજવાની જરૂર છે

આદિ ગુરુકા ચેલા હોકર, મોહકે કાન ફરાઉં;

ધરમ શુકલ દોય મુદ્રા સોહે, કરુણાનાદ વજાઉં રે વહાલા. તા જોગે રે

“અરિહંત ભગવાનના ચેલા થઈને મોહનીય કર્મના કાન ફાડી નાખું (વીંધું), પછી ધર્મ તથા શુકલધ્યાનરૂપ બે મુદ્રાઓ (મારા કાનમાં) શોભે અને કરુણાનો નાદ વગાડુ ”

ભાવ—યોગસ્વરૂપ બતાવતાં વિશેષમાં શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે—જેમ યોગી બની શકે ત્યાં સુધી અલેકનાથ, ગોરખનાથ વિગેરે જાણીતા ગુરુસ્થાનમાં જઈ તેના પદધારી મહત્તા ચેલા થાય છે અને તેને પોતાના ગુરુ બનાવી તેની પાસે યોગાભ્યાસ કરે છે તેમ હું આદ્યગુરુ શ્રી અરિહંત ભગવાનના ઉપાશ્રય (આશ્રમ) માં જઈ, તેના પાટધર યોગ્ય ગુરુ પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી તેમની પાસે યોગનો અભ્યાસ કરું. કોઈ પણ વિષય ગુરુ પાસેથી શીખવામાં ને સમજવામાં આવે તો જ તેનું સહસ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે ગુરુની પાસે સપ્રદાય જ્ઞાન અતિ ઉત્તમ પ્રકારનું હોય છે તે અન્ય પુસ્તકવાચનથી કદિ પ્રાપ્ત થતું નથી અને ખાસ કરીને યોગનો વિષય તો એવો છે તેના મુદ્રા, આસન અને પ્રાણાયામાદિકમાં ગુરુસહાયની અતિ આવશ્યકતા છે. ઘણી વખત યોગને બદલે યોગાભ્યાસમાં ચિત્ત એટલું બધું પરિપૂર્ણતા માની લે છે કે યોગ્ય ગુરુ વિશુદ્ધ માર્ગ બતાવનાર ન હોય તો બહુધા મહાઅનર્થ થાય છે અને પોતાને કેટલો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે એ સમજ્યા વગર જો અતિ ઉચ્ચ દશાના ધ્યાનાદિક કરવા મડી જવાય તો એકદમ અધ પાત થઈ જાય છે. આવા આવા અનેક કારણોથી યોગના અભ્યાસીને ગુરુકુળવાસની બહુ જરૂર સર્વ યોગવિષયક અથકારોએ બતાવી છે હું પણ આદ્યગુરુ શ્રી અરિહંત પરમાત્મા જેમણે વિશિષ્ટ યોગ બતાવ્યો છે તેમના ચરણે મસ્તક લગાવી, તેમના તરફથી જે વર્તમાન

૩ આદિ ગુરુ=શ્રી અરિહંત ચેલા=શિષ્ય હોકર=થઈને મોહક=મોહનીય કર્મના કાન ફાડી=કાન ફાડી નાખું, કાન વીંધું મુદ્રા=જ્ઞાનમાં યોગીઓ પહેરે છે તે કરુણા=માહણ માહણી ધોપણરૂપ નાદ=અવાજ, યોગમાં થતો નાદ (અનાહતાદિક) બગ્ગ=વગાડું

મહાત્મા વિષ્ણુજી હોય તેમનો શિષ્ય થઈ મોહરાજના કાનને ફાડી નાખુ મુદ્રા પહેરવા માટે યોગીઓ કાનમાં મોટા કાણા પાડે છે અને તે માટે તેને ચીર છે, તેવી રીતે હું પણ મોહરાજના કાનને ફાડી નાખુ યોગસાધના કરવાનું પરિણામ એક જ છે કે તેથી સર્વ કર્મોને દૂર કરવા અને ચેતનજીને કર્મભારથી હલકો કરવો. તે સર્વ કર્મોમાં પણ મહાઅધમ સચ્ચાસ્વક્રમા રખાવનાર સપઠાવનાર અને કૃત્રાવનાર મોહનીય કર્મ છે, તેટલા માટે એને કર્મોના રાજા કહેવામાં આવે છે એને પકડી, એના કાન ફાડી નાખી એને કળજામાં લેવાના કાર્યને યોગી પોતાના કાન ફાડે છે તેની સાથે અત્ર સરખાવવામાં આવેલ છે મતલબ એ છે કે-યોગી જેમ મુદ્રા પહેરવા માટે કાનને ફાડી નાખે છે તેમ હું પણ મોહનીય કર્મરૂપ કાનને ફાડી નાખુ

ઉપરોક્ત રીતે વર્ણવેલા કાનમાં યોગીઓ મુદ્રા પહેરે છે એ જેઓને યોગીઓનો પરિચય હોય તે જાણતા હોય. હું ધર્મધ્યાન અને શુદ્ધધ્યાનરૂપ મુદ્રાઓ પહેરું છું સાધનનું સામીપ્ય રહેવા સારું મુદ્રા પહેરવામાં આવે છે ધર્મધ્યાનના ચાર પાયા પૈકી પરમચરુષમય થવા માટે શ્રી અરિહત મહારાજનું ધ્યાન ન કરતા પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ, રૂપાતીત એ ચાર ધ્યેય વિભાજ બજાવે મુદ્રાનું સ્વરૂપ ખડું કરે છે અને તેવી જ રીતે ધર્મધ્યાનના બાકીના ત્રણ સેદો પણ મુદ્રાનો ઉપયોગ બતાવી આપે છે શુદ્ધધ્યાનમાં મુદ્રા બહુ અલ્પ રહે છે, કારણ કે એ ધ્યાનમાં અતરાત્મ પ્રદેશના લેણ પ્રવાહમાં અવગ્રાહન કરવાનું છે છતાં એને પણ મુદ્રા સાથે સરખાવવામાં કાઈ વાધો આવતો નથી. મતલબ એ છે કે-શુદ્ધમહારાજના સયોગથી ધ્યાનવિષયનો અભ્યાસ કરી, મોહનીય કર્મોને ચીરી નાખુ અને ધર્મધ્યાન અને શુદ્ધધ્યાનને આરંભ, આત્મ-સૌંદર્યધ્યાનને તથા રૂં

વળી જોગીઓ જેમ શીતલ વગાડે છે તેમનો નાદ કરે છે અને બીજા અનેક પ્રકારનાં વાદ્યો વગાડે છે તેવી રીતે હું પણ 'માહણુ માહણુ' એવો કરુણનાદ કરું મદિલા પરમો વર્મા. એ જૈનનો પ્રથમ સિદ્ધાન્ત છે, એ જૈનનો મુદ્રાલેખ છે અને એ તેટલી જાણી હોઈ આ ચેતનજી પહેાળી વ્યય તો પણ તેણે સ્વને અને અન્યને અહિંસાનો ઉપદેશ તો નિરતર આપવાનો જ છે, એની શાત્ર જલ્મ આકૃતિ જ સમતાનુ કારણ છે, વરમાવત્યાગનું કારણ છે, અહિંસા પરિણામ જાત કરવાનું કારણ છે અતિ ઉત્તમ દશાએ પહેાળ્યા પછી એને જાવકરણા જાત્રવ થાય છે એને મનમાં સવિ લવ કરું શાસનરસી એસી જાવદયા મન હૃદયી એ જાવ થાય છે તેમાં પણ પોતાનો અનુયાયી વગ વધારવાની ઈચ્છાથી એ વિચાર તેનાં મનમાં આવતો નથી, પણ પરમાત્મદશામાં વતતા મહાશુભી મહાત્માઓના આત્મા સાથે સામ્ય દર્શાવનાર આત્માઓને કર્મજનિત બાધથી પીડા પામતા એક તેમના મનમાં અતિ ખેદ થાય છે અને એ હું ખરી એકવચ્ચ માટેના સિદ્ધ ઉપાય તરીકે તેઓને શાસનરસિક બતાવવા તેમના મનમાં હૃદય રહ્યું કરે છે આથી તેઓ કરુણાનો નાદ કરે છે એમ અત્ર કહ્યું. 'નાદ' યોગનો પારિભાષિક

શબ્દ છે. એક વિષયમા રત થઈ જવું એનું નામ નાદ છે. યોગી જેમ અનાહત નાદ સાંભળે છે તેમ આ ચેતનજી કરુણાનો નાદ સાંભળે છે.

હે વહાલા ! આવા મહાત્મા ગુરુના ચેલા થઈ મોહરાજના કાનને ફડાવે અને ધર્મ તથા શુકલધ્યાનમા આસક્ત થઈ આખા જગતના જીવો સાંભળે તેવો ‘માહણુ માહણુ’ અથવા સર્વ જીવને શાસનરસિક કરવાનો કરુણાનાદ એક વાર ઘનવો અને મારે મદિરે પધારો, મારી વિરહવ્યથા દૂર કરો અને મારી સામે કૃપાદાષ્ટી બેઠી મને ભેટો, મળો, રસરગમા રેલો.

इह विष योगसिंहासन बैठा, मुगतिपुरीकुं क्याउं;

आनंदधन देवेद्रसे योगी, बहुर न कलिमें आउं रे वहाला. ता जोगे० ४

“આવી રીતે યોગસિંહાસન પર આરૂઢ થયેલ મોક્ષ-અજરામર સ્થાનનું ધ્યાન કરુ, આનંદધન ચેતનજી દેવેંદ્રથી યોગી (થાય) પણ ફરી વાર કાદવમા આવે નહિ ”

ભાવ—શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે-ઉપર જણાવેલી રીતે જે ચેતનજીનું મન યોગમા આસક્ત થયું છે, જેને યોગ પર પ્રેમ આવ્યો છે અને જે યોગનો વ્યવહાર કરે છે તે પછી યોગસિંહાસન પર આરૂઢ થઈ ત્યા બેઠા બેઠા અજરામર સ્થાનનું ધ્યાન કરે છે. ધ્યાનની શરૂઆતમા સાલબન ધ્યાન થાય છે અને તેમા પ્રથમ સ્થૂળ અને પછી માનસિક અનેક આદર્શ વિગેરે પર ભાવના સ્થિર થતા થતા, આગળ વધતા ઉપર જણાવ્યું તેમ પિંડસ્થાદિ ધર્મધ્યાનનો પ્રયોગ કરે છે અને પછી શુકલધ્યાનની શરૂઆત કરે છે ત્યારે તદ્દન માનસિક ધ્યાન થાય છે અધિકાર પ્રમાણે એ શુભ ધ્યાનમા મોક્ષમા શુ સુખ છે ? કેવા પ્રકારનું સુખ છે ? અને સ્થૂળ સુખની અને તેની વચ્ચે કેટલો અંતર છે ? એમ ધ્યાવતા ધ્યાવતાં છેવટે એવી સામ્ય દશા પ્રાપ્ત થાય છે કે જેમા ચેતન સમતામય થઈ જાય છે, શાંતિસ્વરૂપ થઈ જાય છે અને જે સ્થિતિ શ્રી આનંદધનજી મહારાજે શ્રી શાંતિનાથજીના સ્તવનમા વિસ્તારથી બતાવી છે તદ્રૂપ થતો જાય છે ‘મુગતિ સસાર બેહુ સમ ગણે’ આવી રીતે નિષ્કામ વૃત્તિએ વિશિષ્ટ યોગસાધના કરી પોતે આગળ વધતો જાય છે અને ત્યા પછી શું જીએ છે ? યોગસિંહાસન પર બેઠેલ મોક્ષપુરીના વાસી પોતાની જાતને જ જીએ છે, પછી તેને ‘અહો અહો હું મુજને કહું, નમો મુજ નમો મુજ રે’ આવી ભાવના થાય છે. તે પોતાની પૂજના વધારવા માટે નહિ, પણ તેને ત્યા પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે કે ધ્યેયનું ધ્યાન કરતો હતો તેનો અને મારો અભેદ છે, અર્થાત્ ગુણુપેક્ષ્યા શુદ્ધ દશામા હું અને ધ્યેય સરખા જ છીએ, શક્તિ વ્યક્તિમા ફેર છે, પણ યોગ્ય પ્રયાસથી શક્તિગત રહેલા ગુણો વ્યક્ત થઈ જશે એમ તેને સ્પષ્ટ જણાય છે

૧ ૪૬ સિંહ=આ રીતે યોગસિંહાસન=યોગારૂઢ થઈને મુગતિપુરી=મોક્ષ દેવેંદ્રસે=દેવતાના રાજન
૪૬ જેના બહુર=ફરીવાર કલિમે=પાપદર્શનમા, કાદવમા આવું=આવુ

શ્રી આનંદધનનું મહારાજના ઉપરોક્ત 'બહો બહો'વાળા વાક્ય માટે કેટલીક ટીકા થઈ છે તે અર્થ વર્ણવી છે. કોનો સ્પષ્ટ ખુલાસો કરતા પંચાસનું આશુદ્ધસાગરનું મને લખી જણાવે છે તેની મતલબ એ છે કે-અધ્યાત્મનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરવો એ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિનું બીજું પગથિયું છે. શ્રી યશોવિજયનું મહારાજ પોતે લખે છે કે મત્ત પવ જગા પૂજ્યો સ્પર્શસંજ્ઞા પિપૂષ્ણિયુઃ અધ્યાત્મમાગમા પ્રગતિ કરવા ઇચ્છનાર પુરુષને પ્રથમ પગથિયે અધ્યાત્મનો સવાલ પૂછવાનો વિચાર થાય છે અને બીજો પગથિયે પૂછવાની ઇચ્છા થાય છે. આ બીજા સોપાનથી બહુ કર્મનિર્જરા થાય છે એ નિઃસંદેહ વાત છે અને તેની સાથે યોગઅધ્યાત્મમાં પ્રવેશો વધારો થઈ જાય છે અને પ્રગતિ-વૃદ્ધિ-નિષ્પત્તિ સર્વ એક સાથે થતા જાય છે. આવા અધ્યાત્મના પ્રશ્નને ઉપસ્થિત કરનાર પોતાના આત્માને ધન્ય માનનાર આનંદધનનું ઉપરોક્ત વચનથી શુણ્ઘાનુભૂતિના કારે છે. આ સ્વરૂપ લક્ષ્ય થાપી સમજાવ્યા યોગ્ય છે.

આવી વિશિષ્ટ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતા શુદ્ધ ચેતના અને ચેતનનો એટલો સદ્બોધ થઈ જાય છે કે પછી આશુ પદ અથવા આ વાક્ય શુદ્ધ ચેતના બોલે છે કે ચેતનનું પોતે બોલે છે એ પ્રશ્ન રહેતો નથી. બનતો વસ્તુતઃ પરિણામિ અલોક છે, એટલે જે તત્કાલતઃ હાલ જણાય છે તે પછી જણાવાનો પલ્લુ નથી. ચેતના તે હકીકત આ પદમાં સ્પષ્ટ કરે છે અને તેથી જ આ પદ તેના મોહમાં મૂક્યું છે એ અથા દીધા સિવાય ચેતનનું પોતાની વિશ્વાવદ્યતા આ શબ્દો બોલવાને યોગ્ય નથી.

શુદ્ધીનાં શ્રીમતાં મોહો યોગસ્રષ્ટોડય જાયતે । આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે (યોગબ્રહ્મ ઇવ યોગીને ધરે અથવા શ્રીમાનને ધરે જન્મ લે છે); જૈન શાસ્ત્રમાં પણ સાત લવ આશુષ્ય બોલ્યું રહે તો અનુત્તર વિભાને પ્રચુર પુણ્યોદયનો લોભ લોગવવા તેત્રીશ સાતશયમના આશુષ્યથી અપૂણ્ય યોગવાળા ઇવ ઉપલ્લભ્ય છે અને પછી એક ભવ મનુષ્યનો ફરી ઇન્ધિયત સ્થાનકે પહોંચે છે. આસક્તિસિદ્ધ ઇવ જેમ અનુત્તર વિભાતે જાય છે તેમ એાછી પ્રગતિવાળા સિદ્ધ યોગીઓ તેથી ઉતરવી સદ્ગતિમાં જાય છે અને મનુષ્યના ભવો પણ કરે છે. પણ દુઃખતિમાં જતા નથી, પાપપદમાં જરહાતા નથી, વિવેકલોભરૂપ વિદ્યાનો આદાર કરતા નથી, તેમાં રવાતા નથી, ક્રૂરતા નથી, આસક્ત થતા નથી, તેટલા માટે શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે-આવી રીતે પોતાની જાતને સુક્રિતપુરીમાં યોગસિદ્ધાસન પર આરૂઢ થયેલ ભાવનાર માટે શુદ્ધ ચેતનનું કોઈ વાર દેવેદ્ર થાય છે અને કોઈ વાર મનુષ્યભવમાં આવી યોગસાધના કરનાર ઉપર જણાવ્યા તેવા યોગી થાય છે અને ત્યાં સમક્રિત દોરી, શીલ લભેલી લગાવી યોગમાગમાં પ્રગતિ કરે છે અને બાકી રહેલો યોગ પૂરો કરે છે. બળી સદ્ગતિમાં જઈ, શુભ કર્મો લોગવી, પાછા મનુષ્યભવમાં આવી, યોગમાગમાં વધારો કરે છે, પણ પાપરૂપ કદવમાં ફરી વાર જરહાતા નથી, તેને આદરતા નથી અને તેમાં આનંદ માનતા નથી. આ ઇવ એક વખતે યોગમાગમાં આસક્ત થયો અને તેને સમ્યક્ જ્ઞાન મધુ એટલે પછી એને એવા એવા અનુભવો થતા જાય છે અને એવાં

વિશુદ્ધ સ્થિતિનાં દર્શન થાય છે કે જેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. અત્ર સુકિતપુરીમાં યોગસિદ્ધાસન પર બેઠેલ પોતાની જાતનાં દર્શન આપણને શ્રી આનંદધનજી મહારાજે કરાવ્યા, પરંતુ જ્યારે યોગમાર્ગમાં પ્રગતિ થાય છે અને સંસારથી અભિનિષ્ક્રમણ થાય છે ત્યારે એવા અનેક દર્શન થાય છે, જે અનુભવજ્ઞાન વધતાં વધતા જણાઈ આવશે.

ચેતનજી ! તારી કલ્પનાશક્તિનો ઉપયોગ કર, તારી શક્તિને કામે લગાડ, તારાં કલ્પેલાં સુખનો માર્ગ જો, તારી સ્થિતિનો વિચાર કર અને પછી તને આ મહાવિમળા દશામાં કાંઈ આનંદ આવતો હોય તો આ બધા બાહ્ય ઢોગ છોડી દે અને તારા પોતામાં રહેલ અનંત આનંદના સ્થાનરૂપ તારા પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રગટ કરવા વિચાર કર અને તે પ્રાપ્ત કરવા માટે-પ્રગટ કરવા માટે-તારી શુદ્ધ સનાતનતા વ્યક્ત કરવા માટે આ પદમાં બતાવેલ યોગમાર્ગ તું આદર. આ પદમાં રહેલી ગંભીર આશય વિચારવા, યોગ્ય છે.

આ પદની રચના શૈલી જેતા તે શ્રી આનંદધનજી મહારાજનું બનાવેલું ન હોય એમ માનવાનું કાંઈ કારણ નથી. શૈલી તેઓના જેવી જ છે, પરંતુ વિષય સહજ સામાન્ય છે. એક પણ પ્રતમાં એ પદ આખું નથી તેથી કદાચ ક્ષેપક હોય એમ માનવાને કારણ રહે છે. એ સંબંધમાં નિર્ણયપૂર્વક કાંઈ પણ કહી શકાય તેમ નથી પદનો ભાવ અતિ સુંદર અને આકર્ષક છે અને તેથી અત્ર તે પર વિવેચન કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. શ્રી આનંદધનજીનું બનાવેલું આ પદ ન હોય એમ માનવાનું માત્ર એક જ કારણ છે અને તે એ છે કે-યોગના અંતરલેદનુ જોગી સાથે જે સાત્ત્વ બતાવ્યું છે તેમાં શ્લેષોનો ઉપયોગ કર્યો છે તે શ્રી આનંદધનજીની દૃઢ શૈલીને અનુરૂપ નથી. જેવી દૃઢ શૈલી તેમણે શ્રી શાંતિનાથજીના સ્તવનમાં વાપરી છે અને અન્યત્ર પદોમાં પણ જ્યાં જ્યાં શ્લેષો વાપર્યા છે ત્યાં તેઓ એકદમ અલેદ સદૃશ સ્થિતિ બતાવી શક્યા છે તેવું દૃઢ સાદૃશ્ય આ પદમાં જણાતું નથી. સાધારણ રીતે ભાષાશૈલી તેઓની ભાષાને અનુરૂપ છે, પરંતુ દરેક પદની છેલ્લી પંક્તિમાં તેઓ અત્યુત્તમ રહસ્ય લાવી મૂકે છે તેવું આ પદમાં નથી, છેલ્લી પંક્તિ એકદમ નરમ પડી જાય છે, તેથી આ પદ તેમનું જ કરેલું હોવું જોઈએ એમ કહી શકાતું નથી. સમુચ્ચયે એનો ભાવ ખાસ વિચાર કરવા યોગ્ય છે

પદ આડત્રીસમું

રાગ મારુ

મનસા નટ નાગરસું જોરી હો, મનમા નટ નાગરસું જોરી હો;

નટ નાગરસું જોરી સહી હમ, ઓર સવનસે તોરી હો. મનમા૦ ૧

૧ મનસા=ઉપગાન નટનાગર=સર્વ રંગાક્રમણ, રંગાચાર્ય જેરી=જોરી, એટલે ડરી દઈ ઓર=મીઠા, અનેરા સવનસે=સર્વ સાથેથી તોરી=નોડી નાખી, દૂર ડરી

“(મે) કળાક્રુશળ નાગરિક નટમા મન બોલી દીધુ અને તેવી રીતે મનને નટનાગરમા બોલી કંઈ અનેરા સર્વ સાથેથી તેને તોડી નાખ્યું ”

સાવ—ઉપરના પદમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ત્યારે યોગમાં ચિત્ત લાગે ત્યારે નિઃસ્વ-શુદ્ધિ યામ. આ નિઃસ્વશુદ્ધિ તે આત્મશુદ્ધિ સમજવી. નિઃસ્વશુદ્ધિ યામ તે પ્રસંગે મનને અથવા ઉપયોગને કેવી રીતે બોડવા અને તે પ્રસંગે શુદ્ધ ચેતનાનું સ્વરૂપ કેવું યામ તે આ પદમાં બતાવે છે. દરેક ક્રીકતને પ્રસંગે શુદ્ધ ચેતના અને ચેતનનો અલેહ સમજવો, માત્ર શુદ્ધ ચેતનાની વાત આવે ત્યારે ચેતનનું પરથી બહુ કમંભળ નીકળી જવાથી તેનું બહુ અગ્રે પ્રગટ થયેલું મૂળ સ્વરૂપ સમજવું આ બાબત ધ્યાનમાં રાખવાથી કેટલીક વાર પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ લાગવી ક્રીકતનો પણ ખુલાસો થઈ જશે.

પાંચમા પદના પ્રસંગે આપણે નટનાગરની બાલની મલ્લ ભેઈ છે એક સમયમાં સ્થિતિ વિગેરે યામવા છતાં ઉપત્તિ, વિનાશ વિગેરે તેના કેવી રીતે યામ છે તે સર્વ આપણે બહુ વિસ્તારથી બેસુ હતું એવી રીતે અનેક પ્રકારની બાલ ખેલતો આ નટનાગર મહાચાતુર્યવાળો ઉત્તાહ બાલગર છે હવે એ જ નટનાગરને સૂત્રધાર-રજાચાર્ય કહીએ તો વળી વધારે આનંદ આપનારી ક્રીકત તે જણાવશે. અનેક પ્રકારના ખેલને યોડવાનાર અને તેઓનો અરરપરસ સબધ સમજીને ચોખ્ખા રજાચાર્ય બહુ વાસ્તવિક રીતે નટનાગર કહેવાય છે તે પોતે કોઈ પાઠ જાણવો નથી પણ દરેક પાઠ તેની આશાનુસાર જાણવાય છે અને દરેક પાત્રના અભિનયદ્વારા રજાચાર્ય અપ્રસિદ્ધપણે બ્યક્ત યામ છે. આથી દરેક પાઠની બ્યવસ્થા માટે જેમ તે જવાબદાર રહે છે તેમ વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો તે જ પાઠ જાણવે છે એમ કહી શકાય. રજાચાર્યનું કામ સર્વથી વધારે મુશ્કેલ છે અને તેથી નાટ્ય ક્ષયની સર્વ કમાણી તેને જ મળે છે આ ચેતનનું પણ એવા જ રજાચાર્ય છે એના હુકમ પ્રમાણે સર્વ બાલ મરાય છે અને પાત્રોના અભિનય, નૃત્ય અને અર્વાતર પ્રયોજોને માટે જવાબદાર રહે છે સર્વ બાલના પ્રયોગ તે સમજતો હોવાથી નાટ્યકળાને અગે બહુ ઉપયોગી પુરુષમા તેની મહત્તા યામ છે આ ચેતનનું પણ તે જ પ્રમાણે સૂત્રધારનો પાઠ જાણવે છે તે દરેક બાલ બધે છે અને તેની આશાનુસાર સર્વ પ્રયોગો બાદે છે સિદ્ધના છવો પણ આખી બાલ સમજતા હોવાથી નટનાગર કહી શકાય અને આસત્તસિદ્ધ છવો પણ તે જ કક્ષામાં આવે શકે મતલબ દુકામા કહીએ તો સર્વ એક રીતે સૂત્રધાર છે અને તેની આશાનુસાર બાલ સ્થાય છે અને જાણવાય છે. સિદ્ધના છવો બાલ સ્મતા નથી પણ અન્ય રમતની બાલોને બસબર જાણી શકે છે, તેઓ પોતે બાલ રમતા હોય એમ ધારવું જ હોય તો જ્ઞાનોપયોગ અને દશનોપયોગની વિશુદ્ધ બાલમાં પાંચમા પદમાં તેઓ માટે પણ જે ઉપત્તિ, લય અને સ્થિતિ બતાવી છે તે સમજી લેવી અને તેટલા પૂરતા તેઓ પણ સૂત્રધારનો પાઠ જાણવે છે એમ અપેક્ષાથી કહી શકાય.

શુદ્ધ ચેતના સુમતિને કહે છે કે-હે સખી ! મેં મારું મન આ નટનાગર ચેતનજીમાં જોડ્યું છે. ચેતનજીનો ઉપયોગ તો કોઈ વાર આત્મિક દ્રવ્ય પર લાગે છે અને કોઈ વાર પૌદ્ગલિક દ્રવ્યોમાં ચાલે છે, પણ ઉપરના પદ્ધતિ યોગમાં ચિત્ત પરોવવાનું કહ્યું તેવી વાત બની આવે ત્યારે મારા પતિનું ચિત્ત સ્વવિષયક આત્મ દ્રવ્યમાં જોડાય છે અને ત્યાર પછી તે જ્યાં ત્યાં રખડતું હોય ત્યાંથી પાછું ખેંચાઈ જાય છે. શુદ્ધ દશામાં યોગનિષ્ઠ મહાત્માઓ સમજે છે કે-શુદ્ધ ચેતનાના આધાર આત્માનો પોતાની સાથે અભેદ છે અને અન્ય પૌદ્ગલિક દ્રવ્યનો પ્રસંગ તે સર્વ સંયોગજન્ય છે, ત્યારે સામાન્ય ચેતના તો વિચિત્ર પ્રકારની છે. આવી રીતે આરોપવાળા ધર્મ ઉપરથી વૃત્તિ ફર કરી પોતાના પરિવાર શમ-શાંતિ આદિમાં તેઓ ચિત્તને પરોવે છે. આ પદ્ધતિ તે પર હવે પછી વિવેચન કરવામાં આવશે અને શ્રીઆનંદધનજી મહારાજે શ્રી શાંતિનાથજીના સ્તવનમાં પણ તે જ વાત કરી છે.

આપણો આત્મ ભાવ જે, એક ચેતનાધાર રે,
અવર સર્વ સાથ સંયોગથી, એહ નિજ પરિહર ધાર રે ૧૧
શાંતિ નિજ એક સુખ વિનિતિ.

આવી રીતે જ્યારે શુદ્ધ ચેતના ઉપર સ્વાભાવિક પ્રીતિ વ્યક્ત થાય અને અન્ય સર્વ સંયોગજન્ય સંબંધ આદિ અને અતવાળા છે એમ સમજાય ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે સ્વભાવ તરફ પ્રીતિ થાય અને અન્ય સંયોગજન્ય પ્રીતિ પર હુલ્લેખ થતા થતા છેવટે તે સંબંધ છૂટી જાય અથવા છોડવાની દૃઢ આગ્રહવાળી વૃત્તિ થાય એ તદ્દન યોગ્ય હકીકત છે. યોગમાં પ્રીતિ લગાડવાની ઇચ્છાવાળી શુદ્ધ ચેતના જે ચેતનઆધેયનો આધાર છે તે તેટલા માટે યોગમાર્ગ તરફ વિશેષ પ્રગતિ કરનાર ચેતનજી જે કાર્ય કરે તેને માટે પોતાનો અને તેનો સ્વાભાવિક સંબંધ વ્યક્ત કરતા અત્ર કહે છે કે-હે સખી ! હું મારા નટનાગરમાં મારું મન જોડી દઉં છું અને તે એવું જોડી દઉં છું કે બીજા સર્વ પૌદ્ગલિક પદાર્થોમાં તેમનો જે ઉપયોગ બાધક દશામાં થતો હતો તે સર્વ ત્યાંથી ખેંચી લઈ તેને શુદ્ધ ચેતનજીમાં જોડું છું. આ વાતનો ટૂંકમાં સાર એટલો છે કે-યોગમાર્ગમાં ચિત્ત આવવા માટે એટલે ચેતનજીની શુદ્ધ ચેતના વ્યક્ત થવા માટે છે અને તેના એક અનિવાર્ય પરિણામ તરીકે ચેતનજીનો ઉપયોગ જે અત્યાર સુધી અનેક પરભાવમાં રમણ કરતો હતો તે હવે આત્મદ્રવ્યમાં સ્થિર થાય છે

અત્ર એક બીજી હકીકત પણ ગ્રાખ્ય છે. વસ્તુતઃ ખરેખર નટનાગર તો કૈવલ્યજ્ઞાની અને સિદ્ધ મહાત્માઓ જ છે, જેઓ સર્વ નાટક બાજુ છે તેઓ ઉપર મનને જોડી દેવાથી નિશ્ચયશુદ્ધિ ખરાબર થતી જાય છે અને તેથી અહીં એમ પણ કહેવાનો આશય હોય એમ જણાય છે કે-અન્ય સર્વ પદાર્થોમાંથી ઉપયોગ ખેંચી લઈ શુદ્ધ ચેતન દ્રવ્ય જે

ઉપરોક્ત નટનાગરમા વ્યક્ત થયું છે તેમા તેને બેઠી હઈ છુ ગમે તે અર્થ કરતા આ પદ આત્માની શુદ્ધ હયા પર આરોહણમા પ્રગતિ કરવાની વ્યક્ત સ્થિતિ બતાવે છે હવે એવી રીતે ગુણસ્થાનકમારોહ કરતા કેવા કેવા વિચારો આવે છે અને વ્યવહારને અંગે જે મુશ્કેલી ઘામે છે તેના કેવા ખુલાસા થાય છે તે બધી મુક્તિ સાથે સંક્ષેપથી બતાવે છે, તે બધું વિચાર કરવા લાયક છે જીવનના કેટલાક અમત્યના સવાલોનો ખુલાસો થાય તેવી બાબત અહીં ઘખલ કરેલી છે

***લોક સાજ નાહિ કામ, ફુલ મરઘાવા છોરી;**

લોક ષટાઠ *હસો વિરાનો, અપનો કહત ન કોરી *મનસાં ૨

“લોકલાજનુ (અમારે) કામ નથી, ફુલમર્ધાદા (અમે) છેડી દીધી છે; વાટે જતાં-આવતા લોકો હસે (તેની અમને હરકાર નથી), તેઓ સર્વ પાશ્વ છે અને પોતાની કાંઈ વાત કહેતા કરતા નથી.”

ભાવ—શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે-આવી રીતે નટનાગરમા મનને બેઠી રેતા મને લોકલાજની હરકાર નથી અને મે ફુલમર્ધાદા પણ છેડી દીધી છે સાધારણ રીતે નાટકીઆ ઉપર પ્રીતિ કરતાં પહેલા વિચાર કરવો બેઠાં કે લોકોમા પોતાની એથી આગરુ એછી થયે અને તેટલા માટે બીજા કોઈ કારણથી નહિ તો લોકલાજની ખાતર પણ નાટકીઆ ઉપર પ્રેમ કરવા પહેલા અટકવું બેઠાં અથવા લોકલાજ ન હોય તો છેવટે ફુળની-ફુડાબની મર્ધાદા ખાતર પણ નાટકીઆ ઉપર પ્રીતિ ન કરવી બેઠાં. ઉત્તમ ફુળવાન સ્ત્રીને વ્યવહાર હૃદયે પોતાના ફુળને અનુરૂપ પતિ સાથે સંબંધ કરવો જોઈ; એવી સ્ત્રીએ નાટકીઆ સાથે કહિ પણ સંબંધ કરવાની ઈચ્છા રાખવી નથી. શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે-મે નટનાગર સાથે એવું મન લગાવી દીધું છે કે રસ્તે ચાલતા લોકો હસે કે મરકરી કરે તેની પણ મને હરકાર નથી હું તો લોકલાજની હરકાર ક્યાં વગર અને ફુલમર્ધાદાથી બધાઈ અથવા વગર માથ નટનાગરમાં પ્રીતિ રાખું છું અને તેના પ્રત્યે મનને બેઠી હઈ છું, અન્ધ

* લોકલાજ નાહિ ન કા / આ પ્રમાણે પ્રથમ પંક્તિ બીમલી માણેકવાળા જુઠામાં છે તેનો અર્થ લોકલાજ તમારે નથી / અમારે તેનું કામ નથી. આમ પ્રત્યેતર રૂપે અર્થ થાય છે પણ અક્ષરો વધી જતા લાગે છે અને તે પાઠમાં અર્થ બેસવો પડે છે તેમ જ બીજા કોઈ પ્રત તે પાઠને ઠીકા આપતી નથી.

+ હસેને રચાતો દસે એવો પાઠ છે અર્થ એક / છે

x બીજા અને ચોથી પંક્તિને છોડે દો એક જુઠામાં રથારે છે પણ છતાં પ્રતોમાં તે નથી. અસંકલ્પ રામ એકાંતી રખત દોની / રર દોન તો વધારી નેવો. પગથી નાથાનુ બધારનુ તેતાં દો દોવો બેઠાં, પણ કોઈ પણ પ્રત તેન ઠીકા આપતી નથી તેથી મૂળ પાઠમાં ઘખલ કરેલ નથી.

૨ લોકાચ / તેઓની લાગ / મ / મમ. પારી-પારી દીધી. બસવિચારે / તા-આપતા. હસે-ખુશીથી હસે. નિયતિ-પારમા છે અપને-પોતાની વાત કદત નહી કદતા. કારી-કારી

કોઈ ઉપર પ્રીતિ કે સંબંધ હોય તો તે પણ તોડી નાખું છું. લોકો તો સર્વ પારકા છે અને પારકાની વાતો કરનારા છે; વળી તેઓ પોતાની તો વાત કરતા પણ નથી અને વિચારતા પણ નથી એવા નકામા પંચાત કરનારાના અભિપ્રાય ઉપર હું કાંઈ કરતી નથી અને મારી પ્રીતિ નટનાગરમાથી ખેંચી લેતી નથી.

આ પદમાં નટ શબ્દ ઉપર ભાર મૂકીને અર્થ વિચારવાનો છે. સામાન્ય વ્યવહારના નિયમ પ્રમાણે કુળવાન સ્ત્રીએ નાટક કરનાર, પછી તે ગમે તેવાં રૂપ કરનાર, અભિનય કરનાર અથવા જાદુના ખેલ કરનાર હોય તો પણ તેની સાથે પ્રીતિ કરવી એ ઉચિત નથી. એલાયચી કુમારને આથી બિલ્લટી રીતે જ્યારે નટી ઉપર પ્રીતિ લાગી હતી ત્યારે તેણે કુળ મર્યાદા છોડી દીધી હતી અને તેના પિતાએ તેને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યા હતા, છતાં પ્રેમનું લક્ષણ એવું છે કે લોકલાજની દરકાર કર્યા વગર અને અન્ય શું કહે છે તે સાંભળ્યા વગર પ્રીતિમાં આસક્ત નર જરૂર પોતાની પ્રિય વસ્તુ તરફ ખેંચાય છે, તેવી રીતે અહીં શુદ્ધ ચેતનાને ચેતનજી ઉપર એવી પ્રીતિ લાગી છે કે તે અન્ય કોઈ હકીકતની દરકાર કર્યા વગર પતિમાં મનને જોડી દે છે. નટનો વેશ ધારણ કરવાનો આગ્રહ કર્યો તો એલાયચી કુમારે તે પ્રમાણે કર્યું, પણ કુળમર્યાદા કે બીજા કોઈ પણ મનસ્વી કારણથી ખરી પ્રીતિનો ભાવ તજ્યો નહિ. બીજી હકીકત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક એ છે કે-લોકો પારકી વાત કરે છે અને પોતાને માટે કદિ વાતો કરતા નથી. આવા પરનિંદારકત અને આત્મવિચારણા નહિ કરનારા લોકોના અભિપ્રાય ઉપર આધાર ખાંધી મહાચતુર નટવરથી પ્રીતિ ખાધી હોય તેને શુદ્ધ ચેતના કેમ તજી દે ?

આવી જ રીતે ધર્મ સંન્યાસ લેવાની ચેતનજીની ઇચ્છા થાય એટલે કે શુદ્ધ ચેતના અને ચેતનજીનો સયોગ થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેને કહેવામાં આવે છે કે- “ભાઈ ! આ તમારે ઘેર ઘેર બટકવું, શિક્ષા માગવી, તરપણી ઉપાડવી, અડધા પગ ઉઘાડા દેખાય તેવા વસ્ત્ર પહેરવા એ શું તમને યોગ્ય લાગે છે ? તમારા સગાસબ ધીને મૂકીને ચાલ્યા જવું એ તમને અથવા તમારા કુળને યોગ્ય છે ? તમે તમારા અન્ય સગાઓ તરફનો ધર્મ કેમ ભૂલી જાઓ છો ? તમને લોકલાજ પણ નથી આવતી કે આવી રીતે શિખારી થઈને બટકવાનું પસંદ કરો છો ? અને તમારા ઉત્તમ કુળને આવી રીતનો શિક્ષુનો વેશ કાઢવો ઉચિત છે ? ” નિશ્ચયશુદ્ધિ કરવામાં ઉદ્બુક્ત થયેલા ચેતનજી એટલે કે જે ચેતનજી પર શુદ્ધ ચેતનાએ પોતાનું મન જોડવા માડ્યું છે અને તેથી નટનાગરની પેઠે નવીન સંવિજ્ઞ વેશ ધારણ કરવા જે નટનાગર તૈયાર થયા છે તેને આવો સવાલ પૂછતા તે બહુ સરળતાથી જવાબ આપે છે કે-સ્ત્રૂળ લોકલાજનું અમારે કામ નથી, જેને આત્મ જગૃતિ કરવી હોય તેણે પોતાના આત્મદ્રવ્યનો વિચાર કરવાનો છે. યોગ્ય અંકુશ નીચે યોગ્ય વિચાર કરતા તેને સ્પષ્ટ ખાત્રીપૂર્વક જણાય કે તે વિચાર યોગ્ય છે અને લોકો તો

માત્ર સ્વૈયં સુખના યોગ્યતા જાણીને લીધે અને મહાનિવૃત્તિ મેળવવાની કામંત્રી પ્રચુરતાને લીધે સંસારમાંથી છોડ્યા આવતા નથી અને જન્મ આવવા ઇચ્છા કરતો હોય તો તેની મહત્વતા, ગતિસ્થિતિ અને ચોખ્ખતા સમજી શકતા નથી, તો પછી તેણે તે વિચારને સ્વયં લોકલક્ષ્ય જાતર તરફ ફેરવી ન લેઈએ તદ્દપરાત જે વખતે અનેક જનોને લાભ કરવાનો માર્ગ પ્રાપ્ત થઈ શકતો હોય તે વખતે ભક્તિમત્ત ધર્મો સમર્થિતા લાભ જાતર અને સવધી વધારે આત્મધર્મ જાતર વિચારી જવાય તો તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની ભૂલ થતી હોય એમ તેને લાગતું નથી. તે સમજે છે કે વીરપરમાત્મા ઘરેથી નીકળ્યા હશે ત્યારે નિઃશંકાનને, મર્યાદાને અને બીજા સત્તાસબંધીઓને બહુ લાગુ કરી, પણ આવા ભક્તિમત્ત ધર્મોના વિચાર કરીને આત્મધર્મ ચૂકવાનો નિર્મલ્ય લોકલક્ષ્ય જાતર કે કુળમર્્યાદાની જાતર મહાત્મા પુરુષો કદિ કરતા નથી. આથી ચેતનજી જવાબમાં એટલું જ કહે છે કે-જે કોઈ કાંઈ કરવું હોય તે બરાબર વિચારીને કરવું, પછી તેમાં લોકલક્ષ્યના કે કુળમર્્યાદાના વિચાર કરવા સુઘટ નથી.

આથી પણ વિશેષ પ્રગતિ કરવાની ચોખ્ખતા માથે ત્યારે કુળ એટલે પોતાના ગચ્છની મર્્યાદા પણ ચેતનજી છેડી દે છે મતલબ આગળ વધતા વધતા તેને ગચ્છમર્્યાદામાં રહેવાની જરૂર જ રહેતી નથી. ત્યારે જિનકલ્પની તુલના કરતા હોય અથવા જિનકલ્પ આદરતા હોય ત્યારે કુળમર્્યાદામાં શુદ્ધ ચેતન રહેતા નથી. ભવહારનો, કુળમર્્યાદાનો, લોકલક્ષ્યનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તેને પોતાના પત્ર નીચે દબાવી દે છે ગચ્છના અર્થમાં કુળ શબ્દનો ઉપયોગ તે મર્્યાદાનો ત્યાગ-સ્થવિરકલ્પનો ત્યાગ કરી જિનકલ્પ આદરવાના અવસર કરવાનો છે એમના વિહાર વિગેરેમાં ફેરફાર હોય છે પણ એ જાણી હકની વિશેષ ચોખ્ખતાની વાત છે. અત્ર ભાવ એ છે કે-શાસ્ત્રમર્્યાદાથી તે વતે છે લોકલક્ષ્યથી લેવાઈ જતા નથી.

આવું મારું વતન એકાંત લોકો-સ્તે આલનારા પ્રાણીઓ-સંચારસિદ્ધિ છવે હસે, મરકરી કરે, તેની અને ફરફાર નથી, કારણ કે હસનારા સર્વ પારખ છે, માથા મમતામાં પડી પોતાના આત્મધર્મથી પણ પરાક્રમુખ થયેલા છે અને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને ભૂલી ગયેલા છે. વળી તેઓ એટલા તો રૂઢાપણથી ભરેલા છે કે તેઓ નિરતર પારખી જ વાતો કરે છે, બાલે કે પોતે સર્વ સુખ પ્રાપ્ત કરી લીધા છે અને હવે પોતાને પ્રાપ્ત કરવાનું કંઈ બાકી રહ્યું જ નથી, તેથી તેઓ પોતાનો તો વિચાર પણ કરતા નથી અને જન્ય કોઈ જથ્થા પણ સ્વામીત્વમાં મળે પ્રયાસ કરે તો તેની વાતો કરવા મંડી જાય છે. આવા મનુષ્યોની વાત તરફ કેટલું ધ્યાન આપવું તેનો વિચાર કરી મેં તો તે તરફથી મારા ઉપયોગ જ પાડો એથી લીધા છે.

લોકોની વાત ઉપર કેટલો આધાર રાખવો તે પર જથ્થા વિચાર કરીએ ભવહારિએ

રાજ્ય તથા સંન્યાસ ધારણ કર્યો ત્યારે તે પોતાની ધૂનમાં નદીની વેળુના તકીઆ બનાવી તે પર બેસતો હતો. જળ ભરવા આવનાર પનીઆરી તેને વેળુના તકીઆ પર બેસતો જોઈ કહેવા લાગી કે 'જોયું બહેન ! આ રાજ્યપાટ તબ્યા, સંસાર તબ્યા પશુ હજી રાજાનો ઇશક કાઈ ગયો છે ? આ તેમણે રૂના તકીઆ તથા દીધા તો વળી વેળુના તકીઆ પર સૂવું પડે છે !' આ વાત સાંભળીને ભર્તૃહરિને વિચાર થયો કે વાત ખરી છે, તેથી તેણે એકદમ વેળુના ગાદી તકીઆ ફેંકી દીધા. એ બનાવ જોઈને પનીઆરી વાતો કરવા લાગી કે 'જોયું બહેન ! એમણે સંસાર છોડ્યો પશુ હજી ક્રોધ ગયો છે ? આપણે આટલું જરા ગાદીતકીઆ સબંધી કહ્યું ત્યાં તો આટલી રીસ ચઢી ગઈ !'

આવી રીતે આપણે પ્રત્યેક વ્યવહારના કાર્યમાં જોઈએ છીએ કે-હુનિયાને ટાડું કે ઊતું કાઈ ગમતું નથી, પ્રસંગે અપ્રસંગે અન્યની સાચી કે ખોટી વાતો કરવી એ તેઓ પોતાને ધર્મ સમજે છે અને કોઈ પશુ વાત કરતા એવી મુખાકૃતિ રાખે છે કે જાણે પોતે સર્વગુણસંપન્ન છે અને હવે પોતાને કાઈ કરવાનું અવશિષ્ટ રહ્યું જ નથી. વિશેષમાં નિંદા આચરણ કરતી વખતે લોકલાજથી ડરી જવું યોગ્ય છે, કારણ કે સમાજનો અંકુશ ઘણી વખત કુમાર્ગમનના દ્વારમાં અર્ગલા તુલ્ય કામ કરે છે, પરંતુ જ્યારે મહાન્ ધર્મ અથવા વિશિષ્ટ પરોપકાર ખાતર અન્ય સૂક્ષ્મ બાબતોની બેદરકારી બતાવવાનો પ્રસંગ આવે અને તેવા પ્રસંગે મોહગ્રસ્ત સંસારરસિક જીવો તેવા ઉચ્ચ આશયને સમજી નહિ શકવાથી ખોટી વાતો કરી સાધારણ ધર્મોને પ્રાધાન્ય આપે તો તેથી જરા પશુ નાસીપાસ થવાની જરૂર નથી સ્વિ જીવ કરું શાસનરસી એવી ભાવદયાના ઉદ્ઘાસમાં જે પ્રસંગે તીર્થંકર મહારાજાઓ ઘરથી બહાર નિષ્ક્રમણ કરે છે અથવા પરમ આત્મજ્યોતિ પ્રગટાવી સંસાર પરાઉમુખ વૃત્તિ થવાથી તેનો ત્યાગ કરવા વિચાર કરે છે તેવે પ્રસંગે આ સંસાર-રસિક જીવોના મધ્યમ પ્રકારના વિચારોથી તેઓ દોરાઈ જતા નથી અને તેમ કરવું જરા પશુ યોગ્ય નથી અમજો રૂપિયાનો લાભ મેળવવા ખાતર કદાચ બસો પાચસો રૂપિયાનો ભોગ આપવો પડે તો તે યોગ્ય છે અને તેટલી દૃષ્ટિ ન પહેાચાડી શકનારા બધુઓ બસો પાચસોના વ્યય ઉપર જ અભિપ્રાય આપે તો તેની સાથે જોડાઈ જવું તે યુક્ત નથી. મહાન્ આત્મિક ધર્મ આગળ પતિધર્મદિ વ્યક્તિગત ધર્મનો સમષ્ટિના લાભ ખાતર અથવા આત્મોન્નતિના વિશિષ્ટ લાભ ખાતર ભોગ આપવો પડે તો યોગદૃષ્ટિએ તે સર્વથા ઉચિત છે

માત તાત* સજ્જન જાત, વાત કરત હૈ મોરી;

ચાહેં રસકી વધું કરી છૂટે ? સુરિજન સુરિજન ટોરી હો. મનસા૦ ૩

* પ્રથમ પંક્તિ 'માત તાત અરુ સજ્જન જાતિ' એમ પણ છે અરુ અને બીજી પંક્તિને છોડે ઉપરની ગાયમાં જણાવ્યું તેમ હો એક શુકમાં છે પણ એક પ્રતમાં નથી

× છૂટેને બહેને ચૂટે એવો પાઠ છે પણ તે અશુદ્ધ જણાય છે

૩ માત તાત=માતાપિતા સજ્જન=સગાસબંધી જાત=જાતિ, માતિવાળા મોરી=મોળી, વિચાર વગરની આખે રસકી=જેણે એક વાર રસ ચાખ્યો છે તેની ક્યું=કેમ ? સુરિજન=સજ્જન ટોરી=સંગ

“ માતાપિતા, સર્જાસર્જા અને નાતીલાઓ વાત કરે છે તે બિસાત વગરની લાગે છે; જેણે (એક વાર) રસ ચાખ્યો છે તેનો સ્વજનો સાથેનો મેળાપ હે સજ્જનો ! કેમ કરીને છુટે ? ”

ભાવ—જે વખતે આત્મજગૃતિ કરવાની ઇચ્છા થતા પૌદ્ગલિક સંબંધ અને સંસારનો ત્યાગ કરી સર્વ વિરતિ આદરવાનો વિચાર થાય છે અને તેમ કરીને યોગમાર્ગમા ઉચ્છેદપણે પ્રવેશ કરી પ્રગતિ કરવા વિચાર થાય છે તે વખતે મારા માતાપિતા, સર્જા સર્જાઓ અને જ્ઞાતિવાળાઓ મારા સંબંધમાં જે વાતો કરે છે તે તદ્દન સાધારણ પ્રકારની અને હમ વગરની લાગે છે જોવે પ્રસંગે સાંસારિક માતાપિતા કહે છે કે ‘ભાઈ ! તમે જે સંસારત્યાગનો વિચાર કરો છે તે તો મોટી વાત છે પણ તે કાંઈ તમારાથી બને નહિ, તમારો વિચાર હોય તો પણ હજી થોડો વખત અભ્યાસ કરો, આવા કામમા ઉત્થાવળ ન કરવી જોઈએ’ મારા મનમા જે ઉત્સાહ યોગમાત્ર પર આરૂઢ થવાનો થયો હોય છે તેના સંબંધમા આવી નરમ-નરમ વાતો કરી બધવા સ્ત્રીની વય, પુત્રની અવસ્થા, આર્થિક સ્થિતિ વિગેરે અનેક કારણો બતાવી મને નિરુત્સાહી બતાવે છે અને મને તેવા પ્રયાસો કરી મને પોતાના સંસારજાવાનળમાં ખેંચીખેંચીને પણ રાખવા પ્રયત્ન કરે છે છેવટે બીજી ઉપાય ન ચાલે તો મને અનેક પ્રકારની ધમકીઓ પણ આપે છે મારા પર તહોમત મૂકી શબ્દ કે કોઈ દ્રાવ્ય મને ત્રાસ આપવાનો પ્રયાસ પણ કરે છે અને મને તેમ કરી મને યોગમાર્ગમા વધતો અટકાવે છે, પણ બધું છુ કે તેઓની એક પણ હલીલમાં હમ લાગતો નથી. મને તેઓની વાત તદ્દન સામાન્ય અને બિસાત વગરની લાગે છે હું એમ પણ બધું છુ કે તેઓની વાત દીધ વિચાર વગરની અને મોહ-મદિરાની અસરવાળી છે કોઈ માણસે કારુ પીધા હોય તે વખતે તે અત્યંત પાસે વાતો કરે તે જેમ હીમત વગરની અને આશા માર્ગે દોરનારી જણાય છે તેમ મોહ-મદિરાની અસર નીચે બોલાયલી અને અપાયલી તેઓની સલાહ મને તદ્દન લોળી લાગે છે

હે બધુઓ ! જેણે એક વખત ખરેખરા સંજ્ઞાન પુરુષો સાથે પ્રેમ બાંધ્યો હોય અને તેઓના સત્સંગનો લાભ લઈ તેનો રસ પીધા હોય તેને પછી તે રસનો રંગ કેવી રીતે છૂટી શકે ? સાધારણ રીતે સ્પૂળ રસની વાત જુઓ મધનો કે કેરીનો રસ તમે એક વખત ચાખ્યો હોય અને તે વખતે તે તમને જહુ આકર્ષક લાગ્યો હોય તો પછી તેના પશ્ચી પ્રેમ દૂર કરવા માટે તમને હમ વગરની મને તેટલી હલીલો આપવામાં આવે તો પણ તમને તેની અસર શુ થશે ? બધા સુધી જોવા પ્રકારનો રસાસ્વાદ ન થયો હોય ત્યાં સુધીની વાત બદલી છે પણ એક વખત તેનો સ્વાદ લાગ્યા પછી તો અત્યંત રસમાં પ્રેમ કદિ આવતો જ નથી આ હરીકૃત મારા સાંસારિક સર્જાઓ સમજી શકતા નથી. મેં સતોન, ધમા, આજીવ માહવ વિગેરે સ્વજનોનો પૂરા સંજ તો હજી કર્યો નથી પણ

તેઓના સંગનો રસ જરા જરા આખ્યો તે તે ઉપરથી મને તેના ઉપર એટલો બધો પ્રેમ આવી ગયો છે કે હવે તે રસ છૂટી શકે તેમ નથી, તે આકર્ષણ દૂર થઈ શકે તેમ નથી, તે પ્રીતિ વિસરી શકાય તેમ નથી. યશવિલાસમા શ્રીમાન્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય સુડતાલીશમા પદમાં કહે છે કે —

લોકલાજસે જો ચિત્ત એરે, સો તો સહજ વિવેક હી સુના
પ્રભુગુન ધ્યાન વિગર ભ્રમ બૂલા, કરે કિરિયા સો રાને રેના;
ઘડિ ઘડિ સાંભરે સાંઈ સહુણા.

આવી જ રીતે તે જ મહાત્મા શ્રીશાતિનાથજીના સ્તવનમાં કહે છે કે—

જાણ્યો રે જેણે પુન ગુણુ લેશ, ખીજા રે રસ તેહને મન નવિ ગમેછ;
આખ્યો રે જેણે અમી લવ લેશ, બાકસ બુકસ તસ ન રુચે કીમેછ

આવી રીતે જેણે યોગમાર્ગનો-પરમાત્મગુણુપ્રકટીકરણનો રસ એક વખત આખ્યો હોય તે તેને કદિ વિસરી શકતો નથી અને તેને પછી સાધારણુ વસ્તુઓમા-પદાર્થોમા કે પ્રાણીઓમા પ્રેમ આવતો નથી, તેને તે સર્વ બાકસબુકસ લાગે છે, રસ વગરના છોતરાં લાગે છે, સ્નેહ વગરના કુશકા લાગે છે વળી એ સ્વજનો એવા છે કે એનો જેમ જેમ વધારે અનુભવ થતો જાય, જેમ જેમ તેઓનો પ્રસંગ વધારે પડતો જાય તેમ તેમ તેઓના પ્રેમની અને સજ્જનતાની વિશેષ વિશેષ પ્રતીતિ થતી જાય છે અને તેમ હોવાથી તેઓનો વધારે પ્રસંગ પાડવાની થતી ઇચ્છામા સગાસંબંધીઓ જે પ્રત્યવાય નાખે છે તેમા તેઓનું ભોળપણુ અથવા સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો મૂર્ખાઈ જ જણાઈ આવે છે. (ભોળાનો વાસ્તવિક અર્થ મૂર્ખ જ થાય છે.) આ પ્રમાણે હકીકત છે તે વિચારી જ્યારે શુદ્ધ આત્મજગૃતિ કરવા મનમા દૃઢ ભાવના થાય ત્યારે પોતાના સગાઓની વાત કેવી લાગે છે તે પર વિચાર કરી, અત્યાર સુધી અધ્યાત્મની વાતો કરતાં કેવી વૃત્તિ થાય છે અને નકામી વાતો કરવામા કેવો જ્ઞાનનો બોજો ધસડવો પડે છે તે વિચારવું. જ્યારે અતરંગ વૃત્તિ ઉદ્ભવે છે ત્યારે અત કરણથી આ ચેતનને સંસાર પર ત્રાસ છૂટે છે, એ એના સગાસંબંધીઓની વાતોની યોગ્ય કિમત આકે છે અને પોતાને યોગ્ય માર્ગ બ્રહ્મણુ કરી લે છે. યોગમાર્ગમા એક વખત રસ જગાડો, અત કરણપૂર્વક સ્વજન સાથે પ્રેમપ્રસંગ કરો, પછી આગળ માર્ગ શું લેવો તે જરૂર સૂઝી જશે. દૃઢ ભાવના અને પ્રબળ પુરુષાર્થની આગળ અન્ય પ્રત્યવાયો અડચણુ કરી શકતા નથી

*ઓરાહનો કહા કહાવત ઓરપે, નાહિ ન કીનિ ચોરી;

કાછ કછથો સો નાચત નિવહેઈ, ઔર ચાચરી ચરી ફોરી. x મનસા ૦ ૪

* ઓરાહનોને બદલે એક જગ્યાએ ‘ ઔરહનો ’ શબ્દ છે અર્થ એક જ હોય એમ જણાય છે ઉપાલભો એ સરકૃત શબ્દનું આ પ્રાકૃત રૂપ છે

x છેલ્લી પંક્તિમા પાઠ “ ઔર ચાચર ચર ફોરી ” એવો પણ પાઠ છે અન્યત્ર ખીજા અને ચોથી પંક્તિને છેડે ‘ હો ’ મૂક્યો છે તે જરૂર પ્રમાણે રાગાનુસાર બોલવાનો છે

૪ ઓરાહનો=ઉપાલભ, ઇપકા કહા=યુ ? શા માટે? કહાવત=દેવરાવવો ઓરપે=ખીજાની પાસે.

“ (ચેતનજીને) બીજાની પાસે શા માટે ઠપકો દેવશવવો ? તેણે ઘોરી કરી નથી (ગુન્હો કર્યો નથી) એમ કાંઈ નથી (હવે તો) કચ્છ લગાવ્યો તે નાચ કરવાથી જ ભગે (પાઠ ભજવવાથી જ ખીલે,) બાકી બીજા તો ગાનારની ટોળી વિગેરે બ્યવહાર માત્ર છે ”

સ્વાવ—હવે આ ચેતનજીને અન્ય પાસે ઠપકો પણ શુ દેવશવવો ? હવે ઠપકો દેવશવવાનો જરા પણ અવધર નથી અને તેમ કરવાનું કારણ પણ રહ્યું નથી. ચેતનજીએ અત્યાર સુખીમાં અનેક વખત ઘોરી કરી નથી એવું કાંઈ નથી, ત્યારે હવે તેણે બીજાની પાસેથી શુ શિખામણ લેવાની છે ? પોતે અત્યાર સુખીમાં અનેક પ્રકારની ભૂલો કરતો આવ્યો છે તે હકીકત તેને હવે સમજાઈ છે તે બાદ છે કે પોતે રાજ વિગેરે કારણથી અનેક પ્રકારની કમુરો વારવાર કરતો આવ્યો છે અને તે ગુન્હાઓની શિક્ષા તરીકે તેને ભવભ્રમણા થઈ છે અને થવા કરે છે તે અત્યાર સુખીમાં ધરીકમાં રાજ કરતો, ધરીકમાં દેવ કરતો, ધરીકમાં કપાલ કરતો, ધરીકમાં પ્રમાદ કરતો, ધરીકમાં વિકલ્પ કરતો અને જોની જોવી અનેક ભવની તે ભૂલો કરતો હતો અને તેથી પોતાનું આત્મધન છુટાવી દેતો હતો. આ સવ વાત તેના બલુવામાં હવે આવી છે. રમાવતમાં તેને હવે વસ્તુસ્વરૂપનો ભાસ થવા લાગ્યો છે, ત્યારે જોવા વખતમાં તે બીજાની પાસેથી સચારમાં આસક્ત થવાની શિખામણો અથવા તેને અનુરૂપ ઠપકાઓ શા માટે સાંભળે ? અને તેવી રીતે સંભળવાનું તેની પોતાની ઉત્પત્તિ માટે કેવી રીતે માન ? વળી રાજાદિક જે જે કમુરો તેણે કરી છે તેની સજા તો તેણે પોતે જ ખાવાની છે, તેમાં હવે અન્યની પાસે શુ વાતો કરવાની છે ? અને અ્યારે તેનું મન નગ્નાગરમાં ભેદાઈ ગયું છે તો પછી પોતાનો ગુન્હો કેવો છે ? કેટલો છે ? અને તેની યોગ્ય સજા થઈ છે કે નહિ ? તે સવ વાતનો વિચાર ચેતનજી પોતે જ કરી લેશે. જો ચેતનજી ગુન્હો કબૂલ કરતા ન હોત તો અન્યની પાસે તેને ઠપકો દેવશવવાની જરૂર હતી, પણ હવે તો તે પોતાની ભૂલો બસબસ સમજી ચકે છે તેથી હવે તેણે પોતે જ પોતાને શિક્ષા કરવી. હવે તો પોતે જ ગુરુ અને પોતે જ શેષા બની જવું ખાવી રીતે પોતાનો ગુન્હો પોતાને બસબસ સમજાય અને તેની શિક્ષા પણ પોતે જ ભરે કરી ચકે ત્યારે નિઃશયશુદ્ધિ થઈ છે એમ સમજવું. ત્યાં સુખી રાજાદિકના પોતાના માગો સાચા છે અથવા ખાલ છે જોની વૃત્તિ રહે, પોતાનાં દુષ્ટિક વિષમ કાર્યો અથવા ખાસરણોને યેન કેન પ્રકારેણ બચાવ કરવાની ઇચ્છા રહે ત્યાં સુખી સમજવું કે હવે આ જીવ ખરેખરો શુદ્ધ થયો નથી અને તેને અન્ય પાસે ઠપકાલ દેવશવવાની જરૂર છે. પોતે ભૂલો છે એ સમજવું જોઈએ, ભૂલમાં પોતાની ગૃહિ કેટલી છે તેનું માપ કરવું જોઈએ અને ભવિષ્યમાં જોવો ગુન્હો ન થાય તેને માટે દૈવ ભાવના કરવી જોઈએ. આ પ્રમાણે અ્યારે વૃત્તિ માન

નાહિત્યથી ન કમિનિત્ય કરી ચોરીનું-હો. કાલકાલ કહેણ (નાસ્તી વખત અથવા મદાદિક કસતી કરતી વખત ખરે છે તે) કમ્પોન્પહેમો, પારણ ક્યાં સોતે, નામતન્નાયવાથી. નિવહેજીને જોરનાદીના બધા તો ચાચરીઅરેવાની ટોળાં કરી દોરીઆપારણ, બવહાર માત્ર.

ત્યારે નિશ્ચયશુદ્ધિ થાય અને તેવી સ્થિતિ જ્યારે મનસા નટનગરમાં જોડાય અને ઔર સખનસે તોડાય ત્યારે જ થાય, એ વાત બરાબર વિચારીને ગ્રાહ્યમાં લેવા લાયક છે.

મહા જ્યારે કુસ્તી કરવા તૈયાર થાય છે ત્યારે પોતાના સાથળ ઉપર કચ્છ પહેરે છે અને તેવી જ રીતે નાય કરનાર પણ પોતાના કપડા પડી ન જાય અથવા નાયવાના જોસમા અવ્યવસ્થિત ન થઈ જાય તેટલા માટે કચ્છ પહેરી લે છે. આથી નાયવામા સરળતા પ્રાપ્ત થાય છે. આવી રીતે નાયવાનો વેશ લીધો હોય તે નાયવાથી જ ભજે છે, નાયવાનો વેશ લઈને પછી જોસી રહેવાય નહિ અને કોઈ તેવો વેશ લઈને પછી જોસી રહે તો તેમ કરનારને ડહાપણવાળો પણ ગણવામા આવે નહિ. આવી રીતે તે' જે કામ હાથમા લીધું છે અને જેને માટે વેશ કાઢ્યો છે તે વેશ ભજવવાથી જ ઠીક ગણાય, તે કામ પાર ઉતારવામા જ તારુ ડહાપણ ગણાય તે' મોક્ષ જવા માટે ચારિત્રીયાનો વેશ લીધો હોય અથવા તો કુસ્તી કરતી વખતે જેમ કચ્છ બાધીને મહા કુસ્તી માટે તૈયારી બતાવે છે તેમ તે' કોઈ પણ પ્રકારની મોક્ષપ્રયાણની તૈયારી બતાવી હોય તો પછી તારે તે વેશને બરાબર ભજવવો યોગ્ય છે, પછી તુ જોસી રહીશ અથવા બીજો પાઠ ભજવીશ તો તે તને શોભશે નહિ. આ હકીકત કહીને સર્વવિરતિ આદરી દીક્ષાનો વેશ લેનાર અથવા દેશવિરતિ આદરી શ્રાવકનો વેશ કાઢનાર અને ત્યાર પછી અન્ય કાર્યમા પડી જઈ પોતાનો વેશ ન ભજવનાર-વેશને ભજવનાર કેવી રીતે હાસીયાત્ર થાય છે અને તે હકીકત તેને કેવી રીતે શોભા આપનાર થતી નથી તે બતાવ્યું વેશ લીધો હોય તે તો બરાબર ભજવવો જ જોઈએ અષાઢાભૂતિને જ્યારે ભરત ચક્રવર્તીનું નાટક કરવા કહ્યું ત્યારે તેમણે એવી તદ્દપ ભાવના અત કરણથી કરી અને અભિનય સાથે એવો સુંદર પાઠ ભજવી આપ્યો કે સત્યરૂપે આરિસાલુવનમા ભરતચક્રીની પેઠે તેમને કેવલ્યજ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થયું. આનું નામ પાઠ ભજવ્યો કહેવાય બાકી બીજા સર્વ છે તે તો ગવૈયાની ટોળીના સાજ માત્ર છે, વ્યવહારરૂપ છે. જેમ નાયનારની સાથે વાળ વગાડવાવાળા, તબલચી, શરણાઈવાળા વિગેરે અનેક હોય છે પણ મુખ્ય નાયનાર તો એક જ હોય છે તેવી રીતે મુખ્ય કાર્ય કરવા ધાર્યું હોય છે તે તો એક જ હોય છે અને વચ્ચે વચ્ચે જે કાર્ય થાય છે તે તો સાધ્યરૂપ નથી પણ સાધારણ છે. દાખલા તરીકે નાયનારની સાથે ઉપર ગણાવેલ સાજ હોય છે તેવી રીતે મોક્ષમાર્ગ સાધતા વચ્ચે સ્વર્ગગમનાદિ કાર્યો થઈ જાય, તે સર્વ પ્રાસંગિક છે. આ છવે કાર્ય મોટું આદર્યું છે, તેનું પ્રયાણ મોક્ષે જવાનું છે, તેનું સાધ્ય મોક્ષસ્થાન છે અને તેટલા માટે તેને યોગ્ય તેણે જે વેશ કાઢ્યો હોય તે તેણે ભજવવો યોગ્ય છે વચ્ચે સ્વર્ગગમનાદિ કાર્યો બની આવે તે ભલે બન્યા કરે, પરંતુ આ છવે-ચેતનજીએ પોતાનું સાધ્ય કદિ ચૂકવું નહિ, કાઢેલો વેશ બરાબર ભજવવો અને તેમ કરી પોતાની બાતને શોભા મળે તેમ કરવું.

આ ઘેતનજીએ નટનાગરમા પ્રેમ ભેટ્યો છે અને બીજા સવથી તેનો સબધ ઓઢી નાખ્યો છે. આટલી હદ સુધી જ્યારે તેની ઉત્કાંક્ષા ધઈ છે ત્યારે હવે તેણે વળી પાછું મનને અસ્તવ્યસ્ત કરી જ્યાં ત્યાં રખડાવી કાઢેલા વેશમા ભગવાન પાસે ન ભેઠાએ બે તેમ કરવામા આવે તો તેના અભિનય અને કળામા મોટી ખામી આવે અને પાત્ર તરીકે તેની ગુણનામાં મીઠું ખાવી જાય. આટલા માટે ઘેતનજીએ પોતે જે કસુરો અગાઉ કરી છે તે જ્યારે નટનાગરમાં પ્રીતિ યવાથી તેને જણાઈ આવી ત્યારે હવે તેને બહારના સામાજિક સબંધી પાસેથી શિખામણ લેવાની જગ્યાએ તે અનુસાર આવી પોતાના કાઢેલા વેશમા ક્ષતિ આણવાની જરૂર રહી નથી અને તેમ કરવા કદાચ તે લલચાઈ જાય તો સમજવું કે હવે તેને નટનાગરમા પ્રીતિ ધઈ નથી, થઈ હોય તો માત્ર વાત અરુ સંજન જાત જે લોળી લોળી વાતો કરે તેમા તેનું મન કદી પલ્લ લાગે નહિ. જોકે સુસંઘેતનજી ! તમારો કાઢેલો વેશ હવે બરાબર ભજવી બતાવો અને આ સર્વ જીવહારને જાગે તમારે શું કરવું બેઠાએ તે તમારા નટનાગર જેની સાથે તમે મન ભેટ્યું છે તેને પૂછી જુઓ. હવે કાઢેલો વેશ ઓઢી દેતા નહિ જાયવા જે વેશ પહેર્યો છે તેનાથી બીજો (બૂટો) પાઠ ભજવતા નહિ.

મ્યાનસિંહ મણિવ પાર્શ્વ, પ્રેમપીયૂષ કટોરી હો;

મોદત* જાનદણન પ્રસુ સ્તિષર, લેલત દહિ સ્વકોરી મનમા ૦ ૫

“ શાસ્ત્રસમુદ્ર મધીને તેમાથી પ્રેમઅમૃતની પ્યાલી પ્રાપ્ત કરી છે (તે પીને) આનંદ પ્રમુદ્ધ થઈ અને (તેને દેખીને) બહાર નિશ્ચયદક્ષિ આનંદ પામે છે, સજી યાય છે ”

ભાવ—પુરાણપ્રસિદ્ધ વાર્તા છે કે-દેવોએ સમુદ્રમંથન કરીને અમૃત પ્રાપ્ત કર્યું અને તેનું પાન કરીને સ્વર્ગમા અમર થયો. અમૃતપાન એ દેવતાઓનું પણ લક્ષ્યસ્થાન રહે છે અને તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક પ્રકારના પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. અહીં જ્યારે ઘેતનજીએ નટનાગરમાં પ્રીતિ ભેટી અને જોઈ સંબંધે તેને તોડી નાખી ત્યારે તેના ઉપર ઘટના કસ્ટા કવિ કહે છે કે-આ પ્રેમ (love) જને માટે જાન્ય શાસ્ત્રધારો પણ બહુ લખે છે તે ખરેખર અમૃત છે જ્યારે આ ઘેતનજીને નિશ્ચયદક્ષિ બચત યાય છે ત્યારે તેને સર્વ જીવો ઉપર બંધુત્વ અને સ્વસમ્માનત્વ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે એ પ્રેમ ઘેતનજીને જોવા સ્થાનમાં મૂકી દે છે કે જ્યાં તે ખરેખર અજ્ઞાનમાં થઈ જાય છે અને તેથી એ પ્રેમઅમૃતને વધારે સારી રીતે સમુદ્રમંથનની રીતકથા સાથે ધટાવી શકાય.

* મ્યાનસિંહ નૃવિન પાઠ એમ પાદ્યન્તર એક પ્રતમાં છે એ પાઠ અમુદ્ધ ત્યાગ છે

x મોદતને રથને એક પ્રતમાં મોદત પાઠ છે જ્યાં લગભગ સરખો છે

૫ મ્યાનસિંહ=મ્યાનસિંહ, મ્યાનસમુદ્ર મણિવમંથન કરીને, પ્રેમપીયૂષ=પ્રેમઅમૃત, નિશ્ચય દક્ષિ=પ્રેમ અમૃતરસની કટોરી=પ્યાલી, કટોરી સ્તિષર=અદમા, લેલત=દેખીને દક્ષિન્નિશ્ચય દક્ષિ મોદતી=મોદત, મોદત.

અનેક શાસ્ત્રસમુદ્રતુ મંથન કરીને શોધી કાઢેલ આ પ્રેમઅમૃતનો ખ્યાલો છે અને તે મહાભાગ્યવાન હોય તેને પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રેમઅમૃતનુ પાન કરીને આનંદઘનરૂપ જીવાત્મા જે અત્યારે અંતરાત્મ સ્વરૂપમાં વર્તે છે તે રૂપ ચદ્રમાં બહુ આનંદમાં વર્તે છે ચંદ્રને જેમ મંથન કરીને પ્રાપ્ત કરેલ અમૃત રસનો એક કટોરો પીવા મળ્યો ત્યારે તેને બહુ આનંદ થયો હતો તેવી રીતે બહુ વાસ્તવિક રીતે જીવાત્માને પ્રેમપીયૂષના પાનથી આનંદ થયો છે, આત્મચંદ્ર તેથી મોઢે છે, હરખે છે, મજા કરે છે, પ્રકૃષ્ટિત થાય છે, ખીલે છે અને વધારે તેજસ્વી બને છે અને તે હકીકત બોધને ચતુર નિશ્ચયદષ્ટિ પણ ખુશી થાય છે, રાજી થાય છે, હર્ષમાં આવી જાય છે. ચેતનજી પોતાના નિજ સ્વરૂપમાં આવી તેને વધારે ખીલાવે છે, એ બનાવ બોધને નિશ્ચયદષ્ટિરૂપ ચકોરી હર્ષમાં આવી જાય તે બરાબર યુક્ત છે, ઉચિત છે, સ્વભાવને અનુરૂપ છે.

આ પ્રેમપીયૂષની ભાવના એટલી ઉત્તમ રીતે કરવામાં આવી છે કે-એના પર યોગનુ બંધન કરવાથી તે બહુ આશ્ચર્યકારક પરિણામ નીપજાવી શકે તેમ છે. પ્રેમ એ એવી વસ્તુ છે કે-એનું વર્ણન શબ્દોમાં થઈ શકતું નથી અને જ્યારે એ પ્રેમ મોહતું રૂપ તજી દઈ સ્વભાવરૂપ પકડે અને સર્વ મનુષ્યો પર, સર્વ પ્રાણી ઉપર, સર્વ આત્મ-દ્રવ્ય ઉપર લખાય ત્યારે તેમાંથી જે આનંદધારાઓ છૂટે છે તે અનુભવથી જ સમજાય તેવી છે એનું વર્ણન કરવામાં કવિની કલમ નકામી થઈ પડે છે, એનો વાસ્તવિક ખ્યાલ અનુભવથી જ પ્રાપ્ય છે. મૈત્રીભાવનાનુ આ પ્રબળ પરિણામ છે.

તાત્પર્યાર્થ એ છે કે-અન્ય સર્વ ઉપાધિઓનો ત્યાગ કરી નિજ સ્વરૂપ સમજે, ભવાતરમાં આ ચેતનજીએ અનેક ભૂલો કરી છે તેને લઈને તેની આધુનિક શોકાસ્પદ સ્થિતિ જણાય છે, તે સમજી, તેના કારણો વિચારી, તેને દૂર કરે અને છેવટે તેને નટનાગરમાં બેઠી દો મતલબ તે પોતે જ નટનાગર છે એટલે તેને તેના નિજ સ્વરૂપમાં મેળવી આપો તે વખતે પછી તેને જે અખંડ પ્રેમ ભગ્નત્ થશે અને તેથી તેને જે મહા-આનંદ પ્રાપ્ત થશે તે એવો છે કે એક વખત તે રસનો ખ્યાલો પીવાથી તમને તે જણાઈ આવશે વારવાર તમને કહેવાથી તેનું રસત્વ તમારા ખ્યાલમાં નહિ આવે પણ એક વાર તેનું પાન કરશો ત્યારે તમને તેમાં એટલું માધુર્ય લાગશે કે પછી તમે યોગીઓ તરફથી તેના પાનની ભલામણ માટે રાહ પણ બેસી નહિ. અત્યારે તમને ભલામણ એક જ કરવાની છે કે-તમે જે વેશ કાઢ્યો છે તે બરાબર ભજવો, જો તમારું મોક્ષ જવાનું પ્રયાણ હોય તો તેને માટે યોગ્ય ભાતુ તૈયાર કરો અને પછી તમને લોકલાજ, કુળમર્યાદા કે અન્યકૃત મશ્કરી માટે દરકાર પણ રહેશે નહિ, તમારું આત્મદ્રવ્ય શું છે અને તે તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં કેવા પ્રકારે પ્રગટ થાય તેનો વિચાર કરવા માટે પણ એક વાર તેને નટનાગર સાથે બેઠી દો

પદ ઓગણચાલીસમું

રાગ જેવતી ભાવના ગયજગવતી.

નસરસ કી જહ દહ કૌ દહકી સવારીરી,
તીણગ કટાણ છગ સાગત કટારીરી તરસ૦ ૧

“ પૌદ્ગલિક સુખની તૃષ્ણા શું છે ? જુઓ ! (તે) કેણ (એક) કમ છે કે કમનું લક્ષર છે ? તેના તીક્ષ્ણ કટાક્ષની પશ્ચિ બાજુ કટાર હોય તેવી લાગે છે ”

બાવ—ઉપરના પદમાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે મનને નટનાગરમાં ભેડવાથી અને ધીર સર્વ સાથેના તેના સબંધ તોડવાથી નિઃશયદષ્ટિ બાજત થાય છે ત્યારે તો ઓહનીય કમનું ભેર સ્હેતુ નથી, પરંતુ તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતા સુધી એક રાજાનું ભેર બહુ સ્હે છે, તે કેવા પ્રકારનું છે ? તે અત્ર અદ્ભૂત રીતે બતાવે છે. આ પદમાં એક રાજાના લક્ષરનું ભેર કેવા પ્રકારનું છે તે નિઃશયદષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવા ઉદ્યુક્ત થયેલા ચેતનજીને ઘેરેશીને બતાવે છે

ઓહનું સ્વરૂપ બતાવતા કહે છે કે—અવહારદષ્ટિમાં જ્યાં સુધી આ ચેતનજી હતા ત્યાં સુધી તેને પૌદ્ગલિક સુખની ઈચ્છા વારવાર થતી હતી. કેણ વખત તેને સીસભોજની ઈચ્છા થાય, કેણ વાર સુદર ભોજનો જમવાની ઈચ્છા થાય, કેણ વાર મધપાન કરવાની ઈચ્છા થાય, કેણ વાર મુગધી પદાર્થોના મુવાજ લેવાની ઈચ્છા થાય, કેણ વાર સુદર સ્ત્રી તરફ દષ્ટિપાત કરવાની ઈચ્છા થાય અને કેણ વાર મમુર ગીત, નૃત્ય સાલજવા ઇ ઈચ્છા થાય, તેવી પાંચે ઇત્રિયોના વિવિધ પ્રકારના વિષયસુખની તેને જે ઈચ્છાઓ થતી હતી તે અવ તેણે માની લીધેલા સુખને પ્રાપ્ત કરવા માટે જ થતી હતી. પ્રભુના સુદર સ્વરૂપનું દશન કે તદ્દુજ્જગત કેળવાની કે મવણ કરવાની વિશિષ્ટ ઈચ્છા પણ તેને થતી ન હોતી. ત્યારે આવી તેને પૌદ્ગલિક સુખની તૃષ્ણા થતી હતી તે વસ્તુ શી છે ? આવા સવાલના જવાબની વિચારણામાં તે કહે છે કે—અરે ભાઈ ! જુઓ તો ખરા, અને એમ લાગે છે કે પૌદ્ગલિક સુખની તરસ તે કમ હશે, પણ તે એકાદ કમ હોય એમ તો સંભવતુ નથી; તે એવા ભેરથી દહ આગ્રહ સાથે આવે છે કે તે એકાદ છૂટું કમ હોય એમ તો લાગતુ નથી પણ તે તો કમનું મોટું લક્ષર હોય એમ જણાય છે બાજુ કમની સેનાનું માહિયુ આવતુ હોય એવી તેની રીત જણાય છે આનું કારણ પોતે જ જણાવે છે એક ચક્ષુઇત્રિયનો જ વિષય પકડીએ. આરે કામદેવનાં સર્વ ચક્ષોથી સજ્જ થયેલી નવમુવતી

+ પ્રથમ પશ્ચિ મે પ્રતેમાં આવી રીતે છે તરસ કીરેરી જગાં દહકી સવારીરી” એ પદ મુદર છે તેની અર્થચર્ચા વિચેચનમાં કરી છે

૧ તરસપૌદ્ગલિક સુખની તૃષ્ણા કીરેર વસ્તુ છે ? શી વસ્તુ છે ? જાણીએ. દહકીર કમ યોગોત્ર એક કે દહકીરકમની સવારીરલક્ષર તીક્ષ્ણ તીક્ષ્ણ કટાક્ષઆદી તરસે તેનું તે, પદ વિચારન હતાપશ્ચિ ધ્યાનવચ્ચમે છે કટારીરકટાર તી.

કટાક્ષ ફેંકે છે એટલે જ્યારે તે વક્ વિલોકન કરે છે ત્યારે તેનાં તે તીક્ષ્ણ કટાક્ષની પંક્તિ કટારની જેમ શરીરને લોકે છે દેખાવમા તે વક્ વિલોકન કાંઈ જણાતું નથી પણ કટારના માર કરતાં પણ તેનો પ્રહાર અસહ્ય હોય છે. ચક્ષુઈંદ્રિયના વિષયનો આ તો એક વિભાગ થયો. એવી રીતે તેના બીજા અનેક પ્રકાર થાય છે અને તેવી રીતે બીજા ઈંદ્રિયોના વિષયોનો હું વિચાર કરું છું ત્યારે જણાય છે કે એ યૌદ્ધગણિક વિષયની તૃષ્ણા તે એક કર્મ નથી પણ કર્મનું મોટું લક્ષક છે અને તે ચેતનજીની તરફ પોતાનો ગૂઢ માર ચોતરફથી એવો પ્રબળપણે ચલાવે છે કે—ચેતનજીને તે તદ્દન હરાવી દઈ, પોતાના કબજામાં લઈ હતાશ કરી મૂકે છે સાધારણ રીતે તે એક કર્મ હોય તો તેનું આવું પ્રબળ જોર સંભવે નહિ, કારણ કે એક દુરમન એટલું બધું કામ કરી શકે નહિ. વિષયસુખની અભિલાષા તો આવતી વખત જ ચેતનજીને ઊંધો પાડી દે છે અને તેને મજબૂત રીતે પોતાને વશ કરી લે છે તથા કબજામાં લઈ લે છે. ત્યારે એને પ્રેરનાર કર્મ તે એક છૂટું છવાયું કર્મ ન હોવું જોઈએ પણ કર્મરાજની આખી સેના હોવી જોઈએ. એક સ્ત્રીના કટાક્ષ જ મોહરાજની પ્રેરણાથી આટલું કામ કરે છે તો તેની પાછળ તેની મદદમાં કર્મની મોટી ફોજ હોવી જ જોઈએ.

વાસ્તવિક હકીકત પણ એ પ્રમાણે છે મોહનીય કર્મને સર્વ કર્મકટકદળના રાજની પદવી આપવામાં આવી છે અને જ્યારે તે પોતાની સેનામાથી એકાદ કર્મને આ ચેતનજીને વશ કરવા મોકલી આપે છે ત્યારે તેની પછવાડે કર્મની આખી સેના પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર સાથે ખડી રહે છે એનું અદ્ભુત વર્ણન ઉપમિતિભવપ્રપચ્યા કથા વાંચનારે અનેક પ્રસંગે વાંચ્યું હશે. ત્યાં કર્મરાજ—મોહનીય કર્મના મંત્રીનું પદ વિષયાભિલાષને આપવામાં આવ્યું છે અને તેના પાંચ ઈંદ્રિયોરૂપે પાંચ પુત્રનો કરેલો આ સર્વ સસારપ્રપંચ છે એમ બતાવ્યું છે. ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્દશોવિજયજી પણ એવી જ રીતે કહે છે કે —

રાગ કેશરી છે વડ રાગ રે, વિષયાભિલાષ તે મંત્રી તાન્ત રે;

જેહના છોરુ ઈંદ્રિયપંચો રે, તેહનુ કીલો એ સકળ પ્રપંચો રે •

રાગ કેશરી મોહરાજનો મોટો પુત્ર છે અને તે પિતાની ગાદી પર બેઠો છે એમ અત્ર બતાવ્યું છે. આ રાગના સપાટામાં જે આવે છે તે સસારમાં ખૂચી જાય છે અને તેઓનું સ્થાન પછી નરક, નિર્જોદ જ થાય છે એમ ઉપાધ્યાયજી તે જ સ્વાધ્યાયમાં આગળ જતા કહે છે. આટલા સહજ કરાવેલા મોહરાજના પરિચયથી જણાયું હશે કે વિષયની તૃષ્ણા તે મોહકટકદળ છે અને તેને વશ કરવા માટે અથવા તેની સામે થવા માટે પ્રબળ પુરુષાર્થ અથવા ભગીરથ પ્રયત્નની જરૂર છે. એ ભોગતૃષ્ણાનું સ્વરૂપ હજી પણ વધારે આગળ બતાવવામાં આવશે. આવું તૃષ્ણાનું સ્વરૂપ ચેતનજી જ્યારે યોગમાર્ગમાં પ્રગતિ

કરવા દેઠે ઈશ્વરવાળા થાય ત્યારે જ તેના સમજવામાં આવે છે, ત્યાં સુધી તો તે સસારના સર્વ કાર્યોમાં મસ્ત બની રહે છે અને તે જમી તેવી વખત પાછા પડે છતાં તેને તેમાં એટલો સ્વાદ આવે છે કે તે સસારને બાંટતો બચ છે હાલકુ પ્યાટનાર દૂતરાને તો પોતાનું લોહી પીવાનો પણ માની લીધેલો સ્વાદ મળે છે પણ જાને તો તેટલો સ્વાદ પણ આવતો નથી, પણ મોહરાજ્યો તેને જોવા ઉઠતા પાટા બધાવી દીધા છે કે તે જસ પણ જાણી જાણ કરતો નથી એવો નથી, વિચારતો નથી

પ્રથમ પદ્ધતિમાં જન્મ પ્રવતો પાઠ 'તરસ કીજેરી હંકો હંકી સવારીરી' છે એ પાઠનો ભાવ આ પ્રમાણે થઈ શકે છે પ્રભુ ! મારા પર તરસ કરો, હથા કરો. આ જે કમ મારી તરસ આવે છે અને મારા પર જોર ચલાવે છે તે કોણ છે ? એ તે કમ છે કે કમનુ મોટું લગ્ન છે ? આ પ્રમાણે ભાવ થઈ શકે છે પણ તે માટે તરસનો અથ હથા જેમ કરવો પડે છે તાણીને એ અથ થઈ શકે છે પણ મૂળમાં જે પાઠ લીધો છે તે વધારે સારો અને સુરુપ્ત અથ આપે છે

હવે એ યોગતુષ્ણા આ ચેતનજીની સાથે કેવી રીતે વર્તે છે તે સબંધી હકીકત જણાવે છે આ ભાવ સમજી વિચારીને એ યોગતુષ્ણાના સબંધમાં કાંઈક નિષ્ક્રય પર આવી જવા એટલે તેનો સબંધ કેટલો અને કેટલો વખત સુધી રાખવો ઉચિત છે તે નિષ્ક્રય કરવા શોખ છે યોગમાનના જગ્યાસી માટે યોગનું દ્વિતીય અંગ નિશ્ચય છે એ જ્યાંનામાં રાખવું

સાવક સાવક નાવક પ્રાનકો પહારીરી,

કાજર કા સનહાલ નાજ ન કહુ જારીરી તરસકીં ૨

“ (યોગતુષ્ણા) બાણો લાવક એના ચેતન સરદારના પ્રાણને હરનારાં છે શું (તેને) જય-મહાપણ છે ? અથવા શું તેને લોકલાજ છે ? (તેના પર) લગ્નમ પણ નથી કે તેને વારીને (કાંઈ) કહી શકુ-હપકો આપી શકુ ”

ભાવ—આ યોગતુષ્ણા જ્યારે ચેતનજી ઉપર પોતાનો ઘેરા પાલે છે ત્યારે તેની ખસે પાસે ઈશ્વર-રૂપ શસ અંધ રૂપ અને શબ્દરૂપ બાણો જોવાં જબરજબ્ત હોય છે કે તે પ્રત્યેક પ્રાણીને હણી શકે છે જુની કથાઓમાં વાંચુ હોય કે અન્યતઃ, વાયનાજ વિગેરે શસ્ત્રો જોવાં પ્રબળ હોય છે કે પોતાનું કામ તરૂર કર્યા વગર રહેતા નથી, તેવી જ રીતે આ કાળમાં બદ્ધ તથા તોપના ગોળીગોળાઓ મહાપાતક હોય છે આ પ્રમાણે યોગ તુષ્ણાનું એક એક બાણ આ ચેતનજીના પ્રાણને હણનાર છે ઉપર જોવી શક્ય કરી હતી

૨ સાવક=બાણ લાવક=યોગ નાવક=આમારૂં સરદાર પ્રાણી=પ્રાણને જપહારીરી=હણનાર, પાતક મારનાર (તે) જયવરના છે માણ્ય જનના (તેને) લોકલાજ છે વાજનામય નમની વારીરી=વારી.

કે-આ ભોગતૃષ્ણા તે એક કર્મ છે કે કર્મનું લક્ષકર છે તેનો અન્ન ખુલાસો થાય છે. તે એવી જળરજસ્ત છે કે-તેનું પ્રત્યેક બાણ આ ચેતનજીના પ્રાણનું ઘાતક નીવડે છે, ચેતનજીને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખે છે અને તેને મુંઝવી દે છે ચેતનજીના પ્રાણ તે જ્ઞાનદર્શનચારિત્રરૂપ નિજ ગુણ સમજવા આત્માના આ જ્ઞાનજીવન, દર્શનજીવન અથવા ચારિત્રજીવનને ભોગતૃષ્ણા હરી લે છે અથવા તો તેનો ઘાત કરે છે. વિષયસુખની લાલસા એવી પ્રબળપણે થાય છે અને તેનું જોર એકદર રીતે એટલું તાકાતવાળું હોય છે કે એની સાથે લપટાયલા ચેતનજી પોતાના નિજ સ્વરૂપને ભૂટી જાય છે, પરવશ બની જાય છે અને ત્યાર પછી એવા ખેલો ભજવે છે કે તેનામા જાણે સદ્જ્ઞાનજીવન કે સચ્ચારિત્રજીવન હશે એમ પણ લાગે નહિ. ચેતનજીની આવી વ્યથિત અવસ્થા કરનાર ભોગતૃષ્ણા છે અને ચેતનજી પોતે કેવા છે? એ તો સ્વભાવતઃ લાયક નાયક છે, મહાઉત્તમ સરદાર છે, ખુદ ભોગતૃષ્ણાને ઉત્પન્ન કરનાર કર્મકટકના પણ તે સરદાર છે, જો કે તે તેની વિભાવદશા છે. અનંત ઉચ્ચ ગુણોના પણ તે સ્વામી હોવાથી શક્તિરૂપે પણ તેને 'લાયક' કહી શકાય અને તેને પોતાને મહાઅનર્થપરપરામાં ઉતારનાર કર્મોના તે પોતે ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તેને તેના સ્વામી પણ કહી શકાય આવી રીતે તે બેવડી રીતે એક બીજાથી વિરુદ્ધ પડે એવી સ્થિતિ ધારણ કરનાર છે, પરંતુ એમા ફેર એટલો છે કે-એનું કર્મ-સ્વામિત્વ વ્યક્ત છે અને એનું ગુણસ્વામિત્વ શક્તિમા અવ્યક્તરૂપે રહેલું છે બાકી એ ઉત્કૃષ્ટ આનંદ ભોગવવાને યોગ્ય છે. એવા 'લાયક' ચેતનજીના પ્રાણને અત્યારે તો ભોગ-તૃષ્ણાના એક એક બાણ હણે છે એવી દુર્બળ સ્થિતિમા તે નાયક આવી ગયા છે આવી ભોગતૃષ્ણાને વધારે ઓળખવા માટે કવિ પૂછે છે

વિચાર થાય છે કે-આવી રીતે ચેતનજીના પ્રાણની ઘાતક ભોગતૃષ્ણાને કાંઈ ઘડપણ હશે કે નહિ? એટલે એ કોઈ વખત ઘરડી થઈ પોતાનું જોર ઓછું કરતી હશે કે દરરોજ નવધૌવના સ્ત્રીની પેઠે પૂરે દમામમા જ રહેતી હશે? એ તૃષ્ણા પોતે વૃદ્ધાવસ્થા છે અથવા તેને વૃદ્ધાવસ્થા કંઈ અસર કરે છે? તેનો જવાબ એક વાર્તિક પૂરો પાડે છે

जीर्यन्ति जीर्यतः केशा, दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।

यौवनाशा घनाशा च, जीर्यतोऽपि न जीर्यति ॥

વૃદ્ધ પુરુષના બાલ સફેદ થઈ જાય છે અને તેના દાંત પડી જાય છે, મતલબ તેના બાલ અને દાંત પર ઘડપણ પ્રાપ્ત થાય છે પણ પુરુષ વૃદ્ધ થતો જાય છતાં તેની વિષય-સુખતૃષ્ણા અને ધનતૃષ્ણા વૃદ્ધ થતી નથી, ઉલટી તે તો વૃદ્ધિ પામતી જાય છે. ઘડપણમા તે પોતાનું આકરું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે આટલા ઉપરથી જણાયું હશે કે ભોગતૃષ્ણાને ઘડપણની કાંઈ પણ અસર થતી નથી એવી જ રીતે બીજો પ્રશ્ન પૂછે છે કે-એ ભોગતૃષ્ણાને લોકલાજ કાંઈ હશે કે નહિ? માણસો પોતાના મનથી નહિ તો જે સગાસબ ધીઓમા

પોતે સ્હેતા હોય, જેમની સાથે પોતાનો વહીવટ ચાલતો હોય તેની લક્ષ્મી ખાતર વધુ સાશ કામે કરે છે અથવા ખરાબ કામ કરતા અટકે છે, પણ આ લોગતુષાને એ પણ નથી. એની અસર તો માણસ એવા અધમ કામ કરે છે કે જેનું વર્ણન થઈ શકે નહિ. લોગતુષા જ્યારે પ્રબળ સ્વરૂપમાં હોય છે ત્યારે તેની અસર નીચે મુજબથી પ્રાણી તરફ અધ બની જાય છે અને જાણે કુનિયા તેને એવી જ નથી એવી રીતે કાંઈના વિચારની કે અભિપ્રાયની દરકાર સખ્યા વગર એ પોતાનું કામ ચલાવે જાય છે અને તેટલા માટે અનેક શાસ્ત્રકર્તા એવા પ્રાણીને ‘વિષયાધ’ કહીને સંબોધે છે. જ્યેષ્ઠાદિમાં તજ્જર કરતાં જણાશે કે લોગતુષામાં આસક્ત થયેલા પ્રાણીઓ અનેક પ્રકારનાં અપ્રમાણિક અચરણ કરે છે, સખા જાઈ સ્વાયે થન ખાતર લડે છે, લેણુદેણુમાં ગેટા વાળે છે, મોટી વૃદ્ધ ઉમરે દશબાર વરસની બાળા સાથે પૈસા આપી પરણતાં તેની આખામી સ્થિતિનો વિચાર કરતા નથી, પરસ્પરીવપટ થાય છે અને એવી અનેક પ્રકારની અવદિત ઘટનાઓ કરે છે કે જે બતાવી આપે છે કે—તેઓ તરફ અધ છે વળી એ લોગતુષાનું સ્વરૂપ બતાવતાં કવિ કહે છે કે—એની કોઈ લગામ પણ હાથમાં નથી કે જેથી તેને વારીને કહી શકાય કે તેણે આ પ્રમાણે વતવુ જોઈએ. એક સારો અધ લગામથી વચ રહી શકે છે પણ આ લોગતુષાને તે બીલકુલ લગામ જ નથી; એથી એ લગામ વગરના પોતાની પેઠે પોતાનો દોર નિરકુશપણે ચલાવે છે અને તેમાં તેને કોઈ પણ પ્રકારનો અટકાવ કરી શકતો નથી. લગામ વગરનો અધ કેવી રીતે ચાલે છે તે એક વખત અનુભવવા જેવું છે આવી રીતે લોગતુષા પર વૃદ્ધાવસ્થાની પણ અસર થતી નથી, તેને લોકલજ પણ નથી અને તેને લગામ પણ નથી આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી તે આખી જિંદગી સુધી કોઈ પણ પ્રકારના અકુશ વગર અને લોકવિચારથી સંકોચ પામ્યા વગર પોતાનું સર્વ જોર આ ચેતનજી પર પૂરે દાખામાં ચલાવે છે અને આ ચેતનજી જ્યાં સુધી ચોખમાજ પર પ્રભુતિ કરવાનો વિચાર અને નિર્ણય કરી તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ અનુભવતો નથી ત્યાં સુધી તેનો દોર એણે પણ થતો નથી.

મોહની મોહન ઠગ્યો જગત ઠગારીરી,

દીઝીવ આનંદજન વાહજ હમારીરી ઠરસકી૦ ૩

“ આખા જગતને જનનારી લોગતુષાએ મારા મનમોહન પતિને (પણ) છેતર્યો છે કે આનંદજન પ્રભુ ! (તે પતિને મને) પાછો અપાવો એવી અમારી આહવા—વિનંતિ છે

* હાલે જામે એક પ્રતમાં હાલ પાઠ છે હાલ એટલે હાલ (hearing) આ પાઠ ઠીક હાલે છે કે મોહનીઓહ કરનારી, તુષ્યા મોહન=મારો પતિ પ્રેમનું સ્થાન, મનોહર, જ્યો=ચેતન, જગત જગારી=જરને છેતરનારી રીજમે=પાછો આપીએ. આનંદજન=આનંદજન પ્રભુ. હાલવાજ આહવા. હમારી=અમારી, અમારા તરફની

ભાવ-ઉપરોક્ત ભોગતૃષ્ણ આખા જગતને છેતરનારી છે. તેની અસર તળે આવનારને તે અંધ બનાવી દે છે, પોતે ચૌવનના પૂરજોરથી કામ કરે છે અને લોકલાજની દરકાર રાખતી નથી તેથી તે આખી દુનિયાને એટલે દુનિયાના પ્રાણીને છેતરીને ઊંધા પાટા ખંધાવે છે. સર્વ પ્રાણીને તે સ્વાર્થી બનાવી વિષયસુખના કચરામાં રગદોળે છે અને તેમાં તેને ડુકરની પેઠે આનંદ લેવરાવે છે તેથી તેનાથી સુકત પ્રાણી આ દુનિયામાં કોઈ વિરલ હશે. શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે-આવી મોહની-ભોગતૃષ્ણ જે આખા જગતને ઠગનારી છે તેણે મારા પતિને-ચેતનજીને પણ ઠગ્યો છે, તેને પોતાના કબજામાં લઈ લીધો છે અને તેને પોતાને વશ બનાવી દીધો છે. એને પરિણામે તે અંધ થઈ જઈ અસ્ખલિતપણે લોકલાજની દરકાર વગર ઠગાયા કરે છે અને જે વિષયોમાં વસ્તુતઃ કાંઈ સુખ નથી તેમાં સુખ માની સંસારમાં ફસાયા કરે છે. એ મોહની પણ એવી છે કે એણે જગતમાં મોટા મોટા ઋષિ-મુનિઓને પણ ઠગ્યા છે અને મારા પતિ પણ તેથી ઠગાઈ ગયા છે. પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન ભૂલી, મારા પ્રેમની અવગણના કરી, સ્વરૂપજ્ઞાનના અજ્ઞાતે ચેતનજી ઘસડાયા કરે છે અને વિષયભોગના સાધનો એકઠા કરતા જાય છે અને મને તથા મુમતિને શોધતા નથી, મળતા નથી, યાદ કરતા નથી, અમારો સંબંધ વિચારતા નથી અને અમારો સંગ કરતા નથી મોહનીએ એમને એવા ઊંધા પાઠ બણાવી દીધા છે કે તે ચેતનજીને અમારી છાયામાં આવવાનો વિચાર પણ કરવા દેતી નથી અને તેનાથી ઠગાયલા ચેતનજી નિરંતર એ જ સ્થિતિમાં રહી સંસાર-ચક્રમાં અટવાયા કરે છે

હવે હે આનંદધન પ્રભુ ! આવી જગતને ઠગનારી મોહની પાસેથી ચેતનજીને લઈ-લઈને અમને સોપો એવી અમારી વિશ્વસિ છે. અમારા પતિ અમારી પાસે આવે, અમારે મંદિરે પધારે અને અમારા સાથે આનંદ (જ્ઞાનાનંદ વિગેરે) ભોગવે તથા અમારી વિરહબંધના દૂર કરે એવું આપ કરી આપો તો અમારી ચેતનજી સંબંધીની ચિંતા દૂર થાય, અમારા મનની ગ્લાનિ ખસી જાય, અમને સર્વ પ્રકારે આનંદ થાય અમારા મનમાં ખેદ એટલો છે કે-આવી અધમ કુલટા મોહિની જેવી સ્ત્રીઓ સાથે અમારા શુદ્ધ નિરંજન સ્વરૂપી નાથ જટકે અને દૂર નજીક બેઠા બેઠા અમે જોયા કરીએ એ અમને જરા પણ ઠીક લાગતું નથી, અમને શોભતું નથી અને ચેતનજીને તેમ કરવું કોઈ રીતે ઘટતું નથી. હવે તો ચેતનજી મનને નટનાગરમાં જોડી દે અને બીજા સર્વ સાથેથી તેનો સંબંધ તોડી નાખે એમ તેનો વિચાર થયો છે તેથી તે સ્વતઃ જ મોહની-પણ્યસ્ત્રી સાથેનો સંબંધ છોડી નાખશે. પણ એ કુલટા આખા જગતને ઠગનારી છે તેથી યોગમાર્ગ પર ચઢવાને ઉદ્યુક્ત થયેલા અમારા ચેતનજીને વળી કાંઈ છળ કરી છેતરી જાય નહિ એ અમારા મનમાં ભય છે એ મોહનીના માર્ગે એવા ગૂઢ છે અને અત્યાર સુધી એણે ચેતનજીને એવી એવી સુક્રિતપ્રયુક્તિથી ભૂલાવામાં નાખ્યા છે કે ગમે તે બાબતથી તે ચેતનજી પર

પોતે સ્વેચ્છા હોય, જેમની સાથે પોતાનો વહીવટ ચાલતો હોય તેની સ્થિતિ ખાતર વધુ સારા કામો કરે છે અથવા ખસણ કામ કરતા અટકે છે, પણ આ યોગતુષાને એ વધુ નથી. એની અસર તો માણસ એવા અમમ કામ કરે છે કે જેનું વધુન થઈ શકે નહિ. યોગતુષા જ્યારે પ્રબળ સ્વરૂપમાં હોય છે ત્યારે તેની અસર નીચે મુજબથી પ્રાપ્તી તરફ આંધળી બની જાય છે અને જાણે કુનિષ્ઠ તેને એવી જ નથી એવી રીતે કાંઈના વિચારની કે અભિપ્રાયની હરકાત શામ્યા વગર એ પોતાનું કામ ચલાવે બંધ છે અને તેટલા મોટે અનેક શાસ્ત્રકારો એવા પ્રાણીને 'વિષયામ' કહીને સંભોધે છે અવદારમાં નજર કરતાં જણાયે છે કે યોગતુષામાં આસકત થયેલા પ્રાણીઓ અનેક પ્રકારનાં અમમાલિક અચરણ કરે છે, સમા ભાઈ સાથે થત ખાતર લડે છે, લેલુદેણમાં એટા વાળે છે, મોટી વૃક્ષ ઉમરે દશબાર વરસની બાળા સાથે પૈસા આપી પરણતાં તેની આઆમી સ્થિતિના વિચાર કરતા નથી, પરસ્પર પટ થાય છે અને એવી અનેક પ્રકારની અવદિત વસ્તુઓ કરે છે કે જે બતાવી આપે છે કે-તેઓ તરફ આંધળ છે વળી એ યોગતુષાનું સ્વરૂપ બતાવતાં કવિ કહે છે કે-એની કોઈ લગામ પણ હાથમાં નથી કે જેથી તેને વારીને કહી શકાય કે તેણે આ પ્રમાણે વતવું લેઈએ એક સારો અથવા લગામથી વશ રહી શકે છે પણ આ યોગતુષાને તે બીલકુલ લગામ જ નથી; એથી એ લગામ વગરના ઘોડાની પેઠે પોતાનો દોર નિરકુશપણે ચલાવે છે અને તેમાં તેને કોઈ પણ પ્રકારનો અટકાવ કરી શકતો નથી. લગામ વગરનો અથવા કેવી રીતે ચાલે છે તે એક વખત અનુભવવા જેવું છે આવી રીતે યોગતુષા પર વૃદ્ધાવસ્થાની પણ અસર થતી નથી, તેને લોકલાજ પણ નથી અને તેને લગામ પણ નથી. આ પ્રમાણે હીકવ હોવાથી તે આખી જિંદગી સુધી કોઈ પણ પ્રકારના અકુશ વગર અને લોકવિચારથી સંકોચ શામ્યા વગર પોતાનું સર્વ જ્ઞેય આ ચેતનજી પર પૂરે હમામમાં ચલાવે છે અને આ ચેતનજી જ્યાં સુધી યોગમાર્ગ પર પ્રગતિ કરવાનો વિચાર અને નિયંત્રણ કરી તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજતો નથી ત્યાં સુધી તેનો દોર બોલે પણ થતો નથી.

મોહની મોહન ઠગ્યો અગત ઠગારીરી,

દીક્ષીય જ્ઞાનદયન વાહજ હમારીરી સરસક્ષીં ૨

“ આખા જગતને હનગારી યોગતુષાએ મારા મનમોહન પતિને (પણ) છેતર્યો છે એ આનંદપન પ્રભુ ! (તે પતિને અને) પાછો અપાવો એવી અમારી આહવા-વિશ્વસિ છે ”

* વાંચને જાણે એક પ્રતમાં 'હાથ પાડે છે' એટલે અરણ (heaton). આ પદ ઠીક લાગે છે. ૨ મોહની-મોહ કરનારી, તુલ્યા મોહન=મારો પતિ પ્રેમનું રહસ્ય, મનોહર ક્ષેત્ર-ઉત્તમ, જગત ભારી-સર્વને ઉત્તરનારી હીન્દુઓપાલો આપીએ. આનંદપન-એ આનંદના પ્રદા. વાહજ, આહવા. હમારી-અમારી, અમારા તરફની

ભાવ-ઉપરોક્ત સોગતૃષા આખા જગતને છેતરનારી છે, તેની અસર તળે આવનારને તે અંધ બનાવી દે છે, પોતે યૌવનના પૂરજોરથી કામ કરે છે અને લોકલાજની દરકાર રાખતી નથી તેથી તે આખી દુનિયાને એટલે દુનિયાના પ્રાણીને છેતરીને ઊંધા પાટા બધાવે છે. સર્વ પ્રાણીને તે સ્વાર્થી બનાવી વિષયસુખના ક્યરામા રગદોળે છે અને તેમા તેને હુકરની પેઠે આનંદ લેવરાવે છે તેથી તેનાથી મુક્ત પ્રાણી આ દુનિયામા કોઈ વિરલ હશે. શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે-આવી મોહની-સોગતૃષા જે આખા જગતને ઠગનારી છે તેણે મારા પતિને-ચેતનજીને પણ ઠગ્યો છે, તેને પોતાના કબજામા લઈ લીધો છે અને તેને પોતાને વશ બનાવી દીધો છે. એને પરિણામે તે અંધ થઈ જઈ અસ્પષ્ટિતપણે લોકલાજની દરકાર વગર ઠગાયા કરે છે અને જે વિષયોમા વસ્તુતઃ કાંઈ સુખ નથી તેમા સુખ માની સંસારમા ફસાયા કરે છે. એ મોહની પણ એવી છે કે એણે જગતમા મોટા મોટા ઋષિ-મુનિઓને પણ ઠગ્યા છે અને મારા પતિ પણ તેથી ઠગાઈ ગયા છે. પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન ભૂલી, મારા પ્રેમની અવગણના કરી, સ્વરૂપજ્ઞાનના અભાવે ચેતનજી ઘસડાયા કરે છે અને વિષયલોગના સાધનો એકઠા કરતા જાય છે અને મને તથા સુમતિને શોધતા નથી, મળતા નથી, યાદ કરતા નથી, અમારો સંબંધ વિચારતા નથી અને અમારો સંગ કરતા નથી મોહનીએ એમને એવા ઊંધા પાઠ ભણાવી દીધા છે કે તે ચેતનજીને અમારી છાયામા આવવાનો વિચાર પણ કરવા દેતી નથી અને તેનાથી ઠગાયલા ચેતનજી નિરતર એ જ સ્થિતિમા રહી સંસાર-ચક્રમા અટવાયા કરે છે

હવે હે આનંદધન પ્રભુ ! આવી જગતને ઠગનારી મોહની પાસેથી ચેતનજીને લઈ-લઈને અમને સોંપો એવી અમારી વિશ્વસિ છે અમારા પતિ અમારી પાસે આવે, અમારે મંદિરે પધારે અને અમારા સાથે આનંદ (જ્ઞાનાનંદ વિગેરે) લોગવે તથા અમારી વિરહવ્યથા દૂર કરે એવું આપ કરી આપો તો અમારી ચેતનજી સંબંધીની ચિંતા દૂર થાય, અમારા મનની ગ્લાનિ ખસી જાય, અમને સર્વ પ્રકારે આનંદ થાય અમારા મનમા ખેદ એટલો છે કે-આવી અધમ કુલટા મોહિની જેવી સ્ત્રીઓ સાથે અમારા શુદ્ધ નિરજન સ્વરૂપી નાથ ભટકે અને દૂર નજીક બેઠા બેઠા અમે જોયા કરીએ એ અમને જરા પણ ઠીક લાગતું નથી, અમને શોભતું નથી અને ચેતનજીને તેમ કરવું કોઈ રીતે ઘટતું નથી. હવે તો ચેતનજી મનને નટનાગરમા બેઠી દે અને બીજા સર્વ સાથેથી તેનો સંબંધ તોડી નાખે એમ તેનો વિચાર થયો છે તેથી તે સ્વતઃ જ મોહની-પણ્યસ્ત્રી સાથેનો સંબંધ છોડી નાખશે. પણ એ કુલટા આખા જગતને ઠગનારી છે તેથી યોગમાર્ગ પર ચઢવાને ઉદ્યુક્ત થયેલા અમારા ચેતનજીને વળી કાંઈ છળ કરી છેતરી જાય નહિ એ અમારા મનમા ભય છે એ મોહનીના માર્ગ એવા ગૂઢ છે અને અત્યાર સુધી એણે ચેતનજીને એવી એવી યુક્તિપ્રયુક્તિથી ભૂલાવામા નાખ્યા છે કે ગમે તે બાબતથી તે ચેતનજી પર

તેના અસાવધયજ્ઞમાં હસેલે કરે અને ચેતનજીને મુજબી નાખે, તેથી હે પ્રભો ! અમારી વિજ્ઞાપિ છે કે-આપ ચેતનજીને શુદ્ધ માર્ગપ્રતીક્ષા કરાવી તેનો અમારા યોગ કરાવી આપો. ચેતનજી મોહનીને ધરે જાય એ વાત ઘણી જ ખરાબ છે અને તે હરીકૃતથી અમારા મનમાં અભિ સળગે છે, અમને તેથી જુદું જ ખેદ થાય છે અને તેથી અમારા મનની બળતરા આપ પ્રભુ પાસે અમે કાઢીએ છીએ. ('હાહ' શબ્દમાં આ બન્ને ભાવ-બળતરા અને વિજ્ઞાપનો સમાર્થ શકે છે) હે પ્રભુ ! હવે આપ ચેતનજીને શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાવીને નિરુદ્ધાપણે વર્તનારી, નિરતર મુલાવણ્યા સોજવનારી અને લાજ વગરની કુલટા સોજતુવા જે આખા જગતને હો છે તેનાથી તેનો પ્રસન્ન મૂકાવી આપો.

વિષયલેખમાં ચેતનજીની શુદ્ધ શાય છે તે હરીકૃત કવચિત્ કવિએ પોતે કહી અને કવચિત્ શુદ્ધ ચેતનાના મુખમાં મૂકી તેના ત્માત્મની અને શુદ્ધ યોગમાગ આહવાની પ્રેરણા કરી, સ્વભાવશબ્દોમાં લીનતા કરવા અત્ર પ્રબળ ઉપદેશ આપ્યો છે તે વિચારી મનને નટનાગરમાં ભેદી રેવું અને બ્યાર સબનસેં તોડી નાખવું અને તેમાં પ્રતિતિ કરી યોગમાર્ગ પર આરોહણ કરવું એ અત્ર ભાવ છે.

૫૪ ચાલીસમું

રાત આશવરી

મીઠો લાગ કવચો ન, સ્વાટો લાગે હોક;

કંઠ વિદુણી+ ગોઠરીતે, ત રણમાદિ પોક X મીઠહો ૦ ૧

‘ પતિ મીઠા-મધુર લાગે છે; મારા નાથ વગરની એક કરવી તે રણમા-જગતમાં પોક મૂકવા જેવું છે ’

ભાવ-પતિવ્રતા સ્ત્રીને પોતાના પતિ અતિ મધુર લાગે છે; અને પતિ વગરનો આખો લોક અને તે લોકના માણસો ખાટા લાગે છે મતલબ પતિને પોતાનું સ્વસ્વ સમજનાર અબળા (સ્મૂળ બળની નજરથી) પણ દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવાન સબળા (આધ્યાત્મિક

* મીઠાને બદલે મીઠાંડા જાદુ બનેલી જુઠાં છે ત મીઠા જાદુ પ્રેમદર્શક રૂપ છે અથ એક / રહે છે

+ વિદુણી રથાને એક પ્રતમા વિદ્યા પાતાન્તર છે અથ એક જ છે હવમાં વિદ્યાને બદલે ઉપર લખેલો પાક વધારે સુદર લાગે છે

X એક પ્રતમા પોકને બદલે ફોક પાક છે ફોકટ નિપજા એવો તેજ અથ પડે છે પણ પાક અશુદ્ધ લાગે છે

૧ મીઠા=મધુર. કતમે=પતિ. આરોહણપદ્યોમાં સોહપતિથી અન્ય લોક. કતમેપતિ વિદુણી વગરની સ્ત્રીવતી. ગોઠરીતે, કરણી રણમાદિ-જગતમાં વનમાં. પોક=પોક રણુ તે

નજરથી)ને તેના ઉપર પ્રેમ આવતો નથી, તે તો પતિમા પોતાનું ચિત્ત એટલું દબાવે સ્થાપિત કરે છે કે તેને પતિ વગરની સર્વ વસ્તુઓ અને લોકો ઉપર રાગ થતો નથી એટલું જ નહિ પણ એમા એને એક પ્રકારની ખટાશ લાગે છે. ખટાશને લીધે તે વસ્તુ ખાલી ગમતી નથી એટલું જ નહિ પણ દુસ્થી તેને જોઈને પણ મોઢો ખાડું થઈ જાય છે આ પતિપરાયણા સ્ત્રી કહે છે કે-પતિ વગર અન્ય સાથે સોખત કરવી કે સંબંધ કરવો તે જ ગલમા પોક મૂકવા જેવું છે. જેમ કોઈ પ્રાણીને કોઈ બાબતમા ફરિયાદ કરવી હોય તો જ ગલમા જઈને રાડો પાડવાથી કોઈ સાબળતું નથી અથવા જનસુધારણા માટે વિવેચન કરવું હોય તે જ ગલમા જઈને કરવાથી નિષ્ફળ થાય છે, તેવી રીતે પતિ વગર કોઈની સાથે ગોષ્ઠી કરવી તે નિષ્ફળ છે, અર્થ વગરની છે, નકામી છે આ પ્રમાણે વ્યવહાર દૃષ્ટિથી આ ગાથાનો ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. અન્ય સાથેની ગોષ્ઠીને રણમા પોક મૂકવા સાથે સંબંધ-નિષ્ફળતાને અગે ઘટાવી છે. સામાન્ય રીતે 'અરણ્યરુદન' શબ્દ જોતું પરિણામ કાંઈ ન આવે તેવા પ્રસંગ માટે વપરાય છે એમ મારું ધારવું છે. ગોષ્ઠીનો અરણ્યરુદન સાથે સંબંધ એટલા પૂરતો ઘટી શકે કે-અન્ય સાથે ગોષ્ઠી કરીને 'તેના પરિણામે અસ્પર્શ જે વચનવ્યવહાર થાય તે નિર્ચયક થાય છે અને તેથી તેવી ગોષ્ઠી નિષ્ફળ છે, તેથી કારણમા કાર્યારંભ કરવાથી તે અરણ્યરુદન તુલ્ય છે; અથવા વધારે વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો નિષ્ફળત્વનું સાધર્મ્ય હોવાથી ઉપમા ખરાખર ઘટતી આવે છે અને ઉપર જણાવ્યો તેવો આરોપ કરવાની પણ જરૂર નથી

આ તદ્દન સામાન્ય અર્થવાળા પદમા બહુ ગૂઢ ભાવાર્થ હોય એમ જણાય છે શ્રી આનંદધનજી મહારાજના સર્વ પદોમા ગુહ્ય અર્થ હોય છે તે ભાવ સમજવો અને ઝળકાવવો એ ઘણું મુશ્કેલ કાર્ય છે એ આપણે અનેક પ્રસંગે જોયું છે. આ પદમા તેમનો વાચ્યાર્થ સમજવા માટે કોઈ શબ્દ પણ સૂચવન થતો નથી તેથી વધારે મુશ્કેલી પડે છે. મારા ગુરુમહારાજના કહેવા પ્રમાણે આ પદનો આશય અતિ ઉદાત્ત છે અને એ પ્રત્યેક આત્મવાદને સૂચવનાર છે તદ્દનુસાર આત્મવાદ સંબંધી કેટલોક ઉલ્લેખ ખાસ અભ્યાસ કરી ખતાવવા પ્રયાસ કર્યો છે હવે આપણે આ પદનો સૂચક ભાવ સમજવા યત્ન કરીએ.

પ્રત્યેક આત્મા સ્વસ્વરૂપે સ્વતંત્ર સ્વાધીન છે, કોઈ કોઈનો અશ નથી એ પ્રત્યેક આત્મવાદ છે. આ પ્રત્યેક આત્મવાદને અત્ર પતિ તરીકે કહ્યો છે દરેક શરીરે આત્મા પૃથક્ પૃથક્ છે, ભિન્ન ભિન્ન છે, કોઈ સર્વવ્યાપી આત્માનો તે અશ નથી પણ પ્રત્યેક વ્યક્તિ છે, સિદ્ધ દશામા પણ પ્રત્યેક આત્માનું ભિન્નત્વ પૃથક્ પૃથક્ અવગાહનારૂપે સ્પષ્ટ વ્યક્ત અને ભિન્ન રહે છે એ પૃથક્ આત્મવાદ છે. એ પ્રત્યેક આત્મવાદરૂપ અથવા પૃથક્ આત્મવાદરૂપ પતિ મને અતિ પ્રિય લાગે છે અને બીજાં દર્શનોની જુદી જુદી આત્મા સંબંધી જે માન્યતા છે તે મને ઈષ્ટ લાગતી નથી એમ શુદ્ધ ચેતના-આત્માની પત્ની અત્ર કહે છે હવે આત્માના સ્વરૂપ અને ઉત્ક્રાન્તિને અગે આ દૃષ્ટિથી જુદા

બૂદ્ધ સપ્રજ્ઞાયોની માન્યતા કેવા પ્રકારની છે તે સંક્ષેપથી અજ વિચારીએ. વાત એમ છે કે-નિજ નિજ દશનકારે આત્માના અનેક પ્રકાર કહે છે તેની ઉત્ક્રાન્તિ અને છેવટની સ્થિતિને જોઈ બૂદ્ધ બૂદ્ધ વિચાર બતાવે છે કેઈ આખા વિશ્વમાં એક સર્વવ્યાપી આત્માને માની માયાથી તેના પૃથક્ લેદો થયેલા સમજે છે અને અત્ય અવસ્થામાં જ્યોતિને વિસ્ફુલ્લિત-તણખે બૂદ્ધો જણાયેલા તે પાછો જ્યોતિમા બળી બળ છે, પરંતુ પ્રત્યેક આત્મા બૂદ્ધ નથી, બૂદ્ધ દેખાતા હતા તે માયાથી લાગતા હતા વળી કેઈ સર્વ કારના કર્તા-હર્તા ધર્મરતે માને છે અને કહે છે કે પ્રત્યેક જીવનું કાઈ કશું કે કાશું થતું નથી, આ પ્રમાણે મુખ્ય બે દેનાર ધર્મરતે કહી આત્માની શક્તિને દેખાવી દે છે અથવા તેની શક્તિને નકામી બતાવી ધર્મરતને બળવાન બનાવે છે, વિગેરે વિગેરે આત્મા સબધી અનેક પ્રકારની માન્યતા છે તે સબધમાં પ્રત્યેક દર્શનકારે શું કહે છે તેનો અને સાધાસાધ તે દર્શનોને જણાવનાર મહાત્માઓનો સંક્ષેપથી વિચાર કરીએ.

જૈન મતમા જિનેન્દ્ર દેવ છે જે રાગ દેવથી રહિત છે; મોહ મહામહત્તને હણનાર, કેવળજ્ઞાન અને કેવળદશનમુક્ત છે; તેઓ સુરાસુરથી પૂજ્ય, સદ્ગુણ અમન્ય પ્રકાશક અને સર્વ કર્મોના ક્ષય કરીને પરમપદ પામેલા છે. અનાદિ કાળથી ખાણમાં સ્થેલ સુવર્ણ સાથે જેમ મળ લાગેલ છે તેમ આત્મા સાથે કર્મ લાગેલાં છે, તેના ક્ષય કરી આત્માના સદૃશ શુદ્ધ જ્ઞાન-દશન-આશિષ પ્રગટ કરવા માટે પરમ પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર છે સુવર્ણ જેમ ખાણમાં માટીથી આવૃત હોય ત્યારે પણ તેનામાં કલનત્વ તો સ્થેલ છે જ, તેવી રીતે ચેતન કર્માવૃત હોય ત્યારે પણ તેનામાં શુદ્ધ ચેતનત્વ તો હોય છે જ; ક્રિયા, મોક્ષ, તપ, સમય વિગેરે દ્વારા કર્મમળ દૂર કરવા માટે પરમ પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર છે અને તેમ કરવાથી ચેતનના શુદ્ધિ આવૃત હોય છે તે બ્રહ્મ સાથે ચેતનમા જે મહાન્ શુદ્ધિ છે તે બહારથી લેવા જવાના નથી પણ જરૂર પ્રયત્ન-આવૃત્તિ સ્થેલા છે તે બ્રહ્મ કરવાના છે આત્મા પ્રત્યેક શરીરે દેહપ્રમાણુ વિસ્ત છે અને સર્વ કર્મમળ દૂર કરી મોક્ષમા બળ ત્યારે પણ તેનું બ્રહ્મત્વ સુરખા જ રહે છે એક વખત કર્મમળ દૂર થયા પછી ફરી વાર તેને કર્મમળ લાગતો નથી જોતલે મોક્ષમા તથા પછી ચેતનનું પુનઃ સંસારમાં આવતરણ થતું નથી. કર્મ આક પ્રકારના છે તેના ઉત્તરલેદો અને તે પ્રત્યેકની તરતમતા ધણી લેહવિશેષમા વહેવાઈ ગયેલી છે. આત્માના જ્ઞાન શુદ્ધિ આવરણ કરે તે જ્ઞાનાવરણીય દશન શુદ્ધિ આવરણ કરે જો દશનાવરણીય, ચારીરિક મુખ્ય બેનો અનુભવ કરાવે તે વેદનીય, સંસારમા અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં સત્ય માત્ર ન સૂચ્યા દેતા મૂંઝવી નાખે તે મોહનીય ચેતનને અનેક બલિમાં જન્મ આપી તેને અવનવા અનુભવ કરાવે તે નામ કર્મ, ઉચ્ચ નીચ બલિમા આવતરણ કરાવે તે ગ્રેહ કર્મ પ્રત્યેક ભવમાં અમુક કાળ સુધી સ્થિતિ કરાવે તે આયુ કર્મ અને ત્યાં વસ્તુપ્રાપ્તિમાં, તેના દાનમા, લોભપ્રભોગાદિમા પ્રત્યવાય કરે તે અતરાય કર્મ ઉપર જણાવું તેમ આ આક કર્મોના

અનેક ભેદો થાય છે, તે ચેતન ઉપર લાગ્યા કરે છે અને તેનો ભોગકાળ થયે કૃપા આપી ખરી પડે છે. ચેતન જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વ દશામાં વર્તેલો હોય છે ત્યાં સુધી ઉપર લખેલાં સર્વ કર્મો તેની પ્રચુરતા સાથે હોય છે. એ નિગોદમાં હોય છે ત્યારે અવ્યક્ત હુખ ભોગવીને અનેક જન્મ મરણ કરે છે એવી નિગોદ સર્વ લોકમાં ભરેલી છે. સોયના અગ્રભાગ પર તેના અનંત જીવો રહી શકે છે. કાંઈક અકામ નિર્જરા થતાં આ જીવ બાદર નિગોદમાં આવે છે. ત્યાર પછી બાદર વનસ્પતિ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી જે સર્વ એકેન્દ્રિયવાળાં છે તેમાં આવે છે તેમાંથી વળી કાંઈક નિર્જરા થતા તે બે, ત્રણ, અને ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવની ગણનામાં આવે છે અને આગળ વધતા તે પંચેન્દ્રિય તિર્યચ થાય છે. કર્મપ્રચુરતા થતા તે આગળ વધતો અટકી પાછો નીચે પણ ઉતરી જાય છે અને કર્મ ઘટતા કોઈ વખત મનુષ્ય પણ થાય છે મનુષ્યગતિમાં તેને દેવગુરુનો યોગ થઈ જાય છે તો તે શુદ્ધ માર્ગનું આરાધન કરી પોતાની પ્રગતિમાં વધારો કરે છે. એવી રીતે ઉત્કાન્તિ અપકાન્તિમાં નરક અને દેવલોકમાં હુખ સુખ પણ અનેક પ્રકારના અનુભવે છે. શુદ્ધ માર્ગનો આશ્રય થતા કોઈ વાર તેની નિવિડ મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મગ્રન્થિનો ભેદ થાય છે અને આવો ભેદ થયા પછી તેને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. પછી વ્રત, પચ્ચખખાણુ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, યોગાદિ કાર્યથી વિરતિભાવને તેના સવિશેષ રૂપમાં પામી, ઉચ્ચ આચરણ કરી અપ્રમાદીપણે શુદ્ધ ચારિત્ર પાળતા કર્મનો ભાર ઓછો કરતો જાય છે અને છેવટે શુદ્ધ કૈવલ્યજ્ઞાન જ્યારે તેને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે સચરાચર જગતના ત્રિકાળ ભાવો પ્રત્યેક સમયે બહુ-દેખે છે છેવટે શેષ અદ્વય કર્મમળ હોય છે તેનો પણ ક્ષય કરી અજરામરપદ પ્રાપ્ત કરે છે. આવી રીતે મોક્ષમાં ગયા પછી ત્યાં તેની સાદિઅનંત કાળ સુધી સ્થિતિ થાય છે, તેને સસારમાં ફરી વાર આવવું પડતું નથી અને ત્યાં તે સચ્ચિદાનંદ-સ્વરૂપે અનંત આત્માનંદ પ્રાપ્ત કરે છે અને તેમાં રમણ કરે છે. આવી રીતે આત્માનો ભેદાભેદ સ્વીકારનાર સ્યાદ્વાદ શૈલી જે ચેતનજીની ઉત્કાન્તિ બતાવે છે તે સમજીને વિચારવા યોગ્ય છે એ મતમાં તત્ત્વ સાત અથવા નવ છે. ચૈતન્યસ્વરૂપ જીવ અને જડ તે અજીવ કર્મપ્રકૃતિને ચેતન સાથે મળવાનો માર્ગ-પ્રણાલિકા તે આશ્રવ, તેનો અવરોધ કરવાના કારણો તે સવર, આત્મા સાથે લાગેલ કર્મમળને ખખેરી નાખવો તે નિર્જરા, તેનો સયોગ થવો તે બધું અને તેનો સર્વથા ક્ષય થવો તે મોક્ષ. આ સાત

* અવ્યવહાર રાશિમાં અનંત જીવો એકેન્દ્રિય અવસ્થામાં આખા વિશ્વમાં ભરેલા છે, તે સૂક્ષ્મ છે, આખે ન દેખી શકાય તેવા છે, એક શ્વાસોઘ્વાસમાં સાડાસત્તર બળ કરે છે અને તેવી સ્થિતિમાં અનંત કાળ ક્યાં કરે છે એ સ્થિતિમાં એક સોયના અગ્રભાગ પર અસખ્ય ગોળા હોય છે અને એક ગોળામાં અનંત જીવો હોય છે એ જીવોને નિગોદના જીવ કહેવામાં આવે છે વિચાર કર્યા વગર (અકામ નિર્જરાથી) ધર્મણૂઘૂર્ણન ન્યાયથી કર્મક્ષય થતાં એમાંથી જીવ ઉત્પત્તિ સ્થિતિમાં આવે છે એ નિગોદનું સ્વરૂપ જૈન ગ્રન્થોમાં ઘણું વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યું છે

x ઇન્દ્રિયો પાંચ છે સ્પર્શન, રસના, નાસિકા, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર

તત્ત્વો સાથે સુખનો અનુભવ કરાવનાર તે પુણ્ય વત્ત્વ અને તેથી વિપરીત દુઃખનો અનુભવ કરાવનાર તે પાપ વત્ત્વ, એ બેને જોળવાર્તા નવ વત્ત્વ યાવ છે જમતુકર્તા ઈશ્વરને માનવાથી ઠેટલા પ્રકારના રોપ આવે છે તે આ મતના બ્રથોમાં બહુ વિસ્તારથી બતાવવામાં આબુ છે સમજગી અને સાત નથ અને તેના ઉપસેદો જેના સબધમાં આપણે પાત્રમા પદના વિવેચનમા સદ્જ વિચાર કરી મયા છીએ તે આ મતની કૂચી છે એ સમ નથ એટલી વિદ્વતાથી આ દશનના બ્રથોમા ચચ્ચા છે અને તેનુ સ્વરૂપ વતમાન જ્ઞાનકાળમા એવી સારી રીતે આયને મળતુ આવતુ જણાય છે કે તેને બતાવનાર તરફ સ્વાભાવિક રીતે જ તે મતના અનુચાથી ન હોય તેનુ પણ આન ખેચાય છે આત્માને કૂટસ્થ નિત્યતા ઘટવી નથી તેમજ સાચમત અકર્તૃત્વ બતાવે છે તેમા પણ અનેક દ્રષણો આવે છે તે આ મતનાં શાસ્ત્રોમાં બતાવવામાં આબુ છે ઉપર જે છવ નામનુ પ્રથમ વત્ત્વ કહ્યું તેના નવ વિભાગ છે ૧ પૃથ્વીકાય, ૨ આકાશ, ૩ તેજસ્કાય, ૪ વાયુકાય ૫ વનસ્પતિકાય, ૬ જો, ૭ ત્રણ, ૮ ચાર અને ૯ પાત્ર ઉદ્ભવવાળા છવો પૃથ્વીકાઈનુ સજીવત્વ તે હવે વિજ્ઞાનથી પણ સિદ્ધ થયુ છે તેથી તે મતના શાસ્ત્રક્રશ તેને માટે જે કોટિઓ બતાવે છે તેનુ પુનરાવતન કરવુ આવશ્યક નથી. છવ અને પુદ્ગલને અતિસદ્દામ્ય સ્વભાવ તે ધર્મ, સ્થિતિસ્વભાવ તે અધમ, અવકાશ આપનાર આકાશ, શબ્દ, અધકારાદિ પુદ્ગલ અને કાળ એ સર્વ જીવ વત્ત્વમાં આવે છે વિષય ક્યાવાદિમાં મન વચન કામાનો આપાર તે આસવ અને મહામત, દેશવિરતિ, સમિતિ, શુભિ, યતિધર્મો વિગેરે સવર વત્ત્વમાં આવે છે. બાર પ્રકારના તપથી કમની નિજ સ યાય છે કમબધ વખતે તેનાં પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, સ્થ અને અનુભાગ નિર્ણીત યાય છે અને સર્વ કમરદિવપણુને શોક્ષ વત્ત્વ કહેવામા આવે છે આત્મા, ધમ, અધમ આકાશ પુદ્ગલ અને કાળ એ છ દ્રવ્ય છે, તેમાં ધમ, અધમ આકાશ અને કાળ એક દ્રવ્ય છે અને પુદ્ગલ તેમજ છવ અનેક છે પુદ્ગલ એક મૂર્ત છે, બાકીના પાંચ અમૂર્ત છે કમ પણ પૌદ્ગલિક છે, એનો સબધ છૂટલા ચેતન જીવ અતિ કરે છે અસંગતથી જીવ અતિ યાય છે તે બાણના પૂવ પ્રયોગ વિગેરે દ્વાતોથી સમજા દેવી. પાણીમાં જેમ જસ્તુ હલકી થતાં ઉપર તરે છે તેમ કમભાશથી સુક્ત થતાં ચેતનની જીવ આસોકાંત અતિ યાય અને ત્યાં તેની અનવ કાળ મુખી સ્થિતિ સ્થે છે સિદ્ધ દશામા દ્રવ્ય માણ હોવા નથી પણ અનવ જ્ઞાન અનવ દશન, અનવ વીચ, અનવ સુખરૂપ જાવ માણ હોય છે સિદ્ધદશાનુ સુખ સામારિક સુખ કરતા તદન વ્ધા નકારનુ છે અને તે પરમાનંદરૂપ છે આ મતમાં ઉત્પાદ, બ્યથ અને ધ્રુવમુક્ત હોય તેને સત્ કહેવામા આવે છે એ ત્રિપટીમાં બહુ સૂક્ષ્મ રદસ્થ સમાયેશું છે અને જેન વત્ત્વજ્ઞાનનો એમાં સમાવેશ થઈ શકે છે સમ્યક્જ્ઞાન, સમ્યક્દશન અને સમ્યક્ચારિત્રને શોધમાગ માનવામાં આવે છે મિશ્યાત્વ અવિરતિ, ક્યાવ અને યોગથી કમબધ યાય છે અને તેનો જેમ જેમ પ્રતિબંધ કરવામાં આવે તેમ તેમ નવીન કમરપતિ

ઓછી થતી જાય છે આત્મા પ્રગતિ કરતાં નવીન કર્મ ઓછાં ગ્રહણ કરે અને પૂર્વબદ્ધ કર્મોના કાંઈક પ્રદેશ અથવા વિપાક ઉદયથી ભોગ કરી લે અને કાંઈક નિર્જરાથી ક્ષય કરી નાખે ત્યારે છેવટે સર્વથા કર્મોના ક્ષય કરતા તે મોક્ષ-અજરામર પરમાનંદ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી ત્યાં સુસ્થિતપણે રહે છે. ચેતનનું ત્યાં પણ વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ જ રહે છે. જો કે ગુણ સાદૃશ્ય છે પણ પરમ તત્ત્વમા મળી જઈ તેની વ્યક્તિ નાશ પામી જતી નથી એ જૈન મતના મોક્ષમાર્ગનું રહસ્ય છે.

બૌદ્ધો ક્ષણિકવાદી છે. તેઓ દુઃખ, સમુદય, માર્ગ અને નિરોધ એ ચાર આર્ય સત્ય માને છે. વિજ્ઞાન, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને રૂપ એ દુઃખના પ્રકાર છે. આ સંસારી સ્કંધરૂપ જ જીવ છે, તેથી અન્ય જીવ એવો કોઈ પદાર્થ નથી. રૂપ, રસ વિગેરેનું જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન એટલે નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન, આલોચના માત્ર સામાન્ય જ્ઞાન Perception થાય તેને વિજ્ઞાન કહેવામા આવે છે સુખ દુઃખ અને અદુઃખરૂપી વેદના એ પૂર્વકૃત કર્મના ઉદયથી થાય છે નિમિત્તનું ગ્રહણ કરવાપણું તે પ્રત્યય, એનાથી જાતિવ્યક્તિનો યોગ કરી સવિકલ્પ જ્ઞાન થાય તે સંજ્ઞા. પુણ્યાપુણ્યાદિ ધર્મસમુદય તે સંસ્કાર, એના પ્રબોધથી પૂર્વે અનુભવેલા વિષયનું સ્મરણ વિગેરે થાય છે અને પૃથ્વી, ધાતુ વિગેરે રૂપસ્કંધ. આ પાંચ સ્કંધ સિવાય 'જીવ' અથવા 'આત્મા' એવો પદાર્થ કોઈ પ્રમાણથી સિદ્ધ થતો નથી આ પાંચે સ્કંધને ક્ષણસ્થાયી સમજવા તે નિત્ય અથવા કાલાન્તરઅવસ્થાથી નથી. આવી રીતે બૌદ્ધો દુઃખતત્ત્વની વ્યાખ્યા કરે છે. લોકમા હું અને મારું વિગેરે જે અખિલ ગણુ ઉદય પામે છે તેને સમુદયતત્ત્વ કહેવામા આવે છે. સર્વ સંસ્કાર ક્ષણિક છે એવી વાસના જેમા બધાઈ છે તે માર્ગ અને નિરોધ તે મોક્ષ આવી રીતે ચાર આર્ય સત્ય માનવામા આવે છે સર્વ સંસ્કારનું ક્ષણિકત્વ બૌદ્ધો ઘણી યુક્તિપૂર્વક સિદ્ધ કરવા મથન કરે છે તેઓ સંસ્કારને નિત્ય માનવામા કેવા કેવા હેતુવાભાસો થાય છે તે સંબંધી અનેક રીતે ચર્ચા કરે છે તે અત્ર લખવાથી વિષય બહુ પારિભાષિક થઈ જાય તેમ છે * સર્વ સંસ્કાર ક્ષણિક છે એમ કહીને એટલું બતાવવા તેઓ માગે છે કે-કોઈ પણ પ્રકારે આત્મા કે જીવ એવો પદાર્થ માનવો નહિ પણ જ્ઞાનક્ષણોનો સત્તાન જ વ્યવહાર માટે બસ છે. ક્ષણિક સંસ્કાર અન્ય ક્ષણે બીજા તરૂપ સંસ્કારને જન્મ આપે છે અને આવી ક્ષણસત્તાનપર પરાધી જ એક વિષયનું દીર્ઘ કાળ સુધી જ્ઞાન થાય છે આ પ્રમાણે સૌતાનિક નામના બૌદ્ધ સપ્રહાયનો મત છે વૈભાષિક સપ્રહાયવાળા બાર પદાર્થ માને છે તેઓ પણ સંસ્કારને તો ક્ષણિક જ માને છે બૌદ્ધો પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ ચાર ભાવનાથી માને છે. આ ચાર પ્રકારનો વારવાર વિચાર કરીને નિશ્ચય કરવાથી સિદ્ધિ થાય છે ૧ સર્વ ક્ષણિક છે, ૨ સર્વ દુઃખ છે, ૩ સર્વ સ્વલક્ષણ છે (એકના જેવું અન્ય નથી, પોતે પોતાના જેવું જ છે), અને ૪ સર્વ શૂન્ય છે આવી રીતે ચાર ભાવનાથી સંકળ વાસના-

* જુઓ પદ્ધર્શનસમુચ્ચય શ્લોક ૭૬ પરની ટીકા અને સર્વદર્શનસંગ્રહનો બૌદ્ધ પ્રકરણ વિભાગ.

એની નિવૃત્તિ થતા શૂન્યરૂપ પરિનિર્વાણનો અવિર્ભાવ થાય છે બૌદ્ધ મતની સર્વ જૂઠી જૂઠી શાખાઓમા કેટલોક મતભેદ છે પણ આત્માનુ ક્ષણિકત્વ તો સર્વમા સામાન્ય છે અને સર્વ એમ માને છે કે રાજાદિના જ્ઞાનસંતાનના અને વાસનાના ઉત્પત્તિથી મુક્તિ મળે છે

નૈયાયિક (જક્ષપાદ) દશનવાળા જોતમના અનુયાયી કહેવાય છે અહીં પોતાની અચિત્ત શક્તિના માહાત્મ્યથી મહેશ્વર સૃષ્ટિના સદ્કાર કરનાર અણુય છે અને દુઃખના અત્યંત ઉત્કેષરૂપ નિઃક્રોધસ તત્ત્વજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે એવી તેની માન્યતા છે કહેવાનું તાત્પર્ય એમ નથી કે-તત્ત્વજ્ઞાન થતા જ નિઃક્રોધસ પ્રાપ્તિ થાય છે પણ વાત એમ છે કે-તત્ત્વજ્ઞાનથી દુઃખ, જ મ, પ્રવૃત્તિ, દોષ અને મિથ્યા જ્ઞાનનો નાશ થાય છે એમા પ્રથમ છેલ્લાનો અને ત્યાર પછી ઉત્તરોત્તર તેની આમળનાનો નાશ થાય છે મિથ્યા જ્ઞાન એટલે દેહાદિ અનાત્મ વસ્તુમા આત્મજુદિ આ દેહાદિમાં રહેલી આત્મજુદિના પોતાના અનુકૂળ પદાર્થો ઉપર રાગ અને પ્રતિકૂળ પદાર્થ ઉપર દ્વેષ તથા મોહ એ દોષો છે યજ્ઞાદિ દોષ પરસ્પર અનુભવો હોવાથી મોહ પામેલો પ્રાણી સમમુક્ત થાય છે અને યજ્ઞી મોહ પામે છે વસ્તુત આત્માને અનુકૂળ પ્રતિકૂળ ક્ષત્ર નથી આ દોષોથી પ્રેરિત પ્રાણી પ્રતિવિદ્ધ આચરણો કરી પાપપ્રવૃત્તિ કરે છે અને અધર્મને લાવે છે અથવા જ્ઞાન, રક્ષણ, સત્યાગ્રહ આચરણ કરી પુણ્ય પ્રવૃત્તિ દ્વારા ધર્મને લાવે છે આ ઉત્કેષરૂપ પ્રવૃત્તિ પ્રશસ્ત અપ્રશસ્ત જ મ ઉત્પન્ન કરે છે અને ત્યા યરીરાદિ દ્વારા પ્રતિકૂળ વેદનીયતાવાળું વાસનાત્મક દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે મિથ્યા જ્ઞાનથી દુઃખ સુધીના દોષો અવિચિન્ન પ્રવૃત્તિવાળા છે અને તે જ સંસાર છે અને તે ધરીચક્રની ચેતે નિરવધિ અનુવર્તન કરે છે કોઈ સદુપદેશ દ્વારા જ્યારે પ્રાણીને જણાય છે કે-આ સર્વ હેય છે ત્યારે તેને નિવૃત્ત કરનાર અવિદ્યાદિની નિવૃત્તિ કરવા તે ઈચ્છે છે તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય તત્ત્વજ્ઞાન છે આર વિદ્યામાં વિનકત પ્રમેયની જાવના કરનારને તે તત્ત્વજ્ઞાન જેને જસમ્યજ્ઞાન કહે છે તે થાય છે; એનાથી મિથ્યા જ્ઞાનનો નાશ થાય છે, એનો નાશ થતા દોષોનો નાશ થાય છે તેથી પ્રવૃત્તિનો નાશ થાય છે, પ્રવૃત્તિનાશથી જ મનો નાશ થાય છે અને જ મનો નાશ થતાં આત્મવિક્રી દુઃખનિવૃત્તિ થાય છે આ આત્મવિક્રી દુઃખનિવૃત્તિ તે અપવગ આ દશનવાળા સોળ તર્ર માને છે વ્યોષિક અને નૈયાયિક વચ્ચે તત્ત્વ સંજ્ઞાથી મતભેદ છે, તથાપિ અન્યોન્ય તત્ત્વાવતભાવ થઈ શકવાને લીધે બંદુ મોટો જ અતર રહે છે અને તેથી તે ઉત્તમતા મત તુલ્ય છે આ દશનમા દુઃખની નિવૃત્તિને જ મોક્ષ માનવામા આવે છે, અખંડ જ્ઞાન અને સુખની પ્રાપ્તિનો સ્વીકાર કરવામા આવતો નથી, જગત્ દ્વારા અનુભાનથી ઈશ્વરનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરવામા આવે છે અને મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે ઈશ્વરપ્રસાદને આવશ્યક માનવામા આવે છે

સાખ્યમતાવલંબીઓ કેટલાક નિરીશ્વરવાદને માને છે અને કેટલાક ઈશ્વરને માને છે

તત્ત્વવ્યવસ્થા બનેલી સમાન છે. હું ખ ત્રણ પ્રકારના માને છે, આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક. આધ્યાત્મિક હું ખ બે પ્રકારનું હોય છે. શારીર અને માનસ. શરીરમાં જ્વર, અતિસારાદિ વ્યાધિ થાય તે શારીરિક હું ખ અને કામ, ક્રોધ, લોભાદિ તે માનસ હું ખ આ સર્વ આતર ઉપાયથી સાધ્ય હોવાને લીધે આધ્યાત્મિક હું ખ કહેવાય છે. બાહ્ય ઉપાય-થી સાધ્ય હું ખ બે પ્રકારનું છે. ચક્ષુ, રાક્ષસ, ગ્રહાદિના આવેશથી થયેલું હું ખ તે આધિ-દૈવિક અને મનુષ્ય, પશુ, સર્પાદિથી થયેલું તે આધિભૌતિક આ ત્રણ પ્રકારના હું ખથી બુદ્ધિમાં રહેલા રજઃપરિણામના લેદથી પ્રાણીને પીડા થાય છે અને હું ખ ટાળવા તત્ત્વ-જ્ઞાસા ઉદ્ભવે છે એ તત્ત્વ પચીશ છે. સત્ત્વ, રજઃસ્ અને તમસની સમાવસ્થાને પ્રકૃતિ કહે છે અને તેનું બીજું નામ પ્રધાન પણ કહેવાય છે એ પ્રકૃતિ નિત્ય છે, અચ્યુત છે, અનુત્પન્ન છે, સ્થિર છે અને કદાપિ વિકારને પામતી નથી. સાખ્યમતાનુસાર સૃષ્ટિક્રમ આ પ્રમાણે છે. એ પ્રકૃતિમાંથી બુદ્ધિ પેદા થાય છે, એને વિષય નિશ્ચયરૂપા સમજવી. એનું નામ 'મહાન' પણ કહેવાય છે, એ બુદ્ધિથી હું સુખગ છું, સુંદર છું વિગેરેરૂપ અભિમાન પેદા થાય છે, એ અભિમાનમાંથી સોળનો સમૂહ પેદા થાય છે સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર એ પાચ બુદ્ધીન્દ્રિય, પાચ, ઉપસ્થ, વાક, પાણિ અને પાદ એ પાચ કર્મેન્દ્રિય અને મન તથા પાચ તન્માત્રા એમ સોળ ઉત્પન્ન થાય છે. સૂક્ષ્મરૂપ પાચે ઇન્દ્રિયોનું અવસ્થાપન તે તન્માત્રા કહેવાય છે, એ પાચ સૂક્ષ્મ તન્માત્રાઓ પાચ ભૂત પેદા થાય છે રૂપથી તેજ, રસથી જળ, ગંધથી ભૂમિ, શબ્દથી આકાશ અને સ્પર્શથી વાયુ આવી રીતે બુદ્ધિ, અહંકાર, પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાચ કર્મેન્દ્રિય, મન, પાચ તન્માત્રા અને પચભૂતરૂપ એવીશ તત્ત્વ થયા અને તે સર્વથી અન્ય, અકર્તા, વિગુણ, લોકતા એવું પુરુષતત્ત્વ પચીશમું છે. આમાં પ્રકૃતિ કોઈનો વિકાર નથી, બુદ્ધિ, અહંકાર અને પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિય પ્રકૃતિવિકૃતિ છે, બાકીના સોળ વિકૃતિ છે અને પુરુષ પ્રકૃતિ પણ નથી અને વિકૃતિ પણ નથી. તન્માત્રામાં ભૂત લય પામે છે, તન્માત્રા મહત્ત્વા લય પામે છે, મહત્ પ્રકૃતિમાં લય પામે છે, અને પ્રકૃતિ કશામાં લય પામતી નથી આત્મા-પુરુષ તો અકર્તા જ રહે છે. કર્તાપણાનો ધર્મ પ્રકૃતિનો છે એક તૃણને વાળી શકવાનું પણ પુરુષમાં સામર્થ્ય નથી. એ સત્ત્વ, રજઃસ્ કે તમસ્ ગુણથી રહિત છે પ્રકૃતિના વિકારરૂપ બુદ્ધિ જે ઉભયમુખ દર્પણ જેવી છે તેમાં સુખદુઃખાદિ પ્રતિબિંબ પડે છે તે સ્વચ્છ આત્મામાં સ્કુરે છે તેથી તેને લોકતા લક્ષણામાંથી કહી શકાય જો કે તે તો માત્ર પ્રકૃતિનો સાક્ષી જ રહે છે તથાપિ જેમ સ્ક્રેટિકની પછવાડે ગમે તે રંગની વસ્તુ મૂકી હોય તો તદ્રૂપ વર્ણ તેનો દેખાય છે તે પ્રકારે પુરુષનું સ્વરૂપ બહારથી ભિન્ન થતું અને તત્પ્રમાણમાં તે લોકતા થતો હોય તેમ દેખાય છે સાખ્યમતમાં પુરુષનું લક્ષણ નિત્ય ચૈતન્યશક્તિરૂપ જ છે, જ્ઞાનરૂપ નથી. જ્ઞાનને તો તેઓ બુદ્ધિનો ધર્મ ગણે છે આત્મા જે કેવળ છે તે બુદ્ધિથી અવ્યતિરિક્ત છે પણ સુખદુઃખાદિ ભાવઇન્દ્રિય દ્વારા બુદ્ધિમાં સંક્રાન્ત થાય છે અને ઉપર જણાવ્યું તેમ

બુદ્ધિ ઉભયમુખ દ્વયજી નેવી છે એટલે તેનામાં ચૈતન્યશક્તિ પ્રતિબિંબ પામે છે, અને તેમ થતાં સુખદુઃખની લક્ષણા પુરુષપરત્વે યાય છે. પુરુષ અનેક છે આ પુરુષ અને પ્રકૃતિ ઉભયે સવત્ત છે, અરસ્પરસ સમુક્ત છે અને તેઓનો સંયોગ તે પશુ અને બંધના સંયોગ જેવો છે. શુદ્ધ ચૈતન્ય પશુ-પામળો છે અને પ્રકૃતિ જડ-બંધ છે. પુરુષ પ્રકૃતિનો આશ્રય કરી બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત શબ્દાદિનું પોતામાં પ્રતિબિંબ પડતાં તેમાં આનંદ માને છે અને પ્રકૃતિને આવી રીતે સુખરૂપ માની સંસારમાં પડ્યો રહે છે. આ પુરુષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે તફાવત શું છે એ સમજાતા વિવેકજ્ઞાન યાય છે અને તેથી પુરુષનો પ્રકૃતિથી વિયોગ થાય છે એ મોક્ષ સમજવો. પ્રકૃતિનો વિવેક સમજતાં પ્રકૃતિ ટળી બંધ છે અને પુરુષ સ્વરૂપે રહે છે. બંધના છેદથી મોક્ષ થાય છે એ બંધ ત્રણ પ્રકારના છે. પ્રકૃતિને આત્મા બાંધી તેની ઉપાસના કરવી તે પ્રાકૃતિક બંધ, ભૂત ઉદ્ધિ, અહંકાર, બુદ્ધિ એ વિકારને આત્મા બાંધી ઉપાસના કરવી તે વૈકારિક બંધ, માગાદિ ક્રમે પુરુષબુદ્ધિથી સેવવા તે દાક્ષિણ્ય બંધ. આ બંધને હીધે મરેલાને પણ પાછી સંસાર પ્રાપ્તિ થાય છે. સાંખ્યમતમાં પુરુષને સંસાર નથી, મોક્ષ નથી અને બંધ પણ નથી, તે સર્વ પ્રકૃતિને જ છે, અને એનો પુરુષ સાથે સબંધ જણવામાં આવે તે અવિવેકને હીધે જ છે. પુરુષ તો કૂટસ્થ, નિત્ય અને અપરિણામી છે. સાંખ્યમત પ્રાચઃ નિરીક્ષરવાદને સ્વીકારે છે. જનતના કારણમાં ત્રિગુણાત્મક પ્રધાનને માને છે અને સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા તેનાથી માને છે. તેમજ અચેતન પ્રકૃતિ પુરુષના (આત્માના) મોક્ષને અર્થે પ્રવર્તે છે, તેના દૃષ્ટાન્તમાં તેઓ એમ જતાવે છે કે-જેમ અચેતન દૂધ વત્સની વૃદ્ધિ માટે ઘઠ શકે છે તે પ્રમાણે અચેતન પ્રકૃતિ (પ્રધાન) પુરુષના મોક્ષ માટે ઘઠ શકે છે. ‘પરમેશ્વર કરુણાએ કરીને પ્રવતક છે એ વાદને સાખ્યો અનેક હેતુઓ આપી રહ કરે છે.

સાંખ્યમતના એક લેહ બંધવા વિચાર જેવો પનજીવિનો મત છે એ દેશને સેશ્વર સાખ્યદેશન કહી શકાય. એ મતને યોગદર્શન પણ કહેવામાં આવે છે એ મતમાં ઉપર સાંખ્યમતના જણાવેલા પચીસ તત્ત્વ ઉપરાંત ઇન્દ્રિયને છવીશામ્ તત્ત્વ માનવામાં આવે છે. પરમેશ્વરનો અનુગ્રહ સંસારાગારથી તમ કચેલા પ્રાણી પર થાય છે. પુરુષને તદન શુદ્ધ માનવામાં આવે છે પણ બુદ્ધિદૃત પ્રતીતિને અનુસરે છે અને આવી રીતે બેન્યાસ આત્મા તદાત્મક જણાય છે. આવી રીતે તપ્યમાન પુરુષ હાંબા વખત સુધી બાહ્ય મેજ સામે છે અને પરમેશ્વરનું પ્રવિધાન કરે છે ત્યારે તેને સત્ત્વ અને પુરુષની અન્યતા શુદ્ધરૂપમાં જણાય છે અને તે વખતે અવિધાદિ પચા કલેશ તથા સારા તથા નાશરા કર્માશય સમૂહ નહ પામે છે. આ પછી નિલેપ પુરુષનું પૂજ્યુક્તરૂપે કરીને અવસ્થાન તે તેનું કૈવલ્ય છે. આ પાત જલ યોગદેશનકાર એ કે સેશ્વર સાંખ્યમતવાળા જણાય છે. છતાં તેમાં પણ ઇન્દ્રિયનું કાચ લગભગ નહિ જેવું છે. જીવાત્માનો મોક્ષ એ યોગદેશનના મત પ્રમાણે કેવી રીતે થાય છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. આ વિચારને જૈનનો યોગમાગ જે છૂટા પડ્યા

વિવેચનમા બતાવવામાં આવ્યો છે તેની સાથે સરખાવવો. એ સંબંધી ઉપોદ્ધાતમા પણ વિવેચન જોવામાં આવશે. આ મતમા યોગનાં આઠ અંગ બતાવ્યા છે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ પુરુષને નિ સંગ માનવામા આવે છે પ્રમાણુ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિરૂપ વૃત્તિઓ જેનું બીજી નામ અંતઃકરણ છે એને ચિત્તના ધર્મ તરીકે માનવામા આવે છે તેનો નિરોધ કરવાનો છે પુરુષનું નિર્માણ સત્ત્વ સદા સ્થિત રહે છે જે જે પદાર્થો ઉપર તે ઉપરક્રત થાય છે તે તે દૃશ્ય પદાર્થની તેના ઉપર છાયા પડે છે, છતાં સ્વત તે નિ સંગ રહે છે મતલબ કે-તે અપરિણામી છે. ચિત્તશક્તિ પરિણામી છે ચિત્તની અસ્થિરતા સ્વાભાવિક હોય છે અથવા વ્યાધિ આદિ જન્ય હોય છે ચિત્તની ક્ષિપ્ત અવસ્થાને તજવા યોગ્ય (હિય) ગણવામા આવી છે એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ અવસ્થાને ઉપાદેય ગણવામાં આવી છે. એકાગ્ર અવસ્થામાં એક વસ્તુમા એકતાન થાય છે અને જે અવસ્થામાં સર્વ વૃત્તિઓનો નિરોધ થઈ સસ્કારશેષ રહે છે તેને નિરુદ્ધાવસ્થા કહેવામા આવે છે. સમાધિના બે પ્રકાર છે સપ્રજ્ઞાત અને અસપ્રજ્ઞાત એકાગ્ર ચિત્તમા બાહ્ય વિષયવાળી પ્રમાણુદિ વૃત્તિઓના નિરોધને પ્રથમ સપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહેવામા આવે છે. એ સપ્રજ્ઞાત સમાધિના વળી સવિચાર, અવિચાર, સાનદ અને સાસ્મિત એવા ચાર પ્રકાર છે. જાણ્ય પદાર્થમા ચિત્તને ફરી ફરીને નિવેશન કરવું અને અન્ય સર્વનો પરિહાર કરવો એનું નામ જાવના અથવા સમાધિ છે. સર્વ વૃત્તિઓના નિરોધને અસપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહે છે. કલેશ, કર્મવિપાક અને આશયનો જેમા અટકાવ થાય એવા ચિત્તવૃત્તિના નિરોધને યોગ કહેવામા આવે છે. કલેશ પાચ પ્રકારના છે, અનિત્ય, અશુચિ, દુ ખ અને અનાત્મમા અનુક્રમે નિત્યત્વ, શુચિત્વ, સુખત્વ અને આત્મત્વની પ્રતીતિ કરવી એ પ્રથમ અવિદ્યા નામક કલેશ છે. દુઃખ અને દર્શનશક્તિના એકાત્મત્વનું અભિમાન તે અસ્મિતા સુખને જાણનારની સુખના સ્મરણપૂર્વક સુખના સાધનોમા તૃણપૂર્વક ઇચ્છા તે રાગ દુ ખને જાણનારની દુ ખના સ્મરણપૂર્વક દુ ખના સાધનોમા નિંદાબુદ્ધિ તે દ્વેષ શરીર અને વિષયોનો મને વિયોગ ન થાય તો સારું એ પ્રકારનો નિમિત્ત વગર પ્રવર્તનારો જયકલેશ તે પાચમો અભિનિવેશ આ પાચ પ્રકારના કલેશ સસારમા પ્રવૃત્તિ કરાવે છે અને સાસારિક દુ ખના હેતુ થઈને પુરુષને પીડે છે. વૃત્તિનો નિરોધ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી થાય છે એના સાધનોમા પ્રથમ ક્રિયાયોગની જરૂરિયાત યોગદર્શન બતાવે છે તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાનને ક્રિયાયોગ કહેવામા આવે છે. કૃણની ઇચ્છા રાખ્યા વગર આ ક્રિયાયોગ કરવાની આજ્ઞા છે અહીં યોગના આઠ અંગ પર વિવેચન કરવામા આવે છે જેનું સામાન્ય સ્વરૂપ આપણે છઠ્ઠા પદમઃ જોયું છે યમ, નિયમાદિ પ્રથમના પાચ યોગાગ મધ્યમ અધિકારી માટે છે. એ અગ્રાગ યોગનું આદરથી નિરતર અને દીર્ઘકાળ સુધી અનુશન કરવાથી સમાધિ વિરોધી કલેશનો ક્ષય થતા અભ્યાસ અને વૈરાગ્યે કરી મધુમતી આદિ સમાધિની પ્રાપ્તિ

યાય છે એ મધુમતી સમાધિ એ મહત્તર પ્રજ્ઞાની સિદ્ધિ છે. આવી સિદ્ધિએથી અમુક સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે એના પ્રત્યેક બિંદુમાં રસ હોય છે તેથી તેને મધુમતિક કહેવામાં આવે છે. પછી વિવેકજ્ઞાન થાય છે તેમાં સર્વ જાવને શાત, ઉદિત કે અવ્યપદિસ્ય ગણવામાં આવે છે. સર્વ વૃત્તિનો અસ્ત થતા પર વૈરાગ્યનો આશ્રય કરનાર કલેશનો નિરોધ કરવાને સમર્થ એવી નિર્બીજ સંસ્કારશેષતાને અસપ્રજાત સમાધિ કહેવામાં આવે છે. મનના હય સાથે કલેશના બીજનો પલ્લુ હય થઈ જાય છે, વિવેકજ્ઞાનના પરિપાકને બીધે કાંઈ કારણાત્મક સર્વ વસ્તુનો પ્રધાનતા હય થાય છે અને બુદ્ધિ અને સત્તાના સંબંધથી રહિત થઈ કેવલ્યને પામે છે. આ પાતજલ યોગમતનો મોક્ષ છે.

વૈશેષિકે દશનના સ્થાપનાર કણાદ છે, એનું બીજું નામ કણુભક્ષ પણ કહેવાય છે. તે મતમાં કણુ એટલે પરમાણુને કારણે માનવામાં આવે છે. આ દશનના દેવતા, ક્ષિત્ર, વેદાદિ નૈયાયિકને મળતા હોય છે. દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય અને કેટલાક અભાવ એ સાતને પદાર્થ માને છે. પૃથ્વી, અપ્, તેજ વાયુ, અતરિક્ષ, કાલ, ક્ષિત્ર, આત્મા અને મન એમ નવ પ્રકારનાં દ્રવ્ય માને છે. ગુણ બાવીશ પ્રકારના છે. સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાયનું બહુ લઘુભાવે આ દશનના બધામાં વિવેચન આપવામાં આવે છે. સામાન્ય એટલે બધી વિશેષ એકસરખા દ્રવ્યને જાત દ્રવ્યમાંથી બહુ સ્પષ્ટપણે પાડી આપે છે. કર્મ ક્રિયારૂપ છે અને દ્રવ્યમાં અત્યવિશેષ સંબંધ બતાવનાર આધાર અધિયમ્નૂત સંબંધના પ્રત્યક્ષતા હેતુને સમવાય કહેવામાં આવે છે. તત્ત્વમાં પદ છે એવા પ્રત્યક્ષતા હેતુરૂપ અધાધારણ કારણને સમવાય કહેવામાં આવે છે. અભાવ ત્રણ પ્રકારના ગણવામાં આવે છે. પ્રાગભાવ એટલે પ્રથમનો અભાવ પ્રત્યક્ષભાવ એટલે નાશ અને અત્યવિશેષ એટલે સર્વથા વિનાશ અથવા એરહાન્તરી અન્થોન્થાભાવ અરસપરસને અપેક્ષિત છે. દુઃખની આત્યંતિક નિવૃત્તિને મોક્ષ માનવામાં આવે છે.

જૈમિનીય અથવા મીમાંસકે મતમાં બે મોટા વિભાગ છે. મહા વિચેરે કરનારને પૂર્વમીમાંસાવાદી કહેવામાં આવે છે; તેઓ પ્રક્રમ વળે છે. મહાનાદિ વદ્ કર્મ કરે છે. પ્રજ્ઞાસૂત્ર ધારણ કરે છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં વસે છે અને શુદ્ધ જ્ઞાતાદિ વળે છે. ઉત્તરમીમાંસાવાદીને વેદાન્તી કહેવામાં આવે છે; તે પ્રજ્ઞાદૈવતને માને છે, સર્વ શરીરમાં આત્મા એક છે. પ્રજ્ઞા સર્વત્ર છે અને માયાથી ભેદ થાય છે પણ વસ્તુતઃ ભેદ નથી એમ તેઓનો અભિપ્રાય છે. આત્મામાં હય થઈ જવો એને તેઓ મુક્તિ માને છે અને એ સિવાય અન્ય મુક્તિ-મોક્ષ કંઈ નથી એ તેઓનો મત છે. પ્રથમ પૂર્વમીમાંસાવાદીનો મત સંક્ષેપથી વિચારીએ તેઓ વેદવાક્યને પ્રમાણુ ગણે છે. શુરુ પણ તેને જ ગણે છે અને સ્વયં સન્મસ્ત ધારણ કરે છે. મનુષ્ય સર્વથા થઈ શકે એ વાતનો તેઓ સ્વીકાર કરતા નથી. સૃષ્ટિકર્તા અથવા સર્વદર્શી કે વીતસર એવા સર્વન કોઈ મનુષ્યથી હોવાનું બનવું તદન અસંભવિત છે એમ તેઓ માને છે. એવા પુરુષના અભાવે તેનું પ્રમાણુ થઈ શકે એવું તે બને જ કેવી

રીતે? ઇન્દ્રજાળથી પણ દુનિયામા અનેક પ્રકારના આડંબર થઈ શકે છે પરંતુ આડંબરના કારણથી અમુક પ્રાણીને ઇશ્વર માનવો એ આ મતના વિચાર પ્રમાણે એક ધૃષ્ટતા જ છે. અભ્યાસથી શુદ્ધિનું તારતમ્ય થાય પણ બુદ્ધિનો પરમ પ્રકર્ષ થાય એ તદ્દન અસંભવિત હકીકત છે. વેદવાક્ય નિત્ય અને અપૌરુષેય છે એમ તેઓની માન્યતા હોવાથી તેમાં તેઓ યથાર્થત્વની સભાવના કરે છે. વેદવાક્યનો પાઠ કરવાથી ધર્મજિજ્ઞાસા થાય છે ધર્મ-સાધન શોધતા તેના નિમિત્તો કયા કયા છે તેનો વિચાર થાય છે. અહીં ક્રિયા તરફ પ્રવર્તક વચનને નોદના કહેવામા આવે છે અને તદ્રૂપ ધર્મ માનવામા આવે છે. મતલબ એ છે કે-વેદવચનકૃત નોદનાથી ધર્મ જણાય છે જે અર્તીદ્રિય હોવાથી તેને જાણવાનું સાધન જ નોદના છે. આ મતના સૂત્રોના કરનાર જૈમિની છે વેદને તેઓ સ્વતઃ પ્રમાણ માને છે. વેદનું અપૌરુષેયત્વ અત્ર શબ્દના નિત્યત્વને આધારે સિદ્ધ કરવામા આવે છે. વેદની અંદર આવેલા કર્મકાંડનાં જૂઠા જૂઠા વાક્યોની પૂર્વાપર સંગતિ જણાવવી એ આ દર્શનનું મુખ્ય પ્રયોજન છે.

ઉત્તરમીમાંસામાં શાંકર વેદાન્ત દર્શનનો સમાવેશ થાય છે. એ પૂર્વમીમાંસાની અપેક્ષાએ નૂતન દર્શન છે નેતિ નેતિ એ સૂત્ર પર એ દર્શનનો મુખ્ય આધાર છે, સર્વ બ્રહ્મમય જગત્ માને છે, પદાર્થનું અન્ય રૂપ માયાકૃત છે એમ કહે છે, માયાથી બ્રહ્મસ્વરૂપ સ્પષ્ટ જણાતું નથી એમ માને છે, આત્માનું પૂર્ણ બ્રહ્મત્વ પ્રગટ કરી પરબ્રહ્મમા તેનો લય કરી દેવો એ તેની મુક્તિ સમજવામા આવે છે આત્માની મુક્તિ થયા પછી તેનું વ્યક્તિત્વ કોઈ પણ પ્રકારનું રહેતું નથી, એ આ દર્શનનો મત છે એ અદ્વૈત મતના નામથી પ્રસિદ્ધ છે

ચાર્વાક અથવા લોકાયત મતવાળાને બાહ્યરૂપત્ય એવું નામ પણ આપવામા આવે છે આ મતવાળા નાસ્તિક છે પૃથ્વી, અપ્, તેજ અને વાયુ એ ચાર ભૂતાત્મક જગત્ માને છે. આ ચાર અથવા કોઈના મત પ્રમાણે આકાશ સાથે પાંચ ભૂતના સંયોગથી સ્વાભાવિક રીતે ચૈતન્યશક્તિ પેદા થાય છે. શરીરથી ચૈતન્યશક્તિને ભિન્ન માનતા નથી. તેઓ કહે છે કે-જીવ નથી, નિર્વૃત્તિ નથી, ધર્મ નથી, અધર્મ નથી, પુણ્ય પાપનું ફળ નથી, માતા વિગેરે અગમ્ય પ્રતિ પણ ગમન કરે છે, વરસમા એક દિવસ સર્વ આવક્રિા એકઠા થઈ ગમે તે સ્ત્રી સાથે વ્યવહાર કરે છે, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને જ માને છે અને આ શરીરે ભોગવાય તેટલું સુખ ભોગવી લેવાની બલામણુ કરે છે, ઇન્દ્રિયગોચર જગત્ને જ માને છે, પરલોક કે ભોક્ષ પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી તેની હયાતી જ સ્વીકારતા નથી તેઓ માને છે કે અસ્પૃષ્ઠ, અનાસ્વાદિત, અનાદ્રાત, અદૃષ્ટ અને અશ્રુત એવા જીવાદિકોનો આદર કરી જે લોક સ્વર્ગ અપવર્ગાદિ સુખની લિપ્સાથી છેતરાઈ શિરોવેદના, મુંડન, તપશ્ચરણુ વિગેર કરી જન્મ વ્યર્થ કરે છે તે મહામોહમા ભમે છે, અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ તો માત્ર બાળકીડા છે, એ બુદ્ધિ અને પુરુષત્વ વગરના લોકોની આજીવિકા છે. તેઓ કહે છે કે-સ્વર્ગ પણ

નથી, મોક્ષ પણ નથી, પરલોકગામી આત્મા પણ નથી, છવાય ત્યાં સુધી છવવુ, વિષયમુખ લોગવવુ, દેહ ભસ્મ થઈ જશે તે પાછો આવનાર નથી. અનુમાનાદિ પ્રમાણથી જેઓ સ્વર્ગ-મોક્ષ માને છે તેની આ મતવાળા મરકરી કરે છે ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, પેશપેશનો વિચાર કર્યા વગર જે મને તે ખાવુ પીવુ અને આનંદ કરવો એ આ મતનો સિદ્ધાન્ત છે ન્હૂંદા ન્હૂંદા દશનકારોએ વિધિનિયેષ બતાવ્યા છે તે માત્ર આજીવિકા નિમિત્ત જ છે એમ કહી ચોવન, ધન, સપત્તિ આ ભવગા મળ્યાં હોય તેનો યથેચ્છ સ્વચ્છદષ્ટ્યે લોગ-વિલાસ કરવાનુ આ મતવાળા કહે છે; ધર્મને અને કામને તેઓ એક જ ગણે છે વળી તેઓ દલીલ કરે છે કે-ત્યોતિષ્ઠામમા મારેલ પશુ એ સ્વર્ગમાં જતુ હોય તો મજમાન પોતાના પિતાને શા માટે મારતો નથી? આ દોહમાં દાન કરવાથી સ્વર્ગમાં સ્થેલાઓ એ તૃપ્ત થતા હોય તો મહેલની અમાથી ઉપર સ્થેલાને નીચે જમીન ઉપરથી કેમ આપી શકાતુ નથી? આ દેહમાંથી નીકળેલો કોઈ પણ છવ એ સ્વર્ગમાં જતો હોય તો સજા-વહાલાના સ્નેહથી પીડાઈ એક પણ છવ પાછો કેમ આવતો નથી? માટે મરેલાની પ્રેતક્રિયા વિશેષ કાર્યો બ્રાહ્મણોએ પેટ ભરવા માટે કર્યા છે દેહવ્યતિરિક્ત આત્મા ન હોવાથી આ મતવાળા દેહમુખને જ પુરુષાધ માને છે આ મતને કોઈ દશનમાં ગણવો કે નહિ તે વિચારવા યોગ્ય પ્રશ્ન છે

મુક્તિ સબંધી વિચાર કેટલાંક દશનનો અહીં સામાન્ય પ્રકારે બતાવ્યો. અત્ર દશન સબંધી કેટલીક વાત પ્રસ્તુત છે તે પણ પ્રસંગોપાત જણાવવી ઉચિત ધારવામાં આવે છે આર્યાવર્તના ધર્મોના મુખ્ય બે લેહ પાઠી શકાય. વેદને પ્રામાણ્ય માનનાર અને તેનુ પ્રામાણ્ય નહીં સ્વીકારનાર દ્વિતીય વિભાગમાં જૈન, બૌદ્ધ અને ચાર્વાક વિશેરનો સમાવેશ થાય છે વેદને પ્રામાણ્ય માનનારના બે મુખ્ય વિભાગ પડી શકે છે દશનધર્મો અને પુરાણધર્મો દશનધર્મના છ વિભાગ છે: નૈયાયિક, વૈશેષિક, સાંખ્ય, મોક્ષ પૂર્વામીમાસ્યા અને ઉત્તરમીમાસ્યા. પ્રોફેસર મેક્સમ્યુલરે ૧૬૬૬૪૪ન Six Schools of Indian Philosophy નામક પુસ્તકમાં આ છ દશનનુ સ્વરૂપ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે આપણે ઉપર જે સ્વરૂપ બેસુ તેમાં પણ એ સવનુ સ્વરૂપ આવી જાય છે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ પંડિતનનાં નામોમાં બૌદ્ધ, નૈયાયિક, સાંખ્ય જૈન, વૈશેષિક અને જૈમિનીયને ગણાવે છે જૈમિનીય દશનમાં પૂર્વ મીમાસ્યાનુ સ્વરૂપ જ તેઓ બતાવે છે વેદાન્ત અથવા ઉત્તરમીમાસ્યા ના સબંધમાં ટીકામાં સહજ સૂચના માત્ર જ છે એથી શાકર મતનો પ્રસાર શ્રી હરિભદ્ર સૂરિના વખતમાં બહુ સંભવતો નથી. તે સાધારણ રીતે પ્રવર્તતા હોવાથી તેનુ ખરન શાસ્ત્રવાર્તાસમુદાયમાં વિસ્તારથી ક્યુ છે બીજા પુરાણધર્મના મુખ્ય બાર લેહ છે: શૈવ, વૈષ્ણવ શક્તિ અને પ્રજ્ઞુ શૈવ સપ્રધાયમાં પાશુપત શૈવ, પ્રત્યક્ષિદા અને રસેશ્વર એ ચાર સપ્રધાય છે અને વૈષ્ણવ સપ્રધાયમાં શ્રીસપ્રધાય અને માધ્વી સપ્રધાય એવા બે વિભાગ છે એ ઉપરાંત ફૂફ, સનઘડિ સપ્રધાય પણ વૈષ્ણવ મતમાં આવે છે. શક્તિ સપ્રધાય

વાળા શક્તિની ઉપાસના કરે છે. એના દાક્ષિણ અને વામ માર્ગ એમ બે સંપ્રદાય છે. એમાં ધર્મ અને ઉપાસનાને નામે અનેક દુરાચાર પણ ચાલે છે પ્રચુર સંપ્રદાયમાં ગાણપત્ય, સૌરપત્ય વિગેરે આવે છે. એ સર્વ વિભાગ સર્વદર્શનસંગ્રહ ગ્રંથમાં માધવાચાર્યે પાડેલા છે

દર્શનધર્મો સમગ્રી વિવેચન આપણે સંક્ષેપમાં ઉપર જોઈ ગયા. તેવી જ રીતે પુરાણધર્મોનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં જોઈ જઈએ એટલે તેનો પણ સહજ ખ્યાલ રહે. રામાનુજ સંપ્રદાયને શ્રીસંપ્રદાય પણ કહેવામાં આવે છે. તેને અનુસરનારા લક્ષ્મી અને વિષ્ણુનું પૂજન કરે છે, કપાળમાં જીર્ણ પુંડુ કરે છે અને વચ્ચે કંકુની જીભી લીંટી કરે છે. રામાનંદી પથ આ સંપ્રદાયનો છે અને કળીર, નાનક, દાદુ વિગેરે પણ આ પથમાંથી જ નીકળ્યા છે. આ પંથવાળા વિષ્ણુ અથવા વાસુદેવને પ્રદક્ષ કરે છે, તેને જગતનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ માને છે, તે જગત્થી ભિન્ન નથી પણ તેના નિયામક છે અને સ્વયં સર્ગુણ છે, કારણરૂપ પ્રદક્ષમાંથી કાર્યરૂપ જગત્ થાય છે એવી તેમની માન્યતા હોવાને લીધે અને જગત્કારણ પ્રદક્ષ સર્ગુણ માનતા હોવાને લીધે આ મત વિશિષ્ટ અદ્વૈત કહેવાય છે. ઇકોડદં બહુ સ્વામ્ય એ સૂત્ર પર તેઓ માન્યતા રાખે છે ભોગ્ય, ભોક્તા અને નિયામક અથવા ચિત્, અચિત્ અને ઇશ્વર એ ત્રણ તત્ત્વ આ સંપ્રદાયવાળા માને છે કેવળ અદ્વૈતવાદીઓ જે અવિદ્યાનો સ્વીકાર કરે છે તે આ વિશિષ્ટ અદ્વૈતવાળાઓ સ્વીકારતા નથી તેઓ અજ્ઞાનને અનાદિ અભાવરૂપ માનતા નથી પણ જ્ઞાનના અભાવરૂપ માને છે અને જ્ઞાનને આત્માનો ગુણ ગણે છે. ભક્તવત્સલ ભગવાનની પાત્ર પ્રકારની ઉપાસનાથી થયેલા વિજ્ઞાનવડે દૃષ્ટા અને દર્શનનો ભેદ જતો રહે છે અને તે વખતે ભગવાન પોતાના ઉપાસકોને સ્વપદ આપે છે. વિષ્ણુપદની પ્રાપ્તિનો ઉપાય ભક્તિ છે અને તે વિવેકથી સિદ્ધ થાય છે જીવાત્માને આ પથવાળા એકાંત, નિત્ય, અજ, શાશ્વત અને પુરાણ માને છે, પણ તેને ખડું સૂક્ષ્મ સમજવામાં આવે છે, વાળના અથ્ર ભાગથી પણ સૂક્ષ્મ સમજે છે અને શરીરપ્રમાણ આત્મા માનનાર મતનું આ સંપ્રદાયવાળા ખંડન કરે છે આ સંપ્રદાય જ્ઞાન અને કર્મ યોગથી ભક્તિપૂર્વક પ્રદક્ષપ્રાપ્તિને માનનાર છે ચિત્ અને અચિત્ બન્નેને પ્રદક્ષના પ્રકાર સમજવામાં આવે છે તેથી વસ્તુતઃ તેઓ ભેદભેદનું ગ્રહણ કરે છે પ્રદક્ષનું સર્વ શરીર છે એમ સમજે છે તેથી અભેદનું ગ્રહણ કરે છે. ચિદ્, અચિદ્ અને ઇશ્વરના સ્વરૂપસ્વભાવના વૈલક્ષ્યને લીધે તેઓના અસકરપણાથી ભેદનું ગ્રહણ કરે છે જીવાત્માને નિર્મળ જ્ઞાનરૂપ ગણે છે પણ અનાદિ કર્મરૂપ અવિદ્યાથી તે વેદિત હોવાને લીધે જ્યૂદ્ધા જ્યૂદ્ધા કર્મોનુસાર જ્ઞાનનો સંકોચ વિકોચ થયા કરે છે એમ માને છે અભિગમન (દેવમંદિરના માર્ગને વાળવો), ઉપાદાન (ચદન, પુષ્પાદિ પૂજના સાધન સપાદન કરવા), ઇન્દ્રિયા (પૂજન), સ્વાધ્યાય (મંત્રનો જાપ) અને યોગ (ધ્યાન) એ પાત્ર પ્રકારની ઉપાસનાવડે એકલા કરેલા જ્ઞાનથી દૃષ્ટા અને દર્શનનો નાશ થતા ભગવાન પોતાના ભક્તને નિરવધિક અનંત ગુણવાળું સ્વપદ આપે છે.

પુરાણદર્શનોના વૈષ્ણવ વિભાગમાં બીજો માહવી સંપ્રદાય આવે છે તે બ્રહ્મ સંપ્રદાય અથવા 'પૂર્ણપ્રજ્ઞ સંપ્રદાય'ના નામથી જોળખાય છે. આનંદતીર્થનો આ સંપ્રદાય બારમા ચતુકમાં નીકળ્યો છે એમ કહેવાય છે. એ મતવાળા એપીસદનનું જીવન પુરું કરે છે, વચ્ચે બાજેલા સોપારીની જીભી લીંટી કરે છે અને તેની નીચે ઢળદરનો આદલો કરે છે; હાથ ઉપર શખ ચઢી તમ મુઠાઓ કરાવે છે, નારાયણને તેઓ પર બ્રહ્મ માને છે અને આ સવ જગત તેમના શરીરમાંથી ઉત્પત્ત થયું છે એમ સમજે છે. આ મત દ્વૈતવાદી છે. સ્વતત્ત્વ અને અસ્વતત્ત્વ એવા બે તત્ત્વ માને છે. ભજવાન વિષ્ણુ સ્વતત્ત્વ, નિર્દોષ અને અશેષ સદ્ગુણ સુકૃત છે. આ મતવાળા ઇશ્વર અને મનુષ્યમાં લેહ સ્પર્શ રીતે જુએ છે. ઇશ્વર મનુષ્યના પ્રાંત સેવ્ય છે અને આકર્ષી શબ્દ જેમ સિત્ત છે તેમ ઇશ્વર મનુષ્યથી સિત્ત છે. અકન, નામકરણ અને ભજન એ ત્રણ પ્રકારની સેવા તેઓ બતાવે છે. શરીર પર નારાયણનાં આકૃષ્ણ અકાવર્ણ તે પ્રથમ, પુનઃ પ્રભુનામસ્મરણથી કેયવાદિ નામ પાઠવું તે દ્વિતીય અને વાલીથી સત્ય બોલવું, શરીરવડે દાનાદિ કરવાં અને મનવડે દયા શ્રદ્ધા સ્પૃહા રાખવી એ તૃતીય સેવાલેહ છે. મામાનો આશ્રય હઈ દૈવને જે કલ્પિત ગણે છે તે મતનું આ પથવાળા ઘણી વેદની ઉક્તિઓથી ખડન કરે છે. વિશ્વઉત્પત્તિલક્ષણો લેહપ્રપચ તેઓ જનાદિ માને છે. એ લેહપ્રપચ પાચ પ્રકારના છે. જીવ અને ઇશ્વરનો લેહ, જડ અને ઇશ્વરનો લેહ, જીવનો પરસ્પર લેહ, જડ અને જીવનો લેહ અને જડનો પરસ્પર લેહ. આ પચલેહનો નાશ પણ નથી અને તે લેહો પ્રાતિકલ્પિત પણ નથી. તે સત્ય છે અને અનાદિ છે, માટે આ મતવાળા કહે છે કે દૈવ જણાતું નથી એ અજ્ઞાનીને મત છે. મોક્ષને આ મતવાળા સવ પુરુષાર્થમાં ઉત્તમ ગણે છે અને તે વિષ્ણુના પ્રસાદ વગર મળતો નથી એમ કહે છે. આ પ્રસાદ સુષોત્કલ્પના જ્ઞાનથી ઘાય છે, અલેહ જ્ઞાનથી ઘટો નથી. સવ ગુણથી પૂર્ણ વિષ્ણુને જાણી મનુષ્ય સસારથી મુક્ત થાય છે અને નિત્ય દુખ રહિત આનંદને લોગવતો તેની સમીપે આનંદથી રહે છે. મુક્તનો આશ્રય શ્રીવિષ્ણુ છે, શકરના અદૈત મતથી આ મત સર્વાંશિ વિરુદ્ધ જણાય છે.

વક્ત્રભાગ્યાર્થનો પુષ્ટિમાર્ગ પ્રેમભક્તિના સિદ્ધાંતને સુખ્યત્વે કરીને માન આવે છે. આ સંપ્રદાયવાળા વિષ્ણુના કૃપ્ણ અવતારને સપૂર્ણ અવતાર માને છે અને તેમાં પણ તેઓના એકગુણવાસના અગ્નિમાર વરસ અને છ માસ સર્વોત્તમ માને છે. એલોક્ષ્ય મધ્યમાં એવ જેવા સ્વામ શ્રી બાલકૃષ્ણ હાથમાં વીણા હઈ અખડ રાસ રમ્યા કરે છે. અખડ સચરાચર વિશ્વની ઉત્પત્તિ શ્રીકૃષ્ણથી માનવામાં આવે છે. સવ વિશ્વની શ્રી બાલકૃષ્ણમયી ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે છે તેથી આ મત અદૈત છે અને પુષ્ટિસંપ્રદાયવાળા તેને શુદ્ધ અદૈત મત કહે છે. જીવનો જ્ઞાન સાથે સબધ માનવામાં આવે છે અને જીવનો જ્ઞાનસબધ કરનારનો પ્રભુ અગીકાર કરે છે એમ માને છે. છતાં માવની પેઠે તેઓ જીવ અને ઇશ્વરનો લેહ સ્વીકારતા નથી. નિર્ગાર્ક અથવા ભાસ્કરસાધર્મના મતવાળા પણ

બકિત પ્રધાન માને છે અને દ્વૈતાદ્વૈતની ચર્ચામાં ઉતરવાની વાતને નિરર્થક માને છે અને ભજન કીર્તનમાં આનંદ માને છે.

પુરાણ મતોમાં શૈવમતાનુયાયીઓ પણ બહુ હોય છે. તેમાં પ્રથમ નકુલીશ પાશુપત મત છે. તેઓ લલાટ, છાતી આદિ જગ્યા પર શિવલિંગ કરે છે. યોગ અને પાશુપત મતને બહુ નજીકનો સંબંધ છે. ઐશ્વર્યપ્રાપ્તિ બન્નેમાં અભીષ્ટ અને શક્ય ધારવામાં આવ્યાં છે. મત્સ્યેન્દ્રનાથ નામના સુપ્રસિદ્ધ પુરુષ આ મતમાં થઈ ગયા છે. કાનકટા યોગીઓ આ પાશુપત મતને માનનારા હોય છે અને કાપાલિક તથા અઘોરીઓની સાથે આ મતને ઘણો નજીકનો સંબંધ હોય એમ ધારવામાં આવે છે હઠયોગને અગે જે અનેક પ્રકારની શરીરચાતના કરવામાં આવે છે તે આ મતમાં ખાસ અનુકરણીય અને ઐશ્વર્યપ્રાપ્તિનું કારણ સમજવામાં આવે છે. ગુરુ વગર ચાલી શકે જ નહિ એમ આ મતવાળા માને છે. આઠ પંચક અને બક્ષ્યાદિ ત્રણ બાણનાર ગુરુ હોઈ શકે છે. ક્રિયાલક્ષણ અને ક્રિયાઉપરમ લક્ષણ યોગથી આત્મા અને ઇશ્વરનો સબંધ થાય છે એમ તેઓ માને છે. ક્રિયાલક્ષણ યોગમાં જપ તથા ધ્યાનાદિનો સમાવેશ થાય છે અને ઉપરમમાં સવિદ્નો સમાવેશ થાય છે. શરીરે ભસ્મ લગાડવી, હાસ્ય કરવું વિગેરે વ્રત છે અને ઊઘ્યા વગર પડ્યા રહેવું વિગેરે કાથનાદાર છે આ મતમાં ઇશ્વરને નિરપેક્ષ માનવામાં આવે છે. પચકાદિનો વિસ્તાર સર્વદર્શનસંગ્રહ ગ્રંથમાં ભેઈ લેવો અન્ય શાસ્ત્રોમાં કૈવલ્યપ્રાપ્તિ માટે યોગ કરવાનો હોય છે, અહિં યોગનું ફળ ઐશ્વર્યપ્રાપ્તિ અને હુ ખનેા અત છે.

શૈવમતાનુયાયી બહુધા બ્રાહ્મણો હોય છે. એ પાશુપતથી વિલક્ષણ પ્રકારનો સપ્રદાય છે. એ મત બહુધા સેશ્વર સાખ્યની સાથે મળતો આવે છે તેઓ જગતને ઇશ્વરનું કાર્ય માને છે અને ઇશ્વરને કર્મફળદાતા કહે છે. ઇશ્વર તો નિરાકાર છે પણ મંત્રથી તેના અગોની બિન્ન બિન્ન કલ્પના કરી તેનું ઇદ્રિયગોચર કરેલું સ્વરૂપ ઉપાસના માટે આવશ્યક ધારવામાં આવે છે શિવના અહીં પાચ કૃત્ય માનવામાં આવે છે સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, સહાર, તિરોબાવ અને અનુગ્રહકરણ. શિવતત્ત્વની પ્રાપ્તિ એ પરમ પુરુષાર્થ છે. પાશુપત મતથી ઉલટી રીતે અહીં ઇશ્વરને કર્માદિ સાક્ષેપ માનવામાં આવે છે પરમ પુરુષાર્થનો હેતુ દીક્ષા છે, તેને માટે જ્ઞાનની જરૂર છે, જ્ઞાન માટે ક્રિયાની જરૂર છે, યોગ વગર અભિમતની પ્રાપ્તિ થતી નથી અને વિહિતનું આચરણ અને નિષિદ્ધનો ત્યાગ એ ચર્ચા વગર યોગનો નિર્વાહ થતો નથી તેથી અહીં વિદ્યા, ક્રિયા, યોગ અને ચર્ચા એ ચાર ત્રાદ પર બહુ ભાર મૂકવામાં આવે છે પશુ, પતિ અને પાશ એ ત્રણ પદાર્થ માનવમાં આવે છે. પતિ પદાર્થ શિવને માનવામાં આવે છે એ મતમાં ઇશ્વરને સર્વવ્યાપક, સ્વતત્ર કર્તા માનવામાં આવે છે અને ઉપરકહ્યા તે પાચ કૃત્ય (સૃષ્ટિ આદિ) તેનાથી થાય છે એમ આ મતવાળા કહે છે જીવાત્મા તે પશુનામક ખીલે પદાર્થ, તે નિત્ય અને વિભુ મનાય છે એ ચાર્વાક

મતનો દેહદિગ્દિપ નથી, નૈયાયિકની પેઠે મનથી પ્રકાશ નથી, જૈનની પેઠે અભ્યાપક નથી, બૌદ્ધની પેઠે ક્ષણિક નથી, અદૈતવાદી પેઠે એક નથી, સાખ પેઠે અકર્તા પણ નથી. એ પશુ ત્રણ પ્રકારના છે. કમક્ષયથી જેનાં કર્મો ક્ષય પામી ગયાં છે તે વિશ્વાનાઠળ, પ્રલય વખતે ઉપસહાર થવાથી મલ્લ કર્મયુક્ત હોય તે પ્રલયાઠળ, અને મલ્લ માયા અને કમયુક્ત હોય તે સઠળ પાશ નામક તૃતીય પદાર્થ આર પ્રકારનો છે. મલશક્તિ, કર્મશક્તિ, માયાશક્તિ અને શેષશક્તિ આત્માની સ્વાભાવિક દૃક્ષિયાને આવરણ કરનાર તે મલશક્તિ તે મલ કોખા ઉપરના છાલા જેવો અથવા ત્રાંબા ઉપરના કાટ જેવો છે. દુર્લભી પુરુષો કરે તે કમ-કર્મ અને અધર્મ રૂપ, બીજા અને અકુરની પેઠે પ્રવાહરૂપે અનાદિ છે જેમાં પ્રલય વખતે સર્વ જગત્ સમાઈ જાય છે તે માયા તથા તેનાથી જ સૃષ્ટિ વખતે ઉત્પત્તિ પામે છે. શેષશક્તિ પાશના અધિષ્ઠાને કરી પુરુષનું તિરોધાન કરે છે.

સૈવસંપ્રદાયમાં એક પ્રત્યક્ષિજ્ઞ મત છે તેઓ જીવ ચિત્તનું ઐક્ય માને છે, એક જુદી અનાદિ અજ્ઞાનનું કાર્ય છે એમ કહે છે અને એવી એકજુદી ચાલી જ્ય ત્યાં સુધી પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનની જરૂર છે એમ તેઓ કહે છે. આ સંપ્રદાય શાકરના વેદાન્તને કેટલેક અંશે મળતો આવે છે તેઓ આત્માને પ્રત્યગાત્મા સાથે તાદાત્મ્યવાળો માને છે, પરમેશ્વરની ઇચ્છા મારફતે જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે એમ જોલે છે. પરમાત્માને કલેશ અને પ્રયાસ વગર સુલભ માને છે અને તેને માટે અભિનવ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાને પર અને અપર સિદ્ધતા ઉપાધ માને છે. અનવસ્થિત પ્રકાશ અને આનંદવાળા સ્વતત્ર પદાર્થને તેઓ મહેશ્વર માને છે. શિવતત્ત્વનું દૃઢ પ્રતિપત્તિપૂર્વક જ્ઞાન થવાની જ અહીં જરૂર પડી છે એટલે પછી કાંઈ સાધન કે ભાવના કરવાની રહેતી નથી. ઇશ્વરની પરિપૂર્ણ શક્તિનું બ્યારે સિદ્ધ આગમ અને અનુમાનથી જ્ઞાન થાય છે અને તે જગદે આત્મામાં અભિગુણ ધામ ત્યારે નિઃસંશય જ્ઞાન ધાય છે કે હું પરમેશ્વર છું. શિવ સાથે ઐક્ય વગર આવી બ્યવહારિક પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનો અસંભવ છે. માયાને લીધે એક ભાગે પ્રકાશ થાય તે કામનો નથી પૂરું અવશ્યથી સિદ્ધિની જરૂર છે અને તે પ્રત્યક્ષિજ્ઞ છે. આત્મા માયાથી અધ કર્મના બધવાળો અને સંસારી છે. પોતે ઇશ્વર છે એમ જગદે વિદ્યાદિવડે તેને સમજાવાય છે ત્યારે તે ચિદ્રૂપ ધાય છે અને તે સુખ છે એમ કહેવાય છે. ઇશ્વરનાં જ્ઞાન પ્રત્યક્ષિજ્ઞ માટે શ્રમ અને પ્રયત્ન કરવાની જરૂર એટલા માટે છે કે તે શ્રમ અને પ્રયત્ન (અથક્રિયા) જીવ અને ઇશ્વરનું ઐક્ય સિદ્ધ કરવાને માટે જોઈતી શક્તિનો બ્યાપાર છે. પર સિદ્ધિ અને અપર સિદ્ધિ એ આ શક્તિનું લક્ષણ છે અને પુ. ઇશ્વર છું જેવો સમત્કાર આ અથક્રિયાનો સાર છે. ઇશ્વરનું નિર્ભાસન જીવના પરામશ્વર વગરનું હોય તો પૂરું ભાવને સંપાદન કરાવતું નથી. પરંતુ બ્યારે સુરુચ્યનાદિથી સવસૃત્ય, સવકૃત્ય વિગેરે લક્ષણ સુખ પરમેશ્વરના ઉત્કૃષ્ટનો પરામશ્વર ધાય છે ત્યારે પૂર્ણાત્મનો લાભ ધાય છે અને તેથી પ્રત્યક્ષિજ્ઞાની જરૂર છે.

રસેન્દ્ર દર્શનમાં શરીરને આઘ ધર્મસાધન ગણવામાં આવે છે અને અપમૃત્યુ વિગેરે દૂર કરવા માટે રસપાનની પ્રશંસા કરે છે. પારદ(પારા)નું વિધિપૂર્વક પાન કરવાથી આ શરીરમાં જ અજર અમરપણું પ્રાપ્ત કરી શકાય છે પારાને મારવાના અનેક પ્રકાર આ શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા છે અને તેના જૂદા જૂદા પ્રકારના ઉપાયો પણ બતાવ્યા છે પારદના દર્શન, બક્ષણ, દાન અને પૂજનથી અનેક લાભ માનવામાં આવ્યા છે પારદના શિવલિંગનું માહાત્મ્ય બહુ અદ્ભુત આ દર્શનમાં બતાવ્યું છે રસો વૈ વ્રહ્મ એ વેદવાક્ય પર આ મતની રચના છે. સસારના પારને દેનાર એવો ‘પારદ’ શબ્દનો અર્થ કરે છે. છએ દર્શનમાં મુક્તિ દેહપાત પછી બતાવી છે તે આ મતવાળાને ઇષ્ટ લાગતું નથી, માટે તેઓ કહે છે કે-રસ અને રસાયનવડે દેહનું રક્ષણ કરવું. આ શરીરને હર ગૌરીની સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન કરવું એટલે પારદ અને અગ્નિક જે અનુક્રમે હર અને ગૌરીથી ઉત્પન્ન થયેલા છે તેના પાનથી તેની સાથે તાદાત્મ્ય કરવું. રસપાનથી જીવન્મુક્તારૂપે અનેક મુનિઓ રસમય શરીર બનાવી સિદ્ધ થયા છે એમ તેઓ માને છે. તેઓ કહે છે કે-આ શાસ્ત્ર ધાતુવેધ માટે નથી પણ દેહવેધ દ્વારા મુક્તિ આપવી એ તેનું પરમ પ્રયોજન છે. દિવ્ય શરીર ન હોય ત્યાં સુધી મોક્ષ મળવો અસંભવિત છે તેથી પારદ રસના જુદા જુદા પ્રકારનાં પાનથી દૃઢ શરીર પ્રાપ્ત કરવું જરૂરનું છે એમ અત્ર આનવામાં આવે છે. વિદ્યામાત્રનું સ્થાન, ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનું મૂળ શરીર અજરામર થઈ બંધ એને સર્વથી વધારે ઐયસ્કર હકીકત માની છે રસરાજ શરીરને અજરામર કરે છે એમ તેઓ માને છે. આ મતવાળા આ લોકમાં જ પ્રહતત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે એમ માને છે.

આવી રીતે દર્શનકારો આત્માની ઉત્ક્રાન્તિ જૂદી જૂદી રીતે બતાવે છે તે અત્ર શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત પંડદર્શનસમુચ્ચય ગ્રંથ જેના ઉપર શ્રી ગુણરત્નસૂરિ મહારાજની સુદર ટીકા છે અને માધવાચાર્યનો સર્વદર્શનસંગ્રહ એ બન્ને ગ્રંથના બાષાતરાનુસાર સંક્ષેપથી લખેલ છે એ અતિ વિસ્તારવાળા વિષયને અતિ સંક્ષેપમાં લખતા બહુ મુશ્કેલી પડી છે છતાં તે બહુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જ સમજી શકાય તેવો વિષય છે અને ખાસ અભ્યાસકરને જ તેની પ્રાપ્તિ થાય તેવું છે, તેથી તેમાં સ્ખલના થઈ હોય તે ક્ષતવ્ય ગણવામાં આવશે એટલું અત્ર કહી દેવું પ્રાસંગિક ગણુ છું. આત્માને અગે આવા આવા મતભેદ છે ખોદ્દો ક્ષણિકવાદી છે, મીમાસકો તેનો ઇન્દ્ર સાથે અભેદ માને છે, સાખ્યો તેનું વર્તમાન રૂપ પ્રાકૃતિક છે એમ કહે છે, ચાર્વાકો તેનું અસ્તિત્વ જ સ્વીકારતા નથી, તેમ જ નૈયાયિક વૈશેષિક સૃષ્ટિના સહારકર્તા શિવને માને છે તેમજ પુરાણ સંપ્રદાયો આત્માને અગે જૂદી જૂદી વાત કરે છે તે સર્વ ઉપર જણાવી છે. એ સર્વમાં આત્માનું વ્યક્તિત્વ રહેતું નથી, કરેલ શુભ કર્મનું ફળ અથવા કર્મનો નાશ થવા પછી અજરામર સ્થિતિની પ્રાપ્તિ નથી તેથી તે આત્મવાદ મને ઇષ્ટ નથી મને તો પ્રત્યેક આત્મવાદ જે સર્વજ્ઞ તીર્થંકરોએ બતાવ્યો છે અને જેમાં આત્માનું નિત્યાનિત્ય સ્વરૂપ બતાવી આત્માને જ કર્મનો કર્તા,

હતાં માન્યો છે અને કર્મનો નાશ થવાથી જેની મુક્તિ માની છે તથા જેની મુક્તિ દશામાં વ્યક્તતા નાશ પામવી નથી તે વાત ક્યે છે એ વાત મને નમનિદેષ અને ન્યાયની કોટિથી બધેભસવી જણાય છે અને તે વાતમાં આત્માનુ વ્યક્તિત્વ સ્હેતુ હોવાથી મારા પતિ તરીકે તેના ઉપર મારો પૂર્ણ ભાવ-રાગ-આકર્ષણ થાય છે અને કર્મનાથી મોડું મીઠું થતું નથી, કારણ કે આત્માની હયાતી ન સ્વીકારનારા અથવા તેનું અસ્તિત્વ ન સ્વીકારનારા અને મારા પતિને પરત્વજ બનાવી દેનારાઓની વાત મને પસંદ ન આવે તે બનવાભ્રેજ જ નથી. મારા પતિ વગર જે વાતચીત-ગોષ્ઠી થાય છે તે જગલમા રજા કરવા જેવી નકામી છે, અને તેના પર જરા પણ પ્રીતિ થતી નથી અને કોઈ સાધારણુ સ્ત્રીને પણ પતિની જોવી દશા થતી જોવી ઝમી જો હું મૂળી શકતી નથી એ આત્માનુ વ્યક્તિત્વ સ્હેતુ જ ન હોય તો પછી સર્વ ક્રિયાઓ કરી તેને પ્રકૃતિ-ક્રમ આદિથી મૂકાવવાની જરૂર શું છે ? શાને માટે કરવું ? કોને માટે કરવું ? જે કરણીનું કળ આત્માના અન્યમા લય થવામા આવે તે કરણી નકામી છે, ઉપયોગ વગરની છે શાકતનો નકામો વ્યય બતાવનાર છે આવી ક્રિયાઓ દૂકામા કઢીએ તો વર વગરની બન જેવી છે જેઓ આત્માને માનતા નથી તે મત તો મને ધટ નથી જ, પણ જેઓ તેની હયાતી સ્વીકારે છે તેઓ પણ તેનો છેવટે લય અથવા વ્યક્તિત્વનાશ માને તો તે વાત પણ કોઈ રીતે મને પસંદ આવતી નથી. આ પ્રમાણે શુદ્ધ ચેતના કહે છે તે પતિપ્રયણ સતી સ્ત્રીને ઉચિત છે, એ સમજે છે કે એનું શુદ્ધ ચેતનત્વ પ્રગટ કરવા જતા આખરે ચેતનજી એક વ્યક્તિ તરીકે સર્વથા નાશ પામી જશે ત્યારે પછી જોવી ક્રિયા કરવામા સાધ્વી સ્ત્રી કેમ ઉદયમ કરે કે જે કરવાથી પતિ સર્વથા નાશનિશ્ચય વગરના થઈ જાય.

જેન મતમાં મોક્ષ સ્વરૂપ બતાવતાં કહે છે કે શરીર, ઇન્દ્રિય, આક્રુષ્ય, યોગ-એ બાહ્ય પ્રાણ, પુરુષ, અપુરુષ, પણ ગદ્ય, રસ, સ્પર્શ પુનઃનમ્રહણ, વેદન્ય, ક્યાચાદિ સજ, અજ્ઞાન, અસિદ્ધત્વ એ આદિ સક્રિય-દેહાદિના આત્મતિક વિયોગને મોક્ષ કહેવામા આવે છે અને ત જ્ઞાન, અને ત દશન, અને ત વીચ અને અને ત મુખ એ રૂપ જીવન સિદ્ધિને પણ હોય છે સિદ્ધદશા મુખમય છે એ સબધમાં ત્રણ વિરુદ્ધ મતો છે આત્માને મુક્તિ મળે ત્યારે પુદ્ગલાદિ શુભ માત્રનો ઉચ્છેદ થાય છે એટલે આત્માને મુખમય મન્ય નહિ એમ વૈશેષિકો કહે છે, ચિત્તસત્તાનનો અત્યંત ઉચ્છેદ થવાથી આત્માનો જ અસંભવ મૂળી બોલો એ દશામા મુખ મનવાની ના પાડે છે, આત્મા અસોક્તા છે તેથી તેની મોક્ષમા મુખમયતા માની શકાય નહિ એમ સાખ્યો કહે છે આમાં વૈશેષિકો જે મોક્ષમાં પુદ્ગલો ઉચ્છેદ કહે છે તેમા તેઓ રખડના કરે છે મોક્ષમા ઇન્દ્રિયજન્ય પુદ્ગલો ઉચ્છેદ હોઈ શકે પણ આત્મસ્વભાવજૂત અર્તીદ્રિય જ્ઞાનનો ઉચ્છેદ અસંભવિત છે તેથી તેઓનો અભિપ્રાય બરાબર નથી અર્તીદ્રિય જ્ઞાનનો પણ નાશ થઈ જતો હોય તો તેથી સિદ્ધિ તો કોઈ

ધન્યશે નહિ. એક જગ્યાએ કહ્યું પણ છે કે વૃન્દાવનમાં વાસ કરી શિયાળપણે અથવા તેની સાથે રહેવું તેને ગૌતમ સારું ગણે છે પણ વૈશેષિકી મુક્તિને ધન્યશે નથી. વૈશેષિકોની પેઠે મીમાસકોનું પણ સમજી લેવું. તેઓ પણ કોઈ પણ પ્રકારનું સુખદુઃખ ન રહે તે સ્થિતિને મોક્ષ કહે છે. વાસનાદિક સર્વે આત્મગુણ ઉન્નિષ્ઠન થયા નથી ત્યાં સુધી આત્યંતિકી દુઃખનિવૃત્તિ થતી નથી. સુખદુઃખનો સંભવ ધર્મ અને અધર્મનિમિત્તથી થાય છે, તેને ઉન્નિષ્ઠ થતાં કાર્યરૂપ શરીરનો ઉપપ્લવ થાય અને આત્માને સુખદુઃખ રહે નહિ માટે તે મુક્ત કહેવાય એમ મીમાસકો કહે છે. આત્મા પોતે જ સુખસ્વરૂપ હોવાથી સ્વરૂપનો ઉન્નિષ્ઠ મુક્તિમાં પણ સંભવતો નથી. એમ કહેવામાં ન આવે તો સર્વથા અવ્યવસ્થા થઈ જાય. જો સર્વથા સુખાભાવ મોક્ષમાં હોય તો તે પ્રાપ્ત કરવા માટે કરેલ પ્રયત્ન પણ અર્થ વગરના થઈ જાય. સાંખ્યમતાનુસાર ચૈતન્ય સ્વરૂપ પુરુષ એક તૃણને પણ નમાવવાને અસમર્થ છે, જડ પ્રકૃતિને આશ્રયી તે અજ્ઞાનતમચ્છન્ન થાય છે અને ત્યારે પ્રકૃતિગત સુખાદિ ફળને પોતામાં પ્રતિબિંબે છે, જ્ઞાન પેદા થવાથી એને દુઃખરૂપ સમજે છે અને જ્યારે તેને વિવેકજ્યાતિ થાય છે ત્યારે તે કર્મથી વેગળો ખસતો જાય છે. પ્રકૃતિ દ્વર થતાં પુરુષનું સ્વરૂપમાં અવસ્થાન તે સાંખ્યમતનો મોક્ષ સમજવો. આનંદ વિગેરે પ્રકૃતિનાં કાર્ય હોવાથી પુરુષને તેની સાથે લાગતું વળગતું નથી. જ્ઞાનને આ દર્શનવાળા પ્રકૃતિનો ધર્મ-બુદ્ધિનો વિષય માને છે તે અસંભવિત છે, કારણ કે તેઓના માનવા મુજબ મુક્તાત્મા પણ જ્ઞાનના અભાવે અજ્ઞાનતમચ્છન્ન જ રહે છે. સસારી આત્માને અકર્તા છતાં લોકતા માનવાથી કૃતનાશ, અકૃતઅભ્યાગમરૂપ દ્વષણો આવે છે. પ્રકૃતિ પુરુષનો સયોગ કોણે કયો એ વિવાદાસ્પદ રહે છે અને તેમાં આત્મકૃત કે પ્રકૃતિકૃત સયોગ માનવાથી અનવસ્થાદિ અનેક દોષો આવે છે. હવે જો પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સયોગ જ ઘટી શકે નહિ તો પછી વિયોગનો સંભવ જ કયાથી રહે? વિવેકજ્યાતિ કહી તે પ્રકૃતિને થવી ઘટતી નથી કારણ કે તે પોતે તો અસવેદ છે, તેમજ આત્માને પણ ઘટે નહિ. જ્યારે આત્માને આ મતમાં પરિણામી અને નિત્ય સ્વીકાર્યો છે ત્યારે તેની સાથે સુખદુઃખાદિનું પરિણામિત્વ સ્વીકારવું જ બંધબેસતું આવે છે. બૌદ્ધ પક્ષમાં જ્ઞાનક્ષણ-પ્રવાહ વગર ખીજો આત્મા નથી એમ માનવામાં આવ્યું છે. આત્માના અસ્તિત્વથી તેમાં સ્નેહ બંધાવાથી તો સુખદુઃખની તૃણા થાય અને તે તો વિપરીત વાત છે, કારણ કે તૃણા હોય ત્યાં સુધી તો સસાર બન્યો રહે છે આવો આત્માભિનિવેશ તો રાગદ્વેષનું કારણ છે માટે ભાવનાથી પુત્રકલત્રાદિનું દુઃખરૂપત્વ વિચારવું-એમ વિચારતાં અભિજ્ઞાન તૂટી જાય અને અધિક અભ્યાસથી વૈરાગ્ય પેદા થાય અને ચિત્તસંતાનની નિવૃત્તિ થાય એ આ મત પ્રમાણે મોક્ષ એવી ભાવના વગર કાયકલેશરૂપ તપ કરવાથી મોક્ષ મળી શકે એ વાતની તેઓ ના પાડે છે નિરાત્મ ભાવનાના પ્રકર્ષવિશેષથી ચિત્તની નિઃકલેશાવસ્થા તે આ મતની માન્યતા પ્રમાણે મોક્ષ છે. જ્ઞાનક્ષણપ્રવાહ આત્માને માનવાથી કૃતનાશાદિ દોષ આવે છે,

આનાત્મતાની ભાવના આત્માએ કરવી એ પરસ્પર વિરુદ્ધ વાત છે વળી અહીં રાજાદિના ઉપરમને જ મોક્ષ માનવામા આવે છે પણ તે નિહિતુક હોવાથી અધત્તસિદ્ધ છે

મોક્ષમા સુખ નથી એ પ્રમાણે કહેનાર ત્રણે મત સબધી વાત સંક્ષેપમા આ પ્રમાણે કહી શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે-મને તો પતિનુ વ્યક્તિત્વ રહે અને તેને અનત આનંદ મારી સાથે ધ્યાય એવા પ્રકારનુ સ્વરૂપ જે સવસદૃશનમાં બતાવ્યુ છે અને જેમાં આત્માનુ વ્યક્તિત્વ મોક્ષમાં સુરુપ રહે છે અને ત્યાં તે નિરવધિ આનંદ લોખવે છે એમ બતાવ્યુ છે તે વાત પસંદ આવે છે અને તેની સ્વરૂપવિચારણામાં મને કુર્વ ધ્યાય છે અને અન્ય સવ યાત્રો તો કેણ આત્માને સ્વીકારતા જ નથી, કોઈ તેનો લય માને છે કેણ તેનો અન્યમાં સમાવેશ કરી નાખે છે અને કોઈ તેને સુખાનુભવ વગરનો કરી મૂકે છે-એવી સર્વ વાત મને પસંદ આવતી નથી જ્યાં મારા પતિને જ ઉદાવી દેવામા આવતા હોય અથવા જ્યાં મારા અને તેઓનો સંયોગ જ થવો જરૂરનો હોય નહિ અથવા સુખપ્રદ ધ્યાય નહિ ત્યાં મારે પતિને નિજ શુભ પ્રગટ કરી મોક્ષમાં-નિવૃત્તિમા જવાનુ કહેવુ એ સુખ જ કેમ બધાય અને એવી સુક્ષિતને આનંદનુ ધામ પણ કેમ કહી શકાય ?

કતઢાર્મે* કામળ, લોકઢાર્મે શોક; એક ઠામે કિમ રહે, દૂષઃ કાંજી શોક મીઠઢો. ૨

“ પતિમા કામલ છે અને લોકમાં સત્યાપ છે એક સ્થાનકે દૂષ અને છાસ એકત્ર થઈને કેવી રીતે રહી શકે ? ”

સાચ-પતિવત્તા સાધ્વી શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે-મને તો મારા નાથમાં પતિ આનંદ લાગે છે અને અન્ય સવ લોકમાં સત્યાપ જણાય છે શુદ્ધ પતિવત્તા સ્ત્રીનો એક જ મામ હોય છે એને પતિ એ જ લોકસવસ્વ જણાય છે, એને પતિથી અન્ય પુરુષ ખમે તેવો સુદૃશ, સુરૂપ બહારથી લાગતો હોય તેમા આકર્ષણ યત્ન જ નથી, તે તો સ્પષ્ટ કહે છે કે-એક સ્થાનકે દૂષ અને છાસ કેવી રીતે રહી શકે ? દૂષમાં છાસ ભળે કે તુરત દૂષમા ફેર ફાર થવા લાગે છે આવી રીતે શુદ્ધ સતીના હૃદયમાં દ્વિધાભાવ થતો નથી અને યવો સંભવતો નથી એ વાત અત્ર વધારે દૃઢ રીતે અને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી, તેનો ભાવ વિચારીએ

શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે-મારી મનોસ્થસિદ્ધિ મારા નાથમાં જ ધ્યાય તેમ છે, તેથી અન્યત્ર મારો ઉદાર અથવા પ્રિયસંયોગ થવો સંભવિત નથી. અન્યત્ર તો મને બહુ પ્રકારનો સત્યાપ ધ્યાય તેમ છે આપણે સવ કાર્યો સુખપ્રાપ્તિના હેતુથી જ કરીએ છીએ.

* કામળને સ્થાને કારમળ એવો પાઠ એક પ્રતમાં છે તે અશુદ્ધ જણાય છે

× દૂષમા કાંજી શોક એવો પાઠ બે પ્રતમાં છે

૨ કતકામલપતિમાં કામળવ્યાકાશ મનોસ્થ સિદ્ધિ. લોકાદ્યમલોકમાં તોલ્યસત્યાપ. એક ભાગ્યેશ્વરનો. કિમકે (૧) રીતે કાંજીવ્યસની આર, પસાર થાય=તોલ સમૃદ્ધ, એકતા.

વ્યવહારના પ્રત્યેક કાર્ય કરતી વખતે પણ આપણી માન્યતા પ્રમાણે સુખ મેળવવાની ઇચ્છા હોય છે, ધાર્મિક પ્રગતિ કરતી વખતે નિરાખાધ અક્ષય સુખ પ્રાપ્ત થાય, સુખપ્રાપ્તિ થયા પછી તે નિરંતર એક સરખી સ્થિતિમાં બન્યું રહે અને તે સુખથી અવિચ્છુતિ કદિ પણ થાય નહિ એવું સુખ જો આત્માને પ્રાપ્તવ્ય હોય તો તે ખાસ મેળવવા યોગ્ય ગણી શકાય. ઉપરની પ્રથમ ગાથાના છેવટના ભાગમાં આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ ગયા કે વૈશેષિક, બૌદ્ધ અને સાંખ્ય તથા મીમાંસકો મુક્તિનું સ્વરૂપ સમજે છે તે પ્રમાણે તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનું સુખ નથી. આ દર્શનધર્મો થયા, એ ઉપરાંત પુરાણ સંપ્રદાયો જેનું સ્વરૂપ પણ આપણે વિચારી ગયા તેમાં પણ મોક્ષમાં સુખપ્રાપ્તિ થાય અથવા ત્યાથી ફરી વાર દેહ ધારણ કરવાનું કદિ પણ રહે નહિ એવી સિદ્ધિ કોઈ સંપ્રદાયે બતાવી નથી. આવી સુખપ્રાપ્તિ જો કોઈ માર્ગે બતાવી હોય તો તે સર્વજ્ઞકવિત શ્રી જૈન શાસનમાં જ છે અને તેઓએ જ પ્રત્યેક આત્મવાદ બતાવ્યો છે તેમાં બહુ આનંદ પ્રાપ્ત થાય અને તે મેળવવા પ્રયત્ન કરવાની ઇચ્છા રહે તેવું છે. જો ચેતનજી અન્ય મહાન્ સત્તામાં લય થઈ પોતાનું વ્યક્તિત્વ સર્વથા ખોઈ બેસતા હોય તો પછી તેનું વ્યક્તિત્વ નાશ કરી તેની સિદ્ધિ કરવામાં અથવા તેનો અલેહભાવ સ્થાપિત કરવામાં લાજ શું એ પણ સમજાતું નથી સુખ મેળવવાની અને તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ થયા પછી તેને માટેના સાધનો યોજવાની ઇચ્છા સર્વ જીવોને રહે છે, પણ જો તે સુખ મેળવવા જતા સ્વત્વનો જ નાશ થઈ જતો હોય તો પછી મેળવ્યું શું કહેવાય ? સ્વનું અભિમાન ત્યાજ્ય છે પણ સ્વનો વિકલ્પ પણ ન રહે તો સર્વથા અધકાર સ્પષ્ટ જણાય છે એમ કલ્પના કરવાથી સમજાશે જેઓ આત્માનું અસ્તિત્વ જ સ્વીકારતા નથી એવા આર્વાકાદિને માટે તો અત્ર પ્રશ્ન રહેતો જ નથી, પણ બૌદ્ધ ક્ષણિકવાદી છે તેને પણ મુક્તિમાં કોઈ પ્રકારનું સુખ નથી એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા પ્રાકૃતિક સંબંધ માનનાર અથવા સર્વ જાસ માયાકૃત માનનારને પણ લયમાં અથવા પ્રકૃતિ દ્વંદ્વ કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારનું સુખ નથી એ વાત મનમાં સ્પષ્ટ થાય છે ત્યારે પ્રત્યેક આત્મવાદનું સ્વરૂપ બરાબર બંધબેસતું અને આનંદપ્રદ લાગે છે આથી પ્રત્યેક આત્મવાદમાં કામણ લાગે છે જેમ કોઈ સ્ત્રીએ પતિ પર કામણ કર્યું હોય ત્યારે તેના ઉપર તેનો બહુ રાગ થાય છે અને તેને પતિમાં કામણ જણાય છે અને તે સિવાય અન્ય ઉપર રાગ થતો નથી, તેવી રીતે અહીં પ્રત્યેક આત્મવાદ એવો સુદૂર લાગે છે કે જાણે તેણે કામણ કર્યું હોય નહિ ? એવો અત્ર ભાવ છે એ પ્રેરક અને આકર્ષક પ્રત્યેક આત્મવાદનું સ્વરૂપ જેમ બને તેમ વધારે વિસ્તારથી અને સ્પષ્ટતાથી વિશાળ શાસ્ત્રચર્ચાદ્વારા સમજવા યોગ્ય છે અંધગૌરવ થવાના ભયથી અત્ર તો તેની રૂપરેખા માત્ર ઉપરની ગાથામાં બતાવી છે અને તેનાથી કદાચ તેમાં કામણ જોઈએ તેવું ન લાગતું હોય તો તે વિષય ઝળકાવવાની મારી અદ્યતા સમજવી, બાકી આત્મવાદનો આ વિભાગ એટલો રમણીય અને આકર્ષક છે અને તેના સંબંધમાં તર્ક અને ન્યાયની કોટિને અનુસરીને વિશેષ ગ્રંથોમાં એટલું બધું લખાયલું છે કે તેનો

અભ્યાસ કરી સમજી વિચારવાની બહુ જરૂર છે તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રયોગમાં આ એક મહત્ત્વ જ અત્યંતનો પ્રશ્ન બહુમત છે આત્માનુ અમરત્વ સ્વીકારનારાઓ તેની અનેક રીતે ખર્ચા કરે છે, પરંતુ વિદ્વાનનું કાર્ય એ છે કે અધિકારનો પ્રદેશ પ્રાપ્ત થતાં ત્યાં ગુચ્છવાઈ ન જતાં બહુ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી હરેક હલીલને બરાબર યોગ્ય રીતે વિચારવી અને વિચાર કરીને તેને તેના મધ્યસ્વરૂપમાં મૂકવાની.

અહીં એક બીજી પ્રશ્ન ઊભો થાય છે ત્યાં આમની હલીલો ટકી શકે તેનું હોય નથી ત્યાં કહેવામાં આવે છે કે-ભાઈ! એ તો સર્વે દર્શનકારોએ અથવા સપ્રધાયવાળાઓએ વાલ્ય બાપી લીધા છે, બાપી માર્ગ તો બધાનો એક જ છે આ વાત મટવી નથી. સર્વના માર્ગ એક હોય શકે નહિ, એક છે પણ નહિ. માર્ગ તો એક જ હોવો જોઈએ. કુમાર જીવન માર્ગનો આરોપ કરેલો એ અભિનિવેશ છે, મિથ્યા અજ્ઞાન છે અને આજે બંધ કરવાનું સૂચવન છે જે તદ્દન અયોગ્ય છે એ પ્રત્યેક આત્મવાદ સત્ય હોય તો તે માર્ગ જ સત્ય હોય શકે, પછી એમાં એકાત્મવાદ ચાલે નહિ. સાધન ધર્મમાં કોઈ હોય તો તે ચાલે પણ સાધ્ય તો સુરૂપક અને સારી રીતે વ્યાખ્યા કરાયેલ તથા સમજાયેલ હોવું જોઈએ. દ્વંધ અને છાસ એક સ્થાનકે એકત્ર એકી વખતે રહી શકે જ નહિ, રાજવાનો મજલત કરવામાં આવે તો દ્વંધ બચીને છાસરૂપ ખાટું થઈ જાય. મસ્તીના ભવમાં શ્રીવીર ભગવાને કવિલેને કહ્યું કે ‘અહીં પણ ધર્મ છે અને ત્યાં (મસુના માર્ગમાં) પણ ધર્મ છે’ એ ઉત્સુત્ર વચન મુજબ દ્વંધ અને છાસ એકત્ર એક સ્થાને રહી શકે એવી અશક્ય વાત તેમજો બતાવી, તેના પરિણામે તેમને અનેક ભવોમાં જામણુ કરવું પડ્યું; માટે સર્વે દેખતા માર્ગમાં સત્ય માત્ર તો એક જ છે અને હોવો જોઈએ એ સત્ય માર્ગ છે આ મત પ્રમાણે હોવાથી પ્રત્યેક આત્મવાદ અને હોકના અનેક મતો સત્ય સ્વરૂપે એકી વખતે પડી શકે નહિ એ વાત અત્ર મુદ્દ થતના કહે છે તે સમજવા જેવી છે.

પરમતસદ્વિપુલને માટે ‘અવધુ શમ શમ જન જાવે’ વિગેરે પદોમાં જે વિચાર મી આનંદચંદ્રના બતાવ્યા છે તેને આ અથ સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ નથી, એ સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી વિચારી સમજવા યોગ્ય છે, તેમ જ હવે પછી થતનાને નિરૂપણ કહેવાને બિંદી નથી એવો ભ્રમ મુદ્તાળીશમાં પદમાં કહેવામાં આવ્યો તેની સાથે પણ તેને વિરોધ નથી એ શ્રાવ્યમાં લેવા યોગ્ય છે પરમત અથવા સપ્રધાય કે દયાન પર અવિચારી આક્ષેપ કરવાનો અથવા તેના અનુયાયીઓને ત્રાસ આપવાનો ભાવ વિકારી છે અને ત્યાજ્ય છે તેમાંથી સત્યનો અથ સ્વીકારી તેને તેટલા પૂરતું માત્ર આપવાનો ભાવ આદરણીય છે, પરંતુ સવધા સત્ય અથવા માર્ગરૂપે તેનું વસ્તુસ્વરૂપ શું છે અને કેટલે અંશે આદરણીય છે તે હૃદયથી તો બાંધત રહેવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. એવો નિષ્કમ ન હોય અને સવત્ર ધર્મ છે એવી વાતોને કે વિચારને અવકાશ આપવામાં મહત્ત્વતા મનાવી દોષ તો તે સવત્ર અભ્યવરથમાં જ તેનું પરિણામ આવે. આથી અહીં મુદ્દ થતના કહે છે કે-મને તો

ન્યાયદૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં મારા નાથના વ્યક્તિત્વવાદમાં આકર્ષણ થાય છે, મારા પતિના નિજ ગુણ પ્રાપ્ત કરવામાં અથવા વધારે સત્ય ભાષામાં બોલતા પ્રગટ કરવામાં મને ઉત્સાહ આવે છે અને જે પ્રગટ કરવાથી તેમની સાથે તેઓના સુસ્પષ્ટ પણ એકસરખા વ્યક્ત પૃથક્, રૂપમાં મારા અને તેમનો એકાત્મભાવ અને નિરવધિ સંયોગ થવાનો હોવાથી મને એ પતિસ્વરૂપ બહુ મીઠું લાગે છે અને અનેક દર્શનકારોએ તેનું જે સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે ખાટું લાગે છે. એ સ્પષ્ટ કહે છે કે-એ બંને સ્વરૂપ એક સ્થાનકે એકી વખતે રહે તે તો તદ્દન અશક્ય વાર્તા છે અને કદિ પણ બનવાનું નથી આ વિષય પર વધારે વિસ્તારથી મોક્ષસ્વરૂપ સમજવા માટે શ્રીષ્ટદર્શનસમુચ્ચયની એકાવનમી ગાથા પરની વિસ્તૃત ટીકા વાંચી જવા જલામણ છે. તેનો કાઈક સાર ઉપર બતાવ્યો છે. બાકી આ આત્મસ્વરૂપ અને મોક્ષસ્થિતિ પર એટલું વિવેચન દરેક દર્શનકારોએ કર્યું છે કે તેને સમજવા ઘણા લાખા અભ્યાસની જરૂર છે.

કંત વિળ ચો* ગતિ, આણું માનું ફોક;

ઉઘરાણી સિરડફિરડ, નાણું Xસ્વરું રોક. મીઠડો ૦ ૩

“ પતિ વગર ચોતરફ ગમન અથવા ચારે ગતિ શૂન્ય છે અને હું તેને ફોકટની ધારું છું ઉઘરાણી કરવા જવું તે તો ધક્કા ખાવાની વાત છે નાણું તો ખરેખર રોકડ હોય તે જ કહેવાય છે ”

ભાવ-પતિ વગરનું કોઈ પણ જગ્યાએ ગમન કરવું તે પતિવ્રતા સ્ત્રીને ઉચિત નથી સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી ગમે ત્યાં જઈ શકે છે પણ પતિની વિયોગી સ્ત્રી અન્ય પુરુષના ભયથી બહાર જઈ શકતી નથી, હરીફરી શકતી નથી. પતિની ગેરહાજરીમાં કોઈ પાસે ઘર-વ્યવહાર ચલાવવા પૈસા માગવા માટે પણ ધક્કા થાય છે, તેમાં મજા આવતી નથી ઘરમાં રોકડ નાણું હોય છે તે જ જરૂરને વખતે કામમાં આવી જાય છે, ઉઘરાણી પર ભરોસો રહી શકતો નથી. જેની તેની પાસે યાચના કરવામાં લાભ થતો નથી ગતિ અને ઉઘરાણી પર આ ગાથામાં શ્લેષ છે તે નીચેના આધ્યાત્મિક ભાવ વિચારવાથી જણાશે

આર્વાકાદિ આત્માની હયાતી જ સ્વીકારતા નથી. તેઓ પંચભૂતના સંયોગથી જેમ

* ચોને સ્થાનકે ‘ચઉ’ શબ્દ છાપેલ છુકમાં છે, તેનો અર્થ ચાર છે

X આ પક્તિના પાઠાતરો છે છાપેલ છુકમાં ‘નાણું તેજે રોક’ એમ પાઠ છે. બે પ્રતમાં ‘નાણું ખરે કો રોક’ એમ પાઠ છે અર્થ સર્વ પાઠાતરોમાં એક ને એક જ રહે છે

૩ કંત=પતિ વિણ=વગર ચો=ચાર ગતિ=ગમન (અથવા દેવ, મનુષ્ય, તિર્થંકર અને નાસ્તી ગતિ) આણું=અન્યકાર, કાઈ નહિ ફોક=ફોકટ ઉઘરાણી=વસુલ માગવી તે સિરડફિરડ=વિખાઈ ગયેલી, ધક્કા ખવરાવે તેવી રોક=રોકડ

લોકસુખ, વિજ્ઞાની વિજેરેમા બળ આવે છે તેમ જોઈ પ્રકારનું બળ-શક્તિ ઉદ્ભવે છે એમ માને છે અને ચૈતન્ય કે તે મુક્ત આત્માને જુદો પદાર્થ જ માનતા નથી તેને તો આ જવમાથી અન્ય જવમા જવું આવવું કાઈ થતું નથી. અમુક સમય પછી પચ્ચત્તનો વિશ્વ ચર્તા જૂત જૂતમાં મળી બાક છે મૃત શરીરમા પચ્ચ જૂત વિદ્યમાન હોવા છતાં ચૈતન્ય કેમ દેખાતી નથી? અને જ્યાં મુખદુખ શા કારણથી મળે છે? અને જ્યાં કરેલ શુભાશુભ કાર્યોનું ફળ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે? તેનો તેઓ ખુલાસો આપી શકતા નથી અથવા જાણે છે તો તે સંતોષકારક થતો નથી તેઓના મત પ્રમાણે ચારે ગતિ નક્કરી છે અથવા જોઈ જવમાથી અન્યત્ર ચારે ગતિમાં દેવ-મનુષ્ય-તિલક અને નારક્ષીમાં-અત્યા-ગતિ કર્મનુસાર થાય છે એ વાત અસંભવિત છે અન્ય દશનકારોમા આત્માનો પ્રત્યેકવાદ ન હોવાથી જમે તેટલી ક્રિયા કરી, યોગ કરી, ધ્યાન કરી, કષ્ટ તપ કરી આત્માને બ્યારે પરમ શાંતિ મળવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તેના વ્યક્તિત્વનો જ નાશ થાય છે તે બીજા સર્વવ્યાપી આત્મા સાથે મળી જઈ વ્યક્ત-સ્પષ્ટ રીતે રહેતો નથી આથી ચારે ગતિમા જમન કરી આત્માની ઉત્ક્રાન્તિ કરાવવાનો જે મહાન્ પ્રયાસ-પ્રબળ પુરુષાચ કરવામા આવે છે તે સર્વ બેચેન થાય છે, અથ વગરનો થાય છે, પરિણામ વગરનો થાય છે વળી વિનિમ્ન સર્વ આત્માને જોઈ માનવામાં આવે ત્યારે વાસ્તવિક રીતે ચારે ગતિમા જનાર-જમનાર હોયુ રહ્યું? તે પણ જોઈ દૂટ પ્રશ્ન છે આથી આવી માન્યતાવાળાની ચારે ગતિ દોષકટની થાય છે અથવા ચારે ગતિમા જમણું કરી ઉત્ક્રાન્તિ કરવાનો પ્રયાસ નક્કરી જ છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે

કેટલાક માને છે કે-કુનિયામા આપણું ધામું કાઈ યવાનું નથી ઇશ્વરની પાસે યાચના કરીએ અને તે જાણે તે ખરું આ પ્રમાણે ધારીને ઇશ્વરની પાસે ઉપરજી કરે છે કે 'હે નાથ! મને શોધ આપો' આવી રીતે બીજી પણ અનેક સ્વૂળ વસ્તુઓની યાચના કરે છે આવી રીતે ઉપરજી કરવી તે તો જુદું કહેણું કામ છે જોઈ તો ઉપરજી પીરેલી વસ્તુની યાચ, બીજી ઉપરજી જેની પાસે કરવાની હોય તેની મરજી ઉપર ઉપરજી પતવાનો આધાર રહે. વ્યવહારમા નિયમ છે કે 'ગરમ ગાંઠે ચોતાની પાસે હોય તે જ પૂછ કહેવાય જ્યાં ઇશ્વર પાસેથી માગણી કરવી વખત જાન પણ હોતું નથી કે તેને આપણે વસ્તુ પીરેલી નથી કે તે આપવાને બંધાયેલ હોય. પારક્ષી દયા ઉપર જીવવું તે તો જેને રચ્યું હોય તેને જાણે રુએ, સર્વને તો એ વાત પસંદ આવે તેમ નથી. એ તમારી પાસે વસ્તુ ધરમા રાખેલી હોય અને તે જ પ્રગટ કરવાની હોય તો તેને મળે પ્રયાસ કરવો એ ઉચિત જણાય પ્રયાસથી જોડે કે જાણે વખતે પણ તે વસ્તુ જરૂર મળવાનો જોઈ રીતે યોગ્ય સંભવ જણે. આથી સાધનધર્મો કરતી વખત સાધ્ય મળવાની પ્રવીતિ હોય તો કાયસિદ્ધિ થવાના જાનથી પ્રયાસ જરાગર થાય અને તેથી જ આત્મવાદન્ય સ્વરૂપમાં તે વાત જાસ વિચારવા હાયક છે. જે આત્મધન છે તે તમારું પોતાનું જ છે,

પોતાની પાસે જ છે, શુભ છે તેને પ્રગટ કરવાનું છે, અન્ય પાસે ઉધરાણી કરવાની છે જ નહિ અને ઉધરાણી કરવાથી એવી આધ્યાત્મિક વસ્તુઓ મળી જાય એવી માન્યતા રાખવી એ પણ ખોટું જ છે. પ્રભુ એવી વસ્તુઓ લઈને બેસી રહેલા નથી અને બેસી રહેલા હોય તો તેની વધારે વખત તમારી પાસે ઉધરાણી કરાવે અને તમને રંગાવી-રંગાવીને પછી તે આપે એ વાત પણ ઈશ્વરસ્વરૂપને ઝાંખપ લગાડનારી છે. શુભ કાર્યના શુભ ફળ જરૂર મળશે અને છેવટે કર્મનો વિલય થતાં સમિચ્છાનદસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થશે. એ હાલ પણ તમારી પાસે જ છે, તમે તેને ઝોળખતા નથી, પીછાનતા નથી, જોતા નથી, એક વખત તે જાણ્યા પછી અન્ય પાસે ઉધરાણી કરવામા રહેલું જોખમ અને પાછા પડવાનો સંભવ તમને સારી રીતે જાણી શકો છો નાણું તે જ નાણું કહેવાય અને તમારા આત્મસ્વરૂપમા તે રોકડ જ છે, ઉધરાણી કરવાની છે જ નહિ-એ વાત બરાબર ધ્યાનમા રાખી સમજી-વિચારી લો. પ્રચ્છન્ન શુભ રોકડ નાણું તમારી પાસે ઘણું છે તેને હવે પ્રગટ કરી ફરતું કરી દેવાનો પ્રયાસ કરો, નાણા ઉપરનો કચરો-માટી કાઢી નાખો અને નિરંતરનું સુખ પ્રાપ્ત કરો. એ સર્વ તમને પ્રત્યેક આત્મવાદમા-ચેતનના અનંત જ્ઞાન, દર્શનાદિ સ્વરૂપમા પ્રાપ્તવ્ય છે, અન્યત્ર નથી એ વાત બરાબર વિચારો, ન સમજાય તો બરાબર અભ્યાસ કરો.

આ ગાથામા ગતિ અને ઉધરાણી પર જે ભાવ મૂક્યો છે તે બરાબર સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી વિચારવા યોગ્ય છે એમા પતિવ્રતા સ્ત્રીના ગમન અને ઉધરાણીને ચેતનની ઉત્ક્રાન્તિ અને સ્વરૂપ સાથે જે સાદૃશ્ય બતાવ્યું છે તે બહુ બોધ આપનાર છે ‘નાણું’ ખરું રોકડ’ અથવા ‘નાણું તે જે રોકડ’ એ વ્યવહારિક સિદ્ધાન્ત અથવા કહેવતનો અર્થ એવી સારી રીતે ઉપયોગ કરવામા આવ્યો છે કે તેનો ભાવ વિચારતા આધ્યાત્મિક અનેક બાબતોના ખુલાસા થઈ જાય છે ઘણીખરી વાર ઉધરાણીના ઉપર આધાર રાખી વ્યાપારી પોતાની મૂડી ગણે છે પણ એ ઉધરાણીના નાણા ઘણી વાર ખોટા થયેલા હોય છે, જરૂર વખતે કામ આવતા નથી અને છતાં નાણું નાદાર બનાવે છે અને અહીં તો ધીરે ધીરે નાણું ન હોવા છતાં ઉધરાણી કરવી છે, એને વાસ્તવિક રીતે દયા અથવા ક્ષમા ભાગવાના અર્થમા જ સમજવી જોઈએ ઉધરાણીવાળો તગાદો કરી શકે છે તે ચાચના કરનારથી બની શકે જ નહિ. આમ સમજી પ્રચ્છન્ન નાણું પ્રગટ કરવા પ્રબળ પુરુષાર્થ કરો.

કંત વિળ મતિ માહરી, *અવાહડાની વોક; ધોક હું આનંદધન, અવરને *ટોક. મીઠહો ૦ ૪

* અવાહડાની શબ્દને બદલે જાપેલ પ્રતમા ‘અહવાડાની’ એમ શબ્દ છે સર્વ પ્રતોમા અવાહડા શબ્દ છે તેનો અર્થ હવાડો હોવો જોઈએ એમ ધારુ છું, પણ મને અર્થ બતાવ્યો ત્યારે આ પાકીતર નહોતો, માત્ર જાપેલ છુક જ પાસે હતી તેથી અવાહડાનો અર્થ મેં હવાડો જ રાખ્યો છે

× ટોકને બદલે જાપેલ છુકમા ‘ટોક’ શબ્દ છે, બન્ને શબ્દના અર્થ સદિગ્ધ છે

૪ કત=પ્રત્યેકઆત્મવાદરૂપ પતિ. વિણ=વગર મતિ=સુદ્ધિ અવાહડા=પાણીનો હવાડો બોહ=હવાડાની નીચેનો ખાળો ધોક=પોકર છુ=કરુ છું અવરને=બીજાને, અન્યને ટોક=ઘોડી દેવા, સલામ છે

“ પતિ વગર મારી જીવિ હવાયના ખાળીઆ જેવી છે બીજા સર્વને સલામ કરીને આનંદધન પતિને પોઠાર કરે છું ”

ભાવ—પતિ વગરની મારી જીવિ હવાયના ખાળીઆ જેવી છે જિવાય ખાળીઆ માથી જેમ હવાયનું સર્વ પાણી આશુ બધું તેમ મને તેઓ નુકશાન કરનારી અને આક્રમક વગરની અણે છે મને કોઈ કશી અણત્રીમાં ગણતું નથી અને મારી કોઈ દરકાર કરતું નથી તેથી હું મારા નાથ ! હું સર્વને સલામ કરીને તમને પોઠાર કરું છું અને કહું છું કે-હું નાથ ! મારે મંદિરે પધારે અને મારી વિરહબધા યાંત કરે. આ બ્યવહાર અથ છે એમા શુદ્ધચેતના પતિ વગરની પોતાની શિયતિના કોઈપણને નિર્દેશ કરી આનંદધનને પોઠાર કરે છે

આ આશુના આધ્યાત્મિક ભાવ વિચારતાં કેટલોક ભાવ એવો પ્રસન્ન થાય છે કે જેનો વિચાર સાધારણ રીતે આવવો મુશ્કેલ છે કાંઈક ભાવ સદ્ગિય પણુ છે કે જેને પાણી પાવા માટે હવાયે કરવામા આવે છે તેને નીચે ખાળીઓ હોય છે તે જિવાયે મૂકે તો તેમાથી પાણી આશુ બધું છે એટલે હવાયે કદિ પૂરો ભરાતો જ નથી. એ ખાળીઓને જિવાયે મૂકવાથી ઉપયોગ વગર પાણી નકાસુ આશુ બધું છે અને કોઈ પણુ ઉપયોગમા આવતું નથી, તેવી રીતે પ્રત્યેક આત્મવાદ વગર બીજા સર્વ વાદોમા અનેક ક્ષતિઓના મતોમાં ક્રિયા વિગેરે કરવામાં આવે તે ખાળેથી આશુ બધું છે, ઉપયોગ વગરના અને છે આત્માનું બ્યક્તિત્વ જ નાથ પામી બધું ત્યાં પછી ક્રિયા કરનાર કોણ ? કરવાનું કશું શું ? તેનો હેતુ શું ? કરવાની ગરજ હોય કે ઇચ્છા કોને ? બધાં પાણી જરૂર રાખી મૂકવાની જરૂર જ ન હોય ત્યાં પછી ખાળે કૃષ્ણ કોણ ? અને દેવાની આવશ્યકતા પણુ શું હોય ? ક્રિયા કરી આત્મધન એકદુ કરવાનો કોઈ પણુ હેતુ કે સાધન ન રહેવાથી તે કરવાનો કોઈ વિચાર કરે તો તેને મૂખે અણવામા આવે; કારણ કે પ્રયોજન વગર તો મદ પણુ પ્રયાસ કરતો નથી અને અહિં ક્રિયા કરવાનું કાંઈ પણુ પ્રયોજન રહેતું નથી. અથવા પતિ વગરની મારી જીવિ ખાળીઓ જીવેલા રાખી અવાયમાં પાણી ભરવા જેવી મિથ્યા છે નિષ્ફળ છે ઉપરથી પાણી ભરે કોણ ? શામાટે ભરે ? નીચેથી પાણી આશુ બધું છે તે જુએ કોણ ? એમને પણુ આયે ઘટે દેવાની જરૂર કોને રહે ? સર્વ નિષ્ફળ પ્રયત્ન કોણ કરે ? તાત્પર્ય એ છે કે-પ્રત્યેક આત્મવાદ વગર કરેલાં પુણ્ય પાપનું અથવા નિજ રાતું વારત્તવિક ફળ મળતું નથી અને તેથી શુભ કરણી કરવા તરફ ધ્યાન પણુ રહેતું નથી, આકર્ષણ પણુ થતું નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી હું આનંદધન નાથ ! હું તો તમને જ પોઠારું છું, તમારું જ નામનો બધું કરું છું અને તમે મારે મંદિરે પધારે એવી પ્રાર્થના કરું છું આપની સામે મારો સબધ થાય તે અનતઘણ અલે તેવો છે અને તે આપનું બ્યક્તિગત સ્વરૂપ સમજી પ્રત્યેક આત્મવાદ સ્વીકારે તેને જ

મેળવવા ઇચ્છા થાય તેમ છે આપના સર્વશક્તિત્વ સ્વરૂપ સિવાય અન્ય સર્વ લોક મને ખાટા લાગે છે અને અન્યથા બતાવેલ સ્વરૂપવાળા મારા પતિ હોય તો તેને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો તે તદ્દન નિષ્ફળ લાગે છે આ પ્રમાણે હોવાથી લોકદર્શિત પતિને સલામ છે, મારે તેની સાથે કાંઈ લેવાદેવા નથી. તેઓ મને ઓળખતા નથી, જાણતા નથી અને તેઓની ખોટી માન્યતા પ્રમાણે મને તેઓ કદિ પણ જાણે એમ લાગતું નથી. મારા પતિ વગરનો આખો સંસાર મારે મન અસ્તવ્યસ્ત છે, વ્યવસ્થા વગરનો છે અને પુણ્ય નિર્જરા આદિ માટે નિષ્ફળ છે તેથી ન્યાય વગરનો છે; માટે હું તો જે આનંદધન પતિના શાસનમા પ્રત્યેકઆત્મવાદ પ્રવર્તે છે તેવા મારા પતિને—આનંદધન નાથને પોકાર કરીને કહું છું કે—વહાલા ! મારા મદિરે પધારો, મારા હૃદયનો કબજો લો અને આપના હૃદયમા મને મારું યોગ્ય સ્થાન આપો

આત્મસ્વરૂપ સમજવા બહુ પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે. અન્ય મતમા બતાવેલ અને સર્વશ્રમાર્ગમા બતાવેલ આત્મસ્વરૂપ અત્ર ચિતરવામા આબ્યું છે, તેનો હેતુ માત્ર તે જાણવાની જિજ્ઞાસા ઉશ્કેરવાનો છે આવા નાના પુસ્તકના નાના પદમા આત્મસ્વરૂપ એક દર્શનનું પશુ પૂરું બતાવી શકાય નહિ, તો પછી સર્વ દર્શનકારોના ભિન્ન ભિન્ન મતો બતાવી તેઓને એકસ્વરૂપે ઘટાવવા પ્રયત્ન કરવો એ તદ્દન અશક્ય જેવું જ છે, પરંતુ આટલા લઘુ ઉલ્લેખથી જણાયું હશે કે—ચેતનજી સંબંધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ખાસ જરૂર છે, તેને માટે સર્વ દર્શનકારોએ પ્રયાસ કર્યો છે અને તે સર્વમા સફળ પ્રયત્ન જો કોઈ પશુ દર્શનકારે કર્યો હોય તો તે કોણે કર્યો છે ? જ્યાં અરસપરસ વિરોધ ન આવે એવું એક સર્વશ્રદ્ધર્શન જ છે. એક જ ગ્રંથમાથી ઉદ્ધરેલ આત્મવાદ અનેક ગ્રંથોમા જુઓ તો એક સરખો-મળતો જ આવે છે, એવા સર્વશક્તિત્વ માર્ગનું સ્વરૂપ વિચારી-સમજી આત્મજ્ઞાન મેળવવા ખાસ પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે આપણે વિજ્ઞાનની અનેક વાતો જાણવા ઇચ્છીએ, જ્યોતિષ ગ્રંથ નક્ષત્રાદિની ગતિનો વિચાર કરીએ માનવ ધર્મશાસ્ત્રના પાના ફેરવી જઈએ અને આપણે પોતે કોણ છીએ ? અને એ જાણનાર કોણ છે ? એનો જ સ્પષ્ટ ખ્યાલ પણ ન હોય તો પછી પ્રયત્નનું સાધ્ય લક્ષ્યમા રહેતું નથી અને અન્યનો વિચાર કરતા સ્વતરફની ફરજ વિસરી જવાય છે આટલા ઉપરથી સ્વનું જ્ઞાન કરવા, તેને ઓળખવા અને તેનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા આગ્રહપૂર્વક સૂચના કરી અત્ર વિરમીએ છીએ આ પદને અને પરમતસહિષ્ણુતાના શ્રીઆનંદધનજીના રૂઢ વિચારોને કોઈ પશુ પ્રકારનો વિરોધ નથી તે ઉપર અગાઉ વિવેચન થઈ ગયું છે હવે આવા પતિ ચેતનાનો સ્વીકાર કરી, તેનો વિરહ મટાડતા નથી તેથી ચેતનાની કેવી દશા થાય છે તે પર શ્રીઆનંદધન મહારાજ હવે પછીના પદમા વિવેચન કરે છે

અપદ એકતાળીશમુ

સમ-વેરવદ અથવા મારા

પીયા વિન Xસુદ ઘુદ મૂલી હો, +ઝાલિ લગાઈ દુઃખમહેલ ક,

ઝલ્લે મૂલી હો પીયાં ?

“પતિ વગર આનંદના ભૂલી ગઈ છું (પતિવિરહરૂપ) દુઃખ મંદિરના ઝરુએ
 બેસી રહી) આખો લગાડી-લગાડીને ઝૂલીઝૂલીને ભેડ છું ”

આવ-ઉપરના પદમાં શુદ્ધચેતનાના પતિનું સ્વરૂપ બતાવું પ્રત્યેકઆત્મસ્વરૂપે તેને
 અન્યર અમર નિત્યાનિત્ય વિગેરે લક્ષણ યુક્ત બતાવી તેનું વ્યક્તિત્વ સવદા સ્થે છે એ
 સમવ્યવતા સાથે બતાવી આપ્યું કે એવા ચેતનજી શુદ્ધચેતનાના હૃદયવદલસ છે અને તે
 તેને બહુ મીઠા લાગે છે એવા પતિએ આ શુદ્ધચેતનાના હૃદય પર એવું કામલું કહ્યું છે
 કે તેના વગરની બીજી કોઈ એકાદી ચેતનાને ગમતી નથી. આ સવ હૃદયેત્ત આખો આખો
 પદના અર્થમાં સંવિસ્તર ભેદ છે હવે શુદ્ધચેતના કહે છે કે-આવા મારા પતિ શુદ્ધ
 નિરંજન નાથ, આશામમતાની બળમાં કસાઈ જઈ મારે મંદિરે પધારતા નથી, મારી સાથે
 પ્રેમ ભેડતા નથી, મને બોલાવતા પણ નથી અને અઝાઉ અનેક વાર બતાવ્યું છે તેમ
 કુલદા શ્રીઓની સગતમાં આનંદ માને છે તેમાં રસ લે છે અને તેમાં મુગ્ધ સમજે છે
 મેં તેઓની અનેક રીતે પ્રાથના કરી, સીધી તથા આઠકવરી રીતે તેઓને વસ્તુસ્વરૂપ
 સમવ્યવવા પ્રયત્ન કર્યો, દ્રવીઓ સાથે કહેવરાવ્યું, મારી સંખીઓ તથા અનુભવમિત્રે
 તેઓને યેઝ્ય માત્ર પર આવી જવા પોતાના તરફથી પણ ભલામણ કરી, પણ મારા નાથ
 હજી મારી પાસે આવતા નથી, મને બોળામાં બેસાડતા નથી મારી વિરહાવસ્થા દૂર
 કરતા નથી. આવા શુદ્ધ સ્વરૂપે અમૂલ્ય સુખના બહાર મારા નાથના અસદા વિરહથી હવે
 તો હું મારા આનંદના ભૂલી ગઈ છું, વિસરી ગઈ છું અને અવ્યવસ્થિત રીતે અસ્તવ્યસ્ત
 રથમાં ફરું છું મારા પતિ પણા વખતથી મારે મંદિરે પધાર્યા નથી, મને યાદ પણ
 કરતા નથી, પરંતુ હવે મેં તેઓનીને બહુ રીતે કહેવરાવ્યું છું તેથી તેઓ મારે મંદિરે
 આવશે એમ આશા રાખું છું આ કારણને લઈને મારા પતિના વિરહરૂપ દુઃખમહેલમાં

આ પદનો સમ આઠોઠમા તથા બાસામાં ૫૬ પ્રમાણે છે જ્યમત્ર આવ નાથાચ નુ પમ
 બુદી દોડતનુ નાસામુ ૫૬ આમળ આવશે તેને અર્થે વળુ વિચારના માન છે

X સુદ ઘુદને રથાને એ પ્રતમાં તથા દયામાં સુદિપુદિ પાસનાર છે તેના અર્થ માટે
 વિરેચન જુએ.

+ આખી જગત્ એના પાદે એક પ્રતમાં છે અર્થમાં દૂર પડતો નથી.

૧ પદાવપતિ. આખાવર સુદ ઘુદઅનંદના, ભૂતિ બુદીબીસરી મધ ઝરુએબોબ નારીએ
 હૃદયેત્તીયારને ભેડ રહી. (આ સંખ્યે અર્થે મારામાં નાથ એમ થાય છે તે માટે વિરેચન જુએ.)

મધ ગર્ભ અશુદ્ધોપયોગી આત્માને સ્વીપ્તે મળીને પછી તેના વિદેશગમનરૂપ વિષેન દુઃખમહેલને ઝરુખે અમુખાત કરીને તેમા ન્હાઈ અર્ધ વિદેશગમન તે અર્ધી પરપરિણતિ રમણુ-ચિતવન સમજવુ ઝરુખે તે તેમા જવા-આવવારૂપ અને અમુખાત તે અશુદ્ધ ઉપયોગમાં પ્રવર્તનરૂપ જૂઠી એટલે ન્હાઈ પરપરિણતિરમણુ અને અશુદ્ધ ઉપયોગમાં પ્રવતનમાં બાણે હું ન્હાઈ અર્ધ ડોઈ એટલુ બધુ તે મધ ગર્ભ સુબુદ્ધિને શાવાની વાત લખવાનુ કારણ એ છે કે-એતનંદને પરપરિણતિમાં રમણુતા એટલી બધી મધ અર્ધ છે કે તેના વિશેષ-તેના પરપરિણતિ પ્રવતનને લીધે સુમતિ જ બાણે તેમા તરબોલ મધ ગર્ધ હોય એમ દેખાય છે થલી દેશમાં ન્હાવણને જૂલવું* કહે છે (થલી દેશ તે નાગેશ, બીકનેશ, ક્ષેત્રી, પોઠરણુ વિગેરેનો પ્રદેશ સમજવો) દબાકારે આ પ્રમાણે અર્થ ક્યો છે તેનો જાવ બરાબર સમજવા ચોગ્ય છે અર્ધી સુમતિ પોતાની બતને પતિ સાથે એકાકાર કરી સખીને કહે છે કે-પતિ તો એવા પરપરિણતિમા આસક્ત મધ ગયા છે કે તેઓ મારે મરિરે કહિ પધારતા નથી, મને યાદ પણ કરતા નથી, મારુ નામ પણ સજારતા નથી આવી પતિની રિશ્તિ વિચારતાં મને એમ જણાય છે કે-હું મારી શુદ્ધ બુદ્ધિને તદ્દન બૂલી નર્ધ છું પતિ પોતે પરપરિણતિમા રમણુ કરે છે, અશુદ્ધ ઉપયોગમાં પ્રવતન કરે છે અને તેમા એટલા ભ્રા ઉતરી ગયા છે કે બાણે તેમા તદ્દન તરબોળ મધ ગયા હોય તેમ જણાય છે અને મારા અને તેમનો એકીભાવ એવો છે કે તેથી વાસ્તવિક રીતે હું પણ દુઃખઝરુખારૂપ પરપરિણતિમા પ્રવતન કરતાં પતિને દેખીને મારી સુબુદ્ધિ બૂલી નર્ધ છું-મતલબ પતિ પોતે સુબુદ્ધિને વિચારી બેઠા છે આ જાવ બતાવવામા દબાકારે બહુ આતુષ વાપયું છે એમા પરપરિણતિ જેવા આત્મિક વિષયને જે સ્વરૂપ આપ્યું છે (Abstract idea converted into a concrete form) તે બહુ મનન કરીને સમજવા ચોગ્ય છે

આમાં ખાસ વાત સમજવા જેવી એ છે કે-સુમતિ પોતે તો શુદ્ધ જ રહે છે પણ પતિ સાથે તેનો એકાકાર બતાવવા માટે દુઃખમહેલના ઝરુખાની કલ્પના કરી પતિના પર રમણુભાવને તાલુપ સ્વરૂપે બતાવતાં તેની અવસ્થાનુ યથાસ્થિત ચિત્ર આપ્યું છે એતનંદને મળવા માટે બાણે દ્રષ્ટિએ સુમતિ દુઃખમહેલના ઝરુખામાંથી નજર કરે છે, બુનુભવદાસ તેને મળવા હોય શાએ છે, પરંતુ તેનો જાતર આશય તદ્દન સ્પષ્ટ છે અને સમજવામાં વિચાર કરવો પડે તેમ નથી પોતે ન્હાઈ અર્ધ એમ લખ્યું છે તે પણ વાસ્તવિક રીતે એતનંદ પરપરિણતિમાં તરબોળ મધ ગયા છે એમ બતાવે છે શુદ્ધ સતી સ્ત્રી પતિ સાથે પોતાનો એકીભાવ કેવી સુદર રીતે બતાવે છે તેનો આ એક સુદર નમૂનો છે

* અતિઆરમાં આવે છે કે અજુમળ પાણીએ ઝીમ્મા-ઝીલવુ-ન્યવુ જૂલવુ એવાદ નથી જ્યાં દબાકાર આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે તે વિચારવા ચોગ્ય છે

ખન્ને રીતે અર્થ કરતા મુદ્દાની વાત એ છે કે-આ ચેતનજી પરમાવમાં રમણ કરી રહ્યા છે અને તેમાં રાચી રહ્યા છે એ અતિ ખેદજનક હકીકત છે.

हसती तव हूं विरानीया, देखी तन मन क्लिज्यो हो;

समजी तव एती कही, कोई नेह न कीज्यो हो. पीया० २

“ ત્યારે (અજ્ઞાનાવસ્થામાં) સામાન્ય સ્ત્રીઓને (પતિવિરહે રડતી) દેખીને હસતી, પણ (અત્યારે) મારું શરીર અને મન છેદાઈ જાય છે. હવે હું બધું સમજી ત્યારે એટલું કહું છું કે ‘કોઈ સ્નેહ કરશેા મા.’ ”

ભાવ-આપ વિત્યા વગર દુનિયામાં કોઈ વાતની ખબર પડતી નથી. જ્યારે બીજી સ્ત્રીઓ પોતાના પતિના વિરહે શોક કરતી હતી ત્યારે તેમને તે પ્રમાણે કરતા દેખીને હું તેઓની મશકરી કરતી હતી. મને એમ લાગતું હતું કે આ વિરહાનળમાં તે શો દમ છે કે તેને લઈને સ્ત્રીઓ શોકમાં ડૂબી જતી હશે. પતિ પોતાને મદિરે ન પધાર્યા હોય તો એમાં તે શી મોટી બાબત છે કે સ્ત્રીઓ તે માટે રડતી હશે ! (ખીરાની એટલે અનેરી) બીજાનું દુઃખ જોતી હતી ત્યારે મારા આવા વિચાર હતા, પણ હવે જ્યારે મારા માથા ઉપર આવી પડી, જ્યારે મને માલુમ પડ્યું કે પતિ તો મારે મદિરે પધારતા નથી અને મારે યૌવન-કાળ ચાલ્યો જાય છે, ત્યારે મારું મન અને શરીર સુકાઈ ગયા. જેમ ઠંડી વાય અને ઠાર પડે ત્યારે હાથ પગ સીઝાઈ જાય છે તેમ મારું શરીર અને મારા વિચારો પતિવિરહથી છીજી ગયા આ વખતે મારા મનમાં પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો કે-અરેરે ! અત્યાર સુધી પતિમેળાપમાં શુ સુખ છે ? કેવો આનંદ છે ? કેવો સતોષ છે ? તેનો મેં સંપૂર્ણ રીતે ખ્યાલ જ કર્યો નહિ. ખરેખર ચેતનજી પણ મારા સયોગમાં સુખ શું છે તે સમજ્યા જ નથી, અને એ અજ્ઞાનદશાને લઈને અન્ય તરફ હું હાસ્ય કરતી હતી ત્યારે શું જાણપણામાં હું ખે છે ? જો તેમ હોય તો તો પછી અજ્ઞાનવાદને પુષ્ટિ મળે છે, પણ તેમ નથી. જાણ-પણા વગર સ્વરૂપજ્ઞાન થતું નથી, અને સ્વરૂપજ્ઞાન થયા વગર હેયઉપાદેયનો ભેદ સમજતો નથી મેં તો આટલો બધો પ્રેમ કર્યો અને પ્રેમનું સુખ સમજી તેથી પતિવિરહમાં હું ખે કેટલું થાય છે તેનો પણ ખ્યાલ આવ્યો, આથી હવે હું સર્વને બલામણુ કરું છું કે-કોઈ સ્નેહ કરશેા જ નહિ. સ્નેહ કરતી વખત તો મનમાં આનંદ આવે છે પણ પછી જ્યારે

* છીજ્યોને બદલે એક પ્રતમાં ‘લાજો’ શબ્દ છે અર્થ અનુરૂપ નવી દેખીને બદલે ‘પેખી’ શબ્દ છે, અર્થનું સામ્ય છે છેલ્લી પકિતમાં કીજ્યોને બદલે ‘ડીજો’ શબ્દ છે, તેમાં ડાળનો જ ભેદ છે, અર્થ કરતો નથી

૨ હસતી=મશકરી કરતી તખ=ત્યારે, અજ્ઞાનાવસ્થામાં વિરાનીયા=અન્ય સામાન્ય સ્ત્રીઓ. છીજ્યો=છેદાઈ ગયો, પશ્ચાત્તાપ થયો એતી=એટલું નેહ=સ્નેહ. ન કીજ્યો=ન કરશેા

પતિનો વિરહ થાય છે ત્યારે બહુ જ ખેદ થાય છે, માટે સ્નેહ યથા પછી વિરહ થાય અથવા સ્નેહ બેક સરખો રહ્યા કરે નહિ અથવા બેક તરફનો (બેક પખો) પ્રેમ થાય તેવો સ્નેહ કેઈ કદિ કર્યો નહિ. પદની આ ગાથામાં બહુ વિચારવા લાયક વાત કહી છે તે પર બંધ નબર કરીએ.

પ્રથમ તો ચેતન અને ચેતના ને બહુ જુદા ભાવે બતાવે છે તેમાં કોણસેળ ન થઈ અથ તે અભાગતુ અન્ય સ્ત્રીઓ તરફ ચેતના હસે છે તે તેને યોગ્ય છે, કારણ કે પ્રાકૃત સ્ત્રીઓ ને સ્વૂળ સ્નેહ કરે છે તે તો તૂટવાનો જ છે, વિરહથી કે મૃત્યુથી તેમાં વિદ્યેય પડવાનો જ છે, તેથી બેવો સ્નેહ કરવા ના કહેવી તે તો મુક્ત છે; પણ પોતે ચેતન સાથે સ્નેહ કરવાની ના પાડતી હોય એમ ને ભાવ નીકળે છે એનો અર્થ એટલો જ જણાય છે કે-ચેતન હજુ અજ્ઞાનાવસ્થામાં છે, સ્વરૂપ સમજતા નથી અને તેને પરિણામે કુમાર પર ગમન કરે છે ચેતનનો અને ચેતનાનો પ્રેમ બેક વાર બંધે તો પછી તેમાં કદિ અતરાય પડવાનો નથી તેથી તેવા પ્રેમનો નિષેધ સૂચ્યો હોય એમ લાગતુ નથી. અથવા તો પોતે મજા વખતથી પતિની રાહ બેધ પણ પતિ પધાર્યા નહિ તેથી છેવટે કટાણીને સવ સ્ત્રીઓને બે કહેવા નીકળે કે-તમારે કદિ સ્નેહ કરવો જ નહિ તો તે પણ વાસ્તવિક હકીકત છે સ્વૂળ પ્રેમની પેઠે ધર્મપ્રેમ અથવા આત્મિક પ્રેમમાં પણ પ્રથમ તો મહત્વતા લાગતી નથી પણ બેક વાર તેનો રસ આખો હોય તો પછી તેના વિરહમાં અતિબેદ સ્વૂળ અને માનસિક અથવા વિશેષ વાસ્તવિક રીતે તે બન્નેથી અપર અધિદેવિક ખેદ થાય છે.

વિરહદુઃખ ન સમજનાર સ્ત્રી પ્રથમ અન્ય સ્ત્રીઓને હસે, પછી સ્નેહતત્તુ લાગ્યા પછી વિરહદુઃખમાં પડી પશ્ચાત્તાપ કરે અને અન્ય કુવારી સ્ત્રીઓને પ્રેમ ન કરવાની ભલામણ કરે એ સવ વાત સમીચીન લાગે છે.

બલુપણમાં દુઃખ હોય જ નહિ. બાલુપણ વગરની જિંદગી નકામી છે એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે-બલુપણથી જવાબદારી બહુ વધતી જાય છે પણ તેની સાથે જ કમનિર્જરા કરવાનો રાજમાન જ્ઞાનથી હાથમાં આવે છે, અજ્ઞાન કદથી રૂવ કેટિ વર્ષો સુધી નેટલા કમ દૂર કરી ચક્રાય તેટલા જ્ઞાનથી બેક આસોઆસમાં જાળી ફેવાય છે. ખાવા વિચાર માર્ગના લાભની ખાતર અને આત્માના પ્રેમ માટે તેના શુદ્ધ મૂળ શુભ જ્ઞાનને તો અજાત કરવાની ખાસ જરૂર છે. અહીં અજ્ઞાનાવસ્થામાં ચેતન પોતે સમજ્યો. ચેતના તો શુદ્ધ જ છે, પણ ચેતનના વચ્ચે વચ્ચેના પ્રકાશ વખતે તેનો અજાત થાય છે, તે વખતે સમજી તવ એવી કહી' એતુ અધસામ્ય થાય છે, ત્રિપસ્તાથી ચેતના અને ચેતનની વર્તમાન રથા પ્રાણમાં લઈ, તેઓનો વાસ્તવિક અસેદ સમજી આ ગાથાનો અને આ આખા પદનો જાણ મનમાં વિચારવાથી વસ્તુસ્વરૂપનો અજાત થશે.

ટબાકાર આ ગાથાનો અર્થ લગભગ ઉપર પ્રમાણે જ કરે છે 'તનમન છીન્ધો' એ

વાક્યને તે વિરાનીયા સાથે લે છે. કુબુદ્ધિવંત સ્ત્રીઓ તેઓના પતિને વિરહે તનથી અને મનથી છીન્નઈ ગઈ, સુકાઈ ગઈ અને તેથી તેઓને રડતી દેખીને હું આ પ્રમાણે બોલી. અહીં જે વખતે ચેતના આ વાક્ય બોલે છે તે વખતે તેને શુદ્ધાત્માથી સંયોગ થયો છે એમ 'તળ' શબ્દ પરથી ટબાકાર બતાવે છે અને પછી તે પ્રાકૃત સ્ત્રીઓને શુદ્ધચેતના બોધ આપે છે કે-હવે હું પણ વિરહદુઃખ શુ છે તે સમજી છું અને તેથી એટલું જ કહું છું કે-કેઈ સ્નેહ કરશો નહિ. આટલું ટબાકાર લખીને છેવટે ઉમેરે છે કે આત્મસુખાભિલાષયેતિ શેષ + એ શેષ શબ્દનો ભાવ બરાબર સમજાણો નથી. મતલબ એમ જણાય છે કે-આત્મસુખાભિલાષી ઓને શુદ્ધ ચેતના એવી ભલામણ કરે છે કે-તમારે કદિ સ્નેહ કરવો નહિ, એટલે કે સ્થૂળ સ્નેહમાં રાચવું નહિ આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં 'દેખી' શબ્દનું સ્થાન ફેરવવું પડે છે અને શુદ્ધચેતનાનો બોધ જરાક અપ્રાસંગિક લાગે છે ભાવાર્થ તો સામાન્ય રીતે એક સરખો જ રહે છે. અનુભવ વગર પતિસ્નેહમાં લલચાતી સ્ત્રીઓ પતિવિરહ રડે છે તેનું કારણ સ્નેહ જ છે, માટે એવો સ્નેહ ન કરવો એ જ ઉચિત છે એમ શુદ્ધચેતનાનો ઉપદેશ છે અથવા તો તેના શોકના ઉદ્ગારરૂપે આ વાક્ય તેના મુખમાથી નીકળી ગયું છે. હ ખમહેલના ઝરુખામાં ઊભા ઊભા અશ્રુપાતથી ન્હાઈ જનાર બહુ વખતથી પતિવિરહનું દુઃખ સહન કરનારી પતિવ્રતા સ્ત્રી આવું વાક્ય કંટાળા તરીકે જ બોલે છે એમ સમજવું. બાકી એ વાક્યના ગર્ભમાં પણ પતિ તરફ સ્નેહ તો સુસ્પષ્ટ જણાય છે. પતિવિરહનું દુઃખ સહન ન થઈ શકે તેમ હોય તો પતિની સાથે સ્નેહ કરશો નહિ, સંબંધ કરશો નહિ એમ બોલે પણ પતિને માથા પર ધારણ કર્યા પછી શુદ્ધ પત્નીની બીજી દશા તો હોય જ નહિ એ અન્ય પુરુષને ઈચ્છે નહિ કે તેના સામું જીવે નહિ. અત્ર નિષેધ પણ સ્થૂળ પ્રેમનો છે કારણ કે તેમાં અતે વિક્ષેપ જરૂર પડવાનો છે. અનંતકાળ સુધી પતિ સાથે અતર રહિતપણે મેળાપ થાય તેવું કાર્ય બની શકે તો તેમ કરવાનું નિષિદ્ધ હોય એમ અત્ર જણાતું નથી આ ભાવ બરાબર વિચાર કરવાથી સમજાય તેમ છે

પ્રીતમ પ્રાનપતિઃ વિના, પ્રિયા કૈસે જીવે હો ?

પ્રાન પવન વિરહા દશા, ભુયંગનિઃ પીવે હો. પીયાં ૩

“અતિ ઇષ્ટ જીવનઆધાર ચેતન વગર (તેની) પત્ની (ચેતના) પ્રાણને કેવી રીતે ધારણ કરે ? વિરહદશારૂપ સાપણ તેના પ્રાણવાયુને પી જાય છે ”

+ આત્મસુખની અભિલાષાવડે કરીને એમ અર્થ છે

* 'પ્રાનપતિ' ને બદલે 'પ્રાનપ્રિયા' પાઠ એક પ્રતમાં છે

x 'ભુયંગનિ' ને બદલે બે પ્રતમાં 'ભુયંગમિ' પાઠ છે તેનો અર્થ પણ સાપણ થાય છે. જાણેલ છુકમાં ભુયંગમ શબ્દ છે તેનો અર્થ સર્પ થાય છે.

૩ પ્રીતમ=અતિ ઇષ્ટ પ્રાનપતિ=જીવનઆધાર પીયા=સ્ત્રી, પ્રિયા કેમ=કેવી રીતે જીવે=પ્રાણ-ધારણ કરે પ્રાન પવન=પ્રાણવાયુ વિરહા દશા=વિરહદશારૂપ ભુયંગનિ=સર્પગણી, સાપણ પીવે=પાન કરે, પી જાય.

ભાવ—સખી ! આ દુનિયામાં વિસ્ત્રી સ્ત્રી કેવી રીતે જીવન ધારણ કરી શકે ? જ્યારે પોતાના હૃદયવલ્લભ શિરછત્ર મુકુટમણિ પ્રાણનાથનો તેને વિરહ રથ કરે ત્યારે તેને પોતાના પ્રાણ કેવી રીતે ધારણ કરવા ? તે આવા જીવનમાં કેવી રીતે રહી શકે ? કેવી રીતે ટકી શકે ? એક તો તેના પતિ તેના મહિરે પધારી તેને આનંદ આપી જીવનદોરી લખાવવા નથી અને બીજું તેના જીવનને દુઃખ કરી નાખનારુ ખરે ! તેના પ્રાણને ખાઈ જનાર પણ હાજર છે જે તેના જીવનને તોડીફાંટી નાખે છે, અકારુ બનાવે છે, નકાસુ બનાવે છે વિરહ રથારૂપ સાપણ તેના પ્રાણવાયુનું ભક્ષણ કરે છે અને તેના જીવનના પાયાઓને ખાઈ ભ્રમ છે લોકોક્ષિત જોવી છે કે સર્પ પવનનું ભક્ષણ કરી તેના ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરે છે વિરહરથારૂપ સાપણ ચેતનાના પ્રાણવાયુનું ભક્ષણ કરવા તૈયાર રહે છે અને તેમાં આનંદ માને છે આથી ચેતના પોતાના પ્રાણ કેવી રીતે ટકાવી શકે ? અને એક વાર શુદ્ધ ચેતના અવિતલ્ય ધારણ ન કરી શકે જોવી સ્થિતિમાં મૂકાઈ અર્ધજોટલે તે બામત થઈ શકતી નથી, મતલબ કે જોવી અવસ્થામાં શુદ્ધચેતના પ્રગટ થતી નથી જોટલે પછી અશુદ્ધ ઉપચોગી આત્માનું જીવન નકાસુ થઈ પડે છે, ભારરૂપ થઈ પડે છે, સ્વચારમાં રણચવનારુ થઈ પડે છે વસ્તુતઃ તેથી આ વર્તમાન વિરહરથાને અંગે ચેતનાના પ્રાણ જવાનો અથવા મૃત્યુ તુલ્ય ભારરૂપ જીવન ધારણ કરવાનો તેને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેનું કારણ માત્ર તે શુદ્ધચેતનાને વિરહ-રથમાં રાખે છે તે જ છે આર્વા કારણેનું પરિણામ તો એ થાય કે ચેતનજીને આ ભવમાં જે સુદર સામગ્રીઓનો યોગ મળ્યો હોય તે સર્વ નકાસે થઈ ભ્રમ અને ભવ હારી જવાનું બની આવે, વિરહરથાને લઈને ચેતનાના પ્રાણ તો ટકી શકે નહિ અને ચેતનજી તેની ગેરહાજરીમાં અથવા તેની મૃતપ્રાય રથમાં કુલટાઓનો પ્રસંગ વધારે વધારે કરે, વળી ચેતના એક વખત મૃતપ્રાય થઈ ગયા પછી તેને ફરી વાર જીવન આપી બામત કરવામાં બહુ મુશ્કેલી પડે છે પ્રબળ પુરુષાર્થની જરૂર પડે છે, આથી ચેતનાનો વિરહપ્રાણ ફર કરી તેને પતિપ્રસન્ન પ્રાપ્ત થાય, બન્ને અસ્પર્શ મળીને હેત-પ્રીતથી વાતો કરે જોવી સ્થિતિમાં તેને મૂકવાની જરૂર કે ચેતનાની પાસે પતિ એ એક વખત આવે અને તેને જોવાવે અથવા તેની વાત એક વાર સાંભળે તો તો પછી જિવાતુ કારણ ફર થઈ ભ્રમ, કારણ કે ચેતનામાં જોવી પવિત્રતા અને અલગ ક શક્તિ છે કે તેના પ્રસંગમાં પડ્યા પછી ચેતનજી તેને કાઢી વીસરી શકે એમ નથી. ખાટલા માટે ગમે તેટલો પ્રયાસ કરી ચેતનાના પ્રાણ બચાવવા ખાતર તેને વિરહરથારૂપ સપના મુખમાંથી ઉઘાડી લઈ આ ભવમાં મળેલી અનુકૂળ સામગ્રીઓનો મધાચોગ્ય લાભ લેવરાવી, ચેતનજી ચેતનાને મહિરે પધારે જોવી ગોઠવણ કરવી જોઈએ. ચેતનાના પ્રાણ બચાવવા માટે બહારના ઉપચાર વદન નકામા છે એ હવે પછી બતાવશે. સર્પ પવનનું ભક્ષણ કરી તેના ઉપર પોતાનો નિર્વાહ ઘણા વખત સુધી કરી શકે છે જોવી જે વિદ્વાનોની માન્યતા છે તે ઉપર બહુ સારુ રૂપક શ્રી આનંદવનજી મહારાજે અહીં મૂક્યું છે તે બરાબર સમજવું

ટળાકાર આ ગાથાનો અર્થ કરતાં લખે છે કે-પ્રાણુપતિ વિના એટલે પ્રાણુના સ્વામી પ્રીતિવલ્લભના વિયોગે તેની વલ્લભા કયા પ્રકારે પ્રાણુ ધારણુ કરે? એટલે એ નહિ જ જીવે એ અર્થ અર્થાંતરન્યાસથી દઢ કરે છે. મારા દશ પ્રાણુને વિરહદશારૂપ સર્પ પીવે છે ત્યારે પ્રાણી કેમ જીવી શકે? છેલ્લી બે પંક્તિને ટળાકાર અર્થાંતરન્યાસ કહે છે તે યુક્ત જણાતું નથી. જ્યારે વિશેષ વાક્યનું સમર્થન સામાન્ય વાક્યથી થાય અથવા સામાન્યનું સમર્થન વિશેષથી થાય ત્યારે અર્થાંતરન્યાસ અલંકાર થાય છે, એ અલંકારનો અત્ર પ્રયોગ જણાતો નથી.* અર્થવિચારણા કરતા ચેતના ન જીવે શા માટે તેનું કારણ છેલ્લી બે પંક્તિમાં આપ્યું હોય એમ લાગે છે. ટળાકારે એક વાત બહુ સુંદર બતાવી છે. દશ પ્રાણુને દશ યતિધર્મ સમજવા આ દશવિધ ધર્મરૂપ પ્રાણુવાયુને વિરહઅવસ્થા પી જાય ત્યારે પછી પ્રાણી કેવી રીતે જીવી શકે? શુદ્ધ ચેતનાના પ્રાણરૂપ ખંતિ-મદવ-અજ્ઞવાદિ ધર્મનું જે સ્વરૂપ અહીં આપ્યું છે તેના નામ માત્ર વિચારી જઈએ.

૧. ક્ષાંતિ-ક્રોધનો ત્યાગ.

૨. મોહવ-માનનો ત્યાગ.

૩ આર્જવ-માયાનો ત્યાગ (સરલતા)

૪. સુક્તિ-લોભનો ત્યાગ (સતોષ).

૫. તપ-બાહ્ય અભ્યંતર બાર પ્રકારનાં તપ કરવા.

૬. સંયમ-પૃથ્વીકાય આદિકની વિરાધનાનો ત્યાગ રહે તેવી રીતે પ્રવૃત્તિ કરવી.

૭ સત્ય-સત્ય પ્રિય મિત્ર અને હિત કરનારું વચન બોલવું.

૮. શૌચ-અદ્ય ઉપકરણ રાખવા, શુરુકુળની સેવા કરવી.

૯. અકિંચનત્વ-ધન સુવર્ણાદિ પરિગ્રહનો અસ્વીકાર (ત્યાગ)

૧૦. પ્રદાયર્થ-દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચના સ્ત્રીપુરુષસંયોગનો કે વિષયસેવનનો સર્વથા ત્યાગ.

આ દશવિધ ધર્મના એટલી મહત્વતા સમાયતી છે કે એનો સ્વીકાર કરવાથી શુદ્ધચેતના પ્રગટ થાય છે શુદ્ધચેતનાના એ ખરેખર પ્રાણરૂપ છે અને તેને વિરહદશા પી જાય ત્યારે પછી શુદ્ધચેતનાનું જીવનસત્ત્વ સુકાઈ જાય છે અને તે અતિ અન્યક્ત યતી જાય છે આ દશ ધર્મેની આદરવાની ખામ આવડ્યકતા છે. અન્ય પ્રસંગે તે પર વિસ્તારથી વિચારણા થશે. પ્રિય પતિ વગર શુદ્ધચેતના પોતાની શુદ્ધબુદ્ધ જૂદી ગઈ છે એનું અત્ર

* ૫* જ્ઞાનદાસના મહારાજ લખે છે કે-પોતાના પ્રાણાણને પ્રાણુન કરી સાવન વાયુનું જાગણ કરી જાય તે સામાન્ય દેહાન્ત નરીક વધ અર્થાંતરન્યાસ કહેવ તેવ એમ પાસી સ્પષ્ટ.

કાશ્વ સ્પષ્ટ સમ્બધ છે એના પ્રાણ પશુ ટકી શકે નહિ એવી ભ્રામ્ય રચા ખરી યમ ભય ત્યાં તેની શુદ્ધબુદ્ધ તે કંઈએ કેવી રીતે રહી શકે ?

શ્રીતલ પક્ષા કુમકુમા, વદન કહા લાવે હો ?

અનલ ન વિરહાનલ *ય દે, તન તાપ મ્હઠાવે હો પીવાં ૭

“ (હે સખી !) તુ કયા પદાર્થો, પાખા, કપૂર, અદનનો ઘોળ વિગેરે શા માટે લાવે છે ? એ તાપ નથી પણ વિરહાનલ છે (તેથી ઉપરોક્ત પદાર્થો તે ઉલટ) શરીરનો તાપ વધારે છે ”

જવાબ—પ્રથમ વિરહી સ્ત્રીની અપેક્ષાએ આ જાણનો અર્થ કરીએ. હે સખીઓ ! માત્ર પતિના વિરહને લઈને માત્ર શરીરમાં ભ્રામ્ય થઈ છે અને સખત ગરમી માત્ર શરીરના પ્રત્યેક અવયવમાં લાવે છે તેને શાંત કરવા માટે તમે કપૂર-અદનનો ઘોળ અને બીજા શીત ઉપચારના પદાર્થો લાવો છો અને અને પછો નાપો છો પણ તેમ શા માટે કરો છો ? તમે સાધારણ રીતે કોઈને દાહજ્વર થશે હોય અથવા તાવ આવ્યો હોય ત્યારે જેમ માથા પર અદનનો લેપ કરે, પવન નાખે, શરીરે બાવનજાદનનો લેપ કરે અને તેના અનેક પ્રકારના બાજા શીત ઉપચાર કરી શરીરને શાંતિ થાય તેવા પ્રયત્નો કરે તેમ કરો છો, પણ તેમ કરવામાં તમારી મોટી ભૂલ છે તમે માત્ર શરીરમાં થતા દાહને સામાન્ય પ્રકારનો અનલ (ગરમી-તાપ) સમજો છો, પણ તે તેમ નથી, એ તે વિરહાનલ છે સ્ત્રીને પતિવિરહથી થતો અગ્નિ છે, કામજ્વર છે અને તેથી તેને શાંત કરવાને માટે તમે જે જે પદાર્થો લાવો છો તે તેને જિલટા વધારે ઉત્તીપન કરે છે મદનજ્વરને શીત ઉપચારના પદાર્થો વધારે છે કાશ્વ કે તેનાથી રતિપતિ વધારે વધારે સાબરે છે અને પતિવિરહની વેદના વધારે અમ છે; આથી તમે જે ઉપચાર કરો છો અથવા સૂઝવો છો તે મારી વિરહાગ્નિ શાંત કરવાને બદલે તેને વધારી મૂકે છે, તમારા કરેલા બાજા ઉપચારો જે હેતુથી તમે કરો છો તે હેતુ પાર પાડવાને બદલે જિલટા તેઓ તેનાથી વિરુદ્ધ કામ કરે છે; અતરનો દાહ બાજા ઉપચારથી મટી શકતો નથી.

શુદ્ધચેતનાને અગે હવે આ વાત વિચારીએ. હે મહા સખી ! જેમ વિરહાતુર સ્ત્રી કામાગ્નિથી બળી જતી હોય તેને બાજા ઉપચારથી કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ થતો નથી, જિલટી તેનાથી તેની વિરહબળતા વધારે થતી અમ છે તેમ માત્ર નાથ મારે મંદિરે પધારતા

* ૫ ને બદલે માત્ર ખરેલી શુક્રમાં રે છે સર્વ પ્રતોમાં ૫ પાઠ જ છે

x બદલેને માટે કોઈક જગ્યાએ વધારે લખ્યું છે વ અને બનો અનેક સવન ચળાવ છે

y શીતજન્ય દા પદાર્થો. પાખા-પવન નાખવાના પાખા કુમકુમા-કપૂર વિગેરે શીતજન્ય પદાર્થો. અદનજ્વરનો ઘોળ કોઈએ ! શામાટે ! અનલ-અગ્નિ નાખતી. વિરહાનલ-મદનજ્વર, વિરહાગ્નિ વગના, એ જેવો તનતાપ-સ્ત્રીરનો તાપ, ગરમી બદલે-વધારે છે

નથી અને તેથી મારા મનની વ્યથા વધતી જાય છે, તેવે પ્રસંગે તમે બાહ્ય ઉપચાર કરી મને શાંત કરવા ઇચ્છો છો અને તેમ કરી તમારો સખીધર્મ બળવો છો પણ એમાં કાંઈ વળવાનું નથી, એથી મારો વિરહાનળ બુઝાઈ જવાનો નથી અને એથી મને શાંતિ થવાની નથી. તમે સારી રીતે જાણો છો કે મારા શરીરમાં અત્યારે જે પીડા થાય છે તે સામાન્ય પ્રકારની નથી, ઉપર ઉપરની નથી પણ અંતરંગની છે અને તેને શાંત કરવા માટે તમે જે ઉપાય સૂચવો છો તે તદ્દન નકામા છે, ઉલટા મારી પીડા વધારનારા છે અને મને વધારે ઉદ્દીપન કરનારા છે.

ચેતનજી અનાદિ કાળથી પ્રસંગે પ્રસંગે બાહ્ય ઉપચારો તો કર્યા કરે છે, પણ શુદ્ધ-ચેતનાની વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ જોતાં તો તે શુદ્ધચેતનાને વધારે દુઃખ દેનાર જ નીવડે છે, અવારનવાર ચેતનજી કુલટા સ્ત્રીઓનો પ્રસંગ મૂકી કાંઈક માર્ગ પર આવવા યત્ન કરે છે અને તે વખતે અભિમાનથી કે માયાથી બાહ્ય ક્રિયાઓ કરે છે, કીર્તિ ખાતર દાનાદ આપે છે, પણ તેથી ચેતનાનો વિરહાગ્નિ શાંત થતો નથી સહજ પુણ્યબંધ થાય તો તે પણ શુદ્ધચેતનાની અગ્નિને તો વધારે ઉદ્દીપન કરે છે. શુદ્ધચેતનાની દૃષ્ટિએ વિરહાગ્નિ શાંત થાય તેવા સંયમ યતિધર્માદિ સમ્યક્ત્વપૂર્વક આચરવામા આવે, યોગમાર્ગમા પ્રવેશ કરવામા આવે, નિરિચ્છક-પણે બાર પ્રકારના બાહ્ય અભ્યંતર તપ કરવામા આવે અને શમ, દમાદિ અંતરંગ ઉપચાર કરવામા આવે ત્યારે જ તેનો અગ્નિ શાંત થાય તેમ છે બાહ્ય જ્વર થયો હોય તો તે બાહ્ય ઉપચારથી મટી શકે છે, શમી જાય છે, પણ અંતરનો જ્વર તો અંતરંગ ઉપાયોથી જ મટે છે. બહુ તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોવામા આવશે તો જ સમજી શકાશે કે ચેતનાને વધારે ત્રાસ આપે તેવા બાહ્ય ઉપચારો જ ઘણી ખરી વખત કરવામા આવે છે. બહુધા તો ઉપચાર કરવામાં જ આવતા નથી, ચેતનાને વિસારી મૂકવામા આવે છે, ભૂલી જવામા આવે છે, કદિ કોઈવાર તેના તરફ નજર કરવામા આવે છે અને તેના અગ્નિને શાંત કરવા માટે ઉપચાર કરવામા આવે છે તો તે પણ બહુધા તેને વધારે નુકશાન કરનાર હોય તેવા જ હાથ ધરવામા આવે છે શુદ્ધ ચેતના અને ચેતનના સંબંધનું અજ્ઞાન, ચેતનજીની વાસ્તવિક સ્થિતિનો અધૂરો અથવા અપૂર્ણ ખ્યાલ અથવા તેના ખ્યાલની તદ્દન ગેરહાજરી અને વસ્તુસ્વરૂપ સાથે ચેતનના સંબંધની અને પ્રત્યેક કાર્યની ચેતના પર થતી અસર સંબંધી સમજણની ગેરહાજરી આનું કારણ છે બાહ્ય ઉપચાર કોઈકોઈ વાર કરવામા આવે છે તે પણ ચેતનાને લાભ કરનાર થતા ન હોવાથી અને જિલટા તેનો તાપ વધારનારા થતા હોવાથી તે કહે છે કે-હે સખી ! હું તો મારી શુદ્ધબુદ્ધ હવે તો ભૂલી ગઈ છું.

શ્રી આનંદધનજી મહારાજે કેટલીક જગ્યા પર વ્યવહારને લક્ષ્યમા રાખી નિશ્ચયને પોષણ આપ્યું છે એમ જે કહેવામા આવ્યું છે તેનો આ ગાથા એક ખાસ નમૂનો છે. બાહ્ય ઉપચાર શુદ્ધચેતનાના વ્યાધિને વધારનારા છે એમ કહેવામા બહુ વિશુદ્ધ તાત્ત્વિક અપેક્ષા ધ્યાનમા રાખવામા આવી છે અને એ અપેક્ષા તેઓના પદમા ઘણી જગ્યાએ ધ્યાનમા

રાખવી પડે છે અહીં લૌકિક વ્યવહારની જગ્યાએ ધાર્મિક વ્યવહાર વિલક્ષણ રીતે બેઠકવા માં આવ્યો છે વ્યવહાર અને નિર્લેપ જને સમજનાર, તેમાં વિરોધ નહિ પણ સામ્ય વ્યવહારનાર આવી ગાથાઓનું રહસ્ય સમજી શકે છે હજી સામાન્ય ખ્યાલ એવો છે કે- વ્યવહારને અને નિર્લેપને વિરોધ છે આ પ્રાતિજ્ઞનક જ્ઞાન છે એ દેખીતા વિરોધમાં જે અવિરોધ દેખી શકે તે જ તત્ત્વજ્ઞાન પામી શકે તેમ છે અને સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિએ એવાં એક પણ બાબતમાં વસ્તુતઃ વ્યવહાર અને નિર્લેપને વિરોધ છે જ નહિ એમ બાર મૂકીને કહી શકાય તેમ છે

ટળાકાર પણ આ ગાથાનો અર્થ બહુ સુદર કરે છે અર્થ લગભગ સરખો જ છે તેઓ લખે છે કે-સખીઓએ ચેતનાના પ્રાણ જતા બહીને તેનો વિરહાનલ બુદ્ધિવાને શીતલોપચાર કરવા માહ્યા એટલે અનાદિ મિશ્યાત્વી જીવ યથાપ્રવૃત્તિકરણે આવ્યો અને કામ્ય તે ઉપચાર આણ રહે તો તે અપૂર્વકરણે પણ આવે આવા બાકા ઉપચાર કરવી સખીને ચેતના કહે છે કે-હે સોળી સખી ! તું અહન, બરાચનું બિદેપન શું કરવા લગાડે છે ? એ તો બાકા અગ્નિના ઈલાજ છે, પણ મને ઘાય છે તે બાકા અગ્નિ નથી પણ વિરહાગ્નિ છે, તેથી ચીતળ પખા, કુમકુમારિ તો મારી આગને વધારશે, ઘટાડી શકશે નહિ. અહન, પખા વિભેરથી પતિસ્મરણ કરો તેથી તો મહન વધારે ઉદ્દેપન કરો, ક્ષરણ કે તે સર્વ મહનોદીપક છે જ્યાં સુધી સમ્યક્ત્વવાનું આત્માનો અને મેળાપ ન થાય ત્યાં સુધી પખા-કિશી શું સિદ્ધતા થવાની છે ? ટળામા બાકા ઉપચારને યથાપ્રવૃત્તિકરણ સુધીની હદમા રાખ્યા છે અને ચેતનજીનો મેળાપ સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિથી ઘાય છે એમ જે બતાવ્યું છે તે બરાબર વિચારીને સમજવા મેળ્ય છે અને તે વાતને અને ઉપર કરેલા અર્થને બરાબર સામ્યતા છે એમ વિચારી ઘટાવવું ટળાકારે વિરહાગ્નિ અપૂર્વકરણ સુધી અવરો છે તે વાત એક રીતે બરાબર મળતી આવે છે માત્ર બાકા ઉપચારની ઉપર જે દશા વણવી છે તે સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ પછી પણ કેટલીક બનવાએગ છે, પણ તેનો કાળ પરિમિત હોય છે, એટલે એક સમજી જવામા આવે તો ટળાકારનો અને પ્રથમ લખેલો અર્થ એક બીજાને બરાબર અનુરૂપ છે એમ સમજશે

ફાગુણ વાપરકે ફક નિસા, હોરી સીરગાની હો;

મેરે મન સબ દિન કરે, તનસાસ ડહાની હો પીયા ૦ ૫

* આગર ને અસે આગરી એવો પાર્શ્વર એક પ્રતમાં છે તે કીક છે ક્ષરણ કે અસૂતમાં ગાનાર રોળીને અગરી કહે છે

૫ ફાગુણ=ફાગણ માસમાં આગસ્ટનાનારો રોળી એક નિસા=એક રાત્રે. હોરી=હોળી, આગ સીરગાની=સગાવી, સગાવે છે સબ દિન=દરરોજ જરે=સખી છે તન=હોરીની. આખર=અખ બાની=બાને છે બી મધ

“હોળી ખેલનારાની ટોળી ફાગણ માસમા એક રાત્રે હોળી સળગાવે છે (પણ) મારા મનમાં તો દરરોજ હોળી સળગ્યા કરે છે અને શરીરની રાખ કરીને ઉડાવે છે.”

ભાવ—ફાગણ માસમા હોળી ખેલનારા પુરુષો તથા સ્ત્રીઓ ગાયન ગાય છે, વસંતોત્સવ કરે છે અને ફાગણ સુદ પૂર્ણિમાની રાત્રે હોળી સળગાવે છે, પણ મારા મનમાં તો દરરોજ હોળીના જડકા ઉઠે છે. પતિ મારે મદિરે પધારી મને આનંદ આપતા નથી અને મારો વિરહાનળ શાત કરતા નથી તેથી મારા મનમા તો વિરહાનળના જડકા રાતદિવસ દરરોજ ઉઠ્યા કરે છે. મારા પતિને વિરહ મટે તો જ આરો અંતરદાહ મટે તેમ છે. હોળીને ખીજે દિવસે ધૂળી પડવો હોય છે તે દિવસે રાખ ઉડાડવામા આવે છે, પણ મારા મનમાં જે હોળી સળગે છે તે તો મારા શરીરની રાખ કરીને ઉડાવી દે છે; મારું સ્વરૂપ બળી-બળીને રાખ જેવું થઈ ગયું છે અને વાસ્તવિક રીતે તે રાખ ઉડાડવામા આવે છે. મારી એવી ખરાબ દશા થઈ છે કે જાણે હું મૃતપ્રાય જીવન ધારણ કરું છું. ચેતનજીની આવી જ દશા છે. એની ચેતનાને અગે વર્તના જોઈએ તો તે કદિ ચેતનાને યાદ કરતા નથી તેથી ચેતનાના અંતરગમા વિરહદાહ એટલો વધ્યા કરે છે કે છેવટે ચેતનાનું સ્વરૂપ ધૂળમા મળી જવા જેવું થાય છે. વર્તમાન દશામા ચેતનાના સ્થૂળ શરીરની કલ્પના કરવામા આવે તો તેને અંતરની પીડા એટલી સખ્ત થાય છે કે તેને પરિણામે તેને જે દાહ થાય તેથી સ્થૂળ શરીર બળી જાય અને તેને લઈને તેના શરીરની રાખ જીડે એ તદ્દન સમજી શકાય તેવી હકીકત છે. હોળીને એક રાત્રીનો જડકો જોયો હોય તેને ખબર પડે કે જેના શરીરમા રાતદિવસમા જડકા ઉઠ્યા કરે તેના અંતે શા હાલહવાલ થાય ? આર્યહૃદય પતિ સન્મુખ નિરતર અનન્ય ભાવથી રહે, તેને જ્યારે આશ્રય ન મળે ત્યારે તે બળી જાય છે, સડી જાય છે, દટાઈ જાય છે શુદ્ધચેતનાનું સ્વરૂપ વિચારી તેનો દાહ ઓલવવા ચેતનજીએ પોતાની ફરજ યાદ કરવી જોઈએ.

ટબાકાર આ ગાથાનો અર્થ કરતા લખે છે કે—ચાચર પુરુષોએ ફાગણ માસમા એક રાત્રે હોળી સળગાવી-ગાઈ. મેં તે ચાચર પુરુષોને કહ્યું કે—તમારો તો આ હોળી સળગાવવાનો કેખાવ માત્ર છે, વાસ્તવિક નથી, પણ મારા પતિના વિરહે મારા મનમા તો રાત-દિવસ હોળી સળગે છે અને તેને લીધે શુદ્ધ સ્વરૂપ ચિતવનરૂપ મારું શરીર બળીને તેની રાખ થઈ તે પણ જીડી ગઈ એટલે રાખ પણ રહી નહિ અર્થાત્ સુમતિની કુમતિ થઈ ગઈ. અહીં રાખ પણ રહી નહિ એ અર્થ કરવામા રૂપકને સારી રીતે વધારેલ છે. એક ખીબા ટબાકા જરા જૂદી રીતે અર્થ કયો છે હોરી એટલે હોરી રાગ અને સીર એટલે મસ્તક. ગાની એટલે ગાઈ. શરીરમા મસ્તક વિગેરે હોય છે તેથી તેનો અર્થ પુરુષ કરવો. ચાચર પુરુષ એક રાત્રે હોરી ગાઈ તેને મેં કહ્યું કે-હે ચાચર પુરુષો ! તમે આ અવસરે હોરી ગાઓ છો પણ મારા મનમા તો રાતદિવસ હોળી સળગે છે અહીં હોરી શબ્દ પર

સ્વેચ્છા કર્યો છે એ અર્થ પણ વિચારવા યોગ્ય છે હોળી એવી સજગે છે કે તેની સખ પણ છેવટે સ્વેચ્છા નથી, બિડી બપ છે એટલે શુદ્ધચેતનાની ઝખ પણ સ્વેચ્છા નથી, નામ નિશ્ચય પણ પાછળ સ્વેચ્છા નથી. પતિવિરહ સ્ત્રીચરિત્રની કેવી દુઃશ્યા ધાય છે તેનો અત્ર નમૂનો બતાવ્યો છે આ સર્વ અર્થો વિચારવા યોગ્ય છે આવી ચેતનાની દશ્યા ઘટ છે તેને લીધે તે પોતાની શુદ્ધબુદ્ધ ખોઈ ભટ્ટી છે અને વિરહાશુધી ન્હાઈ ગઈ છે આવા પ્રસંગને લીધે અત્યાર સુધી શુદ્ધચેતનાનું નામ મળે છે, કદાચ તેની સાથે કુ ઉપસર્ગ શોધે પણ સુ તે ઘટે તેમ નહોતો.

સમતા *મહેલ વિરાસ હૈ, વાણી રસ રેજા હો,

નચલિ ભાત આનંદન પ્રમુ, યેસ નિદુર ન જોજા હો પીયા • ૬

“સમતાના મહિમા બિરાજીને વચ્ચનવિલાસનો રસ બતાવ્યો. હે આનંદન પ્રમુ! (તે સ્થિતિમા) તમારા બોવારણા બંધ, (પણ હવે પછી અત્યારે છે) તેવા કઠોર થયો નહિ.”

ભાવ—શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે-હે મારા આનંદન પ્રમુ! (ચેતનના બધારે શુદ્ધ દશ્યામાં આવે ત્યારે ચિદાનંદનસ્વરૂપ છે તેથી તે સ્વરૂપને ઉદેશી તે નામથી અત્ર તેનો વાસ્તવિક રીતે નિર્દેશ કર્યો છે) આપ હાલ માયામતતાના મહિમામાં કાબલ થઈ ત્યાં વિવશક્રિયાની વાતો કરા છે તેને બદલે હવે સમતાના મહિમા પધારી, ત્યાં બિરાજી એટલે સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી આપની વાણીનો વિલાસ કર્યો ત્યાં પધારી આપ નિમોદત્ત સ્વરૂપ, જીવની જતિ-આજતિ, પદ્ધતિ નવતત્ત્વ, મોક્ષના સુખ વિગેરે વિષયો પર વાણીવિલાસ કરી આપનું સ્વરૂપસિદ્ધપણું વિચાર્યો અને વિષયક્રિયાના ક્રીડામાં રેલાવાને બદલે આવી સુદર વાણીના રસમાં રેલાઈ જાવો હે મારા નાથ! બધારે આપ આવી અતિ સુદર દશ્યા મારણ કર્યો ત્યારે આપ વર્તમાન મિથ્યાત્વદશ્યા મૂઠી હઈ યોગમાળમા પ્રમતિ કર્યો, સુમતિના મહેલ શોભાવ્યો અને મારે વિરહકાળ તસ્તમાં જ પૂરા થયો એ વિચારથી અને પણ ત્યારે બહુ આનંદ આવ્યો આપ આવા સદ્ગુણ-શિરોમણિ મારા નાથ આનંદ આપનાર વિષમાન છો તેથી મનમાં બહુ હ્રમ થાય છે અને તે હ્રમના અવેશમાં મારી આજતુક

* મહેલને જાહેર ધર સદા એક પ્રતમાં છે અર્થ એક જ છે

† વાણી રસ વેળે હો આ પ્રમાણે પાઠ બે પ્રતમાં છે

+ નચલિની આનંદન પ્રમુ એ પ્રમાણે પાઠ ઉપસ્ટી બનને પ્રતોમાં છે

† અર્થ નર લે વેળેહો એ પ્રમાણે પાઠ એ ૮ બનને પ્રતોમાં છે આ મોટા પ કાંતરને અર્થે અર્થ કરવામાં અત્યંત આવે તેવું છે

† સમતા મહેલમાળમાં મહિમા બિરાજીને વાણીરસવચનવિલાસનો રસ. રંગ હોવાવાળો નહિ નહિત્તમના લઈ, બોવારણા બંધ શુભળા બંધ, આનંદનપ્રમુઆનંદનપ્રમુ મારા નાથનાં એવેઆવડ નિદુરબોર. ન બોલે હોવાન થાને

શુભ સ્થિતિ પર વિચાર કરીને હું તમારાં ઓવારણાં લઉં છું, તમને વધાવી લઉં છું, તમારા હુંછણા લઉં છું અને માત્ર એટલું જ કહું છું કે-હે મારા પ્રભુ ! આપ અત્યારે જેવા મારા ઉપર નિષ્કુર થયા છો, જેવા કઠોર થયા છો, જેવા નિર્દય થયા છો, તેવા હવે પછી ફરીને થશો નહિ, મારી સામું કૃપા કરીને જોશો અને મારો વિરહકાળ ભાગી નાખશો, સુમતિના મદિરે પધારશો અને સર્વ પ્રકારે આનંદ આનંદ થઈ જાય એમ કરશો. અત્યારે તો આપ એટલા બધા કઠોર થઈ ગયા છો કે મારી સામું નજર પાણુ કરતા નથી, હું આપની શુદ્ધ પ્રિય ભાર્યા છું એવો આપના મનમા ખ્યાલ પાણુ આવતો નથી. (હુંછણા લેવા એ વધાવી લેવાની અથવા આવકાર આપવાની પ્રાચીન પદ્ધતિ છે)

આ ગાથાના અર્થના સંબંધમા ટળાકાર લખે છે કે “ હે શ્રદ્ધા ! મતિના મહેલમાં આવી શુદ્ધ આત્મરાજ બિરાજે ત્યારે હું કુમતિની સુમતિ થઈ ગઈ અત્યાર સુધી મારો ચળગતિરૂપ મહેલ હતો તેને બદલે હવે જ્યારે હું મતિની સુમતિ થઈ ત્યારે શુદ્ધ સ્યાદ્વાદમતાનુયાયી ચારિત્રદ્વાર પ્રવેશે મુગતિમહેલમા બિરાજમાન શ્રી અરિહંત (ત્યાં અરિહંત તથા સિદ્ધ બન્ને બિરાજમાન છે પણ અહીં અરિહંતનું કથન છે) ભગવાનની વાણીરસના રેખા એટલે તરંગ એવા હે આનંદઘન પ્રભુ ! તમારી બલી લઉં, હવે તમે અગાઉ વર્ણન કર્યા તેવા અશુદ્ધોપયોગી ન થજો ” ટળાકારે આ અર્થ કરવામા પોતે મતિની સુમતિ અને કુમતિ એવા બે વિભાગ પાડી જે અર્થની શરૂઆત કરી છે તેનો ભાવ છેવટ સુધી ટકાવી રાખ્યો છે રેખાનો અર્થ તરંગ થાય છે તે ટળાકારનિર્દિષ્ટ છે વાણીરસરેખાને એક સંબોધનરૂપ આપી તેને આનંદઘન પ્રભુનું વિશેષણ બતાવ્યું છે અને એસે શબ્દનો અર્થ ઉપર વર્ણન કર્યું તેવા અશુદ્ધોપયોગી આત્મા એમ કહ્યો છે આ અર્થ પણ બહુ સુંદર છે, વિચારવા લાયક છે અને ગભીર આશયને સ્પષ્ટ કરી બતાવનાર છે.

મારા શુરુ પ. શ્રી ગભીરવિજયજીએ આ ગાથાનો અર્થ કરતા એમ કહ્યું હતું કે- આ ગાથાના પ્રથમના બે પદ ચેતનજી બોલે છે. હે સમતા ! અમે તારે મદિરે બિરાજશુ અને વાણીનો વિલાસ ચલાવશુ તેના જવાબમા સુમતિ કહે છે કે-હે મારા આનંદઘન પ્રભુ ! તમારી આ વાત સાંભળીને હું તમારા ઓવારણા લઉં છું અને તમને આવી રીતે મારા મદિરમા પધારવાનું વચન આપતા સાંભળીને એટલું જ કહું છું કે આપ અત્યાર સુધી છો તેવા મારા તરફ કઠોર થશો નહિ આ અર્થને આપણે વિચારીએ. અહીં ચેતનજી પ્રથમ કહે છે કે-હે સુમતિ ! અમે તારા મદિરમા છેવટે બિરાજશું. હું ભવ્ય છું, મોક્ષનો કામી છું, પણ હજી મારું આત્મવીર્ય સ્કુરણા પામ્યું નથી તેથી અહીં રખડ્યા કરું છું, પણ અતે તો તારી સાથે જ બિરાજવાનો છું જ્યારે તારા મહેલમા બિરાજશ ત્યારે લોકલોકભાસ્કર કેવળજ્ઞાન પણ છેવટે થશે અને અમે પછી નયનિક્ષેપ નિગોહાદિના સ્વરૂપની પ્રત્યક્ષ દેખાતી-સમજાતી વાતો કરશુ આવી રીતે મારા તારા સ્વરૂપની વાતો કરશુ ત્યારે બહુ આનંદ થશે અને તારા વિરહની પીડા ભાગી જશે અને અત્યાર સુધી તે જે હું બી-

સહન કર્યું છે તેનો બદલો વળી જશે. સુમતિ જવાબમાં કહે છે કે-શુદ્ધ દશામાં અપૂર્ણ આનંદસમૂહ આપનાર મારા પ્રભુ ! તમારી જો સ્થિતિ પર ખ્યાલ રાખીને હું તમારા જોવા રહ્યાં હઉં છું મારું સ્વરૂપ અનાદિ કાળથી પૂજા મળી ગયું છે અને વિસ્ફાપ્તિ અને બાળ્યા કરે છે પણ હવે તેનો છેલ્લો આવવાનો છે તે વિચારથી અને હર્ષ આવે છે અને તેના બિંદુ તરીકે હું તમારાં હાથમાં હઉં છું નાથ ! એમ ક્ષોભ તો બહોં આપ મોઝા વહેલા પધારજો. આપ જરૂર પધારવાના છે. જો વિચારથી મારા મનમાં નિરાંત થઈ છે, પણ મારા સ્વામી ! આપ અત્યાર સુધી મારા તરફ ક્યેર યાદને બેઠા હતા તેવા તો હવે સ્નેહો નહિ, યશો નહિ, એટલી મારી આપને ખાસ વિશ્વસિ છે આ પ્રમાણે અર્થ બહુ સુદર અર્થ છે, પણ આપુ પદ શુદ્ધ ચેતના બોલે છે તેને બદલે છેલ્લી ગાથામાં એકાદમ સુમતિ આવી અમ છે અને શુદ્ધ ચેતનાની બોલેલી પાસ ગાથા પછી ચેતનજી બોલે છે એમ ખાસવામાં અથ પ્રક્રમભલ જ થાય છે, તેથી બની શકે તો ચેતનના સુખમાં જો શબ્દો મૂકવા બેઠાંજો તેથી પ્રથમ અર્થ અત્ર બતાવ્યો છે ત્રણે અર્થ યોગ્ય આશય દર્શાવનાર છે તેને લક્ષ્યપૂર્વક વિચારવા

આખા પદમાં જે એક ભાવ ઝળકે છે, તે જો છે કે-ચેતનજીને પાતાની વારતવિક શુદ્ધ દશા ચાહ કરી તેમાં રટણ કરવું બેઠાંજો અને શુદ્ધ દશાને અને તેને જે વિસ્ફ (વિશેષ) યશોથી છે તેનો અત લાવવો બેઠાંજો શુદ્ધ વિમળ દશામાં પરમ પવિત્ર સદ્ગુણનિધાન ચિદાનંદનસ્વરૂપ નિરજન નિર્દોષી ચેતનજી હાલ તો પરમ ભાવમાં જોવા કસાર્થ ગથા છે કે તેને બીજી કંઈ સૂઝતું નથી બીજા તરફ તેનું ધ્યાન પણ જતું નથી અને બીજી બાબત તરફ દૃષ્ટિનિશ્ચય પણ થતો નથી. આ અતિ ખેદજનક સ્થિતિનો કંઈ પણ પ્રકાર અત જરૂર લાવવો બેઠાંજો અને શુદ્ધ દશા પ્રકટ કરવા યોગ્ય પ્રવાસ અને યત્ન કરવા બેઠાંજો.

પદ ૪૨ મુ

રાત સારત અથવા આશવરી

અથ હમ અમર મયે ન મરેંગે; અથ૦

યા કારણ મિથ્યાત દીયો તમ, કર્યું કર દેહ પેરેંગે ? અથ૦ ૧-

“ હવે અમે અમર થયા છીએ (તેથી) મરશું નહિ. જે કારણ માટે મિથ્યાત્વને તણ દીધું છે હવે અમે શું કરીશી દેહ પારણ કરશું ? ”

ભાવ-ઉપરના પદમાં જણાવ્યું તેમ શુદ્ધ ચેતનાની વાત સામગ્રીને ચેતનજીએ કર્યું કે- હવે અમે સમતાના મહેલમાં બિરાજશું અને વાણીવિલાસના તરંગ લગાવશું આ ભવિષ્ય કાળમાં કરવાના કામની માગનિરીક્ષણ કર્યા પછી ચેતનજીને જરૂર વિચાર થાય તે સ્વાભા

૧ અનન્દવે, હમન્દુ અથવા અમે અમરજીમાં મરવાનું નથી તેનો. અમરજીમાં છું ન મરેજીમાં નહિ મરે વાળો તળવતજી રીયોન્દીપી. ક્યું કરેશું હવે દીયો, દેહ-કરીર, પરજીન્દરણ બીજા.

વિક છે. એવા વિચારને પરિણામે તેને હવે નિર્ણય થયો કે માયામમતાનો સંગ મૂકી દેવો એ જ સર્વ પ્રકારે ઉચિત છે, કારણ કે એમ કરવાથી શુદ્ધ પતિવ્રતા પોતાના ધરની સ્ત્રીની અપ્રીતિ થાય છે અને પોતે સંસારચક્રમાં રખડી અનેક પ્રકારનાં દુઃખો સહન કરે છે. આવા નિર્ણયને પરિણામે ચેતનજી શુદ્ધ માર્ગ પર આવવાનો વિચાર કરે ત્યારે તેના મનમાં એક પ્રકારનું સ્વાસ્થ્ય આવી જાય છે, તેને એમ થઈ જાય છે કે હવે પોતે આ સંસારના ક્રાંસામાથી નીકળી ગયો, જરામરણનાં દુઃખથી રહિત થઈ ગયો અને સર્વ પીડાથી મુક્ત થઈ ગયો. એવી સ્થિતિમાં એટલે કે જ્યારે હજુ તે માર્ગ પર આવવાના વિચાર કરે છે અને નિર્ણય કરે છે તે વખતે તેના અતરમાંથી જે ધ્વનિ ઉઠે છે તે અત્ર ખતાવેલ છે

પ્રાણીને સંસારમાં સર્વથી મોટો ભય મરણનો છે. અહીં અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરી સુખદુઃખ વેડી સંસાર જમાવે પણ તે સર્વને છોડી દઈને ક્યારે ચાલ્યા જવું પડશે તે પોતે બાણતો નથી. મોહનીય કર્મના પ્રચુરપણાથી તેની મોહદશા એવી મજબૂત થઈ ગઈ હોય છે કે પોતે સંસારને વળગતો જાય છે અને સંસાર પોતાને છોડતો નથી એમ તે સમજે છે. આવી ગાઢ અજ્ઞાનદશાને અગે તેને મરણનો ખુબુ ભય લાગ્યા કરે છે, કારણ કે મૃત્યુ જમાવટ કરેલી સર્વ સ્થિતિનો એકદમ સર્વથા નાશ કરનાર છે, તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ્યારે તે સમજણો થાય ત્યારે તેના મનમાં એવી વૃત્તિ થાય કે કોઈ એવો ઉપાય રચવો જોઈએ કે જેથી જન્મમરણની ઉપાધિ મટી જાય. સંસારમાં દીર્ઘાંશુષી થવા તે અનેક પ્રકારના યોગ્ય અયોગ્ય પ્રયત્નો કર્યા કરે છે. જ્યારે તેને સમતાના મહેલમાં ખિરાજવાનો વિચાર થયો ત્યારે તેની સર્વ અવસ્થા તપાસતા તેના મનમાં ખાત્રી થઈ કે આ માર્ગ પકડવાથી જન્મમરણની ઉપાધિ મટી જશે આવી રીતે સમતાના મહેલમાં ખિરાજવાની ઇચ્છાનું પરિણામ શું થશે તે ખતાવતા પોતે ઉદ્દગાર કાઢે છે હવે અમને અમરપણુનો માર્ગ મળ્યો છે, તેથી અજ્ઞાનદશામાં અમે અત્યાર સુધી અનંત મરણો કર્યાં તે હવે નહિ કરીએ. હવે તો આત્મા કેણુ છે? તેનું સુખ શું છે? ક્યા છે? કેવી રીતે મળી શકે તેમ છે? વિગેરે સર્વ ખાખતોની સમજણ પડી અને તેના પરિણામે યોગ્ય માર્ગ ગ્રહણ કરવાથી ચેતનજી પોતે અજર અમર થઈ જવાના છે એમ નિર્ણય થતા જનિશ્ચયમાં વર્તમાનનો આરોપ કરી પોતે અત્યારે જ અમર થઈ ગયા છે એમ કહે છે. આવી રીતે જ્યારે અમે અમર થયા છીએ ત્યારે તેના અનિવાર્ય પરિણામ તરીકે હવે અમે અત્યાર સુધી કર્યા તેવા મરણો કરશું નહિ એમ કહે છે. અત્યાર સુધી અમે મરણો કરતાં હતા તેનું કારણ મિથ્યા-જ્ઞાન-અજ્ઞાન હતું; એ ખોટો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો હતો તેને લીધે જ અત્યાર સુધી મરણના દુઃખો સહન કરવા પડતાં હતાં મિથ્યા માર્ગના આદરથી પ્રાણી વસ્તુસ્વરૂપ ઓળખી શકતો નથી અને તેને પ્રાપ્ત કરવાનો સાચો પ્રયત્ન કદિ કરતો નથી હવે જ્યારે તે મિથ્યા માર્ગને છોડી દીધો છે અને તેનું સ્વરૂપ સમજાઈ ગયું છે ત્યારે શું ફરીવાર તેને અગે પણ લગાડશું? શું અમારામાં એટલી સાધારણ બુદ્ધિ પણ નથી કે કુમાર્ગને કુમાર્ગ તરીકે ઓળખ્યા

પછી પણ તેને વળગી રહીએ ? ત્યારે મરણના કારણને ઓળખી તેનો બ્યારે અને ત્યામ ક્યો છે ત્યારે મરણ ક્યાથી આવશે અને આવશે તો તેને કાણ સમજશે ?

વસ્તુસ્થિતિ કેવી વિપરીત છે તેનો ખૂબી જરા પ્રાસંગિક વિચાર થઈ આવે છે આ પ્રાણી સુચરુણ ઉપદેશથી, સુચાક્ષના અભ્યાસથી અને ધમકયાના વ્યાખ્યાનમંત્રણથી મિથ્યા માર્ગ ક્યો છે અને કેવો છે અને કેવા પરિણામ નીપજવનારો છે તે બધું છે, સમજે છે અને કોઈ કોઈ વાર તેના પર વિચાર પણ કરે છે, છતાં તેનો ત્યાગ કરી શકતો નથી તે સમજે છે કે માયામમતાના માર્ગો કુટિલ છે, વિષયકથાધના માર્ગો અધારાવાળા છે, પ્રમદ્ધ ચિદ્ધાના માર્ગો આઘાતવળા છે અને સ્થૂલ પૌદ્ગલિક જુદિના માર્ગો ખાદ્ય ટેકસવાળા છે; એ સર્વ કુમાર્ગો છે, મિથ્યા માર્ગ છે એમ જાણવા છતાં પણ તેના ઉપર અત્યાદિ પ્રેમને લીધે, તેની તરફની અત્યાદિ રાગાંધતાને લીધે અને તેના દુર્બોધનને લીધે તેનો તે ત્યાગ કરી શકતો નથી, તેના ઉપર પોતાનું સામ્રાજ્ય ચલાવી શકતો નથી અને ઉઠતી તેને પોતાના ઉપર સત્તા ચલાવવા દે છે—એ તેનું અજ્ઞાન છે મૂર્ખતા છે, મૂઢતા છે અને ઉપસ્થા અર્થમાં લખીએ તો તેની સાધારણ જુદિનો પણ અભાવ અથવા જેરફાજરી દર્શાવનાર છે.

મિથ્યાજ્ઞાન એટલે એકાંત દષ્ટિથી અપેક્ષાની હરકાર વિનાનું જ્ઞાન. જે જ્ઞાનમાં જૂદા જૂદા દષ્ટિબિંદુથી વસ્તુસ્વરૂપની સમજણ ન થતી હોય, જ્યાં દષ્ટિબિંદુના હેરફેર સાથે સંબંધ બેઠનાર *objectivity* (યુક્ત સંયોજન) ન હોય તે એકાંત દષ્ટિથી બેઠનાર જ્ઞાનને મિથ્યાજ્ઞાન સમજવું અને તેવા મતને મિથ્યા મત કહેવામાં આવે છે અનુક દષ્ટિબિંદુથી સર્વમાન્ય સત્ય પ્રાપ્ત થતું હોય તેને સ્વીકારવાની સાથે જ બીજા દષ્ટિ બિંદુઓનું સાપેક્ષત્વ ન રહે તો સત્ય જ્ઞાન પણ વિપરીતપણે અસર કરે છે ખૂબી જ સ્વીવીતરામશ્રીવ નયનિસેષ સંબંધી જ્ઞાન જેના પર પાંચમા પદમાં વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે તેની આવશ્યકતા સમજાય છે ઉપર જણાવેલા પ્રકારનું મિથ્યાજ્ઞાન જ મ મરણનું કારણ છે, કારણ કે તેને લઈને પ્રાણી ચેતનજી અને અન્મ પદાર્થોનું સ્વરૂપ સમજી શકતો નથી. મિથ્યાજ્ઞાનમાં તત્ત્વમતા હોય છે પરંતુ જ્યાં મુખી મિથ્યાજ્ઞાનનો આવિર્ભાવ હોય છે ત્યાં મુખી જન્મમરણનું કારણ હજાત રહે છે તેનો બ્યારે નાશ થાય ત્યારે પણ ચેતનજીનાં જન્મમરણ એકદમ મટી જતાં નથી પણ ત્યાર પછી તેને માત્ર વખતનો જ સવાલ બાકી રહે છે થકેને ચલાવનાર હકને કાઢી નાખ્યા પછી પણ હકે આપેલ અતિથી ચક્ર ઘોરો વખત તો બેસમાં ચાલે છે પણ પછી ખીચુ પડતું જાય છે અને છેવટે તદ્દન બંધ પડી બંધ છે, તેવી રીતે મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ હકથી ચાલેલ મરણકરૂપ ચક્ર પણ હકના અભાવે ઘોરો વખત ચાલે છે પણ છેવટે તેની અતિ ખીચી થઈ જતાં આખરે તે બંધ થઈ બંધ છે આ જીવિષ્મયા ધવાની સ્થિતિનો વતમાનમાં જત્ર આરોપ છે આ આખા પદમાં ‘અમર’ શબ્દ પર ભાર મૂક્યો છે, એ શબ્દ આખા પદની *key-note* બાવી છે. મરણનાં કારણનો આવી રીતે નાશ થવાથી તેના કારણનો પણ નાશ થઈ જવાનો છે એ સમજાય

તેવી હકીકત છે. ‘ક્યું કર દેહ ધરેંગે’ એ પદના બે અર્થ થાય તેમ છે. ફરીથી શું તેને અંગે લગાડશું? એ પ્રથમ અર્થ છે. એના પશુ પેટામાં બે અર્થ થઈ શકે છે. એક તો મરણને હવે ફરી વાર અંગે લગાડશું નહિ એવો ભાવ નીકળે છે અને બીજું મિથ્યાત્વને ફરી વાર અંગે લગાડશું નહિ એ ભાવ નીકળે છે. બીજો અર્થ ફરીએ તો એવો આશય જણાય છે કે-હવે જ્યારે મિથ્યાત્વ જે દેહધારણનું કારણ હતું તેને તણ દીધું ત્યારે હવે શેને લઈને અમે નવો દેહ ધારણ કરશું અને મરણ તો શરીરનું થાય છે, ચેતનજી તો હવે પછી જણાવવામાં આવશે તેમ અવિનાશી છે અને તેનું કાંઈ મરણ થતું નથી, તેથી દેહ ધારણ કરાવનાર, સંસારચક્રમાં ફસાવનાર અને રખડાવનાર મિથ્યાજ્ઞાન છે તેનો ત્યાગ કર્યો છે તેથી હવે દેહ જ શા માટે ધારણ કરવો પડશે? આ બીજો અર્થ પણ સુંદર છે. એ આશય ત્રીજી ગાથામાં આ જ પદમાં બતાવ્યો છે તેથી તેનું ત્યાં પુનરાવર્તન થતું અટકાવવા ઉપરોક્ત અર્થ કર્યો છે.

રાગ દોસ જગ બંધ કરત હૈ, ईनको नास करेंगे;

मर्या अनंत कालतें प्राणी, सो हम काल हरेंगे. अब हम० २

“રાગ અને દ્વેષ જગતને બંધન કરનાર છે તેઓનો અમે નાશ કરશું અને અનંત કાળથી પ્રાણી મરણ પામ્યો છે તે કાળને અમે (હવે) મટાડી દેશું.”

ભાવ—આ દુનિયામાં પૌદ્ગલિક દ્રવ્ય પર પ્રીતિ અપ્રીતિ કરાવનાર વસ્તુ શું છે તેની બરાબર શોધ કરવી બેઠબે. એક વસ્તુ તરફ વિશેષ આકર્ષણ થાય, અન્ય તરફ ઓછું આકર્ષણ થાય, કોઈ તરફ દુગછા થાય, કોઈ ઉપર તિરસ્કાર થાય એ સર્વનું કારણ રાગ અને દ્વેષ છે. પૌદ્ગલિક વસ્તુ પરના પ્રેમને રાગ કહેવામાં આવે છે અને તેનાથી ઉલટા ભાવને દ્વેષ કહેવામાં આવે છે. અજ્ઞાનતાને પૂર જોસમાં પ્રસરાવનાર, અજ્ઞાનથી પૂર જોસમાં પ્રાપ્ત થનાર અને પરિણામે અજ્ઞાનતા પ્રાપ્ત કરાવનાર, મહામિથ્યાત્વના કારણભૂત, અનેક પ્રકારના કર્મસમૂહને એકઠા કરી લેનાર અને આત્માને અધમ સ્થિતિમાં રાખનાર મોહરાજ રાજેશ્વરના આ પાટવી પુત્રો અનેક મરણોના કારણ છે અને બચકર સસારાટવીમાં ચેતનજીને ભૂલા પાડનાર ચીના શાહુકારો છે જે પ્રાણીઓના જોરથી વજબંધ પણ છૂટી જાય છે તે આના નેહતતુને-કાચા સૂત્રના તાતણાને તોડી શકતા નથી, સસારમાંથી ઉત્તરા આવવાની વૃત્તિ કોઈ વખત થઈ આવે તો પણ અનુભવાતા અનેક દુઃખોની ખાણરૂપ સસાર-દશામાં પાછા પડતા છતાં પણ તેઓ તેમાં રાચેમાચે છે અને અનેક પ્રકારના સ્થૂળ અને માનસિક દુઃખો તથા ઉપાધિઓ રાજપુશીથી વહોરી લે છે. આવી દશામાં વર્તતા એટલે મોટા કર્મબંધ કરે છે કે એને લઈને અનંત સસાર વધારી મૂકે છે, જીવનને વિષમ બનાવી

૨ રાગદોસ=રાગદ્વેષ જગ=જગતને બધ=બંધન, પાટો ધનકા=તેઓનો નાસ=નાશ, ક્ષય કરેંગે=ફરીશ મર્યા=મરણ પામ્યો કાલતે=કાળથી સો=તે હરેંગે=મટાડીશ.

મૂકે છે અને સસારમાંથી જીવ્યા આવવાને બદલે તેમાં જીસ જીસ ઉતરતા બધ છે અનુક્રમ સ્થિતિ યોગવવાનો આધાર કર્મબધ પર રહે છે અને તેનો આધાર ખાસ કરીને અનુક્રમ સામાયિક કાર્યને અગે તાદાત્મ્યપણું કેટલું થાય તે પર રહે છે, એ તાદાત્મ્યપણું અનુક્રમ બધવા પ્રતિકૂળપણે રાજ અને દ્રવ અનુક્રમે કરાવે છે, અને તેથી મહાનિષ્કુર પ્રચુર કર સઘાત વહોરી દેવાનું પ્રબળ નિમિત્તકારણ રાજદેવ અને છે ઉપાધ્યાયના મરોવિજવના તેટલા માટે એક કથને કહે છે કે “ સુગે પડીઆ તે નર ખૂતા રે, નરજ નિચોઈ મહા દુઃખજીવ રે ” એવી જ રીતે દેવને અગે તેઓએ બિહારીકવ બહુ માફ કરવા લાયક કહી છે અરણ્યકવળુ ગુણોની સુઠર ચિત્રચાળા દેવ-મૂઝથી કાળી થઈ બધ છે અને યોગનું પ્રથમ અંગ અદેવ-દ્રવનો અભાવ છે જેઓ દેવભાવનો ત્યાગ કરે છે તે શુભાનુસંગી થાય છે અને જ્યાં શુભનો અભાવ જુએ છે ત્યાં સમયિત થઈ બધ છે આવી માધ્યસ્થ્ય વૃત્તિ બ્યારે અતઃકરણપૂર્વક વિચારણા સાથે પ્રાપ્ત થઈ બધ ત્યારે અનેક કર્મભગ દ્રવ થઈ બધ, અનેક કર્મદોષ પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગો બધ થઈ બધ અને તેથી છેવટે ચેતનના પર કર્મનો બોલે બોલે બોલે થતો જવાથી અને નવીન કર્મભાર આવતો અટકવાથી તે કર્મ કર્મ કર્મથી સુકત થઈ અમર થઈ બધ છે આટલા માટે અજ કહું છે કે-આ જગતને બંધન કરનાર સજ અને દેવ છે તેનો તેા અમે નાશ કરશુ બ્યારે ચેતન પોતાની વિશુદ્ધ સ્થિતિ બંધિત કરવાના નિર્ણય પર હોય ત્યારે પછી તેને પોતાની સસારશ્યાનાં કારણો શોધવાની મુશ્કેલ થાય એ ઉચિત છે અને તેને અગે તે એકદમ આ રાજદેવને શોધી કાઢે અને તેનો નાશ કરવાના નિર્ણય પર આવી બધ એ પણ તેનું કવલ છે આ જીવને સસારમાં રખડાવનાર અને તેનો મોક્ષ થવા ન દેનાર રાજદેવ હૂંટી બધ ત્યારે શત્રુ મિત્ર ઉપર સમભાવ આવે છે, પોતાના કે પારના ઉકારા સી કે અનેક વસ્તુઓમાં વફાવત જણાવે નથી અને તેને પરિણામે મનમા એક એવો વિશુદ્ધ ભાવ આવી બધ છે કે તેથી ખાસ અતુલ્ય કરવા લાયક એક ઉદાત્ત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે

આવી મહાન્ ઉદાત્ત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવા જે રાજદેવ અગ્રાનને જન્મ આવે છે, અનાદિ મિથ્યાત્વને પોવે છે અને ચેતનનાં જ્ઞાનચક્ષુ પર અંધી અધારે છે તેનો એકદમ નાશ થઈ બધ છે આ બજાન-મિથ્યાત્વ જીવને કેટલો ત્રાસ આવે છે તે સમજવું ચહેલું છે આ સસારમાં જેટલું મિથ્યાત્વ રખડાવે છે તેટલું અન્ય કોઈ રખડાવતું નથી મિથ્યાત્વ થી મોક્ષ મોઢથી રાજદેવ અને તે સર્વથી અનેક અનર્થપરપણ આવે છે એકંત પર્મ પર રૂચિ થવી, વિશુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ શોધવા તરફ અલક્ષ્ય જતાવવું, પોતાના અભિનિ વેશોને મજબૂતીથી વળગી રહેવું વિગેરે અનેક રીતે આ ચેતનનાં જ્ઞાનચક્ષુને આવરણ કરનાર, અભિવ સ્થિતિમાં નાખી દેનાર અને ઉન્નતની પેઠે ઘેરા કરાવનાર અજ્ઞાનજન્ય અને અગ્રાનજનક મિથ્યાત્વ છે બાકી દરિએ થતું જણી ગયેલા માણસો પણ એના એકથી એવા માયાબ્રમમાં પડી બધ છે કે અગ્ર સત્યને સપૂર્ણ સત્ય માની વસ્તુતત્ત્વ મહત્ત્વ

કરતા નથી, કોઈ શુદ્ધ તત્ત્વ બતાવે તો તે તરફ પ્રીતિ બતાવતા નથી અને આગ્રહમાં પડી જઈ પૂર્ણ સત્યને દાખી દે છે. આટલા માટે રાગદ્વેષ અનંત સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કરાવનાર છે અને તેથી તેનો નાશ કરવા ખાસ દૃઢ ભાવના કરવી જોઈએ એ બહુ ઉપયોગી બાબત છે.

વળી ચેતનજી કહે છે કે-અનંત કાળથી પ્રાણી જેનાવડે મરતો આવ્યો છે તે કાળને હવે હું મટાડી દઈશ. અત્યાર સુધી કાળ-મરણને વશ પડીને પ્રાણીને અનંતાં મરણો કરવા પડ્યા છે તે મરણને હવે મટાડી દઈશ એટલે હવે મારે અનાદિ મરણો મરવું પડશે નહિ અથવા તે એટલે ઉપયુક્ત રાગદ્વેષથી પ્રાણી અનંત કાળ સુધી મરતો આવ્યો છે તેનું કારણ બંધ પડી જવાથી મરણને જ મટાડી દેશું અજ્ઞાનદશામાં સંસારચક્ર અનંત હોય છે, વિરતિ શુષ્ક પ્રાપ્ત થયા પછી તે ઓછું થતું જાય છે અને છેવટે આ પ્રાણીની કર્મથી મુક્તિ થાય છે ત્યારે મરણજન્મ બિલકુલ થતા નથી. તેથી કર્મપ્રચુરતાજન્ય રાગદ્વેષનો નાશ કરવાથી અમરપણાની પ્રાપ્તિ થાય છે કારણકે નાશ થવાથી કાર્યનો નાશ થઈ જાય એ તો સ્વભાવસિદ્ધ નિયમ છે અને અહીં મરણના કારણભૂત રાગદ્વેષનો નાશ થઈ જવાથી અથવા તેઓ ઉપર કાળૂ આવી જવાથી તેના કાર્યભૂત કર્મબંધનનો નાશ થવાનો એ સિદ્ધ નિયમ છે અને તેમ થવાથી કર્મનો એક આવિર્ભાવ મરણદશા તે પણ અટકી જવાની એમાં જરા પણ સંદેહ જેવો નથી. આથી રાગદ્વેષને કાળૂમાં લેવાની ખાસ જરૂર છે એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે.

પ્રાણીને મરણનો મોટો ભય છે તે જ્યાં સુધી સંસારમાં પ્રાણી હોય છે ત્યાં સુધી લાગે છે ખાવા-પીવાની, સગાસનેહીઓની તથા બીજી અનેક પ્રકારની ઉપાધિ ભોગવનાર વ્યાધિ-ગ્રસ્ત બિખારી પણ મરણને ઈચ્છતો નથી, મરવાની વાત આવે ત્યાં ચોકી જાય છે અને કોઈ ‘મર’ એવો શબ્દ તેને કહે તો પણ ક્રોધ કરે છે આવા મરણનું કારણ શોધી, તે કારણને અટકાવી દઈ મરણને જ અટકાવી દેવા એ ખાસ કર્તવ્ય છે, એથી ઉપાધિ ઓછી થઈ જાય છે, સંસારચક્રના ફેરા ફર થઈ જાય છે અને માનસિક કે આત્મિક અવનતિ એકદમ અટકી જાય છે. કર્મબંધ કરાવનાર રાગદ્વેષરૂપ મહાઉગ્ર શત્રુનો નાશ થવાથી આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે માટે મોટો પુરુષાર્થ કરી તેઓને કબજામાં લેવાનો પ્રયત્ન કરવો યુક્ત છે.

देह विनाशी हूं अविनाशी, अपनी गति पकरेंगे;

नासी जासी हम थीरवासी, चोखे व्है निखरेंगे. अन्न० ३

૩ દેહ=શરીર વિનાશી=નાશવંત હું=ચેતન અવિનાશી=અક્ષય અપની=આપણી, પોતાની ગતિ=સ્વરૂપ પડરેગે=પકડીશ, ગ્રહણ કરીશ, લઈશ નાસી=નાશવાળું જાસી=નાશ પામશે હમ=હું. થીરવાસી=સ્થિરવાસવાળા, નિશ્ચય નિવાસી ચોખે=ચુદ્ધ, નિર્મળ વ્હૈ=થઈને નિખરેગે=નીરખીશ, જોઈશ, અથવા નિખાલસ થઈને રહીશ

આધિ વ્યાધિ વ્યથા દુઃખ ઈચ્છુ ભવ, નરકાદિકે =કુનિ આગે;
જડગહુ ન અલત મ ગ વિણુ ચોષ્યા, *મારગહુમે ત્યાગે ઓ ૩
મદ છક છાક *ગહેલ તજ વિરલા, ગુરકિરપા કોઇ જાગે;
તન ધન નેહ નિવારી ચિદાનન્દ, અલિયે તાકે સાગે ** ઓ ૪

આવી શરીરની સ્થિતિ અધ્યાત્મીઓ કહી ગયા છે. સડણ પડણ વિધ્વંસન ધર્મચુકત પુદ્ગલની રચનામાં રાગ ધરી ચેતનજીની ગતિ છોડી દેવી એ કોઇ પણ રીતે ઉચિત નથી. એ જ અધ્યાત્મરસિક ચિદાનન્દજી મહારાજ અન્યત્ર આત્મખોધ કરતા એક સંવેધો લખે છે.

તુ તો અવિનાશી કાયા પ્રગટ વિનાશી અરુ.
તુ તો હે અરૂપી એ તો રૂપી વસ્તુ જોઇએ,
++મલકેરી ††ક્યારી મોહરાયકી —પિયારી એતા,
હોયગી ==નિયારી એ વૃથા ભાર ઢોઇએ;
મહા દુઃખખાનિ દુરગતિકી નિશાની તાતે,
યાકો તો ભરૂસો જાનિહિચિત નાહિ **સોહીએ;
ચિદાનન્દ તપ જપ કરી યાકો '''લાહો લીજે,
નીકો નરભવ પાય વીરથા ન જોઇએ

આવી રીતે શરીર નાશવંત છે, એ આપણે પ્રથમ અનિત્ય ભાવનામાં પણ વાચીએ વિચારીએ છીએ. એવા નાશવંત શરીર ઉપર પ્રીતિ ચેતનજી કરે એ કોઇ રીતે ઉચિત નથી, તેથી હું તો હવે મારી ગતિ પકડી લઇશ હું હવે એવે સ્થાનકે જવાની ધારણા રાખુ છું કે જ્યાં વ્યવહારથી પણ હું મરણ પામ્યો એવી મારા સંબંધમાં વાત થઇ શકે નહિ. આવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ હું હવે પકડી લઇશ. એમ કરવું એ મારા અવિનાશીપણાને સર્વથા યોગ્ય છે, કારણ કે ગમે તેમ પણ શરીર તો કફ, મળ, મૂત્રથી ભરપૂર છે અને તેનો અને મારો સંબંધ અયોગ્ય હોવા ઉપરાંત હું અવિનાશી છતાં મારું મરણ થાય છે એમ પ્રચલિત ભાષામાં જોલાય છે.

જ્યારે હું મારી પોતાની ગતિ પકડી લઇશ ત્યારે પેલા રાગદ્રેષ અને તેને લઇને થયેલા અને થતા મારા મરણો બંધ પડશે, નાશી જશે, તે નાશવત વસ્તુ હોવાથી દૂર થશે, કારણ કે જડનો માર્ગ મૂકી ચેતનનો માર્ગ અમે પકડશું ત્યારે કર્મબંધનનું કારણ નાશ પામશે અમે પોતે (શુદ્ધ ચેતનજી) તો નિશ્ચયનિવાસી-શુદ્ધ આત્મશુભમાં રમણ કરનાર છીએ-મોક્ષસ્થાનમાં વાસ કરનાર છીએ તેથી ત્યાં જઈ ચોકખા થઈને સર્વ જગતનું અવલોકન કરશું અથવા નિખાલસ, કર્મમળથી રહિત-નિર્મળ થઈને રહેશું. રાગદ્રેષ નાશી ગયા એટલે આ જીવ નવીન કર્મબંધ કરતો અટકી જાય છે અને તેથી ધીમે ધીમે તેની

=વળી આગળ જ ડગલુ પણ x અડધે રસ્તે " ઘેલાપણુ-મદના છાકથી થયેલુ. **સગે-સાથે

++ મેલની †† ક્યારડી, નીક — પ્યારી, વહાલી == ત્યારી, દૂર જાજ નિશ્ચયથી, જરૂર xx ઘટે નહિ ''' લાભ

સર્વ કર્મથી મુક્તિ યતાં તે ઘોઠખો મધ બધ છે, કર્મભળ તેનો ધૂર માથ છે અને તેથી તે શુદ્ધ મ્યાનમાં વાસ કરે છે, અને ત્યા નિરાતે બેસે છે બીજો અર્થ એ છે કે-તેવા ઘોઠખા ઘડને પછી સર્વ વસ્તુઓનું તેઓમા સ્હેલા સ્વભાવ સ્થિતિસ્વરૂપે અવલોકન કરશું પછી અમને વિષયોનું વિશ્લેષણ, સામાનિક જીવોનું અણપણ, પૌંડ્રાધિક પદાર્થોનું અસ્થિતિ પણ, શુદ્ધ ચેતનજીનું બુદ્ધિમણપણ અને એવી અનેક બાબતોમા વસ્તુસ્વભાવગત મહાસ્થિત ધર્મોનું અવલોકન કરવાનો પ્રસંગ બની આવશે. ત્યા બેઘ બેઘ અનંત જ્ઞાનથી દુનિયાનું સ્વરૂપ, જીવસ્વભાવની વિચિત્રતા બરાબર લક્ષ્યમાં આવશે. આવી રીતે અવલોકન કરવાની સ્થિતિ મોક્ષમા પ્રાપ્ત થાય છે એટલું જ નહિ પણ અમારે ચેતનજી પોતાની અતિ પકડી દે છે અને મોક્ષમાર્ગ તરફ પ્રબળપણે પ્રગતિ કરે છે ત્યારે પણ વધારે વધારે શુદ્ધ આક્રમમા પ્રાપ્ત થવી બધ છે અને તેના પરિણામે ચેતનજીને જે નિશ્ચયો ધારણમાં થતા બધ છે તેને વ્યવહાર આક્રમમા મૂકવાથી તેનો સ્થિત્વાસ થતો બધ છે અને છેવટે તે અબળ સ્થિતિમા પ્રાપ્ત કરે છે એટલા માટે અમરત્વ પ્રગટ કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે પોતાની સ્વાભાવિક અતિ પકડવી બેઘજે.

* નિખરેજેના બધ અવલોકન કરશું અથવા નિખાલસ ઘડને સ્હેશું એ બંને માથ છે સ્થિત્વાસ થયા પછી અવલોકન પણ બરાબર માથ છે અને નિખાલસ ઘડને સ્હેવાય છે

મયોં અનંત વાર બિન સમજવો, અથ સુલ્લ દુઃખ વિસરેંગે,
આનંદબન નિપટ નિકટ અધર ઘો, નહિ સમરે સો મરેંગે અથ ૦ ૪

(આ ચેતન) સમજ્યા વગર અનંત વખત મરણ પામ્યો, હવે સુખ અને દુઃખને ભૂલી જશે. હે આનંદસમૂહ સમવાન ! નિરખાર બે અક્ષરો જે પોતાની અત્યંત નજીક સ્હેલા છે તેને જે નહિ સમારે તે મરશે. ”

ભાવ-આધિનું નિદાન સમજ્યા વગર તેની ચિકિત્સા થઈ શકતી નથી તેવી રીતે મરણરૂપ આધિનું ધરણ સમજ્યા વગર તેની ચિકિત્સા મધ શકતી નથી. હવે તેને સમજવું કે વસ્તુસ્વરૂપ સમજ્યા વગર તે સુખ મેળવવા અને દુઃખનો ત્યાગ કરવા પ્રયત્ન કરતો હતો. તેને સુખ સ્થૂળ આહારમા થાય ત્યારે તે શાજ થતો હતો અને જરા દુઃખ થાય ત્યારે દીલગીર થતો હતો; પરંતુ સુખદુઃખનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે તેનો તેને બિલકુલ ખાલ નહોતો. મરણઆધિનું ધરણ આવી સુખદુઃખની ખોટી વહેમણી જ હતી એ હવે

* નિરખરે દોષ તો નિરખતું-એવું અથ બરાબર લાગે, પરંતુ અવે પાઠ માણવી કરી યદ્ય નહિ અને મુરેલી એ છે કે આ જ કાઈ વ્રતમાં મળતું નથી.

૪ જિન સમજ્યોસમજ્યા વગર વિસરેંગે-મૂલી /૪૫૨ નિપટનિરખર, નિ.૪૬ નિ.૪૭નજીક સ્હેલા પોતાની પામ રહેલા અક્ષર રોખે અક્ષર (જુઓ વિવેચન). સમરેસમારે

આ ચેતનજી સમજ્યો છે, અત્યાર સુધી તે નહિ સમજવાથી અનેક કુમરણે તે મર્યો હતો અને સંસારમા ભગ્યા કરતો હતો. અત્યાર સુધી તે વિષયના સાધનોમાં અને તેની પ્રાપ્તિમાં સુખ માનતો હતો, તેના વિયોગમા દુઃખ માનતો હતો, ધનપ્રાપ્તિમા આનંદ માનતો હતો અને તેના વિરહમા દુઃખ માનતો હતો; સ્ત્રી યુત્ર મિત્રાદિના સંયોગમાં આનંદ માનતો હતો અને તેના વિયોગમાં દુઃખ માનતો હતો. સ્થૂળ કીર્ત્તિમા રાચી જતો હતો અને અપકીર્તિ થવાથી હેરાન થતો હતો. આવી રીતે અનેક પ્રકારના સુખદુઃખના વિચિત્ર ખ્યાલને લીધે તે સસારચક્રમા ભગ્યા કરતો હતો, પણ વાસ્તવિક સુખ શું છે ? કયા છે ? અને તે પોતે પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે કે નહિ ? તેનો તેને ખ્યાલ જ નહોતો, અને તેને લઈને જ તે અનંત વાર મરણ પામ્યો હતો. મતલબ, તે જન્મમરણથી ભરપૂર સસારમા ભગતો હતો, ભગ્યા કરતો હતો અને તેનાથી પાર પામવાનો માર્ગ ગ્રહણ કરતો નહોતો. હવે તેને સમજાયું કે આ સર્વ સંસાર-પરિભ્રમણનું કારણ સુખદુઃખનો વિચિત્ર ખ્યાલ છે તેથી તેણે નિશ્ચય કર્યો કે-સુખદુઃખને હવે ભૂલી જ જવા. ગમે તેવા સંયોગો આવી પડે ત્યારે મનની સ્થિતિસ્થાયકતા જાળવી રાખવા, એટલે કે સુખના સ્થૂળ આકારમા રાચીમાચી ન જવા અને દુઃખના સ્થૂળ આકારમા માનસિક વિરસતા ન બતાવવા ચેતનજીએ નિશ્ચય કર્યો. તેણે મનમા ધાયું કે હવે ગમે તેવા સ્થૂળ સુખદુઃખના પ્રસંગો આવે તેને મન પર લેવા જ નહિ, સર્વ અવસ્થામા મનને એક સરખું રાખવું. જ્યાં સુધી વ્યાધિનું કારણ સમજવામા આવતું નથી, ખોટું નિદાન થાય છે, ત્યાં સુધી ચિકિત્સા બરાબર થતી નથી અને ઘણી વાર વિપરીત જ થાય છે અને પરિણામે દવાથી વ્યાધિ મટવાને બદલે વધી પડે છે. આ સર્વ હકીકત ધ્યાનમા લઈ અમરપણું પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ ભાવનાવાળા મુમુક્ષુ ચેતનજીએ નિશ્ચય કર્યો કે સામાનિક સુખદુઃખને તો હવે ભૂલી જ જવા. આવી રીતે સુખદુઃખને ભૂલી જવાથી એકને પ્રાપ્ત કરવાની અને એકનો ત્યાગ કરવાની જે ઈચ્છા વ્યવહારમાં ચેતનજીને કર્મબદ્ધપણાને લીધે થાય છે તે થતી હવે અટકી જશે અને તેથી તેની શુદ્ધ ચેતના પ્રગટ થતા તેનામા અમરપણું સિદ્ધ થશે.

આ પ્રમાણે હોવાથી ચેતનજી પોતાનું અમરપણું બતાવવા પ્રભુસ્તુતિ કરે છે કે-હો મારા નાથ ! આનંદરાશિ ભગવાન ! નીચે જણાવેલા બે અક્ષરો જે શંકા વગરના છે અને જે પોતાની તદ્દન નજીક રહેલા છે તેનું જે સ્મરણ નહિ કરે તે મરણ પામશે એટલે કે તે સસારબ્રમણ કરશે ચેતનજી કહે છે કે-અમે તો અમર હતા અને હવે અમારું અમરપણું સિદ્ધ થયું છે. જેઓ ધ્યાન જે કર્મનિર્જરા કરવાનું મુખ્ય સાધન છે તે કરતી વખતે અથવા બીજી અન્ય વિચારણામા બે અક્ષરો હૃદયતટ પર કોતરી નહિ રાખે તે અનંત સસારમા ભગ્યા કરશે અહીં જે બે અક્ષરો બતાવ્યા છે તે શંકા વગરના નિરધાર છે, ફરે તેવા નથી, મતલબ તે આત્માનું સહજ સ્વરૂપ બતાવનારા છે અને વળી તે પોતાની પાસે રહેલા છે, પોતાની તદ્દન નજીક રહેલા છે, પોતામય છે, પોતારૂપ છે, અન્યની પાસે

તે લેવા જવા પડે, ચીખવા જવા પડે કે ચોષવા જવા પડે તેમ નથી આ બન્ને અક્ષરો જ્યાં જ્યાં છે તે જ્યાં છે

આત્મા	નિજ	ચોષ	મોક્ષ	હાથ
ચિત્ત	મુક્તિ	ચિત્	જ્ઞાન	સાત
ચિત્ત	જુલ	રોષ	સુદ	મત
પર	જાન	રુદ્ધ	ચિત્ત	ચિત્ત

અક્ષર પોતે નિકટ હોય એવો અથ કરવો હોય તો ' હાથ ' અથવા ' ચિત્ ' ચાહે. બરાબર બેસતા આવશે, એટલે કે અક્ષરનુંક્રમમા એ અક્ષર શ અને વ તમા હ અને સ તફત નહીંક આવે છે, તેનાથી નિર્દિષ્ટ આત્મા અથવા મોક્ષનું સ્મરણ કરવાનો જાત જાવ છે

આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ બતાવનારા આ બે અક્ષરોનું એ પ્રાણી સ્મરણ નહિ કરે તે સંસારચક્રમા બ્રમણ કરી મરણ પામ્યા કરશે અને જવળાધિને સફળ કર્યા કરશે. ચેતન-સ્વરૂપનું જ્ઞાન હૃદયમા ધારણ કરી એ પ્રાણી મુખદુઃખને બિચરી જશે, પોતાની જાતિને પકડી લેશે અને સજ્જેવનો નાશ કરશે તે અમર થઈ જશે. શ્રી આનંદબન મહાસાજી તો ત્યાં મુખી છે છે કે-એઓ બે પ્રમાણે કરવાનો નિશ્ચય કરે છે તે અમર થઈ ગયા છે એમ જ સમજવું તેઓની સંસારસ્થિતિ એટલી અદ્ય થઈ જાય છે અને સંસારમાં રહે છે ત્યાં મુખીમાં પણ તેઓની સામારિક મુખદુઃખોમાં તાદાત્મ્યવૃત્તિ એટલી ઓછી થાય છે કે જાવો વિચાર થયા પછી તે અમર થઈ જશે એમ જ સમજવું મુમુક્ષુ હવે તેટલા માટે આ અમર થવાનો માગ પકડી લઈ અમર થઈ જવું એ મુખદુઃખના વાસ્તવિક અણતને બંને ચેતન છે

પદ ૪૩ મુ

ચમ-ચાલી.

મેરી તુ મેરી તું ફાહે હરરી ? મેરી૦
ફાહે ચેતન સમતા સુની જાલર, ઓર દોહ લીન છજુઠી તરેરી મેરી૦ ?

* આ બધું સુદર પદ કાષ્ઠ પણ પ્રતમાં આપવામાં આવ્યું નથી. એનો કાવ બધું સુદર છે અને મારા મુરમહારાજનું કહેવું એમ હતું કે એ પદ આનંદબનનજી મહારાજનું બનાવેલું ન હોય એમ કાષ્ઠ ઉપરથી કહી શકાય તેમ નથી. કાષ્ઠ તબ્દ આનંદબનનજી મહારાજ જેવી જ છે એમ તો આનંદબનનજી કાષ્ઠ આપણે વિચારી છે તેથી કહી શકાએ કાષ્ઠ પણ પ્રતમાં આ પદ આપેલ નથી તેથી તેનું કાર્તવ્ય સહિત તો રહે છે કાષ્ઠથી અને વિચારપ્રીત્ય આનંદબનનજી સામાન્ય રૂપિને ધાનુરજ છે

* સુનીને સ્થાને બુદ્ધ અથવા બુદ્ધી એવો પાઠાંતર છે

૧ મેરીન્મારી કહે=જામર ? રેરીન્મારી છે હર છે સુની=સંજાગ, જોરન્મારી માયામતલા

દાહ=૧૬ સુદિન્મારી તરેરીન્મારી, તથાર કરી.

“ચેતન સમતાને કહે છે ‘તું મારી છો, તું મારી છો. તું શા માટે ડરે છે ? બીજી છે તે તો છેવટે દોઢક દિવસ ખોટી લડશે.’”

ભાવ—ચેતનજીએ મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કર્યો અને રાગદ્વેષનો સંગ છોડી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો એ આપણે ઉપરના પદમાં જોયું. ત્યા અનંત મરણોનું કારણ શું છે તે પણ તેને સમજાયું અને છેવટે તેણે પોતાની ગતિ પકડવાનો નિશ્ચય કર્યો. આવી રીતે પ્રગતિ કરનાર જ્ઞાનદષ્ટિમાં વર્તતો ચેતન જે અત્યાર સુધી સમતાની સામું પણ જોતો નહોતો, જે તેના મંદિરે આવતો પણ નહોતો અને જેણે અનુભવ તથા શ્રદ્ધા વિગેરેની મારફતે મોકલેલા સંદેશાઓની દરકાર પણ કરી નહોતી તે હવે સમતાને પોતાના ફિલની હકીકત કહેતા જે કહે છે તે પર અત્ર આ પદનો પ્રથમ વિભાગ છે.

હે સુમતિ ! તું શા માટે ડરે છે ? તારા મનમાં જય શા માટે રહે છે ? બધી વાતનો વિચાર કરતાં મને જણાય છે કે—તું મારી છો, મારી યોગ્ય સ્ત્રી છો અને મારા ઘરમાં રહેનારી છો. હવે હું બહુ સારી રીતે સમજ્યો છું કે મારામાં અને તારામાં કોઈ તફાવત નથી, મારો અને તારો અલેદ છે, મારી અને તારી વચ્ચે બીજું કોઈ પણ નથી અને હું અને તું આખરે એક જ છીએ. હું સમજું છું કે હજી તને માયામમતાની કે બીજા વિભાવોની બીક લાગે છે પણ તારે તે બીક રાખવાની જરૂર નથી. હું તને ચોક્કસ કહું છું કે વસ્તુતઃ તું જ મારા ઘરની સ્ત્રી છે અને છેવટે મારો અને તારો જ સંબંધ બરાબર જામશે તારા વિલાપ સામજીને, તારા વિરહાલાપનું વર્ણન અનુભવને મુખે સામજી ને અને તારી સ્થિતિનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ નજરે જોઈને મારે તને કહેવું પડે છે કે—તું શા માટે ડરે છે ? તું શા માટે બીહિ છે ? આ માયામમતા આદિ તારા સમોવડીયા છે તે તારી સાથે દોઢ દિવસ લડશે, થોડો વખત તારી સાથે ચડતડ કરશે, મને ખેંચી ખેંચીને સંસારમાં લઈ જવા પ્રયત્ન કરશે, મને અનેક પ્રકારની લાલચો આપશે, સ્થૂળ સુખો બતાવશે, સંસારમાં મમત્વ કરાવશે અને ભવાટવીમાં રખડાવશે, એ પ્રમાણે તારી પાસે મને નહિ આવવા દેવા માટે બનતા સર્વ પ્રયત્ન કરશે પણ તે પ્રયત્ન હવે વધારે વખત ચાલવાના નથી, દોઢ દિવસ—થોડો વખત સુધી તે પ્રયત્ન ચાલશે, એક બે દિવસ મારી તકરાર કરશે, મને મુઝવશે, તારે મહેલે આવવાના માર્ગ પર આડા બેસી મને લલચાવશે પણ તું ખાતરી રાખજે કે અતે તો તુંજ મારી છે અને હું સર્વથા તેનો ત્યાગ કરી તારે મહેલે હમેશને માટે આવવાનો છું.

ભવ્ય જીવની જ્યારે આત્મપરિણતિ જાગે છે ત્યારે તેના મોઢામાં આવા જ વાક્યો હોય છે. ભવ્યત્વની છાપથી કાંઈ સુમતિને નહિ ડરવાનું કહી શકાય નહિ, કારણ કે અભવ્ય ને કોટે વળગેલા અનંત જીવો એ જ સ્થિતિમાં માયામમતા સાથે રખડ્યા કરવાના છે, પરંતુ જ્યારે ચેતનજી પ્રગતિ કરવા લાગે, મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરે, સમકિત મેળવે અને

પોતાની અતિ પક્ષી છે ત્યારે તે સુમતિને કહી શકે કે એ માયામમતા હજી મારા છેડે મૂકવી નથી પણ તેઓ મારી સાથે એક બે દિવસ જોડી લઈ મને હેસન કરશે, બાકી એ વાતથી તારે જરા પણ ઠસવાનું નથી. ત્રેવીશમા પદમાં જણાવ્યું છે કે તે પ્રમાણે દોઢ દિવસ એ દૂકા વખત બનાવનાર સમ્પ્રસૂત શબ્દ છે. આપણે બ્યવહારમાં કહીએ છીએ કે જ્યારે દિવસમાં અમુક કામ કરી નાખીશ, એટલે દૂકા વખતમાં કામ થઈ જશે એવો જ ભાવ દોઢ દિન શબ્દથી મારવાથી જાણમાં નીકળે છે. ટળાકાર બોના ભયને બાજે એક નવીન શૈલી વાપરી તે શબ્દ સમજાવે છે તે આપણે આજળ બેશુ ભવ્ય જીવની અતિ હવે શુદ્ધ આત્મભાવ પ્રગટ કરવા તરફ યઈ છે પણ હજી તે બનાવિ સબ બને લીધે વારંવાર વિભાવ તરફ ખેંચાયા કરે છે. અત્યારે પોતાની શુદ્ધ દશાતા સ્પષ્ટ જાનને લઈને તે સમતાને કહે છે કે—તારે જરા પણ ભય રાખવાનું કારણ નથી, હું તને સ્પષ્ટ રીતે કહું છું કે—તું આખરે મારી જ છે અને મારા ઘરની દેવી છે. માયામમતાના ભૂક્ષ્ણવો ખવરાવનારા દેખાવથી હું સવયા તેમની પાસે સ્થિતે તને વિચરી જઈશ એમ હવે તારે ખાસ્તું નહિ અને એ વાતનો તારે જરા પણ ભય રાખવો નહિ.

ટળાકાર આ ગ્રાયાનો ભાવ જતાવતાં કહે છે કે—ચેતનજી સુમતિને કહે છે કે—હે સુમતિ ! આખર એટલે ભવજનમણનો પાકમળ હવે પ્રાપ્ત થયો છે એટલે મારા ભવજનમણનો છેડો આવ્યો છે. પાછલાં અનંત કાળ તે એક દિવસ સમજાવે, કારણ અનંતતા એક છે, અને જે દિવસે અથવા રાત્રે જુ સુમતિને ધરથી બહાર કાઢી મૂકીશ તે અરધો દિવસ, આવી રીતે કુલ દોઢ દિવસ સુમતિ વારી સાથે ફાકટ લાડે છે (લડ્યો) અને લડતા લડતા બાહે છે (બાલ્યો) કે ચેતનજી મારા પાત છે, ચેતનજી મારા પતિ છે પણ બોના લડવાથી કંઈ વળવાનું નથી. ભવજનમણનો છેડો આવી ગયો છે અને તેથી માયામમતા કાઢવા દોઢ દિવસ લડ્યો, પણ પ્રિયે ! તું મારી છે અને તેનાથી તારે જરા પણ ઠસવાનું નથી. વારી સોબતથી હું ભવજનમણનો છેડો લાવી શકીશ. આ ભાવમાં દોઢ દિવસનો જે અર્થ ટળાકાર કર્યો છે તે જ્ઞાન ખેંચનારા છે પૂર્વના અનંત કાળને એક દિવસ ઠરાવ્યો છે અને જે દિવસે માયામમતાને કાઢી મૂકી સુમતિ સાથે સબધ દહ કરવામાં આવે તે દિવસ અથવા રાત્રિ (આખા દિવસનો અથ જ્ઞાન)ને અરધો દિવસ ગણી તેટલો કાળ-દોઢ દિવસ મમતાદિક ફાકટ લાડે છે એમ જતાવી તેનાથી ભય ન રાખવાનું આશ્વાસન ચેતનજી સુમતિને આપે છે એવો અર્થ ભાવ છે.

પત્ની તો હું જાનું નિહાચે, રીરી પર ન ચરાઈ ઝરેરી;

અથ અપનો પદ આપ સમારવ, તથ તરે પરસમ પરેરી મેરી૦ ૨

* જુઓ પૃષ્ઠ ૨૭૩

૨ ચેતીએકસુ નિઃસ્વર્નિયો, નહો. રીરીનીપીતળ. ત્યજીગદાવ અવેચત, લીસાએક. જરેરીગદાવ. ત્યજીગદાવ. અપનોઆર પોતાનું પદઅરવાનું, રિશિતિ. સભારતઅસભારીક, વાદ કરીય. પરસમઅસમ, સોખત. પરીરીપદીસ.

“એટલું તો હું નહીં જાણુ છું કે પીતળ ઉપર હીરામાણેક જડાય નહિ. જ્યારે મારું પદ હું પોતે સમારીશ ત્યારે તારી સોખતમાં પડી જઈશ.”

ભાવ—પોતાની સ્ત્રી સૌંદર્યવાન હોય, પ્રવીણ હોય, આદાક હોય પણ તેનો પતિ જો અન્ય સ્ત્રીઓમા આસક્ત હોય, કુલટાઓના કુછંદે ચડી ગયેલ હોય અને તેઓને પોતાને ઘેર બોલાવતો હોય અથવા પોતે તેઓને મદિરે રખડતો હોય તો પછી પોતાની સ્ત્રીના સર્વ ગુણ અથવા કેટલાક ગુણોની પોતાને ખબર હોય છતાં પણ તેને દિલાસો આપવાના અને પોતાનું રખડવાનું ચાલુ રાખવાના ઇરાદાથી પોતે એ સ્થિતિની વચ્ચે લટકતી વખત આ પદમા જે વિચિત્ર ભાવ બતાવ્યો છે તેવો જ અનુભવે છે. ચેતનજીને હવે સુમતિ તરફ પ્રેમ જાગ્રત થયો છે પણ માયામમતા તરફનું આકર્ષણ છોડી શકાતું નથી. સુમતિ મળે છે ત્યારે તેને નાખુશ ન કરવા માટે કહે છે કે-હે પ્રિયા ! તું મારી છો, તારે જરા પણ ડરવાનું નથી અને આ માયામમતા હાલ તારી સાથે લડે છે તેમા તેઓનું કાંઈ જ વળવાનું નથી. આટલી વાતથી પણ પ્રવીણ બાળા સુમતિ કાંઈ સમજી જાય તેવી મૂર્ખ નથી તેથી તેને ફેસલાવવા-સમજાવવા ચેતનજી વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે-પ્રિયા ! જો, વ્યવહારમા પણ પીતળ ઉપર કાંઈ હીરા, માણેક કે અન્ય ઝવેરાત જડાતા નથી, ગધેડા ઉપર સોનાની અંબાડી ઘટતી નથી અને બિખારીને ચક્રવર્તીનું સિંહાસન બેસવા મળતું નથી એ હું જાણુ છું અને તને તો તેની ઘણા વખતથી ખબર છે હું જાણું છું કે ઘેર ઘેર ભટકનારી એ માયામમતા કુલટાઓ છે, પીતળ જેવી છે અને મારે તેની સાથે સંબંધ રાખવો એ પીતળ ઉપર જડતર જડવા જેવું અથવા ગધેડા ઉપર સોનાની અંબાડી મૂકવા જેવું છે, તેથી મારી આખરું હલકી થાય છે એ પણ હું જાણું છું, તેમ જ તું કેાણુ છો ? તારો મારા પર પ્રેમ કેવો છે ? અને મેં તને અત્યાર સુધી કેટલો અન્યાય આપ્યો છે ? તેની વાત પણ મેં તારી પાસેથી સાંભળી છે. મને શ્રદ્ધા તથા અનુભવે કહી છે અને મારા ધ્યાનમા તેમાની કેટલીક વાત રહી છે હવે જ્યારે હું મારું પદ વિચારીશ, મારી સ્થિતિ (Position) નો ખ્યાલ કરીશ, મારા સંબંધનું વાસ્તવિક અવાસ્તવિકપણું ધ્યાનમા લઈશ ત્યારે મને તારો પ્રસંગ થશે, તારી સોખતમા હું પડીશ અને તને આનંદથી ભેટીશ. વ્યવહારમા જેમ પરરમણીમા આસક્ત પતિને પોતાની સ્ત્રી મળે ત્યારે જેવો જવાબ આપે, તે પ્રમાણે હું તને કહું છું કે-હવે મારી જ્ઞાનદષ્ટિ જાગ્રત થઈ છે, હું વસ્તુસ્વરૂપ સમજ્યો છું અને તેથી માયામમતાનું ખરું સ્વરૂપ જાણવામા આવ્યું છે અને તે પીતળ જેવી છે એ પણ મને જણાયું છે તથા તેના ઉપર જડાવ કામ કરાવવું તે અનુચિત છે એ પણ હું જાણુ છું પીતળ તે પીતળ છે અને સોનું તે સોનું છે. સોનું ત્રણ કાળમા સોનું જ રહેવાનું છે. ‘સોનું તે વિશ્વસે નહિ સાહે-લડીયા, ઘાટ ઘડામણુ જાય, ગુણવેલડીયા’* સોના પર મેલ ચઢ્યો હોય તો પણ તાપથી કે

* શ્રીમદ્ગોવિંદ્યજી શ્રીઅનંતનાથજીનું સ્તવન

જરા ધવલુથી અસલ સ્વરૂપ પ્રગટાવી શકાય છે અને એવા સોના પર જ ભારે હીસમાણેક જડી શકાય છે કોઈ ઉદ્ધતાઈ કરી ભારે હીસાને પીતળમા જડવાનો વિચાર કરે અથવા જડે તો તેમા તેવો ગાંઠો વિચાર કરનારની મૂર્ખાઈ જ જણાઈ આવે છે + તેથી પીતળ જેવી માધ્યમમતા ઉપર મારા અમૂલ્ય સદ્ગુણોને કેમ જડાવું ? જો તેમ કરું તો મારી અસૂવા પ્રત્યક્ષ દેખાય. ત્યારે હું કોણ છું ? તેનો વિચાર કરીશ, ત્યારે મારું સહજ સ્વરૂપ હું સ્પષ્ટારીશ ત્યારે તારો પ્રસંગ જરૂર કરીશ—હજી અત્યારે તો મને તેમ કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો નથી, મારે હજી કેટલીક અનવરો છે તે દૂર કરીને પછી જો પરભાવ રમણુ કલવનારી ઓંઓનો પ્રસંગ તણ છું તારા સબખમાં નિરતરને માટે રહેવાનો છું આ પ્રમાણે કરવા મારા મનમાં ભાવના બાબત મમ્ છે પણ હજી તેમ કરવા માટે સમય આવી પહોંચ્યો નથી

ચેતનજી અત્ર જે વાત બતાવે છે તે ઉત્કાન્તિમા હજી તે કેટલો ચઢ્યો છે તે બતાવે છે શુભસ્થાનકમારોહમા હજી તે માત્ર માનસિક પરિવર્તનના ભાવનાકાળ સુખી વધી શક્યો છે હવે તેને માધ્યમમતાથી જોગવાવા વિષયનું વિરક્તપણુ દેખાય છે પણ અનાદિ અવ્યાસને હીધે તેનો ત્યાગ કરી શકતો નથી, તે મનમા સત્ય સ્વરૂપ સમજવા છતાં ડરે છે કે જો વિજ્ઞાવદ્યાના ભાવો વગર પોતાને આદી શક્યો નહિ, આદી તે સમજાને કહે છે કે—હજી મારી કાગસ્થિતિ પરિપક્વ થઈ નથી આવી વાત કરવી જો પણ એક પ્રકારની નબળાઈ છે, કારણ કે કાગસ્થિતિ પરિપક્વ થઈ છે કે નહિ તે દિવ્ય જ્ઞાન વગર કોઈથી કહી શકાય નહિ. પુરુષાર્થ કરી કમસમૂહનો નાશ કરવા માટે જ ઉત્તમાધિકારીએ પ્રયાસ કરવો જોઈએ પછી નહિરોજ જેવી સ્થિતિ કદાચ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો તેમાથી પણ નીકળી આવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ પણ પ્રયાસ કર્યા પહેલા જ ચેતનને કહેવું કે—ત્યારે મારી સ્થિતિનો વિચાર કરીશ ત્યારે તને મળીશ જો તો જોમ બતાવે છે કે—હું વિશુદ્ધ માત્ર બધું છું અને તે આદરણીય છે જોમ કબૂલ કરું છું છતાં અવિશુદ્ધ માર્ગે પ્રયાણ કરું છું * આવી રીતે ધોણવું જો જેમ મદતા બતાવે છે તેમ જોટણ પણ બતાવે છે કે—શુભસ્થાનકમારોહમા ચેતનજી હજી બહુ આગળ વધ્યો નથી, છતાં જોનું સાધ્ય શુદ્ધ માત્ર તરફ છે, જોને એક સુદર પરિવર્તન મળતાં એકદમ શુદ્ધ માત્ર પર આવી જવાનો સમય

+ સરૂતમાં એક પ્રાસ્તાવિક શ્લોક છે તેમાં આવેલું છે ભાવ બતાવ્યા છે કલકમૂલવસવપ્રદાપ્તો-
જિતો મદિ મણિકીર્ણિ વરિષોવલ ન મદિ રીતિ ન મદિ ન જોમને મદિતિ મોક્ષિતુર્વપવીરતા મતમન
એ છે કે મોનામા દયા યોગ ભારે મજિને કદાચ લોભમાં દયામાં આવે તો તે કંઈ કોઈની પાસે રહ્યા નથી પણ તેના સમર્પમાં તરી પાડ્યા કરનારની રીકા થાય છે આવેલો ભાવ જમાં બતાવ્યો છે તે વિચારવો

* I know the better course and approve of it, but follow the worse Bacon's Advancement of Learning Vol. II.

છે અને માનસિક ભવ્ય દશામાથી વ્યવહારિક વિમળા દશામા આવી સુમતિને લેટવાનો તેને સુદર પ્રસંગ છે. જરા વિશેષ આત્મવીર્ય સ્ફુરણા થતા તે વિશુદ્ધ માર્ગને આદરશે એમ તેના હૃદયજ્ઞાનથી જણાય છે

કોઈ પણ કાર્યનો ક્રમ વિચારશું તો આપણને સહજ માતૃમ પડશે કે વિશુદ્ધ કે અશુદ્ધ કાર્ય પ્રથમ તો વિચારદશામા-માનસિક પરાવર્તનમા જ હોય છે. કોઈ પણ કાર્ય કરવા પહેલા તેનો વિચાર થાય છે, સુદર મહેલ બાંધવા પહેલા જેમ પ્રવીણ ઇજનેર નકશો કરે છે અને તેની પહેલા પણ મનમા લવિષ્યમા કરવાના મહેલની આકૃતિ ખડી કરે છે તેમ અમુક કાર્ય કરવા પહેલા મનમા તેનું ચિત્ર ખડું થાય છે, કેટલોક કાળ તેના શુભદોષ પર વિચાર ચાલે છે અને વિચાર થતા થતા વચન દ્વારા તેનો સ્પષ્ટ ઉત્ચાર થાય છે અને છેવટે તે વ્યવહાર રીતે અમલમા મૂકાય છે-આ કાર્યક્રમ સ્વાભાવિક છે. વાત માત્ર એટલી જ છે કે કેટલીક વ્યક્તિઓ વિચારકાળમા બહુ વખત કાઢી નાખે છે અને એકંદર ક્રિયાને અંગે પ્રગતિ ઓછી કરે છે વિચારકાળ પણ બહુ સુંદર છે અને તદ્દન અવ્યવસ્થિત સ્થિતિને બદલે સુદર માર્ગદર્શક છે, પણ તેમા પરિપૂર્ણતા માની બેસવાની નથી વિચારકાળ જેમ બને તેમ ટૂંકો કરી અને તે ટૂંકા કાળમા પણ યોગ્ય વિચારની તુલના કરી વ્યવહાર રીતે ક્રિયાકાળમા-વર્તનમા આવી જવાની બહુ જરૂર છે અહીં ચેતનજી ઘણા ખુલ્લા શબ્દોમા સ્વીકારે છે કે જ્યારે હું મારું પદ સભારીશ, મારી સ્થિતિનો ખ્યાલ કરીશ ત્યારે તારો પ્રસંગ જરૂર કરીશ, સાથે તે જોડે છે કે અત્યારે હું જેનો પ્રસંગ કરું છું તે સુવર્ણ નથી, પીતળ છે; આટલું જાણવા છતાં મુદત લાંબાવે છે એ અયોગ્ય છે અને તેનું મહાધિકારીપણું બતાવે છે પ્રગતિ કરવા માઝ્યા પછી તો સાધ્ય-પ્રાપ્તિ બે ઘડીમા થઈ શકે અને અર્ધ પુદ્ગલપરાવર્તન જેટલો કાળ પણ સસારમાં રહેવું પડે ઉત્તમાધિકારીનું કાર્ય એ છે કે વિશુદ્ધ માર્ગના સ્પષ્ટ યોગ પછી કાળસ્થિતિના કે એવા વિચિત્ર કાદખનિક ખ્યાલ ઊભા કરી પોતાની પ્રગતિ અટકાવી દેવી નહિ

યોગમાર્ગ પર જ્યારે પ્રેમ આવે છે ત્યારે પોતાનું પદ સાબરે છે, સાધ્યનું જ્ઞાન થાય છે અને તેના પર ધ્યાન દેવાય છે. એ માર્ગ આદરવાથી સુમતિનો મેળાપ થાય એમા કાંઈ મવાઈ જેવું નથી ચેતનજી તેટલા માટે જે ઉપર કહે છે તેનો ભાવ એ છે કે જ્યારે હું યોગમાર્ગ આદરીશ ત્યારે મારે તારો પ્રસંગ થશે યોગમાર્ગ તેના અંગે સાથે આદરવામા આવે ત્યારે એવી મજા આવે છે કે પછી મમતાના તુચ્છ વિષયોનું કિલકટપણું સમજાઈ જાય છે અને તેઓ ઉપર નજર નાખવી પણ ગમતી નથી, તે જાણે ઉચ્છિદ્ર ભોજન હોય તેના જેવા લાગે છે ચેતનજીને હવે વિચારકાળથી આગળ ચલાવી કાર્યકાળમા લાવો એ ભાવ ઉપરથી સમજી લેવાનો છે.

‘અપનો પદ’ એટલે પોતાની સ્થિતિ પોતાનો મોભો-પોઝીશન શું છે અને પોતે

કેવી હલકી સંજોનો પ્રસંગ કરે છે એની વચ્ચેની સરખામણી પર અત્ર ખ્યાન જેમ્મુ હોય એમ જણાય છે ચેતનજી જેવા સુદર અમૂલ્ય શુભરત્નાકરને બે બદામની બૈરીઓ સાથે વાત કરવી પણ ન પડે તો પછી તેનો પ્રસંગ તો કેમ જ ઉચિત જણાય ? અથવા અપનો પદ એટલે મુક્તિ-મોક્ષ આ અર્થ ટળાકાર બતાવે છે જ્યારે એ મુક્તિને સભાશયે એટલે જ્યારે તે પોતાનું સાધ્મનિદ્ધુ શુ છે ? તે કેવી રીતે પ્રાપ્તવ્ય છે ? તેનો વિચાર કરશે અથવા હું વિચાર કરીશ ત્યારે તારો પ્રસંગ કરીશ આ અર્થ પણ બહુ સુદર છે અને પદના બીજા ભાવ સાથે બધબેસતો આવે છે હવે ચેતનજીએ તો લાંબી સુદર નાળી આવવાનો સમય કાઢ જણાવ્યો નહિ, માત્ર ધીરજ આપી આશા આપી, મુમતિને છાવી પર હાથ મૂકાવ્યો, તેથી સ્વાભાવિક પ્રશ્ન એ ઉઠ્યો કે ચેતનજી ક્યારે મુમતિનો પ્રસંગ કરશે. તેના જવાબમાં હવે કહે છે તે વિચારીએ.

ઓમર પાય અચ્ચાતમ સેલી, પરમાતમ નિશ્ચ યોગ = બરેરી;

સકતિ + જગાદ નિરુપમ રૂપફી, આનંદવન મિલિ કેલિ કરેરી + મેરી • ૩

“અવસર પામીને (કાળ પરિપક્વ થશે ત્યારે) આત્માના કૃત્યોની રીતિ એટલે પરમાત્મવચ્ચાના હેતુરૂપ નિજયોગને ધારણ કરશે અને નિરુપમ રૂપની શક્તિ અવગત કરીને આનંદવન સાથે મળી (ચેતનજી) લહેર કરશે.”

ભાવ-અધ્યાત્મશેલી એટલે શુ તે અહીં ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે આત્મા અને પુરૂષાવ વચ્ચેનો તફાવત શુ છે ? આત્મિક કાર્યો કયા કયા છે ? શુ કરવાથી આત્માની ઉચ્ચ દશા પ્રાપ્ત થાય-પ્રગટ થાય ? એવી દશા પ્રાપ્ત કરવાથી આત્માને શુ લાભ થાય ? વતમાન દશાનું ક્ષરણ શુ છે ? વિગેરે બાબતોને નિષ્ણય કરી તદનુસાર વતવુ તેને અધ્યાત્મ શેલી કહેવામાં આવે છે ત્યારે અમુક બાબતોની પૂન લાગે છે ત્યારે તે સિવાય અન્ય ક્ષય સૂઝતુ નથી રમણીઆસક્ત પ્રાણીને સ્ત્રીની નાવમા આનંદ આવે છે અશ્વિતમાં પૂન લાગે છે તે મનોમયન કરવામાં જ રાજી થાય છે ખનઆસક્ત પ્રાણી પૈસાની વાત કરે ત્યારે જ તને રસ આવે છે, તેવી રીતે જૂઠી જૂઠી બાબતોની પૂન માટે સમજવુ આવી

* સેલીને સ્થાન રેલી સ્પદ છે તે સરૂતરૂપ છે સગમાં શેલી પાક વિશેષ યોગ્ય રીતે ઉચ્ચ રાષ છે અથ એક જ છે

= યોગને બદલે બેગ સ્પદ છે બ ને એક જ અર્થમાં વપરાયલા છે

- સકતિને બદલે સક્તિ સરૂત રૂપમાં કવચિત્ પાકંતર રૂપે દેખાય છે

+ બરેરીને સ્થાનક કવચિત્ બેરી પાક એક પ્રતમાં છે અર્થ એક ૪ છે

૩ ઓસરન્જરસર કાળપરિણતિ, સમયપરિપક્વતા અધ્યાત્મસેલી = અધ્યાત્મશેલી, આ માનાં કૃત્યોની રીતિ પરમાતમ = પરમા મહાવ્યા હેતુશૂત, નિજયોગ = નિયોગનું સ્વદર, પરિપક્વ કરે, સક્તિ = સકતિને ત્યાર્જનમત્ કરીને નિરુપમ = જેને કોઈની ઉપમા આપી ન શકાય તેવા શક્તિ મળીને રક્ષિતમત્, આનંદ

રીતે અધ્યાત્મના-ચેતનજીના વિવચની ધૂન આવે તેને અધ્યાત્મશૈલી કહેવામાં આવે છે. જ્યારે તેવી ધૂન આવે છે ત્યારે આત્મા સંબંધી વાત, વિચાર અને કાર્યો કરવામાં જ રસ આવે છે. આવી અધ્યાત્મશૈલી તો કાળાસ્થિતિ પરિપક્વ થશે ત્યારે ચેતનજીને પ્રાપ્ત થશે. પાત્ર કારણ એકત્ર થાય છે ત્યારે એક કાર્ય બને છે કાળ, સ્વભાવ, ભવિતવ્યતા (નિયતિ), પૂર્વકૃત(કર્મ) ને ઉદય આપ્યા કાળ એ એક ઉપયોગી કારણ છે. ચેતનજી કહે છે મારી કાળપરિણતિ જ્યારે પરિપક્વ થશે ત્યારે પરમાત્મદશાનો નિજયોગ ધારણ થશે. હાલ તો હે સુમતિ ! આવે છે તેમ ચાલવા દેવું પડશે. પરમાત્મ-સાધ્યસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનો યોગ જ્યારે પ્રાપ્ત થશે ત્યારે આત્માથી સિદ્ધ કેમ થવાય ? સિદ્ધ દશાનો અહીં કેવી રીતે અનુભવ થાય ? અને સાધકદશામાં સ્વરૂપ કેમ પ્રાપ્ત થાય ? એ સર્વ શક્તિગત ધર્મો સ્વસ્વરૂપે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેની યોગ્ય વિચારણા અને યોજના થશે. પથથરમાં જેમ સુવર્ણ, રૂઢમાં જેમ ઘી, તલમાં જેમ તેલ સત્તાગત શક્તિરૂપે રહેલ છે, તેમ શરીરમાં શક્તિરૂપે બાધી રહેલ પરમાત્માને ભેવા તે નિજસ્વરૂપ યોગદર્શન છે નિર્વિકાર નિરંજન નિજસ્વરૂપને કાષ્ઠાન્તર્ગત અગ્નિ પેઠે ભેઈ શકે તે સામર્થ્યયોગની લાયકાતવાળો ચેતન આનંદધનસ્વરૂપ સાથે મળી આનંદ કરે છે. શુદ્ધ ચેતનાને પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ ઇચ્છાવાળો પણ હજી પૌદ્ગલિક પદાર્થના મોહમાં આસક્ત અને પ્રસંગ મળતાં તેમાંથી બહાર નીકળી આવવાની દૃઢ ઇચ્છાવાળો આ ચેતન હજી દૃઢ નિશ્ચય કરીને સંસારદશાનો ત્યાગ કરી શકતો નથી અને તેથી સુમતિને કહે છે કે-તારે ડરવું નહિ, હું તારો જ છું. યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં ઇચ્છાયોગનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે બરાબર મળતું આવે છે.

આવી રીતે ચેતનજીને પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવા ભાવના થઈ છે તે સબધમાં બહુ હકીકત લાખી શકાય. પરમાત્મભાવ સમજવા માટે ચિદાનન્દજી મહારાજની પરમાત્મ છત્રીશી અને યશોવિજયજી મહારાજની પરમાત્મ પચ્ચીશી ખાસ વાચવા લાયક છે, મનન કરવા યોગ્ય છે અહીં સ્થળસંકેચથી તે આખી આખી શકાય તેમ નથી. પ્રથમ છત્રીશીના ઉપયોગી કવનો અહીં બતાવીએ —

રાગ દ્વેષકે નાસતે, પરમાત્મ પરકાસ,
રાગ દ્વેષકે જાગતે, પરમાત્મ પદનાસ.
લાખ ખાતકી ખાત થઈ, તોડું દેવ બતાય,
જો પરમાત્મ પદ થઈ, રાગ દ્વેષ તજ ભાય.
દેહ સહિત પરમાત્મા, એહ અચરજકી ખાત,
રાગ દ્વેષકે ત્યાગતે, કર્મ શક્તિ જરી જાત.
ભાઈ એહ પરમાત્મા, સો હે પુમમે ચાંદિ;
અપણી શક્તિ સ ભારકે, લિખાવત દે તાંદિ *

* ચિદાનન્દજી પરમાત્મ છત્રીશીની આ અનુક્રમે ૨૩, ૨૫, ૩૨ અને ૩૫ મી ગાથાઓ છે

આવો પરમાત્મસ્થાવ છે એને પ્રાપ્ત કરવા આ પદમાં કશું છે અને ઉપર જિહ્વાનહર મહાસજ્જ જણાવે છે તેમ શગદેવનો ત્યાગ કરવો ખાસ આવશ્યકીય છે એ પરમાત્મશ્યાનો નિઃશ્ચય સમજવો.

મેરી તુ મેરી તુ એવી રીતે બોલવું એ ઉચ્છિદાયોગ છે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમને લીધે સાકારેલી હકીકતનું અવજ્ઞાન મેળવી તે પ્રમાણે કામ કરવાની ઇચ્છાવાળો પ્રાણી પ્રમાણથી ન કરી શકે, મતલબ જાત-કરણમા સૂત્રાર્થનું ઇચ્છાકરણ હોય પણ ધમન્યાપાર સામર્થ્યયોગ કરી શકે નહિ તેને ઇચ્છાયોગ કહે છે આવો ઉચ્છિદાયોગ પ્રાણી ધણીવાર કરે છે પણ તે તેની નબળાઈ બતાવે છે અહીં ત્રીજી આધામા જે ભાવ બતાવ્યો છે તે ઉચ્છિદાયોગ છે અને સામર્થ્યયોગ પ્રાપ્ત કરી શ્રી આનંદજીવન પ્રજા સાથે ક્રીડા કરવાનું ચેતનનું સાધ્ય છે એ સામર્થ્યયોગમા સિદ્ધિપદપ્રાપ્તિ સ્થી છે એ યોગમા ચાત્રમા બતાવેલા ઉપાય ઉપરાંત ચેતનનું પોતાની અધિક શક્તિ ધમન્યાપારમાં વાપરે એના ધમસન્યાસ અને યોગસન્યાસ એવા બે સેદ છે મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમરૂપ ધમસન્યાસ છે અને ચોક્કસ યુગ્મસ્થાનકે યોગરૂપનરૂપ યોગસન્યાસ છે અપૂર્વકરણ યુગ્મસ્થાનકથી ધમસન્યાસ સામર્થ્યયોગ થાય છે પદ્મ વિશેષ યુગ્મપ્રાપ્તિ યતાં એ સન્યાસમાં પ્રગતિ થતી હતી છે અને સર્વ વિશિષ્ટા બુદ્ધિ વધારે વધારે અચે તેને પ્રાપ્ત થતા બધ છે કપકેએણી માંદનારને ચાવતેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, દોઢાદોઢના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય અને જે યોગશેલેશી અવરજામાં પણ પ્રાપ્ત થયેલ સ્થિતે તે મહાવિશિષ્ટ યોગને યોગસન્યાસ સામર્થ્યયોગ કહે છે નિરુપમ રૂપની શક્તિ જગાવવાની અહીં જે વાત કરી છે અને પરમાત્મસ્વરૂપનો નિઃશ્ચય ખાસ કરવાનું કશું છે તે આ યોગસન્યાસ સામર્થ્યયોગ સમજવો.

હે સુમતે ! ઉપરે કું આવો યોગ પ્રાપ્ત કરવાનો છું, ઉચ્છિદાયોગ મૂંઝી રહ્યો ચાત્રયોગ કે જેમાં દ્રવ્યાદિના સ્વરૂપના શુદ્ધ ગોખ સાથે શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી પણ આજગ વધી ન્યારે કું સામર્થ્યયોગના બીજા યોગસન્યાસ વિભાગમાં આવી જઈશ ત્યારે આનંદ સ્વરૂપ સાથે ક્રીડા કરીશ કું તને ખાતરી આપુ છું કે તું મારી જ છે અને ઉપરે કું તને મળવાનો છું; તારે જરા પણ જિત્તા કરવી નહિ, જરા પણ રહવું નહિ, જરા પણ ઠરવું નહિ.

આ પદની આ ગાથાનો અર્થ કરતાં ટબાકાર કહે છે કે-સુમતિ મદાને પૂછે છે કે ચેતનનું અને ક્યારે મળશે ? તેના જવાબમાં મદા કહે છે કે-ભવનો પરિણામ થશે ત્યારે ચેતનનું પોતાનું સ્વરૂપ વિચારતો પરમાત્મસ્વરૂપ ચિતવવાનો સંયોગ ખાસ કરશે તે વખતે ઉપમાસકિત એવી નિઃસ્વરૂપની શક્તિ-સામર્થ્યને તે જગાવશે અને તેમ થતાં જ તું આનંદજીવન સાથે મળી એકીભૂત થઈને દેવિ કરીશ એટલે કે ચેતનનું તે વખતે આત્માશમના સ્વરૂપમાં રમણ કરશે. આ ભાવ પણ સારો છે લગભગ ઉપર કરેલા અર્થ જેવો જ છે, માત્ર મદાના

મુખમાં એ વચનો મૂકવાથી પ્રક્રમભંગ થાય છે. ચેતનજીએ શરૂ કરેલ લયને ખનતા સુધી તોડવો યોગ્ય નથી.

આ પદમાં ચેતનજીએ એક નખખાઈ બતાવી છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. એ કહે છે કે-મારો સમય પાકશે ત્યારે હું વિશુદ્ધ યોગમાર્ગ આદરીશ. આવી રીતે જેનું સ્વરૂપ જાણતા નથી એવા કાળને દોષ દઈ કાંઈ પણ પ્રયાસ કર્યા વગર ખેતી રહેવું તે અયોગ્ય છે. જ્યારે ખની શકે ત્યારે વિચારવું કે આવો સામર્થ્યયોગ સાધવાનો અવસર વારંવાર પ્રાપ્ત થતો નથી; સામર્થ્યયોગ ન સધાય તો તેના સાધનો એકઠા કરવાનો વખત જતો કરવો ઉચિત નથી. એવી રીતે નિર્ણય કરી બને તેટલું કાર્ય સફળ કરવું. કર્મની ચીકાશ એટલી બધી છે કે જો તેને માર્ગ આપવામાં આવે તો આ જીવનો પત્તો લાગવા દે નહિ. ઇચ્છાયોગ દૃઢ કરી, સામર્થ્યયોગના સાધનો યોજી દેવા એ પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરવાની અને પરમાત્મભાવ પ્રગટ કરવાની ઇચ્છાવાળાને માટે બહુ જ જરૂરનું છે, ખાસ આદરણીય છે અને બહુ સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં નિર્ણય કરીને સમજવા યોગ્ય છે. સામર્થ્યયોગનું સ્વરૂપ ઉપોદ્ઘાતમાં વધારે સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું છે તેથી અત્ર વિશેષ ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર રહેતી નથી સ્થિતિ અથવા કાળપરિપક્વતા કોઈ પણ કાર્યને અગે ખાસ ઉપયોગી છે, પરંતુ સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત થયા પહેલાં કાળસ્થિતિ ક્યારે પાકશે તે કહી શકાય નહિ તેથી અત્યારે તો સમય થયો નથી, હવે પછી યોગ્ય વખત જોઈ વિશેષ યોગસાધના કરવામાં આવશે એવી વાત કરી પ્રાપ્ત થયેલ જોગવાઈને શુભાવી દેવી નહિ, વળી આ પદમાં અધ્યાત્મશૈલી પ્રાપ્ત કરી નિઃસ્વરૂપ યોગ સાધવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે જ્યાં સુધી અધ્યાત્મશૈલી પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી ઉપર ઉપરથી યોગ-સદ્વૃણા થાય તો પણ તેની જોઈએ તેવી અસર થતી નથી. અતઃ કરણુમાં અધ્યાત્મની ધૂન લગાડીને પરમ સાધ્ય ઉપર નિરંતર લક્ષ્ય રાખીને શક્તિગત આત્મધર્મેને વ્યક્ત કરવાની આવી સુદર તક જવા ન દેવી એ શુદ્ધ સનાતન ચેતનજીનું અત્ર કર્તવ્ય છે. ચેતનજીની વર્તમાન પ્રવૃત્તિ સદાયરણુમાં તો છે, પરંતુ હજી શુદ્ધચેતના સાથે તન્મયતા કરાવનાર યોગસન્યાસનો કાળ પ્રાપ્ત થયો નથી તેને માટે આ પદના વચનો છે. અધ્યાત્મશૈલીમાં રહેલ શૈલેશ શબ્દથી પરમોત્કૃષ્ટ દશા જણાવી છે આ પદનો આ મહાન્ ઉચ્ચ આશય બહુ દીર્ઘદષ્ટિથી વિચારવા યોગ્ય છે અને સામર્થ્યયોગનું સ્વરૂપ સમજી તેને પ્રાપ્ત કરવાના સાધનો એકત્ર કરવાનો આ અવસર ભૂલવા જેવો નથી.

૫૬ ચુ માળીશમુ

ચમ રાત્રી

તરી હુ તેરી હું રતી કહુરી;

इन बातनमें कबगो तू जाने; तो करवत काझी जाय प्रहुरी तेरी हु० ?

“ હુ તારી પત્ની છું, હુ તારી પત્ની છું એટલું કહું છું એ વાતમાં કાંઈ કશું વલે માલુમ પડે તો કશી બધી કરવત મૂમલું ”

આજ-જતપદમા સ્વચ્છિતિગત ધર્મી કેવાં મુદર છે અને તેમાં ચેતનના ક્યારે આવશે તે બતાવતા ચેતનનાં કહું કે પીતળ ઉપર હીસ માણેકે જણતા નથી અને છેવટે બતાવતું કે આનંદપ્રભાકર સાથે અવસર પ્રાપ્ત થશે ત્યારે પોતે આનંદ કશો આ ઉદ્ગાર સંજ્ઞાને ચેતનને વિચાર થશે કે ચેતનના કાલ ઉપર ઉપરથી મારા પર પ્રેમ બતાવવાનો વિચાર કરાવતા હશે પણ તેઓના મનમાં મારા પતિવ્રતપણાની પાકી ખાત્રી હશે કે નહિ તે હવે તેઓના ઉદ્ગારથી સમજાવતું નથી કારણ કે વચ્ચે એ કે તેઓ બોલ્યા છે કે પીતળ ઉપર જણવ કામ ન કરાવ, પણ તેઓને મારા કલનત્વની અને તેઓ પરના મારા વિશુદ્ધ પ્રેમની મારે કપાત્ર અક્ષરોમાં મારે પ્રતીતિ કરાવી આપવી બેઠાં. ચેતનના વિશેષ સન્નિધિ થયા છે તે પ્રસંગનો લાભ લઈ સમવા અત્ર ઉદ્ગાર કહે છે તે પર આ પદરચના છે

શુદ્ધચેતના કહે છે કે-હે ચેતનના! હું તમારી છું એટલે હું બે કહું છું તે વલે બરાબર ધ્યાનમાં રાખજો. હું અત્યારે તમારી પાસે નથી તેથી કદાચ તમને એમ લાગતું હશે કે ચેતના પોતાની નથી; પણ તમારા હૃદયમંદિરમાં હાલ માયામમતા છે તેથી હું આવવી નથી અને એ કારણને લઈને તમને જુદા પ્રકારની અસર થતી હોય તો હું તમને ખાત્રી આપુ છું કે હું તમારી જ છું, મેં નહીં પણ અન્ય પતિને છાછયો નથી અને શરીરથી કાઢી સાધે સબંધ કર્યો નથી. અત્યાર સુધી આપના વિરહઅગ્નિમાં બળ્યા કરું છું અને આપ મારા વિરહ દૂર કરશે એવી આશામાં આપના નામની મળા હાથમાં લઈ તમારા બપ ક્યાં કરું છું આ વાતમાં એ આપને જરા પણ ખોટું લાગતું હોય, અસત્યનો ભાસ પણ થતો હોય તો આપ કહો તેવા સોજન ખાઉં, આપ કહો તેવા પ્રકારનું દિવ્ય કરીને આપને પ્રતીતિ કરાવી આપુ કે હું સવધા મન, વચન, કાયાથી શુદ્ધ પતિવ્રતા રહી છું અને છું

* જન જાતના કુ દોષ તો નવે આવે પાક ન પ્રતમાં છે એનો અર્થ કરવામાં દોષ સ્પષ્ટ થાય સમ તતા નથી. ધન્ય ઉપરથી તેનો અર્થ ખારી એમ થતો જણાય છે. જાતનમે ને જાતે જાતમે એમ પાક ને પ્રતમાં જ તમા અર્થ દૂર થયો નથી.

૧ તેરી-તારી. હું-હું પોત. હું-હું એટલે-હું જાતનમજ્જાતમાં. કો-કોઈ. હું-હું મારી-મારસ. આવડા-આવડા. મારી-મદલું કરે મૂમલું

વ્યવહારમાં જ્યારે સામા મનુષ્યને પ્રતીતિ કરી આપવી હોય ત્યારે તે બાબતને અંગે કવચિત્ સોગન ખાવામાં આવે છે. ‘ કરવત કાશી જઈ ગહુરી ’ એ પદ સોગન ખાવાના અર્થમાં વાપરવામાં આવેલ છે. મૂળ વાત તો એમ છે કે સસારના અનેક દુઃખથી તત્ત થયેલા દુઃખી માણસો આ ભવમાં કાઈ સુખ મળ્યું નહિ પણ આવતા ભવમાં સુખ મળશે, એવી અજ્ઞતાસૂચક બુદ્ધિથી કાશી જઈ અસલના વખતમાં કરવત મૂકાવતા હતા. મતલબ માથાથી પગ સુધી કરવતવડે કપાઈ આત્મહત્યા કરતા હતા અને તે પ્રમાણે કરવત મૂકાવતી વખત મનમાં આવતા ભવમાં અમુક વસ્તુ પોતાને મળો એવી ઇચ્છા રાખતા હતા. આવી રીતે નિયાણું કરીને મરવાના, આત્મઘાત કરવાના બીજા પણ ઘણા માર્ગો આ દેશમાં હતા: કેટલાક ગિરનાર પરથી ભેરવજવ ખાતા હતા એટલે એક ઊંચા શિખર પરથી નીચે ખાઈમાં પછાડી ખાતા હતા અને શરીરનો પાતથી નાશ કરતા હતા, કેટલાક જગન્નાથજીના રથ નીચે પડી કચરાઈ જતા હતા, કેટલીક સ્ત્રીઓ મૃત્યુ પામેલ પતિ જ પાછો પતિ તરીકે પ્રાપ્ત થાય તેટલા માટે સતી થઈ બળી મરતી હતી. આ સર્વ અજ્ઞાનકષ્ટ હતું. આત્મઘાત કરવાથી કદિ ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત થતી નથી, એટલું જ નહિ પણ પૂર્વે ખાધેલા અશુભ કર્મ ભોગવી લેવાનો પ્રસંગ છોડી દઈ ઉલટા વધારે ચીકણું અશુભ કર્મો એકઠાં કરવાનું તેથી પ્રાપ્ત થાય છે આ સર્વ રિવાજો બ્રિટિશ સરકારે બંધ કર્યા છે. કાશીએ જઈ કરવત મૂકાવવું એ અસલ તો આવા અર્થમાં વપરાતું હતું પણ પછી તે એક પ્રકારની સોગન ખાવાની રૂઢી થઈ ગઈ. જેવી રીતે હાલ એમ કહેવામાં આવે છે કે અમુક કાર્ય તું કરે તો તારે માથે મુંબઈનું પાપ. એવી રીતે કરવત મૂકાવવું એટલે તું કહે તેવા સોગન ખાઉં, તું કહે તેવી રીતે તને પ્રતીતિ કરાવી આપું કે હું શુદ્ધ છું. તેલની ઘગઘગતી કઠાઈમાં હાથ બોળવો, અગ્નિમાંથી પસાર થઈ જવું, પાપ પુન્યની બારી માથી બહાર નીકળી જવું વિગેરે અનેક રીતે દિવ્ય કરવામાં આવતા હતા. એવા અસાધ્ય-રણુ પ્રયોગથી પોતાનું શુદ્ધપણું બતાવી આપવામાં આવતું હતું. અહીં શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે-તમે કહેા તે રીતે હું મારું શુદ્ધપણું બતાવી આપવા તૈયાર છું, આપ કહેા તે દિવ્ય કરું, આપ કહેા તે સોગન ખાઉં, પરંતુ આપ મનમાં ચોક્કસ માનજો કે-હું આપની જ છું અને આપ સિવાય અન્ય કોઈની નથી તે વાતમાં જરા પણ ગોટા નથી, ફેરફાર નથી, અપવાદ નથી.

જ્યારે ચેતનજીને સમ્યક્ બોધ થાય છે અને તે માર્ગાનુસારીપણાથી આગળ પ્રગતિ કરે છે ત્યારે તે સુમતિને સહજ મળે છે પણ વળી વચ્ચે વચ્ચે તેના ઉપર અનાદિ મિથ્યાત્વ જોર કરે છે ત્યારે તે માયામમતાના પ્રસંગો શોધવા લાગે છે આવે વખતે ચેતનજીની પ્રતીતિ કરાવવા માટે શુદ્ધ ચેતના પોતે અત્ર લખ્યા છે તેવા ઉદ્દગાર કાઢી ચેતનજીને સમજાવે છે, વસ્તુસ્વરૂપ બરાબર રીતે કહે છે અને તેના પર વિચાર કરવા

ચેતનનું જલમણુ કરે છે અત્ર જે દૃઢ પ્રતિજ્ઞ ચેતનનું સમક્ષ શુદ્ધ ચેતનાએ કરી છે તે માયામતાની ઉપર સંબંધ દટકો મારે તેવી છે, કારણ કે તેમાં આતર આશય એ છે કે-જેને તમે તમારી માનો છો તે તો વેર વેર ભટકનારી છે વેસ્થાઓ જેવી છે અને તેઓએ એક પછી દિવ્ય મારા જેવું કરી શકે તેવી નથી. આપના ઉપર એ પદમનીઓ જમે વેટકું હેત બતાવતી હોય, શમ દર્શાવતી હોય, આકર્ષણ દાખવતી હોય, પણ તેઓ તમારી નથી, તમારી કંઈ નથી અને તમારી જવાની નથી. આ જાવ બરાબર સમજીને મનન કરવા ચોગ્ય છે

આ ગાથાનો એક બીજો વિદ્વાનમયો અર્થ ક્યો છે એ એ વાતમાં હે પતિ ! તમે જો માનતા હો તો કાચી=તે કંઈ વસ્તુ છે જેને હું ગદુરી=મદણુ કરું છું, એટલે માત્ર શુદ્ધપ્રતિભતપણામાં આપને જો લાગતો હોય તો બીજી એવી કંઈ વસ્તુ છે બીજી એવો કોણ મારો પતિ કે માર છે જેને હું મદણુ કરું જેને હું મારણુ કરું તે આજ બતાવો. એ કે આજ મારે મદિરે પ્રજ્ઞા કાળથી જાળ્યા નથી છતાં મેં અન્ય પુરુષ સામે દષ્ટિપાત પણ ક્યો નથી અને હું તમારી જ છી છું છતાં એ વાતમાં આપને કાંઈ કપટ લાગતું હોય તો મારું ચિત્ત ક્યા અને કોના પર છે તે બતાવો. આ અર્થ સુદર છે પણ તેમાં કરવત શબ્દનો અર્થ બીજાકુલ રહી જાય છે તેથી ઉપર પ્રથમ અર્થ ક્યો છે તે જ શુદ્ધ છે

શુદ્ધ વસ્તુસ્વરૂપનો યદ્યસ્થિત બોધ યદા પછી પણ ચેતનનું બધારે બની આવે ત્યારે વિજ્ઞાનમાં થતી જાય છે, શુદ્ધ બોધ પર આવરણ આવવાથી જાણી એકને ધણીવાર શુદ્ધ માનથી કટાણી જઈ મિથ્યાત્વના કુમાર પર થતી જાય છે અને પ્રાપ્ત થયેલ સપત્તિ સુમાવી બેસે છે; તેને વળી સદ્ગુરુ સુમતિ આપી ઠેકાણે લાવે છે તેવે પ્રસંગે બોલવાને સમજવાને ચોગ્ય આ પદમાં જે જાવ આપ્યો છે તે વિચાર કરવા લાયક છે સત્સારદાવા નળથી તપ્ત થયેલા આ ચેતનનું બરાબર પઠવી નથી કે પોતે કોનાથી દુખી થાય છે અને શા માટે સસારમાં રખડે છે એને સત્ય સ્વરૂપ સમજાવવા માટે અત્ર શુદ્ધચેતના સ્પષ્ટ બોધ કરી પોતાનું ત્રિકાળશુદ્ધત્વ પ્રવીત કરાવે છે પોતે ચેતનનું કિમત કેટલી જાણ્યું પ્રકારની આંકે છે તે સવિશેષપણે બ્યક્ત કરવી આજળ વધે છે

વેદ પુરાન કલ્પ કુરાનર્મે, આગમ નિગમ કલ્પ ન હદુરી;

વાચા રે કોર શીલાઈ સબનકી,* મેં તરે+ રમરંગ રહુરી તેરી૦ ૨

* આચર હોરી શીખાઈ સબનીકી આવી રીતે આ પંક્તિ અને પ્રતમાં છે તેને માટે જુઓ વિવેચન.

- તરે ને જાસે તોરે પાઠાર છે

૨ વેદ+પુરાન વેદ. પુરાન=આચર પુરાણ કુરાન=મદમદ પેત્ર નરપુત મુસદ્દમાનતુ ધમ સત્ત્વ અને નિત્ય મદમદ પેત્ર નરની પછીના મધ્યકારોએ બતાવેલ ધર્મપુસ્તકો. આગમ=પિરતાલીસ આગમ. નેન

“ ચાર વેદ, અઢાર પુરાણ, કુરાન અને ક્રિતાબમા તથા આગમ અને નિગમમા (તારા સિવાય) અન્ય મને પ્રાપ્ત થતું નથી. વાણી ફેરવીને સેવન કરવાની રીત (સર્વત્ર તે થયોમા) શીખવી છે. (તેથી) હું તારા રસરગમાં રહીશ. ”

ભાવ-શુદ્ધ ચેતના પ્રતીતિજનક ઉદ્ભાવ કાઢતા ચેતનજીને વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે-હું મારા નાથ ! હું તમારા કેટલા વખાણ કરું અને તમારે માટે કેટલા ઊંચા પ્રકારના શબ્દોમા વાત કરું ! હું તો સર્વત્ર આપનો જ ખ્યાલ કરું છું અને આપને જ દેખું છું. મારા મનમાં આપના સિવાય બીજા કોઈનું દર્શન પણ થતું નથી, કારણ કે હું જ્યાં જોઉં છું, જ્યાં વિચાર કરું છું, ત્યાં આપની જ વાત મારા સામજીવામાં આવે છે. ચાર વેદ જુઓ, અઢાર પુરાણ જુઓ, હઝરત પેગમ્બરનું કુરાન જુઓ કે તેના અનુયાયીઓના બનાવેલા ક્રિતાબ નામથી પ્રસિદ્ધ બીજાં મુસલમાની ધર્મશાસ્ત્રો જુઓ, જૈનોના પીસ્તાળીશ આગમ અથવા ઉપનિષદો જે નિગમx થયો તરીકે ઓળખાય છે તે જુઓ, વળી તે ઉપરાંત બાઈબલ, જરથોસ્ત થયો, બુદ્ધધર્મના થયો, તર્ક થયો કે અન્ય કોઈ પણ ધર્મના પુસ્તકો જુઓ તો ત્યાં તારા સિવાય બીજા કોઈ જોતી નથી. કોઈ તને ક્ષણિક માને છે, કોઈ તને દેહપ્રમાણ સમજે છે, કોઈ તને પરમાત્માનો અંશ સમજે છે, કોઈ તને પ્રકૃતિપ્રભાવથી પુરુષાકારનું માયાઅવલિપ્ત સ્વરૂપ ધારે છે, કોઈ તને અનિત્ય માને છે, કોઈ અવિનાશી માને છે, કોઈ કર્માવલિપ્ત પણ વસ્તુતઃ શુદ્ધ ચિદાનંદસ્વરૂપ સમજે છે, એમ અનેક પ્રકારે તારા સંબંધી વાતો કરે છે, તારું સ્વરૂપ સમજવા યત્ન કરે છે, તારા માટે વિચાર કરે છે; પણ હું ગમે તે ધર્મના પુસ્તકો વાંચું છું, વિચારું છું કે જોઉં છું તો ત્યાં એક અથવા બીજા રૂપે તારી જ વાત જોઉં છું હું ગમે તે જોઉં છું તો તારી ને તારી વાત તેમા છે એમ મારા મન પર અસર થાય છે અને તેથી મારા હૃદય પર તારા સિવાય અન્ય કોઈની વાત કદિ આવતી જ નથી, અન્યનો વિચાર પણ થતો નથી અને અન્ય પર ધ્યાન પણ જતું નથી મારા નાથ ! તમે એટલા બધા પ્રસિદ્ધ છો કે જ્યાં ત્યાં હું આપની જ વાત જોઉં છું. આપની એવી કીર્તિ જોઈ મારે ઘણું મગરૂબ થવાનું કારણ છે અને એવા સુદર પ્રસિદ્ધ પ્રતિષ્ઠિત પતિને મેળવીને અને તેને તેવા ઉત્તમ પુરુષ તરીકે ઓળખીને કઈ સ્ત્રી એવી મૂર્ખા હોય કે તેવા પતિ પર યોગ્ય પ્રેમ રાખે નહિ, યોગ્ય હેતુ બતાવે નહિ, યોગ્ય સ્નેહ સાચવે નહિ.

ધર્મશાસ્ત્ર નિગમ=આગમના અર્થનો નિર્ધાર કરનાર શાસ્ત્રથયો, ઉપનિષદોને નિગમ કહે છે કણુ=કોઈ, તારા સિવાય અન્ય, લહુરી=પ્રાપ્ત કરું વાચા=વાણી ફેરવે=ફેરવી, પ્રગટ કરી. શીખાઈ=શીખવ્યું છે સેવનકરી=સેવન કરવાની વિધિ રસરગ=રસના રગમા રહુરી=રહીશ.

x અર્થ નિર્ધાર કરનાર થયને નિગમ કહેવામા આવે છે તે જૈન શાસ્ત્રથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે અને તેના ખડન માટે પૂર્વાચાર્ય મહારાજજીએ ‘ આગમ પ્રતિપક્ષનિરાકરણ ’ નામે ગ્રંથ રચ્યો છે આ પ્રમાણે મને પંન્યાસજી શ્રીઆનંદસાગરજી મહારાજ લખી જણાવે છે ‘ નિગમ ’ શબ્દ તેથી આનંદવતજી મહારાજે ઉપનિષદ સંપદના અર્થમા વાપર્યો હોય એમ જણાય છે

શુદ્ધ ચેતનાના સુખમાં અત્ર કવિએ બહુ ચાતુર્યથી જે વાત મૂકી છે, તે પરમતસદ્વિષ્ણુવા બતાવે છે. સેદ્ધમાર્ગ સેવનારા, અસેદ્ધમાર્ગ અનુસરનારા તથા બોદ, સાંખ્ય, નૈયાયિક, મુસલમાન કે ખ્રિસ્તી સર્વ ધર્મના નેતાઓએ ચેતનજીની વાત સુદૂર રીતે કરી છે, ચેતનજીને શુદ્ધ સ્વરૂપે સમજવા અને વ્યક્ત કરવાના માર્ગ પર વિચાર કર્યો છે, બૂઠાં બૂઠાં દક્ષિણિ-ઓથી ચેતનજીને સમજવા પ્રયત્ન કર્યો છે એ પ્રયત્નમાં તેઓ કેટલે અંશે કુતેહમદ થયા છે તે પર અહીં વિચાર કરવાનો નથી. પણ શુદ્ધ ચેતનાના કહેવાનો આશય એ છે કે-કોઈ પણ ધર્મનાં પુસ્તકો વાંચવા વિચારવામાં આવે છે તો તેમાં સર્વત્ર ચેતનજીની વાતો જોઈ યા બીજા પ્રકારે કરેલી જોવામાં આવે છે. સત્યનો અનુક અંશ લઈને તેને વિકસ્વર કરવાના પ્રયત્નમાં સર્વ શાસ્ત્રકારોએ ચેતનજીની પ્રતિક્ષા અને મહત્વ વધાર્યા છે અને તેટલે દરજ્જે તેમાંથી સાર બહુલુ કરવા યોગ્ય છે. ઘણાં અશ ધર્મપ્રવર્તકોની જોવી ઇચ્છા હોય કે પોતે અને પોતાનો અનુયાયી વર્ગ પરમાત્મસ્વરૂપની વિવિધ પ્રકારે સેવા કરી તે પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગ પર આવી બંધ અને તેમ કરી અક્ષય અન્યાયાધ, અનંત સુખમય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા મેળવે. આવા સર્વત્રપ્રસિદ્ધ અને આશામય પતિને મેળવવા માટે શુદ્ધ ચેતના ખરેખર મનરૂપ થાય તેમાં નવાઈ નથી.

હે માસ નાથ ! તમે આવા સુપ્રસિદ્ધ એ તો હવે આપ આપની વાણી ફેરવીને સેવન કરવાની વિધિ શીખવો કે જેથી હું હંમેશા તમારા રસરંગમાં રહું તમારું સ્વરૂપ જૂઠું જૂઠું શાસ્ત્રકારોએ જૂઠું જૂઠું દૃષ્ટિથી બતાવ્યું છે પણ હવે જો સર્વ બાબત પર મૂકીને તમે પોતે જ તમને આરાધવાની રીત વાણીથી બહેર કરો અને મને શીખવો સમજાવો, જણાવો. આપ જેવા મોટા માણસો જેની વાત વેદ, પુરાણાદિ સર્વ ગ્રંથોમાં કરી છે તે તો ઠીક, પણ હવે તો આપ પોતે જ સેવનની રીત મને સમજાવો. શું કરવાથી પરમાત્મા પ્રસન્ન થાય ? શું કરવાથી આત્મા પરમાત્મપણું પામે અને કેવી રીતે મારા નાથ (તમે) પ્રસન્ન રહે ? જો આપ પોતે જ મને સમજાવો. જો શીળીને પછી હું આપના જ રસરંગમાં રહેવા ખારણા રાણુ છું અને ગમે તેમ કરી આપને પ્રસન્ન કરવા ચાહી દહ ઈચ્છા છે મારે તો તમે રાજ ઘાણો એમ ગમે તે પ્રકારે કરવું છે મારે બીજું કોઈનું કામ નથી અને મેં જ્યારે આવા વેદપુરાણ, કુરાન, આગમપ્રસિદ્ધ પતિ મેળવ્યા છે ત્યારે મારે બીજાની ઈચ્છા કેમ રહે ? બીજા તરફ મારો દૃષ્ટિપાત પણ કેમ થાય ? બીજા તરફ સહજ વલણ પણ કેમ રહે ?

મતપક્ષ મૂકી રહી શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજવાની ઈચ્છાવાળા તત્ત્વચિંતક મુમુક્ષુને જ્યારે સમય જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે સર્વત્ર જોક્તા અનુભવે છે, અમે તે ધર્મશાસ્ત્ર વાંચી તો પણ તેમાં સત્યનો અંશ કેવી રીતે આવી રહેલો છે તે તેના શ્રાવ્યમાં આવી બંધ છે અને તે વિરોધના અવમા રહેલી જોક્તા જોઈ શકે છે, તે સર્વત્ર પરમાત્માને આરાધી તત્ત્વસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગ પ્રત્યક્ષ દેખી શકે છે અને એ આવ જોટલો સુદૂર છે કે શુદ્ધ ચેતના

ચેતનજીનું મહત્વ બતાવવામાં પરમતસહિષ્ણુતા અને દૂધમા ભળેલું જળ ફેંકી દેવાની અને સત્ત્વ ગ્રહણ કરવાની તેની શક્તિને એક ખાસ અગત્યની બાબત તરીકે બતાવે છે. સત્તા-વીશમા પદમાં તથા અન્યત્ર આ વિષય પર કેટલુંક વિવેચન થઈ ગયું છે. ચેતનજીની પાસે જ તેને સેવવાની રીત શીખવાનું શુદ્ધ ચેતના કહે છે તે તેની નમ્રતા બતાવે છે પોતે તો બધું જાણે છે પણ ચેતનજીના મુખથી જ તે માર્ગ કહેવરાવવામા તેનો આશય તેને પ્રસન્ન કરવાનો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. રસરંગમા રહેવાનો નિશ્ચય તેનો અને કુટિલ માયામમતા સ્ત્રીઓ સાથેનો ભેદ બતાવવા માટે છે. તેઓ સર્વત્ર ભટકનારી છે અને પતિવ્રતા નથી એ ભાવ પ્રદર્શિત કરવા પોતે તો પતિના રંગથી રંગાઈ જઈ તેમા રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે એમ બતાવે છે.

પ્રથમની બે પંક્તિનો અર્થ એમ પણ થઈ શકે કે-વેદ, પુરાણ, કુરાન, ક્રિતાબ, અગમ-નિગમ (એટલે વેદાત) એ સર્વને હું કાઈ ગણતી નથી, હું તો તારો મત જ માનું છું, મને અન્ય કાંઈ ઇષ્ટ નથી. શુદ્ધ ચેતનાનુ કહેવું એમ છે કે-જે ચેતનજીનો મત તે તેનો પોતાનો મત, એને કોઈ અન્ય ગ્રંથોનું કામ નથી, આ અર્થ પણ ઠીક છે

આ ગાથાનો ભાવ બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. જેઓ અકારણ ધર્મના નામે લડાઈઓ જગાવે છે તેઓએ તેમા સત્યાશ કયા અને કેવી રીતે રહેલ છે તે શ્રીઆનંદધનજીના અભિપ્રાય પ્રમાણે સમજવું જોઈએ અને સત્ય સ્વરૂપ સમજ્યા પછી ચેતનજી સાથે રસરંગ જમાવવો જોઈએ. હાલ તો શુભ માર્ગો પણ એવા કંટકમય કરી મૂકાયલા જોવામા આવે છે કે તેમા ચાલવાથી લાભ જોઈએ તેવો થતો નથી અને કેટલીક વાર તો મોટી હાનિ થતી જોવામા આવે છે. જ્યારે ધર્મના માર્ગો પણ આવા વિષમ બનાવી મૂકવામાં આવ્યા હોય ત્યારે પછી ચેતનજીને તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કેવી રીતે અને કયા કરવું એ મોટો પ્રશ્ન થઈ પડે છે. તેથી વસ્તુસ્વરૂપ સમજી ચેતનજીના રસરંગમા રહી શકાય એવા માર્ગો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે.

“ચાચર ફેરી શિખાઈ સખનીકી” એવો પાઠાતર છે તેનો અર્થ ગાનારાઓએ સ્પષ્ટ રીતે સેવન કરવાની રીતિ શીખવી એમ થઈ શકે છે. આત્મગાન-હૃદયગાન દ્વારા પરમાત્મ-ભાવને સેવવાની રીતિ શીખવી એટલે આતરંગાનથી પરમાત્મભાવ પ્રાપ્ત કર્યો, સમજાયો એ અર્થ સાધારણ રીતે થઈ શકે છે. પ્રસ્તુત હકીકત સાથે ચાચરનો ભાવ બરાબર બેસતો આવતો નથી.

અહીં પરમાત્મભાવ પ્રગટ કરવાની વિવિધ રીતિઓ અન્ય ગ્રંથો બતાવે છે તેના તરફ ધ્યાન ન આપતા શુદ્ધ ચેતના ચેતન-પતિને કહે છે કે-હે નાથ ! આપ પોતે જ હવે સેવનની વિધિ વાણી દ્વારા શીખવો એટલે એથી આપને એક તો મારી સાથે વાતચીત કરવી પડશે અને અત્યાર સુધી આપ મારી સામે જોતા નથી અને સાથે બોલતા નથી તે

સ્થિતિના અત આવશે અને આપની પોતાની ક્ષમ્મ શુ છે તે મને વ્યક્ત થતાં હું તેને માન આપી અનુસરીશ હું નાથ ! તેટલા માટે આપ પરમાત્મભાવ પ્રાપ્ત કરવાની રીતિ મને શીખવો. ટળાકાર આ ગાથાનો અર્થ કરતાં કહે છે કે ‘આગમ એટલે જ્ઞાનમને નિગમ એટલે માત્ર પ્રત્યે કાઈ પ્રાપ્ત કર્યું નહિ, વાણી બોલીને તારી સેવા (શુદ્ધ ચેતનાએ) મને શીખવી.’ આ ભાવમાં જ્યે સુમતિ ચેતનજીને ઉદેશીને બ્રહ્મવી હોય તેવા ભાવ બતાવ્યો છે; પણ તે ભાવ ઉપર લખ્યો છે તેવો આત્માને ઉચ્ચતર સ્થિતિમાં જતાવનારો નથી તેથી પ્રથમ અર્થ લખ્યો છે તે વિશેષ યોગ્ય લખાય છે આ ગાથાનું વાત્ક્ય એ છે ‘ચેતનજી પોતે જ સેવનની રીતિ વાણી દ્વારા વ્યક્ત કરે તો તેને પ્રથમ તો વિચાર કરવો પડે અને તેમ કરતા ચેતના સુમતિ અને માયામમતાનું સ્વરૂપ સમજી લેવા આવ્યા અનેક ઉદેશો મનમાં રાખી ચેતના ચેતનજી પાસે સેવનની વિધિ વાણી દ્વારા વ્યક્ત કરવા વિનંતિ કરે છે ચેતનાનો આશય પતિ સાથે રસરજ ભગવાનો છે અને તેથી તે હજી પણ આગળ તે જ લક્ષ્યમાં જાય છે

મેરે તો તુ રાક્ષી પહીણ, ઔરકે પોરૂ મેં છાસ સફુરી;

આનંદન પ્રસૂ વેગે મિઠો પ્યારે, નાહિ છો ગગતરગ વફુરી તેરી૦ ૩

“મારે તો તુ પ્રસૂ રહે એટલું જોઈએ છીએ બીજાનાં હાથો વચનો હું સહન કરીશ. વહાલા આનંદન નાથ ! જલદી મળો, નહિ તો પછી હું જખાત પ્રવાહમાં તણાઈ લઈશ.”

ભાવ-શુદ્ધ પતિવ્રતા સ્ત્રીની ભાવના જમ્ તે યોગ્ય પ્રકારે પતિને પ્રસૂ કરવાની હોય છે, તેને પછી હોઠો વરધેલી કહે કે તેની અન્ય પ્રકારે મરકરી કરે તેની તે દરકાર કરવી નથી, તેની સખીઓ તેને હસે તેને તે ખજુકારવી નથી, બીજા માણસો તેની જમ્ તેના શબ્દોમાં વાતો કરે તે વાતની તેના મનમાં ઘોઠ રહેવી નથી, તેનું સાધ્ય તો હરકોઈ પ્રકારે પતિને પ્રસૂ કરવાનું હોય છે બીજા કોઈ તેને લાખો બોલો સબળાવે તેની તેને દરકાર હોવી નથી અને તે સર્વને સહન કરી લેય છે વેદ, પુરાણ, આગમપ્રસિદ્ધ પતિને મેળવીને શુદ્ધ ચેતનાની પણ જોવી જ થયા કાય છે તે સ્પષ્ટ રીતે પતિ સાંભળે તેમ કહે છે કે-બીજા સર્વ ધર્મો તમારા સબળમા જમ્ તે પ્રકારે વાત કરે, માયામમતા તમારી વિકૃત જમ્ તેટલું બોલે અને માયામમતાના સબળી બોલજનો તમારા સબળમાં જમ્ તેવા શબ્દોમાં મરકરી કરે તેની મારે દરકાર નથી. મારે તો જોઈ જ વાત છે કે-જમ્ તે પ્રકારે તમને પ્રસૂ કરવા અને તમ્ સર્વદા મારા ઉપર પ્રસૂ રહેા તેવા ઉપાયો યોજવા. વ્યવહારમાં

* મિલોને સ્થાનિક અને પ્રત્યેમાં મિલો પાઠ છે તેનો અર્થ પ્રસિદ્ધ છે તેના ભાવ પર વિચેનન જુ છે તે જુઓ.

૩ મેરેમારે શબ્દ=પ્રસૂ. મિઠો=મેળવે. ઔર=અને. પોરૂ=પોરૂ. છાસ=સહન કરીશ. વફુરી=વફા કરીશ. ગગતરગ=ગગતરગ પ્રવાહમાં. વફુરી=વફા કરીશ.

પતિપ્રાણા સતી પતિને રાજી રાખવા અનેક પ્રયત્ન કરે છે અને પતિપ્રેમમાં આસક્ત હોઈને લોકોની વાતની દરકાર કરતી નથી; તેમ હું પણ તમારા સિવાય અન્ય માટે વિચાર કરતી નથી, તમને પ્રસન્ન રાખવા નિરંતર વિચાર કર્યા કરું છું અને તે સંબંધમાં લોકો મારે માટે વાતો કરે તેની હું દરકાર કરતી નથી.

સુમતિવંત ચેતનની આવી દશા હોય છે. તેને પોતાની શુદ્ધ પરિણતિ પ્રાપ્ત કરવામાં એટલી તદ્દીનતા હોય છે કે તેને લોકોના ઉપરચોટીયા વ્યવહારની જરા પણ વિચારણા રહેતી નથી. હાલેવાની મતલબ એમ નથી કે વ્યવહાર વિરુદ્ધ તે કોઈ પણ કાર્ય કરે છે, પરંતુ વાત એમ છે કે સામાન્ય રીતે કોઈ પણ કાર્ય કરતી વખતે લોકો તે સંબંધમાં શું બોલશે? પોતાની કીર્તિને તેથી કેટલી અસર થશે? પોતાની સ્થિતિને તેથી ચોગ્યાચોગ્ય શું જણાશે? એ સંબંધી વિચારણા પ્રાકૃત મનુષ્યને વિશેષ હોય છે; તેના કાર્યની રખા અકિત કરનાર સ્થૂળ વ્યવહારનું સાધ્યગિહ હોય છે. જ્યારે શુદ્ધ ચેતનના કાર્યને મુકરર કરનાર સાધ્ય ચેતનનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનું, પ્રગટ કરવાનું, વિકસ્વર કરવાનું રહે છે એને અગે કોઈ વખત વ્યવહારના માણસો તેના વર્તનને કે આચરણને પ્રાકૃત દૃષ્ટિબિંદુથી સ્વીકારી ન શકે, તોળી ન શકે એવું બની આવે છે અને તેવે પ્રસંગે કોઈ કોઈ વાર તેની અયોગ્ય રીતે હાસી કરવાને પણ તેઓ ચૂકતા નથી. આ પ્રમાણે હકીકત હોવા છતાં શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળો સાધ્ય દૃષ્ટિવાન ચેતન પોતાનું વર્તન લોકરુચિ અનુસાર કરતો નથી પણ સાધ્યપ્રાપ્તિમા પોતે કેટલો આગળ વધી શકે છે એ દૃષ્ટિ રાખીને જ પોતાની કર્તવ્યરેખા અકિત કરે છે. કોઈ કોઈ વખત તો વ્યવહાર માણસો તેને બહુ હસે છે, ઉડાવે છે, બતાવે છે, પણ તે અંતઃકરણપૂર્વક સમજે છે કે મારી વાત કરનારા અને મને બતાવનારા બિચારા હજી તદ્દન સ્થૂળ ભૂમિકા ઉપર છે અને શુદ્ધ બોધથી કમનશીબ રહેલા હોવાથી જ્ઞાનચક્ષુથી વિકળ છે, વસ્તુતઃ અંધ છે. આવા કારણથી જ શ્રીમદ્ગોવિંદ્યજી મહારાજે સમાધિશતકમાં લખ્યું છે કે—

જગ જાણે ઉન્મત્ત ઓ, ઓ જાણે જગ અંધ;
જાનીકું જગમે રહ્યો, યુ નહિ કોઈ સંબંધ

જગતના લોકો સાધ્ય દૃષ્ટિયુક્ત જ્ઞાનીના વર્તનને ગાડા માણસના વર્તન જેવું ગણે છે. તેને ત્યાગ કરતો જોઈને, ધ્યાન કરતો જોઈને, મનનો નિરોધ કરતો જોઈને તેઓ મનમાં હસે છે, તેના કાઠ્યાતૂટ્યા કપડા જોઈને તેની મશકરી કરે છે, તેને વ્યવહારના નકામા કાર્યોમાં ભાગ ન લેતો જોઈને તેને મૂઠ્ઠા કહે છે અને તેના દરેક કાર્યની વાસ્તવિક કિંમત સમજવાની પોતાની અશક્તિને લીધે અને પોતાની જેવા બીજા ઘણા માણસો તે અભિપ્રાયમાં પોતાને મળતા થતા જોઈને પોતાનું હંડાપણ સુમતિવંત જીવને ઉન્મત્ત ઠરાવવામાં વાપરે છે. એ પ્રસંગે સામાન્ય જનમસુદાયતા ચાહુ પ્રવાહથી ઉઠિયો આવેલો જ્ઞાની વિચારે છે કે—પોતાના સંબંધમાં વિચાર કરનારા આ બિચારા અંધ છે, જ્ઞાનચક્ષુથી રહિત છે અને વાસ્તવિક

સમજવું વગરના છે આથી વધારે સ્પષ્ટ ચાહેતા બોલીએ તો ખરી રીતે આવા મનુષ્યના સજામાં બીજા પ્રાણીઓ શુ બોલે છે તે બાબતની કે તે સજાથી બચવા કરવાની સુચ વસ્તુઓ વિષય જાણવે જોઈતી નથી. તેનું સાધ્ય તો પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવાનું અને તે માટે યોગ્ય સાધનો બેઠકા કરવાનું જ રહે છે તે બની શકે તેટલું યોગ્ય દિશામાં શુદ્ધ ચેતના પ્રગટ કરવા મંત્ર છે અને તેમાં જેટલે દરજ્જે પોતાને ફેરવે મને તેટલે અંશે તે પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે

આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે-હે મારા નામ ! મારે તું શાંત રહે તેનું કામ છે, બીજા અને તેટલા બોલો મારે માટે બોલો અથવા બોલે છે તે સર્વ સહન કરવા હું તૈયાર છું અને તૈયાર રહીશ હે મારા નામ ! મને આપને મળવાની એટલી બધી આશિષાવા યત્ન છે કે મને તો તમારું સિવાય બીજી વાત બમતી નથી, પસંદ આવતી નથી, આનંદ બેઠકાની યત્ન નથી હે નામ ! આપ હવે તો આપની પ્રિય પત્નીને જણાવી મળે, હવે બે આપ મને મળવામાં દીલ કર્યો તો મોટી ભૂલ થશે અત્યારે મારે ને તમારે મળવાની ભેજવાઈ યત્ન છે, આશામયતા આપનાથી રૂંદ બસી બધ છે અથવા બસી જવાની સ્થિતિમાં આવી ગઈ છે અને આપનાથી જરા ફરી જઈ આપના પર પોતાનું સામાન્ય સ્થાપન કરી શકતી નથી, તેવે વખતે આવો સુદર કેહ, ઉત્તમ વ્યતિ, શરીરસ્વાસ્થ્ય, દેવગુણો યોગ વિગેરે અનેક પ્રકારની અનુકૂળતાઓ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ બે આપ મને નહિ મળે તો હું સસારરૂપ ગતિના પ્રવાહમાં તણાઈ જઈશ, હું નહીંમાં લપાપાત કરીશ અને પછી મારો અને તમારો યોગ અશોભક વખત સુધી લંબાશે સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ શુદ્ધ ચેતનાને પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ જાણ્યું કરવામાં ન આવે તો પછી એવી ભેજવાઈ સસારસ્થિતિમાં ક્યારે ફરીવાર મળશે તે કહી શકાય નહિ આ હેતુને લઈને શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે-આપ મને મળશો નહિ તો સસારસરિતાના પ્રવાહમાં હું લપાપાત કરીશ એટલે હું સસારમાં ધસાઈ જઈશ મતલબ ચેતનજી આવી અનુકૂળ તકનો અત્યારે લાભ નહિ લે તો પછી તે સસારમાં ધસાઈ જશે અને પછી પાછા તેનો ક્યારે અવસર આવશે તે કહી શકાય નહિ. ચેતના અને ચેતનનો અલેખ છે, તેથી ચેતનાએ ગતિના પ્રવાહમાં પડવાનું કહેવું તે ચેતનજીને તેમાં તણાવા બરાબર છે અત્ર જે દુઃકીર્ત બતાવી છે તે બરાબર સમજી શકાય તેવી છે. અનેક પ્રસંગે ચેતનજીને કહેવામાં આવ્યું છે કે તેને અત્ર જેવી અનુકૂળ ભેજવાઈ મળી છે તેવી ભવચક્રમાં કેમકે જ વખત મળે છે તેનો ઉપયોગ શુદ્ધ દશા પ્રગટ કરવામાં થાય તો તેનું જીવન સફળ થાય છે, નહિ તો તે સામાન્ય વ્યક્તિઓની પેઠે ફાગટ ફેરા જેવું જીવન ગાળી સસારમાં સરી બંધ છે, પરી બંધ છે, રૂબી બંધ છે શુદ્ધ ચેતના તેની પોતાની સ્ત્રી છે તેને અનુકૂળ છે અને તેને મળવાને આતુર છે; સુમતિ પ્રાપ્ત કરી તે દ્વારા પોતાનું પ્રસિદ્ધ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી શુદ્ધ ચેતના સાથે અનંત કાળ સુધી વિશ્વાસ કરવાની વિશુદ્ધ વૃત્તિ અને સામગ્રી પ્રાપ્ત કરવાની આવી તક તેણે કેમકે પશુ રીતે ફેંદી દેવા યોગ્ય નથી

ટબાકાર આ ગાથા સુમતિના મુખમાં મૂકે છે. તે કહે છે કે-અહિં જે કથન છે તે જડસગી આત્મારામ પ્રત્યે સુમતિએ કહેલું છે તે ચેતનજીને પોતાને ઉતાવળે મળવાનું કહે છે અને નહિ તો શુદ્ધ ચેતનાના ઉજ્જવળ તરંગોમા મળી જઈ ખારમે ગુણુસ્થાનકે પોતે જશે અને સુમતિ નહિ રહેશે એમ બતાવી સુમતિ કુમતિની મર્યાદા બતાવે છે. ટબાકારનો આશય એવો જણાય છે કે-સુમતિ પોતે તો શુદ્ધ છે પણ પતિનો વિરહ સહન કરી શકતી નથી તેથી પોતે ખારમા ગુણુસ્થાનકે ઉજ્જવળ આત્મપરિણતિરૂપ શ્વેત તરંગોમા મળી જવાનું કહે છે અને પછી ત્યાં તેનું વ્યક્તિત્વ નાશ પામશે. તેરમા ગુણુસ્થાનકે તો શુદ્ધ કૈવલ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને સુમતિ કુમતિનો લય થાય છે અને શુદ્ધ ચૈતન્ય પ્રગટ થાય છે. આવી રીતે હકીકત કહીને ચેતનજીને પોતાના તરફ આકર્ષણ કરવાનો સુમતિનો આશય હોય એમ ટબાકાર જણાવે છે એ પ્રમાણે અર્થ કરવામા ભાવ ઠીક આવે છે, પણ સુમતિ આવા પ્રકારની ધમકી ચેતનજીને આપે તે પહેલી અને બીજી ગાથાના ભાવને અનુરૂપ લાગતું નથી. સુજ વાચનારે બન્ને અર્થ યોગ્ય રીતે વિચારવા.

આ આખા પદનો આશય ચેતનજીને તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ બતાવી તે પ્રગટ કરવા માટે આશ્રય કરવાનો છે એમ કરવા જતા શુદ્ધ ચેતનાએ એક વાત બહુ સુંદર કરી છે અને તે એ છે કે-ચેતનજીની વાત સર્વ શાસ્ત્રોએ કરી છે અને ચેતનજી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. આવા સુપ્રસિદ્ધ ચેતનજી પોતાનું પ્રસિદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા લલચાય તે માટે તેને બહુ સુંદર શબ્દોમા બોલાવ્યા છે અને તે વાત ખાસ લક્ષ્યમા રાખવા યોગ્ય છે બીજી વાત ચેતનજી પાસે જ તેને સેવન કરવાની રીતિ કહી બતાવવા સૂચવ્યું છે. એનો ગર્ભિત આશય વ્યક્તિત્વે શુદ્ધ દશા પ્રગટ કરવાના માર્ગોનું વિવિધપણું બતાવવાનો છે. ક્રિયાથી, યોગથી, જ્ઞાનથી અને તેના જૂઠા જૂઠા વિલેદથી સેવનની રીતિ પ્રાપ્ત થાય છે. અમુક વ્યક્તિને કઈ રીતિ અનુકૂળ છે તે તેણે યોગ્ય અકુશ નીચે રહીને શોધી કાઢવાનું છે આ ઉપરાંત ચેતનજીને પ્રસન્ન રાખવાનો જે ભાવ છેલ્લી ગાથામા બતાવ્યો છે તે પણ બહુ જ વિચારવા યોગ્ય છે. આવી રીતે બેતાલીશમા પદમા બે અક્ષર સ્મરણ કરવાની જે વાત કહી છે તે ચેતન અને ચેતનાના અસ્પર્શ ઉદ્ગારોથી સ્પષ્ટ કરવાનું સૂચવન ત્યાર પછીના બે પદમા કર્યું છે. આ છેલ્લા ત્રણે પદોનો આશય બરાબર વિચારવો.

પદ પીસ્તાલીશમું

રાગ ટોડી

ઠગોરી મગોરી લગોરી જગોરી.

મમતા માયા આત્મ લે મતિ, *અનુભવ મેરી ઔર દગોરી. ઠગોરી ૦ ૧

* ‘અનુભવ મેરી ઔર દગોરી’ એ પ્રમાણે પાઠાતર બે પ્રતમા છે અર્થમા ફેર પડતો નથી.

૧ ઠગોરી=ઠગારીઓ, ઠાણીઓ ભગોરી=ભાગી જાઓ લગોરી=લાગી જાઓ, વળગો જગોરી=જાગત થાઓ લે મતિ=મતિ લઇને મેરી=મારી ઔર=તે સિવાય, અન્ય દગોરી=દગો છે, પર છે.

“હાારીઓ ! જાત્રી જાઓ (ચેતનાને કહે છે) તમે મને વળગો, બ્રજત યાઓ મમતા, માયારૂપ મતિ લઈને આત્મા (હું) તમને વળગ્યો છું, જ્ઞાનદષ્ટિ મારી છે અને તે સિવાય અન્ય કશું છે—પર છે ”

ભાવ—આ પદનો અર્થ બહો વિષમ છે પ્રથમ મારા પુરુષદાસને જે પ્રમાણે અર્થ કહે છે તે બતાવુ છું, પછી આપુ પદ પૂરું કરી ટબાકારનો અર્થ વિચારશુ બન્ને અર્થ તદ્દન બહાં દષ્ટિબિદુથી લખાયલા હોવાથી એક સાથે તે પર વિવેચન થઈ શકે તેમ નથી બન્ને અર્થ કરવામાં કેટલાક શબ્દો પદમાં અભ્યાસ કરવા જોઈએ છારી લેવુ પડે છે કવિના ખરે આશય સમજવો મુશ્કેલ છે

ચેતનજી પોતે ઉપર પ્રમાણે પ્રતીતિજનક ઉદ્દ્યારો શુદ્ધ ચેતના પાસે સામળી હવે માયા, મમતાને ઉદ્દેશીને પ્રથમ કહે છે કે—હું હાારીઓ ! તમે હવે મારી પાસેથી જાત્રી જાઓ, દૂર થઈ જાઓ, અને હું ચેતના ! તમે હવે બ્રજત યાઓ અને મને વળગો આ મમતા અને માયાની સેવતમા પછી તેની બુદ્ધિ લઈને ચેતનજી તેને વળગ્યો છે પણ મારી દષ્ટિ તો અનુભવદષ્ટિ-જ્ઞાનદષ્ટિ જ છે અને તે જ્ઞાનદષ્ટિમાં જે વસ્તુનો સમાવેશ થતો નથી તે સર્વ જોઈ છે, પર છે તે વસ્તુ મારી પોતાની નથી વિચાર કરવા લાગે નથી હાથ તો ચેતનજી એટલે કે હું પોતે પારકી બુદ્ધિએ ત્રાસ્યો છું પણ તે મારી પોતાની શુદ્ધ દષ્ટિ નથી તે સર્વ પર છે, વસ્તુમત ખમની તાત્વિક દષ્ટિથી અન્ય છે, અવર છે અને ખાસ મુદ્દાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે મને પોતાને જોઈ દેનાર છે મને હેરાન કરનાર છે, મને રસ્યવનાર છે *

ચેતનજીને જણાય કે પોતાના સ્વરૂપનુ વણન વેઠ પુરાણ, કિતાબ, આગમ, નિગમ વિગેરે અનેક સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોમાં કરેલું છે અને પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ વતમાન વિશાવ દયામાં દેખાવ છે તેથી તદ્દન નૂદ છે એ હકીકત બરમા પછી અને વળી પોતાને શુદ્ધ ચેતના જેવી સુદર નવચોવના પતિવ્રતા સ્ત્રી છે એ વાતથી વાકેફમાર થયા પછી તે માયામમતાનું સ્વરૂપ સમજે છે, વિચારે છે અને પછી તે કહે છે કે—હું હાારી માયામમતા ! આત્માર મુખી હું તમારા તરફ લલચાઈ ગયો હતો, તમને મારી સ્ત્રીઓ સમજતો હતો અને તમારામાં આસક્ત હતો; પણ હવે મને માલુમ પડે છે કે એ બાબતમાં હું હાાર્યો

* આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં પ્રથમની પંક્તિના બે શબ્દો માયા મમતાને ઉદ્દેશીને બોલાવવા છે અને બીજા બે શબ્દો શુદ્ધ ચેતનાને ઉદ્દેશીને બોલાવવા બતાવ્યા છે તેમ જ બીજી પંક્તિમાં ચેતન પોતાને માટે આ મમતા વાપરે છે અને વળગ્યા છે એટલા અર્થો આખાકાર સેવા પડે છે એટલે અમ તાણી બેચેની કરવો પડે છે પરંતુ પછાત આગળ પાછળના આવ સાથે તથા ઉપરનાં પડેલાં નીચ સાથે આ અમ બધુ અતુરપ આવે છે કવિ જ્યાં ઉદ્દ્યાર કરે છે—દર્શનથી જ્ઞાન કરે છે ત્યારે કેટલુંક નિરુપકાવ વાપરે છે તેથી આવી રીતે ચેતનજી પોતાને માટે આતમ સ્વ વાપરે અને હું એવા ઉદ્દ્યાર ન કરે તો તે તેના વિશાવ અને સ્વભાવદષ્ટાની દેશસ્થળી રિપતિને માન છે એમ ત્રણી સમજાવિ ૦ ૬૦

હતો, ફસાયો હતો, છેતરાઈ ગયો હતો, તેવી મને છેતરનારી હે હુચ્ચી સ્ત્રીઓ ! તમે હવે મારાથી દૂર જાઓ, મારો છોડો છોડો, મારાથી આઘી જાઓ, અને હે વહાલી શુદ્ધ ચેતના ! તું હવે જાગૃત થા અને મારી સાથે લાગ. અત્યાર સુધી મેં તને ઊઘાડી રાખી છે, તારી હકીકત સાબળી નથી, તને ઉવેળી મૂકી હતી, તે ઠીક થયું નથી, પણ હવે તું જાગૃત થા અને મને ભેટ, મારી પાસે આવ અને મારી હૃદયવલ્લભા થા. અહો ! આ આત્મા (હું પોતે) અત્યાર સુધી માયા, મમતાની બુદ્ધિએ ચાલ્યો છે જ્યારે કોઈ વસ્તુ-સંબંધ કે સ્થિતિની તુલના કરવી હોય ત્યારે તેને મમતાની દૃષ્ટિથી જ જોઈ છે, તેની ગણના બ્યવહારિક સ્તૂળ સુખ, સગવડ અને અજ્ઞાનને અંગે જ કરી છે અને તેથી આત્મા વારંવાર ખોટી ગણતરી કરીને છેતરાયો છે, તેની ગણતરી ઊંધી વળી ગઈ છે, ખોટી પડી છે, ખોટે રસ્તે દોરનારી જણાઈ આવી છે તેણે જે વસ્તુને પોતાની માની હતી તે પારકી જણાઈ છે, પોતાના સંબંધીઓને ચાલ્યા જતા જોયા છે, પોતાનું દ્રવ્ય ઘસારાઈ જતું જોયું છે, પોતાના સગાઓને માની લીધેલા વૈરી તરીકે કાર્ય કરતા જોયા છે આ સર્વ ભૂલભરેલી ઉલટી ગણતરીનું કારણ એ હતું કે તે સર્વની કિંમત માયા, મમતાના અજ્ઞાનમૂલક ધોરણ પર કરી હતી અને જ્યાં ગણતરી કરવાનું ધોરણ (Basis) જ ખોટું હોય ત્યાં પછી તેના સરવાળા ખાદખાકી ખોટા જ આવે એમા નવાઈ જેવું નથી જેને વસ્તુત સુખ માની સરવાળામા ગણ્યું હતું તે તો હુખરૂપ હોવાથી ખાદ કરવું જોઈતું હતું તેવી જ રીતે ગુણાકાર અને ભાગાકાર પણ ઉલટા જ થતા હતા આવી રીતે માયા, મમતા પર સુખહુખની ગણના કરીને ચેતનજી (હું પોતે) અત્યાર સુધી છેતરાયેલ છે, પરંતુ હવે મને સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે કે અનુભવદૃષ્ટિ એ જ મારી દૃષ્ટિ છે વસ્તુસ્વરૂપ યથાસ્થિત જ્ઞાનને, અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ, અનુભવ કહેવામા આવે છે એ અનુભવદૃષ્ટિ અથવા જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જે ગણના કરવામા આવે તે વાસ્તવિક ગણતરી છે, સાચી ગણતરી છે અને તેવી ગણતરી પર જે સુકામ ખાધ્યું હોય તે લાખો વખત ટકે છે તેમ જ ગણતરી કરનારની ગણનાઓને સાચી બનાવે છે, ખાકી એ સિવાય બીજી દૃષ્ટિથી કોઈ પણ ગણતરી કરી હોય, સ્તૂળ સ્થિતિ પર તુલના કરી હોય તે સર્વ દગાવાળી-અવિશ્વાસ્ય માલૂમ પડે છે અને તેવી ગણતરી પર કરેલા કાર્યો પણ સુખને બદલે પરિણામે હુખ જ આપે છે આવી ભૂલભરેલી ગણતરી ખોટી છે એમ હવે મને જણાયું છે તેથી એવી ખોટી ગણતરી કરાવનાર હે માયામમતા ! તમે હવે મારાથી દૂર જાસી જાઓ, અહીંથી ભાગી જાઓ અને મારા પર તમારા વક્ર પ્રયોગો કાઢી પણ અજમાવશો નહિ

જ્યારે જ્યારે ચેતનજી જરા પણ શુદ્ધ દશામા આવે છે, કાંઈ શુદ્ધ અવખોધ થાય તેવું વાચન કે શ્રવણ કરે છે, ત્યારે તેના મનમા આવા શુદ્ધ વિચારો આવે છે અને તે વખતે થયેલી ભૂલ પર પશ્ચાત્તાપ થાય છે, તે સાથે હવે પછી તેમ ન થાય તો ઠીક તેવા વિચારને લઈને આવા ઉદ્ગારો નીકળી આવે છે એવી ક્ષણિક ભાવના લાખો વખત

ટકવી રાખવા માટે કવિએ એવા પ્રસંગે ચેતનનથી જાણાયલા ઉદ્ગારો અત્ર નોંધી રાખ્યા છે એની કિંમત વસ્તુસ્વરૂપના અવગ્રોહ વખતે ઉચ્ચારાશય શુદ્ધ ઉદ્ગારોના માગ દર્શક તરીકે બહુ મોટી છે એવી સ્થિતિ અધિકાર અને પ્રસંગો પર આધાર રાખે છે, પરંતુ એવા પ્રસંગે બેક સરખી સૌમ્ય સ્થિતિ યતા વસ્તુકથન યથાતથ્ય થાય છે અને તેનો કાયમ લાભ મળે તે માટે એવા પ્રસંગે યથેચ સ્ફુરણા હૃદય પર અકિત કરવી ઉચિત છે ચેતનનને અહીં એમ વિચાર થાય છે કે-સ્થાનદષ્ટિ એ મારી દષ્ટિ છે અને બીજો સર્વ જ્યો છે એ સાધારણ વાત નથી એવી વિચારણાથી યથેલી બુદ્ધિને બચાવર વિકસ્વર કરવાની અને તેવા વિચારો કરવાના પ્રસંગો વધારવા પી બહુ આવશ્યકતા છે નક્કમી વાતો કરવામા ઘણી વાર બહુ સમય ચાલ્યો બય છે તેનો સંકુપયોગ થવા સાથે એ આવા શુદ્ધ વિચારો અને તે પછુ ચેતનનના પોતાના આત્મ ઉદ્ગાટન સાથે થાય તે બહુ લાભ થવા સાથે ચેતનનને યોગ્ય વખતમાં માર્ગ પર લાવી મૂકનાર થાય છે મુમુક્ષુ જીવે આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાની-આત્મનિરીક્ષણ કરવાની બહુ જરૂર છે ઘણીખરી બાબતમાં આ જીવ વિચાર કરતો જ નથી અને કરે છે તો તેની ચોક્કસ તુલના કરતો નથી, ઉપર ઉપરના વિચારનુ ચોક્કસ કૃણ બેસતુ નથી. શુદ્ધ સ્થિતિના જાણી જીવે તેથી ચોક્કસ માગ દર્શક આશય તબે વાસ્તવિક માગને સૂચવનાર, આત્મદષ્ટિ વ્યવસ્થા કરનાર અને સ્વવિવચને અવલબી રહેનાર શુભ આત્મવિચારણા કરવી અને તે વખતે સ્વને ઓળખવા માટે પરજાવનુ સ્વરૂપ પછુ તેટલા પૂરતુ વિચારણુ અને વિચારી ચોક્કસ નિર્ણય કરવો. ચેતનન હંમેશા આવી પ્રસંગે વિચાર કરી કેવા કેવા ઉદ્ગાર કરે છે તે આજબની આધામાં એવામાં આવશે એનો હેતુ ચેતનનને વસ્તુસ્વરૂપનો શુદ્ધ અવગ્રોહ કરાવવાનો છે એ આશય બરાબર સમજવાથી આ અટપટા પદોનો નિર્ણય બહુ સારી રીતે નીકળી આવે છે. આવી વિચારણા કરવાથી ઘણી વખત જે હકીકતનો ખુલાસો થવણુ કે વાચનથી થતો નથી તે સંકલ્પમા થઈ જાય છે અને તે વખતે મનમા શાંતિ બની વ્યય છે સ્થાનદષ્ટિ સિવાયની વસ્તુ અથવા અન્ય પ્રસિદ્ધિ જ્યો રેતારી છે એ હકીકત પછુ ચેતનનને વિચારણાને બાજે જ સ્ફુરે છે

આત ન માત ન સાત ન માત ન, જાત ન માત ન સાગત મોરી;

મેર સપ દિન દરસન ફરસન, ઘાન સુધારસપાન પમોરી ઠમોરી૦ ૨

(તે દષ્ટિ સિવાય આરે કોઈ) જાત નથી મા નથી, બાપ નથી, સમા નથી

* જરેલી છુટમાં પ્રજામની જે પંક્તિ આ પ્રમણે છે આત ન તાત ન માત ન તત ન, તાત ન વાત ન સાત ન મોરી એવા સંદેહનુ સ્થાન ફરે છે અર્થમાં ફરકાર જણાતો નથી જત કોઈએ કોઈએ એવો પણ અથ થઈ શકે છે

૨ આત=આપ માત=માતા, મા. તાત=પિતા માત=સગાઈ, સમા અથવા કરીર. તાત=સગાઈ, એક રાતિયજા. સાત=સાત છે મોરી=મુલાવણી, સારી, ચોખી, ઉજળી. મેર=મારે તો. દરસન=દરન દરસન=પદન, વદના, પૂન. તાત=ધન સુધારસપાન=અપુતપાન પમો=પામ ખરેખર

નાતીલા નથી અને તેઓની વાત મને સારી લાગતી નથી મારે તો બધા દિવસ તેનું જ દર્શન, પૂજન, તાન અને પાકું અમૃતપાન છે.”

ભાવ—વળી ચેતનજી સવિશેષપણે કહે છે કે-હે માયામમતા ! તમારા પરિચયથી અત્યાર સુધી હું માળાપ, સ્ત્રી, પુત્ર, સગાસંબંધીઓમા આસક્ત થઈ રહ્યો હતો, તેઓના દુખે દુઃખી થતો હતો, તેઓના હર્ષપ્રસંગોમા ભાગ લઈ રાજી થતો હતો, પણ હવે અનુભવદષ્ટિ બદલતી થઈ છે, અને તે સ્વદષ્ટિ છે એમ જણાયા પછી અન્યત્ર વિહાર કરવામા મને મૂર્ખતા જણાઈ છે, અને તેથી જણાય છે કે-અત્યાર સુધી જેમની સાથે સંબંધ કર્યો તે માળાપ, ભાઈ, સગા તથા નાતીલાઓ મારા પોતાના નથી, મારે તેઓ સાથેનો સંબંધ ચિરસ્થાયી નથી, નિત્ય તો છે જ નહિ અને હોવાનો સભવ પણ નથી; અને તેથી મારા ખરેખરાં માળાપ વિગેરે અનુભવ જ છે મા એટલે હું ખમાથી રક્ષણ કરે તે માતા. એ અર્થ વિચારીએ તો વાસ્તવિક હું ખવી બચાવનાર માતા તો જ્ઞાનદષ્ટિ જ છે, કારણ કે ખરું હું ખ-સુખ શું છે તેનું જ્ઞાન પણ તે જ કરાવે છે આવી રીતે સર્વ શબ્દો માટે સમજવું. આથી વ્યાવહારિક ભાઈ બહેન, માતાપિતા, સગાસંબંધીઓ વિગેરે સંબંધી વાત પણ મને સારી લાગતી નથી, ગમતી નથી, પસંદ આવતી નથી તેઓની વાતમા મને સ્વાર્થનો ઓછો વધતો અંશ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે અને તે બતાવનાર જ્ઞાનચક્ષુ છે. સ્થૂળ ચક્ષુથી જે હું સમજ્યો નહોતો, જે હકીકત મારી કલ્પનામા પણ આવી નહોતી, જે હકીકત મેં સ્વપ્નમા પણ દીઠી નહોતી, તે વિવેકપૂર્વક પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાનચક્ષુથી જણાઈ આવી છે અને તેનાથી મને હવે સામાનિક સંબંધની અસ્થિરતા અને વસ્તુગત વાસ્તવ સ્થિતિનો બોધ થયો છે આને લઈને ઉપર જણાવ્યું તેમ મને વ્યવહાર માતાપિતા વિગેરેના સંબંધમા અને તેમણે કરેલી વાતોમા કાંઈ ઉજ્જવળતા દેખાતી નથી, કાંઈ ઈષ્ટતા જણાતી નથી, કાંઈ વિશેષતા મળી આવતી નથી, અથવા તે વાત ચોકળી અથવા નિર્મળ હોય એમ પણ મને જણાતું નથી વસ્તુસ્થિતિ સમજ્યા વગર ઉપર ઉપરથી જે વાત થાય, વસ્તુગત ધર્મોની અવાતર સ્થિતિના હાર્દમાં ઉતર્યા વગર તેઓનું સ્વરૂપ વિચારવામા કે ચિંતરવામા આવે એ તેમનો વાસ્તવિક ભાવ હૃદય પર સ્ફુરે નહિ ત્યાં તેનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ સમજાતું નથી અને તેથી એવી રીતે કરેલી વાત ચોકળી હોવાની શક્યતા બહુ ઓછી રહે છે

અહીં ગાત શબ્દનો અર્થ સંગોત્રીય કર્યો છે તે સંબંધને અનુરૂપ છે. માળાપ વિગેરે નજીકના સગા પછી ગોત્રીય સગા આવે છે તેથી પ્રક્રમ બરાબર જળવાય છે. ગાત શબ્દનો બીજો અર્થ શરીર પણ થાય છે. માળાપ, ભાઈ વિગેરે પરનો મોહ જેટલો હિરાન કરે છે તેટલો જ શરીર પરનો મોહ ત્રાસ આપે છે, તેથી તે અર્થ પણ ઘટે છે, પરંતુ તે(શરીર) કાંઈ વાત કરતું નથી અને ગોત્રીયો વાત કરે છે તેથી સંબંધ જોતા પ્રથમ અર્થ વિશેષ ઘટે છે ‘જાત’ શબ્દનો અર્થ સજ્ઞાતીય કરેલો છે તે પણ સંબંધને અનુરૂપ છે ગોત્રીય પછી જ્ઞાતિના માણસો આવે છે. તે શબ્દનો બીજો અર્થ પુત્ર પણ થાય છે અને

તે અહીં જરાબર બંધાયેલો પશુ આવે છે અહીં કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે—મને સજા સબંધીએ જે વાત કહે છે તે કાંઈ પણ રીતે ઇંદ લાગતી નથી અને હવે તો મને એમ જણાય છે કે મારાં વાસ્તવિક માતૃપિતા આ અનુભવના આલિંગનો જ છે.

જ્ઞાનદષ્ટિને અંગે અહીં આઠ દષ્ટિ પર વિવેચન પ્રાસંગિક ગણાય. તેમાં યોગી દષ્ટિથી જરાબર જ્ઞાનદષ્ટિ અજેત થાય છે અને તે દષ્ટિથી આમળ પ્રગતિ કરનાર ચેતનજીનું અહીં વિવેચન છે એ આઠ દષ્ટિનો ખાસ વિષય અહીં ગદ્ય લાગે છે પદ્ય તેથી અત્ર લખ્યો નથી, અન્ય પ્રસંગે તે પર વિવેચન કરવામાં આવશે (જુઓ યોગના વિષય પર વિવેચન); પરંતુ એટલું તો અત્ર જણાવવું યોગ્ય છે કે—આઠ દષ્ટિ પર ‘યોગદષ્ટિસમુચ્ચય’ નામનો શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિનો શ્રવ્ય અને તે પરથી ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદયોગિન્દ્રજી દ્વારા આઠ દષ્ટિની સમજૂતી ખાસ મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે યોગી દૃષ્ટિથી સમ્યક્ જ્ઞાન થાય છે અને ત્યારથી ચેતનજીની પરિણતિની નિમજતા વિશેષ થતી જાય છે. એ દષ્ટિવાન ચેતનને પછી માતાપિતા, સગાસબંધીઓ જે વાતો કરે તે ઇંદ લાગતી નથી, કારણ કે તેઓની વાતોનું મહત્ત્વ સ્મૃત-પૌરુષલિક દશા પર હોય છે આ આઠ દષ્ટિનું સ્વરૂપ જરાબર મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે એને યોગદષ્ટિ કહેવામાં આવે છે સમ્યક્ જ્ઞાન થયા પછીની દષ્ટિને સમુચ્ચયે જ્ઞાનદષ્ટિ કહેવામાં આવે છે ઉપરાંત બીજામાંથી એનું સ્વરૂપ સદ્ગુરુ પાસે વિચારવું અને આ જગતમાં વિવેચન કયું છે તે લક્ષમાં લેવું.

એ જ્ઞાનદષ્ટિ જ મારે તો દેખવાની વસ્તુ છે, પૂજવાની વસ્તુ છે, યાન કરવાની વસ્તુ છે, હવે પામવાની વસ્તુ છે એક જગત અનુભવદષ્ટિ અજેત થાય એટલે આ ચેતન વિભાવ દશામાંથી પાછો ફરી જાય છે પછી એને સજ્જડસ્થાન કે રાજગ્રંથેલો એવા લાચક જણાતાં નથી લક્ષીને તે પૂજ કરવા લાયક ગણતો નથી, સોદા-લેમન કે મધ આદિ પદાર્થને પાન કરવા યોગ્ય ધારતો નથી અને મેદક પદાર્થોમાં હવે લગાડી ઉચિત સમજતો નથી; તેમ જ તેને માતૃપિતા પર પ્રેમ રહેતો નથી સ્ત્રીપુત્ર પર મીઠું રહેતો નથી, ભાઈ સાથે સ્વામી રહેતો નથી, સગાના સ્નેહની જરૂર રહેતી નથી થાવત્ પોતાના યરીની પણ તેને હરહાર રહેતી નથી એથી પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો તેઓની વાતો સાંભળતી તે તેના જ્ઞાનને પસંદ પણ આવતી નથી તેથી તે અનુભવને કહે છે કે—હવે તો મારે હરહાર તારું દયાન થાય, તારું પૂજન થાય, તારું પાન થાય અને તારામાં હવે પમાય એ જ મારી ઇચ્છા છે આતરદષ્ટિ અગતિ થતા ચેતનજીની આવી સુદર દશા થાય છે; તેને પછી જ્યેષ્ઠ દાસનાં કામ ઉપર બાબદારિક સંબંધ ઉપર અને સાંસારિક વિષયો ઉપર વિશય આવી જાય છે અને તે તેમણે બહાર નીકળી જવા વિચાર કરે છે, ભાવના કરે છે નિબુદ્ધ કરે છે અહીં દયાન ઘડુનો વિષય છે તાન કણુનો વિષય છે, પરશન સ્પર્શદ્રિયનો વિષય છે અને પાન રસેદ્રિયનો વિષય છે એ રીતે જ્યાં વિચારતા નાસિકાનો વિષય સ્પષ્ટ થતો નથી, પંચે શબ્દનો એવો કાંઈ અર્થ થતો હોવો એકંદરે પણ તે સ્પષ્ટ થતો નથી કહેવાનો.

ભાવ એ છે કે-મારે હવે સર્વ ઇન્દ્રિયસુખની પર્યાપ્તિ તારામા છે, મારે દેખવું, જોવું, ખાવું, સાભળવું એ સર્વ તારામય છે, મને હવે એમા જ આનંદ આવવાનો છે, બીજી કોઈ વાત મને રુચે તેમ નથી અને મારી ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ અત્યાર સુધી જે પૌદ્ગલિક પદાર્થોમા હતી તે દૂર કરીને હવે હું તેનો સદુપયોગ કરવા ઉદ્યત થયો છું અને તેમ કરવા માટે તેઓની દિશા અત્યાર સુધી વિભાવ તરફ હતી તે ફેરવીને હવે સ્વભાવ તરફ વાળી લેવાનો મેં નિર્ણય કર્યો છે. પગોરીનો અર્થ પાકુ-ખરેખરું એમ કર્યો છે તે અનુમાન પરથી સંબંધાનુસાર કરેલો છે.

શુદ્ધાવબોધ થાય ત્યારે ચેતનજીની આવી જ દશા થાય છે. તેને તે વખતે સંબંધનું અસ્થિરપણું અને વિષયોનું વિરસપણું સ્પષ્ટ સમજાય છે અને તેવે પ્રસંગે તેને નિશ્ચય થાય છે કે-હવે પોતાની સર્વ શક્તિનો ઉપયોગ અનુભવદષ્ટિને વધારે વિકસર કરવામા કરવો, કારણ કે પાકુ દરશન ફરસન* લય અને પાત એ જ છે એમ તેને સમજણપૂર્વક વ્યક્ત થાય છે. આવી શુદ્ધ દશા ચેતનજીની કોઈ કોઈ વાર થઈ આવે છે તેવા પ્રસંગો અને તેટલો લાભ લેવો યોગ્ય છે. આખા મનુષ્યજીવનમા એકાદ વખત પણ જો એવો પ્રસંગ ખની આવે અને તે વખતે પોતાની યોગ્યતા સમજી યોગ્ય અકુશ તળે યોગ્ય નિશ્ચય થઈ જાય તો તેનો લાભ બહુ મળે છે અને તે પ્રસંગે જે સ્થિતિ એક વિજ્ઞાનીના ઝખકારના આકારમા થઈ આવી હોય છે તેનો લાભ વારવાર-ચિર કાળ અને યાવત્ અનંત કાળ સુધી મળે છે. આવા પ્રસંગ જિ દગીમા જ્યારે મળી આવે ત્યારે તેનો પૂર્ણ લાભ લેવા સાથે તે પ્રસંગે યોગ્ય નિર્ણય કરી લેવા અને તે નિર્ણયો ગમે તે ભોગે ન ફેરવવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરી રાખવાથી સાધ્યનુ સામીખ્ય થવા સાથે જીવનસાક્ષ્ય થાય છે.

પ્રાંનનાથ વિહુરેકી વેદન, પાર ન પાવુ ÷ અથાગ થગોરી;

આનંદધન પ્રમુ દરસન ઓઘટ, ઘાટ ઉતારન નાવ મગોરી. ઠગોરી૦ ૩

“પ્રાણનાથના વિરહની વેદના છેડો ન આવે એવી હોવાથી તેનો પાર પામી શકતો નથી આનંદધન પ્રભુના દર્શનરૂપ વિવિધ માર્ગ છે, (તદ્રૂપ) સસારસમુદ્રનો ઘાટ ઉતરવા માટે હું નાવડીની માગણી—યાચના કરું છું”

* આવો શબ્દ ‘દારકા સ્પર્શી આવ્યા’ એમા પણ વપરાય છે એનો અર્થ દારકાની ભેટ કરી આવ્યા યાત્રા કરી આવ્યા એમ થાય છે એટલે ચેતનજીની યાત્રાનો વિષય હવે અનુભવદષ્ટિ થઈ છે, તેથી આ અર્થઘટના યુક્ત જણાય છે

—અથાગને બદલે ‘નયાવુ’ શબ્દ એક પ્રતમા છે અર્થ સમજાતો નથી અશુદ્ધ હશે એમ અનુમાન થાય છે

૩ પ્રાંનનાથ પ્રાણના રક્ષણ કરનાર વિહુરેકી-વિરહની વેદન-પીડા. પાર-છેડો. પાવું-પામું. અથાગ-જેનો થાગ-પાર-છેડો ન આવે તેવું થયો સ્થળ દરસન ઝાખી ઓઘટ-અવઘટ, વિવિધ ઘટ-રસ્તો ઘાટ-સસારસમુદ્રનો આરો ઉતારન-ઉતારવાને માટે નાવ-વહાણ મગોરી-માગુ છું, યાચના કરું છું

ભાવ-ઉપર કહી તે અનુભવશ્રિ માથ પ્રાણની રક્ષા કરનારી છે, મને ચાલત જીવન આપનારી છે એના વિરહનો માગ પાર ન પામી શકાય તેવો છે, એ સ્થળ એવું છે કે જેમ જાણી જાણે તાગ ખેળવવો મુશ્કેલ પડે તેમ તેનો છેલ્લ પ્રાપ્ત કરવો મુશ્કેલ પડે તેમ છે મતલબ એ વિરહકાળ ક્યારે પૂરો થયે તે કહી શકાય તેમ નથી બહુ જીલજીવાળા સમુદ્રમાં પાણી ફેટકું છે અને જમીન ફેટકી નીચી આવી છે તે જાણવા માટે બહુ પ્રયાસ કરવો પડે છે અને તેમાં કોઈ વસ્તુ પડી ગઈ હોય તો તે જઈ આવવામાં અઘરા મહેનત પડે છે એવી રીતે આ વિરહવેદનાનો માર્ગ અઘરા છે એજ તો મારો પોતાનો માર્ગ અવળો છે અને વિરહકાળ બહુ લાંબા વખતથી આસ્થા કરે છે; આથી એ વિરહકાળ અઘરા જણાય છે મારા પ્રાણ તો હું પોતે જ છું, તેને અમત્ કયામાં લાવવાની સ્થિતિનો મને વિરહ થયો છે અને તેની આ સવ પીડા છે પીડા કોઈ બહારની નથી પણ અનુભવશ્રિ ને મારી પોતાની વસ્તુ છે તેનો જ વિરહ થયો છે અને તે અપાર જણાય છે, કારણ કે લાંબા કાળથી તેને જીવણી દીધેલ છે ચેતનજી પોતે આ પદ જાણે છે એમ શરૂ કરેલ હોવાથી આ પ્રમાણે અર્થ થટે છે સમતા એ આ પશ્ચિત જોલણી હોય અથવા શુદ્ધ ચેતના જોલણી હોય તો તેનો અને ચેતનજીનો પ્રજ્ઞા વખતથી વિરહ થયો છે તેની વેદના જેનું અઘરા સ્થળ છે તેનો પાર આવતાં નથી એવો અર્થ થટે છે એ વેદના એટલી લાંબા વખતની-અનાદિ કાળની છે કે તેનો નિશ્ચાર કરતાં મારો પત્તો ખાતો નથી અથવા ચેતનજી કહ્યું છે કે-તે વિરહવેદનાસ્થળ અઘરા-જેનો પાર ન આવે તેવું છે અથવા તે વિરહસ્થળનો પાર લેતા હું તો યાક્યો છું, પાણી મહેનત કરી પણ તેનો પત્તો જ ખાતો નથી,

આનંદજન પ્રભુના દયાન કરવા-તેની ઝાળી ફસી તં અનુભવ છે અને તે દર્શન એ જ અવધટ છે-વિવશ માર્ગ છે તે માર્ગ પ્રાપ્ત કરવો બહુ મુશ્કેલ જણાય છે થટ એટલે રસ્તો-ઘાટ અવધટ એટલે વિવશ માગ, મુશ્કેલ રસ્તો અનાદિ કાળથી ચેતનજી એવા કુમારે સ્વીકૃત થયો છે કે એને સીધા રસ્તો સૂઝતો નથી એ માયા, મમતાના કુટિલ માર્ગોમાં પડી સસારમાં રખડ્યા કરે છે અને તેથી તેને અનુભવના માર્ગો અટપટા લાગે છે મોઢથી એની પ્રવૃત્તિ એવી વિપરીત થઈ ગઈ છે એની દૃષ્ટિ એટલી ચપળ થઈ ગઈ છે કે એ વિશુદ્ધ માર્ગને અટપટા માગ સમજે છે અને સજ્જ માર્ગને અવધટ સમજે છે ચેતનજી પોતાની મોહાવૃત સ્થિતિમાં આનંદજન પ્રભુના દયાનને પણ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવા તે સમજી શકતો નથી હવે ચેતનજી સમજવા લાગ્યો છે કે પોતે અત્યાર મુખી સજ કરવાની બાબતમાં ઉતરાયો હતો તે ઉપરાંત હવે તે વિશેષ સમજ્યો છે કે આ સસાર-સમુદ્રનો ઘાટ ઉતરવા માટે તેને વહાણની જરૂર છે એવા વહાણની ગરજ સારે અથવા તરૂપ જો આદિમક વહાણ હોય તો તે અનુભવ છે તેથી આનંદજન પ્રભુના દર્શન કરવા માટે અને સસારસમુદ્રનો ઘાટ ઉતરી પહે પાર જોઈ મોહરમાન પ્રાપ્ત કરવા માટે તે અનુભવ-નોંધની માગણી કરે છે તે પ્રભુને વિશ્વપિત્ર કરે છે કે-હે મારા નાથ! હું અત્યાર

સુધી બહુ ઠગાયો છું, બહુ છેતરાયો છું, બહુ ફસાયો છું. મને હવે મારા સગાંસંબંધીના રનેહમા વાસ્તવિકતા નથી એમ જણાયું છે અને તે બધાં કારણથી હવે મારું સંસાર ઉપરથી મન ઉદ્વિગ્ન થયું છે, પરંતુ આપના દર્શન કરવાના માર્ગનો મને પરિચય ન હોવાથી એ માર્ગ મને બહુ વિષમ લાગે છે તેથી આપનું દર્શન થાય અને આ સમુદ્રનો પાર પમાય એવું અનુભવ-જહાજ મને ગમે તેમ કરી મેળવી આપો. મારી દુઃખી સ્થિતિ સામે નજર કરી, મારા પૂર્વ કાળના દોષોની ક્ષમા કરી, મારા ઉપર કૃપા કરો, મારો હાથ ઝાલો અને મને એવું વહાણ આપો કે, તેમાં બેસી મારું સાધ્યસ્થાન પ્રાપ્ત કરું, આપના દર્શન કરું અને આપ જેવો થઉં.

હવે ટપામાં જે અર્થ લખ્યો છે તે વિચારીએ. એનો કેટલોક ભાવ વિચારવા લાયક છે, પરંતુ અર્થ તાણી-ખેંચીને આણ્યો હોય એમ કોઈ કોઈ સ્થાન પર લાગે છે. *પ્રથમ ગાથાનો અર્થ કરતા ટપાકાર કહે છે કે-આ વચન શુદ્ધ ચેતનાનું જૈન દર્શન પરત્વે છે. જગતમા આત્માની પાછળ લાગેલા એવા માયા, મમતારૂપ ઠગો ! તમે જતા રહો, ભાગી જાઓ. માયા, મમતાની મતિ લઈને આત્મા મારી અને અનુભવની સાથે દગો કરે છે, માટે હે માયા-મમતા ! તમે ભાગી જાઓ. શુદ્ધ દર્શન વિના ચેતનજી સાથે મારો મેળાપ કરાવે એવું જગતમા કોઈ નથી. જ્યારે જ્યારે ચેતનજી મને મળવા વાછે છે ત્યારે ત્યારે માયા અને મમતા ચેતનજીને એવા સપડાવે છે, ફેસલાવે છે અને એની બુદ્ધિને પોતાને કબજે કરી લે છે કે એની સાથે દગો કરીને ચેતનજીને મને મળવા હેતા નથી અને અનુભવને પણ મળવા હેતા નથી. આવા કારણથી હું માયા, મમતાથી કટાણી ગઈ છું અને તેને મારાથી દૂર થવા કહું છું તેમા હે શુદ્ધ દર્શન ! તું મને મદદ કર. આ પ્રમાણે વાત કરી અને ખાસ કરીને પોતાની અને અનુભવની સાથે માયા, મમતા દગો કરનાર છે એ વાત બતાવીને શુદ્ધ ચેતના માયા, મમતાને દૂર થવા કહે છે. ચેતના જાણે છે કે તેના પતિ હવે જાગ્યા છે અને અત્યાર સુધી જે અજ્ઞાનદશામા હતા, તેને દૂર મૂકી આગળ વધ્યા છે. ચેતના એટલું પણ સમજે છે કે અત્યાર સુધી ચેતનજી માયા, મમતાની બુદ્ધિએ-શીખવણીએ ચાલી પોતાની સાથે અને અનુભવની સાથે દગો કરતા હતા અથવા માયામમતા ચેતનજીને દગો કરવાનું શીખવતી હતી, તે હવે પોતાનું સામ્રાજ્ય ચલાવી શકે તેમ નથી. આથી શુદ્ધ આગમને-જૈન દર્શનને ઉદ્દેશીને ચેતના કહે છે કે-હે માયા, મમતા ! તમે હવે ભાગી જાઓ અને મારો અને મારા પતિનો મેળાપ હવે થવા દો. અહીં કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે-જ્યારે ચેતનજી વસ્તુગત ધર્મો ઓળખશે, સ્વપરનું યોગ્ય વિવેચન કરશે, પરભાવ-રમણતા દૂર કરશે અને પોતાની જાતને બરાબર ઓળખશે ત્યારે તેનું સ્વરૂપ પ્રગટ થશે.

* અહીં અર્થ નીચે પ્રમાણે છે જગોરી=જગતમા. માયા, મમતા ચેતનની મતિ લઈને અનુભવ અને મારી સાથે દગો કરે છે આ શબ્દાર્થ છે

તેમ કરવા માટે મોહદશ્યનો ત્યાગ કરવો અને યથાસ્વરૂપ વસ્તુનો સાધ સ્થિર કરવો એ આસન્નરની બાબત છે.

નબીજી ગાથાનો અર્થ કરતા ટબાકાર કહે છે કે-મારે બીજાની શી વાત કરવી ? પણ મારો ભાઈ શુદ્ધ ચેતનધર્મ પણ ભર્તાઈને ગયા બાળી અને બારમે શુણ્ણસ્થાનકે મૂકી તેરમે શુણ્ણસ્થાનકે આલ્યો ગયો, માસ પિતા શુદ્ધ ચેતનત્વ પણ તેરમે શુણ્ણસ્થાનકે આલ્યા ગયા અને શુદ્ધ ચેતનતા મારી માતા પણ તેરમે આલી અર્ધ અરે ! બીજી તો શુ પણ અમારો પેટનો પુત્ર કેવળજ્ઞાન તે પણ તેરમે શુણ્ણસ્થાનકે આલ્યો ગયો અને ઔસ્વણું બાળી હું તેને મળતો પણ નથી. આવી રીતે સર્વ માસથી વેગજ થઈ ગયા છે મારે તો સર્વ દિવસ કે શુદ્ધ ઇશન ! તારુ રમણ છે અને તેના તાનમાં હું રજાણી છું, અરજવ મઈ અર્ધ છું આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં શુદ્ધ ચેતનાના સુખમાં જૈન ઇશન સાથે વાત કરવામા સુદર ભાવ મૂક્યો છે તે બોલે છે-કે શુદ્ધ ઇશન ! મારે હવે આપ, મમતાને ચો દોષ દેવો ! માસ નાથ ચેતનજી હવે બ્રહ્મત થયા છે તેથી તેઓનું હવે કાંઈ આલવાનું નથી પણ હવે તો શુદ્ધ ચેતનધર્મ મારો ભાઈ, શુદ્ધ ચેતનત્વ માસ પિતા અને શુદ્ધ ચેતનતા મારી મા એ સર્વ મને મૂકીને તેરમે શુણ્ણસ્થાનકે આલ્યા ગયાં છે, મારો પુત્ર કેવળજ્ઞાન પણ ત્યા આલ્યો ગયો છે (તે પતિની સાથે ગયા છે એમ ટબાકાર લખે છે એમા જસ વિસવાદન આવે છે પતિનો હજુ ચેતના સાથે પણ મેળાપ થયો નથી, ત્યા ચેતનજી સાથે શુદ્ધ ધર્મો જઈ શકે નહિ, પરંતુ તેઓની ચેતનજીથી બૂદી કહપના કરી ચક્ષિત્રત ધર્મો તરીકે તેઓની ન્યારી વ્યવસ્થા કરી તેઓનું અને ચેતનાનું વૈવિધ્ય બતાવતાં બધે તે ધર્મો હજુ આગળ પ્રાપ્ત થવાના છે તે ઉપર ઉત્ત્રેક્ષા બહી કરવામાં આવી હોય એમ જણાય છે) આ પ્રમાણે મારે કોઈનો આધાર ન હોવાથી કે જૈન ઇશન ! હવે હું તો તારા ઉપર જ મારું જીવન ગાળું છું મારે આજો દિવસ અને રાત તાસમા રમણતા છે, તાસમા તાન લાગી ગયું છે અને તારા અમૃત પાનથી હું તૃપ્ત થઈ છું અહો ! વિશુદ્ધ ઇશન ! હવે મારે તારો જ આધાર છે અને મારો ચેતનજી જે હવે જરા બ્રહ્મત થયા છે તેઓનો અને મારો મેળાપ કરાવી આપનાર એ કોઈ પણ વ્યક્તિ હોય તો તે મારા

* જિનાત્તમને ઉદ્દેશીને આ શબ્દો ચેતના બોલે છે એ સદ્ અબ્બાકાર ગણ્યા છે અને જોરોની સાથે જોરોની અથ ક્રિયાપદ્ધતિ ન કરતાં જતમા એવો ક્યાં છે એ વિગેરે અર્થો એમાંને આજુવા પડ્યા છે છતાં ટબાકારનો અર્થ મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે. ઇશન સદ્ ત્રીજી ગાથામાંથી બહી આવ્યો હોય એમ જણાય છે વિ. ૬

† આ અર્થ કરવામાં જોરી પટલ તારા સ્તરીસ્વાળી એમ અથ ક્યાં છે પત્રી એરમે રજાણી બાળી બીજા અથ હવલન ઉપર અથ ક્યાં છે તેને મળતા હ પણ આસન મહુ સુદર રીતે ફેલી નાખ્યા છે

‡ અનત જીવો તે સ્થાનક પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે તે બોક્ષા બહી સકલે છે -૫ આનંદસાગરજી

જાણવા પ્રમાણે તું જ છે, તારા* ઉપર જ હવે મેં ધારણા કરી છે અને તારા કર્તવ્યને પરિણામે મારું કાર્ય સફળ થશે, પતિનો મેળાપ થશે અને મારી નિરંતરની પીડા દૂર થશે. મને હવે મારાં ભાઈ, મામાપ કે પુત્રની વાત પણ સારી લાગતી નથી, તેઓ તો તેરમે શુભસ્થાનકે જઈને બેઠા છે, મને તો મારા પતિને મળવાની ખરેખરી ઉત્કંઠા છે અને તે હે દર્શન ! તુ કરાવી આપ અને મારા પતિને માયા, મમતાની પ્રપંચી જળમાથી છોડાવ. વસ્તુસ્વરૂપનું યથાસ્થિત જ્ઞાન આપી દ્વિવ્ય ચક્ષુથી પ્રત્યક્ષ દેખાતા ભાવો વિશુદ્ધ અનુમાનથી મારા પતિને યોગ્ય રીતે બતાવીને તું તેઓને મારે મંદિરે લઈ આવ. તેઓ જરા જાણત તો થઈ ગયા છે તેથી અત્યારનો વખત ખરાખર અનુકૂળ જણાય છે. ત્રીજી ગાથાનો અર્થ કરતા ટળાકાર કહે છે કે-આત્મારામન તેરમે શુભસ્થાનકે ગયા તેના વિયોગનો પાર પામી ન શકું, કારણ કે ત્યાં મારાથી પહોંચી શકાતુ નથી અને તેનું સ્થળ પણ પામી ન શકું. આનંદધન પ્રભુનું દર્શન-શુદ્ધ જૈન દર્શન પતિમેળાપને માટે વિષમ ઘાટ ઉતારવાને માટે સુવિહિત નૌકા છે એટલે પતિ સાથે મેળાપ કેવળજ્ઞાનમા થવા માટે નૌકા સમાન છે. x મારા પતિના વિરહની વેદનાનો પાર હું પામી શકતી નથી, કારણ કે તે અથાગ છે તેથી હે પ્રભુ ! પતિદર્શનરૂપ ઘાટ ઉતારવાને વાસ્તે નૌકાની માગણી કરું છું. પતિવિરહની વેદનાનો જેને અનુભવ થાય તે જ જાણી શકે. આવી સખત વેદનાનો ઉપાય કરવા માટે પતિવિરહરૂપ વિષમ નદીનો લાખો પટ ઉતારવાને માટે આપની પાસે આજ્ઞારૂપ નૌકાની માગણી કરું છું અથવા નૌકામાર્ગનું દર્શન કરાવવા આપને વિજ્ઞાપિત કરું છું, આપની પાસે યાચના કરું છું, આપની પાસે માગણી કરું છું આ અર્થ કરવામા પતિ તેરમે શુભસ્થાનકે ગયાની વાત કરી છે તેનો ભાવ ભવિષ્યત્ સ્થિતિને અગે હોય એમ ધારી શકાય અથવા તે ફલોદેશ બતાવે છે. એમને મળવાનો માર્ગ શુદ્ધ દર્શનરૂપ ભાવ-નૌકા આપવાની ચેતના આનંદધન પ્રભુને વિજ્ઞાપિત કરે છે.

આ આખા પદમા મુખ્ય વાત શુદ્ધ ચેતનાને પ્રાપ્ત કરવાની અને માયા, મમતાનો ત્યાગ કરવાની કરી છે માયા, મમતાની પ્રપંચી રીતભાત અને શુદ્ધ ચેતનાના સરળ માર્ગો અને તે પ્રાપ્ત કરવાની ચેતનજીની શોધક વૃત્તિ ચેતનજીની યોગમાર્ગમા પ્રગતિ બતાવે છે. માયા-મમતાની ભુદ્ધિ તજી દઈ તેણે હવે અનુભવની મતિવડે ચાલવા વિચાર કર્યો છે અને તે

* અહીં પ આનંદસાગરજી જણાવે છે કે-પોતાના માતપિતા તરીકે કેવળજ્ઞાનનો ઉલ્લેખ કરી ફલોદેશ બતાવે છે જૈન દર્શન શ્રુતજ્ઞાનને અગે છે અને કેવળજ્ઞાન તેનું ક્ષણ છે આ હકીકત ધ્યાનમા રાખવાથી ટળાકારનો આશય સમજાશે

+ અહીં ચેતનજી તેરમે શુભસ્થાનકે ગયાની વાત કરી છે તે ઉપરના ટળાકારના અર્થ સાથે ખરાખર બેસતી આવતી નથી વિવેચન જુઓ

x આ અર્થ કરવામા ઓઘટ એટલે નદીનો પટ એવો અર્થ કર્યો છે મગો એટલે માર્ગ અથવા માર્ગ છું અને અર્થ બેસતા આવે છે

પ્રસંગે શુદ્ધ ચૈતન્યત્વનો વિરહકાળ દૂર કરવા પ્રબળ ઇચ્છા બતાવી છે, તે દશા લાંબા વખત સુધી રહે તો બહુ લાભ થાય. એને માટે ચૈતન્યજીને મોહરાજા સાથે મોટી લડાઈ લડવી પડે છે, તેનું સ્વરૂપ હવે પછીના પદમાં બતાવવામાં આવશે. જાત્રે જે વાત કરી છે તેનો ભાવ બતાવવામાં વિષમ અર્થને અંગે કેટલીક અર્થચર્ચા કરવી પડી છે, પરંતુ અમે તે અર્થ કરતાં એક ભાવ સ્પષ્ટ રીતે નીકળી આવે છે અને તે માયા, મમતાનું વિરહપણુ અને ચૈતન્યત્વનું વિશુદ્ધપણુ બતાવે છે. એ ભાવ સ્પષ્ટ રીતે આશ્વમાં લઈ ચૈતન્યજીને પ્રાપ્ય ખર્ચે પ્રાપ્ત કરવા અત્ર સૂચના છે અને વિજાવનો ત્યાગ કરવા આગ્રહ છે. ભાવનોકાની જે વાત પ્રથમ પદમાં કરી છે તેનો ભાવ આ પદમાં વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે. એ ભાવ સમજી તેવી નોકા પ્રાપ્ત કરવા દહ પ્રયાસ કરવાથી મહાદુઃખમય વિજાવદશાનો અવ આવશે. તેથી માટઉત્તારણ નાવની માથના ઉચિત રીતે ઉચિત શબ્દોમાં ઉચિત સ્થાનકે થઈ છે તે બરાબર લક્ષ્યમાં રાખવું અને લક્ષ્યમાં રાખીને તે મેળવવા દહ ભાવના કરવી અને તેને માટે યોગ્ય સાધનો એકઠાં કરવાં.

પદ છે તાલીરામુ

ચત્ર-પ્રેમી

ચેતન ચતુર ચોગાન સરીરી ચેતનં

* જીવિ લે મોહરાયકો લસફર, + મિસકર છાંદ અનાદિ પરીરી ચેતનં ૧

“ ચતુર ચેતન ! ખુશ્લા મેદાનમાં લડીને અનાદિ કાળથી ખારણુ કરેલી સ્થામત્વા અથવા ખ્દાનાં કાઠવાની ટેવ છોડી દહિને મોહરાજાના લશ્કરને છતી લે, અથવા ચતુર ચેતન યોગાનમાં લડે છે અને ઉપર કહ્યું તેવી રીતે મોહરાજાના લશ્કરને હઠાવે છે ”

ભાવ-ઉપરના પદમાં જણાવ્યું તેમ અનુભવદષ્ટિ ચેતનજીની પોતાની છે અને માયા-મમતાની મોહદષ્ટિ દ્વેષે કરનારી છે તેથી વિષમ વાદ્ધિનીનો વિશાળ પટ ઉતરવા માટે ભાવનોકાની ચેતનજી માથના કરે છે હવે ચેતનજીને સંસારમાં ફસાવનાર અને આંધ કરી દેનાર મોહરાજા છે એની અને ચેતનજીની વચ્ચે જબરજસ્ત લડાઈ થાય છે. જ્યારે મોહ રાજાને આવૂમ પડે છે કે-સદાગમની સોબતમાં પડી જઈને ચેતનજી તો મોહને તણ

* છત લે એવો પાઠ ને પ્રતેમાં છે

- મસકરી એવો પાઠ એક પ્રતમાં છે અને એક પ્રતમાં ‘મસકર પાઠ છે એ પાઠનો અર્થ મસકરી એટલે હસી એમ કરીએ તો અભીરતાનો અભાવ એ અર્થ થઈ શકે છે

૧ ચેતનજી ચેતન ! ચતુરવ્યાસાક યોગાનખુશ્લા મેદાનમાં લડીને છત લે છત લે = છતી લે મિસકરસ્થામત્વા લાનાં કાઠવાં તે. આ ન તે અર્થ જૂણ છે અને જાત્રે અર્થ પાડી શકે છે. ખાશ્ખાડી રાત્રે અનાદિ પરીરી-અનાદિ કાળથી ખારણુ કરી છે તે, અનાદિ કાળથી ચમતી

દધને નિવૃત્તિ નગરીમાં જવાનો પ્રયાસ કરે છે અને તે નગરીમાં તો પોતાથી જઈ પણ શકાય તેવું નથી; ત્યારે ચેતનજીને છેતરવા માટે પોતાના અનુયાયીઓને મોકલે છે તેનાથી ચેતનજી ફ્રેસલાતા નથી, ત્યારે તેની સામે લડાઈ કરવા સૈન્ય મોકલે છે મોહરાજના પ્રબળ સૈન્ય સાથે ચેતનજીનું મહાતુમુલ્ય યુદ્ધ થાય છે તેનું વર્ણન ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથામાં બહુ વિસ્તારથી ચોથા પ્રસ્તાવમાં બતાવ્યું છે તેમાં વિષયાભિલાષ મંત્રી, પાચ ઇંદ્રિયો, કષાયો, નોકષાયો વિગેરે બહુ આગળ પાડતો ભાગ લે છે એ યુદ્ધ વાચવા લાયક છે.* અહીં ચેતનજીને ઉદ્દેશીને કહે છે કે-હો ચતુર ચેતનજી ! તમે યોગનમાં આવો, ખુલ્લા મેદાનમાં આવીને મોહરાજ સાથે યુદ્ધ કરો. ગઢની અંદર રહીને લડવું એ તો કાયરનું કામ છે. જેને પૂરતી હિંમત ન હોય અથવા જેની પાસે બહાદુરીથી લડી શકે તેવું પૂરતું લશ્કર ન હોય તે બાયલા બની ગઢની અંદરથી લડે છે અને માત્ર પોતાનો ખચાવ જ કરે છે. જ્યારે પોતાના બળ ઉપર પાકો ભરોસો હોય ત્યારે તો યોગાનમાં આવી લડવું એ રજપૂતનું કામ છે બહાદુર રજપૂતો મરણીઆ થઇને લડતા ત્યારે ગઢનો આશ્રય લેતા નહિ. હે ચેતનજી ! તારી લડાઈ છે તે બહાદુરની લડાઈ છે, કાયરની લડાઈ નથી, બાયલાની લડાઈ નથી, નામદાની લડાઈ નથી. તું એકલો હો તો પણ તારામાં એટલી શક્તિ છે કે તું અનેક સુભટોને મારી હઠાવે અને તારી સામે મોટું લશ્કર હોય તેને દાણોદાણ કરી નાખે રજપૂતોના ઇતિહાસમાં વાચીએ છીએ કે સ્થૂળ લડાઈમાં જ્યારે સમરસિંહ અને પ્રતાપસિંહ ઉતર્યા હતા ત્યારે બન્ને હાથમાં બે તરવાર લઈ સામા લશ્કરના હાથે ભાણસોનો સંહાર કરી નાખ્યો હતો, એવી લડાઈ તો નકામી છે, એ આગળ ઉપર તને આ જ પદમાં જણાશે,† પણ આ આત્મિક લડાઈ તો બહુ ઉપયોગી અને શુભ પરિણામ નિપજાવનારી છે. તું અનેક સુભટોને એકલો મારી હઠાવી શકે તેવી તારામાં શક્તિ છે, માટે તું મેદાનમાં આવીને મોહરાજના કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, રતિ, અરતિ, વેદ આદિ અનેક સુભટો છે તે સર્વને મારી હઠાવીને જીતનિશાન ચઢાવ અને અત્યારે લશ્કર તૈયાર નથી, શરીર સારુ નથી વિગેરે ખડાના કાઢવાની ટેવ તને અનાદિ કાળથી પડી ગઈ છે તે છોડી દધને મેદાનમાં આવ. હજી તને તારા પોતાના બળમાં ભરોસો નથી તે તારી ભૂલ છે. તારામાં એટલી અચિંત્ય શક્તિ છે કે મોહરાજના આખા લશ્કરને તું ઉઠાવી દે અને તારો વિજયડંકો વગાડી શકે આખા જંગલમાં એક સિંહ હોય છે તેને કદિ એમ લાગતું નથી કે આટલા બધા જંગલવાસી પ્રાણીઓને તે એકલો કેમ પહોંચી શકશે ? કે તેને ચારે બાજુથી એ બધા પ્રાણીઓ ઘેરી

* ઉપમિતિભવપ્રપંચ ગ્રંથનો સંક્ષેપ છપાઈ ગયેલ છે. મોટા મથનુ લાપાતર વિવેચન કર્તા તરફથી બહાર પડી ગયેલ છે, તેમાં આ મોહરાજના યુદ્ધનો જે ભાગ ચોથા પ્રસ્તાવમાં બતાવ્યો છે તે ખાસ વાચવા લાયક છે

† જુઓ આ પદની ત્રીજી ગાથા પરનું વિવેચન

હેશે ત્યારે તે કેમ દૂરી થાયો ? તેને તો મનમાં ખાતરી હોય છે કે-તેની જોક ગર્જના આગળ લાંબો પ્રાણીઓ જગલમાં હશે તે સર્વે આખાં ઘડ જશે અને ઊંચી પૂછડીએ નાચવા મડી જશે. તારામાં જોથી પણ વધારે શક્તિ છે તારી જોક ગર્જના બરાબર નીકળશે તો મોહરાબ્દનું પ્રગળ સૈન્મ અને તેના કુટિલ શસ્ત્રો સર્વે નકામા ઘડ જશે, માટે તું ખોટા બહાના કાઢવા છોડી દે અને મોહનમાં આવ

અનાદિ કાળથી ચેતનજીને એવી ટેવ પડી ગઈ છે કે જ્યારે જ્યારે મોહરાબ સાથે લડવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે ત્યારે તે ગોટા વાળે છે સૂતો જણવા છે તેથી વિહાર મેલો નથી, સાધુ માદા છે તેથી શાકાર સ્થેતુ પડે છે, પ્રતિક્રમણ કરવા હમ્મજ રહ્યા કરે છે પણ તેમાં ચિત્ત ઠરતું નથી, બરસ્ય કરવો છે પણ આગળ ઉપર કરશું, હાલ નહિ, અભ્યાસ કરવો છે પણ હાલ જરા ફકાનનું કામ વધારે છે, બ્યાબ્યાનશબ્દ, પૂજા બાદિ કરવાં છે પણ હાલ વખત મળતો નથી-આવા આવાં ચિત્રવિચિત્ર મનઃકલ્પિત બહાના કાઢી-મિપ કરીને ધર્મકામ કરવાના પ્રસંગો છોડી દે છે અને તેથી મોહરાબ સાથે લડવાનો પ્રાપ્ત થયેલ અવસર ગુમાવી નાખે છે આ તેનો પ્રમાદ છે, જોમાં વાસ્તવિક આગસ (પ્રમાદ) શિવાય બીજું કંઈ નથી પોતાની ચોખ વસ્તુની કિંમત ન જાણવી અને મનમાં ખોટા વાળ્યા કરવાથી કેવળ રીતે બચાવ ઘડ શકતો નથી. હે ચેતનજી ! આ તારી બહાનાં કાઢવાની ટેવ છે તે છોડી છુતિ મોહનમાં આવ અને મોહરાબના લશ્કરને મારીને હાલવી દે. એ દેખીતું મોટું લાગતું લશ્કર તારા અબ્બાહત વીચ પાસે કમ વજરનું છે, શક્તિ વગરનું છે, નામ માત્ર છે

ટબાકાર બે બાબતમાં બહુ સારા ખુલાસો કરે છે ધ્યાનમાં આવીને અહીં ચેતનજીને લડવાનું કહે છે તે ધ્યાન ગુણસ્થાનરૂપ સમજવું આ ઉત્પ્રેક્ષા સુદર છે ચેતનજીની જેમ જેમ ઉત્ક્રાંતિ થતી જાય છે તેમ તેમ તે ગુણસ્થાનકમાં વધતો જાય છે એવા મોહ ગુણ સ્થાનક છે. એ ગુણસ્થાનકના મોહનમાં આવીને ચેતનજીને લડવા માટે જલામણ કરી છે. જેમ જેમ મોહરાબ સાથે ચેતન લડતો જાય છે તેમ તેમ ગુણસ્થાનરૂપ ક્રિયાઓ તે પ્રાપ્ત કરતો જાય છે અને છેવટે ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનકે પહોંચવા આવે છે ત્યારે મોહરાબનો સર્વશ્ચ પરાજય થાય છે મિસકરનો અથ ટબાકાર સ્થામતા-કાવ્યાશ કરે છે અનાદિ કાળથી ખારણુ કરેલી સ્થામતા-કમ મળરૂપ તને લાગેલી છે તેને ફર કરીને હે ચેતનજી ! તું મોહરાબને મારી હાલ. આ પ્રમાણે ટબાકારના કહેવા પ્રમાણે ખર્ચ થાય છે અથવા સ્થામતા અજ્ઞાનરૂપ છે એમ પણ કહી શકાય. આવી અજ્ઞાનતા ફર કરી અથવા સમુચ્ચયે કર્મમળ ફર કરી, પોતાની સ્થિતિ સમજી કેટલીક ઉચ્ચવળતા પ્રગટ કરી અને બાકીની વિશુદ્ધતા પ્રગટ કરવાનો નિર્ણય કરી ગુણસ્થાનરૂપ મોહનમાં આવી ચેતનજી મોહરાબ સાથે વુસુલ સુદ કરે એવી અત્ર જલામણ કરી છે ચેતનજી જ્યારે મિશ્યાત્વ ગુણસ્થાનક પ હોય છે ત્યારે તો બહુમા અજ્ઞાનથી આચ્છાદિત હોય છે, પરંતુ જેમ જેમ તે સ્થાનથી

આગળ વધતો જાય છે, મોહરાયના કેટલાક સુભટને હઠાવી નવા નવાં સ્થાનો પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ તેમ તેની શ્યામતા દૂર થતી જાય છે અને અજ્ઞાન ઘટતું જાય છે. આવી રીતે છેવટે તે મોહરાયને હઠાવી, શ્યામતા તદ્દન અદૃષ્ટ કરી, અજ્ઞાન દૂર કરી, સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી થઈ રાજધાનીમાં પ્રવેશ કરે છે. તેની પ્રગતિ કેવી રીતે થાય છે તે બહુ સંક્ષેપથી પણ સુદાસર રીતે નીચેની ગાથામાં બતાવે છે.

મિસકરના ઉપરોક્ત બન્ને અર્થ યોગ્ય છે. એ સિવાય એને માટે ‘ મશકરી ’ એવો પાઠ એક પ્રતમાં છે. એટલે અનાદિકાળથી તારે ગભીરતા છોડી દઈને ખોટી લડાઈ કરવાની-ઢોંગ કરવાની ટેવ પડી છે તે છોડી દે. તારા રૂપને યોગ્ય ગભીરતા તું ધારણ કર અને બાળચાલ-છોકરવાદીપણું છોડી દે. તારે જે દુશ્મન સાથે લડવાનું છે તે અનેક સાધનસપત્ર છે તેની સાથે લડવામાં મશકરી ચાલે નહિ. તારે તારા નામને યોગ્ય મોટાઈ-ગભીરતા રાખવી જોઈએ. તું એ લડાઈને છોકરાનો ખેલ સમજીને અનાદિકાળથી ચાલે છે તેમાં તારી ભૂલ છે. હવે જરા તારા નામને યોગ્ય મોટાઈ તું ધારણ કર. આ અર્થ પણ સારો ભાવ બતાવે છે

‘ લરીરી ’ એ શબ્દના લડે છે અથવા લડીને એ બન્ને અર્થ થાય છે અને તે બન્નેથી એક સરખો ભાવ આવે છે આ પ્રમાણે લડાઈ કરવાની ભલામણ કરીને હવે તે કેવી રીતે કરવી અને તેનું પરિણામ શું આવશે તે બતાવે છે

નાંગી *કાઢલ તાડ લે દુશ્મન, લાગે +કાચી દોઢ ઘરીરી;

અચલ અવાધિત કેવલ —મનસુફ, પાવે શિવ દરગાહ મરીરી. ચેતન૦ ૨

“ તરવાર અને તીક્ષ્ણ કાઢલવડે દુશ્મનોને મારી નાખ, તેમાં કાચી બે ઘડી લાગશે, (એમ કરવાથી) તું અચળ અવાધિત કેવલ્ય મત્રી અથવા કર્તા થઈને સર્વ સુખથી ભરેલી શિવરૂપ દરગાહ-કચેરી પ્રાપ્ત કરશે ”

* ‘ કાઢલ ’ ને બદલે એક પ્રતમાં ‘ કાઢીલ ’ અને એકમાં ‘ કાટિલ ’ પાઠ છે ‘ કાઢલે ’ એવો પાઠ જાપેલ યુક્તમાં છે તે કોઈ પ્રતમાં નથી અર્થ નહિ બેસવાથી એવો પાઠ મનથી સુધારી નાખ્યો હશે એમ અનુમાન થાય છે કાઢલ એ એક જાતનું હથિયાર છે જે તે ભાષા ન જાણનારને સમજાય તેમ નથી

+ કાચીને બદલે ‘ કાચો ’ પાઠ બી મા લખે છે તે કોઈ પ્રતમાં નથી અને ઘરી સાથે લિંગવ્યસ્ય કરનારો હોવાથી તે પાઠ અયુક્ત જણાય છે

— મનસુફને બદલે એક પ્રતમાં ‘ મન સમ્પ ’ એમ પાઠ છે તે અશુદ્ધ છે બાકીની સર્વ પ્રતોમાં ઉપર લખ્યો છે તે જ પાઠ છે

૨ નાંગી=તરવાર, ખડ્ગ કાઢલ=શસ્ત્રવિશેષ (ખજર જેવું) તાડ લે=મારી લે, ફટકો લગાવ, કાચી=કાષક ઓછી, પૂરી નહિ દોઢ વરી=અડતાળીશ મિનિટ. અચલ=હલચલ વગરનો અવાધિત=આધા પીડા રહિત કેવલ=કૈવલ્યસ્થાનરૂપ મનસુફ-મત્રી અથવા બીજો અર્થ સર્વ કાર્યનો કર્તા એમ થાય છે (ટપાકાર) શિવ=મોક્ષરૂપ દરગાહ=દરવા અથવા કચેરી ભરી=પરિપૂર્ણ સુખથી ભરેલી.

ભાવ—આનંદ વચરની તરવાર અને વીરણ કાઢવડે તું દુરમનેને માર. મોક્ષ પામવાની રુચિરૂપ તરવાર અને સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રેમરૂપ કાઢવડે તું મોહરાશને મારી હાથ. તારે મનમા તે વખતે હયા રાખવાની નથી તું મનમા એમ વિચારીશ નહિ કે હયામય અહિં સા ધર્મનો અનુયાયી હોવા છતાં તારાથી સહાર કેમ કશય ? કશય કે પૂર્વે વીર્ય કસકિંકે પણ તેમ જ કમુ છે અને તારે તેઓનો માર્ગ પકડવાનો છે એક એત્યવદનમાં કમુ છે કે વીર્ય કર મહાસજ

તુને પાસે બળિયા નહિ, પણ સુધળુ બાળે
 એક બિના પરમેસર, મુખ સધળા બાળે
 શબ નહિ પણ રીઝવે, સર્વિ બળિયા મન
 દ્રેષ નહિ પણ વાળીયા, સર્વિ કર્મના મર્મ
 સેવા કરવે તો બળી નામ પાને સાધુ
 સાધ્ય મરાવવું છે નહિ, શુભમ નિરાખાધુ

આ પ્રસુના માર્ગે તારે આલવાનું છે તેથી તારે મોહરાશના સૈન્યનો સહાર કરવા જરા પણ વિચારવાનું નથી તારે તો હાયમા ઉમાથી તરવાર અને કાઢવ લઈને મેદાનમાં જરા પણ સમ રાખ્યા વગર ઉતરી પડવું અનેક કર્મો જે અત્યારે તને વિવિધ પ્રકારે ત્રાસ આપે છે અને પ્રથમ દષ્ટિએ સખા અને સત્તામા અપ્રતિહત લાગે છે તે સર્વ ઉપર તું એકલો સામ્રાજ્ય મેળવી શકે એટલી વાશમા શક્તિ છે તારી એવી અશ્વિત્ય શક્તિને તું બાણતો નથી, તને તેની ખબર નથી, તને તેનો મહિમા બરાબર સમજાયો નથી. જ્યારે તું મોહરાશના લશ્કરનો સહાર કરવા મડી જઈ ક્ષપકથેણી માલીશ ત્યારે સર્વ કર્મોના નાશ કરવા તને પૂરી બે ઘડી પણ ધવાની નથી, આઠમા શુલ્કસ્થાનકેથી ક્ષપકથેણી માલી શેતનજી જ્યારે પ્રતિ હરે છે ત્યારે અવરુંદૂતના કાળમા તે તેરમે શુલ્કસ્થાનકે આવી નય છે અને તે પહેલાં તે મોહનીય કર્મનો સવધા નાશ કરે છે આવી રીતે અસ્તાબીય મિનિટથી પણ જોછા કાળમા તું મોહનીય કર્મોનો નાશ કરી શકે તેની વાશમા વાશવ છે કર્મના મોટા સમૂહને પ્રદેશોદયથી વેદી નિજરા કરીને તું તદન દુરમન વચરનો ઘર્ષ બધ એવી તારા પોતામા શક્તિ છે અને તેમ કર્મમા તને વખત પણ બધુ લાગે તેમ નથી. આવી રીતે સ્વસ્વરૂપ પામવામા આદ્ય આવવા દુરમનેને મારી હાથ અને હવપ્રહત કરી દે

આ પ્રમાણે કરવાથી તને શુ લાભ થયો તે હવે બતાવે છે તું સર્વ વસ્તુના એક રૂપ કેવલ્યજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરીશ અને તેની સાથે વળી ધિવસ્થાન પ્રાપ્ત કરીશ. એનો મહિમા બતાવવા કેટલાક ઉપયોગી વિશેષણો બતાવ્યાં છે તે સમજવા યોગ્ય છે. આ સસારમા મોટામા મોટી પીડા-કષાધિ તારે નહીંથી તહીં અને તહીંથી અહીં દોહધામ કરવાની છે: જ્યાંમા તું મનુષ્ય થાય છે, જળી વિષય થાય છે, પાછો જળી દેવ થાય છે, પાછો વળી વિષય અહિંનો મવ કરી નારડીમા બધ હ આવી રીતે નારડી નિગ્રેહમા તથા બીજી પ્રતિ યોગ્ય રખાયા કરે છે, એક બધમા પણ કરીને ધમ ઘેસતો નથી, તેને બદલે તને એવું

સ્થાન પ્રાપ્ત થશે કે તારી આવી રખડપટ્ટી બિલકુલ મટી જશે અને તું અચળ થઈ જઈશ. વળી તને અહીં શારીરિક અને માનસિક અનેક પ્રકારે બાધા-પીડા નિરંતર થયા કરે છે, પરંતુ વ્યાધિની પીડા, વિયોગની પીડા, મૃત્યુનો શોક, ધનનો નાશ વિગેરે વિગેરે અનેક પ્રકારની આધિ, વ્યાધિ ને ઉપાધિથી ભરપૂર આ સંસારસ્થાન તણ દઈને તું તદ્દન અબાધિત થઈ જશે વળી તું એ સ્થિતિમા કેવલ્યજ્ઞાનરૂપ સર્વ વસ્તુનો બોધ પામીશ એટલે તુ સર્વ વસ્તુનુ સ્વરૂપ સ્વતઃ સમજી શકીશ અત્યારે તો અવ્યવસ્થિત રીતે, વસ્તુધર્મના બોધ વગર ગોટા વાળે છે અને સંસારમા હેરાન થાય છે, પણ ત્યાં તો કેવળજ્ઞાનરૂપ મુનસક્ક-વજીર-મંત્રી તને મળશે. ટબાકાર મુનસક્કનો અર્થ સર્વ કાર્યનો કર્તા એમ કરે છે એ શબ્દ મુનસક્કી ઉપરથી આવ્યો હોય એમ જણાય છે આવી રીતે અચળ, અબાધિત થઈને કેવલ્યજ્ઞાનરૂપ મુનસક્કને પ્રાપ્ત કરીને તુ શિવસ્થાન પ્રાપ્ત કરીશ જે અનંત જ્ઞાન દર્શન, ચારિત્ર, વીર્યાદિ સદ્ગુણોથી અલકૃત છે. આવી મોક્ષરૂપ દરગાહ એટલે મહંત પુરુષોનુ અતિમ નિવાસસ્થાન, તને મોહરાજ સાથે ચોગાનમા લડાઈ કરવાથી અને તેના ઉપર જય મેળવવાથી પ્રાપ્ત થશે, માટે હવે તું બહાદુરી કરીને મેદાનમા આવ અને તેનો પરાજય કર. મોટા સત અથવા પીરના છેવટના નિવાસસ્થાનને એટલે કે જ્યાં તેઓનો ભૂમિદાહ કરવામા આવ્યો હોય છે તે સ્થાનને મુસલમાનો દરઘા કહે છે, એને બૌદ્ધ લોકો સ્તૂપ કહે છે અને જૈન ધર્મમા પણ એ જ શબ્દ વપરાય છે. શિવસ્થાનમા અનંત તીર્થ કરો તથા બીજા વિશિષ્ટ જ્ઞાનીઓ છેવટનુ સ્થાન કરીને રહ્યા છે તેથી અત્ર તેને શિવદરઘા કહેવામા આવી છે અથવા દરઘાનો અર્થ કચેરી પણ થાય છે. આ ત્રીજા અને ચોથા પાદનું પદ્મછેદ અચળ, અબાધિત અને કેવલ્ય મુનસક્કરૂપ શિવદરઘા પ્રાપ્ત કરે એમ પણ થઈ શકે અને તુ અચળ, અબાધિત હોઈ કેવલ્ય મુનસક્ક અને શિવદરઘા પ્રાપ્ત કરે એમ પણ થઈ શકે. બંને રીતે અર્થ કરવાથી છેવટનો ભાવ તો એક જ આવે છે. ‘ભરી’ વિશેષણ જ છે અને તેનો અર્થ ભરપૂર એમ થાય છે.

બધી બાબતનો સાર એક જ છે કે-તરવાર કાઢવામા કે કાઢલ કાઢવામા અથવા તેનાવડે શત્રુનો સહાર કરવામા પ્રથમ તો આ ચેતનજીએ શત્રુને ઓળખવા જોઈએ, તેને ઓળખ્યા પછી જ તેઓની સાથે લડી શકાય. શત્રુને ઓળખવાની સાથે પ્રાપ્તના લક્ષ્ય-બિહનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન જોઈએ અને તે પ્રાપ્ત કરવા દૃઢ નિશ્ચય જોઈએ આવી રીતે જ્યારે ચેતનજીને સ્પષ્ટ બોધ થઈ જાય છે ત્યારે પછી તે સમરાગણમા શત્રુનો એવો નાશ કરે છે કે તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે એનો થોડો ભાવ અગિયારમા પદમા બતાવ્યો છે. એમા જ્યારે સ્વજનો ‘અહો અહો’ કહીને ચેતનજીને સાબાશી આપે છે ત્યારે સહુદય વાચનારની આખમાથી હર્ષાશ્રુ આવી જાય છે આ પદને અને અગિયારમા પદના ભાવને બહુ નજીકનો સંબંધ છે અને એક પ્રતમા આ બંને પદોને અનુક્રમમા એક બીજાની સાથે મૂક્યા છે.

અહીં જે તરવાર બતાવી છે તે અવિચ્છિન્ન રુચિરૂપ છે તે પણ અજિયારમા પદ્મી સ્પષ્ટ થાય છે

મુક્ત ચેતનજી ! હવે જામત થાઓ, શત્રુઓને ઓળખો, તેઓ સાથે તુમુદ મુદ્દ કરવાની તૈયારી કરો, તરવારથી હાથમા લો અને મેદાનમા આવી શત્રુનો પરાજય કરો અને છેવટે અચળ, અભાષિત સ્થાન પ્રાપ્ત કરી અનંત આનંદ દેશવેદ્ય તમારા સારું ચેતના વાટ જુઓ છે, તમારો પરિવાર તમારું પરક્રમ જોવા આતુર છે અને સુખવિ તો અત્યાર અઝાઉ તમારી પાસે આવીને તમને લેટી ગઈ છે અનાદિ કાળથી જ્ઞાના કાઠવાની ટેવ છે તે મૂંઝી રો અને પ્રમાદ તણ લક્ષ્મીમા ઝુકાવી રો. લક્ષ્મીનો ભુખીઓ વાગે ત્યારે ખસ રજપૂત બેસી રહેવા નથી, યાદા જેવા રેખાવા એકલકી શરીરવાળા રજપૂતો પણ ભુસ્ત્રાથી ઉભરાઈ જાય છે, સ્ત્રી, પુત્ર, ઘર કે ધનની દસ્કાર ક્યાં વગર ફરજ સમજીને સજ્જ થઈ જાય છે અને સાધ્ય પ્રાપ્ત ક્યાં વગર પાછા ફરવા નથી. તમે તે પ્રમાણે વિચાર કરો અને નિષ્ક્રમ કરો. તમે તો સાધ્ય પ્રાપ્ત કરી ત્યાં જ રહેવાના હો અને તમારો સાથી પરિવાર પણ તમારી વાટ ભેડે રહ્યો છે, માટે હવે આ રજુશિખરનો અવાજ સાંભળી ફરજના આહ્વાનને વધાવી લો અને યુદ્ધમા ઝુકાવી રો આવી સદ્ગુણિ અને વસ્તુસ્વરૂપ ઓળખવાની પ્રયત્નો. સંસારચક્રમા કોઈક બાર જ આવે છે એ વિચારી-સમજી-જ્ઞાનમા લઈ પ્રમાદનો ત્યાગ કરો અને મેદાનમા આવી જાઓ.

ઝૌર કરાઈ સર સો ચોરા, ઘર પછાર મમાડ અરિરી;

ધરમ મરમ કહા મુસે Xન ઝૌરે, રહે માનવધન પદ પકરીરી ચેતનજી૦ ૩

“ બીજી લક્ષ્મી લડે તેને બાવણ-ખાદ્ય સમજવા, શૂરવીર માણસો તો ભાવશત્રુને-ખરેખરા વાસ્તવિક દુરમનોને પછાડે છે ધમના મર્મને શુ કરવા પૂછે છે ? તે કાઈ અવર નથી; આનંદધન ભજવાનના પદને પકડીને રહેવું (તે જ ધર્મનો મમ છે)

ભાવ—બહાદુર માણસો કોણ છે તે પોતાના ભાવ દુરમનોને મારી હણવે છે પછાડીને જમીન પર નાખે છે લોભેગા કરી દે છે સાધારણ (મનુષ્ય) દુરમનો સામે લડવું એ તો પ્રાકૃત માણસનું કામ છે બહાદુર રજપૂતો સ્ત્રી, વૃદ્ધ, ઝાન અથવા હથિયાર વગરના માણસ ઉપર શસ્ત્ર ઉગામતા નથી; તેવી રીતે ખરેખરો બહાદુર મુમુક્ષુ કોણ છે તે પોતાના ભાવશત્રુ

* ભાઉને મદમે નહીં પાક ખરેડી છુટમાં છે તેનો અર્થ ફરી વાર ન આવે તેવી રીતે એમ થાય છે (વિવેચન જુઓ) જન્મે પ્રતર્માં ભાઉ રાજા હ અને તે ઉચિત રજા હ

x ન અર્થ જન્મે પ્રતર્માં નથી

૩ ઓસ્ત્રીજી ગેરા=વારંધ મારા સસ્ત્રાગ્રો બહાદુર માણસો પખરેવપખરે, મુમિ ઉપર નાખ ભાઉ=માર અરિરી=દુરમનોને મરમ=મમ ૩૪ લોકીકલ કલાવજ માટે શુ સમજ્યા છુએ છુ છે નહીં ઝૌર=અવર પકરી=પકડી

સાથે લડાઈ કરે છે અને તેનો પરાજય કરે છે. સ્થૂળ લડાઈ લડી નાનું સરખું રાજ્ય મેળવવું એમા કાંઈ ક્ષમ નથી, કારણ કે જ્યાં સુધી રાગદ્વેષનો નાશ થયો નથી ત્યાં સુધી શત્રુતા ઘટતી નથી પણ વધે છે. શત્રુને જરા પણ પ્રસંગ મળે, બહારની મદદ મળે અથવા પોતાના રાજ્યમા કાંઈ ખટપટ થાય કે તુરત તે લડાઈ જમાવે છે અને વળી લડાઈ કરીને વૈર-વિરોધથી જે કિલ્લ કર્મો અંધાય તેથી ભવાતરમાં અનેક દુઃખયાતના સહન કરવી પડે છે. આવી લડાઈ લડવી એ બહાદુર માણસનું કામ નથી, સાક્ષેપ દૃષ્ટિવાળા જીવનું કામ નથી, ડાહ્યા માણસનું કામ નથી. જે લડાઈ લડવાથી અચળ, અબાધિત શિવદરઘા પ્રાપ્ત થાય અને જેથી કૈવલ્યજ્ઞાનરૂપ વિશાળ બોધ સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ થાય તે લડાઈ લડવી ઉચિત ગણાય. એ સિવાયની બીજી લડાઈ લડે તેને ખાવરો-ગાડો સમજવો ગાડા મનુષ્યની નિશાની એ છે કે-એ જો કે સર્વ કાર્ય કરે છે પણ તેના પરિણામનો અને તેના લાભલાભનો તે વિવેકપૂર્વક વિચાર કરી શકતો નથી. સ્થૂળ લડાઈ કરનાર સમજતો નથી કે એ લડાઈ તો પરપરિણતિની છે, એમાં સ્વભાવ કે સ્વગુણ પ્રકટ થાય, વસ્તુતઃ પોતાને લાભ થાય એવું કાંઈ નથી અને આવી રીતે વસ્તુસ્વરૂપ સમજ્યા વગર જે લડાઈ કરે છે તેને ગાડો અથવા મૂર્ખ કહેવો એ તત્ત્વદૃષ્ટિએ ખરાબર છે જે લડાઈ લડીને મહાન્ રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય અને પ્રાપ્ત થયા પછી જય નહિ એનું નામ લડાઈ કહેવાય, બાકી જે લડાઈથી આખને અળખામણી લાગે-જેવી ન ગમે એવી લોહીની નદીઓ ચાલે અને પરિણામમા બહુ ટૂંક વખત માટે કદાચ એક નાનું સરખું રાજ્ય મળી જાય એનું નામ ખરી લડાઈ કહેવાય નહિ. શત્રુને એવી રીતે પરાસ્ત કરવો જોઈએ કે એક વાર હાર્યા પછી તે ફરી વાર ઊભો થાય નહિ, લડવાનો કે સામે આવવાનો વિચાર પણ કરી શકે નહિ અને લડીને મેળવેલા સ્થાનમા તેનો પ્રવેશ પણ થઈ નહિ, આવી રીતે આતર દુશ્મનની સાથે લડાઈ કરી હોય અને તેમ કરીને ભાવશત્રુને પછાડી નાખેલ હોય તેનું નામ લડાઈ કહેવાય ચેતનજી ! તમે અત્યાર સુધી સ્થૂળ લડાઈ લડવાનો ખ્યાલ કર્યા કરો છો તે મૂંઝી દો અને આવી ભાવ લડાઈ લડી, મોહરાયને તેના લશ્કર સાથે પરાસ્ત કરી, તેને કેદ કરી, કારાગૃહમા નાખી દો કે પછી તમારે કોઈ પણ પ્રકારની લડાઈ લડવાનું બાકી રહે નહિ અને જીતીને પ્રાપ્ત કરેલી તમારી શાંતિ-સામ્રાજ્યવાળી નિવૃત્તિ નગરીમા તમારો અચળ નિવાસ થાય

‘ સૂર પછાડે નાઉ અરીરી ’ આવો પાઠાતર બે જગ્યાએ છે. શૂરવીર માણસ દુશ્મનને એવી રીતે પછાડે કે તે નાઉ એટલે ફરી વાર આવે નહિ. બહાદુર માણસની લડાઈમા એવી ખૂબી હોય છે કે તે ટૂંક વખતની જીત મેળવતા નથી. પરંતુ શત્રુને એવા ઝેર કરે છે, એવી રીતે પછાડીને ભો ભેગા કરી દે છે કે તે ફરી વાર ઉઠવા જ પામે નહિ, ફરી વાર સામે લડવા જ આવે નહિ નાઉને બદલે ભાઉ પાઠ વધારે સુદર અને અર્થઘટના સુક્ત છે

આવી રીતે અમુક લડાઈ લડવી અને અમુક ન લડવી એવી વાત ચેતનજીને કહી,

ત્યારે ચેતનજીને સ્વાભાવિક રીતે શક્ય થાય કે હ્યામય ધર્મ હોવા છતાં આવી રીતે ચતુનો નાશ કરવાનું સૂચ્યું તે કેમ થયે ? કારણ કે ચતુ પર પણ હયા કરવાનું વારવાર શાસ્ત્રમાં સૂચ્યું છે ભાવદયા અને સ્વરૂપદયાનું સ્વરૂપ હજી ચેતનજીને બરાબર વ્યક્ત થયું નથી તેથી કદાચ આવી શકા ઉત્પન્ન થાય તો તેને સતીપ આપવા માટે છેવટે ચેતનજીને ઉદ્દેશીને કહે છે કે—હું ચેતનજી ! ધર્મનો મર્મ તમે શું કરવા પૂછી છે ? તેમાં બીજું કંઈ નથી. જ્ઞાનદેવનંદન ભજવાનના પદને પકડીને બેસી રહેવું જો ધર્મનો મર્મ છે ધર્મનો મર્મ બધાવાની તને ઇચ્છા થઈ છે તેથી તું ધન્ય છે, ભાગ્યશાળી છે, કારણ કે જોવા પ્રમતે પ્રસંગ પણ ભાગ્યવાન મનુષ્યને આવે છે ધણીબધા મનુષ્યો તો સંસારમાં જોટલા બધા ઉતરી ગયા હોય છે કે તેને ભાવશત્રુ અને દ્રવ્યશત્રુને તદ્દાવત બધાવાનો કે તે સર્વોપી પ્રમ કરવાનો અવકાશ કે પ્રસંગ મળતો નથી. તને હું દુઃકમાં કહું છું કે જ્ઞાનદેવનંદન પદને વળગી રહેવું, તેજોના કથિત માર્ગે જાણવું અને તેજોની આજ્ઞાને અનુસરવું જો ધર્મનો મર્મ છે પદમહાત્મવ જેવા ધર્મને આહરી, યોગ્ય નિષ્ક્રમ કારણ કરી, અભવતર શત્રુનો નાશ કરવો, પ્રભુની આજ્ઞાને અનુસરી પાતાની યોગ્યતા અને અધિકાર પ્રમાણે સદ્ગુણના આશ્રય નીચે યોગ અને ક્રિયામાર્ગમાં પ્રવેશ અને પ્રગતિ કરવી અને જાસ કરીને દરેક પ્રસંગે જાદર રહેલા શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપને વિચારવું અને પરમાત્મસ્થાવ પ્રગટ કરવાનું હક્ક નિરતર સામીપ્યમાં રાખવું—આ ધર્મનો મર્મ છે જ્ઞાનદેવનંદન મહારાજ શ્રી ધર્મનાથના સ્તવનમાં કહે છે કે—‘ધરમ ધરમ સવ પ્રાણીજો કરે છે પણ ધર્મનો મર્મ સમજવા નથી’ અને પછી આમળ વધે છે તેનો ભાવ જો છે કે ‘જોટલી મનની ઢોટ હતી તેટલો આ પ્રાણી ધર્મની શોધમાં ફોજો બધા છે પણ પાતાની પાસે રહેલી પ્રેમની પ્રતીતિ વિચારવી અને તેને બરાબર સમજવા માટે ગુરુમને જોડી લેવી જો કલ્પ છે’ ધર્મજિનેશ્વરના સ્તવનમાં જે ભાવ બહુ વિસ્તારથી બતાવ્યો છે તેને અહીં સંક્ષેપથી કહેતાં સમજાવે છે કે—જ્ઞાનદેવનંદન પદને વળગી રહેવું જો ધર્મનો બરેબરો મર્મ છે જ્ઞાનદેવનંદન પ્રભુના આશ્રયે રહેવું તેજોના ઉપદેશ પ્રમાણે વતન કરવું અને તેજોમાં પ્રગટ થયેલું પરમાત્મસ્વરૂપ સ્વર્માં પ્રગટ કરવા પ્રયાસ કરવો જો ધર્મનો મર્મ છે જો મર્મ જ્યારે સમજાય ત્યારે મોહરાજની સાથે યોગાનમાં આવેલાં હાથમાં હ્યાધર્મને જસ પણ વિરોધ આવતો નથી જો સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય તેવી હકીકત છે; કારણ કે જોમા સ્વદયા છે અને કેઈ પ્રકારની દ્રવ્યહિંસા નથી.

‘જ્ઞાનદેવનંદન પદ પકરી નો સીમા અથ જ્ઞાનદેવસ્વરૂપ પરમાત્માના પદ પકડીને રહે જોટલો પરમાત્માના હાસભાવે વર્તે જો ધર્મનું સ્વરૂપ છે જોમ થાય છે આ ભાવ પણ સ્પષ્ટ છે જ્યાં સુધી હાસભાવે વતવાની ઇચ્છા બરાબર થતી નથી ત્યાં સુધી શુદ્ધ સ્વરૂપનું સાધ્ય સમજ્યું નથી. જો તો પ્રગટ હકીકત છે કે શરદેશ રહિત ભજવાન કંઈ આપી દેવાના નથી અને તેજોની સ્તુતિ કરવાથી તે પ્રસન્ન થવાના નથી, પરંતુ તેજોના હાસભાવે

વર્તવાથી તેઓ આદર્શ જીવન પૂરું પાડી સ્વસ્વરૂપવિચારણાનો પ્રસંગ આપે છે અને એવી રીતે એક વાર સ્વરૂપજ્ઞાન થઈ જાય અને સાધ્યનું લક્ષ્ય સ્થિર થઈ જાય ત્યાર પછી તો આત્મા પરમાત્માના પદની ભાવના કરી શકે છે, આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે આનંદધન ભગવાનના પદની સેવા કરવાની અને તેઓના હાસભાવે પ્રવર્તવાનો નિર્ણય કરવાની ખાસ જરૂર છે, સુસુક્ષ્મ જીવના લક્ષ્યસ્થાનના નિર્ણય માટે તેની ખાસ આવશ્યકતા છે અને તે પ્રમાણે કરવાથી બહુ લાભ થવાનો સ્પષ્ટ પ્રસંગ છે. એને માટે શ્રી આનંદધનજી મહારાજે એ વિચાર જૂદા જૂદા રૂપમા ઘણી જગ્યાએ બતાવેલ છે એટલું કહેવાની જ જરૂરિયાત છે. આ ભાવ વિશેષ સ્પષ્ટ કરવો હોય તેમણે કવિનું બતાવેલું શ્રી ધર્મનાથનું સ્તવન વિચારવું.

ધર્મનો મર્મ જાણવાની જિજ્ઞાસા થવી એ બહુ ભાગ્યોદયની નિશાની છે, એ વાત આ જ કવિએ શ્રી શાતિનાથજીના સ્તવનમા સ્પષ્ટ જણાવી છે.* એવી જિજ્ઞાસા થવી મુશ્કેલ છે તે સાથે બરાબર જ્ઞાન આપે એવા સદ્ગુરુનો યોગ થવો એ પણ તેટલું જ મુશ્કેલ છે.

આ આખા પદમાં મોહરાજ સાથે ઊઘાડી રીતે મેદાનમા આવી સુદ્ધ કરવાની વાત કરી છે એ બહુ આનંદ આપે તેવી, સમજવા લાયક અને બોધદાયક હકીકત છે. એની સાથે પ્રસંગે બીજી કેટલીક હકીકત બહુ ઉપયોગી કહી છે. હાખલા તરીકે અનાદિ કાળથી જ્ઞાના કાઠવાની આ ચેતનજીની ટેવ છે તેનું સ્વરૂપ પોતાનું ચરિત્ર અવલોકન કરવાથી બરાબર સમજાય તેમ છે. જ્યારે મનુષ્યસ્વભાવનું ખારિક અવલોકન થયું હોય ત્યારે જ એકાદ શબ્દમાં રહસ્યની વાત લખી શકાય છે. આપણે વસ્તુસ્વરૂપનો જરા બોધ થયા પછી પણ કેવા ગોટા વાળીએ છીએ તે આપણા પોતાથી અજાણ્ય નથી લગભગ દરેક શુભ પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આપણે આવી જ રીતે તેને શુભાવી બેસીએ છીએ ‘વાર અનંતી ચુકીઆ ચેતન, એણે અવસર મત ચૂકો’+ આવી રીતે અનંતી વાર આપણે આવેલા પ્રસંગો ચૂકી ગયા છીએ એમ જે ચિદાનંદજી મહારાજે કહ્યું છે તે આવા જ્ઞાના કાઠીને કર્યું હશે એમ જણાય છે. શિવદરબા પ્રાપ્ત કરવાની, બીજી સ્થૂલ લડાઈ લડવાની મૂર્ખતાની અને ભાવશત્રુનો નાશ કરવાની તેમ જ ધર્મનો મર્મ સમજવાની વાત કરી છે તે પ્રત્યેક વાત પર એક એક મોટો નિબંધ લખી શકાય એમ છે. વિશિષ્ટ લેખકો ઓછા શબ્દોમા કેટલો ભાવ બતાવી શકે છે તે આટલા ઉપરથી સમજાયું હશે કવિનું ચાતુર્ય સમજવા સાથે પરપરિણતિનો ત્યાગ કરી મોહરાજ સાથે બરાબર લડાઈ કરવા માટે યોગાનમા આવવાનું અત્ર જે આહ્વાન કર્યું છે તેને સમજીને પકડી લેવું અને આવો પ્રાપ્ત થયેલો શુભ અવસર જવા ન દેવો એ શૂરવીર માણસનું ખાસ લક્ષણ અને કર્તવ્ય છે એમ નહિ કરવામા આવે તો આનંદધન મહારાજની દૃષ્ટિએ તો આપણી

* જુઓ આનંદધનજીત સોળમા શ્રી શાતિનાથજીનું સ્તવન, ગાથા બીજી

x જુઓ ચિદાનંદજી મહારાજજીત પુદ્ગલ ગીતા, ગાથા ૪૯ મી.

પણ 'બાવરા'માં અણતરી થવાની છે એમ પુનરાવર્તન કરીને બતાવવાની ખૂબ જરૂરિયાત છે. સુસંદર્ભ માધ્યમો આડમાં બપવા ઇચ્છા ન શકે એ તેા સ્વાભાવિક છે; તેથી અસંપૂર્ણ ફર કરી વિરૂપણ આદરે અને તે માટે ચોખી મહારાજ જે ભાવ અત્ર પ્રદર્શિત કરે છે તે પ્રગટ કરવા નિર્ણય કરેા. આ આખું વાસ્તવિક કર્તવ્ય ક્ષેત્ર છે અને તેના વિજયમાં આ ભવધાનનુ સાધક્ય છે.

૫૬ મુડતાળીશમુ

ચતુર્થાદી

પિય* બિન નિશ્ચયિન દુરુ સ્તરીરી, પિયં

સુહૃદી +વહીકી કાનિ મિટાઈ, દારતે આંસે કબ ન ટરીરી પિયં ૧

“ પતિ વત્રર દુ રાતદિવસ ખરેખરી સૂમાં કરુ છુ નાના મોટાની સરમ મટાડી ઢંધને-મૂઠી ઢંધને બારણામાં (એતાં) મારી આંખો કાઠ વખત પણ અટકતી નથી-બપ થતી નથી. ”

ભાવ—છત્રીશમા અને એકતાળીશમા પદમાં જે વિરહસ્થાનુ વર્ણન કર્યું છે તે ભાવ અહીં વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે. આ વિરહસૂક્ષ્મામાં કરેલા આલાપો સુમતિ અથવા શુદ્ધ ચેતનાના બોલેલા સમજી શકાય છે અને રીતે તેની અવવિચારણા થશે અને અર્થ બતાવ્યો છે તે શુદ્ધ ચેતનાના સુખમાં આપુ પદ મૂકે છે અને ટબાકર સુમતિના સુખમાં મૂકે છે અને ભાવ સારો અથ આપે છે.

અનેક પ્રકારની વાતો થયા પછી પણ પતિ નિજ મંદિરે પધારતા નથી અને કુલટા સીઓની વહ બળમા ફસાયા કરે છે, એ સબંધમાં શુદ્ધ ચેતનાનો ચોક્કસ સમાવેશ નથી, ખતવિરહથી તેને થેન પહો નથી અને તેથી જેની રીતે સાધારણ વિરહિણી સ્ત્રી પતિ પરદેશ બધ ત્યારે અનેક પ્રકારના ચોક્કસાપ કરે છે તેવી રીતે શુદ્ધ ચેતના પોતાની સુમતિ સખીની પાસે અથવા સુમતિ પોતાની મહા સખીની પાસે હૃદયની વાત કરે છે હે સખી ! મારા હૃદયવસ્થાન ચોક્કસનર્મિત પ્રાણપતિ મારે મંદિરે પધારતા નથી અને હમાં ત્યાં ભટક્યા કરે છે તેથી મારે પતિને મહાવિરહ થયો છે અને તે વિરહમાં હુ પતિ

* પિયને બહેને એ પ્રતમાં પિય પામીતર છે

+ સુહૃદી વહીર ધૈન મિટાઈ એવો પામીતર એક પ્રતમાં છે એનો અર્થ સમજાઈ તરી.

x એક પ્રતમાં દારતે આંખ એવો પાદ છે અને એક પ્રતમાં દારિતે આંખ એવો પાદ

૭ સર પાદમાં અથ એક સરખા ભાવ છે

૧ પિયન્નિય પતિ નિન્નન્નન્ન નિશ્ચયિન દુરુ સ્તરીરી. સુહૃદુરુ છુ દુઃખી માઉ છુ ખરી-ખરેખરી સુહૃદુરુ નાની વહીરી-મોટાની રાનિન્નન્નન્ન સરમ મિટાઈ-મૂઠી ઢંધને દારતે-દારમાં બારણામાં આંખ-આંખ, અમુઓ કબકાઠ વખત ન ટરીરી-ટળતી નથી, બપ થતી નથી.

વગર ખરેખર ઝૂરુ છું, પતિવિરહિણી સ્ત્રીને જેમ ખાવું-પીવું ભાવે નહિ, સારાં કપડાં, આભૂષણ પહેરવાં ગમે નહિ અને મનમાં અનેક રીતે અનેક પ્રસંગે શોક થયા કરે તેમ પતિ વગર હું ખરેખરી બળ્યા કરું છું, ઝૂર્યા કરું છું અને પછી તે શોકમા ને શોકમા નાના મોટાની શરમ મૂકીને પતિ આવવાના દ્વાર પર મારી આંખો એવી સ્થિર થઇ જાય છે કે ત્યાથી તે ખસતી નથી. આર્યાવર્તની કુલીન સ્ત્રીઓ જેઓ સચુકત કુટુંબમાં રહે છે તે વડીલની હાજરીમાં પતિ સાથે વાત કરતી નથી અને પતિ સામુ પશુ જોઇ શકતી નથી તથા દેશના રિવાજ પ્રમાણે વધારે ઓછું મુખ ઉપર વસ્ત્ર ઓઢી ગૃહમાં મર્યાદાથી વર્તે છે. પાશ્ચાત્ય વિચારના ફેલાવા સાથે આ રિવાજમાં પરિવર્તન થતું જાય છે એથી થનાર લાભાલાભની તુલના કરવી અત્ર અપ્રસ્તુત છે. વાત એટલી છે કે-નાના મોટાની યોગ્ય મર્યાદા સાચવવાનો કુળવધૂનો ધર્મ પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે યોગ્ય મનાયો છે શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે-આવો આર્ય સ્ત્રીનો મર્યાદાધર્મ છે તે પશુ પતિવિરહના શોકમાં હું તો વિસરી ગઈ અને ઘરના સર્વ માણસો જાણે તે પ્રમાણે પતિને આવવાના દ્વાર પર નજર ટકાવીને-વાટ જોઇને બેસી રહી છું. પતિ આવવાના હોય તે માર્ગ તરફ જોવાને બદલે મોઢા ઉપર છેડો નાખી તે માર્ગથી દૂર ચાલ્યા જવાનો રિવાજ તણ દઈ, હું તો વિરહધેડી બની, પતિના માર્ગનું નિરીક્ષણ કર્યા કરું છું પતિ કોઈપણ વખતે આવી ચઢે એમ મને મનમાં લાગ્યા કરે છે, કારણ કે તેઓ હમણા બોલી ગયા છે કે હવે તેઓ અમર* થઇ ગયા છે, હવે જો તેઓએ જે હકીકત જણાવી છે તે પ્રમાણે વર્તન કરે તો તેઓ જરૂર થોડા વખતમાં મને મળવા માટે આવવા જોઈએ અને તેથી હું તેઓનો માર્ગ જોયા કરું છું. પતિ એક વખત માર્ગ પર આવી જાય તો તો પછી થોડા વખતમાં સમ્યગ્ માર્ગને સમજી જાય અને ત્યાર પછી મારો મેળાપ થતા વખત લાગે નહિ. આથી પતિ માર્ગ પર આવી ગયા છે કે નહિ એ જોવા માટે હું બારણા ઉપર નજર ટેકવીને રહું છું અને પતિના વિરહથી ઝૂર્યા કરું છું.

આખ એટલે જ્ઞાનદષ્ટિ સમજવી. જ્ઞાનદષ્ટિથી શુદ્ધ ચેતના જોયા કરે છે કે-ચેતનજી હવે સ્વભાવદશામાં ક્યારે આવશે? શુદ્ધ સ્વભાવને પ્રગટ થવાની એટલી સરળતા હોય છે કે આખ દ્વારમાંથી ખસતી નથી એ હકીકત યથાયોગ્ય છે નાના મોટાની શરમ રાખવાની વાર્તા અત્ર કરી છે તે સામાનિક દષ્ટાંતની દાર્ષ્ટિક યોજના ઘટાવવા માટે હોય એમ જણાય છે. શુદ્ધ ચેતના જેવી પવિત્ર સાધ્વીને ઉપર ઉપરનો દેખાવ કરવાની બાદ્ય મર્યાદા રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી. કદાચ એ શરમ વ્યવહારદષ્ટિએ રાખે તો ચેતનજીની માની લીધેલી માયા, મમતા ભાર્યા અને નણદ જેનું વર્ણન હવે પછી ત્રીજી ગાથામાં આવશે તેની હોવા સમજે છે અહીં તેઓની મર્યાદાને બદલે કહાનીનો અર્થ 'વાર્તા' વધારે ઉચિત લાગે છે મતલબ તેઓની વાતની દરકાર કર્યા વગર પતિને માટે ખડે પગે અનિમેષ દષ્ટિએ

દ્વાર પર શક્ય જોઈ હું અને મારા વિરહકાળ ક્યારે જાળશે તેને માટે મનમાં પ્રવૃત્તિ વિચાર-શ્યામનળની અદર ઝૂંમી કરું છું

અથવા બીજી રીતે અર્થ કરતાં સુમતિ જ્ઞાને કહે છે કે-હું મોટી છતાં કુમતિએ પતિને એવા ભરમાવી દીધા છે કે તે મારી વરફ જોતા પણ નથી. પ્રમત્ત સુખસ્થાનક સયમનુ દ્વાર છે, તે દ્વારા ચેતન સયમમા પ્રવેશ કરે છે અને ત્યાર પછી પ્રવૃત્તિ કરી આમળ વધે છે, પરંતુ કુમતિએ મારા પતિને એવા ભરમાવી દીધા છે કે તેઓ આ સયમના દ્વાર પાસે આવતા જ નથી મતલબ કુમતિએ પતિને સયમદ્વારથી ટાળી દીધા છે અને ત્યાંથી દૂર ને દૂર રહે એવી ચેતના મારા, મમતાએ કરી છે જનતા સુધી તો પતિને કુમતિ માર્ગે પર જ આવવા દેતી નથી, કદાચ માર્ગે પર આવી જાય તો સમ્યક્ વિશુદ્ધિમાં તે આદી આત્મા કરે છે, કદાચ અવિરતિ કે દેશવિરતિ ગુણ પતિ આદરે તો સયમના દ્વાર સુધી પતિને કુમતિ ખેંચવા દેતી નથી. હું તો સયમના દ્વાર પર મારી નજર ટેકવીને ખડે પગે જિભી છું કે પતિ ક્યારે એ દ્વાર પાસે આવે, ક્યારે તે દ્વારથી મારા મનિષમાં પ્રવેશ કરે અને ક્યારે મારા વિરહકાળ ભાંગે. અથવા કુમતિએ પોતાનું એવું પ્રાણસ્થ પતિ ઉપર ચલાવ્યું છે કે પતિ હાલ કુમતિના વેસ્થામનિષમાં વાસ કરી રહ્યા છે, ત્યાં નાના મોટાની ચરમ મૂંઝી હું ગઈ તો મને બાજુથી જ ટાળી દીધી, અગ્રથી દીધી, મારા પ્રવેશ થવા દીધા નહિ. કુમતિ એવી કુક્ષિથી કામ કરે છે કે મને મારા પતિ સાથે મેળાપ જ થાય નહિ, કારણ કે કુમતિ જાણે છે કે એ એક વાર પતિનો અને મારો મેળાપ થયો તો પછી પતિ સાચી હકીકત જાણી જશે, વસ્તુસ્વરૂપ સમજી જશે અને કુમતિનું મનિષ છોડી જશે. આ પ્રમાણે વ્યાકાર અમ કરે છે તે પણ બહુ સુદર ભાવ આવે છે.

પટ મૂલન તન મોઢ ન ઝોઢે, માથ ન વોંકી ઝરાત ઝરીરી;

સિવકમલા માછી! સુલ નડ પાવઠ, કૌન+ ગિનઠ તારી ઝમરીરી પિય જન૦ ર

“હું શરીર ઉપર વસ્ત્ર કે આભૂષણ જરા પણ જોડતી નથી, કોઈ અથવા જગત કામ કરેલ ઝવેરાત ગમતા નથી; હું સખી! મોહલક્ષ્મીનું સુખ (બધા સુખી) પ્રાપ્ત કરું નહિ (ત્યાં સુધી એ પ્રમાણે કામ છે) અને દેવાંજનાના સુખને તો કોણ ગણે છે?”

* જોડે ને બાંધ ને પ્રતમાં ઉઠે એવો પાડ છે તેનો અર્થ સળધ સાથે બેસતો નથી. બીજા સાથા અથવા સાથે તેનો સળધે હાનો જોડાવે.

+ ફણ મિને એવા પાડ એક પ્રતમાં છે અર્થમાં દૂર નથી.

૨ પટ=વસ્ત્ર. ભૂખન=આભૂષણ પરણા. તન=શરીર ઉપર. ન ઝોડે=જોડતી નથી. માછન=ચ પણ (દાનુસાર) ભાવે નમનમતી નથી. મોહી=આભૂષણ નિષેધ. જરાઉ=ઝવેરાત. જરીન=કામ. સિલમ=મોહલક્ષ્મી આશીર્વાદ. નડે પાવઠ=પામતી નથી. કૌન=કોણ. ગિનત=ગણે છે તારી ઝમરી=ઝવેરાતની ઝે, ઝેવાન.

ભાવ—મારી વિરહાવસ્થા એવી આકરી થઈ પડી છે કે તેને લાંબને હું મારા શરીર પર (સારું) વસ્ત્ર ઓઢતી નથી, આભૂષણ ધારણ કરતી નથી. મારા વિરહના તાપમા હું એવી ડૂબી ગઈ છું કે હું ખેસું છું, ઉઠું છું કે ફરું છું તેનું પણ મને જ્ઞાન રહેતું નથી. મારા શરીર પર ધારણ કરેલાં અથવા ધારણ કરવાના વસ્ત્રનું પણ મને જ્ઞાન રહેતું નથી. એક ઘેલી સ્ત્રીની જેઠે વસ્ત્ર પહેર્યા છે કે નહિ અથવા કેવા પહેર્યા છે તે બાબત પર પણ મારું ધ્યાન રહેતું નથી; તેમ જ ચોકી (ઘરેણાવિશેષ-ઝાલાવાડમા, સુરતમાં તથા મારવાડમા પ્રસિદ્ધ છે) અથવા જડેલા ઝવેરાતના ઘરેણાં પહેર્યા હોય તો તે અવ્યવસ્થિત રીતે આડાઅવળા પહેરી લીધાં હોય. તેની ખીલી ડોક પાસે આવવાને બદલે નીચી આવી ગઈ હોય, સુંદર ઘરેણા અવયવ ઉપર આવવાને બદલે આડાઅવળાં લટકતાં હોય, એક હાથમા બંગડી હોય અને એક હાથ તદ્દન ખાલી હોય અથવા ખીણ જાતની બંગડી-વાળો હોય, હાથનું ઘરેણું પગમાં ને પગનું હાથમાં એમ જ્યાના ત્યા પહેર્યા હોય; આવી રીતે વસ્ત્ર તથા આભૂષણ શરીર ઉપર હું ઓઢતી નથી, ધારણ કરતી નથી અને મને ચોકી તથા ઝવેરાત જેવા મારે કિંમતના ઘરેણા ગમતા નથી. ચોકી ઝાલાવાડમા થાય છે, તે સોનાની હોય છે અને સાધારણ કિંમતવાળી હોય છે, પણ સુરતમા ઝવેરાતની થાય છે અને મોટા મૂલ્યની હોય છે. અથવા ચાર ખૂણાવાળા ચોરસ હીરાને ચોકી કહેવામા આવે છે. જડતર કામવાળા ઝવેરાતના દાગીના પણ બહુ મૂલ્યવાળા હોય છે. સ્ત્રીઓને સ્વાભાવિક રીતે આભૂષણ અને વસ્ત્ર ઉપર વિશેષ પ્રીતિ હોય છે. પતિ નિજ મંદિરે પધારવાના હોય છે તે વખતે સુંદરી શોળ શણગાર ધારણ કરે છે તેમાં વસ્ત્ર અને આભૂષણ સુખ્ય હોય છે અને સ્ત્રીઓની ચોસઠ કળામા પણ કેટલીક શરીરશોભા અને પતિપ્રસન્નતાને નિમિત્તે હોય છે હે સખી ! આભૂષણ ગમે તેવા કિંમતી હોય તો પણ તેના તરફ મન ચોટતું નથી, વળતું નથી, જતું નથી, મને તે ગમતા નથી, મને તેની દરકાર રહેતી નથી, મારું ધ્યાન પણ તેઓ તરફ જતું નથી જે પતિને પ્રસન્ન કરવા શણગાર સજવામા આવે તે પતિ તો સામું પણ ન જુએ ત્યારે પછી શણગાર કેને માટે સજવા ? શા સારું સજવા ? વળી હે સખી ! જ્યાં સુધી મોક્ષલક્ષ્મીનું સુખ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી દેવાગનાનાં સુખને એટલે અમરગતિના સુખને તે કોણ ગણે છે ? મારે તો મોક્ષનું સુખ પ્રાપ્ત કરવું છે અને આ ઘરેણા વિગેરેનું સુખ તો દેવાગનાઓ વિગેરેને બહુ ગમે છે તેની હવે મારે દરકાર નથી. મોક્ષલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવાની સ્થિતિમા મૂકાઈને પછી સાધારણ દેવગતિના સુખની ગણના તે કોણ કરે ? દેવગતિમા સુખ બહુ છે, લોકપ્રકાશાદ્ અથમા તે ગતિના પૌદ્ગલિક સુખનું વર્ણન વાચ્યું હોય તો બહુ આનંદ આવે તેમ છે, પરંતુ એ સુખ શાશ્વત નથી અને વળી એ પૌદ્ગલિક સુખ કરતા અપૌદ્ગલિક સુખ બહુ વિશેષ છે, અતિ આકર્ષક છે અને મહાઆનંદ આપનાર છે. એ સુખનો અનુભવ જેને એક વખત પણ થયો હોય તે

તેની વાસ્તવિક કિમત જાણી શકે છે. વળી જે સુખ જોગવ્યા પછી પાછે હું ખૂબ જોગવવાનો સજવ હોય તે સુખને સુખનું નામ પણ કેમ આપી શકાય ? એવી દ્વિતીય ભૂતિનું, મુખ દેવજતિમાં હોવાથી ગમે તેવું હોય, ગમે તેટલું હોય પણ તે કામનું નથી, અને તે પસંદ નથી, અને તેની મહત્ત્વતા હાજવી નથી.

‘સુખ નહિ પાવતે’ને જાહેરે ‘સુખ નહોતું પાઉં’ એ પાઠ વધારે મીઠા ‘ભાગ્ય’ જે મોહલક્ષ્મીનું નવું સુખ પ્રાપ્ત કરીને દેવજતિના સુખને કાલુ અણતરીમાં ગણે ? આવો અર્થ વધારે વાસ્તવિક છે; પરંતુ કોઈ પણ પ્રતમા એવો પાઠ આપ્યો નથી તેથી પાતાની કલ્પના પ્રમાણે પાઠ ફેરવવાનો અધિકાર નથી. આ પ્રમાણે મારા ગુરુમહાશયે જે અર્થ જતાઓ છે તે પ્રમાણે તેનો આવ એમ થાય છે કે—અત્યારે તો શુદ્ધ ચેતનાને વિરહાવસ્થાને લીધે શરીરનું પણ જ્ઞાન નથી, બાકી એ સાધારણ સુખથી સતોષ પામે તેવી સ્ત્રી નથી, એ તો અત્યારે પતિની સાથે શિવકમળાનું સુખ પ્રાપ્ત કરે ત્યારે જ નિશ્ચિત જિજ્ઞાસુ એવી છે હવે ટબાકારના અર્થ વિચારીએ ભોલે શબ્દનો અર્થ ટબાકારના કહેવા પ્રમાણે ‘જલ’ એમ થાય છે, અને તે શબ્દનો કોઈ અર્થ જણતો નથી.

હું સખી મદા ! પ્રેમ પ્રતિતરામ રૂચિ રમત, પછીરે ઝીંઘી સાધીક—એવી પ્રભુપ્રેમરૂપ સાધી અને પસંદ આવવી નથી. મતલબ અને જોકે પણ વચ્ચે જમતું નથી તે એટલી હદ સુધી કે તેનો છેલ્લો માથા ઉપર નાખવાની અને ઇચ્છા પણ થતી નથી. પતિ મારાથી એવા વિપરીત વર્તે છે કે એ કુમતિની જોગવમાં પછી જઈ પ્રભુપ્રેમરૂપ સાધી તરફ અંવકુપાની નજરથી જુએ છે અને ધ્યાનરૂપ આભૂષણો પણ હું શરીર ધારણ કરતી નથી. પતિ ‘જ્યાં મારા મહિર પધારે નહિ ત્યારે મારે એવાં આભૂષણો ધારણ કરીને શું કરવું ? હું સખી ! હું વને કેટલી વાત કરું ? મારા ચેતનનું—પતિ હાલ તો મારાથી એટલા વિપરીત વર્તે છે કે એને મોહકમળા પણ પસંદ આવવી નથી તો પછી સાધારણ દેવાગના તો કેમ ગમે ? તે તો કુમતિના રમત એવા હજુ અધ જયા છે કે શિવલક્ષ્મી પણ તેને પ્રસન્ન કરી શકતી નથી. આ ત્રણ વસ્તુ પ્રસન્ન પતિને વધારે પ્રસન્ન કરે છે; રૂચિ, ધ્યાન અને શિવલક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરવાની હક ઇચ્છા—આ ત્રણ જાગતો પણ મારા નગીના નાચને હાલ પ્રસન્ન કરી શકતી નથી. ત્યારે હવે મારે શું કરવું ? કુમતિના પાસમાં ચેતનનું એવા ફસાઈ જયા છે અને તેની સાથે એવી એવી વાતો કરે છે કે એને રૂચિ, ધ્યાન કે મોક્ષ તરફ પ્રેમ તો શું પણ નજર કરવાની પણ ઇચ્છા થતી નથી આવી રીતે નાની નટુએ પતિને એવા વચ્ચે કરી લીધા છે કે માથા સાચું પણ એવા નથી અને તેને હાથને તેમના વિરહના વાપથી હું ખરેખરી ગૂંચા કરું છું.

કુમતિના વચન તરીકે આ જાણના જાવ આ પ્રમાણે થાય છે : હું સખી મદા !

મને તારો આધાર છે. જો ! પતિવિરહથી પ્રભુપ્રેમરૂપ સારી મને સુખ આપવાને બદલે હું ખ આપે છે, તેને શરીર પર જરા ઓહું છું તો તેથી અશાતા થાય છે. ધ્યાનના ચાર પાયારૂપ ચોખંડા નગથી જડેલ ધ્યાનસ્થ ચિત્તસ્થિતિરૂપ દાગોનો પહેરુ છું તો તેથી પણ મને ખેદ થાય છે આત્મારામ-પતિના વિરહે રુચિ કે ધ્યાન થતા નથી. એથી પણ વધારે આગળ કહું તો પતિ વગર મોક્ષક્રમણા પણ મને સુખ આપી શકતી નથી. પતિનો મેળાપ થાય તો જ મને સુખ થઈ શકે એમ છે આવી મારી સ્થિતિ થઈ ગઈ છે ચેતનજીની દૃષ્ટિએ જોતા આ ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે. અત્યારે ચેતનજી-આત્માએ કુમતિનો સગ કર્યો છે તેથી તેને પ્રેમપ્રતિતી રાગથી રંગેલ રુચિરૂપ વસ્ત્ર ગમતા નથી, ધ્યાન કરવાનું થતું નથી અને શિવક્રમણા ઉપર પ્રેમ આવતો નથી અને તે પ્રાપ્ત કરવા તેને ઇચ્છા પણ થતી નથી તે સસારમા એવો આસક્ત થઈ ગયો છે કે મનુષ્યગતિ કે દેવગતિ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનો પણ તે મેળવતો નથી, એ તો માત્ર કુમતિ અથવા કુટિલ માયા, મમતાના પ્રસંગમાં પડી તેમાં આસક્ત રહે છે.

ટખાકાર કહે છે કે “ શિવક્રમણા એટલે મુક્તિરૂપ લક્ષ્મીએ મારા પતિને અંતગડ કેવળીપણે વશ કરી લીધા તેથી તે પણ સુખ નહિ પાવત એટલે હું બહાથી થયા અને મારા જેવી શુદ્ધ શ્રદ્ધાથી મનુષ્યગતિ દેવગતિરૂપ સ્ત્રી પ્યાર કરે, વાછે, પણ મારે તેઓની ગણતરી નથી, એ બંને ગતિની હું અવાછકા છું-વાછા કરનારી નથી. ” આવો જે ભાવ લખ્યો છે તેમા અતગડ કેવળીપણે પતિને શિવક્રમણાએ વશ કરી લીધા તેનો ભાવ પ્રસ્તુત હકીકત સાથે મને બંધબેસતો લાગતો નથી, વિદ્વાનોએ તે વિચારી લેવો હવે એ જ લય આગળ ચલાવતા કહે છે.

*સાસ વિસાસ ઉમામ ન રાખે, +નળદી નીગોરી મોરી લરીરી;

ઔર તબીબ ન તપતિ બુઝાવે, આનંદવન પીયુષ ફરીરી. પિયઁ ૩

“ (આયુ સ્થિતિ) સાસુ એક શ્વાસોચ્છ્વાસ જેટલો કાળ પણ વિશ્વાસ રાખતી નથી અને પેલી લાજ વગરની નણદ (તૃષ્ણા) તો સવારથી લડ્યા જ કરે છે આ મારા

* ‘ સાસ વિસાસ વિસાસ ન રાખે ’ આવો પાઠ માત્ર છાપેલી શુકમા છે વિવેચન જુઓ

+ નણદીને બદલે નણદ અને નણદરી એવા પાઠો છે અર્થ એક જ છે, તેમજ ભોરીને બદલે ભોર પાઠ છે.

x ‘ તપત યુગવત ’ એવો પાઠ એક પ્રતમા છે, અને એક પ્રતમા ‘ યુગયો ’ એમ પણ લખે છે

૩ સાસ=સાસુ, અહીં આયુ સ્થિતિને સાસુ ગણવામા આવી છે વિસાસ=વિશ્વાસ ઉસાસ=શ્વાસો-શ્વાસ જેટલો કાળ નણદી=નણદ, પતિની બહેન અહીં તૃષ્ણાને નણદનુ રૂપ આપ્યું છે નીગોરી=લાજ વિનાની, બાગ્યહીન, લોકભાષામા આ શબ્દ તિરસ્કાર બતાવે છે ટખાકારના મત પ્રમાણે વજ-ભાષામા આ શબ્દ લાડકવાર્ધના અર્થમા વપરાય છે ભોરી=પ્રભાતમા, પ્રભાતથી ઓર=અનેરો, બીજો તખીય=પૈદ, હકીમ. તપતિ=તાવ, અગ્નિ ન યુગવે=ઓલવી શકે નહિ, દૂર કરી શકે નહિ. પીયુષ=અમૃત ઝરી=ચરસાદ

અગ્નિને-મારા તાપને બીજે વેણ મટાડી શકે તેમ નથી, આનંદજન અમૃતનો વરસાદ માથ (ત્યારે તે તાપ થશે તેમ છે) ”

શ્યાવ-વિશ્વાવદશ્યામા પડેલા પતિના સબધમા પોતાને કેટલી અગવડ છે તે સવિસ્તર-પણે બતાવતાં શુદ્ધચેતના કહે છે કે-અમારા બાઈ-સાસુ-જેનું નામ આમુ સ્થિતિ છે અને જેને હાથને ચેતન-જે એક શરીરમા અમુક વખત સુધી રહે છે તે મારા પતિનો એક શ્વાસોશ્વાસ જેટલો કાળ પણ વિશ્વાસ રાખતી નથી. અત્યારે મારા પતિ બૂદી બૂદી ગતિમાં જ મે છે અને ત્યાં ટકે છે તેનું કારણ આમુ સ્થિતિ છે. તેવી સ્થિતિ મારા પતિનો બૂદી બૂદી ગતિમા જ મ આપનાર હોવાથી મારા પતિની વતમાન માતા તે મારું અને તેથી તે મારી સાસુ મારું આવી મારી સાસુ મારા પતિનો જ સ પણ વિશ્વાસ કરતી નથી, એક મિનિટની, એક સેકન્ડની પણ પતિની હરકત કરતી નથી. શ્રી વીરપરમાત્માને છે જણાવું કે ‘હે પ્રભો ! લોકોના હિત સારું અને શાસનના લાભ માટે આપ આપનું આમુખ્ય બે ધડી હાવો, જેથી ભસ્મજ્વલને આપની નામશક્તિ પર સહમતો આપ જુઓ તો તે આક્રમણ કરી મમણ સધને પીડા કરે નહિ ’ તેના જવાબમા પ્રભુએ જણાવું કે- “અર્ધવર્તી કે ત્રીજાંકર કોઈ પણ જો અથ કરવાને સમર્થ નથી, કોઈથી પોતાનું આમુખ્ય એક ધડી કે એક કણ પણ વધારી શકતું નથી ” શરીરનો ભરેસો નથી, તે ક્યે વખતે પડી જશે તેનો વિશ્વાસ નથી છતાં તેના પર મમતા કરીને આ પ્રાણી અનેક પ્રકારનાં કાર્યો આદરી જશે છે અને પસંદ ન આવે તેવી ગતિમાં જ મ આપનાર આમુકમરૂપ સાસુને એકઠી કરે છે અને પછી તેને તાવે રહી અનેક પ્રકારના ગ્રાસ તે લોખંડે છે આવી રીતે એકઠી કરેલી આમુ સ્થિતિ એક કણનો પણ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય નથી. જેને સવારે જ્યેષ્ઠ હોય તે બપોરે નામશેષ ઘણું જાણે સાંભળ્યા છે વાતો કરતાં રસ્તે આહવાં ઠેસ લાગવાથી, હૃદય બંધ મારું જવાથી કે બીજી અનેક રીતે મૃત્યુને વશ થતાં જ્યેષ્ઠ છે અને જેના વતનથી જેમ લાગે કે સેકન્ડ વર્ષો સુધી પૃથ્વીને કે પોતાની જન્મ વસ્તુઓને આ છોડનાર નથી તે સર્વને તણને આજ્ઞા જતા અનુભવ્યા છે આવી રીતે સાસુ તો એક કણ પણ વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય નથી, છતાં વિશ્વાવદશ્યાને હાથને તે આમુ-સ્થિતિ મારી સાસુ થયેલી છે વાત જેમ છે કે-વિશ્વાવદશ્યાના ભેરને છાંને પોતાનાં વાસ્તવિક સમાજો કોણ છે તેને પણ ચેતન-જે યોગબતા નથી અને તેની આમુ સ્થિતિને સાસુ જત્ર કહેવામાં આવી છે. ‘સાસ ઉશાસ વિશાસ ન રાખે કોવો પાઠ છાપેલી યુકમાં છે, તેનો અથ શ્વાસ અને ઉશ્વાસ જેટલો કાળ પણ વિશ્વાસ રાખે નહિ જેમ માથ છે અને તે આજ્ઞા વાક્યને નણુદની સાથે લઈ જવાનું છે. બાકી ભાવ સ્પષ્ટ છે અથવા બીજી રીતે અથ કરતાં પતિ વગર એક શ્વાસોશ્વાસ જેટલા કાળનો પણ વિશ્વાસ રહેતો નથી, જેટલો તેટલો વખત પણ ખીરજ રહેતી નથી, પતિ વગર અન્ન-મન માનવું નથી અને ચિત્ત ધૈર્ય

નથી, એવી વિરહદશા આકરી છે. પતિ વગર હવે તો મનમાં એવો ખેદ થયા કરે છે કે લેશ માત્ર સમય પૂરતી પણ મનમાં ધીરજ રહેતી નથી

વળી પેલી નગોરી નણદી તો પ્રભાતમાં વહેલી ઊઠીને લડવા મંડી ગઈ છે અને દરરોજ લડ્યા કરે છે. પતિ વિભાવદશામાં ગયા છે ત્યાં તેમની બહેન તૃષ્ણા થઈ છે તે સર્વ પૌદ્ગલિક વસ્તુઓને પ્રાપ્ત કરવાથી પણ ધરાય નહિ તેવી પ્રગળ ઈચ્છારૂપ છે. તે તો વળી એવી આકરી છે કે વહાણું વાય છે ત્યારથી મારી સાથે લડ્યા જ કરે છે. તેના મનમાં એવું છે કે પતિને સમજાવી જો આ શુદ્ધ ચેતના સ્વભાવદશામાં લઈ જશે તો ભાઈ પાસેથી પછી તેને કાંઈ વીરપસલી કે મામેરું મળશે નહિ અને ભાઈ પાસે જવું-આવવું પણ બંધ થશે; તેથી મારી સાથે તે દરરોજ લડ્યા કરે છે અને હું મારા નાથને સમજાવવા અને ઠેકાણે લાવવા યત્ન કરું છું તો તેમાં વચ્ચે આવી મારા નાથને ચઢાવે છે અને આર્યાવર્તમાં કહેવાય છે કે—ન નન્દતે इति ननान्दा ભાઈના ભાણી સાથેના સુખ-વાર્તાલાપ-મૈળાપ જોઈને રાજી ન થાય તે નણદં-તે શબ્દાર્થને બરાબર સાર્થક કરે છે. એ નણદંને પ્રતાપે સવારે આ જીવ ઉઠે છે ત્યારે પણ પ્રભુનામનુ સ્તવન કરવાને બદલે ધનપ્રાપ્તિના અનેક સાધનો ઊભા કરવામાં અને તેની વિચારણામાં પડી જાય છે અને આખા દિવસમાં પૈસા પૈસા સિવાય તેને બીજી ધૂન લાગતી નથી તેને પ્રાપ્ત કરવાના, રક્ષણ કરવાના અને સંચય કરવાના વિચારમાં, સ્થૂળ પદાર્થો જરૂર વગરના હોય તો પણ તેને એકઠા કરવાની ધૂનમાં અને પૌદ્ગલિક પદાર્થોના નિર્ચયક સંચયમાં આ જીવ આનંદ માને છે અને તેથી મારે તો સવારથી તે મોડી રાત સુધી નણદં સાથે લડાઈ ચાલ્યા જ કરે છે. પતિવિરહકાળમાં સાસુ તથા નણદં સાથે કાંઈ સારું હોય તો કેટલીક ધીરજ રહે છે, પતિનો વિરહ ઓછો આકરો લાગે છે; પણ અહીં તો વિભાવદશાની પતિની મા અને બહેન સાથે મારે જરા પણ બનાવ થતો નથી અને ઉલટું તેઓ મારી સાથે લડાઈ કરે છે અને મારા પતિનો પણ વિશ્વાસ કરતી નથી

‘ નગોરી ’ એ મારા ગુરુમહારાજના કહેવા પ્રમાણે લોકભાષાનો શબ્દ છે તેનો અર્થ લાજ વગરની અથવા ભાગ્યહીન એમ થાય છે. ‘ તુ નગોડી શુ સમજે ? ’ એ દેશ-ભાષાની ગાળ છે. આ અર્થમાં તે શબ્દ બુદ્ધેલખડમાં વપરાય છે. ટપાકાર કહે છે કે— ‘ નગોરી ’ શબ્દ ત્રજ ભાષામાં લાડકવાઈના અર્થમાં વપરાય છે એક જગ્યાએ ગુરુ વગરની એવો તેનો અર્થ કરવા પ્રયત્ન થયો છે તે તો સ્વભતિકદિપ્ત હોય એમ જણાય છે પ્રથમ અર્થ જે પ. ગંભીરવિજયજીએ બતાવ્યો છે તે વધારે સુંદર લાગે છે અને સળધ જોતા તે બંધબેસતો પણ આવે છે

પતિ મંદિરે પધારે નહિ, સાસુ એક ક્ષણવાર પણ વિશ્વાસ કરે નહિ અને નણદી નગોરી તો સવારના પહોરથી ઊઠીને લડ્યા જ કરે છે. આવા અનેક કારણોને લીધે મને

ગમે તે પ્રકારે હવે બાહ્ય ભાવ ઊઠી આતર દૃષ્ટિ બદલ કરો, તમારું મૂળ સ્વરૂપ સમજો, તેને પ્રગટ કરો અને આ શુદ્ધ ચેતનાનો અનાદિ વિરહકાળ દૂર કરો.

૫૬ અડતાલીસમું

રાત્ર—મારું જ મલો.

*માયડી મુન નિરપક્ષ ફિજહી ન મૂકી, નિરપક્ષ ફિજહી ન મૂકી; માયડી૦
નિરપક્ષ રહેવા ઘણુ દુરી,† પીમે નિમ્ન મતિ ફુકી માયડી૦ ?

“હે માયડી ! મને કોઈએ નિરપક્ષ રહેવા દીધી નહિ. નિરપક્ષ રહેવા માટે મેં ઘણું પ્રયાસ કર્યો પણ પીમે પીમે મારી બુદ્ધિને (તેણે) ફુક મારી.”

ભાવ—આ અતિ અદ્ભુત પદ છે, જેમા પરમતત્ત્વસ્ફુટા અને ચેતનાની વિભાવદશામાં ધયેલી અને ધલી અતિ વિરૂપ દશાનુ બહુ સુદૂર રીતે વલુન આપ્તુ છે તેનો ટલો નથી. મારા ગુરુ ૫ અક્ષીરવિજ્ઞાનને તેનો બહુ સુદૂર ભાવ બતાવ્યો છે તે અનુસાર નીચે અર્થ કરવામા આવ્યો છે. ચેતના તો નિરવર શુદ્ધ જ છે, એને કર્મનો લેપ શુદ્ધ દશામાં લાગતો નથી, પરંતુ ચેતનમા ચેતનતા શુભ રહ્યો છે તે સર્વદા તેની સાથે જ રહે છે, તેના પર કર્મનો લેપ લાગેલો દૂર ધાય છે ત્યારે ચેતના શુદ્ધ બાવ છે અને તે પછી તેને શુદ્ધ ચેતનાના નામથી ઓળખવામાં આવે છે બહુ કર્મભજ દૂર ધાય ત્યારે પણ ચેતનાને શુદ્ધ વિશેષણથી એકવામા આવે છે ચેતન અને ચેતનાનો આ દૃષ્ટિથી એવા અસેદ છે ઉપરના નૂહાં નૂહા પદોમા વિરહાલાપ બતાવવામાં આવ્યા છે તે શુદ્ધ ચેતનાના છે એમાં રહેલો ચેતનાધમ તો ચેતનજી સાથે જ છે અને જે વિરહ બતાવ્યો છે તે તો શુદ્ધચેતનાનો અને ચેતનજીનો છે આ ભાવ બરાબર સમજવાની ખાસ જરૂર છે ચેતના તેની વિભાવ

* માયડીને જાતે જે પ્રતમાં માડી પાડે છે રાત્ર સાથે માયડી છાંદ વધારે મળતો આવે છે અને માડી કરતાં તે વધારે દત-ત્રેમ જતાવે છે તેથી માયડી પાડ એકઅથવામી દોષ વધારે મારો થાય છે.

† ગુરી ને જાદો જે પ્રતમાં ગુરુ એવો પાડે છે જાતે જાદો જાતે જાતે અત્યાર સુધીની રિખતિ અત્યાર ગુરુ પાડ વધારે યોગ્ય જણાય છે.

‡ પીમેને જાદો એક પ્રતમાં પીમે એવો પાડે છે એનો અર્થ સખજ એવો ધાય છે બુદ્ધિ આ જ પછી છૂંતી ગાથા, પરંતુ અત્ર તે પાડ અશુદ્ધ જણાય છે. ધમી નિજ પર કરે કુદી આ પ્રમાણે પાડ એક પ્રતમાં છે એનો અર્થ ૫ નિરપક્ષ રહેવા પણ હસી પણ મને ધમીને પોતાના અને પારમા દાસમાં કુદી રાખી એવો ધાય છે બુદ્ધિ નિવેચન.

૧ માયડીમા માતાજી રહલી મા. મુનચેતનાને નિરપક્ષનિ પર, એક બાલુએ દગી ન જતાવ તણી છિડીએન અપિ, કોઈએ પણ ન મુડાવદા ન લીધી. ગુરીપ્રયાસ કર્યા, અખ્યા કરી પીમે ૬૫૧થી ૬૫૨ દગી દગી નિજ મતિચાત્રની છુદિ, તિયાર, મન કુદીની કુક મારી.

દશામાં પણ ચેતનજી સાથે જ રહે છે, કારણ કે ચેતના અને ચેતનનો અલેદ છે. અહીં ચેતના જે ભાવ બતાવે છે તે તેની શુદ્ધ દશાની સાપેક્ષ વૃત્તિએ છે અને તેની અંદર જ વર્તમાન વિકાવદશામાં તેની થયેલી સ્થિતિનું આબેહુબ વર્ણન છે. આ બહુ વિશાળ દૃષ્ટિથી લખાયેલા પદનો ભાવ બહુ મધ્યસ્થ દૃષ્ટિથી વિચારવા અને સમજવા યોગ્ય છે.

ચેતના જ્યાં સુધી અશુદ્ધ દશામાં હોય છે ત્યાં સુધી તેને સુમતિ માટે બહુ માન હોય છે. પોતે ગમે તેવી અશુદ્ધ હોય તો પણ પોતાની વાસ્તવિક સ્થિતિને તે સમજતી હોવાથી સુમતિને અત્ર તે માડી કહીને બોલાવે છે ચેતના અત્ર માડી શબ્દ વાપરે છે તે પ્રેમસૂચક છે. સાધારણ રીતે વિચાર કરતાં આપણા મુખમાંથી મા-માડી એવો આલાપ નીકળી જાય છે અને ખાસ કરીને જ્યારે મનમાં કોઈ પણ કારણથી ખેદ કે દુઃખ થાય છે ત્યારે આ શબ્દનો ઉચ્ચાર બહુ સામાન્ય છે. માના કરતા માડી વધારે પ્રેમ સૂચવે છે અને માયડી તેથી પણ વધારે પ્રેમ સૂચવે છે. અતિ પ્રેમમાં એકવચનનો ઉચ્ચાર થાય છે; માનાર્થમાં વપરાતું બહુવચન બોલનાર અને સામળનાર વચ્ચે અતર બતાવે છે. માતાને તું કહીને બોલાવવાનો વ્યવહાર વિશેષ પ્રેમ બતાવે છે, પિતાનું સન્માનાર્થ બહુવચન જરા આતરો અને વિવેકનો ખાદ્ય દેખાવ બતાવે છે. અત્ર ચેતના સુમતિને જે વાત કહે છે તેની શરૂઆત 'માયડી' શબ્દના સંબોધનપૂર્વક કરે છે તે બંને વચ્ચેનો પ્રેમ બતાવે છે. ખાડી કોઈ પણ અર્થમાં ચેતનાની મા સુમતિ થઈ શકતી નથી.* માત્ર શુદ્ધ ચેતનાનું શુદ્ધત્વ પ્રગટ કરવાનું કારણ સુમતિ હોઈ શુદ્ધત્વજનની તરીકે તેને શુદ્ધ ચેતના એક દૃષ્ટિએ જોતાં મા કહી શકે, પણ અત્ર તો ચેતના બોલે છે અને તેનું શુદ્ધત્વ હજી હવે પ્રગટ કરવાનું છે, તેથી ઉપરના અર્થમાં માયડી શબ્દ વપરાયો હશે એમ મારું ધારવું છે.

હે સુમતિ માતાજી ! હું ચેતના મારા પતિ ચેતનજી સાથે ઘણી જગ્યાએ ગઈ, પણ તમે ત્યાં હાજર નહિ, તેથી મને કોઈએ નિષ્પક્ષ રહેવા કીધી નહિ. મારા પતિ તો એવા છે કે એ તો જ્યાં જાય છે ત્યાં તદ્રૂપ થઈ જાય છે, કોઈ પ્રકારનો વિચાર કરતા નથી, નિર્ણય કરતા નથી અને તેવી અસ્વસ્થ અવસ્થામાં મને પણ સાથે ઘસડે છે. વાસ્તવિક રીતે મારા પતિએ કોઈ બાબતે પૂર્ણ વિચાર કર્યા વગર ઢળી જવું ન જોઈએ. કોઈ પણ પક્ષ એકદમ આદરવો ન જોઈએ, તેને બદલે એ તો વિપરીત રીતે તુરત એક બાબત

* માયડી શબ્દનો એક બીજો ભાવ મને સ્ફૂરે છે. એ અર્થમાં માયડી અથવા માવડી શબ્દ કાષ્ઠ બંધ અને તિરસ્કારના અર્થમાં વપરાય છે દેવી વિગેરેને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવે છે કે—'હે માવડી ! હવે મને છોડ અથવા મારું ઠેકાણું પડવા દે' આ અર્થમાં માવડી શબ્દ વાપર્યો હોય તો તે માયા, મમતાને ઉદ્દેશીને ચેતના બોલી હોય એમ ગણી શકાય. ચેતના માયા, મમતાને અથવા કુમતિને કહે છે કે—હે માવડી ! મને તમે તો શું પણ કાષ્ઠએ નિરાતે બેસવા કીધી નથી આ પ્રમાણે ઉપોદ્ધાત કર્યા પછી પોતાને કાણે કાણે કેવી રીતે હેરાન કરી તેનું વર્ણન ચેતના આપે છે વિ. કં.

આકરો વિરહજ્વર આવ્યો છે અને તેનો ઘાટ કોવો થાય છે કે કોઈ બીજો વેધ તેની હવા કરીને તેને મટાડી શકે તેમ જણાતું નથી. દુનિયામાં સાધારણ વેધો તો બહારનો તાવ મટાડી શકે છે, પણ અંતરજનો તાવ કોણ મટાડી શકે ? વિરહજ્વરનો આકરો ઘાટ મટાડવાની હવા વેધ કે હક્ષીમ પાસે ભેવામાં કે બણવામાં આવી નથી. વિરહાવસ્થામાં શરીરમાં ગરમી બહુ લાગે છે, આણુ અંગ બળુ-બળુ થઈ જાય છે ઉનાળામાં સખ્ત ગરમીથી શરીર પર બળાઈ કે શુભદાં વિગેરેનો ઘાટ થાય તે જેમ વરસાદની ઝડી આવવાથી અને તેમાં ન્હાવાથી શાંત થાય છે, તેમ અહીં તો હવે આનંદમન અમૃતનો વરસાદ વરસે અને આશ પતિના ઉપર તેનો પ્રવાહ ચાલી તે મારો વિરહાગ્નિ નાશ પામે અથવા મદ થાય એમ છે જેઠ માસમાં-જુનની અધવખમાં જ્યારે સખ્ત ગરમીથી શરીર જળી જતું હોય છે તે વખતે વરસાદની ઝડી કેવો આનંદ આપે છે તે સવના અનુભવને, વિષય છે એવા વખતમાં જ્યારે અમૃતરસનો વરસાદ આવે અને તે પણ સાધારણ રીતે નહિ, પણ ઝડીના આકરમાં-પૂરતા ભેસમાં આવે ત્યારે કેવો આનંદ થાય તે સવત્ર સમજ્ય તેવું છે

વાત એ પ્રમાણે છે કે-જ્યાં સુધી શુદ્ધ ચેતનાનો અને ચેતનજનો સંયોગ બસબસ થાય નહિ અને સમભાવ આવે નહિ શુદ્ધ સનાતન ચેતનજનો વિરહાગ્નિ પૂરો થઈ ચેતના સાથે એકાંત મુખ્ય કોઅવવાનો તેના મનમાં દૃઢ નિશ્ચય થાય નહિ, ત્યાં સુધી તેની વર્તમાન વિભાવદશાનો અંત આવે નહિ; અને એમ બને નહિ ત્યાં સુધી ચેતનજની વર્તમાન નિદ્રુષ્ટ દશાની પર્જાપ્તિ થાય નહિ. આવા સંયોગોમાં આપણી ખાસ ફરજ છે કે વાતો કરવાની ઊંચી ઊંચી ચેતનજની દશા ઉચ્ચ થાય, તેની વર્તમાનસ્થિતિ સુધરે અને તેનો સવથા શુદ્ધ દશામાં આપાર થાય તે માટે તેની પાસે આનંદમનના અમૃતના વરસાદ વરસાવનાનાં સાધનો એકઠા કરવા સાધારણ સમરસનો એકાદ બિંદુ આવી જાય તો તેથી કાંઈ લાભ થાય નહિ અથવા વાસ્તવિક રીતે બાલીએ તો જરા સરખો આનંદ થાય તે હીલ્લે કાળ ટકી શકે નહિ. આટલા માટે સમરસના કુટે કુટા બોધને અને તેનો વરસાદ વરસાવવો બોધને એ સમરસના વરસાદમાં ન્હાઈ-તરખોળ થઈ, ચેતનજ ચેતનાની વિરહ દશાથી આવેલી તપતિને દૂર કરે એ ખાસ કર્તવ્ય છે અને તે કરવા માટે દૃઢ નિશ્ચય કરવાની ખાસ જરૂર છે એ પ્રમાણે કરવાથી ચેતનજ શુદ્ધ દશામાં આવી જઈ ચોખ્ખી રીતે આગળ વધશે અને થોડા વખતમાં તેની દશા સુધરશે.

બીજો તબીબ આ વિરહાગ્નિને શમાવી શકતો નથી એમ વાત કહી તે બસબસ ઉચિત છે તબીબ એટલે હક્ષીમ, વેધ કે ડાક્ટર હોય તો તે બ્યાખિના બાદ બિંદુ ઉપરથી હવા આપે છે, પણ તેથી મારો અગ્નિ શાંત થતો નથી. બહારનો તાવ હવાથી જાય પણ વિરહનો અગ્નિ તો જ્યારે વિરહદશા દૂર થાય ત્યારે જ શાંત થાય તે કાંઈ બહારનો ઉપર ઉપરનો તાવ નથી કે ક્લીનાઈનિ કરિઆવાદિ હવાથી ચાલ્યો જાય એ અગ્નિ ઉપર તો આનંદમન રસનો વરસાદ પડે ત્યારે જ તેની શાંતિ થાય તેમ છે જેમ બસબસ અગ્નિ અસુક થકેરને

લાગ્યો હોય ત્યારે ખાલદી કે બિદામાં પાણી લાવીને નાખવાથી અગ્નિ શાત થઈ શકતો નથી, પરંતુ તેવા ભયંકર-દાવાનળ જેવા અગ્નિ ઉપર તો જળનો વરસાદ વરસાવવાની જરૂર રહે છે, તેમ આ વિરહાગ્નિરૂપ દાવાનળ શાત કરવા માટે આનંદરસના પ્રવાહની જરૂર છે. સાધારણ તબીબ જેમ અંતરદાહ મટાડી શકતો નથી તેમ ચેતનાના વિરહાગ્નિને શાત કરી શકતો નથી, તેની દવા તો આનંદધન નામના વૈદ્ય કરે તો જ કરી શકે તેમ છે અને તે પણ પોતાની પાસે રહેલ 'આનંદરસ' નામની દવા મોટા પ્રમાણમાં આપે તો જ તેનાથી લાભ થાય તેમ છે.

ટખાકાર આ ગાથાના અર્થમાં કહે છે કે-ચેતનને આયુ સ્થિતિ અદ્ય રહી છે અને હવે તેના ભવ પણ પૂરા થવા આવ્યા છે. તેની સુમતિ-ચેતનાના પતિ ચેતનની બહેન લાડકી નણદ છે તેનો પિતા શુદ્ધ ચેતનત્વ છે આ લાડકી નણદ કેવળજ્ઞાન સંબંધમાં લડી એટલે હવે તમે કેવળજ્ઞાન જલદી પ્રાપ્ત કરો એવી એવી વાત કહી ગઈ અને વચનો સંભળાવી ગઈ. વળી તે એવું પણ કહી ગઈ કે વિરહતાપ છુટાવવાને અન્યભવ પરણિત અપરિપાકી તબીબ ઇલાજ જ જાણતો નથી માટે આ આનંદધન પતિને મળ એટલું કહીને તે નણદ ચેતનને મળી અને ચેતને કેવળજ્ઞાનરૂપ પીયૂષની વર્ષા કરી પોતાને મેળવી લીધી. આ અર્થ તદ્દન જૂદી દૃષ્ટિથી કયો છે એનો ભાવ સમજાવો મુશ્કેલ છે અહીં નણદ વિગેરે સાથે જે લગાઈ થાય છે તેમા તે ઔર તબીબ વિગેરેની વાત આવી રીતે જણાવે અને વળી પાછી પોતે મળી જાય એ આ ચેતનજીની જે ઉત્કાન્તિ પ્રથમ બંને ગાથામાં બતાવી છે, તેને અનુરૂપ લાગતી નવી ટખાકારનો ભાવ બરાબર સમજાતો નથી અથવા તેઓ સ્પષ્ટ રીતે તેઓના મનમાં જે ભાવ ખીલ્યો છે તે બતાવી શક્યા નથી

આખા પદનું રહસ્ય આનંદધન પીયૂષનો રસ વરસાવવામાં આવી જાય છે. ભાવાત્મક કવિની આ છેલ્લા પદમાં ભાવ બતાવવાની પદ્ધતિ એટલી સુદર છે કે આખા પદમાં જે જિજ્ઞાસા વધતી જાય છે તે છેવટના પદમાં એકદમ બહુ સુદર રીતે તૃપ્ત થઈ જાય છે. જ્યાં આનંદરસનો વરસાદ વરસે ત્યાં પછી નણદના વિરૂપ સ્વરો, સાસુનો અવિશ્વાસ, લોકોની વાતો અને પટ ભૂષણની અવ્યવસ્થિતતા જરા પણ અસર કરનાર ન થાય એ સાધારણ રીતે સમજાય તેવી હકીકત છે હે ચેતનજી ! તમે હવે અમર ગતિના સુખો એટલે પૌદ્ગલિક ભાવોનો ત્યાગ કરી, સાસુ વહુની અવિશ્વાસ્ય સ્થિતિ દૂર કરી અને વહેલી પ્રભાતમાં નણદ સાથે લગાઈ થાય છે તે વાતને હાકી કાઢી હવે આનંદરસના વિશુદ્ધ વરસાદમાં ન્હાઈ લો, તેમા તરળોળ થઈ જાઓ અને અમર થઈ જાઓ જ્યાં સુધી તમે બાહ્ય ચેષ્ટાને આધીન થઈ, અગ્નિ શમાવવા બીજા તબીબની દવા લીધા કરશે ત્યાં સુધી તમારું કાંઈ વળવાનું નથી, તમારો વ્યાધિ ઘટવાનો નથી અને તમને કાંઈ સુખ થવાનું નથી. આનંદધન વૈદ્ય પાસેથી આનંદરસ મેળવો અથવા આનંદરસના વરસાદમાં ન્હાઓ-

ગમે તે પ્રકારે હવે બાહ્ય ભાવ છોડી આત્મર દૃષ્ટિ બાજત કરો, તમારું મૂળ સ્વરૂપ સમજો, તેને પ્રગટ કરો અને આ શુદ્ધ ચેતનાનો આનાદિ વિરહકાળ દૂર કરો.

૫૬ અડતાલીસમું

રાત્ર—મારું જ પ્રશ્ન.

“માયઢી મુને નિરપલ્લ કિમહી ન મૂકી, નિરપલ્લ કિમહી ન મૂકી; માયઢી૦
નિરપલ્લ રહેવા પણુદ છરી,+ ધીમેં નિમ્મ મલિ ફુકી માયઢી૦ ૧

“હે માઢી ! મને કોઈએ નિરપલ્લ રહેવા દીધી નહિ. નિરપલ્લ રહેવા માટે મેં ઘણું પ્રયાસ કર્યો પણ ખીમે ખીમે મારી બુદ્ધિને (તેણે) ફુક મારી.”

ભાવ—આ અતિ અદ્ભુત પદ છે, જેમાં પરમતત્ત્વહિષ્ણુતા અને ચેતનાની વિભાવદશામાં થયેલી અને ઘટી અતિ વિરૂપ દશાનું બહુ સુંદર રીતે વર્ણન આપ્યું છે તેનો ટકો નથી. માત્ર શુરુ પ ગભીરવિજ્ઞાનને તેનો બહુ સુંદર ભાવ બતાવ્યો છે તે અનુસાર નીચે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. ચેતના તો નિરતર શુદ્ધ જ છે, એને કમનો લેપ શુદ્ધ દશામાં લાગતો નથી, પરંતુ ચેતનમાં ચેતનતા ગુણ રહ્યો છે તે સર્વદા તેની સાથે જ રહે છે, તેના પર કમનો લેપ લાગેલો દૂર થાય છે ત્યારે ચેતના શુદ્ધ થાય છે અને તે પછી તેને શુદ્ધ ચેતનાના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. બહુ કમંભળ દૂર થાય ત્યારે પણ ચેતનાને શુદ્ધ વિશેષગુણી બેઠવામાં આવે છે. ચેતન અને ચેતનાનો આ દૃષ્ટિથી એટલું અલેક છે કે પદ્મના નૂહા નૂહા પદોમાં વિરહાલ્પ બતાવવામાં આવ્યા છે તે શુદ્ધ ચેતનાના છે એમાં રહેલો ચેતનાધમ તો ચેતનજી સાથે જ છે અને જે વિરહ બતાવ્યો છે તે તો શુદ્ધચેતનાનો અને ચેતનજીનો છે. આ ભાવ બરાબર સમજવાની ખાસ જરૂર છે. ચેતના તેની વિભાવ

* માયઢીને બહેને એ પ્રતમાં માઢી પાક છે રાત્ર સાથે માયઢી રખડ વધારે મળતો આવે છે અને માઢી કરતાં તે વધારે હૃત-પ્રેમ બતાવે છે તેથી માયઢી પાક એકબીજા વચ્ચે હોઈ વધારે સારો લાગે છે.

+ ઝુરી ને બહેને એ પ્રતમાં ઝુરુ એવો પાક છે જૂતને બહેને જૂતથી અત્યાર સુધીની રિશ્તિ બતાવતર ઝુરુ પાક વધારે યોગ્ય લગાવ છે.

† ધીમેને બહેને એક પ્રતમાં ધીમે એવો પાક છે એનો અર્થ સજળ એવો થાય છે. છુઓ આ જ પદની છત્રી ગાથા, પરંતુ અત્ર તે પાક અશુદ્ધ લગાવ છે. ધીમે નિજ પર કર ફુકી આ પ્રમાણે પાક એક પ્રતમાં છે એનો અર્થ વુ નિરપલ્લ રહેવા બહુ ઝૂરી પણ અને ધીમેને પોતાના અને પારકા હાથમાં ફુકી દીધી એવો થાય છે. છુઓ વિવેચન.

૧ માયઢીના માતાજી વહાલી મા. મુનેચેતનાને. નિરપલ્લ=નિરપલ્લ, એક બાલુએ દબા ન લખાવ તવી કિયુકીએન અપિ જાહને પણ. ન મૂકીએરહેવા ન દીધી. ઝુરીએપ્રવાસ કર્યો, કખના કરી. ધીમે=કપટથી હાલે હાલે. નિજ મલિએપોતાની શુદ્ધિ, વિચાર, મન. ફુકીની ફુક મારી.

દશામાં પણ ચેતનજી સાથે જ રહે છે, કારણ કે ચેતના અને ચેતનનો અલેદ છે. અહીં ચેતના જે ભાવ બતાવે છે તે તેની શુદ્ધ દશાની સાપેક્ષ વૃત્તિએ છે અને તેની અંદર જ વર્તમાન વિભાવદશામાં તેની થયેલી સ્થિતિનું આબેહુબ વર્ણન છે. આ બહુ વિશાળ દૃષ્ટિથી લખાયેલા પદનો ભાવ બહુ મધ્યસ્થ દૃષ્ટિથી વિચારવા અને સમજવા યોગ્ય છે.

ચેતના જ્યાં સુધી અશુદ્ધ દશામાં હોય છે ત્યાં સુધી તેને સુમતિ માટે બહુ માન હોય છે. પોતે ગમે તેવી અશુદ્ધ હોય તો પણ પોતાની વાસ્તવિક સ્થિતિને તે સમજતી હોવાથી સુમતિને અત્ર તે માડી કહીને બોલાવે છે ચેતના અત્ર માડી શબ્દ વાપરે છે તે પ્રેમસૂચક છે. સાધારણ રીતે વિચાર કરતાં આપણા મુખમાંથી મા-માડી એવો આલાપ નીકળી જાય છે અને ખાસ કરીને જ્યારે મનમાં કોઈ પણ કારણથી ખેદ કે દુઃખ થાય છે ત્યારે આ શબ્દનો ઉચ્ચાર બહુ સામાન્ય છે. માના કરતા માડી વધારે પ્રેમ સૂચવે છે અને માયડી તેથી પણ વધારે પ્રેમ સૂચવે છે અતિ પ્રેમમાં એકવચનનો ઉચ્ચાર થાય છે, માનાર્થમાં વપરાતું બહુવચન બોલનાર અને સાંભળનાર વચ્ચે અંતર બતાવે છે. માતાને તું કહીને બોલાવવાનો વ્યવહાર વિશેષ પ્રેમ બતાવે છે, પિતાનું સન્માનાર્થ બહુવચન જરા આતરો અને વિવેકનો ખાદ્ય દેખાવ બતાવે છે. અત્ર ચેતના સુમતિને જે વાત કહે છે તેની શરૂઆત 'માયડી' શબ્દના સંબોધનપૂર્વક કરે છે તે બંને વચ્ચેનો પ્રેમ બતાવે છે. બાકી કોઈ પણ અર્થમાં ચેતનાની મા સુમતિ થઈ શકતી નથી.* માત્ર શુદ્ધ ચેતનાનું શુદ્ધત્વ પ્રગટ કરવાનું કારણ સુમતિ હોઈ શુદ્ધત્વજનની તરીકે તેને શુદ્ધ ચેતના એક દૃષ્ટિએ જોતા મા કહી શકે, પણ અત્ર તો ચેતના બોલે છે અને તેનું શુદ્ધત્વ હજી હવે પ્રગટ કરવાનું છે, તેથી ઉપરના અર્થમાં માયડી શબ્દ વપરાયો હશે એમ મારું ધારવું છે.

હે સુમતિ માતાજી! હું ચેતના મારા પતિ ચેતનજી સાથે ઘણી જગ્યાએ ગઈ, પણ તમે ત્યાં હાજર નહિ, તેથી મને કોઈએ નિષ્પક્ષ રહેવા દીધી નહિ. મારા પતિ તો એવા છે કે એ તો જ્યાં જાય છે ત્યાં તદ્રૂપ થઈ જાય છે, કોઈ પ્રકારનો વિચાર કરતા નથી, નિર્ણય કરતા નથી અને તેવી અસ્વસ્થ અવસ્થામાં મને પણ સાથે ઘસડે છે. વાસ્તવિક રીતે મારા પતિએ કોઈ બાબતે પૂર્ણ વિચાર કર્યા વગર ઢળી જવું ન જોઈએ. કોઈ પણ પક્ષ એકદમ આદરવો ન જોઈએ, તેને બદલે એ તો વિપરીત રીતે તુરત એક બાબત

* માયડી શબ્દનો એક ખીલો ભાવ મને સ્ફૂરે છે. એ અર્થમાં માયડી અથવા માવડી શબ્દ કાષ્ઠક ભય અને તિરસ્કારના અર્થમાં વપરાય છે દેવી વિગેરેને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવે છે કે—'હે માવડી! હવે મને છોડ અથવા મારું ઠેકાણું પડવા દે' આ અર્થમાં માવડી શબ્દ વાપર્યો હોય તો તે માયા, મમતાને ઉદ્દેશીને ચેતના બોલી હોય એમ ગણી શકાય. ચેતના માયા, મમતાને અથવા કુમતિને કહે છે કે—'હે માવડી! મને તમે તો શુ પણ કોઈએ નિરાતે ખેસવા દીધી નથી આ પ્રમાણે ઉપોદ્ધાત કર્યા પછી પોતાને કાણે કાણે કેવી રીતે હેરાન કરી તેનું વર્ણન ચેતના આપે છે વિ. કં,

જહવુ કરી લઈ, દિલ્લિ બિ હુ કે અપેક્ષાહેતુ વિચાર્યા વગર જુદી જુદી જાગતોને આહરી જેસે છે-તે જેવી રીતે આહરે છે તેનું સહજ વિવેચન હુ હવે પછી કરી જતાવીશ. આવી રીતે પતિ જ્યારે એક પક્ષમાં ઘસઠાઈ બાંધ છે ત્યારે મારો અને તેમનો અલેહ હોવાથી હુ પણ સાથે ઘસઠાઈ બાંધ છું અને જો કે હુ નિષ્પક્ષ રહેવા માટે ઘણા પ્રયાસ કરું છું, અતઃકરણપૂર્વક ધન્ય છું કે પતિ એવી રીતે એક પક્ષનો આહર ન કરે તો સારું; છતાં પણ પતિનો અને મારો અલેહ હોવાથી હુ અતઃ તેમના જેવી થઈ બાંધ છું અને તેમ થવાનું કારણ એ છે કે હુ મને તેટલી સુરક્ષા કરું છું પણ પતિ મારું સાંભળતા જ નથી. વળી હું માઠી ! તમે ત્યાં હાજર નહિ તેથી મારું જોકેલીનું જોર પતિ ઉપર ચાહે પણ નહિ અને પતિ તો અજ્ઞાનશ્યામી જોવા આશ્ચર્યકિત થઈ ગયેલા છે કે મારી વાત સાંભળવાને બદલે પોતાનો જે મત થયો હોય તેની કૂક મારા ઉપર મારે, મને તદ્દુપ જતાવવા પાઠ ભણાવે અને તેમ કરીને છેવટે મને ફરેલી તાખે. હુ તો જ્યાં જ્યાં ગઈ ત્યાં ત્યાં કોઈએ અત્યાર સુધી મને શુદ્ધ ચેતન્યસ્વરૂપે સ્થાપન કરી નહિ, પણ હવે પછી જતાવવામાં આવશે તેવા મારા અનેક રૂપો પ્રગટ કરાવ્યા, મેં તે સ્થિતિમાંથી બહાર નીકળી જવા અનેક પ્રકારની સુરક્ષા કરી, પણ મારું કંઈ આશુ નહિ અને મારી અનેક પ્રકારે ફરેલી થઈ.

ચેતન્ય અસલ રૂપમાં શુદ્ધ હોવાથી શુદ્ધ ચેતના થવા અને એક મતમાં હળી ન જવા અનેક પ્રયત્ન કરે, પણ વિશ્વાવશ્યાના જોરમાં અજ્ઞાનાવસ્થામાં વલતા ચેતનજી સાચી જોડી ફલીલથી, ઉપર ઉપરના મોઢક દેખાયોથી અને કુલક-વિલકની બળથી જોવા ફસાઈ બંધ છે કે અમુક સત્યના અશને સપૂણ સત્ય માની લેવાની અને તે સત્યના અશ તરફ અથવા સત્યના આભાસ તરફ હળી જવાની પોતાની પદ્ધતિ ક્ષયમ રાખે છે મારા પતિને અપેક્ષા નાન અને નયન્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોવાથી તેમજ તેમની સત્યચોષક વૃત્તિ યથાસ્મિત બાંધત થયેલી ન હોવાથી તેઓ વારંવાર એક બાબતને હળી બાંધ છે અને મારો અને તેમનો અલેહ હોવાથી મારી પણ જો જ સ્થિતિ યામ છે આવે વખતે જો સુખવિનો યોમ અથવા હાજરી હોય તો સત્યસ્વરૂપનું માનદશન પણ મારા પતિને યામ, પરંતુ સુખવિની ગેરજાગરી, અજ્ઞાનાવસ્થાનું બળ અને ચેતનજીનો મિશ્માભાવમાં વલવાનો અનાદિ સ્વભાવ એટલું જોર કરે છે કે-હુ મને તેટલું જોર કરું અને બહાર આવી પોતાનું શુદ્ધત્વ દાખવવા પ્રયત્ન કરું, તને માટે વલખા મારું પણ ચેતનજી મારી તે સ્થિતિ પ્રગટ થવા દેતા નથી, મારી હરકાર કસતા નથી, મારી સામુ દિલ્લિપાત પણ કસતા નથી અને પોતાનો જે મત થયો હોય જે પણ તરફ પોતે હળી જવા હોય તે તરફ મને પણ ઘસડે છે અને મને વધારે અશુદ્ધ જતાવે છે પછી પતિ પાસે આવનાશ સત્યના અશો અથવા સત્યના નાશપત્રો કપટયુક્ત હોય, અતસ્વૃત્તિએ તદ્દન બૂઠા હોય તો પણ તેઓ પોતાની વાત પતિને હેલ્યા જાયોથી અમથવે છે અને પતિ તેને આહરી મારી પાસે પણ તે કબૂલ કરાવે છે મારા પતિને ૭ મર્યા તલે તેમને પોતાની જેવા જનાવ્યા અને મને પણ સાથે ઘસડી ગયા.

ચેતનાને કેવી રીતે એક પક્ષમાં તાણી જઈને તદ્દ્રુપ બનાવી તેનાં દૃષ્ટાન્તો હવે આપે છે તે આપણે હવે પછીની ગાથામાં વિચારશું.

‘ ધમી નિજ પર કર કુંકી ’ મને ધમકાવીને પોતાના અને પારકા હાથમાં કુંકી દીધી એટલે મને પારકા હાથમાં પણ ઘસડાવા દીધી અને પોતે પણ ઘસડી. મને આવી રીતે અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખી અને મારું એક પણ રીતે યોગ્ય ઠેકાણું પડવા ન દીધું. ‘ ધીમે નિજ મતિ કુંકી ’ એમ અસદ્ પાઠ છે તે એવો ભાવ બતાવે છે કે મેં ગમે તેટલો પ્રયત્ન કર્યો તો પણ પોતાના વિચારની કુંક મને મારી. યત્ર કે મંત્રથી જેમ કુંક મારીને સામા માણસને પોતાની અસર નીચે મૂકવામાં આવે છે અને તે વખતે કબજામાં આવનાર માણસનું મન તેમ થવા રાજી હોય કે ન હોય તો પણ તેને તાબે થવું જ પડે છે, તેમ મને પતિએ એવી કુંક મારી કે મારો શુદ્ધ સ્વભાવ વિસારી મારે ચેતનજી સાથે ઘસડાવું પડ્યું. આ ભાવમાં અને પાઠાતરના ભાવમાં ઘણો ફેર છે. પાઠાતરનો ભાવ બળાત્કાર સૂચવે છે અને મૂળમાં લખેલો પાઠ મંત્ર અથવા Hypnotismની અસર બતાવે છે. ખન્ને ભાવ બહુ સુદર છે.

ચેતનજીની અજ્ઞાનદશા એવા આવરણમાં રહીને કામ કરે છે કે એને તે વખતે યથાસ્થિત વસ્તુદર્શન થાય તો પણ તે તેને સમજાતું નથી અને પોતાની જાતને તે એકદેશીય જ્ઞાનથી અને સ્વકલ્પનાજાળથી એવી તો નિકૃષ્ટ સ્થિતિમાં લાવી મૂકે છે કે પછી તેને વિશુદ્ધ સ્થિતિમાં આવતા બહુ વખત લાગે છે સાધારણ વ્યવહારના પ્રસંગને બાબત ઉપર રાખીએ તો પણ ધાર્મિક પ્રસંગોમાં એ જ નિકૃષ્ટ સ્થિતિ સ્પષ્ટ જણાશે એનો સ્વભાવ જ અધોગામી થઈ ગયેલો હોવાથી જ્યાં સુધી નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિએ જોવાની તેને ટેવ પડે નહિ ત્યાં સુધી તેની સ્થિતિમાં ફેરફાર થવો સમજવો નથી. સત્યનો અશ લઈ, પોતાને પડિત સર્વજ્ઞ સમજી, કાંઈક બૂલથી, કાંઈક અભિમાનથી અને કાંઈક મતિમદતાથી એક બાબતને ઢળી જવાની ટેવને લીધે ઘણા પ્રાણીઓ વિના કારણ સંસારસમુદ્રમાં અટવાયા કરે છે, ઘસડાયા કરે છે અને હેરાન થયા કરે છે એને કિનારો દેખાતો નથી, દેખાય છે તો તે તરફ સ્થિર દૃષ્ટિ રાખીને તેને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન થતો નથી અને સાધારણ ખડકોને કિનારા માની તે તરફ ખેચાઈ, જીવનજહાજ તેની સાથે અથડાવી સમુદ્રના વમળમાં પડી ઘસડાયા કરે છે. આવી રીતે નિષ્પક્ષ રહેવાની ઝુરણા કોઈ વખત થાય છે તે પણ ઉપર ઉપરની હોય છે, કિનારાને બદલે ખડકને કાઠા સમજી તે પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નને સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું લક્ષ્યબિંદુ સમજવામાં આવે છે આવા સર્વ પ્રયત્નો નિષ્પક્ષ ન રાખતાં ચેતનજીને વધારે વધારે સમુદ્રમાં ડુબાડતા જાય છે.

અમુક મત કે અમુક દર્શન ચેતનજીને નુકશાન કરનાર થાય કે લાભ કરનાર થાય તેનો સુખ્ય આધાર તેની સત્યઆહી યુદ્ધિ ઉપર છે દરેક દર્શનમાં સત્યના અશો તો રહેલા હોય

છે જ, તેને તેટલે અથે સત્ય સમજવામાં આવે તો પછી વાંધો રહેતો નથી; પણ એ અથને સંપૂર્ણ સત્ય માનવામાં આવે તો સત્યાગ્રહ થતો નથી. આ ભાવ હવે વિસ્તારથી વિચારવામાં આવશે. ચેતનાનું શુદ્ધત્વ હજુ પ્રગટ થયું નથી, તે સુખતિ પાસે ફરિયાદ કરવા માટે કહે છે કે-હે માડી! મારા કેવા કેવા હાલ કર્યાં તે સંજોગો.

આ આખું પર નિરપખ શબ્દ પર શ્વાસુ છે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ નિષ્પક્ષ રહેવાની બહુ જરૂર છે અનુક્રમત કે દશન પોતાના છે તેથી તેનો પક્ષ કરવો ન જોઈએ, પરંતુ તેમાં એ સત્ય હોય તો તેને સત્યની ખાતર આદરવા જોઈએ. આ વિશાળ ને પક્ષપાત રહિત દૃષ્ટિથી પરમતસદ્વિષ્ણુતા પ્રાપ્ત થાય છે. નિષ્પક્ષ શબ્દની આ વિવેચના મતકર્તાનાનુસાર ઘણા આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ મનની શાંતિ રાખવી, મનને સ્થિતિસ્થાપકતામાં સંખ્યુ અને ગમી તેવા પ્રસંગો તેને ડોળાવા દેવું તદ્દિ એ અર્થ નિરપખ શબ્દનો થઈ શકે છે નૈતિક દૃષ્ટિએ શુદ્ધ નીતિસૂત્રોનું તેના શુદ્ધત્વ ખાતર અનુકરણ કરવું એ નિરપખ શબ્દનો ભાવ છે. ખિદાન હજી મહાશયે નિરપક્ષ શબ્દનો આધ્યાત્મિક ભાવ બતાવતાં કહ્યું છે કે-આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ આખા જગતની અવલોકના કરતા કેઇ વિરલા પ્રાણી જ તેવા રેખાય તે તેમણે આ ભાવ એક પદમાં બહુ સારી રીતે બતાવ્યો છે, તે તંત્રોના પોતાના શબ્દોમાં જ ખત્ર ઉતારી લઈએ.

અવધુ નિરપક્ષ નિષ્ણા ઠોઈ દેખ્યા જન સકુ જોય અવધુ
સમ રસ ભાવ કાલા ચિત્ત જોઈ, વાપ ઉઠાપન ન દોષ;
જીવિતાથી કે ધરતી ખાવા જીવેને નર સોધ+ અવધુ. ૧
અસરકરો ભેદ ન જીવે, જીવે ઉપલ- સમ જોય;
નારી જીવનવૃત્તિ નહિ પરિચય, તો શિવમયિર દેખે. અવધુ. ૨
નિદા સ્તુતિ સમજાઈ મુશ્કિને હરી સોઈ નહિ જાણે;
તે જીવે જોમીસર પૂરા, નિત્ય, અસહતે પુણ્યકાળે. અવધુ. ૩
અ ર સમાન સૌમ્યતા** જાણે, અસાધ્ય જેમ જ બીસા;
જીવનપ્રમત બારક- પર નિત્ય ++મુશ્કિરિ સમ મુશ્કિ ધીરા. અવધુ. ૪
જીવનપદ નામ પરાય પદેશુ, જીવન કમલ જ્યુ ન્યાસા†††;
ખિદાન ૩ + કસ્યા જન ઉત્તરે સો સાહેબો ખ્યાસ. અવધુ. ૫

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોતાં નિષ્પક્ષ અનુભવની આવી સ્થિતિ હોય છે જોના મનમાં સમરસભાવ બહુ અસરકારક રીતે સ્થિત થયેલ હોય છે, જોને એક વાત માખવી અને બીજી ઉઠાખવી કે જોવા બોલા વાળવા એ જરા પણ પસંદ આવતું નથી; જોના મનમાં શાન્ત અને ગરીબ, સુવચ્છ કે પત્થર, મોક્ષ કે સસાર સવ સરખા જ હોય છે, જોને

* સ્થાપના અને ઉઠાપના † નિત્ય, પરમાત્મા ‡ જીવિતાથીના ધરતી વાતો એટલે સિદ્ધ દેશમાં જતી પરમાનુભવરિષિત + તે ૪ = રાજા અને ગરીબ. ૧ મુવચ્છ - પથર. ** ધર્મસૂત્ર †† ધર્મ. ‡‡ કુલસ્થાનમાં દરેક ૪ પ્રકાર કરતાં ‡ સીતગાથા. = સમુદ્ર ૧૧ ઉલોગી, અનુભવ-પ્રમાદ બનતા. ‡‡ અતિ ઉલોગી પક્ષીવિશે ‡‡ મેરુપવત. *** કમળ ††† અલગ. ‡‡‡ એક

પોતાની નિંદા સાંભળી ખેદ થતો નથી, સ્તુતિ સાંભળી આનંદ થતો નથી, એ પંકજ એટલે કાદવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ કમળ જેમ કાદવથી દૂર જ રહે છે તેમ વિષયમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છતાં વિષયથી દૂર રહે છે. આવા મનુષ્ય-નિષ્પક્ષ ચેતનો અવિનાશીના ધરની વાતો જાણે છે અને તે સાહેબના પ્યારા છે, પરમાત્માને પગલે ચાલનારા છે અને નિરંતર ગુણસ્થાન પર આરોહણ કરી પ્રગતિ કરનારા છે. તેઓના સંબંધમા ચાર દૃષ્ટાંત બતાવ્યાં છે તે ખહુ મનન કરવા યોગ્ય છે. એવા મહાત્માની શીતળતા ચન્દ્ર જેવી હોય છે, ગભીરતા સમુદ્ર જેવી હોય છે, ઉઘોગિતા ભારંડ પક્ષી જેવી હોય છે અને ધીરતા મેરુપર્વત જેવી હોય છે. એ ચારે મહાનુ સદ્ગુણો પર એક એક નિબંધ લખાય તેમ છે. આવા પ્રબળ તેજસ્વી પુરુષો મનની સ્થિતિસ્થાપકતા જાળવી નિંદા સ્તુતિની દરકાર કર્યા વગર પોતાના વિશુદ્ધ માર્ગ પર ચાલ્યા જાય છે અને ચિદાનંદજી મહારાજ કહે છે કે-આખી દુનિયા પર દૃષ્ટિ નાખતાં જણાય છે કે-આવા નિષ્પક્ષ મનુષ્યો ખહુ વિરલ હોય છે. આ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ નિષ્પક્ષપાતપણું બતાવ્યું. ધાર્મિક વિષયના બે મોટા વિભાગ છે. એક Metaphysics દ્રવ્યાનુયોગ અને બીજો Ethics નીતિવિભાગ. પ્રથમ વિભાગ આત્મા અને અન્ય દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ અનેક પ્રકારે બતાવે છે અને બીજો વિભાગ ચારિત્ર-વર્તનના અનેક વિભાગો, સાધનો અને મૂળતત્ત્વો બતાવે છે ચિદાનંદજી મહારાજે ethical દૃષ્ટિએ-દ્વિતીય વિભાગની અપેક્ષાએ નિષ્પક્ષપાતપણું બતાવ્યું છે. શ્રી આનંદધનજી મહારાજે પ્રથમ વિભાગ-દ્રવ્યાનુયોગને અપેક્ષીને બતાવ્યું છે. તેના પર વિશેષ વિવેચન પ્રસંગે પ્રસંગે થતું જશે. ચેતનાના જૂદા જૂદા પ્રકારે કેવા હાલ કર્યા છે એ હવે આપણે શ્રી આનંદધનજી મહારાજ સાથે વિચારીએ.

જોગીં મિલીને જોગળ કીધી, જતીં કીધી* જતળી;

મગતેં પકડી મગતાળી કીધી, મતવાસીં કીધી મતળી. માયડી૦ ૨

“અતીત બાવાઓએ એકત્ર થઇને મને મહામાયા બનાવી, સન્યાસી પરિત્રાજકોએ મને પરિત્રાજિકા બનાવી; ભક્તિમાર્ગના ઉપાસકોએ મને ભગતડી બનાવી અને મસ્તાન યોગીઓએ મને તેઓના મતમા આસક્ત બનાવી.”

ભાવ—કાનકટા જોગીઓ હાથમા ટોકરી રાખી દુકાને દુકાને માગવા નીકળે છે,

* બીજી, ત્રીજી તથા ચોથી પકિતમા જાપેલી શુકમાં કીધીને બદલે કાનિ પાઠ છે, અર્થ એક જ છે, પણ એકે પ્રતમા તે પાઠ નથી

† જાપેલ શુકમા ‘મતવાલે’ એવો પાઠ છે, અર્થ એક જ છે

૨ જોગી=અતીત, પથ્થરની માળા પહેરવાવાળા મિલીતે=એકત્ર થઇને જોગણુ=મહામાધ મહામાયા, યોગિણી કીધી=કરી, બનાવી જતિ=પરિત્રાજકો, સન્યાસી જતણી=પરિત્રાજિકા ભગતે=ભક્તિમાર્ગ રસિકે પકડી=ખેચી લાવીને ભગતાણી=ભક્તિમાર્ગવાળી મતવાસી=મસ્તાન યોગી, અલખમા મમ રહેનાર જોગી મતણી=ત-મતાસક્ત

છે જ, તેને તેટલે જશે સત્ય સમજવામાં આવે તો પછી વાધો રહેતો નથી; પણ એ જાણને સંપૂર્ણ સત્ય માનવામાં આવે તો સત્યાગ્રહ થતો નથી. આ ભાવ હવે વિસ્તારથી વિચારવામાં આવશે. ચેતનાનુ શુદ્ધત્વ હજુ પ્રગટ થયું નથી, તે સુમતિ પાસે ફરિયાદ કરવા માટે કહે છે કે-હે મામી! મારા કેવા કેવા હાલ કર્યા તે સાજો.

આ આખું પદ નિરપખ શબ્દ પર રચાયું છે. ભાર્મિક દૃષ્ટિએ નિષ્પક્ષ રહેવાની બહુ જરૂર છે. અમુક મત કે દશન પોતાના છે તેથી તેનો પક્ષ કરવો ન જોઈએ, પરંતુ તેમાં એ સત્ય હોય તો તેને સત્યની ખાતર આજ્ઞાનાં જોઈએ. આ વિચારને પશુપાત્વ સ્થિત દૃષ્ટિથી પરમતત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. નિષ્પક્ષ શબ્દની આ વિવેચના મતદશનાનુસાર યશ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ મનની શાંતિ શાખવી, મનને સ્થિતિસ્થાપકતામાં રાખવું અને ગમે તેવા પ્રસંગે તેને ડાળવા જેવું નહિ એ બધું નિરપખ શબ્દનો યશ થઈ છે. નૈતિક દૃષ્ટિએ શુદ્ધ નીવિસૂત્રોનું તેના શુદ્ધત્વ ખાતર અનુકરણ કરવું એ નિરપખ શબ્દનો ભાવ છે. જ્ઞાનદાતા મહારાજે નિરપક્ષ શબ્દનો આધ્યાત્મિક ભાવ બતાવતાં કહ્યું છે કે-આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ આખા જગતની અવલોકના કરતાં કોઈ વિરલા પ્રજ્ઞી જ તેવા રેખાએ તે તેમજે આ ભાવ એક પદમાં બહુ સારી રીતે બતાવ્યો છે તે તેઓના પોતાના શબ્દોમાં જ અત્ર ઉતારી લઈએ.

અવપૂ નિરપક્ષ વિરલા કોઈ રેખા જન સુધુ જોઈ અવપૂ
 સમ રસ ભાવ બાલા ચિત્ત જોઈ, શાપ ઉદ્યાપન ન દોઈ;
 અવિન્યાસી કે ધરણી ખાતર જાનેમે નર સોઈ+ અવપૂ ૧
 આવરકરી ભેદ ન જાને જીવનકે ઉપલક્ષ સમ જોઈ;
 નારી જ્ઞાનાવલોકીએ નહિ પરિચય, તો શિવમંદિર રેખે. અવપૂ ૨
 નિહા સુવિ શવલોડી સુબોને, વર્ષે શોક નવિ આજો;
 તે જગમે જોગીસર પૂરા, નિત્ય, યજ્ઞહતે ડુબાજો. અવપૂ ૩
 અ ૩ સમજ સોઅપા~ જાડી, અપાવર જોઈ જ જોઈમાં
 જગપ્રભાત ભાસે—પર નિત્ય નસુચિરિ સમ સુખિ પીસ. અવપૂ ૪
 ૦૦૦૫૦૪ નામ ખસાય પકશુ, રહત કમલ જ્યુ આસાડી;
 વિદ્યાનંદ ધરયા જન ઉત્તમ સો સાહેબા ખાસ. અવપૂ ૫

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોતા નિષ્પક્ષ મનુષ્યની આવી સ્થિતિ હોય છે. જોના મનમાં સમરસભાવ બહુ અસરકારક રીતે સ્થિત થયેલ હોય છે; જોને એક વાત ચાપવી અને બીજી ઉધાપવી કે એવા ગોટા વાળવા એ જરા પણ પસંદ આવતું નથી; જોના મનમાં શબ્દ અને ગરીબ, સુવણ કે પત્થર, મોક્ષ કે સસાર સર્વ સરખા જ હોય છે; જોને

* સ્થાપના અને ઉદાપના. † નિત્ય પરમાત્મા. x અવિન્યાસીના પરથી વાતો જોડે સિદ્ધિમાં થતી પરમાનંદસ્પર્શિત + તે જ = સા ન અને ગરીબ. ‡ સુત્ત્વ + પથ્થર * સર્વજ્ઞી
 †† માન. xx અનુરચાનમાં દરેક પ્રકાર કરતાં = સ્થિતગત = સમુદ્ધ ૧૧ ઉલોચી, અજગ-
 પ્રમાદ વપરના. ++ અતિ ઉદોચી પદ્મિચીલ ++ મેરુપરત. *** કમલ. ††† અવગ. xox એવા

પોતાની નિંદા સાંભળી ખેદ થતો નથી, સ્તુતિ સાંભળી આનંદ થતો નથી, એ પંકજ એટલે કાદવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ કમળ જેમ કાદવથી દૂર જ રહે છે તેમ વિષયમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છતાં વિષયથી દૂર રહે છે. આવા મનુષ્ય-નિષ્પક્ષ ચેતનો અવિનાશીના ઘરની વાતો બાંધે છે અને તે સાહેબના ખ્યાલ છે, પરમાત્માને પગલે ચાલનારા છે અને નિરંતર શુભસ્થાન પર આરોહણ કરી પ્રગતિ કરનારા છે. તેઓના સંબંધમાં ચાર દૃષ્ટાંત બતાવ્યા છે તે બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે. એવા મહાત્માની શીતળતા ચન્દ્ર જેવી હોય છે, ગભીરતા સમુદ્ર જેવી હોય છે, ઉદ્યોગિતા ભારંડ પક્ષી જેવી હોય છે અને ધીરતા મેરુપર્વત જેવી હોય છે. એ ચારે મહાન્ સદ્ગુણો પર એક એક નિબંધ લખાય તેમ છે. આવા પ્રબળ તેજસ્વી પુરુષો મનની સ્થિતિસ્થાપકતા બળવી નિંદા સ્તુતિની દરકાર કર્યા વગર પોતાના વિશુદ્ધ માર્ગ પર ચાલ્યા બંધ છે અને ચિદાનંદજી મહારાજ કહે છે કે-આખી દુનિયા પર દૃષ્ટિ નાખતા જણાય છે કે-આવા નિષ્પક્ષ મનુષ્યો બહુ વિરલ હોય છે. આ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ નિષ્પક્ષપાતપણું બતાવ્યું. ધાર્મિક વિષયના બે મોટા વિભાગ છે. એક Metaphysics દ્રવ્યાનુયોગ અને બીજો Ethics નીતિવિભાગ. પ્રથમ વિભાગ આત્મા અને અન્ય દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ અનેક પ્રકારે બતાવે છે અને બીજો વિભાગ ચારિત્ર-વર્તનના અનેક વિભાગો, સાધનો અને મૂળતત્ત્વો બતાવે છે. ચિદાનંદજી મહારાજે both દૃષ્ટિએ-દ્વિતીય વિભાગની અપેક્ષાએ નિષ્પક્ષપાતપણું બતાવ્યું છે. શ્રી આનંદધનજી મહારાજે પ્રથમ વિભાગ-દ્રવ્યાનુયોગને અપેક્ષાને બતાવ્યું છે. તેના પર વિશેષ વિવેચન પ્રસંગે પ્રસંગે થતું જશે ચેતનાના જૂદા જૂદા પ્રકારે કેવા હાલ કર્યા છે એ હવે આપણે શ્રી આનંદધનજી મહારાજ સાથે વિચારીએ.

જોગીય મિલીને જોગણ કીધી, જતીઈ કીધી* જતળી;

મગતે પકડી મગતાળી કીધી, મતવાસી* કીધી મતળી. માયડી૦ ૨

“અતીત બાવાઓએ એકત્ર થઈને મને મહામાયા બનાવી, સંન્યાસી પરિત્રાજ્ઞોએ મને પરિત્રાજ્ઞિકા બનાવી, ભક્તિમાર્ગના ઉપાસકોએ મને ભગતડી બનાવી અને મસ્તાન યોગીઓએ મને તેઓના મતમા આસક્ત બનાવી.”

ભાવ—કાનફટા જોગીઓ હાથમા ટોકરી રાખી હુકાને હુકાને માગવા નીકળે છે,

* બીજી, ત્રીજી તથા ચોથી પકિતમા જાપેલી શુક્રમાં કીધીને બદલે કીનિ પાઠ છે, અર્થ એક જ છે, પણ એક પ્રતમા તે પાઠ નથી

† જાપેલ શુક્રમા ‘મતવાલે’ એવો પાઠ છે, અર્થ એક જ છે

૨ જોગી=અતીત, પથરની માળા પહેરવાવાળા મિલીને=એકત્ર થઈને જોગણ=મહામાય મહામાયા, યોગિણી કીધી=કરી, બનાવી જતિ=પરિત્રાજ્ઞા, સંન્યાસી જતણી=પરિત્રાજ્ઞિકા ભગતે=ભક્તિમાર્ગ રસિકે પકડી=ખેચી લાવીને ભગતાણી=ભક્તિમાર્ગવાળી મતનાસી=મસ્તાન યોગી, અલખમા મગ રહેનાર જોગી મતણી=મતમાસક્ત

ઠાકમાં પશ્ચરની માળ પહેરે છે અને અતીતના નામથી યોગપ્રાપ્ત છે, તેઓ દ્વિગુણજના ભક્ત હોય છે અને તેઓનો વેશ કાંઈક શકર-શિવને મળતો હોય છે. આવા બેગીઓ મને મળ્યા ત્યારે તેમણે મને બેગની મહામાર્ગ, મહામાયા બતાવી; જ્યેષ્ઠ કે ચેતના પોતે બાણે મહામાર્ગરૂપ હોય એમ સમજીને તેઓએ મહામાર્ગની આરાધના કરી ત્યારપરથી એ છે કે-આ સર્વ જગત્ માધારૂપ ભ્રમાત્મક છે, એમા જે દેખાય છે તે વસ્તુતઃ અસ્યતને લઈને દેખાય છે, વાસ્તવિક રીતે કોઈ વસ્તુ છે જ નહિ, આપણે આ પુસ્તક હાથમાં લીધું છે તે પણ માત્ર ભ્રમ જ છે વસ્તુતા પુસ્તક કોવી કોઈ વસ્તુ હયાત છે જ નહિ. માયાવાસ્તુ આ પ્રાથમિક સ્વરૂપ છે, અલોકવાદીઓ એ સ્વરૂપને ભજનારા હોય છે, તેમા તેઓ પૌદ્ગલિક સ્મૃતિ વસ્તુની હયાતી સ્વીકારતા જ નથી. આ માયાનો જે પરિભ્રાવિક અથ ધ્યમ છે તેને રૂપક આપી તેની અતીત સંન્યાસીઓ ઉપાસના કરે છે અને તે સ્વરૂપને મહામાર્ગ અથવા યોગિણી કહે છે એવી દેવીઓને બીજા અનેક નામક આપવામાં આવે છે, જેવા કે મહાકાળી, મહામાયા ભદ્રેશ્વરી, દ્વિગુણજ વિગેરે. આ સર્વ મહામાર્ગીઓ કહેવાય છે અને તે જ્યોતિસ્વરૂપની દેવીઓ છે અને ઉપર કહ્યું તેમ અતીત સંન્યાસીઓ તેની ઉપાસના કરે છે. આવા યોગીઓએ મળીને બાણે કે હુ મહામાર્ગ હોઈ એમ ખારી મારી ઉપાસના કરી અને મને મહામાર્ગ બતાવી દીધી. મતલબ એ છે કે-મહામાર્ગની પૂજાને શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનરૂપ ગણી મારા પતિ મહામાર્ગને પૂજ્યા લાગ્યા અને તે માટે પોતે અતીત ઘર્ષ ગયા. વાત એમ છે કે-મને શુદ્ધ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત કરવા માટે બીજા કોઈમાં સત્યનો અંશ હોઈ શકે જ નહિ એમ ધારી પોતાની અથ માન્યતાનુસાર મને એક સ્વરૂપ આપી મારી આશ મના કરવા મઠી બાંધ છે તે વખતે પોતાની વિચારશક્તિને એવી દબાવી દે છે કે બાણે સત્ય સ્વરૂપ અન્યત્ર હોઈ શકે જ નહિ આવી રીતે પોતાના મનમા અયોગ્ય વિચાર અને નિષ્ક્રમ કરીને પક્ષી એક બાણુ પર પતિ એવા ઢળી વ્યય છે કે પોતાના પક્ષ સિવાય અન્યત્ર સત્ય એઈ શકતા નથી; પોતાથી અન્ય વિચારના માણસોને મહાપાતશી, નરકમાં જનારા અધમ સમજે છે; કોઈ તેને કાકર કહે છે, કોઈ તેને નાસ્તિક કહે છે, કોઈ તેને મિશ્મામતિ કહે છે અને એવા એવા અનેક ઉપનામો તિરસ્કારપૂર્વક પોતાથી બૂઝા વિચાર કરનારને આપી એક પક્ષમા ઢળી ગયા છે એમ સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે. આવી રીતે એક પક્ષને આહરી દેવો અને અન્ય પક્ષના આરાસારની વિચારણા બંધ કરી તેઓ તરફ તિરસ્કારની નજરે ભેલુ એ વાત નીચેની રીતે હકીકતને લાગુ પડી.

વળી યતિ જ્યેષ્ઠ સંન્યાસીઓ મળીને મને પરિભ્રાવિક બતાવી. સંન્યાસીને જતિ કહેવામા આવે છે સંન્યાસીઓ કોની આરાધના કરે છે જૈનના સાધુઓને અસલ યતિ કહેવામા આવતા હતા અને હાલ મુદ્દસ્ય અને સાધુ બન્ને ધમથી જાદ મરેલા, ધર્મને નામે આભરવિકા કરનારને જતિ કહેવામા આવે છે પણ તેઓ યતગ્રીની સેવા કરતા નથી.

મને કે કમને તેઓ ઉપાસના તો શ્રીઅરિહંત દેવની જ કરે છે તેથી તેવા યતિઓ ચેતનાને જતણી બનાવી દે એ અર્થ બધાએસતો થતો નથી. જે રૂપ પુરુષ ધારણ કરે અને તદનુસાર જેનું જે નામ પડે તદનુસાર તેવું રૂપ ધારણ કરનાર સ્ત્રીનું કહેવામા આવે છે. યતિનું રૂપ ધારણ કરનાર સ્ત્રીને યતણી કહેવામાં આવે છે અને અતીતનું રૂપ ધારણ કરનારને મહામાયા કહેવામા આવે છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે—અતીત તથા સંન્યાસીઓએ મારું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવાને બદલે મને અશુદ્ધ ચેતનામય કરી દીધી. મારું ચૈતન્યરૂપ પ્રગટ કરવાનું તો બાબુ ઉપર રહ્યું પણ તેને બદલે મને એક તદ્દન અશુદ્ધ અથવા વિપરીત રૂપ આપી એક પક્ષમા બેસાડી દીધી. જોગી અને જતીમા ફેર એટલો હોય છે કે જોગી દેવીના ભક્ત હોય છે ત્યારે સંન્યાસીઓ અભેદ માર્ગને અનુસરનાર હોઈ બહુધા શિવભક્ત અથવા કોઈ કોઈ પરબ્રહ્મને માનનાર અભેદવાદી હોય છે. શ્રી આનંદધનજીનો હેતુ કોઈ ધર્મ ઉપર આક્ષેપ કરવાનો નથી, કોઈ મતને નરમ પાડવાનો નથી. તેઓનો આશય એ છે કે—જેણે જે મત સ્વીકાર્યો તેણે આજો ઊઘાડીને મને જોઈ જ નથી, સ્વમતમા અંધ આસક્તિ અને પરમતની વિચાર વગરની નિંદા એ તદ્દન અગ્રાહ્ય મતનો સ્વીકાર ઘણાખરા આગ્રહી પ્રાણીઓએ અત્યાર સુધી કરી, એક પક્ષમા ઢળી જવાની સ્થિતિ વિના કારણે અને વિના લાભે પ્રાપ્ત કરેલી છે.

કેટલાક પ્રાણીઓ ભક્તિમાર્ગને અનુસરનારા હોય છે ગાવુ, બળવવુ અને પ્રભુના ચરણોમા સર્વ સમર્પણ કરી દેવુ, જ્ઞાન અને કર્મયોગને ગૌણ કરી નાખવા એ ભક્તિમાર્ગનો મત છે. તેઓ એમ માને છે કે સુક્તિ તો ભક્તિમાર્ગથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. અન્ય સર્વ માર્ગના નિષેધપૂર્વક પ્રભુને સ્થૂળ રૂપ આપીને તેના ચરણોમાં આસક્ત રહેવું, તેના ગુણગ્રામ કરવા અને પોતાનું સર્વસ્વ તેમને અર્પણ કરવુ એ ભક્તિમાર્ગનો* સિદ્ધાન્ત છે વલ્લભાચાર્ય, રામાનુજ, સ્વામીનારાયણ વિગેરે અન્ય સર્વ માર્ગના નિષેધપૂર્વક ભક્તિમાર્ગને માનનારા હોય છે અને તેઓ ભક્તિમાર્ગને એટલું બધું પ્રાધાન્ય આપે છે કે અન્ય કોઈ યોગદ્વારા સુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ તેઓ સ્વીકારી પણ શકતા નથી. ભક્તિ અનેક પ્રકારની છે અને તેથી એકાગ્રતા કેટલીક વખત બહુ સારી થાય છે, પણ જે સાધનને સાધ્ય માની તેમાં જ એકાત હિત માનવામા આવે તો કાર્યકારણભાવનો વિનાશ થાય છે અને શુદ્ધ વસ્તુસ્થિતિ કદિ પ્રાપ્ત થતી નથી. ભક્તિયોગનુ એક યોગ તરીકે સ્વરૂપ બહુ વિસ્તારથી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામા આપવામા આવ્યું છે રાવણ વિગેરે જિનેશ્વરની પરા-ભક્તિ કરી મહાલાભ પ્રાપ્ત કરી ગયા છે તે વાતનો અહીં નિષેધ નથી, પરંતુ એકલી ભક્તિમા અન્યતા નિષેધપૂર્વક સર્વસ્વ માનવુ એ પક્ષગ્રાહીપણુ બતાવે છે અને તે ચેતનાને શુદ્ધ બનાવવામા આડું આવે છે.

* વૈષ્ણવ મતના સપ્રદાયનુ વિવેચન યાજ્ઞીશમા પદની પ્રથમ ગાથાના વિવેચનમા થઈ ગયું છે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૧૬.

એ જ પ્રમાણે ડા ડા કરનારા, હાથમાં બીપીઓ રાખી કરનારા, અલખ મતના ચોગીઓ ચેતનાને તે મતની બનાવે છે અને કહે છે કે અલખમાં મળ રહેવું, ડાનો ઉચ્ચાર કરવો અને દુનિયાની જબાણ છોડી દેવી આવી રીતે જે જે ચોખવીની સગતમાં હું પડી, તેણે મને પોતાના જેવી બનાવી રીધી, તેના મતમા ખર્નું સર્વસ્વ મૂકી રીધું અને ઊઘાડી રીતે બહાર કાઢું અથવા પોતાના વતનથી બતાવી આપું કે પોતાના મત સિવાય અન્યત્ર સત્ય હોઈ શકે જ નહિ. દર્શનમોહ એવો આકરો છે કે મુઠ્ઠા લેવાને જ્યુ તે ઊંધા પાટા બધાવી છતી આંખે અધત્વ લાવી આપે છે મતનો આગ્રહ એટલો સજ્જડ ધોંટી બાય છે કે પછી અન્ય તરફ દૃષ્ટિપાત કરવાનો ખાલ પલુ સહેતો નથી, વિચાર પલુ આવતો નથી અને મન પલુ થતું નથી. આવા એકપક્ષી ધોરણથી કરતા નિષ્ક્રિય કેટલીક વખત એવી ધર્મની યોદ્ધા લઘાઈઓમા પરિણામ પામે છે કે-એ ઇતિહાસ તપાસ્યો હોય તો તેમાં અધિભ્રમની અનેક લઘાઈઓ યથેચ્છી ભેવામાં આવશે. સ્વમતઆગ્રહથી વિકળ થયેલા ચક્ષુને અન્યદર્શનના જ્ઞાનની ઇચ્છા પલુ થતી નથી અને આવી રીતે સ્વમત આગ્રહમા ચાલ્યા જ જવાય છે. શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે-આવી રીતે હું જ્યાં જ્યાં ગઈ ત્યાં ત્યાં મારું એકાત સ્વરૂપ થતું ગયું, મારા ઉપર મેલ વધતો ગયો અને મારું શુદ્ધ ચેતના સ્વરૂપ પ્રગટ થતું બેટકતું ગયું બ્યવહારમા ચેતનની આવી જ સ્થિતિ થાય છે તે પુખ્ત વિચાર કરીને અવલોકન કરવાથી બરાબર સમજશે.

ક્રામ મળી રહમાન Xમખાલી, અરિહત પાઠ પઠાઈ;†

ધર ધરને હુ ધમે ધિલગી, અલગી સીધ સગાઈ માયલી. ૨

“ હું રામ શબ્દ ધાલી, મને સહેમાન શબ્દનો પાક કરાવ્યો અને અરિહત શબ્દનો પાક કરાવ્યો-(આવી રીતે) હું ધર ધરના ધમે લાગી પલુ આત્માનું સગપલુ દૂર રહું ”

ભાવ-નૂહા નૂહા મતમા મને ધસડી બધને મારી પાસે પોતપોતાનો સ્વાધ સાધવા મારું મતવાળાઓએ મારી પાસે અનેક તામિ લેવરાખ્યા કેઈ વાર મારી પાસે રામ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરાવ્યો. હું જ્યાં જઈ, હાલુ આલુ ત્યાં રામ રામ ’ એમ ઉચ્ચાર કરવા લાગી. વળી કેઈ મુસલમાન મતવાળા મળ્યા તો તેણે મારી પાસે ‘ રામ ’ શબ્દ મૂતવી રાઈ રહિમાન ’ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરાવ્યો; એટલે હું ત્યારપછી ‘ રહિમાન ‘ બદલાઈ બદખર ’

* ખપેલી છુકમાં ચોથી ચાખાને ત્રીજી મૂડી છે અને આ ચાખાને ચોથી મૂડી છે સબખ પ્રમાણે તે બોડુ છે અને સવ પ્રતમાં આલુ ચાખાને ત્રીજી ચાખા તરીકે મૂડી છે

X રામ બણાવી રહેમ બણાવી એમ પાક એક પ્રતમાં લખ્યો છે

+ પદ્યને નાલે ખપેલી છુકમાં પદાર્થ પાક છે

૩ રામ=રામ શબ્દ. અરિહત=રહિમાન, અલખા શબ્દ. બણાવી=પાક કરાવ્યો. અરિહત=અરહત, વીતરાગ. પાક=ઉપોચાર. પદાર્થ=બોધાવ્યો, કરાવ્યો. ધર ધરને=પોતપોતાનાં ધરને. ધધિત્વપદમાં રામમાં. વિલગી=લાગી, અને લખાડી. બદખી=અગતી દૂર રહી છવચરાખ=આત્માનું અવપણ.

એવો ઉચ્ચાર કરવા લાગી. વળી જૈન મતવાળા મળ્યા તો તેણે મારી પાસે ‘અરિહંત અરિહંત’ ‘જિન જિન’નો ઉચ્ચાર કરાવ્યો; એ જ પ્રમાણે કોઈએ ‘બજરંગ’નો પાઠ, કોઈએ ‘હરિ’નો પાઠ, કોઈએ ‘કૃષ્ણ’નો, કોઈએ ‘બુદ્ધ’નો, કોઈએ ‘બ્રહ્મ’નો અને કોઈએ અનેક દેવ દેવીનો મારી પાસે પાઠ કરાવ્યો. એમાં રામ કોણ હોઈ શકે? રામ શબ્દનો અર્થ શું? તેનામા દેવત્વનો સદ્ભાવ છે કે નહિ અને તેઓનો ઉચ્ચાર કરવાથી મારી પોતાની શુદ્ધ દશાને અંગે મને શું લાભ પ્રાપ્ત્ય છે, તેનો વિચાર મારા પતિ ચેતનજીએ કદિ કર્યો નથી અને મને પાઠ પઢાવનારે કરાવ્યો નથી. લોકોને અનુસરવા સારુ જેમ ફાવ્યું તેમ ઉચ્ચાર કરાવ્યો છે અને મેં તે પ્રમાણે ઉચ્ચાર કર્યો છે. તે જ પ્રમાણે ક્યા શુભની પ્રાપ્તિથી અરિહંત થવાય છે? તેમનામાં દેવપણું કેવા પ્રકારનું છે? એમના નામોચ્ચારથી મારા શુદ્ધત્વપણાના વ્યક્તીકરણને અંગે શું લાભ થવો સંભવિત છે? એ બાબતનો અત્યાર સુધી કોઈએ મારી પાસે વિચાર કરાવ્યો નથી. રમતે इति रामः રમણુ કરે તે રામ, પણ કોણુ રમણુ કરે? ક્યા રમણુ કરે? શા માટે રમણુ કરે? એના રમણુને અને મારા ચેતનજીના રમણુને લેવાદેવા શું? અથવા અરિ એટલે શત્રુને હણનાર તે ‘અરિહંત.’ શત્રુ કોણુ? કોના? તેને હણવા શા માટે? કેવી રીતે હણવા? હણવામા દોષનો સદ્ભાવ ખરો કે નહિ? શત્રુને હણીને શું કરવું? વિગેરે વિગેરે બાબતનો મારી પાસે વિચાર કદિ કોઈએ કરાવ્યો નથી. દરેક મતવાળા આજીવિકા ચલાવવા માટે વાડા બાધી બેસી ગયા છે અને આખો મીઝી રાખી મને તેમા ઘસડી લઈ જાય છે. જેવી રીતે પોપટ શબ્દોચ્ચાર કરી પોતાના માલેકને આનંદ આપે છે તેમ હું રામ રામનો અથવા ઉપર જણાવ્યા તેવા પાઠોનો ઉચ્ચાર કરી ગઈ, પણ તેનો હેતુ કે સાધ્ય સમજાવવા કોઈએ પ્રયત્ન કર્યો નથી. આ ચેતનજી પોતે જ અરિહંત છે અથવા થઈ શકે તેવા છે, સ્વયં ભગવાન્ સ્વરૂપ છે, સ્વરૂપ વ્યક્ત કરવા માટે તેમણે પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર છે, આત્મા એ જ પરમાત્મા છે—એ વાત મને હજી કોઈએ સમજાવી નહિ.

વસ્તુસ્વરૂપ મને કોઈએ સમજાવ્યું નહિ પરંતુ સર્વેએ મારી પાસે પોતપોતાના ઘરના ધંધા કરાવ્યા મારી પાસે જે જે નામો લેવરાવ્યા તે પરમાર્થ માટે નહિ પણ સામાજિક હેતુ માટે લેવરાવ્યા સ્થૂળ સુખ મેળવવા માટે, વ્યવહારમા પ્રથમ ખુરશી પ્રાપ્ત કરવા માટે, લોકોની પ્રીતિ સંપાદન કરવા માટે, પૈસા પેદા કરવા માટે અને એવા એવા બીજા અનેક સ્થૂળ વિચારથી મારી પાસે જૂઠા જૂઠા નામોચ્ચાર કરાવ્યા અને એમ કરીને મારો સસાર વધારી મૂક્યો. પોતાના અનુયાયીઓની મોટી સંખ્યા દેખાડવા માટે મને તાણી ખેંચીને પોતાના મતમા લઈ જઈ સારા કપડા પહેરાવીને મને વરઘોડામા ફેરવી, મતની ખોટી લઠાઈઓ લઠાવી અને એવા એવા અનેક કામો કરાવ્યા, પણ રામ શબ્દની સાધ્યવાચ્યતા સમજાવી નહિ, બતાવી નહિ, જણાવી નહિ અને આત્માની સગાઈ તો

નિરતર મારાથી દૂર જ રાખી, ચેતનનો અને મારો ખરો સબંધ શું છે અને મારું વાસ્તવિક સ્વરૂપ બહાર કરવાનું શું કારણ છે અને તે કેમ થઈ શકે તે વાત દૂર ને દૂર રાખી; મને બહુ મૂઠા મતમાં લઈ જઈ પૂછા પૂછા નામો મારી પાસે લેવશાળ્યાં પણ ચેતનનું સંજ્ઞાં તો તેમાં કંઈ જગ્યાએ જોવામાં આવી જ નહિ, શોધતાં માફકમ પણ પડી નહિ, જાણે એ નામોની સાથે ચેતનનું કંઈ સબંધ હોય એવું જણાયું પણ નહિ. મધી જગ્યાએ ઉપર ઉપરની ટાપટીપ, ધામધુમ અને કપ્પડ રીતે કહું તો બાહ્ય જાન જોવામાં આવ્યો ચેતનનું શુદ્ધ સ્વરૂપ કેમ પ્રગટે? તે વિચારમાં જતો કેમ ચડે? તેની વિચારણા, તે પ્રમાણે વર્તન અને વહનમાર કર્યાપરાવણતા તો મારા જોવામાં આવી જ નહીં. બહુ બહુ વાદમાં જેમ મોટી સંખ્યામાં જનાવરો છે છે અને મારા ખરે છે તેમનાં એકાદી જેવી સ્થિતિ હોય તેવું સ્વરૂપ ચેતનનું પ્રત્યેક વાદમાં જતાં થયું છે, એથી વિશેષ કીક થયું હોય એવું મારા જોવામાં આવ્યું નથી.

શ્રી આનંદમનન મહાસંજે બરાબર આવો જ જાવ ચોદમા શ્રી જનતનાથનના સ્તવનમાં ભટાળ્યો છે

જગ્યાએ એક જનુ નયનુ નિહાળતા તત્ત્વની વાત કરતા ન જાય;
ઉદરભરણુદિ નિભા કરતા યદા, શિલ નડિયા મહિલાસ રાજે

એ આખા સ્તવનનો જાવ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. ખુદ કૈન ધમના અનુયાયીઓ પણ વાદ વાદના સેદમા એવા આસક્ત થઈ ગયા છે કે તેઓનાં મોઢામાં તત્ત્વની વાત શોધતી પણ નથી; તેઓ તત્ત્વની વાત કરે છે તે એક પ્રકારની તેઓની મૂંઝતા જ છે, આનંદમનનની શુદ્ધ દ્રષ્ટિએ તો તેઓ એક પ્રકારનું ઉદરભરણુ-આલ્લવિકા સ્થાવવાનું જ કામ કરે છે આવો ઉદરનો વિચાર લેવાનું કારણ એ જણાય છે કે-અમ્મનો મમત કેટલીક વાર એટલો સજ્જડ મન પર ચોટી જાય છે કે પોતાથી જન્ય અમ્મના સાધુઓને શુદ્ધ શુભ પ્રગટવાનો સજવ પણ હોઈ શકે એમ અમ્મમહીઓને લાગતું નથી વાસ્તવિક રીતે અમ્મના સેદા નિયત્રણાએકને લઈને યથેશ છે, પરંતુ ક્યાંપરિણુતિમાં આ ચેતન એટલો ઉતરી જાય છે કે પછી નિષ્પક્ષ રહી શકતો નથી. મતમતાવરની વિચારણામાં અને એક મતના પેટા વિચારોમાં એવી ખરાબ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે કે તેનો વિચાર કરતાં ત્રાસ આવી જાય. દુનિયામાં ધર્મને નામે અનેક લઘઈઓ થઈ છે, કેટલીકવાર ઉપર ઉપરથી શાત દેખાતા માણસો પણ ધર્મને નામે લોહીની નદીઓ સલાવે છે, ધર્મને નામે અનેક પ્રકારના કપાયો કરે છે અને ધર્મને અને ચેતનનું શું સબંધ છે તેનો કદિ વિચાર કરતા નથી. આવા માણીઓ ધર્મને એક પ્રકારનો સચાર બનાવી દે છે, ધમાદારી કામ કરાવી આપે છે અને વર્તિમિતે પોતાની આલ્લવિકા સલાવે છે ધર્મનો યજ્ઞ પાલતારને માનસ-માન જનુ મળે છે; કારણ કે આર્થાવતના લોકોનું પ્રાથમિક શિલ્પ ધમ તરફ રુચિ બતાવવાનું હોય છે આવી સ્થિતિનો લાભ લઈને ધર્મને નામે

અનેક ધર્તીંગો ચાલે છે. તે સર્વ ધર્તીંગોની વિગતો આપવાનો અત્ર અવકાશ તેમ જ જરૂર નથી, સર્વના અનુભવનો તે વિષય છે. વાત વિચારવાની એ છે કે-ધર્મને નામે એવા ગોટા ચાલે છે કે તે સંબંધમાં આંખ ઉઘાડીને જોવાની ખાસ જરૂર છે. અમુક ધર્મની આચરણ કરવાથી જ સાધ્યપ્રાપ્તિ થતી નથી, ખાસ વિચારણા ચેતન અને ચેતનાનો સંબંધ વિચારવાની અને તેને શુદ્ધ સ્વરૂપે પ્રગટ કરવાની હોવી જોઈએ અને તેમાં ધર્મને નામે પણ જોટલા પ્રત્યવાયો આવે તે સર્વ ત્યાજ્ય સમજવા જોઈએ. ચેતનાની કેવી સ્થિતિ થઈ છે તે હજી પણ વિચારીએ.

*કોઈં મુંડી કોઈં લોચી, *કોઈં કેશ લપેટી;

*કોઈં જગાવી કોઈં સુતી છોડી, -વેદન કિળહી ન મેટી. માયડીં ૦ ૪

“કોઈંએ મારું મસ્તક મુડાવ્યું, કોઈંએ લોચ કરાવ્યો, કોઈંએ મવાળાવડે મને વિંટી દીધી, કોઈંએ મને જગાડી, કોઈંએ ઊઘતી તણ દીધી, (પણ) મારી વેદના કોઈંએ મટાડી નહિ.”

ભાવ-માડી ! મારા કેવા કેવા હાલ કર્યાં તે તો તમે સાબળો. કોઈંએ મારા પતિના દાઢી-મુછ અને માથું મુડાવ્યા અને કોઈંએ ખાલનો લોચ કરાવ્યો. કેટલાક પંથના સાધુઓ મુંડન કરાવે છે તે પ્રસિદ્ધ છે. જૈન ધર્મના સાધુઓ માથે તથા દાઢી-મુછે લોચ કરાવે છે ધર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજ્યા વગર માત્ર ઉપર ઉપરનો દેખાવ કરવા માટે અથવા પોતાની ધર્મી તરીકે છાપ પાડવા માટે માત્ર માથું વિગેરે મુંડાવવામાં આવે અથવા તે તે સ્થાનો પરના ખાલનો લોચ કરવામાં આવે તો તે અપારમાર્થિક છે સ્થૂળ શરીરની દરકાર ન કરતા તેને દરેક પ્રકારે કષ્ટ આપી તેનામાં ત્રણ પ્રકારની યોગસ્થિરતા લાવવી અને ખાસ કરીને રાગદ્વેષની પરિણતિ ઓછી કરી ચિત્તને સ્થિર કરી દેવું એ લોચાદિ કષ્ટનો હેતુ છે તે ન કરતા માત્ર ખાલ જાવ ધારણ કરવા માટે અને લોકોમાં ધર્મને નામે વહીવટ ચલાવવા માટે મુંડન કે લોચનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ચેતના

* ‘કેણું’ એવો પાઠ જાપેલી શુકમાં છે ‘કોઈં મુડી કોઈં લોચી’ એવો પાઠ એક પ્રતમાં છે એક પ્રતમાં ‘કોઈં મૂડી કોઈં લુચી’ એવો પાઠ છે મૂડી એટલે મૂક કરી, ખોલતી બંધ કરી

× ‘કેણું કેસે લપેટી’ એવો પાઠ જાપેલી શુકમાં છે

+ જાપેલી શુકમાં ‘એક પખો મે કોઈં ન દેખ્યો’ એ પ્રમાણે ત્રીજી પકિત આપી છે તે પ્રમાણે કોઈં પ્રતમાં નથી એ પકિત પાંચમી ગાથાની ત્રીજી પકિત તરીકે આવશે

- એક પ્રતમાં ‘માહરી વેદના કિણહી ન મેટી’ એવો પાઠ છે માહરી શબ્દની જરૂર નથી, ગાન કરતા તે પાઠ ઉતાવળ કરીને ખોલવો પડે છે

૪ મુડી=મસ્તક મુડાવ્યું લોચી=લોચ કરાવ્યો કેશ=મવાળા-ખાલવડે લપેટી=વિંટાળી. જગાવી=જાગૃત કરી મેટી=મટાડી

અથત યતી નથી, ઉઘટી તે વધારે અશુદ્ધ યતી બાય છે અને માયાકાયાથી કર્માર્થતિ વધારે થાય છે અને તેનો રસ પણ વધારે અને આકરો લીધ થઈ પડે છે સામકાર તેટલા માટે કહે છે કે—જા હવે મેરુ પર્વત જેટલો જીવો હંગલો થાય તેટલા જોવા મુદ્ધપતિ કર્યા છે મતલબ અનેક વાર બાહ્ય દૃષ્ટિએ ચારિત્ર લીધું અને મસ્તક મુદ્ધન કંતબુ, પરંતુ તેથી કઈ વળ્યું નહિ. બાહ્ય દૃષ્ટિએ ગમે તેટલી ક્રિયા કરવામાં આવે તેમા મધ્યમ દૃષ્ટિએ કંઈ લાભ થતો નથી એ તો એક પ્રકારનો બાહ્ય વેશ જ છે શ્રીમાન્ મયોવિજયજી ઉપાધ્યાય એક સમયે કહે છે કે—

મુદ્ધ મુદ્ધવત સજ્જદી વહરીઆ હરિજી શેષ જન ખામ.
જટાધાર વદ બસમ હવાવત, શસભ સદતુ હે ખામ. જમ
એતે પર નહિ યોગજી રચના, એ નહિ અન વિદ્યામ,
ચિત્ત અવર પદ હલવેકુ ચિત્તવત ઠલા નપત મુખ શમ
જમ હવ જાવે નહિ અન કામ.

માથુ મુદ્ધવવાથી, વનમાં રહેવાથી, જટા ધારણ કરવાથી, બસમ હવાવવાથી બચવા મનુરી કરવાથી લાભ થતો હોય તો ગાદર (વેદા), હરણ, રાજ અને ત્રયેશ એ સવ કરે છે; પરંતુ એ બાહ્ય જાવ પર યોગની રચના યતી નથી, બાહ્ય જાવથી શમનુ નામ લેવામા આવે પરંતુ મનોયોગની સ્થિતિ ન હોય તો સવ નકામાં છે એ જ પદમાં આત્મજ તેઓશ્રી કહે છે કે—

વચન કાય જોયે દહ ન ખરે, ચિત્ત પુરવ લગામ
તાતે વ ન હલે મિલસાધન, ન્યુ કલ્પ સુને શામ. જમ

માટે છેવટે કહે છે કે—

પદો જ્ઞાન ખરો સજ્જત કિરિયા, ન કિરાવે અન કામ
મિદાનનધન સુખસ વિલાસી, મલદે આતમ શમ. જમ

આ વસ્તુસ્થિતિ છે એવો શુદ્ધ સાધી ઉપદેશ આપનારા અને તેને પચાસ સ્વરૂપે સમજનારા બહુ અલ્પ હોય છે ચેતનાની ખૂંટીને કિરિયા છે તે માથુ મુદ્ધવવાની કે લોચ કરાવવાની બાબત નથી, તેના કહેવાનો આશય એ છે કે—ચેતનજીએ મુદ્ધન અને લોચમાં પરિપૂર્ણતા આપી લીધી છે પણ મન વચન કાયાના યોગોની લગામ હાથ કરવા માટે એ તો શિવસાધન છે સાધનને એ સાધ્ય આપી લેવામાં આવે તો મહાઅનય થઈ જાય અને કમનશીબે ચેતનજીના સબંધમા એમ વારવાર બન્યું છે તેથી ચેતનજીને કહે છે કે—તમે એ આત્માશમને પ્રગટ કરવા ઇચ્છતા હો તો સયમક્રિયા કરો, જ્ઞાન ભણો અને તે ઉપસંત જાસ કરીને મનને ઠંડાણે ઠંડાણે રોકવો નહિ, જોને સ્થિર રાખો, જોને અક્રુશમાં રાખો. મનની અચળતા કેવી છે અને જોને સ્થિર કરવાની કેટલી જરૂર છે તે સબંધમાં શ્રી આનંદમનજી મહારાજને મનાડુ કિમ્બી ન બાકે હો કુકુબિન' એમ કહીને

સત્તરમા શ્રીકૃંથુનાથજીને ઉદ્દેશીને બહુ સુંદર સ્તવન રચ્યું છે જેનો ભાવ પણ આ સાથે વિચારવા યોગ્ય છે.

પ્રથમ પંક્તિમા ‘કેણે મૂકી કેણે લૂંચી’ એવો પાઠ છાપેલી બુકમાં છે. મૂકી એટલે મુંગી કરી. મતલબ એ છે કે-કોઈએ મારા પતિને મૌન ધારણ કરાવ્યું. ભાવનગરમા મારા જોવામાં એક સંન્યાસી આવ્યો હતો. તે બોલતો નહિ, લખી આપતો હતો. સાથે સ્લેટ રાખતો અને લખીને વાત કરતો હતો. આવા પ્રકારના મૌનથી લાભ નથી. વચન ઉપર અંકુશ રાખવાની જરૂર છે. કારણ વગર અથવા વિચાર વગર નકામું બોલ્યા કરવું એ સર્વથા ત્યાજ્ય છે. પણ બાહ્ય દૃષ્ટિએ વચનનો ઉચ્ચાર ન કરવો અને તેને બહલે સાનથી કે લખાણથી બોલવાના વિચારો વ્યક્ત કરવા એ વખતનો નકામો વ્યય અને અન્ય ઉપર ઉપકાર કરવાના પ્રાપ્ત થયેલા પ્રસંગનો ગેરવાજબી રીતે નાશ છે. જો વચનનો ઉચ્ચાર ન કરવાથી જ લાભ હોય તો ચૈરેન્દ્રિય સુધીના સર્વ જીવોને સ્પષ્ટ ભાષા હોતી નથી તે જરૂર લાભ પ્રાપ્ત કરે જ, પરંતુ વાત એમ નથી. પ્રસંગે બોલવું હોય ત્યારે વચનસમિતિ રાખવી અને ક્રરણ ન હોય ત્યારે વચનશુભિ રાખવી આ બન્ને યોગ માર્ગ છે પ્રભુભક્તિ, પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયા, અન્યને સદુપદેશ અને એવા ખીળ યોગ્ય પ્રસંગે વિચાર કરીને ખરને હિત કરનાર હોય તે પ્રિય રીતે વહવામા આવે તો તેમા કોઈ પ્રકારની અહ્યણ હોવી ન જોઈએ. સાધ્યને લક્ષ્યમાં રાખી ઉપયોગપૂર્વક વચનનો વિલાસ કરવામા આવે તો અનેક જીવો પર સીધી અને આડકતરી રીતે મહાઉપકાર થઈ શકે છે. સર્વ જીવને શાસનરસિક કરી મોક્ષમા લઈ જવાની જે ઇચ્છા તીર્થંકર મહારાજને પૂર્વ જન્મમાં થઈ હોય છે અને તેને લઈને જ તેઓ તીર્થંકરનામકર્મના દળિયા એકઠા કરે છે તેની પરાકાષ્ઠા બાર પર્ષદા સમક્ષ ઉપદેશ દેવામા જ આવે છે અને તે વખતે તેઓ વચનનો વિલાસ કરે છે. બાહ્યદૃષ્ટિ જીવોને ફસાવવા ખાતર અથવા પોતાનું માન વધારવા સારુ ઉપર ઉપરથી બોલવું નહિ અને બોલવાનું પરિણામ જે અન્યને વિચાર બતાવવાનું હોય છે તે સંજ્ઞા અથવા લખાણથી બતાવવુ એ તો એક પ્રકારની ધૃષ્ટતા લાગે છે ચેતનાની ફરિયાદ એ છે કે-મને મુંગી કરી અને મારી પાસે ખાલી ડાળ કરાવ્યો, મતલબ ચેતનજી આવી રીતે મુંગા રહ્યા અને બાહ્ય પોતે મૌન યોગી હોય એવો તેઓએ ડાળ ઘાલ્યો આના સંબંધમા શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમના ચૌદમા અધિકારમા કહે છે કે “વચનની અપ્રવૃત્તિ માત્રથી કોણ કોણ મૌન ધારણ કરતું નથી ? પણ અમે તો વચનશુભિવાળા પ્રાણીઓ નિરવધ વચન બોલે છે તેઓની સ્તવના કરીએ છીએ જતું નિરવધ (નિષ્પાપ) વચન બોલ, કારણ કે સાવધ વચન બોલવાથી વસુ રાજા (વગેરે) શીઘ્ર ઘોર નરકમા ગયા છે.” આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી ડાળ ઘાલનારનો યોગમા પણ ઉપયોગ નથી એ હકીકત સ્પષ્ટ

* વસુ રાજાની ડયા તથા સમિતિ શુભિના વિવેચન માટે અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ-અધિકાર ચૌદમાના શ્લોક ૬-૭ પરતુ વિવેચન જુઓ પૃષ્ઠ. ૪૪૧-૭ (દ્વિતીયાવૃત્તિ)

ઘડ હશે; પરંતુ માસ પતિએ તો હસની ખાતર મને મૂકી કરી એટલે કે પોતે મુંઝા સ્વપ્ન
જાને એવા મૌનમાં પરિપૂજતા માની એટલું જ નહિ પણ એથી બીજી રીતે પ્રાણીને
મોક્ષ ઘડ શકે એ સ્વીકારવાની કે સમજવાની પણ ના પાડી

વળી કોઈએ મોટા મોટા દેશ-બાહ વધારીને જ્યાંમાં મને લપેટી લીધી, મતલબ કે
પોતે જટાધારીનો વેશ ધારણ કર્યો. કોઈએ ઉપર જણાવ્યું તેમ લેખ કરાવ્યો, કોઈએ ઝુંડન
કરાવ્યું અને કોઈએ માથે બાલની જટા વધારી. ઉપાધ્યાયજી મહારાજે ઉપરના પદમાં
વટવૃક્ષ (વઠ) જેમ જટા-વટવાઈએ વધારે છે એમ જણાવ્યું છે એમ મેં પણ નવીન
નવીન વેશ ધારણ કર્યો જાવા બાદ વેશથી કોઈનું કંઈ વળ્યું નથી અને વળવાનું નથી
મહાધોળીઓનો. પાઠ ભજવનાર નાટકી પદ્ધતિની અંદર જતા પાછે ખસેલ સ્થિતિમાં આવી
જાય છે ભતૂંદાર જેવા યોગી કે હસ્તિક જેવા સત્યપ્રિય રાજાનો. પાઠ ભજવીને આવે છે
ત્યારે હૃદયમાં તો તદ્દન કોરા જ હોય છે એ હકીકત સર્વ જાણે છે પણ સમજવા જેવી
વાત એ છે કે-પાઠ ભજવવી વખત પણ તે પોતાના મનમાં સમજે છે કે કુ તો પચ્ચીય
પચ્ચાસ રૂપિયાનો પચાસદાર ભાડોનો વર છું આવી સ્થિતિને લઈને પાઠ ભજવ્યા પછી તો
શું પણ પાઠ ભજવવી વખત પણ તેની સ્થિતિ જરા પણ ઉચ્ચ થતી નથી, તેના વિચાર
વાતાવરણમાં જ્યાં પણ ફેરફાર થતો નથી અને તેની ભાવનાસુષ્ટિ જરા પણ ઉત્તર થતી
નથી. માત્ર તેની ઉદ્દેશ્યતા નિમિત્ત નાટકનો પાઠ થાય છે, તેવી રીતે ઝુંડન, લેખ કે
જટાધારણનો પાઠ ભજવવી વખત પણ તે નિલકુલ લાભનાં કારણ થતાં નથી, અને કેટલીક
વાર ઉલટા હાસના નિમિત્તને લઈને કબાલદાશ વિશેષ હાનિ કરનાર, કર્મભજને સવિશેષ
રસનો પુટ આપનાર ઘડ પડે છે. જટા જટાધર પટા પટાધર, છતાં છતાંધર તાતા
એ વાત અગ્રાઈ ઘડ ઝડ છે એવી રીતે જટાધારીઓ જટામાં એટલા મગ્ન રહે છે કે
જટાથી બહાર સત્યનો સમાવેશ કે સદ્ભાવ હોઈ શકે એ તેઓના શ્રદ્ધામાં પણ
આવી શકતું નથી.

વળી કોઈએ મને જાણી, અલખ જાણવાને નામે, ખુણી ખજાણવાને નામે અથવા
હૃદયોગાદિ કરવા માટે મને બ્રજત કરવાનો રોખાવ કર્યો અથવા દુ ખત્રિભિત વૈરાગ્યદાશ
મને બ્રજત કરી. મારી વસ્તુજત શુદ્ધ દશા બ્રજત કરવા ખાતર અથવા માસ તરફના
અવિભજન પ્રેમ ખાતર મને બ્રજત કરી નહિ, પણ સંસારનાં દુઃખથી દરી જઈને અથવા
કદ સહન કરવાની પોતાની અશક્તિને લઈને પછી મહાક્રિમાન્ મહેલ સાધુ એ નિયમનુ
સાર મને બ્રજત કરવાનો રોખાવ કર્યો. દુ ખ કે મોહગાબિત વૈરાગ્ય અમે તેડલો હોય તો
પણ તે ઘણે દરજ્જે બીનઉપયોગી થાય છે તે અન્યન આપણે વિસ્તારથી જોશું છે x

* ૫૬ સત્યાગીયનું પ્રથમ ગાથા.

x જુઓ હસ્તિકસંહિત બાદ ૧ ૪

વસ્તુતઃ જ્યાં સુધી શુદ્ધ જ્ઞાનપૂર્વક વૈરાગ્ય ન થાય ત્યાં સુધી વાસ્તવિક લાભ થતો નથી એ સત્ય વારંવાર ઠસાવવાની જરૂર નથી. આથી અલખને નામે કે વૈરાગ્યને નામે કે એવા બીજાં અનેક ઉપનામે મને જાગ્રત કરી, પરંતુ તેની સાથે વસ્તુસ્વરૂપનું શુદ્ધ જ્ઞાન ન હોવાથી મને જાગ્રત કરવાને બદલે મારી શોકોને જ જાગ્રત કરી એવી કમનશીબ વાત બની ગઈ છે. વળી કેટલાક પ્રાણીઓ મને જાગ્રત કરવાના પ્રયાસમાં જગાડી શક્યા નહિ ત્યારે કેટલાક તો ખુદ્દસી રીતે મને સુવાડવા જ મંડી ગયા. તેઓ બોલે છે કે-‘આ દુનિયામાં ચેતના એવી વસ્તુ જ ક્યાં છે? તે કેવી રીતે હોઈ શકે? આ ભવનું છતું સુખ છોડી ફળ પરભવનું કાલ્પનિક સુખ લેવા દોડવું એના જેવી અશતા કઈ હોઈ શકે? માટે ખાઓ, પીઓ, એશઆરામ ભોગવો, અમનચમન ઉડાવો, એમાં જ સાર છે, બીજા બધા ફાફા છે અને ફાફા ખાતર મળેલ સુખ મૂકી દો નહિ. ભૂખ્યા રહેવામાં, બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં કે બીજા ત્યાગમાં સુખ છે જ નહિ, હોઈ શકે જ નહિ, તર્કથી તે બંધ-ખેસતું નથી, વિગેરે વિગેરે. આ પ્રમાણે બોલીને કેટલાકે મને સુવાડી દીધી. અથવા કેટલાક કબૂલ કરે કે ચેતના છે, તે કર્મઆવૃત્ત છે અને ઉપાયથી તેનો મોક્ષ છે, છતાં પણ તેમણે મોહમાં આસક્ત રહી મારી સંભાળ ન લેતા મને સુવાડી મૂકી, મારી ઉપેક્ષા કરી, મારા સંબંધમાં વિચાર પણ ન કર્યો અને મને વિસારી દીધી.

આવી રીતે કોઈએ મુંડન કરાવ્યું, કોઈએ લોચ કરાવ્યો અને કોઈએ જટા વધારી, કોઈએ મને જગાડી અને કોઈએ સુવાડી દીધી, પણ અત્યાર સુધી મને પતિવિરહથી અનાદિ કાળથી વેદના થાય છે તે કોઈએ મટાડી નહિ, કોઈએ જરા પણ તે વેદનાને ઓછી કરી નહિ. વાત એવી બનતી કે મારા પતિને જરા વ્યવહારનું સુખ મળે કે તે સસારમાં લપટાઈ જતા, જે કોઈ વાર મને જાગ્રત કરવાનો પ્રસંગ મળે તો તેઓ એક પક્ષમાં તણાઈ જતા અને એક નૃતન પ્રકારનો સસાર શરૂ કરી દેતા, આથી કરીને સારા અથવા ખરાબ સંયોગોમાં મારા પતિનો મારે વિરહ ભાગી જાય અને હું તેઓને મળું એવું કાંઈ થયું નહિ અને તેથી મારી વિરહવ્યથા હજી સુધી એવી ને એવી કાયમ રહી છે. મારા પતિ ઉપર ઉપરના સ્વરૂપસાધનમાં એવા આસક્ત થઈ જાય છે અને તેમાં તેઓને એટલો આનંદ આવે છે કે મારી સાથે મેળાપ કરવામાં થતા અથવા થનારા આનંદનો તેઓને ખ્યાલ પણ આવતો નથી અને તેથી અમારો ઘાટ હતો તેવો ને તેવો ચાલ્યો જાય છે. માથા પર બાલ વધારીને કે મુઠાવીને પણ પાછા મારા નાથ એવા કાર્યો કરવા મંડી જાય છે કે તેથી કર્મ-સમૂહ વધારે પ્રાપ્ત થાય છે, જે વિશિષ્ટ હેતુઓથી મુડનાદિ કરાવવામાં આવે છે તે એકદમ તેઓના ખ્યાલ બહાર ચાલ્યા જાય છે અને તેથી મારી વિરહવેદના મટતી નથી. કહેવાની મતલબ એ છે કે-મુડનાદિ ક્રિયા કરવાથી જે ચેતનશુણ્ય પ્રગટ થવા જોઈએ તે મારા નાથ એક પક્ષમાં ઢળી જતા હોવાથી તેમનું કાંઈ પણ થતું નથી, એક શુષ્ક પણ પ્રગટ થતો નથી અને ઉલટું મુડનાદિ સાધન માન અને માયારૂપ કપાયપરિણતિ જેનો સર્વથા ત્યાગ

કરવાથી જ હું શુદ્ધ સ્વરૂપમા પ્રગટ થઈ શકું છું તે વધવાના કારણે તેથી બને છે મારા નાથ માયા, મમતાને મંદિરે આ મુકનાદિ કાર્ય કરાવ્યા પછી પણ રમ્યા જ કરે છે અને એ વાતથી મને વિરહબંધના વધારે લાગે છે આથી લેખ, મુંઠન, જટા વિગેરેથી મારી વેદના કાંઈએ મટાડી નથી. હજુ પણ મારા કેવા હાલ કર્યાં તે માહી ! સામળે

કોઈ* થાપી કોઈ ઉથાપી, કોઈ ચલાવી કોઈ રાહી;

નયક મનો મેં કોઈ ન દીઠો, કોઈનો કોઈ નવિ સાસી માયલી• ૫

“કાંઈએ મને સ્થાપન કરી, કાંઈએ મને ઉપાધી મૂકી, કાંઈએ મને ઉપભવીને વિનાશી, કાંઈએ રાખી મૂકી-મેં કાંઈને એક સરખા અભિપ્રાયવાળો બોલે નહિ અને કાંઈ કાંઈને સાક્ષી માન-ટેકા આપે એવું પણ મેં બોલું નહિ.”

સાવ-મારું જૂઠું જૂઠું જગ્યાએ કેવા હાલ મયા તે માહી તમે જાણો તે ખરા ! કાંઈએ મારી વિવિધ રીતે સ્થાપના કરી વહીવ અને સમાનુજ સપ્રદાયવાળા શુદ્ધ દ્વેત મત સ્વીકારનારા છે, તેઓ પુરુષ અને પ્રકૃતિનો લેહ પાડી બન્નેને અલગ રાખે છે અને પુરુષ ઈશ્વરને ઇશ્વર કવાથી અલુભા પ્રકૃતિશાલ યાચ છે એમ કહી બન્નેનો લેહ સ્વીકારે છે તેઓ ચેતનમા ઈશ્વરનો જાણ છે એમ માની કાંઈ વખત ચેતનમા અને કાંઈ વખત પ્રકૃતિમાં અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરે છે એક સરખી રીતે તે કાંઈ જે મતવાળા મારા સ્વીકાર કરતા નથી, પરંતુ સામાન્ય રીતે લેહમાગ સ્વીકારનારા મારી એક જાણે સ્થાપના કરે છે જાણ શાહી સત્યને સર્વથા સત્ય સમજી લેવાની તેઓની લાલમને લીધે તેઓ મારું સત્ય સ્વરૂપ તે સમજી શક્યા નહિ પણ તેઓએ મારી સ્થાપના કરી ખરી. ચેતના ઈશ્વરકૃત શા માટે હોય ? તેને અને ઈશ્વરને શું સબંધ હોઈ શકે ? અને શા માટે હોઈ શકે ? એ વાત તે કાંઈ સમજી શક્યું નહિ; પરંતુ ચેતના તદ્દન નથી એવો નાકાર આ લેહવાહીઓ ભજ્ય નહિ તેથી તેઓએ મારું સ્થાપન કર્યું એમ ખણી ચાકા.

વળી કેટલાક મતવાહીઓએ કહ્યું કે-પૂજ્વી, અપ્, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ મહાભૂતાના સંયોજે ચેતના ઉત્પન્ન થઈ હોય એવો ભાસ મામ છે, વાસ્તવિક રીતે ચેતનની

* કેલે તે થાપી કેલે ઉથાપી, કેલે ચલાવી કિલે રાખી આ પ્રમાણે પાંચ એક જગ્યાએ છે

+ ત્રીજી પંક્તિને સ્થાને કેલે જગાડી કેલે સુવાડી એ પંક્તિ જાણેલી છુકમાં છે જેનું વાસ્તવિક સ્થાન ચોથી ગાથામાં ત્રીજી પંક્તિ પર છે તે ઉપર જાણેલ એક પળો એનો પાર્શ્વતર એક જગ્યાએ છે

x કાંઈનું કાંઈ નથી સાખી અથવા કાંઈનું કાં નવ સાખી એવા પાર્શ્વતરો છે અર્થ તે સર્વત્ર એકનો એક જ છે

૫ થાપી=સ્થાપન કરી ઉથાપી=ઉથાપન કરી, ઉપાધી મૂકી, ચલાવી=ઉપભવીને વિનાશી, રાખી=રાખી મૂકી પડતી મૂકી, એકમનો=એક અભિપ્રાયવાળો, સાખી=સાક્ષી, એક બીજાને નયનર વાત કરી કરાવી આપે તેવો માણસ.

વ્યક્તિ જુદી છે જ નહિ. પંચ મહાભૂતનો સંયોગ મટી જાય એટલે પાછું એમ હતું તેમ થઈ જાય છે એમ ભૂતવાદી કહે છે. ઇશ્વરનો અંશ જુદો પડ્યો છે તે જુદો માયાના આવરણથી લાગે છે, પ્રલયકાળે સર્વ એક થઈ જશે. નેતિ નેતિ વિગેરે અદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત અને વિશિષ્ટ અદ્વૈતના પ્રણેતાઓએ મારું વ્યક્તિત્વ દૂર કર્યું, ફેંકી દીધું અને તેથી સર્વથા મને ઉઠાપી દીધી. બૌદ્ધ અનુયાયીઓએ ક્ષણિકવાદ સ્વીકાર્યો, મીમાંસકોએ અદ્વૈતવાદ સ્વીકાર્યો, શંકરાચાર્યે શુદ્ધ અદ્વૈત સ્વીકાર્યો અને તેમ કરીને મારું વ્યક્તિત્વ દૂર કરી મને ઉપાડી મૂકી. એમા માયાવાદને અંગે ઇશ્વરનો ને જગતનો સંબંધ અને ખાસ કરીને આવી રચનાની ઘટના કરવાના કારણ વિગેરેમા કોઈનો એકમત જોવામાં આવ્યો નહિ. અભિપ્રાયવશાત્ સ્વમત સ્થાપન કરવા માટે બુદ્ધિ પહોંચી શકી ત્યાં સુધી ચાલ્યા ગયા, પરંતુ જ્યાં વાત અટકી પડી ત્યાં વિચાર ન કરતાં સ્વમતસ્થાપનની ઝુંબેશમાં મારું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ બહાર પાડવા કોઈએ પ્રયત્ન કર્યો નહિ.

વળી કોઈએ મને વ્યક્તિ તરીકે સ્વીકારી મારો વિનાશ કર્યો, એટલે મારું વ્યક્તિત્વ માની પ્રલય વખતે મારો નાશ માન્યો. આવી રીતે માનનારા લેહવાદીઓ છે. તેઓ ચેતના છે એમ માને છે પણ પ્રલય વખતે સર્વનો નાશ માનીને પછી વિશુદ્ધ અશુદ્ધ કર્મફળનો જે ગોટાળો થાય છે તેનો ખુલાસો આખ્યા વગર રહેવા દે છે. આવી રીતે મને ચલાવી એટલે વ્યક્તિલેહ મારા અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કર્યો. કારણ તેમ ન કરે તો કૃતનાશ અને અકૃતઅભ્યાગમ દૂષણો થાય, પરંતુ મારો સ્વીકાર કર્યા પછી પાછો કૃતનાશ થાય છે તે વાત વિસરી ગયા.

વળી કોઈએ કહ્યું કે-ચેતના અનાદિ છે, ઇશ્વરકૃત છે, તેનો અંશ છે અને પાછળથી તેમા મળી જાય છે આ પ્રમાણે મારા સંબંધમા વાત કરી મને રાખી મૂકી, તદ્દન ઉપાડી મૂકી નહિ.

બીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો મને સ્થાપન કરનાર રામાનુજ અને વલ્લભ સંપ્રદાય-વાળા સમજવા, ઉત્થાપનાર નાસ્તિક મતવાળા સમજવા અને કોઈક અંશે અદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત અને વિશિષ્ટાદ્વૈત મતવાળાને સમજવા ચલાવનાર અને રાખનાર વૈશેષિક મતવાળા અને વેદાન્તીઓ સમજવા. વૈશેષિક મતવાળા પુરુષ અને પ્રકૃતિનો લેહ માને છે અને સૃષ્ટિને ઇશ્વરકૃત કહે છે, પરંતુ તેઓના મત પ્રમાણે ઇશ્વરનું કાર્ય એટલું નામનું રહે છે અને તેઓ ન્યાયના વિષયને ખાસ અનુસરનાર હોવાથી ઇશ્વરકૃત સૃષ્ટિ માનવામા આવતા દોષો એવી સારી રીતે સમજી શકે છે કે બરાબર પૃથક્કરણ કરતા તેઓ સૃષ્ટિને ઇશ્વરકૃત માનતા જ નથી એમ કહેવામા કશો ખાધ આવે તેમ નથી.

આવી રીતે અનેક જગ્યા પર હું ગઈ તો ત્યાં એકમતવાળા મેં જોયા નહિ. એક

મતમાં અને બીજા મતમાં લેક, જોકે મતની બહાર પણ વિચારબૌદ્ધિમાંની ગેરફાજરી અને
 જ્યાં વાસ્તવિક ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યાં મૂળ સવાલને વિચારી કંઈ ચોક્કસ માસ-
 મારી જોવામાં આવી. જોકે સરખા વિચારવાળો, માયપુર સર હરેક કોટિની તુલના કરનારા,
 અસ્પર્શ હાથોનો સબંધ વિચારી શાત મગજે હકીકત સમજનારો કોઈ મારા જોવામાં
 આવ્યો નહિ. વાદવિવાદમાં મારામારી, સત્ય સમજવાની રિયરતાનો અભાવ, સ્વમતસ્થાપન
 માટે અનેક પ્રકારના વિચિત્ર પ્રયાસ અને પરમતસદ્ધિધ્વુતાની અથવા તેનો સત્યાગ્રહ સ્વીકાર-
 વાની પણ ગેરફાજરી મારા જોવામાં આવી. ચેતનજી પણ ઉપર ઉપરથી એક કરે છે અને
 જુઓ છે, વસ્તુધર્મનું સ્વરૂપ સમજવા ઈચ્છામાં પ્રવેશ કરતા નથી અને હમ, માયા અને
 સંસાર અસક્ત પ્રાણીએ ઉપર ઉપરથી ત્યાગી હોવાનો ડોળ બાંધી મારા પતિને અનેક
 પ્રકારે કસાવે છે તેમાંથી તેઓ સત્ય જોઈ શકતા નથી, તારવી શકતા નથી, સમજી શકતા
 નથી અને આવી રીતે હું તે બધી જગ્યાએ જઈ પણ ત્યાં કોઈને જોકે સરખા અભિપ્રાય
 વાળા જોયા નહિ. જોકેમનોને બહાર 'જોકેમનો' એક મતવાળો, ચાલક અભિપ્રાયવાળો મે
 કોઈ જોયો નહિ એ પાઠ હોય તે વધારે બધેસતો આવે એમ લાગે છે; પરંતુ એવો
 પાઠાંતર કોઈ પણ પ્રતમાં નથી. જોનો અથ જોકેસરખા અભિપ્રાયવાળો એમ ધ્યાન છે
 આત્મા સબંધી જ્ઞાનમાં છે મારી. અન્ય જગ્યાએ હજી સુધી એવો એક પણ માણસ
 નથી જોયો કે જ્ઞાનમાં આગળ પાછળ અથવા અસ્પર્શ વિશેષ ન આવતો હોય આત્મા
 જે જ્ઞાનથી વિશુદ્ધ થાય, તેનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ સમજાય અને તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ
 ન આવે તે સ્થાપન કરનારને 'મત કહેવો' સુખ છે, બીજા કુમત કહેવામાં આવી રીતે જેને
 'મત કહી શકાય, મતના નામને ચોક્કસ હોય એવો કોઈ મારા જોવામાં આવે નથી. મારા
 પતિ અનેક નામ નામ્યા, તેમજ અનેક વેશે ધારણ કર્યાં, તેમજ જ્યાં જ્યાં જઈનાનો
 અભ્યાસ કર્યો, પરંતુ એ સર્વમાં સર્વ સત્યપ્રાપ્તી મત મારા જોવામાં આવ્યો નહિ. અથવા
 પાશ્વર વિચારીએ તે મે કોઈને નિષ્પક્ષ જોયો નહિ. જે જે મારા સબંધમાં આવ્યા તે
 સર્વ પોતપોતાના મત જેવો હોય એમ જોવામાં આવ્યું છે. કદાચકથી સ્વમતસ્થાપનાનો
 દહ આગ્રહ અને સત્ય સમજવાની ઉપેક્ષા મેં તે સર્વ જોઈ છે જ્યાં સુધી ચેતનજી
 ઉપર ઉપરના એક કર્યાં કરે ત્યાં સુધી તે નિષ્પક્ષ અને નહિ અને તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ
 થાય નહિ. પદના લખનાર આ પક્ષવાદમાં સર્વ મતને કંઈ લીધા છે તે તેઓનું નિષ્પક્ષ
 બતાવી આપે છે ખૂદ જૈન મત જેના અનુયાયી કવિ છે તેના સબંધમાં પણ તે કહે છે કે-
 જો ત્યાં ચેતનને અક્ષત કરવાનો ઇશરો હોય તે સત્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત છે પરંતુ એ ત્યાં
 પણ ચેતનને ધર ધરને ધધે વળગાડી દીધી તે પછી તેનું કાંઈ સ્વરૂપ નથી અને તેને
 નિષ્પક્ષ થવાને પ્રાપ્ત થયેલો પ્રસંગ તે ગુમાવી બેસે છે જે વિચારણ દ્વિધી આ હકીકત
 શ્રીઆનંદપનજી મહારાજે લખી છે તે બરાબર વિચારવા ચોક્કસ છે

આવી રીતે જેનાં મનમાં જેમ આવ્યું તેમ તેઓ મારી સાથે વર્ત્યાં મને સ્થાપનાર,

ઉત્થાપનાર, ચલાવનાર કે રાખનાર સર્વ ઘરઘરના ધંધા કરે છે, પરંતુ એના સાક્ષી શોધીએ તો કોઈ મળે તેમ નથી. એક હકીકત સ્થાપન કરવા માટે જેમ ન્યાયાસન પાસે સાક્ષી રજૂ કરવા પડે છે અને સાક્ષીની તપાસ અને ઉલટપાલટ તપાસ ઉપરથી સત્ય શોધી કાઢવામા આવે છે તેવું અત્રે કાંઈ નથી. અત્રે તો એકની વાત બીજો ઉપાડી મૂકે છે, સર્વ પોતપોતાને ઠીક લાગે તેમ હાકે છે અને કોઈ એક બીજાના સત્યતા અંશને માટે થતી પ્રતીતિ પણ કબૂલ ન કરતાં પોતપોતાની વાત જ કર્યા કરે છે. આવા દુરાગ્રહને લીધે હે માડી ! હું નિષ્પક્ષ રહી શકી નથી.

સર્વ સત્યતા અંશ સમજનાર અને નય તથા પ્રમાણના જ્ઞાનની વાતો તર્કથી ગળે ઉતરી શકે તેવી દલીલ કરનાર શ્રીજિનેશ્વરના સર્વ સત્યગ્રાહી જ્ઞાનમાં પણ બે ઘરના ધંધા ખાતર ચેતનાને પ્રેરવામા આવે તો તે એકપક્ષી બની જાય છે. ઉપર ઉપરની ધામધુમ, ગવ્વના તકરારો અને મતમતની લડાઈઓથી ચેતનાની સ્થિતિ ત્યાં પણ કેવી થઈ ગઈ છે તે અવલોકન કરીએ તો આપણે સમજી શકીએ તેમ છીએ. આવી રીતે હે માડી ! હું તો જ્યાં ગઈ ત્યાં મારે અનેક દુઃખ સહન કરવા પડ્યાં છે, કેટલીક વાર તો મારું અસ્તિત્વ પણ સુકાઈ ગયું છે, કેટલીક વાર મારી હયાતી નકામા જેવી બની ગઈ છે, કેટલીક વાર મારું સ્વરૂપ છિન્નભિન્ન થઈ ગયું છે. આવી રીતે મારે માથે સમ્યક્ જ્ઞાનને અભાવે મારા પતિએ અથવા મારા પતિના વિભાવમિત્રોએ એટલું કર્યું છે કે-હું તમને તેનું વર્ણન આપી શકતી નથી વાત એક જ કે-સત્ય સમજનો ગંભીર પ્રયાસ અત્યાર સુધી બહુ થોડાએ કર્યો છે અને તેને લઈને મારી વર્તમાન અતિ દુઃખદ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે. મેં નિષ્પક્ષ રહેવા ઘણા પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ અત્યાર સુધી મારામા જે મતની કૂંક મારવામા આવી તેને હું વળગી પડી છું અને તેને લઈને એક પક્ષમા ઢળી ગઈ છું.

ધીંગો* દુરબલને ઠેલીજે, ઠીંગો× ઠીંગો વાજે;

અબલાં તે કિમ+ બોલી શકીઈ, વહ જોદ્ધાને÷ રાજે. માયહી° ૬

“જખરો-બળવાન માણસ નબળાને હરાવે છે, મજબૂત મજબૂત માણસ લડે છે (અને તેમની લડાઈ જામે છે). (પણ અમે તો) અબળા સ્ત્રી તે આવા મોટા યોદ્ધાના રાજમા બોલી પણ કેમ શકીએ ?”

* ‘ધીંગલ દુરબલનઈ ઠેલીજે’ એવો પાઠાતર એક પ્રતમા છે

× ‘ઠીંગે ઠીંગો વાજે’ એ પ્રમાણે પાઠાતર તે જ પ્રતમા છે અર્થ એક જ છે

+ ‘અબલા ધમ કિમ બોલી શકી’ એ પ્રમાણે પાઠાતર છે

- ‘એવડુ બેધાને રાજે’ એ પ્રમાણે પાઠાતર પ્રતમા છે ‘એ’ અક્ષર ત્રીજી પક્તિ સાથે લેવાની રાગ પ્રમાણે જરૂર લાગે છે ‘એવડુ’ એ શબ્દ બેસતો નથી આ પાઠાતર વિચારવા યોગ્ય છે.

‡ ધીંગો=જખરો દુરબળ=નબળા માણસને ઠેલીજે=હરાવે છે ઠીંગો=મજબૂત બાળે=લડે અબળા=સ્ત્રી ખડ બેદ્દા=મોટા યોદ્ધા, લડવૈયા રાજે=રાજમા, સત્તામા

શબ્દ—દુનિયામાં એવો નિયમ છે કે જગદેશ-વાચ્યાજી અથવા બળવાન માણસ હોય તે લક્ષ્મણા નિર્બળ મનુષ્યને હરાવી દે છે; એટલે લક્ષ્મણ માય ત્યારે તે લક્ષ્મણા વિષયને અંગે જે બળવાન હોય તે જીતે છે અને બળહીન હોય છે તે હારે છે કેટલીક લક્ષ્મણ શબ્દની હોય છે, કેટલીક શબ્દની હોય છે કેટલીક શાલા બદુકની હોય છે સ્વળ અને લક્ષ્મણા વિષયને અંગે જે જેમાં બહુદુર હોય છે તે તેમાં વિજય પામે છે પણ લક્ષ્મણી જન્મવટ તો સરખે સરખા મજબૂત હોય છે ત્યારે જ માય છે એક પક્ષ ધણે મજબૂત હોય ત્યારે તો લક્ષ્મણુ પરિણામ શુ આવશે તે ધારી શકાય છે અને પહેલેથી કહી શકાય છે; પણ સરખે સરખા મજબૂત માણસો લક્ષ્મણમાં ઉતરે ત્યારે લક્ષ્મણ પણ જોવા જેવી માય છે ને પરિણામની ખબર પડતી નથી કમનશીબે હાલની ચેતનજીની બાબતમાં લક્ષ્મણ છે તે ધીંઝા અને દુબલની છે અને તેથી પરિણામ ધારી શકાય છે ઠીંગે ઠીંગાની લક્ષ્મણ હોય તો કાંઈ પણ આનંદ આવે તેમ નથી એક બાજુએ શિવરાજ તેના પ્રબળ પરિવાર અને મહારથી યોદ્ધાઓ સાથે બહાર આવે છે, પોતાની સાથે કપાસ, નોકપાસ, ઇંદ્રિયો અને યોગ્ય જેવા પ્રબળ સેનાનીઓને લાવે છે વેદ જેવા તેના મહારથીઓ છે મિથ્યાત્વ, અવિશ્તિ, કપાસ અને યોગ પોતપોતાના પ્રબળ પરિવાર સાથે બહાર પડ્યા છે અને સમ્યક્ત્વ, મિશ્ર અને મિથ્યાત્વશોહની જેવી પ્રતિષ્ઠા સ્ત્રીઓને પણ લશ્કરમાં સાથે લાવેલ છે આની સાથે ચેતનજી વિપરીત, માયા મમતાના દાસ થઈ ગયેલ, પોતાના પરિવારનાં નામે પણ ભૂલી ગયેલ છે એવા વિરુદ્ધ સંયોગોમાં લડતુ તો બાજુ ઉપર રહ્યું પણ એવા બરસોદાના રાજમાં માયા જેવી અબળા એક અક્ષરનો ઉચ્ચાર પણ કરી શકે નહિ એ સ્વાભાવિક છે પતિ એ હમણા બાજત થઈ આવ, પોતાનું સ્વરૂપ વિચાર અને તેને બાજત કરવા નિષ્ણય કરે, પોતાના ખસ પરિવારને મુદ્દમાં ઉતરવા સારુ આમત્રણ આપે તો તેમનામાં એટલું અચિત્ત વીચ છે કે સર્વેને એક સપાટામાં હરાવી દઈ, પોતાની પાસેથી તો શુ પણ તમામ જગ્યા પરથી તેને હસ્તેલી શકે; પરંતુ હાલ તો તેઓ પોતાનું બળ એકદુ કરવા નથી અને શિવરાજના સમીપલીઆ પણ મતા નથી, શિવદુ શિવરાજ વિરુદ્ધ કેઈ તેઓને વાત કરે છે ત્યારે માયા પતિ એવું યોદ્ધાનાસ્ત્રી સાથે સામા છેલ્લ પડે છે અને શિવરાજ સાથે પોતાને મુદ્દ કરવાનું છે એ વાત જ વિચરી બય છે આવાં કારણોને લઈને મારે તો હ્રપચુપ બેસી રહેવું પડે છે અને માયા પતિ શિવરાજના રાજ્યમાં એટલા આસક્ત બની ગયા છે કે તેઓ તે જેમ કહે તેમ હાલ હા કરે છે મારે-ચેતનને પણ તેમની સાથે ધસણવું પડે છે આપને સુવિદિત છે કે હું પતિથી ભૂલી નથી, પતિ બધાં બધાં ત્યાં મારે જરૂરજવું તો પડે જ છે અને પતિ કહે તેમ કરવું પડે છે. પતિ તો હાલ શિવરાજના રાજ્યમાં તેઓ કહે તેમ કરે છે, તેઓના નવાબ્યા નાથ છે અને તેના હુકમ ઉપર છે બિચારા ભૂલી બધ છે કે આ વિશ્વાવમિત્રો તો પાશ્વ છે અને તલ જનારા તથા તલવા યોગ્ય છે અને આ ભૂતને પરિણામે મારે પતિ સાથે શિવરાજ સાથે

લડવાને બદલે તેઓના હુકમ માન્ય કરવા પડે છે અને તેને લઈને પતિ નિરન્તર દબાયલી સ્થિતિમા સંડોવાયલા જ રહે છે.

ચેતના એના શુદ્ધ સ્વરૂપમા હોય તો અતિ વિશુદ્ધ છે, નિર્મળ સ્ફટિક રત્ન જેવી છે, પરંતુ ચેતનજી જ્યારે વિભાવદશાના અકુશમા હોય છે ત્યારે ચેતનાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રકટ થતું નથી. નિબ્પક્ષ રહેવા માટે વસ્તુસ્વરૂપના સમ્યગ્ જ્ઞાનની ખાસ આવશ્યકતા છે. જ્યાં સુધી ચેતનજી મિથ્યાત્વની અસર નીચે હોય છે ત્યાં સુધી એને તત્ત્વબોધ થતો નથી અને તેથી એકાત સ્વરૂપ શોધવા અને વિચારવામા પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે અને મતિકલ્પનાથી ચાલ્યો જાય છે. આવે પ્રસંગે તે ઉપર જણાવ્યું તેમ સત્યના અંશને પૂર્ણ સત્ય સમજી તેના ઉપર મલ્લમ રહે છે અને સસારસમુદ્રમા અટવાયા કરે છે. જ્યાં સુધી પ્રમાણજ્ઞાનયુક્ત સત્ય સ્વરૂપ સમજાય નહિ ત્યાં સુધી શુદ્ધ સ્વરૂપજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય નહિ અને તેમ બને નહિ ત્યાં સુધી ચેતના કદિ નિબ્પક્ષ થઈ શકે નહિ એ તો દરેક બાબતમા એવે પ્રસંગે એક બાબત પર ઢળી જાય છે અને મિથ્યાજ્ઞાન ચેતનજીને તે બાબત પર એવા આગ્રહી બનાવી દે છે કે પછી તે શુદ્ધ વસ્તુજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની સ્થિતિમા પણ ઘણા કાળ સુધી આવી શકતો નથી અને તે વખતે મોહરાજ પોતાનું જોર એવા પ્રબળપણે વાપરે છે કે ચેતના કાંઈ બોલી પણ શકતી નથી અને ચેતનજી મિથ્યાજ્ઞાનની અસરમા રહીને વસ્તુ-સ્વરૂપ વિચારી શકતા નથી. ચેતનાને હાથે અથવા ચેતના પાસે તેવા પ્રસંગોમા (વિભાવ-દશામાં) કેવા કેવાં કામો કરાવ્યા છે તેનું સ્વરૂપ ચેતના પોતે જ કહે છે તે નીચે વિચારીએ છીએ, 'પરંતુ અત્ર કહેવાનું' તાત્પર્ય એ છે કે-ચેતના એ વખતે નિબ્પક્ષ રહી શકતી નથી મોહરાજ જેવા પ્રબળ સેનાની સાથે ચેતનજી લડવાનો વિચાર પણ કરે નહિ, કરે ત્યારે પોતાના સેનાનીઓને ઓળખે પણ નહિ એવી અણુઘટતી લડાઈ થાય એમા કાંઈ આનંદ આવતો નથી જાવ એ છે કે-કોઈ વાર ચેતનજી મોહરાજ સાથે લડવા નીકળ્યા હશે તો પણ તદ્દન નિર્માલ્ય રીતે બહાર પડ્યા હશે, પરિણામે ચેતના તો કાંઈ બોલી પણ શકે નહિ અને ચેતનજી લડાઈમા માર ખાઈને ઘરે પાછા આવે એવું થાય છે પતિ હજી જાણતા પણ નથી કે કોની સાથે લડવું છે? પોતાનું બળ કેટલું છે? શત્રુસમૂહ કેવો બળવાન છે અને લડાઈને પરિણામે પોતાના જીવિષ્યમા કેટલો ફેરફાર થવાનો છે ચેતનાની વાત હવે સાબળી વિચાર કરીએ

જે જે કીધું જે જે કરાવ્યું, તે કહેતાં* હું લાજું;

થોડે કહે+ ઘણું પ્રીછી લેજો, Xઘર સુતર નહિ સાજું. માયહીં ૭

* 'તે કહેતી' એવો પાઠ જાપેલી છુકમા છે તે અશુદ્ધ જણાય છે

+ કહેને બદલે એક પ્રતમા 'કહુ' પાઠ છે, અર્થ એક જ છે.

X આ પંક્તિના પાઠોમા ફેરફાર છે અત્રે પાઠ લખ્યો છે તે એક પ્રતમા છે બે પ્રતોમા પાઠ

“ (એને વશ પડીને) મેં જે જે ક્યું અને મારી પાસે જે જે કરાવ્યું તે કહેતા-તેનું વહન કરતા અને યશ મળાવે છે: યોગુ કહેવામાં બહુ સમજી જઈને કે મારા ઘરનું બધારણ સાચું નથી-નિયમસર નથી ”

ભાવ—એને વશ પડીને મેં જે જે કાર્યો કર્યાં છે, જે માન્યતા સખી છે અને મારી પાસે જોઈને જે જે કાર્યો કરાવ્યાં છે તે સર્વ વજુવી જતાવતા અને લાજ આવે છે વિશ્વાસ ને વશ પડી ધર્મભુક્તિએ મેં સ્થૂળ કાર્યો કેવાં કેવાં કર્યાં છે તે સાબળેા. ધર્મને નામે મેં દિસા કરી અસત્ય વચનોવ્ચાર કર્યો, ધોરી કરી, ધનના કમલા એકલ કર્યાં, કન્યાદાન દીધાં, પીપળે પાણી ઘાસ્યાં, બકરા પાલનાં બળિદાન કર્યાં, અન્ધનો હોમ કર્યો, મહામાયાને વૃક્ષ કરવા મહિષાપાન કર્યું, શક્તિને સતોષવા મધ, માસ, રસ અને રુધિરનું ધન કર્યું, કાળિકાને સતોષવા બત્રીશો સહબો, અબિકાને આરાધવા ભેંસકાનું બળિદાન આપ્યું, પરભવમાં સારું ઇચ્છિત સ્થાન મેળવવા સારું કાર્યો કરવત મૂક્યું, ગિરનાર જઈ શેસ્વજીવ આધા, રેહ સમર્પણ કરવાના બ્હાના નીચે આચાર્યો સાથે કુકર્મો કર્યાં, પ્રભુને નામે લાગે રૂપિયાની પેદીઓ જલાવી, કર્માદાનના બાપાર કર્યાં સેવક સેવિકા થઈ અનુયાયીઓ ને છેલ્યાં, લૂંટ્યા, હેરાન કર્યાં ગુરુની પદવી પ્રાપ્ત કરી તદ્દન વિપરીત ઉપદેશ કર્યો, કપટભક્ષા બીજીવી અનેકને દસાવ્યા, અભિમાન કરી આઠબર વધાર્યો, યોગ્યતા વગર પદસ મળીઓ કરાવી, ધર્મના અધ્યક્ષ થઈ આવકમાં દિસેા માગ્યો, પરભવમાં ઇચ્છિત વસ્તુઓ મળવાની ચીઠ્ઠીઓ લખી આપી, ધર્મિય હોવાને બ્હાને પોતાનો બવહાર લલાવ્યો, કમવાસના પૂરી કરી, અન્ય ધર્મનું સ્વરૂપ સમજ્યા વગર, તેમા સહેલા સત્પણોનું અસ્તિત્વ બલકા વિચાર્યાં વગર પરધમની પરતીયની અને તેના અનુયાયીઓની નિંદા કરી, મિથ્યા ધર્મને નિમિત્તે કોષ માન માયા લોભ ક્રાધો કરી તેમાં પ્રચરતપણુ માન્યું અને ઘણી ખરી વાર તે તેમાં ધમ જ માગ્યો-આવી રીતે મેં અનેક પ્રકારનાં મહિન સ્થૂળ કાર્યો ધર્મને નામે કર્યાં, મેં અનેક પ્રકારની અધમતા સ્થાપી રીતે કરી અને ધર્મને નામે દુષ્કન માઢી, એક નૂતન પ્રકારનો સસાર શરૂ કરી દીધો. મારી પાસે જેવાં સર્વ કાર્યો વિશ્વાસ દશાએ કરાવ્યાં મારા એ સર્વ કાર્યો એવાં અને એટલાં છે કે તેનું વહન તમારી પાસે કરી જતાવતા હો માઢી ! હું યશમાઈ છું એવી જ રીતે માનસિક બાજતમાં પણ મારી પાસે એવી એવી માન્યતા મનાવી છે કે તેની વાત કહેતાં હું યશમાઈ છું ઉપર મેં જણાવ્યું

આ પ્રમાણે છે થોડે જીવ પ્રીર્જિત દોષર સતર નદિ સાચુ આ પ્રમાણે એક સરખો પાઠ મે પ્રતમાં છે પણ મેં દોષર સતરનો અથ ભેસતો નથી, આ પાઠાંતર મે પ્રતમાં સરખો છે તેથી આસ વિચારતા યોગ્ય મળાવ જાણેલી છુકમાં પરણ તીરજ નદિ બીજી એમ પાઠ છે એનો અથ વિવેચન માં આપ્યો છે તે વિચારવો

જે હાથુવોતે ક્યું કહેઠકેચથી. પ્રી-કીચ્ચમજી પરસુતર=પરસુતર ધરતુ બખેરજ સાચુ આંદરમાં, નિયમમાં રીતસર

છે તેમ યોગીએ મને યોગણુ કરી અને જતિએ જતાણી કરી-આવાં આવા કામો કરતી હતી અને માન્યતા એમ રાખતી હતી કે જાણે સર્વ સત્ય તેમાં જ આવી રહ્યું હોય અને તે સિવાય અન્યત્ર કોઈ પણ જગ્યાએ સત્ય હોય જ નહિ, હોવાનો સંભવ પણ છે નહિ એમ માનીને મેં કામ લીધું અને સર્વેએ મારી પાસે એ નિયમાનુસાર જ કામ કરાવ્યું. હું તો દરેક મતવાળાની પાસે ગઈ ત્યાં મને નિષ્પક્ષ રાખવાને બદલે એવી મતચુસ્ત બનાવી દીધી કે જાણે હવે મારી એવી વિચિત્ર મૂર્ખતા પર હું વિચાર કરુ છું ત્યારે મને પણ બહુ ખેદ થાય છે. વળી મારી પાસે ઉપર જણાવ્યા તે ઉપરાંત બીજા અનેક એવા એવા કામો કરાવ્યા છે કે જેનું વર્ણન કરી બતાવતા મને પોતાને જ લાજ આવે છે.

હે માડી ! હું તમને કેટલી વાત કહું ? મારી એટલી બધી વિચિત્ર સ્થિતિ બનેલી છે કે તે સર્વનું જો વર્ણન કરવા બેસું તો પાર આવે નહિ અને કહેતા કહેતા મારે પણ બહું શરમાવું પડે. હું તમને થોડી વાત ટૂંકામાં કહી દઉં છું, તમે વધારે તમારી મેળે સમજી લેશો. ‘થોડું લખ્યું ઘણું કરી વાચશો’ એ વાત તમે સારી રીતે જાણો છો હું થોડું કહું છું તે તમે સમજી જશો. ટૂંકામાં વાત એ છે કે-મારું ઘર સાબુ નથી, બધી વાતનો સાર આ એક વાક્યમાં આવે છે. પુરુષની દૃષ્ટિએ ન ગૃહં ગૃહમિત્યાહુર્ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે ઘર એ ઘર નથી, પણ સ્ત્રી એ ઘર છે, તેમજ સ્ત્રીની દૃષ્ટિથી પુરુષ-પતિ તેનું સર્વસ્વ હોઈ તેને તે જ ઘર છે. ઘર #સાબું રાખવું એટલે ઘરમાં યોગ્ય સપ, સ્નેહ અને વિવેક તેમ જ પતિપત્ની ધર્મની યોગ્ય વહેચણી અને કાર્યકરણ. હે માડી ! મારું ઘર સાબુ નથી, મારા પતિ ઘર તરફનો, મારી તરફનો, પોતાની જાત તરફનો ધર્મ ખરાબર સમજતા નથી અને સમજતા ન હોવાને લીધે ધર્મકાર્ય-પોતાની ફરજ બજાવતા નથી તેથી આ સર્વ ગોટાળો થયો છે. જ્યાં ઘર સાબુ ન હોય ત્યાં મારે કોની પાસે ફરિયાદ કરવી ? આપણે સમજી શકીએ છીએ તેવી હકીકત છે કે સ્ત્રી એટલે ઘર અને ઘર એટલે સંસાર. એટલે કે સંસારમાં પ્રગતિ કરવાનું કારણ સ્ત્રી છે, સ્ત્રીના દૃષ્ટિબિદુથી પુરુષ એ જ સ્થાન લે છે હવે જેમ સંસારવ્યવહાર ચલાવવા માટે પતિ અને પત્નીએ પોતપોતાના ધર્મો યોગ્ય પ્રકારે પાળવા જોઈએ અને તે માટે ખાસ કરીને પતિએ સર્વ પ્રકારનો યોગ્ય વિચાર કરવો જોઈએ, સચુક્ત કુટુંબ હોય તો કોઈને અન્યાય થવો ન જોઈએ, આજસુને વધારે મળે, બહુ બોલનાર કે વાધા પાડનારને ખાસ લાભ મળે ત્રિગેરે ગેરવ્યવસ્થા થવી ન જોઈએ, એ જોવાની ફરજ કુટુંબના કર્તા-મેનેજરની છે અને તેમ કરનારનું ઘર સાબુ કહેવાય છે, જેનું ઘર સાબુ ન હોય તેને ત્યાં નિરંતર કલેશ, અન્યાય અને અશાંતિ રહે છે, તે પ્રમાણે અહીં શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે-હે માડી ! મારા હું ખની વાત હું શું કહું ? મારું ઘર જ સાબુ નથી, મારા પતિ ઘર સંબંધી-મારા સંબંધી કદિ વિચાર જ કરતા નથી, મને

* ઘર સાબુ કરવું એટલે લાય લેવી એવો ખરાબ અર્થ પણ લાપામા થાય છે. અત્ર તે અર્થમાં એ વાક્ય વપરાયેલ નથી

મારા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પોતાને મંદિરે તેડતા જ નથી, ત્યાં પછી મારે બીજો કોનો વાંક કાઢવો? મોહરાજ જેવા બહાદુર યોદ્ધા સાથે લડાઈ લડવાની અને પોતાનું ધર જ સાબુ નહિ, પોતાના લશ્કરમાં આવરણ નહિ, પોતાનું બળ કેટલું છે તેનો ખ્યાલ નહિ, પોતાના લશ્કરને લડવાની સામગ્રી આપવી ભેંકે, તેઓ માટે સરસામન તૈયાર બેઠે—વિગેરે વિગેરે કંઈ પણ બાબતમાં બંધા કેકાણું જ મને નહિ ત્યાં પછી મારા નામનો વિચાર કેવી રીતે થાય? માઠી! હું નિષ્પક્ષ રહેવા ઘણું ઝૂંડું છું પણ દુઃખમાં તમે સમજી લેજો કે મારું ધર સાબુ ન હોવાથી—મારા નામની પૂજા અનુકૂળતા ન હોવાથી હું તે કરી શકતી નથી અને એક બાબતને ઢળી બાઈ છું

‘ધરશુ તીરથ નહિ બીજું’ એ પ્રમાણે ઉપદેશની પાઠાવર ઊપેક્ષી ભુક્તમાં આપ્યો છે તેનો અર્થ વિચારવા યોગ્ય છે એ પાઠ એક પણ પ્રતમાં નથી તેથી પ્રતનો પાઠ મૂળમાં રાખ્યો છે પણ આ પાઠાવર બહુ સુદૂર છે એમ અર્થ વિચારવાથી જણાયે. આ સર્વ તીર્થોંઓને વશ પડ્યા પછી મેં જે કહ્યું અને મારી પાસે કસબું તેનો હેવાલ કહેતાં મને યશમ આવે છે તેઓ મને શુ કહેતા હતા તેનો સાર તમને દુઃખમાં કહી દઈ તો એ છે કે—પોતાના ધર સિવાય તસ્વાનો અન્ય ભાગ નથી જેનાથી તરીએ તે તીર્થ કહેવાય છે અમારા તીર્થ સિવાય તમે બીજી કોઈ પણ જગ્યાએથી તરી શક્યો નહિ—આ તેઓના ઉપદેશનો સાર છે પોતાના મત ઉપર હઠ કઢાવતું સખી અન્યથાના શુદ્ધ સત્ત્વશીને પણ સ્વીકારવા તરફ ઉપેક્ષા રહે એ પ્રમાણે સર્વ તીર્થોંઓ મને ઉપદેશ હેવા હતા પોતાના તીર્થની પણ બારીકીથી શોધ ન કરે તેવા હેતુથી મને કહેતા હતા કે બહૈશ્વિક્યસ્તુ ચે માયા ન તાંસ્તર્ક્યય ચોદ્યેત્ અહૈકિક બાવોમાં તક—બુદ્ધિ આવી શકે નહિ, તેવા બાવોમાં તો અમે કહીએ તે સત્ત્વ—એમ કહી પોતાને માથે પુરાવાનો બેઠો રહે છે તે ઉઘડવી હેવા હતા અથવા ઉઘડવી હેવા પ્રયત્ન કરતા હતા. વળી કંઈક કહે છે કે હસ્તિના તાજમાનો ડવિ ન ગચ્છેઽયમંદિરે હાથી શેરીમાં ઘળી દે તે કબૂલ કરવું પણ જોન મંદિરનો આશ્રય ન લેવો. આમાં સત્ય અથ સમજવાની તક મળે તો પણ તેને જતી કરવાનો ભાગ જતા બ્યો છે દરેક તીથવાળાએ પોતાના વાઘ બાધી તેની આબુબાલુ એવી વાઢ મજબૂત બાધી લેવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે તેમાંથી એક પણ પ્રાણી બહાર નીકળી વિચારણ વસુધાનો પય ભેંકે બહી સોઝવી શકે નહિ. અન્ય ધર્મપુસ્તક વાચવાની ના કહેનાર, અન્ય ધર્મ—સ્વરૂપ સામળનારને અધમ પશ્વિત પર મૂકનાર સત્યને પોતાની પાસે હોવાનો ઠાવો કરે છે, અન્યને ફાર્ક મારનારા ઠરાવે છે અને પોતે જ સત્યસ્વરૂપ છે એમ ઉપદેશ છે અને તેનો અર્થ અનુયાયીવત્ર એ વાતને સ્વીકારી પણ લે છે આ પ્રમાણે હે માઠી! મારી પાસે એવા એવા કામો કરાવ્યા છે અને મને બેઠલી રખડપટ્ટી કરાવી છે કે તેની વાત કહેતા મને યશમ થાય છે અન્ય તીર્થોંઓ આ જીવ પાસે કેવા કેવા કામો કરાવ્યાં છે અને મોહરાજએ આ જીવને અજ્ઞાનમાં રાખી કેવો રખડાવ્યો છે તેનો હેવાલ આખા ઉપનિવિ

ભવપ્રપંચા કથા ગ્રંથમા શ્રીમાન્ સિદ્ધર્ષિ ગણિએ બહુ સુંદર ચિત્તાકર્ષક રીતે આપ્યો છે, તે અવકાશે વાંચી વિચારવો. અત્ર ભાવ એ છે કે-આવી રીતે ઘર સિવાય અન્ય તીર્થ નથી એમ કહી મને નિગપક્ષ રહેવા દીધી નહિ અને તેને માટે તીર્થના ઉપદેશકો ખાસ જવાબદાર છે.

આપવીતી કહેતાં રીસાવે, *તેહસું જોર ન ચાલે;

આનંદધનપ્રમુખ† વાંહડી જાલે, બાજી* સઘલી પાલે. માયડી૦ ૮

“ પોતાની ઉપર વીતેલ હુકીકત વર્ણવી બતાવતાં તે પતિ (મારા ઉપર) ગુસ્સો કરે છે તેથી તેની સાથે (મારું) જોર ચાલતું નથી; (હવે તો) આનંદધન પરમાત્મા મારે હાથ ઝાલે તો સઘળી બાજી પળાઈ જાય, તેમા વિજય મળે. ”

ભાવ-વિવિધ તીર્થ(મત)મા મને કેવો ઉપદેશ આપવામા આવ્યો અને તેને પરિણામે મારી કેવી રખટપટ્ટી થઈ, દુર્ગતિમા મારે કેવી રીતે ભ્રમણ કરવું પડ્યું, ત્યાં મારે કેવાં કેવા દુઃખો સહન કરવા પડ્યા વિગેરે વાત જો હું તે તીર્થના ચાલકોને- કહી બતાવું છું, જે વાત મને વિતી છે તેનો સવિસ્તર હેવાલ તેઓને સંભળાવું છું તો તેઓ મારા ઉપર રીસ કરે છે, ગુસ્સે થઈ મારા ઉપર ક્રોધ કરે છે અને મારી સાથે રુસાણું લે છે તેથી તેઓ ઉપર મારું કાંઈ જોર ચાલતું નથી. દુનિયામા ઘણી વાર એવું બને છે કે- સાચી વાત કરીએ તે કોઈને ગમતી નથી. સાચી વાત ગમતી નથી એટલું જ નહિ પણ તે વાત કહેવાથી તો તેઓ મારી સાથે લડવા આવે છે અને ઉલટા મારા પતિને એવા બંભેરી મૂકે છે કે કદાચ તે મારી સાથે જરા જરા અનુકૂળ થયા હોય તે પણ પરાડમુખ થઈ જાય છે અને તદ્દન મિથ્યાત્વમા ચાલ્યા જાય છે. કશુંયો કરનારને કશુંઆળો કહેવાથી, અંધને આંધળો કહેવાથી, પાપ કરનારને પાપી કહેવાથી દુનિયાના લોકો ગુસ્સે થઈ સામા

* ‘ તેહસું ’ને અદલે જાપેલી શુકમા ‘ તેથી ’ એવો પાઠ છે અર્થ તેથી સારો થાય છે પણ તેવો પાઠ કોઈ પણ પ્રતમા નથી.

+ જાપેલી શુકમા ‘ આનંદધન વહાલો બાહડી જાલે ’ એવો પાઠ છે અર્થમા બહુ ફેર પડતો નથી

× ‘ તો બીજી સઘળું પાલે ’ એવો પાઠ જાપેલી શુકમા છે પણ સર્વ પ્રતોમા પાઠ ઉપર લખ્યો તે પ્રમાણે છે અર્થ માટે વિવેચન જુઓ

૮ આપવીતી=મારા ઉપર પડેલી વિપત્તિનો હેવાલ કહેતા=વર્ણવતા રીસાવે=રીસાઈ જાય, ગુસ્સે થઈ જાય. તેહસું=તેની સાથે બાહડી=બાહ બાજી=રમત. પાલે=પળા જાય, વહન થાય

- અહીં આપવીતી ચેતનને કહેવાથી તે તેમાથી સાર ગ્રહણ કરતા નથી પણ હું તેના દોષ બતાવું છું એમ ધારી ઉલટા મારી સાથે રીસાઈ જાય છે. એમ કરે તેની સાથે જોર શું ચાલે? જો તે મારા કહેવામાથી કાંઈ સાર ગ્રહણ કરે તો ચાલે મિથ્યામતિની સગતથી તે રીસાળવા થઈ ગયા છે એટલે તેને આપવીતી પણ કહી શકાતી નથી આ પ્રમાણે અર્થ વધારે યોગ્ય લાગે છે (સ્વ૦) કું. આ.

પડે છે અને ઉલટું સત્ય કહેનારને બંને તેટલું નુકસાન કરે છે અહીં તો તે વીર્ધાંગી મારા પતિને એવા ચઢાવી મૂકે છે કે મારું ઘર તરૂન પતિશૂન્ય થઈ જાય અને પતિને અને મારે બોધ્યા વહેવાર પણ ન રહે એવું તેઓ કરી મૂકે છે આથી મારાથી સાચી વાત પણ કહી શકાતી નથી અને મારું જરા પણ બોર આવતું નથી.

આપવીતી જોટલે આપનામાં સ્તેવાથી વીતેલી હકીકત જણવા મારે માથે વીતેલી હકીકત જો બંને અર્થ સુદર છે છતાં ફેરફાર થાય છે પણ ભાવ લગભગ સરખો જ આવે છે આવી રીતે જ્યાં જ્યાં ત્યાં ઘેતનાને અનેક પ્રકારનાં રૂપો ખાસ કરવા પડે છે, તેની પાસે અનેક કામો એવાં કરાવવામા આવે છે કે તેની વાત કહેતા પણ તે લાગે છે અને તેનું ઘર પણ સાલુ નથી હવે ઘેતના તે સર્વ હકીકત કહીને શું કરવું જોઈએ અથવા પોતાના સંબંધમાં શું થવું જોઈએ તે બહુ દૂધમાં પણ સુદાસર રીતે કહે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે

હવે તો મારા નામ આનંદનંદન પ્રભુ જો મારી જાહ ઝલે તો બીજા સમજાને તો હું સભાળી લઉં અત્યાર સુધી તો સવેએ મને જોઈત પછાતો આદર કરાવીને મારી પાસે અનેક વેશો ધરાવ્યા છે, અનેક કામો કસ્યા છે અને મારી અનેક રીતે અનેક જગ્યા પર રજકપટ્ટી કરાવી છે પરંતુ જો હવે આનંદનંદન ભગવાન-મારા શુદ્ધ પ્રાણપતિ મારે હાથ ઝાલે, મને જોઈત જ્ઞાનમાર્ગનો અથવા જાણ ક્રિયાના જોઈત માર્ગનો વસ્તુ-સ્વરૂપના અતરંગ શક્તિને સમજ્યા આદર્શ વગર જે હક આજે હાથ છે તેનો ત્યાગ કરાવી શુદ્ધ સ્વાદાહમાન મા પ્રગતિ કરાવે અને તેથી કેવળ શુદ્ધ આવશ્યક થઈ શુદ્ધ જ્ઞાનનો ભાસ થાય, વિશુદ્ધ કેવલજ્ઞાનથી લોકલોકેત્ર સ્વરૂપ સમજાય તો બીજા બધાને હું બળવી લઉં અને મારી પીઠા પતી જાય હાથ તો ફેંકીને કાઢી મૂકું છું તો તે રીસાર્થ જાય છે, મારી પાસે હીન અનુભવો કરાવે છે અને મને અનેક રીતે હેરાન કરે છે મારા પતિ જિજ્ઞાસા શુદ્ધાવબોધને પાત્ર થયા નથી તેથી સર્વ ગોટા ગળી જાય છે અને મને સાથે ધસડે છે. આનંદનંદનસ્વરૂપ પતિ શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજી પ્રગટ કરી મારી જાહ ઝલે જોઈએ પોતે શુદ્ધ સ્વરૂપી થાય તો અત્યારે જે એક પક્ષમાં તેઓને ધસડાવાની ટેવ પડી ગઈ છે તે દૂર થાય અને ત્યારે જ તેઓ નિષ્પક્ષ રહે. તેઓ જ્યારે નિષ્પક્ષ થાય ત્યારે પછી હું પણ તેવી જાહ લઉં એમાં કાંઈ નવાઈ નથી આ પ્રમાણે થાય ત્યારે સમજી બાહ્ય જરાજર રમાઈ જાય, સર્વ જગ્યા પર વિજય મળે અને ઘેતનની ભવજામણા પૂરી થાય બાહ્ય કેવી રમતી જોઈએ અને કેવા દાણા નાખવાથી વિજય થાય તે આગે બારમા પદમા વિસ્તારથી વિવેચન કરી ગયા છીએ પાયાતરમા બાહ્યને જાહેર બીજી એવો પાઠ છે તે પણ ઠીક છે જો આનંદનંદન પ્રભુ હાથ પકડે તો બીજી તો સર્વ પગાઈ જાય તેમ છે તેને બાળવી લેવાય તેમ છે તેમા કોઈ પણ પ્રકારનો વાપો આવે તેમ નથી પગાઈ શબ્દનો અર્થ નાશ પણ થાય છે અને તે અર્થ વધારે ઠીક છે

આનંદધન પ્રભુ હાથ પકડે એ બાબત પર આખા પદનું રહસ્ય છે જ્યાં સુધી અનેક જગ્યા પર જઈ પક્ષધર્મ આદરવામાં આવે ત્યાં સુધી આ ચેતનાનો ઉદ્ધાર થવાનો નથી જ્યારે શુદ્ધ દશાના ખર્પી થઈ આનંદધનસ્વરૂપમાં લય પામવા અડગ નિશ્ચય થશે ત્યારે જ સર્વ ક્રિયા અને જ્ઞાનનું ફળ પ્રાપ્ત થવાનું છે એ સ્પષ્ટ વાત છે. એમ થાય નહિ ત્યાં સુધી ગમે તેવા રંગના વસ્ત્રો પહેરવામાં આવે, ગમે તેટલી આતાપના લેવામાં આવે, ગમે તેટલી યાત્રાઓ કરવામાં આવે, ગમે તેટલાં આસનો કરવામાં આવે, ઉપર ઉપરની ટૂંકામાં કહીએ તો ગમે તેટલી ક્રિયાઓ કરવામાં આવે, પણ જ્યાં સુધી શુદ્ધ ચૈતન્યભાવ પ્રગટ કરી તેમાં લય પામવાની દશા ન થાય ત્યાં સુધી તમે અલેદવાદી થાઓ કે લેદવાદી થાઓ, બુદ્ધ થાઓ કે જૈન થાઓ, મીમાંસક થાઓ કે વેદાન્તી થાઓ, નૈયાયિક થાઓ કે વૈશેષિક થાઓ—એમાં વસ્તુતઃ કાંઈ વળવાનું નથી. આ અતિ વિશુદ્ધ ભાવ શાત હૃદયે મનમાં વિચારવા યોગ્ય છે. વસ્તુતઃવત્તા રહસ્યનો બોધ ન થયો હોય તેવા સ્થૂળ સંસારવાળા પ્રાણીઓ અહીં પણ નિશ્ચયની પોષણા ભેશે, પરંતુ અત્ર એવું કાંઈ પણ નથી. જો આવી સામાન્ય બાબતને પણ નિશ્ચયપોષણ તરીકે ગણીને વિસારવામાં કે ઉવેખવામાં આવશે તો સમજવું કે આપણું પણ નિષ્પક્ષપણું હજી પ્રગટ થયું નથી અને હજી ઘણાં ભવો સુધી આનંદધન પ્રભુ હાથ પકડે એની સ્થિતિમાં મૂકાવાની આપણી તીવ્ર અભિલાષા થઈ નથી.

આનંદધન મહારાજે પ્રખર ભાષામાં પ્રૌઢપણે અહીં વિચારો બતાવ્યા છે અને ઉદર-ભરણાદિ નિજ કાજ કરતા પ્રાણીને કળિકાળમાં મોહ નડી રહેલ છે એમ ચૌદમાં શ્રી અનંતાથજીના સ્તવનમાં કહ્યું છે, એવા મક્કમ વિચારના લેખકોને ખરાખર સમજવાની ખાસ જરૂર છે જે ઊંચી હદના વિચારો તેઓ બતાવે છે તે કેટલીક વાર બાહ્ય દૃષ્ટિ જીવોના ગ્રાહ્યમાં પણ આવી શકતા નથી અને તેથી તે વિચારો નિશ્ચય નયના છે એમ કહેવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ આવા વિચારો જરા ઊંચી દૃષ્ટિ થઈ હોય, એકાંત બાહ્ય દૃષ્ટિથી જે કાંઈક ઊંચા આવ્યા હોય તેને તદ્દન સામાન્ય છે. શાસ્ત્રકાર તેથી ઘણી જગ્યા પર કહે છે કે—આ જીવે બાહ્ય ક્રિયા તો બહુ વાર કરી પરંતુ તેને મોહ-અજ્ઞાન ગયા નહિ તેથી ક્રિયાનો લાભ ખરાખર મળ્યો નહિ. મેરુપર્વત જેટલો ઢગલો થાય એટલા ઓઘા તથા મુહુર્પત્તિ કરીને તેટલી વાર સંયમ લીધા છતાં આ જીવની મુક્તિ ન થવાનું કારણ બાહ્ય દૃષ્ટિ છે જરા અંતરાત્મપણું પ્રાપ્ત થાય અને પક્ષવાદ છોડી દેવામાં આવે તો પછી ઉન્નત દશાએ પહોંચવામાં વખત લાગતો નથી શ્રીઆનંદધનજીનો યોગ બહુ ઊંચો હોવાથી તેમણે જે શબ્દો આ પદમાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રખર ભાષામાં કહ્યા છે તેવા વિચારો જરા ફેરફાર સાથે અન્ય લેખકોએ પણ બતાવ્યા છે જે જે લેખકોને જેટલો વિકાસ થયો હોય તેટલી હદ સુધી જ તે વાત લખી શકે છે અને ખાસ કરીને આવા સ્પષ્ટ વક્તા થનાર લેખકો બહુ થોડા હોય છે તે વાત ખરી છે, પરંતુ આવા જ વિચારો ખાસ આત્મોન્નતિ માટે કર્તવ્ય છે એ આખું પદ વિચારવાથી જણાય તેમ છે બીજા યોગના વિષય પર લખનારા આ પદના

પડે છે અને ઉલટું સત્ય કહેનારને અને તેટલું નુકસાન કરે છે અહીં તો તે તીર્થંગિ
મારા પતિને કોવા ચઢાવી મૂકે છે કે મારું પર તરૂન પતિશૂન્ય થઈ બચ અને પતિને
અને મારે જીવ્યા વહેવાર પણ ન રહે એવું તેઓ કરી મૂકે છે આથી મારાથી સાચી
વાત પણ કહી શકાતી નથી અને મારું જરા પણ બેર બાલતું નથી.

આપવીતી જોઈએ આપનામાં રહેવાથી વીતેલી હકીકત જાણવા મારે મારે વીતેલી
હકીકત એ બંને અર્થ સુદર છે છામા ફેરફાર થાય છે પણ જાવ લગભગ સરખો જ
આવે છે આવી રીતે જ્યાં જાય ત્યાં ચેતનને અનેક પ્રકારનાં રૂપો ખાસ કરવા પડે છે,
તેની પાસે અનેક કામો કોવાં કરાવવામાં આવે છે કે તેની વાત કહેતાં પણ તે લાજે છે
અને તેનું પર પણ સાલુ નથી હવે ચેતના તે સર્વ હકીકત કહીને શું કરવું બેઠાં
જાણવા પોતાના સબખમા શું થવું બેઠાં તે જહું દુઃખમાં પણ મુદાસર રીતે કહે છે
તે વિચારવા યોગ્ય છે

હવે તો મારા નાથ આનંદનંદન પ્રભુ બે મારી બાહુ ઝાલે તો બીજા સબખમાને તો
હું સબખાની લઈ અત્યાર સુધી તો સર્વેએ મને જોકાત પક્ષને આદર કરાવીને મારી
પાસે અનેક વેશો ધરાવ્યા છે, અનેક કામો કરાવ્યા છે અને મારી અનેક રીતે અનેક
જગ્યા પર રજકપટ્ટી કરાવી છે પરંતુ બે હવે આનંદનંદન ભગવાન-મારા શુદ્ધ પ્રાણપતિ
મારો હાથ ઝાલે, મને જોકાત જ્ઞાનમાર્ગને જાણવા બાંધ કિયાનાં જોક્ષંત માર્ગનો વસ્તુ
સ્વરૂપના અવરજ સ્વસ્થને સમજ્યા આઠવાં નગર જે હઠ આજહ થાય છે તેનો ત્યાગ કરવી
શુદ્ધ સ્માદાદમાજ મા પ્રગતિ કરાવે અને તેથી ઈવટે શુદ્ધ આચરણ થઈ શુદ્ધ જ્ઞાનનો જાસ
થાય, વિશુદ્ધ કેવલ્યજ્ઞાનથી લોકલોકોનું સ્વરૂપ સમજાય તો બીજા બધાને હું બાળની લઈ
અને મારી પીઠ પવી જમ્ હાથ તો કોઈને કાઈ કરું છું તો તે રીતમાં જાય છે, મારી
પાસે હીન અસરો કરાવે છે અને મને અનેક રીતે હેરાન કરે છે મારા પતિ જિજ્ઞાસા
શુદ્ધાવલોધને પાત્ર થયા નથી તેથી સર્વ બોટા બળી જાય છે અને મને સાથે પ્રસડે છે
આનંદનંદનસ્વરૂપ પતિ શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજી, પ્રગટ કરી મારી બાહુ ઝાલે જોઈએ પોતે શુદ્ધ
સ્વરૂપી થાય તો અત્યારે જે જોક પક્ષમાં તેઓને પ્રસસવાની ટેવ પડી ગઈ છે તે દૂર થાય
અને ત્યારે જ તેઓ નિષ્પક્ષ રહે. તેઓ જ્યારે નિષ્પક્ષ થાય ત્યારે પછી હું પણ તેવી જાઈ
જાઉં જોમા કાંઈ નવાઈ નથી આ પ્રમાણે થાય ત્યારે સબખા બાહુ જરાજર રમાઈ જાય,
સર્વ જગ્યા પર વિજય મળે અને ચેતનની ભવબ્રમણા પૂરી થાય બાહુ કેવી રમવી બેઠાં
અને કેવા દાણા નાખવાથી વિજય થાય તે માટે બારમા પદમાં વિસ્વારથી વિવેચન કરી
મયા છીએ પાદાવરમાં બાહુને બહાર બીજી 'જોવો પાઠ છે તે પણ ઠીક છે એ
આનંદનંદન પ્રભુ હાથ પકડે તો બીજી તો સર્વ પગપદ જાય તેમ છે તેને બાળની લેવાય તેમ
છે તેમા કોઈ પણ પ્રકારનો વાધો આવે તેમ નથી પગપદ ચાલેનો જાય નાથ પણ થાય
છે અને તે અર્થ વધારે ઠીક છે

આર ચોર મિલ મુલકને લૂટયો નહિ કોય નૃપ દિખલાય;
 કિનકે આગળ જાય પુકારે, અ ધોઅ ધ પલાય જગગુરુ ૩
 આગમ દેખત જગ નવિ નિરખુ, મનગમતા પખ લાય,
 તિનતે મૂરખ ધર્મ ધર્મ કંટ, મત ખૂડે મત લાય જગગુરુ ૪
 ધન કારણુ જગમત પખ છાંડી, નિધિ ચારિત્ર લહાય;
 જ્ઞાનાનંદ નિજ ભાવે નિરખત, જગ પાખડ લહાય જગગુરુ ૫

આ ભાવ બરાબર સમજવા યોગ્ય છે. અમુક મતમા આસક્ત થઈ પક્ષવાદ ઉપર ઉતરી જઈને જો સત્ય તરફ આખ મીંચવામા આવે તો કોઈ પ્રકારનો લાભ થતો નથી, ચેતનજીની ઉન્નતિ થતી નથી અને માત્ર સંસારપરિભ્રમણ થાય છે. આવી સ્થિતિ અધ્યાત્મ-જ્ઞાનીઓએ સ્પષ્ટ જોઈ છે એનું કારણુ એ છે કે-જ્યારે પક્ષમા ઢળી જવાનું થાય છે ત્યારે પછી પોતાની વાત સત્ય કરવાનો આગ્રહ બંધાઈ જાય છે અને સત્ય શોધવાની શુદ્ધ વૃત્તિ પર હુડતાળ લાગે છે ચેતનજીનો વિકાસ કરવાની દૃઢ ભાવના થઈ હોય તો મત-તીર્થ અને ખૂદ ચેતનજીની બાબતમા પણ પક્ષપાત છોડી દેવાની જરૂર છે આવો વિચાર કરવામા કેટલીક વાર વ્યવહારમાં હાનિ થાય છે, કારણુ કે લોકોને પોતાના મતનો એવો આગ્રહ હોય છે કે અન્યત્ર સત્યનો કિચિત્ સંભવ છે એવી વાત પણ તેઓ અંધોઅંધ પરંપરા અને માનમતગજ પર સ્વારીને લીધે કબૂલ કરી શકતા નથી. શુદ્ધ ચિદાનંદધનસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધ્ય હોય તો તેથી પ્રાકૃત જનપ્રવાદ બાજુ પર મૂકી સત્યનો ભોખ લેવો ઉચિત છે. તમે ગમે તેટલું કરશો તો પણ લોકો તો અનેક પ્રકારના છિદ્રો શોધી કાઢશે, કારણુ કે ઘણાખરા મનુષ્યો સ્થૂળ સંસારદશામા જ હોય છે, તેઓને એથી ઊંચી હૃદની વાત ગળે ઉતરવી પણ અશક્ય છે અને આવી વિશુદ્ધ બાબતમા પ્રાકૃત લોકોના વિચારને અનુસરીને ચાલવામા તો પ્રત્યવાયો જ આવે છે, માટે આવી વિશુદ્ધ બાબતમા યોગીઓ અથવા યોગાભ્યાસીઓ કહે તે વિચારીને-સમજીને અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. આનંદધનજી પ્રભુ હાથ પકડે એ માર્ગ આનંદધન યોગીના કહેવા પ્રમાણે આદરવા યોગ્ય છે, આપનો સ્વામી શુદ્ધ ચેતન પોતાને ઝોળખે એ માર્ગ આદરવાનો ઉપદેશ ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્દશોવિજયજી આપે છે, પંકજ નામ ધરાવી પકથી ઉપર-નિર્લેપ રહેનાર કમળની પેઠે વિષયકર્મમાથી ઉત્પન્ન થઈ તેનાથી દૂર રહેનાર પ્રાણી સાહેબને વહાલો લાગે છે તેથી તેવા થવાની જરૂર ચિદાનંદજી બતાવે છે, અને જગતના મતોનો પક્ષ છોડી સ્વભાવે સર્વ વસ્તુ પર અવલોકન કરવાની આવશ્યકતા શ્રીજ્ઞાનવિમળસૂરિ બતાવે છે આ સર્વ હકીકત ધ્યાનમા લઈ મનને સત્ય સમજવા માટે ખુલ્લુ રાખી પ્રગતિ કરવી અને મતનો મદ અથવા પક્ષ તજી દેવા પ્રયત્ન કરવો એ ખાસ કર્તવ્ય છે. દુનયામા ધર્મને નામે લોહીની નદીઓ રેલાઈ છે એ વાત ધ્યાનમા રાખવાની ખાસ જરૂર છે અને તેના રહસ્ય તરીકે એ સમજવું યોગ્ય છે કે તેવી લડાઈઓનું કારણુ માત્ર પક્ષઅંધતા અને વિચારશક્તિની ગેરહાજરી છે પરમતનો અભ્યાસ કર્યા વગર ધર્મને નામે મોટા

વિષયસંબંધમાં શુ લખે છે તે વિચારતાં આપણને જિદાનદલ ઉર્દે કપૂસ્વદલનું
‘અબધુ નિરપજ વિરલા કોઈ’ એ પદ જ્ઞાનમા આવે છે એ પદ આપુ પ્રથમ જાણના
વિવેચનમા હાજીઈ અર્થ છે અને ત્યાં જતાં જુ છે કે—શ્રીઆનંદમહાનંદ મહારાજ પોતાના
પદમાં વીશ્વ-દશનામા નિષ્પક્ષપણુ શીખવે છે અને જિદાનદલ આધ્યાત્મિક નિષ્પક્ષપણુ
શીખવે છે એ જ વિષયને અંગે શ્રીમાન્ મરોવિજમલ ઉપાધ્યાય પોતાના ‘જશવિલાસ’ માં
અવારનવાર ઉક્તિ કરે છે ‘અજ મે સાચા સાદિજ પાયો’ એ પદમાં તેઓ કહે છે તે એકબી.

અહીં સેવ કર્તાઈ ચાકુ મુજ આ પ્રેમ મુદાપી,
અજ મે સાચો સાદિજ પાયો.

બીજાં જાનો ત્યાં મુખતિ ન જાનો, મે તો સેવક જનકો;
પક્ષપાત તો પરસુ કોવે, રાજ ખસ્તકુ મુનકો. અજ.
જાજ કોઈ કે સજ રાખીકો, મુજ આ લોક ન પાવે;
અપનો સાદિજ એ પદિધાને, મે જસલીલા પાવે. અજ.

આ પદમ. આનંદમહાનંદ પ્રજા હાથ પકડે એ જાવ જતાં જો છે, તેને હજતો જ જાવ
અત્ર જણાવ્યો છે એ જ મહાત્મા અન્યત્ર કહે છે—

બાહ્ય ક્રિયા કરે કપટ કોણવે ફિરકે અહ ત કહાવે;
પક્ષપાત કબકુ નવિ કોડે, કનકુ મુખતિ જોહાવે.
અજ હવે સમતા સમકુ નહિ આવે.

અહીં કેટલી હદ સુધીની વાત કરી છે તે બરાબર વિચારવા યોગ્ય છે બાહ્યચરણો
કરવામાં કપટક્રિયા આવે અને પક્ષપાતનો ત્યાગ કરવામાં ન આવે તો તેની મુક્તિ થવાની
વાત તો બાહ્યજો સ્ત્રી પણ તેને બદલે તે કુગતિમાં જાય છે. સમતાને આવડી કહીને
ચેતના ફરિયાદ કરે છે એમ શ્રીઆનંદમહાનંદ મહારાજ જતાવે છે તે આ જ છે એ ઠી એમણ
કરે છે, યતિ થતણી જતાવે છે વિગેરે વાત કહી છે તે મહત્ત્વ નામ કહેવશવાની સાથે
મળતી આવે છે અને એવા પ્રાણીઓને કુગતિમાં જમણ કરવું પડે છે તેનો સમાવેશ
ને ને કીધુ ને ને કરાવ્યું તેમાં યઈ જાય છે આ સ્મિતિ છે તેથી વિચાર કરી
પક્ષપદમાં ત્યાગ કરી સત્ય માગને આદરવા અને તેને વળગી રહેવા વિઝ્ઞાસિ છે જ્ઞાન
વિલાસમાં શ્રીજ્ઞાનવિમળસૂરિ એક પદ બિહાજ રાજમા લખે છે તેનો જાવ પણ આવો જ છે
તે પદ નીચે પ્રમાણે છે—

અજકુ નિરપજ કો ન દિજાય નિરપજ.
અપનો અપનો હં સકુ વાવે, કેસે મેક મિત્તાય?
નેહ પુરાના સખી પાકે, તેરી કવન અલાય. અજકુ ૧
સજ અજ નિજ મુરતિ કે કારન, મદનજ ઉપર ઠાપ;
યાન પ્યાન કપુ જાને નાકે, પોતે ખર્ચ ખતાય. અજકુ ૨

આર ચોર મિલ મુલકને લૂટયો નહિ કોય નૃપ દિખલાય,
 કિનકે આગળ જાય પુકારે, અ ધોઅ ધ પલાય જગગુરુ ૩
 આગમ દેખત જગ નવિ નિરખુ, મનગમતા પખ લાય;
 તિનતે મૂરખ ધર્મ ધર્મ કટ, મત યૂડે મત લાય જગગુરુ ૪
 ઇન કારણુ જગમત પખ છાંડી, નિધિ આરિત્ર લહાય;
 જ્ઞાનનદ નિજ ભાવે નિરખત, જગ પાખ ડ લહાય જગગુરુ ૫

આ ભાવ ધરાધર સમજવા યોગ્ય છે. અમુક મતમા આસક્ત થઈ પક્ષવાદ ઉપર ઉતરી જઈને જો સત્ય તરફ આખ મીંચવામાં આવે તો કોઈ પ્રકારનો લાભ થતો નથી, ચેતનજીની ઉન્નતિ થતી નથી અને માત્ર સંસારપરિભ્રમણ થાય છે. આવી સ્થિતિ અધ્યાત્મ-જ્ઞાનીઓએ સ્પષ્ટ જોઈ છે એનું કારણુ એ છે કે-જ્યારે પક્ષમા ઢળી જવાનું થાય છે ત્યારે પછી પોતાની વાત સત્ય કરવાનો આગ્રહ બંધાઈ જાય છે અને સત્ય શોધવાની શુદ્ધ વૃત્તિ પર હુડતાળ લાગે છે. ચેતનજીનો વિકાસ કરવાની દૃઢ ભાવના થઈ હોય તો મત-તીર્થ અને ખૂદ ચેતનજીની બાબતમા પણ પક્ષપાત છોડી દેવાની જરૂર છે આવેલો વિચાર કરવામા કેટલીક વાર વ્યવહારમા હાનિ થાય છે, કારણુ કે લોકોને પોતાના મતનો એવો આગ્રહ હોય છે કે અન્યત્ર સત્યનો કિચિત્ સંભવ છે એવી વાત પણ તેઓ અધોઅધ પરપરા અને માનમતગજ પર સ્વારીને લીધે કબૂલ કરી શકતા નથી. શુદ્ધ ચિદાનંદધનસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધ્ય હોય તો તેથી પ્રાકૃત જનપ્રવાદ બાબત પર મૂકી સત્યનો લેખ લેવો ઉચિત છે. તમે ગમે તેટલું કરશો તો પણ લોકો તો અનેક પ્રકારના છિદ્રો શોધી કાઢશે, કારણુ કે ઘણાખરા મનુષ્યો સ્થૂળ સંસારદશામા જ હોય છે, તેઓને એથી ઊંચી હૃદની વાત ગળે ઉતરવી પણ અશક્ય છે અને આવી વિશુદ્ધ બાબતમા પ્રાકૃત લોકોના વિચારને અનુસરીને ચાલવામા તો પ્રત્યવાયો જ આવે છે; માટે આવી વિશુદ્ધ બાબતમા યોગીઓ અથવા યોગાભ્યાસીઓ કહે તે વિચારીને-સમજીને અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે આનંદધનજી પ્રભુ હાથ પકડે એ માર્ગ આનંદધન યોગીના કહેવા પ્રમાણે આદરવા યોગ્ય છે, આપનો સ્વામી શુદ્ધ ચેતન પોતાને ઝોળાએ એ માર્ગ આદરવાનો ઉપદેશ ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્દશોવિજયજી આપે છે, પકજ નામ ધરાવી પકથી ઉપર-નિર્લેપ રહેનાર કમળની પેઠે વિષયકર્મમાંથી ઉત્પન્ન થઈ તેનાથી દૂર રહેનાર પ્રાણી સાહેબને વહાલો લાગે છે તેથી તેવા થવાની જરૂર ચિદાનંદજી બતાવે છે, અને જગતના મતોનો પક્ષ છોડી સ્વભાવે સર્વ વસ્તુ પર અવલોકન કરવાની આવશ્યકતા શ્રીજ્ઞાનવિમળસૂરિ બતાવે છે આ સર્વ હકીકત ધ્યાનમા લઈ મનને સત્ય સમજવા માટે ખુલ્લું રાખી પ્રગતિ કરવી અને મતનો મદ અથવા પક્ષ તણ દેવા પ્રયત્ન કરવો એ ખાસ કર્તવ્ય છે. હાનયામા ધર્મને નામે લોહીની નદીઓ રેલાઈ છે એ વાત ધ્યાનમા રાખવાની ખાસ જરૂર છે અને તેના રહસ્ય તરીકે એ સમજવું યોગ્ય છે કે તેવી લડાઈઓનું કારણુ માત્ર પક્ષઅધતા અને વિચારશક્તિની ગેરહાજરી છે પરમતનો અભ્યાસ કર્યા વગર ધર્મને નામે મોટા

મુલો ભાઈ કરવા એ તદ્દન અજ્ઞાનદશા અથવા અધરૂં સૂચવે છે આ પદ શાંતિ રાખીને બહુ વિચારવા યોગ્ય છે એમાં સહેલો ભાવ સાવચળનિક ધર્મ બાધ તો બહુ મતસેદને નિકાલ ધર્મ જ્યાં સંભવ છે જરા દયાને ઉજાવ કરી વિચાર કરી આ પદનો ભાવ વિચારવા વિસ્મિત છે, બાદ અથવા ઉપર ઉપરના વિચાર કરવાથી આ પદનું સ્વસ્થ કદિ પણ સમજવામાં આવે તેમ નથી એમ લાગે છે શ્રીઆનંદબલ્લભનો આશય ધર્મો જ વિપુળ, ઉન્નત અને ઉદાર છે એ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે અને તેની ઉદારતા વતમાન પરમત સહિષ્ણુતા (Tolerance) ના વિચારોથી પણ ધણી આગળ વધી જાય તે વિચારોથી સમજી શકાયે વતમાન વિચારમાં પરમતને હોય તેમ સહેવા દેવાની જ ભાવના છે, પણ એ જગ્યા પર જઈ, સત્ય શોધી, આગ્રહ છેડી સત્યને સત્યની ખાતર આજ્ઞાની અને જ્યાં સત્યના અશો હોય ત્યાં તેટલો દરજ્જો તે અશોનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાની જે ભાવના આ પદમાં બતાવવામાં આવી છે તે વતમાન વિચાર વિચાર-વાતાવરણમાં પણ એવામાં આવતી નથી. વતમાન ભાવનામાં જ્યાં ધર્મમાં હોય તે જાહે તેમ ને તેમ સહે એટલો જ ભાવ છે. આ સહિષ્ણુતા કરતાં શ્રીઆનંદબલ્લભની સહિષ્ણુતા બહુ આગળ વધી જાય છે ન મેં અસ્તા મહાશીરો જ દેવ કપિલાદિપુ એ ભાવનામાં અને હસ્તિના ઠાકુરમાનોડપિ ન ગચ્છે જૈનમંદિરે એ બે વાક્ય વચ્ચે તફાવત સમજવાથી પૂર્વ કાળમાં વીરનો આગ્રહ પૂર્વ કાળના યોગીઓમાં કેટલો હતો તે જણાય છે, તેથી ધણુ આગળ વધીને અને વતમાન સહિષ્ણુતાના ભાવથી પણ આગળ વધીને સત્યશોધક બુદ્ધિની અને શુદ્ધ દશા પ્રાપ્ત કરવાની જે ભાવના આ પદમાં બતાવવામાં આવી છે તે ખાસ વિચાર કરવા યોગ્ય છે અને મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે.

૫૬ યોગધુપચાસનું

નામ-સોરી*

નફચન વરણો નાહ રે, મોન કોઈ+ મેલાવો;

અંચન રસ ન માંસહી માંસે, મજન ધિર પહો દાહ રે મોને* ૧

* અહીં સર્વ પ્રતોમાં રાત્ર સોરી એમ લખ્યું છે સોરક અને સોરીમાં ફેર પાડે છે તે નાવન વિદ્યામાં કુશળ મનુષ્યને પૂજ્યા યોગ્ય છે જાપેલી છુટમાં અને સોરક રાત્ર તરીકે બાપેલ છે તે રાત્ર પ્રતથી સિદ્ધ થતું નથી.

+ એક પ્રતમાં પાઠ આ પ્રમાણે બાપેલ છે મોને ગિલાવો ૧, રાત્ર કચન વરણો નહિ ૨, આ પાઠ રાત્રમાં અસખર બેલી રાત્રોતો નથી મૂળમાં પાઠ બાપેલ છે તે યોગ્ય જણાય છે.

* મોનેને જાહે પ્રતમાં મને રાત્ર પાઠતરે છે એક જગ્યાએ મને રાત્ર લખ્યો છે રાત્રમાં રાત્ર કરતા મને રાત્રને જાહે મોને વધારે ઠીક લાગે છે અથવા એક જ છે.

+ રાત્રની સ્થાને કોઈ પાઠ એક પ્રતમાં છે અને એકમાં કોઈ પાઠ છે તે પણ સ્પષ્ટ છે.

† અજન રખન આખન બાપે એવો પાઠ માત્ર જાપેલી છુટમાં છે એ પાઠ લેતાં રખનનો

“ સુવર્ણ જેવા રંગવાળા (ડાઘ વગરના) મારા પતિ સાથે મારો કોઈ પણ મેળાપ કરાવો. આંજણુરેખા આખોને પસંદ આવતી નથી અથવા અંજન રેખાવાળી આંખો મને પસંદ આવતી નથી અને સ્નાનના માથા પર તો અગ્નિ પડે. (મને એ સર્વ કાંઈ ગમતું નથી, મારા પતિનો મેળાપ મને ઇષ્ટ છે. ”)

ભાવ—સુમતિને માયડી કહીને ચેતનાએ ઉપર જે વાત કરી તે સમતા તો સારી રીતે જાણે છે, પરંતુ ચેતનાના પક્ષધર્મની વાત સ્ફુટ રીતે સાબળ્યા પછી તેને મનમા વધારે ખેદ થવા લાગ્યો. તેમા જ્યારે સખી ચેતનાએ કહ્યું કે ‘ આનંદધન પ્રભુ બાહુડી ઝાલે, બાજી સઘળી પાલે ’ ત્યારે તો તેને પણ વિચાર કરવાથી ખાત્રી થઈ કે આનંદધન પતિ હવે કોઈપણ રીતે ચેતનાની બાહુ પકડે તો સારું. હવે તે સર્વને માટે પ્રથમ તો પોતાનો અને પોતાના પતિનો મેળાપ થવો જોઈએ. અહીં તેથી સુમતિ અથવા સમતા એ મેળાપ કરાવી આપવા વિશ્વસિ કરે છે ચોગો, અનુભવ, ચતિધર્મ વિગેરેમાથી જે કોઈ મેળાપ બનાવી આપી શકે તેમ હોય તે સર્વને ઉદ્દેશીને આ પોતાની સ્થિતિ દર્શાવનાર આખું પદ સમતાના મુખમા મૂકવામા આવ્યું છે. ચેતના આ પદ પૂર્વના પદના અનુ સંધાનમા યોલે છે એવો ભાવ લેવામા આવશે તો પણ અર્થ બરાબર બેસશે. પદનો ભાવ પ્રથમ સ્થૂળ દૃષ્ટિએ અને પછી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ વિચારીએ. એ ભાવ વિચારવાથી બહુ આનંદ થાય તેવી કેટલીક હકીકત અત્ર બતાવી છે

સમતા કહે છે કે-મારા પતિ શુદ્ધ સુવર્ણ જેવા વર્ણના અથવા ડાઘ વગરના છે, એની સાથે હવે તો કોઈ મારો મેળાપ કરાવી આપો મારાથી પતિનો વિરહ સહન થતો નથી અને પતિવિરહમા મને આખોમા અંજન આજવુ ગમતું નથી અથવા અંજનની રેખાવાળી આંખો મને ગમતી નથી અને સ્નાન, વિલેપનાદિ તો એવા અપ્રિય થઈ પડ્યા છે કે તેના ઉપર આગ લાગે, તે બળી જાયો; પતિવિરહથી હું એવી ઉદાસ થઈ ગઈ છું કે મને કોઈ શણગાર સજવા ગમતા નથી શરીરે સ્નાન કરવું, વિલેપન કરવું, વસ્ત્રો પહેરવા, આખમા આજણુ આજવુ એ કાંઈ મને પસંદ આવતું નથી. પતિવિરહથી શરીરે અસ્વસ્થ રહી શરીરવિભૂષાની દરકાર ન કરતા પતિના મેળાપ માટે જે મળે તેને

અર્થ રેખા કરવી પડે છે એને બદલે ઉપર મૂળમા પાઠ આપ્યો છે તે ત્રણ પ્રતમા હોવા ઉપરાંત સારો અર્થ આપે છે

‡ ભાવે શબ્દ પછી એક પ્રતમા ‘ મોને ’ એટલું વધારે છે તે રાગમા તો ચાલે તેમ છે પણ તેની જરૂર નથી તેનો અર્થ તો મને એમ જ રહે છે

૧ કચનવરણો=સુવર્ણ જેવા રંગવાળો, અડાધ, મેલ-ડાધ વગરનો નાહ=નાથ, પતિ મેલાવો=મેળવી આપો, (તેનો મારી સાથે) મેળાપ કરી આપો અંજન=આજણુ. રેખ=રેખા આખડી=આખો ભાવે=મને, પસંદ આવે. મંજન=સ્નાન, નહાવુ તે. શિર=માથા પર દાહ=અગ્નિ

આની રીતે કહે છે તે વિકૃતિવાંચીયના વાચનારે પુરુષવના સજામાં બીજી રીતે બેસુ હશે. ત્યાં ઉવંચીના વિરહથી મત્ત થયેલ પુરુષ મધુકર, હરણ, વેલડી વિગેરે ને ને મળે તેને ઉવંચીના સમાચાર પૂછે છે, તેવી જ રીતે વિરહથી સ્ત્રી પણ તેવા જ આચાર કરે છે. આવે પ્રસંગે જીવનના ને ઉદ્ધારો નીકળે છે તે આપણે જાણના પદોમાં નથી. ઠેકણે બેઠાં તથા છીએ. જાવ એ છે કે-પતિને મળવા માટે સુમતિના મનમાં હવે પ્રજાળ આકાંક્ષા થઈ છે અને તેથી જ તે સ્નાન પર જામિ પડવા જેવું વચન બોલી જાય છે.

આ પદનો આધ્યાત્મિક ભાવ હવે વિચારીએ. સુવર્ણવર્ણના નાથમાં ઠેકાં પણ પ્રકર-નો ભાવ ન હોય. ને કલનત્વ શુદ્ધ સ્થિતિમાં સુવર્ણમાં હોય છે તે અન્યત્ર બેવામાં આવતું નથી. અત્યારે તો નાથ કલનવસ્તુવાળા છે પણ વસ્તુતે તે કલનરૂપ જ છે, જોતે સુવર્ણ જ છે અને ઠેકાં પણ પ્રકારના મેલ વગરના છે એમને અત્યારે ને મેલ લાગ્યો છે તે માત્ર માથા, મમતાદિકના પ્રસંગને લાગે છે, બાકી જેવો એ પ્રસંગ દૂર થશે, શબ્દ દેવની પરિણતિ બોલી થશે અને વસ્તુસ્વરૂપ પતિ બોળાજો ત્યારે તેઓ કલનવર્ણ મળી કલન થઈ જશે. આવા પતિ સાથે હે અનુભવ ! તુ મારા મેળાપ કરાવી આપ, હે ચતિધર્મો ! મારા પતિ સાથે મને એકરૂપ કરી દે, હે ખમ તથા શુદ્ધધ્યાન ! પતિને જ્ઞાનમાં લઈ આવો, હે મહાવતો ! ખમ નિયમાદિકથી પતિને વિશુદ્ધ કરી મને પતિ સાથે બેસાડો, હે ક્ષાત્રિક સમ્યક્ત્વ ! તુ મારા પતિને અહીં પસંદી લાવ વિગેરે વિગેરે ને ને મળે છે, તે સર્વને સુમતિ કહે છે કે-તમે મારા પતિનો અને મારા મેળાપ કરાવી આપો, મને એમના વગર જરા પણ ચેતન પડતું નથી. પતિવિરહથી સ્ત્રી પતિના વિરહદુઃખમાં જેમ ઠેકાં પણ પ્રકરના શબ્દજાર સજવી નથી તેમ કુ પણ કંઈ કરવી નથી અને શાસ્ત્રી દ્વિવસ પતિની ઝંખના કર્યા કરુ છું પતિવિરહી સ્ત્રીને જેમ અજનની રેખા પણ ઝમતી નથી તેમ પતિનો અને મારો વિરહ છે તે સબંધી વાતનો ઠેકાં ઉપદેશ આપે એટલે ઉપદેશ હરખ્યાન કહે છે કે પતિનો અને મારો વિરહ છે તો તે વાત પણ મને ઝમતી નથી, કારણ કે તેથી પતિ વધારે થાક આવે છે અને વિરહવેદના વધારે લીઝ થાય છે અને ઝમતી નથી એટલે મારી શાનદૃષ્ટિ આંખોને પસંદ આવતી નથી. આખ એ જ્ઞાનરક્ષિ, અજન ઉપદેશ અને રેખા એટલે અશમાત્ર એવો ભાવ અહીં સમજવો. આવા ઉપદેશમાં અથવા એવી વાતોમાં નાથનો મેળો મેલો નથી, મારું કંઈ ક્ષમ સુધરતું નથી, મારી સ્થિતિમાં જરા પણ ફેરફાર થતો નથી, તેથી એ ઉપદેશ જમાં પતિનો વિરહ છે, જેમાં પતિને મળવા સબંધી વાત આવતી નથી, જેમાં પતિની કંઈ વાત આવે છે તો શુદ્ધ વાત નથી આવતી પણ પતિની લઘુતા-મૂળતા બતાવવામાં આવે છે એવો ઉપદેશ મને પસંદ પડતો નથી.

* નાટક કળિદાસ કવિવ્રત જુઓ વિક્રમોવચીય નાટકનો અંક એકો

+ લખના તરીકે જુઓ ૫૬ ૫મીકથા તથા એકત્રીકથા

વળી ગંગા નહાવું, ગોદાવરી નહાવું વિગેરે સ્નાનના માથા પર દાહ પડે, મારે એવું સ્નાન જોઈતું નથી. વિરહકાળમા સ્નાન, અંજનાદિ કાંઈ પસંદ આવતાં નથી. ઉપરના પદમાં કહ્યું છે કે-ચેતનાને કોઈ નિષ્પક્ષ રહેવા હેતા નથી. 'જસુ જઈ પૂછીએ તે તો, અપની અપની ગાવે, મારગ સાચા કોઈ બતાવે' એમ શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજે કહ્યું છે તે યથાર્થ છે. જેની પાસે જઈને ચેતના પોકાર કરે તે સર્વ તો પોતપોતાની વાત કરવા મંડી જાય છે, કોઈ ચેતનાનો વિચાર કરતું નથી, એને પરિણામે ચેતના અને ચેતનજીનો શુદ્ધ દશામાં સયોગ થવાના પ્રસંગો અદ્ય થતા જાય છે તે યજ્ઞ આપણે ઉપરના પદમાં જોઈ ગયા છીએ. સ્વધર્મે નિઘનં શ્રેયઃ પરધર્મે મયાવદઃ એવા શુદ્ધ સૂત્રમા કહ્યું છે કે 'સ્વધર્મમા મરણુ સારુ', પરધર્મ બરોત્પાદક છે' આનો અર્થ કરતાં કેટલાક મતવાળા તેનો પારમાર્થિક રહસ્યસૂચક અર્થ વિસારી મૂકી મતઆગ્રહના અર્થમા તેને સકોચી નાખે છે. આ વાક્ય પ્રથમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામા જોવામા આવ્યું છે, તેનો ભાવ એવો છે કે-દરેક પ્રાણીએ પોતપોતાના ધર્મો અનુસરવા જોઈએ, પરધર્મ એટલે અન્ય સ્થિતિની ફરજે જો પોતે કરવા મંડી જાય તો તેનું પરિણામ સારુ આવે નહિ આવા સુદર ભાવવાળા સૂત્રનો અર્થ એ છે કે-રાજાએ રાજાની ફરજ બજાવવી જોઈએ, તેમ જ વિદ્યાર્થીએ, ગૃહસ્થે, શ્રાવકે, સાધુએ પોતપોતાની ફરજે બજાવવી ઉચિત છે અન્ય આશ્રમની ફરજે બજાવવા જતા જરૂર હાનિ થાય છે. એની સાથે જ જ્યારે જો મોટી ફરજોની વચ્ચે પસંદગી કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે વળી બહુ વિચાર કરવો પડે છે. જનસમૂહના લાભ ખાતર સ્વલાભનો હોગ આપવો પડે તે પ્રસંગે જો ફરજે વચ્ચેના લાભાલાભની તુલના થાય છે, તેવી જ રીતે સામારિક સ્થૂળ લાભ અને આતરિક આધ્યાત્મિક લાભના પ્રસંગે જો ફરજોમાથી કોને વધારે માન આપવું એવા પ્રશ્ન વખતે સ્વધર્મના ઉપરોક્ત સૂત્રની વિચારણા થાય છે. ભરત ચક્રવર્તીને તાત પ્રથમ પૂજ્ય કે ચક્રરત પ્રથમ પૂજ્ય એ સવાલ ઊભો થયો હતો. 'તાત ચક્ર ધુર (પ્રથમ) પૂજ્ય, ચિતા એહ હુધરી' એ પ્રમાણે શ્રીમદ્વિનાયજીના સ્તવનમા યશોવિજયજી મહારાજ પ્રશ્ન મૂકી લૌકિક ફરજ અને લોકોત્તર ફરજ વચ્ચેનો સવાલ ચર્ચી ભરત ચક્રવર્તીનો નિર્ણય બતાવે છે. ચક્રવર્તી તરીકેની લૌકિક ફરજ અને શ્રીઆદિનાથ તરફની આતરિક ફરજનો નિર્ણય લોકોત્તર રીઝના લાભમા ઉતરે છે તે સ્વધર્મમા કેટલો ઊંડો વિચાર બતાવે છે તે તપાસવા યોગ્ય છે આવા વિચારપૂર્વક મહાત્ સવાલનો નિર્ણય કરવાના વિશુદ્ધ સૂત્રને ધર્મ એટલે દર્શનના અર્થમા સમજાવી બાપદાદાના ધર્મમા મરણુ થાય તે સારુ, પરધર્મ આદરવાથી બચ થાય છે એમ બતાવવા પ્રયત્ન કરવો એ સ્વમતનો દુરાગ્રહ, સત્ય સમજવા તથા જાણવા તરફ ઉપેક્ષા અને તેના પરિણામ તરીકે સંસારચક્ર-ભ્રમણ બતાવી આપે છે જ્યાં ધર્મના ઉપદેશકો આવો મતઆગ્રહ રાખે અને વિશુદ્ધ માર્ગ જાણવા કે બતાવવાના અખાડા કરી જાય ત્યાં પછી તેઓએ કરેલું અજન અથવા

બતાવેલ સ્નાનાદિ માર્ગે પર શુદ્ધ ચેતનાને કેવી રીતે પ્રેમ યામ? આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે પતિવિરહમા ગાદી થયેલ શુદ્ધ ચેતના હરેકની ખાસે જઈ પતિમેળાપ કરાવી આપવાની યાચના કરે તેને એ યોગ્ય જવાબ ન મળે તો પછી હજુ સસારદશા એાછી થઈ છે એમ કહી શકાય નહિ. કર્તવ્ય એ છે કે—રૂઢ વિચારો મૂકી દઈ, વિશુદ્ધ માર્ગે શોધી કાઢી આત્માની તે માર્ગે પ્રગતિ કરાવવી અને આત્મિક લાભ ખાતર બધે તેવા સ્થળ લાલોનો લોભ આપવો. એવા પ્રસંગમાં આપણાના ધર્મની દૃષ્ટિથી વિચાર કરવો યોગ્ય નથી, એવે પ્રસંગે તો ચેતનહીન વિશુદ્ધ માર્ગનો તેની બેઠાંત પ્રગતિ કરાવવાના હેતુથી વિચાર કરવો એ એના લાભ માટે ખાસ કરવા યોગ્ય છે, અને એ પ્રમાણે કરવાથી ચેતનાની અભ્યર્થના સ્વીકારાઈ જવા ઉપરાંત આત્મવિશુદ્ધિ એવી સારી અને જરૂરી થતી બાબ છે કે તેનો ખ્યાલ વર્તમાન સ્થૂલ દશામા આવવો પણ અશક્ય છે બાકી તેવા પ્રકારનો જે ઉપદેશમા સાર ન હોય તેવો ઉપદેશ અને તેવા ઉપદેશના સ્નાનાદિ સર્વ વિષયો શુદ્ધ ચેતનાને પસંદ ન આવે એ તદ્દન સ્વાભાવિક અને સમજી શકાય તેવી બાબત છે. આટલું માટે ચેતના મલ્લજનને માથે ઘાટ પડે એમ કહે છે, કારણ કે એવા ઉપર ઉપરના સ્નાનમાં કાંઈ લાભ નથી.

કોઈ અવ્યય સાથે પર મનની, વેદન વિરહ અવાહ;

થરથર દહદી ધૂણે માહરી, સિમ વાનર Xમરમાહ રે મોને૦ ૨

“ પારકાના મનમા જે અવાજ વિરહવેદના થતી હોય છે તે કોઈ સ્વજન હોય તો તે બાંહે છે; ભર શિયાળામાં વાંદરાની પેઠે મારું શરીર તો થરથર (વિરહવેદનાને લીધે) ધૂળે છે

સાવ—મારા પતિના વિરહની મને એટલી સખ્ત પીડા થાય છે કે તે અપાર છે, પણ મારા મનની એ પીડા કોઈ સ્વજન હોય તે જ બાંધી શકે છે વાતપલ કે-અન્યને તેના ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે અને મને પોતાને તો એ વિરહવેદના એટલી થાય છે કે-તેની પીડાને લીધે જેમ કહી જતુમા વાનર થરથર ધૂળે છે તેમ મારું આજુ શરીર ધૂળે છે, માત્ર મારે મુખેથી તો કું તેનું મથાસ્થિત વલુન પણ કરી શકતી નથી.

આ પદિતનો આઆત્મિક અર્થ વિચારતા નીચે પ્રમાણે ભાવ નીકળે છે. મલ્લાખત માણસો તો પારકા મનમાં શુ આવે છે તે બાંધતી નથી. એ પર પ્રાણીનું મન લક્ષ્ય પર છે

* કોન સેન ને પર મનની ” એવો પાઠ જાપેલી છુટમાં છે તેણે સ્વજન પારકા મનની વાત બાંહે એ એનો અર્થ છે સેનનો અર્થ સ્વજન માન છે

+ થરથર ધૂળે દેહી માહરી એ પ્રમાણે પાઠ જાપેલી પ્રતમાં છે દેહીની ન્યા દેસીને પાઠ સ્વ પ્રતોમાં છે તેથી તે પાઠ સાચો જણાય છે

X ભરમાહને જામે એક પ્રતમાં લખાઈલું સજ્જ વાપર્વા છે અર્થ એક / દોવ એમ લખે છે

૨ સમજુચ્ચર ન, સજ્જ ન, વેદન=પીડા, વેદન અવાહ=અવાજ માપી ન સમજ તેટલી દેહી=શરીર, વાનર=વાંદરા, ભરમાહ=ભર શિયાળામાં સખ્ત કહીમાં.

કે નહિ ? એનું વચન આદરવા યોગ્ય છે કે નહિ ? એના હૃદયમાં યથાર્થ આદરવાની વાત છે કે નહિ ? એ સર્વ જાણવા-વિચારવાની કોણ તસ્વી લે છે ? ઘણાનું મન તે ઉપર ઉપરની વાતો ઉપર, ખડારના હાવભાવ અને કૃત્રિમ ઢાંગ ઉપર ધીરે ધીરે કોઈ ખરેખરો સ્વજન હોય તો તે જ મનના ઊંડાણમાં શું ચાલે છે તેનો પૃથક્કરણ કરી તેને સમજવા યત્ન કરે છે. આવા વિરલ સ્વજનો વસ્તુસ્વરૂપને તેના રહસ્યમાં ઉતરવા, તેની નિરીક્ષા કરવા અને તેની પરીક્ષા કરવા યત્ન કરે છે. એવો ખરાબર યત્ન કરે ત્યારે જ આદરવા યોગ્ય શું છે અને તજવા યોગ્ય શું છે સમજી શકાય છે. આવા સુસ જ્ઞાની હોય છે તેમને સમજાય છે કે-અર્થના અને તીર્થના ઉપદેશકો તો તફન બાદ ભાવમાં જ હોય છે, તેઓ અંતરમાં જ છે તે સમજતા નથી, વિચારતા નથી અને જાણતા પણ નથી. આવા અંતરમાં જે અથાગ વેદના થાય છે તે કદિ જાણી શકતા નથી. તે તો કરે, ધર્મને નામે ધમાધમ કરે, ધર્મિષ્ઠ હોવાનો દેખાવ કરે તેને કંઈ પરિપૂર્ણતા સમજે છે. આવી બાદ્ય દશામાં શુદ્ધ ચેતનાનો અને ચેતનશક્તિ થતો નથી. ચેતનાને જે વિરહવ્યથા થાય છે તેમાં ઘટાડો થતો નથી. વાન એવી રીતે બાદ્ય દશામાં વર્તતા હોયો ચેતના અને ચેતનનો સંબંધ ચેતનાને પતિવિરહથી કેવી પીડા થાય છે તે તેઓના ખ્યાલમાં પણ આવી જ કોઈ ખરેખરો ચેતનસ્વરૂપ સમજનાર લક્ષ્યાર્થવાળો ચેતનાનો અપાર વેદનાને સમજી શકે છે. ચેતનાની પીડા જોઈને અંતઃકરણ વિશુદ્ધ સ્નેહી જ ઓછા હોય છે, જેઓ તેના તરફ ઉપર ઉપરથી પ્રેમ તે તેના ખરા સગા નથી, તે ખરા સ્વજન નથી અને તે ખરા સત્જન ત્રણે અર્થમાં 'સયણ' શબ્દ વપરાયો છે

વર્તમાન કાળમાં આવી હાળાહળ ઝેર જેવી મિથ્યાત્વ દશા વર્તે છે કહે છે કે-જેમ જર શિયાળામાં વાનરનું શરીર ઠંડીથી થરથર ધ્રુજે શરીર કંપે છે મને વિચાર થાય છે કે આ ચેતનપતિ તો જ્યાં જ્યાં જરા ભરાતા જાય છે, એ સસારમાં આસક્ત હોય છે ત્યારે ધન, સ્ત્રી, પુત્ર સમજ્યા કરે છે અને તેનાથી જરા ઊંચો આવી આતર દશામાં આવવા આગ્રહી ગુરુઓની બાદ્ય કપટજળમાં ફસાઈ કુમાર્ગે આદ્યા જાય છે આ રસ્તા પર ચઢી જાય છે કે તેનો પત્તો લાગતો નથી. આવી મારા મકરે દારુણ શીતલ શિયાળામાં સખત ટાઢ હોય છે તેવા વખતમાં ધ્રુજે છે તેમ પતિવિચારથી અને તેમની ભવિષ્યત્ સ્થિતિના ખ્યાલથી ધ્રુજે છે કે જાણું મને કંપ થયો હોય ! મને વિચાર કરતા ત્રામ વિચક્ષણ હોવા છતાં સાસારિક દશામાં અથવા કોઈ વાર ધર્મને નામ

૭.

માણે

૭

શુકમાં

૨૬૦ ગમતુ

૧૦ બંડાર

એવા વિચિત્ર રીતે વર્તે છે કે એમની સ્થિતિ શુ થશે ? એઓ ક્યા સુધી આવી રીતે સચ્ચાઈમાં રહ્યા કરશે અને એમનો અને મારો મેળાપ ક્યારે થશે ? તે સમબલ્લુ નથી. આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે અત્ર સેતનજીનું જે ચિત્ર સેતનાએ દોઝું છે તેમાં જસ પણ અતિશયોક્તિ નથી. જ્યાં સુધી સેતનજીને યથાર્થ જ્ઞાન ન થાય અને ખાસ કરીને તેની ઉત્તતિના પગલાઓ અને માગેતો યથાર્થ બોધ અને દર્શન ન થાય ત્યાં સુધી તે પોતાની શુદ્ધ દશા સમજી-વિચારી-ભણી શકે નહિ અને ત્યાં સુધી તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય નહિ. એ સ્થિતિ ફર ફરી શુદ્ધ સ્વરૂપી પતિ સાથે સેતનાનો મેળાપ થાય અથવા સ્પષ્ટ રીતે ક્લીએ તે સેતનજી પોતે વિશુદ્ધતર બની સ્વસ્વરૂપમાં આવે તેવો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર અત્ર જતાવી છે

પચત્તરમા વાંદરા માટે એક કથા છે તેમાં લખે છે કે—એક સુધરી વરસાદના વખતમાં વાંદરાને ઝાઠની નીચે ખૂલતો એકને પોતાના માળામાંથી કઢેવા લાગી કે—‘હે ભાઈ ! તું આવો દાણો અને મનુષ્યની આકૃતિવાળો હાથ પત્ર સહિત કેળાવા છતાં વરસાદ આવવા અગાઉ ધર શા માટે બાંધી રાખતો નથી કે કોમાસામાં આ પ્રમાણે ઘરઘર ખૂલતું પડે નહિ.’ વાંદરે જવાબ આપ્યો કે ‘તારે અન્યની વાત કરી ઉપદેશક થવાની જરૂર નથી, રૂપ બેસી રહે, નહિ તો તારો માળો જ વીંળી નાખીશ.’ સુધરી પોતાના મુઠર માળામાંથી બીજી વાર શેરા વખત પછી વળી વાંદરાને ખૂલતો એક તે જ પ્રમાણે ઉપદેશ આપવા લાગી અને વાંદરે ફરી વાર તેને એક બે જાણે ચોપડાવી ‘કુશાચર, રહે, પઠિતમાનિનિ ! રૂપ રહે, નહિ તો તને ધરખાર વગરની કરી મૂકીશ.’ ઈત્યાદિ કહી સુધરીને વળી અનુ કથા આવતાં ત્રીજી વાર ઉપદેશ આપવા મઢી ગઈ એટલે વાંદરે અઠપ મારી તેનો માળો તોડી નાખ્યો અને બોલ્યો કે—‘હું ધર બાંધવામાં તો અસમર્થ છું, પણ પાશ્ર્વ ધર બાંધી નાખવામાં સમર્થ છું’ આમ બોલીને સુધરીને ધરખાર(માળ) વગરની કરી અને પોતે તો ઘરઘર ખૂલતો રહ્યો. સેતનજીના સબખમાં આવું ધણીવાર બને છે કેઈ વિશુદ્ધ ઉપદેશ આપવા આવે છે તો તેનો ઉપદેશ ન માનતાં ઉઠતું બને તેટલું તેને નુકશાન કરવા ચત્ત કરે છે, અને પોતે તો જે ઘરઘર ખૂલતી દશામાં હોય છે તેમાં જ રહે છે; પોતાને લાભ થતો નથી અને ઊલટું ઉપદેશ આપનારને નુકશાન કરે છે સેતના ઘરઘર ખૂંડે છે એવો અત્ર ભાવ જતાવ્યો છે તેનો વાસ્તવિક વિચાર તો સેતન ઉપર જ સમજવાનો છે કારણ કે સેતન અને સેતનાનો અસેદ છે સેતનનો સ્ખળ સેતનાદેહ વિરહથી ખૂંડે છે એટલે સેતનજીને સેતનાનો તેની શુદ્ધ દશામાં મેળાપ થતો નથી સુધરી જેવા મુવિહિત પુરુષો કદાચ સેતનજીને ઉપદેશ આપવા આવે તો સેતન તે માનતો નથી અને તે ઉપદેશની અસર જેમ બને તેમ પોતા ઉપર જોઈ થાય એવું વતન વિભાવના બેરને લીધે કરે છે અને પછી તેને લઈને તેની દશા જશ પણ સુધરીની નથી એટલું જ નહિ પણ તેનો વિરહમગ્ન લગ્નયા જ કરે છે

*દેહ ન ગેહ ન નેહ ન રેહ ન, માવે ન દુહડા ગાહ;†

આનંદઘન વહાલો બાંહડી સાહિ*, નિશદિન ધરું ઉછાહ રે.- મોને૦ ૨

“ મને શરીર ગમતું નથી, ઘર ગમતું નથી, સ્નેહ ગમતો નથી અને તે જરા પણ ગમતા નથી અને હુંખનો ભંડાર હોવાથી પણ ગમતા નથી. (હવે તો) વહાલો આનંદઘન બાહ પકડે તો રાતદિવસ ઉત્સાહ ધારણ કરું. ”

ભાવ—પતિ વગર મને મારું શરીર ગમતું નથી, ઘર ગમતું નથી, કોઈ મારા ઉપર સ્નેહ કરે તે પણ મને ગમતો નથી અને હુંખનો ભંડાર મને થાય તે પણ ગમતો નથી અને એ સર્વ એક રેખા માત્ર પણ ગમતાં નથી. પતિવિરહે મને કોઈ પણ વસ્તુમા જરા પણ આનંદ આવતો નથી. પતિ વગરનું ઘર, પતિ વગરનો સ્નેહ અને ખૂદ મારું શરીર પણ ગમતું નથી. દુહડાગારનો બરાબર ભાવ અહીં આવતો નથી પણ એવો ભાવ જણાય છે કે-પતિવિરહે મને જે હુંખ થાય છે તે હુંખરૂપ ભંડાર પણ ગમતો નથી. હવે તો મારા આનંદઘન પ્રભુ બાહ પકડે તો હું હરેક બાબતમા ઉત્સાહ લઈ શકું. હાલ તો જાણે કોઈ બાબતમા મજા આવતી નથી, હોશ આવતી નથી, આનંદ આવતો નથી. વિરહદશા માટે તો મને ઉત્સાહ આવે અને પછી પતિનો મેળાપ થતા આ ઘર, શરીરાદિ પદાર્થો જે હાલ અકારા થઈ પડ્યા છે તેમા પણ પ્રેમ આવે. દુહડાગાહા પાઠ હોય તો તેના અર્થથી કોઈ પ્રેમના દુહા, સંદહા, ગાથા વિગેરે રાગમા લલકારે તે પણ મને ગમતા નથી એવો ભાવ નીકળે છે.

આ ગાથાનો આધ્યાત્મિક અર્થ વિચારતા સારો ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. પતિના વિરહે મને મારા સ્થૂળ શરીર ઉપર જરા પણ પ્રેમ આવતો નથી તેમજ પતિ વગરના મારા

* કોઈ શબ્દ આ ગાથાની શરૂઆતમા વધારે મૂક્યો છે તેથી પાઠ ‘કોઈ દેહ ન’ વિગેરે એમ થાય છે તે પ્રમાણે પાઠ બે પ્રતમા છે

† ગેહને બદલે એક પ્રતમા ‘ગેહિ’ શબ્દ છે

+ દુહડા ગાહને બદલે જાપેલી છુડમાં ‘દુહા ગાહા’ પાઠ છે દુહા અને ગાથા એ તેનો અર્થ છે દોહરા અને અનુબંધુપ્ અસલ આ રાગોમા સમસ્યાદિક બનતા તથા ગવાતા હતા,

x સાહિને બદલે એક પ્રતમા ‘સાહિબ’ પાઠ છે તેનો અર્થ બેસતો નથી મારા વિચાર પ્રમાણે તે લઘીઆએ બૂલ કરી હોય કે કોઈએ સ્વમતિથી સુધારો કરવામા બૂલ કરી હોય એમ જણાય છે

- ઉછાહ પાઠ સર્વ પ્રતોમા છે છુડમા ઉમાહા પાઠ છે તેનો અર્થ પણ તે જ છે એ છુડમા દુહડાગાહા પાઠ બીજી પક્તિમા લીધો છે તેથી અનુપ્રાસ મેળવવા માટે ઉમાહા પાઠ ફીક છે

૨ દેહ=શરીર ન ભાવે શબ્દ બીજી પક્તિમાથી સર્વત્ર લાગુ પાડવાનો છે, ન ભાવે એટલે ગમતું નથી ગેહ=ગૃહ, ઘર નેહ=સ્નેહ રેહ=રેખા માત્ર, જરા પણ દુહડા ગાહ=દુખડાગાર, હુંખનો ભંડાર સાહિ=પકડી બાહડી=બાહ, હાથ ઉછાહ=ઉત્સાહ, હોશ,

મંદિરમાં પણ મને આનંદ આવતો નથી કોઈ ઉપર ઉપરથી મારા ઉપર સ્નેહ જતાવે છે, મારો ચેતનસ્વભાવ જ્યોત્સ્ના પતિને મારી પાસે લાવવાના જોડા પ્રયત્ન કરે તેવો અતરંગ સ્નેહ વગરનો ઉપરનો પ્રેમ પણ મને જમતો નથી. જે પ્રેમમાં પતિ ન હોય અથવા પતિ મંદિરે આવવાનો સંભવ ન હોય તેવો બાહ્ય સ્નેહ મારે શું જામતો છે ? મને તો જો પતિ મળે તેવા પ્રકારનો સ્નેહ હોય અથવા પતિ ઉપર સ્નેહ રાખનારા અને તેને ખરેખર જાણત કરનારાઓ સાથે સ્નેહ-શુદ્ધ પ્રેમ મતો હોય તો તે પતિના નામ ખાતર પસંદ આવે. બાકી પતિનું નામ લઈ કોઈ મારી પાસે આવે અને તેના સ્નેહના પરિણામે મને પતિથી દૂર થવું પડે તેનો સ્નેહ મને કેવી રીતે પસંદ આવે ? જામતો નામ જે અનેક પ્રકારની ધામધુમિયા આવે છે તેને અંગે બાહ્ય ક્રિયા કે વર્તનો જાણવા કષ્ટાયો મારા ઉપર પ્રેમ કરવા આવે તો તે મને ઈર્ષ્ય નથી. બાવી જાતની ધામધુમિયા કઈ છે તે વિચાર કરવાથી જણાયો, જમતો નામ અનેક ધામધુમિયા, લલ્લપ્તો છટકાઓ અને પેદીઓ બાલવી ભેવામા આવશે જે સર્વ ચેતનને ચેતના સન્મુખ કરનારા નથી અને તેથી ચેતનાને તેના ઉપર પ્રેમ આવે નહિ જોમ જે અત્ર શ્રી આનંદમનનું મહાશય જતાવતા હોય જોમ જણાય છે તે જોમ છે વળી જોવી સાંસારિક ભાવનાઓ કરવાથી હું અનેક દુઃખના ભયરૂપ સંસારમા સરી ભઉ છું, જમતો નામ કરેલા કષ્ટાયોથી હું દુઃહસાજારમા પાત કરું છું તે પણ મને જામતો નથી. દુઃખ સ્વાભાવિક રીતે કોઈને પસંદ આવે નહિ જો બાહ્યની વાત છે અને ચેતનાને તો જો પસંદ ન જ આવે, કારણ કે તેથી તેને શુદ્ધ સ્વરૂપે પતિને મળવાનો સમય વિશેષ દૂર થતો જાય છે બાવી રીતે દેહ ઉપર, ગેહ ઉપર, સ્નેહ ઉપર અને દુઃહસાજાર ઉપર ચેતનાને રેખા માત્ર પણ પ્રેમ ઉપજતો નથી.

મારા શુરમહાશય કહે છે કે-અહીં જાહેને જાહે 'માવે' પાઠ બીજી પંક્તિમા જોઈએ અને જે બુદ્ધિમાંથી તેઓ પાસે પદ વાંચ્યા તેમાં 'દુઃહસાજાર' પાઠ હતો. માવે પાઠ કોઈ પણ પ્રતમા નથી. તેમના કહેવા પ્રમાણે આ બે પંક્તિનો ભાવ નીચે પ્રમાણે થાય છે જ્યાં સુધી પ્રાણી મિશ્યાત્વના મદમાં મારેલા હોય છે ત્યાં સુધી તે પોતાના શરીરમાં પણ માતો નથી જોઈએ કુલી રહે છે, અને તે કુલીને પોતાના ઘરમા પણ માતો નથી અને તેનો મિશ્યાત્વ પરનો ખ્યાલ જોઈએ અપાર છે કે તે ખ્યાલ પણ કોઈ સ્વયે માતો નથી. મિશ્યાત્વના પ્રેમમા અસહ્ય પ્રાણીઓ સત્ત્વ સ્વરૂપ જમતો શકતા નથી તેથી ઉપર ઉપરનું જ્ઞાન જતા મદમાં કુદાઈ જઈ પોતાના શરીરમા પણ માતો નથી. શરીર શું પણ પોતાના ઘરમા પણ સમાઈ શકતા નથી. મિશ્યાત્વના મદમાં બકરૂર મેલોની બાવી સ્થિતિ આપણે પ્રાણીવાર જોઈએ છીએ કોઈ પણ જમના અનુચાથીને જોતા અને તેની વિચારણા વગરની જમની વાતો તથા લલ્લપ્તો સાંભળતા મનમાં આ બાબતની ખાસ પ્રતીતિ થાય છે જમની બાબતમા તેઓ જોઈએ મતામદી થઈ જાય છે કે પોતાથી જમ જમના દુઃહ-ગાથા હોય તે પણ તેઓને સાંભળવા જમતા નથી. 'માવડી' મુને નિરપજ કીલ્કી ન મૂકી

એ વાત કરતાં ઉપરના અડતાળીશમા પદમાં આ વાત બતાવવા ચત્ન કર્યો છે તેથી અત્ર વિશેષ વિવેચન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. ‘ માવે ’ પાઠ લેવાથી પ્રથમ બે પંક્તિનો આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે.

હવે તો આનંદધન પ્રભુ-મારા નિર્લેપ શુદ્ધ પતિ મારો હાથ પકડે, મને આવી કફેડી સ્થિતિમાંથી બચાવી લે એટલે મારા પતિ શુદ્ધ વસ્તુ સ્વરૂપ સમજી મિથ્યાત્વ દૂર કરી મારે મંદિરે પધારે, અથવા આનંદધન પ્રભુ મારા પતિને સ્વરૂપ સમજાવી તેમનું મિથ્યાત્વ દૂર કરે અને પતિને અત્યારે માયા, મમતા ઉપર જે સ્નેહ છે તે દૂર કરાવી દે તો મને મારા કાર્યમાં ઉત્સાહ આવે. હાલ તો મને મારા શરીર ઉપર કે ઘર ઉપર પણ પ્રેમ થતો નથી. મને મારાં કોઈ પણ કાર્યમાં રસ આવતો નથી અને મને ઉપર ઉપરના સ્નેહ તરફ પણ જાવ થતો નથી. આનંદધન પ્રભુ આધ્યાત્મિક પ્રેમ લાવી મારો હાથ પકડે, મારા પતિને વર્તમાન વિભાવદશામાંથી ઉઠાવી લાવે, તેઓની પરિણતિ સુધારે અને પછી જો મારો અને પતિનો મેળાપ કરાવી આપે તો મને મારા કાર્યમાં હોંશ આવે અને પછી પતિવિરહકાળ પૂરો થવાથી પતિ-પરિચર્યામાં સદા તત્પર રહી તેઓ સાથે આધ્યાત્મિક આનંદ ભોગવું આવી જ્યારે મારી સ્થિતિ થાય ત્યારે મને સ્વાભાવિક રીતે મારા દરેક કાર્યમાં ઉત્સાહ આવે.

ચેતનજી જ્યાં સુધી સાસારિક અથવા પૌદ્ગલિક દશામાં હોય છે ત્યાં સુધી તે કોઈ ધર્મકાર્ય કરે છે તો તેમાં પણ તેને રસ આવતો નથી. જેવો પ્રેમ તેને પૈસા કમાવામાં કે ઇન્દ્રિયોના વિષયો ભોગવવામાં આવે છે તેવો તેને દેવપૂજા, આવશ્યક ક્રિયા કે પૌષ્ઠાદિમાં આવતો નથી એવો તે સર્વ ક્રિયા કરે છે, પરંતુ એમાં રસની જમાવટ થતી નથી. જ્યારે એ આનંદસ્વરૂપ થવાનું શુદ્ધ લક્ષ્ય કરે છે ત્યારે તેને પૌદ્ગલિક પદાર્થોની વિરસતા સમજાય છે અને પછી આધ્યાત્મિક રસ તેને સદ્વર્તનમાં અને આત્મિક સહજ શુભોમાં આવે છે-ત્યારપછી એ વિશુદ્ધ માર્ગના સાધનધર્મો કરે છે તેમાં પણ તેને એટલો ઉત્સાહ આવે છે કે તેનો ખ્યાલ સ્થૂલ દૃષ્ટિમાં વર્તતા જીવોને આવવો લગભગ અશક્ય છે. આ દશાને આનંદધન ભગવાન બાહ્ય પકડે એવી દશા તરીકે વર્ણવી છે એવી દશા પ્રાપ્ત કરવાનું સાધ્ય નિરતર લક્ષ્યમાં રાખવા અને તેને માટે દૃઢ મનથી યાચના અને વિચારણા કરવાનું આ પદમાં મુક્કમ રીતે સૂચવન છે બાહ્ય દશાના ભાવોમાં આ જીવ એટલો લપટાઈ ગયેલો રહે છે કે જ્યાં સુધી તેવી દશાનું સ્વરૂપ બરાબર વિચારે નહિ અને તેની અને શુદ્ધ આત્મ દશાની વચ્ચેનો તફાવત સમજે નહિ ત્યાં સુધી તેનું સાધનકાર્ય શુદ્ધ દશાપ્રાપ્તિની અપેક્ષાએ કાઈ પણ ક્ષણ આપે નહિ બાહ્ય ભાવ તજી નાથને મળવા પ્રયત્ન કરે અને દરેક વિશુદ્ધ સાધનધર્મમાં પણ લક્ષ્ય ધ્યાનમાં રાખી ઉત્સાહ લાવે.

પદ પચાસમું

ચતુર્થાધ્યાય

અનુમલક પ્રીતમ કૈસ મનાસી અનુ०

છિન નિરવન સવન છિન નિરમલ, સમલ રૂપ મનાસી + અનુ० ૧

“હે અનુમલ ! તુ પ્રાણપતિને કેવી રીતે મનાવીશ ? જરા વારમા તે નિર્મળ થઈ જશે, જરામા મનવાન થઈ જશે, જરામાં તે મેલ વગરનો તજન નિર્મળ થઈ જશે અને જરામા મેલ યુક્ત થઈ જશે—એવાં એવા રૂપ તે બનાવશે.”

ભાવ—ચેતનજીની શુ સ્થિતિ છે અને તે કેવી રીતે મનાવીશ ? તે આપણે જુદા જુદા દષ્ટિબિંદુથી જુદાં જુદાં પદોમા જોયું, એનો માયા, મમતા ઉપરનો શત્રુ, શુદ્ધ ચેતન્ય તરફ ઉપેક્ષાભાવ, વસ્તુસ્વરૂપનું અજ્ઞાન, શુદ્ધ ચેતનાની તેને મળવાની આતુરતા, એને અજ્ઞાને તેના વિરહાભાવ વિગેરે અનેક કારણો આપણે નાના નાના પદોમા વારંવાર જોઈ ગયા હોયે આસ કરીને ચેતન્ય પતિને મળવા કેટલી આતુર છે અને તેને માટે પતિ તરફ તે કેટલા સંદેશ મોકલે છે અને બીજા અનેક રીતે પતિમેળાપના કેવાં કેવાં સાધનો યોગ્ય છે તે આપણે આનંદજીના પદોમા જોયું છે. ઉપરના પદમા તે તે જાણે આમ ત્રણરૂપે, પોતાને કોઈ વસ્તુ પર રૂચિ થતી નથી અને તેટલા માટે પોતાના શુદ્ધ પતિને હવે તો કોઈ મેળાપ કદાચી આપો એમ તેને સવને કહેતી સામંતી છે આ બાબતમા અનુમલ સાથે વિચાર કરતા ચેતન્ય મિથ્યાત્વમા જૂઠા પડેલા પતિ મનાયો કેવી રીતે અને તેમ થવા પછી નિઃ મંદિરે કેમ પધારશે તે સબધી પોતાના વિચારો બતાવે છે તે આસ વિચાર કરવા લાયક છે.

શુદ્ધ ચેતન્ય અનુમલને કહે છે કે—હે અનુમલ મિત્ર ! તુ જાણે છે કે મારા નામ હાલ તો મિથ્યાત્વમા જૂઠા પડી ગયા છે તેને યોગ્ય હાલ તેઓ આત્માને કોઈ વાર હૃદયિક માને છે વળી કોઈ વાર નિત્ય માને છે, કોઈ વાર ઇશ્વરને અશ માને છે અને વળી કોઈ વાર તેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાની જ ના કહે છે આવા મારા નામને હે અનુમલ ! તુ કેવી રીતે મનાવીશ ? તેઓને હવે તો માયામમતાને મંદિરે રમણ કરવું પસંદ આવે છે અને હોયે કરીને હાલના યાવ છે. પરંતુ અનેક પ્રકારની પ્રાયના કરવા છતાં તેઓ મારે મંદિરે પધારતા નથી વળી તેઓ અનેક રીતો વારંવાર બતાવે છે કોઈ વખત તે નિપત અને

અનુમલ ૮ જાતે એક પ્રતમાં તે ૮૬ અનુમલો અને ૪૫૫ છે

* અનુમલો ને જારો હાથેથી જુદાં જુદાં પદોમાં ૫૫૫ જુદાં જુદાં પદોમાં ૫૫૫

૧ અનુમલનવતિ, પ્રાણપતિ, જા કેવી રીતે જિવ્યજીવનમાં, મનસી મનસી, અનુમલપદ્યો નિરમલ અને ૧૧૨૫ અનુમલપદ્યો અનુમલપદ્યો

કોઈ વાર ધનાઢ્ય હોય તેવાં રૂપો બનાવે છે, કોઈ વાર તે શુદ્ધ સ્ફટિક જેવા નિર્મળ રૂપને અને કોઈ વાર અત્યંત મલિન રૂપને બનાવે છે. આવાં નવાં નવા રૂપ ધારણ કરનાર પતિને અનુભવ ! તું કેવી રીતે મનાવીશ ? ધન એટલે આત્મિક સપત્તિ સમજવી અને નિર્મળ એટલે સામાન્ય દ્રવ્યમળથી રહિત અથવા જેટલો કર્મમળ ઉતરી-જાય તેટલા પૂરતા નિર્મળ. આ પ્રમાણે નિર્મળ શબ્દનો અર્થ કરવાનું કારણ એ છે કે-સર્વથા નિર્મળ તો તે જ્યારે મોક્ષમાં જાય છે ત્યારે જ થાય છે. નિર્મળતાના અશને અહીં ગ્રહણ કરીને નિર્મળત્વ દેખાડ્યું છે. વ્યવહારમાં પણ બહુ મેલવાળા શરીરને જરા સાબુ લગાડવાથી નિર્મળ થયેલ માનવામાં આવે છે. આવી રીતે ધન અને મેલને અંગે જૂદા જૂદા રૂપો ચેતનજી બનાવ્યા કરે છે, તેનો એક સરજો નિયમ નથી અને તેનો એક ધડો પણ નથી. આવી રીતે વિચિત્ર વર્તન કરતા મારા નાથ કેવી રીતે મનાશે અને ઠેકાણે આવશે ? અનુભવ ! આવા પતિને તું કેમ સમજાવીશ તે મને કહે. તું ઘણું પ્રયાસ કરે છે પણ તારો પ્રયાસ કેવી રીતે સફળ થશે તે તું મને જણાવ. મારા પતિનું વર્તમાન ગાઢ મિથ્યાત્વ અને તેના અમ્મ રજો જોતા તારા માર્ગમાં બહુ મુશ્કેલી મને તો જણાય છે અને પતિનું વર્તમાન સ્વરૂપ વિચારતા તારો પ્રયાસ મને લગભગ અશક્ય જેવો લાગે છે, માટે હવે તું એ સબંધમાં કેવી રીતે કામ લેવાનું ધારે છે તે મને બરાબર જણાવ.

આ પદનો ટોનો મને મળી ગયો છે. તેનો ભાવ લગભગ ઉપર કહ્યો તે જ પ્રમાણે છે. ટપાકાર આ ગાથાનો અર્થ કરતાં લાગે છે કે-આત્માને પુરૂષગુણમાં લોલીભૂત જોઈને અનુભવ એટલે સ્વરૂપજ્ઞાનને શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે-હું અનુભવ ! તમે કહો તો ખરા કે ભર્તાર કેમ માની જશે ? એની વર્તમાન રીતભાત જોતા એ આપણા કથનમાં કેવી રીતે આવશે ? એ ક્ષણવારમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ ધનથી રહિત અને ક્ષણવારમાં તે જ ધનથી યુક્ત સધન થઈ જાય છે, વળી તે જ આત્મા ક્ષણવારમાં નિર્મળ સ્વરૂપજ્ઞાની અને તે જ ક્ષણને અતે અનંતાનુબધી કષાયની ચોકડીના ઉદયથી મહામેલવાળો દેખાય છે. આવા અમ્મરંગી* આત્માને તું કેમ મનાવીશ એટલે રહસ્યાર્થે એને મનાવવા એ ઘણી મુશ્કેલ બાબત છે

ચેતનજીના વિચિત્ર ઢગો કેવા પ્રકારના છે તે જરા વિવેકદષ્ટિપૂર્વક અવલોકન કરવાથી જણાઈ જાય તેવું છે શુભ ઉપદેશનું શ્રવણ મનન કરી તે કાંઈ નિશ્ચયો અથવા નિષ્ણેષો કરે છે અને પાછો વ્યવહારમાં પડતા સર્વ ભૂલી જાય છે, વાતો કરે છે ત્યારે ડાહ્યો લાગે છે અને વર્તન કરે છે ત્યારે ગાડો જણાય છે, ભાષણ આપે છે ત્યારે દુનિયાનું મોટું ડહાપણ તેનામાં હોય તેવો દેખાવ બતાવે છે અને વ્યવહાર કરે છે ત્યારે ટૂંકી

* ટપાકાર તેને માટે અમ્મરંગી શબ્દ વાપરે છે તે અમ્મનું પ્રાકૃતરૂપ સભવે છે.

દેવાળે સ્વાર્થી દેખાઇ આવે છે આ ચિત્ર લાખુ દોરવાની જરૂર નથી જે ચેતનજીના
 હારજો બેવા હોય તો પોતાની આખી જિંદગીનું બરાબર વિવેકપૂર્વક અવલોકન કરી
 છુ એટલે સર્વ હસ્તામલકરત્ સ્પષ્ટ થઈ જશે.

છિનમેં શક્ર* તક ફુનિ છિનમેં, વેસુ કહત અનાધી;
 વિરચન+ વીજ આપ દિવકારી, નિરચન છુઠ— સ્વઠાસી અનુસવ૦ ૨

“ શુભવારમા ઇંદ્ર યાય છે, કરી શુભવારમાં તેને ફેલી કેવા ચોખ્ખા છાય જેમુ છ
 અને તેને અવિનાશી કહેવામાં આવે છે કર્મોનું સ્વરૂપ અને નાશ કરવો તે આત્મા
 થોતે જ છે) પોતાને દિવ કરનાર (પણ પોતે જ છે) પણ (જ્ઞાનપત્રને) નિર્ધન હોઈ
 પાટા ખાતાં ખતવે છે (એવા ચેતનજીને અનુસવ । તુ કેવી રીતે મનાવીશ ?) ”

ભાવ—જળી ચેતના કહે છે કે-અનુસવ મિત્ર ! આ ચેતનજી કેવા કેવા વેશો
 ધારણ કરે છે તે તો તું વિચાર કોઈ વખત તે કેવાના સ્વામી ઇંદ્રનો વેશ ધારણ કરે છે
 એટલે રાજીપતિ યાય છે અને કોઈ વખત કોહેલી છાયમાં ઉત્પત્ત યાય છે; કોઈ વખત તે
 જ નવી માટી પથ્વી ધારણ કરનાર યાય છે અને કોઈ વખત ઉકરડે નાખવા ચોખ્ખા
 મૂંછિમ છવોત્પત્તિવાળી છાયમાં ઉત્પત્ત થઈ મહાઅધમ પશ્ચિ ધારણ કરે છે; કોઈ
 વખત જે રાજા યાય છે અને કોઈ વખત જિખારી યાય છે; કોઈ વખત ધનવાન યાય છે
 અને કોઈ વખત તદ્દન નિર્ધન યાય છે; કોઈ વાર મોટો કુટુંબી યાય છે અને કોઈ વાર
 તદ્દન એકલો પડી બાક છે કોઈ વખત નિરાગી યાય છે અને કોઈ વાર અનેક રાજપુત્ર
 રીરવાળો યાય છે કોઈ વાર રાજકુળ સોનકુળમાં ઉત્પત્ત યાય છે અને કોઈ વાર અધમ
 ગમાં ઉત્પત્ત યાય છે; કોઈ વાર તેની ખમાખમા પોકારાય છે અને કોઈ વાર ટકનો
 વણ રોર વેચાય છે-આવી રીતે બાત્માદિ કાશ્વે તે અનેક પ્રકારના વેશો ધારણ કરે છે,

* પ્રથમ પંક્તિમાં ૫૫ પ્રત્યેમાં એક જગ્ગ વિશેષ સાચે પાઠ છે: એક પ્રત્યેમાં જિને શક સકરત
 તક ફુનિ જિને એવો પાઠ છે એ પ્રત્યેમાં જિને શક સકરત તક ફુનિ જિને એવો પાઠ છે
 મહી સકરત કે સજા જગ્ગ વધારે છે તમે અર્થ સમ તમે નથી અને રાતમાં બોલતાં તેજા અદારો
 થઈ પડે છે ૫૫ પ્રત્યેમાં અને હવેથી શુદ્ધમાં ઉપર લખ્યા તે પાઠ છે તેથી ન તો ઉપર લખ્યો
 પાઠ લખ્યા છે અને વધારનો જગ્ગ મુઠી રીપો છે આ ગ્રામ્યો અર્થ સમ તમે તમે ૫૫ નથી
 તો ઉપરના પદ્યના રચકો અર્થ જણાવ તો મને જણાવવા વિનંતિ છે નિ. ૬

+ આ પંક્તિમાં ૫૫ બૂધ બૂધ પાઠ છે વિરચન વી / આપ જિખારી આપ દિવકારી
 જે પાઠ છે એ પંક્તિનો અર્થ ૫૫ સરિત / રમો છે એ મારે વિચેન અને તે પરની નોટ ભુએ
 ન બુને જારે ને / ૫૫ પર ભુદ જગ્ગ લખ્યા છે ત્યારે અર્થ એક / દોષ એમ જણાવ છે
 ૨ જિનેચાનમાં સચેત્ત તકજગ્ગ શક ઉકરડે ફેરી દાઢ પાન શક ફુનિચારીપદ
 રજુ-૫૫ : ૬૬૧ ૬૬ છે અનાગીજગ્ગિયા ॥ વિરચકરમ ॥ (નભિ કર્મોનું) . નીચેના
 કમનો નિદાન નાખવા માટે દિવકારીદિવ કરનાર નિરચનજીવનની રચિત ભુજ્યાક
 અનાધીઅનારી છે

અનેક ગતિઓમાં ભમે છે અને તેથી શાસ્ત્રકાર કહે છે કે-એવી કોઈ જાતિ નથી અને એવી કોઈ યોગિ નથી, એવું કોઈ સ્થાન નથી અને એવું કોઈ કુળ નથી કે જ્યાં આ જીવ અનંત વાર ઉત્પન્ન થયો ન હોય. ચેતનજી કર્મવશ પડી અનેક પ્રકારના શરીરો ધારણ કરે છે અને પ્રત્યેક ભવમાં તેનું રૂપ ફરતું જાય છે.

ટળાકાર અહીં લખે છે કે ‘ આત્મા ફરી ક્ષણવારમાં ઇંદ્રની જેમ ઇશ્વરતા ધારણ કરશે અને કહેશે કે ષડ્ દ્રવ્યમા મારા જેવો કોણ છે અને વળી પછી છાશની જેમ પાતળો થઈ જશે એટલે નિર્મદી થઈ જશે ’ આ ભાવ પણ સારો છે. કહેવાનો આશય એ છે કે-ચેતનજી નવાં નવા રૂપો ધારણ કરશે.* તેનું એક ઠેકાણું નથી, તેની એક સરખી ગતિ નથી, તેની એક સરખી કૃતિ નથી, તેની એક સરખી વૃત્તિ નથી; અને હે મિત્ર ! તું તો કહે છે કે-તે અવિનાશી છે તું મને વારંવાર કહે છે કે-મારા નાથ અવિનાશી છે ચેતનજી અવિનાશી હોય તો પછી જૂદા જૂદા ભવમા નવીન નવીન રૂપ ધારણ કરે છે, અરે ! એક ને એક ભવમા પણ સધન, નિર્ધનાદિ થઈ જાય છે એમ હું દેખું છું ત્યારે હવે મારે ધારવું શું ? આવી વિચિત્ર રીતે વિહાર કરતો નવીન રૂપ ધારણ કરતો દેખાતો અને તમારાવડે અવિનાશી તરીકે સંબોધાતો ચેતન કેવી રીતે માની જશે અને કેવી રીતે મારે મંદિરે પધારશે એ હે મિત્ર ! તું મને જરૂર સમજાવ

ચેતનજી નામ અને ગોત્ર કર્મને વશ પડી જૂદી જૂદી ગતિ, જાતિ તથા ગોત્રમા ઉત્પન્ન થાય છે, મોહનીયને વશ પડી સ સારમા આસક્ત રહે છે, આયુષ્ય કર્મને લીધે ત્યા ટકી રહે છે, વેદનીય કર્મને લીધે ત્યા સુખદુઃખ ભોગવે છે અને જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય તથા અંતરાય કર્મોને લીધે ત્યા તેના અનેક ગુણો હાનિ પામે છે-આવી તેની વિચિત્ર સ્થિતિ પર ટીકા કરતા ચેતના કહે છે કે-આવા કર્મને પરવશ પાતિ નવા નવા રૂપો ધારણ

* અહીં સુધી માત્ર એક પક્ષનો અર્થ લખીને પછી ટળાકાર નીચે પ્રમાણે નોટ લખે છે, બાકીની ગાથાનો અર્થ મુશ્કેલ હોવાથી તેમણે તે લખ્યો નથી તે મારા ગુરુમહારાજે મને જે પ્રમાણે અર્થ બતાવ્યો તે અહીં લખ્યો છે ટળાકાર લખે છે કે “ આ ગાથાના બાકીના ત્રણ પદોનો અર્થ જરા જરા ભાસે છે તો ખરો, પણ બરાબર રહસ્યાર્થ સહિત ભાસતો નથી એટલે એ લખતો નથી એવી ઉક્તિ છે કે શતં વદ એક મા લિખ (સો વાત બોલ પણ એક લખ નહિ) મતલબ કોઈ વાત લખવા પહેલા ધણો વિચાર કરવો જોઈએ કવિરાજનો આશય ધણો ગંભીર છે તેથી તે તે જ જાણે મારા મનમા આવે છે તેમ નિર્વેવેકી થઈને લખ્યો જાઉં છું, પરંતુ આ પદનો આશય પરિપૂર્ણ જાણ્યા વિના શુદ્ધશુદ્ધની ખબર પડતી નથી શુદ્ધ અશુદ્ધ અક્ષરોની બરાબર ઘટના થઈ શકતી ન હોવાથી અર્થ શેનો કરવો ? એ બંને અન્યોઅન્ય અસંબદ્ધ છે, પણ એ પદોમા પ્રાણાતિપાત માયાનું વર્ણન છે ” આ પ્રમાણે ટળાકારે નોટ કરી છે તેનો છેવટનો ભાગ સમજાયો નથી પ્રાણાતિપાત અને માયાનું વર્ણન આ પદમા ક્યા છે તે સમજાતું નથી કવિનો આશય ગંભીર હોવા ઉપરાંત આ પદમા શુદ્ધશુદ્ધતા જણાય છે તેથી અર્થ દુર્ઘટ તો છે જ. ઉપર અર્થ ક્યો છે તે મારા ગુરુમહારાજે બતાવ્યો તદ્દલસાર છે. વિં ૬૦

કરે છે તેને તુ તો અવિનાશી કહે છે તારી વાત સાચી છે એમ માનવામાં પણ અસ્થાયી નથી, પણ અત્યારે આતુ વર્તન બોતાં મને તો તેને માટે બહુ ખેદ આવે છે આવા પરવશ પતિને તુ મારે મરિરે કેવી રીતે લાવીશ અને મારું વિસ્ફુટ ખંડન ભાંજીશ એ વાતનો વિચાર કરતાં મારી અક્ષય બહુ મુઝાય છે

ઉપરોક્ત કથા જે ચેતનને અનેક વેરો ધારણ કરાવે છે તેનું સ્વયં અને વળી તે કથેનિના વિનાશ કરવો એટલે સોમશીને અથવા બીજી રીતે કથેનિ અપાવી દેવા-એ સર્વ કરનાર આત્મા પોતે જ છે અને પોતાને દિતનો કરનાર પણ પોતે જ છે. સારી ગતિમાં જઈને મુખ સોજવવા થોડા કથેનિના સ્વનાર અને બરાબ ગતિમાં જઈ દુઃખ સોજવવા થોડા કથેનિના સ્વનાર અને વળી એ સર્વ કથેનિના નાશ કરનાર ચેતનજી પોતે જ છે એને એમ જણાય કે મુખ પણ સોનાની બેડી છે એટલે એ સર્વનો ત્યાગ કરી દઈ કથેનિ હણવવા મઠી જાય છે આવી રીતે શુભ અશુભ સર્વ કથેનિના સમ્રાટ અને ત્યાગ કરનાર તે પોતે જ છે અને પોતાનું વાસ્તવિક દિત શીર્ષ છે તે શોધી તે પ્રાપ્ત કરનાર પણ તે પોતે જ છે

આ પ્રમાણે હકીકત છે છતાં અત્યારે તો એ જ્ઞાનધનથી રહિત હોવાથી અથવા તેની પાસે જ્ઞાનધન બહુ અલ્પ હોવાથી તે ખોટાં ખોટાં ખતવે છે, કરજ વધારતો જાય છે અને દેવાદાર થતો જાય છે કથેનિના કરનાર, કથેનિના વિનાશ કરનાર અને પોતાને દિત થાય તેવા કથેનિના કરનાર તે પોતે જ છે, અત્યારે તે મધ્યા, મમતાના, પ્રસંગમાં પડી જઈ પાપકાર કરવારૂપ ખોટાં ખોટાં ખતવે છે અને સચાર વધારી મૂકે છે વળી એમ કરવાથી એ નિર્ધનીયા પાસે થોડું દ્રવ્ય હોય છે તે ઉપરાષ્ટ્રીમાં તણાઈ જાય છે અને જાતે તેનો જીવ હાર કાઢે પડે છે આવા મારા ચેતનશબ પતિને કે અનુભવ! તુ કેવી રીતે મનાવીશ?

આ ગાથાનો ભાવાર્થ વિષમ છે એમ ગુરુમહારાજ પણ કહેતા હતા એનો એક આશય તો સ્પષ્ટ રીતે બહાર આવે છે અને તે સબધથી પણ બરાબર થટે તેવો છે એ ચેતનજીને અવિનાશી કહેવામાં આવે છે છતાં એ ઘણાં વિચિત્ર રૂપો ધારણ કરે છે તેથી અનુભવને ચેતના બતાવી આપે છે કે-એ ચેતનને ઠેકણે લાવવામાં ઘણી મુશ્કેલી જણાય છે એ સ્પષ્ટ ભાવને બતાવવા ઉપર પ્રયત્ન કર્યો છે અને બનતાં મુખી દરેકે દરેક શબ્દોના અર્થ કરી વચ્ચે શબ્દો અભ્યાસ કરવાથી તે અર્થ ક્યો છે કવિનો આશય એ જ હશે એમ તો કહી શકાય નહિ, પણ સબધ ઉપરથી એને મળતો આશય હોવો એકએ એમ ધારી શકાય છે આત્માને દિતકારી કાય આત્માએ જ કરવું એકએ તે સબધમાં શ્રી ધર્મદાસ ગણિ લખે છે કે—

અપ્પા આપ્પહ અપ્પા મહદીઓ અપ્પસક્કિપ્પો ધમ્મો ।

અપ્પા કરેહ ત તહ અહ અપ્પ સુદ્ધાપદે દોહ *

‘ આત્મા જ યથાસ્થિત રીતે પોતાના આત્માને જાણે છે તેથી આત્મસાક્ષીએ કરેલો ધર્મ પ્રમાણુ છે, તેથી આત્માએ જે ક્રિયા અનુધાન આત્માને સુખકારક હોય તે તેવા પ્રકારે જ કરવાં કે જે આત્માને સુખ આપનાર હોય. ’ આવી રીતે ચેતનને હિતકારી કાર્યો કરવાની ઇચ્છા રાખવી ઉચિત છે અને તે હિત શુ છે તે આત્માને ખરાખર જાણવાથી અને પુરૂષણ અને ચેતન વચ્ચેનો તફાવત સમજવાથી જ ગ્રાહ્યમાં આવે છે. આ પ્રમાણુ હોવાથી લોકરંજન કરવા માટે ધાર્મિક કાર્ય કરવાની પ્રચલિત રીત છોડી દઈને આત્માને વાસ્તવિક હિત જેથી થાય તે કાર્ય શોધી સમજી તેવા કાર્યો કરવામા ઉદ્યત થવાની ખાસ જરૂરી- આત્મ અન્ન ખતાવી છે ખોટાં ખાતા ખતવવાની અન્ન વાત કરી છે તે એકલા માયા, મમતાના જાણીતા પ્રસંગોમાં જ ખને છે એમ ન સમજવું, ઉપયોગ વગર આત્મસાક્ષિક ધર્મક્રિયા કરવામા આવે નહિ તો શુભ સાધનક્રિયાઓમા પણ ઘણીવાર ખોટા ખાતાઓ ખતવવામા આવે છે એ જરા ખારિક અવલોકન કરીને જોવાથી સમજાઈ જશે. અમુક શુભ ક્રિયા પણ ખરાખર કરવામા ન આવે અથવા તે કરતી વખત સાધ્યનો નાશ થઈ જતો હોય તો તે શુભ ક્રિયા છે તેટલા ખાતર જ સાચું ખાતુ ખતવી આપે એટલે આત્મિક શુભમા વધારો કરે એમ સમજવું નહિ દરેક વાતનો આધાર વિવેકદૃષ્ટિ ઉપર રહે છે અને તે ખાસ લક્ષ્યમા રાખવાની ખહુ જરૂર છે. સામાન્ય પ્રાકૃત પ્રવાહ સાથે ઘસડાઈ જવાની જરા પણ જરૂર નથી. જ્યારે આત્માનું ઉત્થાન થવાનું હોય છે ત્યારે તે વિચાર કરવાથી જ થાય છે અને તે પ્રસંગે આત્માને હિત કરવાની દૃષ્ટિ જ લક્ષ્યમા રાખવાની હોય છે; લોકો શું ધારશે વિગેરે વિચાર તો દેખાવ કરવાની દૃષ્ટિ હોય ત્યાં સુધી જ ઘટે છે અને એવા દેખાવ કરવાના ધર્મો તો આ જીવે ઘણા કર્યા છે, હવે એ ખાદ્ય દૃષ્ટિનો છેડો લાવવો જોઈએ. એક ઉપવાસ કર્યો હોય કે સાધારણ રીતે મહોત્સવાદિ કર્યા હોય તો ઘણાની પાસે તેની વાત કરી નાખીએ તો ઠીક, ઘણા તે જાણે તો ઠીક, ખહુ માણસો વાહવાહ ખોલે તો ઠીક આવી વૃત્તિ જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી હજી ચેતનાના મદિરમા પ્રવેશ પણ થયો નથી અને અનુભવે ચેતનજીને મનાવવાની ખરેખરી શરૂઆત પણ કરી નથી એમ સમજવું.

તું* હિતુ મેરો મેં હિતુ તેરી, અતર કાહિ+ જનાસી;

આનંદધન પ્રમ્મ આન મિલાવો, નહિતર કરો ધનાસી*. અનુમત્ત ૩

* “ તો હિતુ ” એવો પાઠ જાપેલી શ્રુતમા છે અર્થ એક જ છે હિતુ શબ્દમા એક જગ્યાએ તુ + અક્ષર દીર્ઘ આપવામા આવ્યો છે ‘ તો ’ પાઠ અશુદ્ધ જણાય છે

+ કહિને બદલે ‘ કાહે ’ પાઠ છે અર્થમા ફેર જણાતો નથી

x ધનાસીને બદલે બે જગ્યા પર ‘ ધનાસી ’ શબ્દ છે અર્થ એક જ છે ધનાશ્રી રાગનુ નામ છે તે શબ્દ ભાષામા જૂદી જૂદી રીતે લખાય છે.

૩ હિતુ=મિત્ર, હિત કરનાર અતર=આતરો કાહિ=શુ છે ? જનાસી=જણાવી આન=લાવીને મિલાવો=મેળવો કરો ધનાસી=ધનાશ્રી રાગ ખોલો, ઉપડી જાઓ, ચાલવા માડો

“ તુ મારે હિત કરનાર મિત્ર છે અને હું તને હિત કરનાર છું, (આપણા વચ્ચે) આંતરે શું છે એ તુ જણાવે છે ? મારે જ્ઞાનરૂપન પ્રભુને લાગીને મારા મેળાપ કરાવી આપો, નહિ તો (તમે પણ) ચાલવા માટે. ”

ભાવ—હે અનુભવ ! તુ મારે હિત કરનાર છે, મારે છદ્ધિ મિત્ર છે અને હું તને હિત કરનાર છું મારા અને તારા વચ્ચે અવર શું છે ? તે તુ જણાવ. હવે પતિને મારે મંદિરે લઈ આવવા માટે તેને મનાવવા હું તને આટલી વિરૂપિ કરું છું તે પણ ખરી મિત્રતામાં કરવાની જરૂર હોય જ નહિ જ્યાં સ્નેહ હોય ત્યાં તો અસ્પર્શ એક બીજાનું કામ કરવું એ મિત્રની ફરજ છે, એમાં પછી કંઈ આંતરે રાખવો એછાએ નહિ અને મિત્ર તરફથી વિરૂપિ થવાની અપેક્ષા પણ રાખવી એછાએ નહિ અને ત્યાં સુધી કામ કરવાની શરૂ પણ એવી એછાએ નહિ તુ ચારી રીતે જાણે છે કે અનુભવજ્ઞાન થયા પછી ચેતનજી સુમતિ અથવા સમતાને મંદિરે પધારે છે, સમતા તેની પૂર બહારમાં પ્રકાશે છે અને ચેતના પણ વિશુદ્ધ થવા માંડે છે અને ચેતના વિશુદ્ધ થવા માટે એટલે અનુભવ જાણે છે અને આવી રીતે એક બાજુએ સમતા અથવા ચેતના અને બીજી બાજુએ અનુભવ એક બીજાને બહુ હિત કરનાર અને લાભ કરનાર થાય છે અને તેથી ચેતના અનુભવને જાણી રહે છે કે-તુ મને હિત કરનાર અને હું તને હિત કરનાર છું છતાં હું કેટલા વખતથી તારી ખાસે વિરૂપિ કરું છું કે પતિને તુ મારી ખાસે લઈ આવ અને મારે મંદિરે તેમને સ્થાપન કર, તેમાં તુ ભાવ કેમ ખાય છે ? વિલગ કેમ કરે છે ? તારી ફરજ છે કે મારી વિરૂપિ વગર પણ તારે મારું કામ કરી આપવું એછાએ, કારણ કે એમ કરવું એ મિત્રધર્મ છે તુ જાણે છે કે પતિ હાલ એ વિભાવ દશામાં વર્તે છે તે સર્વ રીતે નુકસાન કરનાર છે, તને પોતાને પણ તેથી ખેદ થાય તેવી એ જાણત છે અને સર્વથી વધારે કમનશીબ વાત તો એ છે કે-વિભાવદશામાં ચેતનજી માધ્યમતાને મંદિરે પડ્યા રહે છે અને મારી હાંસી કરાવે છે આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે એ તુ જાણે છે મારે હે અનુભવ ! તુ જ્ઞાનરૂપન પ્રભુ-મારા સંખ્યાજ્ઞાનસ્વરૂપી ચેતનપતિ જેઓ અત્યારે તો સર્વ રીતે મહાદુઃખકારક સ્થિતિ અનુભવે છે, પરંતુ જેઓ સ્વરૂપે જ્ઞાનરૂપ સમૂહ છે જેઓ આદિમક સુખતા શોધી છે અને જેઓને વર્તમાન ઉપાધિ ન વળગી હોય તો મારી સાથે વિલાસ કરનારા છે તેમને લઈ આવીને મારો મેળાપ કરાવી આપ મારે વિરૂદ્ધ રૂર કર અને મને વર્તમાન ચાતનામાંથી હેરાવ અને નહિ તો પછી તુ ધન્યસી કર, જાલો તો થા, સ્તોતો પકડ. મારે કંઈ તારું બીજું કામ નથી. હું મિત્ર હોવા છતાં તને આટલી વિરૂપિ કરું છું અને તુ મિત્ર છતાં મારું એટલું પણ કામ કરતો નથી તો પછી મારે તારું કામ નથી, તારે એછાએ ત્યાં જા, આપણો સબધ એવાં તારે એમ કરવું ઉચિત નથી, છતાં તુ એ એમ જ વર્તવાનો હો તો તારી ઇચ્છા, તારે એછાએ ત્યાં જા.

આપમાને અનુભવજ્ઞાન થાય ત્યારે તે સમતા નહીં જઈ રહે છે અને સમતાની

નજીક જાય ત્યારે તેની ચેતના વિશુદ્ધ, વિશુદ્ધતર થતી જાય છે. વળી અનુભવ હોય તો સમતા બની રહે છે, નહિ તો ચાલી જતાં વખત લાગતો નથી. આવી રીતે અનુભવ અને સમતાને બહુ નજીકનો અને અસ્પર્શ એક બીજા ઉપર કાર્યકારણરૂપ સ્નેહસંબંધ છે. આ ગાથાનો ભાવ એ છે કે-અનુભવ દ્વારા સમતા પ્રાપ્ત કરવી અને ચેતનજીએ પોતાનું સહજ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવું.

જ્યારે ગવૈયાની ટોળી ગાવા બેઠી હોય છે ત્યારે એવો સ્વિાજ છે કે ગાન બંધ કરવું હોય ત્યારે એમ કહે કે ‘ હવે ધનાશ્રી કરો ’ એટલે હવે છેલ્લો ધનાશ્રી રાગ બોલી ગાવાનું કામ આટોપી લો. આપણા દેવમંદિરમાં રાત્રે જે પ્રમાણે વધાઈ બોલવાનો સ્વિાજ છે (જે વધાઈ પછુ ઘણુ ખરું ધનાશ્રી રાગમાં જ હોય છે) તેવી રીતે ગવૈયાઓ પછુ છેવટે ધનાશ્રી બોલે છે. એ Good Sorrow the King નેશનલ એનથમ જેવું છેવટનું ગીત સમજવું શ્રીયશોવિજયજીકૃત સાહત્રણસો ગાથાના સ્તવનની છેલ્લી ઢાલ જેમ સંપૂર્ણતા-સૂચક ધનાશ્રી રાગમાં છે તેવી રીતે બીજા પછુ રાગના અંતમાં છેલ્લો ધનાશ્રી રાગ આવે છે, પૂજાઓમાં બહુધા તેમ જ હોય છે. અહીં ચેતના ધનાશ્રી રાગમાં ગાન ગાતા અનુભવને કહે છે કે-તમે ગમે તેમ કરીને પતિને લઈ આવી મારો મેળાપ કરાવો અને નહિ તો પછી ધનાશ્રી કરો એટલે તમે વિદાય થઈ જાઓ, હાલ તુરતને માટે એ વાત પડતી મૂકો. જો મહેનત કરવાથી પતિ મારે મંદિરે પધારે નહિ અને તમે પણ મોઢા થતા હો તો પછી હાલ એ વાત જવા દેવી એ જ ઠીક છે.

ટખાકાર આ ગાથાનો ભાવ બતાવતા કહે છે તેનો આશય આ પ્રમાણે છે. અત્યાર સુધી જે આત્માનુ વર્ણન કર્યું છે તે તો બહિરાત્મા છે એટલે એ પરપરિણતિને પોતાની માને છે, પૌદ્ગલિક ભાવોમાં લોહુપતા રાખે છે અને ઉપર ઉપરની બાહ્ય ક્રિયામાં ઘેલો થઈ જાય છે આવા બહિરાત્માને સમજાવવું તો કઠન પડે, ઘણુ મુશ્કેલ પડે, તેથી તેને મૂકી દઈને અંતરાત્માને જાગૃત કરી પરમાત્મભાવને વિચારવાની ખાસ જરૂર છે એમાં અનુભવને ભજવાની ખાસ જરૂર એટલા માટે છે કે એને લઈ આવીને મેળવી શકે એવો અનુભવ મિત્ર જ છે. એ જ્યારે હોય છે ત્યારે તે ચેતનના બહિરાત્મભાવને દૂર કરી અંતરાત્મભાવમાં તેની સ્થિતિ કરાવી, પરમાત્મભાવ તેની પાસે ભજાવી તેને આનંદધનની સ્થિતિ મેળવી આપે છે એ પ્રમાણે હોવાથી અહીં ચેતના અનુભવને કહે છે કે-તું મારો મિત્ર છે અને હું તારી મિત્ર છું તેથી આપણા વચ્ચે અંતર શુ કરવા જણાવે છે, એવો આતરો હોય જ શા માટે ? છે જ ક્યા ? ખરેખર એવો આતરો આપણા વચ્ચે હોય જ નહિ, માટે હે અનુભવ ! જો તમે મારું હિત વિચારતા હો તો હવે ક્ષણ માત્ર વિલંબ ન કરો, હવે મારાથી પતિવિરહ ખમાતો નથી, તેથી આનંદના ધન સધન મારા સામર્થ્યવાન આત્મારામ ભર્તારને લાવીને મને મેળવી આપો, જો ન મેળવી આપો તો તમે પણ ધન્યાસી કરો, એટલે કળાવત ગાનારને શીખ દેવી હોય તો તેને કહેવામાં આવે

છે કે ધન્યાસી કરો, એટલે તમને શીખ છે એ પ્રમાણે તમે પણ ધન્યાસી કરો, હવે અમે પોતે જ તેને મનાવી લેશું. અમે પણ બીજા ધરના નથી (અમે પણ બીજા ધરના નથી એમ છેવટે ટબાકાર શામળે લખ્યું છે તે બરાબર સમજાતું નથી. મને એનો ભાવ એમ લાગે છે કે તમે નહિ મનાવો તો તમને પણ શીખ છે, અમે અમારા પતિ સાથે સમજી લેશું, અમે ગમે તેમ કરીને આજ નહિ તો અમુક સુદૃઢતા વઢાલાને મનાવી લેશું, અમે પણ પારકા ધરના નથી. મતલબ પતિને સમજાવવા તમે પ્રયત્ન કરો તો પણ સારું, નહિ તો તમને પણ શીખ છે આ ભાવ બતાવવામાં એતનાની કાંઈક મહત્વતા અને નરમાશ જાને સાથે બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે)

આ પદની બીજી આધારો ભાવ સમજવો જરા સુરઠેલ લાગે છે, પરંતુ આખા પદનો આશય બરાબર ઝગઝગે છે એમ તો જણાય છે. કર્માવૃત્ત સ્થિતિમાં એતનાજ અનેક પ્રકારના વેશો ધારણ કરે છે, અનેક ગતિમાં જાય આવે છે અને અનેક રૂપો ધારણ કરે છે; કોઈ વાર એ પાણી માગે ત્યાં એને દૂધ મળે છે અને કોઈ વાર દિવસો મુઠી અન્ન વિના એને લાંબણ કચી પડે છે; કોઈ વાર એના દર્શન કરવા હોય તો અનેક પહેરેલીની રજા લેવી પડે છે અને કોઈ વાર એ ટકાનો ત્રણ ચોર વેચાય છે અને ઉપર મહત્ત પણ અપાય છે (શાક ભાજીમાં ઉત્પન્ન થયો હોય ત્યારે); કોઈ વાર એ મોટા મસ્લને પણ ભારે પડે છે અને કોઈ વાર અધિભસ્ત્ર શરીરવાળો હોવાથી તદ્દન નિબળ સ્થે છે; કોઈ વાર હબ્બરોને ભારે પડે છે અને કોઈ વાર હબ્બરોથી ધકેલા ખાય છે આવી સ્થિતિમાંથી તેને હોઆ આવવાનો માગ શોધતા એતના વિચારે છે કે—પ્રથમ પતિનો બહિષ્કારભાવ છેલ્લવો છે એને અને તેનો ખરા માર્ગ એ છે કે—એને અનુભવજ્ઞાન આપવું અને તે થયા પછી તે બન્નુ સ્થે તેવા ઉપયોગ ચોખવા એ અનુભવજ્ઞાન માટે આ પદોમાં બહુ લખાણ છે. કારણ કે એનો ઉપયોગ અતરાત્મ ભાવમાં લઈ ઘડ પરમાત્મભાવ પ્રગટ કરવા માટે બહુ સારો ધાય છે બનારસીદાસ સમયસાર નાટકમાં કહે છે કે —

અનુભવ બિતામળિ રતન, અનુભવ કે રસ દેન,
અનુભવ મારવ મિત્રદે અનુભવ મોખ સરવ.

અનુભવે રસદે પસાવન કલત જલ,
અનુભવ અવ્યાનત થકે તીર ધમી દોર દે;
અનુભવથી એ રસ કલાવે સોઈ પોરસાનુ,
અનુભવ અપિરસાસી ઉરધકી દોર દે;
અનુભવ કેસી પકે કામપેનુ બિનાવેસી
અનુભવજે સ્વાદ પથ અનુભવે દોર દે;
અનુભવ કરમ તોરે, પરમનુ પ્રીતિ દોરે,
અનુભવ સમાન ન પરમ દેવ આર દે.

એવા અનુભવને બરાબર સમજવાની ખાસ જરૂર છે. અનુભવનું શિક્ષણ એ છે કે—વસ્તુસ્વરૂપનો બસબર તોલ કરી તમારું પોતાનું હોય તે વિચારો અને તેને આકરી,

સંસાર વધવાનાં સાધનો દૂર કરો અને પરિણતિની નિર્મળતા કરો. એ અનુભવ ખાસ કરીને ચેતનજીને સમજાવે છે કે-આત્માએ પોતાનું સ્વરૂપ સમજી વારંવાર વિચારવું જોઈએ, એનો મોક્ષ કાઈ બહારથી આવવાનો નથી, કોઈ એને મોક્ષ આપનાર નથી અને એ કોઈ પાસે યાચના કરવાથી મળતો નથી. અંતરાત્મભાવમાં સ્થિર થવાથી એ સર્વ વાત બની આવશે એમ અનુભવનું શિક્ષણ છે. 'આત્મા પોતે જ આત્માને જાણે છે' એ સુપ્રસિદ્ધ સૂત્ર છે. શ્રીચિદાનંદજી મહારાજ સર્વેયામાં આ જ ભાવનું ગાન કરે છે તે નીચે પ્રમાણે:—

આપકું આપ કરે ઉપદેશ જ્યુ, આપકું આપ સુમારણ આણે,
આપકું આપ કરે સ્થિર ધ્યાનમે, આપકું આપ સમાધિમે તાણે;
આપકું આપ લખાવે સ્વરૂપશુ, લોભનકી મમતા નવિ ઠાણે,
આપકું આપ સંભારત યાવિધ, આપણો લેઈ તો આપહી જાણે.
આપ કંઈ જગ જાળથી ત્યારો જ્યુ, આપ સ્વરૂપમે આપ સમાવે;
આપ તને મમતા સમતા ધર, શીલસુ સાચો સનેહ જગાવે;
આપ અલેખ અલેખ નિરજન, પરિજન અજન દૂર બહાવે,
યા વિધ આપ અપૂરવ ભાવથી, આપણો મારગ આપહી પાવે.

આવી રીતે ચેતનજીને જે કરવાનું છે, જે રળવાનું છે અને જે મળવાનું છે તે સર્વ સ્વમા જ છે, સ્વથી જ છે, સ્વદ્વારા જ છે. આવી જાતનું શિક્ષણ એને અનુભવ આપે છે અને એક વખત સહજ ઝળકાટ થઈ જાય તો પણ તેથી બહુ લાભ થતો નથી, પરંતુ કાયમ તેવો ભાવ ટકી રહેવાનું કારણ પણ અનુભવથી જ બની આવે છે એક ભાવ સાધારણ રીતે ઝળકી જાય એમાં જરા વખત તો આનંદ થાય છે, પણ જો એ ટકી રહે તો એની મીઠાશ બહુ આવે છે; તેવી રીતે અંતરાત્મભાવ બની રહેવાનું અને તેની મીઠાશ સતત આવવાનું કારણ અનુભવથી બને છે આ કારણથી આ પદોમાં અનુભવને ઉદ્દેશીને વારંવાર લેખ લખવામાં આવ્યા છે. ચેતના કહે છે કે-અનુભવથી જેમ ચેતનજીની અંતરાત્મદશા બની રહે છે એમ અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ સમતા અને તેટલા પૂરતી શુદ્ધ ચેતના છે અને તેથી અસ્પર્શ બને એક બીજાને હિત કરનાર છે, મદદગાર છે. સમતાથી અનુભવ આવે છે અને અનુભવથી સમતા બની રહે છે આ ભાવ બરાબર સમજી માયા-મમતાનો ત્યાગ કરી, અનુભવરસનું પાન કરી, ચેતનજી અને ચેતનાનો વિરહ મટાડવા બનતો પ્રયત્ન કરવો. જો તેમ ન કરતા અનુભવને ધનાશ્રી કરવાનું કહેવામાં આવશે તો વળી કેટલાએ ભવો સુધી પાછો પત્તો ખાશે નહિ. જેની ચેતના એટલી પ્રબળ થઈ ગઈ હોય કે એને પછી અનુભવનો પણ ખય રહે નહિ, એ તો અનુભવને ધનાશ્રી કરવાનું કહે, આપણે તો તેને અહીં ધનાશ્રી કરવાનું કહેવા જતાં અંતરાત્મભાવનો જરા ઝળકાટ કદાચ થઈ ગયો હોય તો તેને પણ ધનાશ્રી કરાવવા જેવું થઈ જાય તેમ છે. આ સર્વ ભાવ વિચારી ચેતનજીને વિશુદ્ધ કરી તેનો અંતરાત્મભાવ પ્રગટ કરો, તેના જ્ઞાનાદિ ગુણો વિશેષ નિર્મળ કરો,

માયા, મમતાદિક વિશાવે પર વિશ્વ મેળવે અને એને વિષયક્રમણી વિષમતા અને આત્મ શુણ્ણી મહત્ત્વતાનો ખ્યાલ કરાવી એના અનુભવને બાંધત કરાવે. અત્યારે એને જે વિશ્લેષણ વર્તે છે અને જેને લઈને એ અત્યારે સ્થળ સંસારમા સમ્યોમાઓ સ્થે છે તે દૂર કરી એનું અખંડ સચ્ચિદાનંદમય આનંદન સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવે. એ પ્રાર્થના છે, એ વિશ્વસિ છે, એ કર્તવ્ય છે એ પ્રાર્થના જેણે સાંભળી છે, એ વિશ્વસિ જેમણે સ્વીકારી છે, એ કર્તવ્ય જેણે આદ્યું છે તે સર્વ ઇદ્રિયાવીત અતિ વિસ્તૃત આદિમક મુખ પ્રાપ્ત કરી નિરતર આનંદના લોહિતા થયા છે અને અખંડ પુરુષાર્થ અને હે ભાવનાથી એ મુખ આપ સર્વને મુખપ્રાપ્ત છે એટલું આનંદના રાખી એ આનંદનરસ પીવા કાંટખંડ માઓ, એને માટે દીર્ઘ પ્રયાસ કરે અને એ મેળવી અનંત મુખસાગરમાં આત્માનંદન અનંત કરી આનંદચિર્મિશ્રોમા કલ્પેલ કરે.

શ્રી આનંદનંદનવિહિત પ્રથમ પથાસ પદ પરત્વ
વિવેચન અર્થે ભાવ પામતર વિચારણાશુક્ત સમાપ્ત

આનંદધન પદ્ય રતનાવલી-મૂળ

પદ્ય પહેલું-વેલાવલ. પૃ. ૧૧૩

કયા સોવે ઉઠ જાગ બાઉરે,
અંજલિ જલ જ્યું આયુ ઘટત હૈ, દેત પહોરિયાં ઘરિય ઘાઉ રે. કયાં ૧
ધંદ ચંદ નાગિંદ મુનિ ચલે, કોણુ રાજા પતિ સાહ રાઉ રે;
જમત જમત જવજલધિ પાયકે, ભગવંત જજન વિન જાઉ નાઉ રે. કયાં ૨
કહા વિલખ કરે અખ બાઉરે, તરી જવજલનિધિ પાર પાઉ રે;
આનંદધન ચેતનમયે મરતિ, શુદ્ધ નિરંજન દેવ કયાઉ રે. કયાં ૩

પદ્ય બીજું-વેલાવલ, એકતાલી. પૃ ૧૧૭

રે ઘરિયારી બાઉરે, મત ઘરિય બળવે;
નર શીર બાંધત પાધરી, તું કયા ઘરીય બળવે. રે ઘરિં ૧
કેવલ કાલ કલા કલે, વૈ તું અકલ ન પાવે,
અકલ કલા ઘટમેં ઘરિ, મુજ સો ઘરિ બાવે. રે ઘરિં ૨
આતમ અનુભવ રસ જરી, યામે ઓર ન માવે,
આનંદધન અવિચલ કલા, વિરલા કોઈ પાવે. રે ઘરિં ૩

પદ્ય ત્રીજું-વેલાવલ, તાલ જાતી. પૃ ૧૨૧

શ્રુય જાને મેરી સફલ ઘરીરી. શ્રુય
સુત વનિતા ચૌવન ધન માતો, ગર્ભતાણી વેદન વિસરીરી. શ્રુય ૧
સુપનકો રાજ સાચ કરી માનત, રાહત છાહ ગગન બદરીરી,
આઈ અચાનક કાલ તોપચી, ગહિંગો જ્યું નાહર બકરીરી. શ્રુય ૨
અજહુ ચેત કંછુ ચેતત નાહિ, પકરી ટેક હારિલ લકરીરી,
આનંદધન હીરો જન છારત, નર મોહો માયા કકરીરી. શ્રુય ૩

પદ્ય ચોથું-વેલાવલ. પૃ ૧૨૫

સુહાગણુ ! જાગી અનુભવ પ્રીત. સુહા
નિન્દ અનાદિ અચાનકી, મિટ ગઈ નિજ રીત સુહા ૧
ઘટમદિર દીપક કીચો, સહજ સુખ્યોતિ સરૂપ,
આપ પરાઈ આપહી, ધનત વસ્તુ અનૂપ સુહા ૨

કહાં દિખાવુ ઔરકુ, કહાં સમજાઈ લોર;
 વીર અરૂંક હે પ્રેમકા, લાજે સો રહે ઠેર. સુહાં ૩
 નાહ વિહુદો પ્રાણકુ, જિને ન તુલ્ય મુગ દોર;
 આનંદધન પ્રભુ પ્રેમકી, આક્રમ કહાની કોર. સુહાં ૪

૫૬ પાચમુ-આશાવરી. ૫ ૧૩

અવધુ નટ નાગરકી બાણ, બાણે ન બાંધણુ કાણ. અવધુ.
 ધિરતા એક સમયમે કાને, ઉપજે વિષુસે તળહી;
 ઉલટપલટ મુવ સત્તા રાખે, યા હમ મુની ન કળહી. અવધુ. ૧
 એક અનેક અનેક એક કુની, કુઠળ કનક સુભાવે;
 જલતરંગ ધરમાટી રવિકર, અમનિત તાહી સમાવે. અવધુ. ૨
 હે નાંદિ હે વચન અજોયર, નય પ્રમાણુ સતભગી;
 નિરપખ હોય લખે કોઈ વિરહા, કમા દેખે મત જગી. અવધુ. ૩
 સર્વભયી સરવગી માને, ન્યારી સત્તા ભાવે;
 આનંદધન પ્રભુ વચન મુખારસ, પરમાશય સો પાવે. અવધુ. ૪

૫૬ છંદુ-સાખી ૫ ૧૪૪

આતમ અનુભવ રસિક કો, અજળ મુન્યો વિસ્તત.
 નિવેંદી વેદન કરે, વેદન કરે અનત.

૧મ તામમી.

માહારો બાણુએ સન્યાસી, દેહ દેવલ મહવાસી. માહારો.
 કાલ પિતલ મારમ તણ બેગી, મુખમના પરવાસી;
 જાદારમ મધી આસન પૂરી બાણુ, અનહદ તાન બજાસી. માહારો. ૧
 ધમ નિયમ આસન જ્યહારી, પ્રાણાયામ અભ્યાસી;
 પ્રત્યાહાર પારજા પારી, ધ્યાન સમાધિ સમાસી. માહારો. ૨
 મૂલ ઉત્તર ગુણ મુકા પારી, પર્યાકાસન ચારી;
 રેચક પૂરક કુલક ચારી મન છરી જ્યહારી. માહારો. ૩
 વિસ્ત્રા બેનલુગતિ અનુકારી આપોઆપ વિમાસી;
 આતમ પરમાતમ અનુસારી, સીડે કાજ સમાસી. માહારો. ૪

૫૬ સાતમુ-સાખી -૫ ૧૧૪

જા. આચા જલશકી મતિ ઉલટી કુલ મેર;
 રકયો પાવત જમતમે, રદ છૂટા ઉક મેર.

રાગ આશાવરી.

અવધૂ કયા સોવે તન મઠમેં, જાગ વિલોકન ઘટમેં. અવધૂ૦
તન મઠકી પરતીત ન કીજે, ઢહિ પરે એક પલમે,
હલચલ મેટિ ખખર લે ઘટકી, ચિન્હે રમતા જલમેં અવધૂ૦ ૧
મઠમેં પંચ ભૂતકા વાસા, સાસા ધૂત ખવીસા,
છિન છિન તોહી છલનકું ચાહે, સમજે ન ખૌરા સીસા. અવધૂ૦ ૨
શિર પર પંચ વસે પરમેસર, ઘટમેં સૂછમ ખારી,
આપ અભ્યાસ લખે કોઈ વિરલા, નિરખે ધૂકી તારી. અવધૂ૦ ૩
આશા મારી આસન ધરી ઘટમેં, અજખાખખ જગાવે,
આનંદધન ચેતનમય મૂરતિ, નાથ નિરંજન પાવે. અવધૂ૦ ૪

પદ આઠમું-સાખી. પૃ. ૧૭૪

આતમ અનુભવ કૂલકી, નવલી કોઉ રીત,
નાક ન પકરે વાસના, કાન ગહે પરતીત.

રાગ ધનાશ્રી અથવા સારંગ.

અનુભવ નાથકું કયું ન જગાવે.
મમતા સંગ સો પાય અજગલ, થનતેં દૂધ કહાવે. અનુભવ૦ ૧
મૈરે કહેતેં ખીજ ન કીજે, તું ઐસી હી શિખાવે;
ખહોત કહેતેં લાગત ઐસી, અશુલી સરપ દિખાવે. અનુભવ૦ ૨
ઔરનકે સગ રાતે ચેતન, ચેતન આપ ખતાવે,
આનંદધનકી સુમતિ આનંદા, સિદ્ધ સરૂપ કહાવે અનુભવ૦ ૩

પદ નવમું-સારંગ. પૃ. ૧૮૦

નાથ નિહારે આપમતાસી
વંચક શઠ સચકસી રીતે, જોટો ખાતો ખતાસી. નાથ૦ ૧
આપ વિશુવણ જગકી હાસી, સિયાનખ કૌણ ખતાસી,
નિજજન સૂરિજન મેલા ઐસા, જૈસા દૂધ પતાસી. નાથ૦ ૨
મમતા દાસી અહિતકરી હરવિધિ, વિવિધ ભાતી સંતાસી,
આનંદધન પ્રભુ વિનતી માનો, ઔર ન હિતુ મમતાસી નાથ૦ ૩

પદ દશમું-ટોહી. પૃ ૧૮૬

પરમ નરમમતિ ઔરન આવે પરમ૦
મોહન ગુન રોહન ગતિ સોહન, મેરી વૈર ઐસે નિહુર લિખાવે પરમ૦ ૧

ઘેતન જાત મનાત ન એતે, મૂલ વસાત જગત બહાવે,
કોઈ ન દૂલી દહાલ વિચીટી, પાશખી પ્રેમખરીઃ બનાવે. પરમ૦ ૨
બધ ઉધારી અપની કહા એતે, વિરહભર નિસ મોટી સતાવે;
એવી મુની આનંદન નાવત, ઓર કહા કોઈ પુર બબાવે. પરમ૦ ૩

૫૬ અગિયારમું-માલકોશ, વેલાવસ યોડી ૫ ૧૬૧

આતમ અનુભવ રીત વરીરી. આતમ૦
મોર બનાએ નિજ રૂપ નિરુપમ, તિષ્ઠત રૂચિ કર તેમ ધરીરી. આતમ૦ ૧
ટોપ સત્તાહ શરકો બાનો, એકતારી ચોરી પહિરીરી;
સત્તા મલમેં મોહ વિદારત, એ એ મુશ્કિન મુહ નીસરીરી. આતમ૦ ૨
કેવલ કમલ અપહર મુદર, જાન કરે રસરગ બરીરી;
છત નિશ્ચાન બબધ વિશાને, આનંદન સર્વમ ધરીરી. આતમ૦ ૩

૫૬ બારમું-સાખી ૫ ૧૬૦

કુબુદિ કુમજા કુટિલ ગતિ, મુબુદિ રાધિકા નારી;
ચોપર ખેલે રાધિકા, છતે મુબલ્લ હારી.

રાગ રામખી.

ખેલે ચતુમતિ ચોપર, પ્રાણી મારા ખેલે.
નરક ગણકા કોન ગ્રીનવડે, માને ન લેખે બુદ્ધિવર પ્રાણી મેરા૦ ૧
રામ દોષ મોઢકે પાસે આપ બનાયે દિવકરા;
ટેસા દાવ પર પાયેકા સારી ચલાવે ખીલકર પ્રાણી મેરા૦ ૨
પાચ તલે દે દૂઆ ભાષ, હમ્મ તલે દે એકા;
સમ મીલ દોઢ બરાબર વખા, મલ વિવેક ગિનવેક પ્રાણી મેરા૦ ૩
ચડસાથીમાઢે ફિર નીટી, સ્પાહ ન તોરી બેરી;
લાલ જરક ફિર આવ પરમે, કમબુક બેરી વિભેરી પ્રાણી મેરા૦ ૪
આવ વિવેકે પાડ ન આવત, તબ લન કાની બાછા;
આનંદન પ્રમુ પાડ રેખાવત, તો છતે છપ નાછ પ્રાણી મેરા૦ ૫

૫૬ તરતું-સારંગ. ૫ ૨૧

અનુભવ હમ તો સચસી હાચી. અનુ૦
અર્ધ દહાતે આપ મમત, અનુ ન કહાડી ચાચી. અનુ૦ ૧
રીજ પરે જાકે સમ નગર, ગુમ કમુ રહત ઉઠાચી !
જરખો ન બધ આત ન તો, ઘામિ રેખત હાચી. અનુ૦ ૨

સમજત નાહિ નિહુર પતિ એતિ, પલ એક જાત છમાસી;
આનંદધન પ્રભુ ધરકી સમતા, અટકલી ઔર લખાસી. અનુ૦ ૩

પદ ચૌદમું-સારંગ. ૫ ૨૧૫

અનુભવ તુ હૈ હેતુ હમારો. અનુ૦
આય ઉપાય કરો ચતુરાઈ, ઔરકો સંગ નિવારો. અનુ૦ ૧
તૃષ્ણા રાડ ભાડકી જાઈ, કહા ધર કરે સવારો;
શઠ ઠગ કપટ કુટુંબહી પોખે, મનમે ઠયું ન વિચારો. અનુ૦ ૨
કુલટા કુટિલ કુબુદ્ધિ સંગ ખેલકે, અપની પત ઠયું હારો ?
આનંદધન સમતા ધર આવે, જાજે જીત નગારો. અનુ૦ ૩

પદ પંદરમું-સારંગ. ૫ ૨૧૬

મેરે ઘટ ગ્યાન જાનુ જયો લોર. મેરે૦
ચેતન ચકવા ચેતના ચકવી, ભાગો વિરહકો સોર. મેરે૦ ૧
ફૈલી ચિહું દિસ ચતુરા ભાવરુચિ, મિથ્યો ભરમ તમ જોર;
આપકી ચોરી આપહી જાનત, ઔર કહત ન ચોર. મેરે૦ ૨
અમલ કમલ વિકચ જાયે જૂતલ, મંદ વિષય શશિ કોર,
આનંદધન એક વલ્લભ લાગત, ઔર ન લાખ કિરોર. મેરે૦ ૩

પદ સોળમું-મારુ. ૫ ૨૨૩

નિશદિન જોઉં તારી વાટડી, ઘરે આવોને ઢાલા, નિશ૦
મુજ સરિખી તુજ લાખ હૈ, મૈરે તૂહી મમોલા નિશ૦ ૧
જવહરી મોલ કરે લાલકા, મેરા લાલ અમોલા;
જીસકે પટતર કો નહિ, ઉસકા ક્યા મોલા ? નિશ૦ ૨
પથ નિહારત લોયજો, દ્રગ લાગી અડોલા,
જોગી સુરત સમાધિમે, મુનિ ધ્યાન ઝંકોલા. નિશ૦ ૩
કોન સુને કિનકુ કહું, કિમ માંડું મેં જોલા ?
તેરે મુખ હીઠે ટલે, મેરે મનકા ચોલા. નિશ૦ ૪
મિત્ત 'વિવેક વાતે' કહે, સુમતા સુનિ જોલા,
આનંદધન પ્રભુ આવશે, સેજડી રગ રોલા. નિશ૦ ૫

પદ સત્તરમું-સોરઠ ગિરનારી ૫ ૨૨૯

છોકરાને ઠયુ મારે છે રે, જાયે કાઢ્યા ડેણ;
છારો છે મારો ખાલો લોજો, જોલે છે અમૃત વેણ. છોરાને૦ ૧

દેવ લગ્નટિયા આલણ લાગ્યો, અબ કાંઈ કુલ છે નેણા
તુ તો મરણ સિદ્ધિ સુતો, રાટી દેધી કાણુ ? ઊરાને ૦ ૨
પાસ પચીસ પચાસા ઉપર, બોલે છે સુધા વેણા
આનંદપદ્ય પ્રભુ દાસ તુમારો, જનમ જનમકે સેવ. ઊરાને ૦ ૩

પદ અંકારમુ-માલકોરા, ગાડી રામળી. ૫ ૨૩૫

રિસાની આપ મનાવો રે, પ્યારે બીચ વસીક ન ફેર રિસાની ૦
સોદા અમમ હે પ્રેમકા રે, પરખ ન બૂરો કોય,
લે રે વાલી જમ પદે પ્યારે, ઓર હલાલ ન હોય. રિસાની ૦ ૧
દો બાવા છપડી કરો રે, મેટો મનડી આટ,
તનડી તપત બૂઝાકમે પ્યારે, વચન મુધારસ છાટ. રિસાની ૦ ૨
નેક નજર નિહાલીએ રે, ઉજર ન દીલે નાથ,
તનક નજર મુજરે મિલે પ્યારે, અજર અમર મુખ સાથ. રિસાની ૦ ૩
નિશિ અધ્યાસી થન ધટા રે, પાઉ ન વાટકો રે,
કરુણા કરો તો નિરવકું પ્યારે, રેણુ તુમ મુખસદ. રિસાની ૦ ૪
પ્રેમ જહાં દુવિધા નહિ રે, નહિ કંટકાઈત રેજા,
આનંદપદ્ય પ્રભુ આઈ બિસાને, આપલી સમવા સેવ રિસાની ૦ ૫

પદ ઓગળીસમુ-વેલાવલ. ૫ ૨૪૨

દુલહ નારી તુ બડી બાવરી, પિયા બગે તુ સોવે,
પિયા અતુર હમ નિપટ અગ્યાની, ન જાનુ ક્યા હોવે ? દુલહ ૦ ૧
આનંદપદ્ય પિયા હસ પિયાસે, બોલ પુલટ મુખ બેરે દુલહ ૦ ૨

પદ વીસમુ-નાડી આરાવરી. ૧ ૨૪૫

આજ મુજાગન નારી, અવધૂ આજ મુજાગન નારી,
મેરે નાથ આપ મુખ લીની, કીની નિલ અગચારી. અવધૂ ૦ ૧
પ્રેમ પ્રતીત સમ રૂચિ રગત, પદિરે છની સારી,
મહિલી ભક્તિ રનકી રાચી, બાવ અજન મુખમારી. અવધૂ ૦ ૨
સહજ મુખાવ જૂરી મ પેની, ધિરતા કકન બારી,
આનંદપદ્ય ઉરમી રાખી, પિયુ પુનમાલ આપારી. અવધૂ ૦ ૩
મુશત સિદ્ધર મામ રમ સલી નિસ્તે વેની સમારી,
ઉપલ બ્યોવ ઉલોત પદ ત્રિમુવન આરસી કેવલ કરી. અવધૂ ૦ ૪
ઉપલ પુની અજપારી અનહા, કિત નમારે વારી,
હી સદા આનંદપદ્ય અરખત વનપાર એકનવારી. અવધૂ ૦ ૫

પદ એકવીસમું-ટોડી. પૃ. ૨૫૪

નિશાની કહા બતાવું રે, તેરો અગમ અગોચર રૂપ. નિશાની૦
રૂપી કહું તો કંછુ નહિ રે, બંધે કૈસે અરૂપ ?
રૂપારૂપી જો કહું ખ્યારે, એસે ન સિદ્ધ અનૂપ. નિશાની૦ ૧
સિદ્ધ સરૂપી જો કહું રે, બંધ ન મોક્ષ વિચાર;
ન ઘટે સંસારી દશા ખ્યારે, પુન્ય પાપ અવતાર. નિશાની૦ ૨
સિદ્ધ સનાતન જો કહું રે, ઉપજે વિષ્ણુસે કૌણુ;
ઉપજે વિષ્ણુસે જો કહું ખ્યારે, નિત્ય અબાધિત ગૌન. નિશાની૦ ૩
સર્વાંગી સખ નય ધણી રે, માચે સખ પરમાન;
નયવાદી પદ્મે શ્રી ખ્યારે, કરે લરાઇ ઠાન. નિશાની૦ ૪
અનુભવગૌચર વસ્તુકો રે, જાણુવો ચહુ ઇલાજ,
કહન સુનનકો કંછુ નહિ ખ્યારે, આનંદધન મહારાજ. નિશાની૦ ૫

પદ બાવીસમું-ગોડી. પૃ. ૨૬૩

વિચારી કહા વિચારે રે, તેરો આગમ અગમ અથાહ વિચારી૦
ખિનુ આધે આધા નહિ રે, ખિન આધેય આધાર,
સુરગી ખીનું ઇંડા નહિ ખ્યારે, યા ખીન સુરગકી નાર. વિચારી૦ ૧
ભુરટા ખીજ વિના નહિ રે, ખીજ ન ભુરટા ટાર,
નિસિ ખીન દિવસ ઘટે નહિ ખ્યારે, દિન ખિન નિસિ નિરધાર. વિચારી૦ ૨
સિદ્ધ સંસારી ખિનુ નહિ રે, સિદ્ધ ખિના સસાર,
કરતા ખિન કરણી નહિ ખ્યારે, ખિન કરની કરતાર વિચારી૦ ૩
જામન મરણુ વિના નહિ રે, મરણુ ન જનમ વિનાસ,
દિપક ખીનું પરકાશતા ખ્યારે, ખિન દીપક પરકાશ. વિચારી૦ ૪
આનંદધન પ્રભુ વચનકી રે, પરિણતિ ધરી રુચિવત,
શાશ્વત ભાવ વિચારતે ખ્યારે, ખેલો અનાદિ અનંત વિચારી૦ ૫

પદ ત્રેવીસમું-આશાવરી. પૃ. ૨૭૦

અવધૂ અનુભવકલિકા જાગી, મતિ મેરી આતમશું મીલનલાગી અવધૂ૦
જાચે ન કખહુ ઔર ઢિંગ નેરી, તોરી વનિતા વેરી,
માયા ચેડી કુટુબ કરી હાથે, એક ડેઠ દીન ઘેરી. અવધૂ૦ ૧
જનમ જરા મરન વસી સારી, અસર ન હુનિયા જેતી,
દે દવકાય નવા ગમે મીયા, કિસ પર મમતા એતી. અવધૂ૦ ૨

અનુભવરસમે રાજ ન સોગા, લોકવાદ સખ મેટા,
કેવલ અવલ અનાદિ અખાધિત, શિવ ચક્રક્ર લેટા. અવધૂં ૭
વર્ષા બુદ સમુદ સમાગી, ખબર ન પાવે કોઈ;
આનંદધન ભૈ જ્યોતિ સમાવે, અલખ કહાવે સોઈ અવધૂં ૪

પદ ચોવીસમું-રામમી. ૫ ૨૭૮

મુને મારે કખ મિલશે મનમેલું મુને.
મનમેલું વિલુ કેલિ ન કલીએ, વાલે કવલ કોઈ વેલું મુને. ૧
આપ મિત્ર્યાથી અતર રાખે, સુમનુખ નહિ તે લેલું;
આનંદધન પ્રભુ મન મિલ્યાવિલુ, કો નવિ વિલજે મેલું મુને. ૨

પદ પચીસમું-રામમી. ૧ ૨૮૧

ક્યારે મુને મિલશે માહરો સત સનેહી ક્યારે.
સત સનેહી સુરિજન પાખે, રાખે ન ખીરજ દેહી ક્યારે. ૧
જન જન આગલ અતરગતની, વાતલથી કહું કેહી ?
આનંદધન પ્રભુ વેલ વિશેજે, ક્ષીમ જીવે મધુમેહી ? ક્યારે. ૨

પદ છવીસમું-આશાવરી. ૫ ૨૮૪

અવધૂં કયા માગુ ગુનહીના, વે ગુનગતન પ્રવીના. અવધૂં
ગાય ન જાનુ બજાય ન જાનુ, ન જાનુ સુરશેવા;
રીઝ ન જાનુ રીઝાય ન જાનુ ન જાનુ પદસેવા. અવધૂં ૧
વેદ ન જાનુ ક્રિતાજ ન જાનુ, જાનુ ન લક્ષણ છદા;
તરકવાદ વિવાદ ન જાનુ ન જાનુ કવિદદા. અવધૂં ૨
લપ ન જાનુ જીવાજ ન જાનુ, ન જાનુ કથવાતા;
જાવ ન જાનુ જાતી ન જાનુ, જાનુ ન સીરા તાતા. અવધૂં ૩
આનંદ ન જાનુ વિઆનંદ ન જાનુ ન જાનુ જાનનામા (પદનામા);
આનંદધન પ્રભુકે ધરદારે, રટન કરે જીવધામા. અવધૂં ૪

પદ સત્તાવીસમું-આશાવરી. ૫ ૨૮૭

અવધૂં રામ રામ જન આવે વિરલા અલખ લખાવે. અવધૂં
મતવાલા તો મતમે માતા, મહવાલા મહસાતા;
જટા જટાધર પટા પટાધર, છતા છતાધર તાતા. અવધૂં ૧
આજમ પદિ આજમધર યાકે, માયાધારી જાકે;
દુનિયાદાર દુનિસે લાજે, દાસ્ય સખ આશાકે. અવધૂં ૨

બહિરાતમ મૂઢા જગ જેતા, માયાકે ફંદ રહેતા;
ઘટઅંતર પરમાતમ ભાવે, દુરલભ પ્રાણી તેતા. અવધૂં ૩
ખગ પદ ગગન મીન પદ જલમેં, જો જોજો સો ખૌરા;
ચિત્ત પંકજ ખાજો સો ચિન્હે, રમતા આનંદ ભૌરા. અવધૂં ૪

પદ અઢાવીસમું-આશાવરી. ૫ ૩૦૩

આશા ઓરનકી કયા કીજે, ગ્યાન સુધારસ પીજે. આશાં
ભટકે દ્વાર દ્વાર લોકનકે, કૂકર આશાધારી,
આતમ અનુભવ રસકે રસીયા, ઉતરે ન કળહુ ખુમારી. આશાં ૧
આશા દાસી કે જે જાએ, તે જન જગકે દાસા,
આશા દાસી કરે જે નાયક, લાયક અનુભવ ખ્યાસા. આશાં ૨
મનસા ખ્યાલા પ્રેમ મસાલા, પ્રદ્ધ અગ્નિ પરબલી,
તન ભાઠી અવટાઈ પીએ કસ, જાગે અનુભવ લાલી. આશાં ૩
અગમ પીઆલા પીઓ મતવાલા, ચીન્ને અધ્યાતમ વાસા,
આનંદધન ચેતન બૈ જોલે, દેખે લોક તમાસા. આશાં ૪

પદ ઓગણત્રીસમું-આશાવરી. ૫ ૩૧૪

અવધૂ નામ હમારા રાખે, સોઈ પરમ મહારસ ચાખે. અવધૂં
ના હમ પુરુષા ના હમ નારી, વરન ન જાતિ હમારી,
જાતિ ન પાતિ ન સાધન સાધક, ના હમ લઘુ નહિ ભારી. અવધૂં ૧
ના હમ તાતે ના હમ શિરે, ના હમ દીરઘ ન છોટા;
ના હમ ભાઈ ના હમ ભગિની, ના હમ ખાપ ન ધોટા. અવધૂં ૨
ના હમ મનસા ના હમ શબદા, ના હમ તનકી ધરણી;
ના હમ ભેખ ભેખધર નાહિ, ના હમ કરતા કરણી અવધૂં ૩
ના હમ દરસન ના હમ પરસન, રસ ન ગંધ કછુ નાહિ,
આનંદધન ચેતનમય મૂરતિ, સેવક જન બલીબાહી. અવધૂં ૪

પદ ત્રીસમું-આશાવરી. ૫ ૩૨૪

સાધો ભાઈ! સમતા રંગ રમીજે, અવધૂ મમતા સંગ ન કીજે. સાધોં
સ પત્તિ નાહિ નાહિ મમતામે, મમતામા મિસ મેટે,
ખાટ પાટ તણ લાખ ખટાઉ, અત ખાખમે લેટે. સાધોં ૧
ધન ધરતીમે ગાડે ખૌરે, ધૂર આપ મુખ લ્યાવે,
મૂષક સાપ હોયગો આખર, તાતે અલગિહ કહાવે સાધોં ૨

સમતા રતનાકરકી જાઈ, અનુભવ અહ સુનાઈ;
 કાલકૂટ વણ જાવમેં એણી આપ અમૃત લે આઈ સાધોં ૩
 લોચન અશ્વ સહસ અતુરાનન, ઇનતે બહુત ઠરાઈ;
 આનંદજન પુરુષોત્તમ નાયક, કિંત કરી કંઠ લગાઈ સાધોં ૪

૫૬ એકત્રીસમુ-શ્રીરામ ૫ ૩૩૩

કિંત જાનમતે હો પ્રાણનાથ, ઇત આપ નિહાણે ધરકો સાધ કિંત ૧
 ઉત માયા કાયા કબન જાત, ચહુ જડ તુમ ચૈતન જગવિખ્યાત;
 ઉત કરમ ભરમ વિવેચિ સગ, ઇત પરમ નરમ મતિ મેલિ રજ કિંત ૨
 ઉત કમ કપટ મદ મોહ માન, ઇત કેવલ અનુભવ અમૃતધન;
 આલી કહે સમતા ઉત દુખ જાનત, ઇત જેલહુ આનંદજન વસત કિંત ૩

૫૬ બત્રીસમુ-શ્રીમદી. ૫ ૩૪૧

પીયા તુમ, નિહુર ભમે કમુ ઐસે નિહુર
 મે તો મન વચ કમ કરી શકરી, શકરી રીત જનેસે પીયા તુમ ૧
 કૂલ કૂલ ભવર કીચી ભાઈરી ભસ્ત હુ નિવહે પ્રીત કમુ ઐસે;
 મે તો પીયુતે ઐસી મીલિ આલી, કુસુમ વાસ સગ ભેસે પીયા તુમ ૨
 ઐઠી જન કહાપર જોલી, નીર નિવહિયે ભેસે;
 શુન અવગુન ન વિચારો આનંદજન, કીજિયે તુમહો તૈસે પીયા તુમ ૩

૫૬ તેત્રીસમુ-શ્રીમદી. ૫ ૩૪૭

મિલાપી આન મિલાપો રે મેરે અનુભવ મીઠડે મિત. મિલાપી
 ચાતક પીઠ પીઠ પીઠ રહે રે પીઠ મિલાવે ન આન;
 જીવ પીવન પીઠ પીઠ હરે પ્યારે જીવ નીલ આન જે આન મિલાપી ૧
 દુખીઆરી નિશદિન રહુ રે, ફિરે સબ સુખજુદ જોય;
 વનકી મનકી કવન લહે પ્યારે કીસે દેખાઈ શય ? મિલાપી ૨
 નિસિ અંખિઆરી મોહી હસે રે વારે હાંત દિખાઈ;
 જાદુ મદુ મેં કિયો પ્યારે, જસુઅન ધાર વહાઈ મિલાપી ૩
 ચિત જોરી ચિહુ હિસે ફીરે પ્રાણમે હો હરે પીસ;
 અબલાસે બેશવરી પ્યારે, જોલી ન કીને રીસ મિલાપી ૪
 આતુર આતુરતા નહિ રે, સુનિ સમતા દુઃખ જાત;
 આનંદજન પ્રભુ આપ મિલે પ્યારે આજ ધરે હર જાત. મિલાપી ૫

૫૬ ચાત્રીસમુ-શ્રીમદી. ૫ ૩૫૧

હેજો આલી નટ નાગરકો સાગ.

ઓર હી ઓર રગ જેલત લાવે, ફીમ લાગત જગ. હેજો ૧

ઔરહાનો કહા દિને બહુત કર, જીવિત હૈ ઇક ઠંગ;
મેરા ઔર વિચ અંતર એતો, જેતો રૂપોઈ રાગ. દેખો ૦ ૨
તનુ શુધ ખોય ધૂમત મન એસેં, માનું કુછ ખાઈ ભાગ,
એતે પર આનંદધન નાવત, કહા ઔર દીને બાગ. દેખો ૦ ૩

૫૬ પાંત્રીસમું-માલસિરિ. ૫ ૩૬૭

કરે જારે જારે જારે જા.
સજિ શિશુગાર બણાઈ આભૂષણ, ગઈ તબ સૂની સેજા. કરે ૦ ૧
વિરહવ્યથા કછું એસી વ્યાપતી, માનુ કોઈ મારતી ખેજા;
અતક અંત કહાલુ લેજો પ્યારે, ચાહે જીવ તું લે જા. કરે ૦ ૨
કોકિલ કામ ચન્દ્ર ચૂતાદિ, ચેતન મત હૈ જેજા;
નવલ નાગર આનંદધન પ્યારે, આઈ અમિત સુખ દેજા કરે ૦ ૩

૫૬ છત્રીસમું-માલસિરિ. ૫ ૩૬૨

વારે નાહ સંગ મેરા, યુંહીં જોવન જાય;
એ દિન હસન જોલનકે સજની, રોતે રેન વિહાય. વારે ૦ ૧
નગ બૂધણસેં જરીજતરી, મોતન કછુ ન સુકાય,
ઇક બુદ્ધિ જીયમેં એસી આવત હૈ, લીજેરી વિષ ખાય. વારે ૦ ૨
ના સોવત હે, લેત ઉસાસન, મનહીમે પીછતાય,
યોગિની હુયકેં નિકસૂં ઘરતેં, આનંદધન સમજાય. વારે ૦ ૩

૫૬ સાડત્રીસમું-વેલાવલ. ૫ ૩૭૪

તા જોગે ચિત્ત લહાઓ રે, વહાલા તા જોગે ૦
સમકિત દોરી શીલ લગોટી, ઘુલઘુલ ગાઠ ઘુલાઈ,
તત્ત્વશુકમે દીપક જોઈ, ચેતન રતન જગાઈ રે વહાલા. તા જોગે ૦ ૧
અષ્ટ કરમ કડેકી ધૂની, ધ્યાના અગન જગાઈ,
ઉપશમ છનને ભસમ છણાઈ, મલી મલી અંગ લગાઈરે વ ૦ તા ૦ ૨
આદિ શુરકા ચેલા હોકર, મોહકે કાન ફરાઈ;
ધરમ શુકલ દોય મુદ્રા સોહિ, કઙ્કણનાદ બજાઈ રે, વહાલા. તા જોગે ૦ ૩
ઇક વિધ યોગસિંહાસન ખેઠા, સુગતિપુરીકુ ધ્યાઈ,
આનંદધન દેવેંદ્રસે યોગી, બહુરન કલિમે આઈ રે, વહાલા. તા જોગે ૦ ૪

૫૬ આડત્રીસમું-મારુ. ૫ ૩૮૩

મનસા નટનાગરસૂ જોરી હો, મનસા નટનાગરસૂં જોરી હો,
નટનાગરસૂ જોરી સખી હમ, ઔર સખનસૈં તોરી હો. મ ૦ ૧

લોક લાજ નાહિ કાજ, કુલ મરજા ધરી;
 લોક બટાઈ હસો વિરાનો, અપનો કહત ન દેરી. મં ૨
 માત તાત સજ્જન બવ, વાત કરત હે ધોરી;
 ભાજે રસકી કયું કરી છૂટે, સુરિજન સુરિજન ટોરી હો. મં ૩
 બોરાહનો કહા કહાવવ ઓરો, નાહિ ન કીનિ ધોરી;
 કાલ કછો હો નાચત નિવહેષ, બોર બાવરી ભરી દોરી. મં ૪
 આનંદિયુ મયિત પાઈ, પ્રેમપીયુષ કટોરી હો;
 મોહત આનંદધન પ્રભુ શશિધર, જેખત હૃદિ બઢોરી. મં ૫

પદ ઓગલ્યાલીસમુ-લેવતી વા જ્યજ્યવતી. ૫ ૩૬

તરસકી જઈ રહ્યો કો રહ્યો સવારીરી,
 વીક્ષણ કટાક્ષ છડા લાગત કટારીરી. તરસં ૧
 સાયક લાયક નામક પ્રાનકો પહારીરી,
 કાજર કા જનલાજ વાજ ન કરું વારીરી. તરસં ૨
 મોહની મોહન ક્યો જગત કઠારીરી,
 દીલોએ આનંદધન ઘડ કઠારીરી. તરસં ૩

પદ આગીસમુ-આશાવરી. ૫ ૪ ૨

મીઠો લાગે કવટે ને, ખાટો લાગે લોક
 કવ વિદુષી ગોઠી તે રણમાંહિ પોક મીઠો. ૧
 કવદ્યમે કમલ, લોકદ્યમે શોક
 એક દ્યમે કિમ રહે રૂપ કંઈ એક મીઠો. ૨
 કવ વિલુ એ અતિ, અણુ માનુ દોષ
 ઉપશાષ્ટી સિરસકિરક, નાણુ ખરુ યોક. મીઠો. ૩
 કવ વિલુ મતિ માહરી, અવાહદાની બોક
 એક છુ આનંદધન, અવરને ટોક. મીઠો. ૪

પદ એકતાળીસમુ-વેલાપદ વા મારુ. ૫ ૪ ૩

પીયા બિન સુદ ભુદ મૂલી હો;
 આખ લગાઈ દુખમહેલકે, જરૂએ ગૂલી હો. પીયાં ૧
 હસવી તબ હુ વિરાનીયા, જેની તન મન છીન્યો હો;
 સમજ તબ બેવી કહી, કાઈ નેહ ન કીન્યો હો. પીયાં ૨
 પ્રીતમ પ્રાનપતિ વિના પિયા કંસે લવે હો ?
 પ્રાન પવન વિરહા રમ્યા ભુખનિ પીવે હો. પીયાં ૩

શીતલ પંખા કુમકુમા, અંદન કહા લાવે હો ?
 અનલ ન વિરહાનલ ચ હૈ, તન તાપ બઢાવે હો. પીયા૦ ૪
 કાશુલ્ય આચર એક નિશા, હોરી સીરગાની હો,
 મેરે મન સખ દિન જરૈ, તનખાખ ઉડાની હો. પીયા૦ ૫
 સમતા મહેલ બિરાજ હૈ, વાણીરસ રેખા હો;
 બલિ ભલિ આનંદધન પ્રભુ, ઐસે નિહુર ન બેઝા હો. પીયા૦ ૬

પદ બેંતાળીસમુ-સારગ વા આશાવરી, ૫ ૪૪૪

અખ હમ અમર બચે ન મરેંગે. અખ૦
 યા કારણ મિથ્યાત હીયો તજ, કયું કર દેહ ધરેંગે ? અખ૦ ૧
 રાગ દોસ જગ બધ કરત હૈ, ઇનકો નાસ કરેંગે,
 મર્યો અનત કાલતે પ્રાણી, સો હમ કાલ હરેંગે. અખ૦ ૨
 દેહ વિનાશી હુ અવિનાશી, અપની ગતિ પકરેંગે,
 નાસી જાસી હમ થીરવાસી, ચોળે બૈ નિખરેંગે. અખ૦ ૩
 મર્યો અનંતવાર બિન સમજ્યો, અખ સુખદુખ વિસરેંગે,
 આનંદધન નિપટ નિકટ અક્ષર દો, નહિ સમરે સો મરેંગે. અખ૦ ૪

પદ તેતાળીસમુ-ટોડી. ૫ ૪૫૪

મેરી તુ મેરી તું કાહે ડરેરી ? મેરી૦
 કહે ચેતન સમતા સુની આખર, ઔર દોઢ દીન જુઠી લરીરી. મેરી૦ ૧
 એતી તો હુ જાનૂં નિહુચૈ, રીરી પર ન જરાઉ જરૈરી,
 જખ અપનો પદ આપ સંભારત, તખ તેરે પરસંગ પરેરી. મેરી૦ ૨
 એાસર પાય અધ્યાતમ સેલી, પરમાતમ નિજ યોગ ધરેરી,
 સકતિ જગાઈ નિરુપમ રૂપકી, આનંદધન મિલિ કેલી કરેરી. મેરી૦ ૩

પદ ચુ માળીસમુ-ટોડી. ૫. ૪૬૪

તેરી હું તેરી હુ એતી કહુરી. તેરી૦
 ઇન ખાતનમેં ફગો તું જાને, તો કરવત કાશી જાય ગ્રહુરી. તેરી૦ ૧
 વેદ પુરાન કતેખ કુરાનમે, આગમ નિગમ કછુ ન લહુરી,
 વાચા રે ફેર શીખાઈ સેવનકી, મે તેરે રસરગ રહુરી. તેરી૦ ૨
 મૈરે તો તુ રાજ ચહીએ, ઓરકે બોલ મેં લાખ સહુરી,
 આનંદધન પ્રભુ વેગે મિલો ખ્યારે, નહિ તો ગગતરગ વહુરી. તેરી૦ ૩

પદ્ય પીસ્તાલીસમુ-ટોરી ૫ ૪૭૩

હોયરી ભયોરી હોયરી જોયરી.	હોયરી૦
મમતા માયા આતમ હૈ મતિ, અનુભવ મેરી ઔર હોયરી	હોયરી૦ ૧
ખાત ન માત ન વાત ન માત ન, બાત ન વાત ન લાગત યોરી;	
મેરે સબ દિન હરસન પરસન, વાન સુધારસપાન પયોરી.	હોયરી૦ ૨
પ્રાનનાથ વિહુરેકી વેદન, પાર ન પાવું અવાઝ યોયરી;	
આનંદધન પ્રસુ હરસન બોલટ, બાટ ઉતારન નાવ મયોરી.	હોયરી૦ ૩

પદ્ય છતાળીસમુ-ટોરી ૫ ૪૮૪

ચેતન બતુર યોજાન લરીરી.	ચેતન૦
છત હૈ શોદસપકો લસકર, મિસકર છાદ અનાદિ ધરીરી	ચેતન૦ ૧
નાંચી કાદલ વાટ હૈ દુશમન, લાગે કાચી હોમ ધરીરી;	
અચલ અબાધિત કેવલ મનમુહુ પાવે શિવ હરનાદ ભરીરી.	ચેતન૦ ૨
ઔર લરાઇ લરે સો બેશ, સૂર પછારે ભાઉ અરીરી;	
ધરમ મરમ કહા બુઝે ન ઔર, રહે આનંદધન પદ પકરીરી	ચેતન૦ ૩

પદ્ય સુહતાલીસમુ-ટોરી ૫ ૪૮૪

પિય બિન નિશચિન સુરે ખરીરી.	પિય૦
લહુલી વલીલી કાનિ મિટાઇ, દાસ્તે આગે કબ ન ટરીરી.	પિય૦ ૧
પટ જૂખન તન ભોઠ ન બોઠે, ભાવે ન યોકી જશક જરીરી;	
સિવકમલા આલી! મુખ નઉ પાવત, કૌન ગિનત નારી અમરીરી.	પિય૦ ૨
સાસ વિલાસ ઉસાસ ન રાખે, નવુલી નીગોરી લોરી લરીરી;	
ઔર તળીબ ન તપતિ બુઝાવે, આનંદધન પીપુષ જરીરી.	પિય૦ ૩

પદ્ય અઠતાલીસમુ-મારુ જ ૧૯૦ ૧ ૫ ૪

માયલી મુને નિરપખ કિણુલી ન મૂકી, નિરપખ કિણુલી ન મૂકી.	માયલી૦
નિરપખ રહેવા પલુષ સુરી, ધીમે નિજ મતિ કુકી.	માયલી૦ ૧
જોગીએ મિલીને જોગણ કીખી, જતીએ કીખી જતણી;	
ભગતે પકડી ભગવાણી કીખી, મતવાસી કીખી મતણી.	માયલી૦ ૨
તમ ભણી રહેમાન ભણાવી, અરિહત પાઠ પદાઈ,	
ધર ધરને હુ ધ ધ વિલગી, અલગી છવ સગાઈ	માયલી૦ ૩
કોઈએ મુઠી કોઈએ લાચી કોઈએ કેશ લપેટી;	
કોઈ જાગી કોઈ મુઠી ઠોટી, વેદન કિણુલી ન મેટી.	માયલી૦ ૪

અક્ષરાનુક્રમશિક્ષક

પદાંક	આધ્યપદ	રાગ	પૃષ્ઠાંક
૧૯	દુલહ તારી તુ બડી બાવરી	વેલાવલ	૨૪૨
૩૪	દેખો આલી નટ નાગરકો સાગ	ગોડી	૩૫૬
૯	નાથ નિહારો આપ મતાસી	સારંગ	૧૮૦
૧૬	નિશદ્દિન નોઉ તારી વાટડી, ઘરે આવોને	મારુ	૨૨૩
૨૧	નિશાની કહા બતાવું રે	ટોડી	૨૫૪
૧૦	પરમ નરમ મતિ ઔરન આવે	ટોડી	૧૮૬
૪૭	પિય બિન નિશદ્દિન ઝુરું ખરીરી	ટોડી	૪૯૪
૩૨	પીયા તુમ નિહુર ભયે કયુ ઐસે	રામેરી	૩૪૧
૪૧	પીયા બિન સુદ્ધ શુદ્ધ ભૂલી હો	વેલાવલ વા મારુ	૪૩૦
૩૮	મનસા નટનાગરસું જેરી હો	મારુ	૩૮૩
૪૮	માયડી મુને નિરપખ કિણ્હી ન મૂડી	મારુ, જંગલો	૫૦૪
૩૩	મિલાપી આન મિલાઓ રે	ગોડી	૩૪૭
૪૦	મીઠંડો લાગે કંતડો ને	આશાવરી	૪૦૨
૨૪	મુને મારો કબ મિલશે મનમેલુ	રામઘો	૨૭૮
૪૩	મેરી તુ મેરી તુ કાહે કરેરી	ટોડી	૪૫૪
૧૫	મેરે ઘટ યાન બાનુ ભયો ભોર	સારંગ	૨૧૯
૧૮	રિસાના આપ મનાવો રે	માલકોશ, ગોડી રાગશુભી	૨૩૫
૨	રે ધરિયાળી બાઉરે, મત ધરિય બગલવે	વેલાવલ	૧૧૭
૩૬	વારે નાહ સંગ મેરો	માલસિરી	૩૬૭
૨૨	વિચારી કહા વિચારે રે	ગોડી	૨૬૩
૩૦	સાધો બાપ ! સમતા રંગ રમીને	આશાવરી	૩૨૪
૪	સુહાગણુ ! જાગી અનુભવ પ્રીત	વેલાવલ	૧૨૫

પદ પીરતાલીસમુ-ટોલી. ૧ ૪૭૩

હોયરી ભયોરી લયોરી જોયરી.	હોયરી૦
મમતા માયા આવમ લે મતિ, અનુભવ મીરી જોર હોયરી.	હોયરી૦ ૧
જાત ન માત ન વાત ન ગાત ન, જાત ન વાત ન લાગત યોરી;	
મેરે સજ દિન દરસન પરસન, તાન સુધારસપાન પયોરી.	હોયરી૦ ૨
પ્રાન્તપાશ વિહુરેકી વેદન, પાશ ન પાવું અશામ ઘોયરી;	
આનંદધન પ્રભુ દરસન જોખટ, ઘાટ ઉતારન નાવ મયોરી.	હોયરી૦ ૩

પદ છતાળીસમુ-ટોલી. ૧ ૪૮૪

ચેતન અતુર ઘોજાન હરીરી.	ચેતન૦
જીવ લે મોહચયકો લસકર, મિસકર જાહ અનાદિ ધરીરી.	ચેતન૦ ૧
નાચી કાઠલ તાડ લે દુશમન, લાગે કાચી દોય ધરીરી;	
અચલ અબાધિત કેવલ મનમુક, પાવે શિવ દરગાહ સરીરી.	ચેતન૦ ૨
જોર લરાઈ લરે સો જોશ, સૂર પછરે ભાઉ અરીરી;	
ધરમ મરમ કહા જુએ ન જોરે, રહે આનંદધન પદ પકરીરી.	ચેતન૦ ૩

પદ સુહતાલીસમુ-ટોલી ૧ ૪૮૪

પિય બિન નિશ્ચિન જુરુ ખરીરી.	પિય૦
લહુડી વઘીકી કાનિ મિટાઈ, દાસ્તે આખે કમ ન ટરીરી.	પિય૦ ૧
પદ ભૂખન તન ભોક ન જોડે, ભાવે ન ચોંકી જશક જરીરી;	
સિવકમલા આલી। મુખ નહ પાવત, કોન ગિનત નાશી અમરીરી.	પિય૦ ૨
સાસ વિલાસ ઉસાસ ન રાખે, નણ્ણી નીજોરી લોરી લચોરી;	
જોર તબીબ ન તપતિ જુલાવે, આનંદધન પીમુષ અરીરી.	પિય૦ ૩

પદ અહતાલીસમુ-મારુ જમલો ૧ ૫૪

મામડીમુને નિરપખ કિણ્ણી ન મૂડી, નિરપખ કિણ્ણી ન મૂડી.	મામડી૦
નિરપખ સહેવા વલુધં ગુરી, પીમે નિજ મતિ કુડી.	મામડી૦ ૧
જોગીએ મિલીને ભેગલુ કીખી, જતીએ કીખી જતવ્ણી;	
ભગતે પકડી ભગવાણી કીખી, મતવાસી કીખી મતવ્ણી.	મામડી૦ ૨
રામ ભણી સહેમાન ભણાવી, અરિહત પાઠ પદાઈ;	
ધર ધરને હુ પ મે વિલગી, અલગી જીવ સગાઈ.	મામડી૦ ૩
કોઈએ મુડી કોઈએ લોચી, કોઈએ કેશ લપેટી;	
કોઈ જગાવી કોઈ સુવી ઇચી, વેદન કિણ્ણી ન મેટી.	મામડી૦ ૪

કોઈ થાપી કોઈ ઉથાપી, કોઈ ચલાવી કોઈ રાખી,
એકમનો મેં કોઈ ન લીઠો, કોઈનો કોઈ નવી સાખી. માયડી૦ ૫
ધીંગો દુર્ખાને ઠેલીએ, હીંગો હીંગો ખાજે;
અખળા તે કિમ ખોલી શકીએ, વડ જોદ્ધાને રાજે. માયડી૦ ૬
જે જે કીધું જે જે કરાવ્યું, તે કહેતા હું લાભું,
થોડે કહે ઘણું પ્રીછી લેજો, ઘર સુતર નહિ સાભું. માયડી૦ ૭
આપવીતી કહેતાં રીસાવે, તેહસું જોર ન ચાલે;
આનંદધન પ્રભુ ખાહડી ઝાલે, ખાજી સઘલી પાલે. માયડી૦ ૮

૫૬ ઓળણપચાસમું-સોરઠી. ૫ ૫૩૪

કંચન વરણો નાહ રે, મોને કોઈ મેલાવો;
અંજન રેખ ન આખડી ભાવે, મંજન શિર પડો દાહ રે. મોને૦ ૧
કોઈ સચણ જાણે પર મનની, વેદન વિરહ અથાહ;
થરથર દેહડી ધૂજે માહરી, જિમ વાનર ભરમાહ રે. મોને૦ ૨
દેહ ન ગેહ ન નેહ ન રેહ ન, ભાવે ન દુહડા ગાહ;
આનંદધન વહાલો ખાહડી સાહિ, નિશદિન ધરું ઉછાહ રે. મોને૦ ૩

૫૬ પચાસમું-ધનાશ્રી. ૫ ૫૪૪

અનુભવ પ્રીતમ કેસે મનાસી. અનુ૦
છિન નિરધન સધન છિન નિરમળ, સમળ રૂપ ખનાસી. અનુ૦ ૧
છિનમેં શક તક કુનિ છિનમે, દેખું કહત અનાશી;
વિરચન વીચ્ય આપ હિતકારી, નિરધન જીવં ખતાસી. અનુ૦ ૨
તું હિતુ મેરો મેં હિતુ તેરી, અતર કાહિ જનાસી,
આનંદધન પ્રભુ આન મિલાવો, નહિતર કરો ધનાસી. અનુ૦ ૩

આનંદધન પદ-પ્રથમ વિભાગ સમાપ્ત.

અક્ષરાનુક્રમ પ્રમાણે પદોની અનુક્રમણિકા

પદાંક	આવૃત્તિ	રામ	પૃષ્ઠાંક
૧૪	અનુભવ તુ દે હેતુ હમારે	શારંગ	૨૧૫
૮	અનુભવ નામકુ ક્યુ ન જગ્યાવે	ખગામી તથા શારંગ	૧૭૪
૫	અનુભવ પ્રીતમ ફેસે મનાસી	ખગામી	૫૭૬
૧૩	અનુભવ હમ તો ચાવરી ઘાસી	શારંગ	૨૧
૪૨	અન હમ અમર કાયે ન મરેને	શારંગ વા અશ્વવરી	૪૪૪
૨૩	અવધૂ અનુભવકશિક્ષ જામી	આશ્વવરી	૨૭
૨૬	અવધૂ ક્યા માયુ ઝુનહીવા	આશ્વવરી	૨૮૪
૭	અવધૂ ક્યા સેવે તન મામે	આશ્વવરી	૧૬૪
૫	અવધૂ નદ નાગરજી બાજી	આશ્વવરી	૧૩૦
૨૬	અવધૂ નામ હમારા રામે	આશ્વવરી	૩૧૪
૨૭	અવધૂ રામ રામ જગ આવે	આશ્વવરી	૨૬૩
૨	આ / સુહાગન નારી અવધૂ	ગોડી, આશ્વવરી	૨૪૫
૮	આતમ અનુભવ પૂછડી	સાખી	૧૭૪
૬	આતમ અનુભવ રસીકો	સાખી	૧૪૪
૧૧	આતમ અનુભવ રીત પરીસી	માધકોસ, વેદાવધ ગોડી	૧૬૧
૨૮	આસા ઓરનહી ક્યા કોળે	આશ્વવરી	૩૩
૬૫	કરે નારે નારે નરે ન	દીપક અમવા કાનક	૩૬૨
૪૬	કમન વરણે તાક રે મોને ઘાઈ મેલાવે	સોરઠી	૫૩૪
૩૧	કિત જાનમતે હો પ્રાણુનાથ	શ્રીરામ	૩૩૩
૧૨	કુણિક કુખળ કુટિલ મતિ	સાખી	૧૬૭
૨૫	ક્યારે મુને મિથરયે માદરા સત સનેહી	રામમી	૨૮૧
૧	ક્યા સેવે હો જામ બાઈરે	વેદાવધ	૧૧૩
૪૬	ચેતન અતુર ચોમાન હરીસી	ગોડી	૪૮૪
૧૭	હોઠરાને ક્યુ મારે હ રે જામે કાલ્યા રેલુ	ત્રિસત્રી	૨૨૬
૭	જગ આસ જગજગી	સાખી	૧૬૪
૩	જગ નને મેરી સારથ ખરીસી	વેદાવધ	૧૨૧
૪૧	જોરી કમીરી કમોરી જોરી	ગોડી	૪૭૩
૩૬	તરસડી ઈઈ ઈઈ હો ઈઈ સચારીરી	જેવતી જગવતી	૩૬૬
૩૭	તા નને ચિત આઓ રે બદાસા	વેદાવધ	૩૭૪
૪૪	તેરી કુ તેરી કુ એતી મુરી	ગોડી	૪૬૪

પદાંક

આલપદ

રાગ

પૃષ્ઠાંક

૧૯	દુલહ નારી તું બડી બાવરી	વેલાવલ	૨૪૨
૩૪	દેખો આલી નટ નાગરકા સાગ	ગોડી	૩૫૬
૯	નાથ નિહારો આપ મતાસી	સારંગ	૧૮૦
૧૬	નિશદિન જોઉં તારી વાટડી, ધરે આવોને	મારુ	૨૨૩
૨૧	નિશાની કહા બતાવું રે	ટોડી	૨૫૪
૧૦	પરમ નરમ મતિ ઔરન આવે	ટોડી	૧૮૬
૪૭	પિય બિન નિશદિન ગુરૂં ખરીરી	ટોડી	૪૯૪
૩૨	પીયા તુમ નિહુર ભયે ક્યુ ઐસે	રામેરી	૩૪૧
૪૧	પીયા બિન સુદ્ધ શુદ્ધ ભૂલી હો	વેલાવલ વા મારુ	૪૩૦
૩૮	મનસા નટનાગરસ જોરી હો	મારુ	૩૮૩
૪૮	માયડી મુને નિરપખ કિણ્હી ન મૂકી	મારુ, જંગલો	૫૦૪
૩૩	મિલાપી આન મિલાઓ રે	ગોડી	૩૪૭
૪૦	મીઠડો લાગે કંતડો ને	આશાવરી	૪૦૨
૨૪	મુને મારો ક્ય મિલશે મનમેલુ	રામખી	૨૭૮
૪૩	મેરી તુ મેરી તુ કાહે ડરેરી	ટોડી	૪૫૪
૧૫	મેરે ઘટ આન ભાતુ ભયો ભોર	સારંગ	૨૧૯
૧૮	રિસાના આપ મનાવો રે	માલકાશ, ગોડી રાગણી	૨૩૫
૨	રે ધરિયાળી બાઉરે, મત ધરિય બજાવે	વેલાવલ	૧૧૭
૩૬	વારે નાહ સંગ મેરો	માલસિરી	૩૬૭
૨૨	વિચારી કહા વિચારે રે	ગોડી	૨૬૩
૩૦	સાધો ભાષ ! સમતા રંગ રમીજે	આશાવરી	૩૨૪
૪	સહાગથુ ! જાગી અનુભવ પ્રીત	વેલાવલ	૧૨૫

વિષયસંક્ષેપ

[પદ તથા વિવેચનના વિષયોની વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા]

પહેલું પદ-વેદાવલક કયા સોવે ઉઠ બાળ બાઉરે (પ્રમાદત્યાગ, નિરજન વેદ્યાન) કર્તવ્ય આદર કરવાની પ્રેરણા વિષય ક્યાયમા પ્રવૃત્તિ એ આત્મિક અવનતિ કરેક કહે બાબુખ્ય મટલુ બચ છે સ્વજ પ્રવૃત્તિરૂપ ઊંચ કદાચી દેવાની જરૂર માયુખ્યની અસ્થિરતા, વીર પરમાત્માનુ દયાન્ત ભજવત ભજનરૂપ ભવતીકા-તેની ક્રિમત અને ઉપયોગ સુદર વક મળી છે તેનો ઉપયોગ કરવા પ્રેરણા શ્રીવિનયવિભવલ્લભે ચાલ-ધારસમાં બતાવેલા આવા જ વિચારો આત્માત્મિક વિચારણા સ્વલ રીતે જનસમૂહ બાબુખ્ય કેમ પસાર કરે છે તેનું અવલોકન ચિત્ર શુદ્ધ નિરજન દેવનું ધ્યાન કરવાની અતિ આવશ્યકતા.

પૃષ્ઠ ૧૧૩ થી ૧૧૬

બીજું પદ-વેદાવલક. રે ઘરિઆડી બાઉરે (બ્યાનદધન અને ઘડિયાળી) થી અને પામડી રાજ પર શ્લેષ. પ્રમાદત્યાગ. સમય માત્ર પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ. થી વ્યાજવાની પ્રાચીન રીતિ થી વગાડનારને ઠપકો. મનુષ્યો ૧/૪ થી તે માથે ખેડે છે વખત પેસો છે સાંસારિક ઉપાધિમાં આસક્તિ એ બાવરાયલુ ઘડિયાળીનું બાહ્ય કળ-કર્ષકત્વ. તેનું આવર કળાનું અકળત્વ. સુખનું સ્વરૂપ સમજ્યા વગર તત્પ્રાપ્તિ માટે દોષ-દોષ સત્તની શોધ માટે ખીરજની આવશ્યકતા મયણસુદરીનું દષાવ. આત્મઅનુભવરત્ન અમનો તત્ર અપ્રવેશ એ અવિચલ કળાની વિસ્થાને પ્રાપ્તિ અનુભવીએને સ્વજ બાબતે વી લાગે છે તેનું ચિત્ર અનુભવની વ્યાખ્યા વત્તપ્રીતિકર સસ ભરપૂર થી. છાંપી માન્યતા પર સ્વાયેલી ખોટી બાલ વાતો કરવામા પૂણતા માનનાર સામ્યને પહેાવી શકતા નથી આખા મદનો સાર. વખતનો બચાવર ઉપયોગ.

પૃ ૧૧૭ થી ૧૨૧

ત્રીજું પદ-વેદાવલક-લુપ અને મેરી સફળ ઘડી રી. (વસ્તુસ્વરૂપજન) સ્વજ સુખમા મગ્ન લવ. ખોટા મઠલુ પર સ્વાયેલ અવલોકન સ્વમનુ રાજ્ય મામ તેમની પ્રકણ. તમ લવ છાપડીમાં સુખ માને છે ચિદાનંદલ મહારાજ કહે છે તેમ જ સર્વ ' જમ સપનેલી મદ્યા ' છે હારિશ પછી. ડેરને બોળખ્યા પછી વસ્તુવિવેક વાંદાને પ્રાપ્તિ રીતિ બેની સાંસારિક વતન સાથે સામ્યતા મહારીનો આબજો. માયા કદરીયા અસક્તિ સસારમા અધઃઅવતરણ પરમાવરમણતા ત્યાગ થવાનો નિઃસંય તત્સમયે કદરીયા અસક્તિ વ્યય. નરતુસ્વરૂપને બોળખી રત્નની શોધ અને મામનો ત્યાગ.

પૃ ૧૨૧ થી ૧૨૫

ચોથું પદ-વેદાવલક-સુહાગણુ ! બગી અનુભવ પ્રીત. (પ્રેમની અસંધ

કથા) અપૂર્વકરણ પછી શુદ્ધચેતનાનો અંખો પ્રકાશ. સૂક્ષ્મ બોધ. અનુભવજ્ઞાનની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા. તેમાં રહેલ શુદ્ધ અવબોધનું તત્ત્વ. બનારસીદાસની 'અનુભવ' વ્યાખ્યા. વિષય-પ્રતિભાસજ્ઞાન. યોગજ્ઞાનમાં અનુભવની મુખ્યતા. અજ્ઞાન મહિરાપાન, તે કરનાર જેવી પ્રાણીની સ્થિતિ. અનુભવજ્ઞાનથી અનાદિ નિદ્રાનો ત્યાગ, ઘટમદિરમાં જ્યોતિની જાગૃતિ અને સ્વપર-વિવેચન. યોગજ્ઞાનમાં વિવેકની આવશ્યકતા સ્વાર્થ-સંબંધનું સ્વરૂપ. અનુભવનું સ્વરૂપ અન્યને બતાવવાની વિષમતા, તેની નિશાની. પ્રેમનું અચૂક તીર જેને લાગે તે સ્થિર રહે છે. આનંદધન ચોવીશી ટાચણ નાદઆસકત મૃગ. પ્રાણની બેદરકારી યોગીઓ પ્રેમની આસક્તિ-માં અપૂર્વ રાગ બતાવતા તૃણ પેઠે ઋદ્ધિનો ત્યાગ કરે છે અને આત્મજ્ઞાનમાં રમણ કરે છે. 'નાદ'નું સ્વરૂપ જગતથી બેદરકાર યોગી. નિરાશી ભાવ. પૃ. ૧૨૫ થી ૧૩૦

પાંચમું પદ-આશાવરી અવધુ નટનાગરકી બાણ. (આનંદધન અને નટ-નાગર) સાનંદાશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી ચેતનજીની બાણ નાગરિક કળાબાજ નટ. બ્રાહ્મણ કાણ શબ્દનો અંતર્ભાવ. સિદ્ધ દશામાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવપણું. દ્રવ્ય છ સામાન્ય ગુણ અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, દ્રવ્યત્વ, પ્રમેયત્વ, સત્ત્વ અને અગુરૂલઘુત્વ એ છની વ્યાખ્યા. ૫૩ દ્રવ્યમાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવ સિદ્ધ દશામાં પણ એ દ્રવ્ય લક્ષણની હાજરી. આત્માને એકાત નિત્ય માનનાર મતની સમીક્ષા. બૌદ્ધનો ક્ષણિક વાદ. ત્રિપદી. એકના અનેક અને અનેકના એક થાય છે એવી તેની બાણ છે તે પર ત્રણ દ્વિતો' કનકના ઘરેણા, જળનાં તરંગો, માટીના રૂપો. પર્યાયપલટન. ગુણ અને પર્યાયની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા. મૂળ સ્વરૂપે એકતા. આત્મત્વ ફરતું નથી. ગુણગુણીનો અભેદ. અનેક રૂપો થવાનું કારણ કર્મસંબંધ. તિર્યગ્ સામાન્ય શક્તિ, ઊર્ધ્વ સામાન્ય શક્તિ આવી બાણ રમનાર નટને સમજનારની વિચક્ષણતા. સર્વ જીવની સમાનતા તે વિષય પર દેવચન્દ્રજીનો આગમસાર ગ્રંથ આઠ રુચકપ્રદેશની સમાનતા. નૈગમનયથી સર્વ જીવની સરખી સત્તા સમજાવી તથા નયનું સ્વરૂપ. દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયો નૈગમનય. સગ્રહનય વ્યવહારનય. ઋગ્વેદનય શબ્દનય. સમ-ભિરૂદનય. એવભૂતનય જીવ-આત્મા પર સાતે નયોનું અવતરણ. પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ તેની વ્યાખ્યા. અનુમાન પરોક્ષ, ઉપમાન પરોક્ષ, આગમ પરોક્ષ. મતમસ્ત પ્રાણીઓ આવું સ્વરૂપ દેખી શકતા નથી શ્રીઅભિનવન સ્તવનમાં ઉક્તિ. આનંદધનનો ઊંડો અવબોધ. વેદાતમાં આત્માની સત્તા. જૈનમાં તેની ન્યારી સત્તા. વેદાત મત પ્રમાણે ભિન્નતા દેખાવામાં માયાનું કારણ. અદ્વૈતવાદમાં વિરોધ. નટનાગરની બાણનું રહસ્ય આત્મસ્વરૂપજ્ઞાનની મહત્તા. એક ભાવમાં સર્વ ભાવનું જ્ઞાન.

પૃ. ૧૩૦ થી ૧૪૪

છઠું પદ-સાખી. આત્મ અનુભવ રસિકનો અજબ વૃત્તાત કેવળી ભગવાન તે બાણી શકે. સાખીઓનું રહસ્ય અનુભવ પર વિવેચન અનુભવીના કાર્યમાં મૃદુતા, વર્તનમાં વિવેક, વિચારણા અને કાર્યપ્રણાલીમાં અસાધારણ ઉચ્ચ ભાવ. વેદ અને વેદીનો પ્રલેખ. સમય-સારમાં બનારસી. રામગ્રી. માહરો બાલુડો સંન્યાસી. ચાર આશ્રમ સન્યસ્તાશ્રમ.

દેહદેવળ મઠમાં રહેલ ચેતનની યોગસાધના હેમ્મદ્રાચાર્ય પંચમ પ્રકાશ-યોગશાસ્ત્રમાં
પવનસ્વરૂપ બતાવે છે પ્રાણ-નાદીનું સ્વરૂપ. ચક્રનાદી. ઇન્દ્રનાદી. સૂર્યનાદી પિંજલનાદી.
સુષુમ્ણનાદી નાદીકળવિચારણા સ્વરોહમજ્જાન પૂરક, કુલક અને રેચક પ્રાણાયામ. પ્રત્યાહાર.
ધારણા અપાન, સમાન, ઉદ્ધાન અને બ્યાન વાયુ મન સ્થિર કરવાનો વિધિ. બૂદ્ધા બૂદ્ધા
ક્ષારમાં વાયુના પ્રયોગનું ફળ. સિદ્ધ કર્યેન અનાહત નાદનું સ્વરૂપ. પ્રાણાયામનું જૈન યોગ
પ્રમાણે ફળ. મોક્ષપ્રાપ્તિમાં તેનું વિશ્લેષણ અનાહત નાદનું કલ્પિતપણું સહજ સમાધિ પ્રમાણે
પ્રથમ આધાનો અર્થે ચમ, નિચમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, બ્યાન, ધારણા, સમાધિ-
એ યોગના આઠ અંગ. મહાવતોનું યમપણું નિચમઃ સૌખ્ય, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને
ઇશ્વરપ્રવિધાન પ્રત્યેકની બ્યાખ્યા સમિતિ ગુપ્તિ ગુણવત આદિનો નિચમમાં સમાવેશ.
આસનના પ્રકાર. તેના નામ અને બ્યાખ્યાસ્થાનનું નિર્દેશન. પ્રાણાયામનું જૈન દૃષ્ટિએ ફળ.
મન ઇન્દ્રિયોમા ધાવન ન કરે તે પ્રત્યાહાર જૈન દૃષ્ટિએ તેનું વિશિષ્ટપણું બ્યાન અને
અમાધિમા તક્ષવત સમાધિની સિદ્ધિથી ઇમેયનો સાક્ષાત્કાર. ધ્યાનવિષયમ. જૈન યોગની
વિશિષ્ટતા. પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત બ્યાનનું સ્વરૂપ. આશ્વવિચય, અપાચ
વિચય, વિષાકવિચય અને સસ્થાનવિચય બ્યાનનું સ્વરૂપ. મુક્તબ્યાનના ચાર પાયાનું સ્વરૂપ.
‘પુષ્કલવિતક’ સવિચાર, ‘એકલવિતક’ અવિચાર, સૂક્ષ્મક્રિયા પ્રતિષ્ઠાતી અને સમુચ્છિન્નક્રિયા
સમાધિ પર યોગક્ષેત્રના વિચારો જૈન દૃષ્ટિએ તેની વિચારણા ઇમેય સાથે એકતા. અદ્વિત
મમની મુખ્યતા. અદ્વિત પાલન માટે ઉત્તર ગુણો સમિતિ, ગુપ્તિ-તે પર વિસ્તારથી વિવેચન.
અષ્ટપ્રવચનમાતા મૂળ ઉત્તર ગુણની સવિશેષ પ્રાપ્તિ પૌદ્ગલિક પર રૂબ પર અન્ય મુદ્દા
યોગમુદ્દા, જિનમુદ્દા મુક્તાસુક્તિમુદ્દા આસનનાં બૂદ્ધા બૂદ્ધા સ્વરૂપ. પર્વોક્ષાસન પર ખાસ
વિવેચન. પ્રાણાયામનું ફળ, દ્વેનો સમય. માત્રાનો અર્થ પ્રાણાયામમા અન્તિ. શરીરસ્થાતના
મન ઇન્દ્રિય પર અન્ય સ્થિરતા હઠયોગમા પાત યોગપ્રક્રિયાનું અનિવાર્ય પરિણામ-સ્થિરતા.
સિદ્ધદશામા પણ તદ્દપ આસ્ત્રિની અસ્તિતા. બ્લેમબુઝતિ. અધિકારસેદ્ધ. બિદાનદંતનું
‘બ્લેમબુઝતિ બલ્યા વિના’ પદ ઇન્દ્રિયયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામઅયોગ આત્મવિચારણા
યોગાત્મકેવના. પરમાત્મસ્વરૂપમાં રમણતા આત્મસ્વરૂપમા લય. દૂકા વખતમાં ક્ષયસિદ્ધિ.
નિરજન નિરાકાર સ્થાનપ્રાપ્તિ. તે સ્થાનમાં અષ્ટ કર્મનાશથી પ્રમદ થતા ગુણો. ‘સમાસીનો
અય શાતિસામ્રાજ્ય મંદિરમા વાસ.

પૃ ૧૪૪ થી ૧૬૪

આતમ્બુ પદ-સાખી. (આશા જ જીરેની ઉલટી ગતિ) હાથીની સામાન્ય
રીતિ બાપેલ અને છૂટી અવસ્થામા ફેર ચેતનની તેથી ઉલટી પદતિ. આશપાશમાં
બધાયેલ દુનિયામાં રમકે છે અને તેથી મુક્ત થઈ બધ છે ત્યારે એક સ્થાનકે રહે છે
આંસારિક આશાઓ ખતની આશાએ શુ શુ કરે છે ? ફળાપેક્ષા વગર ક્ષય કરવાથી થતો
સ્વાત્મસંતોષ. નિસચી ભાવ આશાવરી. અવધૂ કયા સોવે તનમકંમે (તનમક
ત્યાગ અને આત્મબળગતિ) શરીરમાં દૃષ્ટિ કરવાની જરૂર. બદ્ધિશત્રુ, અવશત્રુ અને

પરમાત્મસ્વરૂપ. સુમતિ સ્તવનમા આનંદધને કરાવેલું તેનું દર્શન. બહિરાત્મ દશામા વર્તતા ચેતનનું વર્તન. તેને ઉપદેશ. ધરનું ધર. ભાડાનું ધર. શરીરનો ભરોસો કેટલો રાખવો યોગ્ય ગણાય ? તબીયત બળવનારે વિચારવા યોગ્ય વાતો. શરીરમઠમા શુ છે તે પર વિચારણા. તેની સ્થિતિ પર લક્ષ્ય. શરીરધરમા પાંચ ભૂતોનો વાસ. શ્વાસોશ્વાસરૂપ ખવીસ. ઇન્દ્રિય ભૂત ઇળશોધન. બહિરાત્મ ભાવનો ત્યાગ કરવા ઉપદેશ. શિર પર પચ પરમેષી. આત્મઅભ્યાસ. સૂક્ષ્મ ખારી. પરમાત્મસ્વરૂપની ખાખી. ખાખી કરનારનું વિરલપણું. ધૂકી તારી એ પરમાત્મભાવ. અપૂર્વ રહસ્ય. પંચ મહાવ્રતનું સ્થૂળ સ્વરૂપ. વિરતિભાવ યમ પાચ-એ પરવસ્તુ પર જ્યનો પાયો. યોગમા પ્રગતિ. આશાત્યાગ. આશાત્યાગ, આસનધારણ અને અજપાળપ એ ત્રણથી પ્રભુદર્શન. આશાસ્વરૂપ. આસનની જરૂરીઆત અજપાળપ. ત્રણ યોગ પર અકુશ. સાધ્યદર્શન.

પૃ. ૧૬૪ થી ૧૭૪

આઠમું પદ-સાખી. આત્મ અનુભવ રૂંદકી. (આત્મ અનુભવ રૂંદની અભિનવ રીતિ) ફૂલનું સ્વરૂપ. અનુભવ પુષ્પનું નૂતનપણું નાકને વાસના આવતી નથી. કાનને અનાહત નાદથી ખબર પડે છે. વ્યજનાવચ્છદ, અર્થાવચ્છદ, ઇહા, અપાય, ધારણા. બાહ્ય વસ્તુજ્ઞાન ઇન્દ્રિય દ્વારા. ધનાશ્રી અથવા સારંગ. અનુભવ નાથકું કયું ન જગાવે. (ચેતનજીને જાગ્રત કરવા અનુભવને પ્રેરણા) શુદ્ધચેતના કથન. શુદ્ધચેતના અને કુમતિ. શોકયો. ચેતનજીની સ્થિતિનો ખ્યાલ ભાડાના ધરને ધરનું ધર માનવાની અને શરીરને આત્મા માનવાની ભૂલ. મમતાને લીધે ચેતનની સ્થિતિ. ખરું સુખ. તેનો વિચાર ચેતનને નથી. પરભાવરમણતા. અબ્જલસ્તન ન્યાય. સાચું કહેવામા શુસ્સો કરવો ઉચિત નથી. વધારે કહેવાથી સર્પાંશુલી જેવું લાગે અનુભવનો ઉપદેશ મમતામસ્ત ચેતનજીનો તાદૃશ્ય ચિતાર. અન્ય આસક્ત ચેતન. તેની સાક્ષી અને તેનો પૂરાવો. તેનું સંસારપરિભ્રમણ અનેક નાટકની રચના કર્મકૃત સુમતિની સોળતથી તેનું નિષ્પન્ન સ્વરૂપ. આનંદ-સ્વરૂપ. ચેતન. સિદ્ધ દશામા તેને આનંદ. તેવી તેની હાલ સ્થિતિ નથી, તેથી તે પર-રમણીમા મસ્ત જણાય છે. તેને તે સમજાવી તેનું વાસ્તવિક રૂપ બહાર લાવવાની જરૂર. સામાન્ય જ્ઞાન અને અનુભવ જ્ઞાન વચ્ચે તફાવત.

પૃ. ૧૭૪ થી ૧૮૦

નવમું પદ-સારંગ. નાથ નિહારો આપ મતાસી. (સમતાસંગ અને મમતાસંગ. એક સરખામણી) શુદ્ધચેતનાનું પતિ તરફ કથન. મમતાએ પતિના કેવા હાલ કર્યા છે તેનું વર્ણન ખોટું ખાતું ખતવવાની તેની પદ્ધતિ. વચક, શઠ અને સંચય કરનારી મમતા આશ્રવદ્વાર ઉઘાડા મૂકવાની તેની પદ્ધતિ. નિરતર દેવાદાર સ્થિતિમા રાખવાની તેની પદ્ધતિ સવર નિર્જરાના દ્વાર બધ કરવાની તેની રીતિ વ્યાજખાઉ યાહુદી સાથે મમતાની સરખામણી. સસાર-કારાગૃહમા કેદ રાખવાની તેની રીતિ વગોવનારી મમતા સર્વ-હુ ખનુ કારણ મમતા. નરકની વિડળના કરાવતાર મમતા. મશ્કરી કરાવનાર મમતા.

સુખ પાસે પણ હાસી કરાવનાર મમતા. હઠાપણનો માર્ગ બતાવનાર અન્ય બંધનમાં મળતો નહિ. મમતા વરુ મારુસ નથી, ફસાવનાર છે ચેતનના ખરા સગાનાં નામ. તેઓનું મીઠાપણ જોવી કુલટા સીને સજ મૂડી દેવાનો આશ્રય. ખરા સગાના મેળાપની દ્રષ્ય પતાસાના મેળાપ સાથે સરખામણી મમતા હાસી છે મમતા અદ્વિત કરનારી છે મમતા સત્યાપ કરનારી છે આનંદસ્વરૂપ ચેતન. મમતા તેને ખરું દિવ્ય કરનારી છે એના પર વિસ્તૃત વિવેચન, આત્મપરિણતિ, સમતા વગરના ક્રિયાબળુકાનો. પૃ ૧૮૦ થી ૧૮૬

હરાસુ પદ-ટોડી પરમ નરમ ભૂતિ ઔરન આવે (ચેતનજીનું વિશ્વાચ વસ્ત્રમાં વર્તન) શુદ્ધચેતનનું આત્માને કવન. મમતાસજમા નરમ અને માથ વખતે કઠોર શુદ્ધચેતનની હૃદયની બળતરા. સખી પાસે શોકવપ્રત્યેનો ખાર બતાવવાની રીતિ. અહીં પાસે હૃદયરોગાટન મનુષ્યસ્વભાવનું નબળું વત્ત. ઝુલ્મોના ધામ પતિ મમતા પાસે નરમ બની ભય છે શુદ્ધ પતિવતા તરફ અલ્પ પ્રેમ. પતિને મનાવવાના ચેતનના અનેક પ્રયત્નો. તેનું આયન. નિષ્કેશ પ્રયત્નો. મૂળ વસ્તુથી હાલુ વધારી મૂકવાની ચેતનની રીતિ. સહુ વધારવાની તેઓની પદ્ધતિ, કમ બધરૂપ જગત. દ્વંતીની જેરહાજરી. હલાલતુ કામ તેની પણ જેરહાજરી કસ્તિયાણી કિમત કરાવનાર. સાધારણ હલાલની અચક્તિ પ્રેમ કસ્તિયાણી કિમત કરાવનાર. ધર્મદોષની હલાલી. ધરના છિદ્ર. ભય ઊઘાડવાનો ભય. સતી જોબ ઊઘાડે નહિ. કુલીન સીનું કર્તવ્ય. ભર પુરુષોથી સત્યામણી. પરભાવરૂપ ભર વિરહાનગની જગાળ. આનંદસ્વરૂપ પતિ. સીનાં વચન સાલણીએ પણ પતિ આવતા નથી હવે શું રાહ વગાડ્યો ? સમજાવવાની રીતિ. પૃ ૧૮૬ થી ૧૮૯

અગિયારસુ પદ-માલકોરા વેલાવણ, ટોડી. આતમ અનુભવ રીત વરી રી (ચેતનજીનું સ્વભાવદશામાં વર્તન) સુમતિમહિમા ચેતન આત્મા પછી તેના વતનનો ચિતાર. સુમતિ અને શુદ્ધચેતના વચ્ચેનો તફાવત બાધક દશા નિઃશ્ચાત્વવાળી સ્થિતિમાં ચેતનજીની પદશમણીની વધામણી. ચેતન શુદ્ધવણન. શુદ્ધમા મોહબધન. નિજ સ્વરૂપરૂપ મોહ. વીરણ રૂચિરૂપ તરવાર. સમ્યક્ત્વ. મયામવૃત્તિકરણ અપૂર્વકરણ જીવીએટ ટોચધારણ મસ્તકે પડે સુરવાળ સયમરૂપ બખતર સમમસ્વરૂપ જોડાશતારૂપ જોગિટ. રણજેતમાં મોહ તેની નાસભાગ કમની કાચણી. શુદ્ધ જોનારના ઉદ્ધાર. ક્ષપકમેણી, અવસુ કુર્તમાં કમનાસ. ચેતનના ખરા કુટુંબીઓ. ચેતનના ખરા કુટુંબીઓ અને જોડા કુટુંબીઓ ચેતનની અનુવૃત્તિનું વણન. ચેતનને અભિનંદન. સાધુભાગ પર અરુચિનું પરિણામ. કેવળજ્ઞાન લક્ષી ચેતનને વર છે, બાન કરે છે અને ચેતન તેમા લમણીન સાથ છે વિજયહાસિ વાગે છે નિજ સ્વરૂપસિદ્ધાસન પર ચેતનજી સ્થિત થયા છે જો બદ્ધકુલ સ્થિતિ. હાલનું સુદર પરિણામ મનુષ્યભવસાધકતા. પદરક્ત્ય સ્વપરવિવેચન. પરિણતિની નિમજતા. પૃ ૧૮૯ થી ૧૯૭

બારસુ પદ-સાખી. કુણ્ડિ કુળજી કુટિલ અતિ. (આનંદજન અને ચોપાટ)

ચેતનજીની ચોપાટ. સાધારણ નહિ પણ આલકારિક. હુર્મતિરૂપ કુખ્જ. સદ્બુદ્ધિરૂપ રાધિકા. ગાડી સોગડીની વક્ર ગતિ. અંતે રાધિકાનો જય. સુમતિ એ Conscience છે. તેનું શુદ્ધ માર્ગદર્શકત્વ. કષાયાદિ વિભાવના જોરે કુમતિનું પ્રાપ્ત્ય. છેવટે સુમતિનું સામ્રાજ્ય. રામગ્રી. ખેલે ચતુર્ગતિ ચોપર પ્રાણી મારો. સોગડીના ૯૬ ઘર. ચાર રગની સોગડી. પાસા અને કોડીથી દાણા. ચોપાટના ચાર પટ-ચેતનની ચાર ગતિ ચેતનજીની મોટી ચાલ. ચારે પટમા તેની દોડાદોડ. ગંજીપાની રમત. બીજી રમતો દમ વગરની છે. ચેતનજીએ માટેલી મોટી રમત. રાગદ્વેષ મોહના પાસા. પાસાના દાણાની સમજણ. તેનું અલંકારિક સ્વરૂપ. મોહના અવયવ રાગદ્વેષ. મોહનીય કર્મસ્વરૂપ. રાજના હુકમ પ્રમાણે તેને વશ પડેલ ચેતનજીનું ફરવું. રમવામાં કુનેહ. રાગનું સ્વરૂપ. તેના પાચ ઈંદ્રિયોરૂપ છોકરા. વિષયાભિલાષ મંત્રી. સદાગમ. અપ્રમત્તા શિખર. યશોવિજયજીનો રાગનો સ્વાધ્યાય. પાચ દાણા નીચે બે. છ દાણા નીચે એક. એને ગણવાનો વિવેક-આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ સાત ગતિનું સ્વરૂપ. અષ્ટમી ગતિ. છકાય જીવમર્દન. અસંયમ. વેદાશ્રયી સાત. ગતિ પાસા ગણવાનો વિવેક બીજી રીતે. ષડ્વિધ મન પર જય. પરમ સાધ્યપ્રાપ્તિ. શુશુસ્થાનકે દાણા ગણવાનો વિવેક. સોગડી ચલાવવાની આવડત. સાધ્યપ્રાપ્તિ. સંસારચક્ર પર પ્રેક. લેશ્યાસ્વરૂપ. કર્મબંધમા કષાયને સ્થાન. પ્રકૃતિબંધ કરાવનાર લેશ્યા છે. કષાયને ઉદ્દીપન કરનાર પણ તેથી ભિન્ન. અલેશી આત્મા. ઉપજૂંહક દ્રવ્ય. યોગનો વિષય લેશ્યા. આત્મદ્રવ્યને રંગિત કરનાર લેશ્યા. છ લેશ્યા કૃષ્ણ, નીલ, કાંપોત, તેજો, પદ્મ, શુક્લ. અશુભ લેશ્યા અને શુભ લેશ્યા. લેશ્યાના રસ. લેશ્યાદૃષ્ટાંત. જાંબુ વૃક્ષ. લેશ્યા અને સોગડીના રંગો. ચક્રબ્રમણ. જોરી-જુગીઆ દાણા. ભાવ વિવેકનું પગડું સોગડી લપમા. સોગડી ગાડી. ઉપશમશ્રેણીમાં ખડું કરવું પડે છે. આનંદધન ચરણકમળસેવા. ઉપદેશ આપવા રમતનો ચીજનો ઉપયોગ. પૃ. ૧૯૭ થી ૨૧૦

તેરમું પદ-સારગ. અનુભવ હમ તો રાવરી દાસી (મમતા સગમાં રમતા ચેતનજી માટે સમતાના ઉદ્દગારો.) સમતાના અનુભવ પ્રતિ ઉદ્દગારો સમતાનું ક્રિકરત્વ. માયા મમતા કયાથી આવી ? તે બંનેનું સ્વરૂપ. ચેતનરાજને તેણે આપેલ હુ બ. ચેતને તેની નહિ કરેલી તપાસ. અનુભવનો ઉત્તર ચેતનજીની માયા મમતા સાથે રીઝામણ. રાજને ગમી તે રાણી. શોકકારણ પૃચ્છા. સુમતિ પ્રત્યુત્તર પતિવ્રતાધર્મ. ચેતનાના સબધીઓ ચેતનજીને ગાડો ગણે છે તે ઉઠાસીનું કારણ. પાઠાતર અર્થ. પતિ સમજતા નથી, નિષ્કુર થઈ મમતાનો સંગ છોડતા નથી તેથી સુમતિની એક પણ છ માસ જેવી જાય છે. ચેતન શુદ્ધ ઠશામા આનંદધન. માયા મમતાનું લળાડપણ. ચેતનામદિરે પધારવા વિશ્વસિ. પૃ. ૨૧૦ થી ૨૧૫

ચૌદમું પદ. સારગ. અનુભવ તું હૈ હેતુ હમારો. (ચેતનજીને સમજાવવા અનુભવને પ્રેરણા.) અનુભવને ઉદ્દેશીને વિશેષ ઉદ્દગાર. પતિસંબંધ થાય અને પતિ-મદિરે પધારે એવા ઉપાય કરવાની જરૂર. ચેતનજીનું કામ. આત્મનિરીક્ષણ. ચતુરાઈથી મમતાસંગ તોડાણ અને સમતાસંગ જોડાણ. મમતાના આવર્તિવમા વૃષ્ટાનું સુખપણું.

સ્વપરવિવેચન ધનતુષ્ટુ તુષ્ટુસ્વરૂપ. ભાંડની દીકરી. એવી સી તમારો શુ જ્યવારો કરશે ? એ શક છે, ઠગ છે, છળ કરનારી છે, કપટી છે એનો ભાષાપ્રપચ્ચ આ સર્વ પતિને નિવે દન કરે. તુષ્ટુસોબત, સસર્ગ, પદ્મસો પલ્લુ ભયાવહ. કુબુદ્ધિસગ. તેથી ઈચ્છતો નાશ સમતાને ધરે આનન્દધન. આનન્દમનની વિચ્ચદકા અનુભવ અને જ્ઞાનમા વક્ષવત. સ્વભાવ દશાશમ્બ. જીવનતુ લક્ષસ્થાન

પૃ ૨૧૫ થી ૨૧૬

પદ્મરસુ પદ્મ-સારંગ. મેરે ઘટ આન ભાનુ ભયો ભોર. (વિશુદ્ધ દશાશ્વ આવતા ચેતનજીના હિરુઆરો) શુદ્ધ દશાશ્વ ચેતનજી જ્ઞાનભાનુદેવથી પ્રભાત. અકલે અકલે ચેતન અને ચેતના પ્રભાત થતા વિરહનો નાશ. શુદ્ધ ચેતન ચેતનાનો સબધ કર્મપ્રચુરવ્યરૂપ નથી. દશમ ગુણસ્થાનક શુદ્ધ વસ્તુદર્શન. જ્ઞાનથી લોકલોક પ્રાકલ્પ જ્ઞાનથી જમનાશ. આત્મિક શ્રીનો પત્નો. ચેતનના રત્નો. શ્રી કરનાર ચેતનજી પોતે જ અન્ય શ્રી છે એ જમ દૂર ચેતનજીની કબૂલાત. જાનુકીયથી હૃદયકમળ વિહસ. તેથી અન્દ્રક્ષતિની મહત્તા. વહન આનન્દધન જગવાન. વિષયપ્રતિભાસ. આત્મપરિણતિમત્ અને વત્સલવેદન જ્ઞાન. સ્વનો આદર, પરનો ત્યાગ.

પૃ ૨૧૬ થી ૨૨૩

સોળસુ પદ્મ-મારુ નિર્દાહન એકે તોરી વાટડી. (સમતાની સ્વમહિર પધારવા વિશ્વસિ) શુદ્ધચેતના કલન દોલો અનાદિ કાળથી વાટ વિભાવદશામા ચેતનની સ્થિતિ પરચાલતાજ. ઝવેરીના લાલની કિમત. મારા લાલની કિમત પટલર વસ્તુ વજર મૂલ્ય થાય નહિ. લાલનું અમૂલ્યત્વ. પતિમાર્ગનિરીક્ષણ. પતિઆનન્દમનના પૂષ્પ માર્ગે તેમાં એકાલતા. યોગીની સમાધિ. મુનિનું ધ્યાન તેના જેવું એકાગ્ર નિરીક્ષણ. ધ્યાન અને સમાધિનો ફેર. ધમધ્યાન, શુકલધ્યાનના સેરો. કોની પાસે આ વાત કરવી ? યોગ પાધરવા કે શું કરવું ? મનનુ સમાયોગપલ્લુ વિવેક મિત્ર કલન આનન્દધન પ્રભુ આનન્દ સેજડીમા આનન્દરજ સદસ દિવેક મહિર લાવવામા મદદ. સમતા અને શુદ્ધચેતના વચ્ચે યોગાળો.

પૃ ૨૨૩ થી ૨૨૬

સત્તરસુ પદ્મ-ગિરનારી સોરઠ છોકરાને કયુ મારે છે રે (ગુણપ્રાપ્તિની શરૂઆતમાં રાખવા યોગ્ય સંજ્ઞાળ.) સુમતિકલન. ઉપશમ સમક્રિતરૂપ હોર. એ સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ. મિધ્યાત્વરૂપ ડેણ. અમૃતવેણ. હ્રુટિ-વાત્તિક રૂચિ અને આનન્દમાનુષાથી મદદ. પ્રતિમા અતુષ્ઠ ગુણસ્થાનક. મિધ્યાત્વની અલ્પતા. પાંચ વાર ઉપશમ સમક્રિત. મિધ્યાત્વનું ભેર સાધ્યદશન પછી મિધ્યાત્વનો કાળ. મરણપધારીએ મિધ્યાત્વ પ શ્રી મલીર વિચ્ચકૃત અથ સવમરૂપ હોર. ડેણ. વિવેકકલન. પાંચ જોલ. પચીસ જોલ. પાંચ મહા મતની પચીસ ભાવના તપના પચાસ સેહ સીતેર સેહ

પૃ ૨૨૬ થી ૨૩૫

અઢારસુ પદ્મ-માલકોશ. ગોડી રાજણી. રીસાની આપ મનાવો રે (શુદ્ધ ચેતનાને પ્રગટ કરવાના ઉપાય પર હુદમગાન.) જીવનનો ક્રેશ. અધીસેદથી સાધ્યદશન સાચા માગની ઝાળી. સુમતિવાક્ય. યોવડીજો. પચાત કરનાર. તેની જરૂર નથી. તેનાં કારણો. દલાલનો બબલ સેરો. પ્રેમનો સેરો. અવરજ વસ્તુની પરીક્ષા. આપે છે તેને

તેની કિંમત. અન્ય દલાલ નકામા છે. સ્વાભાવિકતા અને કૃત્રિમતામાં ફેર. મનની આંટી ફર કરો અને મિષ્ટ વચનવડે સંતોષ આપો. સંતાપસ્વરૂપ. તેના પર વચનામૃતનો છંટકાવ. સર્વ જીવો તરફ હિતબુદ્ધિ. હિતબુદ્ધિ-મૈત્રીભાવ. મીઠી નજર. તમારે કોની દરકાર છે ? શુદ્ધ ચેતનાને મુજરો. અધકાર રાત્રિ રસ્તાના વિદ્યો. આકાશમા વાદળાં. પ્રભુમુખચંદ્ર-દર્શન. પ્રેમમાં દુવિધા નહિ, ગોટો નહિ, આડંબર નહિ. એમ થશે એટલે આનંદધન પ્રભુ સમતાની સેજડીમા બિરાજશે. ચેતનાને મનાવવાનું કર્તવ્ય. પૃ. ૨૩૫ થી ૨૪૨

ઓગાણીસમું પદ-વેલાવલ. ફૂલહ નારી તું બડી. (ચેતનજીની વ્યવહાર-જાગૃતિ કેવી છે ?) ચેતન ચેતનાને કહે છે કે તું ઘણી ગાંડી છે. નિગોદથી જીવની પ્રગતિ. આત્મધનનાશ. સિદ્ધ દશામા સ્થિરતા. ચેતનનો ઉત્તર વિભાવમા છે તેથી શુ થાય છે તે જાણતો નથી તું કેમ જાણે છે ? ચેતનાનું વિભાવમા અજ્ઞાન. પતિ જાણે છે કે જાણે છે તે જાણતી જ નથી. આનંદધનદર્શનની પિપાસા. જાણતા ચેતનજીનું વર્ણન. પૃ. ૨૪૨ થી ૨૪૫

વીસમું પદ-ગોડી આશાવરી. આજ સુહાગન નારી (પતિ સન્માનાર્થ સમતાના શણગાર) પતિએ ચેતનાની ખબર લીધી. દાસી બનાવી ચેતના સૌભાગ્યપ્રાકટ્ય. સૌભાગ્યવતીના સોળ શણગાર. શણગાર અધિકાર પ્રમાણે ફરે છે. ૧-પ્રેમ રાગથી રંગેલ સાડી. પ્રેમ પ્રતીત રાગરુચિસ્વરૂપ ૨ પ્રભુભક્તિરૂપ હાથમા મેદી. રાવણ. ૩ ભાવઅંજનનું આંજણ દાનાદિને સ્વાદિષ્ટ બનાવનાર ભાવ. ૪ સહજ સ્વભાવરૂપ ચોળી. ૫ સ્થિરતારૂપ કંકણ. ૬ ધ્યાન ઉર્વશી જોળામાં ધારણ કરે છે. ૭ ગળામા પ્રિયગુણમાળ. ૮ શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ સિંદુર સેંથામાં. જ્ઞાન અને જ્ઞાનોપયોગ. ૯ નિરક્તતારૂપ અંખાડો. ૧૦ જ્યોતિ રૂપ દીપમાળા. ત્રણ જીવન પર તેનો પ્રકાશ ૧૧ કેવળજ્ઞાનરૂપ આરિસો ૧૨ અજપાળપરૂપ ધ્વનિ. ચિદાનંદજીવ ૧૩ અનાહતનાદરૂપ વિજયડકો. ૧૪ આનંદરૂપ વરસાદધારા. ૧૫ જીવ્ય વનમયૂરોના ટહુકા. ૧૬ ઓણી સાડી. આ પદના કર્તૃત્વ પર નોટ-ચર્ચા. પૃ. ૨૪૫ થી ૨૫૪

એકવીસમું પદ-ગોડી. નિશાની કહા બતાવુ રે. (શુદ્ધ ચેતનજીનું અગમ્ય સ્વરૂપ) ચેતનજીને સરખાવવા કોઈ વસ્તુ નથી. રૂપી દ્રવ્ય અને ચેતનજી. અરૂપી કહું તો છે જ નહિ રૂપારૂપી ભાવ અને સિદ્ધના જીવો. સિદ્ધ સ્વરૂપી ચેતન કહેવામા વિરોધ. સસારદશા સાથે સિદ્ધનો વિરોધ ચેતનની સનાતનતામા વિરોધ. ઉપજે, વિનાશ પામે એ બનવું અશક્ય થઈ પડે. નિત્યત્વપણામા પણ વિરોધ. ચેતનજી અને પ્રમાણવાદ નયલક્ષણ પ્રમાણજ્ઞાન. ચેતનની નિશાનીઓની વિચારણા. સંગ્રહનયે ચેતન. વ્યવહાર અને નૈગમનયે ચેતન. સમભિરૂઢનયે ચેતન ઋગ્ચુસૂત્ર અને એવજૂતનયે ચેતન. સિદ્ધ શબ્દ સાથે સાતે નય સર્વાંગી અને સર્વ નયનો સ્વામી ચેતન. નયવાદથી લકાઈ. હાથી અને આધળા. અંધપરપરા પ્રમાણજ્ઞાનથી ચેતનસ્વરૂપ વિચારણા. દેવચંદ્રજી. અનુભવગોચર વસ્તુનું જ્ઞાન. કહેવા સાક્ષળવામા કાઈ વળે નહિ. અનુભવ અને પ્રમાણજ્ઞાન. આનંદસ્વરૂપી ચેતન. સુખસ્વરૂપવિચારણા. આત્મજ્ઞાન પૃ. ૨૫૪ થી ૨૬૩

સ્વપરવિવેચન. પતનુષ્ણુ. તૃષ્ણુસ્વરૂપ. ભાંડની ટીકરી. એ

એ શક છે, કમ છે, છળ કરનારી છે, કપટી છે

દન કરે. તૃષ્ણુસોબત, સસમ, પડછાયે

સમવાને વરે આનન્દધન. આજ

દશાશમજુ. જીવનનું

પદરમુ

આવતા ચેતન

અકવી ચેતન અને

કમપ્રસુરતારૂપ નહીં

બ્રમનાશ. આદિમક શ્રી

ચોર છે એ બ્રમ દૂર છે

ની મહત્વા વશમ આનંદ

જ્ઞાન સ્વનો આદર, પરનો

સોળામુ પદ-નારુ

પધારવા વિજ્ઞાસિ) શુદ્ધચેતન

સ્મિતિ પરચાલ્યામ. હવેરીના લા

મૂલ્ય થાય નહિ. લાલનું અમૂલ્યત્વ

લોકાવતા. ચોગીની સમાધિ મુનિનું બ્યા

દેર. ધમધ્યાન, શુદ્ધચેતનના લેહો કોન

મનનું સામાયોગપણુ વિવેક મિત્ર કમન. આ

વિવેક મંદિરે લાવવામાં મદદ. સમવા અને

સત્તરમુ પદ-ગિરનારી ચોરક છે

શરૂઆતમાં રાખવા ચોગ્ય સલાહ) કુમ

સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ. મિથ્યાત્વરૂપ રેણુ. અમૃતવેણુ

મન્દ પ્રગતિમા અત્યુથ ગુણસ્થાનક. મિથ્યાત્વની

મિથ્યાત્વનું ભેદ સાધ્યદશન પછી મિથ્યાત્વનો કાળ

વિજયકૃત અર્થ સમ્યક્ષપ ઠોરા રેણુ. વિવેકકથન

મતની પચીસ ભાવના. તપના પચાસ લેહ. ચીત્તેર લેહ

અદારમુ પદ-માલકેશ. ગોડી રાગણી. રીસા

ચેતનાને પ્રગટ કરવાના ઉપાય પર કુદયગાન) જીવનનો

સાચા માત્રની જાણી. મુખતિવાક્ય. ચોગીઓ પચાત કર

કારણે દલાલનો બજાર ચોરો. પ્રેમનો ચોરો. અવશ્ય વસ્તુ

૫૮૦

બાવીસમુ પદ-ગોડી વિચારી કલા વિચારે રે (અ)
અગમ્ય સ્વરૂપ) વિચારને મનુષ્યવજ્ઞાન. પદનો ઉચ્ચ હ
જુદીથી વિચાર કરવામાં મુશ્કેલીઓ જાહેર આપેલા પ્રથમ
મુશ્કેલુત સહિ માનવામાં વિગત નહીં અને વધુ દાનત. સા
મર્્યાદા અલોપિતે જીવોમ તો સિદ્ધ અને સચારી કરનાર
શીપક અને પ્રકાશ સાથે લાવવાનું સવરૂપણી પરી
અનાદિ સ્વરૂપ આપણને મનુષ્યવજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા દેક
વેવીસમુ પદ-આજીવરી અવધૂ અનુસવ
અલક્ષ્ય બોધેત) મનુષ્યવજ્ઞાન તેમ જ પરિણામ. અલ
જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો તમારું મનુષ્યવજ્ઞાનને વધારે
રોડ કિલ્લ મનનું ભેદ જનમ જનમ મરણ વર
આટલી મનનું ભેદ જનમ જનમ મરણ વર
લોકાવતા તો જોઈ જનમ જનમ મરણ વર
લોકાવતા તો જોઈ જનમ જનમ મરણ વર
જાનકાલ જનમ જનમ મરણ વર
જનમ જનમ મરણ વર

વેવીસમુ પદ-રામચી. મુને અ
અનેકાર) મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરવાના નિ
રોડે જીવન તમારે તમારું ચેતન
રીસે લેહોના ચેતન અને તારે
પ્રત્યે તમારું મનુષ્ય

પનીસમુ પદ-રામચી.
અવધૂ અનુસવ
જનમ જનમ મરણ વર
જનમ જનમ મરણ વર
જનમ જનમ મરણ વર
જનમ જનમ મરણ વર

મિલાવન નથી, સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી. વળી મારામા જ્ઞાન કે વિજ્ઞાન નથી, કળાચાતુર્ય નથી, ભજનવિધિનો અભ્યાસ નથી, ત્યારે હું તે શું માશું? અને કેવી રીતે માશું? આનંદધન પ્રભુના દ્વાર આગળ ઊભો રહી ગુણધામનું રટણ કરુ છું. પ્રભુદ્વારમાં પ્રવેશ કરવાની દૃઢ ઇચ્છા, પ્રભુપદ રટણનો મહિમા અખંડ શાંતિનો સાક્ષાત્કાર પૃ. ૨૮૪ થી ૨૯૩

મતાવીસમું પદ-આશાવરી. અવધૂ રામ રામ જગ ગાવે. (મતઆસકિત્ત-નો બહિરાત્મ ભાવ.) ધર્મસહિષ્ણુતા, આનંદધનની સારચાહી હંસબુદ્ધિ, રામ શબ્દનું રહસ્ય, અલખને જગાવનાર શું કરે છે? સંજ્ઞાસૂચક રામ શબ્દ. બૌદ્ધ સાખ્યાદિનો અપેક્ષા સમજ્યા વગરનો આક્ષેપ. મઠધારી મઠાસક્ત. મઠોના નામો, મઠમા ધર્મસર્વસ્વ. મઠરાગ. જટાધારીની જટામગ્નતા. ધર્મસ્ય તત્ત્વં નિહિતં ગુદાયામ્ શુક્લનું સ્વરૂપ. આગમધારીનો થાક. માયાધારીનો છાક. દુનિયાદાર દુનિયામા. આશાના દાસોનું વર્તન. નિષ્કામ કરણી કરનારનો અલ્પ ભાવ. બહિરાત્મભાવમા આસક્ત. ધર્મને નામે રળી ખાનારા, ગચ્છલેદનો પ્રસંગ. અંતરાત્મભાવમા વર્તનારાની અલ્પતા. ખગપદ ગગનમા શોધનારની મૂઢતા બહિરાત્મભાવમા પરમાત્મભાવ શોધનારની અધતા. ચાલુ પ્રવાહમા કેટલા ગોટા વળે છે તેની વિચારણા ધર્મના ખોટા પોકારો. શ્રી ધર્મનાથ સ્તવનમા ધર્મની દોડાદોડ પર કરેલી વિચારણા. ધર્મની શોધમા ખોટી દોડાદોડ. અંતરાત્મભાવ પ્રાપ્ત કરવાની કૂચી. સહજ પુણ્ય થાય તેમાં કાંઈ દમ નથી. બાહ્ય ધમાધમ છોડી દેવાનો ખાસ ઉપદેશ. ચિત્તપકજનો યોગ અર્થ. પદનો અદ્વિભુત આશય, અંતરાત્મનું પૃથક્કરણ. વિવેકવિચારશાંતિની જરૂર. પૃ. ૨૯૩ થી ૩૦૩

અઠાવીસમું પદ-આશાવરી. આશા ચોરનકી કયા કીજે. (પરાશાનો ત્યાગ. અગમ પીઆલાનું પાન.) પદ સંબંધી દંતકથા રથૂળ જગતની આશા પર રચના આશાનું સ્વરૂપ. જ્ઞાનાર્ણવ. આશા પર ઉપાધ્યાયજીનું નિરૂપણાદ્યક સુખદુઃખનું લક્ષણ પરકી આશા સદા નિરાશા. પરની આશા કરનારનું વર્તન-એક ચિત્ર. આશાધારી કૂતરો. હાથી અને કૂતરો. આશાને અગે બંનેના વર્તનમા રહેલો મોટો તફાવત. આશીભાવ તજનારની ખુમારી. આત્મઅનુભવનો કેફ. આશાના દાસનું વર્તન. વાદરીનું ખરચું અને આશાના દાસો. તેઓનું દાસીપુત્રત્વ. આશાદાસોનું કિંકરવ. પરવસ્તુની આશાનું આકર્ષણ. આશાદાસો જગતના દાસ થાય છે આશા પર સ્વામિત્વ મેળવવાનું મહત્ત્વ. આશા અને મર્ત્યુહરિ. આશાનદીના આવર્ત વિગેરે. તેનો પાર પામનાર યોગીશ્વર. મનરૂપ ખ્યાલામા પ્રેમમસાલો. બ્રહ્મઅગ્નિનું જ્વલન. સત્ત્વપાન અનુભવલાલી પ્રાકટ્ય તેનો ક્રમ પં. આનંદ-સાગરજીનો આ ત્રીજી ગાથાનો ખાસ અર્થ. અગમ્ય ખ્યાલાનું પાન કરવા પ્રાર્થના. તેને શોધવા અધ્યાત્મ વાસમા શોધ કરો. અગમખ્યાલાનો ભાવ. ચેતનજીનો અધ્યાત્મવાસમા ખેલ ત્યા બેઠા લોકનાટકના તમાસાનું દર્શન ચતુર્થ ગાથા પર પ આનંદસાગરજી. ઉપસહાર. આશાનું વર્ણન આશાની પરપરા. જ્ઞાનસુધારસપાનની ધૂન પૃ. ૩૦૩ થી ૩૧૪

ઓગણત્રીસમું પદ-આશાવરી. અવધૂ નામ હમારા રાખે. (ચેતનજીનાં

વિવિધ નામોનું અવાસ્તવિકપણું) નયની અપેક્ષા અજ્ઞાન અને પ્રમાણજ્ઞાન દ્રવ્ય ચિંતક નયની ચેતનજીનું વણન સહજાવી ધર્મો અને કમજાવી ધર્મો સાતે નયમાં તેની વહેલણુ ચેતનજીનાં સ્વભાવસ્વરૂપ સમજવાની અત્યંત ચેતનજીની ઉત્ક્રાન્તિ, કર્મમજા છતાં તેનું શુદ્ધ સુવર્ણત્વ સ્વયંપ્રદેશનું નિમજાતવ. આત્માની સત્તામત અને બહુત સ્થિતિ પર વિચારણા. નામ બ્યવહાર ચેતનજીના સ્વભાવને અંગે તેનું બેદાર પુરુષ કે સ્ત્રી એ નામનું અવાસ્તવિકપણું ચેતનનો વર્ણ જણાવવાનું અવાસ્તવિકપણું ચેતનને સ્પર્શ રૂપ સ્પર્શ અથવા નથી એ જાણ કે ઠીંગલો નથી, એને વર્ણ નથી, જ્ઞાતિ નથી, બાતિ નથી, સાધન નથી, કાંઈ નથી. ચેતનજી હલકાં નથી, ભાર નથી. નેતિ નેતિ વાદમાં અપેક્ષાભાવ. તે ભાવની અદ્ધિ વિચારણા ચેતનજી ગરમ, ઠંડ, લાખા, ઊંઘ નથી, ભાઈ બહેન નથી. બાપ બેટા નથી. એ બાદ સબંધ છે, કમજાવી પર્માણ છે અનેક બાતિમાં અમનાઅમન કર્મસબંધથી સાધ છે ચેતનજી ચન નથી, શબ્દ નથી. ચિતવનાર અને ચિતવેલ શબ્દ ચેતન નથી. ચેતનજી વેશ નથી, વેશ ખારણુ કરનાર નથી, કત્તા નથી, ક્રિયા નથી તે તો ને છે તે છે, તેને કોઈ નામ સાથે સબંધ નથી. એ દર્શન નથી, સ્પર્શન નથી, સ્પર્શ નથી, ગંધ નથી. એ આનંદસ્વરૂપ ચેતન્ય છે દર્શનનાં નામો. સચ્ચદનયે આત્મા. સત્, ચિત્ અને આનંદસ્વરૂપ. આત્મસ્વરૂપ તેજ દબાહરના બાસ અર્થ પર નોટ. પૃ ૩૨૪ થી ૩૨૭

ત્રીસસુ પદ-આશાવરી સાધે બાઈ સમતા રંગ રમીલે (સાધકને સમતા રંગમાં રમણુ કરેલા પ્રેરણા) બ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ સમતા મમતાનું સ્વરૂપ. મોહ શબ્દનો અહીં મમનો મત્ર. મોહનું અધપણું ચોખ્ખું વિચારણાનો અભાવ. ધન પરનો મોહ. દ્રવ્યસંપત્તિ અને ભાવસંપત્તિ મમતાને અને ભાવસંપત્તિને વૈર. મમતામાં સ્વામતા. સહબંધની સજ્જામ ચોળે સુજ પર લગેલો પ્રલોહ. સંપત્તિવાનનું સ્મયાનમાં ચોહનું મમતા સમતાની પૂણ દ્રવ્યપૂણને જમીનમાં ફાટનાર તેના પર સર્વ મૂલ્ય હોવા- પણું સતતિ માટે દ્રવ્ય બેઠકું કરનાર. ધનનો અલક્ષી ભાવ. ધવળ શેઠ, મરમણ શેઠ, પોંપી, સીઝર જોરજળેજ, ઢેહર, ટીપુ, વસ્તુપાળ તેજપાળ. બોહ રત્ન. બોહ રત્નની કથા પર રૂપક. સમતા રત્નાકરની ટીકરી છે, અનુભવની બહેન છે અશુભ આનંદરૂપ મળકૂટ. તેનો ત્યાગ શ્રેણીમત અમુવધારાનું પાન. શ્રેણીના પ્રકાર ઉપશમ અને ક્રુપક સમતા અને જાણ. સમતા અને વિષ્ણુદેવ સત્વગુણનો મહિમા. સસુદ્રમચનની કથાનો ભાવ. કથાવશી સમતાને ૪૨ આનંદવન પ્રશ્ન એ શ્રી જિનેશ્વર દેવ. અનુશનનો ભાવાય સમતા મમતા ભાવ- વિચારણાનો ઉપસહાર. પૃ ૩૨૪ થી ૩૩૩

એકત્રીસસુ પદ-શીશમ કીત જાનમતે હો પ્રાણનાથ. (સમતા મમતાના પરિવારનું બારિકે અવલોકન) પરમહિર સખાવાની ચેતનજીની ટેવ પોતાના ક્રમ વિજેર સત્તાઓ. સ્પૃહિમદ્ર સમતાના મહિમા ચેતનજીનું બાવી ચહુ પરિવાર સાથે નજર કરવા વિશ્વતિ માયાનું શારીરિક વલણ, તેનું જડપણ, ચેતનનું પ્રસિદ્ધ ચેતનપણું

જડપણાને અને ચેતનપણાને વિરોધ. મૂર્ખની સાથેના સંબંધનું અયોગ્યત્વ. વિભાવદશામાં કર્મબંધ, કર્મનો આકર્ષ અને ચેતનને ઊંધા પાટા, વિષયપિપાસારૂપ વિષવેલડીનો સંગ. સર્વ શક્તિનો ઘાત કરનાર પ્રસંગો વિભાવમા. વિભાવમા કામ, કપટ, મદ, મોહ વિગેરેનો સંબંધ. સ્વભાવમાં કૈવલ્યજ્ઞાનામૃતપાન. મમતામા અનંત દુઃખ, સમતામાં વસત ખેલ. ભતૃહરી અને મસ્ત દુનિયા. વિભાવમસ્ત પ્રાણીનું ઠેકાણું વગરનું વતન. શ્રી શાંતિનાથના સ્તવનમાં આનંદધનજી. સ્વપરિવારજ્ઞાન. સ્વપરિવાર લેટ. સુમતિનો અર્થ. પં. શ્રી ગંભીર-વિજયજીનું પદ. યશોવિજયજીનું પદ. બન્ને પદ પર વિચારણા. પૃ. ૩૩૩ થી ૩૪૦

બગીચાનું પદ-રામેરી. પીયા તુમ, નિકુર ભયે કયું એસે (સમતાની વિશુદ્ધ માર્ગ આચરવા વિજ્ઞાપિ.) સુમતિનું ચેતનને સર્વસ્વાર્પણ. ચેતનજી કઠોર કેમ થયા છે તે પર પૃચ્છા. એકપક્ષી પ્રીતિનો ઘાટ બેસે નહિ. કુલટાની રીતિ. તેઓ પર પ્રેમ કરવાનું પરિણામ. ભ્રમરનો ફૂલ પર પ્રેમ. તેવા પ્રેમ સાથે સુમતિના પ્રેમની સરખામણી. કુસુમ અને તેની વાસનુ એકત્વ. સુમતિનો અભિન્નભાવ. માયામમતાનું એઠવાડપણું. એના ઉપર પ્રેમ ઘટે નહિ; એ તો ઉકરડે નાખવા યોગ્ય જ ગણાય. પખાલીનો પાટો. દીર્ઘદષ્ટિનો અભાવ. યંત્રવત્ કામ કરવાની રીતિ. શુષ્ક અવશુષ્ક વિચારની જરૂર. શુદ્ધ સ્વરૂપમા સમાવી દેવાની વિજ્ઞાપિ. ટખાકારનો અર્થ. સુમતિ સંબંધની સ્થિતિ. શુષ્ક અવશુષ્ક વિચારણા. કવિની પ્રતિભા. વિશિષ્ટ જીવન-નિર્વહન. એમા સાધ્યનું લક્ષ્યસ્થાન. પૃ. ૩૪૧ થી ૩૪૭

તેત્રીસમું પદ-ગોડી. મિલાપી આન મિલાવો રે. (પતિમેળાપ માટે સમતાની આતુરતા.) વિરહી સ્ત્રીની મિત્ર પ્રત્યે વિજ્ઞાપિ. સુમતિ અનુભવ સવાદ. વિરહકાળમા સમતાની દશા. આતક-બપૈયો વરસાદની રાહ જુએ છે તેનું સાદૃશ્ય. પીયુ પીયુનો પોકાર. નોટમા અર્થ સંબંધી કેટલોક ખુલાસો. સદેશો પહોંચાડનાર અનુભવ. આતુરતામા આજ્ઞા. વિરહદશાનું વિશેષ વર્ણન. પોતાની દુઃખી સ્થિતિ. વિરહથી ગાડપણુ તનમનની શાંતિનો અભાવ. રડવાની પણ શક્તિ રહી નથી રડીને દુઃખ બતાવાય તેમ પણ નથી. શુદ્ધ ખુદ ખોવાનો ભાવાર્થ અંધારી રાત્રિ વિશેષ દુઃખ આપે છે. રાત્રિના સમયમા કામદેવનું જોર. તારા હાતો દેખાડી દુઃખ વધારે છે ભાદરવો માસ. રડી રડીને આખો લીની કરી છે. અંધારી રાત્રિ, ભાદરવો માસ, હતપક્તિ, રડવાનું કાર્ય-એ સર્વનો યોગભાષામા અર્થ-ચિત્તચક્રવી પતિની શોધમા ફરે છે નદીને કાઠે ચક્રવી અખળા ઉપર જોર કરવું અનુચિત છે તેના ઉપર રીસ ન ઘટે સર્વ વાત કહીને પતિને સમજાવી મદિરે લઈ આવવા અનુભવને વિજ્ઞાપિ. એક વાર મદિરે પધારે તો પછી સમતા રગ જમાવે. આતુરમા ચતુરાઈનો અભાવ. વધારે પડતું બોલાયુ હોય તો ક્ષમાયાચના ગમે તે પ્રકારે આજ આનંદધન પ્રભુને ઘરે લઈ આવવા પ્રયત્ન કરવા વિજ્ઞાપિ. ચતુર આતુરનો પાઠાતર. વિભાવનું આકર્ષણ સાસારિક ચિત્રની જરૂરિયાત પદનો અર્થગૌરવ અને વિશિષ્ટ ભાવ. ઉપસંહાર. પૃ. ૩૪૭ થી ૩૫૫

ચોત્રીસમું પદ-ગોડી. દેખો આલી નટનાગરકો સંગ (પરરમજી કરતા

પતિની કંથાનુ વચ્ચુન.) સુમતિ અને મદ્દા વચ્ચે વાતચીત. પ્રવીણ નાટકીયા પતિને વેશ વેશ બદલવાની તેઓની પ્રવીણતા. જૂદા જૂદા વેશો ભજવવાના માઠથી અજની શિથિલતા. અંગ એટલે ‘મોક્ષનાં સાધનો.’ અંગ એટલે ‘નિજ પરિવાર.’ પોતાના કુટુંબીની આવી કથા જોઈને પરિવારની ક્ષીણસ એતનજીને ઉપાલભ એતનની અનાદિ ક્ષણથી એવી રીતિ પડી ગઇ છે સુમતિ અને માયામમતા વચ્ચેનો અતર. રૂપા અને કમીરુનુ અતર ચિદાનંદજી પરમર અને નિજ મંદિર ઉપાલભ દેવાનો આશય. શરીર-શુદ્ધિ ખોઈ નાખ્યાથી ભાગ પીપી હોય કોમ જણાય છે. પોતાની અવસ્થા પણ પતિ વિચારતા નથી. ઔરવ બૂલી બધ છે અને ઉન્મત્તની પેઠે વતે છે ભતૃંહરીના ઉન્મત્ત જનતાના વિચારો. સાધ્વીની બોલવામા આલાક્ષી. ‘કુચ્છ શબ્દના પ્રયોજનુ સાચૈકત્વ આટલું કરતા પણ પતિ નિજ મંદિરે પધારે નહિ તો પછી શુ જાત પોષ્કની? પડેનો બહીર આશય. સુખનો ખોટો ખ્યાલ અને તેની પાછળ ચેરવાજબી વલણ ઉન્મત્ત અવસ્થાનુ પરિણામ. બાંજ અને તેની હદ પ્રસંગની મહત્તા ઉપસહાર.

પૃ ૩૫૬ શ્રી ૩૬૨

પાત્રીસસુ પદ-દીપક અથવા કાનઠો કરે બારે બારે બારે બા (પતિવિરહિણી સુમતિની દુઃખી કથા.) સુમતિનુ મદ્દાના આગ્રહથી પતિમંદિરે આગમન. ત્યાં શૂન્ય થયાનો દેખાવ. તેથી થયેલો આઘાત ક્રિયા આઠબરૂપ શલુગાર. ઉપયોગ પતિની બેશક્ષીયતા. બાહ્ય આઠબર અને ઉપયોગ. ક્રિયા નિરોધ નહિ પણ ઉપયોગની જરૂર. મર્યાદા વિજયજી ક્રિયાના વિષય ઉપર ક્રિયાજ્ઞાનનુ મિલવાપ્ત્યુ વિરહ બંધા અને બાલુપ્રહાર. અતઃ અત ક્યાં સુધી લેશે? પતિપાદમાં પ્રાણાપણુ વિરહ બંધાનો અત લાવવા વિસ્રંપિ. જીવ દેવાનો આલેખરિક ભાવ કૈલિભદ્રી કામોદીપક પદ્યનુ સાનિધ્ય. આત્મજ્ઞાનદિ ઇચ્છિત પદ્યમંપ્રાપ્તિ. બન્નેની સરખામણી. મંદિરે પધારી સુખ આપવા વિસ્રંપિ. આ ભવની અનુકૂળતાઓ. મટિત લેગર્ગવલાસ કરવા સૂચના એતનજીની રૂબેલી સ્થિતિ બાહ્ય ક્રિયા અને ઉપયોગ પર ઉપસહાર.

પૃ ૩૬૨ શ્રી ૩૬૭

છત્રીસસુ પદ-માલસિરિ. વારે નાહ સંગ મેરો. (સુમતિનો વિરહાલાપ.) સખી ખસે દુઃખવણુન. મારો ધૌવનદ્વજ બધ છે અને પતિ સંગપે કરતા નથી. આથી હસવા એલવાને બદલે શત્રિઓ રહવામાં પસાર થાય છે ધૌવનદ્વજનો આધ્યાત્મિક ભાવ હસવા એલવાનો ભાવ આવા પ્રસંગની અદ્યતા. રહવામા શત્રી. ક્ષણનો આધ્યાત્મિક ભાવ. કાર્યપરપદવિચારણા સચારકળ આપનારા પ્રસંગોની વિપુલતા ધૌવનદ્વજ ગયા પછી પક્ષાત્પથ થયે તે નક્કી છે શલુગાર સંજોલી સુદરી. શલુગાર પર અસાવ. ઝેર ખાવાનો વિચાર. આભૂષણોનો આધ્યાત્મિક ભાવ. ઝેર ખાવાની સાહસિક વૃત્તિ. તેનુ પરિણામ. ઝેર ખાવાની ઇર્ષ્યાતિક ચેજતા. વિરહી સ્ત્રીની જીવ જીવી બધ છે. વિરહી સ્ત્રીના નિન્ધાસ. જોમણ થઈને ધર બહાર નીકળી જવાના વિરહીના વિચાર. પતિને સમજાવવા વિસ્રંપિ. જીવ અને મોગનિદ્રા. વિલાવદશ્યામા નિધાસા. પરિણતિની નિમજતાના અભ્યવરૂપ

નિસાસા. પશ્ચાત્તાપનો યૌગિક ભાવ આખા સંદેશાનો ઉપસંહાર. પદના કર્તૃત્વ પર વિચારણા.
પૃ. ૩૬૭ થી ૩૭૪

સાહેલીશમું પદ-વેલાવલ. તા જોગે ચિત્ત દયાઓ રે વહાલા. (વિશુદ્ધ યોગીનાં સાધ્યસાધનો.) મીરાબાઈ. શોધવા ચાલી પિયુને-પદ. પતિશોધમાં લેખ. તે લેખ પર ધ્યાન આપવા પતિને કહેણુ. જૈન દૃષ્ટિએ યોગ. સમ્યક્ત્વ દોરી તેનું સ્વરૂપ. શીલ લંગોટ. બ્રહ્મચર્યનું યોગમા સ્થાન. તે પર પતંજલિ, દક્ષસંહિતા, હેમચંદ્રાચાર્યના વિચારો. ૧૮૦૦૦ શીલાગ. ચરિત્રમણ્ડતા તત્વાનુસધાન. ચિદ્ગુહામા દ્વીપક. સાધ્ય સાધનની એકતા. અલેક જગાવવો. અષ્ટ કર્મરૂપ ધુણીને ધખાવવી ધ્યાનાગ્નિનું ઉદ્દીપન. નિર્જરા. પ્રદેશોદય ધ્યાનમા પ્રગતિ. કર્મભારનો ઘટાડો. ઉપશમ ગણણું. ભરમનું ચાળવું. મેલ વગરની ભરમને શરીરે લગાડવી. કર્મનો ત્રાસ. કર્મને અંગે પુરુષાર્થ. આદિ શુર. મહત. અલેકતાથ. ગોરખનાથ. શુરજ્ઞાનની જરૂર. મોહ રાજના કાન ફાડી નાખવા. મોહનીય કર્મનું પ્રખળ રૂપ. મુદ્રા. યોગમુદ્રા. યોગીનો શંખનાદ. કરુણાનાદ. જૈનનો મુદ્રાલેખ. સવિ જીવ કરુ શાસનરસી. યોગ સિંહાસન. સાલબન ધ્યાન. સમતામય ચેતન. મુગતિ સંસાર બેહુ સમ ગણે. અહો અહો વાળા વાક્યની વિચારણા. અધ્યાત્મ પૃચ્છા ચેતન ચેતનાનો અલેહ. યોગીગૃહજન્મ. અનુત્તર વૈમાનમા જન્મ. દેવે દ્ર થાય છે પણ અંતે મનુષ્યગતિમા યોગ પૂરો કરે છે. મુક્તિપુરીમાં સિંહાસનારૂઢ ચેતન. પદની કૃતિ પર વિચારણા. પદનો મહત્તા ભરેલો આશય. પૃ. ૩૭૪ થી ૩૮૩

સાહેલીશમું પદ-મારુ. મનસા નટનાગરસૂં જોરી હો. (નટનાગર અને ચેતનાનો સંયોગ.)-નટનાગર સૂત્રધાર તરીકે રંગાચાર્ય તરીકે તેની જવાબદારી. નાટકના અભિનયાદિ સર્વ પર તેની દેખરેખ તેની આજ્ઞાનુસાર સર્વ પ્રયોગો. સ્વવિષયમા મનને જોડવું. આનંદધનજીનું વચન શુદ્ધ ચેતનાની વ્યક્તતા આત્મદ્રવ્યમાં સ્થિરતા. શુણ્ણસ્થાન-આરોહમા વિચારો. ખરા નટનાગરો લોકલાજત્યાગ. કુળમર્યાદા ત્યાગ કુલીન સ્ત્રીનો વ્યવહાર. એલાયચીકુમાર. ચેતનાની વિચિત્રતા ધર્મસંન્યાસ વખતે લોકકથન. લોકલાજ અને આત્મ-જાગૃતિ. વ્યક્તિગત ધર્મો. સમષ્ટિનો લાભ. વીર પ્રભુનું અભિનિષ્ક્રમણ. કુળ-ગચ્છમર્યાદા. જિનકલ્પની તુલના. લોકોની મશ્કરી તરફ અવગણના. ભર્તૃહરીનું દષ્ટાંત, મહાકાર્યમા લોક-લાજ રાખવી નહિ. લોકચર્યાનું ધોરણ. અદ્ય લોગ વિશેષ લાભ. યોગદૃષ્ટિએ સમષ્ટિ લાભ. માતૃપિતાની નરમ વાતો. સસારહાવાનળ તરફ આકર્ષણ. સલાહ. સજ્જન સાથેનો પ્રેમ. પ્રેમનો રસાસ્વાદ લોકલાજ પર યશોવિજય ઉપાધ્યાય લોળી વાતો. ચેતનજીને ઉપાલભ. અત્યાર સુધી કરેલી ચોરી. ચોરીની શિક્ષા. હવે વસ્તુસ્વરૂપનો ભાસ. ચરમાવર્ત. ચેતનજી હવે પોતાની બૂલો સમજી શકે છે. નિશ્ચય શુદ્ધિ. ખોટા બચાવ કરવાની વૃત્તિ. કચ્છ. નાચવાનો વેશ નાચવાથી ભજવાય. ચારિત્ર લઈ બ્રહ્મ થનારનું હાસીપાત્રપણ. અપાઠાભૂતિનો વેશ. ભરતચક્રવર્તીનું નાટક. પ્રાણીએ આદરેલું મોટું કાર્ય. મહાપ્રયાણ. વેશમા ભંગાણુ.

અભિનયમાં ખામી, ચેતનજીને તેમ ન થવા દેવા જલામણુ. જ્ઞાનસમુદ્રમંથન. અમૃતપાન. આત્મચક્ર ચક્રોરી. નિઃશ્વ દષ્ટિ પ્રેમ આત્મકવ્યવિચારણા. ઉપસહાર પૂ ૩૮૩ થી ૩૮૫

એગણુચાળીસમુ પદ-એવતી. તરસકી જઈ હઈ છો (મોહશબ્દનુ પ્રાબલ્ય એગણુચાળુ એવ-ચેતનાનો દાહ.) અવહારદષ્ટિએ મોહ. મોહની અસર તમે મવી ઇશ્વરજ્ઞા. સોજપ્રજ્ઞ તે એકાદ કર્મ કર્યે કે કર્મનું કરકસી નવ સુવતિના કટાક્ષ. મોહનીય કર્મને ચાલની પાલી ઉપમિતિમા મોહને સ્થાન. મયોવિજયજીની રાજ પરની સ્વાધ્યાય. સોજતુષાનુ પ્રાબલ્ય. ચેતનને મુજવી દેનાર સોજતુષા. ચેતનજી પોતે તો હાથક નાયક છે. ચેતનનું કર્મસ્વામિત્વ. ચેતનનું ગુણસ્વામિત્વ. તુષાને વકપણુ નહિ. સોજતુષાને સૌક- હાજ તુષાનું અધ્યક્ષ તુષાસકતાના અપ્રમાણિક આચરણ તુષાથી અવદિત વટનાઓ. હજામ વજરની તુષા ચેતના કૃષિયાદ કરે છે સોજતુષાએ મોહનને ક્યો છે ચેતનજી એની પછવાડે ધસહયા કરે છે તુષાએ જવાવેલા જાધા પાદ ચેતનને અમને સેપિ. તેને તુષાસજ મૂકવો એવી આનંદધન પ્રભુને પ્રાર્થના. ચેતનજીને શુદ્ધ આત્મપ્રતીક્ષા. સોજમાનુ પર આરોહણ પૂ ૩૮૬ થી ૪૦૨

ચાલીસમુ પદ-આશાવરી. મીઠો હાગે કતડો ને ખાટો. (વિચિત્ર આત્મ- વાદમાં શુદ્ધ પતિદર્શન) શુદ્ધ સતીને પતિ મીઠો હાગે છે દોહની ખાટાશ પતિ વજરની સોજત તે જાલમાં પોદ. એથી જાને જાણસરજન. પ્રત્યેક આત્મવાદ. આત્મા સજથી દશન-સપ્રકાશોની માન્યતા. જૈન દર્શન (આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ કર્મમજા દૂર કરવાનો પ્રકાર. આત્માના પ્રચ્છન્ન ગુણો દેહ પ્રમાણુ સિત આત્મા. અદ કર્મ પર વિવેચન. નિર્ગોહ. ધર્મગુણનું આય. અગ્રમનિજશ સમ્યક્ દશન. આરિત્ર અજસમર સ્થાનપ્રાપ્તિ. આત્માનો સેકાસેક સ્પાદાદૈયથી તત્વ સાત અથવા નવ ઇધરકતૃત્વ. સપ્તજગી. સાત નજ. જીવ તત્વના નવ સેક. અજીવ તત્વના પાંચ સેક. ચેતનની સિધ્ધિ મતિ. સિદ્ધશ્યામાં જાવ પ્રાણુ. સિદ્ધશ્યાનું મુખ. સતનું સ્વરૂપ. ચેતનનું અસ્થિત્વ સિદ્ધ શ્યામા.) બૌદ્ધ દર્શન. (આર આય સજ. ૧ દુખના પ્રકાર. વિજ્ઞાન, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર, રૂપ એ પાંચ દુખના પ્રકાર. ૨ સમુદય તત્વ. ૩ આત્મ ૪ નિરાશ. સંસ્કાર ક્ષણિકત્વ. સૌત્રાંત્રિક મત. વૈજ્ઞાનિક મત. આર જાવનાથી પુરુષાર્થપ્રાપ્તિ. બૌદ્ધમતે સુક્તિ) નૈયાયિક દર્શન (સદ્ધિ કરનાર મહેશ્વર. તત્વજ્ઞાનથી નિઃશ્વસુ તત્વજ્ઞાનથી દુઃખ, જન્મદિનો નાશ. વિભક્ત પ્રમેય જાવના નૈયાયિક વૈશેષિક તુલના. ઇધરપ્રસાદ) સ્પષ્ટ દર્શન (નિરીશ્વર અને સેશ્વર. દુખ તણુ પ્રકારનાં ૧ આધ્યાત્મિક, આધિદેહિક, આધિભૌતિક. પ્રાણીને પીણનું કારણ. પચીસ તત્વ. પ્રકૃતિ પ્રધાન. સદ્ધિકમ. ભુદિ મહાન. અભિમાન. સોજનો સમૂહ. પ્રકૃતિ-વિપ્રુતિ. આત્મા અકર્તા. ભુદિનું લક્ષણ-ઉત્તમ મુખ. હપણુ જેવી જ્ઞાનભુદિનો ધર્મ પુરુષપ્રકૃતિ સયોજ. વિવેકજ્ઞાન. શેક. જાધ ઉદયી મોહ. બંધના તણુ પ્રકાર. પુરુષનું સ્વરૂપ. પાતજલ સેશ્વર સાખ. ઇશ્વર છત્રીયમુ તત્વ. તેમાં ઇશ્વરનું નહિ જેવું કર્મ પ્રજાત કરતાં એજાંત

વિષયસંક્ષેપ

નું પ્રણિધાન. મોક્ષમાર્ગ. ચિત્તની અવસ્થાઓ. સમાધિ પ્રકાર. સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ પ્રકાર. યોગવ્યાખ્યા. અવિદ્યા. પાંચ કલેશ. ક્રિયાયોગની જરૂર. અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય. મોક્ષમાર્ગ પાતંજલિમતે.) વૈશેષિક દર્શન. (સાત પદાર્થ. નવ દ્રવ્ય. સમવાયસ્વરૂપ. અભાવ ચાર. મોક્ષસ્વરૂપ.) જૈમિનીય દર્શન. (પૂર્વમીમાંસા. અને ઉત્તરમીમાંસા. મોક્ષસ્વરૂપ. સર્વજ્ઞની અશક્યતા. વેદવાક્ય અપૌરુષેય. તેમા યથાર્થત્વની સંભાવના. વેદથી ધર્મજિજ્ઞાસા. નોદના વેદ સ્વતઃ પ્રમાણ. ઉત્તરમીમાંસા. શાકર વેદાન્ત. મુક્તિ વેદાન્તમતે. અદ્વૈત દર્શન.) ત્યાગાર્ક. (લોકાયત મત. બાર્હસ્પત્ય. ભૂતાત્મક જગત્. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ માને છે. મોક્ષ માનતા નથી. અગ્નિહોત્રાદિ બાળકીડા. દેહસુખ એ પુરુષાર્થ.) મેકસમ્યુલર. હરિભદ્રસૂરિ. ષડ્દર્શનની ગણનામા ફેરફાર. પુરાણ ધર્મો. સર્વ દર્શનસંગ્રહમાં માધવાચાર્યે આપેલું પુરાણ ધર્મોનું સ્વરૂપ. રામાનુજ યા શ્રીસંપ્રદાય. (તેનાં ચિહ્નો. કળીરાદિનો આ મત. બ્રહ્મકારણ. જગત્કાર્ય. વિશિષ્ટ અદ્વૈત. ઇકોઽહં બહુ સ્યામ્. ત્રણ તત્ત્વ. વિષ્ણુપદપ્રાપ્તિનો ઉપાય. ભક્તિનું સ્થાન જીવાત્માસ્વરૂપ પાંચ પ્રકારની ઉપાસના.) માધ્વી સંપ્રદાય. (બ્રહ્મ સંપ્રદાય અથવા પૂર્ણપ્રજ્ઞ સંપ્રદાય એવા તેના નામ દ્વૈતવાદી. આનંદતીર્થ તેના સ્થાપક ત્રણ પ્રકારની સેવા. વિશ્વ પ્રપંચ અનાદિ. પાંચ પ્રકારના લેહ. મોક્ષસ્વરૂપ.) વલ્લભાચાર્યનો પુષ્ટિમાર્ગ. (કૃષ્ણલીલા, શુદ્ધ અદ્વૈત. ભક્તિપ્રધાનતા.) શૈવ મતો. નકુલીશ પાશુપત સંપ્રદાય. (કાનકટા જોગીઓ. હઠયોગનું સ્થાન. ગુરુની ખાસ જરૂર. યોગનું ફળ મુક્તિ.) શૈવ સંપ્રદાય. (જગત્ ઇશ્વરકાર્ય. ઇશ્વર નિરાકાર. શિવના પાંચ કૃત્ય. ચાર પાદ. ત્રણ પદાર્થ. પશુ પદાર્થસ્વરૂપ. ત્રણ પ્રકારના પશુ. ચાર પ્રકારના પાશ.) પ્રત્યભિજ્ઞ સંપ્રદાય. (મહેશ્વરસ્વરૂપ. પ્રત્યભિજ્ઞાસ્વરૂપ તેની જરૂર.) રસેશ્વર સંપ્રદાય. (શરીર તે આદ્યધર્મ સાધન. પાદરના શિવલિંગનું મહાત્મ્ય. રસો વૈ બ્રહ્મ પર આ મતની રચના. આ શરીરે મુક્તિ. દૃઢ શરીર મેળવવાની યોજના. આ લોકમાં જ બ્રહ્મતત્ત્વપ્રાપ્તિ.) દર્શન મતોમા જૈન સિવાય આત્માનું વ્યક્તિત્વ કોઈ જગ્યાએ સર્વથા રહેતું નથી. પ્રત્યેક આત્મવાદ પર રુચિ. જૈનમતે મોક્ષ. સિદ્ધહથા સુખમય એના વિરુદ્ધમા ત્રણ મતો. મોક્ષસુખ. વૈશેષિકને ઉત્તર. જૈમિનીયને ઉત્તર. બૌદ્ધોને ઉત્તર. સાંખ્યને ઉત્તર. ચેતનાને જૈન દર્શનકારોના મતમાં આનંદ આવે છે તેના કારણે. બીજી જગ્યાએ તો પતિને જ ઉડાવી દેવામાં આવે છે. પોતાના પતિ-મા કામણ. દ્વંધ અને છાસ એક સ્થાનકે ન રહે. પતિમા અક્ષય સુખ. પ્રત્યેક આત્મવાદમાં આનંદ વ્યક્તિત્વનાશમા અધકાર. આત્મવાદનો વિષય. વારા. માર્ગ એક જ છે એમ કહેવામા અસત્યારોપ. સાધ્યની સ્પષ્ટતા. મરિચીનો દ્વંધ કાણ એકત્રકરણ પ્રયોગ. પરમતત્ત્વિ-ષ્ણુતા અને આત્મવાદને વિરોધ નથી. સર્વત્ર ધર્મ છે એમ બોલવામાં અવ્યવસ્થા. પતિ વગર ગતિ ફેકટ રોકડ અને ઉધરાણી. ચાર્કિમતે પરભવ. એકાત્મવાદમાં મતનું નિર્દેશ-ત્વ. ઉધરાણી ઇશ્વર પાસે ગરથ ગાઠે. આત્મધન રોકડ નાણું. હરકરને એક એકે દુગ્યા દેવાની અન્યત્ર અનાવશ્યકતા, પ્રયોજન વગર પ્રયાસ, પ્રત્યેક અન્યત્ર અન્યત્ર અન્યત્ર

જને હવાહનો સબંધ આનંદમનને પોક્કર હોઈશિત પતિને સલામ. આત્મસ્વરૂપજ્ઞાનની ખાસ આવશ્યકતા સર્વેશ્વર દર્શનમાં બતાવેલ આત્મવાદની વિશિષ્ટતા. પૃ ૪૦૨ થી ૪૨૬

એતાળીશસુ પદ-વેલાવલ અથવા મારુ પિયા બિન સુખ યુક્ત થૂલી (વિસ્ફુટાળમાં ચેતનની સ્થિતિ) પતિપ્રણા સાધ્વી ભેટી પતિની વાટ દુઃખમહેલના ઝરુખેથી પતિદર્શન કરવાની લાલસા. વિદેશજમનાદિ પર ટંકે. પરપરિણતિ રમણતા અન્ન સ્ત્રીજો પતિવિસ્ફોટ રાત્રી તેની મરકરી. અત્યારે માસ તન મનની સ્થિતિ. અજ્ઞાનવાદ સ્નેહ ન કરવાની જલામણ. સ્થૂળ સ્નેહમાં વિશેષ. ચેતન ચેતનાનો અભ્યાસ પ્રેમ બધુખડાની મહત્તા ચેતનાને કટાંગે સ્થૂળ પ્રેમ નિષેધ નિરહર્યારૂપ આપણ. પતિવિસ્ફોટ પ્રણાધારણ કરવાની અચકચતા. પ્રણવાયુનું જણણુ લવિતલ્ય ધારણ ન કરી શકે એટલે અમૃતિનો અભાવ. પછી ચેતનની સ્થિતિ. ચેતનાને સર્વપ્રજામાંથી બચાવવાની જરૂર. મળેલી સામગ્રીનો લાભ. સર્પના પચનભણણુ પર રૂપક ચેતનાના પ્રણ તે પતિધર્મ પતિધર્મનાં નામો શીતોપચાર. અનળ અને નિરહાનળમા ફેર શીત પદાર્થથી નિરહાનળનું ઉત્તીપન. અતરણક અને બાહ્ય ઉપચાર. બાહ્યોપચાર પર હબાણુ વિચારણા બાહ્યોપચાર થતા હોવાનાં કારણો. અવહાર અને નિઃશ્વ. અપૂર્વકરણ સુધી નિરહાનળ. ફાગણ માસ અને હોળી પૂણી પરવો ચેતનાસ્વરૂપ પૂજર્મ. હોળી અને આખા હોળી શબ્દ પર સ્ત્રેષ. સમતામહેલ વાળીવિલાસ. આનંદમનને પ્રાપ્તતા. ચેતનાના હુછણાં. ચેતનાને મંદિરે ચેતન. ઉપસહાર. પૃ ૪૩૦ થી ૪૪૪

એતાળીશસુ પદ-સારંગ આ આશાવરી. અળ હમ અમર ભયે ન મરેગે. (માર્ગ પર આવતા ચેતનનું અમરત્વ.) મરણભય અવોક્ષસ કાળને અગે વિશેષ ભય. સમજણુ જમા પછી જન્મમરણઉપાધિ મટે તેવા ઉપાયોની શોધ કરવાની વૃત્તિ. ભવિષ્યમાં વતમાન આરોપ. મિથ્યા માર્ગનો ત્યાગ. કુમાર્મ જ્ઞાન વિષયકયાદિ કુમાર્ગો કુમારજમન મૂલતા. મિથ્યાજ્ઞાન સ્વરૂપ. દલિબિદુ સાપેક્ષત્વ. મિથ્યા જ્ઞાન અને જ મ-મરણ. સમદેવનું બંધન. નેહ વત્તનું ભેર. શ્રી મયોવિજયલ રામદેવને અગે વિચાર બતાવે છે. અદ્વેષ ચોક્કસ અમ. સમભાવ વૃત્તિ મિથ્યાત્વનો ત્રાસ મિથ્યાત્વની અનર્થપરપરા અભિનિવેશ અનાદિ મરણો રામદેવનો કબજે લેવાની જરૂર. શરીર નાશવત ચેતન અવિનાશી. ચેતન શરીરનો તેથી સબંધ ન થોડે વાસ્તવિક માત્ર પકડવા ચેતનનો વિચાર. જિહાનદલનું પદ. કોષ થટ વિણસત વાર ન લાગે સવેશ શુદ્ધ જ્ઞાનમાં ચેતનનો વાસ. સમજણુ વજર મરણ જમણા. વસ્તુસ્વરૂપ વિચારણા. સુખ દુઃખનો વિશિષ્ટ આલ. અમરપણની ચિહ્ન. બે અક્ષરો. હસ. શિવ. બીજા બે અક્ષરોનું હીરટ. પદની કૃતિ પર વિચારણા નોટ. પૃ ૪૪૪ થી ૪૫૪

એતાળીશસુ પદ-ટોડી. મેરી તુ મેરી તુ કાહે કરેરી (ચેતનના આત્મ-શક્તિસૂચક ઉદ્દ્યારો.) ચેતન સમતાને પોતાના મનની વાત કહે છે. અતે તુ મારી પોતાની છે. સમતા ચેતનનો અલેહ વિભાવેનું ચોક્કસ વખતનું ભેર વિભાવેનું ભેર થતાં પરિણામ. આખરે તુ મારી પોતાની છે. આત્મપરિણતિ અગત્ય થતાં જન્મ પ્રાપ્તિના ઉદ્ધ-

ગારો ભવ્યત્વ. દોઢ દિવસ. ટખાકાર પ્રમાણે દોઢ દિવસ. પીતળ ઉપર હીરામાણેક. માયા-મમતા પીતળ. ચેતનપદ સંભારણા. સોનાનું સોનાપણું. સમતા પ્રસંગ ભવિષ્યમા જરૂર થશે. ચેતનજીની ઉત્ક્રાન્તિ પર વિચારણા ભાવનાકાળ. કાળસ્થિતિ પરિપક્વતા. નંદિષેષુ. ચેતનની મંદ દશા. ભેકનનું વાક્ય. કાર્યક્રમ વિચારણા. વિચારકાળમાં સમય. ક્રિયાકાળમાં જલદી દાખલ થવાની જરૂર. પ્રગતિમા સાધ્યપ્રાપ્તિનો સમય. અપનો પદ. વિચારણા. સુમતિ-પ્રસંગ કાળ. અધ્યાત્મ શૈલી. ધૂનનું પરિણામ. પાચ કારણ. નિજ સ્વરૂપ યોગદર્શન. અત્ર ચેતનની દશા ઇચ્છાયોગની છે. પરમાત્મ છત્રીશી(ચિદાનંદજી)ના ચાર દુહા. સામર્થ્યયોગ. કરી શકે નહિ તે દશા. ધર્મસંન્યાસ અને યોગસંન્યાસ સામર્થ્યયોગ. શાસ્ત્રયોગ. પ્રક્રમભંગ. ચેતને ખતાવેલી નખળાઈ. કાળને દોષ એક મોટી ભૂલ. પૃ. ૪૫૪ થી ૪૬૩

ચુંભાળીશમું પદ-ટોડી. તેરી હું તેરી હું એતી કહુંરી. (ચેતનાના પ્રત્યુ-દ્ગારો.) પ્રતીતિ કરાવવાનું કારણ દિવ્ય કરી આપવાની કબુલાત. વ્યવહારમા દિવ્ય. કાશીએ કરવત. ચેતનની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા. પ્રતિજ્ઞાનો આંતર આશય. માયામમતા તો વેશ્યા છે. તમારી નથી અને થવાની પણ નથી. ચેતનજીનો પાત. ચેતનજીની મોટી કિમત. વેદપુરાણ-મા કે બીજે સર્વત્ર ચેતનની વાતો અને તેનો વિસ્તાર. સર્વ મર્મોના ચેતનને સમજવાનાં દૃષ્ટિબિંદુઓ. સત્યના અશો. સુપ્રસિદ્ધ ચેતન. સેવનની રીતિ ખતાવો. પતિને પ્રસન્ન કરવાની ઇચ્છા વિરોધના અંતરમા એકતા ધર્મને નામે લડાઈઓ. ચેતન પાસે સેવનવિધિ કહેવરાવવાનું કારણ. ગમે તે પ્રકારે ચેતન રાજી ભેઈએ બીજનું ગમે તેટલું સહન થઈ શકે. પરિણુતિમા તદ્દીનતા. શુદ્ધ ચેતનનું વિશિષ્ટ સાધ્યબિન્દુ યશોવિજય. સમાધિશતક. જગત્ એને ઉન્મત્ત ગણે છે, એ જગત્ને અંધ ગણે છે. જલદી મળવા વિશ્વસિ. ગંગાતરંગમા તણાવું. પ્રસંગ વારવાર મળતા નથી સંસારપ્રવાહમાં તણાયા પછી ઠેકાણે જલદી અવાતું નથી. ઉપસંહાર.

પૃ. ૪૬૪ થી ૪૭૩

પીસ્તાળીશમું પદ-ટોડી. ઠગોરી ભગોરી લગોરી. (ઘાટઉતારણુ નાવયાચના) અર્થવિષમતા માયામમતાને દૂર થવા આગ્રહ. ચેતનાને ભગત થવા કથન આત્મદૃષ્ટિથી પર સર્વ દગો છે. ભૂલભરેલી ગણતરીનું કારણ. શુદ્ધ દશામા ચેતનના ઉદ્ગારો. શુદ્ધ વિચારના પ્રસંગો વધારવા આત્મનિરીક્ષણ, તેના નિયમો. સ્વદૃષ્ટિ ભગત થતા વ્યવહારના લક્ષ્યો પરની પ્રીતિ ચાલી ભય છે. વ્યવહાર સંબંધ વિચારણા. માતા ખરી કેણી ? જ્ઞાનચક્ષુ-થી થયેલ વિપુલ જ્ઞાન. વસ્તુસ્થિતિનું હાર્દ. ગાત સંબંધ. દૃષ્ટિવિચારણા અનુભવદૃષ્ટિ ભગત થતા સ્થિતિ. ઇન્દ્રિયસુખપર્યાપ્તિ પણ અનુભવમા. સારા પ્રસંગનો લાભ. એવા પ્રસંગો-નું અદ્યત્વ. નિર્ણયપ્રસંગો. વિરહસમુદ્રનો પાર પામવામા મુશ્કેલી. વિરહવેદનાસ્થળ. આનંદધનપ્રભુદર્શનરૂપ વિષમ માર્ગ અવઘટ. નાવ. તેની યાચના ટખાકારનો અર્થ. વસ્તુગત ધર્મજ્ઞાન. પરમાવરમણતા-દૂરીકરણ. મોહદશાત્યાગ. પિતા ચેતન તેરમે ગયા. કેવળજ્ઞાન પુત્ર પણ તેરમે ગયો. તે પર વિચારણા. શુદ્ધ ચેતનાની પ્રાપ્તિ અને માયામમતાનો ત્યાગ. ઉપસંહાર

પૃ. ૪૭૩ થી ૪૮૪

છેતાળીશસુ પદ-ટોડી. ચેતન ચતુર યોજાન લરીરી. (ચેતનજી અને મોક્ષ-સેવના લશ્કરનું આહવાન.) મોક્ષરાબનું સસારમા કામ મોક્ષરાબનું ધેન્ય. ચેતનમા આવી લક્ષ્યા ચેતનને આહવાન. ગદમાં રહીને તો કાચર લહે રજપૂતોની બહાદુરી. ચેતનની બહાદુરી. બહાના. સિદ્ધલાલ. કોનો સ્વચક્ષિત પર ભરેસો. યોદા વાળવાની ટેવ. કાબલાબો. યોજાન-ગુણસ્થાન. મિસકર એટલે રવામતા. કર્મસ્થામતા. મિસકર એટલે મરકરી. લક્ષ્મીની રીતિ. લક્ષ્મ અને દયા. પ્રભુને માર્ગે નવમેશી તેરમે ગુણસ્થાનકે બે બહીમા મોક્ષનીય કર્મનો નાશ. ક્ષપકથળી કેવળ મનસુદે સિવ દરગાહ. અબળ, અબાધિત સ્થાનની મહત્તા. શત્રુનો મોટો સહાર. શત્રુને બોળખવાની જરૂર. લક્ષ્મનું રણશિગડું સાધારણ લક્ષ્મ અને ચેતનજીનું મુદ સાધારણ લક્ષ્મ લહે તે આદ્ય. શૂસ્વીર ભાવશત્રુ સામે લહે છે આદાની નિશાની નિવૃત્તિનિવાસ એ ભાવલક્ષ્મનું પરિણામ. કર્મનો મર્મ આનંદનપદ પકડવું શ્રી ધમનાથ સ્તવન. કાસલાવે પ્રભુપદસેવા. ધર્મમર્મની જિજ્ઞાસા. ચિદાનંદ ઉપસહાર. પૃ ૪૮૪ થી ૪૮૪

મુક્તાળીશસુ પદ-ટોડી પિયબિન નિશ્ચિન ઝૂઝ (શુદ્ધ ચેતનાની વિસ્ફુ-ત્તાપર્મા ઝૂઝવા) પતિ મરિરે પધાસ્ત નથી તેથી વિરહ. તેની ઝૂઝવા. આર્થાવતની લક્ષ્મ. લક્ષ્મ મૂડી પતિઆગમનના દાર પર આજો. આખ એટલે જ્ઞાનદષ્ટિ. લક્ષ્મની વાત દાર્શનિક યોજના માટે છે શુદ્ધચેતના અને બાહ્ય રેખાવ. કુમતિ અને સવમદ્વાર. વિરહમાં વચ્ચાસૂચકાત્મક. વચ્ચનું પણ જ્ઞાન નથી. ઓડી-બરેલુ શણગાર કોને માટે કરવા ? મોક્ષ-મુખ અને દેવલોકનાં મુખ. બંને વચ્ચે સરખામણી. માસ પાંતને તો મોક્ષક્રમણા પણ અમલી નથી. કુમતિના વચ્ચન તરીકે અર્થ ચેતનના ઉદ્ગારરૂપે અર્થ ટબાકારનો અર્થ સામુ (આમુ સ્થિતિ) એક ક્ષણવારનો વિશ્વાસ રાખવી નથી. નણદ(તુષ્ટા) સવારથી લહે છે એક ક્ષણ પણ આમુખ્ય વધે નહિ. વીરપરમાત્મા અને ઇશ. નણદને જિતા. ચેતન બલ્ય તો વીરપસલી, મામેરું મળે નહિ. પેસાની પચાતમા દીનમાત્રા. નચેરી. વેલકર્મ લગીબ અને વપવ આનંદનપિયૂષનો વરસાદ. કવીનાર્પન વિગેરેથી એ તાવ ઉતરે નહિ. 'આનંદરસ—દવા ઉપસહાર. પૃ ૪૮૬ થી ૫૦૪

અકતાળીશસુ પદ મારું જંગલો. માયડી મુને નિરપખ કિયુહી ન મૂડી. (ચેતનાની નિબ્ધમતા-દશનવૈચિત્ર્ય) ચેતનનો ચેતનતા શુષ્ક. શુદ્ધચેતના સ્વરૂપ. ચેતન ચેતનાનો અભેદ. શુદ્ધ દશની સાપેદ વૃત્તિએ બતાવેલો ભાવ. વિશાળ દષ્ટિથી ઘસેલો આ પદનો ઉ-કેળ ચેતના અને મુમતિ. માલી ચબ્દનો ભાવ. પતિ તો જ્યાં બલ છે ત્યાં વદૂપ બને છે પતિ એક પક્ષે ખેચાય છે. પુ તેની સાથે ધસલઉ મુ નિજ મત કુદ. વિભાવ માં ચેતનની હસામણી. શુદ્ધચેતનાનાં વચ્ચા અને વિભાવનું ભેદ. સત્યતા અશોનો સ્વીકાર. દેવતાભાસો સમજવાની મિમ્માલયી પતિની અચક્ષિત. ' ધમી નિજ પર કર કુડી ' પર વિચારણા. ચેતનજીનું સમુદ્ધમા પુણ્ય તેનાં કારણે. સત્યતાની ભુલિ. નિષ્પદ ' ચબ્દ ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ. ચિદાનંદ અને આધ્યાત્મિક નિષ્પદતા. મેલકીરીકસ.

એથીકસ, આનંદધનજી મેટાફીઝીકલ દૃષ્ટિએ અને ચિદાનંદજી એથીકલ દૃષ્ટિએ નિષ્પક્ષતા વિચારે છે. ચેતનાને પક્ષમાં કેવી રીતે ખેંચી તેના દૃષ્ટાંતો ૧ જોગીએ જોગણુ ખનાવી. જોગીનું સ્વરૂપ. માયાવાદ. મહામાઈની ઉપાસના તે માયાનું રૂપક જ્યોતિસ્વરૂપની દેવીઓ. સ્વથી અન્યનો તિરસ્કાર કરવાના રૂપો. ૨ જતીએ જતણી કરી. યતિ એટલે પરિત્યાજક. જૈનના જતિ જોગી જતિમા ફેર. ૩ ભકતે ભકતાણી ખનાવી. ભક્તિમાર્ગ. ભક્તિમા મુક્ત. સાધન સાધ્ય તફાવત પર ધ્યાન રાવણ અને ભક્તિ અન્ય નિષેધની અનુચિતતા. ૪ મત-વાળે મતણી ખનાવી. અલખમતસ્વરૂપ. દર્શનમોહ. ચેતનાનો કલ્પાત ૫ રામરામ ઉચ્ચાર કરાવ્યો. ૬ રહિમાન શબ્દ ભણાવ્યો. ૭ આરહંત શબ્દ જોલાવ્યો. રામ આરહંત શબ્દોમાં મહત્ત્વ. પોપટની જેમ ઉચ્ચાર પણ ભાવવિચારણાની ગેરહાજરી. ૮ ઘરઘરના ધંધા કરાવ્યા. આત્મસંગાઈ દૂર રાખી વરઘોડામા ફેરવી. આનંદધન અને ગરબલેદ. લડાઈઓ ધર્મને નામે. ધર્મને નામે આજીવિકા ૯ કોઈએ મુડી ૧૦ કોઈએ લોચ કરાવ્યો બાહ્ય ભાવે લોચ. યશો-વિજયજી અને લોચ. લોચમા પરિપૂર્ણતા. બાહ્યમૌન. વચનસમિતિ અને વચનશુભિ. વચન અને સંજ્ઞા. વચન અપ્રવૃત્તિ અને મુનિસુંદરસૂરિ ૧૧ કોઈએ કેશે લપેટી. જટા વધારી નાટકીઆઓ અને મોટા યોગીનો વેશ. ૧૨ કોઈએ જગાડી અલેક જગાવવાનું સ્વરૂપ. મને જાત કરવાને બદલે શોકોને જગાવી. ૧૩ કોઈએ સુવાડી દીધી. ચેતના છે જ નહિ, ખાઓ, પીઓ, એવો ઉપદેશ આપ્યો. મારી વિરહવ્યથા કોઈએ મટાડી નહિ. ૧૪ કોઈએ સ્થાપી. વલ્લભ અને રામાનુજનો દ્વેત. તેઓ કાઈક ચેતનમા અને કાઈક પ્રકૃતિમા ચેતના સ્વીકારે છે. ૧૫ કોઈએ ઉથાપી. ભૂતવાદીઓનો પચભૂતનો સંયોગ. નેતિ નેતિ પદ પર આધારવાળા અ-દ્વેતવાદીઓ બૌદ્ધ અને મીમાસકે પણ મને ઉડાવી મારું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ બહાર પાડવાનો પ્રયાસ કર્યો નહિ ૧૬ કોઈએ ચલાવી. સ્વીકારીને પ્રલય વખતે વિનાશ. કૃતનાશાદિ દ્વષણો. ૧૭ કોઈએ રાખી ઈશ્વરાશ તરીકે કબૂલ રાખી. સ્થાપન કરનાર મતો અને ઉત્થાપન કરનાર મતો વૈશેષિક મત અને ઈશ્વર. એક સરખા મતનો મારા સબધમા અભાવ. મતની બ્યાખ્યા સ્વમતસ્થાપનાનો આગ્રહ કોઈનો કોઈ સાક્ષી મળે નહિ. સર્વગ્રાહી જૈનદર્શન અને શુદ્ધચેતનાની દશા. ધીંગો દુર્બળને હરાવે છે ઢીંગે ઢીંગાની લડાઈ. મોહુરાજી અને ચેતનની સરખામણી. પતિ જાણે તો તો લડાઈ જમાવે, બાકી હમણા અમારી જેવી અબળાથી જોલાય તેવું પણ રહ્યું નથી. પતિ મોહ સાથે લડવાને બદલે તેના સેવક થઈ બેઠા છે. ત્યારે લડે કોણ ? વળી પોતાના પરિવારના નામો પણ વિસરી ગયા છે શુદ્ધ સ્વરૂપે ચેતના વિભાવમા ચેતન ચેતનાની લક્ષ્ણ. પોતે શુ કયું અને પોતાની પાસે શુ કરાવ્યું તે કહેતા લાજ. ધર્મને નામે કામો ધર્મની દુકાનો ચલાવી દૂકામાં કહું તો મારું ઘર સાબું નથી ઘર ચલાવવાના નિયમો લડાઈની તૈયારી બરાબર નહિ ધર્મમા તર્ક કરવાની મના કરનાર. હસ્તિ અને જૈન મદિર વાડા બાધી લેનાર આપવીતી કહેતા રીસ. આનંદધન બાહ્ય અલે તો વિજય મળે. પતિનું આનંદસ્વરૂપ. હાથ પકડવો એ આખા પદની ચાવી છે.

નિઃશયોપજ્ઞા એનારને જ્યાં. ઉપસહાર બાદ ક્રિયા અને ચેતન. અન્ન લેખકોના અવ
વિચારે વિદ્યાર્થ. યોગવિજય-જસવિલાસ. જ્ઞાનિભગત્સૂરિ-જ્ઞાનવિલાસ. પદ્યાંધવાત્મા. જેન
દશનની વિચારણા. ન મે આજી મહાવીરો પૃ ૫૦૪ શ્રી ૫૩૪

યોગપ્રપચ્યાસસુ પદ-સોરઠી. કંચનવરણે નાહરે (પતિમેળાપ આટે અમ્ભા)
સમતાના સુખમા પદ. સ્વૃણભાવ. પતિ વજર અને અજ્ઞાદિ શણગાર અમતા નથી. વિક્રમે
વંશીયમા પુરુષ. આધ્યાત્મિક ભાવ. સુખસુદૃષ પતિ. પતિનિરહતા ઉપદેશમાં આનંદની
ગેરહાજરી. પતિવિરહે સ્થાન. સજ અપની અપની આવે. સ્વધર્મે નિમન અને ધરધર્મ
જાણવડા એનો રહસ્યાઈ ધર્મનો ભાવ. અરસપરસ સબંધ રાખતા ધર્મો. ભસ્ત્રાદિ મતનો
આજ્ઞા. વિશુદ્ધ માર્ગની શોધ. પ્રતિભા આશય. વિરહપીડા સ્વજન જ જાણે. શીતભં
વાતર પેઠે શરીર ખૂબ થાય છે વસ્તુસ્વરૂપરહસ્યમા ઉત્તરવાની જરૂર બાદ ભાવ પર સજ-
નાશ થયું. સપણતા તણુ અથ મિથ્યાત્વ દશા એક ચેતનાને કુજ પસતત્રમા વાક્યો
અને સુધરી. સુધરી જેવા ઉપદેશકો. ઉપદેશક પર આજ્ઞા. પતિ વજર ધર શરીર કાઈ અમતા
નથી. પતિવિરહે શરીર પર પ્રેમ ચેતનાને યતો નથી. ધર્મને નામે વાલવી પેઠીઓની ધમાધમ
મિથ્યાત્વની કુલ. તેમાં જકરૂર જ્યેલાની દશા આનંદમન પ્રભુ હાથ પકડે, મિથ્યાત્વ દૂર કરે
અને માયામમતાનો પ્રસંગ મૂકાવી દે તો મલ્લ આવે. સાચારિક દશા અને ધર્મશ્રેય રહની
જાણવડા અને ધર્મ સહજ શુદ્ધરમણવા એ બાદજકલુ. બાદ ભાવ તણ નામને મળવા પ્રયાસ.

પૃ ૫૩૪ શ્રી ૫૪૩

પચ્યાસસુ પદ-ધન્યાશ્રી. અનુભવ પ્રીતમ કેસે મનાસી. (પતિમેળાપની
સુરહેલી-અનુભવ તરફ ઉદ્ધિ.) સમતા અનુભવને પૂઠે છે કે પ્રીતમને કેમ મનાવીશ ?
મિથ્યાત્વમા મૂકા પડેલા પતિ તેની વિચિત્ર આન્યતા. વિચિત્ર રૂપ ધારણ કરનાર પતિ.
ધનવાન અને નિર્ધન પતિ. નિર્મળ અને સમળ પતિ. ચેતનજીના વિચિત્ર હોય. ઉદ્ધ અને
છાશ-ચેતન. ચેતનતાં અનેક રૂપો તો પછી ચેતન અવિનાશી કેવી રીતે ? કેમોના આપેલાં
રૂપો. કમ અને ચેતન તેનો નાશ કરનાર પણ ચેતન. જોડાં ખાતાં જતવવાની પદ્ધતિ.
ભાવાર્થનું વિષમત્વ. આત્માને દિવસરી આત્માએ કર્યુ ધર્મદાસ ગણિ વિવેચક દિ
લોકો અને ધર્મ લોકો ઉપર મત રહે તામ્બુથી સુમતિમદિર પ્રવેશની ચરૂઆત થઈ નથી
એમ સમજવું બાપણે (સુમતિ અનુભવનો) અરસપરસ સબંધ મિત્રધર્મ પતિનો મેળાપ
કરાવી આપા; નહિ તો તું પણ ધનાશ્રી કર. અનુભવ. ચેતના અને સમતાનો સબંધ.
આનારી ટોળીમા ધનાશ્રીની સજ્ઞા અતરદમાને ઉપદેશ. અનુભવજ્ઞાનની મહત્તા. જનારસી
દાસ. સમયસાર. અનુભવ અને ચિદાનંદા એનો બજાદા હવમ રહેવાની જરૂર. એમાં મીઠાસ
ધનાશ્રી કરવામા પાછો અનેક ભવે પતો નહિ ખાવ. ઉપસહાર વિસ્તિ. પ્રાથના. આનંદરસ.

પૃ ૫૪૪ શ્રી ૫૫૪

પૃ ૫૫૫ શ્રી ૫૬૬

પચ્યાસ પદ મૂળ.